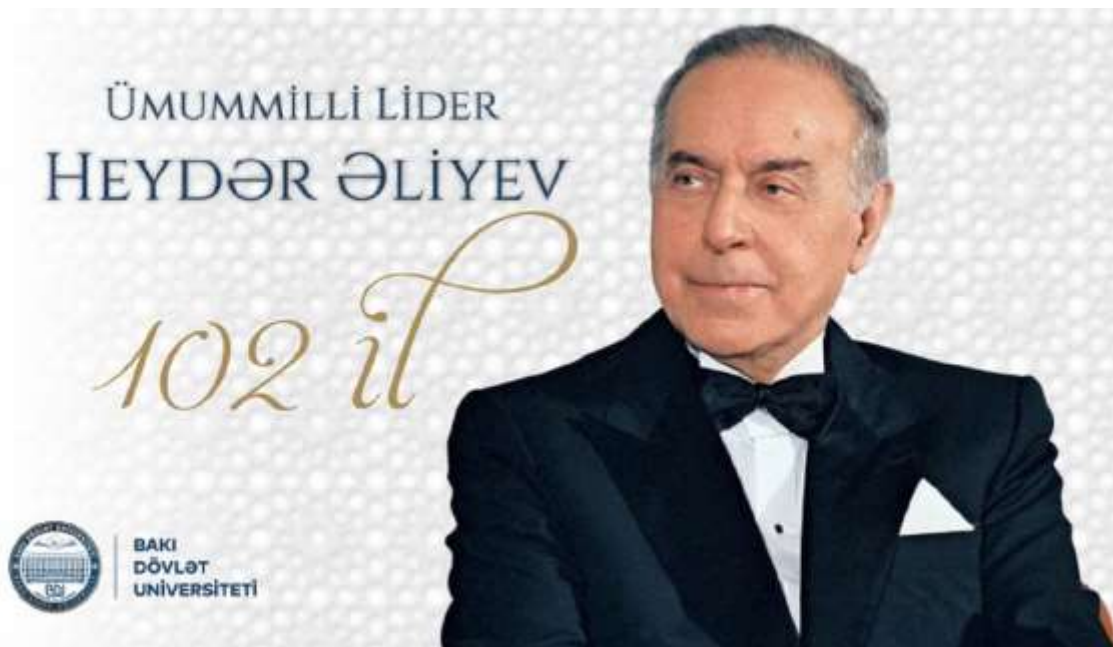

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL
NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ**

**Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər
Əliyevin anadan olmasının 102 illiyinə həsr edilmiş**

**“AZƏRBAYCAN FİLOLOJİ FİKRİ ÇAĞDAŞ
TƏDQİQATLARDA”**
mövzusunda

**RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
M A T E R İ A L L A R I**

BAKİ – 14 may 2025-ci il

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Elçin Məmmədov

BDU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı

Üzvlər:

Mehriban Əlizadə
Ülviyyə Hüseynova
Anar Fərəcov

BDU-nun Filologiya fakültəsinin elmi işlər üzrə dekan müavini
BDU-nun Filologiya fakültəsinin tədris işləri üzrə dekan müavini
BDU-nun Filologiya fakültəsinin sosial məsələlər və tələbələrlə iş üzrə dekan müavini

Ramil Bayramov

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Türkoloji araşdırmalar ETL-in kiçik elmi işçisi

Pərvin Eyvazov

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Türkoloji araşdırmalar ETL-in kiçik elmi işçisi

Aygün Zəkiyeva

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının böyük laborantı

Proqram komitəsi

Sədr:

Nərgiz Paşayeva BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) həqiqi üzvü

Üzvlər:

Nizami Cəfərov	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, AMEA-nın həqiqi üzvü
Ədibə Paşayeva	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri
Səhər Orucova	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının müdiri
Cəlil Nağıyev	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasının müdiri
Tofiq Hacıyev	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri
Elvira Heydərova	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Rus dilçiliyi kafedrasının müdiri
Mətanət Abdullayeva	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müdiri
Məhərrəm Məmmədov	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Türkologiya kafedrasının müdiri
İlhamə Hacıyeva	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müdiri
Tahir Əliyev	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Rus dili kafedrasının müdiri
Abbas Abbasov	BDU-nun Filologiya fakültəsinin İngilis dili (Təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri
Bəylər Hacıyev	BDU-nun Filologiya fakültəsinin İngilis dili (Humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının müdiri
Elmira Fərəcullayeva	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Alman və fransız dilləri kafedrasının müdiri
Elbrus Əzizov	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Türkologiya kafedrasının professoru
Hüseyn Əsgərov	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının professoru
Mikayıl Cəfərov	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Rus dili kafedrasının professoru
Sənubər Abdullayeva	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professoru
Vaqif Verdiyev	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının professoru
Məhərrəm Vəliyev	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının dosenti
Rəhilə Quliyeva	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti
Məti Bayramlı	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının dosenti
Məhəmməd Məmmədov	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının dosenti
Teymur Kərimli	AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü
Muxtar İmanov	ADU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, AMEA-nın həqiqi üzvü
Nadir Məmmədli	AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru
Yadigar Əliyev	Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasının professoru

MÜNDƏRİCAT

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ İRSİMİZ

Əbülfəz Quliyev, Aliyə Quliyeva. Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə: akadademik Nizami Cəfərovun araşdırmalarında.....	9
Нубар Мухтарова. И в моей жизни почетное место занимает общенациональный лидер Гейдар Алиев - символ Азербайджанского патриотизма	13
Gülxani (Pənah) Şükürova. Dövlətin müstəqilliyi xalqın varlığının qarantıdır.....	19
İslam Vəliyev. Azərbaycanın sürətli inkişafının təməl daşlarını öz qüdrətli əlləri ilə hörən Ulu Öndərimiz	26
Əsmət xanım Məmmədova. Ulu öndər Heydər Əliyev – xatirələrdə.....	29
Bilal Həsənli. Ulu öndər Heydər Əliyevin məqsədyönlü milli ədəbiyyatın inkişafı siyasəti	34
Elza Aşurova. Heydər Əliyev Azərbaycan dili və ədəbiyyatı haqqında	38
Mətanət Allahverdiyeva. Heydər Əliyev və Azərbaycan filologiyası.....	43
Vüsalə Rizvanova. Dil və liderlik: Heydər Əliyevin ifadə estetikası.....	46

DİLÇİLİK

Tofiq Müzəffəroğlu. Məhəmməd Füzuli dilində mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	49
Zemfira Şahbazova. Türk dillərində ortaq işlənən işarə əvəzlilikləri və onların lingvistik xüsusiyyətləri	55
İlhamə Həbib qızı Hacıyeva. Kommunikasiya səviyyələri	61
Nuray Əliyeva. Naxçıvan şivələrində zərflərin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	65
İsmayıl Temiroğlu. Dil – düşüncə, söz – məfhum qoşalılıqları arasında əlaqə və münasibətlər haqqında.....	70
Mehriban Əlizadə. Anarın bədii dilində onomastik vahidlərin lingvopoetikasi.....	79
Эльвира Гейдарова. Прилагательные в русском островном говоре Азербайджана.....	85
Elmira Fərcullayeva. Инновационные технологии на уроках французского языка в неязыковых вузах	92
Fatma Bağirova. Tədris prosesində bilinqvizm məsələsi	95
Fikrət Şiriyev. Populist siyasi natiqliyin ritorik elementləri (Donald Trampın 2024-cü il seçki kampaniyasındakı çıxışları əsasında).....	99
Fikrət Əlizadə. Azərbaycan dilində leksikləşən cümlələr	106
Rahilə Quliyeva. Azərbaycan dili dərslərində təlim və tədris prosesinə müasir yanaşma	110
Şəhla Əliyeva. Xarici tələbələrə Azərbaycan dilinin mənimsədilməsində fəal təlim mexanizmlərinin rolu	117
Lalə Əfəndiyeva. Epistolə mətnlərində sərbəst atmosfer yaratma vasitələri.....	122
Xədicə Heydərova. Nəsimi yaradıcılığında büt-pərəstlik, xristianlıq və zərdüştlük terminlərinin leksik-qrammatik təsnifatı	126
Məsmə Zöhrab-Məcid. Tabular qeyri-normativ leksik vahidlər kimi	130
Dürdanə Nağıyeva, Leyla Qocayeva. Kommunikasiya və nitq	134
Sevil Hümətova. Mədəni nitqin inkişafında ədəbi tələffüzün rolu.....	138
Zülfüyyə İsmayıl. Naxçıvan şivələrində ikidən artıq morfoloji sadələşmənin derivativ xüsusiyyətləri	143
Çinarə Şahbazlı. Mənsubiyyət kateqoriyasının semantik və pragmatik aspektləri: çağdaş tədqiqatlar kontekstində	147
Sədaqət Cumayeva. Samit birləşmələrində samit fonemlərin sərhədi məsələsi	150
Sevil Rəcəbova. Müasir ingilis dilində modal strukturların pragmatik xüsusiyyətləri	153
Vəfa Allahverdiyeva. Azərbaycan dilində “Günah” konsepti.....	158

Ramil Bayramov. Ayrım dialektində əkinçilik və heyvandarlıqla bağlı sözlərin işlənmə xüsusiyyətləri	161
Sevinc Qəmbərova, Dilbər Camali. Türk dillərində ahəng qanununun ifadə formaları.....	166
İradə Kərimova. Sosial məkanda ədəbi dil normalarının pozulma səbəbləri	169
Səbinə Vəliyeva. XX əsrin 50-60-cı illər Azərbaycan bədii üslubunda mətbəx ləvazimatlarının (qab-qacaq) adları	173
Zeynəb Cəfərova. İşgüzar kommunikasiyada rəsmi sənədlərin tərtibi	177
Xatirə Vəliyeva. Məhəmməd Füzulinin fərdi dili və üslubu	183
Aygün Rüstəmzadə. Müasir ingilis dilində məhsuldar sözdüzəltmə üsulları	188
Əfsanə Quliyeva. Türk dilində şəkilçilər sisteminin quruluşu və onların morfoloji-sintaktik funksiyaları	192
Aytən İbrahimova. Заимствованные слова в современном турецком языке	197
Günəl Əliyeva. İngilis dilində danışiq etikası.....	203
Gülyaz Zeynalli. Müasir ingilis dilinin qəzet üslubunda söz sırası	206
Pərvin Eyvazov. Professor Bəkir Çobanzadənin elmi araşdırmalarında Azərbaycan dilinin saitlər və samitlər sistemi.....	209
Günay Xuduyeva. Dilin kommunikativ funksiyası.....	214
Heydar Guliyev. How metonymy motivates imperatives: a cross-linguistic study of monoclausal directives in english and Azerbaijani	217
Shalala Mammadova. Polysemy and homonymy: distinguishing two lexical phenomena.....	225
Aysel Shabanova. Stylistic features of anthroponyms in english and Azerbaijani languages	230
Nərmən Məmmədli. Azərbaycan dilində keyfiyyət funksional-semantik sahə kimi.....	234
Könül Eyvazova. Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində rəng bildirən sözlər və onların qədim yazılı abidələrdə izləri.....	238
Səmra Həsənzadə. Qrammatik metaforun metafunksional əsasları	244
Gülşən Qəribova. Nizami Xudiyevin araşdırmalarında Füzuli irsi və ədəbi dil məsələləri.....	248
İqbal Sadıqlı. Nəsiminin farsca “Divan”ında həmcins üzvlərin qrammatik xüsusiyyətləri.....	252
Zeynab Əhmədova. Feili somatik frazeologizmlər	255
Aysel Dadaşova, Əsli Piriyeva. Alman dilinin nəzəri fonetikasının sahələri	259
Севиндж Мамедова. Методика преподавания русского языка в национальной школе	262
Elmira Süleymanova. Dilçilikdə dərkətmənin aktiv subyekti olan insan amilinin rolu	267
Sevinc Abdullayeva. Qeyri-Azərbaycan bölmələrində şifahi nitqin formalaşmasında bədii mətnlərin rolu.....	272
Maral Yusubova. Tələbələrin ingiliscə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində metodoloji prinsiplər	275
Gülnar Həsənova, Püstə İsmayılova. Somatik frazeologizmlərin yaranma formasına görə təsnifi.....	278
Ayşən Nəbiyeva. Mədinə Gülgün poeziyasında neologizmlərin leksik-semantik və funksional xüsusiyyətləri	281
Elnarə Yunusova. Dilin funksiyası və inkişaf qanunları	284
İlhamə Şirbala qızı Hacıyeva. Füzulinin ədəbi dil tarixində xidməti	289
Fidan Yusifova. Cavad Heyətin dialektoloji tədqiqatları	293
Zülfüyyə Əbilova. Xarici dil öyrənilməsi zamanı interferensiya növləri	298
Ülkər Abdullayeva. Müasir dövrdə Azərbaycan dilində “Vətən” konseptinin hərbi və siyasi məzmunlu sənədlər əsasında araşdırılması	303
Almaz Məmmədzadə. Azərbaycan dilində aşpazlıq frazeologiyası	308
Naimə Həmidova. Методика развития речи детей дошкольного возраста	313
Fidan Əzizova. Azərbaycan dilində mifoloji leksikanın mənşəcə lüğət tərkibi	318
Nərmən Şərifova. XX əsrin 40-50-ci illərində Azərbaycan dilçiliyində fonetika və fonologiya problemləri.....	323
Nərgiz Quliyeva. Azərbaycan dilində fonetik normanın tədrisi	328

Səbinə Həsənova. I Bakı Türkoloji Qurultayında ərəb əlifbasına tənqidi yanaşma	333
Aysu Məmmədli. Bəkir Çobanzadə və yeni əlifba məsələsi	338
Şəlalə Məmişova. Rəşid bəy Əfəndiyev və Azərbaycan əlifbası	342
Lalə İsmayılova. Neologizmlərin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər	346
Fatimə Süleymanlı. Vurğunun tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər	349
Səbinə Hümbətova. Söz ehtiyatının zənginləşdirilməsində mütaliənin rolu	353
Aytən Soltanzadə. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb söz problemi	357
Nəzrin Həsənova. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində düzəltmə isimlərin semantik inkişafı	360
Nərmin Şərbətli. Atalar sözlərində təkrarlar	365
Şirin Cəfərli. Frazoloji vahidlərdə rəng simvolizmi	370
Sevda Sadıqova. Azərbaycan və ingilis dillərində qorxu konseptinin qarşılaşdırılması	374
Sunay Qasımzadə. İngilis dilinin qlobal miqyasda funksional rolu	379
Məhəmməd Ləmişov. Azərbaycan dilində cümlələrin nominativləşərək cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsi	383
Sevinc Həlimli. İsi Məlikzadənin povestlərində antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri	387
Nigar Xanəliyeva. Ekoterminaların mənşəyinə görə təsnifi	392
Aynur Haqverdiyeva. Xarici dillərin tədrisinə yanaşmaların nəzəri əsasları	397
Könül Camalova. Xarici dillərin tədrisində qrammatika-tərcümə metodunun tətbiqinin nəzəri əsasları	401
Ləman Hüseynova. İngilis dilində yazı bacarıqlarının formalaşdırılmasının linqvovəddə xüsusiyyətləri	405
Aynur Qəniyeva. Rəqəmsal resurslar xarici dil tədrisində əsas motivasiya vasitəsi kimi	409
Aytac Məhərrəmli. Xarici dillərin tədrisində mədəniyyətlərarası sərəştənin formalaşdırılmasının nəzəri məsələləri	414
Nəsir Bəşirov. Ümumtəhsil məktəblərində ingilis dili bacarıqlarının inkişafında yeni metodların əhəmiyyəti	418
Mehrəngiz Qurbanova. Azərbaycan dilində əmr cümlələri	423

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Mətanət Abdullayeva. Nə üçün klassik ədəbiyyatı öyrənməliyik?!	429
Aytən Qəhrəman. Диалог цивилизаций: литературное наследие востока и запада	435
Məhərrəm Vəliyev. Fədainin “Bəxtiyarname” poemasında qadın obrazları	442
Jalə Hüseynova. Məhəmməd Hadi yaradıcılığında vətən və xalq məhəbbəti	447
Mətanət Həsənova (Saraçlı). Qarabağ savaşı bədii nəsrində	452
İradə Rəhmanova. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı: əxlaq və mənəviyyat	457
Aytən Cəfərova. Yuxu simvollarının semantikasi (Naxçıvan folklor mətnləri əsasında)	461
Fidan Abdurəhmanova. Qəhrəmanlıq tarixinin ədəbi-bədii təzahürü	465
Айсель Багирова. «Фауст» Гёте как доминанта творческих поисков представителей русской литературы серебряного века	468
Mənsurə Ağayeva. U.Folknerin “Avqust İşığı” romanında qadın obrazlarının müqayisəsi	472
Sevinc Abdullayeva. Sabir Əhmədlinin “Yamacda nişanə” povestində mühit və şəxsiyyət problemi	476
Suqra Rəhmanova. Şah İsmayıl Xətayi yaradıcılığında milli-mənəvi düşüncənin bədii inikası ..	479
Samirə Məmmədli. Çağdaş nəsrə gerçəkliyin bədii inikas üsulları	484
Kifayət Məmmədova. Qulamrza Səbri Təbrizinin poeziyası və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı ..	488
Elnara Putayeva. Tənqidi oxu tədris prosesinin əsası və yaradıcı fikrin formalaşması üsulu kimi	491
Xumar Abdullayeva. XX əsr ingilis ədəbiyyatında utopik düşüncələr	495
Leyla Ramzanova. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda alman poeziyasının tədqiqinə dair	499

Günəl Zeynallı. Postmodernizm fəlsəfəsi və çağdaş ədəbiyyat	504
Afiqə Aliyeva. Əli Əmirlinin dram əsərlərində əxlaqi-mənəvi problemlər	507
Selcan Quluzadə. Satiranın maarifçilik kontekstində rolu: XIX əsr Azərbaycan ədəbi mühitində yanaşmalar	509
Ибрагим Асадов. Концепт мусульманской молитвы в художественной рецепции русских поэтов и писателей первой трети XIX века.....	515
Гюнель Мустафазаде-Асадова. Концепция культурного синтеза в работе В.С.Соловьева «Исторические дела философии»: запад и восток в поисках единства.....	519
İlahə Səfərzadə. Rövşən Yerfinin “Qadın türməsi” əsərində qadın və azadlıq.....	522
Türkan Mustafazadə. Xalidə Ədib Adıvarın “Sinekli Bakkal” romanında Şərq və Qərb təhsil sistemlərinin müqayisəsi.....	526
Təbriz Əhədov. Mücirəddin Beyləqaninin yaradıcılığında Təbriz mövzusu	529
Aysu Zamanova. Общие закономерности кризисных процессов в литературе последней трети XX века» (на материале творчества Эльчина и В. Астафьева).....	534
Leyla Həsənova. Əhməd Cavadın yaradıcılığı: milli ruh və romantizm	539
Şölə Allahverdi. Tom Stoppardin “Arkadiya” əsərində absurd teatr və xaos nəzəriyyəsinin vəhdəti.....	541
Gülнар Yunusova. Müasir yapon ədəbiyyatı: XX əsrin ikinci yarısında əsas inkişaf xəttləri.....	544
İlahə Həsənova. Epos ənənəsi və oğuz türklərinə mənsub olan “Kitabi-Dədə Qorqud”	548
Pəri Hümбатова. Məsihi Təbrizi Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndəsi kimi	553
Günay Bayramova. İspan və Azərbaycan romantizmində qəhrəmanlıq arxetipləri: Don Juan və Cavid qəhrəmanlarının müqayisəli təhlili	558
Jalə Qasımova. Azərbaycan xalq nağıllarında mədəni və əxlaqi dəyərlər	564
Əsmər Əliyeva. İngilis postmodernist romanının əsas xüsusiyyətləri.....	567
Məlikə Əzizova. Abbasqulu ağa Bakıxanovun maarifçilik ideyaları	571
Ayna Əhmədli. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında genetik psixoloji elementlər	576
Aidə Quluzadə. Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-hüquqi bərabərliyə çağırış və çağdaş inklüziv təhsil modeli.....	579
Şirin Cəfərli. Mikayil Müşfiq poeziyasının estetikası və onun Azərbaycan ədəbiyyatında rolu ...	583
Fidan Vahid. “Fətəli fəthi” – Nəsr milli yaddaş və tale sorağında.....	599
Aliyə Allahverdiyeva. Kamal Abdullanın hekayələrində postmodern gerçəklik.....	603
Ramin Miskinov. Bədii yaradıcılıq nümunələrindəki obrazlılığın qrammatik təzahürlərinin öyrənilməsinə mənimsədilməsi	608
Fidan Babalı. XX yüzilin 90-cı illərinə qədərki dövrün bədii nəsrində Qarabağ.....	613
Naridə Saniyeva. Bədii əsərlərin tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqi.....	617
Zahidə Kərimova. Afaq Məsudun “Sərçələr” hekayəsində psixologizm	621
Günəl Rzazadə. Mirzə İbrahimovun tənqidi görüşlərində Cəlil Məmmədquluzadə irsi.....	626
Məhəmməd Hacıbalayev. Nəriman Nərimanovun “Nadanlıq” əsərində pedaqoji məsələlər.....	631
Şəhla Əhmədova. Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanında vətənin bütövlüyü məsələsi.....	635
Aytac Bəylərzadə. Vidadi poeziyasında məhəbbətin estetikası	639
Səadət Hüseynova. Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərində monoloji və dialoji nitq.....	644
Ulduz Bəkirli. Səməd Ağaoğlunun “Qatırın ölümü” hekayəsində özgələşmə problemi.....	649
Amil Əzimli. Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığında təhsil və tərbiyə məsələləri.....	654
Xanımınənə Xudiyeva. Sosial media vasitələrinin ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin motivasiyasına təsiri.....	659
Жаля Вели. Сопернические отношения между племенами в период арабских завоеваний (на основе средневековой арабской литературы)	662
Sərvanə Dağtumas. Mövlud Mövludun “Teatral” hekayəsində həyatı teatrın və ya teatral həyatın psixoloji-fəlsəfi qatları	668
Zöhrə İmamverdiyeva. Hüseyn Cavidin “Azər” poemasında Şərqin və Qərbin acı gerçəkliklərinə baxış	671

Həmayıl Həsənova. Nizami Gəncəvi irsinin özündən sonrakı ədəbiyyata təsiri.....	678
Arzu Baxışlı. Seyfəddin Dağlı hekayələrində Cənub mövzusu	681
Hümbət Bədəlov. Aşıq Miskin Vəli lirikasında tənqis janrı.....	684
Zərintac Şükürzadə. Abdulla Qədirinin romanlarında şəxsiyyət və konflikt məsələsi.....	689
Leyla Nəbizadə. Ömər Seyfəddin dünyagörüşündə millilik.....	693
Nəzrin Əliyeva. Üzeyir Hacıbəylinin satirik hekayələri filoloji kontekstdə.....	701
Nuran Yaqubova. Şekspirin “Hamlet” faciəsində daxili güc və ambisiya	705
Fatimə Qurbanova. Sergey Yeseninin poeziyasında romantik dünyagörüşü və milli identiklik ..	709

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ İRSİMİZ

HEYDƏR ƏLİYEV DƏN İLHAM ƏLİYEVƏ: AKADADEMİK NİZAMİ CƏFƏROVUN ARAŞDIRMALARINDA

Əbülfəz Quliyev

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

Naxçıvan İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu

ebulfezamanoglu@gmail.com

Aliyə Quliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Abstract

From Heydar Aliyev to Ilham Aliyev: in the research of academician Nizami Jafarov

One of the most prominent representatives of Azerbaijani philology is academician Nizami Jafarov. Although the study of Turkological problems and general linguistic issues occupies an important place in Nizami Jafarov's scientific work, he was a deputy of the Milli Majlis for a long time and was also seriously engaged in socio-political activities. The study of ideological issues of independent Azerbaijan also occupies an important place in the work of this outstanding scientist. From this point of view, the interpretation of the scientific and ideological teachings of the national leader, the founder of our new independent statehood, in Nizami Jafarov's research attracts particular attention. The article discusses in detail the ideological heritage of Heydar Aliyev and the successful continuation of this teaching.

Keywords: *Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, Turkic world, literature, language.*

Çox məmnunam ki, mənim təşəbbüslə Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi artıq fəaliyyət göstərməkdədir. O zamanlar mənə Beynəlxalq Atatürk Sülh mükafatı verilərkən düşündüm ki, belə bir qurumu yaratmaq gərəkdir və buna da böyük ehtiyac varmış. Mən çox böyük bir professoru o mərkəzə başkan təyin etdim. O, bizim parlamentin millət vəkildir. Onlara çox gözəl və tarixi bina verdim.

Heydər Əliyev

Giriş. Akademik N.Cəfərov görkəmli ədəbiyyatşünas, dilçi, türkoloq olmaqla yanaşı, dövlətçiliyə xidmət edən tanınmış elm xadimlərimizdənədir. Ümummilli lider Heydər Əliyev hələ keçən əsrin sonlarında Nizami Cəfərovu gənc və istedadlı kadr kimi kəşf etmiş, onun millət vəkili seçilməsinə kömək etmiş, eyni zamanda yeni yaranan Azərbaycan Atatürk Mərkəzinə rəhbər təyin etmişdi. 9 mart 2001-ci ildə təsis edilən bu quruma ulu öndər 4 iyul 2001-ci ildə onu rəhbər təyin etmiş, 2004-cü ilin 10 aprel tarixində ölkə prezienti İlham Əliyev tərəfindən bu möhtəşəm qurumun sözü keçən tarixi binada açılışı həyata keçirilmişdir. Türkiyə cümhuriyyətinin qurucusu Atatürkün adını daşıyan bu qurum Azərbaycan-Türkiyə, eləcə də türk dünyası ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafında 20 ildən artıqdır ki, böyük əzmlə fəaliyyət göstərir. Akad. N.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, bu qurum həm Atatürk, həm də Heydər Əliyev irsinin elmi şəkildə tədqiqi ilə məşğuldur. "Bizim ümummilli liderimiz Azərbaycanda belə bir qurumun fəaliyyətinə ehtiyac olduğunu hiss etdi və bu mərkəzi yaratdı. Bu, Mərkəz Atatürk Mərkəzidir, amma eyni zamanda Heydər Əliyevin yaratdığı mərkəzdir" (1, s. 192).

Əsas hissə. Məlumdur ki, dünya azərbaycanlılarının milli-mənəvi birliyinin yaranmasında ulu öndər Heydər Əliyev, onun yürütdüyü milli siyasət önəmli rol oynadı. Eyni zamanda o, dünya

azərbaycanlılarının milli birliyini təmin edən, onların dünya birliyinə inteqrasiyasını şərtləndirən vasitə olaraq formalaşan türk dünyasının yeni lideri kimi türk birliyi strategiyasını həyata keçirdi. Akademikin göstərdiyi kimi, Heydər Əliyevin müəllifi olduğu ideyalar illər keçdikcə daha da zənginləşir, əliyevçiliyin elmi-metodoloji tədqiqi, azərbaycançılıq ideologiyasının analitik təhlili daha ardıcıl xarakter daşıyır. Əliyevçilik yalnız müasir azərbaycançılıq olaraq qalmadı, eyni zamanda azərbaycançılığın bir ideologiya olaraq düzgün təfsirində həlledici rol oynadı (1, s. 24). Nizami müəllim bir təcrübəli əliyevşünas kimi, Azərbaycan Atatürk mərkəzinin rəhbəri kimi bu elmin əsas mənbələrini müəyyən etməyə təşəbbüs göstərmiş və bu sahədə Heydər Əliyev fondunun geniş fəaliyyətini qeyd etmişdir. Bundan sonra alim əliyevşünaslığın strukturunu təşkil edən məsələlərin plan-prospektini bu şəkildə təqdim etmişdir: I. Heydər Əliyevin elmi tərcümeyi-halı. II. milli-azadlıq və dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə (1988-1993); milli dövlət quruculuğu uğrunda mübarizə (1993-1997); milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə (1997-2003). III. Heydər Əliyev və Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyası, yaxud xarici siyasəti; Heydər Əliyev və Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi; Heydər Əliyev və türk dünyası. IV. Tarixşünaslıq görüşləri; hüquqşünaslıq görüşləri; iqtisadi görüşləri; sosioloji görüşləri; mədəniyyətşünaslıq görüşləri; dilçilik görüşləri; elmi-pedaqoji görüşləri. V. Heydər Əliyevin siyasətçi üslubu; Dövlət idarəçiliyi üslubu; natiqlik məharəti. VI. Heydər Əliyevin ictimai-siyasi xadim üslubunun milli və ümumbəşəri kökləri, mənbələri; Azərbaycanda Heydər Əliyev məktəbi, miqyası, üslub rəngarəngliyi; Heydər Əliyev idarəçiliyi, xüsusilə dövlət quruculuğu təcrübəsinin davamı. VII. Müasir mərhələdə Azərbaycanda Heydər Əliyev ideyalarının həyata keçirilməsi prosesi; HEYDƏR Əliyev ideyalarının inkişafı; İlham Əliyevin idarəçilik, dövlət quruculuğu fəaliyyəti, ənənə və novatorluq. VIII. Əliyevçilik Azərbaycan ictimai-siyasi fikir tarixinin üzvi tərkib hissəsi kimi; Əliyevçilik müasir dünya ictimai-siyasi, ideoloji fikir texnologiyaları kontekstində. IX. Əliyevçiliyin metodoloji məsələləri. X. Əliyevşünaslığın təbliğat və tədris-metodika məsələləri (1, s. 35-37).

Bu maddələrin hər biri sanballı bir elmi tədqiqat işinin mövzusu ola bilər. N. Cəfərov o problemlərin bir neçəsinin əsas cəhətlərini tədqiq etmiş, əsas tezislərini elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Bu mövzulardan biri Heydər Əliyevin milli dil siyasətidir. Akademik Hələ 2001-ci ildə qələmə aldığı “Azərbaycan dili və Heydər Əliyevin dil siyasəti” adlı məqaləsində çox düzgün olaraq göstərir ki, Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi fəaliyyətə başladığı ilk illərdə bütün aydınlığı ilə göstərdi ki, o, qeyri-müstəqil bir respublikanın növbəti başçısı yox, milli lideridir. Və Heydər Əliyevin məhz milli lider olaraq fəaliyyətinin bir təzahürü də Azərbaycan dilinin siyasi nüfuzunun 70-ci illərdə sürətlə yüksəlməsi idi. Milli liderin müstəqillik dövründə dövlət dilinin yüksəlişi sahəsində gördüyü işlər ciddi tarixi əsaslara malikdir (2, I c., s. 339). Nizami müəllim ulu öndərin müstəqillik illərində dövlət dilinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi möhtəşəm tədbirləri yüksək dəyərləndirmiş, imzalanmış fərmanların, görülmüş tədbirlərin böyük əhəmiyyət daşıdığını nəzərə çatdırmış, onların xalqımızın inkişafı tarixində oynadığı roldan bəhs etmişdir: “Yeni 2001-ci il, yeni əsr və III minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti”ndə “Azərbaycan prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” barədəki fərmanında irəli sürülmüş konsepsiya üçün baza hazırlanmışdı. Ümumiyyətlə, həmin müraciət bir elm olaraq azərbaycanşünaslığın əsaslarını müəyyən edir, aydın metodoloji göstərişlər verir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan prezidentinin Azərbaycan dili, ədəbiyyat və mədəniyyət barədəki düşüncələri kifayət qədər ardıcıl elmi araşdırmaların, konseptual ümumiləşdirmələrin nəticəsi olmaqla, müstəqil dövlətin ən mühüm sənədlərində öz əksini tapır” (2, I c. s. 340). Müəllif bu fərmanın mədəni-siyasi əhəmiyyətini qeyd etdikdən sonra fikrinə yekun vuraraq qətiyyətli şəkildə yazır: “Vəzifəmiz fərmanın tarixi tələblərini dönmədən, milli təəssübkeşliklə yerinə yetirməkdən ibarətdir” (2, I c. s. 342).

Məlumdur ki, 2001-ci il 9 avqust tarixində ulu öndər ana dili və əlifba gününün qeyd olunması haqqında fərman imzalamışdır. N. Cəfərovun fikrincə, Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsisə Azərbaycan respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 1969-cu ildən başlanan milli dil siyasətinin, 1993-cü ildən başlanan milli dövlətçilik siyasətinin davamı və qanunauyğun

nəticəsidir. Bu hadisə Prezidentin milli dil – Azərbaycan dili ilə əlaqədar həyata keçirdiyi tədbirlər silsiləsinin bir hissəsidir.

Akad. N.Cəfərovun “Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə” və “Türk birliyi strategiyası: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə” tədqiqatları sanballı bir monoqrafiya təsiri bağışlayır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, sonlarında da hadisələrin və gələn qərarların arxasında millətin qururu dayanmışdı. Sovetlər birliyinin dağılması ilə bir arada Azərbaycanın qürur və qətiyyət sahibləri bütün vəziyyətlərdə reallığı nəzərə alaraq öz düşüncəsi və iradəsi ilə hərəkət edərək ürək sözünü dedi. Xalq 1993-cü ildə Heydər Əliyevi yenidən özünün alternativsiz rəhbəri olaraq ali hakimiyyətə tələb edəndə nə qədər ağıllı, təkidli hərəkət etmişdisə, III minilliyin III ilində İlham Əliyevin şəxsinə öz yeni prezidentini – yeni liderini seçəndə də o səviyyədə müdriklik göstərdi. İlk mərhələdə Azərbaycan xalqı dövlətçiliyin xilaskarının missiyasından lazımcına bəhrələnərək öz varlığını, vətənin müstəqilliyini qorudu və milli dövlətini qurdu. II mərhələdə isə Azərbaycan cəmiyyəti böyük zəhmətlər, ağır-acılar bahasına yaradılmış ideoloji ənənə və dövlətçilik təcrübəsini dağılmağa, müstəqilliyi naməlum talenin oyunları ilə üz-üzə qalmağa qoymadı. Bu, müasir Azərbaycanda siyasi varislik ənənəsinin nə qədər ehtiyac duyulan həyatı məsələ olduğuna mükəmməl sübut idi (2. IV, s. 182). Öndər Heydər Əliyev ölkəsinin on ili ərzində milli, dünyəvi quruluş formasıyısını seçən Azərbaycan bugünün və sabahın üç ana prinsipini, ideya istiqamətini müəyyənləşdirmişdir: Azərbaycançılıq, Millilik, Demokratizm! (2. IV, s. 183).

Ulu öndər Heydər Əliyev “Biz öz tarixi köklərimizlə, milli köklərimizlə, mənəvi dəyərlərimizlə, milli-mənəvi ənənələrimizlə, böyük tariximizlə fəxr edə bilərik” tövsiyəsi ilə bütün türk insanlarına həyat üçün milli əqidənin nədən ibarət olduğunu izah edirdi, açıqlayırdı. “Bu ibrətli tövsiyə üzərində qərarlaşan indiki siyasi istiqamət də düzgün olaraq cəmiyyətin, ümumiyyətlə, həyatın normal səviyyədə inkişafı üçün milliliyi mənbə, zəmin kimi qəbul etmişdir. Eyni zamanda, xalqımızın dünyəvi həyat kredosu sayılan milli-mənəvi xüsusiyyətlər də bu gün müdafiə olunmaqda və əhatə dərəcəsi daha da genişlənməkdədir” (2, IV c. s. 187).

Fikrimizə akademik N.Cəfərovun aşağıdakı cümlələri ilə yekun vurmaq istəyirik: “İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan artıq böyük Heydər Əliyev istiqamətini – ideoloji, sosial, mənəvi ömür yolunu seçmiş və bu yolun bir qismini, özü də vacib hissəsini addımlayıb keçmişdir. Düşün insanlar həmişə irəli getməyə can atırlar. Keçmişlə fəxr edə, edə, gələcəyə inamla, ümidlərlə ömür sürür və fəaliyyət göstərirlər” (2. IV c. s. 197).

Qeyd edək ki, Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətində türk birliyi strategiyası mühüm yer tutur. O, keçmiş Sovetlər İttifaqının türk respublikalarının müstəqillik illərində Avropa birliyi kimi bir birlik, ittifaq qurmasını arzulayırdı. Və bu istiqamətdə də siyasi fəaliyyətlərini genişləndirirdi. Bunun üçün ilk olaraq türk dövlət və xalqlarının ədəbi-mədəni birliyini əsas şərt hesab edirdi. Ona görə Əlişir Nəvainin, Abay Kunanbayevin, Oljas Süleymenovun, Çingiz Aytmatov Azərbaycanın söz ustaları ilə əlaqələrinin genişlənməsinə xüsusi fikir verirdi, Füzulinin 500 illiyi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illiyi, “Manas” dastanının 1000 minilliyi tədbirlərini türk birliyi üçün çox önəmli hadisə adlandırırdı.

Heydər Əliyev türk birliyinin möhkəmlənib inkişaf etməsində Türkiyənin rolunu həmişə yüksək qiymətləndirmiş, Türkiyə Cumhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkü XX əsrin bəşəriyyətə verdiyi böyük dühələrdən saymışdır. O, 1994-cü il fevralın 9-da Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki çıxışında türk xalqının böyük oğlu M.K. Atatürkün 1933-cü ildə dediyi fikirləri xatırlatmışdı: *“Bu gün Sovet İttifaqı bizim dostumuz, qonşumuz və müttəfiqimizdir. Bu dostluğa ehtiyacımız var. Lakin sabah nə olacağını bu gün heç kəs müəyyən edə bilməz. Bir vaxt bu dövlət də Osmanlı dövləti kimi, Avstriya-Macaristan kimi parçalana, kiçilə bilər. Bu gün əlində bərk-bark tutduğu millətlər ovuclarından qaça bilərlər. Dünya yeni bir müvazinə keçə bilər. O zaman Türkiyə nə edəcəyini bilməlidir. Bizim bu dostumuzun idarəçiliyi altında dili bir, dini bir, mahiyyəti bir qardaşlarımız vardır. Onlara sahib çıxmağa hazır olmalıyıq. Susaraq o günü gözləmək deyil, hazır olmaq lazımdır”*. Eyni müdriklik türk xalqlarının birlik və həmrəylik naminə tarixi xidmətləri ilə seçilən Heydər Əliyevin siyasətində də hiss olunur: “1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması ilə

əlaqədar Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini əldə etdi, onu bərpa etdi. Yəni Mustafa Kamal Atatürkün uzaqgörənliyi bununla da sübut olunur. O, hələ o vaxt görürdü ki, Azərbaycan və türkdilli digər xalqlar- Orta Asiya xalqları daim əsarətdə qalmaqacaqlar, öz müstəqilliklərinə, öz azadlıqlarına nail olacaqlar". Akad. N.Cəfərov Heydər Əliyevin Atatürk, Türkiyə sevgisini çox doğru olaraq aşağıdakı şəkildə izah edir: "Heydər Əliyev, görünür, Türkiyəni bir də ona görə sevmişdir ki, türk dünyasından Türkiyəyə yollar uzandığı kimi, Türkiyədən də bütün türk dünyası görünürdü. Yalnız uğurları ilə deyil, həm də qüsurları, problemləri ilə...Türkiyə təkcə həmin uğurlara sevinmir, problemlərin həllinə, mübahisələrə, dedi-qodulara da səbrlə münasiflik edir" (2. IV, s. 223).

Bu baxımdan akad.N.Cəfərovun Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə türk dünyası məsələləri haqqında önəmli müşahidə və təsbitləri diqqəti cəlb edir: "Türk dünyası və Türkiyənin timsalında münasibətlərimiz xalqlarımızın qardaşlıq mənşəyi üzərində təşəkkül tapmaqla Heydər Əliyevin "Biz bir millət, iki dövlətlik" milli-ideoloji məzmunu böyük olan tarixi kəlamı anlamında və formasındadır" (2. IV, s. 208-209).

Akad. N.Cəfərov Heydər Əliyev və İlham Əliyevin türk dünyası strategiyasını 2003-cü ildə nəşr etdirdiyi "Türk dünyasının birliyi strategiyası: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə" adlı sanballı bir məqaləsində ayrıca tədqiq və təhlil etmişdir. Həmin məqalənin epigrafinə çıxardığı aşağıdakı cümlələr ümummilli liderin türk dünyası siyasəti, düşüncələri haqqında dolğun təsəvvür yaradır: "Mən bu gün həqiqətən, qeyd etmək istəyirəm ki, bizim xalqlarımız əsrlər boyu bir-birinə yaxın dost olmuşlar. Biz bir kökdənlik, bir birdilli xalqlarıq. Bizim milli ənənələrimiz çox yaxındır, bir-birinə bənzərdir, oxşardır. Ona görə də bunlar hamısı xalqlarımızı hələ biz müstəqil olmadığımız vaxtda da bir-birimizdən ayırmayıb, bir-birimizə bəğlayıb, bir-birimizlə daha sıx əlaqədə saxlayıb. İndi isə xalqlarımız öz müstəqilliyini əldə edəndən sonra, müstəqil dövlət kimi dünyada tanınandan sonra biz tarixi ənənələr əsasında, həmin fundamental əsaslar üzərində bundan sonra da irəliyə getməliyik, inkişaf etməliyik" (2. IV c. s. 219).

Qeyd etmək lazımdır ki, ümummilli liderin Azərbaycan xalqının türkmənşəli olması haqqında (sovet hakimiyyəti, onun DTK-sı türkçülüyə qarşı nə qədər kütləvi şəkildə təbliğat-təşviqat vasitələri ilə mübarizə aparsa da) hələ lap əvvəldən aydın və qəti inamı, qənaəti olmuşdur. Belə ki, xalqımızın adı haqqında keçirilən 1995-ci il müzakirələrində professor İqrar Əliyevin etnogenez məsələsində anti-türk çıxışına konkret şəkildə cavab verərək demişdir ki, Azərbaycan xalqının türk mənşəli olmasında bizim heç bir şübhəmiz yoxdur (3, s. 128).

Akad. N.Cəfərov ümummilli liderin türk birliyi strategiyasının prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla və ardıcıl şəkildə davam etdirildiyini qürur və fəxrə hisslə vurğulayır: "Fəxr olunmalıdır ki, Azərbaycanın milli liderinin türk dünyasının qarşılıqlı əlaqələri, yüksəlişi strategiyasını Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi elə ilk aylardan uğurla davam etdirməkdədir. Onun Qazaxıstana, Özbəkistana, xüsusilə Türkiyəyə rəsmi səfərləri göstərdi ki, İlham Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi bu sahədə də öz siyasi enerjisini əsirgəməyəcək, türk dövlətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi, türk dünyasının müasir dünyada özünəməxsus yer tutması uğrunda müasir dövrün türk lideri olaraq böyük xidmət göstərəcəkdir" (2. IV, s. 229).

Nəticə. Beləliklə, ümummilli siyasi və ictimai fəaliyyətinin tədqiqi istiqamətində xeyli elmi araşdırmalar aparılmış, yenə də aparılmalı, davam etdirilməlidir. Akademik Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasında, milli dil siyasətinin həyata keçirilməsində, türk dünyasının birliyi strategiyasının müəyyənləşməsində, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub inkişaf etdirilməsində ümummilli liderin və onun layiqli varisinin mühüm xidmətlərini dərinlən, elmi prinsiplərlə araşdırmış, Heydər Əliyev şünaslığa layiqli töhfələr vermişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Tarixiliyin müasirliyi və müasirliyin tarixiliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2011
2. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, Bakı: Elm, 2007
3. Quliyev Ə., Quliyeva A. Heydər Əliyev: tariximizdə və taleyimizdə. Naxçıvan: Əcəmi, 2023

И В МОЕЙ ЖИЗНИ ПОЧЕТНОЕ МЕСТО ЗАНИМАЕТ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ - СИМВОЛ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПАТРИОТИЗМА

Нубар Мухтарова

Доктор педагогических наук, профессор
Бакинский государственный университет
professormukhtarova@gmail.com

Abstract

And in my life, National Leader Heydar Aliyev, the Symbol of Azerbaijani patriotism, occupies a place of honor

In the article, the author spoke about the meeting and conversation with National Leader Heydar Aliyev, about his charisma, phenomenal memory and of course about his human kindness, accessibility and intimate conversations. And this is the strength, connection and mutual love of the Azerbaijani people and its citizens for the creative Aliyev philosophy of life and its implement.

Keywords: *Heydar Aliyev is a landmark of Azerbaijani patriotism, National leader of the Azerbaijani people, Patriotic education.*

Xülasə

Azərbaycanın vətənpərvərlik rəmzi olan Ümummilli Lider Heydər Əliyev mənim həyatımda şərəfli yer tutur

Məqalədə müəllif Ümummilli Lider Heydər Əliyevlə görüşündən və söhbətindən, onun xarizmasından, fenomenal yaddaşından və insani mehribanlığından, əlçatanlığından, şəxsi söhbətlərindən söz açıb. Bu isə Azərbaycan xalqının və onun vətəndaşlarının Heydər Əliyevin yaradıcı həyat fəlsəfəsinə və onun həyata keçirilməsinə gücü, münasibəti və qarşılıqlı sevgisidir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının vətənpərvərlik rəmzidir, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, Vətənpərvərlik tərbiyəsi.*

Выдающиеся личности являют миру интеллект, науку, культуру, нравственность народа.

**Общенациональный лидер
Гейдар Алиев**

Как педагог, учёный-практик, могу констатировать тот факт, что патриотическое воспитание должно носить системный характер и осуществляться на трех уровнях: микроуровень (отношение человека к семье, родному дому, родственникам); мезоуровень (отношение человека к своей исторической Родине, историческому и культурному наследию своего региона, города, села, деревни); макроуровень (отношение человека к нации, народу, обществу, Родине).

Патриотизм включает в себя также следующие направления деятельности - гражданско-патриотическое и военно-патриотическое воспитание. В военно-патриотическом направлении предполагается формирование готовности и осознание необходимости защиты своей Родины, подготовка к службе в армии и получение необходимых для этого умений и навыков. Осознание молодыми людьми себя гражданами Азербайджана – это уважение государственных символов, законов, реализация гражданином своих прав и обязанностей. А в гражданско-патриотическом направлении патриотизм является основным видом деятельности и это воспитание у молодежи XXI века духовно-нравственных, культурно исторических ценностей, национального самосознания, любви и преданности своему Отечеству, а также изучение истории государства, патриотизм её выдающих лидеров, традиций и культуры своего народа, воспитание национального самосознания, национального «Я». Чтобы вышеперечисленное претворять в общество в воспитании личности молодежи и в современном обществе нужны выдающие, гениальные личности,

которые СВОЕ ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ОСУЩЕСТВЛЯЛИ НА ТРЕХ ВЫШЕПЕРЕЧИСЛЕННЫХ УРОВНЯХ, которые являлись и являются неоспоримым ориентиром нравственности. История представила нашему народу много героических имен, но гением XX века является ГЕНИАЛЬНЫЙ ПОЛИТИК ГЕЙДАР АЛИЕВ!

Если приведём экскурс в историю становления независимого Азербайджана, то увидим, что роль вождя имеющий огромный политический опыт, любовь народа, который доверил этой гениальной личности ГЕЙДАРУ АЛИЕВУ и свою судьбу, на данный момент это была единственная выдающиеся личность!!! Хочу поделиться и своими воспоминаниями о этой исторической личности, которая оставила и в моей жизни неизгладимые чувства любви и гордости, что я и современник, и активный соратником политики национальной гордости ГЕЙДАРА АЛИЕВА и его достойного политического преемника, Героя – освободителя, любимца и гордости нации Президента Ильхама Алиева.

У каждого человека есть в жизни истории, встречи, которые вспоминаешь с огромной радостью и гордостью. Мне тоже посчастливилось несколько раз в своей жизни встретиться и побеседовать с гением современности Гейдаром Алиевым на государственных мероприятиях, которые проходили во дворце Республики. И встречи в родном Альма-матер с государственным деятелем господином Ильхамом Алиевым, оставившие огромное впечатление на всю мою последующую жизнь и как руководителя, и как учёного, и как педагога Бакинского Государственного Университета, запечатленные в 6 фото, с которыми поделюсь со своими читателями

Из истории и вы знаете, что в мае-июне далёкого 1993 года в стране возникла угроза гражданской войны и утраты нашей независимости, поэтому азербайджанский народ грозно и серьёзно выступил с требованием о возвращении мудрого политического лидера Гейдара Алиева, которому не было замены в руководстве республики. Все взоры обратились к единственному мастеру власти постсоветского периода, гениальному Гейдару Алиеву. Тогдашнее руководство страны вынуждено было пригласить мудрого лидера в Баку так как только Гейдар Алиев смог бы остановить весь хаос, и народ верил ему, потому что именно он и в советское время достойно руководил республикой не один десяток лет и был вторым по значимости человеком в правительстве могущественного СССР. Руководители оппозиции не хотели и не могли просто и спокойно передать свою власть; передать её – значит потерять всё.

Начался новый, сложный и довольно беспокойный виток за власть нового Президента республики. Помню, как сегодня: педагоги, учёные из БГУ также включились в борьбу за своего гениального выпускника – кандидата в президенты республики – Гейдара Алиева. В конце 1992 года в БГУ была создана Комиссия по агитации и сбору подписей среди населения для выдвижения любимого Гейдара Алиева в президенты.

Председателем этой Комиссии в БГУ был проф. Сафияр Мусаев. Будучи заведующей кафедрой «Педагогики» (1991-2012) и активисткой, я была приглашена и стала активным членом этой комиссии, за что имею благодарность. Каждый член данной комиссии должен был агитировать население за выдвижение своего кандидата, а нашим единственным кандидатом был Гейдар Алиев. Собрать нужно было не менее 2000 голосов избирателей. А это было не так легко, а даже моментами опасно, так как было слишком много кандидатов в президенты, и все боролись за каждый голос своего избирателя, а оппозиция была сильной и не управляемой... Как и всем, мне приходилось много ходить, а ходить надо было по этажам не одного высотного дома, где не всегда приветливо встречали тех, кто агитировал и собирал подписи за кандидата Гейдара Алиева Поэтому, ради безопасности, пришлось собирать подписи мне в сопровождении своих сыновей, которые чередовались, младший был, был ученик 6 класса, а старший был студент БГУ. Много было разных случаев, расскажу один: в одной из квартир, куда мы зашли для сбора подписей, была большая семья.

Мнения не разделились, отец семейства сказал мне: «мнения могут быть разными, но мы верим и доверяем только нашему Гейдар муаллиму». Нужно было слышать с какой любовью, гордостью и доверием он произнёс эти слова около своих домочадцев. Все члены этой большой и дружной семьи были за кандидата Гейдара Алиева. Когда отец спросил самого младшего, о чем он думает – сын ответил: «я тоже хочу собирать подписи за нашего будущего президента Гейдар муаллима». Я, поблагодарив его за такое прекрасное желание, сказала, что к сожалению он еще мал. На что он по-мужски ответил «На моём веку будут ещё выборы президента, кандидатом конечно, будет Гейдар Алиев, и мы все опять будем голосовать только за него. А подписи и я буду собирать». Слова этого юноши стали пророческими.

Правда восторжествовала и кандидат от партии «Йени Азербайджан», гордость азербайджанского народа Гейдар Алиев в результате всенародного голосования одержал ещё одну историческую блестящую победу, стал президентом Азербайджанской республики, который спас и сохранил Азербайджан от реальной потери независимости и территориальной фрагментации. И как президент независимого Азербайджана Гейдар Алиев посвятил всю свою жизнь служению народу и процветанию своей Родины!

Как педагог, как гражданка с 1993 года активно претворяю в жизнь политическую программу общенационального лидера Гейдара Алиева и любимого президента Ильхама Алиева - Героя освободителя исконно азербайджанских земель, которые около 30 лет были оккупированы армянскими фашистами!

Также активно участвовала во всех выборах в Парламент республики за что имела многочисленные поощрения. За активность и преданность в претворении идеологии в жизнь любимого народом Гейдара Алиева была избрана на районной конференции председателем Женского Меджлиса Партии «Йени Азербайджан» Сабаильского района города Баку (с 1999 по 2014 годы). Активно, с гордостью и большим желанием проводила вместе с многотысячными женщинами – членами партии работу (15 лет), которая была направлена на претворение национальной идеологии Общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и живой легендой XXI века Ильхамом Алиевым в повседневной жизни. Благодаря этой должности часто была приглашена на многие государственные мероприятия, съезды, которые проходили во дворце Республики. У президента республики Гейдара Алиева была и такая прекрасная традиция: во время антракта он выходил в фойе дворца и вёл душевную беседу с присутствующими.

Впервые, в 1998 году, на концерте артистов ленинградского балета, во время антракта, имела счастье оказаться рядом с президентом Гейдаром Алиевым. Представившись, вручила свою визитку. Рассказала о примерах любви некоторых граждан, которые уехали из Азербайджана в Израиль в страшные времена хаоса, о тех, кто при разговоре со мной сожалели, что они сегодня не вместе с любимым Гейдаром Алиевым. Ему было очень приятно это услышать. Во время беседы также рассказала о том, что готовлю методическое пособие по патриотическому воспитанию студенческой молодежи: «Гейдар Алиев – ориентир национального «Я», которое будет издаваться на трёх языках. Так, беседуя мы дошли до дверей зала, но в зал я не смогла войти, осознав, с каким великим человеком только что я говорила и уехала домой. Для меня это была встреча, от которой я долго не могла прийти в себя и от гордости, и от волнения. Конечно, и этот эпизод попал в республиканские новости, было много звонков, и поздравлений.

Второй раз мне было суждено встретиться с президентом Гейдаром Алиевым на первом съезде женщин независимого Азербайджана 11 сентября 1998 года. Как обычно, любимый президент выступил с содержательной речью и на съезде женщин, в которой были и такие слова восхищения, адресованные сидящим в зале делегатам: «Где бы я ни был за рубежом – красивее наших азербайджанских женщин нет и не будет». Море оваций потрясли стены

дворца. В фойе, во время антракта, как всегда он стал фотографироваться с делегатами съезда, в их числе была и я, начались душевные беседы с делегатами.

Мне опять посчастливилось поговорить с великим человеком, в диалоге с ним, он вспомнил меня, наш разговор, поинтересовался о моих рабочих достижениях.

Третий раз, в 1999 году, имела честь вручить второй номер международного научно-популярного журнала «Pedaqoji Aləm», создателем и главным редактором которого являюсь. Президент Гейдар Алиев внимательно перелистывал страницы журнала, поблагодарил и пожелал дальнейших успехов, при этом спросил, не нужна ли помощь. Я, конечно, поблагодарила и отказалась.

Также рассказала ему интересный факт, который президент внимательно выслушал. «Во время туристической поездки на греческую часть Кипра, была

приглашена в греческую семью. За столом были члены семьи и родственники, которым я была представлена. Меня спросили, приехала ли я из России? На что ответила: «Нет, я из Азербайджана», но присутствующие не знали об Азербайджане ничего. Тогда открыла данный журнал, который собиралась подарить им и показала Ваше фото на внутренней странице журнала. Увидев Ваше фото, господин президент, поверьте, самый старый член семьи встал на ноги, поднял руку в приветствии и громко сказал: «О, ХАЙДАР!».

Все успокоились и усталились на дедушку семейства, который на своём языке рассказывал о Вас, господин президент». Во время нашего разговора улыбка не сходила с лица президента Гейдара Алиева. Этот пример ещё раз доказал, что азербайджанского президента знают в лицо, знают о его заслугах и простые люди за границей. И от этого сердце переполнилось радостью и за себя, и за граждан Азербайджана, что у руля власти независимого Азербайджана стоит всемирно известный политик, о котором знают и в этом маленьком, расположенном высоко в горах, городке на острове Кипр.

Четвёртый раз это произошло на съезде партии «Йени Азербайджан», который состоялся 21 ноября 2001 г., во время антракта, мне опять посчастливилось встретиться с господином президентом, который знакомился со стендами, где была разложена литература, связанная с

великим вождём; я стояла около стенда, где была представлена и моя книга.

Когда президент остановился около стенда, опять господин-случай дал мне очередную возможность вручить методическое пособие для студентов «Гейдар Алиев – ориентир национального «Я»» и напомнить президенту Гейдару Алиеву о том, что я сдержала своё слово, данное ему при первой встрече в этом же фойе, в 1998 году, о подготовке к публикации на трёх языках данного пособия, которое сегодня дошло до своего героя. Перелистав книгу, любимый президент остался довольным. Я обратила его внимание на фотографию с президентом РФ Б. Ельциным, он посмотрел на меня вопросительно – почему я акцентирую внимание на этой фотографии.

Я рассказала о том, что все, кто видел эту фотографию удивлялись – почему Б. Ельцин так хорошо выглядит? Я отвечала: «Это светлая аура, которая исходит от Вас, господин президент, попала на его лицо и озарила его». Президент мило улыбнулся и спросил: «Повторно была на Кипре?».

Конечно, память у гордости азербайджанской нации Гейдара Алиева была феноменальной! Набрав смелости попросила его об автографе. Он своей ручкой дал автограф, и не один, а два, по моей просьбе, так как я сказала, «...чтобы потом два сына не спорили между собой». Любимый президент Гейдар Алиев опять мило улыбнулся и дал второй автограф, которые мы храним как зеницу ока.

Часто вспоминаются мне живому свидетелю как прошли первые тяжелые годы руководства республикой президентом-новатором Гейдаром Алиевым, который укрепил не только независимость государства, но и сохранил человеческий генофонд азербайджанской нации, вывел страну из экономического и морального кризиса и хаоса. Эти и многие другие победы национальной концепции общенационального лидера Гейдара Алиева, которые он претворял в своей государственной деятельности, позволили ему на выборах, как кандидату от партии «Йени Азербайджан», проведенных 11 октября 1998 года при высокой ктивности народа, вновь избраться президентом Азербайджанской Республики.

Не так много кто из женщин - учёных может гордиться тем, что 4 раза вели беседу и фотографировались с общенациональным лидером азербайджанского народа, гением XX века Гейдаром Алиевым и 2 фото с достойным приемником господином Ильхамом Алиевым, которые произошла в родном альма-матер, полученные автографы гениальных

представителей азербайджанского народа я бережно храню! Участвовала также на двух инаугурациях Президента Гейдара Алиева и на одной инаугурациях Президента Ильхама Алиева!

Сильнейшая нагрузка и ответственность, титаническое трудолюбие и постоянные волнения за благополучие своего народа в деле сохранения независимости, постоянные поездки за рубеж, внутренняя нездоровая оппозиция, конечно, надломили здоровье любимого народом гениального лидера ГЕЙДАРА АЛИЕВА, пришлось улететь на лечение в США и это был билет в один конец....

Коллектив педагогов кафедры, как и все граждане, интересовался здоровьем любимого президента, неоднократно отправлял телеграммы с пожеланиями скорейшего выздоровления и возвращения в родной Азербайджан, где все с большим желанием этого ждали. Но у природы свои законы, 12 декабря 2003 года у общенационального лидера азербайджанского народа, который находился на лечении в Кливлендской клинике США, остановилось сердце... Это было всенародное горе, которое переживали в каждой семье и также в моей. 15 декабря 2003 года общенациональный лидер Гейдар Алиев был предан родной земле, в Аллее почетного захоронения в Баку. Эти факты живого свидетеля ещё раз подтверждают о величии президента Гейдара Алиева, его глубокую человечность, доброе отношение к простым гражданам. И поэтому не только граждане Азербайджана не забывают отца нации Гейдара Алиева, который посвятил всю свою жизнь на благо процветания Азербайджана и её граждан, но он живет и в памяти 50-ти миллионов азербайджанцев всего мира!

Гения XX века Гейдара Алиева нет физически с нами, но его идеи, национальные концепции и программы претворяются в жизнь достойным его преемником – президентом, полководцем – победителем Ильхамом Алиевым, который выполнил волю, наказы своего гениального отца Гейдара Алиева и за 44 дня освободил оккупированные земли от армянских варваров, и сегодня возвращает наши исторические отвоёванные территории к полноценной жизни! Время показало, что общенациональный лидер Гейдар Алиев живёт и в сегодняшних победах азербайджанского общества. Задача потомков бережно относиться к наследию

любимого общенационального лидера Гейдара Алиева, глубоко изучать его труды, анализировать их, чтобы также достойно использовать его наследие в своей жизни и служить на благо процветания своего народа!

Используемая литература

1. Алиев - <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/leader>
2. Сайт президента Азербайджанской республики - <https://president.az/>
3. Раздел сайта президента Азербайджанской Республики, посвященный президенту господину Ильхаму Алиеву - <https://president.az/ru/president>
4. Раздел сайта президента Азербайджанской Республики, посвященный I вице-президенту Мехрибан Алиевой - <https://president.az/ru/pages/view/first-vice-president/biography>
5. Сайт первой леди Азербайджана Мехрибан Алиевой - <https://mehriban-aliyeva.az/ru/>
6. Агия Нахчыванлы «Мехрибан Алиева: дорогами прогресса и подъема». 18 июля 2014 г., с. 29.
7. Эльмиры Ахундова «Мехрибан Алиева. Миссия добра выполняема». 21 февраля 2017 г., с. 48.
8. Сайт фонда Гейдара Алиева - <https://heydar-aliyev-foundation.org/ru>
9. Сайт международной электронной библиотеки «Наследие Гейдара Алиева» - <https://lib.aliyev-heritage.org/ru/index.html>
10. Раздел Сайта международной электронной библиотеки «Наследие Гейдара Алиева», посвященный высказываниям знаменитостей о Гейдаре Алиеве - <https://lib.aliyev-heritage.org/ru/79222.html>

DÖVLƏTİN MÜSTƏQİLLİYİ XALQIN VARLIĞININ QARANTIDIR

Gülxani (Pənah) Şükürova
Filologiya elmləri doktoru, dosent
 Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
gulxani@outlook.com

Abstract**The independence of the state is the guarantee of the existence of the people**

The article examines academician Isa Habbibeyli's analysis and research on the important role of the activities of Heydar Aliyev, the "creator and architect of independent statehood in Azerbaijan" in solving the historical fate of our independence in the Nakhchivan period. Thanks to Heydar Aliyev, the significance of the political-ideological works carried out in the Nakhchivan Autonomous Republic in 1990-1993 in terms of strengthening our independent statehood is analyzed.

Academician's education and the successful activity of Heydar Aliyev, who came from the ranks of the Communist Party, in the Nakhchivan Autonomous Republic, liquidating the party and Komsomol organizations and giving the property of these organizations to the use of newly created institutions, the historically important reforms in the field of purposefully directing the socio-political situation and economic development in the region, in the direction of strengthening Azerbaijan's statehood. studies are being investigated.

Key words: *Azerbaijan, Heydar Aliyev, Nakhchivan, Isa Habbibeyli, state and people.*

Giriş. İsa Həbibbəyli Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafı, dövlət quruculuğu sayəsində aparılan uğurlu siyasəti daima izləyən, eyni zamanda bu işin içində olan, dövlətçiliyimizin inkişafında böyük xidmətləri olan ictimai xadim kimi tanınır. Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinə nail olmaq hər bir Azərbaycan vətəndaşı kimi İsa Həbibbəylinin də XX əsrin əsas ideallarından biridir.

Nüfuzlu ictimai-siyasi xadimlərin, böyük mütəfəkkirlərin tarixin müxtəlif dövrlərində ölkəmizin müstəqillik qazanması, milli dövlətçiliyin bərqərar olması, xalqımızın azadlığa çıxması üçün daim mübarizə apardıklarını yaxşı bilən İsa Həbibbəyli özünün dediyi kimi, bu ali məqsədə çatmaq üçün federasiya, konfederasiya, respublika və s. dövlətçilik tipləri barədə mülahizələr irəli sürüldüyünü, yollar, vasitələr axtarıldığını yaxşı bilir.

Bu mənada 1918-ci il mayın 28-də yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini təkcə bu demokratik dövlətin qurucularının deyil, bütövlükdə xalqımızın, milli ziyalılığın arzularının ifadəsi kimi qiymətləndirir.

Böyük dövlətçilik təcrübəsi olan, dövlət xadimi Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə, hakimiyyətə qayıdışı ilə "böyük uçuruma yuvarlandırılmış Azərbaycan Respublikası"nı sözün həqiqi mənasında dağılmaqdan xilas etdiyini, məhz Ulu öndər Heydər Əliyevin apardığı qətiyyətli və ardıcıl mübarizənin sayəsində Azərbaycan Respublikasının öz varlığını qoruyub saxlaya bildiyini və aparılan məqsədyönlü siyasət nəticəsində daha da möhkəmləndirildiyini söyləyir. Heydər Əliyevin "Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədidir" bəyanatını irəli sürməklə kifayətlənmədiyini, bu əbədiyyətin siyasi-ideoloji və hərbi-iqtisadi əsaslarını formalaşdırdığını, özünəməxsus qətiyyətlə böyük xilaskarlıq missiyasını, böyük arzuları həyata keçirdiyini yazır: "Bu mənada Cəlil Məmməd-quluzadələrin arzu etdiyi, Məmməd Əmin Rəsulzadələrin, Fətəlixan Xoyskilərin... axıradək qoruyub saxlaya bilmədikləri, Nəriman Nərimanovun ümidlərinin qırılması ilə nəticələnən Azərbaycan dövlətçiliyi böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin sayəsində həmişəlik bərpa olunmaq imkanı qazana bildiyini söyləyir. Bütün bunlara görə Heydər Əliyevi "Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin yaradıcısı və memarı" kimi təqdir edir. İmperiya qüvvələrinin xarici müdaxilələrinin qarşısını alan, "böyük təzyiqlərin və mürəkkəb daxili çətinliklərin hamısına qalib gəlməyi bacaran Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında təkcə xilaskarlıq deyil, həm də qəhrəmanlıq missiyasını" böyük iradə ilə həyata keçirdiyini söyləyir: "Onun müstəqil Azərbaycan dövlətinin xilas yollarındakı

dönməz və qətiyyətli mübarizəsi həqiqi qəhrəmanlıq nümunəsidir. Geniş yayılmış “Azərbaycan xalqının qəhrəman oğlu” sözləri real tarixi qəhrəmanlığın ümumxalq ehtiramı səviyyəsində etiraf olunmuş ifadəsidir. Heydər Əliyev Azərbaycanda müstəqil dövlət qurmaq cəhəsinin böyük qəhrəmanıdır”, – deyir. Ölkəmizdə milli dövlətçilik işinin möhkəm əsasları, etibarlı dayaqlarının görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev tərəfindən yaradıldığını, bu şərəfli və məsuliyyətli vəzifələri onun sovet dövründə uzaqgörən siyasəti və keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı düşünülmüş, məqsədyönlü fəaliyyəti ilə gerçəkləşdirdiyini söyləyir “Sovetlər dövründə, çətin siyasi-ideoloji məhdudiyyətlər dövründə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş, milli mədəniyyətini önə çıxaran Azərbaycan Respublikasını formalaşdırmaqla gələcək dövlət müstəqilliyinin ilkin əsaslarını hazırlaması, həm keçmiş İttifaqa daxil olan müttəfiq respublikaların rəhbərləri, daha çox isə Siyasi Büro üzvləri ilə müqayisədə qat-qat nüfuzlu görünən, beynəlxalq siyasi mühitdə görkəmli dövlət xadimi kimi qəbul olunan Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi sovet hakimiyyəti illərində də Azərbaycan bir çox cəhətdən müstəqil ölkə təsiri bağışlaması, Sovetlər İttifaqında, hətta yaxın-uzaq xaricdə də ciddi siyasi ideoloqlar Heydər Əliyev haqqında mülahizələrini bildirərkən onun müstəqil dövlət idarəçiliyi qabiliyyətinə malik olduğunu etiraf etməli olması təqdir edilir. Hətta o zaman belə bir fikrin də yayıldığını (Breynev və Andropov hakimiyyətinə Heydər Əliyevin əhəmiyyətli dərəcədə təsiri vardır) diqqətə çatdırır.

Dövlətin müstəqilliyi xalqın varlığının qarantıdır. Heydər Əliyevin postsovet məkanında qazandığı böyük nüfuzdan Azərbaycanın xeyrinə istifadə etməyi bacarması, XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanın həm iqtisadi-mədəni cəhətdən sürətlə inkişaf etdiyini, siyasi-ideoloji baxımdan da “milli zəmində ciddi hazırlıq dövrü” yaşadığını, sonralar Heydər Əliyev epoxasında yetişib formalaşan, tanınib məşhurlaşan Azərbaycanın siyasi proseslərin önünə çıxmış milli ziyalıların bütöv bir nəslinin yetişdiyini, bu böyük qüvvənin onun sayəsində mövcud olduğunu bildirir. Akademik Ziya Bünyadov, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə, Elmlər Akademiyasının prezidenti Fəraməz Maqsudov, böyük vətəndaş alim Abbas Zamanov, istiqlal carçıları Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Xudu Məmmədov və başqalarının Heydər Əliyev dövründə bütün yasaqlardan qorunduğunu, fəxri ada, yüksək elmi rütbəyə layiq görüldüyünü, ictimai həyatda möhkəmlənmiş görkəmli şəxsiyyətlərə çevrildiklərini qeyd edir.

Kommunist ideologiyasının hakim olduğu bir dövrdə Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsində Konstitusiyada rəsmiləşdirməsini, ədəbiyyatda və incəsənətdə azərbaycançılıq ideyasına geniş meydan açmasını, milli ziyalılar nəslini yetişdirib hazırlaması ilə Heydər Əliyev Azərbaycanda gələcək dövlət müstəqilliyi düşüncəsini formalaşdırdığını bildirən İsa Həbibbəyli onun həyatı və fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünü önə çəkir. Bu sahədə Naxçıvandakı fəaliyyətinin xüsusi yer tutduğunu vurğulayır; “ərəzi etibarilə və siyasi status baxımından kiçik olmasına baxmayaraq, Heydər Əliyevin fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü müstəqilliyimizin tarixi müqəddəratının həll edilməsində əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışdır. Əslində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin sayəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1990-1993-cü illərdə həyata keçirilən siyasi-ideoloji xarakterli böyük tədbirlər müstəqil dövlətçiliyimizin möhkəm və etibarlı bünövrəsinə çevrilmişdir”.

Heydər Əliyevin dövlətinə, xalqına, dilinə hörmət və qayğısı özü ayrıca bir mövzudur. Dilinin bütün incəliklərinə bələd olan, ana dilini sevən Ümummilli liderin, dil, millət, dövlətçilik siyasəti danılmazdır. Heydər Əliyevin bu dövrdəki fəaliyyətini üç istiqamətə ayırır:

1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının xilas edilməsi, qorunub saxlanması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər;
2. Naxçıvandan başlanan ümummilli Azərbaycan miqyaslı hərəkət;
3. Dünya azərbaycanlılarını birləşdirmək səyləri.

“Bu istiqamətlərin hər biri üzrə aparılan mübarizə, əldə edilən nəticələr, ümumiyyətlə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunub mühafizə edilməsi, möhkəmləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malik idi”, – deyən İsa Həbibbəyli Ümummilli lider Heydər Əliyevin böyük xilaskarlıq missiyasına Naxçıvan Muxtar Respublikasından başladığını söyləyir. Fikirlərini davam etdirərək bildirir ki, bu dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikası ölkənin xilas laboratoriyası funksiyasını həyata keçirirdi. Naxçıvan Heydər Əliyevin xilaskarlıq məktəbinə çevrilmişdi. 21 yanvar 1990-

cı il tarixdə Heydər Əliyevin çətin şəraitdə də olsa, Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyində gəlməsi, ictimaiyyətin qarşısında böyük cəsarətlə çıxış etməsi, 20 Yanvar faciəsinin günahkarlarını və səbəbkarlarını kəskin tənqid etməsi ölkəmizin hər yerində olduğu kimi, Naxçıvanda da böyük ümidlə, “mübarizlik əhvali-ruhiyyəsi ilə” qarşılandığını, konseptual xarakterli bu çıxışın, “müstəqillik uğrunda ümumxalq mübarizəsinə çağırışın Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyindən ifadə edilən əks-sədası” olduğunu söyləyir: “Bu dərin məzmunlu çıxışı Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə dair Heydər Əliyev bəyannaməsi adlandırmaq olar. O vaxta qədər də böyük mitinqlərdə dəfələrlə böyük iftixarla portretləri qaldırılan Heydər Əliyevin adı Moskvadakı daimi nümayəndəlikdəki çıxışından sonra Azərbaycandakı müstəqillik hərəkatının siyasi lideri səviyyəsində açıq etiraf olunmağa başladı. Doğrudur, məsələnin bu cəhəti Moskvada Kremlin nəzarəti altında yaşayan Heydər Əliyevin həyatı üçün ciddi çətinliklər yaratmışdı. Ancaq xalqına və vətəninə ürəkdən bağlı olan, onun azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizəsindən kənarda özünü təsəvvür edə bilməyən Heydər Əliyevin ölkəmizdə baş vermiş qanlı faciələrə laqeyd qalması qeyri-mümkün idi. Ona görə də 21 yanvar 1990-cı ildə yüksək vətəndaşlıq cəsarətinə malik bəyanatın səslənməsi müstəqillik uğrunda mübarizənin dönməzliyini ifadə edən dönüş nöqtəsi idi” (1.20). Bunu görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin “böyük siyasətə qayıdışının parolu” kimi qiymətləndirən İsa Həbibbəyli bəyanatda ifadə edilən sərt və ötkəm fikirləri – “Azərbaycanda baş verən hadisələrə gəlincə, mən onları hüquqa, demokratiyaya yabançı, humanizmə və ölkəmizdə elan olunmuş hüquqi dövlət quruculuğu prinsiplərinə zidd hesab edirəm... Hesab edirəm ki, Dağlıq Qarabağ hadisələrinin ilkin mərhələsində ölkənin (SSRİ-nin – İ.H.) ali partiya rəhbərliyi tərəfindən vaxtında zəruri tədbirlər görülsəydi, gərginlik indiki həddə çatmaz, ...1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə çoxlu insan qırğını ilə nəticələnən hərbi müdaxilə üçün zəmin yaranmazdı... Bütün vəziyyətlərdə məsələni siyasi cəhətdən tənzimləmək, xalqla mükəlliməyə girmək üçün əlverişli imkanlar olmuşdur. Lakin onlardan səmərəli istifadə edilməmişdir... Nəticəsi isə göz qabağındadır. Bəli, kobud siyasi səhv buraxılmışdır. Onlar sadəcə olaraq respublikadakı əsl vəziyyəti qiymətləndirə bilməmiş, Azərbaycan xalqının psixologiyasını anlamamış, əhalinin müxtəlif təbəqələri ilə əlaqələri zəiflətmişlər... Qırğın törədənələrin hamısı layiqincə cəzalandırılmalıdır” – çətin və mürəkkəb şəraitdə Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya yayılmasına kömək etdiyini və xalqımızın mübarizə əzmini daha da qüvvətləndirdiyini açıqlayır. Ümummilliyet liderin adı ilə bağlı olan bu böyük tarixi hadisədən iki gün əvvəl, 19 yanvar 1990-cı ildə Naxçıvan MSSR-in Ali Sovetinin “Naxçıvan MSSR-də yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət haqqında” məsələni müzakirə etmiş olduğunu, muxtar respublikanın ərazi bütövlüyü və vətəndaşların həyatı təhlükədə qaldığından, Qars müqaviləsinin şərtləri kobud surətdə pozulduğundan Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq və özünü müstəqil respublika elan etmək barəsində qərar qəbul etdiyini diqqətə çatdırır. Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinin Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin qərarına qarşı çıxdığını, Naxçıvana qarşı sərt tədbirlər həyata keçirdiyini, bu dövrdə Ermənistanın muxtar respublikanın ərazisinə basqınlarının, təcavüzünün artdığını, 1990-cı ilin yanvar-iyun aylarında Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ermənistanla sərhəd olan Sədərək, Şahbuz və Babək rayonlarındakı atışmalarda şəhidlər verdiyini təəssüflə qeyd edir. Belə çətin şəraitdə dünya miqyasında böyük nüfuz qazanmış görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin 21 iyul 1990-cı ildə Naxçıvana qayıdışını “böyük siyasi-tarixi hadisə” kimi qiymətləndirir: “Bu tarixi qayıdış Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması, ölkənin tərkib hissəsi olan Naxçıvanın erməni işğalından xilas edilməsi, müstəqillik uğrunda mübarizənin ümummilliyet maraqları və sağlam siyasi əsaslar istiqamətində aparılması baxımından yeni imkanlar açdı”. Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinin Heydər Əliyev kimi təcürbəli və nüfuzlu, böyük ümumxalq ehtiramı qazanmış görkəmli dövlət xadiminin imkanlarını yaranmış çətin vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün dəyərləndirmək əvəzinə, ona qarşı haqsız-ədalətsiz mövqe tutmaqda davam etdiyindən təəssüflənən alim Naxçıvanda hazırlanan dövlət çevrilişi cəhdlərini, iqtisadi yardımın maneələrlə göndərilməsini, regionda sabitliyi pozmaq meyillərini və sair prosesləri “imperiya və qrup maraqları üstündə köklənmiş Ayaz Mütəllibov və AXC-Müsavət hakimiyyətinin yarıtılmaz mövqeyinin nəticələri” bilir. Böyük gərginliklərə, ziddiyyətlərə baxmayaraq, Heydər Əliyevin “Naxçıvan Muxtar Respublikasının xilasını yolunda böyük uzaqgörənliklə, dönmə-

dən fəaliyyət göstərməklə Azərbaycan xalqı və dövlətçiliyi qarşısında tarixi xidmətlər göstərməyə” nail olduğu təqdir edilir: “Naxçıvana qayıdış geniş mənada vətənin xilasının hərəkətverici qüvvəsi-ni, möhkəm əsasını təşkil etdi. Azərbaycan rəhbərliyinin narahatlığına baxmayaraq, 1990-cı il avqustun 25-də Naxçıvan Muxtar Respublikası seçiciləri qarşısılınmaz möhkəm siyasi iradə nümayiş etdirərək Heydər Əliyevi Babək rayonunun Nehrəm dairəsindən Azərbaycan SSR Ali Sovetinə və Mirzə Fətəli Axundov dairəsindən Naxçıvan MSSR Ali Məclisinə deputat seçməklə böyük dövlət xadiminin fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirməsinə yönəldilmiş maneçiliklərin bir çoxunu aradan qaldırmağa nail oldular. Bundan sonra H.Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının xilası və inkişafı yollarında ciddi və tarixi əhəmiyyətə malik olan qəti addımlar atmaqla müstəqilliyin qazanılmasına və möhkəmləndirilməsinə geniş miqyasda mühüm xidmətlər etmişdir. Qısa müddətdə SSRİ Nazirlər Soveti partiya təşkilatına müraciət edərək Kommunist Partiyasının sıralarından çıxan Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasında partiya və komsomol təşkilatlarını ləğv etdirərək bu təşkilatların əmlakını müsadirə edib təzə yaradılmış qurumların istifadəsinə verməsi yeni cəmiyyət quruculuğunun əhəmiyyətli addımları idi. Muxtar respublikanın paytaxtında və rayon mərkəzlərində mitinq iştirakçılarının tələbi ilə Leninin abidələrinin götürülməsi prosesinin həyata keçirilməsi keçmiş cəmiyyətdən yaxa qurtarmaq, müstəqilliyə doğru inamla irəli getmək üçün böyük stimül yaradırdı. Nəhayət, Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin və Ali Məclisin deputatlarının təkidli tələbi ilə Heydər Əlirza oğlu Əliyevin 3 sentyabr 1991-ci il tarixdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsinə seçilməyə razılıq verməsi ilə regionda ictimai-siyasi vəziyyətin və iqtisadi inkişafın məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirilməsinin etibarlı təməli qoyuldu” (1, s. 18).

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə Sədr vəzifəsinə seçilməsini geniş mənada “Azərbaycanda dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilmiş ümumrespublika əhəmiyyətli tarixi hadisə” kimi qiymətləndirən İsa Həbibbəyli Azərbaycan xalqının Heydər Əliyevin simasında ölkəmizin müstəqilliyinin qarantı olacaq qüdrətli dövlət xadimini görməsi, ona böyük ümid və inam bəsləməsi, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri kimi Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi genişmiqyaslı tədbirlərin bu regionun Azərbaycanın tərkibində varlığını qoruyub saxlamasına tam təminat verməsi, Sovet ordusu hissələrinin dinc yolla Naxçıvan MR ərazisindən çıxarılması, Dövlət Müdafiə Komitəsinin yaradılması (7 sentyabr 1991-ci il), Naxçıvana ağıryüklü təyyarələrin gələ bilməsi üçün yeniləşmiş aeroportun işə salınması (1 mart 1992-ci il), Naxçıvan MR Dövlət Gömrük Komitəsinin təsis edilməsi (24 mart 1992-ci il), Ankarada “Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında Əməkdaşlıq Protokolu”nun imzalanması (24 mart 1992-ci il), Ali Məclisdə “Zərərlə işləyən kolxoz və sovxozların özəlləşdirilməsi haqqında” qərarın qəbul olunması (6 aprel 1992-ci il) “regionda müstəqil dövlətçilik prinsiplərinin möhkəmləndirilməsini, inkişafın yeni meyllərinin təmin edilməsini” şərtləndirdiyini, Sədrək ərazisində Araz çayı üzərindən keçməklə salınmış və Naxçıvan Muxtar Respublikasını Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əlaqələndirən “Ümid” körpüsünün istifadəyə verilməsini regionun taleyində həlledici amillərdən birinə çevrildiyi açıqlayır.

İsa Həbibbəyli “Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr” kitabında Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri kimi xarici ölkələrlə apardığı məqsədyönlü siyasi fəaliyyətini diqqətə çəkir. Onun Türkiyə Cümhuriyyətinə və İran İslam Respublikasına səfərlərini və həmin ölkələrin rəhbərləri ilə keçirdiyi görüşləri və apardığı danışıqları konkret olaraq Naxçıvanın taleyi ilə bağlı olsa da, “siyasi mənada yenicə müstəqillik qazanmış gənc ölkənin beynəlxalq münasibətlərinin əlamətdar hadisələri” kimi qəbul edir. Dövlət Xadimi H.Əliyevin ölkəmizin mədəni sahəsində fəaliyyətini detallarla açıqlayır. Naxçıvan Ali Məclisinin Sədri kimi H.Əliyevin rəhbərliyi ilə Hüseyn Cavidin anadan olmasının 110 illiyinin Naxçıvanda qeyd olunmasını “yeni mərhələdə milli mədəniyyətin dirçəldilməsi qayğıları ilə məşğul olmağın nümunəsi” sayır. 12 noyabr 1992-ci ildə blokada şəraitində Naxçıvan Dövlət Universitetinin 25 illik yubileyində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin iştirakını və dərin məzmunlu çıxışını müstəqillik dövrü Azərbaycan ali məktəbinin istiqamətləndirilməsinə göstərilən dövlət qayğısının konkret əməli ifadəsi bilir. Heydər Əliyevin çıxışında Naxçıvan Dövlət Universiteti “Azərbaycan Respublikasının yüksək təhsilli kadrlarla təmin

olunmasına öz töhfəsini verən nüfuzlu ali məktəb” kimi yüksək qiymətləndirilməklə bərabər, ümumiyyətlə, ali məktəbin yeni tarixi epoxadakı vəzifələrinə də xüsusi diqqət yetirildiyini, onun Naxçıvan Dövlət Universiteti qarşısında qoyduğu vəzifələrin: “İndi Azərbaycan müstəqil bir dövlət kimi dünyanın hər bir dövləti, ölkəsi ilə müstəqil əlaqə yaratmağa və bu əlaqələrdən öz ölkəsinin, dövlətinin gələcək inkişafı üçün istifadə etməyə malik olan bir dövlətdir. Bu baxımdan Naxçıvan Dövlət Universiteti indi sərbəst bir ali məktəbdir. Onun Azərbaycanın bütün ali məktəbləri ilə əlaqəsini inkişaf etdirməyə daha da əlverişli şərait var və eyni zamanda dünyanın bütün ölkələri ilə, orada olan ali məktəblərlə, elm mərkəzləri ilə, elm ocaqları ilə əlaqə saxlamağa imkanları vardır. Çox yaxşı bir haldır ki, artıq bu barədə müəyyən addımlar atılıb... Fəqət indi qarşıda çox böyük və mürəkkəb həyat yolu durur. O da Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi əldə etməsi, Azərbaycanda yeni siyasi-iqtisadi quruluşun yaranması, yeni bir cəmiyyətin yaranması, Azərbaycanın milli dövlətçiliyinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədardır. Bu sahədə ziyalıların, alimlərin, ali məktəb müəllimlərinin fəaliyyəti indi Azərbaycan Respublikası üçün çox gərəklidir, çox faydalıdır. Ona görə də bizim bu gün tövsiyələrimiz ondan ibarət olacaqdır ki, siz bu müstəqil Azərbaycanın və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatında daha da fəal iştirak edəsiniz və öz işinizi yeni tələblər əsasında qurasınız” – bütövlükdə Azərbaycan ali məktəbinin müstəqillik dövrünün proqramı səviyyəsində səsləndiyini bildirir.

Heydər Əliyev Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda müstəqil dövlətçilik prinsiplərinin bərqərar olması, möhkəmləndirilməsi üçün zəruri olan əsas tədbirləri həyata keçirməsini yüksək qiymətləndirir: “Bu mənada işğaldan xilas edilmiş, böyük inkişafın möhkəm əsasları yaradılmış Naxçıvan Muxtar Respublikası görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana böyük ərməğanıdır. Bununla belə, böyük siyasi xadim Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü həm də Azərbaycan miqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə tarixə vəsiqə almışdır”. Fikrinə aydınlıq gətirir: “1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin birinci sessiyasında iclasa sədrlik edən xalq deputatı Heydər Əliyevin təşəbbüsü və təklifi ilə Azərbaycanın ücrəngli bayrağının dövlət rəmzlərindən biri kimi qəbul edilməsi ölkəmiz və xalqımız qarşısında misilsiz tarixi xidmətdir. Sovetlər İttifaqının hələ mövcud olduğu bir şəraitdə həmin quruluşun təsis etdiyi bayraqdan imtina etmək, əvəzində həm də o quruluşun yetmiş il ərzində düşmən elan etdiyi keçmiş bir hökumətin bayrağının qəbul edilməsini həyata keçirmək üçün yalnız Heydər Əliyev olmaq lazım idi. Başqa formatda kimsə belə çox böyük cəsarət və risk tələb edən hadisəni həyata keçirməkdə tərəddüd keçirərdi. Ancaq və ancaq Heydər Əliyevin sayəsində Azərbaycanın milli dövlət bayrağı ölkənin Müstəqillik Aktını qəbul etməsindən on bir ay əvvəl dövlət rəmzi kimi qəbul olunmuşdur. Tarixdə buna bənzər hadisə tapmaq çətindir, böyük ehtimal ki, bu hadisənin analoqu yoxdur”. Ali Məclisin həmin gün keçirilmiş tarixi iclasında Heydər Əliyevin təklifi əsasında “Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası” ifadəsindən “Sovet Sosialist” sözlərinin çıxarılması, “Ali Sovetin” adının dəyişdirilərək “Ali Məclis” adlandırılması kimi mövcud sovet dövlətinin prinsipləri ilə uzlaşmayan qərarların qəbul edilməsini “Sovetlər İttifaqının daha heç bir ölkəsində baş verməsi mümkün olmayan qeyri-adi hadi-sələr” kimi qiymətləndirən İsa Həbibbəyli yazır: “bunlar Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə Heydər Əliyevin sanballı, böyük siyasi-tarixi əhəmiyyətə malik olan töhfələri idi. Obrazlı şəkildə bu hadisələri Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin Heydər Əliyev dərsləri adlandırmaq olar”.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Ali Məclisin Sədri kimi Naxçıvanda ikən 1991-ci il dekabrın 16-da keçirilmiş iclasda hər il 31 dekabrın “Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü” kimi qəbul edilməsi haqqında imzaladığı qərarı “planetin müxtəlif guşələrində yaşayan azərbaycanlıların birliyinə nail olmaq baxımından düşünülmüş uzaqgörən, mühüm siyasi əhəmiyyətə malik olan tarixi hadisə”, sonralar keçirilmiş dünya azərbaycanlılarının qurultayları və bu sahə ilə məşğul olan xüsusi dövlət komitəsinin yaradılmasının “həmin tarixi qərarın bəhrəsi” olması açıqlanır. Gəl-di-yi qənaət budur ki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyatının və fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin möhkəm bünövrəsini formalaşdırmışdır. Sonralar müstəqil Azərbaycan dövlətinin inkişaf etdirilməsində həmin təməl prinsiplərin və əldə edilmiş zəngin təcrübənin böyük rolu olmuşdur.

Heydər Əliyevin 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi fəaliyyətini araşdıran, təhlil edən İsa Həbibbəyli onun ölkəmiz üçün çox böyük işlər görməsini, dəfələrlə təhlükələrlə üz-üzə qalan müstəqil dövlətçiliyi möhkəmləndirməsini, “ona əbədi həyat vəsiqəsi” bəxş etməsini alqışlayır. Müstəqil Azərbaycanı Heydər Əliyevin şah əsəri adlandırır.

Ulu öndərdən sonra Prezident İlham Əliyevin apardığı ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyət sayəsində dövlət əhəmiyyətli, beynəlxalq miqyaslı layihələrin uğurla həyata keçirildiyini bildirən alim Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinə Prezident İlham Əliyevin uğurla başa çatdırdığı nəhəng layihələr olduğunu, Bakı-Tbilisi-Qars-Naxçıvan dəmir yol xəttinin Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu ənənəsinə möhtərəm Prezidentin möhtəşəm əlavəsi, Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinin “öz mahiyyəti etibarilə Azərbaycan xalqının rifahına hesablanmış və Bakı-Ceyhana bərabər layihə səviyyəsində dəyərləndirilməyə” layiq olduğunu söyləyir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin fəaliyyətini araşdıran alim onun “analitik təfəkkürdən, çoxaspektli siyasi-elmi yanaşmalardan doğan düşünülmüş qərarları və təhlilləri, təmkinli və məqsədyönlü islahatçılıq düşüncəsi, genişmiqyaslı quruculuq proqramlarını həyata keçirmək istiqamətindəki ardıcıl fəaliyyəti, cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edən müasirləşdirmə, sosial rifahın və xalqla ünsiyyətin ön mövqeyə çəkilməsi əsasında qurulmuş dövlət idarəçiliyi sistemi Azərbaycan Respublikasının möhtəşəm uğurlarının əsas hərəkətverici qüvvəsini” təşkil etdiyini bildirir. Paytaxtda və regionlarında gedən sürətli yeniləşmə və tərəqqini ölkəmizdəki hərtərəfli, dinamik inkişafın parlaq göstəricisi kimi qiymətləndirir. Eyni zamanda Heydər Əliyevin vaxtilə işğaldan xilas etdiyi və möhkəm əsaslarını yaratdığı Naxçıvan Muxtar Respublikasının da “sonrakı mərhələlərdə həmin etibarlı siyasi bünövrə üzərində inkişafdan intibaha doğru” böyük yol keçdiyini vurğulayır. “Yeni tarixi epoxada Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının sürətli inkişafı Heydər Əliyevin siyasi kursuna dərin sədaqətin və ölkəmizdə geniş miqyas alan yeniləşmə proseslərini məqsədyönlü şəkildə, uğurla həyata keçirməyin bariz nümunəsi”, bütövlükdə, bu gün dövlət müstəqilliyimizin iyirminci ilində yeniləşən və modernləşən, böyük addımlarla irəliləyən doğru inkişaf edən müasir Azərbaycanı İlham Əliyev iqtidarının möhtəşəm əsərinə çevrilməkdə olduğunu fərəhlə bildirir.

Bütün bunların ölkəmizdə dövlət müstəqilliyinin keçdiyi çətin, mürəkkəb və şərəfli yolun, əldə edilmiş mühüm nəticələrin müstəqillik qazanmış digər ölkələr üçün nümunə, örnək olduğunu nümayiş etdirdiyini, “keçilmiş yolun zəngin təcrübəsi və möhkəmlənmiş ənənələri ölkəmizin bundan sonrakı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan böyük təməl funksiyasını da” həyata keçirdiyini yazır. Ona görə də “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirminci ildönümü” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 yanvar 2011-ci il tarixli Sərəncamı qazanılan böyük təcrübənin öyrənilib ümumiləşdirilməsi, dövlət müstəqilliyi düşüncəsinin daha da dərinləşdirilməsi, gələcək inkişaf strategiyasının müəyyən olunması baxımından “böyük əhəmiyyətə malik olan tarixi sənəd” kimi yüksək qiymətləndirir. Bu tarixi sərəncamın dövlət müstəqilliyi proseslərinin mərhələlər üzrə siyasi və elmi cəhətdən dəyərləndirilib öyrənilməsinə, aydınlaşdırılmasına gur işıq saldığını, prezident sərəncamının işığında Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin Heydər Əliyev dövrünün dərslərinin ana xətlərinin, təməl prinsiplərinin ictimai-siyasi mühitin ön mövqeyinə çıxarılması ilə ölkəmizdə daha böyük inkişafa nail olmağın sınaqlardan çıxmış aydın üfüqlərinin diqqət mərkəzinə çəkildiyi, bu sərəncamın “möhkəm və etibarlı bünövrədən başlanan və mərhələ-mərhələ inkişaf edən yeni Azərbaycanın tam, bütöv mənzərəsini və daha parlaq gələcəyini aydın təsəvvür etməyə” imkan yaratdığını, gəldiyi qənaəti bölüşür: “Möhkəm bünövrə, təməl prinsiplər, ardıcıl inkişaf və sürətli müasirləşmə iyirmi ildən çıxarılan mühüm nəticədir. Eyni zamanda bu tipli yüksək inkişaf modeli neçə-neçə gələcək illər üçün də böyük inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir”.

İsa Həbibbəylinin sovet hakimiyyətinin dağılması, ölkədə yaranan gərginliklər, məhvolma təhlükəsi altında qalan Azərbaycanın mövcudluğunda böyük xidmətləri olan ümummilli liderin həmin dövrdə düşünülmüş siyasətinin bu gün dünyada öz yeri, nüfuzu olan Azərbaycan dövlətçiliyinin təminatında böyük rolunu araşdırması, gəldiyi qənaətlər, onun uzaqgörən siyasətinin xalqımıza, dövlətimizə böyük misilsiz xeyiri ilə bağlı fikir və mülahizələri Azərbaycan dövlətçilik tariximizi

zənginləşdirmək cəhətdən dəyərlidir.

Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçilik təlimini aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: “Heydər Əliyev siyasi kursu bu böyük dühanın parlaq adını və çoxcəhətli fəaliyyətini, geniş dünyagörüşünü və mənalı irsini əhatə edən zəngin dövlətçilik təlimi və siyasi-ideoloji baxışlar sistemidir. Heydər Əliyev siyasi kursu – milli dövlətçilik təliminin strategiyasından, xalqın inkişaf dialektikasının taktikasından ibarətdir. O, böyük siyasətin uzaq vuran topu, ağır artilleriyası idi.

Heydər Əliyev siyasi kursu – xalqı bir yumruq kimi birləşdirən, yaşadan, səfərbər edən və daha böyük gələcəyə aparan gerçəkçi siyasətin ifadəsidir” (2, s. 61-62).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müstəqil dövlətimizin inkişafındakı böyük xidmətləri İsa Həbibbəylinin tərəfindən aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur: “İlham Əliyev – analitik düşüncə sahibi kimi dərin məntiqə və aydın təfəkkürə malik olan, siyasi reallıqları nəzəriyyə ilə vəhdətdə ifadə edən mükəmməl dövlət xadimidir. O, XXI əsrin yeni tipli lideridir... Dünyanın yeni reallıqları, beynəlxalq aləmdə gedən müasir proseslər zəminində yeni Azərbaycanın maraqlarını və mənafeyini ifadə etməkdə İlham Əliyev zəngin təcrübəyə, dönməz siyasi iradəyə malikdir. İlham Əliyev – yeni tarixi mərhələdə Azərbaycan ölkəsinin və cəmiyyətinin müasirləşdirilməsinin baş memarıdır” (2, s. 100).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Azərbaycan Universiteti. Bakı, 2002, s. 20.
2. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, s. 61-62.

AZƏRBAYCANIN SÜRƏTLİ İNKİŞAFININ TƏMƏL DAŞLARINI ÖZ QÜDRƏTLİ ƏLLƏRİ İLƏ HÖRƏN ULU ÖNDƏRİMİZ

İslam Vəliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Əməkdar müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

islamvaliyev@bsu.edu.az

Abstract

The article focuses on the struggle of great leader Heydar Aliyev for the freedom of the Azerbaijani people and his wise statesman. It is shown that the years of Heydar Aliyev's leadership in our country entered our history as a period of Renaissance, national progress, National awakening and, finally, the construction of an independent state. It is also mentioned that Heydar Aliyev is a unique master of politics, a leader with high organizational skills, a great leader who is able to make the right decisions even in the most difficult times. It is reported on the important work carried out by him during his leadership both in previous years and during the period of independence.

Keywords: *Heydar Aliyev, genius person, savior leader, worthy son of his people.*

Öz adını tarixə əbədi həkk etmiş nadir şəxsiyyətin, qüdrətli siyasi xadimin həyat və fəaliyyəti hər bir Azərbaycan vətəndaşının qürur mənbəyinə çevrilmişdir. Hər bir xalqın milli azadlıq və istiqlaliyyət tarixində xilaskar rolunu oynayan dahi insanlar var. Həmin dahilər öz qətiyyətləri ilə mənsub olduqları xalqı arxasınca aparıb, ən taleyüklü məqamlarda qalib rolu oynamışlar. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev müasir dünya tarixinə parlaq və silinməz iz qoymuş böyük şəxsiyyət, qeyri-adi zəka, fitri istedad sahibi, müdrik dövlət xadimi kimi düşmüşdür. Heydər Əliyevin həyat yolu yüksək insani-əxlaqi keyfiyyətləri özündə təcəssüm etdirən nümunəvi məktəbdir. Onun ölkəmizə rəhbərlik etdiyi illər tariximizə intibah, milli tərəqqi, milli oyanış, nəhayət, müstəqil dövlət quruculuğu dövrü kimi daxil olub. Öz xalqının taleyini dəyişdirən, onu dünyanın qabaqcıl xalqları sırasına çıxaran böyük şəxsiyyət və liderləri müasirlərindən fərqləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri budur ki, onlar zaman və məkan fərq etmədən, situasiya və şəraitdən asılı olmayaraq, yalnız milli mənafe və maraqlara xidmət etmiş, xalqının inkişafı və parlaq gələcəyi naminə mümkün olan hər şeyi etmişdir. Belə liderlər təkcə lider kimi gələcəyə işıq tutmamış, həm də böyük əzmlə xalqının gələcəyini qurmuş, yaratmışlar. Heydər Əliyev bənzərsiz siyasət ustası, yüksək təşkilatçılıq bacarığına malik olan rəhbər, ən mürəkkəb zamanlarda belə doğru qərarları qəbul etmək gücündə olan böyük lider idi. İstər keçmiş Sovet İttifaqı dövründə, istərsə də Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkəmizə rəhbərlik etdiyi illərdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin həyat amalı xalqımıza ləyaqətlə xidmət etmək, onun firavan, xoşbəxt gələcəyini təmin etmək olmuşdur. O, bütün mənalı həyatını Azərbaycan xalqının xoşbəxt gələcəyinin təmin olunmasına həsr etmişdir. Heydər Əliyev harada olmasından, hansı vəzifədə çalışmasından asılı olmayaraq, onun nəbzi Vətənin nəbzi ilə bir vurmuş, bütün istedadını, bilik və bacarığını milli dövlətçilik ideyasının gerçəkləşdirilməsinə sərf etmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin taleyinə Azərbaycanı qurmaq, yaratmaq yazılmışdır. O, xilaskarlıq, xalqını bəlalardan qorumaq missiyasını nə qədər uğurla həyata keçirmişdisə, ölkəmizi kərpic-kərpic qurmaq, şəhərləri, kəndləri yaratmaq, abadlaşdırmaq vəzifəsini də eyni müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişdir. Heydər Əliyevin peşəkar siyasətçi və bacarıqlı rəhbər olmaqla yanaşı, həm də respublikanın xalq təsərrüfatına dərinədən bələd olan görkəmli dövlət xadimi olmasını təsdiqləyir. Onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən iqtisadi və sosial tədbirlər sayəsində respublikada iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, elm və mədəniyyətin inkişafına, xalqın həyat səviyyəsinin əsaslı şəkildə yüksəldilməsinə nail olunmuşdur. Ümummilli Liderin təşəbbüsü ilə reallaşdırılan islahatların sayəsində Azərbaycan geridə qalmış aqrar respublikadan inkişaf etmiş sənaye respublikasına çevrilmişdir. Ulu Öndərin respublikamıza rəhbərliyinin birinci dövründə aparılan genişmiqyaslı quruculuq işləri nəticəsində Azərbaycanda bir

neçə il ərzində yeni yaşayış massivləri, binalar, məktəblər, səhiyyə müəssisələri tikilmiş, ən ucqar dağ kəndlərinə belə yollar salınmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev o şəxsiyyətlərdəndir ki, özü bir tarix, salnamə yaratmış, zamanın axarını nizamlamaq qüdrətinə sahib olmuşdur. Bu gün isə onun fəaliyyətinin, gərgin əməyinin bəhrələrindən təkcə xalqımız yox, bütün region xalqları, böyük İslam dünyası və türk xalqları faydalanır. 1969-cu ildən başlayan böyük inkişaf və rifah yolu Azərbaycanın gələcək tərəqqisinin əsası oldu.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illər ərzində Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə həyata keçirilən islahatlar və görülməli strateji tədbirlərin fonunda respublikamız sürətlə inkişaf edərək SSRİ miqyasında xüsusi çəkiyə malik olan respublikaya çevrilmişdi. Əgər o zamanadək Azərbaycan SSRİ miqyasında yalnız xammal mənbəyi kimi çıxış edərək inkişaf tempinə görə ən geridə qalmış respublika kimi səciyyələndirilirdisə, Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən işlərin fonunda ölkəmiz sürətli inkişaf tempinə malik oldu və bütün sahələrdə mütəmadi inkişaf göstəriciləri qeydə alındı. Siyasi-ideoloji müstəvidə görülməli işlər də milli inkişaf və həmrəyliyəmizin təminatçısı qismində çıxış etdi. Milli ideoloji siyasətin tərkib hissəsi kimi, 1978-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin cəhdləri və təşəbbüsü sayəsində Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına “Azərbaycan dili Azərbaycan SSR-in rəsmi dövlət dilidir” maddəsi daxil edildi. Bu, milli ideologiyamızın funksional vahidi olan milli dilimizin mühafizəsi və təbliği baxımından mühüm tarixi əhəmiyyətə malik addım oldu. Bunun ardınca “Müasir Azərbaycan dili” və “Azərbaycan dili” dərslikləri hazırlandı ki, bu da bəhs edilən siyasətin milli-ideoloji əsası səciyyəsi daşıdı. Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər görüldü. Musiqi, teatr, kino, təsviri incəsənət və digər sahələrdə xüsusi dəyişikliklər və inkişaf meyilləri qeydə alındı. Mədəniyyət evləri inşa edildi, abidələr ucaldıldı, incəsənət xadimlərinə fəxri adlar, ordenlər, təqaüdlər ayrıldı. Bütün bunlar isə cəmiyyətin intellektual təbəqəsinin fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsini daha da artırdı. 1990-cı ildə Azərbaycan olduqca mürəkkəb situasiya qarşısında idi. SSRİ-nin dayaqlarının sarsıldığı bir dövrdə İttifaq miqyasında baş alan hərc-mərclik ölkələrin daxili həyatına da sirayət etmiş və idarəetmə potensialı və qabiliyyəti aşağı olan ölkələrdə çox mürəkkəb siyasi-hüquqi kataklizmlər cərəyan etməkdə idi. Eyni zamanda, həmin dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokada şəraitində olması, sosial-iqtisadi durumunun bərbadlığı, hakimiyyətin muxtar qurum üzərində oynamağa çalışdığı oyunlar Naxçıvanın vəziyyətini maksimum dərəcədə mürəkkəbləşdirmişdi. Mövcud durum 1991-ci ilin sentyabr ayında Ulu Öndər Heydər Əliyevin Naxçıvan MSSR-in Ali Sovetinin Sədri seçilməsindənə daha da kəskinləşdi. Ali Sovetin Sədri seçilən Ulu Öndər Heydər Əliyevin gərgin fəaliyyəti və səyləri sayəsində sabitlik təmin edildi və muxtar qurumun sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırıldı. Mühəribənin davam etdiyi, sənaye məhsullarının çatışmadığı, elektrik enerjisinin olmadığı, sosial-iqtisadi durumun kəskin olduğu şəraitdə Ali Məclisin Sədri seçilən Heydər Əliyev həyata keçirdiyi islahatlar, gördüyü tədbirlər və işlər sayəsində sabitliyin, tərəqqinin və həmrəyliyin təmin edilməsinə nail oldu. Beləliklə, ilk növbədə milli dövlətçilik ənənələri bərpa edildi: Naxçıvan Ali Məclisinin I sessiyasında ilk dəfə olaraq üçrəngli bayrağımız qaldırıldı, Naxçıvan MSSR adından “Sovet” və “Sosialist” sözləri çıxarıldı, Naxçıvanda Kommunist Partiyasının fəaliyyəti dayandırıldı və Sovet ordusu, əsgəri birlikləri Naxçıvan MR ərazisindən çıxarıldı. “1990-cı il yanvar ayının 20-də törədilmiş Bakı hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi haqqında” Qərar qəbul edildi. Qərarla 20 Yanvar hadisələrinin mahiyyəti, siyasi və hüquqi əsasları əks olunmuşdu. Eyni zamanda, 31 dekabrın Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü elan edilməsi barədə də tarixi qərar qəbul edildi. Bütün bunlarla yanaşı, Naxçıvan MR-də sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması və tərəqqi meyillərinin əldə olunması üçün əhəmiyyətli tədbirlər görüldü. Sosial-iqtisadi və aqrar islahatlar reallaşdırıldı, özəlləşdirmə prosesinə start verildi və infrastruktur sahələrinin inkişafı yönündə xüsusi işlər həyata keçirildi. Siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə Ümummilli Lider Heydər Əliyev gördüyü işlər, atdığı səmərəli addımlarla Muxtar Respublikanın qurtuluşunu, dirçəlişini və həmrəyliyin təmin etmiş oldu. 1993-cü ilin iyun hadisələri zamanı hətta o zamankı hakimiyyət də Heydər Əliyevi Bakıya dəvət etməyə məcbur olmuş, xalqın təkidli tələbi və iqtidarın çoxsaylı xahişi ilə Ulu Öndər Heydər Əliyev Bakıya qayıtmışdı. 1993-cü il iyunun 9-da Azərbaycan

xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev xalqın təkidli tələbi ilə Bakıya qayıtdı, ölkənin xaos, vətəndaş qarşıdurması, dövlət müstəqilliyinin itirilməsi təhlükəsindən xilas edilməsi tarixi missiyasını həyata keçirməyə başladı. Heydər Əliyev Azərbaycanı vətəndaş müharibəsindən – qarşıdurmadan, tənəzzül və məhv olmaq təhlükəsindən xilas edərək dirçəliş yoluna çıxardı və Azərbaycanı parçalamaq, forposta çevirmək və korporativ maraqlar əsasında idarə etmək istəyənlər öz niyyətlərinə çata bilmədilər. Xalqın böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevə yüksək etimad göstərməsindən qısa müddət sonra nizami ordu yaradıldı, Qarabağ müharibəsində atəşkəs əldə edildi, münaqişənin dinc yolla nizama salınmasına dair danışıqlara başlandı. Qanunsuz silahlı qruplaşmaların dövlət çevrilişləri cəhdlərinə son verilməsi, ilk parlament seçkilərinin keçirilməsi, referendum yolu ilə Konstitusiyanın qəbul edilməsi, idarəetmə sisteminin formalaşdırılması, neft müqavilələrinin imzalanması, Azərbaycanın iqtisadi dirçəlişinin əsasının qoyulması, respublikamızın beynəlxalq əlaqələrinin formalaşdırılması, ölkənin dünya birliyinə inteqrasiyası prosesinə başlanması dövlətimizin tərəqqi yolunda inamla irəliləməsini təmin etdi, Azərbaycanın qarşısında aydın perspektivlər açıldı. Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanan milli inkişaf strategiyasının fonunda həyata keçirilən sistemə uyğun işlər və görülən məqsədyönlü tədbirlər siyasi sistemin təşəkkül tapmasını, onun struktur elementlərinin mütəmadi təkmilləşməsini təmin etmiş oldu.

Millətinin və dövlətinin ali mənafeyini öz fəaliyyətində daim təməl prinsip və norma kimi qəbul edən Ümummilli liderimiz bugün ki, müstəqil Azərbaycanın memarıdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin ölkəsinə və xalqına bəxş etdiyi misilsiz, əvəzedilməz dəyərlərin və sərvətlərin mahiyyətini daha dərinləndirən anlamaq üçün isə, sadəcə, bir neçə fundamental önəm kəsb edən fakta toxunmaq kifayət edir... Biz Azərbaycanı sevməyi Heydər Əliyevdən öyrənmişik. “Azərbaycan mənim ürəyimdir, nəfəsimdir” – deyərək böyük öndərimiz millətimizin və dövlətimizin əbədiyaşarlığı üçün əvəzsiz bir siyasi xətt, ideoloji baza miras qoydu. Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyəti böyük bir məktəbdir və daim öyrənilməlidir. Şükürlər olsun ki, ulu Tanrı xalqımıza Heydər Əliyev dühası kimi böyük şəxsiyyət qismət edib. Bu böyük şəxsiyyət həmişə xalqa arxalanır və deyirdi: “Xalq mənim dayağım, gücüm və inamımdır”. Xalq yolunda canını fəda etmiş, bütün həyatı boyu Vətəninə və millətini düşünmüş ümummilli liderimizin ideyaları daim yaşayacaq. Azərbaycan xalqı, bütün türk dünyası onu heç vaxt unutmayacaq. Bütün ömrünü xalqımızın tərəqqisinə və firavanlığına həsr etmiş Ulu öndərin həyat və fəaliyyəti bizim üçün güc mənbəyidir. Həyatımızın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada ümummilli liderimizin izi olmasın. Bu gün Azərbaycanın sürətli inkişafının təməl daşları da məhz Heydər Əliyevin qüdrətli əlləri ilə hörülmüşdür.

Elə buna görə də Ulu öndərimizin adı dünyanın hər yerində uca tutulur, xatirəsi ehtiramla anılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nadirov A.A. Azərbaycan elminin inkişafının Heydər Əliyev mərhələsi. Bakı: Elm, 2003
2. Heydər Əliyev Müstəqil Azərbaycan gəncliyi. Bakı: Azərnəşr, 2003
3. Heydər Əliyev yolu Azərbaycan inkişafının yeni mərhələsində Bakı: Azərnəşr, 2007
4. Muradov Ş.M. Azərbaycanda elmin inkişafının Heydər Əliyev mərhələsi. Bakı, 2003

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV XATİRƏLƏRDƏ

Əsmət xanım Məmmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

kamillik@mail.ru

Abstract

National leader Heydar Aliyev in memories

The wise personality and world-renowned political figure, the national leader Heydar Aliyev, who rendered unparalleled services to his homeland and people, is commemorated with deep respect across the country on the anniversary of his birth. A wise saying goes: "The lives of great people are measured by the life of their ideas." If we take this simple logic as a basis, we can say that the life of the national leader is as infinite and eternal as his inexhaustible ideas and aspirations. Indeed, to live a hundred lives in one, to become a part of history by writing it, is the destiny and fate of truly phenomenal personalities – such as Heydar Aliyev.

Heydar Aliyev's genius saved the country from the threat of disintegration in a short period, established national unity, and laid the foundation for military development. Azerbaijan became a member of influential international organizations. Diplomatic relations were established with foreign countries and leading world powers. Under his leadership, a well-considered foreign policy concept was developed and a balanced foreign policy course was defined and implemented.

I would like to share one or two of my many memories associated with Heydar Aliyev. That is life – people become memories and pass into the realm of remembrance. In his physical absence, it is through the memories living in our minds that we recreate his portrait. Every new memory becomes an important stroke contributing to the completeness of that portrait. A beautiful thought indeed. As I now recount my memories of the National Leader, the recollections long buried in the depths of my mind come to light one by one, are polished, and contribute to a clearer and more vivid presentation of Heydar Aliyev's portrait.

Keywords: *Heydar Aliyev, Azerbaijan, political leader, national leader, homeland, people.*

Giriş. Müdrik şəxsiyyət, dünya şöhrətli siyasi xadim, Vətən, xalq qarşısında misilsiz xidmətləri olan Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olduğu gün ölkəmizin hər yerində qədirbilən xalqımız tərəfindən ehtiramla qeyd olunur. Müdrik bir kəlamda deyilir: "Dahi insanların ömrü onların ideyalarının ömrü ilə ölçülür". Bu sadə məntiqdən yola çıxsaq, görürük ki, Ulu öndərin ömrü də elə onun bitib-tükənməyən ideyaları, amalları qədər sonsuz və əbədidir. Bəli, bir ömürdə yüz ömür yaşamaq, tarix yazaraq, tarixin özü olmaq sözün əsil mənasında fenomenal şəxsiyyətlərin tale, alın yazısıdır. Heydər Əlirza oğlu Əliyev kimi.

Heydər Əliyev dühası az müddətdə ölkəni parçalanmaq təhlükəsindən xilas etdi, milli həmrəylik bərqərar oldu, ordu quruculuğu həyata keçirildi. Azərbaycan nüfuzlu dünya təşkilatlarına üzv qəbul olundu. Xarici dövlətlər, aparıcı fəvqəldünya dövlətləri ilə diplomatik münasibətlər yaradıldı, onun rəhbərliyi ilə hazırlanan düşünülmüş konsepsiya əsasında tarazlaşdırılmış xarici siyasət kursu müəyyənləşdirilərək həyata keçirildi.

Heydər Əliyev şəxsiyyəti ilə bağlı çoxsaylı xatirələrimdən bir, ikisini sizinlə paylaşmaq istərdim. Həyat belədir, insan xatirələrə dönüb yaddaşlara köçür. Onun cismani yoxluğunda yaddaşlarda yaşayan xatirələrlə biz həmin insanın portretini yaratmış oluruq. Hər bir yeni xatirə portretin mükəmməlləşməsinə təmin edən əhəmiyyətli ştrixdir. Gözəl fikirdir. İndi mən də Ulu Öndərlə bağlı xatirələrimi danışdıqca yaddaşımın alt qatında yurd salmış xatirələr kölgədən bir-bir gün işığına çıxır, cilalanır və Heydər Əliyev portretinin daha aydın cizgilərlə təqdiminə xidmət edir.

Əsas hissə. Artıq 22 ildir ki, millətin böyük oğlu, ulu öndərin şəxsiyyəti, keçdiyi şərəfli ömür yolu, çoxşaxəli və genişmiqyaslı fəaliyyəti qədərbilən xalqımız tərəfindən onun cismani yoxluğu ilə, onsuz anılır. Müdrik bir kəlamda deyilir: "Dahi insanların ömrü onların ideyalarının ömrü ilə ölçülür". Bu sadə məntiqdən yola çıxsaq, görərik ki, ulu öndərin ömrü də elə onun bitib-tükənməyən ideyaları, amalları qədər sonsuz və əbədidir. Bir ömürdə yüz ömür yaşamaq, tarix yazaraq, tarixin özü olmaq sözün əsil mənasında fenomenal şəxsiyyətlərin tale, alını yazısıdır. Heydər Əlirza oğlu Əliyev kimi.

Həqiqət yüklü bir deyim var: "Dahilərin şəxsi həyatını onların ucaltdığı böyük abidələrin arakəsmələrində axtarmaq lazımdır". Bu sözlər qeyri-ixtiyari yadıma bütün şüurlu həyatını prinsipial mübarizələrdə, qurub-yaratmaqda keçirən, uca, qəhrəman bir millətin liderliyi kimi çətin və şərəfli missiyanın daşıyıcısı olan Heydər Əliyevin ömrünün ahıl çağında söylədiyi: Mən həyatımın qalan hissəsini də xalqıma bağışlamışam - fikirlərini salır. Azərbaycanın böyük tikinti meydanına çevrilməsi, sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni sahələrdə, həyatın bütün sferalarındakı irimiqyaslı, sürətli inkişaf xalqa bağışlanan ömrün əməli göstəricisi, bariz nümunəsi idi.

Bəli, Heydər Əliyev dühası az müddətdə ölkəni parçalanmaq təhlükəsindən xilas etdi, milli həmrəylik bərqərar oldu, ordu quruculuğu həyata keçirildi. Azərbaycan nüfuzlu dünya təşkilatlarına

üzv qəbul olundu. Xarici dövlətlər, aparıcı fəvqəldünya dövlətləri ilə diplomatik münasibətlər yaradıldı, onun rəhbərliyi ilə hazırlanan düşünülmüş konsepsiya əsasında tarazlaşdırılmış xarici siyasət kursu müəyyənləşdirilərək həyata keçirildi. Ölkənin milli maraqlarına uyğun beynəlxalq iqtisadi sazişlər işlənib hazırlandı, 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" adlı neft müqaviləsinin imzalanması Azərbaycanın iqtisadi sistemini canlandıracaq güclü maliyyə kanalı

olmaqla yanaşı, eyni zamanda, onun siyasi müstəvidə də söz sahibliyinə geniş imkanlar açdı. Elm, təhsil, mədəniyyət sahələrində əldə edilmiş uğurlar ciddi islahatların, bu sahələrə göstərilən diqqət və qayğının məntiqi nəticəsi idi. Sadaladıqlarımız Heydər Əliyevin Azərbaycanın konseptual inkişaf strategiyası ilə bağlı həyata keçirdiyi, hər kəsə məlum həqiqətlərin çox cüzi hissəsidir. Əlbəttə ki, reallaşdırılan titanik miqyaslı işləri, saysız-hesabsız projələri hətta təfərrüata varmadan belə, sadəcə sadalamaqla kifayətlənsək, bu böyük mənada zaman itkisi ilə nəticələnər. Lakin vaxtımızın limitli olduğunu nəzərə alaraq, mən yalnız Heydər Əliyev şəxsiyyəti ilə bağlı çoxsaylı xatirələrimdən bir, ikisini sizinlə paylaşmaq istədim. Həyat belədir, insan xatirələrə dönüb yaddaşlara köçür. Onun cismani yoxluğunda yaddaşlarda yaşayan xatirələrlə biz həmin insanın portretini yaratmış oluruq. Hər bir yeni xatirə portretin mükəmməlləşməsinə təmin edən əhəmiyyətli cizgi, ştrixdir. Gözəl fikirdir. İndi mən də Ulu Öndərlə bağlı çoxsaylı xatirələrimdən bir-ikisini danışdıqca yaddaşımın alt qatında yurd salmış xatirələr kölgədən bir-bir gün işığına çıxır, dumandan qurtulmuş kimi cilalanır və Heydər Əliyev portretinin daha aydın cizgilərlə təqdiminə xidmət edir.

1996-cı il aprelin 28-də Qurban bayramı münasibətilə Sabunçu rayonunun Pırşağı qəsəbəsinin "Qızılqum" sanatoriyasında Ulu öndərin müvəqqəti yerləşmiş Şuşa, Xocalı, Laçın, Ağdam

qaçqınları ilə görüşünün xatırlayıram. O zaman 17 sayılı Sabunçu-Əzizbəyov (indiki Xəzər) seçki dairəsindən Milli Məclisin (1995-2005-ci illər I və II çağırış) deputatı kimi mən də tədbirə dəvətli idim. Tədbirdə onunla yanaşı əyləşmişdim. Xatirimdədir, "Sizinlə elə görüşmək istəyirdim" – deyə söhbətə rahat keçid etmişdi. Çoxlu suallar vermişdi, yaşadığım məntəqə, insanların sosial-maddi durumu, qarşılaşdığım problemlərlə bağlı ən

müxtəlif suallar. Böyük oğlum Fəridin Qarabağ döyüşlərinə könüllü qatılmasını, ön cəbhənin ən qaynar nöqtələrində qəhrəmanlıqla döyüşməsinə də fəxrlə qeyd etmişdim. Bundan əvvəl də millət vəkili kimi seçildiyim regiondakı məsələlərlə əlaqədar görüşlərimiz, söhbətlərimiz olmuşdu. Və mən bu həddən ziyadə ciddi, məsuliyyətli, tələbkər zahiri görünüşün batinində olduqca sadə, son dərəcə səmimi obrazın varlığından şəxsi qənaətlərim əsasında xəbərdar idim. İndi çoxu Heydər Əliyev haqqında danışarkən tez-tez onu ən dolğun formada xarakterizə edən, mübaligədən uzaq “fenomenal insan” sözünü işlədir. Amma həmin gün mən bu fenomenliyin alt qatında yatan sirri kəşf etmişdim. Onun bu zirvəyə yüksəlməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən əlçatmaz olduğu qədər həm də sıradan biri kimi davranmaq istedadına canlı-canlı şahid olmuşdum. *Bəli, tarix boyu tək-tük insanlara nəsim olan Ümummilli Lider fəxri statusunun hər bir insana, hər bir fərdə təkrarsız, əvəzolunmaz şəxsiyyət kimi individual yanaşma prinsipini həyat tərzinə çevirmək bacarığı idi bu yüksəlişin əsas səbəbi. Doğma, sadə, pafosdan uzaq, içimizdən biri kimi: “Sizin dərdiniz, qaygınız mənim ürəyimdədir. – deyirdi çıxışı zamanı qaçqın, köçkünlərə.*

“Siz Məkkə ziyarətində olmusunuz, deyilmi? Məkkənin içini görmüsünüz?” – deyər soruşdu. “Xeyr, cənab prezident, lakin televiziya və mətbuatdan mənə məlumdur ki, bu xoşbəxtlik Sizə nəsim olub. Nə var idi orda? – marağımı gizlətmədim. “Məkkənin içinin dörd bir yanında sandıqlar, onların üstündə rəhillərin üzərində də açıq Quranlar. Bilirsiniz,

mən orda ərəzi bütövlüyümüzün bərpa olunması, torpaqlarımızın işğaldan azad olunması üçün çox səmimi dualar etdim, çox səmimi” – deyər təkrarladı. Səsində hüzn qarışıq bir inam, ümid sezilməkdə idi. Mən onda başa düşdüm ki, onun üçün Qarabağ məsələsi Vətənin bölünməzliyindən, bütövlüyündən əlavə nəşə daha başqa, daha fərqli, bunların da fəvqündə duracaq bir mənə, mahiyyət kəsb edir. Görüşdə söylədiyi nitqdə o inam, o ümid daha aydın çalarlarla əksini tapmışdı: *“Nə qədər ağır, çətin olsa da, nəyin bahasına olsa da biz torpaqlarımızı geri qaytaracağıq, yəni işğaldan azad edəcəyik, onların sahibi olacağıq. Müstəqil dövlət kimi Azərbaycan bütün torpaqlarının sahibi olmalıdır. Son damla qanımızla mübarizə aparıb, bir qarış torpağımızı da yadlara verməyəcəyik”*. Ulu Öndərim! Dualarınız müstəcəb oldu, yerinə yetdi, ulu ulusumun Ulu Öndəri!

2000-cu il martın 7-si Respublika Sarayında 8 mart Beynəlxalq qadınlar günü münasibətilə konsert keçirilirdi. Mən də Milli Məclisin deputatı kimi konsertə dəvətli idim. Heydər Əliyevlə yanaşı oturmışdım. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi bundan əvvəl də millət vəkili kimi seçildiyim regiondakı problemlərlə əlaqədar dafələrlə söhbətlərimiz olmuşdu. Konserti dinləməyə mane olmadan bir sahələrdən suallar verir və suallarını cavablandırırdım. İnsan istisnasız hər sahədə nə qədər məlumatlı, nə qədər mədəni, diqqətçil ola bilərmiş. Bu həqiqətdən də uca ALLAHın ona bəxş etdiyi vergimi deyim, dəyərmə deyim, indi bunun adını qoymaqda çətinlik çəkirəm. Nə isə, həmin

gün məndən həll etmək istədiyiniz hansı probleminiz var? - deyər soruşdu. Mən də heç düşünmədən, həmmən Maştağada bir Olimpiya Kompleksi olmasını istərdim. (Əslində bu barədə uzun-uzun düşünmüşdüm) yaxın kənd və qəsəbələrin cavanları asudə vaxtlarını daha səmərəli keçirsinlər, idmanla məşğul olsunlar, sağlam olsunlar-deyə əlavə etdim. Cavab eşitcək güldü. Özünüzlə bağlı, şəxsi istəyinizlə bağlı bir şey istəməyəcəyinizi bildirdim. Düzü təəccübləndim. Hardan bildiniz cənab prezident-deyə soruşmaq istəyirdim ki, üzümə

baxıb, mülayim təbəssümlə: Mən sizi çox yaxşı tanıyıram. Sizin necə işlədiyinizi, kənd camaatı, seçicilərlə daim əlaqə saxlamağınızı, işinizə necə məsuliyyətlə yanaşmanızı da bilirəm. Olimpiya kompleksinə gəlincə, heç narahat olmayın, biz tezliklə sizin bu arzunuzu reallaşdıracağıq. Sabah İlham (cənab prezident İlham Əliyevi nəzərdə tuturdu. O zaman İlham Əliyev Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti idi) sizlə əlaqə saxlayacaq, kompleksin tikiləcəyi yerlə əlaqədar məsləhətləşərsiniz. Dedi ki kimi də oldu. Səhəri gün İlham müəllimlə gələn böyük bir qrup mütəxəssislər və kənd ağsaqqallarımızla görüşüb kompleksin tikiləcəyi yeri dəqiqləşdirdik. Beləliklə, 2001-ci il dekabrın 29-da Ulu öndər, Ümummilli lider Heydər Əliyev və Milli Olimpiya

Komitəsinin prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə Avropa standartlarına cavab verən, Maştağa Olimpiya Kompleksinin möhtəşəm açılışı baş tutdu.

Açılışdan öncə mərasimə toplaşanlarla səmimi görüşən ulu öndər: - Siz Maşağanın deputatı kimi öz təşəbbüsünüzü göstərdiniz, digər bir deputat İlham Əliyev də sizin bu arzunuzu yerinə yetirdi. Mən də gəlmişəm açılışı qeyd etməyə-deyə sevincini bildirdi. O qurub-yaratmaq, özündən sonra iz qoymaq xislətinə sadıq qaldığı üçün sevinirdi. Bizlər isə

belə bir sözündə bütöv prezidentə sahib olduğumuz üçün. Maşağa Olimpiya İdman Kompleksinin açılışında Ulu öndər söylədiyi geniş və səmimi nitqində deyirdi: “Bu ilin mart ayında mən Maşağadan olan deputat Əsmətxanımla qəsəbədəki vəziyyət haqqında söhbət aparırdım və istəyirdim bilim, görün, nə etmək lazımdır. Təbiidir ki, hər yerin problemləri çoxdur, o cümlədən Maşağanın da problemləri çoxdur. Bunların hamısını bir gündə həll etmək mümkün deyildir. Bizim söhbətimiz əsasında aydın oldu ki, həm Maşağa, həm də ətraf kəndlərdə, Sabunçu rayonunda gənclər çoxdur və onların idmanla, bədən tərbiyəsi ilə məşğul olmaq ehtiyacları var. Həqiqətən, bu, çox əhəmiyyətli fikir olduğuna görə, mən buna diqqət verdim. Sonra Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti İlham Əliyev ilə komitənin işləri haqqında söhbət edərkən ona söylədim ki, belə bir təklif var - Maşağada gənclərin idmanla məşğul olması üçün hansısa tədbir görmək lazımdır. Fikirləşin, görün nə edə bilərsiniz. O, dərhal bu sözlərə öz rəyini bildirdi. Qısa zamanda sonra mənə bildirdi ki, onlar, yəni Milli Olimpiya Komitəsi, Olimpiya Komitəsinin sədri kimi şəxsən o, qərar qəbul etdilər ki, Maşağada böyük bir idman kompleksi tikilsin. Mən buna sevindim və təbiidir ki, təşəkkür etdim. Ona dedim ki, arzu edirəm, bunu tezliklə edəsiniz. Yaxşı olar ki, bu ildə olsun”(Bakının Maşağa Qəsəbəsində Olimpiya İdman Mərkəzinin təntənəli açılışında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi, Azərbaycan qəzeti, 2001-ci il 29 dekabr).

Nəticə. Ulu öndərin və hər bir azərbaycanlının ürəyində yuva salmış ağrı-acısını, gözlərə çökmüş kədərini boğazlarda düyünlənmiş qəhərini, cəsarətli rəhbərin: “Tapşırıq yerinə yetirildi. Məruzə edir: Ali Baş Komandan İlham Əliyev!”- sədalarının sevinc göz yaşları yudu. İlahi, bir cümlə dünyaya sığmayan sevincin yükünü necə daşıya bilərmiş?! İlham Əliyev, onun bir çağırışı ilə ölümə tələsən oğullar yalnız Qarabağı deyil, Qarabağla birlikdə əlimizdən alınmış nəfəsi, həsrətində olduğumuz havanı, qürurumuzu, şərəfimizi, qeyrətimizi bizlərə qaytardı. Namümkünü mümkünə, xəyal dolu yuxularımızı gərçəyə çevirdilər.

Ruhun şad olsun, Ulu Öndər! Özün qədər inandığın İlhamının intellektini, cürətini, cəsarətini, bacarığını, genetik kodlarının daşıyıcısının ümidlərini doğrultduğunu, arxalandığın xalqının birliyini, böyüklüyünü, əzəmətini, sədaqətini, güvəndiyin oğulların, igidlərin, ərənlərin qəhrəmanlığını, rəşadətini, ölümdən keçərək ölümsüzləşdiyini, *Müzəffər ölkənin müzəffər Ali Baş Komandanının tapşırığını yerinə yetirdiyini, Vətənin ərazi bütövlüyünü təmin etdiyini, canından artıq sevdiyin Azərbaycanı əmin əllərə etibar etdiyini görüb, gözün arxada qalmadığı üçün...* **RUHUN ŞADDIR ULU ÖNDƏR!**

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Алиев И. Славная дочь Азербайджана, журнал, Баку: Журнал Мир Азербайджана, № 48, стр. 13-15
2. Azərbaycan qəzeti, Bakının Maştağa Qəsəbəsində Olimpiya İdman Mərkəzinin təntənəli açılışı mərasimində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi, 2001-ci il, 29 dekabr <http://lib.aliyevheritaje.org/az/30853694.html>
3. Məmmədova Ə. Ulu öndərin ideyaları əbədidir, Azərbaycan qəzeti, № 280, səh.12, Bakı: 2023, 22 dekabr (Heydər Əliyev Elektron Sənədlər Toplusu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin işlər idarəsi)
4. Məmmədova Ə. Ulu öndərin ömrü onun ideyaları, amalları qədər sonsuzdur, əbədidir... Xalq nəzarəti, Aylıq, Beynəlxalq ictimai-siyasi hüquq jurnalı, Heydər Əliyev – 100 il- Xüsusi buraxılış, səh. 35-38, Bakı-Almaniya; www.xalqnezareti.com
5. Heydər Əliyev və Azərbaycanda qadın siyasəti, X Beynəlxalq Balkan Sosial Elmlər Konfransının materialları, Academy Global Publishing House, səh.435-441 ISBN: 978-625-6830-77-6; <https://www.balkankongresi.org/files/ugd>

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN MƏQSƏDYÖNLÜ MİLLİ ƏDƏBİYYATIN İNKİŞAFI SİYASƏTİ

Bilal Həsənlı

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Əməkdar müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
bilalhasanli@yahoo.com

Abstract

Great Leader Heydar Aliyev's purposeful national literature development policy

An important branch of the multifaceted socio-political activity of Great Leader Heydar Aliyev is related to literature and art. H. Aliyev, an erudite personality who served his people loyally, distinguished by his phenomenal memory and charisma in the former Soviet space, as a leader, gave special importance to literature and art in national and spiritual progress. H. Aliyev treated our literature and culture as the national wealth, intellectual property, and artistic pearl of our people.

The article reflects the great leader's important role in the development of Azerbaijani literature, the great value he gave to the art of words, the personality and creativity of outstanding representatives of our classical and modern literature.

Keywords: *literature, national, development, spiritual, classical, poet.*

Giriş. Ulu Öndər Heydər Əliyevin çoxşaxəli ictimai-siyasi fəaliyyətinin mühüm bir qolu ədəbiyyat və incəsənətlə bağlıdır. Keçmiş Sovetlər məkanında fenomenal yaddaşı, xarizması ilə seçilən, öz xalqına sədaqətlə xidmət etmiş erudisiyalı şəxsiyyət, lider kimi H.Əliyev milli-mənəvi tərəqqidə ədəbiyyat və incəsənətə xüsusi önəm verirdi. H.Əliyev ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə xalqımızın milli sərvəti, intellektual mülkiyyəti, özünəməxsusluğu ilə fərqlənən sənət incisi kimi yanaşırdı.

Ulu Öndərin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamış, söz sənətimizə, klassik və müasir ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına verdiyi dəyər müxtəlif illərdə məruzə və çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Əsas hissə. Ulu Öndər H.Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi illər yazıçıların və şairlərin böyük yaradıcılıq əməlləri dövrüdür, bir çox istedadlı ədəbiyyatçıların yetkinlik çağına qədəm qoyduğu illərdir. Həmin illərdə Nizami, Füzuli, Nəsimi, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və başqa sənətkarlarımızın yubileyləri keçirildi, Dədə Qorqudun 1300 illik yubileyi YUNESKO xətti ilə qeyd edildi.

Ulu Öndər dövlətlər və xalqlar, ayrı-ayrı insanlar arasında dostluğun möhkəmləndirilməsində ilk növbədə ədəbiyyat və incəsənət müstəvisində keçirilən tədbirlərin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırdı.

H.Əliyev qeyd edirdi ki, bizim xalqımız qədim tarixə və çoxəsrlik ədəbiyyata malikdir. Biz heç vaxt milli adət-ənəlimizdən uzaqlaşmamışıq. Ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz XX əsrdə ideya və estetik zirvəsinə çatmışdır. Bizim ədəbiyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidmət ondan ibarətdir ki, şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə daim milli hissiyyatlar oyatmağa çalışmışlar. Milli özünüdərək, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatımızdan keçir.

“Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin taleyində və siyasi fəaliyyətində ədəbiyyat faktorunun yeri, rolu və imkanları çox geniş anlayış olub, yuxarıda sadalanan prinsiplərin bir çoxunu özündə cəmləşdirir. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev dünyada geniş və sistemli ədəbiyyat biliyinə malik olan nadir dövlət xadimlərindəndir. Hələ gənclik illərindən etibarən qeyri-adi mütaliə qabiliyyəti ilə fərqlənən, hətta cavan yaşlarında tamaşalarda peşəkar teatr xadimləri ilə yanaşı cəsarətlə səhnəyə çıxan Heydər Əliyevin dünyabaxışının

formalaşmasında ədəbiyyat amili xüsusi yer tutmuşdur. Bu tarixi şəxsiyyət bədii ədəbiyyatın şəxsi taleyindəki böyük rolunu özü də nəzərə çarpdırmışdır.

1997-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının onuncu qurultayındakı nitqində Ulu Öndər bu həqiqəti aşağıdakı kimi etiraf etmişdir: “Şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc vaxtlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm... Mənim bir insan kimi formalaşmağında, təhsilimdə, əxlaqımda, mənəviyyatımda ədəbiyyatın, mədəniyyətin çox böyük rolu olmuşdur. Mən orta məktəbdə oxuyarkən Azərbaycan şairlərinin, yazıçılarının bütün əsərlərini sevə-sevə oxumuşdum... O illərdə, o uşaqlıq və gənclik illərində onlar mənə o qədər təsir edib ki, mən onları unutmamışam. Bu “oxumuşam, unutmamışam” sözləri sadəcə bir fikir deyil. Yəni onlar mənə təsir edib, mən onlardan bəhrələnmişəm, mənəvi almışam”[1, s. 413-414].

Ulu Öndərin rəhbərliyi dövründə ədəbiyyatımızda yeni inkişaf mərhələsinin başlanması

H.Əliyev deyirdi ki, elm üçün əlçatmaz olan zirvələri ədəbiyyat və incəsənət fəth edə bilir. Təsadüfi deyil ki, 1969-cu ildə H.Əliyevin respublika rəhbərliyinə gəlişi ilə Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Məhz Ulu Öndərin rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycanın Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimova, Süleyman Rəhimova, Xalq şairləri Süleyman Rüstəmə və Rəsul Rzaya, görkəmli bəstəkar Qara Qarayevə, məşhur dirijor və bəstəkar Niyaziyə, müənni Rəşid Behbudova, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı, Dövlət mükafatları verildi.

Akademik İ.Həbibbəyli yazır: “Heydər Əliyevin geniş həcmə malik olan şeirləri, poemalardan böyük parçaları, dramlarda əsas obrazların sözlərini uzun illər yaddaşında qoruyub saxlaması onun hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi qeyri-adi üstünlüyünün əsas göstəricilərindən biri idi. Siyasi tarixi baxımdan möhtəşəm xəzinə kimi qabarıq şəkildə diqqəti cəlb edən Heydər Əliyevin bənzərsiz ədəbiyyat yaddaşına malik olması onun görkəmli dövlət xadimi obrazını əlavə cizgilərlə tamamlamış və zənginləşdirmişdir.

Heydər Əliyev təkcə geniş və mükəmməl ədəbiyyat biliyi ilə deyil, həm də fenomenal ədəbiyyat yaddaşı ilə nəinki diqqəti cəlb etmiş, hətta çox hallarda ətrafın - dəkaları heyrləndirmiş və təəccübləndirmişdir. Əlbəttə, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin də xüsusi rəğbət bəslədiyi yazıçı və şairlər, ayrıca fərqləndirdiyi, üstünlük verdiyi bədii əsərlər olmuşdur. Bu məqamda dövlət xadimliyini çərçivəsində onun şəxsi ədəbi zövqü və maraqları da ifadə olunur.

Böyük siyasi xadim dram əsərləri içərisində Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” tragikomediyasına, şairlərdən xalq şairi Səməd Vurğunun “Azərbaycan”ma, poema baxımından Məhəmmədhüseyni Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına, milli mətbuat sarıdan “Molla Nəsrəddin” jurnalına, opera üzrə Üzeyir Hacıbəyovun “Koroğlu”suna, mənzum faciələrdən Hüseyn Cavidin “İblis” əsərinə... ayrıca önəm verdiyini, və ədəbi nümunələri xüsusilə fərqləndirdiyini nəzərə çarpdırmışdır. Hətta belə məqamlarda da Heydər Əliyevin bədii ədəbiyyata münasibətdə şəxsi maraqları ilə dövlətçilik düşüncəsinin üst-üstə düşdüyü, bir-birini tamamladığı aşkar müşahidə olunur” [4, s. 75].

H.Əliyev qeyd edirdi ki, klassik irsimizi məharətlə təbliğ edilməli, bu mənəvi sərvətlərin öyrənilməsində insanlara köməklik göstərməlidir. O, Füzuli, C.Məmmədquluzadə, Sabir kimi dahiyləri bəyənəməyən manqurtlara qarşı mübarizə aparmağı zəruri sayırdı. Bunu təkcə həmin dövrdə qəbul edilmiş xüsusi qərarlar sübut edir: “Bədii ədəbiyyat klassikləri əsərlərinin tədqiqini, nəşrini və təbliğini yaxşılaşdırmaq haqqında”, “Azərbaycanın böyük şair və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında”, “Azərbaycanın maarifpərvər şairi Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsini gücləndirmək haqqında” və s. Bu qərarların icrası yeni elmi və bədii əsərlərin yaradılmasını, klassik irsimizin məharətlə təbliğ edilməsini, bu mənəvi sərvətlərin öyrənilməsində adamlara kömək göstərilməsini tələb edirdi.

Ulu Öndərin görkəmli şair, dramaturq Hüseyn Cavidin şəxsiyyətinə, irsinə münasibəti bu baxımdan çox ibrətamizdir. 1981-ci ildə H.Cavidin cənazəsinin Sibirdən gətirilib Naxçıvanda – anadan olduğu yerdə dəfn olunması, onun məqbərəsinin ucaldılması, ev muzeyinin yaradılması,

Nizami Gəncəvinin məqbərəsinin yenidən qurulması, Şuşada M.P.Vaqifin məqbərəsinin ucaldılması və s. tədbirlər H.Əliyevin ədəbiyyat xadimlərinə olan ehtiramının bariz nümunəsidir.

O, xalqın tarixi ilə bağlı məsələlərə sənətkarın həssaslıqla yanaşması tələbini irəli sürür, bu məsələyə xüsusi önəm verərək hər bir sənətkarın öz xalqının övladı olduğunu və onun tarixi qarşısında məsuliyyət daşdığını, əvvəlki nəsillərin istedadı və əməyi ilə yaradılmış bütün sərvətləri mənimsəmədən və atəşdirmədən yeni mədəniyyət yaratmağın, əvvəlki təcrübəyə arxalanmadan müvəffəqiyyətlə irəli getməyin mümkün olmadığını diqqətə çatdırırdı.

Zəngin dünyagörüşlü, ədəbiyyatı müasir tələblər baxımından qiymətləndirən lider kimi o, ədəbiyyatımıza, sənətkarlarımıza daim qayğı göstərmiş, milli ruhlu, yeni səsli, yeni məzmunlu əsərlərə haqsız hücumların qarşısını almışdır. Məsələn, vaxtilə yazıçı Mövlud Süleymanlının “Dəyirman” povesti nəşr olunanda istedadlı ədibə və həyatın sərt həqiqətlərini əks etdirən əsərə qarşı hücumlar səngimirdi. H.Əliyev həmin povesti yüksək sənət nümunəsi kimi qiymətləndirəndən sonra hücumlar səngidi, sənətkarın digər bir əsəri “Köç” povesti nəşr olundu.

Bu gün biz multikulturalizmdən danışırıq. H.Əliyev hələ keçən əsrdə “Xalqların dostluğu - ədəbiyyatların dostluğudur” devizi ilə tədbirlər, mədəniyyət, ədəbiyyat ongünlükləri keçirirdi.

Sovet hakimiyyətinin güclü olduğu bir dövrdə də H.Əliyev böyük uzaqgörənliklə Cənubi Azərbaycan problemini qabardırdı. O qeyd edirdi ki, Cənubi Azərbaycandan olan yazıçıların əsərləri respublikada və respublikanın hüduqlarından kənarda geniş təbliğ edilməlidir. Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycanla ədəbi əlaqələri möhkəmlətmək, mədəniyyətin, mənəvi yaradıcılığın bütün sahələrində geniş əlaqələri inkişaf etdirmək, bizdə toplanmış zəngin mənəvi-estetik təcrübəni qələm yoldaşlarına vermək barədə düşünmək lazımdır.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının son yarım əsrdəki inkişafında Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasətinin böyük rolu

Ulu Öndərin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına verdiyi yüksək qiymət ədəbiyyatımızın tarixini yaratmaq üçün dərin metodoloji və elmi əhəmiyyəti vardır.

H.Əliyev müstəqillik illərində yazıçıların X qurultayında ədəbiyyatımıza, sənətkarlarımıza münasibətlə bağlı bir mühüm məsələni də qeyd etdi: “Mən bu gün deməliyəm ki, Azərbaycanda dissident olmayıb. Amma sizin çoxlarınız dissident olmusunuz. Sizin dissident olmağınızı müsbət mənada deyirəm. Yaxşı ki dissident olmusunuz. Əgər dissident olmasaydınız Azərbaycan xalqında bu milli ruhu, bu əhval-ruhiyyəni qaldıra bilməyəcəkdiniz. Əgər Bəxtiyar Vahabzadə dissident olmasaydı, Azərbaycan xalqının, gənclərinin şüuruna təsir edə bilməzdi. Əgər Xəlil Rza dissident olmasaydı, onun əsərlərinin təsiri güclü olmazdı. Bu gün bunları müsbət qiymətləndiririk. əgər o vaxtlar onlar təqib olunmayıbsa, başqa yerlərdə olduğu kimi, onları dissident adlandırmayıblarsa, onları nədənsə məhrum etməyiblərsə, demək, bu da bizim nailiyyətimizdir, bu da bizim o vaxtlar, çətin dövrdə apardığımız düzgün siyasətin nəticəsidir.

...Xəlil Rza Ulutürk kimi şəxsiyyətlər, böyük insanlar xalqımızı daim ruhlandırmış, mübarizəyə çağırmış, milli azadlıq uğrunda öz mübarizəsi ilə nümunə göstərmişlər.

Xəlil Rzanın Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətləri əvəzsizdir. Onlar heç vaxt unudulmayacaq. Xəlil Rza xalqımıza böyük ədəbi irs qoymuş, mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir.

Xəlil Rza Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda mübarizəsinin ön cərgələrində getmiş, bu mübarizəyə qalxmış gənclərimizə həm alim, həm şair kimi, həm də hörmətli bir insan kimi ömək olmuşdur. O, daim Azərbaycanın müstəqilliyi duyğuları ilə yaşamış, həyatının şüurlu hissəsini buna nail olmağa sərf etmiş, böyük xidmətlər göstərmişdir.

Allaha şükürlər olsun ki, o, Azərbaycanın müstəqilliyinin şahidi olmuş, bunu görmüşdür.

Xəlil Rza bir vətəndaş, bir insan kimi bütün xüsusiyyətləri ilə həmişə sevilmişdir. Mən daim onun yaradıcılığına, insanlığına, vətəndaşlığına, ən çox cəsurluğuna, əyilməzliyinə, öz ideyalarından dönməzliyinə hörmət etmişəm, onu yüksək qiymətləndirmişəm. Ona görə də bu itki bütün Azərbaycan xalqı kimi, mənim üçün də böyük bir itkidir. Güman edirəm ki, Xəlil Rzanın parlaq həyatı, onun böyük vətəndaşlığı, milli azadlıq uğrunda mübarizliyi bütün azərbaycanlılar üçün nümunə olacaqdır.

Əminəm ki, Xəlil Rza Azərbaycan xalqının qəlbində daim yaşayacaqdır.”[3]

Akademik İ.Həbibbəyli yazır ki, yeni tarixi epoxada ilk növbədə görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasətində formalaşmış ənənələri davam etdirilmişdir.

Ölkəmizdə hazırkı şəraitdə adlı-sanlı sənətkarların dövlət səviyyəsində yubileylərinin keçirilməsi, onların əsərlərinin latın qrafikası ilə sanballı yubiley nəşrlərinin hazırlanaraq geniş oxucu auditoriyasına təqdim edilməsi bədii yaradıcılıq fəaliyyətinin daha da inkişaf etdirilməsinə təkan verir. Həmçinin böyük xidmətləri nəzərə alınmaqla tanınmış yazıçılara fəxri adların, fərdi təqaüdlərin və yaradıcı gəncliyin istedadlı nümayəndələrinə mükafatların verilməsi də ulu öndər tərəfindən əsas qoyulmuş ədəbi prosesin stimullaşdırılması siyasətinin konkret əməli işlərlə davamından ibarətdir.

Bütün bunlar ölkəmizin Prezidenti İlham Əliyevin ədəbiyyat və mədəniyyət işinin müstəqillik dövrünün yüksək tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsi tədbirlərini yeni səviyyəyə qaldırdığını qabarıq şəkildə nümayiş etdirir.

Beləliklə, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev yeni tarixi epoxanın ədəbiyyat siyasətini formalaşdırır və ardıcıl olaraq inkişaf etdirir. Müstəqil Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən ədəbiyyat siyasəti yeni ədəbiyyat axtarışlarının və çağdaş ədəbi nəslin meydana çıxması, ərsəyə gəlməsi ilə nəticələnir. Müasir dövrün ədəbiyyat siyasəti Azərbaycançılıq məfkurəsinin daha da zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

Göründüyü kimi, yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının son yarım əsrdəki inkişafında Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasətinin böyük rolu və təsiri olmuşdur. Əslində Azərbaycanın son qırx ildəki ədəbiyyatı Heydər Əliyev epoxasının ədəbiyyatıdır. Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının bir məsul vəzifəsi də yeni tarixi epoxanın fonunda görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin mükəmməl, hərtərəfli şəkildə işlənmiş, ciddi ədəbi-tarixi meyarlara cavab verən bədii obrazını yaratmaqdan ibarətdir.

Nəticə və elmi yenilik. Heydər Əliyevin ədəbiyyatla bağlı çıxışları, müsahibələri, həyata keçirdiyi respublika və beynəlxalq səviyyəli tədbirlər böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Ulu Öndərin hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında, mədəniyyət, incəsənət sahəsində köklü dəyişikliklər dövrü, yeni inkişaf mərhələsi başladı.

Bu dövrdə soykökə və tarixə dönüş, milli ədəbiyyatın və mədəniyyətin dövlət səviyyəsində himayə olunması söz sənətimizin sürətli inkişafına təkan verdi, ədəbi proses, bədii söz ustaları üçün yeni yaradıcılıq üföqləri açdı, Ədəbiyyatımızda milli özünüdərkə qayıdış prosesləri, milli ruh və vətəndaşlıq mövqeyi daha da genişləndi və dərinləşdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Ozan, 1999, 416 s.
2. Heydər Əliyev və ədəbiyyat. Bakı: Şərq-Qərb, 2009. 248 s.
3. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında nitqi. <https://lib.aliyevheritage.org/az/9165216.html> 30 oktyabr 1997-ci il.
4. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. 2013. 269 s.

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI HAQQINDA

Elza Aşurova

Müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

elzaasurova55@gmail.com

Abstract

Heyder Aliyev about language and literature

The article deal with the Azerbaijani language and literature. As a result of Heyder Aliyev's direct patronage and strenuous efforts, Azerbaijani language and literature became known all over the world. One of the greatest and most distinctive features of our literature, art and culture is that from time to time, talented people open new paths, new trails and create new forms in our culture.

Keywords: *nationality, criterion, the intellectual power of the people, to be turned over, dearest of all, military power, wisdom, to be connected, historical mission, day by day, free, sovereign, to communicate.*

Giriş. Azərbaycan-milli müstəqilliyə və ərazi bütövlüyünə sahib olan, demokratik prinsiplərlə idarə olunan, vətəndaşlarının xoşbəxt və sərbəst yaşamaları üçün bütün kriteriyalara cavab verən suveren bir ölkə. Hər bir azərbaycanlının vətəni. Günü-gündən inkişaf edən, iqtisadi və siyasi, hərbi gücü ilə Cənubi Qafqazda lider ölkəyə çevrilən müstəqil dövlət. Əlbəttə bu gün hər birimizin böyük fəxr və qürurla "Mən Azərbaycan vətəndaşıyam" deyə bilməsi üçün bu müstəqil və demokratik dövləti qurmaq, onu on illiklər boyu inkişaf etdirmək üçün siyasi liderə ehtiyac var idi. Hər xalqın, millətin milli və dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsində mühüm tarixi missiyaya malik olan dahi şəxsiyyətləri var. Öz xalqlarına milli müstəqillik nemətini daddıra bilən həmin dahiilər heç zaman unudulmur. Heydər Əliyev deyirdi ki: "Mənim üçün Azərbaycan dili hər şeydən əzizdir. Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də bu millətin milliliyini təsdiq edəndir. Amma, ən millətin milliliyini təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa Azərbaycan dilində də ədəbiyyat olmaz. Azərbaycan dili olmasa Azərbaycan dilində də mahnılar olmaz, Azərbaycan musiqisi olmaz. Bunlar hamısı bir-biri ilə bağlıdır. Bu bir dil məsələsi deyil, bu bir Azərbaycançılıq məsələsidir. Azərbaycançılıq bizim üçün böyük Azərbaycan nöqtəyi nəzərindədir.

Çox vacibdir, çox!!!

Ana dilim, sənədir xalqın əqli, hikməti,

Ərəb oğlu Məcnunun dərdi sənə dil açmış.

Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,

Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış.

Sənə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu

Tarixi vərəqlənir,

Sənə nəçə min illik mənim mədəniyyətim,

Şan-şöhrətim saxlanılır.

Mənim adım-sanımsan,

Namusum, vicdanımsan!

Milli varlığın inkişafında mühüm rol oynayan dil mənəvi və mədəni zənginləşmə, elmi-texniki inkişaf üçün zəruri olan ünsiyyət vasitəsidir. Ana dili hər bir xalqın, hər bir millətin mənəvi sərvəti, mədəniyyətinin güzgüsüdür. Hər millətin inkişafında ən mühüm varlıq və yaşama amili olan dilin müstəsna rolu var. Bu amillər nəzərə alınaraq hər bir xalq öz milli dilini qorumaq, inkişaf etdirməlidir.

Dil mədəniyyətin bünövrəsidir, çünki dilin köməyi ilə ünsiyyət qurulur, mədəni normalar müəyyən edilir, bir sözlə, onsuz insanın cəmiyyətdə həyatı mümkün deyil. Məhz dilin sayəsində

mədəniyyətlər nəsil-dən-nəslə ötürülür və uşaqlar öz ana dillərini mənimsəyərək əvvəlki nəsillərin ümumiləşdirilmiş təcrübəsini də mənimsəyirlər. Dil obyektləri, hadisələri və onların əlaqəsini düzgün qiymətləndirməyə kömək edir, insan fəaliyyətinin təşkili və əlaqələndirilməsini şərtləndirir.

Eyni zamanda dil təfəkkürə və mədəniyyətə münasibətdə müəyyən edici vasitə olaraq dünyanın spesifik mədəni simasını dərk edən insanın şəxsiyyətini formalaşdıran amildir. Hər bir xalqın, hər bir millətin var olmasının ən başlıca səbəbi özünəməxsus dilinin olmasıdır. Biz də fəxrlə deyə bilərik ki, bir xalq, bir toplum kimi zamanın bütün sınaqlarından ləyaqətlə keçərək dilimizi, mənəvi dəyərlərimizi qoruyub bu günümüzdə qədər gətirib çıxara bilmişik. Şükürlər olsun ki, dərin tarixi kökləri olan dilimiz, mədəniyyətimiz və öz tariximiz var. Qürurluyuq ki, bu dildə danışan 50 milyondan çox həmvətənimiz dünya mədəniyyətinə böyük şairlər, yazıçılar, alimlər, siyasətçilər və dahilər bəxş etmişdir.

Əsas hissə. “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm...”.

Bu müdrik sözlər Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, dahi rəhbərimiz Heydər Əliyevə məxsusdur. Bütün həyatını doğma xalqının, Vətənin inkişafına, intibahına həsr edən, bu yolda misilsiz tarixi uğurlar qazanan Heydər Əliyev Azərbaycan dilinə həmişə layiqincə diqqət yetirib, tükənməz övlad məhəbbəti, rəhbər uzaqgörənliyi ilə xüsusi qayğı göstərib. Hələ sovet dövründə, imperiya qadağalarına baxmayaraq, dilimizin dövlət dili statusu alması, Azərbaycan dilçi alimlərinin yüksək dövlət mükafatlarına layiq görülərək daha böyük tədqiqat işlərinə ruhlandırılması, nəticədə Azərbaycan dilçiliyinin sürətli inkişafı, eləcə də dahiyənə nitq mədəniyyəti ilə hamıya nümunə göstərməsi Heydər Əliyevin şərəfli xidməti idi. Azərbaycan dilinə o tarixi xidmət bu gün, müstəqillik dövründə daha böyük miqyasda davam etdirilir. “Dövlət dilinin tərtib-i işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı, dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin 500, Azərbaycan varlığının ensiklopediyası sayılan “Dədə Qorqud” eposunun 1300 illiyinin dünya miqyasında təntənə ilə qeyd edilməsi, respublikamızda Azərbaycan dili haqqında qanunun ciddi elmi-praktik müzakirələri bunu bir daha təsdiq etdi. Ulu öndər Heydər Əliyevin doğma Azərbaycan dili uğrunda on illər boyu necə şərəflə, cəsarətlə, elmi-nəzəri əsaslara söykənən prinsipliliklə mübarizə aparması, obyektiv, real nəticələrə nail olması dünyada yaşayan bütün azərbaycanlılara, 50 milyonluq Azərbaycan xalqına ən gözəl nümunədir.

Xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dilinin inkişafında, onun dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmasında dilimizin zənginliklərinə bələd olan Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olub. Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə Ümummilli Lider Azərbaycan dilini dövlətçiliyin əsas atributu, milli mənləyin əsas məsələsi kimi diqqət mərkəzində saxlayaraq totalitar ideologiyanın təzyiqi altında belə böyük qətiyyətlə Azərbaycan dilini dövlət dili kimi inkişaf konturlarını müəyyənləşdirmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin yaşadılması və inkişafı uğrunda apardığı mübarizənin mahiyyətini dərk etmək o qədər də çətin deyil. Ulu Öndərin Ana dilinə və dil mədəniyyətinə verdiyi qiymət həmişə çox yüksək olub:

"İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə malik olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur".

Heydər Əliyev bu dahiyənə fikri ilə dili əyilməzliyin, ölməzliyin simvolu sayır, onu milli sərvət adlandırır, bu müqəddəs mirasın babalarımızın əmanəti olduğunu, qorunmasını isə vətəndaşlıq borcu hesab edir.

Dahi şəxsiyyət öz ana dilini bilməyənləri şikəst adam adlandırmaqla millətin bütövlüyünün milli dildən keçdiyini çatdırır. Bütün bu göstərilənlər uzun illər Azərbaycana rəhbərlik etmiş böyük dövlət adamının mübarizələrlə dolu həyatının əsas leytmotivini təşkil edir. Ulu Öndər dil məsələsində mövqeyini hələ Azərbaycan Konstitusiyası hazırlanmazdan əvvəl, SSRİ Konstitusiyası barədə cəsarətlə söylədiyi fikirlərində bildirmişdi. Azərbaycanın rəhbəri SSRİ Konstitusiyası

haqqında danışarkən xüsusi vurğulayırdı ki, Konstitusiya vətəndaşlara təhsil hüququ vermişdir. Bu hüquq ana dilində oxumaq imkanı ilə təmin olunur. Belə mövqe, əslində, dil məsələsi ilə bağlı gözlənilən təhlükənin qarşısını almaq, çətin şəraitdə ana dilinin dövlət dili statusunu qorumaq məqsədi daşıyırdı.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olduğu vaxtda, 1978-ci ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyası qəbul edilərkən Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilib. Xüsusilə əyd etmək yerinə düşər ki, o zamanlar rus dilinin hakim dil olduğu Sovetlər Birliyi dönməində buna nail olmaq qeyri-real görünürdü. O dövrdə Heydər Əliyev dühası və cəsarəti bu məsələdə həlledici rol oynadı. Burada xüsusi vurğulamalıyıq ki, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin bu sahəyə məsul olan katibi Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi Konstitusiya layihəsinə salınmasına etiraz edirdi. Hətta bəzi müttəfiq respublikaların rəhbərləri də bu məsələdə Heydər Əliyevə qarşı idilər. Tarixçi-alim M.Qasımlı öz kitabında qeyd edir ki, həmin dövrdə Ukrayna MK-nın birinci katibi Şerbitski Heydər Əliyevə qarşı çıxaraq deyib ki, Azərbaycan konstitusiyasına belə bir maddə yazarsaonda gərək biz də dövlət dili haqqında maddə əlavə edək. Lakin o vaxt dahi şəxsiyyət ona layiqli cavab vermişdi:

“Sizə heç kim mane olmur, böyük respublikanız, ölkədə sizin xüsusi çəkiniz var, istəsəniz yaza bilərsiniz, kimsə sizə mane olmaz”.

Ulu Öndərin o dövrdə xalqımız üçün necə böyük, müqəddəs iş görməsi bu gün Rusiya-Ukrayna münasibətləri fonunda daha aydın görünür. Heydər Əliyev Mərkəzi Komitənin baş katibi L.İ.Brejnevə problemi əhatəli, dərin məntiqi ilə əsaslandırır və bu məsələni Azərbaycan xalqının xeyrinə həll edir. Azərbaycan dilinin Konstitusiya layihəsində əksini tapması ilə yanaşı, bu layihənin 73-cü maddəsində yazılan, hüquqi cəhətdən SSRİ-nin federativ dövlətdən unitar dövlətə keçməsinə zəmin yaradan "SSRİ qanunları Azərbaycan SSR ərazisində məcburidir" maddəsi də layihədən çıxarılır.

Sovetlər birliyi dövründə Heydər Əliyevin belə qətiyyətli və uzaqgörən addımı bu gün müstəqil olan Azərbaycanımız üçün bir stimül olur. O dövrdə sovetlər birliyinə daxil olan ölkənin öz Ana dili olması çox böyük siyasi qələbə idi.

1978-ci ildə aprelin 2-də IX çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Azərbaycan SSR-in Konstitusiya layihəsi və onun ümumxalq müzakirəsinin yekunlarına həsr olunan sessiyasında məruzə ilə çıxış edən Ulu Öndər Heydər Əliyevin təklifi ilə 73-cü maddə yeni redaksiyada verilir:

"Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir".

Heydər Əliyevin bu təşəbbüsü 1978-ci ildə aprel 21-də qəbul olunan Azərbaycan SSR Konstitusiyasında öz əksini tapı və bununla da Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi Heydər Əliyevin xalq qarşısında ən böyük tarixi xidmətlərindən birinə çevrilir. Bununla da Ulu Öndər gələcək müstəqil dövlətçiliyin milli rəmzlərindən birini məharətlə qoruyur.

Heydər Əliyev bütün tədbirlərdə ana dili haqqında uca səslə, çəkinmədən deyirdi:

"Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. Azərbaycan dili görünməmiş zirvələrə qalxmış, müasir poeziyanın və nəsrin, elm və texnikanın, kargüzarlığın və fəal ictimai-siyasi həyatın hərtərəfli inkişaf etmiş dilinə çevrilmişdir. Biz tam inamla deyə bilərik ki, çoxəsrlik tariximizdə Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır. Lakin mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır".

Azərbaycan dilinin inkişafından, qorunmasından danışarkən Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi zamanı dil məsələsinə necə həssaslıqla yanaşmasını xüsusi vurğulamalıyıq. Məhz Konstitusiyanın dillə bağlı maddəsinin televiziya ekranlarından canlı yayımda ziyalıların iştirakı ilə müzakirə edilməsi də bunun bariz nümunəsi idi. Demokratik düşüncəyə malik böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev Konstitusiyanın həmin maddəsini müzakirə edərkən öz fikrini sonda deyəcəyini, heç kimi təsir altına salmaq istəmədiyini bildirir və ziyalılara öz düşüncələrini müstəqil ifadə etmək

üçün şərait yaratdı. Müzakirələr zamanı dövlət dilinin necə adlandırılması ilə bağlı müxtəlif təkliflər irəli sürüldü.

Geniş müzakirələrdən sonra 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması öz əksini tapdı. Əsas qanunumuz qəbul edildikdən sonra bu sahədə məqsədyönlü strateji siyasət özünü göstərdi. Dövlət başçısı ana dilimizin tarixi keçmişi ilə yanaşı, mövcud durumunu və problemlərini daim diqqət mərkəzində saxlayaraq bu yöndə bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail oldu. Ulu Öndər Heydər Əliyev dövlət dilinin yeni inkişaf dönməsində yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq 2001-ci il iyunun 18-də "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman imzalamışdır.

İlk növbədə, müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasətinin müəyyənləşməsi, formalaşması və möhkəmləndirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyan bu tarixi fərman dövlət dili ilə bağlı hərtərəfli və geniş məlumatları özündə ehtiva edir. Sözügedən fərmanla həmçinin Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradıldı. Qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi baxımından çox mühüm addımlar atılmaqla bərabər dilimizin daha da inkişaf etdirilməsi və gənc nəslə sevdirməsi ilə bağlı tədbirlər sırasında Ulu Öndər 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününü təsis etmişdir. Bu fərmana əsasən, hər il avqustun 1-i ölkəmizdə Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilir. Sözsüz ki, bu istiqamətdə aparılan siyasətin ən vacib tərkib hissələrindən biri də "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi oldu.

Nəticə və elmi yenilik. Biz Heydər Əliyev dühasının əzəmətinə, onun şəxsiyyətinin böyüklüyünü daha aydın dərk edirik. Bu gün Ulu Öndərin layiqli davamçısı prezidentimiz İlham Əliyev Heydər Əliyevin şah əsəri olan müstəqil Azərbaycanı məhz onun miras qoyduğu dövlətçilik prinsipləri ilə idarə edir, onun imkan tapıb həyata keçirə bilmədiyi idealları tarixə çevirir. Bu misilsiz şəxsiyyətin xalqımız üçün etdiyi işlərin möhtəşəmliyini, tarixi dəyər və miqyaslarını əhatə etmək olduqca çətinidir. Heydər Əliyevin miras qoyduğu sərvətlər içərisində onun zəngin nəzəri irsi xüsusi yer tutur. Onun irsi bizim milli sərvətimizdir. Bu qiymətli irsin mühüm bir hissəsini onun mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif növ və janrları haqqında nəzəri konsepsiyaları müəyyənləşdirir.

İndiki və gələcək nəsillərə mütərəqqi yol göstərən, xalqa və dövlətə layiqli xidmət nümunəsi olan Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi və təbliği həmişə mühüm aktuallıq kəsb edib. Heydər Əliyev Fondu Ümummilli Liderin ideyalarının ictimai fikirdə möhkəmləndirilməsi məsələlərini daim diqqət mərkəzində saxlayır və bu istiqamətdə ardıcıl tədbirlər həyata keçirir.

Heydər Əliyev fondu və onun Prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın ümummilli liderin Azərbaycan dilinin dərinədən öyrənilməsi və təbliği istiqamətində işlərin davamı kimi ölkəmizdə bu istiqamətdə çox önəmli və vacib işlər görmüşdür. 20023-cü ildə sentyabrın 1-də Şamaxıda Heydər Əliyev Fondunun və Mədəniyyət Nazirliyinin təşkilatçılığı, Elm və Təhsil Nazirliyinin, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının dəstəyi ilə Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Forumu işə başladı. Ədəbi-elmi ictimaiyyətin iştirakı ilə geniş müzakirələrin aparıldığı həmin forumda mədəniyyətimizin yaşadılması, inkişafı və təbliğində Azərbaycan dili və ədəbiyyatın rolu, Azərbaycan dilinin saflığının qorunub saxlanılması, müasir ədəbi proseslər, ölkəmizdə uşaq ədəbiyyatının ideoloji mahiyyəti və müasir problemləri, milli kitab sənayesinin hazırkı vəziyyəti və bu sahəyə dövlət dəstəyi, uşaq və yeniyetmələr arasında mütaliənin təbliği, teatr və kinonun inkişafında ədəbiyyat faktoru və digər istiqamətlərdə geniş diskussiyalar aparıldı.

Forum çərçivəsində keçirilən panel iclasında "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində inkişaf etdirilməsi mexanizmləri", "Dildə elmi üslubun inkişafına təsir edən amillər: elmi sahələrin inkişafı və dillərin integrasiyası", "Azərbaycan dili Azərbaycan ədəbiyyatının qoruyucusu kimi: dünən, bu gün, sabah", "Söz yaradıcılığı prosesi: dilin daxili imkanlarının canlandırılması və geniş ictimai istifadəsi olan xarici mənşəli sözlərə vətəndaşlıq statusunun verilməsi", "Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar arasında dilin qorunması" və "İnternet məkanında Azərbaycan dilinin funksionallığı" mövzularında məruzələr dinlənildi.

Çıxışlar zamanı xüsusi vurğulandı ki, tarixi varəqlədikcə Ümummilli liderin Azərbaycan dilinin qorunması və formalaşdırılmasında müstəsna rolunun şahidi oluruq. Dahi şəxsiyyət Ana dilimiz olan Azərbaycan dili ilə fəxr etdiyini daim vurğulayırdı:

"Mən fəxr edirəm ki, türk dillərinə mənsub olan Azərbaycan dili bu qədər zəngindir, bu qədər bədii ifadələrlə doludur və biz həyatın bütün sahələrinə aid olan fikirlərimizi öz ana dilimizdə ifadə edə bilərik".

Bəli illər ötür və hər yaşadığımız gün tarixə qovuşur. Bir zamanlar arzular kimi dilə gətirdiyimiz və çoxlarına xülya kimi gələ biləcək böyük işlər reallığa çevrilib. Bir zamanlar ümummilli lider Heydər Əliyev çıxışlarında Azərbaycanın qüdrətli bir dövlət olacağını, regionda böyük söz sahibinə çevriləcəyini, işğal altında torpaqlarımızın rəşadətli ordumuz tərəfindən işğaldan azad olunacağını, məcburi qaçqın və köçkünlərimizin öz doğma ata-baba yurdlarına qayıdacağını söyləmişdi. Bu gün dahi şəxsiyyətin dediyi bütün məsələlər öz həllini tapıb. Artıq Azərbaycan suveren, məstəqil, suveren və iqtisadi cəhətdən heç kimdən asılı olmayan lider bir dövlətə çevrilib. Sonda bir nəticəyə gələ bilərik ki, bütün Azərbaycan dilinin bu günkü inkişafı və qorunub saxlanması üçün öz siyasi bilik və bacarığı ilə bu intibahın və inkişafın layihəsini cızan Ümummilli lider Heydər Əliyevə borcluyuq. Dahi şəxsiyyət hər zaman qəlbimizdə yaşayıb, yaşayır və yaşayacaq. Onun böyük zəhmət və siyasi iradəsi bu günə qədər qorunub saxlanılan Azərbaycan dili gələcək nəsillərə bir miras kimi ötürüləcək.

İnternet resursu

1. Elməddin Əlibəyzadə: "Azərbaycan dilinin tarixi" I cild - <https://www.anl.az/el/Kitab/244778.pdf>
2. Nardar Bayramlı "Yeni Azərbaycan" – "Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin inkişafına xüsusi diqqət yetirib" - https://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2013/mart/297038.htm
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – "Şamaxıda Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Forumu işə başlayıb" - <https://science.gov.az/az/news/open/26085>

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASI

Mətanət Allahverdiyeva

Baş müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

metanetallahverdiyeva206@gmail.com

Abstract

Heydar Aliyev and Azerbaijani literature

The article considers the invaluable merits of the national leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev in the protection of our national and moral values. Thanks to the special attention and care of the great leader about our national and spiritual culture, Azerbaijan today became a cradle of oriental culture. Today, the cultural heritage of Karabakh is taken care of all over the world. The article discusses the role of the great Azerbaijani leader Heydar Aliyev in protecting the material and cultural heritage of Karabakh. During his leadership of Azerbaijan, the national leader Heydar Aliyev sought to protect national and spiritual values, the development of national culture and the enrichment of the traditions of our people.

Keywords: *Heydar Aliyev, great leader, people, national moral values, independence.*

Ümummilli lider Heydər Əliyev milli dövlətçilik tariximizdə yalnız böyük siyasi xadim kimi deyil, eyni zamanda mədəniyyətə, ədəbiyyata, sənətə yüksək dəyər verən müdrik şəxsiyyət kimi də tanınır. Onun rəhbərliyi dövründə milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması və inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrildi. Bu siyasətin mərkəzində isə Azərbaycan ədəbiyyatı dayanırdı. Heydər Əliyev ədəbiyyatı sadəcə sənətin bir sahəsi kimi deyil, xalqın ruhunu, kimliyini, tarixini və gələcəyini özündə yaşadan mənəvi sərvət kimi dəyərləndirirdi.

Ədəbiyyat bir xalqın yaddaşı, onun keçmişinə olan baxışı və gələcəyə ünvanlanan ismarıcıdır. Heydər Əliyev də bu gerçəkliyi dərinlən anlayaraq, ədəbiyyatın inkişafını hər zaman diqqət mərkəzində saxlamışdır. Onun sözləri ilə desək, “ədəbiyyat xalqın ruhudur, onun milli varlığının ifadəsidir”. Bu düşüncəylə o, yazıçıların, şairlərin fəaliyyətinə hər zaman yüksək qiymət verir, onların cəmiyyətə verdiyi töhfələri əvəzsiz sayırdı. Təsadüfi deyil ki, onun hakimiyyəti dövründə klassik və müasir ədəbiyyat nümayəndələrinin yubileyləri dövlət səviyyəsində qeyd olunur, yazıçılar fəxri adlar və ordenlərlə təltif olunurdu.

Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə həmişə xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasına, milli mədəniyyətimizin inkişafına, xalqın adət-ənənələrinin zənginləşdirilməsinə çalışmışdır. Eyni zamanda, ulu öndər gənclərimizi milli-mənəvi dəyərləri milli əxlaq prinsipləri əsasında tərbiyə etməyi tövsiyə edirdi. Bu baxımdan, ulu öndər gənclərimizin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyələndirilməsindən bəhs edərək demişdir: “...Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətlərdə qorumalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəsli əsrlər boyu böyük sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik” (4, 18 yanvar, 2021)

O, həm müdrik el ağsaqqalı, həm də təcrübəli dövlət başçısı kimi cəmiyyətimizin mənəvi əsaslarını təşkil edən ümdə prinsiplər və onların qorunub inkişaf etdirilməsi istiqamətləri barədə çox dəyərli fikirlərini xalqla bölüşdürmüşdür. Ulu öndər cəmiyyətin sadə üzvləri ilə daim təmasda olması, xalqa bağlılığı ilə fərqlənirdi. Heydər Əliyev öyrədirdi ki, sərvət toplamaq, dünyanın ən ləzzətli təamlarını nuş etmək, son dəblə geyinmək, bütövlükdə müəyyən maddi sərvətlərə malik olmaq mümkündür. Lakin hər bir insan, millət ilk öncə öz xalqının mənəvi sərvətlərinə sahib çıxmalı, mədəniyyətini, adət-ənənəsini, mentalitetini və milli-mənəvi dəyərlərini qorumalıdır. Gələcək nəsillərə maddi sərvətlər və iqtisadi mirasdan daha çox mənəvi irs, milli mentalitet ərməğan edilməlidir. O mənəviyyatla bağlı məşhur 2001-ci ilin avqust bəyanatında milli mentalitet haqda demişdir: “Hər xalqın öz mentaliteti var. Bizim Azərbaycan xalqının mentaliteti onun böyük sərvətidir. Heç vaxt iki xalq bir-birinə bənzəməz. Heç vaxt iki xalq bir-birinə bənzər dəyərlərə

malik ola bilməz. Yenə də deyirəm, hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir. Biz də indi dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək xalqımızın mədəni səviyyəsini daha da inkişaf etdirərək, gənc nəsli daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf əxlaqi əhval-ruhiyyədə tərbiyələndirməliyik” (1, 13 avqust, 2021) Yüzdillərin qan yaddaşını daşıyıb gətirən tarixi-mənəvi dəyərlərə, o sıradan folklor qaynaqlarına göstərilən qayğı və diqqət bütün Azərbaycan miqyasında özünütanıtma, və özünəqayıdış proseslərini hərəkətə gətirdi. Əvvəlki onilliklər üçün yasaq olan “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuz”, “Oğuz yurdu”, “Ozan”, “Türk mədəniyyəti”, “Qan yaddaşı” anlayışları respublikada yaranmış elmi toplantılarda, ədəbi-mədəni yığıncaqlarda, kitablarda, mətbuatda, radio-televiziya verilişlərində geniş təmsil olundu. Mənəvi yaddaşın və milli dəyərlərimizin bərpası İçərişəhər, Şuşa, Ordubad, Gəncə memarlıq komplekslərinin milli qoruq elan edilməsindən, qədim xalçaların muzey-qoruğa çevrilməsindən, sazı-sözü, muğam sənətini, xalq mahnıları və rəqs-oyun mədəniyyətimizi himayə edən rəsmi qurumların (Azərbaycan Aşıqlar Birliyi, “Aşıq Pəri məclisi”, “İrs”, “Atəşgah”, “Gülüstan”, “Yallı” və s. kimi məşhur xalq kollektivləri, “Muğam teatri”, “Dastan teatri”, “Ozan-Aşıq muzeyi”) yaradılmasından, kütləvi folklor nəşrlərindən, folklorun geniş miqyasda təbliğindən (folklor festivalları, saz bayramları, “Bulaq” və “Ozan” verilişləri, qəzet və jurnallarda folklor səhifələri) başladı və az sonra öz uğurlu nəticələrini göstərdi. “Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz”. Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafında ölçüyəgəlməz rolu olan bu fenomen insan “mən öz mənalı həyatımın düz altmış ilini xalqımın bu günü və sabahı ilə yaşamışam. Bunun son on ili Müstəqil Azərbaycan dövlətinə xidmətdə keçib. Bu sahədə görülən işlər sizə məlumdur...” söyləmişdir (1, 32).

Azərbaycanda folklor işinin yüksək səviyyəli təşkilini həyata keçirmək üçün 1994-cü ildə Milli Elmlər Akademiyasında xüsusi elmi statusa malik Folklor Elmi-Mədəni Mərkəzinin yaradılması həmin dövr üçün çox mühüm bir addım idi. 1998-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə folklor işinin xüsusi tələblər səviyyəsində qurulması ilə bağlı qarşıda duran perspektiv vəzifələr müəyyənləşdirilmiş və onların gerçəkləşdirilməsi üçün uzunmüddətli tədbirlər planı hazırlanmışdı. Folklorun toplanması, nəşri, tədqiqi və təbliği sahəsindəki fəaliyyətin köklü şəkildə yenidən qurulması və mənəvi quruculuqda aparıcı istiqamətlərdən birinə çevrilməsi ölkə prezidentinin humanitar sahədəki strateji siyasətinin tələbi idi. 2003-cü ildən AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdindəki Folklor Elmi-Mədəni Mərkəzinin müstəqil elmi-tədqiqat qurumuna - Folklor İnstitutuna çevrilməsi bu sahəyə qayğı və himayənin nə qədər güclü olduğunu bir daha təsdiqlədi.

2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində “Folklor haqqında Qanun”un qəbul edilməsi və Prezident Heydər Əliyev tərəfindən təsdiqlənməsi faktı da müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin mənəvi-humanitar həyatında folklor mədəniyyətinə diqqət və qayğının əyani təzahürü idi.

Mədəniyyətlərimizin tarixi köklərinin türk xalqlarının ortaq keçmişində - vahid etnik-mədəni sistem daxilində təşəkkül tapması fikrini Heydər Əliyev özünəməxsus məntiq və faktlar əsasında açıqlayırdı. “Biz, adətən, böyük tariximiz haqqında, xalqlarımızın böyük tarixi mədəniyyəti haqqında danışarkən birinci növbədə onların yaratdıqları bədii əsərlərə, şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinə istinad edirik, onları nümunə gətiririk (5, 14 iyul, 2021). Qədim dövrlərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamış”, “Koroğlu” dastanları, türk xalqlarının hamısına mənsub olan şairlərimiz, yazıçılarımız - Nizami, Yunis Əmrə, Əlişir Nəvai, Füzuli, Nəsimi, Məhdumqulu, Abay və digərləri xalqlarımızın tarixini, mənəvi dəyərlərini əks etdirən, onu dünyada tanıtdıran ölməz əsərlər yaratmışlar və bunlar nəsildən-nəsillərə xalqımızı özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlər, o cümlədən ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmiş, hazırlamış, vətənpərvərlik, vətənə sədaqət hislərini daim gücləndirmişdir.

Heydər Əliyev klassik ədəbiyyatımıza da böyük önəm verirdi. Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi, Xətai kimi dahi sənətkarların irsinin tədqiqi və təbliği üçün geniş miqyaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir. O, 1980-ci illərdə Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyinin UNESCO səviyyəsində qeyd olunmasına nail olaraq, bu böyük söz ustasını dünya miqyasında

tanıtmaq üçün mühüm addım atmışdı. Bu, təkcə Nizami irsinə deyil, ümumilikdə Azərbaycan ədəbiyyatına və mədəniyyətinə verilən yüksək dəyərin göstəricisi idi.

Azərbaycan xalqı tarixin ən çətin dövrlərində belə, öz zəngin milli-mənəvi irsini və adət-ənənəsini yad təzahürlərdən qoruyub saxlamış və nəsildən-nəslə ötürmüşdür. Məlumdur ki, hər hansı bir xalqın mədəniyyətinin inkişafında, milli şüurunun formalaşmasında tarixən yaranmış milli-mənəvi dəyərlər mühüm rol oynayır. Çünki hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini şərtləndirən dil, din, adət-ənənə onun mənəvi aləminin formalaşmasına həlledici təsir göstərən amillərdəndir. Hər hansı bir ölkədə xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması və mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi vətəndaşların milli birliyinin təmin olunmasına xidmət edir.

Azərbaycan xalqı tarixin ən keşməkeşli mərhələlərində belə, mənəviyyatın təntənəsinə xidmət edən zəngin dəyərlərindən dönməyərək bu dəyərlərə həmişə sadıq qalmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev bu haqda demişdir: “Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir” (3, s. 4).

Müstəqillik illərində də ədəbiyyat dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Heydər Əliyev yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülündə mühüm rol oynayan ziyalılarla daim sıx təmasda olurdu. O, Yazıçılar Birliyinin fəaliyyətini gücləndirmək, ədiblərin maddi və mənəvi rifahını təmin etmək məqsədilə mühüm qərarlar verirdi. Bu illərdə bir çox yazıçı və şairin əsərləri nəşr olunmuş, onların irsi geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır. Ədəbiyyat həm də dövlətçilik düşüncəsinin, vətənpərvərlik ruhunun formalaşmasında əsas vasitə kimi Heydər Əliyev tərəfindən dəyərləndirilirdi.

Heydər Əliyevin ədəbiyyata olan münasibəti, əslində, onun xalqın ruhuna, mənəviyyatına olan dərin hörmətindən qaynaqlanırdı. O, əmin idi ki, milli şüurun formalaşmasında, gənc nəslin vətənə bağlılığında ədəbiyyatın rolu əvəzsizdir. Bu baxımdan, o, ədəbiyyatı yalnız keçmişin yadigarı kimi deyil, həm də gələcəyin bələdçisi kimi görürdü. Bu düşüncə tərzini onun dövlət idarəçiliyində humanist və mədəniyyət yönümlü siyasət yürütməsinə səbəb olmuşdur.

Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatına verdiyi dəyər təkcə yazılı sənət nümunələrinə deyil, bütövlükdə, milli-mənəvi irsə olan böyük ehtiramın təzahürüdür. Onun ədəbiyyata göstərdiyi diqqət bu gün də Prezident İlham Əliyev və Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva tərəfindən uğurla davam etdirilir. Beləliklə, Heydər Əliyevin qoyduğu bünövrə üzərində çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı inkişaf etməkdə, yeni zirvələr fəth etməkdədir.

Azərbaycan mədəniyyətinin ən yüksək nailiyyətləri xalqımızın lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndər incəsənət xadimlərinin milli-mənəvi dəyərlərin inkişafında rolunu yüksək qiymətləndirir və klassiklərimizin yaradıcılığının öyrənilməsi və tətbiqinə böyük diqqət yetirirdi.

Ulu öndərin müstəqilliyə qovuşdurduğu Azərbaycan hal-hazırda Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında sürətlə inkişaf edir, gələcəyə doğru inamla irəliləyir və saysız nailiyyətlərə imza atır. Ümummilli lider H.Əliyevin “Xalqımızın mənəviyyatını qorumağı və zənginləşdirməyi başlıca amilə çevirməliyik” hikmətində milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsi, qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsini xatırladaraq prezident İlham Əliyevin dövlətimizin milli-mənəvi dəyərlərimizə, ənənələrimizə verdiyi önəmi vurğulayıb.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin bəyanatı - 13 avqust 2001-ci il
2. 525-ci qəzet. - 2011. - 13 yanvar. - s. 4
3. Əliyev H. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərin Birinci Forumunda nitq // Azərbaycan qəzeti, Bakı, 1996, 6 fevral
4. Məmmədov İ. Bizim yol qəzet, 2021, 18 yanvar
5. Qasımlı M. Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli-mənəvi intibahı. Xalq qəzeti, 2021, 14 iyul

DİL VƏ LİDERLİK: HEYDƏR ƏLİYEVİN İFADƏ ESTETİKASI

Vüsalə Rizvanova

III kurs bakalavriat

Bakı Dövlət Universiteti

rizvanli0707@gmail.com

Abstract

Language and Leadership: Heydar Aliyev's Aesthetics of Expression

The linguistic features and expressive style in Heydar Aliyev's speeches have been analyzed as fundamental components of his strategic leadership approach. The study reveals that language in his addresses served not merely as a tool of communication but as a strategic instrument for shaping national ideology, ensuring public consolidation, and defending national interests on the international stage. Heydar Aliyev effectively transformed his audience into active participants by employing logical coherence, emotional emphasis, colloquial expressions, and rhetorical devices. The research demonstrates that his expressive style played a significant role in the establishment of Azerbaijan as an independent state and the preservation of national identity. Based on examples and references from his speeches, the conclusion affirms that Heydar Aliyev's rhetorical model aligns with contemporary leadership communication theories.

Keywords: Heydar Aliyev, language, stylistics, strategy, ideology.

Giriş. Söz insanın düşüncəsini ifadə etməsi üçün yaradılmış ən güclü vasitədir. Xüsusilə, ictimai-siyasi liderlərin dilində işlənən sözlər cəmiyyətin taleyində dərin izlər buraxır. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyev nadir şəxsiyyətlərdəndir. Dahi şəxsiyyətin nitqləri siyasi fikirlərin çatdırılması üçün bir vasitə olmaqla yanaşı, milli ruhun, tarixi yaddaşın, mədəni kimliyin ifadə platformasına çevrilmişdir. Heydər Əliyevin nitqləri lider xarizmasını və yüksək dil mədəniyyətinin vəhdətini əks etdirən nümunələrdir. Ümumilli liderin çıxışları dildə aydınlıq, üslubda cazibədarlıq və nitqdə təsir gücü ilə seçilir. Onun ifadə tərzini Azərbaycan dilinin bütün zənginliklərini əhatə etməklə bərabər, həm də bu dilin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Nitqlərində yalnız sosial və siyasi məsələlərdən deyil, milli dəyərlərdən, mədəni irsdən, dilin saflığından və qorunmasının vacibliyindən bəhs olunur. Onun rəsmi çıxışları, müsahibələri və müxtəlif tədbirlərdəki nitqləri Azərbaycan dilinin ədəbi ənənələrinə sadıq qalan zəngin ifadə üsullarının nümunəsidir [3, s. 5]. Bu məqam isə nitqlərinə həm praktiki, həm də elmi dəyər qazandırır. Məqalədə əsas məqsədımız ümumilli liderin nitqlərinə dilçilik aspektindən təhlil etmək, onun ifadə tərzini və üslub estetikasını üzə çıxarmaqla bu nitqlərin liderlik obrazı ilə necə birləşdiyini göstərməkdir. Məqalə çərçivəsində təqdim olunacaq analiz həm dilin struktur xüsusiyyətlərinə, üslubun emosional və estetik qatlarına işıq salaraq Azərbaycan dilinin inkişafında və cəmiyyətin maariflənməsində oynadığı rol araşdırılmışdır.

Əsas hissə. Heydər Əliyevin nitqləri yalnız məzmun baxımından deyil, dilin quruluşu, istifadə forması və semantik zənginliyi baxımından da diqqətəlayiqdir. Ümumilli liderin çıxışlarında Azərbaycan dilinin ədəbi normalarına yüksək səviyyədə riayət edilməsi, aydın və başa düşülən bir dildə ünsiyyət qurulması, dilin zəngin ifadə imkanlarından ustalıqla istifadə olunması müşahidə olunur. Ədəbi dilə əsaslanma məsələsi: Heydər Əliyev nitqlərində Azərbaycan ədəbi dilinin leksik, qrammatik və orfoepik normalarına tam şəkildə əməl edirdi. Onun nitqləri dilin struktural qaydasını pozmadan, səlis və axıcı şəkildə təqdim olunurdu. Bu, dövlət rəhbəri kimi onun dili düzgün və məsuliyyətlə işlətməsinin göstəricisidir. Məsələn:

1. "Azərbaycan dili bizim milli sərvətimizdir. Biz onu qorumağa və inkişaf etdirməyə borcluyuq."

Burada həm dilə ideoloji baxış, həm də leksik cəhətdən səliqəli ifadə tərzini diqqət çəkir.

Ədəbi dilə sadıqlıq və leksik zənginlik. Heydər Əliyev nitqlərində ədəbi norma və tələblərə yüksək səviyyədə riayət edir. Onun nitqləri üslub, tələffüz və söz seçimi baxımından nümunəvi idi.

1. "Azərbaycan dili mənim üçün sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, milli varlığımızın ifadəsidir".
2. "Dil bir millətin ruhudur".
3. "Bu dilin saflığını qorumaq hər birimizin borcudur.

Paralel strukturlar və təkrarın rolu. Heydər Əliyevin nitqlərində milli-mənəvi dəyərlərin istifadəsi təsadüfi deyil, məqsədyönlü şəkildə formalaşmış dil siyasətinin və ideoloji yanaşmanın nəticəsidir. Bu çıxışlarda dilin funksiyası yalnız informasiya ötürmək deyil, həm də xalqı motivasiya etmək, təsəlli vermək, mobilizə etmək və milli kimliyi möhkəmləndirməkdir. Nitqlərdə tez-tez işlənən "xalq", "Vətən", "Azərbaycançılıq", "müstəqillik", "dövlətçilik" kimi anlayışlar lüğəvi mənalarının fövqündə dayanaraq simvolik və emosional yüklə təqdim olunur. Bu, prezidentin yalnız siyasi lider kimi deyil, eyni zamanda milli təfəkkür daşıyıcısı və ideoloji istiqamətverici kimi çıxış etdiyini göstərir.

Bu anlayışlar Heydər Əliyev diskursunda üç funksiyayı yerinə yetirir: 1. Simvolik güc funksiyası – "Azərbaycançılıq" və "milli birlik" kimi ifadələr müəyyən dəyərlər sistemini cəmiyyətə təlqin edir. 2. Emosional çağırış funksiyası – Vətən və şəhidlik mövzusu ilə dinləyicilərdə dərin emosional rezonans yaradılır. 3. Legitimləşdirmə funksiyası – Dövlətin qərar və siyasətlərini xalqa qəbul etdirmək üçün milli dəyərlər əsaslandırıcı vasitə kimi istifadə olunur. Bu kimi sözlərin tezlik və kontekstual dağılımı üzrə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: "Xalq" sözü ən çox siyasi qərarların izahı zamanı işlənir; Heydər Əliyev nitqlərində çox vaxt "Vətən" və "xalq" anlayışlarını birləşdirərək onların milli kimlik ilə əlaqəsini vurğulayır. Bu anlayışların istifadəsi bir tərəfdən xalqın tarixi keçmişinə olan sevgi və bağlılığını, digər tərəfdən isə bu sevgini müstəqil dövlətin qorunması və inkişafı istiqamətində yönəldir. Bu cür anlayışlar vasitəsilə Heydər Əliyev siyasi leksikonu milli dəyərlərlə zənginləşdirərək siyasi kommunikasiya ilə milli ideologiyayı bir araya gətirirdi. Onun çıxışlarında bu anlayışların tezliyi yalnız kəmiyyət deyil, keyfiyyət göstəricisidir – yəni xalqla birbaşa əlaqə yaratmaq məqsədi daşıyan şüurlu strategiyadır. Heydər Əliyev, öz nitqlərində istifadə etdiyi dil və ifadə tərzini həm tarixi mərhələlərin, həm də siyasi və sosial dəyişikliklərin tələb etdiyi şəkildə müasir dövrə uyğunlaşdırmağı bacarmışdır. O, nitqlərindəki dil və üslub vasitəsilə həm daxili siyasətə, həm də beynəlxalq əlaqələrə uyğun mesajlar ötürərək, Azərbaycanın milli maraqlarını təmin etmək məqsədini güdürdü. Burada həm dilin şəffaflığı, həm də strateji məqsədlər diqqət mərkəzindədir.

Dilin sadəliyi və aydınlığı: Heydər Əliyev siyasətinin əsas prinsiplərindən biri sadəlik və aydınlıq olub. Onun nitqlərində texniki və mürəkkəb ifadələrdən qaçmaq və bütün cəmiyyətə açıq və başa düşülən dil seçmək önəmli bir yer tutur. Bu yanaşma həm xarici, həm də daxili dinləyicilərə uyğunlaşdırılaraq, dilin effektiv kommunikasiya vasitəsinə çevrilməsini təmin edir.

"Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini qazanıb və onu qoruyub saxlayacaq. Biz heç vaxt başqa bir ölkəyə və ya xarici qüvvəyə boyun əyməyəcəyik" [4].

Burada Heydər Əliyev sadə bir dil ilə müstəqillik məsələsini hər kəsin başa düşə biləcəyi şəkildə izah edir. Sadə və güclü ifadə, xalqın inamını artırmaq və ölkənin gələcəyinə dair ümidləri gücləndirmək məqsədini güdür. Heydər Əliyev, xüsusilə rəsmi çıxışlarında yalnız sadə dillə kifayətlənməyib, eyni zamanda nümunələrlə zənginləşdirilmiş konkret ifadələrdən istifadə edərək daha güclü mesajlar verməyə çalışmışdır. Nümunələrlə izah etmək, siyasi vəziyyətin mürəkkəbliyini və problemləri anlamağı asanlaşdırır və xalqı daha çox dinləməyə təşviq edir.

"Bizim milli maraqlarımız var. Bu maraqlar bizim həyatımızdır. Bizim həyatımızı qorumaq üçün nə lazımdırsa, onu edəcəyik" [4].

Bu cümlə sadə olmaqla yanaşı, nümunə ilə də gücləndirilmişdir. Milli maraqlar və həyat anlayışları ilə müstəqillik və dövlətçilik məsələlərini konkret şəkildə bağlayaraq təhlükəsizlik və iradə mövzularını ortaya qoyur.

Beynəlxalq əlaqələrdə dilin strateji rolu: Heydər Əliyev, xüsusən beynəlxalq əlaqələr sahəsində, çox vaxt elmi və siyasi dilin sərhədlərini aşaraq məqsədyönlü strateji dil istifadə etmişdir. Bu dil, Azərbaycanın milli maraqlarını müdafiə etməklə yanaşı, beynəlxalq aləmdəki mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədi daşıyırdı.

“Bizim siyasətimiz, yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyini təmin etməyə yönəlibdir” [1].

Bu cümlə ilə Heydər Əliyev Azərbaycan siyasətinin regionda sülh və sabitlik yaratmağa yönəldiyini bəyan edir. Bu ifadə, həm daxili dinləyicilərə, həm də beynəlxalq ictimaiyyətə Azərbaycanın mövqeyinin rəsmən və strateji olaraq təqdim olunmasıdır.

Təsirli söz və ifadələrdən istifadə: Dil və üslub, Heydər Əliyev üçün yalnız siyasət və diplomatiya deyil, həm də xalqın mənəvi və emosional dünyasına təmas edərək psixoloji təsir yaratma vasitəsi idi. O, siyasi planda bəzən çox sərt, bəzən isə çox humanist ifadələrdən istifadə edərək, cəmiyyətə müxtəlif emosional təbəqələrdə təsir etmək məqsədini güdürdü.

“Vətənə xidmət, xalqımıza xidmət etməkdən başlayır. Xalqımıza xidmət etmək isə yalnız hər birimizin qəlbində Vətən sevgisini yandırmaqla mümkündür” [1].

Bu cümlə sadə görünə bilər, lakin burada sevgi və vətənə xidmət anlayışları arasında dərin emosional əlaqə qurulur. Bu cür ifadələr, xalqı milli hədəflərə yönəldən güclü bir motivasiya yaradır. Müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırma: Heydər Əliyevin dilindəki müasir dövrə uyğunlaşma yalnız ifadə tərzində deyil, həm də media və informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bağlı ortaya çıxan yeni kommunikasiya formalarına adaptasiya olunmaqla da əlaqəlidir. Məsələn, Heydər Əliyev müasir dövrün tələblərinə cavab verərək, kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə edir, televiziya və radio dalğalarında etdiyi çıxışlarla geniş auditoriyaya çatırdı.

“Azərbaycanda hər kəsin səsi eşidilməlidir. Bizim məqsədimiz xalqın iradəsini nəzərə alaraq bütün qərarları qəbul etməkdir” [4].

Bu cümlə yalnız dövlətin demokratik vətəndaş iştirakını vurğulamaqla yanaşı, kütləvi kommunikasiya vasitələrindən faydalanmanın zəruriliyini də göstərir. Heydər Əliyevin nitqlərində dil, yalnız bir ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də ictimai təsirin, siyasi strategiyanın və milli ideologiyanın formalaşdırılması üçün güclü bir alət kimi çıxış edir. Onun ifadə tərzində və üslubu Azərbaycan siyasi və ictimai həyatında müstəsna rol oynamışdır.

Nəticə və elmi yenilik. Heydər Əliyev nitqlərinin dil və üslubi cəhətdən aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. İfadə tərzinin əsas xüsusiyyətləri: Heydər Əliyevin nitqləri məntiqi ardıcılıq, emosional təsir, aydın struktur və yüksək ifadə mədəniyyəti ilə seçilir. O, ritorik suallar, vurğulamalar, metaforalar və xalq dilindən gələn ifadələrlə çıxışlarını daha canlı və təsirli etmişdir (Əliyev, 1997).

2. Milli ideologiyanın və kimliyin gücləndirilməsi: Onun çıxışlarında milli birlik, vətənpərvərlik və müstəqillik ideyaları əsas yer tutur. “Azərbaycan xalqı azad yaşamaq haqqına sahibdir” (Əliyev, 1997) kimi ifadələr milli şüurun gücləndirilməsində mühüm rol oynamışdır.

3. Dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi: Heydər Əliyev dövlət institutlarının vacibliyini daim vurğulayaraq, cəmiyyətdə sabitlik və legitimlik yaratmışdır. “Güclü dövlət – xalqın rifahının təminatçısıdır” (Əliyev, 1999) fikri onun dövlətçilik fəlsəfəsini aydın ifadə edir.

4. İctimai həmrəyliyin təşviqi: “Biz birlikdə daha güclüyük” (Əliyev, 2002) kimi çıxışları ilə o, cəmiyyət daxilində birlik və həmrəylik ruhu yaratmağa çalışmışdır.

5. Beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın imicinin qurulması: Heydər Əliyev beynəlxalq platformalarda da dilin gücündən istifadə edərək Azərbaycanın müstəqil və etibarlı tərəfdaş imicini formalaşdırmışdır: “Azərbaycan dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvü olaraq, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə sadıqdır” (Əliyev, 1994).

6. Gələcək nəsillərə ünvanlanan ideoloji mesajlar: O, gəncləri ölkənin gələcəyi kimi görərək, dil vasitəsilə yeni nəsildə milli şüur və məsuliyyət hissi formalaşdırmağa çalışmışdır: “Gənclər – Azərbaycanın gələcəyidir” (Əliyev, 2000).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyeva R. Heydər Əliyev nitqlərində dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 2010
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1997
3. Qasımova T. Heydər Əliyev və Azərbaycan dil siyasəti. Bakı, 2010
4. heydar-aliyev-foundation.org -Heydər Əliyev Fondunun rəsmi saytı

DİLÇİLİK

MƏHƏMMƏD FÜZULİ DİLİNDƏ MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Tofiq Müzəffəroğlu

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

tofighaciyev@bsu.edu.az

Abstract

Subordinate complex sentences with a subordinate clause in the language of Mahammad Fuzuli

M.Fuzuli was a great figure of Azerbaijani poetry, as well as a master of our language. His ascent to the peak of poetry is also due to the fact that he is familiar with all the secrets of our language and can skillfully use it. The poet was able to find a way to the heart not only by his ability to use metaphors, stylistic figures, artistic images and expressive means of our language, but also by his ability to skillfully apply the grammatical structure of our language to the language of poetry. The poet was able to use rich structural-semantic types of subordinate compound sentence, including subject branch-sentence subordinate compound sentence in accordance with the harmony and rhythm of the poem. In particular, within a compound sentence with a compound type of subordination, the ordering of components, means of connection, cause-and-effect relationships, etc. it is interesting not only to the expression of the idea, but also to create colorful poetic fugitives.

Keywords: *M.Fuzuli, subordinate complex sentence, predicate clause, poetic figures.*

Azərbaycan bədii fikrinin, söz sənətinin böyük ustadı M.Füzuli dilimizin gözəl bilicisi, ondan məharətlə və ustalıqla istifadə edən sənətkar olmuşdur. M.Füzuli həm xalq danışığı dilini, həm də yaşadığı dövrün yazı dilini gözəl bilirdi və o dövrdə “türk ləfzilə nəzmü-nazik yazmağın çətin olduğunu” desə də, özünün də dediyi kimi, “bu düşvarı asan edə bildi”. Belə ki, sözün zəngin variantlarından məharətlə istifadə, dilimizin qrammatik quruluşunun əruzun tələblərinə uyğun gələn variantlarından (2), nəhayət, türk poeziyasının qədim ifadə vasitələrindən (3) istifadə etməklə Azərbaycan poeziyasının yüksək səviyyədə “nəzmü-naziklərini” yarada bildi.

Füzuli yaradıcılığının mövzu-məzmun, sənətkarlıq, habelə dil xüsusiyyətlərindən çox bəhs açılmış, geniş şəkildə araşdırılmışdır. Lakin bu böyük sənətkarın yaradıcılığı o qədər zəngin və dərin ki, bu barədə ətraflı araşdırmalar aparılsa da, cild-cild tədqiqat əsərləri yazılsa da, bunlar dərindən ancaq damcılardır, ona görə ki, şairin sənətkarlığı sanki bir sehrdir ki, araşdırıldıqca yeni boş sahələrin olduğu aşkar olur və ya araşdırılan sahə özü yeni baxış tələb edir. Sənətkarın yaradıcılıq dili barədə də eyni fikri söyləmək olar, çünki S.Əlizadənin dediyi kimi, “Füzuli dilində Azərbaycan dili bir natiq kimi dil açmışdı. Dil sanki bütün sirlərini Füzuliyə vermişdi” (7, s. 45).

M.Füzuli orta əsrlərin elə dövründə yazıb-yaratdı ki, demək olmaz ki, ədəbi dil ənənəsi yox idi; İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, C.Həqiqi, Ş.İ.Xətayi, Həbib, N.Kişvəri kimi böyük söz ustaları bu dildə gözəl əsərlər yaratmışdılar. Lakin qətiyyətlə demək olar ki, M.Füzuli ədəbi dilimizə elə nizam verdi ki, gələcək sənətkarlar bu dilin sehrinə düşüb çoxlu nəzirələr, təxmislər yazmışlar.

Füzuli dilinin sintaksisi mükəmməl, rəngarəng strukturlarla zəngin və cəlbedici bir xəzinədir. Bu dərin struktur içərisində tabeli mürəkkəb cümlələr əhəmiyyətli yer tutur.

Dilin sintaktik quruluşu, o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlə struktur cəhətdən zaman keçdikcə təkmilləşsə də, dilin digər qatlarına nisbətən daha mühafizəkar olub, tarixən az dəyişikliyə

uğrayır. Bu baxımdan orta əsrlər dilimizdəki faktlarla müasir dilimizdəki faktları müqayisə etdikdə ciddi fərqi müşahidə etmirik. Təbii ki, orta əsrlərin ən böyük sənətkarı M.Füzulinin dilinin qrammatik quruluşu, o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlələri ədəbi dilimizin qayda-qanunlarına tabedir, lakin nəzərə alanda ki, poeziya dilinin öz spesifik xüsusiyyətləri də var, o zaman Füzuli dilində qrammatik quruluşun təqdimində müəyyən üslubi xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bütün bunları nəzərə alaraq şairin dilində olan tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik mənzərəsini müəyyən qədər əks etdirmək olar.

Hər şeydən əvvəl, şairin əsərlərində tabeli mürəkkəb cümlənin bütün budaq cümlə növlərindən istifadə edilmişdir. Digər tərəfdən, bu struktur tiplər, əsas etibarilə, çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr daxilində özünü göstərir. Bununla yanaşı, demək lazımdır ki, poeziya dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri beytin misralarındakı fikirlərin bir-biri ilə bağlı olması, birinin digərini əsaslandırması, aydınlaşdırmasıdır. Ona görə də hətta ikinci misrada olan tabeli mürəkkəb cümlənin semantik xarakteri çox zaman birinci misradakı fikirlə bilavasitə əlaqəli olur və bu əlaqə izlənməsə, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı semantik münasibət və bütünlükdə tabeli mürəkkəb cümlənin ifadə etdiyi fikir – informasiya aydın olmur, dərki çətin olur.

Mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr şairin əsərlərində ən çox işlənən və müxtəlif struktur tiplərə malik konstruksiyalardandır. Bunların içərisində bugünkü dilimiz baxımından işlək olmayan konstruksiyalar da vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli dilində olan mübtəda budaq cümlə formalarının əksəriyyəti XV-XVI əsrlər ədəbi dilimiz üçün xarakterikdir. (8, 25-40) Şairin əsərlərində mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin zəngin struktur-semantik növləri içərisində bəzilərini nəzərdən keçirək.

A) Baş cümlə əvvəl gəlir və daxilində əvəzlilik-qəlib mübtəda vəzifəsində çıxış edir, sonra gələn budaq cümlə onu izah edir. Məsələn:

Sanır zahid özün xali xəyalından, qələtdir bu,

Bu heyran olduğundandır ki, heyran olduğun bilməz.

Birinci misra qoşulma konstruksiyalı mürəkkəb cümlədir; burada da komponentlər arasında işarəedici xarakterə malik olan söz (*bu*) mübtəda funksiyasındadır. Yəni konstruksiyanın birinci komponenti əsas informativ yükə malikdir, ikinci komponenti qoşulma cümlə olsa da, funksional baxımdan ciddi əhəmiyyətə malikdir. Lakin ikinci misra tabeli mürəkkəb cümlə formasında birinci misradakı fikri davam etdirir və onun məzmununu açır. İkinci misra mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir; burada komponentlərin bağlanması “ki” bağlayıcısı iştirak edir, eyni zamanda baş cümlədə əvəzlilik-qəlib işlənmişdir. Bu şəkildə əvəzlilik-qəlibin işlənməsi poeziya dili üçün xarakterik olmasa da, konstruksiyada dəqiqlik yaratması baxımdan əhəmiyyətlidir.

Bu tipli konstruksiyaların bəzində komponentlərin bağlılığının daha da möhkəmlənməsi onların misralar arasında bir az fərqli yerləşdirilməsi ilə bağlıdır; belə ki, mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət ikinci komponentin prepozitiv baş cümləsi birinci misrada, budaq cümlə isə ikinci misrada verilir. Baş cümlənin birinci misrada verilməsi qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlənin bərabərhüquqlu komponentlərinin--sadə və tabeli mürəkkəb cümlə strukturunda olan komponentlərin daha möhkəm bağlanmasına imkan verir. Məsələn:

Füzuli, xazini-gənci-vəfayəm, ol səbəbdəndir,

Gühərlər tökdü israf ilə bu çüşmi-gühərpaşım.

Bu beytin misraları arasındakı münasibət də əvvəlki səciyyəsidir; burada da ikinci misradakı fikir birinci misradakı fikrin aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Fərq buradakı mübtəda budaq cümləsinin struktur özəlliyindədir; belə ki, burada qoşulma konstruksiya yoxdur, tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi birinci misrada, budaq cümlə isə ikinci misradadır. Bunun əsas səbəbi birinci misrada əlaqələndirici və komponentlər arasındakı məna əlaqəsi funksiyası daşıyan ifadənin baş cümlə strukturunda çıxış etməsidir. Bu bütöv konstruksiyadakı fikir iki şəkildə verilə bilər ki, birindən M.Füzuli istifadə etmişdir. İkinci üsul ondan ibarətdir ki, məzmun və komponentlər arasındakı məna əlaqəsi qalmaqla başqa struktur forma təqdim edilir, daha dəqiq desək, birinci halda “ol səbəbdəndir ki” komponenti baş cümlə olaraq mübtəda budaq cümləsinə tələb edir: “Nə ol səbəbdəndir?” İkinci halda “ol səbəbdəndir ki” ifadəsi “ona görə də” əvəzlilik-

qəlibi ilə əvəzlənir və bu zaman komponentlərin sayı üçdən ikiyə keçir, çünki bütöv baş cümlə cümlə üzvü ilə əvəzlənmişdir. Bu çevrilmə zamanı konstruksiyada verilən informasiya eyni qalsa da, struktur fərqlənir. Birinci halda konstruksiya qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir ki, ikinci komponenti mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. İkinci halda, sadəcə, səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

M.Füzulinin “Söz” qəzəlindəki aşağıdakı beytdə ikinci misrada verilən tabeli mürəkkəb cümlədə iki qovuşmuş məzmun əlaqəsi vardır:

*Xəlqə ağzın sirrini hər dəm qılıq izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz?!*

Baş cümlə olan birinci komponentdə “*bu*” əvəzlik-qəlibin olması konstruksiyanın struktur cəhətdən mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu göstərir, amma burada ritorik sual yaradan “*nə*” (“*necə*” *mənasında*) sözü komponentlər arasında keyfiyyət çalarını da meydana çıxarır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mövqedə işlənən “*kim*” bağlayıcısını N.Hacıyeva səhvən bağlayıcı söz kimi təqdim edir. Müəllif qeyd edir ki, baş cümlədə nisbi əvəzlik ola bilər ki, o, budaq cümlə vasitəsilə açılır (4, s. 57).

Fikrin aydın şəkildə səhv olduğu görünür; belə ki, bəzi dilçilərin morfologiyada nisbi əvəzlik kimi təqdim etdiyi ifadələr sual əvəzliyidir. Dəqiq desək dilimizdə nisbi əvəzlik deyilən ayrıca əvəzlik növü yoxdur, həmin sözlər sual əvəzliyidir ki, tabeli mürəkkəb cümlədə komponentləri bağlamağa xidmət etdiyi üçün sintaktik vahid kimi “bağlayıcı söz” adlandırılır. İkincisi, bağlayıcı söz prepozitiv mövqeli budaq cümlə daxilində işlənir ki, çox zaman postpozitiv baş cümlədə onun qarşılığı olan qəlib söz verilir. Verilən nümunədə isə birinci komponent, doğrudan da, baş cümlədir. Lakin mübtədə budaq cümləsinin yox, təyin budaq cümləsinin əlaqələndiyi baş cümlədir. Bu da onu göstərir ki, tabeli mürəkkəb cümlədə komponentlərin sıralanması və bağlayıcı vasitənin düzgün müəyyənləşdirilməməsi həm struktur, həm semantik, həm də funksional cəhətdən konstruksiyanın düzgün şərhinə mane olur.

B) Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin başqa bir tipində baş cümlədə əvəzlik-qəlib işlədilmir. Q.Kazımov bu tipli konstruksiyaları “yarımçıq cümlə şəkli” adlandırır (9, s. 484). Bu forma müasir dilimizdəki eyni forma ilə tam uyğunluq təşkil edir. Məsələn:

*Cam işrə mey ki, dairə salmış hübab ona,
Aydındır ki, əks salır afitab ona.*

Beytin birinci misrası qoşulma konstruksiyadır; belə bir fikir verilir ki, cam içində olan meyin üzərindəki qıvrıqlar onda dairə salmışdır. İkinci misrada isə şair bununla əlaqələndirərək güclü bənzətmə yaratmışdır: bu, günəşi əks edən ayna kimi təqdim edilir. Burada da ikinci misra birinci misradakı fikrin açılmasına, əsaslandırılmasına xidmət edir. Lakin burada fikir qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlə strukturunda verilmişdir. Bu konstruksiyanın hər iki komponenti tabeli mürəkkəb cümlə strukturundadır; birincisi qoşulma, ikincisi mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. İkinci misradakı tabeli mürəkkəb cümlə müasir dilimizdəki mübtədə budaq cümləsinin eynidir. Bu isə Füzuli dilinin sintaktik quruluşunun müasir dilimizin sintaktik quruluşu ilə səsləndiyini göstərir.

C) Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin bir qismində konstruksiyanın hər iki komponenti ilə əlaqələnən qəlib söz işlənir. Düzdür, budaq cümlədə qəlib söz olmur, lakin həmin ifadə prepozitiv budaq cümlə üçün bağlayıcı söz, postpozitiv baş cümlə üçün qəlib söz kimi dərk edilir. Məsələn:

*Ol ki, hər saat gülərdi çeşmi-giryanım görüb,
Ağlar oldu halıma, birəhm cananım görüb.*

İkikomponentli tabeli mürəkkəb cümlədir; birinci misrada olan “*ol ki*” ifadəsi komponentlərin hər ikisinə aid olan qəlib sözdür, lakin onun eyni zamanda həm baş, həm də budaq cümləyə aid olması sanki struktur qeyri-dəqiqlik yaradır. Əslində isə burada qeyri-adi bir şey yoxdur; belə ki, prepozitiv budaq cümlə məhz həmin ifadə ilə baş cümləyə bağlanmışdır və eyni sözün (“*o*” qəlib sözünün) təkrarlanmasına ehtiyac qalmasa da, asanlıqla bərpa edilə bilər: *Ol ki, çeşmi-giryanımı görüb hər saat gülərdi, (o) birəhm cananımı görüb halıma ağlar oldu*. Cümlənin bütöv formasının

bərpası belə bir fikrə gəlməyə imkan verir ki, “ol ki” ifadəsi budaq cümlə olan birinci komponent üçün bağlayıcı söz (“kim ki” mənasında), baş cümlə olan ikinci komponent üçün qəlib sözdür.

Həmin beytin ifadə olunduğu konstruksiyanın transformu belədir: *Çeşmi-giryanımı görüb halıma gülən birəhm cananımı görüb halıma ağladı*. Bu konstruksiyanın teması “*Çeşmi-giryanımı görüb halıma gülən*”, reması isə “*birəhm cananımı görüb halıma ağladı*” hissəsidir. Burada aktual üzv mübtədə—subyektdir. Müasir dilimizdə bu tip konstruksiyaların rəngarəng struktur növlərindən, yəni qəlib sözün formasından asılı olaraq müxtəlif budaq cümlə növlərindən istifadə edilir. Bu tip konstruksiyalar haqqında Ə.Abdullayev (1) və T.Müzəffəroğlu (10) bəhs etmişlər. Bu baxımdan həmin tip konstruksiyanın M.Füzuli dili üçün səciyyəvi olmasına baxmayaraq, fərdi olmadığı aydın olur.

Füzulinin dilində bu tip mürəkkəb cümlənin bir forması da diqqəti cəlb edir; belə ki, konstruksiyanın əvvəlində hər iki komponentə aid olan qəlib söz işlədilmir. Məsələn:

*Şərbəti-ləlin ki, derlər çeşmeyi-heyvan ona,
Ol verir can dəmbədəm üşşaqəvü mən can ona.*

Normal halda bu konstruksiyanın əvvəlində “ol” (o) işarə əvəzliyi işlənməlidir ki, qəlib söz aydın görünsün (*Ol şərbəti-ləlin ki, derlər çeşmeyi-heyvan ona*), lakin orta əsrlər poeziyası üçün ifadənin bu şəkildə işlədilməsi daha xarakterikdir. Buna baxmayaraq, konstruksiyanın semantik-qrammatik səciyyəsi, xüsusən baş cümlə funksiyasında olan ikinci misrada “ol” qəlib sözün işlədilməsi onun mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu göstərir.

D) Mübtədə budaq cümləsinin bir növü şərt şəkilçisi ilə yaranandır ki, onlarda budaq cümlə baş cümləyə hansı vasitə ilə bağlanmasından asılı olmayaraq, struktur cəhətdən budaq cümlə baş cümlədə mübtədə funksiyasında çıxış edən, yaxud buraxılan əvəzlik-qəlibi izah və əvəz edir. Bu münasibət digər budaq cümlə növlərində də özünü göstərir. Lakin şərt bağlayıcısı ilə əlaqələndən komponentlər arasında şərt məzmunu qüvvətli olur və onların struktur cəhətdən başqa növ kimi alınması mümkünsüz görünür. Bu cür konstruksiyaya M.Füzulinin dilində rast gəlmək olur:

*Ey Füzuli, xubrulardan təğafüldür yaman,
Gər cəfa həm gəlsə onlardan, bir ehsandır sana!*

Qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimiz üçün xarakterik olmayan belə konstruksiyaları xalq danışığı dilində müşahidə edirik: *Əgər böyük sözünə baxmasan, bu sənə baha oturacaq*. “Gər” şərt bağlayıcısının budaq cümlədə işlənməsi burada şərt məzmununun güclü olduğundan xəbər verir, lakin qrammatik strukturun müəyyənlişməsi bilavasitə baş cümlənin qrammatik səciyyəsi ilə bağlıdır. Budaq cümlə növü baş cümlədə olan, yaxud buraxılan qəlib sözlə bağlıdır; burada da ikinci komponent olan baş cümlədə bilavasitə işmübtədə qəlib söz kimi çıxış edir, ona görə də konstruksiya mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Lakin burada birinci komponentdə şərt məzmunu yaradan iki vasitə vardır: şərt şəkilçisi və şərt şəklinin şəkilçisi. Bu isə komponentlər arasında şərt məzmununu qüvvətləndirir.

Digər budaq cümlələrin baş cümlə ilə bağlanmasında şərt şəkilçisi fəal işlənir ki, bu zaman şərt şəkilçisinin məzmunu cüzi hiss edilir, daha doğrusu, potensial şəkildə mövcud olur. Məsələn:

*Kim tez gəlsə, o qazanır;
Hara getsən, mən də ordayam;
Nə zaman gəlsən, qapımız üzünə açıqdır və s.*

Bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrdə şərt məzmunu konstruksiyanın şərt məzmununun qabardılmasına şərait yarada bilmir; birinci konstruksiya mübtədə, ikincisi yer, üçüncüsü zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir və hər birində komponentlər arasında məhz müvafiq mənalar konstruksiyanın mütləq məzmununu ifadə edir.

Eyni ilə bu forma Füzuli dilində də müşahidə olunur, lakin burada şərt şəkilçisindən, demək olar ki, istifadə edilmir. Məsələn:

*Hər dərdsizdən umma, Füzuli, dəvayi-dərd,
Səbr eylə, kim ki, dərd veribdir, dəva verər.*

İkinci misrada “*Kim ki, dərd veribdir, (o) dava verər*” hissəsi (budaq cümləsi) əvvəldə gələn və baş cümləyə “kim ki” bağlayıcı sözü ilə başlanmışdır. Konstruksiya tam müasir dilimizdəki kimidir.

Bu tip mübtədə budaq cümlələrinin baş cümləyə bağlanması müxtəlif bağlayıcı sözlərdən və onların müxtəlif qrammatik formalarından istifadə edilir. Bu hallarda baş cümlədə, demək olar ki, qəlib söz iştirak eləmir, lakin komponentlərin məzmun əlaqəsindən qəlib söz asanlıqla düşünülə bilər.

Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin bu tipindən şair üçkomponentli konstruksiya yaradaraq, xüsusi forma yaradaraq işlədir:

Arizu eylər ki, mən tək müttəsil bimar ola,

Kim ki, vəsli-nərgisi-bimarin eylər arizu.

Beytin birinci misrası tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir və ilk baxışda bitkin konstruksiya təsiri bağışlayır. Lakin ikinci misradakı konstruksiyada “*kim ki*” bağlayıcı sözünün işlənməsi bu misralardakı fikirlərin əlaqəli olduğuna işarə edir. Əslində üçkomponentli konstruksiya mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir ki, budaq cümləsi beytin ikinci misrasıdır: *Kim ki, vəsli-nərgisi-bimarin eylər arizu*. Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olan birinci misra baş cümlə funksiyasındadır.

E) Fikrin obrazlı ifadəsi üçün söz sırasının dəyişməsi əhəmiyyətli rol oynayır. Tabeli mürəkkəb cümlədə komponentlərin yerdəyişməsi xarakterik hal deyil. Lakin aktuallaşmanın tələbi ilə hər bir sintaktik vahiddə, hətta tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlə yerlərini dəyişə bilər. M.Füzulinin qəzəllərinin dilində bu tipli mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrə geniş şəkildə rast gəlmək olur.

Məsələn:

Əql meydanını zindani-bəla bilməz hənuz,

Kim ki bir müddət sənin mülkünə seyrən etmədi.

Birinci misra ilk baxışda müstəqil bir fikri ifadə edən cümlə xarakteri daşıyır, lakin ikinci misranı oxuduqda bunların təkcə məzmunca deyil, həm də struktur cəhətdən sıx bağlı olduğunu görə bilərik; belə ki, bu cümlədə buraxılmış mübtədə ikinci misradakı cümlə vasitəsilə açılır və konstruksiya bağlayıcı sözlə (*kim ki*) əlaqələndirən mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Qeyd etmək lazımdır ki, komponentləri bağlayıcı sözlə əlaqələndirən tabeli mürəkkəb cümlələrdə struktur möhkəmlilik daha güclü olur.

Komponent sırasının dəyişməsi konstruksiyanın struktur təyinatının müəyyənələşməsinə ciddi təsir göstərmir; yuxarıdakı nümunədə bunu gördük. Lakin tabeli mürəkkəb cümlədə xüsusi söz və ifadələrin işlədilməsi oradakı semantik müəyyənələşmədə və bununla bağlı struktur dəqiqləşmədə mübahisəli məqam ola bilər. Fikrimizi M.Füzulinin qəzəllərindən gətirilmiş aşağıdakı beyt əsasında şərh edək:

Ey deyən: səbr qıl, ah eyləmə yarı görcək,

Mənə düşvardır ol, gər sənə asan görünür.

Beytin birinci misrası bütünlükdə beytdən ibarət olan konstruksiyanın, daha doğrusu, mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin xitabından ibarətdir; bu xitab isə söz sırasında dəyişiklik edilən feili sifət tərkibidir. Bu xitabın normal forması belədir: *Ey səbr qıl, yarı görcək ah eyləmə deyən*. İkinci misra xitabı birinci misrada verilən tabeli mürəkkəb cümlədir. İlk baxışda normal quruluşlu konstruksiya təsiri bağışlayır; belə ki, “*ol*” əvəzliyinin qəlib söz olduğu məlumdur, lakin ikinci komponentdə “*gər*” bağlayıcısının işlədilməsi, habelə bu tabeli mürəkkəb cümlənin birinci misrası ilə, yəni bu konstruksiyaya aid xitabla məzmun cəhətdən birləşdirilib əlaqələndirilməsi tabeli mürəkkəb cümlənin semantik-struktur təyinatını dəqiqləşdirir. Normalda konstruksiya belədir: *Ey səbr qıl, yarı görcək ah eyləmə deyən, o (şey) mənə düşvardır (çətindir) ki, sənə asan görünür*. Bu komponentlərin hər ikisi məzmun cəhətdən xitabda ifadə olunmuş məzmunla bağlıdır, “*səbr qılmaq, yarı görcək ah eləmək*” *mənə düşvar, sənə asandır*. Komponentlər arasındakı bu məzmun münasibəti mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə strukturunda verilmişdir.

M.Füzulinin əsərlərindəki mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bağlayıcı vasitələr, habelə qəlib sözə görə müxtəlif formaları vardır.

1)Baş cümlə əvvəldə gəlir, “*bu*” qəlib sözü işlənir və komponentlər “*ki*” bağlayıcısı ilə bağlanır:

- Xoşdur bu ki, talib ola mətlub.*
- Billah, bu yamanmıdır ki, hala*
Əmvatə söz ilə verdim əhya?
- Aləmdə sənə bu qaldı tədbir,*
Kim Kəbəyə eltəsən əsirin.

2)Baş cümlə birinci yerdə gəlir və qəlib söz iştirak etmir, komponentlərin bağlanması “*ki*” bağlayıcısı ola da bilər, olmaya da:

- *Fərz oldu ki, onu edə sünnət.*
- Kimdir ki, gəlib cahanə, getməz.
- Məlumdurur, sənə nə qaldı.

3)Baş cümlə əvvəldə gəlir və “*bir*” sözü qəlib söz kimi çıxış edir:

- Bir iş ki, qılır şikayət ustad,*
Şagirdə olur rücu bidad.

4)Budaq cümlə əvvəldə gəlir və baş cümləyə “*nə kim*” bağlayıcı sözü ilə bağlanır:

- Can mətainin bəhasıdır nə kim, dövrən verir,*
Türfə bu kim, sanıram şəfqətdir ol qəddarlıq.

5)Budaq cümlə əvvəldə gəlir və baş cümləyə “*hər nə*” bağlayıcı sözü ilə bağlanır:

- Hər nə desəniz, mənə rəvadır.*

6)Budaq cümlə əvvəldə gəlir, baş cümləyə “*hər kim ki*” bağlayıcı sözü ilə bağlanır:

- Hər kim ki bu nüktədənədi ragah,*
Dövrani-fələkdən etməz ikrah.

7) Komponentləri “*kim ki*” bağlayıcı sözü ilə bağlanır:

- Əql meydanını zindani-bəla bilməzhənuz,*
Kim ki bir müddət cünun mülkünü seyrən etmədi.

M.Füzulinin dilində olan mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin struktur xüsusiyyətləri daha rəngarəngdir, lakin bu yazıda əsas olanlarına toxunduq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 420 s.
2. Axundov A. Füzulinin bir qitəsi haqqında və Füzuli və ana dili. – Füzulinin dili. Bakı: Elm, 1997, s. 3-22
3. Adilov M. M.Füzulinin üslubu və poetik dili. – Əsərləri. VII cild, Bakı: Elm və təhsil, 2020, 680 s.
- 4.Гаджиева Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. Изд. АН СССР, Москва, 1963, 220 с.
5. Füzuli M. Əsərləri. İkicildlik. I cild. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 511 s.
6. Füzuli M. Əsərləri. İkicildlik. II cild. Bakı, “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-poliqrafiya Birliyi, 1995, 520 s.
7. Əlizadə S. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili. ADU nəşri, Bakı, 1966, 34 s.
8. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf təsrixi. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 176, s. 25-40)
9. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Elm, 2019, 608 s.
10. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: Azərnəşr, 2002, 304 s.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ORTAQ İŞLƏNƏN İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ VƏ ONLARIN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zemfira Şahbazova

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

prof.shahbazova@mail.ru

Abstract

Common pronouns in turkic languages and their linguistic features

It is accepted by most scholars that there are more than 3,000 languages in the world. It is essential to have generalizations and groupings for the study and research of languages. The first and ancient way in the generalization of languages is due to their kinship. The Azerbaijani and Turkish languages belong to the Oghuz group of the monument of the Turkic languages due to their kinship. The second division is the morphological or typological division. Here, both related and unrelated languages can coexist. Four main groups of typological division have been identified by world linguists. 1. Amorf; 2 agglutinative; 3 inflective; 4 incorporating languages. Each group has its own characteristics. Root languages are monosyllabic, there is no suffix morpheme, grammatical connections are made by form and syntactic means. In agglutinative languages, the word is divided into root and suffix morphemes, the root has a lexical meaning and can freely be used.

Keywords: *the Azerbaijani language, the Turkish language, sentence-words, word formation, structural-semantic features.*

Giriş. Əvəzliyin məna növlərində biri də işarə əvəzliyidir. İşarə əvəzliyi heç bir nitq hissəsini əvəz etmədən isimlərin əvvəlində gələrək onu sifət kimi əlamət və keyfiyyətinə görə deyil, digərlərindən ayırmaq, fərqləndirmək cəhətdən müəyyənləşdirir. İşarə əvəzliyindən bəhs edən araşdırmaçıların çoxu bu fikirdədirlər ki, bu məna növü əksər türk dillərində mövcuddur. Bu mövcudluk onların təkcə məna növü kimi çıxış etməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda söz tərkibində də uyğunluq vardır. İşarə əvəzliyinin eyni tərkibində olan söz və başqa qrupda olan türk dillərində də ortaq ola bilər.

Əsas hissə. İ.Qıvanov əvəzliyin mənacə altı növündən söhbət açmış, işarə əvəzliyini xüsusi və geniş şəkildə səciyyələndirmişdir. Müəllif işarə əvəzliyinin tatar dilində söz tərkibini aşağıdakı şəkildə olduğunu qeyd etmişdir: “**bu, uşbu, bulay, şulay, anlay, bulday, şunday, bundak, şundak, andak**” [12, s. 50].

Müəllif həmin əvəzlilikləri sadaladıqdan sonra işarə əvəzliliklərinin əsas etibarilə «bu və o» olduğunu, qalanların isə derivatlardan törəmələrdən ibarət olduğunu yazır. M.Kazımbəy “Общая грамматика тюркского – татарского языка” adlı əsərində işarə əvəzliliklərini türk dillərində müqayisəsini aparmış və göstərmişdir ki, Azərbaycan dilində olan “**bu, o**” işarə əvəzliliklərinin digər türk dillərində “**şu, şol, işbu**” şəklində işlənir. Bununla da işarə əvəzliyinin əksər türk dilləri üçün ortaq olduğunu təsdiqlədiyini görürük. M.Kazımbəy işarə əvəzliliklərinin derivatlarının (bundak, mundak, şundak, andak, anday, munday, bulay, şulay, anlay, buluk, sülük, oluk) struktur-semantik xüsusiyyətlərinə də toxunmuşdur [14, s. 113-114].

M.Kazımbəydən sonra yazılan qrammatika kitablarının əksəriyyətində işarə əvəzliyi, onun törəmələri türk dilləri arasında müqayisəli şəkildə izah edilmişdir.

İşarə əvəzliyinin tədqiqi sahəsində mühüm işlərdən birini N.K.Dmitriyev görmüşdür. O, özünün “Структура тюркских языков” və “Грамматика башкирского языка” adlı əsərlərində işarə əvəzliyindən geniş şəkildə söhbət açmış, özündən əvvəl toxunulmuş məsələlərə də münasibətini bildirmiş, işarə əvəzliliklərinin formalaşmasında semantik xüsusiyyətlərin də mühüm rolu olduğunu göstərmiş, onların formalaşmasında zaman, məkan münasibətinin də mühüm rol oynadığını qeyd etmişdir.

XX yüzilliyin 40-cı illərindən sonra ayrı-ayrı türk dillərinin qrammatik quruluşuna həsr edilmiş müxtəlif səpkili əsərlərdə işarə əvəzliyinin də araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu sahədə

N.Direnkova, A.Potselyevski, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, F.İskakov, B.A.Serebrennikov, A.Şerbak, İ.Suyayarov, K.Musayev, M.İslamov, M.Qurbanova və başqalarının zəhmətini qeyd etmək lazımdır. Əksər tədqiqatlarda təkcə bir türk dillərindən bəhs edilməmiş, digər türk dillərində müqayisə yolu ilə araşdırmaya cəlb edilmişdir.

A.N.Kononov türk və özbək dillərinə aid yazdığı qrammatika kitablarında işarə əvəzliyi haqqında yazmış və söz tərkibinin **bu, şu, u** əvəzliliklərinin olduğunu qeyd etmişdir. Hər bir əvəzliyin semantik cəhətdən müxtəlif olduğunu göstərərək və şəxs əvəzliyi ilə eyni kökdən olmasını xüsusilə önə çəkmişdir.

Bu əvəzliyinin “şu” formasında da işləndiyini qeyd edən müəllif **bu** əvəzliyinin **ben / men** əvəzliyi ilə əlaqədar olduğunu deyiktik, anafirik haqqında məlumat vermiş, göstərilən əşyanı xronoloji işarə edə bildiyini də yazmışdır. **Şu** əvəzliyinin, determinativ işarə, anafirik, preparativ mənə bildirdiyini göstərən müəllif **U** işarə əvəzliyini məkanca uzaq və ya naməlum əşyaya işarə bildirdiyini və anafirik mənə daşdığını qeyd edir. A.N.Kononov digər işarə əvəzliliklərini mürəkkəb və törəmə hesab etmişdir: **uşa, uşbu, anav, manav** və s.

Müəlliflərin bir qrupu - A.M.Şerbak, F.D.Aşnin, M.A. Xabiçev, K.E.Maytinskaya və b. işarə əvəzliyini ifadə etdiyi mənaya görə təsnif edir. Müəlliflərin bir qismi işarə əvəzliyini ifadə etdiyi mənaya, digərləri zamana, bəziləri məlum və naməlum, bəziləri isə anafirik və deyiktik xüsusiyyətinə görə qruplaşdırırlar.

Əvəzliyin mənə növlərindən biri kimi işarə əvəzliyini qəbul edən bütün dilçiləri bir-birindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri həmin mənə növünə aid olan əvəzliliklərin söz tərkibidir. Əksər dilçilər **o, bu, elə, belə, həmin, həmə**n sözlərini işarə əvəzliyi kimi qəbul edirlər. Fikir müxtəlifliyi özünü ən çox **ora, bura, filan** sözlərinə münasibətdə göstərir. “Filan” sözünü bəzi dilçilər işarə əvəzliyi kimi qəbul etsə də, bizim fikrimizcə bu söz təyin əvəzliyidir. “Belə” əvəzliyi isə M.Kazımbəy zərf kimi verilsə də, dilçilərin əksəriyyəti “belə” sözünü doğru olaraq işarə əvəzliyi kimi qəbul etmişdir.

Ən çox mübahisəyə səbəb olan “ora, bura” sözləridir. Fikir müxtəlifliklərini nəzərdən keçirdikdə aşağıdakı mənzərə ilə qarşılaşırıq.

1. A.N.Kononov, M.Hüseynzadə, “Azərbaycan” dili qrammatikasının müəllifləri bu sözlərin zərf olduğunu qeyd etmişlər.

2. B.Çobanzadə, F.Ağazadə, F.Zeynalov, Ə.Abdullayev, F.Cəlilov ora, bura sözlərini əvəzlik – zərf xarakterli olduğunu qeyd edirlər.

3. Ə.Dəmirçizadə, D.Quliyev, S.Cəfərov, M.Qurbanova, M.İslamov **ora, bura** sözlərini əvəzlik kimi qəbul edirlər. Bizə belə gəlir ki, bu söz əslində zərfdir.

4. Bəzi dilçilər isə əvəzlikdən və zərfdən danışarkən bu sözlərə toxunmamış və ona münasibətini bildirməmişdir.

A.N.Kononov “ora, bura, şura” sözlərinin tarixən isim olduğunu və müəyyən inkişaf nəticəsində zərfe keçdiyini göstərmişdir. Müəllif “ora, bura” sözündən mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn “orası, burası” sözlərindən isə isim bəhsində söhbət açmışdır.

N.K.Dmitriyev “ora, bura” sözlərini yer zərfi hesab edir. Lakin bu sözlərin zərflərin içərisində tam diferensiallaşmadığını söyləyərək onların hallanması və mənsubiyyətcə dəyişə bilməsini göstərir. Müəllif sözlərin isimdən tam ayrılmadığını qeyd edir və onları isim-əvəzlik kimi hesab edir. Görünür, müəllif “ora, bura” sözlərinin sintaktik vəzifəsini morfoloji xarakteristikasından üstün tutur [4; 2; 7].

Ora, bura sözlərinin etimologiyası haqqında da müxtəlif fikirlər vardır. Söylənilən fikirləri ümumiləşdirdikdə aşağıdakı mənzərə ilə qarşılaşırıq.

1. Birinci qrupa daxil olan dilçilər: V.Radlov, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, E.V.Sevortyan, F.D.Aşnin, A.B.Şerbak [13, s. 267-269.] Y.Seyidov **ora, bura** sözlərinin **o** və **bu** işarə əvəzliyindən əmələ gəldiyini qeyd edirlər.

2. İkinci qrupa daxil olan dilçilər Ə.Z.Abdullayev və F.R.Zeynalovu ora, bura sözlərinin **o, bu** işarə əvəzliyi ilə “qaru” istiqamət hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərir.

Ə.Z.Abdullayev **ora, bura** sözlərinin tarixən **o** və **bu** işarə əvəzlilikləri və yönlük halı bildirən **qaru** morfeminin ixtisarından yarandığını göstərir. Müəllif fikrinin təsdiqi üçün digər türk dillərinə müraciət edir. Arxaik formasını müasir qumuq dilində də saxlayan “buğar, muğar, oğar” əvəzliliklərini misal gətirir. Həqiqətən də bu sözlərdə “ğar” hissəsinin **o, bu** işarə əvəzliyinə artırılması özünü aydın göstərir. [1]

“Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap edilən “Müasir Azərbaycan dili” kitabında **ora, bura** sözünün mənşəyi məsələsinə toxunulmuş və belə göstərilmişdir. “Yer bildirmək üçün **bu, o** işarə əvəzliliklərinə **-ra** şəkilçisi artırılır. Bura, ora, **-ra** şəkilçisi etimoloji cəhətdən məkanla əlaqədar olmuş və həmişə yer bildirmişdir”. Müəlliflər **ora, bura** sözünün yer zərfinə daxil etmişlər.

İlkin işarə əvəzliliklərindən olan **o** və **bu** haqqında da dilçilər arasında elmi maraq doğuran müxtəlif fikirlərə rast gəlmək olar. Dilçilərin bir qrupu işarə əvəzliyinin etimologiyasını şəxs əvəzliyinin yiyəlik və yönlük halı ilə bağlayırlar. A.Potseluyevski “bu, oşu” əvəzliyinin etimologiyasından danışarkən həmin sözləri hallandırır. Məs: **mun-un, şun-un, mun-a, şun-a** və s. İşarə əvəzliyinin “mux, şux” hissəsi ilə şəxs əvəzliyinin “men, ben” arasında **un, in** ünsürünün ortaq olduğunu qəbul edən müəllif “**m, b, ş**” ünsürlərini ön şəkilçi hesab edir, “un” elementinin isə kök olduğunu göstərir. Müəllifin gətirdiyi əsas və gəldiyi nəticə, bizə belə gəlir ki, dilçiləri qane edə bilməz. Çünki burada elmi-nəzəri cəhətdən əsaslanma deyil, formal oxşarlığa istinad mövcuddur. Türk dillərində ön şəkilçi olmamışdır və bəzi sözlərin tərkibində işlənən ön şəkilçilər isə alınmadır. Hallanma zamanı əsasa artırılan samit kökü əmələ gətirmir, bu kökdə leksik deyil, formal qrammatik dəyişiklik əmələ gətirir. [17, c.3] N.Baskakov qaraqalpaq dilindəki **bu, sol, ol** əvəzliliklərinin hallanmasından əmələ gələn «bunun, bunun» işarə əvəzliyini «men» sol, ol» işarə əvəzliyini isə “ol” şəxs əvəzliyi ilə müqayisə etmiş, şəxs əvəzliyinin işarə əvəzliyindən törədiyini qeyd etmişdir. [11, s. 11] N.K.Dmitriyev başqırd dilində işlənən **bıl** və **omo** əvəzliyinin yaxın və məlum əşyanı bildirdiyini qeyd edir. Müəllif bu əvəzliliklərin “dağ, day” və müqayisə bildirən şəkilçi ilə işarə əvəzliyinin birləşməsindən əmələ gəldiyini deyən K.Yudaxinlə [20, s. 499]. həmfikiridir.

İkinci qrupa daxil olan tədqiqatçılar isə “**bu**” işarə əvəzliyinin qapalı hecadakı mövcudluğunu daha qədim hesab edir və **bu** işarə əvəzliyinin “bul” əvəzliyindən törəndiyini göstərirlər.

A.N.Kononov “bu” işarə əvəzliyinin şəxs əvəzliyi olan **be/men** forması ilə qarşılaşdırır və bunların kökü arasındakı ümumiliyi qeyd edir. Müəllif əksər türk dillərində işlənən “uşa” işarə əvəzliyini quruluşca mürəkkəb hesab edərək törəmə yolunu “**uşa**” (> **uşal** > **uş** + **ul**), **uşbu** işarə əvəzliyinin isə əmələ gəlmə yolunu belə hesab edir: **uşbu** (> **uş+bu**). **Uş**, ünsürünün isə uz olduğunu göstərir.

Müəllif N.K.Dmitriyevə əsaslanaraq özbək dilində indi də işlənən “bul, şun, ul, uşal» əvəzliliklərinin müvafiq olaraq “bu + ul+şu +ul” şəklində əmələ gəldiyini göstərir. İşarə əvəzliyinin hallanarkən “bun, şun, un” formasını almasını kökdəki “**L**” səsi ilə bağlayır. “**L**” səsinin assimilyasiyası nəticəsində «n» səsinə çevrildiyini qeyd edir. Bizə belə gəlir ki, “n” səsinin burada bitişdirici samit kimi çıxış etdiyini qeyd edən müəlliflərin fikrindən bu, daha qanunauyğundur.

Biz də işarə əvəzliyi və şəxs əvəzliliklərinin dünya dillərində eyni kökdən olduğunu təsdiqləyən və dünya dillərində bunların arasında uyğunluq olduğunu qeyd edən K.Maytinskaya, A.M.Şerbak, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov və başqa alimlərlə və onların irəli sürdüyü fikirlərlə razılaşırıq.

Müxtəlif türk dillərində həmin əvəzliliklə eyni səs variantının da bəzən cüzi fonetik fərqlə işləndiyinin şahidi oluruq. Azərbaycan, kumık, noqay, türkmən dillərində **bu**, türk dilində **vu**, başqırd dilində **bıl**, qazax, qırğız, qaraqalpaq dillərində **bul**, xakas dilində **pu** variantına rast gəlmək olur. Türkmən dilində işarə əvəzlilikləri özündən sonrakı sözü təyin edəndə **xaysı** sualına cavab verir. Məs.:

Bu sözde maqnit yalı özünə çekihi qüyc bar. (“Sovet Türkmənistanı” qəzeti); Beqenç gine **şol** sovaldan şok Aysoltane dikarıplar serotdi (Berdi Kerbalaev. Ausoltan).

Türkmən dilinin dialektlərində: **bütüki, şütüki, ödəki, bidəki** işarə əvəzlilikləri mövcuddur.

Ol, şol, -lar şəkilçisi artırmaqla substansivləşir: şollar, ollar. Substantivləşən işarə əvəzlilikləri hallana da bilir.

“Bu və o” işarə əvəzlilikləri hallanarkən onlara qoşulan “n” samiti haqqında da dilçilikdə müxtəlif fikirlər vardır. Bir qrup dilçilər bu əlaməti kökdə olan **bul, bil, “l”** ünsürünün «n»-ya keçməsi ilə əlaqələndirir. [15, s. 225-226] Digər qrup dilçilər isə həmin bu əlaməti bitişdirici samit olduğunu qeyd edirlər.

Birinci qrupa daxil olan dilçilərdən A.N.Kononov bu haqda yazır: «Adı çəkilən formalarda “n” səsi bu formaların tərkibinə daxil olan “l” səmindən (keçmiş formaları müq. et: bul, şul, ul, uşal) repressiv assimilyasiya nəticəsində yaranıb. Bu əvəzliliklərin yiyəlik haldakı “n” ilə (genetik baxımdan ilkin) əlaqələnməsi **ni** doğurub: **bulninq bunninq buninq**. Bütün digər hallar artıq bu forma əsasında inkişaf edib» [15, s. 179].

Göründüyü kimi, müəllif işarə əvəzliyinin qapalı formada işlənməsinin və yiyəlik halın qədim variantı ilə birləşməsi nəticəsində assimilyasiya hadisəsi olduğunu qeyd etməkdə haqlıdır.

H.Mirzəzadə türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin istər klassik yazılı abidələrində, istərsə də dialektlərində işlənən **bunun, munun, buna, mına** və s. vəziyyətlərdə **b > m** əvəzlənməsinin mövcud olduğunu qeyd edir. [8, s. 178] Müəllif bu əvəzlənməni “bu” əvəzliyinin hallanarkən yiyəlik, təsirlik və yönlük hallarda bitişdirici “n” samiti qəbul edərkən “n” səsinin də əvvəlki “b” samitinə təsir edərək onu assimilyasiyaya uğartdığını göstərir. Burun samiti “n” qoşa dodaq samiti “b” samitinin, burun samiti olan “m” səsinə çevirdiyini qeyd edir. [8, s. 178] Əlbəttə, müəllifin qeydlərində fonetik uyğunluğun nəzərə alındığını inkar etmək olmaz. Lakin nəzərə alıqda ki, bu əvəzliyin ilkin variantında qapalı **bul, ol** variantı var, yiyəlik halın isə samitlə başlanan şəkli əlaməti daha qədimdir, onda biz iki qonşu səsin assimilyasiyasına daha çox inanırıq və buradan da A.N.Kononovun çıxardığı nəticə ilə razılaşmalı oluruq. E.V.Sevortyan «n» samitinin həmin əvəzliyin kökündə olduğunu qeyd edir və göstərir ki, “bul, mul” forması pratürkdə olmuşdur. Bəzi türk dillərində **bu** işarə əvəzliyində ilkin kar samitin variantı kimi «pu» işlənir. Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrində, dialekt və şivələrində “pu” variantı qeyd edilir. Yazılı abidələrdə də «bu» variantı işləkliyə malik olmuşdur.

Bu və o işarə əvəzliliklərinin pratürkdə formalaşmış fonetik-semantik inkişafı nəticəsində müxtəlif fonetik variantlar yaranır **bu, o** (müasir dil üçün).

F.Cəlilov bəzi türk dillərində müxtəlif fonetik dəyişikliklərlə mövcud olan **se //te** işarə əvəzliyini də qeydə almışdır. Müəllif bu fonetik variantlı işarə əvəzliyinin qaqauz dilində (**qe, te, be, də, di**); altay dilində (**tu, tü, tə, du, də**); tuva dilində (**do, du, də, du**) fonetik variantlarda işləndiyini qeyd edir. [3, s.159] M.İslamov işarə əvəzliyinin bu qədim formasının dilimizin dialektlərində **ota, otana, buta** və s. formalarda qalmasını qeyd edir.

Bizcə, bu dialektlərdə işlənən **ota, buta, putana** kökündəki işarəvilik **o** və **bu**-dadır. Sonrakı hissələr isə hər hansı işarə məqsədilə işlənən hissəninmi, sözünmü qalığıdır. Məsələn **odey, budey** də olduğu kimi. Bu sözlərin **o - dur – ey; bu – dur – ey** birləşməsindən əmələ gəldiyi kimi.

İşarə əvəzliyinin içərisinə daxil olan **elə, belə** sözləri də maraqlı etimoloji xüsusiyyətlərə malikdir. **Elə, belə** sözlərin törəməsi haqqında müxtəlif, maraqlı və bir-birindən fərqlənən fikirlər vardır.

I. Dilçilərin bir qrupu – E.R.Tenişev, V.V.Qordlevski, E.V.Sevortyan **elə, belə** əvəzliyinin **o, bu** işarə əvəzliyi və «ilə» qoşması və ya onun şəkilləşmiş variantı olan «la», «lə» ünsürünün birləşməsindən əmələ gəldiyini qeyd edir. [15]

II. İkinci fikrin tərəfdarları isə türk dilində olan **elə, belə** əvəzliyinin ümumtürk sual əvəzliliklərinin kökü olan **day** və fel düzəldən **vay** şəkilçisinin artırılmasından əmələ gəldiyini qeyd edirlər. [1, s.3-8]

III. Türkoloqların arasında M.N.Xıdırovun fikri seçilir. Müəllif **beylə, eylə, şeylə** işarə əvəzliliklərinin yaranmasında «bu, şu, ol» işarə əvəzliliklərinin rolunu göstərir. F.D.Aşnin də onun fikrini müdafiə edir.

IV. Dilçilərin bir qrupu isə **elə, belə** işarə əvəzliyinin etimologiyasından danışarkən bu sözlərin iki hissədən ibarət olduğunu qəbul edir. Sözün birinci hissəsinin «o, bu» işarə əvəzliyi olduğunu, demək olar ki, bütün dilçilər qəbul edirlər. Əsas fikir ayrılığı özünü ikinci hissəsinin mənşəyinin təyin olunmasında göstərir. Bu qrupa daxil olan dilçilərin bir hissəsi «o, bu» əvəzliyini birinci hissə

kimi qəbul edir, ikinci hissənin isə -lay şəkilçisindən ibarət olduğunu qəbul edirlər. Ə.Z.Abdullayev, M.Qurbanova, A.N.Kononov da bu fikri müdafiə edir. A.N.Kononov ikinci hissənin – **lay** deyil, **day (dek)** olduğunu irəli sürür. Belə əvəzlilərə müəllif **bunday, şunday, unday, uşanday** və müvafiq olaraq dialektlərdə işlənən **bundak, undak, uşandak, şundak** sözlərini də daxil edir.

Ə.Z.Abdullayev «elə, belə» işarə əvəzliyinin etimologiyası məsələsinə toxunmuş, bu məsələni daha çox elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə izah etmişdir. Müəllifin diqqətini qaqauz dilində işarə məqsədi ilə işlənən «bola» və «bolay» əvəzliləri cəlb etmişdir. Türk dilində və eləcə də Azərbaycan dilində olan «elə», «belə» sözünün törəməsini «bu», «o» və «lay» şəkilçisi ilə bağlamaq meyli daha güclü və elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Tarixən sözdəyişdirici funksiya yerinə yetirən **lay** ünsürü sonralar sözdüzəldicilik funksiyası qazanmış, yeni leksik mənalı söz əmələ gətirmişdir. Dildə belə leksikləşmə hadisəsi indi də özünü göstərir. Məs.: yerlik və çıxışlıq halda işlənən şəkilçilərin omonimləşməsi və zərf əmələ gətirilməsindəki rolunu qeyd etmək olar. Bu inkişaf yolunu bu şəkildə izləmək mümkündür: **bu lay > bu la > belə, o > lay > o la > elə**.

Bəzi qrammatika kitablarında qeyd edilən «habelə», «o dey», «bu dey» sözlərinə də dəqiq münasibət göstərmək lazımdır. H.Mirzəzadə Ə.Dəmirçizadəyə əsaslanaraq yazır ki, habelə sözünün tərkib hissəsi «ha» və «belə» sözlərindən ibarətdir. Müxtəlif türk dillərinə məxsus olan **ha** eyni mənalı işarə əvəzliyidir. Çarpazlaşma nəticəsində **habelə** işarə əvəzliyi əmələ gəlmişdir [9, s. 186]. H.Mirzəzadə «bu» əvəzliyinin «ha beylə» şəklində də işləndiyini qeyd etmişdir. M.İslamov «habelə» sözünün Şəki dialektində «həblə» şəklində işləndiyini qeyd edir. [6] F.A.Aşnin bu sözün birinci hissəsinin işarə ədatı, ikinci hissəsinin isə işarə əvəzliyi olduğunu qeyd edir [10, s. 499]. M.Qurbanova da «habelə» sözünün əvəzlik olduğunu qeyd edir və «ha» hissəsini ədat hesab edərək sual əvəzlilərlərini əmələ gətirən «doy», «day», «doyova» sözü ilə bağlayır. «Hansı», «haçan», «hanı» kimi köklərdə yuxarıda qeyd edilən sözün habelə rolu var. Lakin «habelə» sözünü həmin köklə bağlamaq bizə belə gəlir ki, düzgün deyil. [16] Çünki bu söz hansı sözdə olursa, orada sual mənası yaradır. «Habelə» sözündəki «ha» hissəsi, bizcə, ədatdır. Özü də diqqəti cəlb etmək üçün işlədilən ədatdır. «Belə» işarə əvəzliyidir. «Habelə» işarə məqsədi ilə tarixən işlənsə də, indi bunu işarə əvəzliyi kimi qeyd etmək düzgün deyildir. Bu söz bağlayıcı kimi, nəticə mənası verən ara söz kimi işləyə bilər.

İşarə əvəzlilərinə **həmin, haman** sözlərini də daxil etmək olar. H.Mirzəzadə bu əvəzlilərin tarixən az, məhdud, müasir dövrdə isə çox işləndiyini qeyd edir. **Haman** sözünün mənşəcə fars sözü olduğu (**həm, an**) qənaətinə gəlir. «Həm» - təkid, şiddət bildirən hissəcik, «an» isə Azərbaycan dilində uzaq məsafəni bildirmək üçün işlədilən **o** əvəzliyinin farsca qarşılığıdır. Həmin əvəzlilər «bu», «o» işarə əvəzliləri kimi işlənir. Onların ifadə etdiyi mənalarda yaxın məna vardır.

Həmin, «Müasir Azərbaycan dili» kitabında qeyd edildiyi kimi çox zaman danışan öz müsaibə üçün müəyyən olan bir əşya, hadisə haqqında danışarkən «həmin» işarə əvəzliyindən istifadə edir. Məs.:

«Həmin», «həmən» işarə əvəzliləri daha çox müəyyənlik və konkretlik bildirir. Bu məqamlar sözügedən əvəzlilərin «o» və «bu» işarə əvəzliləri ilə paralel işləndiyi zaman baş verir. Bunların paralel işlənməsi zamanı mütləq hər hansı sözə ifadə olunan obyekt tələb olunur. Məs.:

Mən həmən o Şeyx Şəbanı deyirəm ki, yolun qırağındakı məhəllə məscidinin qabağında əyləşib pinəçilik edərdi (Ə.Haqverdiyev).

«Həmən» əvəzliyi ilə zamanca əvvəllər olmuş hadisəyə də işarə oluna bilər. Həmən hadisələrdən Əli də xəbərdardır. Həmən məsələni iclasda müzakirə edəcəklər.

«Həmən» məkan münasibəti də bildirir. Tamaşa qarı həmən yerdə öz kreslosunda oturub Ağazanı gözləyirdi (Əbülhəsən).

«Həmənki» sözü M.Qurbanova tərəfindən düzgün olaraq atributiv münasibətli söz kimi qəbul edilib. Biz burada dəqiqləşdirmə aparsaq deyə bilərik ki, bu sözə düzəltmə sifət kimi yanaşmaq lazımdır. Müqayisə et: **həmənki söz, axşamki hadisə**. «Ki» şəkilçisi adlara qoşularaq sifət əmələ gətirir. Bu şəkilçi sözləri artırır və sifət əmələ gətirir.

İşarə əvəzlilikləri bütün türk dillərində işlək və dinamik xüsusiyyətə malikdir. Bəzi fonetik fərqləri nəzərə alaraq demək olar ki, türk dillərindəki işarə əvəzlilikləri ortaqlıq və özlərində eyni söz tərkibin, etimoloji xüsusiyyətləri birləşdirən söz qruplarıdır.

İşarə əvəzlilikləri leksik-sintaktik zənginliyinə, funksiyalarının müxtəlifliyinə, üslubi imkanlarının genişliyinə görə əvəzliyin digər mənə növlərindən seçilir. Zəngin semantika, işarə və əvəz etdiyi sözlə olan deyktik münasibət bu əvəzlilikləri universal dil vahidlərinə çevirir. İşarə əvəzliyinin həqiqi mənası müxtəlif, eynicinsli şəxs, hadisə və obyektlərin seçilməsinə, konkretləşdirilməsinə və ayrılmasına xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Y.Ə. Müasir Azərbaycan dilində –lay şəkilçisinin aqibət, və elə, belə sözlərinin etimologiyası haqqında. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, №5, 1968.
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I his. Bakı, 1959.
3. Cəlilov F. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı: Maarif, 1983.
4. Dəmirçizadə Ə., D.Quliyev. Qrammatika I his. Morfologiya. Bakı, 1938.
5. Xıdırəv M.N., Alenin F.D. Göstərilən əsəri.
6. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı: Elm, 1986.
7. Qurbanova M. Müasir Azərbaycan dilində işarə əvəzlilikləri. Nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 1987.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962.
9. Mirzəzadə H. Türk dillərində əvəzliliklər, Bakı, Elm, 1986.
10. Ашнин Ф.А. Указательные частицы в тюркских языках, Известия АНССР отд.лит в яз. 1958. Т-ХVII, вып 5 с.499
11. Баскаков Н.А. О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках, Доклады и сообщения институтов языкознания, АНССР, Р1, М., 1951.
12. Гиганов И. Грамматика татарского языка. СПб, 1801.
13. Дмитриев Н.К., А.Н.Кононов, Е.Севертян. Этимологический словарь тюркских языков. Т.II. М., 1978.
14. Казымбек М. Общая грамматика турецко-татарского язык. Изд.2-е. Казань, 1846.
15. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960.
16. Курбанова А.И. Указатели местоимения в современном Азербайджанском языке. Автореферат кан.дис. Баку, 1987.
17. Поцелуевски А. Происхождение личных и указательных местоимений. Ашхабад, 1947.
18. Севертян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1978.
19. Тенишев Е.Р. Строй сахарского языка. М., 1976.
20. Юдахин К. Киргизско-русский словарь. М., 1940.

KOMMUNİKASIYA SƏVİYYƏLƏRİ

İlhamə Həbib qızı Hacıyeva

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

ilhame.haciyeva1964@mail.ru

Abstract

Levels of communication

One of the main factors influencing the development of society is the development of information and communication technologies in the last decade of the 20th century. Business communication is chosen based on its meaning and content. Unlike effective communication, this is more mass and professional communication. Experts distinguish several types of communication depending on their goals, results and characteristics: cognitive communication, persuasive communication, expressive communication, propositional communication and ritual communication. Each of them has its own goals, expected results, organizational conditions, forms of communication and means. These levels cover more personal relationships and allow abstraction in their definition.

Key words: *information and communication, business communication, effective communication, communication levels, communication quality.*

Cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri XX əsrin son onilliyində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafıdır. Onların təsir dairəsi dövlət strukturlarını və vətəndaş cəmiyyəti institutlarını, iqtisadi və sosial sahələri, elm və təhsili, mədəniyyəti və bütövlükdə insanların həyat tərzini əhatə etmişdir. Təbii ki bir çox ölkələr informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının verdiyi üstünlüklərdən faydalanırlar. Hazırda informasiya cəmiyyətinə istiqamətlənmiş yolun bəşəriyyətin gələcəyinə gedən yol olduğu artıq heç kimdə şübhə doğurmur. Azərbaycan xalqının ədəbi dili də daim inkişaf edir və cilalanır, daha yüksək mərhələlərə qalxır, cəmiyyətin yeni yaranan ehtiyaclarına xidmət göstərir. Prof. T.İ.Hacıyev ədəbi dilin bu xüsusiyyəti haqqında danışarkən belə yazır: “Ədəbi dil tarixi kateqoriyadır. Müxtəlif ictimai-tarixi inkişaf mərhələlərində o, eyni keyfiyyətdə, eyni məzmununda qala bilməz və qalmır. Onun hər tarixi şəraitə uyğun əlamətləri və vəzifələri olur” (5, 24). Alimin böyük uzaqgörənliklə söylədiyi bu fikirlər indi də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Müasir insan öz yaşayış və fəaliyyətə zamanı, kiminlə əlaqəyə girir, cəmiyyətin sosial-siyasi və mənəvi sahəsində hər hansı bir problemi həll etməyə çalışır. O, məqsədyönlü, peşəkar ictimai-akademik nitqin meydana gəlməsində subyekt rolunun ifasını öz üzərinə götürərkən ədəbi dilin yüksək inkişaf səviyyəsinə söykənir və nitqinin kamilləşməsi, onun adresata effektiv təsiri üçün bu tükənməz mənbədən yetərinə bəhrələnir. İnformasiyanın mübadilə prosesi, üç cəhətdən fərqləndirilir: 1. Texniki kommunikasiya-bir nöqtədən, qurğudan və şəxsə digərinə müəyyən rabitə kanalı ilə məlumatın verilməsi; 2. Semantik kommunikasiya-informasiyanın məzmununun qəbuledici tərəfindən başadüşülməsi şərtlə verilməsi və qəbul edilməsi; 3. Praqmatik kommunikasiya-verilən informasiyanın qəbuledicinin fəaliyyətinə təsiri və səmərəli istifadə edilməsi. Kommunikasiyanın “effektiv kommunikasiya” deyilən formasını da ayrıca qeyd edirlər. Effektiv kommunikasiya konkret ünvanlara yönəlir, bu təkcə ayrı-ayrı insanlara deyil, qruplara və təşkilatlara imkan verir ki, yüksək səviyyədə əlaqələr qursunlar. Burada qeyri-verbal vasitələrin üstünlüyü diqqəti çəkir; fikir, məlumat, ideya və maddi daşıyıcılarla mübadilə müəyyən işarələr vasitəsilə çatdırılır. Bu xüsusiyyət onu kommunikasiyaya yox, ünsiyyətə yaxınlaşdırır.

İşgüzar kommunikasiya öz məna, məzmun fərqi ilə seçilir. Effektiv kommunikasiyadan fərqli olaraq, o daha kütləvi və peşəkar ünsiyyətdir. Kommunikasiyanın bu forması bəzən “effektiv- işgüzar kommunikasiya” adlanır. Bunun adı ünsiyyətdən fərqi odur ki, o özündə məlumatın ötürülməsi, qəbulu, fakt və emosiyaları birləşdirir. Bu sahə üzrə tədqiqatçılar belə bir fikir vurğulayırlar ki, “kiminlə danışacağımızı, nə danışacağımızı və necə danışacağımızı çox diqqətlə seçməliyik” (13). Məhz bu seçimin

düzgün olması kommunikasiyadan gözlənilən nəticələrin effektivliyini şərtləndirir, ümumi dil, ümumi yaddaş və ümumi düşünməyə yol açır.

“İşgüzar kommunikasiya” bəzən adi kommunikasiya ilə müqayisə olunur, onların arasında fərqlər açıqlanır. Kommunikasiyanın və işgüzar kommunikasiyanın arasındakı birinci fərq ondan ibarətdir ki, o təkcə insanlar arasında yox, texniki informasiya daşıyıcıları arasında da mövcud olur. İşgüzar kommunikasiya isə yalnız insanlar arasında mövcuddur. Adi kommunikasiya yalnız məlumatın ötürülməsi ilə məşğul olur, işgüzar kommunikasiyada isə informasiyanın praktik xarakterli olması önəm daşıyır.

Kommunikasiya və işgüzar kommunikasiyanın ikinci fərqi onun baş verməsi prosesində subyektin obyektə və ya subyektin subyektlə əlaqəsindən asılıdır. Adi kommunikasiya zamanı mübadilə edən tərəflərdən biri aktiv, o biri isə passivdir. İşgüzar kommunikasiyada isə hər iki tərəf fərdi və aktiv subyektlərdir. Onların hər ikisi aktiv fəaliyyətdədir, yeri gəldikcə, burada rollar dəyişə də bilər.

Kommunikasiyanın monoloji, işgüzar kommunikasiyanın isə dialoji xarakterə malik olması onlar arasındakı üçüncü fərqdır. Çünki adi kommunikasiyada birtərəflilik mövcuddur, işgüzar kommunikasiya isə qarşılıqlı əlaqə, münasibətlər prosesidir. Əks-əlaqə mərhələsi varsa, bu işgüzar kommunikasiyaya işarədir. Buna görə də kommunikasiyanın mərhələlərini müəyyənləşdirərkən məhz işgüzar kommunikasiyaya əsaslanırlar. Məsələn, F.Şiriyev kommunikasiyanın mərhələlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir: “informasiya mübadiləsinin başlanğıcı; ideyaların söz, simvol və məlumatlarla təcəssümü; informasiyaların seçilmiş rabitə vasitəsilə ötürülməsi; informasiyanın verbal və qeyri-verbal formada qəbul edilməsi; əks-əlaqə mərhələsi kimi informasiya qəbul edənə ona cavabı (10,79-80). F.Şiriyevin göstərdiyi bu mərhələlərin yalnız sonuncusu işgüzar kommunikasiyaya birbaşa işarədir. Məlumdur ki, əks-əlaqə bütün tərəflərin bu və ya digər dərəcədə aktivliyi, kommunikativ vahid kimi çıxış etməsindən yararır.

“İşgüzar kommunikasiya özü də bəzi hallarda qeyri-ışgüzar ünsiyyətlə qarşılaşdırılır. Əgər işgüzar kommunikasiyada başqaları ilə dialoq, dərk etmə, yaradıcı fəaliyyət əsas yer tutursa və o, yeri gəldikcə, improvizasiya imkanlarına malikdirsə, qeyri-ışgüzar ünsiyyət daxili-psixoloji problemlərlə bağlıdır. Bu da əslində informasiya mübadiləsidir, qarşılıqlı təsir formasıdır” (7, 28). Onun da əsas məqsədi vardır və birgə fəaliyyətin effektivliyini yüksəldə bilər, lakin imkanları məhduddur. Fikrimizcə, səssiz ünsiyyətlə baş verən kommunikativ fəaliyyət produktiv mahiyyətinə görə səslə dialoq əsasında qurulan ünsiyyətdən çox geri qalır.

Mütəxəssislər ünsiyyətin məqsəd və nəticələrinə, xarakterik xüsusiyyətlərinə görə daha 5 növünü qeyd edirlər: idrak ünsiyyəti, inandırıcı ünsiyyət, ifadəli ünsiyyət, təklif ünsiyyəti və ritual ünsiyyət. Bunların hər birinin öz məqsədləri, gözlənilən nəticələri, təşkilati şərtləri, ünsiyyət formaları və vasitələri vardır (2, 17).

İdraki ünsiyyət obyektiv varlığın dərk edilməsini təmin edən əsas şərtədir. Ünsiyyət psixi proseslərin dinamikasına və təzahürünə təsir edir, onları daha mütəhərrik edir. Belə ki, ünsiyyət sayəsində insan keyfiyyətcə dəyişir, tənhalıqdan, xüsusilə psixoloji tənhalıqdan uzaqlaşır və hərtərəfli inkişaf edir. Əslində idraki (koqnitiv) inkişaf insana cəmiyyətdəki sosial rolunu ifadə etməyə zəmin yaradır.

Aristoteldən üzü bəri nitq predmetinin komponentləri təkcə reallıqdakı hadisələrlə deyil, idrakın müxtəlif sahələri ilə də bağlanmışdır. Buraya intellektual, mənəvi dəyər və emosional sahələr daxildir (4, 70). İntellektual (loqos) anlayışı altında mövzu sahəsi, anlayışlar, qanunauyğunluqlar nəzərdə tutulur. Mənəvi dəyər (etos) məna-məzmun xüsusiyyətlərini, elmi biliyi və yaradıcılığı, emosional sahə emosional-ekspressivliyi özündə ehtiva edir.

Deməli, idraki ünsiyyət zamanı nəinki mühit haqqında məlumat əldə edilir, eyni zamanda real varlığın şüurlu dərk edilməsi baş verir. Beləliklə, idraki ünsiyyət adi kommunikasiya səciyyəsiindən kənara çıxaraq psixoloji prosesləri də idarə edə bilər (14).

Ünsiyyətin ikinci növü kimi göstərilən inandırıcı ünsiyyət tərəf-daşın diqqətini mübadilə edilən məlumata cəlb etmək, tərəf-müqabilərini gözlənilən nəticələrə inandırmaqdır. Bu zaman kommunikasiya ilə təşkil olunmalıdır ki, konkret olaraq iş ortaqlarının imkan və maraqları nəzərə alınsın, ünsiyyət formaları düzgün təşkil edilsin, iş çağırışı, yeri gəldikcə, kompliment formalarından istifadə edilsin. İş ortağının əks dəlilləri və tənqidi münasibətləri də hökmən nəzərə alınmalıdır. Bu zaman nitqin əsas komponentlərindən olan pafos (emosional-ekspressiv xüsusiyyətlər) əsas rol oynaya bilər. Psixoloji me-

todların düzgün texnologiyalarının seçilməsi, etibarlı mühitin yaradılması inandırıcı ünsiyyətdən gözlənilən müsbət nəticəni əldə etməyə imkan verir.

Ünsiyyətin üçüncü növünü “dəstəqli ünsiyyət” də adlandırırlar. Bu ünsiyyətdən “məqsəd bir tərəfdaşda psixo-emosional əhval-ruhiyyə yaratmaq, hisləri, təcrübələri çatdırmaq, lazımı sosial hərəkətlərə təşviq etmək” (2, 19) olduğundan ünsiyyətin bu növünü “ifadəli ünsiyyət” də adlandırırlar. Fəal interaktiv təlimdə psixoloji hörmət və etibar əsas mexanizmlərdən sayılır.

Prof. H.Balıyev yazır: “Fəal dərstdə şagird olduğu kimi (idrak səviyyəsi, psixi durumu, fiziki aurası və s.) qəbul edilməli, ... müəllim şagirdi daima dəstəkləməli, onun elmi-tənqidi səhvini faciəyə çevirmə-məlidir” (1, 131). Bu mexanizmi eynilə, dəstəqli ünsiyyət formasına da aid etmək olar. İş ortağı ünsiyyət zamanı dinlədiyi adamın (qrupun, kollektivin) səmimiyyətinə inanmalı, tərəf-müqabilin duyğu və düşün-cələrinə təsir edən vasitələrdən istifadə etməlidir.

Təklif ünsiyyəti dedikdə, tərəf-müqabilə ilhamverici təsir göstər-mək başa düşülür. Burada birinci tərəf öz fəallığı ilə seçilməlidir. Təklif üçün seçilən məlumat mübadiləsi aydın olmalı, hər iki tərəf arasında möhkəm inam atmosferi yaradılmalıdır. Tərəfdaş nəzərə almalıdır ki, qarşı tərəf onun təklifi barədə geniş məlumatla malik olmaya bilər. Bu zaman təklif ikinci tərəfi maraqlandırmaz. Ona görə də təklifdən qabaq reklam, görüş, məsləhətləşmə və digər təlim formalarından istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bu ünsiyyətdən alınan nəticə partnyorun təklifə verdiyi dəyərdən çox asılıdır.

İş dünyasında ənənəvi münasibətləri birləşdirmək və qorumaq məqsədi daşıyan ünsiyyət-ritual ünsiyyət həm ənənələri qorumaq, həm də yenilərini yaratmağı nəzərdə tutur. Burada məkan mühiti, bayram və ya ritual əhval-ruhiyyənin vəziyyətinə uyğunluq, milli adət-ənənələrə etibar əsas xüsusiyyətlərdəndir. İştirakçılar aktiv kütləvi fəaliyyətə daxil edilməli, mərasim meyilləri qorunmalıdır. Ritual ünsiyyət daha çox mənəvi, psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Göründüyü kimi, ünsiyyətin, kommunikasiyanın bu formalarının hamısı öz təbiəti etibarilə maddi və mənəvi dünyada bir tərəfin digər tərəflə məlumat mübadiləsi səciyyəsi daşıyır. Səmərəli ünsiyyət qurmaq və onu qorumaq üçün işgüzar kommunikasiyanın funksiyalarından yerli-yerində istifadə etmək lazımdır.

Ünsiyyətin funksiyalarına gəlincə, onu demək lazımdır ki, bunlar çoxsaylıdır və bu funksiyaların müxtəlif bölgüləri mövcuddur. Məsələn, N.Məmmədli öz dərslərində ünsiyyətin əsas funksiyalarını mübahisəli şəkildə təqdim edir; o, işgüzar kommunikasiyanın dörd əsas funksiyası adı altında instrumental, sindikativ, özünü ifadə etmə və yayım funksiyalarını təqdim edəndən sonra (9, 24) işgüzar kommunikasiyanın əsas funksiyaları cərgəsində informasiyavericilik, interaktivlik və perspektivliyi qeyd edir (9, 25). Fikrimizcə, ikinci təqdim olunanlar funksiya yox, birinci cərgədə verilənlərin xarakterik xüsusiyyətləri hesab edilə bilər. Belə deyə bilərik: Instrumental funksiya interaktivdir, özünüifadə etmə perspektivliyə malikdir və b. k.

Instrumental kommunikasiya birgə görülən kollektiv işdir, burada müştərək fəaliyyət nəzərdə tutulur; funksiyanın adındakı “instrumental” sözü məcazi mənada, daha çox musiqiyə aid termin kimi başa düşülür. Bu funksiya şəxslər arasında qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanır, burada qarşılıqlı təsir formalarından istifadə etməklə tərəf müqabilin inamını möhkəmlətmək, onu qarşılıqlı razılaşmaya təşviq etmək mümkündür.

Sindikativ funksiya ünsiyyətə qoşulanların birliyini möhkəmləndirir, daha çox maliyyə sistemi ilə, kredit riskləri ilə bağlıdır. İnternet resurslarında “sindikativ” termini kredit forması kimi qeyd olunur; bu həm də birgə kreditdir, deməli, o, ünsiyyətə qoşulan tərəflərin hər ikisinin mənafeyinə uyğun tətbiq edilə bilər.

Özünü ifadə etmə qarşılıqlı anlaşma və kommunikasiyadır; burada ünsiyyət tərəfdaşları bir-birinin güclü və zəif cəhətlərinə bələd olmalı, onlara xoş gəlməyən məsələləri gözlənilən nəticələri nəzərə almaqla “orta qızıl xətt” prinsipi ilə həll etməyə çalışmalıdırlar. Bu funksiyanın əsas xüsusiyyəti perspektivlik hesab olunur.

Yayım funksiyası informasiyaverici xarakterlidir. Bu funksiya məlumatların verilməsini nəzərdə tutur; məlumatlar həqiqi və qeyri-həqiqi də ola bilər. Sosial şəbəkələr vasitəsilə bir çox informasiyalar yayılır. Yayım funksiyası onların içərisində olan informasiyaları işgüzar-kommunikativ baxımdan dəyərləndirir və internetlə paylaşır.

Beləliklə, ünsiyyət funksiyalarını iki əsas qrupda cəmləşdirmək olar; bu onun bütün parametrlərini əhatə edir: “a) insanların birgə fəaliyyətinin təşkili (başqa sözlə, “ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə söyləri əlaqələndirmək”); b) şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması və inkişafı (yəni “münasibətləri aydınlaşdırmaq məqsədilə qarşılıqlı təsir”) (15).

Ünsiyyət anlayışının bəzi hallarda üç, bəzi hallarda isə iki səviyyə müəyyənləşdirirlər: “Ünsiyyət anlayışının üç səviyyəsi vardır:

- fərdin həyat tərzini təmin edən (maksimal səviyyə);
- müxtəlif fərdi əlaqələrə əsaslanan söhbət, mübahisə (orta səviyyə);
- psixoloji durumu təyin edən (mikrosəviyyə) (9, 20).

Göründüyü kimi, bu səviyyələr daha çox şəxsi ünsiyyəti əhatə edir və onların müəyyənləşdirilməsində mücərrədliyə yol verilir. Digər araşdırmaçılar şəxsi ünsiyyətin iki səviyyəsini ayırır və bu bölgü kommunikatativ xarakterə malikdir. Qeyd edilir ki, birinci səviyyədə ünsiyyət iki (və ya üç) adamın vasitəsiz təması kimi meydana çıxır və emosional xarakter daşıyır. İkinci səviyyədə isə tədricən emosional ünsiyyət şəraitində adamlar öz nöqteyi-nəzərlərini izah etməyə, müdafiə etməyə, bir-birlərinin fikirlərini, əməllərini və s. müəyyən mövqedən qiymətləndirməyə başlayırlar.

Birgə fəaliyyət şəraitində ünsiyyət funksional xarakter kəsb edir, yəni onun mövzusu birgə fəaliyyətin obyektini müəyyən olunur (15). Diqqətlə fikir versək, görürük ki, bu səviyyələr bir-birini tamamlayır və ümumən həm ilkin vəziyyəti, həm də kommunikatativ situasiyanı əhatə edir. Ünsiyyətin ikinci səviyyəsində onun səviyyələri məna və anlamla bağlıdır. İnformasiyanın sonrakı fəaliyyəti və dəyəri onun mənasından çox asılıdır. Məna ümumi informasiyanı, anlam isə əlaqəni göstərir. Bunun nəticəsində isə müəyyən səviyyə əldə olunur.

Beləliklə, bir sıra nitq bacarıqlarının əldə edilməsi və inkişafı kommunikasiyaya girənlərin nitq mədəniyyətinin səviyyəsindən də çox asılıdır. Mədəni nitqə yiyələnmək, onun tələblərinə əməl etmək nitqin kommunikatativ keyfiyyətinə təsir göstərir. “Mətn qurmaq, onu dərk etmək danışq tərzinin, münasibətlərin düzgün qurulmasını təmin edir və bunlar insanların peşəkar fəaliyyətində vacib məsələlərdəndir” (9,30).

Kommunikasiya prosesində nitq mədəniyyətinin rolu ondan ibarətdir ki, ünsiyyətə girənlər mədəni nitqin bütün tələblərinə- nitqin dəqiqliyi, düzgünlüyü, təmizliyi, aydınlığı, ifadəliliyi, məntiqiliyinə bələd olsunlar və ona yerli-yerində riayət etsinlər. Nitqin məntiqiliyi, kəsərli və cəlbədicə olması, möhkəm məntiqə söykənməsi, rabitəliliyi kommunikativliyin əsas şərtlərindən sayılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bəliyev H., Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslük). Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
2. Eminli B.İ., Paşayeva G.B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (dərs vəsaiti). Sumqayıt: SDU, 2021, 400 s.
3. Əfəndizadə Ə. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı: Maarif, 1975, 176 s.
4. Hacıyeva İ. (Mirtalıblı). İşgüzar kommunikasiya. Monoqrafiya. Bakı: Füyuzat, 2022, 236 s.
5. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
6. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı: Elm, 2012, 392 s.
7. Hacıyeva İ., Seyidova S. Məmmədova N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: Adiloğlu, 2024, 400 s.
8. Xəlilov B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: Adiloğlu, 2021, 476 s.
9. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (dərslük). Bakı: Elm və təhsil, 2021, 512 s.
10. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və kommunikasiya. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 400 s.
11. Десяева Н. Д. Академическая коммуникация. Москва: ООО Изд. «Юрайт», 2020, 150 с.
12. Мурашов А. А. Культура русской речи. М.: Просвещение, 2006, 239 с.
13. tr.linkedin.com.
14. kayzen.az.//bloq//ünsiyyət
15. <http://psixologiya.net>.

NAXÇIVAN ŞİVƏLƏRİNDƏ ZƏRFLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nuray Əliyeva

Filologiya elmləri doktoru, dosent

AMEA Naxçıvan Bölməsi

naliyeva22@mail.ru

Abstract

Lexical-semantic features of adverbs in Nakhchivan dialects

The article examines the adverbs used in Nakhchivan dialects and shows that, these words, which describe movement from various aspects, occupy a unique place in the dialect lexicon. Research shows that a large part of the adverbs used here are national words and have existed in our language since ancient times. That is why many of them appear in ancient dictionaries of Turkic languages, as well as in our first native examples. In the article, simple adverbs such as *becid*, *ehmal*, *qayım*, derivative adverbs such as *dördəmə*, *şəsdənən*, *qarannıxlı*, *tıxlama* and complex adverbs such as *bıldır-bıldır*, *siləbəsilə*, *yarımyeylax*, *yanperti* which are collected from dialects are included in the study. Their moments and places of development, as well as their etymology, have been identified. As a result of this research, we can say that, most of the adverbs used in the Nakhchivan dialects are words belonging to the general Turkic lexical layer of the dialect. The suffixes involved in adverbial creation here are also mainly national in origin.

Keywords: *dialect, adverbs, lexical-semantic features, etymology.*

Giriş. Naxçıvan şivələrinin ədəbi dildən fərqli, özünəməxsus, maraqlı lüğət tərkibi vardır ki, bu da şivələri ədəbi dildən ayıran əsas xüsusiyyətlərdən hesab oluna bilər. Bu xüsusiyyətlərdən ən əsası isə şivələrdə işlənən və ədəbi dilimiz üçün xarakterik olmayan vahidlərdir. Bu baxımdan Naxçıvan şivələri çox maraqlı dil materialı ilə zəngindir. Burada yerli şivələri xarakterizə edən elə sözlərə rast gəlirik ki, onlar ədəbi dildə yoxdur. Bu cür sözlər Naxçıvan şivələrinin leksikasının böyük bir hissəsini təşkil edir. Onların bir qismi digər şivələrimizdə də qeydə alınmamışdır. Bəziləri isə dilimizin digər şivələrində qarşımıza çıxır. Maraqlıdır ki, bu cür dialekt səciyyəli sözlərin əksəriyyəti dilimizin öz daxili imkanları hesabına yaranmış milli sözlərdir, müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər və quruluşca da müxtəlifdir. Naxçıvan şivələrinin əsas leksik xüsusiyyətləri bu sözlərdə öz əksini tapır. Naxçıvan şivələrində bütün əsas nitq hissələrində olduğu kimi, zərflərin də leksik-semantik təhlili maraqlı dil faktlarını ortaya çıxarmağa imkan verir. Burada işlənən zərflərin müəyyən bir qismi ədəbi dilimiz və digər şivələrimiz üçün xarakterik deyil. Bu cür sözlər Naxçıvan şivələrində işlənən zərflərin əsas hissəsini təşkil edir. Bu zərflər yerli şivələrin xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Sadə zərflər

Becid. Naxçıvan şivələrində “cəld” mənasında işlənir: -Birəz *becid* olgənən ki, hammıdan sora ge:p çıxmıyax (Ordubad: Aza). -*Becid* dərbəşən heş vaxdı peşman olmaz (Şahbuz: Gömür). Dilimizin bəzi digər şivələrində də bu sözə eyni mənada rast gəlirik. Bakı şivəsində bu kökdən *becidlemek* “sürətləndirmək” [1, s. 39] feili də yaranmışdır. *Becid* sözü tarixən də türk dilləri üçün işlək olmuş qədim dil vahidlərindəndir. Bunu həmin zərfin qədim yazılı abidələrimizdə və anadilli nümunələrimizdə işlənməsi də sübut edir. E.Əzizov yazır ki, *becid* sözünün digər oğuz dillərindəki vəziyyətini, müasir Azərbaycan dili şivələrində işlənmə dairəsini və dilimizin yazılı abidələrində seyrək halda müşahidə olunmasını nəzərə alaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu söz ədəbi dilin işlək lüğət vahidi ola bilməmiş, dilimizin inkişafının bütün dövrlərində, demək olar ki, dialekt sözü olaraq qalmışdır [12, s. 217]. Lakin bununla belə, bu vahid dilimizdə qədimdən bəri işlənmiş maraqlı sözlərdən biridir. B.Xəlilov bu dil vahidini qafqaz dillərindən – saxur, udin və avar dillərindən Azərbaycan dilinə daxil olan sözlər sırasında göstərmişdir. Lakin M.Məmmədli dialekt leksikasındakı qədim türk sözlərindən danışarkən yazır ki, dialekt leksikasında ilkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan qədim türk sözlərindən biri də *becid* “tez, cəld” sözüdür [10, s. 277].

Bizim də fikrimizcə, bu söz türkmənşəli qədim dil vahidlərindəndir. Becid sözü ilk anadilli ədəbi nümunələrimizdə də işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da: Oğul, sən mala becid ol yığ, mən saña qız arayı gedəyim.

“Dastani-Əhməd Hərami”də:

Önürdü məskənətlə söyləyəlim,
Becid olur isə cəng eyləyəlim.

Bölgə şivələrindən topladığımız dialektoloji materiallarda qeydə aldığımız bu sadə zərf Azərbaycan dilinin başqa şivələrində də həm bu şəkildə, həm də becid-becid formasında mürəkkəb zərf kimi də işləyə bilər. Türkiyə türkcəsində də becid “cəld, tələsik” deməkdir. Türkcənin şivələrində becid “nağd” [15] mənasında da qeydə alınmışdır.

Ehmal. Naxçıvan şivələrində bu sadə tərz-i-hərəkət zərfi “yavaş, asta” mənasında qeydə alınmışdır: -Üş gün yol ge:llər, yolda dəyanıllar, yeməx'lərin, işməx'lərin yeyillər, heyvanımız da su içir, kəşəndə dincəlr, sora ehmal dərbənilər, tüşüllər yola (Kəngərli: Çalxanqala). -Ehmal danışginən, uşağı ancax yatırtmışıx, oyammasın (Culfa: Milax). Bu söz ərəb mənşəlidir və mənəbə dildə “əhəmiyyət verməmə, vəzifəsini yerinə yetirməmə” [7, s. 134] mənası ifadə edir. Klassik anadilli ədəbiyyatımızda da bu sözə rast gəlirik. M.Füzulidə:

Ehmal edəriz itaətində,
Təqsir ədayi-xidmətində.

Türkiyə türkcəsində də ihmal variantında eyni mənada ədəbi dil səviyyəsində işlənir. Naxçıvan şivələrində isə bir qədər mənə dəyişikliyinə uğramışdır. Dilimizin Qərbi Azərbaycan, Meğri şivələrində də “yavaş, asta” anlamında qeydə alınmışdır. Eyni zamanda Naxçıvan şivələrində bu sözdən ehmalca, ehmallica, ehmal-ehmal zərfləri də yaranır.

Qəyim. Bu söz Naxçıvan şivələrində “bərk, möhkəm” mənasında işlənir: -Onnan sora qəyidirix' qəşəx' motalı ağzın qəyim sıırıyır, bərg çəkirix' (Şəhur: Xanlıqlar). -Hana:n iplərin gərəx' qəyim çəkəsən ki, gəbə yaxçı çıxa (Culfa: Milax). Azərbaycan dağlılarının – tat dilinin Ərəsküş-Dağ Quşçu ləhcəsində də qayim “möhkəm dözümlü” [13, s. 100] mənasında işlənir.

Məlumdur ki, Oğuz xanın oğlu Gün xanın övladlarından birinin adı Qayı idi. Türk dillərində kaya “iki əşyanı möhkəmcə bir-birinə bağlamaq, tikmək, əymək” mənasında qeyd olunmuşdur. Ümumiyyətlə, tədqiqatlarda ka//qa qədim türkmənşəli kökün “ailə, əcdad, qohum” mənasında olduğu göstərilir. “Türk etnonimlərinin bir çoxunun mənşəyi ka kökü ilə bağlıdır. Məsələn, Oğuz türklərinin Qay//Qayı//Kayı adlı qəbiləsi olmuşdur: -Axır zamanda xalıq gerü Qayıya dəkə, kimsənə əllərindən almaya” [9, s.89]. Bəzi lüğətlərdə qayim sözü ərəb sözü kimi göstərilərsə də, bizim fikrimizcə, qayim sözü türkmənşəli dil vahididir və qədimdən bəri dilimizdə işlənəlməkdədir. Xətəinin dilində də bu söz aşağıdakı məqamda eyni mənada işlənmişdir:

Olmağ diləsin işin mülayim,
Olgil Əlinin işinə qayim.

Naxçıvan şivələrində heyvanın balası doğulanda da “dırnağı qəyim olsun”, yəni möhkəm olsun deyilir. Aşıq yaradıcılığında, o cümlədən Azərbaycan dastanlarında da bu leksik vahidə eyni mənada rast gəlirik. “Alı xan – Pəri” dastanında:

Qızıldan, gümüşdən atlas bəhrisi,
Qəyim qədim olsun bağı tərənin [2, s.56].

Naxçıvanın Kəngərli, Şəhur rayonu şivələrində qayim həmçinin qədim sözünün dialekt variantı olaraq sifət kimi də işlənir: -Biz qayim vaxdın adamıyız, indiki işdərdən sənə:n başımız çıxmaz (Şəhur: İbadulla). Özbək dilinin dialektlərində kayım “rahat, uyğun, münasib” [16, s.154] mənasında işlənir.

Düzəltmə zərflər

Naxçıvan şivələrində düzəltmə zərflər də özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Burada müxtəlif nitq hissələrindən zərf düzəldən şəkilçilər vasitəsilə düzəltmə zərflər yaranır ki, bu şəkilçilərin bəziləri müasir ədəbi dilimizdə yoxdur.

Dördəmə. Naxçıvan şivələrində bu düzəltmə zərf “tez” mənasında işlənir: -Bi də baxdılar ki, bıdıha Zəmfəre özünü dördəmə yetirdi (Culfa: Kırna). -Cavannıxdə bı dağlarda atdarımızı az

dördəmə çapbamışx (Şahbuz: Biçənək). Bu söz əslində daha çox atın qaçışına aid edilsə də, yerli şivələrdə insan haqqında da belə deyilir. Dilimizin Gədəbəy şivələrində bu söz dördələmə, Qazax, Meğri, Salyan, Tovuz şivələrində dördəm, Bakı, Cəbrayıl, Qazax dialekt və şivələrində dördəmə [1, s. 153] variantında qeydə alınmışdır. Bu dialekt vahidi dörd müəyyən miqdar sayına -əm şəkilçisinin əlavəsi ilə yaranmışdır. Bu şəkilçi adlardan ad əmələ gətirən qeyri-məhsuldar şəkilçidir və həm ədəbi dilimizdə, həm də şivələrimizdə, üçəm, dördəm, güzəm, bəndəm kimi sözlər yaradır. Bu cür sözlərin sonuna ə səsinin əlavəsi Naxçıvan şivələri üçün xarakterik haldır. Bunu öhrəmə “tələsik, qaça-qaça” zərfində də görürük.

Şəsdnən. Naxçıvan şivələrində “qorxmadan, çəkinmədən” mənasında geniş şəkildə işlənir: -Bircə dəhə də şəsdnən desin ki, hə, mən bı işi görmüşəm, səhvi eləmişəm görmüşəm (Babək: Qahab). -Orda çay içən bir adam dedi ki, qorhma xan yaxcı sazı xoşduyur, şəsdnən get, bəlkəm də sa: ənam da verər (Şahbuz: Külüs). Bu sözün kökü şəst fars mənşəli alınma dil vahididir. Fars dilində “ləyaqət, vüqar, heysiyyət” deməkdir [11, s. 167]. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinə də elə eyni semantik yüklə daxil olmuşdur. Şivələrimizdə geniş şəkildə işlənir. Məlumdur ki, eyni anlamlı bu söz rus dilində də черт variantında var. Rus dilinə aid etimologiya lüğətlərində onu qədim slavyan mənşəli söz kimi izah etmişlər. Rus dilinin dialektlərində черт variantında da işlənir. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində bu dil vahidinin rus dilindən fars dilinə və yaxud əksinə keçdiyini söyləmək çətindir. Lakin şivələrimizə fars dilindən daxil olduğunu güman edirik. Çünki dil vahidlərinin xalq dilində sabitləşməsi uzun bir zaman kəsiyində baş vermişdir. Rus dilinin isə dilimizə, o cümlədən dialektlərimizə təsiri nisbətən sonrakı tarixi dövrün hadisəsidir. Naxçıvan şivələrində bu sözün şəsdinə toxundu “qüruruna toxundu”, hətta bir çox hallarda çesdinə toxundu ifadəsi şəklində də işləndiyini müşahidə edirik. Buradakı -nən şəkilçisi dilimizdə zərf düzəldən məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Ədəbi dildə də zərf yaradıcılığında geniş şəkildə iştirak edən -la, -lə şəkilçisinin dialekt variantıdır. “Bu şəkilçi ilə qoşmasının şəkilçiləşmiş formasıdır. Konkret isimlərə artırıldıqda yenə də qoşma funksiyasını saxlayır. Mücərrəd isimlərə artırıldıqda isə hərəkətin necə, nə halda, nə tərzdə icra olunduğunu bildirən zərflər düzəldir” [8, s. 317]. Qeyd edək ki, bu şəkilçi dil tariximizin əvvəlki dövrlərində də zərflərin yaranmasında iştirak etmişdir.

Qarannıxlı. Naxçıvan şivələrində “səhər tezdən, hava işıqlanmamış” mənasında zaman zərfi kimi işlənməkdədir: -Tezdən obaşdannan qarannıxlı du:rdux, başdıyırdıx heyvannarı sağmağa (Şahbuz: Kükü). -Sə:r qarannıxlı du:rux, uşaxların yeməyin ve:rix', çölə yola salırix, qəyidirix' işimizi-gücümüzü gö:rux', toyuğumuza-cücəmizə baxırix, nəfərimizi yedirdirix, içirdirix (Kəngərli: Çalxanqala). Bu dialekt vahidi türk dillərinə məxsus qədim dil vahidlərindən olan qaranlıq sözünə -lı şəkilçisinin əlavəsi ilə yaranmışdır. Qaranlıq sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da qaranqu variantında işlənir. -lı şəkilçisi isə omonim şəkilçi olub, əsasən isim və sifət düzəltmə də, bəzi zərflərin də əmələ gəlməsində iştirak edir. “Dil tariximizin əvvəlki dövrlərində də bu şəkilçi ilə düzələn zərflər olmuşdur: İyəgülü ulanur, qabırğalı böyür” [12, s. 188].

Üsrətnən. Naxçıvan şivələrində “çətinliklə” mənasında işlənir: -Könül bir saraya oxşuyur, bala, tikəndə üsrətnən tikirsən, əmə sökəndə hasant (Şəhur: İbadulla). -Mən elə üçcə dənə dədəli-analı yetimi nə üsrətnən yan-yüng elədim (Şəhur: Xanlıqlar). Bu dialekt vahidinin kökü olan üsrət sözü ərəb mənşəli olub, “çətinlik, zəhmət, sıxıntı, ehtiyac” [7, s. 416] mənasındadır. Naxçıvan şivələrində isim kimi ayrılıqda da işləyə bilər. Dilimizin Qərbi Azərbaycan şivələrində də üsrət eyni mənada qeydə alınmışdır. Ərəb və fars dillərinin güclü təsirinə məruz qalan klassik ədəbiyyatımızda da bu sözə eyni mənada rast gəlirik. S.Ə.Şirvanidə:

Birindən olmadı rəfi-mələlim,
Keçindi möhnəti üsrətdə halım.

Haqqında danışdığımız bu kökdən düzəlmiş zərfi əmələ gətirən -nən şəkilçisi isə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, zərf düzəldən -la, -lə şəkilçisinin dialekt variantıdır.

Tıxlama. Naxçıvan şivələrində “ağzına kimi dolu, çox” mənasında qeydə alınmışdır: -Mə:m anam elə əlibol arvadıydı, nə pişirsə tıxlama doldurup qonum-qonşuya pay göndərərdi, o vaxdı elə hamı həyləydi (Ordubad: Aza). -Seyini tıxlama doldurmuşdun töküldü dağıldı hər yana (Naxçıvan ş.). Dilimizin Oğuz rayonu şivələrində eyni anlamda tıxma [1, s. 564] vahidi göstərilir. Tıxlama

sözü dilimizin Qərbi Azərbaycan şivələrində “qatıq-çörək doğraması” [5, s.169] mənasındadır. Eyni yemək Naxçıvanda da tıxlama adlandırılır. Onun içərisinə qatıq, su, çörək və göyərti qatılır. Dilimizin bəzi şivələrində isə bu yeməyə tıxlamac deyirlər. Tıxlama sözünün Naxçıvan şivələrində qeydə alınan “ağzına kimi dolu, çox” mənası da bəzi şivələrimizdə var. Bu düzəltmə zərf tıxmaq feilindən törəmişdir. “Tıx kökü sıxışdırmaq, doldurmaq mənasında qədim türkmənşəli kökdür” [4, s. 143]. Tıxmaq dialekt və şivələrimizdə “çox yemək, acgözlüklə yemək” mənasında işlənir: -Bəyaxdannan tıxır qarnı doysa da, hələ gözü doymuyup (Culfa: Kırna). -Bir həylə tıxdı, heş bir sağ ol da demədi (Kəngərli: Qıvraq). Bəzən ədəbi dildə də bu kökdən yaranan müxtəlif sözlərin işləndiyini görürük. Ümumiyyətlə, tıx kökü şivələrimizdə də olduqca məhsuldar olub, yeni sözlərin əmələ gəlməsində fəal iştirak edir. Bu dialekt vahidlərinin hamısı “ağzına kimi dolu, doldurmaq” mənası ilə bağlıdır.

Mürəkkəb zərflər

Naxçıvan şivələrində mürəkkəb zərflər ədəbi dildən bəzi fərqli cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu fərqlər daha çox ədəbi dildə işlənməyən leksik vahidlərdə - mürəkkəb zərflərdə özünü göstərir. Naxçıvan şivələrində bu cür zərflər daha çox sözlərin təkrarı ilə və bir tərəfinin müstəqil mənası olan, digər tərəfi isə mənə ifadə etməyən sözlərin birləşməsi ilə yaranır.

Bıldır-bıldır. Naxçıvan şivələrində bu mürəkkəb zərf “gilə-gilə” anlamında qeydə alınmışdır: -Arılar ahu-nalə eliyillər deyillər kin, sən hələm də başa tüşməmişən ki, o yediyin həmənkə bal bizdən bıldır-bıldır sorulur (Şahbuz: Qızıl Qışlaq). -Neçə illər ana:n gözü qaldı yollarda, eləydi ki, bir yumup min töküdü, gözdərinnən yaş bıldır-bıldır gər:di (Şəhur: Maxta). Göründüyü kimi, bu dil vahidi bıldır sözünün təkrarı ilə yaranmışdır. Bu söz qədim lüğətlərdə də öz əksini tapan türkmənşəli kəlmədir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da eyni mənada işlənmişdir. T.Gülənsoy bıldır-bıldır sözünün “yağlı, ətləri sallanan, yeriyəndə əti titrəyən, tökülən” [6, s. 141] mənasında olduğunu qeyd edir. Bizcə, bu zərf elə sözün “tökülən” anlamına uyğun olaraq yaranmışdır. Dilimizin Ağsu, Kürdəmir, Qazax, Tovuz şivələrində də həmin dialekt vahidi eyni fonetik variantda və anlamda qeydə alınmışdır.

Siləbəsilə. Naxçıvan şivələrində “ağzına kimi” mənasında qeydə alınmışdır: -Satılı həylə siləbəsilə doldursan apardıxca töküləcəx’ (Sədərək: Heydərabad). -Müşəxləri siləbəsilə doldurmuşdu saçax yunnan gətimişdi (Şəhur: İbadulla). Bu dil vahidi iki eyni sözün təkrarı ilə yaranmışdır. Onun tərkib hissələri olan silə sözü qədim dil vahidlərindən olub, kökü şumer dilinə dayanır. “Şumer dilində bu söz si-si şəklində işlənmişdir: Barağ-ğa na-mu-un si-si ig-de (yəni qoy o mənim zənbilimi siləbəsilə doldursun)” [14, s. 44]. Türk dillərinə aid lüğətlərdə də bu söz qeyd olunmuşdur. Türkiyə türkcəsi şivələrində də silə “ağzına qədər dolu” deməkdir. Dilimizin Qərbi Azərbaycan Ağbaba şivələrində də silə “dolu” [1, s. 206] mənasındadır. Naxçıvan şivələrində işlənən sözün mürəkkəb variantında isə eyni söz iki dəfə təkrar olunmuş və onlar bir-birinə bə bitişdiricisi ilə birləşmişdir. Bu bitişdirici vasitəsilə yaranan mürəkkəb sözlər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, ədəbi dilimizdə də xeyli sayda var. Naxçıvanın ayrı-ayrı rayonlarının şivələrində işlənən vərbəvər “yavaş-yavaş”, laybalay “qat-qat”, əlbəəl “əl-əl”, günbəgün “gün-gün” zərfləri də bu yolla yaranmışdır.

Yarımyeylax. Naxçıvan şivələrində “yarımçıq” mənasında işlənir: -Yarımyeylax görölən işə heşdat verməzdər (Naxçıvan ş.). -Bir şeyin ucundan tutupsansa, axıra kimin get, yoxsa hər şeydən birəz eliyip yarımyeylax eləməyin heş kimə faydası yoxdu (Babək: Qahab). Bir tərəfi müstəqil mənə ifadə edən, ikinci tərəfi heç bir anlam ifadə etməyən iki sözün birləşməsi modeli əsasında yaranan bu mürəkkəb zərfin birinci tərəfi olan yarım sözü “yarımçıq” mənasında həm şivələrimizdə, həm də ədəbi dilimizdə geniş şəkildə işlənir. Bu sözün iştirakı ilə Naxçıvan şivələrində yarım-mənsil “xarab, işə yaramayan”, yar-yarım, yarım-yamalax “yarımçıq” mürəkkəb dil vahidləri də yaranır. Haqqında danışdığımız mürəkkəb zərfin ikinci tərəfi olan yeylax sözü isə ayrılıqda işləmə bilməyən və müstəqil mənası olmayan dil vahidi və mürəkkəb zərfin tərkib hissəsidir.

Yanperti. Naxçıvan şivələrində “yanı üstə, əyri” mənasında işlənir: -Şümsürüd ağaşdarı nətəri vırmışdışa, hammısı yanperti durmuşdu (Babək: Cəhri). -Zəroşun beli ərgilidi, dəy yəxci

yeriyəmmir, gedəndə yanpərti gedir (Ordubad: Dırnıs). Bu mürəkkəb zərfin də birinci tərəfi yan sözüdür ki, bu leksik vahid dilimizdə işlək sözlərdən olub, omonimlik xüsusiyyətinə malikdir. Onun bir neçə anlamı qeydə alınır ki, burada “qıraq, kənar, sağ və ya sol tərəf” mənasındadır. İkinci tərəf olan perti/pörtü sözü isə müstəqil leksik mənə ifadə etməyən vahiddir. Bu dialekt vahidi dilimizin Yevlax şivələrində də yanpörtü variantında “çəpəki” [1, s. 118] mənasında qeydə alınmışdır. Qeyd edək ki, sözün bu cür fonetik variantda tələffüzü Naxçıvan şivələri üçün də xarakterikdir.

Nəticə və elmi yenilik. Naxçıvan şivələrinin əsas leksik fondunun bir hissəsini təşkil edən zərflər şivələrin həm morfoloji, həm də leksik mənzərəsini özündə əks etdirir. Naxçıvan şivələrinə həsr olunmuş tədqiqatlarda indiyə qədər zərflər ayrılıqda araşdırılmamışdır. Məqalədə ilk dəfə zərflər quruluşca, mənşəcə sistemli şəkildə araşdırılmış, dilimizin digər şivələri, qohum dillərlə müqayisəli öyrənilmişdir. Həmçinin onların ilk anadilli nümunələrimizdə, poetik dilimizdə işlənmə məqamları da təqdim olunmuşdur. Dialekt vahidlərinin bu cür təsnif edilərək hərtərəfli araşdırılması Naxçıvan şivələrinin özünəməxsus, xarakterik xüsusiyyətlərinin ortaya çıxarılmasına imkan verir. Eyni zamanda bu nitq hissələrini əmələ gətirən leksik şəkilçilər də şivələrin özünəməxsusluğunu səciyyələndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. 2 cildə. Redaktorlar M.Ş.Şirəliyev və M.İ.İslamov. Ankara: TDK Yayınları, 1999, s. 39.
2. Azərbaycan folklor külliyyatı, XXIX cild, Dastanlar (XIX kitab). Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 56.
3. Cəfərov N.Q. Türk xalqları ədəbiyyatı. Orta dövr. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, s. 294.
4. Eyüboğlu İ.Z. Türkçe kökler sözlüğü. İstanbul: Remzi kitabevi, 1989, s. 143.
5. Ələkbərli Ə.Y. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti. I kitab. İrəvan Çuxuru. Bakı: Ağrıdağ, 2009, s. 169.
6. Gülensoy T. Türkiye türkcesindeki türkce sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları, 2007, s.141.
7. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə. Tərt. ed. B.Abdullayev, M.Əsgərli, H.Zərinəzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, c. 1, s. 134.
8. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Nurlan, 2010, s. 317.
9. Məhərrəmli B.B. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı: Xəzər Universiteti, 2016, s. 89.
10. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, 2019, s. 277.
11. Məzəmli F.İ. Azərbaycan dilində fars sözləri lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, s. 167.
12. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, s. 217.
13. Soltanov A., Soltanov M. Tatca-Azərbaycanca Azərbaycanca-tatca lüğət. Bakı: Qanun, 2013, s. 100.
14. Sadıq İ. Tanrı dili, türk dili, şumer dili. Bakı: Azərnəşr, 2020, s. 44.
15. Türkiye türkçesi ağızları sözlüğü [Elektron resurs].
https://sozluk.gov.tr/transfer?option=com_ttas&view=ttas (06.03.2025)
16. Uzbek xalk şevalari luğati. Masul muxarrir Ş.Şoabdurroxmonov. Toşkent: Fan, 1971, s. 154.

DİL – DÜŞÜNCƏ, SÖZ – MƏFHUM QOŞALIQLARI ARASINDA ƏLAQƏ VƏ MÜNASİBƏTLƏR HAQQINDA

İsmayıl Temiroğlu

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

ismayilmammadov2@bsu.edu.az

Abstract

About connection and relationships between language - thinking, word – concept pairings

In recent decades, the various aspects of the lexicon-semantic system as a whole are consistently studied. The results of the formed on the basis of the facts of general and specific languages can be considered successful. However, the various parameters of word meaning, the relationship between intra-word, inter-word, and extra-word concepts and lexical meaning, are not presented unambiguously in various studies.

The article analyzes the paradigmatic and syntactic functions of words in the language system, as well as interword connections and relationships, word and concept, language and thinking, word and reality, nomination and predicativity, word and language carriers, word, language and speech fact, based on the facts of the Azerbaijani language and the existing theoretical conclusions in linguistics.

In the language-thinking, word-concept relationship, the leading position and primacy of the word and language are confirmed. Thus, the word expresses not a ready-made concept, but a concept that is formed in a generalized, abstracted way as a result of the intervention of the word, its direct naming, turning it into a fact of understanding.

Keywords: *meaning, system, concept, reality, nomination, basis, derivation, context, language, speech, thinking, intra-word, inter-word, generalized, abstraction...*

Giriş. Dilin leksik tərkibinin ən kiçik vahidi olan söz struktur-semantik cəhətdən mürəkkəbliyi, çoxcəhətliliyi və dil – düşüncə fəaliyyətinin müxtəlif sahələrilə (dil, düşüncə, məntiq, fəlsəfə və s.) bağlılığı baxımından digər dil-nitq kateqoriyalarından seçilir. Bu mürəkkəbliyin nəticəsidir ki, uzun illərdir söz problemi, sözün mahiyyəti, işarə sistemləri arasında sözün (və dilin) yeri kimi ümumi-nəzəri məsələlər müxtəlif elm sahələrinin, o cümlədən dilçiliyin mübahisə obyektlərindəndir. Aydındır ki, söz dil sistemində ayrıca, başqa dil vahidlərindən izalə edilmiş şəkildə fəaliyyət göstərmir, əksinə, digər dil vahidlərilə əlaqə və münasibətdə olur. Buna görə də sözün funksional təbiəti – linqvistik mahiyyəti ümumi dil mənzərəsinin fonunda dilin sistemi daxilində təhlil olunmalıdır. Lakin sözün polifunksionallığı onun bütün əlamətlərini nəzərdə tutub, araşdırılmasını çətinləşdirdir. Bunun üçün ayrıca sözün təhlilə cəlb olunmasını və alınan nəticələri ümumi dil – lüğət nəzəriyyəsinə şamiletmə cəhdini önə çıxarmışdır. Bir çox dilçilik məktəbinin nümayəndələri nəzəri postulat kimi sözün yalnız bir məna ifadə etməsini qəbul edirlər. Əslində, praktik olaraq bu baxış obyektiv deyil və dil faktları bunun əksini sübut edir. Əgər biz də deyilən məntiqi (postulatı) qəbul etsək, söz fenomenini belə səciyyələndirə bilərik: bir-biri ilə əlaqələnməmiş səs cərgələri sözün çöl (zahiri) tərəfini, səs (fonetik) qabığına təşkil edir, yaxud fonetik söz yaranır; söz geniş mənada hansısa predmeti (obyekti) adlandırır; söz şüurumuzda müəyyən mənanı (anlamı) oyadır, fonetik söz cəmiyyətin bütün üzvləri üçün ümumi olan mənanı oyadır (yaratmış, məhz düşüncədə (düşüncələrdə) olanı oyadır). Göstərdiyimiz hər üç element (əlamət) bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır və söz fenomeninin mahiyyətini təşkil edir. Bu kompleksə daxil olan hər üç elementin dilçilikdə öz adı vardır: Söz predmeti adlandırır, yaxud ifadə edir (göstərir), söz mənaya (anlama) malikdir, məna predmetin (obyektin) əlamətlərini şüurda əks etdirir. Dilin lüğət tərkibini, sözü ardıcıl araşdıran dilçilər qeyd etdiyimiz anlayışları beynəlxalq terminlərlə ifadə edirlər: predmet = denotat, yaxud referent, anlam, məna = signifikant, adlandırma = nominasiya, göstərmə; bu ardıcılıqda predmet geniş mənada başa düşülməlidir, adlandırılan hər şey (əşya, əlamət,

hərəkət...). Sözüün mahiyyətini təşkil edən, sadaladığımız əlamətlər onun (sözüün) işarə olduğunu təsdiq edir. Müasir dilçilikdə və geniş mənada hər cür işarələri öyrənən semiotikada (semiologiyada) işarə adı altında hiss üzvləri vasitəsilə qavranılan maddi predmet nəzərdə tutulur, yəni bir şey işarə funksiyasını yerinə yetirirsə, maddi, müşahidə edilə bilən olmalıdır. Bu işarə isə (məsələn, fonetik söz) dildə – ünsiyyət quran insanların düşüncəsində predmetlərin, əlamətin, hərəkətin və s. nümayəndəsi, əvəzləyicisi kimi oturmalıdır. Hər bir dil daşıyıcısı işarəni eyni mənada, eyni obyektin adı kimi qəbul edir.

Ayrı-ayrı elementlərin münasibətindən və kompleksindən təşkil olunan, müxtəlif fəaliyyət sferaları ilə bağlanan sözüün linqvistik vahid kimi mürəkkəbliyini göstərir. Fonetik söz mənanın (signifikatın) işarəsi rolunda çıxış edir, eyni zamanda səsli (yazılı) söz özünün mənası ilə birlikdə (səslənmə + məna) predmetin (denotatın, referentin) işarəsi kimi funksional məzmunu malik olur, nəhayət, nitq daxilində çoxpilləli vahid kimi sözüün hər üç tərəfi tamamilə yeni bir predmetin işarəsi kimi işləyə bilər. Sözüün mahiyyəti barədə fikir söylənilərkən, zənnimizcə, bir məqama fikir verilmir. Semantik üçbucaqda (işarə, anlayış, gerçəklik) işarə ilə predmetin əlaqəsi qırıq xətlə göstərilir və iddia edilir ki, sözlə predmetin əlaqəsi birbaşa deyil, anlayış (məfhum) vasitəsilədir. Onda belə bir sual ortaya çıxır ki, predmet sözlə adlandırılmasa, nominasiya aktı baş verməsə, təfəkkürdə məfhum necə formalaşsın? Məntiqi hadisə olan anlayış onun linqvistik ekvivalenti olan söz + məna (ikitarəfli vahid) müdaxiləsi olmadan, adlandırma olmadan mümkün deyildir. Deməli, predmet adlandırılmalıdır ki, onun mühüm əlamətlərinin toplusu məfhumu şüurda formalaşırsın, bundan sonra söz və onun mənasının müdaxiləsi ilə nitq faktına çevrilsin.

Əsas hissə. Ümumiyyətlə, bütün elmlərdə ən ümumi anlayışlara tərif vermək çətinlik törədir. Dil vahidi kimi söz də mahiyyət etibarilə ümumi səciyyəsi ilə seçilir. Bir tərəfdən söz səslənmə ilə mənanın vəhdətidir. Digər tərəfdən söz təkcə lüğət tərkibində deyil, eyni zamanda dilin qrammatik quruluşunda da xüsusi dəyər daşıyır və leksik, qrammatik vəhdət mürəkkəbliyinə malikdir, qrammatik, leksik məna sözdə eyni anda özünü göstərir. Dediklərimizə onu da əlavə etsək ki, söz probleminə linqvistik, fəlsəfi və psixoloji maraqlar kəsişir, məsələnin qəlizliyi aydın olar. Təsədüfi deyildir ki, Tomas Hobbs (XVIII əsr) sözə fəlsəfi yöndən belə tərif verir: “Söz mahiyyətcə boş səslər deyildir, materiyanın adıdır”. İngilis gənc qrammatiklərinin nümayəndəsi Henri Suitin tərfi – “Söz cümlənin potensial minimumudur” – isə göründüyü kimi, sözü yalnız sintaktik yöndən səciyyələndirir. Amerikan dilçisi E.Sepir sözə nisbətən əhatəli tərif verir: “Söz ayrıca götürülmüş, tamamilə müstəqil mənanın parçasıdır və cümlədə bir-biri ilə birləşir”. Bu tərifdə sözüün semantik əlaməti əsas götürülməklə yanaşı, onun minimal sərbəst forma, ən kiçik dil vahidi, ayrıca işləyə bilmə imkanı da nəzərə çarpdırılır. Müxtəlif dilçilik araşdırmalarında sözüün başqa cəhətləri də qeyd olunur: söz səsli dilin tarixən oturmuş əsas vahidi, məfhumun olum (mövcudluq) forması, gerçəkliyin ümumiləşmiş şəkildə təfəkkürdə əksi və sözüün mənasına bağlanması, sözüün səsli tərəfinin gerçəkliyi əks etdirməməsi, onu yalnız adlandırması (nominasiya), sözüün işarə olması, motivlənməsi və motivlənməməsi, tarixən dəyişkənliyi və s.

Sözüün sıraladığımız tam olmayan əlamətləri sırasında bir cəhət diqqəti cəlb edir. Söz məfhumun olum, yaranma formasıdır, yoxsa məfhumun şərti işarəsidir? Belə təqdimat təsdiq edir ki, sözüün səsli forması ilə göstərilən predmet arasında da hansısa əlaqə vardır.

V.Matezius “Dil hadisələrinin potensiallığı haqqında” məqaləsində dilin başqa səviyyələri ilə yanaşı, nitqin məzmun tərəfi ilə bağlı da maraqlı fikirlər söyləyir. O, Vundtun mülahizələrinə söykənərək yazır ki, *“predmetlər müəyyən adlar aldıqdan sonra müvafiq predmetlərlə bağlı ümumi təsəvvür formalaşsa da, başlanğıcda, ilk pillədə bir qayda olaraq, ad predmetin aparıcı mövqedə olan bir əlaməti ilə bağlı olur. Müəyyən zaman keçdikdən sonra ad predmetlə əlaqələnən ümumi təsəvvürlə bağlanır, təfəkkürün (məfhumun) inkişafı, genişlənməsi, yeni əlamətlərin üzə çıxması nəticəsində predmet barədə ümumi təsəvvür dəyişsə, adın mənası da dəyişir”* [5, s. 60].

Bütün dil işarələri iki tərəflidir: səs və məna. Bunların birləşməsi, başqa sözlə, göstərilən vəhdəti işarənin (sözüün, morfemin, sintaktik vahidlərin, frazevlərin) ünsiyyət vasitəsi kimi dilin kommunikativ və digər funksiyalarının fəaliyyətini təmin edir. Nümunə kimi “ağac” sözüünə (işarəsinə) diqqət edək. Bu söz müxtəlif fonetik əlamətlərə malik olan (bu əlamətlər sözlərin

bir-birindən yalnız fərqlənməsinə xidmət edir) dörd səsin birləşməsindən (göstərən) ibarətdir və müəyyən semantik məzmun (göstərilən) ifadə edir: kökü, gövdəsi, budaqları... olan çoxillik bitki. Biz, Azərbaycan dilini bilən hər kəs bu sözü eşidəndə onun şüurunda qeyd etdiyimiz predmet canlanır. Eyni zamanda biz bu predmet barədə düşünəndə müvafiq olaraq şüurumuzda göstərən akustik obrazı canlanır. Danışan düşüncəsində formalaşmış bütöv sözlə nitqinə başlayır, dinləyən isə əvvəlcə səslərin kombinasiyasını eşidir və onun ardınca sözü (səs + məna) qavrayır.

Göründüyü kimi, səslər və mənalar bir-birilə üzvi şəkildə bağlıdır, ancaq bu struktur birliyin vəhdətdə öyrənilməsinə son zamanlar fikir verilməyə başlanmışdır. Müxtəlif dilçilik məktəblərinin nümayəndələri bu qoşalıqdan birini – formanı, səslər kombinasiyasını araşdırma obyektinə qatmış, mənanı tamamilə ignor etmişlər. Dilin səs materialı geniş şəkildə təhlil olunmuş, təəssüf ki, formal tərəf funksional aspektdən ayrılmışdır ki, bu da məsələnin birtərəfli şərhə ilə nəticələnmişdir. Məşhur dilçi R.Yakobson belə parçalanmaya etiraz edərək haqlı olaraq yazırdı ki, *“biz ona görə danışırıq ki, eşidilək, buna görə də səsləri təsnif edəndə, onları fərqləndirəndə bilməliyik ki, nitqimizdə istifadə etdiyimiz səslər müəyyən bir mənanın daşıyıcılarıdır, elə-belə boş səslər deyil, biz səslər zəncirini ona görə eşitmək istəyirik ki, nəyisə, hər hansı bir fikri başa düşək, danışanın düşüncəsində formalaşdırılmış fikri anlayaq”* [7, s. 32].

XIX əsrin ikinci yarısında səs və məna, səsle mənanın qarşılıqlı münasibəti, dil mexanizmində səslərin oynadığı funksional rol aktual dilçilik problemi kimi tədqiq olunmağa başlayır, səslər (dil səs quruluşu) funksional baxımdan sistematik və ardıcıl öyrənmə erasına qədəm qoyur. İlk növbədə səslərin nitq fəaliyyətində yerinə yetirdiyi funksiya önə çəkilərək “fonetika” termini “fonologiya” ilə əvəz olunur. 1908-ci ildə Alber Seşe yazırdı: *“Biz iki tamamilə müxtəlif anlayışı qarışdırmağı doğru saymırıq. Səsli nitqi fiziki və fizioloji baxımdan fərqləndirməyi fonetika, dilin təşkilində iştirak edən səsləri fonologiya olaraq bir-birindən fərqləndirməliyik. Fonologiyada simvollar, onların münasibətindən söhbət gedir, səslərin başqa səslərdən, simvolları simvolları fərqləndiricilik qabiliyyəti nəzərə alınmalıdır. Hər bir dilin fonoloji sistemində səsli ideyalar (təsəvvürlər) məhz səslərin bir-birinə münasibətinə, sözün tərkibindəki düzümünə görə fərqlənir, burada fonetik əlamət rol oynayır”*.

Dilçilikdə yeni istiqamətin yaradıcısı, görkəmli Amerika alimi Uolles L.Çeyf qrammatik semantikanı sistemli şəkildə, ardıcıl tədqiq edən ilk dilçidir. Onun fikrincə, dil sistemdir və çox böyük mürəkkəbliyə olsa da, məna aləmi ilə səs aləmi arasında vasitəçilik həyata keçirir. Bir tərəfdən bizim ağılınızda nəsə bir fikir var, onu demək istəyirik, digər tərəfdən biz müəyyən səslər tələffüz edirik, adi şəraitdə bu səslər dinləyəne (yaxud dinləyənlərə) bizdə olan o “nəyisə” çatdırır. Dil mexanizmi danışana imkan yaradır ki, o, fikirlər konfigurasiyasını səslər konfigurasiyasına çevirsin, dinləyən isə əksinə, şüurunda bu səsləri danışanın təqdim etdiyi fikirlər faksimilinə çevirsin. Ünsiyyət, anlaşma dil sayəsində, onun müdaxiləsilə beləcə davam edir. Dil sistemini, onun düşüncə ilə sıx bağlılığını dəqiq əks etdirən bu mülahizə dünyanın əksər tanınmış dilçiləri tərəfindən qəbul olunur. Ferdinand de Sössür deyirdi ki, *“dil işarəsi məfhumla (anlayışla) akustik obrazı bağlayır (əlaqələndirir)”*. Eduard Sepir isə yazırdı: *“Dilin mahiyyəti odur ki, şərti, ixtiyari tələffüz edilən səsləri, yaxud onların ekvivalentini müxtəlif təcrübə elementləri ilə əlaqələndirsin”*. Leonard Bulimfeld qeyd edirdi ki, *“insan nitqində müxtəlif səslər müxtəlif mənalarla malik olur. Müəyyən səslərlə müəyyən mənaların uyğunluğunu öyrənmək elə dili araşdırmaqdır”*. Homskinin dil haqqında fikri də təxminən eynidir: *“Tərədici qrammatika... qaydalar sistemidir. Bu sistem siqnalları semantik interpretasiyalarla əlaqələndirir”*. Mənaların səslərə konversiyası insanlara fikirlərini mübadilə etməyə imkan yaradır. Çeyf hesab edir ki, ideyalar elektrokimyəvi şəkildə fərdin əsəb sistemində bərqərar olur. Lakin ideyaların representasiyası hansı şəkildə olursa olsun, onu bir şəxsdən digərinə çatdırmaq mümkün deyildir, çünki iki orqanizm arasında, onların əsəb sistemləri arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Elə bir kanal mövcud deyildir ki, onun vasitəsilə fikir ilkin vəziyyətində digər subyektə ötürülə bilsin. Dil başqa kommunikativ sistemlər kimi bu uçurumun üstündən körpü atır və ideyaları materiala çevirir, bu da onun bir əsəb sistemindən digərinə keçməsinə imkan yaradır [8, s. 27-28].

Sössürün də vaxtilə qeyd etdiyi kimi, dil özündə ümumi şəkildə xüsusi bir prosesi canlandırır: Hər hansı bir fərdin əsəb sistemi daxilində (düşüncədə) müəyyən məfhumlar konfigurasiyası yaranır, hansı səbəbdənsə (məcburi olmayan) məqsədyönlü kommunikasiya ehtiyacı doğur, nəticədə, məfhumlar səslərə (danışıq səslərinə) transformasiya olunur. Tələffüz etdiyimiz səslər düzümü səsi eşidə biləcəyi məsafədə onun eşitmə orqanına çatır və əks proses yenidən təkrar olunur. Bu prosesdə informasiyanı verən və alan arasında məfhumların məzmunu, həcmi barədə müxtəliflik ola bilər, lakin bu müxtəliflik ünsiyyətə mane olmur.

Qeyd edək ki, sözün mənasının formalaşmasında, gerçəkliyin inikasında duyğu, qavrayış, təsəvvürün də payı vardır. Ancaq bunların sözün mənasından fərqi mənanın ümumi, onların fərdi olmasındadır. İnsan şüurunda gerçəkliyin əks olunma prosesində həlledici funksiyaları anlayış (məfhum) yerinə yetirir və sözün leksik-semantik məzmununun əsasında anlayış dayanır. Qeyd etdiyimiz kimi, anlayış predmet və hadisələrin ümumi və fərqləndirici əlamətlərini özündə toplayır, dil faktı kimi diqqəti cəlb edir. Semasiologiyaya aid nəzəri ədəbiyyatda məna termini deyərək, şüurumuzda işarənin işarəsi olduğu obyekt arasındakı əlaqə, münasibət nəzərdə tutulur. Fonetik sözün (fonem kombinasiyalarının) şüurumuzda əks olunmuş predmetlə əlaqəsi və bu əlaqənin müəyyən məna ilə bağlanması siqnifikativ məna (yaxud siqnifikata görə məna) adlanır. Fonetik sözün siqnifikativ məna ilə birlikdə predmetlə bağlılığına isə denotata görə məna, yaxud denotativ məna deyilir. Semasiologiyada əsas araşdırılma obyektini siqnifikativ mənadır (məfhumu əsas və fonetik söz), bu məqamda sadəcə olaraq “məna” terminindən istifadə etmək olar. Beləliklə, sözün mənası (siqnifikativ məna) gerçəkliyin insan şüurunda yüksək səviyyədə əks olunmasıdır. Bu səviyyə anlayışın formalaşması ilə eynidir. Leksik məna predmetin ümumi, eyni zamanda mühüm, əsas əlamətlərini əks etdirir, predmetin əsas (zəhəri və daxili) xassələrinin mənada toplanması onları (predmetlər çoxluğunu bir-birindən fərqləndirir), ünsiyyət prosesi asanca həyata keçir. Sözün mənası ümumi bir tendensiya olaraq məfhumla eyniləşmək həddinə can atır, lakin həmişə buna çatma bilmir.

Sözün mənasını psixoloji hadisələrin bir növü kimi qəbul edib, belə bir qənaətə gəlmək olmaz. İnsanın bütün təfəkkür fəaliyyətini (duyğu, qavrayış, təsəvvür) ayrıca sözlərlə deyil, bir neçə sözün birləşməsi ilə ifadə etmək olur, xüsusilə fərdi nitq səviyyəsində, bədii nitq (poetik üslub) bu cəhətdən seçilir.

Əvvəlki səhifələrdə verdiyimiz məlumatlardan anlaşılır ki, sözün məna sisteminin inkişafı iki istiqamətdə baş verir. Metafora nəticəsində denotativ əvəzlənməsi baş verir, sözün adlandırdığı denotat dəyişir, sözün yeni semantik variantları formalaşır. Digər tərəfdən sözün siqnifikativ mənası daimi dərinləşir, obyektin yeni-yeni əlamətləri aparıcı mövqeyə çıxır.

Sözün linqvistik mahiyyəti ilə bağlı dediyimiz mülahizələr universal, ümumi dil səciyyəsi daşıyır. Lakin bu nəzəri mülahizələrin fonunda hər bir dil ailəsində, konkret dillərdə sözlərin müxtəlif münasibətləri (məfhumu əsası, omonimliyi, sinonimliyi, sözyaratma imkanı, tarixi inkişaf yolu) milli səciyyə daşıyır və bu cəhətdən dillər bir-birindən fərqlənir. Türk dillərinə aid müxtəlif lüğətlərdəki (Radlov, Budaqov. Qədim türk dili lüğəti) faktlarla Azərbaycan dilinin indiki mənzərəsini üzdən müqayisə etdikdə maraqlı mənzərə ilə rastlaşırıq. Türk dillərinin qədim dövründə işlənmiş elə sözlər vardır ki, müasir Azərbaycan dilində rast gəlmirik: *ösrük* // *əsrük* – *sərxoş*, *özbək* – *müstəqil*, *öyök* – *corab*, *uyuku* – *corabl*, *ətmək* – *çörək*, *ətməkçi* – *çörəkçi*, *ödlü* – *zəhərli* (müq. et. öd – acı), *öyrətçi* – *müəllim*, *irox* – *uzaq* (müq. et. iraq, iraq olsun).

Dillərin leksik-semantik sisteminin inkişaf meyillərindən biri də müəyyən zaman kəsiyində mövcud olan və insanlar arasında ünsiyyət ehtiyacını ödəyən bir sıra sözlərin məfhum arsenalında baş verən artım nəticəsində yeni semantik-funksional dəyərlər qazanmasıdır. Bu prosesin başvermə səbəbi leksik vahidlərin məna statusunda özünü göstərən yeniləşmədir. Tarixi ardıcılıqla müşahidə etdikdə ümumişlək sözlər arasında mənanın dəyişməsi və xüsusiləşməsi, genişlənməsi və daralması hadisələrinə rast gəlinir. Bütövlükdə türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili də istisna təşkil etmir: *kirit* – *açar* (müasir dilimizdə “kilid”), *kiritmək* – *bağlamaq*, *kiritli* – *bağlı*; *kişi* – *insan*, *insanlıq*: Biliq bilməz kişi (savad almamış insanlar), *kişilik* – *insanlıq*, *kişisiz* – *insansız*, *adamlarsız* (müasir dilimizdə “kişi”); *körpə* – *təzə*, *tər*; *körpə ot* – *təzə ot*, *körpə yemiş* – *təzə meyvə* (müasir dilimizdə

“körpə” – uşaq mənasında), ögmək – bu söz abidələrin dilində geniş məna tutumuna malik olub, ısım (ög) və feil kimi işlənib, “əql, fikir”, “ana”, “tərifləmək”, “müdrək” mənaları ifadə edib. Sonralar alınma sözlərin müdaxiləsilə işlənmə arealını daraldıb və dildən çıxıb, müasir Azərbaycan dilində “öymək – tərifləmək” və “öyüd” sözünün tərkibində qalıb; öpmək – öpmək və “yemək” – udmaq mənasında işlənib, birinci məna xüsusiləşib, ikinci məna dildən çıxıb; ötmək – oxumaq və ötüb keçmək mənasında işlənib, müasir dildə “oxumaq” (quşlar ötür, dil-dil ötür) mənası işləkliyi daraldıb. Bu tipli sözlərin böyük bir qismi dildən tamamilə çıxıb: *balıq – şəhər, yalmaq (yanmaq – “yalav”), yaratmaq – ölçüyə uyğun düzəltmək, yumurlamaq – toplaşmaq, yığışmaq, ön – sağ, savaş – mübahisə, açə – qohum, adalıq – təhlükəli*.

Feillərin semantikasında deformasiya, arxetipdən uzaqlaşma daha çox müşahidə olunur: “*açmaq*” feili müasir Azərbaycan dilində işlənən məna ilə yanaşı, abidələrin dilində bir sıra əlavə mənalar da ifadə etmişdir: *qara bulutu yel açar (qovar, yox edər), şəhəri qılıncla açtı (zəbt etdi, tutdu), Allah açar (həll edər, yoluna qoyar)*. Açə bilmək (fərqləndirmək, dərk etmək); “*yuvqa*” *sifəti – nazik, cəld* mənalarını ifadə edib. Bu məna variantı müasir Azərbaycan dilində “yuxa” ürək // “ürəyi çox yuxadı” frazeoloji birləşməsində və “yuxa” ismində nazik çörək mənasında işlənməkdədir. Müasir dilimizdə “evlənmək” məzmunu “gəlinləmək”, gənc – uşaq, həm də “heyvanın balası” mənasında işlənməmişdir. Kenəmək feili məsləhətləşmək (*Ol mənə kenədi – O, mənə məsləhət etdi*), *kenəş – məsləhət, kenəşçi – məsləhətçi* kimi özünü göstərir, indi dilimizdə *kənəşmək* sözü məhdud dairədə işlənir.

Qeyd etdiyimiz məna dəyişmələri, sözün formasında baş verən fonetik əvəzlənmələr, fonoloji prinsiplər bütövlükdə dil sisteminin qanunları ilə tənzimlənməklə yanaşı, söz və məfhum arasındakı münasibətlərlə də bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, sözün semantik əlamətlərindən bəhs edən araşdırıcılar məfhum və sözün əlaqəsindən, onların arasındakı müxtəlif münasibətlərdən xüsusi olaraq bəhs edirlər. Azərbaycan dilçiliyində bu məqamın öyrənilmədiyini nəzərə alıb, biz də söz və məfhum kateqoriyalarından qısa da olsa, söhbət açmağı faydalı sayırıq.

Hər bir dildə adlandıran (nominativ sözlər) sözlərin obyektiv səciyyə daşması onları məfhumla eyniləşdirir. Leksik məna, eləcə də məfhumxarici aləmin, bizi əhatə edən gerçəkliyin spesifik formada – abstraktlaşdırılmış və ümumiləşmiş inikasına xidmət edir. Bir qayda olaraq, həm məfhumların, həm də leksik mənanın əsasında ümumiləşdirmə, yəni predmet və hadisələrin dəyişməyən, sabit əlamətlərinin formalaşması və ifadəsi, maddiləşməsi dayanır. Dildə və düşüncədə sözlərin və məfhumların sayı məhduddur, şeylər, predmetlər isə kəmiyyətə sonsuzdur. Buna görə də zərurət ucbatından bir söz və bir məfhum çoxu, çoxluğu ifadə etməli, adlandırmalı olur (Aristotel). Filosoflar doğru olaraq qeyd edirlər ki, təkcə elmi terminlər deyil, gündəlik məişət nitqində istifadə etdiyimiz adi sözlər də yaradıcılıq faktı kimi abstraktlaşdırılmış, ümumiləşdirilmiş fikrin məhsuludur. Məfhumla leksik məna arasındakı bu üzvi əlaqə, onların mahiyyəti barədə araşdırıcılar arasında ciddi fikir ayrılığı özünü göstərir. Bir qrup araşdırıcılar iddia edir ki, leksik məna məfhumun ən azı konseptual özəyini təşkil edir və onlar eyni anlayışlardır. Onların fikrincə, sözün leksik mənasının yeganə fərqi sözlərin bir sıra əlavə qatlara, yəni ekspressiv – emosional və üslubi çalarlıqlara malik olmasıdır. Bu əlamətlər isə müxtəlif nitq şəraitlərində, kontekstlərdə üzə çıxır ki, düşüncə faktı kimi məfhum bu xüsusiyyətə malik ola bilməz, məfhumda əks olunmuş biliklər, məlumatlar invariantdır və istənilən məqamda dəyişə, variantlaşa bilməz. İkinci qrupa daxil olan araşdırıcılar belə bir qarşılaşdırmanı, ümumiyyətlə, imkan xaricində hesab edirlər, onların fikrincə, məfhumla leksik mənanın müqayisəsi və eyniləşdirilməsi dil faktına (leksik mənaya) məntiqi mövqedən yanaşma olduğu üçün qəbul edilməzdir [6, s. 19]. Lakin dilçilik ədəbiyyatında hər iki mövqeyin birtərəfli yanaşma olduğunu qeyd edənlər də vardır [4, s. 16]. Bir qayda olaraq, məfhumlu leksik mənanın eyniliyini inkar edənlər müxtəlif dillərin materiallarında sözün mənasının uyğun gəlməməsi ilə əsaslandırmağa çalışırlar. Bu fikri söyləyənlər hesab edirlər ki, leksik məna hər bir dilin sistemindəki qanunlarla tənzimlənir və buna görə də hər bir dildə bunun müxtəlif şəkildə təzahürü özünü göstərir. Məfhum isə bütün dillərdə eyni parametrlərə malikdir, bəşəridir və buna görə də prinsipə milli dil fərqlənmələrinə malik olmur. Lakin bu yanaşma və gətirilən arqumentlər, zənnimizcə, elmi səslənmir. Dillər arasındakı fərqlər təkcə dil sisteminə deyil,

bütövlükdə etnosun dünyagörüşü, yaşadığı coğrafiya, keçdiyi tarixi yolla da bağlıdır. Eləcə də dillərin leksik-semantik sistemindəki fərqlər müxtəlif mətnlərin bir dildən digər dillərə tərcümə olunma prosesini əngəlləyə bilmir. Bununla belə, məfhumlar mənanın mexaniki eyniləşdirilməsi məsələsinin (leksik mənanın) linqvistik-semasioloji tədqiqinə kölgə salır. Həm Sössürün, həm də Humboltun və Sepir-Uorfun baxışlarındakı linqvistik məqamların anlaşılmasını çətinləşdirir, onların əsaslı mövqeyinə şübhə yaradır. Məlum olduğu kimi, sözün konseptual məzmunu ilə məfhum qoşalığında ensiklopedik və izahlı lüğətlərdəki verilən şərhlərin izahında da dolaşıqlığa səbəb olur. Belə ki, ensiklopedik lüğətlər və izahlı lüğətlər məfhumla məna anlayışlarındakı fərqi aydın nəzərə çarpdırır: Ensiklopedik lüğətlər məfhumun məzmununu, izahlı lüğətlər isə sözün məzmununu şərh edir. Leksik məna və məfhumun qarşılıqlı münasibətinə yanaşma yönünün də ciddi rolu vardır: təfəkkür yönü və dil formaları aspekti. Birinci yanaşmada məfhumların ifadə olunması, açılması prosesi, ikinci yanaşmada isə leksik mənanın məfhumun əhatəsindən kənara çıxma səbəbləri və yolları maraq doğurur. Sözlərin ifadə etdiyi müxtəlif əlavə və üslubi mənalardan geniş işlənməsi də məfhum – məna cütliyində həm də ciddi fərqlərin olduğunu sübut edir.

Bir çox ziddiyyətli və anlaşılmaz məqamlara aydınlıq gətirmək üçün elmi ədəbiyyatda leksik mənanın konseptual özəyini iki məfhum tipi ilə qarşılaşdırırlar: formal (dar, yığcam) məfhum, məzmunlu (əhatəli, tutumlu) məfhum. Formal məfhum predmeti ayırmaq, anlamaq üçün zəruri olan ümumi, əsas səciyyəvi əlamətlərin toplusudur. Bu minimum və səciyyəvi əlamətlər predmetlərin gözə qabarıq dəyən, diqqəti ilkin olaraq cəlb edən, asan müəyyənləşdirilən formal mahiyyətidir. Formal məfhumda toplanmış əlamətlər onun fərqləndirilməsi və anlaşılması üçün kifayət edir, məfhumun məzmunca genişlənmə prosesində sabit qalır.

Tutumlu məfhum formal məfhumun sərhəddindən kənara çıxır, onu məzmunca genişləndirir, predmetin yeni tərəflərini özündə toplayır, onun başqa məfhumlarla əlaqəsinin yaranması təminatını verir. Bu məfhum növləri arasında ziddiyyət yaranmır, çünki əhatəli məfhum formal məfhumdan həcmində görə deyil, yalnız məzmunca fərqlənir. Əslində, bu, eyni bir məfhumun iki hissəsi kimi özünü göstərir və bir məfhumun formal və məzmunlu hissəsi kimi də adlandırıla bilər. Dillərin izahlı lüğətlərində bir qayda olaraq, formal məfhumun əlamətlərinə söykənən lüğət məqalələr yazılmalı, sözlərin leksik mənasının mənzərəsi daraldılıb – genişləndirilməməlidir, predmetin (və məfhumun) əlamətləri elə dəqiq seçilməlidir ki, semantik informasiya həm yığcam, həm də dəqiq olsun. Bu baxımdan, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə çoxlu qüsurlar vardır.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndən bir neçə nümunə: *Azar – xəstəlik, naxoşluq; ahu – ceyran; açıq – qapalı olmayan, örtülü olmayan*; *açın – dünya, aləm, kainat; ac – aclıq hiss edən, yeməyə ehtiyacı olan, qarnıboş; aş – xörək, yemək, bişmiş; aşağı – bir şeyin dibinə, yerə yaxın olan hissəsinə tərəf; aşı yoluxucu xəstəliyə qarşı qoruyucu maddə kimi tətbiq edilən maddə, peyvənd (yoluxucu xəstəliklərin zəiflədilmiş, yaxud öldürülmüş mikroblarından ibarət olan tibbi preparat); barometr – hava təzyiqini ölçmək, onun dəyişməyini qabaqcadan bilmək və dəniz səthinə nisbətən yerin səviyyəsini müəyyən etmək üçün cihaz; büst – insan bədəninin bədən yuxarı hissəsinin heykəli və b.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, sözlərin nə məfhumu məzmunu, nə də semantik-qrammatik əlamətləri nəinki dəqiq və əhatəli müəyyənləşdirilməyib, bütün leksikoqrafik təcrübənin nəticələrinin əksinə olaraq müəyyən olmayan anlayışlar qeyri-müəyyən anlayışların köməyi ilə guya ki, izah olunub. Lüğətçilik təcrübəsində sözün semantikasını açmaq üçün sinonim və antonim sözlərdən istifadə etməkdən çoxdan imtina olunmuşdur. Eyni zamanda da predmetin (məfhumun) izahında elmi definesiyanın linqvistik-semantik müəyyənləşdirmə ilə bir-birinə qarışdırılması da yolverilməzdir.

Lüğətlərdə sözlərin məzmununun açılmasında onun əsasında dayanan formal məfhumun əlamətləri dayanmalıdır, bu əlamətlər semantik aspektdən müəyyənləşdirilməli, nə artırılmalı, nə də azaldılmalıdır. Yuxarıdakı nümunələrdə elmi izah leksikoqrafik təqdimata, formal məfhumun əlamətləri əhatəli məfhumun əlamətlərinə qarışdırılıb. Nəticədə, sözün linqvistik-semantik əlamətlərinin təqdimatı kölgədə qalıb. Unutmaq olmaz ki, leksikoqrafik izahda yalnız predmetin əsas əlamətlərinin sadalanması ilə kifayətlənmək olmaz, burada eləcə də sözün işlənmə sərhəddi də

müəyyənləşdirilməlidir. Geniş, əhatəli məfhum (məzmunu əks etdirən) ayrı-ayrı insanlarda yaşından, təcrübəsindən, təhsilindən və nəhayət, intellektual səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Formal məfhum isə sözün cəmiyyətdə işlənmə fəallığından asılı olub, ünsiyyətin normal baş verməsi üçün bir dildə danışan bütün insanlarda eynidir. Buna görə də məşhur dilçi A.A.Potebnya semantikaya, sözün leksik-semantik mövqeyinə həsr olunmuş araşdırmalarında iki növ mənadan söhbət açırdı: özək (ближайшие) və uzaq (дальнейшие) mənə. Özək mənə, yaxud sözün formal mənası, imkan yaradır ki, danışan və dinləyən bir-birini anlasın, başa düşsün – bu, xalqın dilindəki mənədir. Uzaq mənə isə fərdi səciyyəlidir, elmi qənaətlərdən, ixtiralarından formalaşmış mənədir. Bu mənə mütəxəssislərin anladığı müəyyən peşə sahələrilə bağlıdır.

Nitqdə sözün funksiyası təkcə məfhumun məzmunundakı dərinliklə deyil, həm də onun (sözün) adlandırdığı, işarələdiyi, göstərdiyi predmetlə bağlanır, bu bağlanma əlaqəsilə söz ya predmeti başqa predmetlərdən ayırır, ya da onu səciyyələndirir. Eyni bir söz vəziyyətdən asılı olaraq, predmeti həm ayırma (fərqləndirmə, adlandırma) funksiyası daşıya bilər, həm də səciyyələndirmə funksiyası yerinə yetirə bilər.

İkinci funksiya predikasiya, yaxud da sintaktik funksiya adlandırılır. Dilçilik tarixində bu iki funksiya (adlandırma və səciyyələndirmə) antik dövrdən sözün əsas əlamətləri kimi qeyd olunur. “At” sözü predmetin adı, “ağ at” sözlərinin birləşməsi isə artıq ad deyil, səciyyələndirmədir və başqa anlayışdır. Aristotel deyirdi ki, “insan kordur” deyərkən biz heç də təsdiq etmirik ki, “korluq” və “insan” eyni şeydir. Bu birləşmədə “kor” iki məfhum arasındakı əlaqəni yaratmış olur. Beləliklə, adlandırma xüsusi, bilavasitə predmetə xüsusi adın verilməsi, yaxud predmetin daxil olduğu sinfin adlandırılmasıdır, səciyyələndirmə isə söz vasitəsilə başqa sinfə daxil olan predmetlər vasitəsilə ifadə olunmasıdır. Şeylərin ikiqat işarələnməsi imkanı məfhumlar arasındakı mürəkkəb əlaqələrə əsaslanır. Sözü adlandırma funksiyasında ekstension imkanlar qazanır. Konkret predmeti göstərən, işarələyən söz yalnız məfhumun həcmi dəqiqləşdirir, başqa predmetlərdən ayrılan obyekt müəyyən sinif daxilində müəyyənlik qazanmış olur. Səciyyələndirmə funksiyasında isə sözdən intension şəkildə istifadə olunur: bu xüsusiyyət artıq məfhumun həcminə deyil, məzmununa söykənir, onun müəyyən tərəfinin qabarıq ifadəsinə xidmət edir. Bir qayda olaraq, dildə adlandırma isimlərin, predikasiya (səciyyələndirmə) isə sifətin, feilin, zərfin üzərinə düşür. Bəzən predikasiya funksiyası isimlərlə də ifadə oluna bilər. Bu mövqedə isimlər predmetin özünü deyil, onun əlamətlərindən birini ifadə edir. Sözlərin adlandırma və səciyyələndirmə funksiyalarının birgə müdaxiləsi sayəsində leksik-onomosioloji səviyyədən sintaktik səviyyəyə keçilir. Cümlənin yaranması üçün iki söz – anlayış arasında münasibət formalaşmalıdır və nəticədə, sözlərdən biri ad, digəri səciyyə kimi fəaliyyət göstərərək cümlə üzvü olur.

Sözlə məfhumun, təfəkkürlə dilin qarşılıqlı münasibətindən danışarkən bir vacib məsələnin də üstündən sükutla keçmək olmaz. Filosofların, psixoloqların, dilçilərin arasında məfhumla sözün münasibətində bunlardan hansının ilkin, hansının törəmə olduğu faktı da mübahisə obyektini kimi müzakirə edilir. Söz formalaşmış, hazır məfhumu ifadə edir, yoxsa məfhumun formalaşmasında, yaranmasında dil faktı kimi iştirak edir? Eyni sual ümumən təfəkkür və dilin münasibətində də ortaya çıxır. Yəni məfhum və təfəkkür öz ifadə forması olan dil və sözdən, ifadə olunmadan qabaq mövcud olmuş, yoxsa ilkin olaraq dilin və sözün müdaxiləsi vasitəsilə yaranmışdır? Verilən suallara cavab olaraq bir-birinə zidd olan iki fikir formalaşmışdır: 1) Məfhum sözə qədər formalaşmış hazır təfəkkür faktıdır və söz yalnız onun ifadə olunmasına xidmət edir; 2) Məfhumu yaradan sözdür, sözün iştirakı olmadan məfhumun varlığından danışmaq elmi arqumentlərlə sübut oluna bilməz. Bu məqamla bağlı müəyyən düşüncələrə diqqət edək: Z.Heyqer yazır ki, yalnız dilin sayəsində bütün canlılardan fərqlənən insan ağıllı varlıq olur. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əqli yaradan dildir. T.Vipsin fikrincə, söz (onun mənası – İ.T.) məfhumun zəruri və obyektiv əsasıdır, məfhumu ilk olaraq yaradan da sözdür. Z.S.Viqotski yazır ki, təfəkkür prosesində mərkəzi, əsas məqamı yaradan, özünü səbəb kimi göstərən söz məfhumu yaradan vasitə kimi özünü göstərir [3, s. 116]. A.Potebnya: “Söz fasiləsiz qavrayışlar (idrak – İ.T.) axınıni ayrı-ayrı aqtlara ayıraraq fikrin obyektərini yaradır” [4, s. 141]. Gətirdiyimiz mülahizələr də sübut edir ki, dil düşüncə ilə müqayisədə ilkindir, başlanğıcdır, eynilə söz də məfhumla münasibətdə belədir, həm də zənnimizcə,

bu, ilkinlik və törəməlilik təkcə məntiqi mənada deyil, tarixən də belədir. Burada diqqət yetirilməyən bir məqamı açıqlamaq lazımdır ki, obyektiv aləmdəki predmetlər sözlə adlandırılmasa, predmetlərin mühüm əlamətləri məfhum kimi sözün məzmununa hopmasa, ümumiləşmə, abstraktlaşma hansı vasitənin köməyiylə həyata keçər və yaddaşda qorunub saxlana bilər? Sözün adlandırma funksiyası həyata keçmədən (əlbəttə, burada hissi pillənin, duyğu, qavrayış, xüsusilə təsəvvürlərin də rolu inkar olunmazdır, söz – məfhum sonuncu pillə kimi əhəmiyyətliyə, onun vasitəçiliyi olmadan məfhum öz-özünə psixoloji-məntiqi proses kimi baş verə bilməz. Obyektiv aləmi təfəkkür faktına çevirən dildir, adlandırmadır, yaddaşda oturuşan, qorunub saxlanan söz, onun mənası və sonra məfhumdur.

Nəticə və elmi yenilik. Yekun olaraq qeyd edək ki, Humboltun konsepsiyasında dilə fəaliyyət və sistem kimi yanaşma dilin tədqiqinə də zəruri olaraq prosesual yöndən yanaşma tələb edir, təsadüfi deyildir ki, Humboltun dünyaya baxışı antistatik səciyyəlidir, dil, fikir, ruh və s. hərəkət, fəaliyyət, inkişaf, proses kimi təqdim olunur. O, cəmiyyətə və dilə fasiləsiz proses kimi baxır, onun üçün varlıq nəse dəyişən, davam edən bir şeydir. Söz isə “hansısa bir artıq hazır substansiya kimi məlumat vermir və özündə yekunlaşmış, bitmiş məfhum daşımır, sadəcə müəyyən üsullarla məfhumun müstəqil əmələ gətirilməsinə təhrik edir. İnsanlar şeylərin işarələrini dərk etdiyi və qarşılıqlı olaraq eyni bir mükəmməl məfhumun yaranmasına cəhd etdikləri üçün bir-birini anlamırlar. Onlar bir-birini ona görə anlayırlar ki, qarşılıqlı olaraq öz hisslərinin yaratdığı təsəvvürlər zəncirinin eyni bir həlqəsinə, daxili aləmlərində eyni bir məfhumlar sferasına toxunur, öz mənəvi aləmlərinin alətinin eyni bir siminə toxunurlar, əvəzində hər birində müvafiq, fəqət eyni olmayan məfhumlar ortaya çıxır”. Dilin də məhz təfəkkürlə münasibətdə nisbi müstəqilliyi qabarıq şəkildə onda özünü göstərir ki, eyni bir təfəkkür məzmunu müxtəlif tipli dillərdə (eyni bir dildə də) ayrı-ayrı strukturlarda reallaşır. Buna görə də dil və təfəkkür kateqoriyalarını eyniləşdirmək olmaz. Bəzən dilçilikdə doğru olmayaraq dilin sintaktik tipindən çıxış edərək xalqın təfəkkürünün səciyyəsi və səviyyəsi barədə mülahizələr söyləyirlər. Lakin müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik olan dillərin müqayisəli təhlili sübut edir ki, təfəkkür dil münasibətində dilin tipologiyasının həlledici rolu yoxdur.

İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dil mütəhərrik bir orqanizmdir, bu orqanizmin hər bir nöqtəsində ətrafda baş verən hadisələrlə, xüsusilə bu dilin xidmət göstərdiyi cəmiyyətin ictimai, iqtisadi və mədəni həyatında günbəgün, dəqiqəbədəqiqə özünü göstərən iri və xırda dəyişmələrlə bağlı nə isə dəyişir, nə isə itir, nə isə yeni-yeni cücərib gələcək inkişafın ilk pilləsinə qədəm qoyur, bu və ya başqa bir səsini yeni bir tələffüz çaları yaranır, hər hansı bir söz konkret bir fərdin şəxsi fəaliyyəti nəticəsində tamamilə yeni bir qonşuluğa düşür, digər bir sözün bədii, elmi və ya rəsmi mətn daxilində orijinal mənə əlaqəsi, mənə çaları törənir, bir qrammatik formanın passivləşməsinin başqa bir formanın isə aktivləşməsinin ilkin şərtləri müəyyənləşir və s. Lakin ayrı-ayrılıqda bu dəyişmələrin baş verməsi hələ heç də dilin dəyişməsi demək deyildir, çünki bu dəyişmələrin hər biri ilk əvvəl nitqdə, yəni konkret bir fərdin yaradıcılığında meydana gəlir və yalnız müəyyən bir müddət keçəndən sonra, başqa nitq fəaliyyətlərini də ehtiva edərək ümumi dil faktına çevrilir, cəmiyyət tərəfindən qavranılaraq ictimai dəyər qazanır. Məhz buna görə də dildə baş verən dəyişməni həmin dəyişmənin baş verdiyi konkret anda deyil, bu dəyişmənin nitq faktı kimi meydana gəldiyi dil vəziyyəti ilə həmin nitq faktının inkişaf edərək ümumən cəmiyyətin dil münasibətinə yüksəldiyini müqayisə etməklə müəyyənləşdirmək mümkündür.

Dilin leksik-semantik həddi cəmiyyətin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklərə daha fəal və ardıcıl reaksiya verən dil səviyyəsidir, həyatımızda yaranan hər yeni anlayış təbii şəkildə öz söz ekvivalentinin yaranmasını şərtləndirir, dilin üslubları inkişaf edib şaxələndikcə hər hansı bir sözün ilkin mənası bu üslublar daxilində yeni-yeni işlənmə şəraitlərinə düşərək əlavə çalarlar qazanır və beləliklə, hər bir leksik vahid ierarxik, yəni nərdivanvari növbələşən və sıralanan müxtəlif semantik çalarlar sisteminin ifadəsinə çevrilir. Bu sistem nə qədər zəngindir, yəni hər hansı bir leksik vahidin daşdığı mənə yükü nə qədər ağırdırsa, zəngindir, deməli, bu vahidin məxsus olduğu dilin tarixi bir o qədər qədim, funksional əhatə və fəaliyyət dairəsi bir o qədər çoxşaxəli və tutumludur. Çünki həyata konkret bir əşyanın və yaxud da hələlik

tərkib komponentlərinə parçalanmanın ümumi və mücərrəd bir kontinumun ifadəçisi kimi qədəm qoyan söz, bu gün onu səciyyələndirən bütün məna çalarlarını qazanmaq üçün müxtəlif şəraitlərə düşmüş, bədii mətn daxilində bədii, elmi mətn daxilində elmi, rəsmi üslub daxilində rəsmi və s. çalarlar qazanmış, bir məna çalarını başqası ilə əvəz etmiş, bir növ arasıkəsilməz nitq-dil-nitq keçidlərinin hər bir mərhələsində müəyyən bir deformasiyaya məruz qalmışdır. Şübhə yoxdur ki, dilimizdəki sözlərin bugünkü məna zənginliyi onların çatdığı son hədd deyildir və hər sözün sabahı həm də onun işləmə biləcəyi yeni şəraitlər və qazana biləcəyi yeni-yeni məna çalarlıqları deməkdir. Hər bir dilin leksikasından fərqli olaraq, fonoloji və morfoloji quruluşda yeniləşmə ləng və ən çox dildaxili qanunların müdaxiləsilə baş verir. Dilxarici sferada baş verən proseslərə maksimum həssaslıq göstərən leksik-semantik sistem bir tərəfdən müxtəlif dil səviyyələrindəki yeniləşmə fonunda sabit qalmır, o biri tərəfdən cəmiyyətlə birbaşa təmasda olan mətbuat, kütləvi informasiya vasitələrinin yardımı ilə yeni-yeni vahidlərlə yeniləşir, lüğət tərkibi durmadan müxtəlif mənbələrdən gələn məhsullarla zənginləşir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aksay, D. Anlambilimi ve Türk anlambilimi. Ankara: DTCF, 1978, 199 s.
2. Toklu, M.O. Dilbilime giriş. Ankara: Akçağ, 2015, 240 s.
3. Выготский, Л. Проблемы общей психологии / Собрание сочинений, в 6 т., т. 2, М., 1982, 504 с.
4. Кацнельсон, С. Общее и типологическое языкознание. М., 1963.
5. Пражский лингвистический кружок. Москва: Прогресс, 1967, 560 с.
6. Резников, Л.О. Понятие и слова. Ленинград: Ленинградский государственный университет, 1958, 124 с.
7. Якобсон, Р. Избранные работы. Москва: Прогресс, 1985, 460 с.
8. Чейф, У.Л. Значение и структура языка. Москва: Прогресс, 1975, 432 с.

ANARIN BƏDİİ DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN LİNGVOPOETİKASI

Mehriban Əlizadə*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Bakı Dövlət Universiteti

mehriban.alizade@inbox.ru**Abstract****Linguopoetics of onomastic units in the artistic language of Anar**

The article discusses the stylistic function of onomastic units used in Anar's literary prose. In most cases, the writer pursues a specific goal when naming the characters he creates, and anthroponyms act as an important linguopoetic tool in revealing the characters' personality in his works. The names of some of Anar's literary heroes originate from folklore and mythology. This allows the writer to enrich the personality of that character with folklore features and create associative connections between these characters. Sometimes, however, the writer uses fictitious names and resorts to this method more in his satirical stories. Since such names are chosen in accordance with the character's inner world, appearance, and personality, they are more like nicknames. Anar skillfully uses the fact that the names sometimes complement each other from a semantic point of view, and sometimes create contrast, as a special stylistic device expressing the fate and characteristic features of the hero.

Keywords: *onomasiology, anthroponym, linguopoetics, surname, pseudonym.*

Giriş. Azərbaycan dilçiliyinin gənc sahələrindən biri hesab edilən onomalogiyanın bədii əsərlər əsasında öyrənilməsi vacib məsələlərdən biridir. Bədii üslubda onomastik vahidlərdən istifadə zamanı hər bir sənətkarın özünəməxsus yaradıcılıq metodu özünü göstərir. "...hər bir sənətkarın yaradıcılığında dil qanunauyğunluqlarını və onomastik sistemin hansı səviyyədə mövcudluğunu izləmək mümkündür" [8, s. 6]. Bu baxımdan, bədii əsərlərdə işlədilən onomastik vahidlərin üslubi funksiyalarının öyrənilməsi ilə məşğul olan poetik onomastika yazıçının fərdi üslubunu müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır.

Əsas hissə. Advermə qədim dövrlərdən bəri insan cəmiyyəti üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan rituallardan olub. Qədim Romalılar deyirdilər: "Nomen est omen" – "Ad taledir". Dünyaya gələn uşağa qoyulacaq adın onun taleyini müəyyən edəcəyinə inanan insan mənalı adlar fikirləşib tapmağa, körpənin gələcək həyatı ilə bağlı arzu və ideallarını ifadə etməyə çalışır. Təxminən eyni prosesi yazıçı da icra edir. O da personajlarını adlandırarkən əksər hallarda seçimini təsadüfi yox, məqsədli şəkildə edir. Lakin bədii əsər yazan sənətkar daha çox üstünlüyə malikdir: yaratdığı obrazın xarakterini, keçdiyi həyat yolunu, həyatdakı qismətini özü müəyyən edə bildiyi üçün yazıçı, yaxud şair qəhrəmanlarını adlandırarkən daha dəqiq ad seçir və seçimində müvəffəq ola bilir. Beləliklə, bədii əsərlərdə həyatdakından fərqli olaraq, obrazın daşdığı ada uyğunluğu daha tez-tez müşahidə olunur. Bu xüsusiyyət bariz şəkildə özünü Anarın yaradıcılığında göstərir. Ümumiyyətlə, adlandırmadan söhbət gedərkən, Anarın təkcə bədii yaradıcılığı yox, özünün adı ilə bağlı məqam da qeyd edilməlidir. "Ad insanı tanıdır, adla insan vəhdətləşir, birləşir: adı insana, insan ada bağlanır. İnsanın qüvvəsi, qüdrəti ilə ad güc alır. Ona görə də adla insan bir- birinə layiq olmalıdır" [11, s. 21]. Bu fikir, bəlkə də, ən çox Anara şamil edilə bilər. Heç tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, adıyla yaşadıq Anarın adı onu tanıtmadı, Anar öz adını tanıtdı; adı Anara, Anar da adına layiq oldu. R.Rövşənin sözləri ilə desək, "Səksən il əvvəl Rəsul müəllimlə Nigar xanım ona, təzə doğulan ilkbeşliklərinə o günəcən Azərbaycanda olmayan bu adı verəndə nə düşünləblər? Bilmirəm. Amma bu gün həm bir insan, həm də bir yazıçı kimi Anarın bütün ömrünü, yaradıcılığını göz önünə gətirəndə onun mahiyyətini bu ad qədər dəqiq ifadə eləyən ikinci bir ad tapmaq çox çətinidir" [12]. Deməli, adla o adı daşıyan şəxsin xarakteri, həyat prinsipləri və taleyi arasındakı uyğunluq bir harmoniya, nizam yaradır və həmin şəxs haqqında mühüm məlumat mənbəyinə çevrilir.

Anar yaradıcılığında adlara münasibət həmişə fərqli olub. Həç bir adın istifadə edilmədiyi, həç bir obrazın xüsusi ad daşmadığı “Asılıqanda işləyən qadının söhbəti” hekayəsindən tutmuş, müəllifin bədii qayəsinin məhz xüsusi adlar vasitəsilə əks olunduğu, keçmiş və gələcək arasındakı paralellər üzərində qurulmuş “Ağ qoç, qara qoç” əsərinə qədər (bu arada və bundan əvvəl və sonra yazılmış əsərlərdə də) yazıçının adlarla “oynaması”, onlardan xüsusi üslubi priyom kimi istifadə etməsi (bəzən isə adlardan məqsədli şəkildə həç istifadə etməməsi) diqqət çəkən məqamlardandır. Yaxud eyni ada, daha doğrusu, eyni obraza fərqli əsərlərində təkrarən qayıtması da Anarın yaradıcılığını fərqli edən xüsusiyyətlərdəndir. Bu cəhətdən Anarla böyük dramaturq N.Vəzirovun obrazlarına advermə praktikasında müəyyən paralellik müşahidə olunur. “Vəzirovun qızı Sara xanımın söylədiyinə görə, Səadət xanım, Fəxrəddin adları dramaturqun ən çox bəyəndiyi, Əhməd və Xəlil zəhləsi gedən adlar imiş. Həç təsadüfi deyildir ki, Səadət xanım adı üç pyesdə (“Müsbəti–Fəxrəddin“, “Keçmişdə qaçaqlar“, “Təzə əsrin ibtidası”) işlənmiş və hər üç Səadət xanım müsbət obraz kimi həm daxilən, həm də xaricən gözəl təsvir olunmuşdur. Dramaturqun Xəlil və Əhməd adında hər ikisindən üçü olmaqla altı tipi var, altısı da nökr, altısı da nifrətəlayiqdir” [10, s. 258]. Burada bir cəhəti dəqiqləşdirmək lazım gəlir. N.Vəzirov yaradıcılığından fərqli olaraq, Anarın bədii nəsrində eyni addan bir neçə əsərdə istifadə olunmaqdan çox, eyni obrazın müxtəlif əsərlərdə yada salınması faktı ilə üzləşirik. Bu obrazlara ikinci əsərdə geniş yer ayrılmadığından, onlar sadəcə adları çəkilməklə xatırladılır. Anar bir əsərində yaratdığı obrazdan başqa bir əsərində də istifadə edir, hətta bəzən eyni obraz iki əsərin əsas qəhrəmanı kimi çıxış edir. Məsələn, “Gürcü familiyası” hekayəsinin baş qəhrəmanları Oqtay Muradov, Əsmər və Camal obrazları yazıçının “Macal” povestində də xatırladılır, eyni zamanda, Oqtay obrazı həm də “Macal” povestinin əsas qəhrəmanlarından biri kimi təqdim olunur: “... Hamı elə bilirdi ki, Əsmər Oqtayla gəzir, həmin bu Oqtayla, Muradov Oqtayla və Fuad Əsməri Oqtaya dəlicəsinə qışqanırdı. Bir gün həç kəsin gözləmədiyi bir halda Əsmər Camala ərə getdi, bir qədərdən sonra onlar Bakıdan köçdülər” [1, s. 37].

Digər bir əsərin – “Dantenin yubileyi” povestinin qəhrəmanları Feyzulla Kəbirlinski, Həcər, Eldar, Anaxanım da “Macal” povestində bir daha qarşılaşırıq. Onlar Fuadın atasığilin qonşuları kimi təqdim olunurlar: “Qurbangilin bir qonşusu aktyor Feyzulla Kəbirlinskigil, bir qonşusu Anaxanım bacıgil idi... Kəbirlinskigil bir Feyzulla özü idi, bir arvadı Həcər, bir də oğulları Eldar. Anaxanımgilin ailəsi böyük idi – özü, əri, iki qızı, üç oğlu. Ərinin bacısı oğlu da kənddən gəlib onlarda qalırdı, universitetdə oxuyurdu” [1, s. 119]. Beləliklə, məhz tanış adlar situativ və assosiativ olaraq, yaddaşımızı təzələyir və iki əsər arasında rabitə yaradır, birinin digərinin davamı kimi anlaşılmalarını mümkün edir. Bu isə yazıçıya qəhrəmanın keçdiyi həyat yolunu daha geniş bir zaman kəsimində izləməyə, onun xarakterini əhatəsi və yaşadığı mühitin digər fərdləri fonunda açmağa imkan verən linqvopoetik priyom olaraq dəyərləndirilə bilər.

Bədii əsərlərdə obrazlara verilən adlar həmişə obrazın xarakterinə uyğun olaraq seçilmir. Yazıçı, daha çox baş qəhrəmanın adında bu məsələyə həssaslıqla yanaşır, antroponim obrazın ən səciyyəvi xüsusiyyətlərinin ifadə edən vasitəyə çevrilir. Lakin istənilən halda Anarın əsərlərinin bədii arxitektonikasında onomastik elementlərin işlədilməsində müəyyən qanunauyğunluq müşahidə olunur. Məsələn, Anarın bədii obrazlarının adları mənşəyinə, quruluşuna, struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olsa da, yazıçının bədii nəsrinin onomastik qatında bəzi ümumi cəhətlər də müşahidə olunur. Məsələn, müşahidə göstərir ki, yazıçının əsərlərində istifadə etdiyi adların çoxu ərəb-fars mənşəli antroponimlərdir. Fikrimizcə, bu təsadüfi deyil, reallığı əks etdirir və xalqımızın adqoyma adət-ənənəsi ilə bağlıdır. On üç əsrdən çox bir müddət ərzində Orta Asiya və Zaqafqaziya ölkələrində ərəblərin uzunmüddətli hakimiyyət dövründə islam dini bu ərazilərdə yaşayan xalqların ideologiyasına güclü təsir etmiş, bu xalqların mədəniyyətləri ilə qaynayıb-qarışmış, ortaq islam mədəniyyətinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ərəblərin hökmranlıq etdiyi bu dövrdə türkdilli xalqların, həmçinin azərbaycanlıların antroponimikasında türk mənşəli milli adların sayı getdikcə azalmış, ərəb-fars mənşəli adların sayı isə artmışdır. Sadəcə, bu adlar xalqın həyatına və düşüncə tərzinə o qədər sirayət etmişdir ki, onların milli mənşəyi məsələsi ikinci plana keçmiş, bu vahidlərin müasir onomastik sistemin aktiv elementləri olaraq, real həyatdakı

işləkliyi bədii personajların adı kimi də onlara sıx-sıx müraciət olunmasını şərtləndirmişdir. Anarın bədii obrazlarına verdiyi ərəb və fars mənşəli şəxs adlarının əksəriyyətini Allah və onun epitetləri ilə əlaqədar olan adlar, səmavi dinlərin müqəddəs kitablarında adları çəkilən peyğəmbərlərin adları, Məhəmməd Peyğəmbər və onun epitetləri ilə əlaqədar yaranmış adlar və dini məfhumlarla bağlı antroponimlər təşkil edir. Bu adların bəzilərinə nəzər salaq: *Cabbar* (“Ağ liman”) - Allahın 99 adından biri, əzəmət və qüdrət sahibi; *Qasım* (“Macal”) - Allahın 99 adından biri, ruzibölən, insanların ruzisini paylayan; *Fəttah* (“Ağ liman”) - Allahın 99 adından biri, hər cür çətinlikləri asanlaşdıran, çətinlikdən çıxaran; *Kərim* (“İztirabın vicdanı”) - Allahın 99 adından biri, səxavətli, kərəmi, ehsanı bol, qarşılıqsız bəxş edən; *Həmid* (“Macal”) - Allahın 99 adından biri, hər cür şükra layiq olan, həmd edilən; *Məcid* (“Dantenin yubileyi”) - Allahın 99 adından biri, hər cür tərifə layiq olan, güclü, qüvvətli; *Məlik* (“Ağ qoç, qara qoç”) - Allahın 99 adından biri, mülk sahibi; *Feyzulla* (“Dantenin yubileyi”) - Allahın feyzi, Allahın bərəkəti; *Həsən* (“Macal”) - İkinci imam, Əlinin Məhəmməd Peyğəmbərin qızı Fatimədən olan böyük oğlu, gözəl, göyçək; *Hüseyn* (“Qaragilə”) - Üçüncü imam, Əlinin Fatimədən olan kiçik oğlu, gözəl, “göyçək” sözlərinin kiçiltmə forması; *Kazım* (“Ağ liman”) - Yeddinci imam, hirsini, qəzəbini udmağı bacaran; *Musa* (“Ağ liman”) - İudaizmin peyğəmbəri. Dini rəvayətə görə Tur dağında Allah ilə danışmışdır. Ona görə də ona Kəlimullah da deyilir, bu isə “Allahla kəlmə kəsən”, “Allahla söhbət eləyən” mənalarını ifadə edir; *Ruhulla* (“İztirabın vicdanı”) - “Allahın ruhu”. Quranın “Məryəm” surəsində qeyd edilir ki, İsa atasız dünyaya gəlmiş, müqəddəs ruhdan yaranmışdır. Eyni zamanda, onun nəfəsində ölümləri diriltmə kimi bir kəramət varmış. Ona görə də İsanın adına bəzən Ruhulla, “Allahın ruhu” epiteti əlavə edilirdi; *Süleyman* (“Keçən ilin son gecəsi”) - Quranda adı keçən peyğəmbər, “sülh tərəfdarı”, “müdafiə edən”; *Seyid* (“Zəncir”) - Müsəlman aləmində Məhəmməd Peyğəmbərin nəslindən olan, nəvəsi Hüseyn ilə bağlı törənən nəslin fəxri ləqəbi olmuşdur. Ərəb dilində ağa, cənab deməkdir və s.

Bununla yanaşı, Anarın bədii yaradıcılığında istifadə etdiyi adlarda sovet dönməsinin reallığını, yaxın keçmişimizin mənzərəsini əks etdirən rus-avropa meyilli elementlər də özünü göstərir və bu təsvir olunan kontekstdə tipik hal olaraq yerində və qanunauyğun görünür. Məsələn, Azərbaycan dilində də özünü göstərən şəxs adlarının kiçiltmə, əzizləmə mənasında müxtəlif formalarda işlədilməsi ilə tez-tez rastlaşırıq. Lakin Anar bu məqamda adın kiçiltmə, yaxud əzizləmə variantının rus dilinə uyğun formasından istifadə etməklə satirik əhval yaradır, personajın nitqindəki bu elementi onun meşşan təbiətini xarakterizə edən ünsür olaraq təqdim edir: “Nemət onu görəndə ürəyindən qara qanlar axırdı. Çünki haçan görsəydi, Tahirə ritorik suallarla uşağın canını boğazına yığırdı: Alik necə çörək yeyir? Alik pis çörək yeyir. Bəs, Fatik necə yeyir? (Uşağın adı Fuad idi) Fatik yaxşı yeyir. Alik mamasını neyləyir? Alik mamasını incidir. Bəs, Fatik? Fatik mamasının sözünə baxır” (2, s. 315).

Yaxud Tahirə və Alyanın ərləri Cabbarı və Murtuzu müvafiq olaraq Caboş və Murzik çağırmaları da Nemətin daxili səsi ilə diqqət mərkəzinə gətirilir: “Tahirə ərini Caboş deyər çağırırdı. Bilmirəm bu bacılarda nə adətdir. Alya da o boyda zırpı kişiye Murzik deyir. - Caboş, Murzik! Yaxşı ki, Sürəyya mənə belə bir ad qoymayıb” (2, s. 116).

Anarın bəzi qəhrəmanlarının adı folklordan götürülüb. Həmin əsərlərlə və yazıçının təsvir etdiyi qəhrəmanlarla tanışlıq sübut edir ki, bu da təsadüfi deyil. Yazıçı folklordan gələn adla adlandırdığı qəhrəmanın xarakterini folklora məxsus cizgilərlə zənginləşdirir. Bu isə surətin dolğun alınması üçün əvəzolunmaz vasitəyə çevrilir. Eyni zamanda, artıq folklordan hamıya tanış olan personajın adından istifadə olunması yazıçının yaratdığı eyniadlı obrazının xarakterinə də öncədən işarə vurmuş olur. Məsələn, “Ağ liman” povestinin əsas qəhrəmanlarından birinin Məmməd Nəsir adlandırılması xalq arasında geniş yayılmış “Bir həsirdir, bir də Məmmədnəsir” deyimindən qaynaqlanır. Obrazın xarakteri və həyat təzi də bu deyimin semantikasına ilə səsləşir. Ailə qurmadığı üçün tənha ömür sürən, sərxoşluğa qurşanaraq dünya qayğılarından uzaq durmağa çalışan, üst-başı həmişə çirkli olan Məmməd Nəsinin özü də bu ifadəni sanki həyat kredosu olaraq tez-tez dilə gətirir: “Köynəyinin yaxası həmişə çirkdən qartmaq bağlayırdı. Ayıq vaxtlarında savadlı

korrektor idi. Bütün aldığı içkiyə verərdi. Arvaddan, oğul – uşaqdan da heç kəsi yox idi. Özü deyirdi ki, “bir həsirəm, bir də Məmmədnəsir” [2, s. 45].

Anarın folklor motivlərindən ilhamlandığı əsərlərindən biri də “Utopik və antiutopik nağıllar” kimi təqdim etdiyi “Ağ qoç, qara qoç” romanıdır. Məlumdur ki, “...mifoloji mətnin və ya mifik obrazların utopik əsərlərdə, yaxud antiutopiyalarda düşünülmüş şəkildə istifadə olunması artıq sınılanmış bədii priyomlardandır. Belə olan halda mifoloji model mifik obrazlar, mif süjeti həmin əsərlərin strukturunda mif və romanın özünəməxsus simbiozunu yaradır” [9, s. 50]. Bu kontekstdə romanın personajlarının folklor qəhrəmanlarının adı ilə adlandırılması qanunauyğunluq kimi görünür. Əsərdə bütün onomastik vahidlər, hətta əsərin adı belə folklor simvolikasına əsaslanır. “Ağ qoç, qara qoç”un struktural arxetipinin əsasında qədim nağıllarımızdan olan “Məlikməmməd” nağılındakı “ışıqlı dünya – qaranlıq dünya” və bu dünyaların simvolu olan “ağ qoç – qara qoç” ikili model durur. Yazıçı nağıldakı süjet motivlərindən istifadə edir, nağılla gerçəklik arasında paralellər yaradır. Hətta əsərin süjeti ilə tanış olmadan da, yalnız onomastik vahidlər sisteminə nəzər salmaqla onun folklor motivlərindən qaynaqlandığını aşkar görmək mümkündür; Məlik Məmmədli (“Məlik Məmməd” nağılı), Beyrək, Burla Xatun (“Kitabi – Dədə Qorqud”), Novruz Bayramlı, Bahar Xatun, Keçəl, Kosa (Novruz bayramının personajları), Cırtan, Div, Pəri, Küpəgirən qarı, Ovçu Pirim, Armudan bəy, Göyçək Fatma (Azərbaycan nağıllarının qəhrəmanları) və s. Millətinin gələcək taleyindən narahatlıq və milli birlik ideyasının qırmızı xətt kimi keçdiyi bu əsərin qəhrəmanları da məhz bu ideyanın daşıyıcısı olan şəxslərdir. Romanın antroponimik sistemində türk dünyasının birliyini, bütövlüyünü təmsil edən Mustafa Kamal Atatürkün, Səlcuqların ən qüdrətli üç hökmdarı – Alp Arslan, Sultan Toğrul və Məlik şahın, xanlıqlar dönməndə birləşdirmə siyasəti aparan Şəki xanı Hacı Çələbinin, Gəncə xanı Cavad xanın, Səfəvi imperiyasının yaradıcısı, Azərbaycan dilinin qoruyucusu olan Şah İsmayıl Xətayinin, Azərbaycanın milli azadlığı uğrunda mübarizə aparan Şeyx Xiyabaninin, millətinin tarixini söz sənəti vasitəsilə xalqına çatdıran Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Veysəl, Abbas Tufarqanlı kimi şəxsiyyətlərin - Azərbaycan ədəbiyyatının və tarixinin görkəmli simalarının adları yazıçı ideyasının təqdimində əhəmiyyətli rol oynayır.

Əsərdə diqqət çəkən məqamlardan biri də yazıçının antroponimlər sırasında öz adından da istifadə etməsidir. “Sonra kimsə xatırladı ki, indi çoxdan unudulmuş Anar adlı yazıçının hekayəsində bu ada Nərgiz adlanır (Bu Anar deyilənə görə o vaxt mövcud olan Yazıçılar Birliyinin sədri olub, sonra ömrünün axırınadək Suraxanı – Əzizbəyov avtobusunda konduktor işləyib)” [2, s. 339].

Anarın istifadə etdiyi antroponimlərin coğrafiyası da çox genişdir. Yazıçının adlar sistemi zaman və məkanca əhatəliliyi ilə onun əsərlərinin süjet və kompozisiya etibarilə genişliyini və rəngarəngliyini ifadə edir. Təkcə “Ağ qoç, qara qoç” əsərində Azərbaycan tarixinin, ədəbiyyatının və incəsənətinin tanınmış simaları olan məşhur şəxsiyyətlərinin – İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.Ə.Rəsulzadə, F.Xoyski, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, F.Əmirov və s. ilə yanaşı, dünyaca məşhur tarixi simaların – Y.Balasaqunlu, Ə.Nəvai, X.Kolumb, V.A.Motsart, A.Düma, U.Şekspir, M. Fəraqi, F.Mi.Dostoyevski, A.Kunanbayev, Piri Rəis, K.Marks, V.İ.Lenin, İ.Stalin, F.Kastro və s. adlarından da istifadə etmişdir.

Bədii əsərdə adlar obrazları bir-birindən fərqləndirmək üçün zəruri olan vasitə olmaqla qalmır, çox zaman obrazı oxucuya təqdim edən, onun zahiri-daxili keyfiyyətlərinin ifadəçisi kimi də çıxış edir. Bu cəhət özünü xüsusən də “uydurma” adlarda göstərir. “Uydurma” adlar dedikdə Azərbaycan antroponimik sistemində yer almayan, yazıçının bədii təxəyyülünün məhsulu olan və obrazı xarakterizə etmək üçün istifadə olunun, əsərin bədii qayəsinin ifadəsinə xidmət edən adları nəzərdə tuturuq. Yazıçının şəxsi yaradıcılıq məhsulu olan belə adları bir növ ləqəblərlə müqayisə etmək olar; ləqəblər kimi bu adlar da obrazın daxili aləminə, zahiri görünüşünə, fərqləndirici əlamətlərinə, xarakterinə və xasiyyətinə uyğun seçilir. Bu üsula Anar daha çox satirik hekayələrində müraciət edir. “Molla Nəsrəddin – 66” satirik hekayələr silsiləsinə daxil olan hekayələrdə Anarın istifadə etdiyi adların böyük bir hissəsi real həyatda olmayan, lakin personajın xasiyyətinə, ictimai statusuna, əsərdə daşdığı mənə yükünə uyğun yaradılmış adlardır. Aldıyatdı Batdıqaldıyev, Şaltay

Baltayev, Lül Qəmbər, Yalan Planov, Bəli Bəliyev, Dedi Qoduyev, Gül Yanaqov, Dərə Duzov, Qarın Quliyev, Nənəm Nehrə, Mərd Məzarov, Cızma Qarayev, Hətərən Pətərənöv, Səf Səfəyev, Çığır Bağirov, Yazı Pozuyev, Haray Həşirov, Hərbə Zorbayev, Mənəm Mənəmov, Tanış Bilişov, Höcət Höcətov, Malakeş Çox Bilmişov, Hərc Mərcov, Nərmə Naziyev, Yekə Qarınov, Qır Saqqızov, Umu Küsiyev, Uşaq Muşaqov və s. Hekayələrdə istifadə edilmiş bu qəbildən olan antroponimlər yalnız bir obrazların xarakterinə uyğun yaradılmışdır, hekayənin ümumi məzmunu ilə də səsleşir. “Məlumat” hekayəsində qabaqcıl içkibazların simpoziumu haqqında məlumat verilir. Məclisi isə qocaman içkibaz Lül Qəmbər giriş tostı ilə açıq elan edir. El arasında sərxoş, içki düşkün olan adamlar barədə çox zaman “lül qəmbər”, “lül dəm” ifadələri işlədilir. Ona görə də qocaman içkibazın Lül Qəmbər adlandırılması təsadüfi deyil. Hekayənin digər iştirakçılarının adlandırılmasında da məhz bu qanunauyğunluq gözlənilmişdir: Hayıl Mayılov, Aldıyatdı Batdıqaldıyev, Araq Şəmistan və s.

Ümumiyyətlə, “Molla Nəsrəddin – 66” hekayələr silsiləsinə daxil olan hekayələrin yalnız başlığında deyil, ruhunda, məğzində də molla-nəsrəddinçilik, C.Məmmədquluzadə ənənələri duyulur. “Bu silsilədə Anar “Molla Nəsrəddin” in onomastik yaradıcılığını da davam etdirir. “Molla Nəsrəddin”də də belə onomastik vahid – kəşflər var idi: Dəmdəməki, Lağlağı, Mozalan, Hərdəmxəyal, Hophop; İtqapan kəndi, Təzəkli kəndi, Donuzyeyən kəndi və s. Anarın da həmin üsulla hazırladığı xüsusi adlar (onomastika) maraqlıdır, yumoristik məzmunu ilə diqqəti çəkir: Umu Küsiyev, Qır Saqqızov, Naz Qəmzəyev, Tartan Partanov, Yalan Palanov, Soobrazim Natraixov, Şaltay Baltayev, Aldıyatdı Batdıqaldıyev, Azyazpoz idarəsi, Gülməşəkər kəndi və s.” [6, s. 215].

Bu qisimdən olan antroponimlərin diqqətçəkən cəhətlərindən biri də dedi-qodu, tanış- bilis, çığır-bağır, hərbə-zorba, hay-həşir, qarınqulu və s. kimi mürəkkəb və qoşa sözlərin tərəflərindən ad və soyad kimi istifadə olunmasıdır (Dedi Qoduyev, Tanış Bilişov, Çığır Bağirov, Hərbə Zorbayev, Haray Həşirov, Qarın Quliyev və s.). “Bu antroponimlər ədəbi dildə olmayan, özlüyündə emosional fikir ifadə edən mürəkkəb sözlərin komponentlərinin müstəqil ad kimi işlədilməsinin məhsuludur” [7, s. 92].

Yazıcının “Dantenin yubileyi” povesti də özünün maraqlı antroponimik sistemi ilə diqqəti cəlb edir. Əsərin baş qəhrəmanı Feyzulla Kəbirlinski aktyordur və sonradan məlum olur ki, əslində, Feyzullanın əsl фамилиясы Ələsgərovdur. Böyük aktyorların təsiri altında və onlara olan heyranlığının nəticəsində Feyzulla səhnəyə gəlsə də, bu sahəyə istedadı olmadığı üçün heç bir uğur qazana bilməyib. Buna baxmayaraq, özünü bu sənətin fədailərindən saydığı üçün məşhur aktyorları yamsılamağa çalışır. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində aktyorlar və incəsənət xadimləri arasında soyad sonluğu olaraq -ski morfemindən istifadə olunması geniş yayılmışdı. Rus dilində mənsubiyyət məzmunlu familiyaların yaranmasında istifadə olunan bu şəkilçinin eyni qayda ilə azərbaycan dilində də tətbiq olunması tendensiyası sənət aləmində dəb halını almışdı. C.Cabbarlı da “Oqtay Eloğlu” və “Dönüş” dramlarında Tabasaranski, Şəkinski, Mazandaranski və s. familiyalı aktyor surətləri vasitəsilə həmin dövrün teatr mühitinin real mənzərəsini sənətkarlıqla yaratmışdı. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 87-ci nömrəsində bu məsələyə toxunan C.Məmmədquluzadə yazırdı: “Sən çalış adın bədnam olmasın. Görürsən Bakı artistlərini? Heç biri müsəlman adı qoymur, biri adını qoyur Çarparski, Həsən özünə deyir Qaraxanski, Hüseyn yazır Maranarski, Əli adını qoyur Kırmanşaxski , bircə Vəlinin ağı yoxdur ki, ona Vəli deyirlər. Allaha şükür olsun ki, o da cəhənnəm oldu, artistlikdən çıxdı-getdi” [4, s. 122]. Eyni məntiqə Feyzulla da özünə Kəbirlinski təxəllüsünü götürüb və bununla da öz aləmində böyük aktyorlar pleyadasının bir parçasına çevrilib: “Feyzulla tam bir sadələvhlüklə: - O vaxt mod eləydi, ay bala, - dedi, - hərə özünə bir təxəllüs götürmüşdü... Məcidin vurnuxan gözləri arabir Eldarın vurnuxan nəzərləriylə tuşlaşır və bu ani baxışlarda hər ikisi bir-birinin halını başa düşürdü. Eldar içini yeyirdi. Məcid isə çoxdandı belə ləzzət çəkməmişdi. Bixəbər Feyzulla: - Hərə bir ad götürmüşdü, - deyə davam edirdi, – Ərəblinski, Sarabski, Ağdamski...” [3, s. 172].

Nəticə. Beləliklə, “Dantenin yubileyi” povestinin baş qəhrəmanına aid antroponimlər yalnız onu digər obrazlardan fərqləndirmək funksiyasını daşımır. Kəbirlinski təxəllüsü, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, personajın peşəsinə işarə vurmaq üçün məqsədli seçilmişdir. Digər tərəfdən, əsas qəhrəmanın adı ilə təxəllüsü arasındakı təzad (ərəb mənşəli Feyzulla adı “Allahın feyzi”, yəni

Allahın bol-bol inam ehsan edərək mükafatlandığı şəxs mənasını verir. Dini məzmunlu ad daşıyan, müfti atasının molla kimi görmək istədiyi, ərəb-fars dillərini öyrədib dini təhsil verdiyi Feyzullanın “dinsizlik” edib artist olmağı və özünə avropasayağı Kəbirlinski soyadı götürməyi obrazın sonrakı həyatındakı konfliktin başlanğıcı kimi qiymətləndirilə bilər) həm də Feyzullanın şəxsiyyəti ilə seçdiyi sənət arasındakı uyğunsuzluğun və bu uyğunsuzluğun səbəb olduğu uğursuzluğun simvolu kimi görünür.

Anarın bədii yaradıcılığında onomastik vahidlər sisteminin üslubi zənginliyi və rəngarəngliyi əsərlərinin obrazlılığını və estetik təsir gücünü artıran mühüm vasitə kimi xüsusi tədqiqat obyektidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Anar. Macal, Bakı, 1978.
2. Anar. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2004.
3. Anar. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I c., Bakı, 1988.
4. Çobanov M. Azərbaycan dilinin antroponimikasının əsasları. Bakı, 1988.
5. Əliyev H. Azərbaycan antroponimikasının inkişaf mərhələləri. Bakı, 2004.
6. Hacıyev T. Şərimiz, nəsimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, 1990.
7. Hacıyeva N. Azərbaycan dilində antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı, 2014.
8. Hüseynova H. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı, 2017.
9. İsayeva P. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bədii strukturu və mifopoetik təfəkkür (nəsr və dramaturgiya əsasında), Fil.elm.dok.dis.avtoreferatı. Bakı, 2016.
10. Məmmədov K. Nəcəf bəy Vəzirov. Bakı, 1960.
11. Mikaylova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı, 2008.
12. <https://parafr.az.<oxu>>.

ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ В РУССКОМ ОСТРОВНОМ ГОВОРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Эльвира Гейдарова

Кандидат филологических наук, доцент
Бакинский государственный университет
sert739@rambler.ru

Xülasə

Azərbaycandakı rus şivələrində sifət

Məqalə Azərbaycandakı rus şivələrində işlənən sifətlərin təhlilinə həsr edilmişdir. Şivələrin lüğət tərkibinin təhlili nəticəsində sifətlərlə ifadə olunan **27** fonetik, **53** sözyaradıcı, **24** leksik və **38** leksik-semantik dialektizm müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, subyektiv qiymətləndirmə şəkilçisi olan **24** forma müəyyən edilib. Tədqiqatın məqsədlərindən biri də Azərbaycan dilindən götürülmüş formaların öyrənilməsi olmuşdur. Bu sözlər Azərbaycandakı rus şivələrində dəyişikliyə uğramadan xüsusiyyət mənası daşıyan sifətlər (12), eləcə də rus affikslərinin əlavə edilməsi ilə əmələ gələn uyğunlaşdırılmış formalardır (18). Rus köçkünlərinin dilində koloronimlər də alınma sözlərlə təmsil olunur (7). Ümumilikdə tədqiqat zamanı Azərbaycandakı rus şivələrində sifətlərin 190-dan çox forması müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *rus dialektologiyası, şivələr, sifət, dialektizmlər, alınma sözlər.*

Abstract

Adjectives in the Russian island dialect of Azerbaijan

The article is devoted to the analysis of adjectives used in the Russian island dialect of Azerbaijan. As a result of the analysis of the vocabulary of the dialect, **27** phonetic, **53** word-formation, **24** lexical and **38** lexical-semantic dialectisms expressed by adjectives were identified. In addition, **24** forms with suffixes of subjective evaluation were identified. In the studied dialect, words with the meaning of a feature are also represented by borrowings from the Azerbaijani language, which were grammatically formed as Russian adjectives. A total of **18** such forms were noted. Some examples are expressed by foreign words that have different degrees of adaptation, since they are not declined like Russian adjectives. **12** such words were identified. Colour designations in the language of Russian settlers are represented not only by original forms, but also by borrowings. There are **7** of them. In total, more than **190** forms of adjectives were identified during the study.

Keywords: *Russian dialectology, island dialect, adjective, dialectisms, borrowings.*

В последние годы возросло внимание лингвистов к проблемам развития и функционирования народных говоров. Это во многом обусловлено осознанием значения говоров как хранителей своеобразия национальной языковой картины мира. Отсюда очень важным и необходимым представляется исследование говоров, находящихся в отрыве от метрополии. Функционирующие в изоляции говоры сохраняют и отражают специфическое видение мира их носителей.

Объектом настоящего исследования являются прилагательные русского островного говора Азербайджана.

Материалом исследования послужил «Лексикон русского островного говора Азербайджана» [3].

Русский островной говор Азербайджана представляет большой научный интерес в связи с тем, что иноязычное окружение способствует сохранению, консервации в говоре многих слов, утраченных в диалектах метрополии. Следствием чего является многообразие лексики исследуемого говора, отражающей материальные и духовные ценности, выработанные русским народом на протяжении столетий. Национально-специфические особенности русского островного говора Азербайджана проявляются, в частности, в словах,

которые отличаются от соответствующих литературных форм фонетическими, словообразовательными, морфологическими, семантическими и другими характеристиками. Цель научной работы – исследование и описание прилагательных русского островного говора Азербайджана. Поставленная цель обуславливает необходимость решения следующих задач:

1. Выявление прилагательных;
2. Рассмотрение значений, передаваемых прилагательными в говоре, а также распределение их по группам;
3. Выявление цветообозначений в русском островном говоре Азербайджана.

В результате проведенного исследования выделены слова со значением признака, которые были распределены по следующим группам:

1. **диалектизмы**: а) *фонетические*; б) *словообразовательные*; в) *лексические*; г) *лексико-семантические*;
2. **прилагательные с суффиксами субъективной оценки**;
3. **заимствованные прилагательные**;
4. **цветообозначения**.

Фонетические диалектизмы

Общаясь друг с другом, русские переселенцы активно используют слова, которые имеют некоторые звуковые отличия от соответствующих литературных форм. Речь идет о фонетических диалектизмах. Как известно, это диалектные слова, совпадающие по значению с соответствующими словами литературного языка, но незначительно отличающиеся от них своим звуковым составом (либо одним звуком, либо ударением). Иначе говоря, это слова литературного языка, произносимые в данной местности со звуковой деформацией.

В языке русских переселенцев были выявлены следующие *фонетические* диалектизмы: **азербиджáнский** – азербайджанский, **алляно́й** – льняной, **антерéсный** – интересный, **бамáжный** – бумажный, **бе́шный** – бешеный, **бу́нишний** – будничный, **бурдо́вый** – бордовый; **идиноли́чный** – единоличный, **искуве́рканый** – исковерканный, **кра́женный** – краденый, **кра́сенький** – красненький, **крашо́ный** – крашеный, **ма́ненький** – маленький, **но́нешний** – нынешний, **олляно́й** – льняной, **оржа́ной** – ржаной, **селепо́й** – слепой, **слобо́дный** – свободный, **совреме́нный** – современный, **суме́жный** – смежный, **сурьё́зный** – серьёзный, **сыслáнный** – сосланный, – **тогдашний**, **тощо́й** – тощий, **хла́дный** – холодный, **ча́жёлый** – тяжёлый, **чера́шний** – вчерашний.

Всего было выявлено 27 фонетических диалектизмов.

Словообразовательные диалектизмы

В исследуемой лексике русского островного говора Азербайджана нашли отражение диалектные слова, отличающиеся от соответствующих литературных словообразовательными морфемами, т.е. «по своим корневым морфемам и лексическому значению эти слова тождественны словам литературного языка». [6, с. 98]

В ходе анализа были выявлены следующие *словообразовательные* диалектизмы: **айви́ный** – айвовый, **алчи́ный** – алчовый; **барсучи́ный** – барсучий, **безвнима́тельный** – невнимательный, **бездви́жный** – неподвижный, **бездомо́вный** – бездомный, **беззва́нный** – незванный, **беспреме́нный** – непременный, **бесприве́тливый** – неприветливый, **беспривы́чный** – непривычный, **бессча́стный** – несчастный, **ви́слый** – висячий, **волчи́ный** – волчий, **ворчи́стый** – ворчливый, **гли́ный** – глиняный, **гречи́чный** – гречневый; **дли́ньше** – длиннее, **дога́дистый** – догадливый, **драчи́стый** – драчливый; **жаре́йче** – жарче, **излежа́лый** – залежалый, **кози́ный** – козий, **колхо́зский** – колхозный, **краси́вше** – красивее, **кре́мный** – кремовый, **кунжу́товый** – кунжутный, **любо́й** – любимый, **лягуши́ный** – лягушачий; **мальчи́шний** – мальчишеский, **многоде́тский** – многодетный, **му́жчи́нский** – мужской, **мыша́тый** – мышинный, **мясови́тый** – мясистый; **надоё́дный** – надоедливый, **оби́дливый** – обидчивый, **охо́тницкий** – охотничий; **парусо́вый** – парусиновый, **присме́ртный** – предсмертный, **прожа́бистый** – прожорливый, **проливе́нный** – проливной, **ра́дый** –

радостный, **русявый** – русский, **свинный** – свиной, **слабже** – слабее, **сладый** – сладкий, **снежливый** – снежный, **сольней** – солонее, **старинский** – старинный, **стыдистый** – стыдливый, **суетной** – суетливый, **суродованный** – изуродованный, **тыквинный** – тыквенный; **угодистый** – угодливый, **хромый** – хромовый.

В результате проведенного исследования выявлены 53 формы.

Лексические диалектизмы

Как известно, к лексическим диалектизмам относятся слова, совпадающие с литературными по значению, но отличающиеся от них своим звуковым набором. Они «имеют в литературном языке синонимы с иным корнем». [7, с. 69]

В островном говоре зафиксированы такие собственно-лексические диалектизмы, как: **артачной** – упрямый; **белёсый** – светло-розовый, **вохкий** – сырой, влажный, **едовитый** – съедобный, вкусный, **каржинный** – вороний, **квёлый** – слабый, хилый, **клáтный** – старый, дряхлый, **клёклый** – вязкий, **невладимый** – невменяемый, **нехалюзный** – плохой, **обмáрный** – грязный, **патлáтый** – растрепанный, **разлáтый** – плоский, **сисявый** – шепелявый, **сряжéнный** – украшенный, **тюкну́тый** – сумасшедший, **ушлый** – хитрый; **фарóбный** – больной, **халявый** – неграмотный, **хворóбный** – больной, **чéздый** – гнилой, **швы́дкий** – быстрый, **шү́стрый** – быстрый; **ядрёный** – крупный.

Всего выделено 24 собственно-лексических диалектизма.

Лексико-семантические диалектизмы

К лексико-семантическим диалектизмам относятся слова, которые совпадают в написании и произношении с литературными, но отличаются от них своим значением.

Исследование языка русских переселенцев привело к выявлению следующих лексико-семантических диалектизмов, выраженных словами со значением признака: **безнадёжный** – ненадёжный; **беспокойный** – сумасшедший; **бессильный** – бедный; **бесцённый** – дешевый; **блáго** – хорошо; **врédный** – крепкий (об уксусе, перце, водке); **выгодный** – остроумный; **глáдкий** – толстый, полный; ухоженный; **гнилóй** – болезненный, слабый; **дворóвый** – домовый; **дóбрый** – целый, пригодный; **дурной** – глупый; **дү́тый** – пышный; **живóтный** – жизненный; **кóжный** – кожаный; **лáдный** – стройный, красивый, мирный; **мысленный** – возможный; **набивной** – обмазанный сверху глиной (о доме); **отéческий** – отечественный; **отрывной** – отдельный; – ярко-синий цвет; **плохóй** – 1) тяжело больной, умирающий; 2) некрасивый; **погáный** – 1) предназначенный для нечистот, отбросов; 2) скверный, дурной; 3) нечистый (о посуде); **пóлный** – здоровый; **прéсный** – сладкий; **пустóй** – ложная беременность; **рэ́зкий** – тесный; **ря́женный** – вышитый; **самостоятельный** – положительный, достойный уважения; **свётлый** – грамотный; **сй́льный** – обильный; **слепóй** – неграмотный; **срабóтанный** – нетрудоспособный; **стра́шный** – большой; **хлáдно** – медленно, пассивно; **хорóший** – всеми уважаемый, почитаемый; **хромóй** – бедный; **худóй** – дырявый; **шү́бный** – кожаный.

В результате анализа выявлено 38 примеров.

Прилагательные с суффиксами субъективной оценки

«В русском островном говоре очень продуктивным способом выражения экспрессивности является суффиксация». [1, с. 191] Именно поэтому в лексике говора употребляется достаточно большое количество прилагательных с суффиксами субъективной оценки: **белобрýсенький** – уменьш.-ласкат. к белобрысый; **бесцё́ненький** – уменьш. к бесцённый; **во́хконький** – уменьш. к вохкий (сырой, влажный); **голомýсенький** – уменьш.-ласкат. к голомýсый (лысый); **грязню́чий** – экспресс. к грязный; **долгонóсенький** – уменьш.-ласкат. к долгонóсый (долгоносик); **завалýщенький** – экспресс. к завалящий (ненужный, негодный); **злéющий** – очень злой; **малюсенький** – очень маленький; **мокрёхонький** и **мокрёшенький** – более мокрый; **нехалюзенький** – экспресс. к нехалюзный; **никудýшненький** – экспресс. к никудýшный (ни к чему непригодный; достойный осуждения; малый, незначительный); **плóхонький** – уменьш.-ласкат. к плохой; **ревню́чий** – очень ревнивый; **ровнёхонький** и **ровнёшенький** – более ровный; **сивоу́сенький** – уменьш.-ласкат. к сивоу́сый (седоусый);

страхолюденъкий - экспресс. к *страхолюдный*; **страхучий** - экспресс. к *страшный* (большой); **твердѣхонъкий** - экспресс. к *твердый*; **худопáренький** - экспресс. к *худопáрый* (худощавый, тощий); **худю́чий** - экспресс. *очень худой*; **швы́дконъкий** - экспресс. к *швы́дкий*. Всего было зафиксировано 24 формы.

Заемствованные прилагательные

Особенностью русского островного говора Азербайджана является то, что с самого начала своего существования на данной территории он находился в тесном иноязычном окружении. Результатом такого окружения явилось влияние азербайджанского языка на русский говор, проникновение значительного количества азербайджанских слов в лексику последнего.

Еще Ф.П. Филин отмечал, что «в диалектной лексике значительную прослойку составляют слова, заимствованные на разных этапах истории русского народа местным населением у иноязычных соседей, не получившие общерусского распространения...» [8, вып. 1, с. 6]

Азербайджанские заимствования являются неотъемлемой частью словаря русского островного говора. При этом достаточно большое количество выявленных примеров выражено прилагательными. Их можно разбить на 5 групп:

1. Слова со значением признака, полностью ассимилированные русским островным говором, т.е. при словоизменении они подчиняются грамматическим законам русского языка, а при словообразовании использованы русские аффиксы:

Айбаласиный – сделанный из айбаласы: *Хаты у нас айбълас'иныйи, с айбъласы стрóим.* ã Азерб. *aybalası* – необожженный кирпич, изготовленный из глины, мелко нарубленной соломы и навоза. Прилагательное образовано с помощью русск. суффикса **-ин(ый)**.

Алачичный – принадлежащий алачиху: *Алач'иный вóйлък, какóй патóлишъ.* ã Азерб. *alaçıq* – войлочный шатер, в котором живут пастухи на летних пастбищах. Форма возникла с помощью русск. суффикса **-н(ый)** с чередованием согласного в корне.

Алчиный – алычовый: *Дл'ь алч'инъй вар'én'ийи мнóуъ сáхъру нáдът'.* ã Азерб. *alça* – алыча + русск. **-ин(ый)**.

Аранинский – привезенный с низменности: *Аран'и́нскъй жыт'ъл' на нáшъвъ н'а схóш.* ã Азерб. *aran* – низменность + русск. **-ин-** + **-ск(ий)**.

Бурунястый – длинноносый: *У бурун'áстъвъ нóс дóлу'ийи, óн свóй нóс сáм в'ид'ит.* ã Азерб. *burun* – нос + русск. **-яст(ый)**.

Гирвáнковый – фунтовый: *γ'ыр'и γ'ирвáнкъвъй н'имá - пълк'илá йéc'т'.* ã Азерб. *girvənkə* – фунт + русск. **-ов(ый)**.

Кавáчный – тыквенный: *Кáшу кавáчнуйу уважáйу.* ã Азерб. *qabag* – тыква + русск. **-н(ый)** с чередованием согласного в корне.

Карагáчево – прил. к карагáч: *В'én'ик у нас с кърáуáчьвъ д'ér'ъвъ, н'ь ламáицъ анá.* ã Азерб. *qarağaç* – вяз + русск. **-ев(о)**.

Каржыный – вороний: *ун'издó каржынуйу р'иб'áтъ ръзарил'и.* ã Азерб. *qarğa* – ворона + русск. **-ин(ый)** с изменением г → ж.

Маймýнский – обезьяний: *Ну, ул'ид'и, ўс'е павáтк'и маймýнск'ийъ.* ã Азерб. *meymun* – обезьяна + русск. **-ск(ий)**.

Мóрушный – малиновый: *Вар'én'йу мóрушнуйу варил'и, изв'ин'áйус', мал'инъвуйу.* ã Азерб. *moruq* – малина + русск. **-н(ый)** с чередованием согласного в корне.

Самáнный и самáновый – прилаг. к самáн: *С'т'инá адна слóйнъй ис к'ирп'ичá самáннъуъ.* ã Азерб. *saman* – солома + русск. **-н(ый)**; азерб. *саман* – солома + русск. **-ов(ый)**.

Тандырский. В выражении: **тандырский чурék** – чурек, испеченный в тандыре:

Тан'д'ірск'ий чур'эк сáмый фк'усный. *â* Азерб. **təndir** – печь в виде колодца на глубине не более 1 метра. Прилагательное возникло с помощью русск. **-ск(ий)**.

Чалтыковый – относящийся к чалтык: *Чалтык'выйь* плантáцыи у нáс. *â* Азерб. **çəltik** – неочищенный от шелухи рис + русск. **-ов(ый)**.

Чопу́рый и **чипу́рый** – то же, что чопу́р: *Каму́ во́спъ лицó нам'ёт'иль, тóт чану́рый.* *â* Азерб. **çorur** – рябой; имеющий оспины на лице + русск. **-ый**.

Шорный – прилаг. к шор: *Иишó мы д'эл'йьм шóрныйь п'ирашк'и.* *â* Азерб. **şor** – присоленный творог + русск. **-н(ый)**.

2. «Слова, имеющие иноязычные особенности звукового оформления, в то же время вошедшие в грамматическую систему русского островного говора и подчиняющиеся соответствующим нормам словоизменения» [2, с. 26]:

Джарышный – относящийся к джарыку: *А тóт п'ът'ихóн'к'у и п'надр'э́зъл м'түзóчк'и д'ж'арышныи.* *â* Азерб. **çarığ** – лапти + русск. **-н(ый)** с изменением заднеязычного согласного в ш.

Джóмушный – буйволиный. *â* Азерб. **camış** – буйвол. Прилагательное образовано при помощи русск. суффикса **-н(ый)**.

3. Слова со значением признака, не полностью ассимилированные русским островным говором, т.к. данные формы хоть и изменяются по законам грамматики русского языка, но при их образовании не использовались русские суффиксы; они не оформлены как прилагательные, а сохраняют свой исконный звуковой облик:

Кечáл и **кечáль** – лысый (-ая). *В'иск'и п'вылáz'ил'и, к'ичáл' скóрь бóду.* *â* Азерб. **keçəl** – лысый.

Узún – длинный (шутливая кличка человека): *Узún Ивáн, а тó и прóстъ скáжут' Узún, этъ каудá с'ирчáит'.* *â* Азерб. **uzun** – длинный, долгий, продолжительный.

Хвагыр – мирный, скромный, тихий: *Хвагыр-ч'лав'е'к - знáчит' н'икавó н'ь з'б'ижаит', см'и́рнъ жыв'óт'.* *â* Азерб. **fağır**. В слове наблюдается изменение **ф** → **хв**. Как известно, в истории русского языка не было фонемы **ф**. Она возникла после падения редуцированных гласных в результате двух процессов – ассимиляции по глухости и оглушения звонкого **в** на конце слова. В некоторых говорах до сих пор фонема **ф** заменяется звуками, схожими с ней по фонетическим признакам, например **п**, **хв**. В исследуемом русском островном говоре Азербайджана вместо **ф**, в основном, употребляется сочетание **хв**.

Чопу́р, **чипу́р** и **чупу́р** – рябой человек, имеющий оспины на лице; употребляется и как прозвище: *Чану́р – этъ р'абóй. // ж. чопурá: Чупу́р – нъ муш'и'и́ну, а жэн'и'и'инъ – чупурá.* *â* Азерб. **çorur**.

Язúх – бедный (бедняк): *А мы был'и йазúх'и.* *â* Азерб. **yazıq**.

4. Слова, лишённые форм словоизменения, но участвующие в образовании новых слов, которые принимают русские аффиксы:

Ары́х – худой, тощий // **арыхчá** – худой ребенок. *â* Азерб. **arıq**.

5. Слова, не имеющие форм словоизменения и не участвующие в образовании новых слов, например:

Кичик – "малый, маленький (в обращении к детям)". *â* Азерб. **kiçik**.

Сары – животное со шкурой желтоватого цвета. *Карóву сары зав'óм, кьк анá рыжyхъ.* *â* Азерб. **sarı** – желтый.

Сарыту́рш и **сарыту́ш** – местный сорт яблок жёлто-красного цвета, кисло-сладкие на вкус:

Ф садѹ у нас растѹт мноѹѹ йаблѣкъф: шафран, канадѹ, нѣпл'ион, с'инан, сѣрытуш. ѿ Азерб. диал. **sariturş** – сорт яблок (Губинский район); **sarı** – жёлтый, **turş** – кислый.

Хам – 1. Неприрученный, дикий (о животных). 2. Необъезженная (о лошади). // В выражениях: **хамджюнгя** – неприрученный бычок; **хаминек** – беспокойная корова; корова, не подпускающая доить. ѿ Азерб. **xam** – сырой; неопытный, непривычный; невозделанный, целинный; **inək** – корова.

Некоторые из таких форм еще имеют иноязычные фонетические признаки: например: **гялмѹ**– пришлый, приезжий. ѿ Азерб. **qəlmə**.

Таким образом, «лексическое значение новозаимствованного слова формируется, уточняется, отшлифовывается по мере того, как слово включается в синтагматические и парадигматические связи со словами принимающего языка». [5, с. 26-27] Закрепление иноязычного слова в языке сопровождается не только изменением звукового или графического облика слова. В некоторых словах в результате семантической адаптации произошло расширение лексического значения, например: **бекмѣз**, **бекмѣс**, **быхмѣз** и **бягмѣз** – 1) выварная фруктовая патока; 2) отварной бурак, употребляемый вместо сахара; 3) неискренний, льстивый человек. ѿ Азерб. **bəkməz** – патока.

В результате анализа выявлено 30 примеров.

Цветобозначения

Цветобозначения русского островного говора впервые проанализировала Л.Г. Гулиева. В своей статье «Концепт «цвет» в русском островном говоре Азербайджана» автор рассматривает лексемы, связанные с цветобозначением. Однако она выделяет и исследует русские формы, например: «**багряная** – масть лошади, **багряный** – коричневый, рыжеватый, серый, **белѣсый**– светло-розовый, **бланжевый**– светло-желтый, **бурдовый**– бордовый, **бурачный** – лилово-красный, **галый**– коричневый, **голуба** –платье голубого цвета, **голубые цветы** – астры, **жѣлто-горячий** – огненный, **оранжевый**, **желтый**– сорт меда и др.» [4, с. 80-81]

Целью настоящего исследования было выявление заимствованных цветобозначений. Таких форм было выявлено немного, но они есть:

Гырхмыза – сорт груш. ѿ Азерб. **qır(x)mızı** – красный.

Карагач – карагач (вяз), южное дерево: **Чѣрныйѹ д'ѣр'ѹвъѹ, анѹ ѹчн' стѣйк'ийѹ, ид'от нѣ пастройку дамоф. Мы йаво так и называйѹм - кѣраѹѹч.** • Азерб. **qarağac** – вяз (**qarağac**←**qaraağac**– плотное, твердое, крепкое дерево; возникло от **qara** – *черный*, **ağac**– *дерево*). В островном говоре произошло оглушение г в к. Подобное изменение известно русскому языку. Достаточно вспомнить фамилию известного русского писателя Николая Михайловича Карамзина, которая произошла от татарского Кара Мирза. В тюркских языках, в том числе татарском, **кара** / **гара** означает черный.

Карагачево – прил. к **карагач**.

Каратикян – колючий кустарник: **С кѣрѹт'ик'анѹ ѹрад'бѹ ѹарѣд'ѹт'.** • Азерб. **qaratikan** (возникло от **qara** – *черный*, **tikan** – *колючка*).

Каратикяник – заросли кустов *каратикяна*: **Кѣрѹт'ик'ан'н'ик** – *так'ийѹ кал'ѹчк'и.* • Азерб. **qaratikan**.

Сары – животное со шкурой желтоватого цвета: **Карѣву сары зав'ѣм, кѣк анѹ рыжѹхѹ.** **Сары?** **Ўрѣд'ѹ бы трѣшк'и жѣлтават'ѹн'кѹйѹ.** • Азерб. **sarı** - желтый.

Сарытурш – местный сорт яблок жѣлто-красного цвета, кисло-сладкие на вкус. • Азерб. диал. **sariturş**– сорт яблок (Губинский район); **sarı** – жёлтый, **turş**– кислый.

В ходе проведенного исследования было выявлено 7 примеров.

Таким образом, в результате анализа лексики русского островного говора Азербайджана были выявлены **27** фонетических, **53** словообразовательных, **24** лексических и **38** лексико-семантических диалектизмов, выраженных прилагательными. Помимо этого выделено **24** прилагательных с суффиксами субъективной оценки.

В исследуемом говоре слова со значением признака представлены также заимствованиями из азербайджанского языка, которые грамматически оформились как русские прилагательные. Всего отмечено **18** подобных форм.

Часть примеров выражена иноязычными словами, имеющими разную степень адаптации, т.к. они не склоняются как русские прилагательные. Таких слов было выявлено **12**.

Цветообозначения в языке русских переселенцев представлены не только исконными формами, но и заимствованиями. Их всего **7**.

В результате проведенного исследования было выделено более **190** форм прилагательных русского островного говора Азербайджана.

Список использованной литературы

1. Гейдарова Э.А. Языковой портрет русского островного говора Азербайджана: монография. М.: Университетская книга, 2017, 304 с.
2. Гейдарова Э.А. Иноязычная лексика в русском островном говоре Азербайджана // Вестник Томского государственного университета. № 371, Томск, 2013, с. 23-26.
3. Гулиева, Л.Г., Э.А. Гейдарова Лексикон русского островного говора Азербайджана. Баку: Авропа, 2014, 498 с.
4. Гулиева Л.Г. Прямой и обратный словник русских онимов. Баку, 2023, 138 с.
5. Маринова, Е.В. Иноязычные слова в русской речи конца XX – начала XXI в.: проблемы освоения и функционирования / Автореферат диссертации доктора филологических наук. Москва, 2008, 44 с.
6. Р.Н. Попов, Д.П. Валькова, Л.Я. Маловицкий и др. Современный русский язык. Москва: Просвещение, 1978, 463 с.
7. Современный русский язык: Лексика и фразеология. Фонетика и орфоэпия. Графика и орфография. Словообразование. Морфология. Синтаксис: Учебник для вузов. / Под редакцией Д.Э. Розенталя. Изд. 4-е. Москва: Высшая школа, 1984, 735 с.
8. Филлин, Ф.П. Словарь русских народных говоров. Выпуск 1. (А). Москва-Ленинград: Наука, 1965, 306 с.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ

Elmira Fərəcullayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

elmirafarajulayeva@hotmail.com

Xülasə

Məqalədə sosial təkamülə və qeyri-dil Universitetinin Tədris proqramının 25 tələbinə uyğun olaraq xarici dillərin tədrisində innovativ texnologiyalar vurğulanır. Mətnin bəzi xüsusiyyətlərinə və lüğətə yiyələnmək üçün lazım olan məşqlərə uyğun olaraq şifahi fransız dilinin tədrisi üçün bir sxem təqdim olunur. Məqalədə kursun sonunda biliklərin qiymətləndirilməsi meyarları da müzakirə olunur.

Açar sözlər: *innovativ texnologiyalar, tədris metodları, internet resursları, xarici dillərin tədrisi.*

Abstract

Innovative technologies in french language lessons in non-linguistic universities

The article highlights innovative technologies in teaching foreign languages in compliance with social evolution and 25 requirements of the curriculum of a non-linguistic institute. There is a scheme of the teaching French oral speech according some characteristics of a text and exercises necessary for mastering vocabulary. The article also covers the criteria for measuring knowledge at the end of the course.

Keywords: *innovative technologies, teaching methods, internet resources, teaching foreign languages.*

Введение. В условиях современного подхода к изучению иностранного языка необходимость осваивать и применять инновационные технологии очевидна. Современный преподаватель французского языка как второго иностранного обязательно задается в процессе своей деятельности вопросом как трансформировать урок в нечто интересное и запоминающееся, как влюбить студентов в свой предмет, как создать ситуацию успеха для каждого студента. Современное отношение к жизни предъявляет и новые требования к преподаванию французского языка-не только накопление знаний в области грамматики, фонетики, умение выражать свои мысли, но и подготовка студента как активного индивидуального субъекта, направляемого преподавателем. Воспитание творческой личности, умеющей совершенствоваться самостоятельно является основным этапом современного образования.

Инновационное обучение включает в себя творческое начало и профессиональное использование новейших технологий, а также поиск методов для раскрытия творческого потенциала студента.

Целью инновационного обучения является развитие лингвистических способностей и выработка умений для перехода на уровень продуктивного творчества, а также формирование компетентностей студентов.

Главной задачей инновационного обучения является выработка положительной мотивации к обучению, тщательный отбор материала и способов его подачи.

Какие же технологии лежат в основе инновационного обучения? Как нам кажется это развитие критического мышления, проектирование, создание ситуации успеха на уроке, информационные технологии.

Использование технологий на уроках французского языка имеет большой потенциал - процесс становится интересным, что повышает активность, желание самостоятельно получать знания в процессе взаимодействия и поиска, что приводит к повышению

качества полученных знаний и развитию исследовательских навыков, формированию аналитических способностей. Также наблюдается развитие коммуникативных и лидерских качеств личности. [1, s. 69]

Главная часть

Задачи, которые стоят перед преподавателем французского языка при применении информационных технологий, предполагают работу с текстом, с художественным словом, с книгой. Преподавателю французского языка необходимо сформировать прочные грамматические, фонетические умения и навыки, словарный запас студентов, научить их владеть нормами французского языка. Огромным подспорьем в решении этих задач являются электронные образовательные ресурсы, которые становятся хорошим помощником преподавателю, делая процесс преподавания французского языка не только интересным, но и более понятным. ЭОР на уроках французского языка позволяют повысить творческий потенциал студента. Построение таблиц, создание презентаций, иллюстраций, привлечение тестов и занимательных заданий более эстетично оформляет материал и вызывает интерес к уроку, который становится ярким, образным, деятельным.

Существует множество различных цифровых образовательных ресурсов, включающих тематические коллекции, инструменты, программные средства. Благодаря им повышается наглядность, интерактивность урока французского языка. Очень часто преподаватели французского языка БГУ используют презентации при объяснении нового материала, и при закреплении знаний, и при выполнении творческих заданий и речевой зарядки. Здесь можно использовать всё, что только возможно: и рисунки, и схемы, и тесты, и видео-презентацию, которую можно считать универсальным ресурсом так как она позволяет решать следующие задачи:

- визуальные материалы, иллюстрируют содержание лекций, докладов, выступлений.
- демонстрация иллюстраций, фотографий, выезжающие картинки, вращающиеся фотографии создают максимальный эффект присутствия.
- гиперссылки на источники информации позволяют использовать самостоятельно необходимую информацию для изучения, закрепления нового.
- иллюстрации при объяснении нового материала.
- с помощью электронных таблиц студенты анализируют языковые явления, схематично представляют языковой материал [2, s. 109].

Результат и научные инновации. На этапах повторения и закрепления материала используются интерактивные тесты, преимущество которых в том, что они контролируют уровень знаний, и в случае необходимости помогают вспомнить правило.

Ещё одна разновидность электронных средств обучения - электронные учебные пособия: программы, интерактивные коллекции, словари, справочники; электронные издания для контроля знаний учащихся, ресурсы электронных библиотек и баз данных. Мы используем интерактивные материалы французских изданий Hachette, Hatier, Didier, Foucher - они открывают доступ к высоко интерактивным, мультимедийно-насыщенным учебным ресурсам, объединяя возможности сетевых открытых систем и полноценных мультимедиа продуктов.

Использование программ подобного типа состоит в том, что задания, предлагаемые в программе, могут являться как тренажерными, так и контрольными; есть возможность для повторения материала и ликвидации пробелов по конкретному разделу французского языка, исходя из индивидуальных затруднений обучающегося; программы дают возможность ознакомиться с примерами, иллюстрирующими языковое явление.

При использовании инновационных технологий в обучении французскому языку мы используем следующие приемы:

- ассоциативный ряд;
- дискуссия;
- кластер;

- ключевые термины;
- логические цепочки;
- дидактические игры;
- лингвистические задачи;
- исследование текста;
- работа с тестами;
- задания поискового характера;

Наиболее часто используется метод проектов, который позволяет эффективно развивать критическое мышление, исследовательские способности аудитории. Для этого нужно:

- определить цель деятельности;
- обозначить проблему;
- выдвинуть способы решения данной проблемы;
- обозначить конкретные задачи проекта;
- составить четкий план проекта;
- осуществить выполнение плана проекта;
- обсудить результат.

Очень актуальными являются уроки — диспуты, дискуссии. Для организации такой работы в аудитории нужен выбор темы, подход к проблеме, составление плана дискуссии, отбор вопросов.

Иногда можно прибегнуть к нестандартным, творческим элементам отдельного традиционного урока- лексический диктант, комментированное письмо.

Огромное значение для раскрытия творческого потенциала студента имеют и нетрадиционные формы домашнего задания, которые призваны, с одной стороны, закреплять знания, умения и навыки, полученные на уроке, а с другой стороны, позволяют проявить самостоятельность, самому найти решение нестандартного вопроса, задания.

Типы домашнего задания:

- творческая работа;
- лингвистическое исследование текста;
- художественное чтение;
- инсценировка художественного произведения;
- исторический комментарий
- продолжение неоконченных произведений;
- подготовка словарных диктантов;
- составление вопросов по теме;
- письмо по памяти.

Необычные задания активизируют мышление, заставляют обобщать, систематизировать материал по теме.

Важно, чтобы взаимодействия на уроке реализовались максимально. Студентам интересно действовать, активно участвовать в ходе урока, ошибаться и искать причины ошибок, формулировать вопросы, а не только на них отвечать, т.е. им хочется на уроке занимать активную коммуникативную позицию. Задача — помочь студенту увидеть его роль на уроке, перевести деятельность в творческую плоскость. Применение новых технологий на разных этапах урока, помогает сделать его эффективным, результативным, а процесс получения знаний для учащихся — интересным и продуктивным [3, s. 96].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. N.De la Peña Frade., "Nouvelles technologies dans l'enseignement: un impact très positif" 2023
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов. М.: Логос, 2003; 287 с.
3. Березина Т.И. Использование инновационных технологий при обучении иностранному языку

TƏDRİS PROSESİNDƏ BİLİŇQVİZM MƏSƏLƏSİ

Fatma Bağirova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

fatmabagirova@bsu.edu.az

Abstract

The issue of bilingualism in the educational process

There are certain differences between individuals who are considered bilingual in terms of age and the environment in which they were born. A child born into a bilingual family is considered “bilingual” from the moment of birth, and this can be evaluated as “primary bilingualism”. In natural bilingualism, parents speak both languages to their children. Since such individuals are born into a bilingual family, they also begin to speak two languages to their parents. Some individuals become bilingual later, and this may be related to the individual’s work, education, migration, etc. There are certain age advantages in learning a second language. People who learn a second language at an early age are more capable than those at other ages. They make fewer mistakes when speaking, and in addition, such bilinguals have very good manual and facial expressions. Children who are precocious bilinguals are able to better master other languages, along with their own language. Precocious bilinguals communicate spontaneously without preparation and often have perfect speech. Often, children are forced to be bilingual for certain reasons. For example, their parents have to move from one country to another. In this case, the child is forced to learn a second language in addition to their native language, and thus they become bilingual.

Keywords: *bilingualism in education, social environment, language competence.*

Giriş. İkidilli hesab olunan fərdlər arasında məhz yaş və doğulduğu mühit baxımından müəyyən fərqlər vardır. İkidilli ailədə doğulan uşaq elə doğulduğu andan “ikidilli” hesab olunur və bunu “ilkin bilinqvizim” kimi dəyərləndirmək olar. Təbii ikidillilikdə valideynlər övladları ilə hər iki dildə danışirlər. Belə fərdlər ikidilli ailədə dünyaya göz açıqları üçün onlar da valideynləri ilə iki dildə danışmağa başlayırlar. Bəzi fərdlər isə sonradan ikidilli olurlar və bu fərdin iş, təhsil, miqrasiya və s. kimi hallarla bağlı ola bilər. İkinci dilin öyrənilməsində yaş səviyyəsinin müəyyən üstünlükləri vardır. Erkən yaşda ikinci dili öyrənən insanlar digər yaş səviyyəsində olanlara nisbətən daha qabiliyyətli olurlar. Onlar danışarkən daha az səhv edir, bununla yanaşı belə ikidillilərin çox yaxşı əl və mimika qabiliyyətləri vardır. Erkən bilinqvist olan uşaqlar öz dilləri ilə bərabər, digər dilləri də daha yaxşı mənimsəyə bilirlər. Erkən bilinqvist olanlar hazırlaşmadan, spontan şəkildə ünsiyyət qururlar və çox zaman mükəmməl nitqə sahib olurlar. Çox zaman uşaqlar müəyyən səbəblərdən ikidilli olmaq məcburiyyətində olurlar. Belə ki, onların valideynləri bir ölkədən digər ölkəyə getməli olurlar. Bu zaman uşaq öz ana dilindən başqa ikinci bir dili də öyrənmə məcburiyyətində qalır və beləliklə, ikidilli olurlar.

Əsas hissə. Bilinqvizm sosial amillərdən biri hesab edilir və onun tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Bu sahə qədim dövrlərə əsaslandığı üçün müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssislərinin – sosioloq, etnoqraf, pedaqog, mədəniyyətşünas və dilçilərin araşdırdığı mövzulardandır. Bilinqvizm filoloji və sosial elmlərin birlikdə maraqlandığı və istinad etdiyi sahələrdən biridir. Buna görə də bilinqvizm dilçilik, sosiologiya, psixologiya, antropologiya kimi elmlərin tədqiqat dairəsində olan amil kimi dəyərləndirilə bilər. Bilinqvizm dilçiliyin də bir çox sahələri ilə sıx bağlı olsa da daha çox pragmatika ilə əlaqəli öyrənilməsi daha çox diqqət çəkən məsələdir və bu səbəbdən tədris prosesində də bunun nəzərə alınması vacib faktorlardan biridir, çünki bilinqvizm cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrində müşahidə olunan dil hadisəsidir. “*Bilinqvizm dünyanın demək olar ki, hər ölkəsində faktiki olaraq mövcuddur, bununla yanaşı cəmiyyətin bütün siniflərində, cəmiyyətdə mövcud olan yaş qruplarında, o cümlədən dünya əhalisinin belə demək olar ki, yarısı bilinqvist hesab edilə bilər*” (3, s. 7). Tədris prosesində müəllimlər hazırkı reallığı nəzərə almalı, mövcud

prosesi real qiymətləndirməlidirlər. *“İkidillilik və çoxdillilik artıq formalaşmış dil səviyyələri və kompetensiyaları kimi anlaşıldığından tədris mühiti, xüsusən də məktəbəqədər və məktəbyaşlı uşaqlar üçün ikidillilik və çoxdillilik üzrə bacarıq və sərişələrin qazanılması, təbii ki, adekvat pedaqoji yanaşmalardan, tədris standartlarının, planlarının və resurslarının tətbiqi ilə lazımi təhsil mühitinin formalaşmasından asılıdır. İkidillilik və çoxdillilik ailə mühitində, ata və ananın, üçüncü tərəfin dili ilə formalaşır”* (1, 38-44). Deməli, ikidillilik lazımi mühitin formalaşması ilə sıx bağlıdır və tədris prosesində bunlar mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Tədris planları, standartları elə qurulmalıdır ki, onlar üçün yetərli mühit formalaşmış olsun. Bəzən bilinqvizm regional mahiyyət kəsb etməsi ilə də fərqlənir. Aydın məsələdir ki, Bakıda Azərbaycan dilinin dominant dil kimi çıxış etdiyi ailələr də olur. Burada aktiv tərəf dili tədris edən müəllimlər hesab olunur. *“Əsasən, Bakı şəhərində Azərbaycan dilinin dominant dil kimi çıxış etmədiyi ailələrdə də, mövzumuzun obyektı və predmeti kimi müzakirə etdiyimiz bilinqval tədris situasiyasında (ailədə rus və ya ingilis dilində danışılır, məktəbdə də tədris bu dillərdə aparılır) aktiv üçüncü tərəf rolunda “Azərbaycan dili” və “Azərbaycan tarixi” fənlərini tədris edən müəllimlər çıxış edir”* (1, s. 38-44).

Tədris prosesində bilinqvizm mahiyyət etibarı ilə eyni anda iki vəziyyətdə müşahidə oluna bilindiği nəzərə alınmalıdır, ancaq unutmaq olmaz ki, sosioloji və psixoloji amillər də burada az rol oynamır. Digər tərəfdən bilinqvizm şəxsə sanki ikinci şəxsiyyət olmaq şansı qazandırır. Bilinqvistik tədqiqatların mərkəzində hər zaman belə bir sual dayanır. Bilinqvist kimdir və onun bilinqvist olduğunu necə təyin edə bilərik? Bu sualın sadə şəkildə cavabı bir insanın iki dildə danışa bilməsi kimi qiymətləndirilir. Ancaq bu göründüyü kimi sadə məsələ deyildir. Burada əsas diqqət həmin şəxsin danışdığı iki dili hansı dərəcədə mənimsəməsi və istifadə etməsinə yönəlidir. Bəzi hallarda şəxs iki dilli olsa da o, dillərdən birini daha çox istifadə edir, digərindən isə nadir hallarda istifadə etmək məcburiyyətində qalır.

İkidillilik tədris prosesində fərdlərdə müxtəlif şəkildə təzahür etdiyi müxtəlif yaşlarda da fərqli şəkildə müşahidə edilə bilər. *“Beləliklə, ikidilliliyi yaşa görə iki qrupa bölmək olar: “erkən ikidillilik” və “son ikidillilik”. Yaş dedikdə dilin mənimsənilmə vaxtı nəzərdə tutulur, çünki bu, ikidillilikdə çox mühüm amildir. Biz adətən üç yaşa qədərki dövrü erkən ikidillilik deyirik, çünki bu, uşağın şüursuz şəkildə sözləri, ifadələri və qrammatik strukturları toplamaq qabiliyyətinə malik olduğu ildir. Maklafin fikrincə, üç yaş ixtiyaridir. Əgər hər iki dil eyni vaxtda üç yaşdan əvvəl və ya hətta doğulmadan əvvəl – mənimsənilmə, danışan hər iki dildə mükəmməl nətiq olur. Buna ana dilini mənimsəmək deyilir”* (4, s. 5).

Bilinqvist şəxsə dillərindən biri digərindən üstün olur və bu dil dominant hesab olunur. Məktəbdə və ya ailədə dominant dilin istifadəsi fərdin həmin dildən nə dərəcədə istifadə etməsi ilə bağlıdır. Belə ki, fərdlər dillərini müxtəlif məqsədlərlə istifadə edirlər. Bir qrupu təhsil, digərlərini iqtisadi, ticari fəaliyyətlərini tənzimləmək üçün dillərdən birini irəli çəkir və həmin dil zamanla dominantlıq qazanır. Hətta bilinqvist ailələrdə belə dominant dil fərqli ola bilər və bu da həmin ailədə yetişən uşağın təhsilinə də təsirsiz ötürsün. Məsələn, ailədə valideynlər iki dildən birindən çox istifadə edir, ancaq övladı aldığı təhsillə bağlı olaraq digər dili dominant ola bilər. Tutaq ata və ana rus dilinə daha çox üstünlük verirlər və o dominant dil hesab olunur. Ancaq uşaq məktəbdə ingilis dilində təhsil aldığı üçün onun əsas dili, dominant dili ingilis dili hesab olunur.

Bəzən elə hallar da ola bilər ki, şagird və ya tələbələr iki dildə danışmasına baxmayaraq bir dildə danışmağa daha çox meyilli olurlar. Həmin dil digəri ilə müqayisədə daha güclü və inkişaf etmiş hesab olunur, belə olan vəziyyətdə dominant dil yaranır. Dominantlıq qazanmış dil doğma dil, o cümlədən digər dil də ola bilər. Dominantlıq qazanan dil istifadəsinə görə belə adlanır. Məktəbdə dostları, tanışları ilə daha çox hansı dildə ünsiyyətdə olursa, uşaqlar həmin dilə üstünlük verirlər. Məktəbə qədər uşaqlar hələ ilk illərdə daha çox valideynlərinin dilinə üstünlük verirlər, daha sonra məktəbəqədər müəssisələrə getdikdə, daha sonra məktəbə, oradan da universitetə daxil olduqda artıq onlar daha çox kiminlə ünsiyyətdə olursa, onu dilə üstünlük verir.

Son dövrlərdə tədris prosesini müşahidə etdikdə aydın olur ki, ingilis dili bir çox ölkələrdə ana dili ilə paralel işlənməyə başlayır, həmin ölkələrdə ana dili və ingilis dili kimi ikidillilik formalaşır. Hətta bəzən ingilis dili ailə mühitinə kimi gedib çıxır. Əvvəllər daha çox məktəbə gedən

uşaqlar hər hansı xarici dili öyrənirdilər. Hal-hazırda isə məktəbəqədər uşaqlar da öz ana dillərindən başqa digər xarici dilləri də öyrənirlər. Təbii ki, bu uşağın psixoloji və neyropsixoloji aspekti ilə sıx bağlıdır və bu mürəkkəb bir fəaliyyət kimi qiymətləndirilir ki, tədris prosesində bunlar mütləq şəkildə diqqətdə saxlanılmalıdır.

Bilingvizm hazırda dünyanın bütün tədris müəssisələrində müşahidə olunan dil hadisəsidir, çünki bilingvizmin yaranmasının bir çox səbəblərinin olmasıdır. Bunlardan birincisi tarix boyu baş verən miqrasiyalar və köçlərdir. İkinci bir səbəb isə təhsillə əlaqələndirilə bilər. Belə ki, bir çox tələbələr öz dillərində olmayan fərqli bir ölkədə təhsillərini davam etdirirlər və beləliklə, bilingvist olurlar. Bundan başqa müxtəlif dillərin nümayəndələri evləndikləri vaxt həmin ailədə də ikidillilik yaranır. Bundan başqa digər səbəblər də bilingvizmin yaranmasına səbəb ola bilər.

Bilingvizmdə diqqəti çəkən məqamlardan biri də bilingvist hesab olunan şəxsin həmin dili səlis bilib-bilməməsi ilə bağlıdır. Bir çox hallarda tədris olunan dili uşaqlar daha yaxşı mənimsəyirlər və ondan daha çox istifadə edirlər.

Digər tərəfdən burada mühüm məsələlərdən biri də dilin istifadəsi ilə bağlıdır. Dilin istifadəsi ilə bağlı məsələdə iki vəziyyət müşahidə oluna bilər. Birinci mərhələdə ikidillilik zamanla zəifləməyə doğru gedir, ikinci mərhələdə isə ikidillilik get-gedə azalmağa başlayır. Bir çox hallarda ikidillilərin hər iki dildə aksenti müşahidə oluna bilər. Doğrudan da, hər iki dildə mükəmməl danışa bilən uşaqlarda da bəzi məqamlarda aksent müşahidə oluna bilər. Hətta bəzi məqamlarda uşaqlar hər iki dili uşaqlıqdan öyrənirlər. Amma onlar hər iki dili mükəmməl bilsələr də, dillərindən birində vurğu ilə bağlı çətinliklərlə qarşılaşa bilirlər. Onlar yalnız bir dildə daha dolğun şəkildə vurğu qabiliyyətinə sahibdirlər. İkidillilər bildiyi dillərdən müxtəlif məqamlarda, vəziyyətlərdə istifadə edirlər.

Bilingvizm prosesində dil səriştəsi mühüm hesab olunur. Dil səriştəsi dil bacarıqları ilə müəyyən olunur. Burada danışmaq, yazmaq, oxumaq və nitqi anlama mühüm faktorlar kimi dəyərləndirilir. İkidilli uşaqlar nitqlərində iki dildən birinə üstünlük verir və onu daha çox istifadə edirlər. Digər dili isə məcbur qaldıqda işlə, təhsillə, səyahətlə əlaqədar istifadə edirlər. *“Ümumi fikirlərin əksinə olaraq, bilingvistlər nadir hallarda öz dillərində bərabər şəkildə səlis danışirlər. Bəziləri bir dildə digərindən daha yaxşı danışır, digərləri xüsusi vəziyyətlərdə ancaq dillərindən birini istifadə edir, başqa bir qrup isə danışdığı dillərdən yalnız birində oxumaq və yazmaq bilir”* (3, s. 7).

Bilingvizmi “dil tolerantlığı” kimi də dəyərləndirə bilərik. Çünki bəzi ölkələrdə ikidilliliyə dözümsüz yanaşırlar. Bilingvist mühitdə böyüyən uşaqlar cəmiyyətdə bir çox problemlərlə qarşılaşa bilərlər. Onların ilk növbədə qarşılaşdıqları əsas problem mədəni, coğrafi amillərlə bağlı olsa da, dillə bağlı problemlərdən də yan keçmirlər. Bu adətən emigrant uşaqlarda özünü göstərir. Belə ki, onlar valideynləri ilə yeni mühitə düşdükdə dil baxımından çətinlik çəkirlər ki, bu da tədris prosesində geriləmə ilə müşahidə olunur.

Məsələn, Azərbaycanda ikidillilik, xüsusilə Azərbaycan dili ilə paralel rus dilinin işlədilməsi tarixi iki əsrdən çox tarixi dönməni əks etdirir. Doğrudur, Sovet hakimiyyətinin qurulması XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf etsə də daha dərin köklərə getsək, XIX əsrin əvvəlləri xanlıqlar dönməsinə gedib çıxır.

Ümumiyyətlə, hal-hazırkı dövrümüzdə dünyada birdən çox dildə danışmaq və ünsiyyət qurmaq bacarığının olması uşaqlar üçün bir çox üstünlüklər yarada bilər. Qloballaşan dünyada bilingvist uşaqlar daha çox üstünlüklər əldə edirlər. *“Daha çox qloballaşan dünyada birdən çox dildə danışmağın bir çox praktik faydaları var. Bu üstünlüklər zahirən göz qabağındadır, lakin elm adamları da son illərdə sübut etdilər ki, ikidilliliyin faydaları daha çox insanlarla ünsiyyət qurmaq bacarığından daha dərin və fundamentaldir. İndi məlumdur ki, ikidillilik nətiqə bir çox cəhətdən nəinki daha ağıllıdır, həm də beynə dərin və müsbət təsir göstərir, çünki o, həm də dillə bağlı qeyd olunan koqnitiv bacarıqları təkmilləşdirir”* (5). İkidillilik cəmiyyətlər və mədəniyyətlər arasında sanki bir bağ rolunu oynayır və effektiv ünsiyyət vasitəsi kimi dəyərləndirilir. İkidillilik mədəniyyətlər arasında ona görə bağ hesab olunur ki, onlar fərqli mədəniyyətlərdən olan şəxslərlə ünsiyyətə daha çox önəm verirlər. Belə şəxslərə ikidillilik imkan verir ki, onlar daha geniş

dünyagörüşə malik olsunlar və rahat şəkildə iş tapa bilsinlər. Buna görə də çox zaman valideynlər çalışırlar ki, övladları ən azı iki dildə danışmağı bacarsınlar.

İkidillilər ünsiyyət qurmaq baxımından birdillilərdən daha üstünlüklər, çünki onlar müəyyən situasiyalarda hansı dildən istifadə edəcəklərinə diqqət yetirirlər. Onlar dinləyicinin vəziyyətini və ondan gözlənilənləri daha tez başa düşürlər. İkidilli uşaqlar fərqli mədəniyyətlərdən çıxış edə bilər və buna səbəb onların dili bilməklə həmin mədəniyyəti də öyrənməsidir, çünki dili öyrənən hər bir fərd mədəniyyəti də öyrənməyə başlayır.

Bilingvizm çox zaman siyasi aspektlərdən də təhlil olunur və bu da çoxmillətli xalqların mövcudluğu, baş verən siyasi hadisələrin dillərə təsirinin nəticəsidir. İkidilli hesab olunan şəxslər ana dilini yaxşı bilir, ancaq daha sonra öyrəndiyi ikinci dili ana dili qədər mükəmməl bilməsi mümkün deyildir. Çox zaman ikidilliliklə bağlı araşdırma apararkən ona sırf dil hadisəsi kimi yanaşılması doğru deyildir, o həm də nitq hadisəsi kimi qiymətləndirilir. Qeyd edək ki, xaricdə təhsil almaq da bilingvizmə təsir edən mühüm amillərdən biridir. Belə ki, xarici ölkəyə təhsil almağa gedən tələbə öz dili ilə bərabər həmin ölkənin də dilini öyrənməyə başlayır və ya əvvəlcədən onu bildiyi üçün təkmilləşdirir.

K.Cəfərova dillərin bir-birinə təsirini araşdırarkən yazır ki, *“dillərin bir-birinə təsiri istiqamətinə görə, ikidillilik birtərəfli və ikitərəfli olur. Birtərəfli ikidillilik ən çox kiçik etnik qrupun daha böyük etnik qrupla, xalqla, millətlə daimi siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqədə olması zamanı baş verir.....İkidilliliyin bu formasında azlıqda olan etnik qrupun nümayəndələri çoxluq təşkil edən qrupun dilini öyrənir, lakin çoxluq təşkil edən qrupun nümayəndələri azlıqda olan qrupun dilini bilmir. Azərbaycanda ana dili ilə əhatə olunmamış ayrı-ayrı millətlərin ikidilliliyi birtərəfli ikidilliliyə nümunə ola bilər”* (2, s. 33-34).

Nəticə. Deməli, birtərəfli ikidillilik zamanı say baxımından azlıq təşkil edən etnik qruplar, daha böyük qrupla, xalqla əlaqədə olduqda həmin qrupun dilini ikinci dil kimi istifadə edir. Belə vəziyyətdə çoxluq təşkil edən qruplar azlıq təşkil edənlərin dilini bilmir və belə demək olar ki, buna ehtiyac da duymur. Məsələn, Azərbaycanda etnik azlıq təşkil edən, tat, ləzgi, avar, talış və b. xalqların nümayəndələri Azərbaycan dilini bilirlər. Ancaq çoxluq təşkil edən Azərbaycan xalqı onların dilini bilmir. Qeyd edək ki, belə hallara dünyanın müxtəlif ölkələrində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Rusiya Federasiyasının tərkibindəki xalqların dili etnik qrup təşkil edir. Tatarlar, taciklər, başqırlar, yakutlar və s. dili federasiyanın tərkibində birtərəfli ikidilliliyə aid edilə bilər. Belə vəziyyətdə azlıqların dili daha çox gündəlik mühitdə istifadə olunduğu üçün onun rəsmi dil kimi işlədilməsinə rast gəlinmir. Hətta bəzi ölkələrdə məktəblərdə etnik azlıqların dillərində təlim-tərbiyə aparılmasına imkan verilmir, onlar yalnız ikinci əsas hesab edilən dildə tədris alırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov, T. İkidilli təlimdə dərslük yaradıcılığı və tədrisin təşkili problemləri. Azərbaycan məktəbi. № 4 (709), s. 38-44.
2. Cəfərova, K. Müasir dilçilikdə bilingvizm və interferensiya. Bakı: Mütərcim, 2018, 216 s. s. 33-34
3. Gronsjean, François. Life with two languages. An introduction to bilingualism. Cambridge. Mass: Harvard University Press. 370 p.
4. Timea, Izabella Zana. The Relationship Between Bilinguals' Language Attitudes and Their Linguistic Competence. https://www.academia.edu/47827486/The_Relationship_Between_Bilinguals_Language_Attitudes_and_Their_Linguistic_Competence?rhid=28114124104&swp=rr-rw-wc-12643357
5. https://www.researchgate.net/publication/304915970_Bilingualism_and_Bilingual_Education_Bilingualism_and_Translational_Action

POPULİST SİYASİ NATİQLİYİN RİTORİK ELEMENTLƏRİ (Donald Trampın 2024-cü il seçki kampaniyasındakı çıxışları əsasında)

Fikrət Şiriyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

fikratshiriyev@bsu.edu.az

Abstract

This article analyzes the rhetorical strategies employed by populist politicians, with a particular focus on Donald Trump's speeches during the 2024 U.S. presidential campaign. Drawing on theories of populist discourse, the study demonstrates how Trump constructs a binary opposition between “the people” and “the corrupt elite” through emotionally charged, simplified, and symbolically resonant language. His oratory is characterized by recurring themes such as fear of external threats, the promise of national restoration, and personal identification with his supporters.

The analysis identifies key elements of Trump's populist rhetoric, including the strategic use of “us vs. them” dichotomies, the repetition of soundbite-friendly slogans, and the integration of religious and nationalist references to evoke collective identity and urgency. Furthermore, it examines how Trump's use of social media platforms, particularly Truth Social, has extended and fragmented traditional forms of political speech, making his messaging more direct, viral, and emotionally potent.

Ultimately, the study argues that Trump's oratory not only mobilizes support but also reshapes political discourse by reinforcing societal polarization. His speeches represent a modernized model of populist rhetoric that merges traditional campaign tactics with contemporary media strategies to intensify political identity and group affiliation.

Keywords: *Trump, election, discourse, populism, rhetoric.*

Giriş. Bu məqalədə siyasətçilərin populist çıxışlarında istifadə etdiyi ritorik strategiyalar təhlil edilir və diqqət əsasən Donald Trampın 2024-cü il ABŞ prezident seçkiləri kampaniyası zamanı söylədiyi çıxışlara yönəldilir. Siyasi diskurs nəzəriyyələri əsasında aparılan araşdırma göstərir ki, Tramp “xalq” və “hakimiyyət” arasında ikili qarşıdurma quraraq emosional yüklü, sadələşdirilmiş və simvolik baxımdan güclü dil vasitəsilə siyasi mövqeyini ifadə edir.

Onun natiqliyində xarici təhlükə qorxusu, milli dirçəliş vədləri və seçicilərlə şəxsi identifikasiya kimi tez-tez təkrarlanan motivlər ön plana çıxır. Trampın ritorikasının əsas elementlərinə “biz və onlar” qarşıdurmasının strateji şəkildə qurulması, yadda qalan şüarların təkrarı və dini-milli istinadlarla ictimai həmrəylik hissinin yaradılması daxildir. Eyni zamanda, o, sosial media – xüsusilə Truth Social – vasitəsilə siyasi nitq formasını həm genişləndirmiş, həm də parçalamışdır ki, bu da onun mesajlarını daha birbaşa, viral və emosional baxımdan təsirli etmişdir.

Məqalə nəticə olaraq iddia edir ki, Trampın natiqliyi yalnız dəstək toplamaqla kifayətlənmir, həm də ictimai rəyi dəyişdirərək siyasi qütbləşməni gücləndirir. Onun çıxışları müasir populist ritorikanın klassik elementlərini yeni media strategiyaları ilə birləşdirən çağdaş modelini təmsil edir.

Əsas hissə. XXI əsrdə siyasi diskursun formalaşmasında natiqlik bacarıqları fərqli, həm də önəmli yer tutmağa başlamışdır. Xüsusilə də populist siyasətçilər üçün natiqliyin yaratdığı imkanlar xalqla birbaşa əlaqə qurmaq, narazı seçici kütlələrini səfərbər etmək və siyasi üstünlük qazanmaq üçün əsas vasitəyə çevrilmişdir. Siyasi ritorikanın müxtəlif xüsusiyyətləri vardır ki, onun ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də “xalq” və “hakimiyyət” qarşıdurmasıdır. Bu təzadlı ritorika populist natiqlərin danışığında aydın şəkildə görünür: onlar özlərini xalqın “səsi”, mövcud sistemi isə “süqut edən və xalqdan uzaqlaşmış” bir qurum kimi təqdim edirlər.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının keçmiş və indiki prezidenti, 2024-cü il prezident seçkilərində Respublikaçılar Partiyasından əsas namizəd olan Donald Tramp bu baxımdan klassik populist natiq

hesab oluna bilər. Onun natiqliyi ritorika nəzəriyyələrinə uyğun olaraq sadə, açıq, emosional, bəzən də təxribatçı ifadələrlə zəngindir (1, s. 169). Trampın çıxışlarında “biz” və “onlar” bölgüsü, ona müxalif olan medianın etibarsızlaşdırılması, xalqın iradəsinin əsas dəyər kimi təqdim olunması və elitənin “xain” kimi tanıdılması onun populist ritorikasının əsas sütunlarını təşkil edir.

Bu məqalənin məqsədi, Donald Trampın 2024-cü il seçki kampaniyası çərçivəsində etdiyi çıxışların təhlili əsasında populist siyasətçilərin natiqliyindəki əsas ritorik elementləri müəyyənləşdirmək və onların ictimai təsir mexanizmlərini araşdırmaqdır. Təhlildə Trampın müxtəlif mitinqlərdəki çıxışları, mediaya verdiyi müsahibələr və sosial mediada yayımlanan ritorik tezisləri əsas götürülür. Beləliklə, həm Trampın ritorik bacarıqları, həm də ümumilikdə populist natiqliyin siyasi kommunikasiya üçün yaratdığı imkanlar və risklər nəzərdən keçiriləcəkdir.

Kütlə qarşısında edilən siyasi nitq və bu çıxışlar vasitəsilə kütlənin idarə olunmasına cəhdlər elmi ədəbiyyatda populist natiqlik və ya populizm adlanır (2, s. 275). Populizm termini ilk dəfə XIX əsrin sonlarında ABŞ-da “Xalq Partiyası” tərəfindən yaradılmış hesab edilsə də, sonralar Avropa ölkələrində müxtəlif formada (Adolf Hitlerin iqtisadi böhran, Versal müqaviləsinin alman xalqı üçün təhqir sayılması və millətçi hissləri qabartmaqla geniş xalq kütləsini cəlb edə bilməsi, nəticədə hakimiyyətə gəlməsi; Mussolininin İtaliya xalqına imperiya keçmişini və milli qüruru vəd edərək “Roma İmperiyasının dirçəldilməsi” ideyasını qabartması və rəhbərliyi ələ alması; Slobodan Miloševićin populist və etnik millətçi ritorika ilə xalqı səfərbər etməsi nəticəsində Yuqoslaviyanın dağılması və s.) təzahür etsə də, bu anlayış XXI əsrdə fərqli siyasi aspektdə geniş yayılmışdır. Populizm bir ideologiyadan çox, siyasi üslub, kommunikasiya strategiyası və ritorik model kimi qəbul olunur (6, s. 75). Populist siyasətçilər ritorik vasitələrlə seçiciləri təsirləndirir və siyasi gündəmi yönləndirməyə çalışırlar.

Populist natiqliyin ən vacib komponentlərindən biri “xalq” və “yuxarılar”(elita) arasında təzadın yaradılmasıdır. Bu ritorik strategiyada xalq “təmiz”, “saf”, “məhrum edilən”; elita isə “korlanmış”, “xain”, “xalqdan uzaqlaşmış” obrazında təqdim olunur (5, s. 193). Bu sadələşdirilmiş ikiləşmə populyar kütlələrə emosional təsir edir və onların seçki zamanı qərar verməsində mühüm rol oynayır.

Digər tipik xüsusiyyətlər də vardır:

- Sadə və anlaşıqlı dildən istifadə: Terminologiyadan və texniki ifadələrdən uzaq durmaq;
- Emosional çağırışlar və yalan da olsa, vədlər: Bu zaman qəzəb, ümid, qorxu və milli qürur kimi duyğular qabardılır;
- Xalqın adı ilə danışmaq: Populist siyasətçilər tez-tez “biz xalqıq”, “xalq nə istəyir, biz onu edəcəyik” kimi ümumi və iddialı cümlələrlə çıxış edirlər;
- Stereotiplər və günahkarın ifşa edilməsi: İctimai və siyasi problemlərin kökü araşdırılmadan, məsuliyyət müəyyən qrupların (immiqrantlar, media, global elitələr) üzərinə yönəldilir və bu yanaşma populist ritorikanın əsas alətlərindən birinə çevrilir (3, s. 512).

Populist lider özünü “xalqın təmsilçisi”, bəzən isə hətta “milli qəhrəman” kimi təqdim edir. Laclounun təbirincə desək, populist lider “boş sözlər(əlamətlər)” (empty signifiers) vasitəsilə müxtəlif sosial narazılıqları birləşdirərək onları öz ətrafında cəmləşdirir (5, s. 197). Trampın “Make America great again!” (Amerikanı yenidən möhtəşəm et!) şüarı bu cür boş, lakin emosional yüklü fikirlərin tipik nümunəsi ola bilər.

Son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, populist ritorika təkcə məzmun deyil, həm də üslub məsələsidir. ABŞ alimləri populizmi kommunikativ üslub kimi xarakterizə edir və bu üslubun əsas cizgilərini sadə dil, metaforalar, təkrarlar və ritorik suallar kimi elementlərdə görürlər (6, s. 91).

Doğrudur, onun qələbəsi bir çox digər amillərlə də izah olunur, ancaq Tramp siyasətçi kimi deyil, şoumen və iş adamı obrazında kütləyə fərqli və daha emosional şəkildə təsir edə bildiyini də mütləq qeyd etmək lazımdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 2016-cı il seçki kompaniyasında da Tramp bu vasitələrdən geniş istifadə etmişdi, 2024-cü il olaylarından fərqli olaraq o zaman cəmiyyətdə siyasi lider kimi o qədər də tanınmadığı üçün fərqli üsullardan yararlanır, hansı yolla olursa olsun məşhurlaşmağa

çalışırdı. Sadə, məişət dili ilə danışaraq özünü seçicilərə “mövcud sistemə qarşı olan” birisi kimi göstərir, “xalq üçün, xalqla” danışır: “Elita (hökumət) sizi unudub. Mən isə sizin üçün buradayam”. Trampın natiqliyi ilə bağlı aparılan tədqiqatlar onun dilinin sadəliyini və məqsədli olaraq “anti-elita” tonunu vurğulayır. Belə əsərlərdə qeyd edilir ki, Tramp “konspirativ ritorikalar” və “kütlə psixologiyasını hərəkətə gətirən simvollar” vasitəsilə öz bazasını səfərbər edir (6, s. 93). Onun nitqlərində tez-tez istifadə etdiyi “Fake news” (saxta xəbərlər), “Drain the swamp” (bataqlığı qurudun), “witch hunt” (cadugər ovu) kimi ifadələr müasir populist diskursun əsas nümunələri kimi araşdırılır. Məsələn, “Biz sizinlə birlikdə Vaşinqton bataqlığını qurudacağıq” (yəni siyasi dəyişikliklər edəcəyik) tipli ritorika seçicilərdə “bu ki bizə bənzəyir” effekti yaradırdı.

2016-cı ildə də Trampın danışığında mesajı yaddaqalan edən təkrarlardan çox geniş istifadə olunurdu. Məsələn, sadə və təsirli “Make America great again” – “Amerikanı yenidən möhtəşəm edək!” Bu çağırış Trampın kampaniyasının əsas şüarı idi. Burada məqsəd – insanların keçmişə (xüsusən iqtisadi və hərbi güc baxımından “qızıl dövrə”) nostalji hisslərini oyatmaqdır. Tramp bu şüarın açmasında şövqlə deyirdi ki, Amerika artıq əvvəlki kimi güclü deyil və o gəlib bunu “yenidən düzəldəcək”. Şüarın ritorik gücü emosional çağırışdır (“pafos”- Aristotel), insanlarda xoşbəxt keçmişə qayıtmaq arzusu oyatmaq, onların ən zəif nöqtəsi olan vətəndaşlıq duyğusuna təsir etmək, millətçiliyi gücləndirməkdir. Həm də sadə və yadda qalan ifadədir – “Make America great again”

Və yaxud: “Build the wall!” (“Divar tikin!”) Bu emosional çağırış və vizual mesaj Meksika ilə sərhəddə qanunsuz miqrasiyaya qarşı divar tikmək ideyasını simvollaşdırırdı. Tramp seçki mitinqlərində kütlə ilə bu ifadəni birlikdə səsləndirirdi, o vaxtlar bu sözlər xorla deyilən şüar halını almışdı. Tramp bu divarın Amerikanın təhlükəsizliyi üçün vacib olduğunu vurğulayırdı. Məqsəd qorxu ritorikası yaratmaq idi: “Miqrantlar gəlirlər, sizin işlərinizi əllərinizdən alacaqlar, bu, çox təhlükəlidir”. Şüar konkret və vizual təsvir yarada bilirdi – seçici başa düşür və vəziyyəti təsəvvür edirdi.

“Fake news!” (Saxta xəbərlər!) Tramp bu ifadədən medianı tənqid etmək üçün istifadə edirdi. Onun xoşuna gəlməyən və ya tənqidi xəbərlər yazan jurnalistləri və KİV-ləri bu adla damğalayır. O, CNN, The New York Times kimi media orqanlarını tez-tez “Fake news” adlandırır. R ritorik nəticə belə idi ki, insanların illərlə etibar etdiyi nüfuzlu mətbuat orqanlarına sarsıdıcı zərbə vurulurdu, seçici “şübhələndiyi” medianın yazdığı müəllifi naməlum xəbərlərdən çox gözünün qabağındakı Trampa inanırdı. “Fake news!” şüarını təkrar istifadə etməklə güclü psixoloji effekt yaradır, ondan rəqibləri və bir çox hallarda haqlı olan tənqidçilərini zəiflətmək üçün ritorik silah kimi yararlanırdı.

Bu ifadələrin hər biri kütləvi manipulyasiya, emosional təsir və sadəlik baxımından çox uğurlu tapıntı idi.

Digər tərəfdən 2016-cı il kompaniyasında Trampın qeyri-adi və provokasiya xarakterli çağırışları, rəqiblərinə yapışdırdığı “ədəbsiz” etiketlər, radikal müraciətləri və digər bu tipli manevrləri onu daim xəbər başlıqlarında, qəzet manjetlərində saxlayır, şəkilləri mətbuat vasitələrinin başında vurulurdu. Bu amil də öz rolunu oynayır, mənfi, ya müsbət imicdən asılı olmayaraq Trampı məşhurlaşdırırdı, yaddaşlara həkk edirdi. Ənənəvi siyasətçi çıxışlarından fərqli-şokedici, lakin sadə, həm də emosional və aqressiv ritorika onunla eyni səviyyədə düşünən və bir çox hallarda say etibarı ilə üstünlük təşkil edən seçiciləri cəlb etdi və sonda ona qələbə gətirdi.

Donald Trampın 2024-cü il seçki kampaniyası, onun əvvəlki illərdəki ritorik üslubunu davam etdirməklə yanaşı, yeni kontekstual çalarlar da qazandı. ABŞ-da artan siyasi qütbləşmə, iqtisadi narahatlıqlar və immiqrasiya məsələləri Trampın nitqlərində əsas vurğu nöqtələrinə çevrildi. Bu çıxışlarda Tramp populist ritorikanın klassik elementlərini qoruyub saxladı: xalqın adından danışmaq, elitani hədəfə almaq, sadə və emosional dil işlətmək və milli kimliyi ön plana çəkmək.

Məsələn, Trampın 2024-cü il mitinqlərində tez-tez təkrar etdiyi fikirlərdən biri budur: “Onlar sizi susdurmaq istəyirlər, mən isə sizin səsinizəm.” Bu cür ifadələrdə xalq və elita arasında açıq bir ziddiyyət yaradılırdı. Tramp özünü seçicilərlə eyniləşdirərək “biz” dedikdə xalqı, “onlar”

dedikdə isə siyasi sistemin yuxarı təbəqəsinə, mediaya və Demokrat Partiyasına işarə edirdi. Bu ritorika vasitəsilə o, seçicilərdə həm təhlükə hissi, həm də ümid və güc təsiri yaratmağa çalışırdı:

“They’re not coming after me. They’re coming after you. I’m just standing in the way.”
(Onların hədəfi mən deyiləm — onların hədəfi sizsiniz. Mən yalnız onların qabağını almağa çalışıram!)

(Mitingdə çıxış, Texas, 2024)

Bu cümlə həm qorxu, həm də qəhrəmanlıq təsiri bağışlayır və Trampın özünü “xalqı qoruyan qalxan” kimi təqdim etməsinə xidmət edir.

Populist siyasətçilərin ən geniş istifadə etdiyi strategiyalardan biri toplumun iki hissəyə bölünməsidir: “təmiz xalq” və “korlanmış hakimiyyət”. Tramp öz ritorikasında bu qarşıdurmanı davamlı şəkildə gündəmdə saxlayır. Onun 2024-cü il seçki çıxışlarında Demokratlar Partiyası, “qərəzli” media (“CNN”, “The New York Times” və s.), onu qane etməyən texnologiya nəhəngləri (“Big Tech” və s.) və federal hökumət orqanları “xalqın iradəsinə qarşı fəaliyyət göstərən qüvvələr” kimi təqdim edilir.

Məsələn, “This is not just my campaign, this is a movement — a movement of hard-working patriots who love their country”. (“Bu təkcə mənim kampaniyam deyil. Bu, ölkəsini sevən zəhmətkeş vətənpərvərlərin hərəkətidir.”)

Burada “biz” – vətənpərvərlər, “onlar” isə bu dəyərlərə qarşı çıxan “digərləri”dir.

(Ohayo mitinqi, mart 2024)

Belə ritorikanın məqsədi tərəfdarları səfərbər etməkdir, “biz” deyərək Tramp seçiciləri ilə eyniləşir, “onlar” deyərək düşmən obrazı yaradır və əxlaqi üstünlük qazanır: “Biz doğrunun tərəfindəyik, onlar isə ziyanlıdırlar”; Məqsəd qütbləşmə yaratmaqdır. Cəmiyyətin “xalq və qeyri-xalq” kimi bölünməsi (klassik populizm texnikası). Bu cür ifadələrlə Tramp seçicilərlə emosional bağlılıq quraraq onları həmrəyliyə çağırır.

Trampın çıxışlarında sadə və bəzən qrammatik baxımdan natamam cümlələr, qısa ritorik suallar və “Biz birlikdə bunu edə bilərik!” tipli ruhlandırıcı ifadələr üstünlük təşkil edir. Bu üslub qeyri-formal nitqi xatırladır və seçici ilə aradakı rəsmi məsafəni aradan qaldırır. Trampın danışq tərzində orta amerikalı seçicinin gündəlik dilinə uyğunlaşdırılıb:

“We’re going to take our country back. From the criminals, from the corrupt politicians, from the media”. (“Biz ölkəmizi cinayətkarların, satqın siyasətçilərin və xalqı aldadan medianın əlindən geri alacağıq!”)

(Florida mitinqi, 2024)

Burada “ölkəmizi” və “geri almaq” sözləri emosional yüklü və simvolik mənadadır. Hədəf göstərilərək günahkarlar (“cinayətkar”, “satqın siyasətçilər”, “media”) fərdiləşdirilir və “biz” onların qarşısında birləşməyə çağırılır.

Trampın ritorikasında simvolik ifadələr, şüarlar yeri xüsusi yer tutur. 2024-cü il kampaniyasında daha çox istifadə etdiyi “Save America” (“Amerikanı xilas et!”) şüarı onun siyasi diskursunun mərkəzində dayanır. Bu şüarlar həm qorxu, həm də güc hissi oyadaraq milli kimlik üzərindən emosional səfərbərlik yaradır.

Tramp bu ifadəni belə təqdim edir: Amerika təhlükə altındadır – mən onu xilas etməyə gəlmişəm. Bu yolla o, Demokratlar Partiyasının siyasətini, “dərin dövlət” anlayışını, miqrasiya böhranını, “yalançı media”-nı tənqid edir və ümumiyyətlə, “Amerikanın dəyərlərinin məhv edildiyini” iddia edir. “Save America” ifadəsi emosional yüklü, xilaskar-missioner səciyyə daşıyır. Bu kontekstə Tramp özünü “xalqı və ölkəni xilas edən lider” kimi təqdim edirdi. Bu tip ritorika populist siyasətdə çox geniş istifadə olunur. Eyni zamanda, Tramp “deep state” (dərin (gizli, altdan-altdan fəaliyyət göstərən) dövlət), “witch hunt” (cadugər ovu), “rigged election” (saxtalaşdırılmış seçki) kimi ifadələrdən (şüarlardan) istifadə edərək ABŞ sisteminə qarşı narazılığı alovlandırır və seçiciləri “oyanmağa” çağırırdı.

2024-cü il çıxışlarında diqqət çəkən əsas məqam Trampın nitqlərində aqressivlik tonunun artmasıdır. Xüsusilə onun haqqında irəli sürülən hüquqi iddialardan sonra çıxışlarında daha çox müdafiə, bununla yanaşı hücum mövqeyi aydın hiss olunur:

“The Biden crime family, the fake news media, and the corrupt deep state are trying to stop our movement. But we will never surrender.” (“Baydenin cinayətkar ailəsi (klanı), yalançı media və çirkəbə bulaşmış dərin dövlət bu xalq hərəkətini boğmaq istəyir! Amma biz geri çəkilməyəcəyik – biz heç vaxt təslim olmayacağıq!”)

(Nevada mitinqi, 2024)

“The Biden crime family”-Bayden və ailəsini “cinayətkar şəbəkə” kimi təqdim edir. Bu, Trampın onu korrupsiya və xarici əlaqələrlə ittiham etdiyi ritorikanın tərkib hissəsidir.

“Fake news media” – Trampın tez-tez istifadə etdiyi ifadədir; medianı “xalqı aldadan vasitə” kimi göstərir.

“Corrupt deep state” – Dövlətin içindəki “gizli və qeyri-rəsmi strukturlar” kimi təqdim olunur; Tramp bu termini öz hakimiyyətinə qarşı “qeyri-rəsmi müqavimət” mənasında işlədir.

“We will never surrender”(Biz heç vaxt təslim olmayacağıq!)- güclü, motivasiyaedici sonluqdur, xalqın “döyüşə davam etməsi” çağırışıdır. Bu tip ifadələrdə həm düşmən obrazı yaradılır, həm də kollektiv müqavimət çağırışı edilir. Bu ritorika, xüsusilə özünü sistem tərəfindən kənarda hiss edən seçici təbəqəsini səfərbər etməyə xidmət edir.

Trampın ritorik üslubu dil baxımından sadə, qrammatik cəhətdən natamam, amma emosional baxımdan dolğun cümlələrlə xarakterizə olunur. Onun çıxışlarında daima təkrarlar, vurğulu sözlər, təhdid və vəd paralelləri diqqət çəkir.

“We will stop the invasion. We will take back our country.” (Biz işğalı dayandıracağıq. Biz ölkəmizi geri alacağıq.)

(Arizona mitinqi, aprel 2024)

Bu frazalar həm qısa, həm də hər biri spesifik duyğular (qorxu, ümid, güvən) oyadır. “Stop the invasion”(İşğala son qoyaql!) – Cənub sərhədlərindən gələn miqrant axınına “işğal” kimi təqdim edir – bu, qorxu və təhlükə ritorikasıdır. “Take back our country” (Ölkəmizi geri qaytaraq!) Tramp ritorikasında “ölkə artıq bizim deyil” düşüncəsini oyadır, xalqı onu “geri almağa” çağırır.

Bu tip fikirlər Trampın tərəfdarları üçün həm qururverici, həm də səfərbəredici gücə malikdir. Eyni zamanda Trampın ritorikası “ikili mesaj” prinsipi ilə işləyir. Eyni cümlə radikal mövqedə olan seçici üçün hücum, tərəddüd edən seçici üçün müdafiə xarakterli görünə bilər. Bu üslub “ ritorik elastiklik” adlandırılır (4, s. 135).

Populist natiqlikdə düşmən obrazı yaratmaq əsas texnikalardandır. Tramp bu obrazı zamanla dəyişərək uyğunlaşdırır: 2016-cı ildə miqrant axını, 2020-ci ildə “Çin virusu” idi, 2024-cü ildə isə “deep state” (dərin dövlət-“gizli, altdan-altdan fəaliyyət göstərən gizli güc mərkəzi”-mənasında), “Biden crime family” (Baydenin cinayətkar ailəsi), “rigged justice system” (ədalətsiz məhkəmə sistemi) kimi ifadələr önə çıxır.

“This is not just an election. It’s a final battle against the corrupt deep state.” (“Bu, təkcə seçki deyil — bu, çürümüş dərin (korrupsioner) dövlətlə həlledici savaşıdır!”)

(Pensilvaniya mitinqi, iyun 2024)

Bu ritorika həm dini, həm də epik mahiyyət daşıyır. “Not just an election” (Sadəcə bir seçki deyil) – Seçkiləri adi siyasi proses kimi deyil, tarixi dönüş nöqtəsi kimi təqdim edir. “Final battle” (son döyüş) – Tramp burada apokaliptik və epik ritorikadan istifadə edir: “Ya biz qalib gələcəyik, ya da ölkə məhv olacaq” mesajı verir. “Corrupt deep state” (korrupsiyaya bulaşmış dərin dövlət) – Dövlət içində gizli güc mərkəzi obrazı. Tramp bu ifadə ilə özünü sistemin “daxili düşmənlərinə” qarşı mübariz lider kimi göstərir. Bu tip ifadələr Trampın “xilasedici” obrazını gücləndirir və onu xalqın son ümidi kimi təqdim edir. Tramp özünü xalqın “qəhrəmanı”, seçkini isə bir “müqəddəs savaş” kimi təqdim edir.

2024-cü ildə Tramp ənənəvi çıxışlardan əlavə, “Truth Social” platformasında yaydığı videolar və statuslar vasitəsilə öz populist ritorikasını sürətlə kütləyə çatdırırdı. Bu natiqlik forması asinxron (auditoriyaya təsir məqsədilə sonradan rezonans doğuracaq şəkildə qurulmuş, reallıqla, zamanla və ya faktlarla uyğunlaşmayan ritorika), viral(sürətlə yayılan) və təkrarlanan semantik strukturlarla zəngindir (5, s. 111).

Məsələn, bir neçə videoda eyni cümlə frazaları təkrar-təkrar işlədilmişdir:

“They spied on my campaign. They rigged the election. They are coming for your freedom.” (Onlar mənim seçki kampaniyamı izləyirdilər (casusluq edirdilər) Onlar seçkini saxtalaşdırdılar. Onlar sizin azadlığınızın dalınca gəlirlər.)

Bu qısa cümlələr “soundbite” (çıxış və ya müsahibədən seçilmiş, qısa və vurğulu fikir ifadə edən hissədir ki, ictimaiyyətin diqqətini çəksin və media tərəfindən tez-tez təkrar olunsun) forması daşıyır – televiziya və sosial media üçün uyğunlaşdırılmış ritorik modeldir (4, s. 148). Trampın sosial mediada yaydığı nitqlər elmi baxımdan fraqmental ritorika (fragmented rhetoric) kateqoriyasına daxildir.

Trump çıxışlarında dindar seçicilərin ürəyini almaq üçün Bibliyadan bəzi hissələri və dini leksikonu da mənimsəmişdi. Bu, onun populist ritorikasına ruhani çalar və əxlaqi dəyərlər çaları əlavə edirdi:

“This is good versus evil. God is watching what we do. We are fighting for America’s soul.” (Bu, xeyirlə şər in mübarizəsidir. Allah etdiklərimizi görür. Biz Amerikanın ruhu uğrunda mübarizə aparırıq.)

(Alabama mitinqi, 2024)

Bu ritorika xalqı yalnız siyasi yox, həm də mənəvi və tarixi missiya ətrafında birləşdirməyə yönəlmişdir. Bu cür dini ritorika siyasi populizmin “millətçilik + mənəviyyət” simvollarına əsaslanır. Trampın məqsədi məsələni siyasi müzakirədən çıxarıb əxlaqi və dini borc səviyyəsinə qaldırmaq, öz tərəfini “xeyir”, qarşı tərəfi “şər” kimi təqdim etmək, həmçinin dindar təbəqəni də öz tərəfdarları sırasına cəlb etməkdir.

Bundan başqa çıxışlarında yalançı vədlər verməklə də xalqın etimadını qazanmağa cəhd göstərirdi: “Kanada ABŞ-nin 52-ci ştatı olacaq!”, “Panama kanalı ABŞ-in əmlakıdır, onu geri qaytaracağıq!”, “Rusiya-Ukrayna müharibəsi mənim prezident olacağım birinci 24 saat ərzində dayandırılacaq!”, “Birinci 10 gün ərzində Çin iqtisadiyyatını çökdürəcəyəm!” Belə populist vədlər kütlədə möcüzə gözləmək effekti yaradırdı və hamı seçkini həsrətlə gözləyirdi.

Aydın olur ki, Donald Tramp 2024-cü il seçki kampaniyasında klassik populist ritorikanı texniki baxımdan təkmilləşdirərək onu yeni mediaya uyğunlaşdıraraq tətbiq edir. Onun çıxışları yalnız siyasi deyil, həm də emosional, simvolik və identifikasiya edilmiş ünsürlərlə zənginləşmiş natiqlik modelini əks etdirir.

Nəticə. Beləliklə, təhlillər göstərdi ki, Trampın ritorikası klassik populist üslubun bütün əsas komponentlərini – xalq-hakimiyyət qarşıdurması, emosional çağırışlar, sadələşdirilmiş və simvolik dil, düşmən obrazı və milli duyğular üzərində qurulan vədləri özündə ehtiva edir.

Trampın nitqlərində emosional səfərbərlik, parçalayan leksika, sadələşdirilmiş sintaksis və xalqa birbaşa müraciət onun populist lider olaraq çıxış etməsinin başlıca göstəriciləridir. Onun ritorikasının gücü, təkcə dediklərində deyil, necə dediyində və hansı kontekstdə dediyində özünü göstərir.

2024-cü il seçki kampaniyasında Tramp bu ritorikanı daha da sistemli və texnologiyaya uyğunlaşdırılmış şəkildə təqdim etdi. Ənənəvi mitinqlərlə yanaşı, sosial media vasitəsilə yaydığı nitqlər onun natiqliyini daha geniş auditoriyalara çatdırmağa imkan verdi. Bununla belə, onun üslubu həm daxili konsolidasiyanı gücləndirdi, həm də ictimai parçalanmanı dərinləşdirdi.

Bu nəticələr onu göstərir ki, populist natiqliyin müasir formaları təkcə ritorik texnika deyil, siyasi emosionanın idarə olunması və ictimai diskursun strukturlaşdırılması üçün güclü vasitədir (4, s. 127). Donald Tramp bu strategiyaların ən bariz nümunələrini təqdim edir və onun çıxışlarının elmi təhlili siyasi natiqliyin çağdaş formalarının daha dərinlən anlaşılması üçün dəyərli mənbədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat (Azərbaycan dilində)

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2013, 277 s.
2. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı: Nurlar, 2014, 400 s.

(rus dilində)

3. Синеокая Н.А. “Характеристика политического дискурса”, ЖУРНАЛ: “Современные проблемы науки и образования”, ГОУ ВПО «Ростовский государственный строительный университет» №6, 11-2012, с. 512
4. Чернявская В.Е. “Дискурс власти и власть дискурса. Проблемы речевого воздействия.” — М.: Наука, 2014. — ISBN 5-89349-987-5.

(İngilis dilində)

5. Laclau E. *On Populist Reason*. London: Verso, 2005. 256 s.
6. Müller J.-W. *What Is Populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016. 136 s.
7. Trump D.J. “Rally Speech in Waco, Texas”. C-SPAN, 25 mart 2024. <https://www.c-span.org/video/?527889-1/president-trump-campaign-rally-waco-texas>
8. Trump D.J. “Remarks in Miami, Florida”. *Trump Campaign Speech Archive*, 7 fevral 2024. <https://www.donaldjtrump.com/news/speech-miami-feb2024>
9. Trump D.J. *Truth Social Posts*. 2024. <https://www.truthsocial.com/@realDonaldTrump>

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LEKSİKLƏŞƏN CÜMLƏLƏR

Fikrət Əlizadə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

0504111351@mail.ru

Abstract

Lexicalized sentences in the Azerbaijani language

The article shows that Azerbaijani Turkish, as is known, is an agglutinative language. There are two types of compound words in the word formation of this language. No matter how characteristic the first method of the formation of such words is, the principle of “root + root” characteristic of agglutinative languages, the second method is incorporativity, which is absolutely not characteristic of agglutinative. This means that the sentence loses its predicativeness and “freezes” and becomes lexical. Such frozen-lexicalized sentences, which form compound words, can have two, three or four components. Lexicalized sentences are rich in composition. Pairs of different parts of speech participate in their formation. In addition to common names, it is also possible to encounter proper names during the indicated process. As for proper names, most of them are anthroponyms characteristic of Azerbaijanis and toponyms belonging to our homeland.

Keywords: *agglutinative, incorporative, lexicalization, sentence, compound word.*

Giriş. Məlumdur ki, Azərbaycan türkcəsi iltisqi mahiyyətlidir. Odur ki, dildə məna daşıyıcısı olan söz kökü “sınmaz” formasını tam qoruyaraq, leksik şəkilçilər hesabına semantik genişlənmə bilir. Sözlər arasında rabitəyə gəlincə isə, bunu sırf milli qrammatik şəkilçilər həll edir. Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında düzəltmə sözlər milli və alınma leksik şəkilçilər hesabına yaranır, mürəkkəb sözlər isə əsasən iki sözün birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Alınma leksik şəkilçilərin əksər qismi fars dilindən keçib və onlar həmin dildə konkret leksik məna daşıyır. Azərbaycan dilində bu sözlərin gizli semantikasi azacıq fonetik fərqlərlə özünü əks etdirir [3, s. 45].

Söz yaradıcılığında bütün nitq hissələri iştirak edir. Lakin onlar işlənmə tezliyinə görə fərqlidir. Bunların arasında ən məhsuldarı isimlərdir

Əsas hissə. Öncədən vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan dilində nominativ vahid kimi qəbul olunmuş bir sıra sözlərin kökündə əzəldən predikativlik özünü bariz şəkildə göstərir. Bunlara nümunə olaraq, feillərlə işlənən qoşa sözlər, -ar/-maz² şəkilçili feili bağlamalar, nəqli keçmiş zaman istisna olmaqla, zaman şəkilçili sadə və mürəkkəb sözlər, feilin əmr forması, onun bəzi növləri və s. aiddir. [2, s. 96].

Azərbaycan dilində derivatoloji inkişaf bununla bitmir, iltisqi dillər üçün nadir və yad bir halda da özünü göstərir, yəni sözlər bir növ inkorporativ (iləqə olunan) dillərə xas, vahid vurğu altında cümlə konstruksiyası şəklində birləşib, mürəkkəb sözə çevrilir. Belə mürəkkəb sözlər bitişik və ya defislə yazılır (qazanaçdı, qızaldı, qalx-düş, biş-düş, get-gəl, otur-dur) [1, s. 43]. Həmin sözlər komponent sayına görə fərqlidir. Onların sayı dördə qədər ola bilər:

1) iki komponentli:

addımbasdı

xınayaxdı

adqoydu

başdansaovdu

xoşgəldin

qırxcıxdı

küsdümgül (bitki)

xanımsallandı (parça)

məniəldatdı (parça)

Ərimgəldi (Xankəndidə qaya)

Basarkeçər (rayon, kənd)
Gələrsən-Görərsən (Şəkidə qala);

2) üç komponentli:

topaldıqaç (uşaq oyunu)
hacımənəbax (parça adı)
qonşubağrıçatlasın (parça)
dəyməmənəcırıllam (parça)

3) dörd komponentli:

küçəmənədargəlir (parça)

Belə tip mürəkkəb sözlər öz ifadə vasitələrinə görə də zəngindir. Qeyd edildiyi kimi, onların yaranmasında müxtəlif nitq hissələri (bəzi hallarda köməkçi nitq hissələri də) iştirak edir:

isim + feil:

papaqatdı
paltarkəsdi
əlیمیandı
İmamverdi

Qızqayıt

Elsevər

sifət + feil:

xoşgəldin
məğlubedilməz

say + feil:

qırxcıxdı

əvəzlilik+feil:

mənialdatdı (parça)
mənölüm
sənöləsən
özümölüm
necəgəldi
haragəldi

zərf + feil:

gecəqondu

feil + feil:

alver
gizlənpaç (gizlənpaç)
götür-qoy
qaçdı-tutdu
gəldi-gedər
gedər-gəlməz
gəl-get = get-gəl
var-gəl
gir-çix
vur-tut

ədat + feil:

həaldı = hərialdı

Belə tip predikativ əsaslı sözlər təsdiq və inkarda ola bilər:

gələr-gəlməz
gedər-gəlməz.

Bu cür mürəkkəb sözlər söz təkrarı (və ya həmin qaydada a,ha formantlarından istifadə) ilə də əmələ gəlir:

keçdi-keçdi (uşaq qaçış oyunu)

qaçaqçaq
başa^ubas
gethaget
yazh^uayaz
gəlh^uagəl

Cümlə tipli mürəkkəb sözlərin ilk komponenti yiyəlik haldan başqa bütün hallarla verilir:

Adlıq halda:

Gündoğdu
Qızqayıt
Qaryağdı
Allahverdi

Yönlük halda:

üzəçixdı
üstəgəl

Təsirlik halda:

qozatdı
toqqadöydü
qayısdöydü
məniəldatdı (parça).

Yerlik halda:

gendədur (parça)
ortadaqaldı (uşaq oyunu)

Çıxışlıq halda:

başdansovdu

Bəzən inversiyalı variantda rast gəlinir: hər zaman sonuncu komponentdə olan feil önə keçir:

feil + isim

çıxdaş

Bir sıra hallarda predikativ mahiyyətli sadə sözlər də qrammatik şəkilçiləri ilə birlikdə nominativ səciyyə daşımağa başlayır. Belə hala həm ümumi, həm də xüsusi isimlərdə rast gəlmək mümkündür. Buna əsasən, nəqli keçmiş zaman istisna olmaqla, aşağıdakılar daxildir:

1. zaman şəkilçiləri

a) şühudi keçmiş zaman əlamətli (-dı⁴):

Sevindik (antroponim)

b) indiki zaman əlamətli (-ır⁴):

gəlir

c) qəti gələcək zaman əlamətli (-acaq²)

qanacaq, yanacaq, gələcək, görəcək (işlər);

d) qeyri-qəti zaman əlamətli (-ar²):

axar, açar, çıxar, çapar, dönər,

Anar, Yaşar, Gülər.

Quruluşundan asılı olmayaraq, həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə tipli sözlər digər imkanlardan da istifadə ilə əmələ gəlir:

əmr forması

alver

get-gəl

Yüksəl

Dayandır

məchul növ

Sevil

Bəzi hallarda cümləyə xas zaman və şəxs sonluqlu, əslən cümlə tipli xüsusi adlara – onimlərə və ya ümumi adlara – apelyativ sözlərə rast gəlinir [4, s. 11]:

Sevindik, Tapdıq (antroponim)

Basarkeçər (toponim)

dayandoldurum (silah - tufəng növü)

Predikativ mənşəli sözlərdə bir-birinə münasibətdə antonim (otur-dur, götür-qoy) və ya təsdiq-inkar mənada (gedər-gəlməz) olan sözlər də işlənir.

Leksikləşmiş cümlələr zamana görə fərqli – eyni və ya müxtəlif zamanlarda ola bilər.

Eyni zamanda olan cümlə tipli mürəkkəb sözlər:

çaldı-çapdı

itdi-batdı

Müxtəlif zamanda olan cümlə tipli sözlər:

gəlir-çıxar

gəldi-gedər

Bəzi predikativ əsaslı sözlər müstəqil deyil, qrammatik və ya leksik şəkilçilərlə yazılmağa meyillidir:

gözümçixdı-ya salmaq

üzgördü-lük etmək

Belə sözlər predikativ vahid kimi müstəqil işləmə bilmədiyinə görə əsas cümlə tipli olsa da, onları söz yaradıcılığı baxımından nominativ vahid kimi götürmək lazımdır.

Göründüyü kimi, dilçilikdə nominativ vahid qismində qəbul olunmuş bir sıra sözlərin daxili mahiyyətində və konstruksiyasında gizli predikativlik vardır. [3, s. 34].

Nəticə və elmi yenilik. Məqalədə belə bir nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycan dilçiliyində inkorporativ cəhətdən derivatoloji hadisə əzəldən mövcud olsa da, o, dilçiliyimizdə lazımı diqqət yetirilmədiyinə görə dərin tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir..

Faktik materiallar sübut edir ki, ümumi adlar içində məişət, bayram adət-ənənə, müxtəlif sahə və peşələrə aid anlayışlar, həmçinin xüsusi adları təşkil edən antroponim və toponimlər də daxil olmaqla, inkorporativ yolla yeni tip sözlər yaranır və bunlar leksikləşən cümlələr hesabına baş verir. Bu tip mürəkkəb sözlərdə cümlə donuqlaşdığı üçün leksikləşir və orada heç bir oxşatma, məcazilik olmur, çatdırılacaq anlayış həqiqi mənasını qorumaqla, təbii şəkildə verilir.

Belə tip mürəkkəb sözlər nitq hissələrinin kombinatorikasına görə zəngindir. Az halda sadə predikativ əsaslı cümlələr də leksikləşə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M. Əsərləri. I cild. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 308 s.
2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, Bakı: Elm və təhsil, 2020, 656 s.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006, 208 s.
4. Paşayev A. Türk mənşəli beynəlmiləl onomastik vahidlər (müqayisəli onomastika). Bakı: AzTU, 2017, 252 s.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏLİM VƏ TƏDRİS PROSESİNƏ MÜASİR YANAŞMA

Rəhilə Quliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
dr.guliyeva@mail.ru

Abstract

Modern approach to the educational and teaching process

The article is devoted to modern educational reforms, new educational standards that make up its essence – the content, activities, features of assessment and features of the curriculum. It is shown that changes in the content and standards of activities, their corresponding sub-standards play an important role in the quality of education and good governance.

Nowadays, the main motive for the quality and compliance of a comprehensive school with real needs is curriculum reforms. The essence of the curriculum, which is an indicator of best educational experience, is related to activities in the field of education, conceptuality. The general principles of fundamental and individual curricula are characterized by integrated content.

When determining assessment standards, preference is given to teaching methods based on expert judgment, rather than measuring students' skills.

Keywords: *teaching, education, reform, assessment, curriculum.*

Giriş. Orta məktəblərdə Azərbaycan dili dərslərinin düzgün təşkili, aparılması işinin mahiyyəti dərslərdə ənənəvilik və müasir təlim, tədris üsullarından, vasitə və texnologiyalarından istifadənin müvafiq qanunauyğunluqlarına bağlıdır. Yeniləşməkdə olan demokratik cəmiyyət, qloballaşan dünya, siyasi, sosial mədəniyyət sahələrindəki islahatlar Azərbaycan təhsil sisteminin daha fərqli təşkilini, qurulmasını tələb edir. Təhsildə innovasiya onun məzmununa, inkişafına təsir göstərən sosial sivilizasiya şəraiti ilə ölçülür. Fəal interaktiv təlimin metod və texnologiyaları öz növbəsində təhsildə innovasiyanın əsas mərhələsini əks etdirir. Təhsilin innovasiyasında mükəmməllik, müvafiqliyin göstəricilərinin ən başlıcası dərslərin düzgün qurulmasıdır. İnnovasiyalı keçidin təlim vasitələri, məzmun standartları, təhsil texnologiyaları, qiymətləndirmə mexanizmlərinin mahiyyəti təhsilin üstün inkişaf sahəsinə çevrilməsini şərtləndirir.

Məktəblərdə Azərbaycan dili dərslərinin düzgün təşkili, aparılması işinin mahiyyəti bu baxımdan dərslərdə ənənəvilik, müasir təlim texnologiyalarından istifadənin müvafiq qanunauyğunluğuna bağlıdır.

Müasir mədəniyyətimizin, varlığımızın göstəricisi olan doğma dilimiz Azərbaycan dili öz mükəmməlliyini, ədəbi dil səviyyəsini bu gün də zənginləşdirərək qoruyub saxlamaqdadır. Ana dilini sevmək, ona qayğı göstərmək, hər şeydən əvvəl, bu dili öyrənməkdən başlayır. Yaxın keçmişimizdə öz müstəqilliyinə qədəm qoyan dövlətimizin bir-birinin ardınca apardığı məqsədyönlü islahatlar məhz bu məzmunla bağlıdır. Yeniləşməkdə olan demokratik cəmiyyət, qloballaşan dünya, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəniyyət sahəsindəki uğurlar, islahatlar Azərbaycan təhsil sisteminin daha fərqli təşkilini, qurulmasını tələb edir. Bu istiqamətdə aparılan müvafiq işlər sırasında Azərbaycan məktəblərində tədris, təlim işlərinin yenidən qurulması məsələsi başlıca mövqe tutur. Konkret olaraq tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı nəzərdən keçirilən istənilən faktlar Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiyasının mahiyyətini üzə çıxarmağa xidmət edir.

Əsas hissə. Təhsilin məzmunu, onun əhalinin təhsil tələblərinə, təhsil standartlarına uyğun olması Azərbaycan təhsil sferasının ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan təhsil sisteminin islahatının müasir konsepsiyasında onun məzmununun yeniləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir.

Təhsilin məzmununa təsir edən sosial-mədəni və sivilizasiya şəraiti onun inkişafındakı həlledici amillərlə müəyyən edilməklə aşağıdakı istiqamətləri nəzərdə tutur:

- Şəxsiyyətyönümlü təhsilə keçid;
- Təhsilin cəmiyyətə integrasiyası;
- Təhsilin vətəndaşlıq funksiyaları və şəxsiyyətin peşə çevikliyinə tələblərin artırılması;
- Təhsildə humanistləşmə və universallaşma;

- Təhsilin fundamentallaşması, onun kommunikasiya texnologiyalarının mənimsənilməsinə keçid; təhsilin kommunikasiya mədəniyyəti funksiyasının artırılması;

- Təhsilin məzmununun standartlaşdırılması.

Ümumi halda isə təhsil sisteminin formalaşması və inkişafına təsir göstərən şərtlər ictimai və xüsusi istehsalın inkişaf səviyyəsi, onun elmi-texniki əsaslarının təkmilləşməsi, dövlətin xarici və daxili siyasəti, tarixi təcrübə və milli ənənələrin təsiri, eləcə də pedaqoji amillərlə şərtlənir. Təhsilin yeni məzmununa keçidi isə əsasən 2 mərhələdə müəyyən edilir;

1. Təkamül-axtarış forması;

2. İnnovasiyaya keçid.

Təkamül-axtarış mərhələsi hal-hazırda da əksər məktəblərdə müxtəlif fənlərin öyrənilməsinə imkan verən sinif-dərs sisteminin tələblərinə uyğun fəaliyyətin qurulmasına bağlıdır. *“İkinci qrupda isə kamil insanın, rəqabətə davamlı şəxsiyyətin formalaşdırılması üçün nəticəyönümlü təhsilin qurulması, yeni yanaşmaların interaktiv təlim üsullarının tətbiqi əsas tələb kimi qəbul edilir”* [5, s. 68]. İnnovasiyaya keçid isə daha geniş inkişaf, dəyişilmələrin mahiyyətinə bağlı mürəkkəb proses olaraq seçilir.

Yenilik mənasında işlədilən “innovasiya” (latın sözü olub, “in” – daxili, “novasiya” – yenilik) təhsil sistemində baş vermiş pedaqoji yenilikləri əhatə edir. Bütöv struktura malik innovasiya anlayışı hər hansı bir dəyişikliyin motivinə çevrilə bilməz. Seçilən sahə üzrə innovasiya onun tətbiqində səmərəliliyin artması, yüksək keyfiyyətlərin əldə olunmasına bağlıdır. Elmi-pedaqoji mənbələrdə bu baxımdan innovasiyanın xarakterik xüsusiyyətləri müxtəlif istiqamətlərdə izah olunur: *“Pedaqoji prosesin innovasiyası, başlıca olaraq, ümumən pedaqoji sistemdə, təhsil müəssisələrində pedaqoji nəzəriyyələrlə, müəllim və şagirdlə, pedaqoji texnologiyalarda, təlim-təربiyənin məzmununda, forma, üsul və vasitələrdə, idarəetmədə, məqsəd və nəticələrdə gedir”* [4, s. 48]. Azərbaycan təhsil sistemində nailiyyətlərin əldə olunmasına istiqamətlənmiş innovasiyalar aşağıdakılardır:

- təlim vasitələri;
- məzmun standartları;
- təhsil texnologiyaları;
- qiymətləndirmə mexanizmləri.

Azərbaycan müstəqillik yoluna qədəm qoyduqdan sonra yeni təhsil siyasəti ölkəmizin təhsil sistemini islahatlar yolu ilə sivil dünyanın təhsil standartlarına yaxınlaşdırmaq və integrasiya etmək məqsədi istiqamətində müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan dövlətinin ən vacib istiqamətlərindən biri olan təhsil islahatı Azərbaycanın intellektual potensialının qurulmasına və inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Təhsilin üstün inkişaf etdirilən sahəyə çevrilməsi, yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlığının təşkili yeni təlim texnologiyalarının yaradılması işini sürətləndirərək şagirdlərin təlim əməyini stimullaşdırmağa, onların oxumağa, öyrənməyə marağını gücləndirməyə yönəlmiş, interaktiv metodlardan istifadə imkanlarını genişləndirmişdir. Pedaqoji anlayış kimi interaktiv metodlar qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan metodları ehtiva edir. Təlimin ənənəvi prinsiplərində müəllim – məlumatı çatdıran şəxs ilə şagirdin – məlumatı qəbul edən şəxsin sərbəst araşdırmaq, öyrənmək fəaliyyəti nəzərdə tutulmurdu. Bu prinsipdə müəllim hazır bilikləri mexaniki şəkildə söyləyir, şagird isə qəbul edirdi, nəticədə, dərsin yüksək səviyyədə qurulması təmin olunmurdu.

Təhsil sisteminin innovasiyasında daha çox təsadüf olunan təlimin bu mexanizmi hələ keçən əsrin 1920-30-cu illərindən başlayaraq xarici ölkələrin məktəblərində geniş tətbiq olunmuşdur. Problemlə təlimin əsasını amerikalı psixoloq, filosofu C.Dyuinin “tam təfəkkür aktı” konsepsiyasına

görə, insan çətinlik, problemlərlə üzləşdiyi zaman təfəkkürünü işə salır fikirləşir, yollar axtarır. Hər bir təfəkkür aktında aşağıdakı mərhələlər ayırd edilir [3, s. 24]:

- çətinlik hissetmə
- onun müəyyən edilməsi
- onun həlli planının irəli sürülməsi (hipotezin ifadə olunması)
- təklif olunan həldən çıxan nəticələrin ifadəsi (hipotezin məntiqi yoxlanması)
- hipotezin qəbul və ya rədd edilməsinə imkan verən müşahidə və eksperimentlər;

Təhsilin innovasiyasında mükəmməllik göstəricilərindən olan dərsin qurulması da mühüm məsələlərdən sayılır. Müasir dərş ənənəvi dərşin rasiyal “toxumlarını” inkar etmir, lakin müasir dərş ənənəvi dərşə nisbətən məzmun və formaca, metod və vasitələrlə daha çox zəngindir, təşkili və keçirilməsi cəhətdən xeyli mürəkkəbdir. Müasir təlim metodları dərşdə şagirdlərin dərşə qədər hazırlıq prosesində müəllimin daha yüksək fəallığını tələb edir.

Fəal (interaktiv) təlimin metod və texnikaları öz növbəsində təhsildə innovasiyanın böyük bir mərhələsini əks etdirir. Bu təlimin metod və texnikalarına “Beyin həmləsi”, müzakirə, rollu oyunlar, prezentasiya metodlarını aid etmək olar. Bu metodlar da öz növbəsində bir neçə metodlar qrupunu əhatə edir.

Təlim üsulları ilə yanaşı, təlim formalarının da təkmilləşdirilməsi innovasiyanın göstəricisi kimi çıxış edir. Ənənəvi təlimdə müəllim və şagirdlərin dərşlərdəki fəallığı daha çox müəllimin rəhbərliyi, şagirdin təlimatı qəbul edib müvafiq praktik işlərdə möhkəmləndirilməsinə bağlanırdısa, yeni təlim formasında şagirdin fəallığı, “tədqiqatçılıq” vərdişlərinə yiyələndirilməsi ön plana keçir.

Ümumi təhsil sistemində yeni qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqi məsələsi də təhsilin innovasiyasına daxildir.

Təhsildə innovasiyanın mükəmməlliyi yuxarıda qeyd olunan bütün sahələr – təlim metodları, formaları, məzmun standartları, qiymətləndirmə prinsipləri və s. üzrə məqsəd yeni təhsil sisteminin qarşıya qoyduğu vəzifə, məsələlərlə müvafiqdir. Əslində təhsilin məzmunundakı innovasiyanın mükəmməllik göstəricisi bilavasitə nəticəni qabaqlayan göstəricilərin müvafiqliyinə istinad edir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin təminatı ardıcıl olaraq Respublikada sosial, siyasi, iqtisadi, təhsil, mədəniyyət sahəsində əsaslı dəyişikliklər edilməsi, müvafiq islahatların aparılması zərurətini yaratmışdır. Qeyd olunan sistemlər içərisində təhsil və ona olan dövlət qayğısı ayrıca yer tutur. Təsədüfi deyildir ki, milli liderimiz Heydər Əliyev 30 mart 1998-ci il tarixində təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması sərəncamını vermişdir. Sərəncamdan irəli gələn vəzifələrə uyğun olaraq Dövlət Komissiyası hazırlandı.

“Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahatlar Proqramı” 1999-cu il 15 iyun sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Azərbaycanda təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi tədrisin demokratik cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşdırılması, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, şagirdlərdə düşünmə, nəticə çıxarma, müstəqil fikir yürütmə bacarıqlarının formalaşdırılması və s. məsələlərin yeni tədris islahatında həyata keçirilməsi ilə bağlı Öyrədici və İnnovasiya Krediti Sazişinin tətbiqi müddətində Azərbaycan təhsilinin reallığı layihə üzrə hərtərəfli təhlil olunub qiymətləndirilmişdir. Dövlət başçısının daha sonrakı 8 noyabr 2001-ci il tarixli, 826 nömrəli Sərəncamına əsasən, II Təhsil İslahatı Layihəsinin hazırlanması üçün Azərbaycan hökuməti ilə Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası arasında razılıq əldə olunmuşdur. Təhsil sektorunun İnkişaf layihəsinin 2003-2007-ci illəri əhatə edən birinci mərhələsinə dair layihə ümumi təhsilin keyfiyyəti və real tələbatlara uyğunluğu, səmərəlilik və maliyyə islahatları, məktəb Qrantı proqramı, İdarəetmə, planlaşdırma və monitorinqi olmaqla 5 mühüm komponent və alt komponentlərinə uyğun hazırlanmışdır.

Qeyd olunan layihənin ilk komponenti ümumi təhsilin keyfiyyəti və real tələbatlara uyğunluğunun başlıca motivini isə kurikulum islahatı təşkil edir. Yeni pedaqoji anlayış kimi kurikulumun mahiyyəti “kurs”, “yol” mənalərini bildirir. İlk kurikulumların yaradılması 1918-ci ilə təsadüf edir ki, həmin ildən müasir dövrümüzə qədər keçən böyük bir zaman ərzində dünyada kurikulum ideyaları genişlənmiş, artıq nəzəriyyə şəklində formalaşdırılmışdır. Mütərəqqi təhsil

təcrübəsinin göstəricisi olan kurikulum Azərbaycanda fəal termin kimi 90-cı illərin sonlarından etibarən işlədilməyə başlamışdır. Kurikulumun mahiyyəti dövlət sənədi olaraq belə açıqlanmışdı: *“Kurikulum təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli təşkilinə, məqsədyönlü və ardıcıl həyata keçirilməsinə imkan yaradan konseptual sənəddir”* [7, s. 39]. Kurikulumun mahiyyəti, göründüyü kimi, təhsil sahəsində olan bütün fəaliyyətlər (müəllim, şagird fəaliyyətləri) konseptuallığa bağlıdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra digər sahələrdə olduğu kimi, təhsilin Avropaya inteqrasiyası onun keyfiyyəti məsələsini ortaya çıxarır. Məhz bu zəmində şagirdlərin idraki, fiziki imkanlarına uyğun və onları fəaliyyətlə məşğul edən kurikulum zərurətini meydana çıxarır. Kurikulumun yaradılması isə öz növbəsində şagirdlərin vacib olan nəyi bilmələri, nəyi bacarmaları, eləcə də necə insan olmaları məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayır. Yaşadığı cəmiyyətdə şagird fəal hərəkət edən subyekt olaraq milli dəyərləri qorumaqla bəşəri dəyərlərə yiyələnən, yeni mədəniyyət nümunələri yaradan, daim formalaşan və azad vətəndaşa çevrilən şəxsiyyətdir. *“Beləliklə, ciddi reqlamentə, sərt qaydalara əsaslanan standart dərslər öz xarakterini dəyişir; qeyri-standard dərslər yaranır”* [9, s. 21]. Yeni təhsil sisteminə uyğun olaraq vahid proqram çərçivəsində məzmun, pedaqoji texnologiya, qiymətləndirmə isteminin modernləşdirilməsi stimullaşdırılır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 oktyabr 2006-cı il 233 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil konsepsiyası (milli kurikulumu)” yaradılması Respublikanın təhsil sahəsində köklü dəyişikliklərə, islahatlara əsaslanan təhsil siyasətinin göstərici olaraq seçilir. Milli kurikulumun reallaşdırdığı funksiyalar aşağıdakı pillələrlə təsbit olunmuşdur:

- ümumi təhsilin pillələri, bu pillələrdə tədris olunan fənlər arasında əlaqələrin və ardıcılığın təmin edilməsi.

- fənlərin məzmununun cəmiyyətin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi.

- nəticəyönlü fənn kurikulumlarının hazırlanıb təsdiq olunması.

- təlim mühitinin, təhsil fəaliyyətinin səmərəliliyi, təlimin qabaqlayıcı xarakterinin, bilik, bacarıq və vərdişlərin təhsil pillələri üzrə konseptik prinsip əsasında müəyyənləşdirilməsinin təmin olunması.

- şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılmasının təmin edilməsi.

Milli kurikulumun istinad etdiyi ümumi prinsiplər isə bunlardır;

- milli və ümumbəşəri dəyərlərin nəzər alınması.

- ümumi inkişafı, meyil və maraqları nəzərə alınmaqla bütün şagirdlərə əlverişli təlim şəraitinin yaradılması;

- tələbyönlülük

- nəticə yönümlülük

- şagird yönümlülük

- inteqrativlik

Bu sistemdə təhsil kurikulumları xarakterinə görə 2 qrupa ayrılır. 1) fənniyönlü kurikulumlar; 2) şəxsiyyətyönlü kurikulumlar.

Fənniyönlü kurikulumlar müxtəlif elm sahələri, bu sahələrin mükəmməl anlayışları sisteminin mənimsənilməsi prosesini əhatə edir.

Şəxsiyyətyönlü kurikulumlarda insanın gələcək fəaliyyətində lazım olacaq praktik bacarıq və vərdişlər əhatə edilir. Onun əqli fəaliyyətlə bağlı qabiliyyətlərinin formalaşması ön plana çəkilir. Şəxsiyyətyönlü kurikulumlar eyni zamanda inteqrativ məzmun daşıyır. Kurikulumların inteqrativ məzmununun keyfiyyət göstəricisi aşağıdakı faktlarla bağlıdır:

1. Fənlərin sayının azaldılması, məzmunca yaxın fənlərin sintezi.

2. Həftəlik saatların minimuma enməsi təlim yükünün azaldılması.

3. Şagirdlər üçün həyatı əhəmiyyətə malik bilik, bacarıq və vərdişlərin qazanılması imkanının genişlənməsi.

Kurikulum islahatları, yeni standartların yaradılması fənn kurikulumlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin fərqliliyində daha çox özünü göstərir.

Fənn kurikulumlarının nəticəyönümlü xarakteri bu sistemdə başlıca kurikulumların hazırlanmasında daha çox nəzərə alınır. Əvvəlcədən müəyyən edilmiş nəticələrin məzmununa gətirilməsi təlim prosesində xüsusi dəyərə malikdir. Nəticəyönümlülüyn olması, ilk növbədə, təlim fəaliyyətinə əsaslanır, bütövlükdə təlim prosesinin mahiyyətini təşkil edən son nəticəni görməyə imkan verir [2, s. 34]. Məzmunu ifadə edən belə ümumi nəticələr hökumət tərəfindən təsdiqlənir ki, ölkəmizdə bu sənəd qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 oktyabr 2006-cı il tarixli 233 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)” sənədidir.

Son 30 ilə yaxın bir dövrdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil sistemində standartlaşdırılma prosesi həyata keçirilir. Eyni əsasda Azərbaycanda təhsilin yeni məzmunu mükəmməl təhsil standartlarının yaradılması işinə bağlanır. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda standartların təhsildə əlaqəliliyi belə ifadə olunur: “... *təhsil standartı dedikdə ictimai idealı əks etdirən, bu ideala nail olmaq üçün şəxsiyyətin və təhsil sisteminin real imkanlarını nəzərə alan və dövlət təhsil normaları kimi qəbul edilən əsas parametrlər sistemi başa düşülür*” [6, s. 32].

Təhsil standartları xarakteri və məqsədinə görə aşağıdakı növlərə ayrılır:

Məzmun standartları

Fəaliyyət standartları

Qiymətləndirmə standartları

Seçilən, nəticələndirilən məzmun standartı ilk baxışdan konkret, ümumiləşdirici motivdə verilir. Mövzunun əhatəsi, geniş təhlili, öyrənilməsi isə burada ayrıca standartların şaxələnməsini gerçəkləşdirir. Mürəkkəb, ümumi fikir sadə alt-standardlara bölünməklə müəllim fəaliyyətinin düzgün təşkilinə şərait yaradır.

Biliyin necə nümayiş etdirilməsinə bağlı məzmun standartlarında fəaliyyət əsasən taksonomiyalar vasitəsilə sistemləşdirilir. Ayrı-ayrı taksonomiyalardan yalnız üçü – idraki, emosional və psixomotor əhəmiyyətli hesab edilir. İdraki fəaliyyəti əks etdirən standartlar ilk növbədə intellektual bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsinə xidmət göstərir. Burada düşünmə bacarıqları sadədən-mürəkkəbə doğru istiqamətlənir. İdraki taksonomiyanın bu səciyyəvi xüsusiyyəti isbat etmə, mühakimə yürütmə kimi idraki bacarıqların əsasında dayanır. Fənlər üzrə Blum taksonomiyasının mərhələləri N.Cronland tərəfindən müəyyən edilmişdir [8, s. 52].

Məzmun standartlarında öz əksini tapan sonuncu mərhələ psixomotor bacarıqlarıdır. Hərəkəti fəaliyyət, fiziki inkişaf ayrıca bu bacarıqların mahiyyətinə bağlıdır. Fənlər üzrə fiziki tərbiyə, texnologiya və musiqi psixomotor bacarıqlarla əlaqədardır.

Beləliklə, təhsilin məzmunun dəyişdirilməsi müvafiq islahatlara yönəldiyindən burada müvafiq prinsiplərin gözlənilməsi şərtdir. Bu prinsipləri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Prioritet prinsip
2. Məzmunun təkamül yolu ilə transformasiya prinsipi
3. Maraqların üstünlüyü
4. Təhsilin məzmununda mədəniyyətyönümlü məsələlərin nəzərə alınması
5. Təhsildə yekun nəticələrin ehtimallı müəyyən edilməsi prinsipi
6. Sosial-mədəni mühitdə həyat fəaliyyəti ilə bağlı təcrübədən istifadə prinsipi
7. Məzmunun tamlığı prinsipi və s.

Prioritet prinsip təhsildə məqsədin üstünlüyü mahiyyətini əks etdirir. Məlumdur ki, təhsilin məzmunundakı islahat, dəyişikliklər, tədris planları, tədris prosesinə qoyulan tələblər, bilik səviyyəsi, təhsil şəraiti məqsədinin dəyişdirilməsinə istinad edir ki, bütün hallarda təhsildə məqsəd üstünlüyünün gözlənilməsi prioritet prinsipin əsasını təşkil edir.

İkinci istiqamət isə tam halda innovasiyalı təhsilin mahiyyətini bildirir.

Maraqların üstünlüyü prinsipi burada təhsil alan şəxsin maraqlarının təhsil sahəsindəki proqramlarda ifadə olunmasına bağlıdır.

Təhsilin yekun nəticələri bu və ya digər elmi əsər, tədqiqatlarda müxtəlif versiyalarla reallaşdığından onların ehtimal şəklində qoyuluşu yekun nəticələrin ehtimallı müəyyən edilməsi prinsipini əks etdirir.

Təhsil islahatlarının üçüncü qrupu qeyd olunduğu kimi, qiymətləndirmə standartlarına bağlıdır. Yeni təhsil konsepsiyasının qoyduğu tələb, həyata keçirdiyi prinsiplər içərisində qiymətləndirmə motivi xüsusi yer tutur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 13 yanvar tarixli 9 nömrəli qərarına əsasən təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində qiymətləndirmə konsepsiyası” sənədi hazırlanmışdır. Sənədin hazırlanması şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sahəsində mövcud problemlər sahəsində reallaşdırılmışdır. Əvvəlki təhsil sistemində qiymətləndirmə prinsiplərinin pozulması – qiymətləndirmə standartlarının olmaması, qiymətləndirmə üsul və vasitələrinin keyfiyyətinin təsvir olunmaması, texniki keyfiyyətlərə diqqət yetirilməməsi və s. məsələlərlə əlaqədardır. Şagird fəaliyyətinin nəticələrinin obyektiv əsaslandırılmaması da daxil edilməklə burada müəyyən nəticəsizlik bu sahəyə bağlı mütəxəssis problemi ilə də əlaqədardır. Təqdim olunan sənəddə bu məsələ müasir qiymətləndirmə metodlarından istifadə məhdudluğu, mütəxəssislərin bu sahədə hazırlıq səviyyəsinin aşağı olması, tədris proqramlarını hazırlayan və qiymətləndirmə fəaliyyəti ilə məşğul olan mütəxəssislər arasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılması ilə izah edilir.

Qiymətləndirmə mexanizmlərinin hazırlanmasının mühüm əhəmiyyəti təhsildə çatışmayan bir sıra cəhətlərin aradan qaldırılmasını şərtləndirir. İlkin olaraq bu mexanizm təlim prosesinin keyfiyyətinə xidmət göstərir. Qiymətləndirmə konsepsiyasında qiymətləndirmə mexanizmində çatışmazlıqların yaranmasının xarakterik xüsusiyyətləri ayrıca qeyd edilir [1, s.139]:

- Mövcud qiymətləndirmə mexanizmi təlim prosesinin ehtiyaclarına kifayətedici səviyyədə yönəlmir, onun tərkib hissəsinə çevrilmir və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etmir;

- Bu mexanizm subyektiv xarakter daşıyır, şagirdi, bir qayda olaraq, əzbərləməyə və əksər şagirdləri qiymət almaq xatirinə oxumağa təhrik edir;

- Təlim prosesində yalnız formal biliklər qiymətləndirilir, çox hallarda məqsəd qiymət yazmaqla məhdudlaşır, şagirdlərə özünü qiymətləndirmə imkanı verilmir;

- Tədris zamanı müəllim qiymətləndirmə vasitəsilə şagirdlərlə səmərəli əks-əlaqə yarada bilmir və s.;

- Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirmə sisteminin vəzifələri.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində qiymətin iki əsas funksiyası nəzərə alınır:

1. Formativ – formalaşdırıcı – cari qiymətləndirmə;

2. Summativ – yekunlaşdırıcı – yekun qiymətləndirmə.

Formativ qiymətləndirmə təlimdə əsasən cari tədris fəaliyyəti zamanı verilir, dəyişkən xarakterdə olmaqla, şagirdin yeni cavabının qiymətləndirilməsindən asılıdır, konkret şəkildə şagirdin hər hansı bir bilik sahəsinin öyrənilməsində irəliləyiş mövqeyini əks etdirir. Summativ (yekun) qiymətləndirmə isə cəmləşdirici mahiyyət daşıyır, tədris fəaliyyətinin yekun qiymətləndirilməsində tətbiq olunur, sabitdir, dəyişkən xüsusiyyətə malik deyildir, öyrənmənin nəticələrinin ümumiləşdirilməsinə əsaslanır. Formalaşdırıcı qiymətin alınması yazılı və şifahi sorğunun aparılması, referat, yaradıcı işlərin yoxlanılmasına əsaslandığı halda, summativ qiymətləndirmə üsulları yaradıcı nəzəri və ya praktiki kompleks tapşırıqları (layihələr, inşalar, tədqiqatlar və s.) müəyyənləşir.

Nəticə. Təhsildə innovasiya onun məzmununa təsir göstərən sosial, mədəni və sivilizasiya şəraiti ilə ölçülür. Şəxsiyyətyönümlü təhsilə keçid, təhsilin cəmiyyətə inteqrasiyası, humanistləşmə və universallaşma, təhsilin fundamentallaşması, onun kommunikasiya texnologiyalarının mənimsənilməsinə keçidi, təhsilin məzmununun standartlaşdırılması və s. bu sistemdə başlıca yer tutur. İnnovasiyalı keçidin təlim vasitələri, məzmun standartları, təhsil texnologiyaları, qiymətləndirmə mexanizmlərində təsbit olunan mahiyyəti təhsilin üstün inkişaf etdirilən sahəyə çevrilməsini şərtləndirməkdədir. Yeni interaktiv metodlar bu sistemdə produktiv, yaradıcı düşüncə qabiliyyətinin fəallaşdırılması, yeni biliklərə sərbəst yiyələnmə xüsusiyyəti ilə seçilməkdədir. Fəal

interaktiv təlimin metod və texnikaları öz növbəsində təhsildə innovasiyasının əsas, mühüm bir mərhələsini əks etdirir.

Yeni təhsil standartları, təhsildə məzmun standartları bu sahədə müəllimlərin üzərinə xüsusi məsuliyyətli vəzifələr qoyur. Yeni kurikulumların tətbiqi müəllimin müstəqil və yaradıcı fəaliyyəti üçün geniş imkanlar açmaqla, işin planlaşdırılması, məqsəd və vəzifələri, potensial imkanların müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi tələbat olaraq çıxış edir. Müasir təhsilin yaratdığı şərait, qoyduğu qadağalar müəllimdən dərsin texnologiyasına müasir səviyyədə bələd olma, nəzəriyyə və təcrübəyə yaradıcı şəkildə yanaşma, xüsusilə interaktiv metodlarla fəaliyyət qabiliyyətini tələb edir. Bu isə daha sadələşdirilmiş formada təhsilin psixoloji məsələləri (faksonomiyalarla iş), yeni təlim metodlarından yaradıcı şəkildə istifadə, qruplarla işin təşkili kimi mexanizmlərlə əlaqədardır.

Ənənəvi təlim metodları, onların ayrı-ayrı formaları müasir tədris-təlim işindən tamamilə təcrid olunmamış, bu və ya digər şəkildə daha təkmilləşdirilmiş forma və üsullarla işlədilməkdədir. Müəllimin şərh, suallar, müqayisə, praktik işlərin aparılması və s. üsullar bugünkü təlimdə yeni təlim metodları – BİBO, test, beyin həmləsi, Venn diaqramı, esse və s. ilə qarşılıqlı əlaqədə təşkil edilməklə, bu və ya digər priyomdan yaradıcı, yerində istifadədə səmərəli nəticələr əldə olunmaqdadır.

Azərbaycan dili dərslərində vaxtilə uzun zaman tətbiq olunan ənənəvi təlim metodlarının ən mükəmməl üsulları yeni təlim üsullarının tətbiqində tamamilə sıradan çıxmamış, bəzən olduğu kimi, bəzənsə müəyyən əlamət, xüsusiyyətləri ilə fərqli priyomların yeni məzmununa qarışmışdır. Müasir təlim üsulları, metodlarının dil dərslərinə tətbiqi son dövrlərdə yeni də olsa, öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Prosesin daha geniş təcrübə əhəmiyyət kəsb etməsi, fəallaşdırılması üçün isə bu istiqamətdə yeni nəzəri elmi tədqiqatların aparılması, metodik göstərişlərin hazırlanması vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (Təlimi Azərbaycan dilində olan məktəblər üçün / Fənn Kurikulumu, (IV-XI siniflər) Bakı, 2011.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində qiymətləndirmə konsepsiyası / “Kurikulum” elmi-metodik jurnal, № 2, 2009.
3. Kərimov Y. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1997, 375 s.
4. Mehdiyev M. Müasir dərslə verilən tələblər haqqında. Bakı: Maarif, 1971, 320 s.
5. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisi. I hissə, Bakı: Maarif, 1976, 279 s.
6. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild. Bakı, 2001, 528 s.
7. Süleymanov A. Fənn kurikulumlarında məzmun standartları // “Kurikulum” elmi-metodik jurnal, №1, 2008.
8. Təlim metodlarının təkmilləşdirilməsinin nəzəri və praktik məsələləri, Bakı: Maarif, 1981, 216 s.
9. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. 2007, 156 s.

XARİCİ TƏLƏBƏLƏRƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN MƏNİMSƏDİLMƏSİNDƏ FƏAL TƏLİM MEXANİZMLƏRİNİN ROLU

Şəhla Əliyeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
shehlaaliyeva@bsu.edu.az

Absract

The role of active teaching mechanisms in mastering the Azerbaijani language to foreign students

In the modern globalized world, the study and teaching of both native and foreign languages is relevant today and is a requirement of the times. In the process of teaching the language, it is necessary to choose such methods and ways that each person learning the Azerbaijani language can master this language operatively and create independent communication.

The article discusses the role of modern teaching subject lines in teaching the Azerbaijani language to foreign students.

Keywords: *foreign students, Azerbaijani language, motivation, interactive teaching.*

Giriş. Azərbaycan dilinin, eləcə də hər hansı əcnəbi dilin öyrədilməsi və öyrənilməsi hər dövrün əsas tələblərindən biri kimi aktualdır. Qloballaşan dünyada millətlərin, xalqların bir-birinə, bütövlükdə dünyaya integrasiyası dil bilgiləri vasitəsilə həyata keçirilir. İnsanların idrak, anlayış, təfəkkür fəaliyyətləri dildə qeyd olunur, dil vasitəsilə üzə çıxarılır. Dildə onun yaradıcısı olan xalqın həyatı, tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, mənəviyyatı, psixologiyası – bütün xüsusiyyətləri öz əksini tapır. İnsanlar bütün elmləri, hadisələri, məlumatları, bilik və bacarıqları dildə mövcud olan sözlər və ifadələr vasitəsilə öyrənir və həmin söz və ifadələri nitqə çevirərək şifahi və yazılı şəkildə ünsiyyət yarada bilirlər.

Dil təliminin əsas məqsədlərindən biri dil öyrənənin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, nitqini inkişaf edirmək, nitq mədəniyyətinə yiyələnməsini təmin etməkdir.

Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dili tədrisi prosesində müəllim dilimizin bütün incəliklərini mükəmməl şəkildə öyrətməlidir ki, tələbələr ünsiyyət prosesində sözləri düzgün seçməyi, fikri məntiqli, düzgün, səlis, ifadəli izah etməyi, ədəbi dilin normalarına riayət etməyi bacarsınlar.

Bunun üçün tələbələr müvafiq nitq texnikasına yiyələnməlidir. Dil öyrənənin dili mənimsəməsi üçün dil öyrədən birinci növbədə ona dilin materiyasını mənimsətməlidir. Bu haqda metodist-dilçi alim Y.Kərimovun fikri maraqlıdır. O yazır: *“Nitqə yiyələnmək öz fikir və hisslərini sözlərin köməyi ilə ifadə etməyi bacarmaq deməkdir”* [2, s. 402].

Əsas hissə. İstər doğma dilin, istərsə də əcnəbi dillərin öyrədilməsində müasir dövrlə ayaqlaşmaq, təlim prosesində müasir təlim metodlarına, təlim mexanizmlərinə yiyələnmək hər bir müəllimin ümdə borcudur. Müasir təhsilimiz böyük inkişaf yolu keçərək və ənənəvi təhsil sistemi üzərində təkmilləşərək cəmiyyətin inkişafında böyük rol oynayır. Hər bir müəllim dil öyrədkən elə yollar, metodlar seçməlidir ki, onun tələbələri istər doğma, istər öyrəndiyi əcnəbi dildə ölçülüb-biçilmədən danışsın, yersiz sözlərdən, ifadələrdən istifadə etməsin. Müəllim elə priyomlar işlətməlidir ki, ana dilimizi öyrənən əcnəbi tələbələr bilikləri, həyat həqiqətlərini doğru-düzgün, dəqiq, sistemli, məntiqli şəkildə ifadə edə bilsinlər, başqalarına çatdıra bilsinlər. Bunun üçün müəllim birinci növbədə öz şərh, danışığı, söhbətləri, sualları, jestləri və digər müsbət keyfiyyətləri ilə şəxsi nümunə olmalıdır. Çünki tələbələr hər sahədə müşahidə etdiklərini tez mənimsəyirlər.

Eyni zamanda əcnəbi tələbələrə dil öyrətmə prosesində dərsə yaradıcı münasibət müəllimin peşəkarlığını sübut edən əsas cəhətlərdən biridir. Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilini tədris edən hər bir müəllim dərslərini milli kurikulumla istinad edən Azərbaycan dili fənni üzrə kurikulumun məzmun xətlərinə uyğun şəkildə tədris etməklə dilin dərindən mənimsədilməsinə nail ola bilər. *“Məzmun xətti ümumi təhsildə hər bir fənn üzrə təlimin bütün mərhələlərindən keçən “ana xətt”dir.*

Azərbaycan dili kurikulumunun məzmun xətləri dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı, dil qaydaları ardıcılığında təyin edilmişdir” [1, s. 151].

Zənnimizcə, müasir dövrdə əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı təlimin məzmun xətlərinə uyğun şəkildə aparılması tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, sərbəst düşünən, fikir yürüdən, dilin incəliklərini mənimsəyən əcnəbi gənclərin yetişməsində mühüm rol oynayır. Dövrün tələblərinə uyğun, daim inkişaf edən ölkəmizdə istər azərbaycanlı, istər əcnəbi tələbələr – şəxsiyyətlər yetişdirmək üçün hər bir müəllim kurikulumun (proqramın) tələblərinə uyğun məzmun xətlərindən və müasir interaktiv/fəal təlim metodlarından istifadə etməyi bacarmalıdır. Təhsilimiz inkişaf edir və günü-gündən yeniliklərlə zənginləşir. Ənənəvi təhsil sistemində biliklər öyrəncilərə hazır şəkildə ötürülürdüsə, artıq müasir dövrdə onların tədris olunan mövzu ətrafında müstəqil fikir yürüdə bilməsinə, hər hansı bir problemi tədqiq etmə, təhlil etmə bacarıqlarına daha çox diqqət yetirilir. Məzmun xətlərində göstərdiyimiz dinləyib-anlama, danışma, oxu və yazı nitq bacarıqları, dil qaydaları isə bu bacarıqları yaradan əsas vasitədir. Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində dinləyib-anlama, oxu, yazı kimi təlim mexanizmləri əsas və alt standartlarına ayrılmaqla tələbələrin fikri anlamağı, şifahi nitq bacarıqlarını nümayiş etdirməsi dinləmə və danışmanın, mətnin məzmunu və strukturunu nümayiş etdirməsi oxumanın, rabitəli nitq vərdişlərinə yiyələndiyini göstərməsi yazının, dil hadisələrini, məsələlərini nümayiş etdirməsi dil qaydalarının əsas standartlarıdır. Alt standartlar isə təlim məqsədinin dəqiq müəyyən olunmasına zəmin yaradır, təlimdə integrativliyi təmin edir. Əsas və alt standartlar dedikdə tədris olunan bilik, bacarıqlar, gözlənilən şagird, tələbə nailiyyətləri nəzərdə tutulur. Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dili fənninin tədrisinin məqsədi tələbələrə oxu və yazı öyrətməklə yanaşı, oxuduqlarına münasibət bildirmək, dinlədiklərinə rəy söyləmək bacarıqları formalaşdırmaq, həmçinin mədəniyyətimiz, milli-mənəvi dəyərlərimiz, tariximiz, ədəbiyyatımız, milli adət-ənənələrimizlə bağlı məlumatları öyrətməkdən, aşılamaqdan ibarətdir. Bunun üçün mövzuları yuxarıda qeyd etdiyimiz məzmun xətləri üzrə tədris etmək çox effektivdir.

Məlumdur ki, hər hansı informasiyanı qəbul etmək və onu başqalarına ötürmək prosesi şifahi və həmçinin yazılı yolla mümkün olur. Deməli, hər hansı bir hadisəni, məlumatı, informasiyanı ya oxumaqla, ya da dinləməklə hansısa mənbələrdən götürürük, başqalarına isə ya danışmaqla, ya da yazmaqla ötürürük. Beləliklə, ünsiyyət zamanı dörd təlim mexanizmindən – dinləmə, danışma, oxu və yazıdan istifadə edirik.

Azərbaycan dilinin xarici tələbələrə tədrisinin başlanğıc dövründə gösərdiyimiz təlim mexanizmləri və standartlarından tam şəkildə istifadə edilmir. Belə ki, tədris ilinin başlanğıcında xarici tələbələrin Azərbaycan dili haqqında təsəvvürləri olmur. Dili öyrətmək üçün müəllim ilk növbədə Azərbaycan dilinin səslərini öyrədir. Daha sonra tələbələrdə dilin materiyasını – söz bazasını formalaşdırır, bir sıra təlim metodlarından istifadə edərək lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirir.

Tələbələr Azərbaycan dilinin səs sistemini, fonetik qayda-qanunlarını, dilin strukturunu müəyyən səviyyədə dərk etdikdən və müəyyən dərəcədə söz bazasına yiyələndikdən sonra dil öyrənmə və dil öyrətmə prosesi – Azərbaycan dili təlimi qeyd etdiyimiz məzmun xətləri üzrə həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir metodika oxuyub-anlamayı inkişaf etdirmək üçün maraqlı, məzmunlu mətnlərdən, düşündürücü çalışma və tapşırıq modellərindən istifadə etməyi məsləhət görür.

Tələbələrdə oxu vərdişləri, bacarığı yaratmaq üçün birinci növbədə mətnin məzmununa və həcminə diqqət yetirilməlidir. Elə mətnlər seçilməlidir ki, tələbə mətndən dərin mənə, tərbiyə əxz edə bilsin, yeni bir məlumat əldə etsin. Adətən, oxu materialları dərsləklərdə yer alır. Lakin müəllim dərsləkdən kənar, daha məzmunlu mətnlərə də müraciət edə bilər. Nitq texnikasına əməl edərək, düzgün metodla aparılan mütaliə tələbələrin dünyagörüşünü genişləndirir, söz ehtiyatını zənginləşdirir, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirir. Oxu prosesində sözlərin mənə çalarlarının izahına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, əcnəbi tələbələr oxuduğu mətndə sözün həqiqi və məcazi mənada işlənməsini fərqləndirməyə bilər. Məşhur rus dilçisi L.S.Vıqotski haqlı olaraq yazır: “Söz

nitqin başlıca leksik vahididir. Günəş bir damla suda əks olunduğu kimi, şüur da özünü sözdə əks etdirir...Düşünülmiş söz insan şüurunun makrokosmosudur” [4, s. 318].

Biz gündəlik həyatda əksər məlumatları, hadisələri səsli şəkildə dinləyirik. Adətən, orta məktəbdə dərslərin böyük bir hissəsini, ali məktəbdə mühazirələri, iclaslarda məruzə və çıxışları, radio verilişlərini və s. informasiyaları səsli şəkildə dinləyirik. Elmin, texnikanın, dərslərlərin geniş yayıldığı bir dövrdə dinləmə prosesi getdikcə geniş vüsət alır. **Dinləmə** mexanizminin də əsas məqsədi məlumatları dinləməklə yanaşı, həm də o informasiyaları anlamaqdır. Dinləmək prosesində digər məzmun xətlərinə nisbətən diqqətcillik tələb olunur, çünki verilən informasiyalarda anlaşılmaz məqamlar olarsa, həmin hissələrə yenidən qulaq asmaq imkanı olmur. Ona görə də əcnəbi tələbələr üçün elə mətnlər tərtib edilməlidir ki, onda anlaşılmaz fikirlər olmasın. Eyni zamanda dinləmə məzmun xəttindən sonra tələbələr dinlədikləri mətnə aid suallara adekvat cavab verə bilsinlər. Dinləmə təlim mexanizmi tələbələrin diqqətinin, anlama və qavrama kimi psixoloji xüsusiyyətlərinin inkişaf etdirilməsində müstəsna rol oynayır.

Tələbələrdə dinləyib-anlama, oxu bacarıqları yüksək səviyyədə formalaşdırılmalıdır ki, onlar danışma mexanizminə yiyələnə bilsinlər. Tələbə dərslərdə yazılanları və ya müəllimin danışığını mexaniki şəkildə əzbərləyib danışsasa, o, mükəmməl nitq qabiliyyətinə yiyələnə bilməz. **Danışma** məzmun xəttinə müəllim məsuliyyətlə yanaşmalı, tələbələri ünsiyyətə cəlb etməyi bacarmalı, tələbələrin təfəkkürünü inkişaf etdirməyə çalışmalıdır.

Tələbələrin danışma bacarığını formalaşdırmaq üçün seçilmiş mətnlərin məzmun, quruluş xüsusiyyətlərindən başqa, tələbələrə nitq texnikaları haqqında nəzəri və praktik məsələlər öyrədilməlidir. Danışq anında – nitq prosesində səsin tonu, səsin intesivliyi, ritmi, tempi, temبری, diksiya və s. kimi vacib məsələlərə riayət edilməlidir. Bu mövzunun mənimsənilməsi üçün ilk növbədə müəllim şəxsi nümunə göstərməli, eyni zamanda yüksək danışq məharətinə malik olan aktyorların, incəsənət xadimlərinin, televiziya, radio aparıcılarının nitqlərini dinləməyi tövsiyə etməli, yaxud dərs prosesində müasir texniki təlim vasitələrindən istifadə edərək bu işi özü həyata keçirməlidir.

Bir məsələni unutmamaq lazım deyil ki, sözün mənasını dərk edən, sözlərdən yerli-yerində istifadə etməyi bacaran şəxslərin danışığı aydın, nitqləri gözəl və təsirli olur. Metodist-dilçi alim Y.Kərimovun təbircə desək, belə adamların nitqində sözlər çox elastik olmaqla sehrli bir aləm yaradır. Ona görə də dili öyrədkən sözləri quru, sxematik şəkildə deyil, semantikaları ilə mənimsətmək nitqin inkişafı üçün əsas şərtədir.

Yazı məzmun xətti, demək olar ki, ənənəvi təlim prosesində aparıcı mexanizmlərdən biri idi. Müasir təlim prosesində yazı təlim mexanizmi o qədər də fəal deyildir.

Metodiki ədəbiyyatda göstərilir ki, *“yazı fəaliyyəti çox zaman digər məzmun standartları ilə inteqrasiya olunur. Məsələn, ifadə oxu və yazının inteqrasiyasıdır. Esse də oxu ilə inteqrasiya edilsə, daha yaxşı nəticələr əldə etmək olar. Bu zaman oxunmuş mətn yazı fəaliyyəti üçün motivasiya rolunu oynaya bilər. Əsərin qəhrəmanına müraciətlə məktub yazmaq, mətnin müəyyən hissəsini oxuduqdan sonra davamı ilə bağlı öz variantını yazmaq və s. yazıda özünüifadə bacarığını inkişaf etdirən maraqlı üsullardır”* [3, s. 426].

Müşahidələr göstərir ki, orta məktəblərdə qrammatik və əməli yazılara çox da ciddi yanaşılır. Ona görə də bəzi ali məktəb tələbələri və digər ali təhsilli insanlar yazılarında qrammatik və orfoqrafik səhvlərə yol verir, yaxud ərizə, protokol, akt və s. əməli yazılar yazmaqda çətinlik çəkirlər.

Ənənəvi təhsil sistemində imla, ifadə, inşa yazı növlərinə dil və ədəbiyyat dərslərində müəyyən qədər yer verilirdi. Şagirdlərin yazılı nitqinin inkişaf etməsində belə yazı növlərinin böyük əhəmiyyəti danılmazdır. Təəssüflər olsun ki, müasir fəal/interaktiv təlimdə yazı dərslərinə çox az yer verilir. Zənnimizcə, ali məktəblərdə, xüsusən xarici tələbələrə tədris edilən Azərbaycan dili dərslərində yazı növlərinə saat ayrılmalı, yazı dərslərinə ciddi yanaşılmalıdır. Çünki tələbələr sözləri, ifadələri, onların mənalarını görmə yaddaşı vasitəsilə də daha dərinlən öyrənirlər.

Tələbələrin rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafında qrammatik imla, ifadə və qrammatik inşaların böyük rolu vardır. Qrammatik ifadə yazı növü tələbələrin müstəqil yaradıcılığı üçün şərait

yaradır. Qrammatik ifadə yazılarında tələbələr hər hansı bir mövzu üzrə öz yazısında dəyişiklik edə bilər. Məsələn, verilən tapşırıqlar üzrə iş apara bilər: Mətnə verilmiş feillərin zamanını dəyişdirə bilər; hər hansı bir sifətin dərəcəsini dəyişdirə bilər; sinonimləri bir-biri ilə əvəz edə bilər.

Qrammatik mövzular üzrə inşa yazıların aparılması dilimizin qrammatik quruluşunun əcnəbi tələbələrə öyrədilməsində böyük rola malikdir. Məsələn, tələbələrə “Əvəzlik haqqında bildiklərimiz” mövzusunda inşa yazmaq tapşırılır. İnşada tələbə əvəzliyin məna növləri, quruluşca növləri, onların digər nitq hissələrindən fərqi, cümlədə mövqeyi haqqında məsələləri izah etməli, sonra mövzu mətn daxilində aydınlaşdırılmalıdır.

Demək lazımdır ki, orta ümumtəhsil məktəblərində **dil qaydaları** məzmun xəttinə bir qədər ciddi yanaşılır. Belə ki, oxu məzmun xətti üstünlük təşkil edir, mətn oxutdurulur, dil qaydaları mexanizmi çox sönük şəkildə həyata keçirilir. Məsələn, mətndəki tərəf sözü qoşmanın hansı növündədir? Bizcə, bir-iki nümunə üzərində iş aparmaqla dilin qrammatikasını, ümumiyyətlə, nəzəri məlumatları öyrətmək mümkün deyil. Müəllimlər ali məktəblərin əcnəbi tələbələrinə Azərbaycan dilinin tədrisində dil qaydalarının öyrədilməsinə geniş yer verməli, eyni zamanda dil qaydalarını mətnlərin içərisində, konkret nümunələr vasitəsilə mənimsətməlidirlər. Dərsliklərdən kənar seçilmiş mətnlər əcnəbi tələbələrin vətənimiz, xalqımız haqqında təəssüratlarını genişləndirməli, onların mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynamalıdır. Əcnəbi tələbələrə Qarabağ müharibəsi mövzusunda yazılan əsərləri oxutdurmaq, şeirlər əzbərlətmək, şəhidlərimizin qəhrəmanlığını, həmçinin milli-mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən mətnlər üzərində təhlillərin aparılması Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində prioritet məsələlərdən biridir.

Nəticə. Təcrübə göstərir ki, təlim prosesində yalnız dərsliyə istinad etmək, eyni metodlardan istifadə xarici tələbələrin dil öyrənməyə marağını azaldır. Ona görə də Azərbaycan dilinin tədrisində fəal/interaktiv metodlardan səmərəli şəkildə istifadə etmək lazımdır. Yeni təlim metodları ilə aparılan dərslər tələbələrin təfəkkürünü, onlarda sərbəst fikirlər yürütmək bacarığını inkişaf etdirir, müstəqil yaradıcılıq qabiliyyəti formalaşdırır. Ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq, müəllim yeni dərsə motivasiya ilə başlamalıdır. Çünki motivasiya tələbədə həm dərsə maraq oyadır, həm də tələbə mövzu üzərində düşünür, axtarırlar aparır, digər şagirdlərlə əməkdaşlıq edir. Motivasiya qısa müddətli olsa da, dərslərin maraqlı və düzgün gedişatına xidmət edir.

Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dili dərslərinin tədrisindən əsas məqsədlərdən biri də öyrəncilərin nitqini, rabitəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bunun üçün tələbələrlə cümlə qurmaq vərdişləri üzrə iş aparılmalıdır. Bu sırada tələbələrə sintaksis üzrə sistemli biliklər verilməsi lazımdır. Tələbələr əvvəlki diçilik şöbələrinin tədrisində Azərbaycan dilinin materiyasını – leksika, frazeologiyasını mənimsəyib öyrənə bilməzsə, onları bir-biri ilə əlaqələndirməyi bacarmazsa, cümlə qura bilməz, bu dildə nitqə yiyələnmə bilməz. Tələbələrin nitqini inkişaf etdirmək üçün qrammatikanın ikinci əsas bölməsi olan sintaksis – sintaktik vasitələr mükəmməl tədris edilməlidir. Tələbələr sintaktik əlaqə növlərini, söz birləşmələrini, cümlə üzvlərini mükəmməl mənimsəyə bilsələr, onlar artıq cümlə qurmağı bacaracaq, hətta nitqlərində tabəsiz, tabeli mürəkkəb cümlələrdən bacarıqla istifadə edəəcəklər. Metodiki ədəbiyyatda göstərilir ki, sintaksis bəhsində daha çətin mənimsənilən mövzulardan biri mürəkkəb cümlədir [Bax: 1, s. 338].

Fikrimizcə, mürəkkəb cümlələrin spesifik xüsusiyyətlərini, bağlama vasitələrini, komponentlər arasındakı əlaqə növlərini tələbələrə dərindən mənimsətməklə mövzunu öyrətmək mümkündür. Ümumiyyətlə, tələbələrin nitqini inkişaf etdirmək üçün sintaksis bölməsini morfologiya ilə mövzulararası integrasiya yolu ilə tədris etmək müsbət nəticə verir. Azərbaycan dilinin effektiv tədrisi üçün müasir təlim metodları – BİBÖ, klaster, auksion, Venn diaqramı və s. səmərəli təlim üsullarıdır.

Xarici tələbələrin nitqini inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı üsul, priyom və yollardan istifadə etmək effektivdir:

- Tələbələrin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, dilin leksik-semantik sistemini mənimsətmək;
- Orfoepik, orfoqrafik normaları mənimsətmək, səhv tələffüzün qarşısını almaq;
- Dilin qrammatik quruluşunu doğma dillə müqayisəli şəkildə öyrətmək;

- Ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik normalarını mənimsətmək;
- Tədris prosesində monoloji və dialoji nitqə vaxt ayırmaq;
- Tələbələrdə bədii əsərlərin müəlləsinə maraq oyatmaq;
- Söhbətlər aparmaq, disputlar keçirmək və s.

Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün nitqin bütün normalarına, texnikalarına riayət etmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Balıyev H., Balıyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 384 s.
2. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Naşir, 2005, 274 s.
3. Ramizzadə N.R. Azərbaycan dili dərslərində dinləmə mətnləri motivasiya yaradıcı vasitə kimi // Bakı: “B.Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – 29 oktyabr, – 2015, – s. 424-427.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1934, 323 с.

EPISTOLYAR MƏTNLƏRDƏ SƏRBƏST ATMOSFER YARATMA VASİTƏLƏRİ

Lalə Əfəndiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

lalare@mail.ru

Abstract

Means of creating a relaxed atmosphere in epistolary texts

While epistolary texts are in forms of written communication, they mainly mimic the features of oral speech forms to help creating a more personal and trusting atmosphere between the letter's author and the reader. In letters they purposefully go beyond the norms of language, create new unique forms of expression, use words and substitutions that appear only in a narrow context and usually not intended for publishing.

This allows letters a broad range of expressive potential. One of them is language play, through which letter writers created interesting models of communication, going beyond the traditional formats, speech etiquette and the norms of literary language typically found in epistolary writing. Elements of speech etiquette – like greetings, wishes and farewells, addresses – are employed in diverse and varied ways. Although these elements can be grouped in certain categories, each of them are unique not replicating.

The article analyzes and categorizes different variations of traditional speech formulas found in epistolary texts, on a source of different personal letters.

Keywords: *epistolary texts, language play, anthroponyms, discourse, speech etiquette.*

Giriş. Epistolaryar üslubun zəngin dil xüsusiyyətləri mövcuddur və bunlar dilin müxtəlif linqvistik səviyyələrində təzahür edir. Bunu məktublarda bütün üslubların əks olunması, yazışmanın ancaq adresantla adresat arasında qalacaq ünsiyyət və yazılı şəkildə olmasına baxmayaraq, şifahi nitq imitasiyası kimi formalaşması ilə izah etmək olar.

Bir sıra rus linqvistləri ənənəvi epistolaryar əsərlərin kökündən yazılı-şifahi diskursla bağlı olması fikrini irəli sürürlər, “məktub nitq aktının mahiyyəti və ruhu etibarilə şifahi məişət dialoqlarına və motivasiyasız kənara çıxmaları və nitqin qırılması ilə digər janrlardan daha çox, bilavasitə ünsiyyətə yaxındır” [8, s. 235]. A.V.Kuryanoviç qeyd edir ki, “Ənənəvi anlamda şəxsi məktublar (yəni çap üçün nəzərdə tutulmayan) nitqin şifahi danışq üslubunu əks etdirir. Bu, epistolaryar ünsiyyətin qeyri-rəsmi və sərbəst dialoq, hazırlıqsız, spontan nitq kimi estralinqvistik amilləri ilə şərtlənir” [9, s. 61]. Epistolaryar mətnlərdə belə səmimi və sərbəst nitq üslubunu yaratmaq üçün əksər hallarda dil oyunundan istifadə edilir. Bu, müasir dilçilikdə “istənilən dil vasitələri və ya kateqoriyalarından məzəli, zarafatyana, o cümlədən komik xarakterli ifadələr yaratmaq üçün yaradıcı, qeyri-standart (dil normalarından kənara çıxan) şəkildə istifadə etmək” kimi izah olunur [10, s. 86].

Əsas hissə. Epistolaryar mətnlərdə dil oyunu yaratmaq üçün ən geniş yayılmış üsul xarakterik nitq formullarının dəyişmələridir. Bunlar epistolaryar üslub üçün ənənəvi olan müraciət, salamlama, arzu və vidalaşma kimi nitq etiketləridir. Ənənəvi olaraq, epistolaryar mətnlər *əziz, hörmətli, möhtərəm* və s. kimi epitetlər əlavə edilmiş müraciətlə başlayır. Adətən, belə epitetlər adresatla adresant arasındakı münasibətləri daha aydın əks etdirir. Ancaq bir çox hallarda müəlliflər hətta həmin epitetlərin özlərinə də əhvali-ruhiyyələrinə, məqamına görə maraqlı ifadələr əlavə edir, onlara xüsusi məna verirlər. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin Əziz Şərifə məktublarından: *Əziz qardaşım Əziz!* [2, s. 386], *Qardaşım, əzizim, bir cüt gözüm!* [2, s. 390], *Əziz və gözəl qardaşım!* [2, s. 396]. Nümunələrdən müəlliflə Əziz Şərif arasında səmimi münasibət və eyni zamanda, ərkyana zarafat olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, Əziz Şərifə adına uyğunlaşdırılan maraqlı müraciət formasını Mir Cəlal Paşayevin də məktublarında görmək olar: *Əzizim Əziz!* [4, s. 351], *Ey Əzizi-mən, salam!* [4, s. 350]; Cəməd Vurğun da Əziz Şərifin adına

özünəməxsus epitet əlavə edir: *Qiyətli Əziz!* [1, s. 244]; *Gözümün işığı Səid!* (Ə. Şərif M. S. Ordubadiyə: qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Şərif, demək olar ki, M.S.Ordubadiyə ünvanlandığı bütün məktublarında ona belə müraciət edir) [3, s. 36], *Özünəməxsus maraqlı və poetik epitetlər əlavə etməklə müraciət formaları yaradılmasına Səməd Vurğunun məktublarında daha çox rast gəlmək olar: Bəni unutmayan, məni düşünən, kəndi səadətini, kəndi varlığını mənim tikanlı yollarıma səpən, əvəzində isə ümitsizliyə qapanan bircə Qardaşım!* (C.Vurğun M.Vəkiloğlu) [1, s. 216], *Ay yetim, İsmayıl! (C.Vurğun İ.Hümbətova)* [1, s. 227], *Ən pak duyğularımın ortağı, qəlbi sazla-sözlə döyünən Osman qardaşıma !* (C.Vurğun O.Sarıvəlli) [1, s. 228].

Bəzən belə müraciət formaları tamamilə gözlənilməz olsa da, onlara ünvanlanan ilkin müraciətlər və epitetlər ciddi məna yükü daşıyır və müəllifin ünvan sahibinin hərəkətlərinə və ya cavab məktubunda aldığı məlumatlara verdiyi qiymətlə şərtlənir. Müraciət zamanı adlar qeyri-standart formalarda, bir qayda olaraq, salamlama etiketləri ilə birlikdə işlədilir ki, bu da ünsiyyət şəraitini bir qədər “yumşaldır”.

Epistolyar mətnlərin yekun hissələrində sağollaşma ifadələrində baş verən transformasiyaları nəzərdən keçirək. Müəlliflər qohumlar, dostlar, daha yaxın münasibətdə olan insanlarla vidalaşma forması kimi istifadə edilən “öpürəm” sözünə bir çox hallarda konkretləşdirici sözlər – öpəcəkləri əzasını – əlavə olaraq vurğulayırlar, bəzi hallarda bunlar da konkret normativlikdən çıxaraq, dil oyunu yaratmağa xidmət edir: *Mustafa qağam üzündən öpür* (S.Vurğun M.Vəkiloğlu) [1, s. 223]; *Cocuqların gözlərindən, Zöhrə xanımın əlindən öpürəm!* (M.Ə.Rəsulzadə C.Hacıbəyliyə) [5, s. 31]; *Mənim ağzımla onları öpərsən* (Ə.Haqverdiyev qardaşına) [2, s. 396]; *Balaca Şərifləri həmçinin öpürəm* (Ə.Haqverdiyev Ə.Şərifə) [2, s. 394].

Distant ünsiyyət formalarından biri olan məktublaşma zamanı belə dəqiqləşdirmələrə zərurət yoxdur və buna görə də bunu birbaşa ünsiyyət təəssüratı yaratmaq üsulu kimi nəzərdən keçirmək olar: bu halda adresat zaman və məkan baxımından məktub müəllifinə yaxın olur. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin öpüş üçün üzün və ya bədənə hansı hissəsini seçməsinin göstəricisi (adətən, aşağıdakı spesifikasiyalardan istifadə olunur: əl/əllər, alın, yanaq/yanaqlar, dodaqlar) epistolyar mətn üçün bir qayda olaraq normativdir. Bununla belə, bir sıra hallarda bu cür dəqiqləşdirmələrdən istifadə müəllifin adresata münasibətini, onun üçün hansı mövqedə olduğunu daha aydın göstərir: *Bərk-bərk əlini sıxıb öpürəm* (Ə.Şərif M. S.Ordubadiyə) [3, s. 42]; *Əllərinizi sıxıram!* (M.Ə.Rəsulzadə C.Hacıbəyliyə) [5, s. 31]; *Müsəlman səhnəsinin təşkilatçısını, birinci aktyorunu, Aslan bəy, Hacı Qəmbər kimi ölməz tiplərin yaradıcısını qucaqlayıb öpürəm.* (Ə.Haqverdiyev N.Vəzirova) [2, s. 381]; *Hələlik görüşmək ümidilə əlini sıxıb dodaqlarından öpürəm* (Ə.Haqverdiyev Ə.Şərifə) [2, s. 391]; Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Haqverdiyev Ə.Şərifə ünvanlandığı bir çox məktublarında məhz bu şəkildə yekun vurur, bu da iki ədibin bir-birinə böyük səmimiyyətinin təzahürüdür. Məktublarda bu epistolyar formulların araşdırılması və onlarda müşahidə edilən fərqlər belə ifadələrin işlədilməsində yekrənglikdən qaçmaq, adresata münasibətini vurğulamaq, məktub vasitəsilə yaradılmış “görüş” sonuna xoş əhval qatmaq istəyindən irəli gəldiyini göstərir.

Ənənəvi olaraq epistolyar mətnlərin sonundakı sağollaşma, arzu və diləklərdə müşahidə edilən dil oyunu həm də müəllifin hazır ifadə formalarından qaçmaq istəyi ilə izah oluna bilər, bu da adresantla adresat arasında qeyri-rəsmi münasibətin mühüm göstəricisidir.

Nəzərdən keçirdiyimiz epistolyar mətn nümunələrində müşahidə edilən “qeyri-standart” ifadələr yazı üslubundan irəli gələn rəsmiyyəti azaltmağa xidmət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, müxtəlif yollarla əldə edilir: 1) “xoşbəxtlik, sağlamlıq, müvəffəqiyyət” kimi mücərrəd arzular əvəzinə arzunu konkretləşdirmək: *Dostlara səmimi salam! Əlini sıxıb romanın ardını gözləyirəm* (Ə.Şərif M.S.Ordubadiyə) [3, s. 37]; *Uşaqların gözlərindən öpürəm, Zöhrə xanıma ərzi-salam. Məktub yazınız.* (M.Ə.Rəsulzadə C.Hacıbəyliyə) [5, s. 95]; *Hələlik əlini sıxıb, dodaqlarından öpüb, sənə qardaşlıq salamımı göndərirəm. Əgər mənimlə bəhəm Tiflisdə bir neçə gün keçirmək istəyirsənsə, kağızıma cəld cavab ver* (Ə.Haqverdiyev Ə.Şərifə) [2, s. 392]. 2) *məişət üslubunda deyimlər, xalq arasında şifahi şəkildə işlədilən kobud sözlərdən istifadə: Uşaqların şəklini göndərməkdə lap yaxşı iş görmüsən. Seviçka köpəkqızı niyə elə qaşqabağını sallayıb [63]; Zalım*

kişi, sənə neçə kitab göndərmişəm, onların çatdığını, ya çatmadığını, bakılı demiş, – nöş xəbər vermirsən? (Ə.Haqqverdiyev Ə.Şərifə) [2, s. 389].

Nümunələri belə təsnifata görə qruplaşdırmaqla epistolıyər mətnlərdə nitq yarlıqlarının dəyişməsinə, variantlarını izləmək olar. Epistolıyər mətnlərin sonunda tanış adresata yönləndirilmiş nəzakətli ifadələr dost və qohumlara ünvanlanmış məktublarda daha çox dəyişikliklərə uğrayır, bəzən zarafat, bəzən ərkyana tərzdə, əksər hallarda adresatla yanaşı, onun ailə üzvlərinə də mehribanlıq ifadə edilir: yuxarıda verilən nümunələrdə bunu izləmək mümkündür.

Epistolıyər mətnlərdə xitablar və imzalar, həmçinin istifadə edilmiş digər antroponimlər də məktub müəllifinə fərqli ifadə imkanları yaradır. Nəzərdən keçirdiyimiz materiallarda antroponimlərin işlədilməsində aşağıdakı üsulları izləmək mümkün olmuşdur:

1) müəllif adresatın və ya yaxın adamlarının adını müəyyən məqsədlə dəyişir və ya başqa sözlə əvəz edir, məqsəd isə tam aydındır: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sonuncu Daxili İşlər Naziri Mustafa bəy Vəkiloğlu Qazax ictimai və siyasi xadimi Mustafa Çokayoğluya bütün məktublarında “Çox hörmətli Adaş” deyə müraciət edir [kitabın adı]; *Arvadağının sənə xüsusi ərzi-salamı var* (Ə.Haqqverdiyev Ə.Şərifə) [2, s. 394];

2) adları əzizləmə-kiçiltmə şəkilçiləri ilə və ya rus dilinin kiçiltmələri ilə işlətmək: “*Qardaşcığım*”, “*Əzizim Qara*” (S.Vurğun qardaşına) [1]; *Yoçkadan* (S.Vurğun oğlu Y.Səmədoğlu haqqında) *nigaranam*. *Öpürəm səni və balalarını* (S.Vurğun X.Vəkilovaya) [1, s. 245]; *Sən hər gün yaz, Sarıçka; Əzizim Saracan; Mənim Saracığım; Seviçkaya de ki, dərsini yaxşı öyrənsin və Aydına da öyrətsin* [6, s. 36], *Soloçkanın da gülməyi yadıma düşəndə həsrətdən ürəyim xarab olur* [6, s. 43].

Qeyd etmək lazımdır ki, epistolıyər mətnlərdə haqqında danışılan, dil oyunları, müəllif özünəməxsusluğunun göstəricisi olan metafora və epitet variantlarının, demək olar ki, hamısını M.İbrahimovla həyat yoldaşı Sara xanımın məktublaşmasında izləmək mümkündür.

Materialları bu istiqamətdə nəzərdən keçirməklə belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, adresatlara müraciətlərə əlavə edilən epitetlər, müəllifin imzası və sonluqlar yazışanların münasibətlərini ifadə etmək baxımından XX əsr məktublarının hər bir dövrü üçün səciyyəvidir. Ancaq adları rus dili üçün səciyyəvi olan əzizləmə - kiçiltmə şəklində işlətmək isə XX əsrin ortalarından etibarən müşahidə edilir.

Yuxarıda M. İbrahimovun həyat yoldaşı Sara xanıma məktublarında ona orijinal məcazlarla müraciət etdiyini göstərmişdik. Bu nümunələrin hər biri yüksək bədiiliyi ilə seçilir: *Öpürəm səni, əzizim. "Evimin taxtı, könlümün baxtı" əziz arvadım və sevimli dostum* [6, s. 56]; *Mənim ceyran Saracığım! Bu gün kağız yoxluğundan atkritkalara yazdığın məktubları aldım*. [6, s. 43]; *Mənim əziz mələyim, ceyran Saracığım! Dünən axşam gəlib Moskvaya çatdım* [6, s. 46].

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirdiyimiz məktublarda müəlliflərin müraciət formalarında zarafatyana epitetlərin işlədildiyini də müşahidə etmək olar: *Əzizim, qardaşım, oğlum, gülüm, bülbülüm, sünbülüm i t.d..!* Ə.Haqqverdiyev bu müraciətində hətta daha bir priyoma əl atmış və “*və s.*” ifadəsini rus dilində (*i t.d.*) işlətməmişdir. [2, s. 391], *Ay yetim İsmayıl! Səhər Moskvaya yola düşməliyəm. Çox istərdim Sizə bir qonaqlıq verim ki, Şah oğlu Abbas da o qonaqlığı görməyib* (C.Vurğun İ.Hümbətova) [1, s. 227].

Nəticə və elmi yenilik. Fikrimizcə, belə ifadə üsullarının məqsədi məktublaşanların uzun müddət görüşə bilməməsi və virtual ünsiyyət şəraitində yaranan emosional gərginliyi aradan qaldırmaq istəyi ilə izah edilə bilər.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən epistolıyər mətnlərin lingvistik təhlili dil oyunu yaratmaq üçün bir sıra səciyyəvi cəhətləri aşkar etməyə imkan verir; məktubların standart ifadə formalarının transformasiyası, antroponimlərin modifikasiyası. Bu üsulları araşdırarkən ayrı-ayrı müəlliflərin dil oyunu yaratmaq üçün istifadə etdikləri vasitələr müəyyənəşdirilmişdir, bu isə müəllifin fərdi üslubunun tərkib hissəsini təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyində epistolıyər üslubla bağlı müəyyən araşdırmalar olmasına baxmayaraq, epistolıyər mətnlərin dil xüsusiyyətləri və o cümlədən məktublarda xüsusi atmosfer yaratma vasitələri də araşdırılmamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Ellər Vurğunu. Vurğun ömrü məktublarda. Bakı, 1996.
2. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II cild. Bakı, 2005.
3. Məmməd Səid Ordubadi arxivindəki məktublar. Bakı: Nurlan, 2002, 100 s.
4. Mir Cəlal. Epistolyar irs: ünsiyyətin canlı şahidi // Mir Cəlal. 2 cildə. c. 2, Bakı: Nurlar, 2014, s. 343-370.
5. Rəsulzadə M. Ə. Məktublar. Səfibəyçilik. Bakı: TEAS Press, 2018, 251 s.
6. Sevgi məktubları. Mirzə İbrahimovun Sara xanımın yazışmaları. Bakı: Qanun, 2016, 96 s..
7. Vəkiloğlu Mustafa. Məqalələr. Məktublar. Bakı: Çapar, 2023.

Rus dilində

8. Глухих Н.В. Деловой эпистолярный конца XVIII - начала XIX в. на Южном Урале: лингвистика текста: монография. Челябинск: Полиграф- Мастер, 2008, 149 с.
9. Курьянович А.В. Теоретические вопросы изучения эпистолярного в современной лингвистике. Томск: Изд-во Томского государственного педагогического университета, 2013, 220 с.
10. Сковородников А.П. О понятии и термине «языковая игра» // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 2004. № 2, с. 79-87.

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA BÜTPƏRƏSTLİK, XRİSTİANLIQ VƏ ZƏRDÜŞTLÜK TERMINLƏRİNİN LEKSİK-QRAMMATİK TƏSNİFATI

Xədicə Heydərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
heyderova73@mail.ru

Abstract

Lexical and grammatical classification of the terms of paganism, christianity and zaratosaism in the works of Nasimi

In the works of the Azerbaijani poet-huruf Imadeddin Nasimi, along with Islamic terms, there are also Zoroastrianism, paganism and Christianity. In the article, these terms are subjected to semantic, etymological and statistical research. The methods of forming terms by lexical, lexical-syntactic, syntactic and morphological methods are determined. The article uses statistical methods to conduct a statistical analysis of the terms related to paganism, Christianity, and Zoroastrianism used in the poet's language.

Keywords: *the terms, Nasimi, Zoroastrianism, paganism, Christianity.*

Azərbaycanın hürufi şairi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında islami terminlərlə yanaşı, zərdüştlük, bütperəstlik və xaçpərəstlik terminləri də müşahidə olunur.

Zərdüştilik terminləri. Mistik şairin şeirlərində dörd zərdüştlük termini izlənilir: *gəbr, muğan, piri-muğan, deyri-muğan*. *Gəbr* (گبر) fars sözü olub atəşpərəst deməkdir: “*Çün ibadət Həqqədir, mə'bud bir Həqdir yəqin, Mö'minin bəs məscidi, gəbrin kəlisəsi nədir?*” [6, II, s. 150]. *Muğan* (مغان) fars mənşəli sözdür: *muğ* (atəşpərəst; meyxaç) və *-an* fars cəm şəkilçisindən ibarətdir və Zərdüştdinindən olanlar, atəşpərəstlər deməkdir. Şair bu sözü *deyri-muğan* – atəşpərəstlərin ibadət yeri izafətinin tərkibində işlədir: “*Ey Lata tapan bibəsər, gəl gör bu mahın surətin, Ta Latü Üzza başına deyri-muğanı yaxasan*” [6, II, s. 82]. *Piri-muğan* sintaktik yolla yaranmış təsəvvüf terminidir. Bu izafət birləşməsi meyxaçlara haqq şərabını paylayan saqi, vəhdət feyzini verən, eşq şərabını təqdim edən kamili-mürşid mənasında işlənir. Bax: [8, s. 286].

“*Dövründə eynin sağəri sahibtəriqət salikin*

Piri-muğan oldu adı, sərhəlqeyi-meyxanədir” [6, II, s. 156]

Bütperəstlik terminləri. Nəsimi yaradıcılığında *sənəm, büt, bütü-Çin, bütü-Maçin, bütü uşadıcı, bütü-əyyar, bütü-gülçöhrə, bütü-məhvəş, bütü-siminbər, büt-xanə, büt-xaneyi-Çin, büt-kədə, büt-pərəst* terminləri izlənilir. *Sənəm* (صنم) ərəb mənşəli termdir. Bütperəstlərin sitayiş etdikləri heykələ deyilir. Klassik ədəbiyyatda məcaz anlamda çox gözəl dilbərə, məhbuba deyilir. Təsəvvüf ədəbiyyatında isə “*ariflər sənəm dedikdə mütləq varlığın məzhərinə nəzərdə tutmuşlar*” [1, s. 162]. “*Kə'bə üzündür, ey sənəm, üzünə səcdə eyləyəm Hacısıyam bu Kə'bənin, mən bilirəm səfasını*” [6, II, s. 47]. *Büt* (بت) fars dilinə soğd və sanskrit dillərindən keçmişdir. Mənaca bütperəstlərin tapındıqları heykələ deyilir. Nəsimi *büt* sözünü bəzən mənfi, çox zaman isə müsbət anlamda işlədir. Aşağıdakı beytdə şair sufinin riyakarlığını göstərmək üçün bütperəst və xaçpərəst terminlərindən istifadə edir: “*Eşqə sufinin işi inkar imiş, Xirqəsi büt, səbhəsi zünnar imiş*” [6, II, s. 278]. Nəsimi yaradıcılığında *büt* termini Adəmin surətinə aid edilərək müxtəlif izafət tərkiblərində işlənir: *bütü-Çin, bütü-Maçin, bütü uşadıcı, bütü-əyyar* (çoxbilmiş yar), *bütü-gülçöhrə* (gül üzülü büt), *bütü-məhvəş* (ayüzülü büt), *bütü-siminbər* (ağ dərilili büt). Sonuncu birləşmənin ifadə etdiyi məna ilə əlaqədar qeyd etmək istərdik ki, rəvayətə görə, Adəm ağ dulusçu gilindən yaradılmışdır. *Bütü-Çin* – Çin bütü. Bu beytdə Nəsimi qeyd edir ki, Adəmin üz cizgilərinin şərhini Çinə göndərilsin ki, Çin bütünə tapınanlar onu görüb nədə səhv etdiklərini başa düşsünlər: “*Ta bütü-Çinə tapanın göstərəsən xətasını*” [6, II, s. 48]. *Bütü-Maçin* – Cənubi Çin ərəzisi Maçin adlanmışdır. Cənubi Çində düzəldilmiş büt deməkdir: “*Ey bütü-Maçinə tapan, Azər idin Nəmrud ilən*” [6, II, 333]. *Bütü uşadıcı* – bütü qıran. Burada İbrahim peyğəmbərin bütləri qırması hadisəsinə işarə olunur. Bu birləşmə iki komponentdən

ibarətdir. Birincisi fars, ikincisi türk mənşəli *uşatmaq* (parçalamaq, qırıq-qırıq etmək) feilindən yaranmış isimdir. *Uşmaq* feili Mahmud Kaşğarının lüğətində [2, I, 111; II, I, s. 67, 152]); *uşatmaq* isə Rəcəp Toparlının “Kıpçak sözlüğü” əsərində [7, s. 294] və Kitabı “Dədə Qorqud dastanı”nda [3, D 87, 93] müşahidə olunur: “*Həm hidayət eyləmə, həm azarəm Həm büti uşadıcı, həm Azərəm*” [6, II, s. 288]. Şair bütün insanların dilindən danışaraq demək istəyir ki, həm doğru yoldayam, həm də azaram. Həm bütü qıran İbrahim peyğəmbərəm, həm də bütü düzəldən Azərəm (İbrahim peyğəmbərin atası). *Büti-əyyar* iki komponentdən ibarət leksik-sintaktik yolla yaranmış termindir. Birinci tərəf *büt* – fars, ikinci tərəf *əyyar* (عیار) – ərəb mənşəlidir. Hiyləgər *büt* (dərbər, sevgili) deməkdir. Aşağıdakı beytdə şair Adəmin surətini vəsf edir: “*Qibleyi-iman göründü sən büti-əyyarədən Afərin olsun, səni nə xoş yaratmış Yarədən!*” [5, I, s. 154]. *Bütxanə* (بُتْخَانَه) iki komponentli mürəkkəb termindir (*büt* + *xanə*) və hər iki tərəfi fars mənşəlidir. Mənası bütələr qoyulan yer, bütperəstlərin ibadət yeri deməkdir: “*Kəfirin bütxanəsi var, mö'minin – Beytülhəram, Aşiqin yar eşigidir Kə'bəvü bütxanəsi*” [6, II, s. 49]. Burada Nəsimi kafirin bütxanası ilə müsəlmanın Beytülhəramını (Kəbə evi) qarşılaşdırır. İkinci misrada *aşiq* – mömin, *yar eşigi* – Allahın dərgahı mənalərini ifadə edir. Şair demək istəyir ki, Kəbə və bütxana mömin üçün Allahın dərhəgədir. Bütxandakı *büt* və *Kəbə* hürufi düşüncəsinə görə Adəmin surətidir və ona səcdə qılınmalıdır. *Bütxaneyi-Çin* – bütperəstlərin Çindəki səcdəgahı deməkdir. Nəsimi aşağıdakı beytdə metafor həyata keçirir, Adəmin surətini Çin bütxanasına bənzədir: “*Aşiqə iman ilə dindir üzün, Bir adı bütxaneyi-Çindir üzün*” [6, II, s. 281]. *Bütkədə* (بُتْكَدَه) iki komponentli leksik-sintaktik üsulla yaranmış termindir. Hər iki tərəfi fars mənşəlidir (*büt* + *kədə* “yer, ev”). Bütələrin olduğu yer, bütperəst məbədinə deyilir: “*Məscidü bütkədəvü xirqəvü zünnar nədir?*” [6, II, s. 15]. *Bütperəst* (بُتْ پَرَسْت) morfoloji üsulla yaranmış fars mənşəli termindir. *Büt* sözün kökü, *-pərəst* isə şəkilçisidir. *Bütperəst* bütələrə sitayiş edən, ibadət edən adam deməkdir. Təsəvvüfdəki mənası isə “*vəhdət əhli*”dir [1, s. 46]: “*Əhli-Ə'rafə məanidir üzün, Bütperəstin şəm'i-xanıdır üzün!*” [6, II, s. 281]. *Əhli-Ə'raf* cənnət ilə cəhənnəm arasındakı yerdə olan, ölümdən sonra Qiyamətə yetişənə qədər gözləmə məqamında olan ruhlara deyilir. Məna “*Üslub cəhətdən ərəb dilinin məna çalarlıqlarından bəhs edən elmdir*” [4, s. 482].

Xristianlıq terminləri. Nəsimi yaradıcılığında xaçpərəstliklə bağlı işlənən aşağıdakı terminlər müşahidə olunur: *deyr*, *kəlisə*, *çəlipa*, *rahib*, *nəsrani*, *tərsa*, *zünnar*, *xaç*, *səlib*. *Deyr* (دير) ərəb mənşəli sözdür və daha çox dağ təpələrində və ya qəsəbə kənarında qurulmuş, xristian rahib və rahibələrin yaşadığı monastıra deyilir. Bu arxaizm orta əsr təsəvvüf ədəbiyyatında geniş şəkildə işlənən dini termindir. Şair aşağıdakı beytdə Məhəmməd peyğəmbərə *mütəhhər* (pak, təmizlənmiş, mübarək) – deyə müraciət edərək söyləyir ki, o doğulduğu gündən kafirin məbədi, Lat və Mənat bütələri yığılmışdır: “*Ey mütəhhər, gəldiyin dəm çün vücudə anədən, Kafirin deyri yıxıldı, titrədi Latü Mənat*” [6, II, s. 186]. Şair hətta *Kəbə* və *deyr* arasında müqayisə aparır: “*Kə'bəvü deyri nədir, qeyri nədir, seyr nədir?*” [6, II, s. 15]. Nəsimi *deyr* sözünü məcazi mənada sidqi-ürəkdən dininə bağlı olan anlamında da işlədir. Aşağıdakı beytdə Nəsimi quş dilində fikirlərini ifadə edərək bildirir ki, Qurana qəlbən bağlanan kəs – bir monastır rahibi kimi Allaha bağlanmış olur: “*Kim ki, zülfünün xəyalı bağladı könlündə, ol, Rahibi-deyr oldu, ondan özgə zünnar istəməz*” [5, I, s. 65]. *Kəlisə* (کَلِيسَا) fars mənşəli söz olub kilsə deməkdir. Xristian dini fəaliyyətləri üçün, xüsusilə xristian ibadət xidmətləri üçün istifadə olunan binaya deyilir: “*Əhli-həq hər yerdə məskən dutsa Həqdir mənzili Kə'bəvü bütxanəvü məscid, kəlisası nədir?*” [6, II, s. 152]. Şair burda demək istəyir ki, Allahı sevən və Ona inanan kəs harda olur-olsun, dini məbədin onun üçün fərqi yoxdur. Allah imanlı insanın qəlbindədir. *Rahib* (راهب) ərəb mənşəli sözdür və monastırda tərkidünya yaşayan monaxa deyilir: “*Kim ki, zülfünün xəyalı bağladı könlündə, ol Rahibi-deyr oldu, ondan özgə zünnar istəməz*” [5, I, s. 65]. Nəsimi burada rahib sözünün tərkidünyalıq mahiyyətini əsas tutaraq istifadə etmişdir. Çünki tədqiqatımızda qeyd etdiyimiz kimi, şairin yaradıcılığında “saç” və “zülf” leksik vahidləri Quranın simvolik ifadə vasitələridir. Nəsimi demək istəyir ki, könlünü Qurana verən monastırda yaşayan monax kimidir “özgə zünnar istəməz” (təriqət əhlinin rəmzi mənalər daşıyan kəmərlə bağlama adəti) deməklə şair “xidmətə bel bağlamaq” frazeoloji ifadəsi ilə assosiativ əlaqə yaradır. *Çəlipa* (چَلِپَا) fars mənşəli söz olub xaç deməkdir. Divan ədəbiyyatında məcaz anlamda saçın qıvrımını ifadə

etmişdir. “Çəlipa zülfü xalından saçın leyliüdür, amma İrişdi ayəti-fanzur adı nurü “Düxan” oldu” [6, II, s. 43]. Zünnar (زُنَّار) əslə yunanca zone sözündən olub Suriya ərəblərinin dilinə keçmişdir. Müsəlman dövlətlərində yaşayan xristianların bellərinə taxdıqları barmaq qalınlığında qurşaq, qıldan toxunmuş kəməre deyilir. Deyr دیر ərəb sözü olub əlçatmaz dağlarda, ucqar yerlərdə tikilmiş xristian monastırına deyilir: “Kə'bəvü deyri nədir, qeyri nədir, seyr nədir? Məscidü bütəkədvü xirqəvü zünnar nədir?” [6, II, s. 15]. Nəsrani (نصراني) sözü ibrancadan ərəb dilinə keçmişdir. Fələstində İsa peyğəmbərin doğulduğu qədim Nasaret və ya Nasrat şəhərinin adı ilə əlaqəli olub -iyyun nisbi sifət şəkilçisini qəbul edərək “İsa dininə mənsub olan; xaçpərəst, xristian” mənasında işlənmişdir: “Tərsayam, həm qeyri millət əhliyəm, nəsraniyəm Həm mənəm zünnarü xaçü həm səlib cübrasiyəm” [6, II, s. 108]. Burada tərsa (ترسا) fars əsilli sözdür və xristian, xaçpərəst deməkdir. Xaç (خاچ) isə erməni mənşəli sözdür. İlkin mənası bir-birinə perpendikulyar iki çarpaz çubuqdur. İsa peyğəmbərin çəkildiyi çarmıxın simvolik fiqurudur. Səlib (صليب) ərəbcə “asılmış, çarmıxa çəkilmiş” deməkdir.

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində zərdüştlik terminlərindən *muğan*, *piri-muğan*, *deyri-muğan* və *gəbr* (4 ədəd); bütperəstlik terminlərindən *sənəm*, *büt*, *büti-Çin*, *büti-Maçin*, *büti uşadıcı*, *büti-əyyar*, *büti-gülçöhrə*, *büti-məhvəş*, *büti-siminbər*, *bütخانə*, *bütخانeyi-Çin*, *bütəkədə*, *bütperəst* (13 ədəd); xaçpərəstlik terminlərindən isə *kəlisə*, *çəlipa*, *deyr*, *rahib*, *nəsrani*, *tərsa*, *zünnar*, *xaç*, *səlib* (9 ədəd) müşahidə olunmuşdur. Onların leksik-qrammatik yaranma yollarını müəyyənləşdirərkən aşağıdakı nəticələr əldə olundu. Bax: **Cədvəl 1**.

	Leksik üsulla yaranan terminlər	Leksik- sintaktik üsulla yaranan terminlər	Sintaktik üsulla yaranan terminlər	Morfoloji üsulla yaranan terminlər
1	<i>büt</i>	<i>bütخانə</i>	<i>büti-Çin</i>	<i>muğan</i>
2	<i>çəlipa</i>	<i>bütəkədə</i>	<i>büti-Maçin</i>	<i>bütperəst</i>
3	<i>deyr</i>		<i>büti uşadıcı</i>	<i>nəsrani</i>
4	<i>gəbr</i>		<i>büti-əyyar</i>	
5	<i>xaç</i>		<i>büti-gülçöhrə</i>	
6	<i>kəlisə</i>		<i>büti-məhvəş</i>	
7	<i>rahib</i>		<i>büti-siminbər</i>	
8	<i>səlib</i>		<i>bütخانeyi-Çin</i>	
9	<i>sənəm</i>		<i>deyri-muğan</i>	
10	<i>tərsa</i>		<i>piri-muğan</i>	
11	<i>zünnar</i>			

Cədvəl 1. Nəsimi yaradıcılığında bütperəstlik, xristianlıq və atəşpərəstlik terminlərinin leksik-qrammatik təsnifatı.

Ümumilikdə 26 termin tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bunlardan 11-i leksik, 2-si leksik-sintaktik, 10-u sintaktik, 3-ü morfoloji yolla yaranmışdır. Sintaktik terminlərin tərəfləri arasında fars izafəti ilə əlaqə yaradılmışdır. 26 termindən 5-i ərəb, 1-i yunan, 1-i ermənicə, 19-u isə farscadır. Yalnız bir söz – fars izafətinin ikinci tərəfi kimi işlənən *uşadıcı* sözü türk mənşəlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Göyüşov, Nəsimi (2001). Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri (yığcam ensiklopedik açıqlamalar). Bakı, “Tural-Ə” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. 240 səh.
2. Kaşğari, Mahmud (2006). «Divanü lüğət-it-türk». Tərtibçi: Ramiz Əskər. Dörd cildə. Bakı, “Ozan”.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Drezden nüsxəsi. علي لسان طائفه اوغوزان. کتاب ددم قرقود. Sächsische Landesbibliothek - Staats- und Universitätsbibliothek Dresden.

4. Qəhrəmanov, Cahangir. Nəsimi divanının leksikası. Bakı: "Elm" Nəşriyyatı, 1970. 566 səh.
5. Nəsimi, İ. Seçilmiş əsərləri. (2004). I cild. Tərtib edəni: Həmid Araslı. Lider nəşriyyatı.
6. Nəsimi, İ. Seçilmiş əsərləri. (2004) II cild. Tərtib edəni: Həmid Araslı. Lider nəşriyyatı.
7. Toparlı, Recep. (2007). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. / Vural H., Karaatlı R. 2. Bsk. Ankara – Türk Dil Kurumu, 338 say.
8. Süleyman Uludağ. <https://islamansiklopedisi.org.tr/devir--tasavvuf>.

TABULAR QEYRİ-NORMATİV LEKSİK VAHİDLƏR KİMİ

Məsmə Zohrab-Məcid

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

zmesma@mail.ru

Abstract

Taboos as invective lexical units

The article studies taboos as a semantic field of invective lexicon. It is known that our speech is divided into cultural and non-cultural forms. The words that form our speech have certain normative patterns. These patterns were formed as a result of the combination of cultural criteria that have been passed down in human thinking from the past to the present. Considering that language is also a means of thinking, we come to the conclusion that the realities of life, the events happening around us go through the process of understanding precisely thanks to our language, and when we express them, we have to resort to invective lexicon. Invective lexical units, as well as taboo words, attack the cultural form of speech and healthy communication from different directions. It is impossible to imagine language without them. Because these word groups serve different segments of society.

Keywords: *invective words, communication, normative patterns, way of thinking, cultural criteria.*

Aktuallıq. Qeyri-normativ leksik vahidlər, o cümlədən tabular müxtəlif kontekstlərdə konkret mənalara çatdırmaq, emosiya və münasibətləri ifadə etmək, sosial münasibətlər qurmaq üçün geniş istifadə olunur. Qeyri-normativ leksik vahidlərin aktuallığı onların insan ünsiyyətində və sosial qarşılıqlı əlaqədə əhəmiyyətini vurğulayır, sosial norma və dəyərlərə hörmətlə yanaşılmaqla dildən istifadənin müxtəlifliyinin tanınmasının zəruriliyini vurğulayır.

Giriş. Dil bir-birimizlə ünsiyyət qurmağa, düşüncələrimizi və duyğularımızı çatdırmağa, şəxsiyyət və mədəniyyətlərimizi ifadə etməyə imkan verən mürəkkəb və çoxşaxəli sistemdir və hər biri özünəməxsus qaydalar və prinsiplər toplusu olan bir sıra təbəqə və ya səviyyələri özündə cəmləşdirir.

Həmçinin dilin lüğət tərkibi də hər biri fərqli abstraksiya və ya mürəkkəbliyin səviyyəsini təmsil edən müxtəlif təbəqələrdən təşkil edilə bilər. Ən aşağı səviyyədə dilin səsləri ilə məşğul olan fonetik təbəqə yerləşir. Fonetik təbəqə saitlər, samitlər və hecalar kimi nitqin əsas struktur elementləri ilə əlaqədardır. Fonetik təbəqədən yuxarıda sözlərin quruluşundan bəhs edən morfoloji təbəqə yerləşir. Morfoloji təbəqə sözlərin kök, prefiks və şəkilçi kimi kiçik vahidlərdən əmələ gəlməsi ilə əlaqədardır. Növbəti təbəqə cümlələrin quruluşu ilə məşğul olan sintaktik təbəqədir. Sintaktik təbəqə sözlərin birləşmə və cümlələr yaratmaq yolu ilə əlaqədardır. Nəhayət, dilin ən mühüm təbəqələrindən biri dildə danışanların məna çatdırmaq üçün istifadə etdikləri lüğəti və ya sözlər toplusunu əhatə edən leksik təbəqədir. Əsas isim və feillərdən tutmuş mürəkkəb ifadələrə və idiomlara qədər leksik təbəqə effektiv ünsiyyət üçün vacibdir və dilçilikdə çoxlu araşdırma və tədqiqatların mərkəzindədir.

Əsas hissə. Dil insanın zehni və ünsiyyət bacarığı funksiyasını özündə ehtiva edir. Birgə yaşayışın qaçılmaz olduğu insan cəmiyyətində əsas sosiallaşma vasitəsi kimi dilin analoqu yoxdur. Hər bir mədəniyyət dillə daha zəngin, əlçatan və kommunikativ xüsusiyyət qazanır. Başqa sözlə desək, mədəniyyətin özülündə məhz dil faktoru böyük rola malikdir. Hətta cəsarətlə deyə bilərik ki, mədəniyyət dilin sayəsində günümüzədək qorunub, qavranılıb və sonrakı nəsillərə ötürülüb. Dilin mədəniyyətlə birgə boy atdığını bildirən rus klassiki L.Tolstoyun bu sözləri necə də yerinə düşür:

“Dil təkcə ünsiyyət deyil, həm də düşüncə vasitəsidir. Bir növ bütün reallıqlar dilin sayəsində varlıq qazanır. Ətraf aləmi olduğu kimi dərk etməkdə dilin rolu ölçüyəgəlməzdir”.

Dildəki spontan dəyişikliklər məlum dərəcədə, cəmiyyətin şüurlu təsirinə yol verir. Bir sözlə həm dil cəmiyyəti, həm də cəmiyyət dili inkişaf etdirir. Bu qarşılıqlı gedən prosesdir [1, 344].

Leksik təbəqə daxilində həm normativ, həm də qeyri-normativ formalar da daxil olmaqla, geniş çeşidli leksik vahidlər mövcuddur. Ümumxalq dilinin tərkibinə aid edilən leksik vahidlər işlənmə dairəsinə və tezliyinə, aktuallığına görə müxtəlif qruplara bölünür. Bu qruplaşmanın əsasında konkret söz qrupunun ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri, göstəriciləri durur. Ümumxalq dilini formalaşdıran söz qruplarının heç də hamısı ədəbi dil hədudlarında olmur. Bəzi söz qrupları vardır ki, onlar ədəbi dilə daxil edilmirlər, lakin bədii əsərlərdə onlar kifayət qədər geniş yer alır və obrazların dilində istifadə olunur.

Bir fakt da qeyd edək ki, dillərin lüğət fondunun dəyişilməsi ilə müşayiət olunan inkişafın təsirini purizm hadisələrində də görmək olar. Məlum olduğu üzrə, purizm alınma sözlərdən təmizlənmə hadisəsinə deyilir [2, s. 106].

Dil təkamül yolu ilə yeni sosial və texnoloji dəyişikliklərə uyğunlaşdıqca, çox güman ki, qeyri-normativ leksik vahidlər sosial norma və dəyərlərin formalaşmasında və əks olunmasında mühüm rol oynamağa davam edəcəklər.

Real gerçəklikdə isə əsasən, müəyyən sosial qrupun və təbəqənin şifahi nitqində inektiv leksikada istifadə olunur. Bu leksik vahidlərin əsas ayırıcı xüsusiyyəti odur ki, onlar “ümumişlək” sayılır. Yəni, bu tip sözlər hamı tərəfindən eyni mənada başa düşülməyə bilər. Bu bölgü və xüsusiyyətlərə görə leksik vahidlər normativ və qeyri-normativ olmaqla 2 böyük qrupa bölünür. Normativ leksik vahidlər standart yazı və ya danışq dilinin norma və qaydalarına əməl edir, qeyri-normativ leksik vahidlər isə müxtəlif yollarla bu normalardan kənara çıxır.

Qeyri-normativ leksik vahidlər hər dilə xasdır. Onların konstruksiyalarının spesifik formaları dillər arasında fərqli olsa da, onlardan istifadənin əsas prinsipləri və motivləri oxşardır. Qeyd etdiyimiz kimi qeyri-normativ leksik vahidlər müəyyən bir dil çeşidi və ya icması daxilində qeyri-standart və ya qeyri-rəsmi hesab edilən linqvistik ifadələr və ya strukturlardır. Onlar həmçinin şeir və ya bədii yazı kimi işlərdə ədəbi və ya ritorik təsir üçün istifadə edilə bilər.

Qeyri-normativ leksik vahidlər dildən istifadənin mühüm və hər yerdə rast gəlinən aspektidir və müxtəlif sosial, mədəni və linqvistik amillərin təsiri ilə formalaşır. Onlar tez-tez dil dəyişikliyi və təkamül nəticəsində yaranır, köhnə ifadələr köhnədikcə yeni ifadələr və strukturlar meydana çıxır. Bu proses çox vaxt qeyri-normativ leksik vahidləri özündə əks etdirən jarqon və danışq nitqinin inkişafında özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Qeyri-normativ leksik vahidlər həm də müxtəlif dil birlikləri arasında dil təması və qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yarana bilər. Müxtəlifdilli natiqlər qarşılıqlı əlaqədə olduqda, onlar bir-birindən sözlər, ifadələr və strukturları götürə bilər, nəticədə yeni qeyri-standart ifadələr və strukturlar yaranır.

Dil istifadəsində əhəmiyyətinə baxmayaraq, qeyri-normativ leksik vahidlər tez-tez damğalanır, təhsilsiz və ya aşağı təbəqə kimi görüntü vermək kimi mənfi stereotiplərlə assosiasiya edilir. Bu isə qeyri-normativ leksik vahidlərdən istifadə edən natiqlərə qarşı ayrı-seçkiliyə səbəb ola bilər. Qeyri-normativ leksik vahidlər müxtəlif formalarda ola bilər, o cümlədən jarqon, danışq dili, regional dialektlər, slenqlər, tabu və evfemizmlər və s.

Tabu sözü polineziya dilinə mənsub bir sözdür. Bu söz Polineziyada yaşayan yerli əhəlinin dilində işlənmişdir və mənası isə “qadağan” deməkdir. Polineziya mədəniyyətlərində tabu insanların necə davranmalı olduğunu, hansı hərəkətlərin məqsədəuyğun və ya qeyri-münasib hesab edildiyini və müəyyən obyektlərə və ya yerlərə necə davranılacağını diktə edən mürəkkəb qayda və qanunlar sistemidir. Bir sözlə, tabu, müəyyən bir mədəni və ya sosial kontekstdə sosial olaraq qəbul edilməz və ya qadağan edilən davranış və ya sözlərə aiddir. Dillər və mədəniyyətlər arasında küfür və ədəbsizlikdən tutmuş cinsi və dini istinadlara qədər qəbul edilməz hesab edilən müxtəlif tabu sözlər və davranışlar mövcuddur. Məsələn, bəzi heyvanlar və ya bitkilər tabu hesab edilə bilər və buna görə də yemək və ya toxunmaq qadağan ola bilər, bəzi davranışlar və ya hərəkətlər tabu hesab edilə bilər və buna görə də onlar qadağan oluna və ya məhdudlaşdırıla bilər. Dini və ya mədəni inanclarla yanaşı, tabular da sosial və tarixi faktorlarla formalaşa bilər. Məsələn, bir çox

mədəniyyətlərdə söyüş və ya vulqar ifadələrin istifadəsi tabu sayılır, çünki bu, aşağı sosial status və ya təhsilin olmaması ilə əlaqələndirilir.

Tabu sözlərə isə cəmiyyət daxilində qeyri-münasib və ya qadağan edilmiş hesab edilən mədəni şəkildə qurulmuş təcrübələr və ya inanclardır. Bu anlayış insan cəmiyyətlərində min illərdir mövcud olub və tabu tətbiqlərinin ən erkən nümunələri tarixdən əvvəlki mədəniyyətlərdə tapılıb. Wundt tabuya aid “insanlığın yazılmamış ən köhnə qanunu” fikrini söyləmişdir [4, s.308].

Bir çox mədəniyyətlərdə müəyyən söz və ya ifadələrin istifadəsi hətta bəzi davranış və hərəkətlər tabu sayılır və mənfi nəticələrə səbəb olduğuna inanılırdı. Əksər hallarda tabular mədəni norma və dəyərlərə riayət olunmasını təmin etmək üçün sosial sanksiyalar və ya hüquqi cəzalarla tətbiq edilir. Məsələn, Qədim Yunanıstanda ölüm tanrısı Hadesin adını dilə gətirməyin bədbəxtlik gətirə biləcəyinə inanılırdı. Həmçinin, Qədim Misirdə tanrı Amunun adı o qədər müqəddəs sayılırdı ki, onun haqqında adi insanlar tərəfindən danışılması qadağan edilmişdi. Eynilə, bəzi yerli Amerika mədəniyyətlərində bəzi sözlərin sehrli gücə malik olduğuna inanılırdı və yalnız müəyyən şəxslər tərəfindən danışılırdı.

Tabular müxtəlif mədəniyyətlərdə və dillərdə müxtəlif formalarda mövcuddur. Onlar çox vaxt vulqar, təhqiredici və ya yersiz hesab edilən söz və ya ifadələrlə əlaqələndirilir. Həmçinin çox vaxt pis və ya utancverici hesab edilən müəyyən hərəkətlər, davranışlar və ya anlayışlarla əlaqələndirilir. Tabular bədən hissələrindən tutmuş dini simvollarla, hətta gündəlik əşyalara və ya jestlərə qədər hər şeylə əlaqəli ola bilər. Məsələn, bəzi mədəniyyətlərdə sol əldən istifadə ədəbsizlik sayılır, çünki ənənəvi olaraq gigiyena məqsədləri üçün istifadə olunur. Eynilə, bəzi mədəniyyətlərdə ölüm haqqında danışmaq tabu, bəzilərinə isə onun müzakirəsi gündəlik həyatın normal bir hissəsi kimi qəbul edilir. Digər bir misal olaraq bəzi mədəniyyətlərdə natəmiz və utanc verici sayılan menstruasiya tabu, digərlərində isə həyatın təbii bir hissəsi kimi qeyd olunur.

Tabu sözləri də istifadə olunduğu sosial və ya mədəni kontekstdən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, bəzi mədəniyyətlərdə ağsaqqallara və ya nüfuzlu şəxslərə müraciət edərkən ilk adlardan istifadə etmək, digərlərində isə rəsmi titullardan və ya fəxri adlardan istifadə etmək tabu sayıla bilər.

Dil də həmçinin tabunun mühüm aspektidir, çünki bəzi söz və ya ifadələr müəyyən mədəniyyətlərdə və ya dillərdə tabu sayılır. Məsələn, bəzi mədəniyyətlərdə söyüşlərin istifadəsi tabu sayılır, digərlərində isə gündəlik söhbətlərdə təsadüfi istifadə olunur. İngilis dilinə nəzər salsaq, tabu sözlərin ən görkəmli nümunələrindən biri kimi söyüşü görürük. Söyüş qəzəb və ya məyusluq kimi emosional intensivlik kontekstində tabu sözlərin istifadəsidir. İngilis dilində söyüş cinsi, bədən funksiyaları və dinlə bağlı olanlar da daxil olmaqla, geniş spektrli tabu sözləri özündə birləşdirə bilər. Tabu sözlərin mənaları və mədəni əhəmiyyəti də bir dil və ya dialekt daxilində dəyişə bilər. Məsələn, İngilis dilində “bloody” sözü yüngül təhqiredici hesab olunur və tez-tez vurğu və ya ümumi gücləndirici kimi istifadə olunur.

Bununla belə, amerikan ingiliscəsində eyni söz nisbətən zərərsizdir və tabu sayılmır və yaxud söyüşlərə yenə nəzər salsaq “scoundrel” və “son of bitch” sözlərini də misal çəkməliyik ki, bunlar bir orta tərəcdə təhqir hesab olunur. Yenə də qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində bəzi sözlər vardır ki, onun məqbulluğu kontekstdən və cəmiyyətin normalarından asılı olaraq geniş şəkildə dəyişə bilər və buna görə də həmin sözlər sosial kontekstdə ehtiyatla və həssaslıqla istifadə edilməli olan sözlər hesab olunur. Bunlardan əlavə irqi və ya etnik söyüşlər də mövcuddur və tabu sayılır. İrqi və ya etnik təhqirlər irqi, etnik mənsubiyyəti və ya milli mənsubiyyətinə görə insanları təhqir etmək və ya aşağılamaq üçün istifadə edilən söz və ya ifadələrdir. Bu sözlər çox təhqiredici və alçaldıcı ola bilər və nifrət nitqinin bir forması hesab olunur. İrqi və ya etnik təhqirlərə misal olaraq ingilis dilində “nigga”, ispan dilində “gringo” və s. sözləri göstərmək olar.

Bundan başqa ingilislər tanrının adını “Jesus Christ”, “God” kimi söz və ifadələrin istifadəsini də tabu hesab edirlər. Onlar düşünür ki, tanrının adının istifadəsi müqəddəs yaradana hörmətsizlikdir. Hətta onlar yaradanla qalmayıb, şeytan (devil), cəhənnəm (hell), lənət (damn) və s. kimi sözləri də tabu saymışlar. Bu tip tabular Azərbaycan və türk dilində də bir az fərqli halda mövcuddur. Bu isə İslam dini ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi xristianlar “God” sözünün istifadəsini

tabu hesab etdikləri üçün bu sözü müxtəlif fonetik dəyişikliklərə məruz qoyaraq “Gosh”, “Golly” və s. hallara salırlar. Xristianlardan fərqli olaraq bu tip dəyişikliklər İslam dinində çox qəbul edilən bir hal deyildir və tabu sayılır.

Türk dilində də tabu sözlərə söyüşləri aid etmək olar. Məsələn, Corc R.R. Martinin “Taht oyunları” əsərindən nümunəyə diqqət yetirək. “Benim adım Jon Snow. Kışyarı lordu Eddard Starkın piçiyim” [3, s. 386]. Bu söz romanda qeyri-qanuni uşaqları təsvir etmək üçün tez-tez istifadə olunur. Bu gün ingilis dilində bu söz (bastard) orta səviyəli bir tabu sözü hesab edilsə də, romanın orta əsr şəraitində daha təhqiramiz hesab olunurdu. Həmçinin də türk dilində bu söz ağır və təhqiramizdir. Bu tip sözlərlə yanaşı lənət oxumaq da türk dilində tabu sayılır. Məsələn, “Allah belanı versin”, “lanet olsun”, və s. Tabu sözlərin istifadəsinə düzgün hesab edilməsinə baxmayaraq ədəbiyyatda obrazların daxili aləmini açıb oxucuya göstərmək üçün tez-tez istifadə edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tabular statik deyil və mədəni dəyərlər və münasibətlər inkişaf etdikcə zamanla dəyişə bilər. Məsələn, bir zamanlar homoseksuallıq bir çox mədəniyyətlərdə tabu sayılırdısa, indi dünyanın bir çox yerində daha çox qəbul edilir.

Bir çox mədəniyyətlərdə tabu sözlərin istifadəsi sosial norma və məhdudiyyətlərə tabedir. Məsələn, Yaponiyada “chikusho”(hərfi mənada “mal-qara”) kimi bəzi tabu sözlərin istifadəsi yersiz hesab olunur və sosial sanksiyalar və ya qanuni cəzalarla cəzalandırılma bilər. Eynilə, İslam mədəniyyətlərində Məhəmməd peyğəmbərə qarşı küfr və ya hörmətsizliklə bağlı bəzi tabu sözlərdən istifadə ciddi cinayət sayılır və həbslə, hətta ölümə nəticələnə bilər.

Azərbaycan dilinə baxsaq yuxarıda qeyd etdiyimiz bir sıra məsələlərin dilimizdə də tabu olduğunu görə bilərik. Bunlarla yanaşı dilimizdə siyasi, dövlət işləri, hərbi sirlərlə bağlı tabular vardır. Məsələn, dövlət əleyhinə, dövlət başçısı əleyhinə və dövlətlə bağlı müəyyən sirləri danışmaq olmaz. Bu tip tabuların istifadəsinin sonu ciddi cəzalandırılma ilə bitə bilər. Hərbi sirlər də hüquqi tabu hesab edilir. Hərbi hissələrin nömrəsini, yerini bildirmək qadağandır. Buna görə də hərbi hissələrin adları “N” hərfi ilə işarə edilir.

Elmi yenilik. Məqalənin elmi yeniliyi qeyri-normativ leksik vahidlərin, eləcə də tabuların hərtərəfli təhlili, onların insanların ünsiyyətində və sosial qarşılıqlı əlaqədə rolunun olmasındadır. Araşdırma müxtəlif situasiyalarda və icmalarda tabuların funksiyalarını, istifadəsini və uyğunluğunu araşdırır, onların sosial norma və dəyərlərə təsirinin daha yaxşı başa düşülməsinə töhfə verir.

Nəticə. Nəticə olaraq, qeyd etmək olar ki, tabu sözlərin istifadəsi dillər və mədəniyyətlər arasında geniş şəkildə dəyişir. Bir dildə və ya mədəniyyətdə tabu sayıla bilən söz digər dildə eyni mənaya və ya təhqirə malik olmaya bilər. Bəzi söyüşlərin istifadəsi bəzi mədəniyyətlərdə daha məqbul və hətta yumoristik hesab oluna bilər, digərlərində isə onlar dərin təhqiredici sayıla bilər. Ancaq bu fərqlərə baxmayaraq, dillər arasında tabu sözlərin istifadəsini araşdırdığımız zaman ortaya çıxan bəzi ümumi mövzular var. Tabu sözlər tez-tez qəzəb və ya məyusluq kimi güclü duyğuları ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu isə daha çox bədii ədəbiyyatda qarşımıza çıxır. Bütövlükdə, dillər arasında tabu sözlərin istifadəsi mədəni və sosial konteksti diqqətlə nəzərdən keçirməyi tələb edən mürəkkəb və nüanslı bir mövzudur. Tabu sözlər emosiyaları ifadə etmək və sosial normalara meydan oxumaq üçün güclü vasitə olsa da, zərərli və təhqiredici də ola bilər və onların istifadəsinə həssaslıqla və diqqətlə yanaşmaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Elm, 2013, 263 s.
2. Rəcəbli Ə. Sosiolinqvistika. Bakı: Nurlan, 2004, 406 s.
3. Martin R.G. That oyunları. Epsilon yayınları. Ankara: 1986, 286 s.
4. Wundt W. Voelkerpsychologie, II. Band: Mythos and Religion. Germany: 1906, 480 p.

KOMMUNİKASIYA VƏ NİTQ

Dürdanə Nağıyeva*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Azərbaycan Tibb Universiteti

d_nagiyeva@mail.ru

Orkid kodu: ID 0009-0005-2839-8318

Leyla Qocayeva*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Azərbaycan Tibb Universiteti

qocaleyla511@gmail.ru

Orkid kodu: ID 0009-0003-0382-4101

Abstract**Communication and speech**

The paper discusses communication and speech and their correlation. The author examines the basic aspects of communicative training to language and the mechanisms of the solution of communicative tasks, speech and language components in their interrelation and interaction. Academic communication is a form of communication used to share scientific knowledge and present research results. This communication is carried out in formal and scientific language, presenting accurate and objective information. Academic communication is an important tool for sharing and discussing scientific knowledge. It includes both written and oral forms of communication. Academic speech aims to convey scientific knowledge to listeners and share research results. This form of speech is also important for discussion and opinion formation.

Keywords: *language, speech, communication, types of speech, communicative act, speech action, verbal and nonverbal means, dialogical speech, monologic speech, language functions.*

Giriş. Məqalə kommunikasiyanın və nitqin araşdırılmasına, onların qarşılıqlı əlaqəsinə həsr olunmuşdur. Dil öyrənməsində kommunikativ aspektin əsas müddəaları, kommunikativ vəzifələrin həlli mexanizmləri, nitq və dil komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri tədqiq olunur. Akademik kommunikasiya elmi biliklərin paylaşılması və tədqiqat nəticələrinin təqdim edilməsi üçün istifadə olunan bir ünsiyyət formasıdır. Bu ünsiyyət rəsmi və elmi dildə aparılır, dəqiq və obyektiv məlumatları təqdim edir. Akademik kommunikasiya elmi biliklərin paylaşılması və müzakirəsi üçün vacib bir vasitədir. Bu, həm yazılı, həm də şifahi ünsiyyət formalarını əhatə edir. Akademik nitq elmi bilikləri dinləyiciyə çatdırmaq və tədqiqat nəticələrini bölüşmək məqsədini güdür. Bu nitq forması, müzakirə və fikir formalaşdırılması üçün də əhəmiyyətlidir.

Nitq – insanın kommunikativ fəaliyyət növüdür, insanların ünsiyyətinin tarixi olaraq formalaşmış bir formasıdır. Nitq kommunikasiya üçün ən universal vasitə hesab olunur, çünki informasiya ötürülməsi zamanı cümlənin və ya sözün mənası ən az itki ilə çatdırılır. Kommunikasiya (lat. *communicatio* – məlumat, əlaqə) dil vasitələri ilə ifadə olunan fikrin məzmununun bildirilməsi və ya ötürülməsi olub, insanların idrak və əmək fəaliyyəti prosesində qarşılıqlı təsirinə spesifik formasıdır [1, s. 200].

Kommunikasiya insan həyatının əsasını təşkil edir. Azad və sərbəst kommunikasiya olmadan uğurlu sosial, emosional və intellektual inkişaf mümkün deyil. Dil öyrənməsində kommunikativ aspektin əsas məqsədi – nitq fəaliyyətinin əsas formaları və növlərində bacarıqların formalaşdırılmasıdır. Kommunikativ tapşırıqların həlli mexanizmləri tədris fənninin məzmun tərəfini müəyyən edir və bu məzmun, qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirdə olan nitq və dil komponentlərini əhatə edir. Kommunikasiya çoxsaylı bacarıqlar tələb edən mürəkkəb bir prosesdir. Nitq fikirlərimizi ötürməyin yalnız bir yoludur. Ən qədim zamanlardan bəri insan cəmiyyətində ünsiyyət və informasiya ötürülməsi üçün əlavə vasitələrdən istifadə olunmuşdur və onların bir çoxu

bu gün də mövcuddur. Məsələn, Afrikanın yerli əhalisi fit dili, baraban, zəng və qonq siqnallarından istifadə edirlər. Şərqdə geniş yayılmış **“güllərin dili”** də müəyyən vəziyyətlərdə sözlə ifadə olunması uyğun olmayan informasiyanın çatdırılması vasitəsi hesab olunur (məsələn, qızılgül – sevgi, astra – kədər, yaddaş çiçəyi – xatirə və s.). Yol nişanları, svetofor siqnalları, bayraqla verilən siqnallar və s. – bunlar hamısı insan ünsiyyətinin əsas vasitəsi olan dilə əlavə olaraq informasiya ötürmək üçün istifadə edilən vasitələrdir.

Ayrı-ayrı nitq aktı (kommunikasiyanın bir fraqmenti) kommunikativ akt adlanır. Nitq kommunikasiya prosesində ayrı-ayrı kommunikativ aktın ən sadə sxemi müəyyən bir quruluşa malikdir. Kommunikativ akt çərçivəsində məlumat göndəricisi (məsələn, danışan şəxs) ifadə etmə motivinə əsaslanaraq fikrini daxili nitqdə formalaşdırır, sonra isə onu xarici nitqə çevirərək səs şəklində kodlaşdırır. Qəbul edən isə bu siqnalı qəbul edib dərk edir və ifadənin mənasını anlayır. Onda da ifadə üçün motiv yaranır və tərəflər cavab replikaları ilə qarşılıqlı fikir mübadiləsi aparırlar. Başqa sözlə desək, informator və resipient yerlərini dəyişsələr də, kommunikativ aktın sxemi dəyişmir. Beləliklə, nitq kommunikasiyası insanlar arasında ünsiyyətdir və bu anlayış yalnız danışq və ya söhbət deyil, məlumat mübadiləsi məqsədilə baş verən istənilən qarşılıqlı təsir (oxuma, yazma və s.) mənasında geniş başa düşülməlidir. Bu baxımdan, kommunikasiya insanın nitq fəaliyyəti prosesində verbal (sözlü) və qeyri-verbal (sözsüz) vasitələrlə həyata keçirilir.

Verbal kommunikasiya söz vasitəsilə ünsiyyət, yəni nitq vasitəsilə qurulan kommunikasiya növüdür. Onun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həm formaca, həm də məzmun baxımından kommunikasiya prosesinə daxil olan başqa bir şəxsə yönəlmiş olur və bu hal birbaşa kommunikasiya faktıdır. Verbal kommunikasiya ayrı-ayrı bir şəxsə, müəyyən bir qrupa (hətta konkret bir ünvanatı olmadan da) istiqamətlənə bilər, lakin istənilən halda o, dialoji xarakter daşıyır və davamlı kommunikativ akt kimi çıxış edir [2, s. 126]. Verbal kommunikasiya aktı danışq və dinləmədən ibarət olan dialoqdur. Danışmaq bacarığı uzun müddətdir ki, tədqiqat mövzusu olmuşdur. Bu sahədə xüsusi bir elm sahəsi olan ritorika, həmçinin natiqlik sənəti adlı xüsusi bir fənn mövcuddur. Müasir ədəbiyyatda ünsiyyət məsələlərinə dair tədqiqatlarda dinləmə bacarığına böyük diqqət yetirilir. Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, dinləmə bacarığına kifayət qədər sahib olan insanlar çox azdır. Amerikalı alim İ. Atvater qeyd edir ki, dinləmək çox çətindir. Çünki biz, ilk növbədə, öz fikirlərimizi bildirməklə məşğul oluruq. Bundan əlavə, əgər bir insan dialoq zamanı susursa, bu, onun dinlədiyini göstərmir. Dinləmə diqqət tələb edən aktiv bir prosesdir. Lakin insan dialoq zamanı informasiyanı dəqiqləşdirərkən, qiymətləndirərkən və ya analiz edərkən, adətən ona deyilənlərdən daha çox öz düşüncələrinə və maraqlarına diqqət yetirir. Bu hal xüsusilə konfliktli ünsiyyət vəziyyətlərində daha aydın şəkildə özünü göstərir [3, s. 417]. Dinləmə zamanı minimal cavablarla dəstək, təsdiq və anlayış göstərilə bilər ki, bu da söhbəti davam etdirməyə kömək edir (məsələn, “bəli”, “başa düşürəm”, “bu maraqlıdır” kimi ifadələr). Belə neytral sözlər söhbəti dəstəkləyir və gərginliyi aradan qaldırır. Digər üsul refleksiv dinləməkdir. Bu üsul, məlumatın düzgün qavranılmasını yoxlamaq üçün danışq tərəfi ilə əks əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Bəzən bu üsul “aktiv dinləmə” adlanır, çünki anlayışın təsdiqlənməsi üçün daha fəal şifahi ünsiyyət tələb edir. Refleksiv dinləmə üsulu eşitdiklərimizi tənqid və dəqiqləşdirmə üçün anlamağımıza kömək edir.

Qeyri-verbal kommunikasiya məlumatın ötürülməsi üçün istifadə olunan simvollar və işarələr sistemidir və məlumatın daha dolğun anlaşılması məqsədini daşıyır. Bu sistem müəyyən dərəcədə şəxsin psixoloji və sosial-psixoloji xüsusiyyətlərindən müstəqildir, kifayət qədər aydın mənalar dairəsinə malikdir və xüsusi işarə sistem kimi təsvir oluna bilər. Qeyri-verbal kommunikasiya ünsiyyət vasitəsi kimi səsle danışq və təbii dilin istifadəsini nəzərdə tutmur [4, s. 153]. Beləliklə, sözsüz həyata keçirilən hər bir ünsiyyət qeyri-verbal hesab olunur. Hisslər, eləcə də informasiya, bir və ya bir neçə qeyri-verbal üsulla ötürülə bilər.

Ünsiyyətdə dilin və nitqin bütün funksiyaları özünü göstərir. Dil və nitqin funksiyalarından danışarkən bu iki anlayış arasında sərhəd çəkmək çətindir. Belə ki, hər hansı bir dil ifadəsi (şifahi və ya yazılı) nitq hesab olunur. Dil funksiyaları onun mahiyyətinin, cəmiyyətdəki məqsədinin və fəaliyyətinin, təbiətinin, yəni dilin mövcudluğu üçün vacib olan xüsusiyyətlərinin ifadəsidir. Dilin

əsas baza funksiyaları kommunikativ və koqnitiv funksiyalardır və onların müxtəlif növləri, yəni daha spesifik funksiyaları mövcuddur.

Kommunikativ funksiya o deməkdir ki, dil insan ünsiyyətinin (kommunikasiyasının) ən vacib vasitəsidir, yəni bir şəxsdən digərinə müəyyən bir məqsədlə məlumatın ötürülməsidir. Dil məhz ünsiyyətin (kommunikasiyanın) təmin olunması üçün mövcuddur. İnsanlar bir-biri ilə ünsiyyət qurarkən fikirlərini, hisslərini və ruh halını ötürür, bir-birinə təsir göstərir və qarşılıqlı anlaşma əldə edirlər. Dil onlara bir-birilərini anlamaq və insan fəaliyyətinin bütün sahələrində birgə əməkdaşlıq qurmaq imkanı verir, beləliklə də insan cəmiyyətinin mövcudluğunu və inkişafını təmin edən qüvvələrdən biridir. Dilin kommunikativ funksiyası əsas rol oynayır və dil bu funksiyanı yerinə yetirə bilir, çünki o, insanın düşüncə quruluşuna tabe olur. Buna görə də məlumat, bilik və təcrübə mübadiləsi mümkündür. Bundan qaçılmaz olaraq dilin ikinci əsas funksiyası – koqnitiv (“baş a düşmək, dərk etmək, öyrənmək”) funksiya ortaya çıxır. Bu funksiya göstərir ki, dil reallıq haqqında yeni biliklər əldə etmək üçün ən vacib vasitədir. Koqnitiv funksiya dili insanın düşünmə fəaliyyəti ilə birləşdirir.

Bunlardan başqa, dil bir sıra digər funksiyaları da yerinə yetirir:

1. Faktiki (əlaqə qurma) funksiya – danışanlar arasında əlaqənin yaradılması və qorunması funksiyasıdır (görüşdə salamlaşma və vidalaşma formulları, hava haqqında mübadilə və s.). Faktiki ünsiyyətin məzmunu və forması cinsdən, yaşdan, sosial mövqedən, danışanların münasibətlərindən asılıdır, lakin ümumilikdə belə ünsiyyət standart və minimal informativ olur.

2. Təsviri funksiya nitq aktını onun referentə və ya düşüncə obyektinə münasibəti ilə müəyyən edən funksiyadır.

3. Dilin volyuntativ funksiyası, yəni iradə ifadə etmə, təsiretmə funksiyasıdır.

4. Metadil funksiyası (nitqin şərh) dil faktlarının izahı funksiyasıdır. Dilin metadildə funksiyası adətən nitq ünsiyyətində yaranan çətinliklərlə əlaqəlidir, məsələn, uşaqlarla, əcnəbilərlə və ya dili, üslubu, peşə dilinin müəyyən növünü tam bilməyən digər insanlarla danışanda ortaya çıxır. Metadil funksiyası dərslərdə və mühazirələrdə, lüğətlərdə, dil haqqında tədris və elmi ədəbiyyatda dil haqqında bütün şifahi və yazılı ifadələrdə həyata keçirilir.

5. Estetik funksiya – estetik təsir funksiyasıdır və bu, danışanların mətnin özünü, onun səslərini və söz toxumasını fərqləndirməyə başlaması ilə özünü göstərir. Dilə estetik münasibət o deməkdir ki, nitq (məlumatın özü deyil, məhz nitqin özü) gözəl və ya çirkin kimi, yəni estetik obyekt kimi qəbul edilə bilər. Dilin estetik funksiyası bədii mətn üçün əsas olsa da, gündəlik nitqdə də mövcuddur və öz ritmikliyi, obrazlılığı ilə özünü göstərir.

6. İntellektual-kommunikativ funksiya – məlumat vermə funksiyasıdır.

7. Emotiv funksiya dilin hisslərin, emosiyaların ifadəsini nəzərdə tutur. Bu funksiya poeziyada, dialoqlarda, mahnıda həyata keçirilir; dil emosiyaların ifadəsi üçün xüsusi vasitələrə malikdir: emosional yüklü sinonimlər, frazeologiya, tropalar, üslubi fiqurlar, şifahi nitqdə isə intonasiyalar. Danışana emosional təsir etmək baxımından ən böyük imkanlara şair tərəfindən metaforalar, epitetlər, alleqoriyalar – poetik vasitələr [5, s. 508] ilə yaradılan poetik obrazlar malikdir.

8. Düşüncənin formalaşması və ifadə olunması funksiyası: hər bir düşüncə formalaşarkən dil formasına bürünür. Əvvəlcə amorf düşüncə, obrazlar şəklində meydana çıxır, daxili əlaqələr kifayət qədər olmadığı üçün hələ ifadə edilə bilməz. Əsrlər boyu işlənmiş, cilalanmış aydın sintaktik strukturlar amorf düşüncənin üzərinə qoyulur və bu ona aydınlıq verir, digər insanların bu düşüncəni qavrama imkanı yaranır; beləliklə, sözlər və nitq strukturlarının dinləyənə nitq yaddaşında saxlanılan standartlarla uyğunluğu vasitəsilə anlayış əldə edilir.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, ünsiyyətin nitq tərəfi mürəkkəb, çoxqatlı struktura malikdir və müxtəlif üslub növlərində – fərqli stillər və janrlar, danışq və ədəbi dil, dialektlər və şivələr şəklində özünü göstərir. Bütün nitq xüsusiyyətləri və digər kommunikativ akt komponentləri onun uğurlu və ya uğursuz şəkildə həyata keçirilməsinə təsir göstərir. Ünsiyyət zamanı nitq kommunikasiya vasitələrinin geniş sahəsindən vəziyyətə ən uyğun görünən vasitələr seçilir. Bu sosial əhəmiyyətli seçimdir. Bu proses həm sonsuz, həm də çoxşəxəlidir. Bununla yanaşı, nitqin əsas vahidi mikromətn (mürəkkəb sintaktik bütövlük) olub,

özünəməxsus dilçilik statusuna malikdir. Bu vahid iki və ya daha çox cümlədən ibarət olub, aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələnir: 1) məna və funksional olaraq tamamlanmış; 2) sintaktik olaraq təşkil olunmuş; 3) kommunikativ bütöv; 4) intonasiya baxımından formalaşmış [2, s. 177].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Dərs vəsaiti. Bakı, 2014.
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999
3. Cəfərov V. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Dərs vəsaiti. Bakı, 2021
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Сов. энциклопедия, 1969. 607 с.
5. Василик М.А. Основы теории коммуникации: учебник. М.: Гардарики, 2003. 615 с.
6. Ключев Е.В. Речевая коммуникация. М.: Рипол Классик, 2002. 320 с.
7. Андрианов М.С. Невербальная коммуникация. М.: Ин-т Общегуманитарных исследований, 2007. 256 с.

MƏDƏNİ NİTQIN İNKİŞAFINDA ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZÜN ROLU

Sevil Hümmətova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

sevil1966@bk.ru

Abstract

The role of literary pronunciation in the development of speech culture

Speech culture refers to a person's behavior in accordance with certain rules and norms while communicating in society, within the family, and in various social environments. Adhering to the established norms of the phonetic, lexical, and grammatical system of the language is a fundamental requirement of this culture. The application of these norms in daily communication contributes to the development of individuals' language proficiency and the cultivation of their communication skills. Therefore, the formation of speech culture holds special importance in the teaching of the Azerbaijani language.

Keywords: *speech culture, communication, literary pronunciation, social platforms.*

Giriş. Orta məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin qrammatikasında qoyulan başlıca vəzifə şagirdlərin mükəmməl ədəbi dilə və nitq mədəniyyətinə sahib olmaqdan, onları yetərinəcə savadlı olmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu vəzifənin müvəffəqiyyətlə icrasına nail olmaqda, şagirdlərə düzgün tələffüz vərdişlərinin mənimsədilməsi də əsaslı rol oynayır. Çünki ədəbi dili hərtərəfli öyrənmək üçün onu digər normaları ilə birləşən tələffüz və orfoepik normalarına yiyələnmək də mühüm tələblərdən biridir. Əfsuslar olsun ki, hələ də məktəblərimizdə bu yetərinəcə qiymətləndirilmir. Ədəbi dilin aşılmasında əsas diqqət şagirdlərin orfoqrafik və durğu işarələrini bilməyə yönəldilir.

Ədəbi tələffüzün orfoqrafiya ilə daha çox uyğun olması əsasən ona görədir ki, orfoqrafik qaydaların müəyyənləşdirilməsində məhz ədəbi tələffüz mühüm faktor hesab edilir. Bildiyimiz kimi, ədəbi tələffüz orfoqrafiyanın başlıca prinsiplərindən biri sayılan fonetik prinsipin əsasını təşkil edir. Elə buna görə də şifahi ədəbi dildəki sözlərin (daha doğrusu, morfemlərin) fonetik tərkibinin yazıda hərflərlə ifadəsi müvafiq qanunlarla bağlıdır və bu, orfoqrafiyanın daha dolğun mənimsənilməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Düzgün yazı qaydalarının aşılmasında yerli şivələr başlıca maneələrdən biri kimi ortaya çıxır. Çünki yerli şivələrdən əksəriyyətinin fonetik sistemi ədəbi dildən az və ya çox dərəcədə fərqlənir. Məktəblərimizdə şagirdləri düzgün ifadəli oxu vərdişinə yiyələndirməkdə də ədəbi tələffüz olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki oxu prosesi canlı dil və şifahi nitqlə bağlı olan bir prosesdir. Ona görə də tələffüz baxımından şifahi ədəbi dilə verilən tələblə, ifadəli oxuya verilən tələb arasında əsaslı fərq özünü göstərməlidir. Ancaq müəllimlərimizin çoxu bu məsələyə yetərinəcə diqqət yetirmirlər; məsələn onlar şagirdlərin hərfi tələffüzdə oxumasının qarşısını alır, hətta bunun “ düzgün ” olduğunu düşünürlər. Ancaq bu ifadəli oxunun təsir gücünü əhəmiyyətli dərəcədə azaldır, yazılmış əsəri şifahi nitqdə gözəl və təbii səslənməsinə xələl gətirir. Məktəb şəraitində belə bir hala qətiyyətli yol verilməməlidir. Olduqca doğru söylənilmiş bu sözlər, həmin məsələ ilə bağlı olaraq, məktəblərimizin əksəriyyətində bu vəziyyəti də gözəl ifadə edir.

Belə ki, yazılı dil, həqiqətən də, ədəbi tələffüzün aşılmasında ortaya çıxan çətinliklərin əsas mənbələrindən birini təşkil edir. Ancaq bununla yanaşı, ədəbi tələffüzə yiyələnməkdə yazılı dilin təşkilədi, istiqamətverici rolu da danılmazdır. Bu, yazılı dil ilə şifahi ədəbi dilimiz arasındakı qarşılıqlı əlaqədən asılı yaranır. Çünki ədəbi tələffüzümüzlə düzgün formalı yazı qaydaları arasında heç də böyük fərq yoxdur . Hətta bir sıra hallarda düzgün yazı qaydaları düzgün tələffüzün də əsasını təşkil edir. Burada iki anlayışı - tələffüzü yazılışı ilə uyğun gələn sözlərə tələffüzü yazılışına görə müəyyənləşən sözlərə (bunları şərti olaraq adlandıraraq) bir-biri ilə qarışdırmaq olmaz. Birinci formada olanların, məsələn, ev, həyat, sarı və s.kimi sözlərin yazılışının düzgün tələffüzünə görə,

yoxsa əksinə, düzgün tələffüzünün yazılışına görə müəyyənləşdiyini söyləmək çətinidir; çünki bunlar əksər hallarda bir-birinə uyğun gəlir. İkinci qisimdən olanların isə tələffüz variantları müxtəlif olduğundan (məsələn, stəkan, stəkan, istəkan, istəkan) ədəbi dildə onlardan yalnız biri - yazılışına görə variant doğru sayılır. Belə ki, belə sözlərin düzgün tələffüzü düzgün yazılışı ilə müəyyənləşir. Birinci qisim sözlərin yazılışını bilmədən də şagirdlər onları düzgün tələffüz edir və yazmağı öyrəndikləri ilk vaxtlardan, əsasən, düzgün də yazırlar. Sonrakıların düzgün tələffüzünə isə, əsasən, həmin yazılışını mənimsəməklə yiyələnirlər. Şagirdlərin ədəbi tələffüzə yiyələndirməkdə yazılı dilə - kitab dilinə əsaslanmağın müəyyən bir hədudu və əhəmiyyəti elə məhz bu söylənilənlər sayəsində müəyyənləşir. Belə ki, tələffüzü yazılışına görə müəyyənləşən qaydaları şagirdlərə olduqca dolğun və düzgün formada mənimsətməkdə müvafiq morfemlərin yazılı formasını öncəlik tutmaq mühüm prinsiplərdən hesab olunmalıdır. Qeyd edək ki, tələffüzü (orfoepik cəhətdən) yazılışından fərqlənən qaydalar aydın məsələdir ki, bunların mənimsənilməsində həmin prinsipi əsas tutmaq olduqca ciddi səhvə yol vermək deməkdir. Çünki bu zaman orfoepik qaydalar hərfi tələffüz "qaydaları" ilə də əvəz edilmiş olardı. Deməli, hərfi tələffüzün əsl mənbəyi elə burdan – orfoepik qaydalar orfoqrafik qaydalar arasında olan fərqli cəhətləri müəyyənləşdirə bilməməkdən, bunları eyniləşdirməkdən irəli gəlir. Təbii ki, bu da tələffüzü yetərincə süniləşdirir, bayaqlaşdırır, öz təbii cığırından çıxarır; onu, bir növ, yazılı dilin əsiri etmiş olur. Şagirdləri ədəbi tələffüzə yiyələndirmək üçün müəllimdən bütün tədris ili boyunca, eləcə də, hər dərstdə müntəzəm və davamlı olaraq, müəyyən ardıcılıqla iş aparmaq tələb olunur. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, orfoepiyanı şagirdlərə orfoqrafiya və qrammatikadan təcrid edilmiş formada aşılamaq da mümkün deyil. Məhz buna görə də orfoepiya təlimindəki müvafiq ardıcılıq mütləq orfoqrafiya və qrammatikanın tədrisində müəyyən olunmuş ardıcılıqla təhlil olunur. Məsələn, söz köklərində olan sait və samitlərin tələffüzü ilə bağlı bir çox qaydalar şagirdlərə, əsasən, fonetika bəhsinin tədrisi dövründə; feillərdə bitişdirici y samitindən əvvəl açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi qaydası (yaşayır-yaşıyır) feilin zamanları keçirilərkən idi, imiş hissəcikləri ilə əlaqədar qayda feil formalarının hekayət və rəvayət mövzusu tədris edilərkən (yazseydim) öyrədilir. Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, düzgün tələffüz qaydaları yazı qaydaları ilə daha çox uyğunluq təşkil edir. Belə ki, düzgün tələffüz üzərində işi birbaşa yazı qaydaları üzərindəki işlə müntəzəm və davamlı olaraq əlaqələndirməyə də diqqət yetirmək gərəkdir. Bəhs olunan proqramın tələbi öyrənilən hər bir orfoepik qayda ona müvafiq olan orfoqrafik qayda ilə müəyyən sürətdə aşılmalıdır.

Əsas hissə. Hər hansı bir dili öyrənmək və həmin dilin nitqinə bələd olmaq üçün bir sıra zəruri şərtləri bilmək lazım gəlir. Müəllim sinifdə hər hansı bir materialı izah edərkən mütləq bu şərtləri nəzərə almalıdır. Şagirdlərə dilin gözəllikləri, incəlikləri ilə bağlı tanışlıq verilərkən, məhz təhsil aldıkları dildə düzgün danışmağa yönləndirmə mütləqdir. Bu istiqamətdə işlər davamlı mahiyyət daşımalıdır. İlk öncə şagirdlərin lüğət ehtiyatı və söz bazası zənginləşdirilməli, onların söz fonduna yeni sözlərin daxil olmasını təmin edilməlidir. Şagirdlərin yaş və anlaq səviyyələrinə uyğun seçilmiş oxu materialları üzərində düzgün formalı ədəbi tələffüz qaydaları və ifadəli oxu bacarıqları aşılanmalıdır. Bu görülən işlərlə yanaşı şagirdlərə müntəzəm olaraq söz birləşməsi, eləcə də, cümlə qurmaq bacarığı, onların rabitəli nitqlərinin inkişafı fonunda, sinifdən xaric oxu materialları və ev tapşırıqları üçün mövzular seçərkən bu iş başlıca olaraq nəzərə alınmalıdır. Bu zaman şagird nitqindəki qüsurlarına, istifadə etdiyi şivəçilik meyllərinə artıq yol vermir və daha səlis, düzgün və hər kəsin anlayacağı danışq tərzini formalaşdırmağa başlayır. İlk olaraq şagirdlərin nitqini inkişaf etdirəcək, onları düzgün istiqamətləndirəcək olan oxu materialları seçilməlidir.

Dil, özünəməxsus lüğət ehtiyatını, fonetik sistemini və qrammatik quruluşunu əhatə edən əsas ünsiyyət vasitəsidir. Ədəbi dilin xaricində qalan sözlər, tələffüz formaları və digər elementlər isə danışq dili kimi tanınır. Danışq dili, ədəbi dilin passiv lüğət fondunu zənginləşdirərək mühüm rol oynayır. Hər bir xalqın inkişaf səviyyəsi və milli mədəniyyəti gözəl nitqi ilə də dəyərləndirilir. Hər hansı bir dilin fonetik, leksik-semantik, morfoloji, qrammatik, orfoqrafik və orfoepik qaydalarını mənimsəmədən nitq mədəniyyətini formalaşdırmaq mümkün deyil.

Azərbaycan dilinin və morfologiyasının tədrisi zamanı əsas məqsədlərdən biri şagirdlərdə düzgün orfoepik vərdişlər formalaşdırmaq və onların şifahi nitq bacarıqlarını davamlı inkişaf

etdirməkdir. Bu vəzifənin icrasında didaktik metodlardan və fəal təlim üsullarından geniş istifadə olunmalıdır. Şagirdlərə morfoloji qaydalar əsasında düzgün orfoepik bacarıqlar aşılamaq üçün, həm Azərbaycan dilinin orfoepik prinsipləri ətraflı mənimsənilməli, həm də bu biliklərin tətbiqi üçün müxtəlif təlim vasitələrindən istifadə edilməlidir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Morfoloji təhlil.
2. Ədəbi tələffüzə dair cədvəllər.
3. Orfoepik çalışmaları.
4. İKT-dən istifadə.

Belə yanaşma şagirdlərdə nəzəri biliklərin praktikaya tətbiqini asanlaşdırır və onların nitq mədəniyyətini inkişaf etdirir.

Tək-tək nümunələrlə orfoepiya qaydalarına uyğun sözlərin düzgün tələffüzünü öyrətmək çətinlik yaradır, çünki bu yanaşma şagirdi sadəcə sözləri əzbərləməyə məcbur edir. Halbuki morfolojiya dərslərində orfoepiyaya dair işlərin imkanları daha genişdir. Morfolojiya ilə orfoepiyanın qarşılıqlı əlaqədə öyrədilməsi, nitq hissələrinə dair orfoepik materialları sistemləşdirir, əsas faktları seçərək yüzlərlə sözə tətbiq etməyi asanlaşdırır. Bu səbəbdən, morfoloji bilgilərlə yanaşı, ədəbi tələffüz normaları barədə nəzəri biliklərin də verilməsi tədrisin vacib tərkib hissəsidir.

Morfolojiyanın tədrisi zamanı həm sözlərin leksik və fonetik tələffüz formaları təkrarlanır, həm də şəkilçilərin düzgün tələffüzünə dair yeni bilik və bacarıqlar öyrədilir. Dil dərslərində qrammatika, orfoqrafiya, orfoepiya və leksika arasında geniş qarşılıqlı əlaqə qurulur. Hər bir qrammatik mövzu öyrədilərkən müvafiq leksik işlər aparılır, həmçinin orfoqrafik və orfoepik məsələlər arasındakı həll edilir [1, s. 34].

Azərbaycan dilinin tədrisinin əsas məqsədi şagirdlərdə orfoqrafik və orfoepik bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, eyni zamanda onların şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirərək dilə sevgi və hörmət oyatmaqdır. Ünsiyyət zamanı nitq şifahi və yazılı formada təzahür edir. Məktəbdə isə bu iki forma birgə istifadə olunur, şagirdlərin nitq vərdişlərinin inkişafında ədəbi normalara riayət edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Səhvlərin qarşısını almaq üçün müəllim həm ənənəvi, həm də müasir təlim metodlarından istifadə etməli, mövzuları orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqələndirərək tədris etməlidir. Belə yanaşma, şagirdlərin dil qaydalarını dərinlən mənimsəməsinə və nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməsinə təmin edir.

Orfoqrafiya sözlərin düzgün yazılışını öyrənməklə məşğul olduğu halda, orfoepiya onların düzgün tələffüz qaydalarını öyrədir. Hər iki sahə sözlərin düzgün istifadəsinə yönəldiyindən, onların qarşılıqlı əlaqədə öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əgər bu əlaqə nəzərə alınmazsa, öyrənilən biliklər sistemli, natamam və təsirsiz olar.

Azərbaycan dilinin tədrisinin əsas prinsiplərindən biri nitq inkişafıdır. Nitqin inkişafı üçün morfolojiyanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli şəkildə tədrisi mühüm rol oynayır. Şagirdlər şifahi və yazılı nitq vərdişlərinə yiyələnmək üçün sözlərin düzgün yazılışını və tələffüzünü mənimsəməlidirlər.

Dərs prosesində müəllim müxtəlif üsullardan istifadə edərək sözlərin yazılışı və tələffüzü arasındakı fərqi şagirdlərə izah etməli, bu sahədə onların bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir. Oxu materiallarının müşahidəsi zamanı müəllim şagirdlərin oxu nöqsanlarını aşkara çıxararaq, bu nöqsanların zamanla aradan qaldırılması və düzgün orfoepik vərdişlərin formalaşmasına nail ola bilər [3, s. 9].

Orfoepiya vahid tələffüz qaydalarını əhatə edir ki, bu da bir dildə danışan insanların asan və tez anlaşmasını təmin edir. Ünsiyyəti daha səmərəli etmək üçün Azərbaycan dilində hər kəs tərəfindən qəbul edilən vahid və məcburi ədəbi norma yaradılmalıdır.

Düzgün tələffüzün təşviqində müəllimlərin özləri nümunə rolunu oynamalıdır. Müəllimin danışq tərz, nitq mədəniyyəti, emosional və ifadəli qiraəti şagirdlər üçün nümunə olmalıdır. Müəllim öz biliyi, davranışı və nitqi ilə şagirdlərin diqqətini cəlb etməli, nitqində heç bir qüsura yol verməməli, aydın və səlis ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır.

Bir çox təhsil müəssisələrində şagirdlərin nailiyyətləri qiymətləndirilərkən yalnız yazılı formada, yəni orfoqrafik və durğu işarəsi səhvlərinə diqqət yetirilir. Lakin şifahi nitq zamanı şagirdlərin düzgün tələffüz bacarıqlarına və ifadə səlisliyinə əhəmiyyət verilmir. Bu yanaşma orfoepiyanın məktəblərdə layiqincə qiymətləndirilməməsinə gətirib çıxarır.

Əsas səbəblərdən biri isə müəllimlərin öz nitqində ədəbi tələffüz normalarına riayət etməməsi və müəyyən qüsurlara yol verməsidir. Müəllimlər öz nitqlərində yüksək səviyyəli tələffüz normalarını tətbiq edərək şagirdlərə nümunə olmalı və düzgün tələffüzün formalaşdırılmasında fəal iştirak etməlidirlər. Bu, şagirdlərin nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək və onların dilə sevgisini artırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında orfoepik məsələlərə kifayət qədər diqqət yetirilməməsi, həmçinin dilimizdə söz və terminlərin ətraflı orfoepik lüğətinin hələ tam işlənib hazırlanmaması ciddi problemlərə səbəb olur. Bu səbəbdən, bir çox müəllim düzgün nitq və nümunəvi tələffüz bacarığına sahib olmur. Ədəbi tələffüz qaydalarını mənimsəməyən müəllimlər isə bu bilikləri şagirdlərə ötürməkdə çətinlik çəkirlər.

Müəllimlər ilk növbədə nitq mədəniyyəti, ədəbi tələffüz və intonasiya ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatını, eləcə də natiqlik sənəti barədə yazılmış məqalə və kitabları mütləq etməli, öyrəndiklərini dərs prosesində şagirdlərə aşılamağı bacarmalıdırlar. Tədris zamanı kitabçılığa yol verməkdən çəkinərək, sözləri kitabda yazıldığı kimi deyil, düzgün tələffüz qaydalarına uyğun səsləndirməlidirlər. Kitabçılıq meyli həm müəllim, həm də şagird arasında süni danışq tərzini formalaşdırır ki, bu da qəbulolunmazdır.

Şeir və ya əsər tədris edilərkən müəllim proyektor, səsucaldan və maqnitofon kimi texniki vasitələrdən istifadə edərək diktör, aktyor və ya natiqlərin ifadəli oxularını nümayiş etdirə bilər. Bu üsul şagirdlərin ədəbi tələffüz qaydalarını öyrənməsi və düzgün tələffüzə yiyələnməsi üçün olduqca faydalıdır. Diktör və aktyorların nitqi, adətən, yüksək səviyyəli ədəbi tələffüzün etalonu hesab olunur. Onların danışq və oxu tərzini intonasiya baxımından zəngin, rəngarəng və nümunəvidir.

Ədəbi tələffüz vərdişlərinin aşılınması üçün metod və yanaşmalar:

1. Səslərin fərqlərini dərk etmə qabiliyyəti

Şagirdlərə eyni və ya yaxın səslərin fərqlərini dərk etməyi öyrətmək lazımdır. Bu, onların dilin fonetik xüsusiyyətlərini düzgün mənimsəməsinə kömək edir.

2. Səslərin düzgün tələffüzü üzrə iş

Yanlış tələffüz hallarının qarşısını almaq üçün səslərin xüsusiyyətləri nəzəri və praktiki şəkildə öyrədilməlidir. Bu, şagirdlərin diqqətini fonetik incəliklərə yönəltmək üçün mühüm addımdır.

3. Söz daxilində səsləri anlama vərdişi

Şagirdlər sözlərin daxilindəki səsləri və onların birləşmələrini asanlıqla müəyyən etməyi bacarmalıdırlar. Bunun üçün səslərin fizioloji və akustik xüsusiyyətlərini öyrətmək və dəyişikliklərə diqqət yetirmək tələb olunur.

4. Nitqin təhlili və qiymətləndirilməsi

Şagirdlər yalnız öz nitqini deyil, başqalarının nitqini də təhlil edib qiymətləndirmək vərdişi qazanmalıdırlar. Bu, onların tələffüz səhvlərini daha tez aşkar edib düzəltməsinə imkan yaradır.

5. Diqqət və iradənin tərbiyəsi

Düzgün tələffüzə nail olmaq üçün şagirdlərin diqqət və iradəsini formalaşdırmaq vacibdir. Onlar nitqi dayandırmağı, fikri cəmləməyi və səhvlərin qarşısını almaq üçün özlərini idarə etməyi öyrənməlidirlər [1, s. 67].

Nəticə və elmi yenilik. Ədəbi tələffüz vərdişlərini qazanmaq uzunmüddətli bir prosesdir. Şagirdlər bu qaydalarla məktəbə qədəm qoyduqları ilk gündən tanış olmalı və məktəbi bitirənə qədər davamlı olaraq məşq etməlidirlər. Bu yanaşma, onların nitqinin tədricən daha mükəmməl və ədəbi tələffüz normalarına uyğun şəkildə formalaşmasını təmin edəcəkdir.

Müəllimlər bu prosesdə səlis və nümunəvi danışqla şagirdlərə nümunə olmalı, praktiki məşğələlərlə onların diqqətini nitq mədəniyyətinin inkişafına yönəltməlidirlər.

Şagirdlərin ədəbi tələffüz bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi təkcə tədris məqsədləri baxımından deyil, eyni zamanda tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə də olduqca mühüm və təsirli prosesdir. Müəllimlər, həm dərs zamanı, həm də dərslərdən kənar fəaliyyətlərdə şagirdlərlə ünsiyyət qurarkən öz danışığını orfoepiya qaydalarına uyğun şəkildə formalaşdırmalı və sözləri düzgün tələffüz etməklə onlara nümunə olmalıdırlar. Müasir təhsilin inkişafı istiqamətində qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biri cəmiyyətə faydalı, həyatda öz mövqeyini müəyyən edə bilən savadlı mütəxəssis və şəxsiyyətlərin hazırlanmasıdır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi müəllimdən məqsədyönlü fəaliyyət və yüksək peşə bacarığı tələb edir. Müəllim hər zaman yadda saxlamalıdır ki, bu gün parta arxasında əyləşən hər bir şagird, sabahkı cəmiyyətin formalaşmasında əsas rolə malik olacaq. Cəmiyyətin gələcək inkişafı məhz bugünkü gənclərin hazırlıq səviyyəsindən asılıdır.

Azərbaycan dili fənninin tədrisində kommunikativ ideyalar və metodlara yer verilməsi, şagirdlərə nitq, linqvistik və kommunikativ kompetensiyaların öyrədilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin düşünmə, öyrənmə, anlama və danışma vasitəsi olduğu nəzərə alınaraq, onun qrammatik qaydaların əzbərləndirilməsi yolu ilə deyil, şagirdlərə zəruri nitq bacarıqlarının aşılması vasitəsilə öyrədilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Bu yanaşma, Azərbaycan dili fənninin tədrisinə praktik istiqamət vermiş və şagirdlərdə kommunikativ bacarıqların, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılmasını təmin etmişdir.

Nitq mədəniyyəti, insanın cəmiyyətdə, ailədə və müxtəlif sosial mühitlərdə ünsiyyət qurarkən müəyyən qayda və normalara uyğun davranışını ifadə edir. Dilin fonetik, leksik və qrammatik sistemində müəyyən olmuş normalara əməl etmək isə bu mədəniyyətin əsas şərtidir. İnsanların gündəlik ünsiyyətdə bu normaları tətbiq etməsi onların dil biliklərinin inkişafı və ünsiyyət bacarıqlarının tərbiyə olunması ilə nəticələnir. Bu səbəbdən nitq mədəniyyətinin formalaşması Azərbaycan dili fənninin tədrisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [4, s. 7].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri. Bakı: APİ, 1995, 235 s.
2. Bəliyev A., Bəliyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 2007, 426 s.
3. Əhmədov B. Ana dili tədrisində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları. Bakı, 1967, 83 s.
4. Kərimov Y. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı: Azər nəşr, 2009, 280 s.
5. Qurbanov V. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı: APİ, 2012, 180 s.

NAXÇIVAN ŞİVƏLƏRİNDƏ İKİDƏN ARTIĞ MORFOLOJİ SADƏLƏŞMƏNİN DERİVATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zülfüyyə İsmayıl

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ismayilzulfiyye@yahoo.com

Abstract

Derivative features of more than two morphological simplifications in Nakhchivan dialects

This article analyzes the derivational features of more than two morphological simplifications in the Nakhchivan dialects. Morphological simplification is part of the general simplification in the language. Here, some of the suffixed words that have merged with ancient monosyllabic roots were studied, and the process of simplification of a group of derivative words was traced. Based on the research conducted, it became clear that such words make up a large part of polysyllabic words. They were formed by merging one, two and three suffixes with a monosyllabic ancient root. Such words can be divided into three groups: a) Simplification of words with one suffix; b) Simplification of words with two suffixes; c) Simplification of words with three suffixes. The first group of words is considered to be a single morphological simplification, the second group of words is considered to be a double morphological simplification, and the third group of words is considered to be a triple morphological simplification. A group of words was studied in a historical-comparative plan; they were compared with the ancient sources of Turkic languages, modern languages and dialects. This includes words that are derived from the combination of an ancient root and three suffixes. That is, the ancient root word, along with the three suffixes, has replaced the simple word.

Keywords: *Nakhchivan, dialect, accent, simplification, morphology.*

Giriş. İndi ölkəmizdə dialekt və şivələrin fundamental tədqiqi daha yüksək mərhələyə daxil olmuşdur. Yeni təfəkkür dövrü Azərbaycan dilçiliyinin bir sahəsi olan şivələr leksikanı tarixi müqayisəli şəkildə tədqiq etməyi aktual bir problem kimi qarşıya qoymuşdur. Həm də indi kökə qayıtmaq, xalq dilinin dərin leksik qatlarını öyrənmək, şivə sözlərinin törəmə modellərini müəyyənləşdirmək, onların fono-semantik inkişafını izləmək, söz yaradıcılığı üsullarını qohum dillərin materialları ilə müqayisəli araşdırmaq çoxdan həllini gözləyən problemdir. Ona görə də belə bir məqalənin yazılması məqsədəuyğundur.

Əsas hissə. Morfoloji sadələşmə dildə bir qanun kimi - sadələşmə qanununun bir hissəsi kimi daim fəaliyyət göstərir. Qədim birhecalı söz kökünə bir şəkilçi bitişərək sadələşmə yaratdığı kimi, bir kökə iki şəkilçi də birləşib sadələşmə əmələ gətirir. Belə sadələşməni ikiqat morfoloji sadələşmə saymaq olar. Bu zaman qədim kökdə və ona qovuşan şəkilçidə semantik boşalma gedir, bir kök və iki şəkilçi bir sadə söz yerinə keçir. Sözdə və şəkilçilərdə bu və ya digər dərəcədə forma dəyişmələri baş verir. Məsələn: Ayama - ləqəb. Naxçıvan şivələrindən fərqli olaraq Azərbaycan dili şivələrində həmin sözün ayılğa/aylığa, ə:lğa, ə:lqa, əyəlqa şəkilləri də var. Buradakı semantik fərqlər təbiidir. Sözün fonovariantları çox olsa da, məna qədim bir kökə bağlanır. Sözün ay//əy - hissəsi kök, -ıl, -al, və -qə, -qa şəkilçilərdir. Bu ikiqat şəkilçili sözə başqa türk dillərinin faktları prizmasından baxanda mənzərə aydınlaşır. V.V.Radlovun lüğətində ayıt [4, s. 222] danışmaq, ayalğı [4, s. 213]. 1-nitq dəyişməsi, aya [1, s. 67] həyəcan, cavab, qazaxca ay “qışqırtı”, oyrotca ay “avaz”, qaraqalpaqca aykan “səs-küy, səsə gəlmək, dalaşmaq”, çuvaşca ıyt “soruşmaq, sual vermək”, xakasca ayt, aytarğa “danışmaq”, başqırca ay “oy”, altayca aytba “danışmaq”, qırğızca aybok //aytak “çığırtı”, noqayca aytun//ayt “danışmaq, söyləmək” və s. Deməli, qazax və başqır dillərindəki ay - yuxarıdakı sözlərin kökü olduğu kimi, dialektal ayalğa/ayılğa/aylığa/ə:lğa/əyəlğa sözlərinin də (a-ə saitləri uyğun və ya əvəzlənən səslərdir) kökü eynilə ay sözü olub de, söylə, səs çıxar, adlandır və s. mənalar qazanmış qədim ay//oy nidasıdır.

Həmin dialektal sözlərdəki –al//ıl eyni şəkilçinin fonovariantı sayıla bilər. –qaq şəkilçisi qapalı hecalıqdan açıq hecalığa doğru inkişaf edərək son samitin düşməsi nəticəsində –qa şəklində formalaşmışdır. Ayama sözü Cənub şivələrində daha çox işləkdir. Ayama sözündən bəhs edən B.Əhmədov onun kökünü aya feli, –ma hissəsini feldən isim düzəldən şəkilçi kimi izah edir. Doğrudur, sözün aya şəklinin XI əsrdə türk dilində işləndiyini M.Kaşğari də qeyd edib. Bununla belə, həmin kök özü də düzəltmə sözün birqat sadələşməsidir. Bu sadələşmə hələ o dövrdə formalaşmışdır. H.Bayramova görə ayama sözü əvvəllər ayaq ayamaq şəklində frazeoloji birləşmə kimi işlənib, sonralar ayamaq sözünün son samiti düşərək söz ayama şəklini almışdır. Çox güman ki, ayama sözü lap əvvəl, ay-səs, çıxırtı, səs çıxarma mənasında işlənmiş, sonra ondan ay+a feli formalaşmışdır. –ma isə feldən isim düzəldən şəkilçidir. Deməli, ayama sözündə ikiqat şəkilçi var. Buna əsas ay kökünün ayıt şəklidir. Öncə ay-ı-ıt hissələrindən ibarət olmuş sözdən yanaşı iki qapalı saitə bir düşərək ayıt forması, ondan da –ı düşərək geniş işlənən ayt şəklində düzəltmişdir. Odur ki, aybır - sözü ay//ıt//ır kimi bərpa edilə bilər: ayıt/ayıtır/aytır/aybır. Sadalanan variantların hamısında ay qədim kök hesab edilir. Bunun türk dilinin Giresun şivəsindəki ayma (II) “ləqəb” sözü də təsdiqləyir. Bu sözün başqa sistemli dilə keçmiş kök forması donaraq qədim şəklini saxlamışdır. Məsələn: udi dilinin Nij şivəsində aytı əsun “danışmaq, söz söyləmək” deməkdir. Yazılı abidələrə əsaslasaq bu qədim söz türk abidələrindəki ay kökü ilə bağlıdır. Onu da qeyd ki, ayama sözündən S.Əlizadə, M.Cavadova da bəhs etmişlər. Onlar da sözün ay hissəsini qədim kök hesab edirlər.

Azərbaycan dilində –aq, –ək şəkilçisi fellərə qoşulub müxtəlif mənalı atributiv və bəzən də substantiv isimlər əmələ gətirir [2, s. 188]. Məsələn, çat (çataq), yat (yataq), çök (çökək), bara (baraq), ələ (ələk) və s. Şivələrdə bir çox sözlər işlənir ki, onlar qədim söz köklərinə –qaq, –gək//aq, –ək- şəkillərinin birləşməsi nəticəsində yeni sözə çevrilmişlər. Yəni qədim birhecalı söz kökü özünün müstəqil işlənmə dövrünü başa vurmuş, Azərbaycan dili şivələrində şəkilçi ilə birləşib sadə sözə çevrilmişdir. Bu inkişaf prosesi şivələrdə iki istiqamətdə getmişdir. Bir qrup sözlərdə –aq, –ək şəkilçisinin qədim forması –qaq, –gək söz kökünə birləşmiş, bir qrupunda isə köklə şəkilçinin birləşdiyi zamandan şəkilçinin ilk samiti düşmüş, qədim söz kökü ilə aq//–ək şəkilçisi birləşərək sabitləşmişdir.

Alaşa - zəif, arıq at mənasındadır. Türk dillərində, onların qədim mənbələrində həmin sözün işləndiyi bəllidir. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, alasa, alaşa fonovariant sözlər at anlayışı ilə bağlıdır. Bizi maraqlandıran bu sözün quruluşudur. Əgər sözün son hecasını - yəni –şa hissəsini müasir Azərbaycan dilindəki –ca kiçiltmə şəkilçisi kimi götürsək, onda ala sözü də iki hissədən - kök və şəkilçinin qovuşuğundan ibarət olmalıdır. Belə olduqda alaşa bir qədim söz kökü və ikiqat şəkilçidir. Burada al- söz kökünün alaşa sözü ilə semantik əlaqəsi müəyyən edilməlidir. Qədim türk lüğətindəki al III aşağı, aşağı hissə, alt sözünün mənalı ilə alaşa sözünün al - hissəsi semantik cəhətdən uyğun gəlir. Bu kök də alçaq, alt kimi ədəbi dil sözləri ilə birləşir. Demək, alaşa (al+a+şa//al+a+ca) sözü zəif, yerləşiz at mənasındadır.

Arxac//arxaş - ilin isti fəsillərində sürü və naxırın gecələr yatdığı yer. Bu sözün təhlilində ədəbi dildəki arx kəlməsindən başlamaq lazımdır. Sonu qoşa samitli arx sözü tarixən belə ola bilməzdi. Çünki sözsonu qoşa samitlilik sözlərin tarixinin müəyyən mərhələsinin məhsuludur. Ona görə də arx sözü bir çox qədim və müasir türk dillərinə aid mənbələrdə ikihecalı söz kimi qeyd edilir. Bu söz qədim türk lüğətində arıq M.Kaşğarinin Divanında ikihecalı olub bizdəki arx mənasındadır. Bununla belə arx sözünə aruq//aruk şəklində monqol, başqırd və çığatay dillərində də rast gəlirik. Qırğız dilində ayruk, altayca arıq, başqırca arık, özbəkçə arık, uyğurca arık, qaraqırpaqca arık I, tatarca arık, türkməncə arık (a:) “arx, kanal, çay yatağı”, monqolca arx “quyu, çökəklik”, türkcə örek “kiçik çay” mənasındadır. Azərbaycan ədəbi dilindəki arx sözü qərb şivələrimizdə arıx şəklində işlənir və qədim formanı qoruyub saxlamışdır. Türk dillərinin və onların qədim mənbələrinin verdiyi faktlara əsaslanaraq arıq, aruk, a:rik, ark, arx, örk, ərх, арна, ырк və s. sözlərin sonu qoşa samitli formanın sonradan ikinci hecadakı dar, qapalı saitə düşməsi nəticəsi olduğunu söyləmək olar. Demək, sözün arık forması kök və şəkilçinin ayrılmaz şəkildə birləşməsidir. Çünki bütün misallarda ar-kökü dəyişmir. Həm də unutmamaq olmasın ki, Sibir,

Monqolustan, Orta Asiya, Türkiyə və Azərbaycanda, Şimali Qafqazda bu kökün bir variantı ilə ırmaq (Qızıl İrmaq, Dəlicə İrmaq, Yeşil İrmaq) “çay yatağı” sözü çox işləkdir və bütün hallarda çayın, suyun torpaqda yuyub açdığı xəndək mənasındadır. Dialektal arxac sözü çox güman ki, arıxac formasının fonetik sıxılma nəticəsi ola bilər. Şivələrimizdəki arxan//arxaş sözünə yaxın formalı arxaş sözünə qaraqalpaq dilində “təpənin arxası” mənasında rast gəlirik. Bu da dağın şimalı, o üz, çökəklik anlayışı ilə bir məna yuvasına düşür. Beləliklə, arx sözü birqat, arxac sözü isə ikiqat morfoloji sadələşməyə aiddir, kökləri eyni olub, müasir dildəki yar, -yır (t), yaz-(r-z) və başqa türk dillərindəki ir-er, ır, ilə bu ar sözü eyni köklüdür.

Naxçıvanın şivələrində bir çox sözlər işlənir ki, onlar həmin şəkilçilərlə formalaşmış, amma qədim kök öz müstəqil işlənmə funksiyasını itirmiş və indi söz kökü şəkilçi ilə qovuşmuş haldadır. Məsələn: ağnax, ağanax gölmə kimi bir yerdə toplanan palçıqlı su, lehməli gölmə (Bizim heyvannar hamısı bu sahat ağnaxba sərinliyillər). Ağnamax - uçub tökülmək; ağnax tozlu quru yer. Bu sözün kökü ağ- felidir, anaq//nax mürəkkəb şəkilçidir.

Müasir Azərbaycan dilində aq - feli işlənir. Lakin türk dillərinin qədim mənbələrində, indiki türk dillərində və onların şivələrində həmin qədim fel qorunub saxlanmışdır. Məsələn, uygurca ağ -“əyilmək, yerə tökülmək”, kumıkca abmak “əyilmək, aşağı düşmək”, özbəkce ağmək “əyilmək, tökülmək”, qaraqalpaqca ayma “böyür üstə çevrilmək”, ayna “yerə tökülmək”, böyür üstə çevrilmək, aynaki malın çöldə yığıldığı yer” mənasındadır. Qaraqalpaq dilində ay feli indi də işləkdir. V.V.Radlovun lüğətində ağ sözünün üçüncü mənası əyilmək, yerə tökülmək anlamlarını bildirir [4, s. 142].

Öynə // öyün günün üçdə bir hissəsi keçmiş dövr, zaman. 1-günorta, 2-günorta istirahəti. Bu sözün məna çalarları da var. Bəzi mənbələrdə öynə isim. məhəlli. 1. Bax: növbə kimi qeyd edilib. Amma dialektal məna bununla uyuşmur. İkinci məna isə dəfə (miqdar mənasında) kimi izah edilir. Bu sözə bədii əsərlərdə də rast gəlinir (İşə buyurarsan, naxoşam deyər, Öynədə bir badya doğrama yeyər – (Aşıq Ələsgər). Bu sözün öylə (1) arxaik mənası isə “günorta” dialektal mənaya daha yaxındır. Türk dillərinin etimoloji lüğətində bu sözün öylə şəkli başlanğıc forma kimi qeyd edilib, amma Azərbaycan dilində işləndiyi və fonovariantı göstərilməmişdir [2, s. 511]. Qədim mənbələrdə, müxtəlif türk dillərində həmin sözün öylə, uylə, uyle, ule, övlə, özlə, eylen, əylən, uylen, u:lən, öyleyin, uləin uyle fonovariantları var. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin müxtəlif tarixi dövrlərində bu söz işlənmişdir. Məsələn, “Oğuznamə” də öylə “günorta yeməyi, günorta” (Sabah yuxusu quzu ətidir, öylə yuxusu qoyun ətidir, axşam yuxusu sığır ətidir), “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanlarında və başqa tarixi mənbələrdə öyün şəklindədir. M.Kaşğari öynə sözünü həmin mənalı öy- kökü ilə əlaqələndirir [3, s. 47]. Fikrimizcə, müasir öy sözü əvvəlcə, öq, daha sonra ök (mus. et: uyut-ukut-uqut, söyub- sökub- söqub və s.) şəklində olmuşdur ki, bu da ev kökü ilə birləşir. Deməli, dialektal öynə sözünü öqünə//ökünə//öyünə şəklində ikiqat şəkilçinin və bir kökün birləşməsi və ya qovuşması saymaq olar.

Ölüşkəmək // Ökəşmək - büküşmək, əzilmək. Azərbaycanın dialekt və şivələrində bu sözün ökəşix, ökəşbir-, ökəşixli, ökəş-əkəş kimi müxtəlif törəmələri də dialektal şəkildə işləkdir. Həmin sözü kök və şəkilçiyə ayırdıqda (ök+əş) ök - müstəqil söz kimi anlaşılmır. Əslində bu ök- kökü müasir dildəki ov- feli olub türk dillərində geniş yayılmışdır. Ov - felindən ətraflı bəhs edən Səlim Cəfərov onun aşağıdakı fonovariantlarını göstərmişdir [2, s. 401]: ov,-oq-, o:-, uq:-, un-, ın-; həmin köklərin dörd məna qrupundan üçü Azərbaycan dili şivələrindəki ökəş sözünə uyğundur.

Başqırdca öykəu, qırğızca öykə, Azərbaycan dili şivələrində öy - kələ - //övkələ sözləri ilə ov - feli bir fonosemantik kökə bağlanır. Demək öyük//ovuq ikiqat şəkilçili söz olmuş, sonralar öyükəş səs düşümü ilə ökəş şəklində formalaşmışdır. Bu isə ikiqat şəkilçi qovuşuğu ilə şərtlənir: ov+uq+aş //oğ+uq+aş//öy+ük+aş (öükəş) ökəş və s.

İməci - iməcilikdə iştirak edən adam. “İməci aparmaq, iməci çağırmaq, iməci getmək” kimi ifadələr Naxçıvan şivələrində işlənir. Bu söz ədəbi dilə şivələrdən keçmişdir. Biz iməcilik, iməci sözlərinə bu şəkildə yalnız Azərbaycan dilində rast gəlirik. Lakin bu söz başqırdca ömə, türkməncə ume, kazaxca umə, tatarca ömə, öməcə, xakasca ömə, altayca ömö, türkcə imeje//imeji//emec, qaqauzca meji//imeji//emec şəklində işlənir. Bu sözlərdəki -i, -ə, -u, -ö ünsürləri tarixi

əvəzlənmələrdir. S.Cəfərova görə imec, imeje sözləri im-meji, im-məci şəklində olmuşdur. Sözüün kökü im-//em-//en- hissəcikləridir. Demək indiki imməci//iməci sözünün kökü ümumtürk emqek və bizim əmək sözü ilə əlaqədardır. Türk dillərində bu sözün emqek, emqək, ömqək, imqək, emek, embek, enbek və nəhayət əmək formaları işlənir [2, s. 272]. Onlarında ümumi mənası iş, zəhmət, əziyyət, qayğı mənalarını bildirir. Belə olanda iməci sözünü im-mə-ci kimi hissələrinə ayırmaq olar. Qoşa samitin biri düşmüş və iməci sözü kök və ikiqat şəkilçinin qovuşması ilə sabitləşmiş olur.

Üçqat morfoloji sadələşmə. Şivələrdə bir çox sözlər işlənir ki, onlar bu gün sadə leksik vahidlərdir. Müasir türk dillərində və şivələrində, qədim türk mənbələrində rast gəlinən faktlardan aydın olur ki, belə sözlər üçqat şəkilçinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Qədim söz kökü həmin şəkilçilərlə qovuşduğu dövrdə kök asemantikləşmiş, yəni müstəqil işlənmə, ayrıca məna bildirmə gücünü itirmiş, şəkilçilərlə birləşəndə sadə söz kimi işlənmişdir. Onu da xatırladaq ki, qədim kök çoxmənalı olduğu üçün müxtəlif şəkilçilərlə birləşib sadə sözə çevrildikdə hər yeni forma qədim mənalardan birinə xidmət etmək üçün sabitləşmişdir. Bu isə həmişə belə olmamışdır. Bəzi qədim kök daşdığı məna yükünün bir hissəsini özü müstəqil işlənərək davam etdirmiş, digər mənalara köklə şəkilçinin qovuşduğunda sabitləşmişdir. Hər iki hal üçqat morfoloji sadələşmədə də müşahidə edilir.

Acıtma - xəmrə / xamra, maya. Burada sözün ac hissəciyi qədim kök, -it, -ma isə şəkilçidir. Ac sözü müstəqil şəkildə ədəbi dildə işlənir və izahlı lüğətdə onun dörd mənası verilmişdir. Bunlardan birincisi acmaq mənasındadır. Başqa qədim söz kökləri kimi bu forma da həm fel, həm də isim kimi işlənən sinkretik sözdür. Qədim mənbələrdə ac və aç sözü eyni mənada işlənmişdir. Bu gün ac və aç sözləri fel və ad kimi bir çox türk dilində işləkdir. Məs.: tatarca ac “aç”, qırğızca ac “aç”, özbəkce oc “aç”, xakasca ac “aç”, qaraqalpaqca aş “aç”, uygurca ac “aç”, kumıkca “aç”, başqırca as “aç”, türkməncə ac “aç”, kazaxca aş “aç”, noqayca aş “aç” sözləri buna misal ola bilər. V.V.Radlovun lüğətində ac//aş//a:s// aiş fonovariantlar [4, s. 57] “aç” mənasındadır.

Aç ünsürü qədim söz kökü olmuş, sonralar ona-ı şəkilçisi əlavə olunaraq düzəltmə söz kimi işlənmişdir. Deməli bu mərhələdən sonra ikinci, üçüncü şəkilçi həmin sözə qoşulduqda (ac-ı-it-ma) o əvvəlki mənasını itirərək yeni məna kəsb etmişdir. Bu proses başqa türk dillərində -ki, -ke şəkilçisi ilə tamamlanmışdır.

Nəticə. Morfoloji sadələşmə dildə ümumi sadələşmənin bir hissəsidir. Burada qədim birhecalı köklərə qovuşmuş şəkilçili sözlərin bir qismi araşdırılmış, bir qrup düzəltmə sözlərin sadələşməsi prosesi izlənilmişdir. Aparılmış araşdırma əsasında bəlli olmuşdur ki, çoxhecalı sözlərin böyük bir hissəsini bu cür sözlər təşkil edir. Onlar birhecalı qədim köklə bir şəkilçinin, iki və üç şəkilçinin qovuşması ilə formalaşmışdır. Belə sözləri üç qrupa bölmək olar:

a) Bir şəkilçili sözlərin sadələşməsi; b) İki şəkilçili sözlərin sadələşməsi; c) üç şəkilçili sözlərin sadələşməsi. Birinci qrup sözlər birqat morfoloji sadələşmə, ikinci qrup sözlər ikiqat morfoloji sadələşmə, üçüncü qrup sözlər isə üçqat morfoloji sadələşmə hesab edilir.

Birqat morfoloji sadələşmə. Bir qrup söz tarixi-müqayisəli planda araşdırılmışdır; onlar türk dillərinin qədim mənbələri, müasir dilləri və şivələrinin faktları ilə tutuşdurulmuşdur.

İkiqat morfoloji sadələşmə. Bu hissədə birhecalı sözlərə iki şəkilçinin birləşməsi ilə düzəltmə sözlərin sadələşməsi izlənilmişdir.

Üçqat morfoloji sadələşmə. Buraya elə sözlər aid edilmişdir ki, onlar bir qədim kök və üç şəkilçinin qovuşmasından törəmişlər. Yəni qədim söz kökü üç şəkilçi ilə birlikdə sadə söz yerinə keçmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA, 1962, 326 s.
2. Cəfərov S. Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
3. Mahmud el- Kaşgari. Divanü Lügat-it Türk. Serab Tuba Yurt Sevər və Seçkin Erdi. İstanbul, 2005, 512 s.
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. М.:1991, 445 с.

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASININ SEMANTİK VƏ PRAQMATİK ASPEKTLƏRİ: ÇAĞDAŞ TƏDQIQATLAR KONTEKSTİNDƏ

Çinarə Şahbazlı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Biznes Universiteti

Chinara.shahbazli@mail.ru

Abstract

Semantic and Pragmatic Aspects of the Possesiveness Category: In the Light of Contemporary Research

This article investigates the semantic and pragmatic aspects of the category of possessiveness in the context of contemporary linguistic researches. The main focus is on studying not only grammatical structures, but also semantic and cognitive aspects of possessiveness. The semantic aspects of possessiveness give information about the semantic expression of ownership relations and these relations provide semantic connections that indicate the belonging of objects or persons to each other.

Pragmatic aspects investigate the use of possessiveness expressions in context and their role in mutual relations.

The article emphasizes that the semantic and pragmatic aspects of the category of belonging have been widely studied in modern research and that this concept occupies an important place in linguistics. Comparative analysis of the means of expression of this category in different languages provides valuable information in terms of studying the concept of "language typology".

Keywords: *semantics, pragmatics, syntactic aspect, cognitive linguistics.*

Giriş. Bu məqalə, mənsubiyyət kateqoriyasının semantik və praqmatik aspektlərini çağdaş dilçilik tədqiqatları kontekstində araşdırır. Əsas diqqət, mənsubiyyətin yalnız qrammatik strukturları deyil, həm də semantik və koqnitiv aspektlərinin öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Mənsubiyyətin semantik aspektlərində sahiblik münasibətlərinin məna ifadəsi haqqında məlumat verilir və bu münasibətlər, obyektlərin və ya şəxslərin bir-birinə aid olduğunu göstərən semantik əlaqələrini təmin edir.

Praqmatik aspektlər, mənsubiyyət ifadələrinin kontekstdəki istifadəsini və qarşılıqlı əlaqələrdəki rolunu araşdırır.

Məqalə, mənsubiyyət kateqoriyasının semantik və praqmatik aspektlərinin çağdaş tədqiqatlarda geniş şəkildə araşdırıldığını və bu anlayışın dilçilikdə mühüm yer tutduğunu vurğulayır. Müxtəlif dillərdə bu kateqoriyanın ifadə vasitələrinin müqayisəli təhlili, dil tipologiyası" anlayışının öyrənilməsi baxımından dəyərli məlumatlar təqdim edir.

Əsas hissə. Mənsubiyyət kateqoriyası dilçilikdə mühüm yer tutur və çağdaş tədqiqatlarda bu anlayışın semantik, sintaktik, koqnitiv və praqmatik aspektləri geniş şəkildə araşdırılır. Müxtəlif dillərdə bu kateqoriyanın ifadə vasitələrinin müqayisəli təhlili, dil tipologiyası və insan təfəkküründəki "aidiyyət" anlayışının öyrənilməsi baxımından dəyərli məlumatlar təqdim edir.

Mənsubiyyət kateqoriyası dilçilikdə sahiblik və aidyyət münasibətlərini ifadə edən mühüm qrammatik kateqoriyadır. Bu kateqoriya, obyektlərin və ya şəxslərin başqa obyekt və ya şəxslərə aid olduğunu göstərir. Müxtəlif dillərdə mənsubiyyət morfoloji, sintaktik və leksik vasitələrlə ifadə olunur [1, s. 25]. Çağdaş tədqiqatlarda mənsubiyyətin yalnız qrammatik strukturlar çərçivəsində deyil, həm də semantik və koqnitiv aspektləri araşdırılır [2, s. 35].

Mənsubiyyət kateqoriyası yalnız qrammatik deyil, həm də semantik (məna) baxımdan dilin dərin qatlarını əks etdirir. İsimlərlə şəxs arasında mənsubiyyət əlaqəsinin formalaşmasında yalnız struktur deyil, həm də məzmun və münasibət aspektləri ön plana çıxır. Mənsubiyyət şəkildə ifadə olunan məna çalarları müxtəlif kontekstlərdə fərqli semantik yüklə çıxış edir [5, s. 31].

Mənsubiyyətin semantik aspektləri, sahiblik və aidiyyət münasibətlərinin mənacə ifadəsini əhatə edir. Bu münasibətlər, obyektlərin və ya şəxslərin bir-birinə aid olduğunu göstərən semantik əlaqələri əhatə edir. Məsələn, “mənim kitabım” ifadəsində “kitab” obyektinin “mən” şəxsə aid olduğu semantik olaraq ifadə olunur.

Semantik baxımdan, mənsubiyyət müxtəlif növ sahiblik münasibətlərini ifadə edə bilər:

- Fiziki sahiblik: Bir şəxsin bir obyektə fiziki olaraq sahib olması.
- Emosional və ya sosial bağlar: Mənsubiyyət ifadələri, emosional və ya sosial əlaqələri də ifadə edə bilər. Məsələn, “mənim müəllimim” ifadəsi, müəllim və tələbə arasındakı sosial əlaqəni göstərir.
- Metaforik mənsubiyyət: Bəzi hallarda, mənsubiyyət ifadələri metaforik mənalara daşıya bilər. Məsələn, “onun fikri” ifadəsi, bir fikrin müəyyən bir şəxsə aid olduğunu göstərir.

Mənsubiyyətin semantik aspektləri göstərir ki, bu kateqoriya sadəcə dilin qrammatik strukturu ilə məhdudlaşmır. Əksinə, mənsubiyyət vasitəsilə insanla obyekt, fikir, hiss və sosial quruluş arasında dərin semantik münasibətlər qurulur. Bu münasibətlər kontekstdən və istifadə məqsədindən asılı olaraq fərqli semantik funksiyalar daşıyır. Beləliklə, mənsubiyyət kateqoriyası dilin yalnız struktural deyil, həm də konseptual və mənəvi təbəqələrinin təzahürüdür [6, s. 47].

Dil yalnız informasiya ötürmək vasitəsi deyil, həm də kimlik ifadəsinin əsas alətlərindən biridir. Danışanlar müəyyən sosial, mədəni, etnik, dini və ideoloji qruplara mənsub olduqlarını dil vasitəsilə ifadə edirlər. Mənsubiyyətin bu cür ifadəsi isə dilin pragmatik aspektləri ilə sıx bağlıdır. Pragmatika, dilin situasiyaya və kontekstə bağlı şəkildə necə istifadə edildiyini araşdıraraq, mənsubiyyətin də necə və nə üçün vurğulandığını anlamağa imkan verir.

Pragmatik aspektlər, mənsubiyyət ifadələrinin kontekstdəki istifadəsini və qarşılıqlı əlaqələrdəki rolunu əhatə edir. Pragmatik baxımdan, mənsubiyyət ifadələri aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirə bilər:

- İdentifikasiya: Mənsubiyyət ifadələri, obyektlərin və ya şəxslərin müəyyənləşdirilməsində istifadə olunur. Məsələn, “sənin kitabın” ifadəsi, konkret bir kitabın müəyyən bir şəxsə aid olduğunu göstərir.
- Sosial münasibətlərin ifadəsi: Mənsubiyyət ifadələri, sosial münasibətləri və statusları əks etdirə bilər. Məsələn, “bizim evimiz” ifadəsi, bir ailənin və ya qrupun bir evə aid olduğunu göstərir.
- Emosional münasibətlərin ifadəsi: Mənsubiyyət ifadələri, emosional münasibətləri və bağlılıqları ifadə edə bilər. Məsələn, “mənim dostum” ifadəsi, bir şəxsin digərinə olan emosional bağlılığını göstərir.

Müasir tədqiqatlarda mənsubiyyət kateqoriyasının semantik və pragmatik aspektləri müxtəlif yanaşmalarla araşdırılır:

Kognitiv dilçilik yanaşması: Bu yanaşmada, mənsubiyyətin insanın dünyanı qavrama və kateqorizasiya etmə prosesləri ilə əlaqələndirilir. Mənsubiyyət, insanın “mülkiyyət” anlayışı ilə əlaqələndirilir və yalnız fiziki sahibliyi deyil, həm də emosional və sosial bağları ifadə edir [4, s. 27].

Tipoloji yanaşmalar: Dillərarası müqayisəli tədqiqatlar, mənsubiyyətin necə ifadə olunduğunun dil tipindən asılı olduğunu göstərir. Bəzi dillərdə morfoloji strukturlarla, bəzilərdə isə sintaktik konstruksiyalarla ifadə olunur.

Pragmatik yanaşmalar: Pragmatik yanaşmalarda, mənsubiyyətin kontekstdən asılı şəkildə dəyişən və qeyri-formal münasibətlər sistemində necə işləndiyi tədqiq olunur. Məsələn, “bizim evimiz” ifadəsi, real mənsubiyyəti deyil, emosional və sosial kimliyi də əks etdirə bilər [3, s. 48].

Mənsubiyyətin pragmatik aspektləri, dilin yalnız kommunikativ deyil, həm də sosial və kimlik formalaşdırıcı funksiyasını ortaya qoyur. Danışanlar müəyyən məqsədlərlə – kimlik bildirmək, yaxınlıq yaratmaq, münasibət tənzimləmək və ya mövqə nümayiş etdirmək üçün mənsubiyyətlərini dil vasitəsilə ifadə edirlər. Bu da dilin kontekstual və situativ təhlilini zəruri edir.

Nəticə. Mənsubiyyət kateqoriyası dilçilikdə mühüm yer tutur və çağdaş tədqiqatlarda bu anlayışın semantik və pragmatik aspektləri geniş şəkildə araşdırılır. Müxtəlif dillərdə bu kateqoriyanın ifadə vasitələrinin müqayisəli təhlili, dil tipologiyası və insan təfəkküründəki “mənsubiyyət” anlayışının öyrənilməsi baxımından dəyərli məlumatlar təqdim edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Comrie, B. (1981). *Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology*. Oxford: Blackwell.
2. Haspelmath, M. (2008). *A frequentist explanation of some universals of reflexive marking*. *Linguistic Discovery*, 6 (1), 40–63. (Qeyri-müəyyən mənsubiyyət və onun semantik yükləri haqqında məlumat verir.)
3. Halliday, M.A.K., & Matthiessen, C. (2004). *An Introduction to Functional Grammar* (3rd ed.). London: Arnold. (Funksional yanaşmada mənsubiyyətin mətn daxilindəki funksiyası.)
4. Heine, B. (1997). *Possession: Cognitive Sources, Forces and Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Kiefer, F., & Rákosi, G. (2005). *Possessive constructions and the structure of DP*. In *Approaches to Hungarian* (Vol. 9). Amsterdam: John Benjamins.
6. Lyons, J. (1977). *Semantics* (Vol. 1–2). Cambridge: Cambridge University Press.

SAMİT BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏ SAMİT FONEMLƏRİN SƏRHƏDİ MƏSƏLƏSİ

Sədaqət Cumayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

sedaqet.aytacli@mail.ru

Abstract

Boundary meaning of consonant phonemes in consonant combinations

The article deals with the issue of the border of consonant phonemes in consonant combinations. Determination of boundary signals in a speech stream is associated with the separation of parts of the language, consisting of phonological means included in the general phonological system and the prosody system. The position of the border in the structure of the word imposes certain restrictions on the combination of phonemes in this position. At the junction of words, it is clear that there is a hiatus in predicting the distinguishing features of a phoneme. Thus, the processes occurring at the word boundary are linguistically important for determining the status of a particular unit of language.

Keywords: *phoneme inventory, phoneme combination, morpheme, speech act, position.*

Qeyd etmək lazımdır ki, danışq zəncirində fonem birləşmələrinin aşkar edilməsində digər bir məqam söz strukturunun ayrı-ayrı hissələri - başlanğıc, orta və sonluqları ilə bağlıdır. Deməli, söz çoxcəhətli fonetik vahiddir və onun daxilində seqment vahidlərin (sait+samit və ya əksinə) birləşmə xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi kontrastiv və konfrontativ baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu xüsusiyyətlərin öyrənilməsi ana dilində müqayisəyə çətin gələn bir sıra xüsusiyyətləri üzə çıxarmağa imkan verir.

Fonemin işlənməməsi müəyyən fonem sisteminin tipologiyası üçün əhəmiyyət kəsb edən çox vacib hadisədir. Bununla da ayrı-ayrı fonemlərin işlənməsini və birləşməsini bu və ya digər şəkildə məhdudlaşdıran bütün qaydalar fonoloji sistemin təsvirində həmişə diqqətlə müəyyənləşdirilməlidir. Əksər hallarda bu qaydalar əsasında fonemlərin bölgüsünə cəhd göstərilir, bu da həmin funksional bölgünü fonoloji oppozisiyaların məntiqi təhlilindən əldə edilən digər bölgü ilə tamamlayır.

Fonotaktika fonemlərin distribusiyasını və onların birləşmələrini öyrənir ki, bu da dil vahidlərinin birləşmə qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə, habelə konkret bir dilin fonoloji sistemində söz modellərinin fonotaktikasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Sintaqmatikada fonem birləşmələrinin modelləri və qanunları sabit xarakterlidir. Burada fonem birləşmələrinin öyrənilməsində distribusiya xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin konkret dilin sintaqmatikada fonem distribusiyalarının xüsusiyyətlərinin digər dilin faktları ilə izah edilməsi nəzəri baxımdan yolverilməzdir. Başqa sözlə desək, hər bir dil dildaxili qanunlarla tənzimlənən öz arxitektonikası əsasında təsvir edilməlidir. Bir dilin distributiv xüsusiyyətləri digər dilin həmin distributiv xüsusiyyətləri ilə müqayisə edilə bilər (Ицѣва, 1974: 428). Bununla da müqayisə olunan dillərdə fərqli və oxşar birləşmələri aşkar etmək olar (106). Belə yanaşma qeyri-ana dilinin tədrisini və dilöyrənənlərin həmin dilləri mənimsəməsini xeyli yüngülləşdirmiş olar. Təbii ki, xarici dillərin öyrənilməsində əsas çətinlik ana dilinə yad olan fonem birləşmələrinin olmasıdır. Məsələn, alman dilində üç və dördüzvlü samit birləşmələri (ernst, kampfst, Herbst, Straße, Sprache və s.) (ciddi, mübarizə aparırsan, payız, küçə, dil və s.) /rnst, mpfst, rpst, jtr, jpr/ Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyildir və alman dilində tez-tez rast gəlinən bu birləşmələr azərbaycanlıların tələffüzündə müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur (Бейсалов, 306). Deməli, hər bir dildə fonem birləşmələri yalnız xüsusi olaraq konkret dilin daxili qayda və qanunlarına tabedir və fonem birləşmələri hər bir dil üçün ayrılıqda araşdırılmalıdır (243).

Məlumdur ki, danışq axınında fonemlərin modifikasiyası intra- və ekstralingvistik amillərin eynizamanlı təsiri ilə şərtlənmişdir. Bu zaman akustik siqnallar diktordan diktora, danışqın

üslubundan asılı olaraq dəyişir və fonemlərin fiziki səciyyəsinin müxtəlifliyi və artikulyator-akustik və perseptiv əlamətlərin uyğun gəlməməsi danışığın qavranılmasını daha da çətin prosesə çevirir. Bu zaman daha vacib fonetik informasiya kimi öyrənilən dilin fonem inventarına dair biliklər deyil, həm də sistemdəki fonem komplekslərinin müxtəlifliyi, dildə fonemlərin birləşmə qanunauyğunluqları və sintaqmatikada fonem ardıcılıqlarının qurulması qaydalarıdır.

Akustik işarələrin sistemi danışq axını özündə yalnız semantik informasiyanı deyil, həm də danışq axınının müvafiq seqmentlərinin – morfem, söz, cümlə və s. qrammatik və leksik mənalı haqqında informasiya daşıyır və özünün informasiyasının bir hissəsinin həmin vahidlər arasında sərhədləyici (delimitativ) siqnalların yaranmasına sərf edir. Danışq axınının bu xüsusiyyəti haqqında ilk dəfə əsaslı şəkildə N.S.Trubetskoyun tədqiqatlarında bəhs edilir [Трубецкой, 1960: 229-325].

N.S.Trubetskoy, o cümlədən keçmiş sovetlər dilçiliyində sərhəd siqnalları dedikdə, dilin mənalı vahidlərini sərhədləyən vasitələri başa düşürlər. Lakin qərb dilçiliyində *“mənalı elementlərin sərhədlər” anlayışından istifadə etməmək meylli formalaşmışdır* [Глисон, 2008: 11].

Əlavə edək ki, sərhədləyici siqnalların öyrənilməsi istiqamətində əsas çətinlik bu sahədə dəqiq və vahid meyarların olmamasıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, sözün sərhədlərini səciyyələndirən hadisələrin öyrənilməsi onun müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynaya bilər. Sözün ortasından fərqli olaraq, onun sonluğu fonemlərin minimal fərqləndirilməsi mövqeyini təmsil edir. Məsələn, alman dilində /p – b/, /k – g/, /t – d/, /cc – c/, /f – w/ qarşılaşmaları, habelə saitlərin kəmiyyətə görə qarşılaşması neytrallaşır. N.S.Trubetskoyun qeydinə görə, “alman dilində sözün sonluğunda otuz doqquz fonemdən yalnız on səkkizi mümkün olduğu halda, sözün başlanğıcında isə otuz altı fonemin reallaşması mümkündür” [Трубецкой, 1960: 92].

Danışq axınında sərhəd siqnallarının müəyyənləşdirilməsi dilin ümumi fonoloji sisteminə (fonem inventarına) və prosodiya sisteminə daxil olan fonoloji vasitələrdən ibarət hissələrinin ayırd edilməsi ilə bağlıdır. Söz strukturunda sərhədin mövqeyi həmin mövqedə fonemlərin birləşmələrinə müəyyən məhdudiyyətlər qoyur. Sözlərin qovuşuğunda, aydındır ki, fonemin fərqləndirici əlamətlərinin qabaqcadan bilinməsinə dair qırılma baş verir. Beləliklə, sözlərin sərhədində baş verən proseslərin dilin bu və ya digər vahidlərinin statusunun müəyyənləşdirilməsində linqvistik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dildə fonemlər, hər şeydən əvvəl, ayrı-ayrı fonem vahidləri kimi funksional əsasda birləşirlər, bu xüsusiyyət də onların eyni fonetik mövqedə gələrək bir-birilə müəyyən keyfiyyətlərinə görə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq imkanını verir. F.Y.Veysəllinin fikrincə, *“akustik cəhətdən qeyri-identik hadisələrin linqvistik identikliyi şərtləndirən əsas amillərdən birinə mürəkkəb identifikasiya prosesinə məna əlaqəsi aiddir. Məna əlaqəsi variantın bu və ya digər fonemə mənsubluğunu təyin etməyə imkan verir”* [Бейсалов, 2014: 237] qeyd edir. Beləliklə, müəyyən fonem birləşmələrində və ya danışq axınında fonemlərin bir-birindən fərqləndirilməsi onların müəyyən konstitutiv artikulyator-əşitmə xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Fonem birləşmələrində bir fonemin artikulyator-əşitmə məxrəci digər fonem birləşmələrinin tələffüz-əşitmə məxrəcindən yalnız bir fonemin eyni mövqedə əvəzlənməsi zamanı fərqlənmədə baş verir. Fonem birləşmələrinin ayrı-ayrı fonemlərlə üzvlənməsi artikulyator-əşitmə əsasla malikdir, başqa sözlə, bu zaman birləşməyə daxil olan fonemlərin sərhədi məsələsindən danışmaq olar.

Dildə mümkün sərhəd siqnalları danışığın dərk olunmasında əsasdır, çünki nitq zəncirində ayrı-ayrı sözlərin sərhədlərinin təyin olunmasına xidmət edirlər. Ayrı-ayrı dillərdə sözlərdə peroferik mövqələr üçün müəyyən sayda fonoloji markerlər mövcuddur: məsələn müasir rus dilində sözün bitdiyinin göstəricisi kimi sonda cingiltili samitin kar samitlə əvəzlənməsi çıxış edir. İngilis dilində sözün başlanğıcının markeri kimi dişlərarası cingiltili /ð/, habelə /w/, /j/ və /h/ samitləri, sözün sonluğunun fonoloji əlaməti kimi isə /ŋ/ burun sonor samiti çıxış edir. Danışq axınında sərhədləyici siqnallar kimi yalnız ayrı-ayrı fonemlər deyil, həm də fonem kompleksləri çıxış edə bilirlər. Məsələn, ingilis dilində /bw/ və /pw/ ikielementli samit birləşmələri sözün başlanğıcında, /ŋg/ birləşməsi isə sözün sonluğunda mümkün deyildir. Sərhəd siqnallarının fonoloji aspektdən

öyrənilməsində qruplar halında siqnalların, məsələn fonem birləşmələrinin araşdırılması da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Funksional baxımdan kipləşən-partlayışlı samitin ən əsas hissəsi onun kipləşmənin tam saxlanması fazasıdır, fonemin yaranması və eşidilməsinə görə onun sərhədi ondan əvvəl gələn fonemdə qapanmanın qurtarması, reduksiya anı və özündən sonra gələn fonemdə kipləşmənin tam başlanğıcı anı ilə təyin edilir. [Бейсалов, 2014]

Qeyd edildiyi kimi, bir sıra hallarda yumşaq damağın, səs tellərinin, həmçinin qeyri-dodaq samitlərdə dodaqların vəziyyəti verilmiş fonem üçün xarakterik olan ağız boşluğunda digər danışq üzlərinin reduksiyası zaman etibarlı ilə üst-üstə düşür [[Бейсалов, 2014]. Buna görə də belə hallarda yumşaq damağın, səs tellərinin və dodaqların vəziyyəti (dodaqlanmayan samitlərdə) əvvəldə gələn fonemin kipləşmə fazası ilə sonra gələn fonemin ilk fazası arasında sərhədi təyin etmək mümkün olmur. Yumşaq damağın reduksiyası hadisəsi kipləşən - partlayışlı samitlərdən birinin burun samiti olanda, saitə kar samitlə və kar samitin saitə birləşməsində səs tellərinin əvvəlki vəziyyətə qayıtması, eləcə də dodaqların reduksiyası əlavə olaraq dodaqlanmayan fonemlə əvəz ediləndə əlavə sərhəd yarada bilər. Beləliklə, qonşu fonemlər arasındakı sərhəd ağız boşluğunda (udlaq və xirtdəkdə) eyni danışq üzü ilə yaranan iki fonem qovuşuğunda müəyyən edilir, kipləşən-partlayışlı samit səslərdə, ağız-kipləşən-partlayışlı samitin burun samitləri ilə birləşməsində, yalnız yumşaq damağın fəaliyyəti zamanı həmin fonemlərdən birini digərindən ayırmaq olar. G.Linderin dili ilə desək, *“fonemlər müxtəlif danışq üzləri vasitəsi ilə yaranmışsa, onda dodağın və dilin, eləcə də yumşaq damağın hərəkəti, həmin danışq səslərinin birinin digərindən əvvəl gəlməsi və kipləşmə mərhələsindən sonra gələn fonemdə saxlanması və ya reduksiyası eyni anda baş verir”* [Linder, 1977: 256].

Beləliklə, bir fonemdən digər fonemə keçid bir danışq üzü vasitəsi ilə baş verir, eləcə də maneənin əmələ gəlmə yerinin dəyişməsi, fonemin növü (sait, samit) sərhədin müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir. G.Linderin qeyd etdiyi kimi, *“fazalarda müəyyən artikulyator-eşitmə fərqi bu və ya digər fonemin müxtəlif fonem birləşmələrində dəyişməsi, həmin fonemin modifikasiyası (variasiyası) onun funksional bütövlüyünü təmin edir. Mövqe variantları və ya çalarlıqlar onların eyni fonem kimi dərk olunmasına mane olmur”* [257]. Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, funksional planda fonemlər arasındakı sərhəd kifayət qədər aydındır, bu da bir fonemin əsas fazasının başqa fonemin həmin fazasından artikulyator-eşitmə cəhətdən ayrılma tərzinə əsaslanır.

Ona görə də bəzi fonetistlərin, məsələn, P.U.Menseraz və A.Laçerdanın gəldikləri nəticələrə görə, *“artikulyator və akustik planda fonem birləşməsində danışq üzlərinin fasiləsiz hərəkəti və bir elementin digərinə təsiri heç bir an artikulyator hərəkət və ya akustik cəhətdən səslər arasında sərhədi göstərmir” fikirləri ilə razılaşmaq olar* [Menzerath, 1977: 165].

Bu barədə hələ D.Counz öz tədqiqatlarında yazırdı ki, *“həqiqətən qeyd edilmişdi ki, fiziki nöqtəyi-nəzərdən danışq səsləri mövcud deyildir. Danışq səsləri adlandırdığımız fonemlər sintaqmatikada biri digərini əvəz edir. Məlumdur ki, danışqda bir fonemə xas olan xüsusiyyət, özündən əvvəl gələn fonem bitməzdən əvvəl başlayır və özündən sonra gələn fonemin “danışq səslər”inin ardınca tələffüz edilir. Bu danışq səslərinin xarakterik xüsusiyyəti kimi adlandırıla bilər və bu da fiziki nöqtəyi-nəzərdən adətən uzun müddət dəyişməz qalır”* [Jones, 1950: 168].

Danışq üzlərində əzələlərin fasiləsiz fəaliyyəti çox vaxt hətta fonem fazalarında onların hərəkətinin anı olaraq saxlanması da faza sərhədinin sonu olmasını göstərmir, ayrılıqda isə hər bir fonemin sonunda reduksiya və sabit qalmanın tam uzadılması hiss edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir fonemlə digər fonem arasında fazaların qovuşması nöqtəyi-nəzərindən adekvat interferensiyanı ossiloqramda tam detallarla ayıraraq göstərmək mümkün deyil.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, - 1974. - 428 с.
2. Вейсалов, (Вейсyalли) Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы). ДД. “Seçilmiş əsərləri”, - с. 212-522.

3. Трубецкой, Н.С. Основы фонологии / Н.С.Трубецкой. -Москва: Изд-во иностр. лит. - 1960. - 372 с.
4. Глисон, Г. Введение и дескриптивную лингвистику / Г.Глисон. –Москва: URSS, 2008. – 494 с.
5. Вейсалов, (Вейсялли) Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы) / дис. ... д-ра филол. Наук / Баку: Мутарджим, 2014, - с. 212-522.
6. Linder, G. Hören und Verstehen // G.Lindner. – Berlin: - 1977. - 356 S.
7. Menzerath, P. Koartikulation, Steuerung und Lautabgrenzung. Eine experimentelle Untersuchung / P.Menzerath, A. de Lacerda. – Berlin – Bonn, 1933. – S. 12-61.
8. Jones, D. The Phoneme: its Nature and Use // D.Jones. -Heffer, Cambridge: - 1950. - 263 p.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MODAL STRUKTURLARIN PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sevil Rəcəbova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
sevil_recebova@mail.ru

Abstract

The pragmatic features of modal structures in Modern English

This article investigates the pragmatic features of modal verbs in Modern English speech, focusing on their roles in expressing probability, obligation, permission, request, intention, and politeness. Drawing on S.Nuriyeva's analysis of double modality, the study explores its structural, semantic, and pragmatic components, particularly in regional dialects such as Southern American English. Integrating Azerbaijani and international linguistic perspectives, the article analyzes how modal verbs reflect social context and regional variations, supported by corpus-based evidence from the Corpus of Contemporary American English (COCA) and British National Corpus (BNC). Applying P.Brown and S.C.Levinson's politeness theory highlights the unique role of double modality in communication strategies. The results underscore the multifaceted pragmatic functions of modal verbs and propose future research directions for exploring their cultural and regional variations.

Keywords: *Modal verbs, pragmatics, discourse, double modality, corpus analysis.*

Müasir dilçilikdə dilin yalnız struktur və qrammatik sistemini deyil, eyni zamanda onun sosial və funksional aspektlərini də araşdırmaq əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu kontekstdə modal feillər, danışanın fikirlərini, münasibətlərini, ehtimal və öhdəlik dərəcələrini ifadə etmək üçün mühüm vasitə kimi çıxış edir. *Can, could, may, might, must, shall, should, will, would* kimi feillər İngilis dilində geniş yayılmış modal strukturlar kimi istifadə olunur və həm yazılı, həm də şifahi nitqdə fərqli məqsədlərlə işlədilir [6, s. 15].

Ənənəvi linqvistik yanaşmalarda modal feillər əsasən epistemik (bilik və inanc dərəcəsi) və deontik (məcburiyyət, icazə, öhdəlik) kateqoriyalar daxilində izah edilirdi. Lakin son dövrlərdə pragmatik və diskurs analizləri modal feillərin daha mürəkkəb funksiyalarını üzə çıxarmağa başlamışdır. Bu yanaşmalar, modal feillərin danışanın niyyətini, münasibətini, nəzakət strategiyasını, qeyri-müəyyənlik və ya güman səviyyəsini ifadə etdiyini göstərmişdir [9, s. 4].

Diskurs, yəni müəyyən sosial kontekstdə baş verən və ardıcıl mətn vahidlərindən ibarət olan kommunikasiya aktları, dilin real istifadəsini təhlil etməyə imkan verir. Diskurs analizində kontekst, iştirakçılar, məqsəd və kommunikativ niyyət kimi elementlər vacib yer tutur. Modal feillər isə bu diskursun bir elementi olaraq, sosial münasibətləri nizamlamaq, üzrxahlıq etmək, təklif irəli sürmək və ya ehtiyatlı iddialar bildirmək üçün istifadə olunur [8, s. 1].

Modal feillər (*can, could, may, might, must, shall, should, will, would* və s.) ingilis dilində qrammatik və pragmatik sistemin əsas elementləridir. Onlar sintaktik funksiyalarla yanaşı, danışanın niyyətini, sosial münasibətləri, nəzakət səviyyəsini və emosional mövqeyini ifadə edir. Palmer F. R. modal feilləri “danışanın subyektiv dünyagörüşünü və sosial qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirən alətlər” kimi xarakterizə edir [15, s. 24]. Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında N. Quliyeva dilin pragmatik aspektlərinin sosial kontekstdə məna qazandığını vurğulayır [16, s. 112].

Bu məqalə müasir ingilis nitqində modal feillərin pragmatik xüsusiyyətlərini təhlil edir. Ehtimal, məcburiyyət, icazə, xahiş, niyyət və nəzakət funksiyaları sosial-pragmatik baxımdan araşdırılır. Rus dilçisi L.A.Vinnitski modal feillərin kommunikasiya aktında sosial statusu və niyyəti tənzimlədiyini qeyd edir [18, s. 45]. Xüsusilə qoşa modallıq kimi fenomenlərə diqqət yetirilərək, onların struktur, semantik və pragmatik təsirləri tədqiq olunur. Məqalə korpus əsaslı

təhlillərə və P.Brown və S.C.Levinsonun nəzakət nəzəriyyəsinə istinad edərək modal feillərin rəsmi və qeyri-rəsmi nitqdəki istifadə fərqlərini də nəzərdən keçirir.

Modal feillər epistemik (ehtimal, qeyri-müəyyənlik) və deontik (məcburiyyət, icazə, vəzifə) modallıq kateqoriyalarına bölünür. J. Coates onların danışanın sosial rolu və subyektiv mövqeyini əks etdirdiyini vurğulayır [6, s. 17]. Epistemik modallıqda *might* və *may* zəif ehtimalı ifadə edir:

“She *might* come later” – qeyri-müəyyən ehtimal.

“You *may* be right” – ehtiyatlı razılaşma.

Deontik modallıqda *must* və *should* sosial dinamikanı tənzimləyir:

“You *must* submit the report” – hökmlü məcburiyyət.

“You *should* try harder” – yumşaq tövsiyə.

Azərbaycanlı tədqiqatçı Ə.Həsənov modal feillərin kontekstdən asılı olaraq çoxsaylı mənalar ifadə etdiyini qeyd edir [10, s. 89]. P. Brown və S.C.Levinsonun nəzakət nəzəriyyəsi modal feillərin sosial “üz saxlama” (face-saving) strategiyalarındakı rolunu izah edir [4, s. 91].

Epistemik modal feillər (*may*, *might*, *could*) danışanın qeyri-müəyyənliyini və ya ehtiyatlılığını ifadə edir. Bybee J., və Fleischman, S epistemik modallığın danışanın bilik səviyyəsini və hadisəyə münasibətini əks etdirdiyini qeyd edir [5, s. 6]. Məsələn:

“It *might* rain this afternoon” – neytral ehtimal.

“He *could* have called earlier” – keçmişdə mümkün, lakin təsdiqlənməmiş ehtimal.

Azərbaycanlı tədqiqatçı S. Məmmədova epistemik modal feillərin danışanın şübhə və ya ehtiyatlılığını ifadə etmək üçün effektiv vasitə olduğunu vurğulayır [13, s. 45].

Must, *should* və *ought to* məcburiyyət və tövsiyə funksiyasını yerinə yetirir. *Must* sərt, *should* isə daha yumşaq səslənir:

“You *must* wear a seatbelt” – qanuni məcburiyyət.

“You *should* apologize” – nəzakətli tövsiyə.

Ə.Həsənov *should* modalının danışanın avtoritetindən asılı olaraq məsləhət və ya tənqid kimi səslənə biləcəyini qeyd edir [10, s. 92]. Rus dilçisi A. H. Baranov deontik modalların sosial öhdəlikləri və ya məsləhətləri ifadə etmək üçün istifadə olunduğunu vurğulayır [2, s. 102].

Can, *could* və *may* icazə və xahiş kontekstində fərqli çalarlar daşıyır. *Can* qeyri-rəsmi, *may* rəsmi, *could* isə nəzakətli. G. Leech modal feillərin xahiş və icazə kontekstində nəzakət strategiyalarını tənzimlədiyini qeyd edir [14, s. 132]. Məsələn:

“Can I borrow your pen?” – qeyri-rəsmi xahiş.

“Could you help me, please?” – nəzakətli xahiş.

“May I speak now?” – rəsmi icazə istəyi.

N.Quliyeva ingilis dilində modal feillərin sosial status və kontekstə uyğun olaraq nəzakət səviyyəsini tənzimlədiyini vurğulayır [16, s. 115].

Will və *would* danışanın niyyətini və ya gələcək planlarını ifadə edir. *Will* qəti niyyət, *would* isə şərtlə və ya hipotetik vəziyyətləri göstərir. R. Quirk və digərləri *would* modalının nəzakətli hipotetik modallıq üçün istifadə olunduğunu qeyd edir [17, s. 229]. Məsələn:

“I *will* finish it by tomorrow” – qəti niyyət.

“I *would* love to join, but...” – nəzakətli rədd.

Rus dilçisi E.V.Ivanova *would* modalının dolayısı ilə rədd cavabını yumşaltmaq üçün istifadə olunduğunu vurğulayır [11, s. 70].

Modal feillər P.Brown və S. C. Levinsonun nəzakət nəzəriyyəsinə uyğun olaraq “üz saxlama” (‘face-saving’) strategiyalarında mühüm rol oynayır. *Could*, *would* və *might* xahiş və ya təklifi nəzakətli edir. Məsələn:

“Could you pass the salt?” – nəzakətli xahiş.

“Would you mind if I join?” – yüksək nəzakət.

S.Məmmədova ingilis dilində nəzakət strategiyalarının sosial harmoniyanı qorumaq üçün vacib olduğunu qeyd edir [13, s. 48].

Modal feillərin pragmatik funksiyaları sosial kontekstə və regional xüsusiyyətlərə bağlı olaraq dəyişir. Müasir ingilis nitqində modal feillər danışanın sosial statusunu, nəzakət səviyyəsini

və kommunikasiya məqsədlərini əks etdirir. P.Brown və S.C.Levinsonun nəzakət nəzəriyyəsinə görə, modal feillər xahiş, rədd və ya təklifi yumşaldaraq sosial harmoniyanı təmin edir [4, s. 91]. Məsələn, “*Could you please help me?*” ifadəsi *can* ilə müqayisədə daha nəzakətlidir və rəsmi kontekstlərdə üstünlük təşkil edir.

Qoşa modallıq modal feillərin praqmatik təsirlərini dərinləşdirən xüsusi bir fenomendir. Qoşa modallıq iki modal feilin ardıcıl istifadəsini (məsələn, “*might could*”, “*will can*”) əhatə edir və xüsusilə Amerika ingilis dilinin cənub dialektlərində yaygındır. Azərbaycanlı tədqiqatçı Səadət Nuriyeva “Qoşa modallığın komponental təhlili” adlı məqaləsində bu fenomenin struktur, semantik və praqmatik komponentlərini təhlil edir. S. Nuriyevanın təhlilinə görə, qoşa modallıq aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

1. *Struktur Komponent*: Qoşa modallıq sintaktik cəhətdən iki modal feilin birləşməsini nəzərdə tutur ki, bu da standart ingilis qrammatikasında qeyri-adi, lakin regional dialektlərdə normaldır. Məsələn, “*She might could come tomorrow*” ifadəsində *might* epistemik ehtimalı, *could* isə şərtlə imkanı ifadə edir. S. Nuriyeva bu strukturların “regional qrammatik sabitlik” nümayiş etdirdiyini qeyd edir.

2. *Semantik Komponent*: Qoşa modallıq ehtimal, məcburiyyət və ya imkanı birləşdirərək çoxqatlı mənalar yaradır. Məsələn, “*I might should go*” ifadəsi zəif ehtimal (*might*) və yüngül məcburiyyəti (*should*) birləşdirir. S.Nuriyeva bu ifadələrin “semantik zənginlik” yaratdığını və qeyri-müəyyənliyi vurğuladığını bildirir.

3. *Praqmatik Komponent*: Qoşa modallıq sosial kontekstdə nəzakət, qeyri-müəyyənlik və ya təklifin yumşaldılmasını təmin edir. Məsələn, “*We might could try again*” ifadəsi birbaşa təklifdən daha nəzakətli səslənir. S. Nuriyeva bu strukturların kommunikasiya iştirakçılarının sosial münasibətlərini tənzimləyən praqmatik markerlər kimi çıxış etdiyini qeyd edir. [4]

Modal feillərin regional fərqləri də diqqətəlayiqdir. Britaniya ingilis dilində *shall* və *may* rəsmi kontekstlərdə istifadə olunsa da, Amerika ingilis dilində *will* və *can* üstünlük təşkil edir [3, s. 492]. Corpus of Contemporary American English (COCA) məlumatlarına görə, *can* qeyri-rəsmi nitqdə dominantdır [7].

Ə.Həsənov ingilis dilinin regional variantlarında modal feillərin sosial normadan təsirləndiyini vurğulayır [10, s. 94]. Rus dilçisi E.V. Ivanova modal feillərin danışanın mədəni fonundan asılı olaraq fərqli praqmatik çalarlar daşdığını qeyd edir [11, s. 72].

Modal feillərin emosional çalarları daşıma qabiliyyəti onların sosial-pragmatik təsirlərini artırır. Məsələn, “*You must be joking!*” ifadəsi təəccüb və ya inamsızlığı ifadə edir. A.H. Baranov belə ifadələri “pragmatik markerlər” kimi səciyyələndirir [2, s. 104].

Modal feillərin istifadəsi kontekstə görə dəyişir. Biber D. və digərləri qeyd edir ki, qeyri-rəsmi nitqdə *can* və *will* dominantdır, *may* və *shall* isə rəsmi və ya köhnəlmiş səslənir [3, s. 490]. Məsələn:

Qeyri-rəsmi: “*I can meet you later.*”

Rəsmi: “*I may be able to arrange a meeting.*”

Rus dilçisi A.H. Baranov rəsmi nitqdə modal feillərin daha dolayısı və nəzakətli formada istifadə olunduğunu qeyd edir [2, s. 105]. N. Quliyeva isə rəsmi kontekstlərdə modal feillərin sosial məsafəni qorumaq üçün seçildiyini vurğulayır [16, s. 116].

British National Corpus (BNC) və Corpus of Contemporary American English (COCA) kimi korpuslar modal feillərin istifadə tezliyini təhlil etmək üçün geniş imkanlar təqdim edir. COCA-da *can* qeyri-rəsmi kontekstlərdə ən çox istifadə olunan modal feil kimi qeydə alınıb [7]. *May* və *shall* modal feilinə isə rəsmi yazılı nitqdə daha çox rast gəlinir. Ə. Həsənov korpus təhlillərinin modal feillərin kontekstual istifadəsini anlamaq üçün effektiv olduğunu vurğulayır [10, s. 95]. Qoşa modallıq kimi strukturlar isə korpuslarda regional dialektlərdə (xüsusilə cənubi ABŞ) daha çox qeydə alınır, bu da onların praqmatik əhəmiyyətini göstərir [3, s. 493].

Müasir ingilis dilində modal feillər praqmatik baxımdan çoxfunksionaldır və danışanın niyyətini, sosial münasibətləri və nəzakət səviyyəsini ifadə etməkdə mühüm rol oynayır. Onların epistemik və deontik modallıq kimi kateqoriyaları sosial kontekstə və regional fərqlərə bağlı olaraq

müxtəlif çalarlar daşıyır. Xüsusilə qoşa modallıq, kommunikasiya strategiyalarını zənginləşdirərək struktur, semantik və praqmatik komponentləri birləşdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aijmer, K. (2017). Modality and pragmatics in spoken English. *Functions of Language*, 24(2), 130–152. <https://doi.org/10.1075/fol.24.2.02aij>
2. Баранов, А. Н. (2015). Прагматика языка и коммуникация. Москва: Флинта.
3. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., & Finegan, E. (1999). *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Longman.
4. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press.
5. Bybee, J., & Fleischman, S. (1995). *Modality in Grammar and Discourse*. John Benjamins Publishing.
6. Coates, J. (1983). *The Semantics of the Modal Auxiliaries*. Croom Helm.
7. Davies, M. (2010). *The Corpus of Contemporary American English (COCA)*. Available at: <https://www.english-corpora.org/coca/>.
8. Gee, J. P. (2014). *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*. Routledge.
9. Hyland, K. (2019). Hedging in academic writing: Modal verbs and beyond. *Applied Linguistics*, 40(1), 25–46.
10. Həsənov, Ə. (2018). *İngilis dilində modal feillərin semantik və praqmatik xüsusiyyətləri*. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti Elmi Xəbərləri, 2(1), 87-96.
11. Иванова, Е. В. (2012). Модальность в английском языке: прагматический аспект. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ.
12. Leech, G. (2014). *The Pragmatics of Politeness*. Oxford University Press.
13. Məmmədova, S. (2020). *İngilis dilində praqmatik markerlər*. Bakı: Elm və Təhsil.
14. Nuriyeva, S. T. (2023). *Qoşa modallığın komponental təhlili*. *Progress in Science*, (2). Retrieved from <https://ojs.publisher.agency/index.php/PS/article/view/1240>.
15. Palmer, F. R. (2001). *Mood and Modality*. Cambridge University Press.
16. Quliyeva, N. (2015). *Dil və praqmatika: ingilis dilində kommunikasiya strategiyaları*. Bakı: Mütərcim.
17. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman.
18. Vinnitski, L. A. (2008). *Pragmatika angliyskogo yazyka*. Moskva: Vysshaya Shkola.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “GÜNAH” KONSEPTİ

Vəfa Allahverdiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Slavyan Universiteti

vefabsu@mail.ru

Abstract

The ethical concept of “sin” in Azerbaijan language culture

The ethical component has a heavy weight within the Azerbaijani mental lexicon. The topic of the article is dedicated to the dynamics of ethical concepts.

In the “ethical spaces”, the study of ethical concepts such as conscience, honor, sin, duty, shame, truth, goodness, lie occupies an important place.

Within the framework of the currently presented work, we focus on the representation of the concept of “sin” in the Azerbaijani language. Through this concept, the most important values for Azerbaijanis such as conscience, shame, reason emerge.

In the Azerbaijani conceptual sphere, “sin” acts as a stable cognitive model reflected in philosophical, linguistic, cultural texts, fiction, and the everyday speech practice of native speakers.

Keywords: *ethics, language, culture, concept, sin.*

Giriş. Dilçilikdə geniş vüsət alan antropoloji yanaşma dili insanla, onun şüuru ilə, mənəvi-əxlaqi dəyərləri ilə sıx əlaqədə öyrənir.

Etika milli sivilisasiyanın əsasını təşkil edir və buna uyğun olaraq etik konsept müəyyən bir xalqın mədəniyyətinin əsas komponenti və tipik təmsilçisi kimi xidmət edir ki, bunun vasitəsilə milli dəyərlərin özəyini və etik sistemin xüsusiyyətlərini dərinlən axtarmaq mümkün olur.

Konsept fərdin mülkiyyətinə çevrilən kollektiv təcrübəni əhatə edir. Linqvokulturologiya nəzəriyyəsinə görə, konsept milli-mədəni yaddaşın vahidi, habelə müəyyən bir xalqın düşüncə tərzinin təmsilçisi kimi çıxış edir [2, s. 55]. Konsept dil şüurunda müəyyən bir semantik bütövlüyün göstəricisidir [3, s. 81]. Konsept müxtəlif üsullarla, ilk növbədə leksemin köməyi ilə şifahi şəkildə ifadə oluna bilər.

Dünyanın dil mənzərəsindəki ən əhəmiyyətli etalonların seçimi dilin bütün konseptual sistemindən asılıdır [1, s. 250]. Bu mövqelərdən insanın daxili dünyasını təsvir edən konseptlərin öyrənilməsi şübhəsiz elmi maraq doğurur, çünki bu, bizə nəinki müəyyən bir dilin antroposentrizminin xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir, həm də hər şeydən əvvəl insan şüurunun müxtəlif aspektlərinin dünyanın sadələvh mənzərəsində əks olunmasının universal qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Azərbaycan mental leksikonu çərçivəsində etik komponent ağır çəkiyə malikdir. Məqalənin mövzusu da məhz etik konseptlərin dinamikasına həsr olunmuşdur.

“Etik məkanlarda” vicdan, şərəf, günah, borc, utanc, həqiqət, yaxşılıq, yalan kimi etik konseptlərin öyrənilməsi mühüm yer tutur.

Hazırda təqdim olunan iş çərçivəsində biz “günah” konseptinin Azərbaycan dilində representasiyası (təmsil olunması) üzərində dayanırıq. Bu anlayış vasitəsilə azərbaycanlılar üçün vicdan, həya, ağıl kimi ən mühüm dəyərlər ortaya çıxır. Azərbaycanlıların dünya dil mənzərəsində “günahkar” hər bir yaxşılığın, xeyirxahlığın antipodudur.

Əsas hissə. Azərbaycan milli şüurundakı “günah” konsepti xalqın dünyagörüşünün ən vacib, mənəvi və dəyər sahəsini təyin edən əsas mədəni konseptlərdən biridir. Bu, bu sözün sərbəst və sabit birləşmələrdə geniş yayılması, sinonimik və antonimik münasibətlərə fəal daxil olması, zəngin söz yaratma imkanları ilə təsdiqlənir.

Günah – vicdanla əlaqəli günahkarlıq hissidir, əxlaqi qanunlara cavab verməyən qınanılan bir hərəkətdir.

Günahkar insan dini və əxlaqi qanunları pozan insandır. Azərbaycanlıların dini inanclarına görə, Allah günahkar insanı sevməz. Günahın ardınca cəza gələcək. Əgər bu dünyada olmazsa da, mütləq o biri dünyada Allah onu cəzalandıracaq.

Azərbaycan şair və yazıçılarının bədii əsərlərində günahla bağlı anlayışlardan tez-tez istifadə olunur. Məsələn: O yazığın günahı nə, təqsiri nə? Hücüm çəkib Vətəninə? (B.Vahabzadə). Son zaman Rüstəm kişi oğlunun tora düşməsindən, pis bir günah işləməsindən qorxurdu (M.İbrahimov).

“Günah” anlayışı haram, halal, şeytan, cəhənnəm, cənnət və s. kimi dini anlayışlar ilə sıx bağlıdır: Cəhənnəm bu dünyada günah işlər görmüş adamların öldükdən sonra əbədi əzab çəkəcəkləri yerdir; Günah heç yerdə yox idi, ancaq şeytan hər yerdə söylüyürdü.

Azərbaycan dil şüurunda günah yalnız yaxşılıq, Allahdan bağışlanma və ya tövbə ilə qurtula bilinəcək bir yüküdür. Məsələn: Bir dəfə valideynlərini itirmiş uşağı ikinci dəfə yetim qoyaraq günah etmək istəmirəm.

“Günah” konseptində olan şərtlərdən biri də kirli, natəmiz ruhun olmasıdır. Günahdan pak olan şəxs vicdanlıdır. Məsələn: Əgər inanırsınızsa, mən bu günahdan uzağam.

Dünyanın Azərbaycan dil mənzərəsində günahsızlıq, günahın, qəbahətin, təqsirin, pis əməlin olmaması mənasını verən “günahsız” anlayışı var. Məsələn: Ana basdı bağrına günahsız körpəsini; Hönkür-hönkür ağladı (B.Vahabzadə). Qəlbində bir yetimtək qoymadın öz kamını; Günahsız qurbanların aldın intiqamını (S.Rüstəm).

“Günah” konseptinin tərkib hissəsi “günahkar” ləkəsidir. Bu zaman suçlu, müqəssir, təqsirkar bir şəxs nəzərdə tutulur. Məsələn: Mənə aydın idi ki, anamla ayrılmağın əsil günahkarı atam olub (B.Bayramov).

Məlumdur ki, insan həyatını etik normalar çərçivəsinə salan, etik sərhəddə mənimsənilən atalar sözləri ta qədimdən məişətimizə daxil olmuş, bu gün də qiymətli söz inciləri kimi öz dəyərini itirməmişdir. Paremioloji material göstərir ki, xalqın şüurunda insanın gücünə və ləyaqətinə inam var, eyni zamanda insanın zəifliyinə və gücsüzlüyünə əminlik də müşahidə edilir: Günahkarın qırx köynəyi olar, hərəsini birinə geydirər; Ağlamaqla günah bağışlanmaz; Günahı olanın yuxusu olmaz; Günahkarın dili qısa olar; Günahsız adam yoxdu və s.

Günah konseptindən ibarət frazeoloji vahidlər isə belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan xalqının şüuru günahı insanın keyfiyyətlərini və onun hərəkətlərini xarakterizə edən və qiymətləndirən mənəvi-etik kateqoriya kimi başa düşür: günaha batmaq, günah işləmək, günahından keçmək, günahını bağışlamaq, günahını yumaq və s.

Nəticə və elmi yenilik. İlk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində sistemli şəkildə və məntiqi ardıcılıqla universal xarakter daşıyan “günah” etik konsepti araşdırılmışdır.

Belə ki, hər bir dildə etik mədəniyyətin universal və spesifik şəkildə anlaşılma və qavranılmasını əks etdirən konseptlər vardır ki, bunlar da adətən şüurla müəyyənləşdirilməyən milli mentalitetin məhsulu və eyni zamanda tərkib hissəsi kimi qəbul olunur.

Etik kateqoriyalar nəzəriyyəsinin bütün çətin və həll olunmamış məsələlərini nəzərə alaraq, onların dil vasitəsilə ifadə yollarının linqvokultural ənənələrdə linqvistik baxımdan araşdırılması zəruri hesab olunduğundan onların tədqiqini qarşıya məqsəd qoymuşuq. Eyni zamanda etik kateqoriyanı əks etdirən dil vasitələrinin linqvokulturoloji analizinə ehtiyacı bu problemin kifayət qədər işlənilməməsi ilə əlaqələndirə bilərik. Bunu da qeyd etməyi vacib bilir ki, bu cür tədqiqatlar cəmiyyətin müəyyən bir qisminin mənəvi cəhətdən kasıblaşma, kasadlaşma təhlükəsinin xüsusilə kəskin şəkildə dərk edildiyi bir dövrdə, sosial inkişafın müasir mərhələsində tələb olunur. Hal-hazırda bu cür tədqiqatların vacibliyi, geniş perspektivləri göz önündədir. Müasir zamanda bu mövzuda yazılan əsərlər Azərbaycan dilçiliyində yoxdur. Deyə bilərik ki, apardığımız tədqiqat həmin boşluğu nisbətən doldurmağa qadirdir. Tədqiqat mövzusunun elmi yeniliyi göstərilən səbəblərlə şərtləndirilir.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan konseptsferində “günah” fəlsəfi, linqvistik, kulturoloji məzmunlu mətnlərdə, bədii ədəbiyyatda və dil daşıyıcılarının gündəlik nitq təcrübəsində əks olunan sabit koqnitiv model kimi çıxış edir. Bunu yuxarıda göstərilən dil və ədəbi məlumatlar bir daha sübut edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М.: Индрик, 2005, 1040 с.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учеб. Пос. Изд. 4-е. М.: Академия, 2010, 208 с.
3. Прохоров Ю.Е. В поисках концепта. М.: Флинта: Наука, 2009, 176 с.

AYRIM DİALEKTİNDƏ ƏKİNCİLİK VƏ HEYVANDARLIQLA BAĞLI SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ramil Bayramov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantı, Bakı Dövlət Universitetinin baş müəllimi

rbayramov924@gmail.com

ORCID iD: 0009-0004-7183-662X

Abstract

Features of using words related to agriculture and livestock husbandry in the ayrym dialect

The article examines the features of processing lexical units available in the Ayrym dialect on issues of agriculture and livestock breeding. The cognitive essence of the existence of various and unique forms of processing words related to these fields in the Ayrym dialects is substantiated. The linguistic facts collected from the territories of settlement of the Ayrym peoples are systematized accordingly in two groups. First, words about agriculture are analyzed, and then about livestock breeding.

Keywords: *Ayrym dialect, agriculture, livestock breeding, dialect words, features of processing*

Giriş. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi genişliyi və çoxşaxəliliyi ilə diqqət çəkir. Bu zənginlik dilin ayrılmaz qatı olan dialektlərində də özünü göstərməkdədir. Belə ki, dildə müxtəlif sahələrə aid çoxsaylı sözlərin işlənməsi onun leksik qatının əhatə dairəsini göstərir. Ayrı-ayrı dialektlərdə istifadə edilən leksik vahidləri də bu qata əlavə edəndə onun əhatəsi daha da genişlənir. Azərbaycan dilinin leksik qatına nəzər salsaq, görürük ki, əkinçilik və heyvandarlığa dair xeyli sayda sözlər mövcuddur. Bu saya dialektlərdəki sözləri də əlavə edəndə fərqli bir mənzərə ilə qarşılaşıq. Bəzi hallarda ədəbi dildə işlənən mövcud sözlər dialektlərdə fərqli tələffüzlərlə işlənir, bəzən isə dialektlərdə ədəbi dildə işlədilməyən çoxlu sayda sözlərə rast gəlmək olur.

Bir sıra xüsusiyyətləri ilə ədəbi dillə uyğunluq təşkil edən ayrym dialektində əkinçilik və heyvandarlığa aid kifayət qədər sözlər istifadə edilməkdədir. Təbii ki, bu dialektə mənsub olan sözlər digər dialektlərə aid sözlərdən bir çox hallarda fərqlənir. Bu isə ayrımların yaşadığı coğrafi məkan və məşğuliyyəti ilə əlaqəlidir. Bildiyimiz kimi, insanların ətraf mühiti və məşğuliyyəti onların təfəkkürünə birbaşa təsir edir. Dil də təfəkkürlə sıx şəkildə bağlıdır, başqa sözlə, vəhdətdədir.

Deməli, daha çox dağlıq relyefə malik ərazidə məskunlaşan, əkinçiliklə, xüsusilə də heyvandarlıqla məşğul olan ayrımların bu sahələrdə işlətdiyi bir sıra sözlər mövcuddur. Bu məqalədə məqsəd həmin sözləri müəyyən sistem üzrə təhlil etmək, onların xarakterik xüsusiyyətlərini şərh etmək və yeri gəldikcə ədəbi dil və digər dialektlərlə müqayisələr aparmaqdan ibarətdir.

Məqalədə əsas obyekt seçilən ayrym dialektində işlənən əkinçilik və heyvandarlığa dair sözlər ayrımların sıx məskunlaşdığı ərazilərdən (Daşkəsən rayonunun Qabaqtəpə, Əmirvar, Astaf, Təzəkənd və s.; Gədəbəy rayonunun Şəkərbəy, Gərgər, Dəyirmandağ, Alnabat, Böyük Qaramurad, Miskinli, Səbətkeçməz, Çaldaş, Düzyurd, Dəyəqarabulaq və s. kəndlərindən) müəllifin özü tərəfindən toplanan materiallardan seçilmişdir.

Əsas hissə. Azərbaycan dilinin ayrym dialektində əkinçilik və heyvandarlığa dair sözlər çoxluq təşkil edir. Buna səbəb onların yaşadığı ərazilərin belə sahələr üçün əlverişli olmasıdır. Həmin sahələrin inkişafı onlara dair çeşidli sözlərin yaranmasına və sayının çoxalmasına zəmin yaratmışdır. Belə ki, istər əkinçilik, istərsə də heyvandarlığın daxilində ən xırda detalların (fərqli növ və xüsusiyyətlər üzrə) adları bu dialektə mövcuddur. M.Şirəliyev yazır: "...dialekt və şivələrdə növ anlayışını bildirən sözlər daha çox yayılmışdır. Ədəbi dildə təbiət hadisələrinin, kənd təsərrüfatı alətlərinin, ya da heyvanların yaşlarına, rənglərinə və yerləşlərinə görə ümumi adları

varsa, dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində bunların növlərinin, hissələrinin adları bütün təfərrüatı ilə verilmişdir” [3, s. 331]. Bu isə o deməkdir ki, araşdırılan sahələrə məxsus ayrım dialektində işlənən sözlərin əksəriyyəti ədəbi dildə yoxdur.

Azərbaycan dilinin ayrım dialektindən toplanan materiallardan seçilən konkret dil faktlarını müvafiq olaraq iki yerə ayıraraq təhlil etmək məqsəduyğundur:

Ayrım dialektində işlənən əkinçiliyə dair sözlər

Ayrımların məskunlaşdığı ərazilərdə əkinçiliyin müxtəlif sahələri (qarğıdalı, lobya, taxıl və s.), xüsusilə də kartofçuluq diqqət çəkir. Ona görə də əkin prosesi ilə, əkilən bitkilərin növləri və digər xüsusiyyətləri ilə bağlı bir sıra sözlər işlənməkdədir. Məsələn, kartof əkinində istər onun sortları, istər formaları, istərdə də başqa cəhətlərinə uyğun çoxlu sayda sözlər mövcuddur ki, onların əksəriyyəti ədəbi dildə və digər dialektlərdə işlədilmir. Kartofçuluqda istifadə edilən bəzi sözlərə nəzər salaq. Qeyd edək ki, yerdən qazılardan sonra kartoflar *tığ* şəklində bir yerə tökülür və seçilərək bir neçə hissəyə ayrılır: *abor*, *toxumluq*, *aran kartofu*, *aranaltı*, *iri*, *orta* və s.

Abor – kartofun lap xırdasına verilən addır. Bu sözə sinonim olaraq *cücüx*, *dınqılı* sözləri də işlənəlməkdədir. *Abor* kartofu, adətən, inəyə, qoyuna, toyuq-cücəyə, qaza, ördəyə verirlər. Çox xırda olduğu üçün onu nə toxum kimi, nə də yemək üçün istifadə etmək olmur.

Toxumluq – ayrımların yaşadığı dağlıq ərazilərdə əkmək üçün seçilən, təxminən, toyuq yumurtası həcmində olan kartofa deyirlər.

Aran (kartofu) – dağlıq ərazidə deyil, aran tipli yerlərdə əkilməsi üçün seçilən *toxumluq*dan nisbətən kiçik həcmli toxumdur.

Aranaltı – bu kartof isə aran kartofundan kiçik, abordan nisbətən böyük toxumdur, onu da aran tipli yerlərdə *ikinci əkin* əkirlər.

İri (kartof) – yerdən qazılan kartofların ən iriləri seçilir.

Orta (kartof) – *iri* və *toxumluq*un aralığında olan kartofdur.

Kartof əkini ilə bağlı digər sözlər də bu dialektə işlənəlməkdədir:

Yalax, *lət*, *koma* – torpaq bellənəndən sonra orada kartof əkmək üçün açılan yer, çala *yalax* adlanır və ona toxumluq kartof əkilir. Bu anlayış Gədəbəyin İnkəboğan kəndində *lət* sözü kimi də işlənir. Həmin yalaxda böyüyən kartofa *koma* deyilir. Məsələn, bu il bir *koma* da kartof əkməmişik.

Cırvıt – kartof əkilən cərgə, sıra, zolaq. *Zavaxdannan bircə cırvıt kartof əkif*.

Sudur – xarab kartofun bir növü. Kartof iki cür xarab ola bilər: quru və sulu. Sulu formasına *sudur* deyilir. *İnişil kartof sudur-sudur idi, əmələ gələsi döyüldü*.

Əkinçilikdə istifadə edilən başqa sözlərə də rast gəlinir:

Vağanımax – ot, ala, qarğıdalının və s. həddindən artıq quruması zamanı işlədilir. Ot yaman *vağanıyif* qadaq alem.

Xırman – əkinçilikdə son məhsul yığımı zamanı əkin sahəsi nəzərdə tutulur. Əsasən, taxıl sahələri nəzərdə tutulsa da, digər bitkilərin əkin-yığım prosesində də işlədilir. Xırman üstə gəlmisən, a bala, gəl nə qədər istəyirsən, apar istifadə elə.

Dərz (bağlamaq) – qarğıdalı biçini vaxtı onları, təxminən, on-on, on beş-on beş birləşdirib belini elə *qarğıdalı şaxının* özü ilə bağlayırlar və ya dərzləyirlər.

Şana – kürək kimi olur, amma yava kimi də dişləri var, xırmanda istifadə edirlər.

Çin (ağzı nazik və diş-dişdir) – taxılı, əkinin alasını, qarğıdalını və s. bitkiləri biçmək üçün alətdir, orağa oxşayır. Bu söz Əmirvar və Səbətkeçməz kəndlərində daha çox işlədilir. Maraqlıdır ki, həmin kəndlərdə bu alətlə yanaşı, fərqli bir alət kimi oraq da var. Lakin dialekt materialı toplanan digər kəndlərdə təkcə oraq işlənir, çin sözünə rast gəlinmədi. Çin sözü bəzi dialektlərdə olduğu kimi ayrım dialektində də doğru, düzgün mənasında işlənir. *Nənəmin yuxusu çin çıxıf, qız ərə eytdi. Arzuların çin olsun, a bala*.

Çapa (Çaldaş), *toxa* (Miskinli) – ədəbi dildə kətmən sözü ilə ifadə edilən bu alət ayrım dialektində əkinçilik prosesində, xüsusilə əkilən bitkilərin (kartofun, lobyanın, qarğıdalının və s.) məhsuldarlığının artırılması məqsədilə onların dibinin yumşaldılması üçün istifadə edilir. Kartof əkinində birinci *toxa* (çapa) və ikinci *toxa* (çapa) ifadələri də işlədilir; birincidə yeni boy atan

kartofun, sadəcə, dibi yumşaldılır, ikinci də isə yumşaldılmaqla bərabər, həm də bitkinin əhatəsindəki torpaq onun dibinə toplanır. *Yazığın günü gün döyül səhərdən axşamata çapa vuroy.*

Bülöy (əzmə, xır) – xır və əzmə ilə orağı, kərəntəni (dəryazı) və s. əkinçilik alətlərini itiləyirlər, sonra isə bülöy ilə sığallayırlar.

Cala – çay kənarında əkin üçün yararlı kiçik torpaq sahəsi. Ay qonşu, bu il *calə* kartof əkəjəx'sənmi?

Suçax – daim su dayanan və əkin üçün əlverişli olmayan torpaq sahəsi.

Qeyd edək ki, əkinçilik prosesində tarixən işlənən, hazırda isə yalnız müəyyən dialektlərdə, xüsusilə də ayrım dialektində qorunub saxlanan bir sıra sözlərə də rast gəlinir: *boyunduruq, dişdik, vəl, samı* və s. Onu da deyək ki, bu sözlərlə ifadə olunan anlayışlar hazırda yaşlı nəslin leksikonunda işlənsə də (gənc nəslin nitqində, demək olar ki, rast gəlinmir), həmin anlayışın aid olduğu əşyalar istifadə edilmir, onların yalnız qalıqları bəzi evlərdə saxlanılır.

Ayrım dialektində işlənən heyvandarlığa dair sözlər

Qeyd edək ki, ayrım dialektinin yayıldığı areallarda heyvandarlıqla bağlı leksik vahidlər zəngindir. Bu o demək deyil ki, digər dialektlərdə belə sözlər yoxdur, sadəcə olaraq, ayrım dialektində məlum səbəblərə görə onlar çoxluq təşkil edir. M.Məmmədli yazır: “*Şivələrin əhatə etdiyi ərazinin iqtisadiyyatından asılı olaraq, dialekt sözləri coğrafi cəhətdən müxtəlif şəkildə yayılmışdır. Balıqçılığa və gəmiçiliyə aid terminlər Bakı, Muğan və Lənkəran şivələrində, bağçılığa aid terminlər Quba, Zaqatala və Qax şivələrində, maldarlığa aid terminlər Qarabağ və Gəncəbasar şivələrində, əkinçiliyə aid terminlər daha çox qərb şivələrində, ipəkçilik, baramaçılıq şimal-qərb şivələrində inkişaf etmişdir. Düzdür, bu sənət növləri ilə digər bölgələrdə də məşğul olsalar da, qeyd edilən ərazilərdən zəifdir*” [2, s. 286-287]. Buradan da göründüyü kimi, Azərbaycanın qərb dialektlərində, xüsusilə də ayrım dialektində əkinçilik və heyvandarlıqla bağlı dialekt sözlər üstünlük təşkil edir. Təbii ki, bunun da məlum səbəbləri var. Belə ki, ayrımların məskunlaşdığı ərazilər heyvandarlıq üçün əlverişli olduğundan onun müxtəlif sahələri, xüsusilə maldarlıq və qoyunçuluq təsərrüfatı çox inkişaf edib. Belə sahələr genişləndikcə onlara aid sözlərin də sayı artır. Belə ki, heyvanların istər yaşlarına, rənglərinə, cinslərinə və digər yaşayış xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildə olmayan yüzlərlə sözlər işlənməkdədir. Bu baxımdan müvafiq olaraq heyvandarlığa aid sözləri bir neçə qrupda sistemləşdirmək mümkündür. Məsələn, maldarlığa, qoyunçuluğa və digər sahələrə, onlara aid müəyyən cəhətlərə uyğun sözləri ayrılıqda təhlil etmək olar.

Heyvanların xarici görünüşünə görə onlara verilən adlar: *təpəl* – *təpəl qaşqa* (qoyunun alnında ağ dairə); *səkil* (heyvanın ayağında ağ rəngli hissə); *kəlin* (buynuzlu qoyun); *kərə*, *kərəqulaq* (qulağı lap balaca olur); *kürə* (qulağı nisbətən balaca qoyun); *şaqıldaxlı* (qoyunun quyruq hissəsinə yığılan çirk), *mürçümlü* (qoyunun, keçinin boğazında tək və ya qoşa şəkildə sallanan ət xalı, vəz) *bozax, qırım, qaşqa, qaşqatəpər, alaqaşqa, alapaça, balvaz, balvazdı, merinos, Ağamalı sortu, Qala sortu, ətkli, quyruqlu, ənəx'li* və s.

Heyvanların yaşlarına görə verilən adlar: *toğlu* (quzu böyüyüb toğlu olur, sonra isə qoyun və ya qoç olur. Ona görə də erkək toğlu, dişi toğlu ifadəsi işlənir); *işşək* – *şişək* (dişi toğlu böyüyür işşək olur. Qoyunun dişi balasında: *quzu – toğlu – şişək / işşək – qoyun; erkək balasında: quzu – toğlu – qoç*; İnəyin dişi balasında: *bılıx – buzov – dana – düyə – inək*; erkək balasında: *bılıx – buzov – dana – cöngə – kələ*), *kal* (erkək camış); *balax* (camışın təzə doğulmuş balası); *bılıx* (inəyin təzə doğulmuş balası); *daylaq, dayça* (atın balası), *qulan* (dişi at), *ayğır, ürgə* (erkək at); *oğlaq, çəpiş, divir, əmlik* və s.

Heyvanlara aid xəstəlik adları: *davax* (heyvanın ayağında olur, yeriə bilmir, *tor-top* qalır), *hal aparmax* (*parez* – heyvan doğanda hal aparır ifadəsi var. Bu zaman inəyin yelninə hava vururlar. Belə hal deyilənə görə, qadınlarda da olur), *yanıqara* (sanki heyvanı şimşək vurub, əti qapqara olur, heyvan bu xəstəliyi tutan kimi ölür), *yaman* (heyvanın qarnının altında böyük şiş olur, bəzəndeşilir, bəzən yox), *çor, çiçək, qarayara, yeyilmə* və s.

Heyvanlara verilən qida adları: *höl* (heyvan təzə doğan zaman və ya südü çox versin deyə qara unla ona bişirilib verilən duru qida); *yal* (qara unla bişirilən it yemi, yəni inəyə hazırlanan höl ilə təxminən eyni olur. Bu söz həm də ayrım dialektində omonim söz kimi də dəyərləndirilə bilər,

belə ki, *yal* sözü *təpə* sözünün sinonimi kimi də işlənir. *Düz yalın belinə qalxdım, nəfəs ala bilərəm*); *köyşən* (taxıl biçiləndən sonra onun saman çöplərinin preslənmiş forması); *çımış*; *şırot*; *avyos* və s.

Heyvandarlıqla bağlı digər sözlər: *yelin, yelinnəmən* (heyvanın süd sağılan orqanı, heyvan doğmadan öncə həmin orqana süd yığılır, böyüyür, bu zaman yelinləyib deyirlər. *Ay qonşu, inəyimizin vaxtıdır, əmbə hələ də yelinnəmer*. Qoynumuz *yelinnəf-yetirif doğajax*); *damazdix* (heyvanların çoxalması üçün onların hər baxımdan əlverişli olanını ətdiyə vermirlər, damazlıq saxlayırlar. *Damazdix* – inəyin və ya qoyunun, ümumiyyətlə, heyvanın saxlanılan balası. “*Damazdığı güneyə yayılsın*” frazası da xüsusi olaraq istifadə edilir. *Bu quzu yaxşıdır, onu damazdıq saxlamaq olar. Bu dana ölüvaydı, onnan damazdix olmaz*); *ətdik* (sırf kəsmək üçün yetişdirilən heyvan); *alaf* (heyvan qidaları – *ot-alaf azalif nağayrajex*); *alaflamax* (heyvanlara qida vermək – *mal alafleyram dana boş durmoram kin*); *küz* (quzu salınan yer, qaradam kimi olur, alçaq tikilir, sərin olsun deyə əyilib girirsən); *qışdax* (qışda heyvan saxlanan ərazi); *xalxal* (qoyun salınan yer); *buzoylux* (buzov salınan dam və ya yer); *gərmə* (heyvanın, xüsusilə də qoyunların qaldığı yerdə olan qalın çirkli təbəqə, vaxtilə ondan evi isitmək üçün yanacaq kimi də istifadə edilib. “*Gərməsi də qurddu olsun*” təzə doğan heyvan olanda deyirlər); *kürək* (heyvanların yatdığı yeri təmizləmək üçün alət); *kalot / qalot* (qoyunlara yem vermək üçün taxtadan hazırlanan xüsusi uzun yem qabı); *reşotka / carcar* (onun arxasına ot tökürlər qoyun aradan başını salır, yeyir, ot yerə çox dağılmır); *çomax* (ağacda təbii formada bitir) / *koğa* (ağaca dəmir vurulur. *Çatdığınnan koğa ilə buna tutuzdurdu* – Əmirvar); *örkən-doğanaq* (atın belini çəkmək üçün ip və ya atı, eşşəyi yükləmək üçün uzun ip, doğanaq isə örkənin ucuna bağlanan əyri balaca ağac, ip həmin doğanağa keçirilir); *ənihləmək / manşşırmax* (heyvanlara damğa, nişan vurmaq, nişanlamaq), *ənəmək* (heyvanın qulağını kəsməklə nişanlamaq); *ənəx’li / ənix’li* (qulağı kəsilərək nişan vurulan heyvan); *tapqır* (bel çəkən ip); *qancırğa* (yəhərin qasında olur, əşya bağlamaq üçündür – Çaldaş); *barxana* (yük, istifadə edilməyən palaz); *hin* (toyuq salınan yer); *pin* (it saxlanan yer); *pəya* (tövlə, mal, qoyun salınan yer); *qarqara* (it bağlanan yer, uzun məftil boyu hərəkət edir. Bir də ağzı qarqara etmək ifadəsi var); *xof* (huyuxmax, hürkmək, şıllaxlamax); *poru* (anası quzuyu almayanda onun salındığı yer – Çaldaş); *yozdaxlamax* (qoyun doğana yaxın o üzə, bu üzə hərəkət edir – Çladaş); *qırc* (Gədəbəy, qırş Kəlbəcər – Dəmirçidam) (inəyin, qoyunun qabağında qalan otun qalığı, qırcı eşşəyə və ata verirlər – Miskinli); *yatax* (qoyun sürüsü yatırılan yer – yaylaq); *aqarot* (yayda qoyun salınan yer – Miskinli); *çəpər* (yayda qoyun salınan yer – Dəyirmədağ); *Axır / axur* (inəyə ot verilən yer); *çalası* (qatıq çalmaq üçün istifadə edilən qatıq); *bordax* (əti çox olsun deyə bağlanaraq yedirilən heyvan); *blx / bılıx* (inəyin təzə doğulmuş balası – İnəkboğan); *çaxcax, reşotka, çəpər* (yayda qoyun salınan yer) – Qaxın Almalı kəndində isə buna *çatcax* deyilir. Bəzən lap arıq adama da *çaxcax* deyirlər); *bulançılamaq / bulançırmax* (heyvanın doğuşdan əvvəl sancı çəkməsi. *İnəx’ yaman bulançırer, dəsən, sancısı var, doğajax*); *bulama / ağızdix* (inək doğandan sonra ondan sağılan ilk süd); *duzdax* (yaylaqda heyvanlara duz verilən yer, qoyun duzdağa gəldi, “*duzdağa gəlmək*” frazeoloji birləşmə kimi müxtəlif mənə bildirir); *eydirmə* (iki mənada işlənir: 1) inəyin süd verməsi, 2) inəyin asanlıqla süd verməsi üçün oxunan nəğmə – *Ayə qadan alem bu inək eydirmey naarem*); *quşqun* (palandan atın, eşşəyin arxasına keçən ip); *örükləmək / hörühləməh* (heyvanlar müəyyən ərazidən uzaqlaşmasın deyə onu uzun bir iplə otlu bir əraziyə bağlayırlar və tez-tez də həmin bağı – hörüyü dəyişirlər); *oğursaq* (balası öləndən və ya satılandan sonra balasız qalan, süd verən inək); *mırıldamax* (bu söz heyvanlardan xüsusilə itə aid edilir, bəzən digər heyvanlara, hətta insana da deyilir); *haylamaq* (heyvanları otlaq əraziyə – örüşə aparmaq); *güzəm* (payız yunu); *yalman* (atın boynundan sallanan tüklər); *sortux / sortuxlamax* (yeni doğulmuş balanın anasını əmməsi – sortuxlaması. *Bu buzoy südü sortux-sortux içər. İnəyimiz doğuf, amma buzoyu çox zəifdir, sortuxlamer*); *höyürəşməx* (ananın balaya, bir heyvanın digər heyvana uyğunlaşması, öyrəşməsi); *otuxmax* (yenicə ot yeməyə başlamaq); *çəşt* (səhər və günortanın aralığında heyvanlara yemək üçün nəse vermək. Hətta gecə *çəşti* də var. Hər iki *çəşt* vaxtı səhər və axşam saat 12 radələrində təsadüf edir. *Çəşt vaxtıdır, durom gedem toylə inəx’lərə çəşt verem*); və s. belə sözlərin sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür. Bu istiqamətdə araşdırmalar davam etməkdədir. Bundan sonra da

müvafiq sahələrə aid dialekt materialları toplandıqca tədqiqata cəlb ediləcək və daha ətraflı məlumatlar elmi ictimaiyyətə təqdim ediləcək, hələlik bu məlumatlarla kifayətlənirik.

Nəticə. Araşdırma zamanı aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

- ayrım dialektində əkinçilik və heyvandarlığa dair sözlər çoxluq təşkil edir. Ayrımların yerləşdiyi məkanlar bu sahələrin inkişaf etdirilməsi baxımından çox əlverişlidir. Belə inkişaf onlara dair xeyli sayda sözlərin formalaşmasına da səbəb olur.

- tədqiqat göstərdi ki, ayrım dialektinə aid örnək göstərdiyimiz əkinçilik və heyvandarlığa aid sözlər həmin dialektə bəzi hallarda öz ədəbi dildəki qarşılıqları ilə paralel şəkildə işlənir, əksər hallarda isə bu sahələrə dair istifadə edilən sözlər ədəbi dildə olmur. Bu baxımdan qeyd edə bilərik ki, dialektlərdə işlənən bu tipli sözlərlə kənd təsərrüfatı terminologiyası zənginləşdirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti: [2 cildə] / red. M.Ş.Şirəliyev, M.İ.İslamov. – Ankara: Türk Dil Qurumu, – c. 1. – 1999. – 374 s.
2. Məmmədli, M.Ə. Azərbaycan dialektologiyası / M.Məmmədli. – Bakı: Zərdabi Nəşr, – 2019. – 352 s.
3. Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. – Bakı: Şərq və Qərb, – 2008. – 416 s.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ AHƏNG QANUNUNUN İFADƏ FORMALARI

Sevinc Qəmbərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Xəzər Universiteti

Sevinc.qemberova@gmail.com

Dilbər Camali

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

dilber.mehdiyeva@gmail.com

Abstract

The Forms of Vowel Harmony in Turkic Languages

Vowel harmony in Turkic languages is a phonetic rule that ensures the correspondence of vowels within words. This rule manifests in various forms across different Turkic languages. During the Proto-Turkic period, both palatal and labial harmony existed. This phonetic rule, often referred to as the "iron law" of Turkic languages, can be disrupted in modern times due to a range of extralinguistic influences. The article explains the state of vowel harmony during the ancient Turkish period and in the contemporary era. Several objective and subjective reasons for the disruption of this rule are also presented.

Keywords: *Harmony law, Turkic languages, proturk, phonetic features.*

Türk dilləri struktur baxımından iltisəqi dillər sırasına daxildir və bu dillərin fonetik sistemində ahəng qanunu xüsusi yer tutur. Ahəng qanunu, sözlərdəki saitlərin bir-biri ilə uyğunlaşması prinsipinə əsaslanır və türk dillərinin fonetik bütövlüyünü, morfoloji quruluşunun ahəngdar şəkildə formalaşmasını təmin edir. Bu qanun türk dillərinin fonetik quruluşuna məxsus sabit və sistemli bir xüsusiyyət olmaqla yanaşı, həm də bu dillərdəki morfoloji və leksik münasibətlərin təhlilində mühüm rol oynayır. Ahəng qanunu təkcə fonetik harmoniyanı təmin etmir, həm də morfoloji sistemin fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu xüsusilə şəkilçi sistemində özünü göstərir. Türk dillərində şəkilçilər çox zaman sait ahənginə uyğun olaraq iki və ya dörd formaya malik olur. Bəzi türk dillərində ahəng qanunu mütləq xarakter daşıyır. Məsələn, yakut və tuva dillərində ahəng qaydalarından kənara çıxmaq demək olar ki, mümkün deyil. Bu dillərdə ahəng pozulduqda sözlərin mənası dəyişə, yaxud söz tanınmaz hala gələ bilər. Bu da onu göstərir ki, ahəng qanunu bəzi türk dillərində yalnız fonetik bir xüsusiyyət deyil, həm də semantik yük daşıyan sistemli bir mexanizmdir.

Türk dillərində ahəng qanununun ifadə formaları həm də dialektoloji baxımdan maraq doğurur. Müxtəlif bölgə və şivələrdə bu qanunun tətbiqi dərəcəsi dəyişə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində ahəng qanunu zəifləyə bilər, bəzi hallarda isə tamamilə pozula bilər. Bu da bir tərəfdən həmin bölgələrin digər dillərlə (məsələn, fars, rus və s.) təmasda olması ilə, digər tərəfdən isə fonetik inkişafın fərqli istiqamətlərdə getməsi ilə izah edilir. Ahəng qanununun pozulması dilin fonetik sisteminə müəyyən dəyişikliklər gətirsə də, bu, ümumi kommunikasiya prosesinə ciddi təsir göstərmir. Lakin bu cür pozuntular uzun müddət ərzində sistematik xarakter alarsa, həmin dilin fonetik və morfoloji quruluşunda sabitlik pozula bilər. Bu baxımdan ahəng qanununun qorunması və davamlılığı Türk dillərinin tipoloji bütövlüyü üçün olduqca vacibdir. Qədim türk abidələrinin dili, xüsusilə Orxon-Yenisey yazılı abidələri ilə tanınan qədim dövrə aid türk dili mərhələsidir və bu dövrün dili fonetik sistemindəki sabitlik və səs uyğunluğu ilə seçilir. Bu sistemin əsasını təşkil edən fonetik hadisələrdən biri də ahəng qanunudur. Ahəng qanunu qədim türk dilində yalnız bir fonetik hadisə deyil, həm də morfoloji və leksik səviyyədə bütöv bir sistemin təməl daşı kimi çıxış edir. Protürk dilində ahəng qanununun ən xarakterik xüsusiyyəti söz daxilindəki saitlərin bir-biri ilə uyğunlaşmasıdır. Qədim türkcədə həm damaq ahəngi, həm də dodaq

ahəngi mövcud olmuşdur. Bunu abidələrin dilində sözlərə şəkilçilərin ahəngə uyğun artırılması da göstərir. Məsələn, "tengri" (tanrı) sözündəki "e" və "i" saitləri dilönü saitlərdir və bu sözə artırılan şəkilçilər də dilönü saitlərə uyğun formada seçilməli idi. Dodaq ahəngi isə Qədim Türk dilində daha ciddi və sabit şəkildə qorunurdu. Əgər söz kökü dodaqlanan bir saitle bitirsə, şəkilçilər də dodaqlanan saitle verilir. Bu, dilin ritmini və ahəngdarlığını qorumaq üçün vacib idi. Məsələn, qədim mətnlərdə "bodun" (xalq) sözünə artırılan şəkilçilər dodaqlanan saidlərdən ibarət olurdu: "bodunug" (xalqını), "bodunuma" (xalqıma) və s. Buradakı "u" və "o" saitləri bir-biri ilə harmonik şəkildə işlədilir. Ancaq maraqlı bir nüansı da qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk abidələrində dodaq ahənginin pozulmasına rast gəlinir. Məsələn: Bodun-xalq, bodunıg- xalqı [Rəcəbli, 2009: 295-], sünüsdimiz-süngüləşdik [Rəcəbli, 2009: 374]

Qədim Türk dilində ahəng qanunu təkcə fonetik sferada deyil, morfologiyada da ciddi şəkildə müşahidə olunur. Şəkilçilər müxtəlif variantlarda mövcud idi və bu variantlar sözün kökündəki saitin keyfiyyətinə görə seçilirdi. Bu morfoloji uyğunluq nəticəsində dilin quruluşu həm axıcı, həm də sistemli olurdu. Qədim türk yazılı abidələrində bu uyğunluq demək olar ki, istisnasız şəkildə tətbiq edilir. Bu da göstərir ki, həmin dövrün dili ahəng qanununu pozan alınma sözlərdən demək olar ki, azad idi. Bu dövr türk dillərinin ən təmiz və saf formalarından biri kimi qəbul edilir.

Fonetik sistemin bu qədər nizamlı və sabit olması həmçinin o dövrdə türk yazı dilinin yüksək səviyyədə formalaşdığını da sübut edir. Orxon-Yenisey abidələrindəki yazı nümunələri ahəng qanununun yalnız fonetik deyil, həm də semiotik və stilistik bir vasitə olduğunu göstərir. Məsələn, abidələrdəki poetik cümlələrdə ahəng qanunu ritmik uyğunluq yaradır, bu isə dilin bədii təsir gücünü artırır.

Qədim Türk dilində ahəng qanununun qorunmasına təsir edən əsas amillərdən biri də sözlərin alınma xarakter daşınmamasıdır. Bu dil mərhələsində danışanların əhatəsində başqa dillərlə geniş təmaslar hələ kifayət qədər deyildi, bu isə dilin daxili strukturunun təmiz qalmasına şərait yaradırdı. Ümumilikdə, Qədim türk dilində ahəng qanunu fonetik sistemin yalnız bir elementi deyil, dilin morfoloji və sintaktik sistemlərini formalaşdıran əsas prinsipdir. Bu qanunun sabitliyi həmin dövrdə türk dilinin ahəngdar və sistemli bir quruluşa malik olduğunu göstərir. Müasir türk dilləri də bu sistemdən qaynaqlanaraq formalaşmışdır, baxmayaraq ki, zamanla bu qanun bəzi dillərdə zəifləyib və ya müəyyən hallarda pozulmuşdur. Türk dillərində ahəng qanunu əsasən türk dil ailəsinin müxtəlif dillərində və şivələrində fərqli tərzdə tətbiq edilir. Ümumi olaraq, ahəng qanunu türk dilində bir səsin digərini təsir etməsi və uyğun olması prinsipinə dayanır. Bu, əsasən saitlərin bir-birinə uyğun gəlməsi ilə bağlıdır. Müasir türk dillərində ahəng qanunu bəzən pozulur və bunun səbəbləri müxtəlifdir. Hər bir dilin fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri fərqli olduğundan, ahəng qanununun pozulması hər bir dildə fərqli şəkildə baş verir. Ən çox ahəng qanununun pozulması bəzi türk dillərində müşahidə olunur və bunun bir neçə əsas səbəbi vardır. Ahəng qanunun ən çox pozulduğu türk dili özbək dilidir. Buna isə ən böyük səbəb fars dilinin təsiridir. Özbək dilində ahəng qanunu ədəbi dildə tamamilə pozulmuşdur. Bu dilin bəzi dialektlərində ahəng qanununun tətbiqi çox zəifdir. Özbək dilinin bəzi şivələri və dialektləri fars təsiri ilə zənginləşmiş və bu, ahəng qanununun zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Həmçinin, Sovet dövründəki mədəni və siyasi dəyişikliklər də bu qaydanın zəifləməsinə səbəb olmuşdur.

Türkmən dilinin ədəbi dilində ahəng qanunu çox vaxt pozulur. Bu da tarixi, mədəni və siyasi təsirlərdən qaynaqlanır. Sovet dövründəki təhsil sistemləri və dilin formal strukturlarının dəyişməsi, ahəng qanununun tətbiqinə mane olmuşdur.

Qırğız dilində də ahəng qanunu bəzi hallarda pozulur, xüsusilə danışq dilində və dialektlərdə ahəng qanununun pozulması izlənilir. Burada ahəng qanunu daha sərt formada müşahidə edilə bilər, amma ədəbi dilində bəzi hallarda bu qayda tətbiq olunmur. Tatar və rus dillərinin təsiri ilə yanaşı, bəzi qırğız şivələrində ahəng qanunu tam tətbiq olunmur. Bu, tarixən mədəniyyətlərarası əlaqələrin zəifliyi ilə əlaqələndirilir. Tarixi və mədəni təsirlər müxtəlif türk dilləri zamanla qonşu dillərlə və mədəniyyətlərlə qarşılıqlı təsir göstərmişdir. Bu dil dəyişiklikləri, xüsusilə fars, rus və İran dilləri ilə əlaqələrdə ahəng qanununun zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Sovet İttifaqının təsiri altında olan dillərdə (məsələn, özbək, türkmən, qırğız dilləri, yakut, altay) dilin

strukturu dəyişmişdir. Sovet dönəmində mədəni homogenləşmə siyasəti, dilin sərbəst inkişafını məhdudlaşdırmış və buna görə də ahəng qanununun tətbiqi zəifləyib.

Bəzi türk dilləri arasında böyük dialekt fərqləri mövcuddur. Dialektlərdə ahəng qanunu daha az və ya tamamilə pozulur. Bu fərqlər daha çox coğrafi, tarixi və etnik səbəblərdən yaranır. Qlobalizasiya və xarici dillərin (xüsusilə ingilis dili) təsiri altında, müasir dövrdə bəzi dillərdə fonetik quruluş dəyişir. Bu, xüsusilə geniş yayılmış ticarət və media səbəbilə baş verir və ahəng qanununun pozulmasına səbəb ola bilər.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, türk dillərində ahəng qanunu təkcə bir fonetik hadisə deyil, həm də bu dillərin fonoloji, morfoloji və leksik sistemlərinin qurulmasında əsas prinsip kimi çıxış edir. Bu qanun dilin təbii axıcılığına, səlisliyinə və melodikliyinə xidmət edir. Ahəng qanunu həmçinin türk dillərinin tarixi inkişafı, qarşılıqlı əlaqələri və tipoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən türkologiya sahəsində aparılan fonetik və morfoloji tədqiqatlarda ahəng qanunu xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Müasir türk dillərində ahəng qanununun pozulması həm tarixi, həm də müasir dövrün təsirlərindən qaynaqlanır. Bu pozulmalar, bəzi dillərdə yazı və danışiq dilində fərqli şəkildə özünü göstərə bilər, amma bu dəyişikliklər dilin təbii inkişafının bir hissəsi kimi də qəbul edilə bilər. Ahəng qanununun zəifləməsi, əsasən mədəniyyətlərarası əlaqələr və dilin zamanla inkişaf edən fonetik xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill Academic Publishers.
2. Johanson, L. (2001). "Discoveries on the Turkic linguistic map". *Swedish Research Institute in Istanbul*.
3. Doğan, M. (2012). *Türk Dilinde Ses Uyumu*. Ankara: TDK Yayınları.
4. Tekin, T. (1990). *Eski Türk Yazıtları*. İstanbul: Simurg Yayınları.
5. Akalın, Ş. (2007). "Türk Dillerinde Ünlü Uyumu". *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*.
6. Şaabdurahmanov, S. (1980). *Özbek dilindəki səs ahəngləri*. Tədqiqatlar, 72.
7. Çağatay, S. (1972). *Özbek dilinin morfolojiyası və ahəng qanunu*. İstanbul: Türk Dil Qurumu.
8. Eraslan, K. (1970). *Doğu Türkçesinde ek uyumsuzluğu və xarici təsirlər*. Dil Araştırmaları, 54.
9. Rəcəbli, Ə. Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası / Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: Bakı Universiteti nəşr.tı, – 2002. – 476 s.
10. Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələri / Ə.Ə.Rəcəbli: [4 cildə] Bakı: Nurlan, – c. 1. 2009. – 567 s.

SOSIAL MƏKANDA ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMA SƏBƏBLƏRİ

İradə Kərimova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

iradakerimova920@gmail.com

Abstract

On the reasons for media experts' violation of literary language norms in social space

The article examines the reasons for the violation of literary language norms in the social space. At the same time, media experts show ways to overcome these shortcomings.

The article contains a quote from the words of the National Leader Heydar Aliyev about the Azerbaijani language.

A quote from the Decree of the President of our Republic, Mr. İlham Aliyev, dated November 1, 2018

It is noted that violations of the norms of literary language in the social space manifest themselves at different levels. In many cases, violations of lexical, stylistic, and grammatical norms are encountered. Words that violate the purity of our literary language are used; in short, serious flaws, errors, and distortions are more frequently observed.

It is shown that so much freedom in the social space weighs down our language and hinders its purity. The problem is really serious. Our goal is not to criticize anyone, but to eliminate the flaws that hinder the purity of our language, prevent violations of the norms of the Azerbaijani literary language, protect our native language and pass it on to future generations in a pure manner

As a result, it is noted that the work carried out to protect the purity of our language should be carried out with teenagers and young people from now on.

Because once hand dexterity, language habits, and visual memory are "formed," it becomes difficult to intervene. Our main goal should be to prevent violations of the norms of the Azerbaijani literary language and to ensure the correct application of the literary language.

Keywords: Azerbaijani language, social space, literary language norms, media experts, reasons for violation of the norm.

İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə malik olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Heydər Əliyev

Cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərmanında oxuyuruq: “...Dilimizin hüdudsuz imkanlarından yetərincə və düzgün istifadə edilməməsi halları hələ də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dilin normalarının kobud şəkildə pozulması, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilməməsi, məişət danışığından istifadə olunması, əcnəbi söz və ifadələrin yersiz işlədilməsi az qala adi hala çevrilmişdir” (1, 1).

Doğma ana dilimizin əsas problemlərindən biri də sosial məkanda Azərbaycan ədəbi dil normalarının gözlənilməsi ilə bağlı məsələlərdir. Bu gün sosial şəbəkələrdən istifadə etməyən adam tapmaq yəqin ki, çətin olar. Sosial şəbəkə istifadəçilərinin əksəriyyətini əlbəttə ki, gənclər təşkil edir və bundan istifadə zamanı ədəbi dil normalarına riayət etmirlər, orfoqrafik, leksik, qrammatik qaydalar kobud şəkildə pozulur. Əslində gənclərin əksəriyyəti bütün günü sosial şəbəkələrdən

istifadə etdikləri üçün artıq məişət üslubunda necə danışdırlarsa, elə də yazdıqlarını deyirlər. Bəziləri bunu vərdiş, bəziləri isə vaxta qənaət kimi dəyərləndirir. Lakin milli sərvətimiz olan dilimizin təmizliyini, saflığını qorumaq, onu zənginləşdirmək, qayğısına qalmaq hər birimizin vətəndaşlıq vəzifəsidir.

Vətəndaşlıq vəzifəsi hər bir kəsin vətəndaşlıq məsuliyyətidir. Buna görə də Ana dilindən doğru istifadə birinci növbədə vətəndaşlıq vəzifəsi, konstitusion borc və mənəvi məsuliyyətdir. Sosial şəbəkə həyatımızın bir hissəsinə çevrildiyi üçün artıq virtual dünyanın dilini çox yanlış olaraq mətbuat dili hesab edirlər. Sosial şəbəkələr sərbəst ünsiyyət yeridir, lakin hər kəsin istəyinə uyğun fəaliyyət məkanı deyil. Sosial məkanlarda tez yazmaq çevikliyi, yığcamlığı, fikri bacarıqca tez ötürmək müasir tələb kimi görünərsə də bu qədər sərbəstlik dilimizə ağır zərbə vurur. Bu problem Azərbaycan dilini lazımi səviyyədə bilməyən, ədəbi dil normalarına bələd olmayanların problemləridir. Savadsız insanlar dilimizi korlayır və hansı söz və ya cümləni ədəbi dil normalarını pozaraq yazdırlarsa, onu oxuyan savadsızlar da çox böyük səhv olaraq həmin formada yadda saxlayırlar.

Ədəbi dil normalarına hər kəs riayət etməli və bilməlidir ki, sosial şəbəkə nə qədər səmimi və rahat ünsiyyət vasitəsi olsa da, ədəbi dil normalarının pozulması yolverilməzdir.

1999-cu ildə qəbul olunmuş “KİV haqqında” Qanunda sosial şəbəkələr və internet media ilə bağlı müddəalar yox idi, yəni müasir dövrün tələblərinə cavab vermirdi. Bu Qanuna dəyişiklikləri zəruri edən amillərlə bağlı media eksperti Zeynal Məmmədli deirdi: “Məlumatların şəxsi xarakterli və ictimai motivli olmasını müəyyənləşdirmək lazımdır. Sayt özünü necə tanıdır – vacib məsələ budur. Əgər onlayn media özünü KİV kimi tanıdırsa, deməli onun fəaliyyəti “KİV haqqında” Qanunla tənzimlənəcək. İnternet media özünü professional KİV-lərə verilən tələblər səviyyəsində qurursa, məktublar yığını deyilsə, bu zaman qanuni tənzimləmə ön plana çıxır” (2, 1).

Xatırladaq ki, Dilçilik İnstitutu ölkədə fəaliyyətdə olan elektron saytlarla bağlı 2016-cı ildən başlayaraq artıq mütəmadi olaraq monitorinq həyata keçirib, lakin monitorinqlərin nəticələrini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent Şahlar Məmmədov qeyd etmişdi ki, monitorinqlərə 20-dən artıq sayt cəlb olunub. Saytların yazı dilində leksik, üslubi, qrammatik pozuntular aşkarlanıb.

Əməkdar jurnalist, Azərbaycan Mətbuat Şurası İdarə Heyətinin üzvü Azər Həsərat “Şərq”ə açıqlamasında xəbər saytlarında ciddi dil pozuntularına yol verildiyinin həqiqət olduğunu bildirib: “Kim istəyir sayt açır, portal yaradır və başlayır xəbərçiliklə məşğul olmağa. Dünyanın hər yerində belədir. Jurnalistika azaddır, sərbəstdir. Azad olduğu üçün də kim istəyir bu sahəyə gəlir, gücünü, enerjisini sınaqda istəyir. Naşı, savadsız insanlar dilimizi korlayır. Digər savadsızlar da, belə başa düşür ki, saytda hansısa söz və ya cümlə bu formada yazılıbsa, deməli, düzgünü budur (İnternet mediada dil qüsurları var... Başqa bir səbəb sayt əməkdaşlarının ciddi bədii mütaliədən uzaq olması, uyğun peşə sahibi olmamasıdır. Yəni, bu gün jurnalistika ilə bu peşəyə tamamilə yad insanlar da çalışır. Çalışsınlar azadlıqdır, sərbəstlikdir. Amma insan hansı sahədə çalışmaq qərarlaşdırırsa, ilk növbədə o sahəni öyrənməli, bələd olmalıdır” (3, 2).

Jurnalist Araşdırmaları Mərkəzinin sədri Seymur Verdizadə də bu məsələdə peşə təəssübkeşliyi göstərməyə ehtiyac duymadığını deyib. Mərkəz sədri həm yazılı, həm də elektron KİV-lərdə Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarının kobud şəkildə pozulduğunu qeyd edib: “Amma faktiki olaraq problem elektron kütləvi informasiya vasitələrində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Təbii ki, burda söhbət nöqtə, vergül səhvindən getmir. Təəssüf ki, jurnalistika ilə məşğul olan adamların bir çoxu yaxşı təhsil almayıblar. Təsədüfi adamların jurnalistikaya axını bu sahədə dözülməz vəziyyət yaradıb. Aydın məsələdir ki, yaxşı təhsil ala bilməyən adam ədəbi dilin qaydalarına riayət etməyə çətinlik çəkəcək. Odur ki, gənc, savadlı kadrların mətbuata gəlməsini təmin etmək lazımdır. Bilirsiniz, biz informasiya əsrində yaşayırıq. Hazırda mətbuatın təyinatı dəyişib. Təəssüf ki, indi maarifçilik missiyası arxa plana keçib. Qəzetlər də, saytlar da özlüyündə bir kommersiya qurumudur. İnformasiya əsrində, xüsusilə, mövcud rəqabət şəraitində heç kim udurmaq istəmir. Hazırda operativlik peşəkarlığı üstələyir. Redaktorlar xəbəri hamıdan əvvəl

təqdim etmək üçün yarışa giriblər. Bu zaman ədəbi dilin normalarını qorumağa vaxt qalmır..." (4, 3).

Bəzən xəbər başlıqları danışiq dilinin təsiri altında yaranır: "Saytlarda ədəbi dilin norma pozuntuları müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Bir çox hallarda saytların xəbər mətnlərində leksik, üslubi və qrammatik norma pozuntularına rast gəlinir. Ədəbi dilimizin təmizliyini pozan sözlər işlədilir. Fonetik normanın pozulması halları da var. Mətnlər redaktə olunmadan yayımlanır. Durğu işarələrini hətta düzgün, yerində işlətmirlər. Bunlar hamısı dilimizi bərbad vəziyyətə salır". Ekspert hesab edir ki, elektron saytların dil qüsurlarına yol verməsi səbəbsiz deyil. Xəbər saytlarında operativlik, xəbəri tez çatdırmaq əsas şərtlərdən biridir: "Xəbərin yayılma sürəti dil normalarının mühafizəsinə mənfi təsir göstərir. Xəbər ardınca qaçıldıqda dil normalarına riayət etmək istər-istəməz çətinləşir. Bu da müasir xəbərçiliyin reallığıdır. Amma mətbuatın televiziyaaların nöqsanları, qüsurları düzəltmək imkanı var. Mətbuat çapa gedənədək jurnalistlər, redaktorlar tərəfindən oxunur. Mətnə rast gəlinən dil qüsurları, qrammatik normaların pozulması hallarını düzəltmək olur" (5, 2).

Bu sözləri "Dünyada da bir zamanlar bu müzakirə var idi: "Ənənəvi mediada olan orfoqrafik qaydalara sosial mediada da əməl etmək gərəkirmi?" Əvvəldən səhv qoyulmuş sual idi. Çünki sözləri düzgün yazmaq hər birimizin illərlə qazandığı, mexaniki vərdişdir. İnsan sosial mediaya keçəndə bu vərdişi necə unuda bilər ki?!" Yenisabah.az-a açıqlamasında yazıçı-jurnalist Tural Cəfərov (Qan Turalı) bildirib. O qeyd edib ki, ənənəvi mediada hər fəhvi bağışlanmaz günah idi: "Məqalə müəllif tərəfindən dəfələrlə oxunur, redaktə edilir, sonda isə korrektorun süzgəcindən keçirdi. Sosial mediada bu cür nəzarət mexanizmi mövcud deyil. Ancaq vərdiş vərdişdir, bir sözü bilərəkdən səhv yazmaq izah olunmaz davranışdır. Di gəl ki, əvvəl yazıları bizlər yazırdıq. İndi hamı yazır. Buna görə də, hər cür qrammatik, orfoqrafik, leksik səhvlər adıləşir" (5, 1).

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzinin saytların monitoringi ilə bağlı hesabatına istinadən bəzi saytlarda hələ də Azərbaycan dilinin imkanlarından yetərinə və düzgün istifadə edilmədiyinin şahidi oluruq.

Monitoringin nəticəsi aşağıdakı kimidir: Qeydə alınmış 3976 faktdan 1676-sı orfoqrafik, 488-i leksik, 872-si qrammatik, 940-ı isə üslubi səviyyədə pozulmanın göstəricisidir (6, 1).

"Diqqətin media savadlılığına yönəldilməsi son dərəcə vacibdir". Bunu Yenicag.az-a videomüsahibəsində media savadlılığı ilə bağlı fikirlərini bölüşən media eksperti Fərid Şahbəzli deyib. Onun sözlərinə görə, artıq müxtəlif güclər hərbi, siyasi, iqtisadi rıçaqlarla yanaşı xüsusilə informasiya hücumları mexanizmindən istifadə edirlər: "...Təəssüf verici haldır ki, cəmiyyətdə media savadlılığının arzuolunan səviyyədə olmaması informasiya hücumlarının geniş vüsət almasına səbəb olur", – deyə o bildirib (8, 1).

Bəs elektron mediada Azərbaycan ədəbi dil normaları necə qorunur və pozuntuların qarşısının alınması üçün hansı addımlar atıla bilər?

Son vaxtlar Azərbaycan dili az qala, məhəllə dili, jarqon səviyyəsinə salınıb. Saytlarda loru dil, kənar dillərin müdaxiləsi hökm sürür.

Sosial şəbəkələrdə artıq sözlərin qısaldılması, saıtlərin ləğvi prosesi gedir. "Salam" sözünü "sm", "necəsən"i "ncs", "təşəkkür"ü "tşk" şəkildə yazmağa başladıqları bəs deyilmiş kimi, hələ üstəlik bu cür yazışmanı "müasir yazışma forması" adlandıraraq Azərbaycan ədəbi dil normalarını pozmağa cəhd edirlər.

İndi qloballaşma dövrü olduğu üçün terminologiya Azərbaycan dilimizə də nüfuz edir. Dünyanın qəbul etdiyi elmi nailiyyətlərlə bağlı olan terminləri hər bir dil qəbul edir və ya qarşılığını yaratmağa çalışır. Lakin qloballaşmanın bizə gətirdiyi bütün terminləri ədəbi dil normalarının qanunlarını pozaraq, kor-koranə şəkildə qəbul etmək nə dərəcədə doğrudur? Bu faktorların hamısı dilimizin saflığına xələl gətirən, dilimizi korlayan elementlərdir.

Saytlarda ədəbi dilin norma pozuntuları digər səviyyələrdə də özünü göstərir. Hər kəs öz bilik səviyyəsində yazır və buna görə də ədəbi dil normaları kobud şəkildə pozulmuş olur, sözlər istənilən kimi yazılır, yəni düzgün yazı qaydalarına əməl olunmur, tələffüz etdikləri kimi yazıya alınır, nitqdə dialekt, şivə, hətta loru, vulqar, tabu sözlər belə işlədilir, sözlər mənalarına görə

düzgün istifadə edilmir, cümlədə söz sırası və sözlərin düzgün əlaqələndirilməsinə əməl olunmur, təzə dil öyrənən əcnəbilərin nitqinə bənzəyir, durğu işarələri nəinki düzgün istifadə edilmir, ümumiyyətlə, istifadədən düşür və sairə.

Bir çox hallarda mətnlərində leksik, üslubi və qrammatik norma pozuntularına rast gəlinir. Ədəbi dilimizin təmizliyini pozan sözlər işlədilir. Fonetik normanın pozulma halları daha çox özünü göstərir. Mətnlər redaktə olunmadan yayımlanır. Durğu işarələri yerində işlədilmir. Belə pozuntular, əlbəttə ki, dilimizin saflığına, təmizliyinə ciddi şəkildə mane olur.

Fəaliyyət istiqamətlərindən biri də ölkənin kütləvi informasiya vasitələri, həm mətbuat, həm televiziya, eləcə də elektron KİV-lərdə Azərbaycan ədəbi dilinin işlənməsi qaydaları ilə bağlı mütəmadi monitorinqlərin aparılmasıdır. Məqsəd Azərbaycan ədəbi dil normalarının pozulmasının qarşısını almaq, ana dilimizin qorunması və gələcək nəsillərə saf bir şəkildə ötürülməsidir.

Bəs sosial məkanda Azərbaycan ədəbi dil normalarının pozulmasının qarşısının alınması üçün hansı addımlar atıla bilər? Bunun üçün nə etmək lazımdır? Övvəla yazı üslubuna diqqət etmək və təkmilləşdirmək, bədii əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətinə bələd olmaq və sairə. Çünki insanların mütaliədən uzaq olması nitq vərdişlərinin zəifləməsi və dil normalarının pozulmasına zəmin yaradır. Yəni, ədəbi dil normalarını bilmək, dilimizin qrammatikasına bələd olmaq öz yerində, dilin leksik imkanları və normalarına bələd olmaq da vacibdir. Çünki problem həqiqətən də ciddidir. Azərbaycan ədəbi dilinin kobud pozulması halları çoxdur və qrammatik normaların pozulması halları da baş alıb gedirsə, dilimizin təmizliyini heç nəyə güzəştə getməməliyik.

Dilimizin saflığının qorunmasının qarşısını almaq məqsədilə yeniyetmə və gənclər arasında indidən işlər aparılmalıdır. Çünki əl alışqanlıq, dil vərdişi və göz yaddaşı “formalaşdıqdan” sonra müdaxilə etmək çətin olur. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbi dil normalarının pozulmasının qarşısını almaq, ədəbi dilin düzgün tətbiqi əsas məqsədimiz olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İlham Əliyev. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı”. 01 noyabr 2018.
2. Media eksperti: “Bizdə sosial şəbəkələr əsas informasiya mənbəyinə çevrilib” müsahibə. Oxu.az. 18 sentyabr, 2020).
3. İnternet mediada dil qüsurları var “Şərq” qəzeti, 28.07.2018).
4. Dil normaları daha çox mediada pozulur. “Şərq” qəzeti, 13.02.2020.
5. Sosial şəbəkədə səhv yazılan post və şərhlər: “İzah olunmaz davranışdır”. Yenisabah.az. 27 oktyabr, 2021.
6. Virtual və yazılı mediada Azərbaycan dili necə qorunur? Sfera.az. 23.06.2023).
7. Hətta bir sıra ölkələr informasiya terroruna məruqalır. Gündəm, 20 Dekabr 2024.
8. Mediada dilçilik səhvləri: “Kim necə istəyir, elə də yazır”. Yeni Çağ Media Qrupu. 18 oktyabr, 2024.

XX ƏSRİN 50-60-CI İLLƏR AZƏRBAYCAN BƏDİİ ÜSLUBUNDA MƏTBƏX LƏVAZİMATLARININ (QAB-QACAQ) ADLARI

Səbinə Vəliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

nasibali2011@mail.ru

Abstract

Names of kitchen utensils (dishes) in the Azerbaijani artistic style of the 50s-60s of the 20th century

The article considers the issues of defining the concept of everyday vocabulary and classifying this vocabulary, using everyday and table vocabulary in fiction. The features and problems of translation from the source language to the target language are studied. Everyday vocabulary forms a special layer in the vocabulary of the language. This vocabulary can be classified on the basis of various slogans. The classification of everyday vocabulary can be divided into thematic groups. Everyday life, lifestyle, customs, traditions, clothing, food, etc. of different peoples. Lexical units related to, are the same, or express the names of similar objects, as well as objects. In this regard, in different languages there are both equivalent and exact words. Words that do not have an equivalent are written down. In parts of a fiction text that touch upon various spheres of human life, everyday vocabulary related to a specific described sphere has greater functionality.

Keywords: *Azerbaijani language, material culture, kitchen and household vocabulary, names of dishes and kitchen utensils, special features of word formation, lexemes.*

Giriş. Linqvokulturologiya iki elm - dilçilik və mədəniyyətşünaslıq arasında sərhəddə olmaqla xalq mədəniyyətinin şifahi nitqdə, dildə əksini öyrənir. Dil bir millətin varlığının və yaşadığının göstəricisidir; üstəlik, dil milli mədəniyyəti inkişaf etdirmək və şərh etmək üsuludur. İnsan fəaliyyətinin müxtəlifliyi nəzərə alınmaqla onun mədəniyyəti müxtəlif cəhətlərdən təsnif edilə bilər. Bu baxımdan maddi və mənəvi mədəniyyətlər fərqləndirilir. Maddi mədəniyyətə insanın yaratdığı və müəyyən zaman dövrlərində mövcud olan maddi əşyalar daxildir.

Məqalədə XX əsr 50-60-cı illər Azərbaycan bədii üslubunun dilində işlənmiş qab-qacaq və mətbəx ləvazimatları adlarının əmələgəlmə xüsusiyyətləri ilə yanaşı, etnoqrafik cəhətdən də araşdırılması təsvir olunmuşdur.

Bu tədqiqatın aktuallığı bu tematik lüğət qrupunun bir məqalə səviyyəsində öyrənilməsidir.

İnsanın maddi dünyasının leksemləri dünyanın milli dil mənzərəsini daha aydın şəkildə təqdim etməyə imkan verir. Azərbaycan dilinin maddi mədəniyyətinin lüğət tərkibinə yaşayış, geyim, mətbəx, qab-qacaq və s. kimi həyatı əhəmiyyətli leksik-tematik qruplar daxildir.

Tədqiqatın məqsədi XX əsr 50-60-cı illər Azərbaycan bədii üslubunun dilində mətbəx ləvazimatları və qab-qacaq leksemlərinin tərkibini öyrənmək, qab-qacaq adlarının formalaşdırılması üsullarını müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın obyektı qab-qacaq və mətbəx qablarının adlarıdır.

Müasir dilçilikdə maddi mədəniyyətin lüğət tərkibinin öyrənilməsi aktualdır. Bir çox alimlər müxtəlif dillərin materiallardan istifadə etməklə yazılı abidələrdə, salnamələrdə və işgüzar sənədlərdə araşdırmalarında buna toxunmuşlar.

Maddi mədəniyyətin lüğətini sistemli şəkildə təsvir etmək üçün dilçilər müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Bunlardan biri dildə müxtəlif söz qruplarının öyrənilməsidir. Gündəlik lüğət də bunlardan biridir. Bir sıra əsərlər tematik söz qruplarına və onların öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Lakin müasir Azərbaycan ədəbi dilinə əsaslanan mətbəx və məişət əşyalarının adları xüsusi etnoqrafik cəhətdən monoqrafik tədqiqatların obyektı olmamışdır. Təkcə mədəni-tarixi hadisələri

özündə əks etdirən deyil, həm də Azərbaycan milli dilinin lüğət tərkibinin formalaşmasına təsir göstərən bu lüğət təbəqəsinin öyrənilməsinin aktuallığını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan dilinin məişət lüğəti kifayət qədər genişdir. Dilçilikdə mətbəx və məişət lüğəti dedikdə konkret qab-qacaq və mətbəx qablarını, habelə onların atributlarını adlandıran leksemlər toplusu başa düşülür.

Qab-qacaq bəşəriyyətin maddi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir və bunlar insanın gündəlik fəaliyyəti haqqında məlumat mənbəyidir. *Qab-qacaq insan həyatının çox mühüm hissəsi olmaqla, maddi mədəniyyətin vacib elementidir. Bunlar insanların yaratdığı və xalqın tarixini, həyatını əks etdirən şeylərdir. Qab-qacaq leksik-semantik qrupuna daxil olan sözləri aşağıdakı kimi səciyyələndirə bilərik.*

- a) *Qab-qacaq (fincan, stəkan, qədəh və s.)*
- b) *Süfrə alətləri (bıçaq, çəngəl, qaşığı və s.)*
- c) *Qablar (boşqab, nəlbəki və s.)*
- d) *Xörək bişirmək üçün avadanlıqlar (qazan, tava və s.)*

Süfrə hər bir insanın həyatında mövcuddur, çox vaxt onun sosial statusunun müəyyən göstəricisidir. Sınıf göstəricilərinin çoxu qab-qacaq və bıçaq, çəngəl, qaşığı, stəkan, kasa, boşqab və s.-dən istifadə ilə bağlıdır.

Nəfis qab-qacaq ilə qarşısız alınmaz təəssürat yaratmaq, bahalı paltar, zəngin ev dekorasiyası və ya avtomobil nümayiş etdirməkdən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Əminliklə deyə bilərik ki, qab-qacaq zövqlərin, üstünlüklərin, həyat tərzinin formalaşdırılması və global mənada dünyanın mənzərəsinin formalaşdırılması baxımından cəmiyyətə təsir etmək üçün bir vasitədir.

Tədqiqatlar göstərir ki, mətbəx ləvazimatları və qab-qacaq adları onun istehsalından tutmuş istifadəsinə qədər müəyyən fəaliyyət növlərini özündə əks etdirən müxtəlif kateqoriyalı əlamətlərə malikdir. Müəyyən etdiyimiz xüsusiyyətlərin bir çoxu bir neçə əsrdə ki, yeni sözlər yaratmaq üçün istifadə olunub və bu gün də uğurla istifadə olunmaqdadır.

Deməli, Azərbaycan bədii üslubunun dilində işlənmiş bu vahidlərin əsas lüğətini aşağıdakı cəhətlərə görə səciyyələndirmək olar:

- 1) material (keramika qab, gümüş qab, mis qab, qalay qab, büllür /xrustal);
- 2) ölçü (kiçik kasa, böyük banka, kiçik sini);
- 3) formalar (oval qab, dairəvi nimçə, yastı boşqab, səkkizguşəli nimçə, ayaqlı şamdan,);
- 4) funksiyalar (oyma çəngəl, çay qaşığı, çörək qabı, doğrama taxtası, isitmə qabı);
- 5) istifadə olunan məhsul (qəhvə, şorba, balıq sümüyü qabı, şirniyyat qabı, mürəbbə qaşığı);
- 6) yemək vaxtı (səhər yeməyi stəkanı / səhər yeməyi fincanı, nahar çəngəl / nahar çəngəl, səhər yeməyi nimçəsi);
- 7) qabların “yaşı” (köhnə dəbli stəkan / qalın şüşədən hazırlanmış köhnə dəbli şüşə);

Aparılan təhlillər zamanı məlum olub ki, qab-qacaq sahəsində yeni sözlərin formalaşmasında ən çox istifadə olunan kateqoriya xarakteristikası istifadə olunan məhsul baxımından təfərrüatdır ki, bu da, fikrimizcə, kifayət qədər məntiqlidir. Kateqorik xüsusiyyətlərin siyahısı daim genişlənir.

Tarix boyu qab-qacaq adları tədricən cihazın təfərrüatlarında fərqlənməyə başlamış və zaman keçdikcə daha çox müxtəlif olmuşdu.

Bu sahədə təsnifat apararkən qab-qacaqların ölçüsü və forması, onların istehsal yeri və yaradıcısının adının təfərrüatlarını əks etdirməyə, istifadəsini dəqiqləşdirməyə, həmçinin insan fəaliyyətinin bu sahəsi üçün son dərəcə vacib olan funksiyasını aydınlaşdırmağa imkan verir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində yazılır: “qab-qacaq top. İçərisində xörək hazırlamaq, yaxud içərisinə yemək şeyləri qoymaq üçün qablar”. Qab-qacaq mağazası. Qabqacaq yumaq. Qab-qacaq şkaflı. – Bu məfrəzlərdə bir qədər qab-qacaq və qeyri ev şeyləri vardır. S.S.Axundov. Küçələrə tökülmüş sınıq qab-qacaqları görürkən, ... yolçunun ürəyi sıxıldı. Ə.Məmmədcanlı” (7).

“Mənbələrin verdiyi məlumata görə, qab sözü *ərəbcədir (mənca, bizdən keçib), qacaq isə, əslində, çanaq kimi olub və forma dəyişmələrinə məruz qalıb. Qab-qacaq sözünün əsl qab-çanaq şəklində olub, sinonimlər birləşməsidir. Söz təhrif edildiyi üçün indi qab-qacaq sözünün*

ikinci komponentini şərh etməkdə çətinlik çəkir, onun mənə bildirmədiyini bəyan edirik. Əslində isə, komponentlərin biri heç vaxt leksik mənaya malik olmayıbsa, mürəkkəb söz yarana bilməz “ (Bəşir Əhmədov. Etimologiya lüğəti). (7)

Azərbaycan dilində mətbəx ləvazimatları və qab-qacaqlara aid lüğətin tədqiqi çox aktualdır və ciddi fundamental tədqiqatlar tələb edir.

Azərbaycan dilində əksər sözlər, o cümlədən mətbəx əşyaları adları müxtəlif yollarla düzəlir. Azərbaycan dilində söz əmələ gəlməsinin aşağıdakı üsulları fərqləndirilir: 1) fonetik; 2) leksik-semantik ; 3)morfoloji, 4) sintaktik. Azərbaycan dilində ən fəal üsul morfoloji üsuldur və söz köklərinə şəkilçilərinə əlavə edilməsi, onların köməyi ilə adların çoxluğu əmələ gəlir. Söz yaradan affikslər sözün leksik mənasını əmələ gətirir və ya konkretləşdirir. Mürəkkəb söz isə bir və ya bir neçə kökü bir şifahi bütövlükdə birləşdirərək yeni sözün əmələ gəlməsi prosesidir. Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər əmələ gətirərkən həm əlaqələndirici, həm də tabeli əlaqələr məhsuldar olur. Qab-qacaq və mətbəx ləvazimatlarının adları müxtəlif üsullardan istifadə etməklə xeyli sayda söz əmələ gətirmişdir.

XX əsr 50-60-cı illər Azərbaycan bədii üslubunun dilində işlənmiş bəzi qab-qacaq və mətbəx ləvazimatları adlarının bəzilərinə diqqət edək:

Fincan – *mənşəcə fars “fenjan” sözündən olub, Azərbaycan dilinə fars dilindən keçib və zamanla fonetik uyum nəticəsində “fincan” foramsını almışdır. Lüğətlərdə “kiçik içki qabı, kasa” (7), “çay, kahve vb. sıcak şeyler içmekte kullanılan, genellikle kulplu, porselen ve ya camdan yapılmış küçük kap” (8), “ çay, qəhvə, su və s. içmək üçün kiçik, dairəvi, əsasən dəstəli, saxsı və ya çini qab” (3) mənalarında işlənir.*

Şərq xalqlarının qonaqpərvərliyini əsas simvollarından sayılan fincan, xüsusi ilə çay və ya qəhvə içmək mədəniyyətində mühüm yer tutur. Bədii əsərlərin dilini təhlil edərkən məlum olur ki, qonağa çay təqdim olunanda adətən fincan (daha sonrakı mərhələlərdə armudu stəkan) istifadə edilib. Bu gələn qonağa göstərilən hörmətin və səmimiyyətin ifadəsi hesab edilir. Məs.:

Nizamla əyləşdilər;

Bir fincan çay içdilər. B.Vahabzadə.

Adamlar fincan, stəkan, cürdək əllərinə nə gəldisə doldurub içirdilər. Əli Vəliyev

Tarixi mərhələləri nəzərə alsaq, fincanlar müxtəlif materiallardan: əsasən keramikadan yəni gildən, çinidən, mis və gümüş (xüsusi ilə varlı ailələrdə) hazırlanardı. Hətta qədim dövrlərdə sadə gildən hazırlanan fincanlar, sonralar naxışlı və cilalı formada hazırlanmağa başlamışdır.

“Fincan” sözünə hətta atalar sözlərində və ifadələrdə rast gəlinir: “bir fincan çay” (Vidadi Babanlı) ifadəsi sadəcə çay içmək deyil, həm də söhbət , istirahət və birgə vaxt keçirmə anlamına gəlir. Hətta Türkiyə türkcəsində “Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırası var” məsəli də ‘çok küçük bir iyilik de olsa asla unutulmamalıdır’ şəklində ifadə edilir.

“Türkiye Türkçesi: fincan | Azərbaycan Türkçesi: fincan | Başkurt Türkçesi: çaşka sınaşak | Kazak Türkçesi: şınıayak | Kırgız Türkçesi: çını çöyçök | Özbek Türkçesi: piyalä | Tatar Türkçesi: çaşka çınayak | Türkmen Türkçesi: çaşka | Uygur Türkçesi: çinä ayak | Rusça: чаşка чаşečka” şəklində işlənir.

Stəkan - sözü Azərbaycan dilinə rus dilindən keçmiş quruluşca sadə isimdir. Bu söz rusçaya da alman dili vasitəsi ilə (“staken”) daxil olmuşdur. Orta əsr alman dilində “balaca qab, kiçik kasa ” deməkdir. Yəni bu söz Şərq mənşəli olmayıb, Qərb dilləri vasitəsi ilə rus dilinə və bu dil vasitəsi ilə Azərbaycancaya, bizim məişətimizə, qab-qacaq adlarının sırasına daxil olmuşdur. XIX əsrin sonlarında xüsusi ilə şəhər məişətində geniş işlənməyə başlamışdır. Belə ki bu zamana qədər çay, su, ayran kimi içkilər daha çox kasa və fincan tipli qablarda içilibmiş.

Bəşir Əhmədov göstərir ki, “bəzi türk dillərində tustakan, tostakan kimi işlədilir və “piyalə”, “badə” anlamlarını əks etdirir. Deməli, həm tost, həm də stəkan türk mənşəlidir. Qabaqlar ağacdan düzəldilmiş kasaya stəkan deyiblər.

Bügünkü armudu stəkanlar sırf Azərbaycan mədəniyyətinin özünəməxsus məhsulu olub, klassik Avropadan fərqlənir (7).

Tədqiqatlarda bu məişət əşyalarının ardıcılığı bu cür təsvir edilmişdir: “Çayı qara aftafada, qəhvədə, mis (saxsı) çaydanda və samovarda hazırlayır, maskura, fincan, sonralar isə armudu stəkanlarda süfrəyə verirdilər” (2, 87).

XX əsr Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusi ilə 1930-1970-ci illərdə “stəkan” sözü gündəlik həyatın bir detali kimi tez-tez işlənir. Xüsusilə realist nəsrə - kənd həyatının şəhərləşməsi, çayxanaların təsviri, ziyafət və məclis səhnələrində. Məs.:

Çayçı nimçədə iki stəkan çay gətirdi. Çayın buğusu təzə biçilmiş yonca kimi qoxuyurdu. Anar. (Göz muncuğu.).

Stəkan-nəlbəki cingildədi. (İsmayıl Şıxlı. Ayrılan yollar.)

Mələk çayniki dәмкешin üstünə qoyduqdan sonra qara, güllü padnosdakı stəkanları irəli çəkdi. (İsmayıl Şıxlı. Dəli Kür).

Material, tutum, istifadə məqsədi, forması, ənənəvi çay içmə mədəniyyətində stəkan və fincanın fərqli cəhətləri nəzərə cəpır. Belə ki, fincanlar daha dərin və enli olmaqla, bəzən altlığı da olur. Stəkanlar isə adətən silindr formasında, uzun və şaquli olması ilə fərqlənir. Tutum baxımdan stəkanlar fincanlardan daha çox maye tutur. Fincanlar çay, qəhvə və isti içkilər üçün, bundan fərqli olaraq stəkanlar isə su, kompot, meyvə şirəsi, çay kimi içkilər üçün istifadə edilir. Azərbaycan ənənəvi çay içmə mədəniyyətində daha çox armudu stəkan istifadə olunur.

Nəticə. Nəticə olaraq deyə biləri ki, bu leksika yalnız gündəlik həyatla bağlı olmayıb, həm də müəyyən mədəniyyətləri, həyat tərzini və sosial münasibətləri özündə əks etdirir. Eyni zamanda mətbəx və qab-qacaq leksikasının etnoqrafik tədqiqatları, müəyyən etnik və regional xüsusiyyətləri üzə çıxara bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Afad Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild (2 cildə). Bakı, 2019, 432 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
3. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. Dörd cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
4. Axundov G. *Azərbaycan və ingilis dillərində məişət leksikası*. Bakı, 2017, 201 s.
5. A.H.Mustafayev. *Azərbaycan maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat)*. Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 420 s.
6. <https://sozluk.gov.tr>
7. <https://obastan.com>

İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYADA RƏSMİ SƏNƏDLƏRİN TƏRTİBİ

Zeynəb Cəfərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

Zeynecafarova@mail.ru

Summary

Drafting of official documents in business communication

It is impossible to imagine the modern business world without a large flow of information. The delivery of this information is carried out on documents, which leads to the preparation of various types of documents. Every year, more than a billion documents are compiled in the field of management. With the help of documents, information is stored and delivered to its destination. The document is the mirror of management. Written documentation shows and conveys the course of human activity, the development of statehood, civilization, culture as a whole.

Business communication is of great importance in the formation and development of society. Communication is a means of personality formation, an essential condition for its normal development, spiritual and physical health, a means of understanding other people and oneself. Only a person has speech and cannot be formed outside of communication as a personality; business communication is the main factor for the existence of any human society, arising and functioning on the basis of communication between individuals, groups and associations, the most basic need of society.

Keywords: *business communication, official style, official documents, order, decree, decision, law.*

Giriş. Funksional üslublar ədəbi dilin insan fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrinə uyğun işlədilməsidir. Başqa sözlə, ədəbi dilin istifadə olunma formalarının rəngarəngliyidir. Funksional üslublar nitqdə təzahür edir. Ona görə də dilin fəaliyyəti bunda özünü göstərir. Ədəbi dilin üslubları müəyyən vəzifə yerinə yetirdiyi üçün dilçilikdə funksional üslub adlanır (7, s. 20).

Dildə üslubların meydana gəlməsi, öz vahidlərini standartlaşdırılması və normalarını müəyyənləşdirilməsi milli dilin zənginliyindən xəbər verir. Hər hansı bir milli ədəbi dilin əsas xüsusiyyətlərindən biri üslubların bütünlükdə meydana olmasıdır. Yetkin ədəbi dil səciyyəvi nitq, ifadə özəlliyinə görə müxtəlif funksional üslublara ayrılır və vahid normalılıq prinsipi dilin bütün mövcud funksional üslublarını bütöv bir milli ədəbi dil sistemində birləşdirir. Lakin bir cəhət inkaredilməzdir ki, ədəbi dilin normativliyi nə qədər yüksəkdirsə, funksional üslubi imkanları da o qədər genişdir (2, s. 3).

Ədəbi dilin inkişaf mərhələlərində funksional üslubların təşəkkülü, inkişafı, onların dilin milliləşməsi prosesində hansı mövqedə durması və rolu eyni cür olmur. Müəyyən üslublar ədəbi dilin inkişaf mənzərəsini, onun milliliyini təmin edən aparıcı üslub səviyyəsinə yüksəlir, bir qrup üslublar isə bu vəzifəni tam icra edə bilmir. Bunun əsas səbəbi həmin üslubların fəaliyyət dairəsinin genişliyi, yaxud məhdudluğudur.

A.Babayev isə funksional üslubların müstəqil dilçilik sahəsi kimi 1950-ci ildən sonra gəldiyini göstərir. O, bu vaxta qədər funksional üslubların bu və ya digər sahəsindən bəhs edən müxtəlif səciyyəli elmi əsərlərin əhəmiyyətini kiçiltmədən demək olar ki, bu sahə məhz 50-ci illərdə formalaşdığını qeyd edir. 50-ci illərdə funksional üslubların, onların sərhədləri, xüsusiyyətləri, bölgüsü ətrafında diskussiyalar başlandığını yazır (1, s. 34).

30 sentyabr 2002-ci il dövlətçilik tariximizdə olduqca əhəmiyyətli bir gündür. Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Qanun təsdiq olunub. Dilimizin kütləvililiyi, inkişafı, qayda və tələbləri bu sənəddə geniş formada öz əksini tapıb. Qanunda göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf

etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır. Bu qanun konstitusiyaya uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur. Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir, Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını təmin edir. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında (ictimai birlik və fondlarda), həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində və filiallarında, idarələrdə dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət bu qanuna uyğun olaraq həyata keçirilir, o cümlədən kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla və xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəlikləri ilə yazışmalar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq xarici dildə – Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaq şərtlə aparıla bilər. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, dövlət qurumlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər, təhsil Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır. Başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir. “Elə bir müəssisə, idarə, nazirlik yoxdur ki, orada hər hansı başqa dildə yazışma aparılsın. Amma təbiidir ki, məsələn, beynəlxalq səviyyədə bizim hər hansı müəssisə müəyyən əlaqələrdə iştirak edirsə, orada qarşılıqlı olaraq tərcümə ilə yazışma aparılır. Bu da normal haldır və beynəlxalq praktikadır” (5, s. 5).

Əsas hissə. İnsanların cəmiyyətdə (sosiumda) ən kütləvi ünsiyyət forması işgüzar kommunikasiyadır. İşgüzar kommunikasiya olmadan insanların iqtisadi, hüquqi, diplomatik, inzibati və s. sahələrdəki fəaliyyətlərini təsəvvür belə etmək mümkün deyil. Müəyyən sahədə əməkdaşlıqla bağlı danışıqlar aparmaq, tərəfdaşları istədiyi istiqamətə yönəltmək, işgüzar sənədləri savadlı və düzgün tərtib etmək bacarığı müasir dövrdə menecerlərin, müxtəlif səviyyəli vəzifəli şəxslərin, habelə köməkçi və referentlərin peşəkarlıq mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Kommersiya fəaliyyətinin istənilən formasında həmin sahənin (sahibkarlıq fəaliyyəti, siyasi qurum, inzibati idarəetmə və s.) idarə edilməsi qaydaları, forma və metodları haqqında müəyyən məlumat və biliklərə, təsəvvürlərə malik olmaq, işgüzar ünsiyyət prinsiplərinə bələd olmaq fəaliyyətin yüksək səmərəliliyi üçün mühüm amildir (3. s. 210).

İşgüzar kommunikasiya ilə bağlı ziddiyyətli anlayışlar vardır, bu da onun forma və mexanizmlərinin öyrənilməsini, təcrübədə istifadə edilməsini tələb edir. İşgüzar kommunikasiya fəaliyyət növlərindən biridir, aksiom – intensionallıqdır, yəni mövcud məqsəd və ya məqsədlərin əldə edilmiş nəticələrinin üst-üstə düşməsi, bacarıq və vərdislər sayəsində arzu olunanlara nail olmaqdır (5, s. 21).

Müasir dünya dilçilik, psixologiya və sosiologiya kimi fənlərin – söz dünyası, hadisələr, biliklərin yüksək elmi status əldə etməsi ilə fərqlənir. Əsas məsələ qarşılıqlı anlaşıma, adekvat münasibət, ünsiyyət qurmaqdır – söz, anlayış danışıq dilinin əsasını təşkil edir, bu həqiqi varlığın özüdür. Yəni ideyalar məhz ünsiyyətlə həyata keçir, onun qurulması biliklərin ötürülməsinə, mənimsənilməsinə, bilik və dəyərlərin saxlanması, sosial hafizəyə xidmət edir. Nə qədər paradoksal olsa da nə dilçilik, nə sosiologiya sosial-kommunikativ elm kimi qəbul edilir. Dilçilik müxtəlif dillərin təsvirinə və qrammatik analizinə yönəlib, çox vaxt sözlərin mənasından sərf-nəzər olunaraq ancaq formanı öyrənməyə çalışır – quruluş, struktur önə keçir və mahiyyət göstəricisi olur. Nəyin deyilməsi yox, necə deyilməsi, hansı qaydaya əməl edilməsi əsaslandırılır, bu isə formaların, qəliblərin öyrənilməsidir. Dilin gücü təkcə strukturunda, formasında, quruluşunun mükəmməl olmasında deyil, leksik zənginliyində, sözlərin məna yükündə, sərhədlərinin aydınlığındadır. Məşhur filosof F.Bekon zəkani şeylərin təbiətindən asılı hesab edir, Platon dünyanı fikrə, Aristotel isə fikri sözə tabe edirdi. V.Humboldta görə, dil ruhun fəaliyyətidir, öz strukturunda dünyaya müəyyən bir baxış yerləşməsidir. Dil xalqa məxsusdur və subyekt, hərəkətverici qüvvəsi təkcə dilçilər yox, bütün sahələrdə çalışan insanlardır. (5, s. 66).

Sənədlərin müxtəlif idarəetmə məqsədləri üçün istifadə edilməsinə baxmayaraq bu sözün mənasının əhəmiyyəti daha genişdir, yəni:

1. Sənəd hər hansı faktların sübutudur.

2. Sənəd tarixi mənbədir.

3. Sənəd idarəetmə qərarların qeydi və verilməsidir, bir sözlə desək, informasiya daşıyıcısıdır.

“Sənəd” sözünün rəsmi anlayışı dövlət standartında və digər normativ hüquqi aktlarda verilmişdir. Bunlar “kargüzarlıq və arxiv işi” terminologiyası məsələlərini müəyyən edir. Sənəd insan fikrindən yaranan məlumatların hadisələrin, faktların hər hansı bir xüsusi materiallar üzərində qeyd olunmasına deyilir. Sənəd xüsusi materialda faktlar, hadisələr, obyektiv həqiqət halları və insanın təfəkkür fəaliyyəti haqqında məlumatı müxtəlif üsullarla möhkəmləndirib, daşıyan vasitədir.

Sənəd sözü (ərəb sözündən götürülüb) sübut, dəlil deməkdir, başqa sözlə, bir şeyi, bir faktı təsdiq, bir şeyə olan hüquqi sübut edən rəsmi kağızdır. Elə sənədlər vardır ki, onlar bir vəziyyətdə əhəmiyyətli dərəcədə, digər vəziyyətdə isə əhəmiyyət daşıyırlar. Məsələn, adi şəxsə göndərilmiş əl vasitəsi ilə yazılmış məktub əhəmiyyətsiz olsa da, məhkəmə prosesində bundan sübut kimi istifadə edilə bilər. (6, s. 19)

Bir qrup sənədlərə ərizələr, arayışlar, məlumatlar, vəsiqələr, qəbzələr, aktlar, izahatlar, təhriri məruzələr və s. daxildir.

- dil əlamətləri. Rəsmi üslubda yazılan sənədlərdə fikrin konkret şəkildə izahı tələb olunur. Buna əsasən də rəsmi üslubun özünə aid dil əlamətləri mövcuddur.

a) Fonetika sahəsində. Rəsmi üslubda olan sənədlər oxunarkən hər bir səs tam və aydın tələffüz olunur. Burada nitqin sürəti adi, ritmi mülayim olur. Sözlərin yazılışında səslərin düzgün və dəqiq əks olunması diqqət mərkəzində durur.

b) Lüğət tərkibi sahəsində. Bu üslub üçün başlıca lüğəvi əlamət kitab leksikasıdır və kargüzarlığa məxsus terminlərdən istifadə olunmasıdır. Burada ikimənəvilikə, dolaşıqlığa yol verməmək üçün hər bir anlayışa dair tam aydın olan söz seçilib işlədilir.

v) Qrammatika sahəsində. Rəsmi üslub üçün qrammatik vahidlər də müəyyən vəzifə daşıyır.

1) Burada hər hansı bir, rəsmi anlayışın izahı üçün ədəbi dilin qrammatik normalarına düzgün və dəqiq riayət olunur; kitab dilinə məxsus söz birləşməsi və cümlələr işlədilir.

2) Ştamp xarakterli xüsusi tərkiblərdən, ifadələrdən geniş istifadə edilir.

q) Başqa əlamətlər. Ədəbi dilin rəsmi funksional üslubu üçün iki xüsusiyyət daha vacibdir.

1) Hər bir məsələnin aydın və olduqca qısa izah edilməsi;

2) Artıq və lüzumsuz sözlərə, təkrarlara, bədii ifadə vasitələrinə yol verilməməsi. (7 s. 37-38)

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin rəsmi-inzibati üslubunda, o cümlədən Avropa Şurasının iş rejimi ilə bağlı rəsmi sənədlərdə son illərdə xeyli dəyişiklik, daha doğrusu sintaktik mühitində bir çox yeni ifadələr çevik işlənmə imkanı qazanmışdır. Bu ilk növbədə dilxarici amillərlə, Azərbaycan dilinin onun üçün yeni olan universal düşüncə mühitinə çıxmasıyla, müəyyən xarici dillərin təsirinə reaksiya verməsilə izah edilə bilər. Düşüncə, hüquqi təfəkkür universal dil vahidlərinin işləkliyinə rəvac verir. Leksik-qrammatik ksenomaniya, yəni leksik, morfoloji və sintaktik alınmaların olduğu kimi qəbul edilməsi universal, linqvistik modelləri formalaşdırır.

Beynəlxalq terminlər və beynəlmiləl sözlərin rəsmi-işgüzar üslubun leksik normasına çevrilməsi onu bütün dünya ədəbi dilləri üçün standart üslub kimi təqdim edir. Terminlər elmi üslubda işlənsə də, həm rəsmi üslubdakı universal hüququnu qazanmır, həm də elmi üslubun sintaksisi standartlaşdırılmayıb. Rəsmi üslub isə qrammatik baxımdan da dünya təcrübəsinə əsaslanır, hər iki səviyyədə standartlaşma rəsmi üslubu universallaşdırır.

Rəsmi-işgüzar üslubun səciyyəvi leksik xüsusiyyətlərini üç maddədə qruplaşdırmaq olar: 1) bədii üslubun elementləri də burada işlədilir, lakin onlar rəsmi səciyyə daşıyır, 2) müəyyən sözlər ancaq rəsmi üsluba məxsusdur: standart, hazır trafaret söz və ifadələr, 3) terminlər. Rəsmi-işgüzar üslub hüquqi münasibətə, qanunvericilik və kargüzarlıq sahələrinə xidmət edir. Bu üslub bir neçə mikroüsluba bölünür.

Xüsusi qanunvericilik üslubu (qanun, fərman, mülki və cinayət aktları, nizamnamə), 2) inzibati-dəftərxana üslubu (akt, sərəncam, əmr, rəsmi kağızlar, ərizə, xasiyyətnamə, avtobioqrafiya,

vəkalətnamə, qəbz), 3) siyasi-diplomatik üslub (nota, memorandum, rəsmi məlumat, müqavilə, konvensiya).

Rəsmi-işgüzar üslubda işlədilən söz qrupları bunlardır: 1) rəsmi sənədlərin adını bildirən sözlər: əmr, fərman, bildiriş, vəsiqə, qanun, diplom, qərar, akt, qətnamə, bəyanat attestat və s., 2) rəsmi müraciət bildirən sözlər: vətəndaş, müəllim, doktor, həkim, hakim, professor, müqəssir, vəkil, prokuror, müstəntiq və s., 3) dəftərxana işinə məxsus əşya adları: qovluq, möhür, ştam, makina və s., 4) rəsmi hərəkət bildirən feillər: əmr etmək, xahiş etmək, sərəncam vermək, qol çəkmək, nəzərinə çatdırmaq və s. (4, s. 270-271)

Məlumat vərəqəsi müəyyən bir məsələlərə öz fikirlərini və münasibətlərini bildirən müəssisə işçilərinin sərbəst hazırladığı sənəddir. Başqa sözlə desək, xidməti vəzifəni yerinə yetirdikdən sonra müəyyən məsələ haqqında sənəd tərtib olunmaqla bərabər, həmin məsələ haqqında müəyyən təklif və rəyi bildirən xidməti yazışmadır.

Məlumatlar rəsmi tapşırığın və ya əmrin yerinə yetirilməsinə əsasən də tərtib oluna bilər. Məlumat vərəqələri məzmununa görə təşəbbüs, məlumat və ya hesabat xarakterli olur. Bu sənədlər daxili və xarici sənədlərə bölünür. Məlumat vərəqəsi sərəncamverici sənədlərdə əsas rolunu oynayır.

Daxili məlumat vərəqələri idarənin daxilində işçilərin və struktur bölmələrinin idarəetmə münasibətlərini nizamlamaq üçün əl vasitəsi ilə hazırladığı sənəddir. Bu sənədə tarix və imza qoyulur. (6, s. 163)

Qərar - ərəb mənşəli çoxmənalı sözdür. Elmi ədəbiyyatda qərar sözünü səkkiz mənə çaları olduğu göstərilir. Qərar sözünün ən geniş yayılmış mənası müəyyən bir məsələni müzakirə etdikdən sonra hamının və ya əksəriyyətin gəldiyi nəticədir. Dilimizdə qərar sözü ilə çoxlu ifadə yaranmışdır. Qərar vermək, qərar çıxarmaq, qərara gəlmək qərarını dəyişmək və s. Qərar sözü fikir mülahizə mənasında da işlənir.

Qərarı Respublika rəhbəri, respublika hökuməti, icra hakimiyyətinin rəhbərliyi, idarə və müəssisələrin kollektiv orqanı qəbul edir.

Müzakirə edilən hər hansı bir məsələ ilə bağlı bir neçə qərar qəbul edilə bilər. Qərarı müəssisənin rəhbəri və ya iclasa sədrlik edən şəxs və katib imzalayır. Kollegial orqanlar müxtəlif məsələləri həll etməkdən ötrü qərarlar çıxarırlar. Qərarları Nazirlər Kabineti, Milli Məclis və bir sıra idarələr qanunlar əsasında onların qarşısında duran məsələləri yerinə yetirmək məqsədi ilə qəbul edirlər.

Qərar – kollegial qaydada idarəetmə orqanları tərəfindən onların qarşısında duran müxtəlif, vacibi məsələləri yerinə yetirmək üçün qəbul olunan hüquqi aktdır. Qərarın mətni yığcam, ifadələri müxtəlif mənalarda pozulmayan dəqiq olmalı və bir qayda olaraq iki hissədən : şərh və sərəncam hissələrindən ibarət olmalıdır.

Şərh hissəsində qərar qəbul edilməsinin səbəbləri, lazımi iş tədbirlərinin məqsəd və vəzifələri göstərilir. Əgər qərarın qəbulu üçün yuxarı orqanın sərəncam sənədi əsas götürülmüşdürsə, şərh hissəsində sənədin adı, nömrəsi, tarixi və başlığı göstərilir. Habelə sənədin bilavasitə həmin idarəyə aid bölməsinin məzmunu verilir. Görülməli olan tədbirlərin izahına ehtiyac olmadıqda şərh hissəsi olmaya da bilər. (6, s.130)

Göstəriş - İdarə və müəssisələrin müəyyən məsələlərinin icrasında göstərişlər də tərtib olunur. Məlumat- metodiki xarakterli məsələlər üzrə idarəetmə orqanlarının verdiyi hüquqi aktların icrası ilə əlaqədar olaraq idarə və müəssisə tərəfindən verilən sərəncamverici sənədlərə göstəriş deyilir.

Bu sənədlər də hüquqi xarakterli sənədlərdir. Göstərişlər idarə daxilində əmrlərin, təlimatların və idarəetmə orqanlarının digər aktlarının icrasının təşkili ilə əlaqədar olaraq verilir. Göstərişləri birinci şəxs , idarə rəisləri və onların müavinləri imzalamaq hüququna malikdir. Əmr kimi bu sənəd də iki hissədən: şərh və sərəncamdan ibarətdir. Göstərişin şərh hissəsi “məqsədi ilə”, “uyğun olaraq” ,2icrası üçün”, sözlərindən sonra başlayır. Şərh hissəsi “təklif edirəm”, “öhdəmə götürürəm”, “öhdəmə götürürəm” sözləri ilə yekunlaşır. Sərəncam hissəsi isə əmrdəki kimi qurulur. (6, s. 130)

Əmr və onun tərtib edilməsi

Praktikada sərəncamverici sənədlər içərisində ən çox əmrlərdən istifadə olunur. Əmrlər müəssisə rəhbəri tərəfindən qəbul edilmiş müxtəlif istehsal, təsərrüfat, maliyyə və s. xarakterli qərarları yazılı təsbit edərək icrasını sürətləndirir. Əsas və çevik müəssisələrin həlli məqsədilə vahidlik əsasında fəaliyyət göstərən, idarə rəhbəri tərəfindən verilən hüquqi akta **əmr** deyilir. İdarələrdə istehsalat məsələlərinin əmr vasitəsilə verilməsinin siyahısı tərtib edilir. Lazımi hallarda bu dövlət orqanları haqqında əsasnamə ilə təyin olunur. Əmrlər təşkilatın və vəzifəli şəxslərin tabeçiliyindən asılı olmayaraq geniş sahəni əhatə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi üslubun morfoloji universaliləri məhz feillərlə ifadə olunur və dil vahidləri öz növbəsində sintaktik universaliləri də müəyyənləşdirir. Belə ki, rəsmi üslubun kodlaşmış sintaktik strukturları sayılan əmr, qeyri-müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə cümlələr müəyyən mənada hansı forma və mənə növündə olmasından da asılıdır.

Rəsmi üslubun morfoloji universaliləri sırasında ən məhsuldarı feilin vacib, əmr şəkli və məchul növüdür.

Sərəncam. Dövlət orqanlarının və müəssisələrin rəhbərləri sərəncam vermək hüququna malikdirlər. Rəhbər tərəfindən çevik məsələlərin icrası üçün təkbəşinə verilən hüquqi akta **sərəncam** deyilir. Bu sənədin qüvvədə olma müddəti məhduddur, dar çərçivədə təşkilatlara, vəzifəli şəxslərə və vətəndaşlara aid edilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mövcud maddələrinə müvafiq olaraq sərəncamlar Prezident, Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri və Muxtar Respublikasının Baş Naziri tərəfindən verilir. Yerli icra hakimiyyətləri sərəncamlar vermək hüququna malikdirlər.

Müəssisələrdə lazımi məsələləri tez icra etməkdən ötrü idarə rəhbərinin müavini, baş mühəndisin müavini, struktur bölmələrinin rəhbərləri sərəncam verə bilərlər. Sərəncamların mətni bir qayda olaraq təkcə sərəncam hissəsindən ibarət olur. Şərh hissəsi cümləyə “tələb edirəm”, “tapşırıram”, “müvafiq olaraq”, “məqsədi ilə”, “yerinə yetirilməsi üçün” və s. kimi ifadələr şəklində daxil ola bilər. Bu zaman sərəncam hissəsini şərh hissəsindən abzasla ayrılmalıdır.

Əvvəlcə sərəncamın əsas hissəsində görülməli işlər və tədbirlər göstərməlidir. Görülməli iş və tədbir bir vəzifə olaraq tapşırılsın”, “təklif edilsin”, “təsdiq edilsin” və s. kimi feillərlə ifadə edilir. (6, s.128)

Rəsmi üslubda cümlənin məqsəd və intonasiya görə növləri sırasında aparıcı mövqe əmr cümlələrinə məxsusdur: Məsələn:

1. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Sazişin qüvvəyə minməsi üçün zəruri olan dövlətdaxili prosedurların yerinə yetirdiyi barədə Uruqvay Şərq Respublikası Hökumətinə bildiriş göndərilsin.

İşgüzar kommunikasiyada rəsmi sənədlərin tərtibində adlıq cümlə, təktərkibli cümlələr arasında yaranmış adlıq mətnlər rəsmi üslubun sintaktik universaliləridir. Bu sintaktik strukturlar qanunun maddələrində və iclas gündəliklərində geniş istifadə olunur.

Fərman. Konstitusiyaya əsasən fərman vermək hüququ ancaq respublika prezidentinə məxsusdur. Konstitusiyanın 113-cü maddəsində deyilir ki, ölkə prezidenti respublikada ümumi qaydaları fərmanlar verməklə, başqa məsələləri isə sərəncamlar qəbul etməklə həll etmək səlahiyyətinə malikdir. Həmin fərman və sərəncamlarda başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onlar dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir. Respublika Nazirlə Kabineti fərmanların əsasında onların yerinə yetirilməsi üçün qərarlar və sərəncamlar verir. Bir sözlə desək, **fərman** Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən yalnız Prezidentin qarşısında duran dövlət məsələlərinin yerinə yetirilməsi üçün qəbul edilən hüquqi aktdır (6, s. 112).

Sadə cümlələr əsasən, rəsmi sənədlərin giriş hissəsində işlədilir. Lakin sadə bütöv cümlə strukturları daha məhsuldar, həmçins üzvlər, feili tərkiblər hesabına genişlənmiş sadə cümlə strukturları rəsmi-ışgüzar üslubun kodlaşmış sintaktik sxemidir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdən zaman əlaqəli cümlə tipi fəallıq göstərir. Tabeli mürəkkəb cümlələr, xüsuslə “tapşırılsın” xəbərinin tələb etdiyi mübtəda budaq cümlələr isə fərmanların qərar hissəsinin spesifik sintaktik strukturlarıdır.

Nəticə və elmi yenilik. Sənədlərin düzgün tərtib edilməsi üçün əsas faktor ədəbi dildir. Sənədlərin hazırlanmasında ədəbi dilin normalarına riayət edilməli, cümlələrdə fikir aydın olmalı, dolaşıqlığa yol verilməməlidir. İşəgötürən və işçi, təşkilat və struktur bölmələri, rəhbərlik və tabeliyində olanlar arasında müqavilənin bağlanması rəsmi-işgüzar üslubun qaydalarına uyğun olmalıdır.

İşgüzar kommunikasiyada rəsmi sənədlərin tərtibi mövzusunı işləyərkən biz belə qənaətə gəldik ki, rəsmi üslub özündə bir çox məsələləri ehtiva edir. Bu anlayışa daxil olan sənədlər janr və məzmun baxımından bir-birindən fərqlənir. Rəsmi sənədlərin müxtəlifliyi, onların çoxistiqamətli olması üslub daxilində müəyyən qruplara ayrılmasına səbəb olur. İşgüzar kommunikasiyada rəsmi sənədlər qrupuna rəsmi dövlət sənədlərini, digər qrupa isə dəftərxana və hüquq sənədlərini daxil etmək olar. Rəsmi-işgüzar sənədlərin tərtibində üslub leksikasının əsas layını terminoloji vahidlər təşkil edir. Bu vahidlərin əsas qismi universalı səciyyəli olduğundan rəsmi üslubun leksik normasına ümumbəşəri səciyyəsi verir. Bu üslubda alınma terminlər digər sahələrdə işlənən yad dil elementlərindən təşkil edilmiş terminlərə nisbətən daha tez kütləviləşir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayev A. Müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubu. Bakı: İşıq 2001
2. Cəfərova Z.B. Rəsmi-inzibati üslub. Bakı: Ləman, 2013, səh. 202.
3. Hacıyeva İ., Seyidova S., N.Məmmədova. Azərbaycan dilində akademik və işgüzar kommunikasiya. Bakı: Füyuzat, 2022, səh. 302
4. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: 1999
5. Məmmədli N. Azərbaycan dilində akademik və işgüzar kommunikasiya. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 517 s.
6. Musayev E. Kargüzarlığın təşkili. Bakı: Qanun, 1048 s.
7. Qurbanov A. Dil və üslub. Bakı: APU, 1992.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN FƏRDİ DİLİ VƏ ÜSLUBU

Xatirə Vəliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

Khatirevelyeva1967@mail.ru

Abstract

Mahammad Fuzuli's personal language and style

The name of the great Azerbaijani wordsmith, poet Mahammad Fuzuli, has been remembered with respect and love in all Eastern countries for more than four centuries. The poet, who wrote works in three languages, composed such a beautiful work as “Leyli and Majnun” in his native language. Fuzuli’s creativity can be considered a special stage of the Azerbaijani literary language. The source of Fuzuli’s poetic language is the living folk language. At the same time, the poet created beautiful works using the riches of the literary language and written language of his time. The power of Fuzuli’s word has remained at its peak for centuries.

Fuzuli’s elevation of Azerbaijani classical poetry to a high peak in the Middle Ages should be considered a great achievement not only of our artistic thought, but also of our literary language. This is the beginning of the stage in literary-cultural and socio-philosophical aspects that our language has reached at the present time and has diversified into styles that fulfill its mission at a high level.

In the process of artistic language, the observation of similar maqams in the writings of different poets is important in terms of the scope of creativity, and this qualitative sign does not overshadow the individual stylistic features of the artists; on the contrary, the specificity of artistic thought and poetic language requires the frequency of development of those signs of form, and thus the figurative expression of poetic content.

Keywords: *M. Fuzuli, individual style, metaphor, poetic language, Azerbaijani language.*

Giriş. Üslub dil vasitələrindən məqsədyönlü şəkildə istifadə üsuludur. Üslubları öyrənən dilçilik bölməsi üslubiyyat(stilistika) adlanır. Üslublar həm ümumi, ictimai baxımdan, həm də xüsusi, fərdi baxımdan üzünü göstərir. Birinci halda, yəni ümumi, ictimai məzmun daşıdıqda funksional üslublar ortaya çıxır. Funksional üslublar milli ictimai təfəklürün müxtəlif sahələrini əhatə edir, buna görə də bir neçə növə böünür. Funksional üslublar bütövlükdə ədəbi dili təşkil edir.

Fərdi üslub xüsusi səciyyə daşıyır və əsasən, bir görkəmli şair və ya yazıçıya aid olur. Məsələn, *Füzuli üslubu*, *Sabir üslubu* və s. Fərdi üslub bədii üslubda daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Fərdi üslub ayrı-ayrı sənətkarların ümumi dünyagörüşü, təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Ədəbi dilimizin tarixində *Nəsimi üslubu*, *Füzuli üslubu*, *Sabir üslubu* səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə daha çox məşhur olan fərdi üslublardır. Fərdi üslub bəzən bir qrup şair və ya yazıçıya da aid ola bilər. Məsələn: *Molla Nəsrəddinçilər üslubu*. Fərdi üslubu ictimai -tarixi şərait yetişdirir.

Dahi M.Füzuli “Divanı”nın müqəddiməsində öz üslubunu necə çətinliklə tapması barədə belə demişdir: “Elə vaxtlar olmuşdur ki, gündüz axşama qədər düşüncə dəryasına dalıb, məna gövhərini deşmişəm”.

“Uzunçuluqdan qaçıb qısa və mənalı yazmaq, təsvirlərdə tam, düzgün, səhih bədii mənzərələr və surətlər yaratmağı bacarmaq, fikri sadə və aydın ifadə etmək, insan xasiyyətlərini təsvir edərkən buna uyğun dil tapmaq, jarqona yol vermədən ümumi Azərbaycan dili dairəsində hərəkət etmək, xüsusilə elə yazmaq ki, oxumaq asan və xoş olsun”.

Bədii üslub poetik dili yetişdirən mühit olsa da, bütün istiqamətlərdə həmişə poetik səviyyə qazana bilmir.

“Poetik dil” ifadəsi ümumi abstrakt bir anlayış olmayıb, hər hansı konkret bir şairin adı ilə bağlanmaqla dil normalarının poetik dünyasını və poeziyanı dil işarələrindən tələbini ifadə edir [9, s. 57].

A.S.Puşkin sözlərin birləşmə imkanlarının hüdudsuz olduğunu göstərirdi və özünə xas fərdi birləşmələr işlətməyə çox böyük əhəmiyyət verirdi. V. Şekspirin fərdi üslubunu məhz onun işlətdiyi səciyyəvi birləşmələr əsasında müəyyənləşdirirlər. Bir müddət belə mülahizələr yürüdüldü ki, Şekspirin pyeslərini özü yox, kimsə başqa bir şəxs yazmışdır. Bu haqda iki yüz ildir ki, mübahisələr gedir, araşdırmalar aparılır. Budur, bizim dövrümüzdə Şotlandiya ədəbiyyatşünası Endrü Morton öz dəyərli tədqiqatları ilə sübut etmişdir ki, Şekspirin pyeslərini özündən başqa heç kəs yazıb bilməzdi. «Morton metodu»nun mahiyyəti belədir: hər bir müəllif özünəməxsus, səciyyəvi söz birləşmələri işlətməsi ilə bütün başqalarından fərqlənir. Yalnız həmin müəllifə xas olan birləşmələr onun bütün əsərlərində özünü göstərir. Həm də mühüm cəhət burasıdır ki, belə tez-tez işlədilən birləşmələr (Morton «ikisözlü birləşmələr» deyir) yalnız bu müəllifin fərdi üslubunun səciyyəsinə əks etdirir və bu birləşmələrə əsaslanmaqla bir müəllifi digərindən fərqləndirmək mümkündür. Ən ciddi hazırlığa malik olan şekspirşünaslar da «Perikl» pyesindəki ilk iki pərdənin Şekspir tərəfindən yazıldığına şübhə edirdilər. Çünki ilk baxışda əsərin bu hissəsindəki üslubun sonrakı hissənin yazı tərzindən fərqləndiyini göstərirdilər. Lakin elektron-hesablama maşını «Perikl» pyesindəki «ikisözlü birləşmələr»i təhlil etməklə bu mübahisəyə də yekun vurmuş, əsərin əvvəldən axıra qədər bir nəfər tərəfindən yazıldığını sübut etmişdir (1, s. 64).

XII-XIII əsrlərdə əsasən formalaşmış olan Azərbaycan yazılı ədəbi dili və bundan daha əvvəllər yaradılmış Azərbaycan şifahi ədəbi dili xüsusən XIII əsrdən müxtəlif üslubi cığırılar üzrə qol budaq atıb inkişaf etməyə başlamışdır. Bu prosesdə ədəbi dilin bu və ya digər qolu gah güclənmiş, gah zəifləmiş; bir üslub daha da artmış, geniş nüfuz dairəsi kəsb etmiş, başqa bir üslub isə zəifləmiş, məhdudlaşmış, yaxud üçüncü yeni bir üslubi cığır açılmış və sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Bütün bu proseslər isə, şübhə yoxdur ki, Azərbaycan xalqının ictimai tarixində baş verən bu və ya digər dəyişikliklə üzvi surətdə bağlı olmuşdur (3, s. 140).

Əsas hissə. Füzuli dili mahiyyətə Azərbaycan dilinin daxili strukturunun poetik təzahürüdür. Böyük sənətkarın təfəkkür tərzı və onun ifadə üsulları milli ruhdan qidalanır. Füzuli şeirində ana dilinin müxtəlif (və bütün) kateqoriyalarının əks olunduğunu söyləmək azdır. Onun şeirlərində dilin struktur xüsusiyyətləri, dəyişmə və inkişaf meyilləri, dil vahidlərinin törəmə mexanizmləri açıq-aydın diqqəti cəlb edir (1, s. 442).

Füzulinin böyük sənətkarlıq hünəri orasındadır ki, o, işlənmiş söz, ifadə formalarına da tamam yeni, orijinal şəkil, yeni məna, yeni məzmun və xarakter verir [6, s. 10] Məsələn:

Dərdim sözə gəldigincə artar,

Oddur, yel ilə zəbanə dartar (s. 52).

Görkəmli söz sənətkarları, xüsusilə də ustad şairlər işlətdikləri dil vahidlərinin səs tərkibinə heç zaman biganə, laqeyd olmamışlar. Şeirlərində fonetik xüsusiyyətlərin müxtəlifliyinə və zənginliyinə görə M. Füzuli bütün ədəbiyyat tariximizdə fərqli mövqe tutur (1, s. 6).

Ritmli səs füsunkarlığı Füzuli əsərlərinin struktur quruluşuna estetik gözəllik verməklə bərabər forma və məzmun gözəlliklərinin əsas mənbələrindəndir.

Könüldə min qədim vardır ki, pünhan eyləmək olmaz,

Bu həm bir qəm ki, el tənindən əfğan eyləmək olmaz. (s. 314).

Bədii dil üslubunun əsas xüsusiyyətlərindən biri obrazlılıqdır. Bədii üslubda ümumxalq dilinin ifadə vasitələrindən və imkanlarından, surətlərin, hadisələrin, fikrin ideyanın obrazlı şəkildə ifadə etmək məqsədi ilə istifadə olunması yolu ilə yaranır. O, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin (metonimiya, metafora, təkrir, xitab və s.) işlədilməsi sayəsində meydana gəlir.

M.Füzuli yaradıcılığına nəzər saldıqda onun elə bir əsəri tapılmaz ki, orada surətlərin, hadisələrin, fikrin ideyanın obrazlı şəkildə zənginliyinə rast gəlinməsin. Məsələn:

“Key göz nuri, könül şüruri! Metafora

Sənsiz gözümün yox oldu nuri. (s. 52) mübaligə

Bu iki misra şeirdə biz ancaq bədii sözə rast gəlirik.

*Dərdim sözə gəldigincə artar,
Oddur, yel ilə zəbanə dartar. (s. 52)*

Xalq dilində deyilən “*dərdim dilə gəldi*” cümləsini şair “*dərdim sözə gəldigincə artar*” kimi ifadə etmişdir.

*Qansı cəlladın qılıncı tiği-müjganınca var?
Qansı bəzm olmuş münəvvər bir qədin tək şəmdən
Qansı gülzar içrə bir gül açılır hüsnün kimi,
Qansı gül ləbi-ləli dürəşşanınca var? (s. 295)*

Göstərdiyimiz bu nümunələrdə şair zəngin məcazlar işlədərək, “qansı” sual əvəzliyi ilə anaforik, “var” ədatı ilə epiforik təkrirdən istifadə etmiş, sual cümləsi yaratmışdır.

*Sağər kimi gəzməgi haram et,
Nəğmə kimi pərdədə məqam et. (s. 45) Təşbeh
Büt kimi bir evdə eylə mənzil,
Olma dəxi hər yanayə mayil. (s.46) Təşbeh*

Bədii dil prosesində ayrı-ayrı şairlərin yazılarında oxşar məqamların müşahidəsi yaradıcılıq vüsəti baxımından əhəmiyyətli və bu keyfiyyətli əlamət sənətkarların fərdi üslubi cizgilərini kölgədə qoymur, əksinə, bədii düşüncənin və şeir dilinin spesifikasiyası həmin forma əlamətlərinin işlənmə tezliyini, bununla da poetik ovqatın obrazlı ifadəsini tələb edir. (5, s. 2)

*Gülzari-kəlam bağbani
Böylə bəzəmiş bustani. (s. 50)*

Əsl şeir hər bir sənətkarın uğurlu poetik icada çatmasının real nəticəsindən doğulur. Ana dilinin zəngin poetik imkanlarında, ilk növbədə də şairin səs rənglərini duyma istedadına söykənən şeir sərrast assosiativlik keyfiyyəti üzərində köklənir. Sözü səsəlmə cəhəti, onun leksik-semantik tərəfinə nisbətən ona görə aparıcıdır ki, şeirdə məzmun uğurlu forma qəliblərində daha sürətli qavrama vasitəsidir. Doğrudan da nəsrədən fərqli olaraq şeir mətninin maddi əsasında duran səs quruluşunun cazibəsi onun yadda saxlanmasına, əzbərlənməsinə zəmin yaradır. Belə hallarda oxucu və dinləyici mənə barədə heç düşünmür də. Təbii olaraq, mənə, şeirin mündəricə siqləti arxa plana keçir. Şeirşünaslığın görkəmli nümayəndələrinin ümumi fikrinə görə, şeirin bütün xalqların yazısız dövründə şifahi şəkildə zamandan-zamana, nəsilədən-nəslə keçə bilməsinin, yaddaşlara hopmasının bir sirri də məhz bununla bağlıdır. Şairi vəznə, qafiyəyə və s. məcbur edən amillər də budur. Poeziyanın musiqililiyindən söhbət açanda həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, səslərin ifadəlilik imkanları hiss və emosiyaların harmoniyasını və onların canlandırma üsullarını da əyaniləşdirir. Buna görə də “biz şeirdə duyğuların dilini, nəsrə isə anlayışların, soyuq mühakimələrin dilini görməyə adət etmişik” (5, s. 16)

Füzulinin fərdi dil üslubunu səciyyələndirən linqvopoetik vasitələr, üsulları rəngarəng və çoxcəhətlidir. Həmin məqamlara diqqət yetirək:

*Qəm mərhələsində qalmışam fərd,
Nə yar, nə həmnəşin, nə həmdərd.
Həmcinslərim təmam getmiş,
Söz mülkündən nizam getmiş. (s. 22)*

Göstərdiyimiz bu nümunədə “qəm”, “qalmışam” sözlərində “q-m”, “həmnəşin”, “həmdərd”, “həmcinslərim” sözlərində “h-m”, “təmam”, “mülkündən” “nizam”, “getmiş” sözlərində “m” səsinin alleterasiyasını yaratmışdır.

Füzuli əsərlərində poetik bənzətməni hərflərə müraciətində də görürük. Məsələn:

*Düş, ey əlif istiqamətindən,
Sərm eylə bu qəddü-qamətindən! (s. 51) Qəddi-həvəs ilə dəm urarsan,
Ol getdi, əcəb ki, sən durarsan!
Qəddi-həvəs ilə dəm urarsan,*

Bildiyimiz kimi ərəb əlifbasında “əlif” hərfi şaquli istiqamətdə olur. Şair “əlif” hərfinə müraciət edir, onu öz qəddi –qamətindən enməyə çağırır.

*Ey **nun!** Çu nihandır abruyi-yar,*

Sən dəxi nəzərdə durma zinhar!
Ey mim! Çü ağzı oldu qaib,
Oldu sənə həm adəm münasib! (s. 52)
Etmiş əlifin sitəm yükü dal,
Qılmış fələkin fələk qəmi nal. (s. 62)

Məcəziliklə əlaqədar olaraq, Füzuli dilində mücərrədləşdirmə və ümumiləşdirmə sistem halındadır. Həmin xüsusiyyətlər ayrı-ayrı sözlərdən başlayıb, söz birləşməsinə və cümlələrə (misra və beytlərə) sirayət edir. Ona görə də bəzən ayrı-ayrı sözlərdən bəhs olunsada, obrazın məzmununu, obrazlılığın təbiətini misra, yaxud beyti bütünlüklə təhlil etmək nəticəsində açmaq mümkündür. Çünki bədii təxəyyülün hərarəti bütün təsvir və ifadə vasitələrinə eyni dərəcədə hopmuşdur. (4, s.10)

Aləm oldu şad səndən, mən əsiri-qəm hənuz,
Aləm etdi tərki-qəm, məndə qəmi-aləm hənuz. (s. 311)

Füzulinin elə bir misrası yoxdur ki, orada bədii təsvir vasitələri, bədii ifadə vasitələrindən istifadə edilməmiş olsun. Məsələn:

Eşq eybin bilsən hünər, ey zahidi-qafil,
Hünərin eybdir, əmma dedigin *eyb hünərdir*. (s. 295) Təkri

Yuxarıda göstərdiyimiz nümunədə şair antimetabola yaradaraq həm şeiri yadda qalan etmiş, həm də emfatik intonasiyadan istifadə edərək “*eyb, hünər*” sözlərinin təsir gücünü artıraraq nəzərə cərpdirmişdir.

Buldu kuyindən dəvə dərdi-dili bimarımız,
Sən ağasan, biz quluz kuyindədir timarımız. (s.309) antiteza

Füzuli öz müasirlərindən fərqli olaraq, o vaxta qədər ədəbi dildə işlənən sözlərdən başqa danışq dilində, xalq arasında işlənən, xalqın həyat və məişətinə aid olan zərbi-məsəllərdə xalq şeirində işlənən, lakin hələ ədəbi dilə keçməmiş ifadələri də ədəbi dilə gətirib, bu dili canlı danışq dilinin ifadələri ilə zənginləşdirmişdir. O, xalq ifadələrinə məhəbbətlə yanaşır, beləliklə, dilin zənginliklərini üzə çıxarmağa çalışırdı. (2, s. 279)

Füzuli əsərlərində atalar sözlərindən, xalq deyimlərindən geniş istifadə etmişdir. Məsələn:

Sürdü Məcnun növbətin, indi mənəm rüsvayi-eşq,
Doğru derlər: “hər zaman bir aşiqin dövranıdır”. (s. 302)

Göstərdiyimiz misalda Məcnun öz dövründə eşq rüsvayı olduğunu, indi isə şair öz eşqinin rüsvayıdır. Şairin ikinci misrada işlətdiyi “Hər aşiqin bir dövranı var”, “Hər zaman bir aşiqin dövranıdır” kimi atalar sözündən istifadə etmişdir.

Füzulinin əsərlərində səslərin təkrarı, tərkibində həmin səslər işlənən söz təkrarına tez-tez rast gəlirik. Bu da şairin üslubu ilə poetik dilində yüksək səviyyəli ahəngdarlıq yaradır. Məsələn:

Sanır zahid özün xali xəyalından, qələtdir bu,
Bu heyran olduğundandır, heyran olduğun bilməz. (s. 314)
Eşq eybini bilibdən hünər, ey zahidi-qafil,
Hünərin eybdir, əmma dedigin eyb hünərdir (s. 116)

Sənətkarın incə səslərə meylini göstərən bəzi faktları qeyd etmək mümkündür: Bir sıra misralarda yalnız incə saitlər işlədilir.

Ümidim əksilib hər ləhzə yüz min, həsrətim artar. (s. 307)
Şirin hərəkəti, şəhd sözlü (s.40)

Şirin ləbi – mənşəi-lətafət

M. Füzuli məhz bu güclü mövqelərə daha böyük əhəmiyyət verir və hər dəfə—gah sadə, gah düzəltmə və mürəkkəb sözləri bu mövqedə işlətməklə mühüm poetik təsir oyatmış olurdu. Bundan əlavə sözlərin müxtəlif strukturda işlədilməsi poetik vahiddə onların miqdarı məsələsini aktual məsələ kimi irəli sürmüş olur.

Şəhbaz baxışlı, ahu gözlü,
Şirin hərəkəti, şəhd sözlü (s. 40) Epitet
Şirin ləbi – mənşəi-lətafət

Rəna qədi – durduğıla afət. (s. 41) Epitet

Füzuli şeirlərində aşiqin dilindən rəssam kimi sevgilisinin şəklini çəkir, sözün qüdrətini fəlsəfi düşüncələri ilə yüksəkliklərə qaldırır, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə sözləri bəzəyir, onları birinci kimi səfə düzür, bədii-ədəbi dil xəzinəmizi zənginləşdirir. Füzulünün əsərlərində müəyyən miqdar saylarının təkrarına rast gəlirik. Belə ki, “iki” sözü bir misrada iki dəfə təkrar olunursa, ikinci misrada isə “bir” sözü həm qeyri-müəyyən əvəzlilik kimi, həm də say kimi təkrar olunur. Məsələn:

İki sətir eyləyib ol **iki** meylün ləllər vəsfən,

Görənlər hər **birin bir** çeşmi-gövhərbarə yazmışlar. (s. 309)

İlk baxışda nisbətən sadə görünən təşbih hadisəsi əslində çox mürəkkəb təbiətə malik olub, ən müxtəlif şəkillərdə dilin bütün laylarına yayılmış, mühüm, zəruri dil-nitq faktına çevrilmişdir. Nəzəriyyəçilər hələ Orta əsrlərdə təşbihin aşağıdakı komponentlərdən ibarət olduğunu göstərirdilər (terminləri müasirləşdiririk): təşbih obyekt (müqayisə olunan denotat), təşbih predmeti (nə ilə müqayisə edilir), təşbih vasitələri (ədat, qoşma, feil, sifət, isim və s.) təşbih əlaməti və ya səbəbi, təşbihin məqsədi. (1, s.392)

Sən şəmsən, uymagil həvaya, Təşbeh

Kim şəmi həva verər fəvaya. (s. 45)

Ləbat (oyuncaq) kimi özünü bəzətmə,

Rövzən pəncərə, (baca) kimi, küçələr gözetmə. Təşbeh

Sağər kimi qəzməgi haram et,

Nəğmə kimi pərdədə məqam et. (s. 45) Təşbeh

Nəticə. Füzulünün əsərlərindən göstərdiyimiz nümunələrdən nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, şairin zəngin dilində bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, o cümlədən təşbeh və istiarələrin, mübaliğələrin mürəkkəb olduğunu aydınlaşdırır. Hər beytdə yeni tablo, bədii bir lövhə canlandırmaq, işlənmiş sözlərə yeni məna verə bilmək bacarığı Füzuli sənətkarlığının əsas xüsusiyyətləridir. Füzuli əsərlərində mürəkkəb cümlələrdən ustalıqla istifadə etmişdir. Şair mürəkkəb cümlələrin quruluşunda antitezalardan, emfatik intonasiyadan istifadə etmişdir. Məhz buna görə də, Füzuli öz sələflərindən dilinin bədiiliyi, ifadələrinin orijinallığı ilə seçildiyi kimi, özündən sonra gələn sənətkarlar üçün nümunə olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M. Məhəmməd Füzulünün üslubu və poetik dili, VII cild. Bakı: Elm-təhsil, 2020, 680 səh.
2. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli, Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Nəşriyyatı, 1958, 310 səh.
3. Dəmrizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi I hissə. Bakı: 2007, 478 səh.
4. Əlizadə S. Şah beytlər, Bakı: Azərənşir 2022, 207 səh.
5. Hüseynov M. Səsin poeziyası. (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında) Bakı: 2010, 278 səh.
6. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Çarşıoğlu, 2018, 348 s.
7. M.Füzuli. Fəzləklər yandı ahımdən, seçilmiş əsərləri. Bakı: Kitab klubu, 2024, 456 səh.
8. M.Füzuli. Seçilmiş əsərləri, VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 409 səh.
9. Nəcəfova S. Bədii üslubun əsas xüsusiyyətləri, Metodika: təcrübə və nəzəriyyə, 2018, N 3.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MƏHSULDAR SÖZDÜZƏLTMƏ ÜSULLARI

Aygün Rüstənzadə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dillər Universiteti

r.aygun.h289@gmail.com

Abstract

The article deals with the productive types of word formation in modern English. The article presents the word as a basic linguistic unit. The article states that one of the main tools that ensures the development of lexical composition is word creation. The creation of new words using the existing vocabulary of the language is especially emphasized. On the one hand, the existing grammatical and lexical structures of the language, in particular, root words, affixes and suffixes, are used. On the other hand, new words are created with the emergence of new concepts as a result of the requirements of the language and changes in society. These words are formed on the basis of previously existing ones, and therefore the lexical composition of the language is constantly updated.

Keywords: word, word formation, productive, change, new, means.

Giriş. Söz əsas dilçilik vahididir. Leksik tərkibin inkişafını təmin edən əsas vasitələrdən biri söz yaradıcılığıdır. Söz yaradıcılığı dilin mövcud söz ehtiyatından istifadə edərək yeni sözlər yaradır. Bir tərəfdən dilin mövcud qrammatik və leksik quruluşları, xüsusən də kök sözlər, əlavə və şəkilçilərdən istifadə olunur. Digər tərəfdən isə dilin tələbləri və cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində yeni anlayışların meydana çıxması ilə yeni sözlər yaradılır. Bu sözlər əvvəlki mövcud olanların əsasında formalaşır və buna görə də dilin leksik tərkibi daim yenilənir.

Yeni lüğəvi birləşmələr və sözlər əsasən mövcud sözlərdən formalaşır və bu, dilin zənginləşməsi və inkişaf etməsi prosesini təmin edir. Məsələn, elmi-texniki sahələrdə, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində və sosial şəbəkələrdə yaranan yeni məlumatlar və anlayışlar, özlüyündə dilə yeni sözlər və ifadələr gətirir. Hətta dilin tələblərinə uyğun olaraq, köhnə sözlər də yeni mənalar kəsb edə və ya müxtəlif şəkilçi və əlavələr vasitəsilə yeni söz formaları meydana çıxarıla bilər.

Bu, həm də dilin kommunikativ funksiyasını daha yaxşı yerinə yetirməsinə kömək edir. İnsanlar ünsiyyət zamanı məlumatı ən doğru, aydın və qısa şəkildə ifadə etməyə çalışırlar. Əgər mövcud söz ehtiyatı bu məqsəd üçün yetərli deyilsə, danışanlar yeni birləşmələr və terminlər quraraq ehtiyaclarını ödəyirlər. Bu cür yeniliklər, dilin inkişafının göstəricisidir və davamlı olaraq yeni imkanlar və ifadə vasitələri yaradır.

Əsas hissə. Ünsiyyətin bu xüsusiyyəti, dilin inkişaf edən təbiətini göstərir, çünki dilin hər bir yeni dövrü yeni ehtiyacları, yeni mənaları və konseptləri əks etdirir. Nəticədə, dilin leksik tərkibi zamanla zənginləşir, müasir cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğunlaşır və ünsiyyətin daha da səmərəli olmasına kömək edir.

Söz yaratmanın əsas funksiyalarından biri, əlbəttə ki, dilin leksik tərkibini genişləndirməkdir. Söz yaratma prosesi, dilin qrammatikasının "xidməti"ndədir və müxtəlif kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyaların içində ən əhəmiyyətli, sözlərin kateqoriyalarını dəyişdirmək və ya başqa söz növləri ilə əlaqələndirməkdir. Məsələn, ingilis dilində feilin isimləşməsinə diqqət yetirək:

swim (feil 'üzmək') — *swimming* (isim 'üzgüçülük')

smoke (feil 'çəkmək') — *smoking* (isim 'siqaret çəkmə')

move (feil 'hərəkət etmək') — *movement* (isim 'hərəkət')

Bu cür dəyişikliklər, sözə yeni sintaktik və qrammatik rollar əlavə edir. Beləliklə, söz yaratma həm dilin zənginləşməsinə təmin edir, həm də insanlara daha geniş və dəqiq ifadə imkanları təqdim edir. Bu proses, dilin inkişafını təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir və onun əsas

məqsədi, danışanların ehtiyaclarına uyğun olaraq dilin daha çevik və təsirli olmasını təmin etməkdir.

N.N.Amosovanın qeyd etdiyi kimi, söz yaratma prosesi, dilin zənginləşməsinə və onun dinamik inkişafını təmin edərək, yeni ifadə imkanlarının yaranmasına şərait yaradır [1, s. 105].

Z.A.Xaritonçikə görə, istehsal edən və motive edən vahidlər, yeni adın və ya leksik vahidin yaranmasında əsas rol oynayan sözlər və ya daha mürəkkəb strukturların özüdür [2, s. 97]. Bu vahidlər, yeni sözün formalaşması üçün struktur və semantika baxımından əsas götürülən elementlərdir. Yeni söz, mövcud olan kök və ya əsas leksik vahidin üzərində qurulur və ona müxtəlif əməliyyatlar tətbiq edilir. Bu əməliyyatlar arasında səs formasının tam təkrarı, başlanğıc formasının qısaldılması, strukturun genişləndirilməsi və ya yenidən formalaşdırılması kimi proseslər yer alır. Bu, dilin özünə xas söz yaratma vasitələrinin istifadəsi ilə mümkün olur və beləliklə, konkret bir dilin söz yaratma üsulları müəyyənləşir.

İngilis dilində tədqiqatçılar məhsuldar və qeyri məhsuldar söz yaratma üsullarını ənənəvi olaraq fərqləndirirlər. Müasir ingilis dilində məhsuldar söz yaratma üsullarına aşağıdakılar daxildir:

affikslər (affixation); konversiya (conversion); söz birləşməsi (compounding / composition); qısaltmalar (shortening / clipping).

Affikslər (affixation) – yeni sözlər yaratmaq üçün sözün kökünə affiks (morfem) əlavə etmə üsuludur. Affikslərin əsas məqsədi, mövcud sözlərin mənalarını dəyişdirmək, onlara yeni mənalar qatmaq və ya sözləri müxtəlif söz növlərinə çevirməkdir. Bu üsul dilin inkişafında və müxtəlif sözlərin yaranmasında mühüm rol oynayır [3, s. 11].

Affikslərin iki əsas növü vardır: prefikslər və suffikslər.

Prefikslər (ön şəkilçilər) – sözün əvvəlinə əlavə edilməsi ilə həyata keçirilir. Prefikslərin əlavə edilməsi sözün mənasını dəyişir, lakin sözün növünü (isim, feil və s.) dəyişdirmir. Məsələn: un (mənfi prefiks) + happy (xoşbəxt) = unhappy (xoşbəxt olmayan, bədbəxt).

Prefikslər əlavə edildiyi sözlərin qrammatik kateqoriyasını dəyişmir, yalnız onların mənası transformasiya olunur.

Suffikslər isə sözün kökünə, daha doğrusu sonuna əlavə edilərək yeni bir sözün yaradılması prosesidir. Prefikslərdən fərqli olaraq, suffikslər yalnız sözün mənasını dəyişdirməklə kifayətlənmir, həm də onun qrammatik kateqoriyasını dəyişir. Məsələn, *speak* (danışmaq) feilinə - *er* suffiksinin əlavə edilməsi ilə *speaker* (danışan şəxs, natiq) sözü yaranır. Bu prosesdə, *speak* feili *speaker* isminə çevrilir, yəni sözün feil kateqoriyasından isim kateqoriyasına keçməsi baş verir.

Məhsuldar sayılan söz yaradıcılıq vasitələri, müəyyən bir dövr ərzində yeni sözlərin formalaşmasına imkan verən affikslərdir. Buna görə də, yalnız müəyyən bir affiks vasitəsilə yaranan yeni sözlərin mövcudluğu, bu affiksin məhsuldar olduğunu göstərən bir göstərici ola bilər [4, s. 123].

Konversiya (conversion) da söz yaradıcılığının məhsuldar növlərindən biri hesab edilir. "Konversiya" dilçilikdə bir sözün başqa bir nitq hissəsinə çevrilməsi prosesini ifadə edir. Bu, xüsusi affikslərin istifadəsi olmadan baş verir, yəni sözün forması dəyişmir, amma onun mənası və funksiyası dəyişir. Başqa sözlə, bir söz əvvəlki nitq hissəsindən (məsələn, isimdən) yeni nitq hissəsinə (məsələn, feilə) çevrilir, lakin sözün öz forması eyni qalır. Məsələn:

"run" (feil) → "a run" (isim): Bu halda "run" feil olaraq istifadə edilərkən, "a run" ifadəsi isim kimi istifadə edilir, amma heç bir affiks əlavə olunmur.

Konversiya, dilin dinamikliyini göstərir, çünki sözlər yeni kontekstlərdə yeni mənalarla istifadə oluna bilər, lakin onların strukturu dəyişmir. Bu üsul dilin zənginliyini artırır və dilin istifadəsinə çevik yanaşmanı təmin edir [5, s. 33].

Konversiya nəticəsində yaranan yeni söz, əvvəlki sözlə müqayisədə öz sintaktik funksiyaları, sintaktik uyğunluğu, paradiqması və leksik-qrammatik mənası ilə fərqlənir. Əksər hallarda konversiya, isimdən feilə və ya əksinə keçməklə həyata keçir.

Leksikologiyada konversiyanın dörd əsas növü və hər birinə uyğun olan dörd konversiya modeli müəyyən edilir [6, s. 48]. Bu növlər, komponentlərin hansı hissələrə aid olmasına görə müəyyən edilir.

1. Verballaşma (feil forması yaratmaq). Bu tipdə sözün semantik dəyişməsi baş verir: "subyekt" → "bu subyektdən asılı olan hərəkət". Məsələn:

water (su) → to water (suvarmaq)

flower (gül) → to flower (çiçəkləmək)

Bu dəyişiklik, əslində, adın (subyektin) hərəkət və ya fəaliyyət formasına çevrilməsini əks etdirir.

2. Substantivləşmə – bu, hərəkət və ya fəaliyyətin nəticəsində bir obyektin, yəni isim yarandığı bir prosesdir. Bu zaman feil və ya digər söz növü, ismə çevrilir. Yəni, bir hərəkət və ya vəziyyət, bir şeyin adını ifadə edən ismə çevrilir. Məsələn:

to look (baxmaq) → look (baxış)

Burada "to look" feilinin mənası hərəkət olaraq qalır, amma "look" sözü artıq bir isim olur və bir baxış anlamını ifadə edir.

to sleep (yatmaq) → sleep (yuxu)

"to sleep" feilinin fəaliyyəti, "sleep" isimləşərək yuxu anlamını alır.

Yəni, burada feil və ya hərəkətlər isimlərə çevrilir, nəticədə həmin fəaliyyət və ya hərəkətin adını ifadə edən yeni bir isim yaranır.

3. Adyektivasiya (sifətləşmə) — bu, isim və ya digər sözlərin sıfatlara çevrilməsi prosesidir. Bu zaman subyekt və ya obyektin xüsusiyyətini bildirən sıfatlar yaranır. Məsələn:

christian (xristian) → christian (xristianlıqla əlaqəli, xristianlıqla bağlı olan)

granny (nənə) → granny (nənə üslubunda, nənə tərzilə)

Burada, adətən bir şeyin və ya şəxsin adından onun xüsusiyyətini və ya keyfiyyətini ifadə edən sıfat yaranır. Yəni, subyektdən və ya obyektədən həmin şəxsi və ya şeyi təyin edən sıfat düzəldilir.

4. Adverbializasiya — bu, isimlərdən və ya sifətlərdən zərf (adverb) yaradılması prosesidir. Zərflər, adətən bir hərəkəti və ya vəziyyəti necə, nə zaman, harada və ya nə qədər olduğunu göstərən sözlərdir. Məsələn:

quick (sürətli) → quickly (sürətlə)

happy (xoşbəxt) → happily (xoşbəxtliklə)

Bu tip konversiya, müasir dilin inkişafı səviyyəsində çox da məhsuldar deyil, çünki -ly şəkilçisi artıq zərfləri yaratmaq üçün dilin bir hissəsi olub, çox geniş istifadə olunur.

Konversiya xüsusilə müəyyən bir xüsusi məqsəd üçün yaradılan sözlərlə geniş şəkildə istifadə olunur (bu sözlərə "nonce-words" deyilir). Belə sözlər əsasən emosional və ya stilistik funksiyalar yerinə yetirir və bu konversiya prosesində bütün söz növləri istifadə edilə bilər [4, s.147]. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, bu cür istifadə konversiyanın ifadələrə daha böyük çeviklik və ifadə gücü qatmasına kömək edir.

Söz birləşməsi (compounding / composition) — iki və ya daha çox kök və ya sözün birləşdirilməsi yolu ilə yeni sözlər yaratmağın çox qədim və bu günə qədər məhsuldar bir üsuludur. Məsələn, black + board = blackboard, cat + fish = catfish, text + book = textbook [4, s. 159].

Onların strukturuna əsasən mürəkkəb sözlər dörd qrupa bölünür:

1. Sadə əsasların birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlər – iki və ya daha çox sadə sözün birləşərək yeni mənada istifadə olunması. Məsələn, "bookcase" (kitab dolabı) və ya "toothbrush" (diş fırçası).

2. Əsas birləşdirici sait və ya samit ilə əlaqələndirilən mürəkkəb sözlər – burada əsaslar birləşdirici sait (məsələn, "-o-" və ya "-i-") və ya samit vasitəsilə birləşdirilir. Məsələn, "speedometer" (sürətlölçən) və "lawyer" (vəkil).

3. Əsas sözünü və ya digər vasitəçi sözlərlə birləşən mürəkkəb sözlər – bu tip sözlərdə əsaslar sözünü (yaxud başqa vasitəçi söz) ilə əlaqələndirilir. Məsələn, "underground" (yeraltı) və ya "into" (daxil olmaq).

4. Mürəkkəb qısaldılmış sözlər – burada iki və ya daha çox sözü birləşdirərək qısaldılmış yeni sözlər yaradılır. Məsələn, "radar" (radiodetektsiya) və ya "laser" (ışıq amplifikasiya edilmiş stimullaşdırıcı radiasiya) [17, s. 165].

Müasir ingilis dilində ən çox rast gəlinən və ən məhsuldar söz birləşdirmə üsulu, sadə əsasların birləşdirilməsidir. Bu üsul sayəsində müxtəlif söz növlərinə aid mürəkkəb sözlər yaranır, xüsusilə bu üsul isimlərdə daha çox tətbiq olunur. Məsələn, *afternoon* (günortadan sonra), *arm-chair* (kreslo), *birthday* (doğum günü).

Nəticə. İngilis dilində söz yaradıcılığı prosesi çoxsaylı metodlar və üsullar vasitəsilə həyata keçirilir. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, ən məhsuldar söz yaradıcılığı üsulları affiksasiya və söz birləşməsi üsullarıdır. Bu üsullar ən geniş yayılmış və dilin inkişafında əsas rol oynayan metodlardır. Affiksasiya, yeni sözlərin yaranmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki prefiks və suffikslər əlavə etməklə sözlər yeni mənalar kəsb edir. Sözbirləşməsi isə müxtəlif sözlərin birləşərək yeni anlayışlar yaratmasına imkan verir və ingilis dilində çoxsaylı yeni terminlərin yaranmasına şərait yaradır.

Konversiya və qısaltma üsulları isə, bəzi hallarda tətbiq edilərək dilin iqtisadi və sürətli inkişafına kömək edir, lakin bu üsullar daha az məhsuldar hesab olunur. Bu üsullar müəyyən hallarda və məhdud sahələrdə tətbiq olunsada, dilin ümumi inkişafına və yeni sözlərin yaradılmasına böyük təsir göstərmir. Bu üsullar daha çox spesifik vəziyyətlərdə və qeyri-rəsmi dildə istifadə olunur, buna görə də geniş yayılma qabiliyyətinə malik deyillər.

Elmi yenilik. Tədqiqatın elmi yeniliyi ingilis dilində söz yaradıcılığının morfoloji, semantik və leksik mexanizmlərinin təhlilində və bu mexanizmlərin sosial və texnoloji dəyişikliklərlə əlaqəsinin öyrənilməsindədir. Xüsusilə, internet və sosial medianın təsiri ilə yaranan yeni terminlərin dilə daxil olma prosesinin araşdırılması bu tədqiqatın xüsusi əhəmiyyətini artırır. Həmçinin, yeni yaranan sözlərin leksik sistemə daxil olma yolları və bu prosesin dilin təkamülünə təsiri daha dəqiq şəkildə müəyyən edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава. М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1956, 218 с.
2. Харитончик З.А. Лексикология английского языка. Мн.: Вышэйшая школа, 1992, 197 с.
3. Bauer L. English word-formation. Cambridge textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, 311 p.
4. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка: учеб. пособие. 2-е изд., перераб. М.: ФЛИНТА: Наука, 2012, 376 с.
5. Кубрякова, Е.С., Гиреев, В.А. Конверсия в современном английском языке. Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация», 2002. № 2, с.33-38.
6. Иванова, Е.В. Лексикология и фразеология современного английского языка: учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. Образования. М.: Издательский центр «Академия», 2011, 352 с.

TÜRK DİLİNDƏ ŞƏKİLÇİLƏR SİSTEMİNİN QURULUŞU VƏ ONLARIN MORFOLOJİ-SİNTAKTİK FUNKSİYALARI

Əfsanə Quliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

sabiraffa@mail.ru

Abstract

Structure of the system of photographers in turkish language and their morphological-syntactic functions

This article explores the system of affixes in the Turkish language, focusing on their morphological and functional characteristics. Turkish, as an agglutinative language, employs affixes extensively to form new words and express grammatical categories. The study analyzes both derivational and inflectional affixes, highlighting their roles in word formation, syntactic structure, and semantic shifts. Examples from modern Turkish are used to demonstrate how affixes modify meaning and function within the sentence. Special attention is paid to productive suffixes, polyfunctionality, and phonological harmony. The paper also references classical and modern linguistic theories, offering a comparative approach between Soviet-era and contemporary Turkological perspectives. It concludes that affixes are integral to the structure and expressiveness of the Turkish language and serve as key elements in maintaining its linguistic coherence.

Keywords: *Turkish language, affixes, morphology, derivation, inflection, word formation.*

Giriş. Türk dili aglütinativ tipə məxsus olan dillər qrupuna daxildir və bu dilin əsas morfoloji xüsusiyyətlərindən biri də şəkilçilərin çoxluğu və funksional zənginliyidir. Şəkilçilər türk dilinin strukturunda mühüm yer tutur və onlar vasitəsilə həm yeni sözlər yaradılır, həm də qrammatik mənalar ifadə olunur. Türk dilindəki şəkilçilərin sistemli şəkildə öyrənilməsi, onların növlərinin, funksiyalarının və istifadəsindəki semantik dəyişmələrin araşdırılması bu gün də dilçilik üçün aktualdır. Aglütinativ dillərin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, burada morfemlər (şəkilçilər) söz kökünə ardıcıl şəkildə əlavə olunur və hər biri konkret qrammatik və ya leksik mənanı ifadə edir. Bu baxımdan şəkilçi sistemi həm söz yaradıcılığına, həm də cümlə quruluşuna təsir edən əsas qrammatik vasitə hesab olunur [1, s. 12]. Türk dillərində şəkilçilər sisteminin tədqiqinə klassik dövrlərdən başlayaraq bir çox türkoloqlar diqqət yetirmişlər. Məsələn, A.N.Kononov türk dilinin morfolojiyasını sistemləşdirərək şəkilçilərin struktur və funksional xüsusiyyətlərini detallı şəkildə izah etmişdir [11, s. 45]. Eyni zamanda, Azərbaycan dilində aparılan tədqiqatlar da türk dillərində şəkilçilərin təsnifatı və funksional izahı baxımından dəyərli nəticələr vermişdir [3, s. 29]. Şəkilçilər sistemi, xüsusilə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər olmaqla iki əsas qrupa bölünür. Bu şəkilçilər yalnız morfoloji səviyyədə deyil, həm də sintaktik və semantik səviyyədə funksionallıq daşıyır. H.Ə.Məmmədov yazır ki, şəkilçilər həm qrammatik əlaqələrin qurulmasında, həm də semantik nişanlamada əsas elementlərdən biridir [4, s. 61]. Bu məqalədə türk dilində şəkilçilərin sistemi geniş şəkildə təhlil olunacaq, onların növləri, funksiyaları, morfoloji və sintaktik rolu, habelə semantik imkanları müzakirə ediləcəkdir. Eyni zamanda, müasir tədqiqatların yanaşmaları ilə yanaşı, klassik sovet və müasir türk dilçilik ədəbiyyatının baxışları müqayisəli şəkildə təqdim olunacaq. Türk dilinin morfoloji quruluşunda şəkilçilərin rolu çoxsahəlidir: onlar həm söz yaradıcılığında, həm də qrammatik formaların ifadəsində əsas vasitə hesab olunur. Doğan Aksan yazır ki, “şəkilçilər dilin daxili dinamikasını təmin edən canlı strukturdur və onlar olmadan türk dilinin morfolojiyasını düşünmək mümkün deyil” [10, s. 112]. Şəkilçilər dilin funksional təbəqələşməsində də mühüm yer tutur. Müasir tədqiqatçılardan Elnur Yusifov qeyd edir ki, şəkilçilər yalnız morfoloji forma dəyişməsi deyil, eyni zamanda semantik uzlaşma və məna köçürməsi funksiyası da daşıyır. Onun fikrincə, “şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunan qrammatik kateqoriyalar mənanı zənginləşdirir və kontekstə uyğun dəyişə bilir” [9, s. 56]. Bu baxımdan

şəkilçilərin araşdırılması təkcə morfologiya sahəsi üçün deyil, leksikologiya, sintaksis, semantika və hətta pragmatika üçün də əhəmiyyətlidir. R.Rüstəmovun “Türk dilinin morfologiyası” dərsliyində göstərildiyi kimi, şəkilçilər nitq hissələrinin dəyişdirilməsi, məna daralması və ya genişlənməsi, sintaktik rolu dəyişən sözlərin formalaşması kimi funksiyaları yerinə yetirir [6, s. 14]. Türk dilində şəkilçilərin təsnifatı müxtəlif prinsiplərə əsaslanaraq bilər: morfoloji vəzifəsinə görə (sözdüzəldici/sözdəyişdirici), semantik funksiya baxımından (intensivlik, mənsubiyyət, nisbi məna və s.) və formal quruluş baxımından (sadə/tərkib şəkilçilər). Həmçinin, bu şəkilçilər isim, sifət, fel, əvəzlik və digər nitq hissələri ilə müxtəlif əlaqəyə girə bilər. Belə mürəkkəb və zəngin quruluş onların sistemli şəkildə öyrənilməsinə zəruri edir. Bu məqalənin məqsədi türk dilində şəkilçilərin növlərini, quruluşunu və funksional imkanlarını araşdırmaqla yanaşı, həm də bu şəkilçilərin semantik və sintaktik təhlilini verməkdir. Məqalə boyunca həm sovet dövrünün klassik əsərlərinə, həm də müasir türkoloqların araşdırmalarına əsaslanaraq məsələ kompleks şəkildə təqdim olunacaq.

Türk dilində şəkilçilərin ümumi xarakteristikası

Türk dilinin morfoloji sistemi aglutinativ dillərin tipik xüsusiyyətlərini daşıyır və bu sistemin əsas ünsürlərindən biri şəkilçilərdir. Türk dilində şəkilçilər söz köklərinə əlavə olunmaqla ya yeni söz yaradır, ya da sözün qrammatik formasını dəyişdirir. Bu cəhət türk dilini həm leksik, həm də morfoloji baxımdan çevik və məhsuldar dil sistemi halına gətirir [1, s. 12]. Türk dilində şəkilçilər iki əsas qrupa bölünür: Sözdüzəldici şəkilçilər (leksik şəkilçilər) – bu şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlər yaradılır. Sözdəyişdirici şəkilçilər (qrammatik şəkilçilər) – bu şəkilçilər sözün qrammatik formasını dəyişir [3, s. 19]. Bu bölgü həm Azərbaycan, həm də ümumtürk dilçilik ənənəsində qəbul olunmuş fundamental təsnifatdır. A.N.Kononov bu bölgünü sovet türkologiyasında ilk dəfə sistemləşdirənlərdəndir və onun bu mövzudakı tədqiqatları bu gün də istinad olunur [11, s. 45].

Məsələn, sözdüzəldici şəkilçiyə belə bir nümunə verə bilərik:

“yaz” (fel kökü) + “-ıcı” (isim düzəldici şəkilçi) → “yazıcı” (yazan şəxs).

Bu cümlədə: “Yazıcı yeni kitabını çap etdirdi.” – şəkilçi vasitəsilə fel isimə çevrilmişdir.

Sözdəyişdirici şəkilçiyə nümunə:

“kitab” (isim) + “-lar” (cəmlik şəkilçisi) → “kitablar” (çoxluq). Cümlə: “Kitablar masanın üzərindədir.” – şəkilçi burada qrammatik forma yaradır. F.Ə.Cəfərovun fikrincə, şəkilçilərin düzülüş ardıcılığı təsadüfi deyil; onlar dilin qrammatik sisteminin daxili qanunlarına tabedir. Şəkilçilərin yerdəyişməsi və ya düzgün ardıcılıqla istifadə olunmaması ya mənanı pozur, ya da qrammatik uyğunsuzluq yaradır [2, s. 67].

Məsələn: Doğru forma: gələcəkdilər (gəl-əcək-di-lər); Səhv forma: gəldilərəcək – bu forma qrammatik baxımdan türk dilinə uyğun deyil. Doğan Aksan da vurğulayır ki, şəkilçilər yalnız struktur elementi deyil, eyni zamanda mənanı yönləndirən qrammatik vasitədir. Onun fikrincə, şəkilçilər vasitəsilə sözün sintaktik rolu və semantik çalarlığı müəyyən olunur [10, s. 138]. Türk dilində şəkilçilər əsasən söz sonuna artırılır və bu dilin ən fərqləndirici morfoloji xüsusiyyətidir. B.Xəlilov yazır: “Türk dilində şəkilçilər istər söz düzəltmədə, istərsə də qrammatik formaların ifadəsində funksional əhəmiyyət daşıyır və onlar olmadan dilin morfoloji sisteminin bütövlüyünü təsəvvür etmək olmaz” [8, s. 36]. Elnur Yusifov isə şəkilçiləri semantik funksiyaları baxımından analiz edir və göstərir ki, “eyni şəkilçi müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənalar ifadə edə bilər. Bu da şəkilçinin yalnız formativ deyil, həm də semantik daşıyıcı olduğunu sübut edir” [9, s. 91].

Məsələn: “göz” + “-lük” → “gözlük” (eynek) – əşya bildirir.

“qış” + “-lıq” → “qışlıq” (qışa aid) – aidyyət bildirir.

Hər iki halda “-lıq/-lik” şəkilçisi işlənmişdir, lakin mənası kontekstdən asılı olaraq dəyişmişdir. Nəticə etibarilə, şəkilçilər türk dilində sadəcə qrammatik forma düzəltmək üçün deyil, həm də mənanın formalaşdırılması, nitq aktının qurulması və sözlər arasında əlaqənin təmin olunması üçün əvəzolunmaz funksiyalara malikdir. Şəkilçilərin funksional sistem kimi izahı yalnız sadə morfoloji analizlə məhdudlaşmır. Müasir dilçilikdə bu anlayış strukturist və funksional yanaşmalar əsasında daha dərinlən işlənmişdir. İsmayıl Məmmədov qeyd edir ki, şəkilçilərin əsas funksiyası yalnız söz formalaşdırmaq və ya dəyişdirmək deyil, həm də dil strukturunun dərin qatlarında sintaktik və semantik əlaqələrin tənzimlənməsinə xidmət etməkdir [5, s. 140]. Türk

dilində şəkilçilər nitq hissələri ilə sıx bağlılıqda fəaliyyət göstərir. Yəni, bir şəkilçi fel kökünə əlavə olunduqda yeni fel yarada bilər, eyni zamanda başqa bir kontekstdə isim düzəldici rol oynaya bilər. Bu hal polifunksional şəkilçilər anlayışını formalaşdırır. Belə şəkilçilərdən biri “-cı/-çi/-çı/-çisi” şəkilçisidir.

Məsələn: “sür” (fel) + “-ücü” → sürücü (avtomobil idarə edən şəxs);

Cümlə: “Sürücü qəza zamanı məsuliyyət daşıyır.”

“al” (fel) + “-ıcı” → alıcı (alan şəxs);

Cümlə: “Alıcı qiymətə görə tərəddüd etdi.” Hər iki nümunədə eyni şəkilçi işlənmişdir, lakin müxtəlif köklərə birləşərək fərqli leksik vahidlər yaratmışdır. Bu, şəkilçilərin semantik adaptivliyi və funksional çevikliyini sübut edir [6, s. 91]. Digər mühüm cəhət şəkilçilərin konkret fonetik mühitlərdə fərqli formaya düşməsidir. Bu hal harmoniya qanunu (ünsiyyət ahəngi) ilə bağlıdır. Türk dilində şəkilçilər sait uyumuna tabedir və bu uyum şəkilçinin fonetik variantlarını formalaşdırır.

Məsələn: “-lar/-lər” şəkilçisi:

“kitab” → “kitablar”

“qələm” → “qələmlər”

Bu şəkilçinin forması söz kökündəki son səsin ahəngi ilə uyğunlaşır. Veysəlli Kamil yazır ki, fonetik mühit şəkilçinin tələffüzünü və bəzən strukturunu da dəyişdirə bilər – bu isə yalnız morfoloji deyil, fonoloji təhlilin də şəkilçi araşdırmalarında əhəmiyyətini artırır [7, s. 64].

Şəkilçilər həmçinin mücərrəd anlayışların ifadəsində də iştirak edir. Məsələn:

“gözəl” + “-lik” → gözəllik (abstrakt anlayış);

Cümlə: “Gözəllik subyektiv anlayışdır.”

Burada “-lik” şəkilçisi keyfiyyət bildirən sifəti abstrakt ismə çevirir. Bu tip dəyişikliklər nitq hissələri arasında keçid yaradan şəkilçilərin funksional gücünü nümayiş etdirir. Doğan Aksan belə şəkilçiləri “dilnin iç strukturlarını hərəkətə gətirən mexanizmlər” adlandırır və onların dil dinamikasında yaratdığı çevikliyi xüsusi vurğulayır [10, s. 145]. Məmmədov H.Ə. göstərir ki, şəkilçilər yalnız formal sistem kimi yox, məzmun daşıyan vahidlər kimi araşdırıldıqda, onların məna strukturu, nitq aktında funksiyası və dil sisteminəki mövqeyi daha aydın üzə çıxır [4, s. 101]. Yuxarıda təqdim olunan təhlillər göstərir ki, şəkilçilər türk dilinin nəzəri və praktik qrammatikasının ayrılmaz hissəsidir. Onlar yalnız söz formalaşdırmaq üçün struktur vahidlər deyil, eyni zamanda məna daşıyıcıları, nitq təşkilatçıları və kommunikasiya vasitələri kimi çıxış edir. Şəkilçilər vasitəsilə dilin nəzəri sistemi ilə real istifadəsi arasında körpü qurulur. Türk dilində şəkilçilərin istifadəsi dilin dinamikasını qoruyur, nitq hissələri arasında keçidlərə imkan verir və söz ehtiyatını genişləndirir. Beləliklə, bu şəkilçilər dil sisteminin daxili quruluşunu formalaşdırır və onun funksional cəhətdən işləkliyini təmin edir. Elnur Yusifovun da qeyd etdiyi kimi, şəkilçilərin araşdırılması yalnız morfoloji deyil, kontekstual semantika, diskurs analiz və pragmatik strukturların da açılmasına xidmət edir [9, s. 117]. Bu səbəbdən şəkilçilər sistemi təkcə qrammatikanın texniki bir sahəsi kimi deyil, dilçiliyin konseptual əsas komponentlərindən biri kimi də dəyərləndirilməlidir. Müasir türkoloqlar bu sahədə sistemli təsnifatlara, tarixi inkişaf dinamikasına, fonetik uyğunlaşmalara, semantik modellərə əsaslanaraq şəkilçilərin daha dərin təhlilinə nail olmuşlar. Bu təhlillər əsasında məqalənin növbəti hissəsində sözdüzəldici şəkilçilərin konkret növləri və onların nitq strukturunda rolu təhlil olunacaq.

Sözdüzəldici şəkilçilər və onların növləri

Sözdüzəldici şəkilçilər türk dilinin leksik-inkişafetdirici vasitələri sırasında mühüm yer tutur. Bu şəkilçilər söz köklərinə artırılmaqla yeni sözlər, bəzən isə tamamilə fərqli semantik sahə yaradır. Bu, dilin söz ehtiyatını artırmaqla yanaşı, nitq çevikliyini və üslub zənginliyini də təmin edir [3, s. 47]. Sözdüzəldici şəkilçilərin başlıca funksiyası yeni leksik vahidlər yaratmaqdır. Onlar kök və ya başqa törəmə sözə əlavə olunmaqla isim, sifət, fel və zərf düzəldə bilər. Hər bir nitq hissəsi ilə əlaqəli olaraq, bu şəkilçilərin forması və mənası dəyişə bilər.

1. İsim düzəldən şəkilçilər. Bu şəkilçilər adətən fel və ya sifət köklərinə əlavə olunaraq isim yaradır. Belə şəkilçilərdən biri “-cı/-çi/-çı/-çisi” şəkilçisidir.

Məsələn: “rəqs” (fel) + “-çı” → rəqqas → rəqqasə

Cümlə: “Rəqqas səhnədə böyük alqış qazandı.”

“oyna” + “-yıcı” → oynayıcı (oynayan şəxs)

A.N. Kononov yazır ki, bu şəkilçilər bir tərəfdən fəaliyyət bildirən fel köklərini, digər tərəfdən peşə və funksiyayı göstərən leksik vahidlərə çevirir [11, s. 109]. Eyni zamanda “-lıq/-lik/-luq/-lük” şəkilçisi ilə məkan, əşya və xüsusiyyət bildirən isimlər düzəlir: “dağ” + “-lıq” → dağlıq (dağlı ərazi) “kitab” + “-lıq” → kitablıq (kitab saxlamaq üçün əşya)

Cümlə: “Kitablıq divarın kənarında yerləşirdi.”

2. Sifət düzəldən şəkilçilər. Sifət düzəldici şəkilçilər vasitəsilə isimlərdən və fellərdən keyfiyyət bildirən sözlər yaranır. Məsələn, “-lı/-li/-lu/-lü” şəkilçisi:

“su” + “-lu” → sulu

Cümlə: “Bu, çox sulu bir yeməkdir.”

“duz” + “-lu” → duzlu

Cümlə: “Duzlu xörək sağlamlığa zərərli ola bilər.”

Bu şəkilçi aidliyyət bildirir və bir şeyin nə ilə bağlı olduğunu ifadə edir [1, s. 102].

Digər bir sifət düzəldici şəkilçi “-siz/-süz/-suz/-süz” – inkar mənası verir: “dad” + “-siz” → dadsız, “su” + “-suz” → susuz

Bu şəkilçi varlıqdan məhrum olma mənası daşıyır.

Cümlə: “Dadsız yeməkləri xoşlamıram.”

3. Zərf düzəldən şəkilçilər. Zərf düzəldici şəkilçilər, əsasən sifət köklərinə artırılaraq hərəkətin necə baş verdiyini izah edir. Belə şəkilçilərdən biri “-ca/-cə” şəkilçisidir:

“sakit” + “-cə” → sakitcə

Cümlə: “O, otağa sakitcə daxil oldu.”

“yavaş” + “-ca” → yavaşca

Bu şəkilçilər hərəkətin xüsusiyyətini və keyfiyyətini ifadə edir və cümlədə zərflilik funksiyası daşıyır [Veysəlli K, s. 88].

4. Fel düzəldən şəkilçilər. Bu şəkilçilər vasitəsilə isimlərdən və sifətlərdən fel yaranır. Məsələn: “dost” + “-laş” → dostlaşmaq

Cümlə: “Onlar bir ayda dostlaşdılar.”

“gözəl” + “-ləş” → gözəlləşmək

Rüstəmov qeyd edir ki, fel düzəldən şəkilçilər dilin mənaca genişlənməsində əsas rol oynayır və fəaliyyət bildirən sözlərin yaradılmasında çox məhsuldardır [6, s.102]. Sözdüzəldici şəkilçilər yalnız formal düzüm baxımından deyil, həm də funksional yüklərinə görə müxtəlif qruplara bölünür. Müasir tədqiqatçılar bu şəkilçiləri əsasən semantik-funksional təsnifata əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

a) Aidliyyət bildirən şəkilçilər:

“-lı/-li/-lu/-lü” – hansısa xüsusiyyəti və ya elementin mövcudluğunu bildirir.

Məsələn: “taxta” + “-lı” → taxtalı (taxtadan düzəldilmiş)

Cümlə: “Taxtalı qapılar kənd evlərində çox olur.”

b) Məhrumluq bildirən şəkilçilər:

“-siz/-süz/-suz/-süz” – nə isə olmayan, yoxluq bildirən sözlər yaradır.

Məsələn: “ışığı” + “-siz” → işıqsız

Cümlə: “İşıqsız otaqda kitab oxumaq çətindir.”

c) Əşyaya və ya yerə aidlik bildirən şəkilçilər: “-lıq/-lik/-luq/-lük” – obyekt, məkan, xüsusiyyət bildirə bilər. Məsələn: “çay” + “-lıq” → çaylıq (çayın ətrafı, otlaq)

Cümlə: “Çaylıqda qoyunlar otlayırdı” [8, s. 117]

d) Peşə və fəaliyyət bildirən şəkilçilər:

“-cı/-çi/-çu/-çü” – şəxsin fəaliyyəti, ixtisası və ya məşğuliyyətini bildirir.

Məsələn: “dəmir” + “-çi” → dəmirçi

Cümlə: “Dəmirçi alətləri təmir etdi.”

Bu təsnifatdan göründüyü kimi, eyni şəkilçi müxtəlif mənalar ifadə edə bilər. Bu hal polifunksionallıq adlanır. Misal üçün, “-lıq” şəkilçisi həm məkan, həm əşya, həm də xüsusiyyət

bildirə bilər.

Eyni şəkilçi – fərqli funksiyalar: “dost” + “-luq” → dostluq (abstrakt anlayış)

“yay” + “-lıq” → yaylıq (yayda istifadə olunan əşya – yay papağı və s.) [9, s. 103].

Şəkilçilərin məhsuldarlığı (produktivlik). Sözdüzəldici şəkilçilərin içində elələri var ki, məhsuldarlıq dərəcəsi yüksəkdir. Bu o deməkdir ki, həmin şəkilçilər vasitəsilə müasir dildə aktiv şəkildə yeni sözlər yaranır. Ən məhsuldar şəkilçilər sırasına aşağıdakılar daxildir: “-lıq/-lik”, “-cı/-çi”, “-lı/-li” – bu şəkilçilər vasitəsilə yüzrlə yeni söz yaranır və bu proses davam edir. Məsələn: “internet” + “-çi” → internetçi (müasir, yeni söz) [5, s. 197].

Bəzi şəkilçilər isə məhdud sahədə istifadə olunur, yəni artıq arxaikləşmiş və ya məhdud kontekstdə işlənən şəkilçilər sayılır. Belə şəkilçilər əsasən tarixi və ya dialektal sözlərdə saxlanılmışdır. Sözdüzəldici şəkilçilər türk dilində leksik sistemin məhsuldarlığını təmin edən əsas vasitədir. Bu şəkilçilər vasitəsilə fel, isim, sifət və zərf kimi nitq hissələri arasında keçidlər baş verir. Onların funksional, semantik və struktur xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, şəkilçilər türk dilində söz ehtiyatının dinamik inkişafında aparıcı rola malikdir. Növbəti bölmədə isə sözdəyişdirici şəkilçilər, yəni qrammatik formaların ifadəsində iştirak edən şəkilçilər təhlil ediləcək.

Nəticə və elmi yenilik. Yuxarıda aparılan təhlillər əsasında aydın olur ki, şəkilçilər türk dilinin morfoloji sistemində əsas struktur və funksional vahidlərdən biri kimi çıxış edir. Onlar vasitəsilə sözlərin quruluşu, mənası və qrammatik forması müəyyən olunur, eyni zamanda nitq hissələri arasında çevrilmələr həyata keçirilir. Həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçilər türk dilinin morfoloji çevikliyini və zənginliyini təmin edən mühüm vasitələrdir.

Sözdüzəldici şəkilçilər dilin leksik ehtiyatını artırır, yeni söz formaları yaradır və dillə ünsiyyətdə təfərrüatlı məna ötürülməsini mümkün edir. Bu şəkilçilər vasitəsilə peşə adları, məkan anlayışları, keyfiyyət və əşya adları yaranır. Eyni zamanda məna genişlənməsi, mənasızlaşma və ya abstraktlaşma kimi semantik proseslərdə də onların rolu böyükdür. Sözdəyişdirici şəkilçilər isə sözün şəxs, zaman, hal, cəmlilik, mənsubiyyət və digər qrammatik göstəricilərini müəyyən edən vasitələrdir. Onlar dilin qrammatik sisteminin işləkliyini və cümlə quruluşunun tamlığını təmin edir. Bu şəkilçilərin mövcudluğu dilin nəinki struktur baxımından, həm də semantik və sintaktik baxımdan işlək və sistemli olduğunu sübut edir. Aparılmış elmi araşdırma həm də göstərir ki, şəkilçilər türk dilinin genetik xüsusiyyətlərinin qorunmasında, üslubi imkanlarının genişlənməsində və müasir dilin dinamik inkişafında aparıcı rol oynayır. Eyni zamanda, polifunksionallıq, harmoniya qanunu, məhsuldarlıq dərəcəsi kimi terminlər bu sistemin daha dərinədən öyrənilməsinin vacibliyini üzə çıxarır. Bu sahədə gələcək tədqiqatlar şəkilçilərin müasir dil praktikası ilə tarixi inkişafı, dialektal formaları, terminoloji sistemlərdə rolu və müqayisəli dilçilik baxımından digər türkdilli və qeyri-türk dillərindəki funksional uyğunluğu istiqamətində aparıla bilər. Beləliklə, şəkilçilər türk dilində sadə morfoloji elementlərdən daha artıq mənaya malik olub, dilin struktur əsaslarını təşkil edən mərkəzi qrammatik vahidlər qismində çıxış edirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: Maarif, 1988, 295 s.
2. Cəfərov F.Ə. Türk dillərində felin zaman kateqoriyası. Bakı: Elm, 1976, 198 s.
3. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: Maarif, 1974, 264 s.
4. Məmmədov H.Ə. Müasir türk dillərinin morfolojiyası. Bakı: Bakı Universiteti, 1980, 280 s.
5. Məmmədov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası. Bakı: Nurlar, 2014, 332 s.
6. Rüstəmov R. Türk dilinin morfolojiyası. Bakı: Təhsil, 2007, 209 s.
7. Veysəlli Kamil. Müasir türk dili (Qrammatika). Bakı: Nurlan, 2008, 310 s.
8. Xəlilov Buludxan. Azərbaycan dilinin müasir morfolojiyası. Bakı: Təhsil, 2004, 336 s.
9. Yusifov Elnur. Türk dilində şəkilçi sistemi və semantik təsnifat. Gəncə: Elm, 2020, 185 s.
10. Doğan Aksan. Her yönüyle dil: dilbilim. Ankara: TDK Yayınları, 1990, cild I-II, 560 s.
11. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого языка. Москва: Издательство восточной литературы, 1959, 472 с.

ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА В СОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Айтен Ибрагимова

Доктор философии по филологии
Бакинский государственный университет
taciye@mail.ru

Xülasə

Bu məqalə türk dilinin tarixi və müasir inkişafında alınma sözlərin rolunu araşdırır və əsasən üç əsas mənbəyə diqqət yetirir: ərəb, fars və Qərbi Avropa dilləri. Məqalədə fonoloji uyğunlaşma, morfoloji adaptasiya və semantik dəyişiklik kimi dil prosesləri təhlil olunur. Xüsusi diqqət ərəb dilinin iştirakçı modellərinə (fa'il, maf'ul), fars dilindəki şəkilçi nümunələrinə (bi-, na-, və-, bər-) və əsasən fransız, ingilis və italyan dilləri vasitəsilə qəbul olunmuş Qərbi Avropa terminologiyasına ayrılır. Tədqiqat göstərir ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə mədəni, dini və elmi təsirlər türk dilinin leksik sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Məqalənin nəticəsi olaraq vurğulanır ki, alınma sözlər türk dilini üslub baxımından zənginləşdirmiş, onun müasirləşməsinə və mədəni sintezinə töhfə vermişdir. Tapıntılar türk dilinin dinamik və çevik təbiətini, xarici elementləri öz struktur bütövlüyünü qorumaqla mənimsəmə qabiliyyətini önə çəkir.

Açar sözlər: *Türk dili, alınma sözlər, ərəb dili, fars dili, Avropa mənşəli alınmalar, dilə uyğunlaşdırma, fonoloji uyğunlaşma.*

Abstract

This paper examines the role of borrowed vocabulary in the historical and modern development of the Turkish language, focusing on three major sources: Arabic, Persian, and Western European languages. It analyzes linguistic processes such as phonological assimilation, morphological adaptation, and semantic shift. Special attention is given to Arabic participial models (fa'il, maf'ul), Persian affixal patterns (bi-, na-, ve-, ber-), and Western European terminology adopted primarily through French, English, and Italian. The study highlights the cultural, religious, and intellectual influences that shaped the Turkish lexical system across different historical periods. It concludes that loanwords have significantly enriched the Turkish language, contributing to its stylistic diversity, modernization, and cultural synthesis. The findings emphasize the dynamic and flexible nature of the Turkish language and its ability to integrate foreign elements while maintaining its unique structural identity.

Keywords: *Turkish language, loanwords, Arabic, Persian, European borrowings, linguistic adaptation, phonological assimilation.*

В турецкий язык вошло огромное количество заимствованных слов из арабского, персидского, а также из западноевропейских языков. Историческое развитие турецкого языка, как и любого другого живого языка, сопровождалось постоянным контактом с различными культурами и языковыми системами. В силу географического положения, исторических событий и культурных влияний в лексический состав турецкого языка проникло большое количество заимствованных слов, прежде всего из арабского, персидского, а также западноевропейских языков. Эти заимствования охватывают широкий спектр тематических областей – от религиозной и философской лексики до повседневной и технической терминологии.

Особенно интенсивный процесс заимствования наблюдался в период Османской империи, когда арабский и персидский языки занимали доминирующее положение в письменной и официальной коммуникации. В результате этого турецкий язык обогатился многочисленными словами, связанными с наукой, искусством, государственным управлением, религией и культурой в целом. Позднее, начиная с XIX века, в связи с усилившимися контактами с Европой, начался приток заимствований из французского, а затем и других западноевропейских языков. С 1923 года, после провозглашения Турецкой

Республики, было принято решение о языковой реформе, целью которой стала очистка турецкого языка от «иностранных» элементов и возвращение к его «исконной» тюркской основе. Однако на практике полностью исключить заимствованные слова оказалось невозможным. Как показывает языковой опыт, ни одна языковая система не развивается изолированно, и влияние других языков – естественный результат культурного обмена и исторического взаимодействия. Языковая реформа изменила многие лексемы, однако большинство заимствований продолжает активно использоваться в повседневной и научной речи, претерпевая определённые фонетические, морфологические и семантические преобразования. Согласно определению, принятому в лингвистике, заимствование – это процесс вхождения в язык единиц (в основном слов), позаимствованных из других языков, с целью обозначения новых реалий, ранее неизвестных предметов или понятий, либо для стилистического разнообразия высказывания. Заимствованные слова, по мнению О.С.Ахмановой, представляют собой результат обращения к лексическим ресурсам других языков, когда собственных средств выражения оказывается недостаточно или они не удовлетворяют потребностей коммуникативной ситуации [1, с. 124].

Таким образом, заимствования играют важнейшую роль в лексическом развитии турецкого языка, отражая его контакт с иными языковыми культурами. Их изучение представляет интерес как с точки зрения истории языка, так и в аспекте фонетических, морфологических и семантических изменений, происходящих в процессе адаптации.

Арабские заимствования в турецком языке:

Влияние арабского языка на турецкий было особенно сильным в период существования Османской империи, когда арабский язык, наряду с персидским, являлся основным источником письменной, религиозной и научной лексики. Заимствования из арабского языка стали важным компонентом культурного и лингвистического взаимодействия между тюркским и арабским мирами. Это влияние охватило не только лексику, но и отдельные элементы морфологической и синтаксической структуры языка. Основная масса арабизмов в турецком языке представлена существительными, образованными от глагольных основ, так называемыми масдарами – отвлечёнными именами действия. Кроме того, были заимствованы слова, имеющие форму причастий действительного и страдательного залога, имена места, принадлежности, орудия, а также формы с оценочной окраской – превосходной и уменьшительной степени. Эти категории передают не только обозначение действия или объекта, но и его грамматические характеристики, связанные с видом, залогом и степенью выраженности.

Арабская морфологическая система и заимствования в турецком языке:

Арабский язык известен своей развитой системой словообразования, основанной на так называемых породах (formulas) глагольных корней. Каждая порода придаёт корню определённый оттенок значения, грамматическую форму или залог. Всего в арабском языке насчитывается десять пород (по классической грамматике), но в турецкий язык вошли слова, производные преимущественно от второй, пятой, шестой, седьмой и восьмой пород.

Особо активными являются:

Масдарные формы (المصدر اسم) отвлечённые имена действия, например: teşekkür (благодарность), intikam (месть), tecrübe (опыт), inkılap (революция);

Причастие действительного залога (fa'il) – katil (убийца), âlim (учёный), müslim (мусульманин);

Причастие страдательного залога (maf'ul) – mağfur (прощённый), matlub (желаемый), maktûl (убитый).

Все эти формы были адаптированы фонетически и морфологически в турецкий язык, зачастую с изменением ударения, суффиксов или порядка компонентов в слове. По мнению ряда лингвистов, в том числе М. Эргина, влияние арабского языка сыграло значительную роль в развитии абстрактной лексики турецкого языка, расширив его выразительные и терминологические возможности [2, с. 78].

Теоретический аспект:

Займствование как лингвистический процесс рассматривается в современной науке как неотъемлемая часть исторического развития языков. Согласно мнению Е.А.Земской, заимствование – это «пополнение словарного состава одного языка за счёт слов другого языка» [3, с. 102]. Однако в случае арабско-турецкого языкового контакта речь идёт не только о простом пополнении лексики, но и о глубоком культурно-религиозном и терминологическом взаимодействии, обусловленном историческим контекстом исламизации. Арабский язык стал основным источником религиозной, философской и научной лексики турецкого языка начиная с X века, а с образованием Османской империи влияние арабской лексики достигло своего пика. Арабизмы проникли не только в литературный язык, но и в официально-деловую, научную и бытовую сферы. Это было связано с тем, что исламская религия, арабская грамматическая традиция и шариатское право оказали огромное влияние на интеллектуальное и административное устройство Османской империи.

Лингвисты (в частности, Дж. Хаупт, А.Н.Кононов, М.Эргин) подчёркивают, что заимствованные арабские слова часто сохраняли свою морфологическую структуру, в том числе корневую систему и систему пород. Турецкий язык, несмотря на свою агглютинативную природу, в значительной степени адаптировал арабские модели словообразования. Это особенно проявилось в сохранении масдарных форм и причастий.

Морфолого-семантический аспект.

Арабский язык отличается богатой морфологией, основанной на корнево-модельной системе: большинство слов образуются от трёхкорневых основ по определённым шаблонам (формулам или породам).

Воспринял не только сами слова, но и семантику, заложенную в этих формах. Ниже представлены основные породы и примеры соответствующих арабизмов:

порода (tef'īl) – каузативно-усилительная функция:

tecrit – отчуждение, принуждение

tedbir – мера, рассудительность

tedris – преподавание

tebrik – поздравление

tefhim – разъяснение, объяснение

порода (mufā'ala) – взаимодействие, диалог:

muharebe – сражение

По мнению А.М.Щербака, заимствованные арабские слова могут трансформироваться в языке-реципиенте на трёх уровнях: фонетическом, морфологическом и семантическом [2, с. 81]. Это полностью применимо к арабизмам в турецком языке, где мы наблюдаем адаптацию фонетики (например, устранение труднопроизносимых звуков), морфологическую интеграцию через тюркские суффиксы и даже семантический сдвиг (например, muhasebe – в турецком «бухгалтерия», тогда как в арабском – «расчёт, отчёт»).

Несмотря на языковую реформу 1928 года и последовавшую чистку арабизмов из официальной речи, многие из них сохранились в языке до сегодняшнего дня. Они используются в религиозных текстах, юридической терминологии, названиях государственных институтов и даже в разговорной речи. Некоторые из заимствованных слов полностью вытеснили тюркские эквиваленты или стали их синонимами с более высоким стилевым оттенком:

hayat – жизнь (вместо yaşam)

hükümet – правительство

vicdan – совесть

Таким образом, арабские заимствования не просто дополнили словарь турецкого языка – они сформировали его идеологический, религиозный и научный пласт, без которого невозможно представить османское и даже современное культурное пространство [1, с. 126]

Причастия и имена: fa'īl и maf'ūl в арабизмах

Одним из важнейших классов заимствований являются причастные формы арабских слов, особенно модели fa'īl (действительного залога) и maf'ūl (страдательного залога). Они обозначают, соответственно, субъекта действия (тот, кто действует) и объект действия (тот, над кем производится действие).

Примеры:

Âlim (fa'īl) – учёный

Câhil (fa'īl с отрицанием) – невежественный

Meçhul (maf'ūl) – неизвестный

Эти формы активно вошли в турецкую лексику, где приобрели абстрактное или оценочное значение, особенно в научной и философской терминологии.

Масдар и его производные:

Особую роль играют масдары (отвлечённые имена действия), особенно с корнем bil- (знать). Например:

İlm / bilme – знание

Cehil / bilmemek – неведение

Такие масдары встречаются в религиозных и научных текстах и обладают высоким стилевым статусом. Арабизмы также распространились в турецком языке в форме номинативных существительных, обозначающих:

bakkal – лавочник

hammal – грузчик

Подобные слова, заимствованные в готовом виде, стали неотъемлемой частью бытовой, торговой и медицинской лексики. Они часто формируют устойчивые словосочетания и профессиональные термины, а в некоторых случаях являются единственно используемыми в современном языке. По классификации В. А. Звегинцева, такие заимствования могут рассматриваться как лексико-семантические кальки, частично адаптированные фонетически и семантически. В турецком языке они подвергались фонетической адаптации, например:

'aşr → asır (век)

tıbb → tıp (медицина)

Таким образом, арабские заимствования представляют собой сложный и многослойный пласт турецкой лексики. Они демонстрируют не просто культурное заимствование, но глубокую грамматическую и семантическую интеграцию, повлиявшую на развитие всех стилей языка – от разговорного до научного и религиозного.

Персидские заимствования в турецком языке: словообразовательные модели и семантические особенности

Персидский язык оказал значительное влияние на лексическую систему турецкого языка, особенно в периоды господства династий сельджуков и османов. В отличие от арабского, где словообразование строится на строго структурированных морфологических моделях, персидский язык отличается гибкостью и широкой продуктивностью суффиксального способа образования слов.

Несмотря на отсутствие единой морфологической системы, персидские заимствования можно классифицировать на основе аффиксальных моделей, сохранившихся в устойчивых формах. Они обогатили такие области, как поэзия, философия, этика и политика.

Классификация персидских аффиксов и их значение в турецком языке

I. Приставка bi-

Указывает на отсутствие признака или качества. В турецком языке функционирует как префикс отрицания.

Примеры:

bihaber – неосведомлённый (bi + haber)

bitar – бессильный (bi + tâb)

II. Приставка na-

Эквивалент bi-, но используется для выражения отсутствия абстрактного свойства.

Примеры:

na hoş – неприятный (na + hoş)

nadan – невежественный (na + dan) [3, с. 108].

III. Приставка ve-

Указывает на обладание положительным качеством.

Примеры:

vefa – верность

vehdat – единство

IV. Приставка beğ-

Указывает на локализацию или направленность действия. Хотя в современном турецком языке менее продуктивна, её формы продолжают употребляться.

Примеры:

berkâr – устойчивый

berdevâm – непрерывный [4, с. 220].

Суффиксы в персидских заимствованиях

I. Суффикс hem-: выражение совместности

Обозначает общее положение или состояние.

Примеры:

hemşeri – земляк

hemdert – товарищ по несчастью

II. Суффиксы -vân и -kâr: лица, выполняющие действие

Используются для обозначения профессий или действий.

Примеры:

bâğbân – садовник

sanatkâr – деятель искусства [5, с. 150-155].

III. Суффиксы места: -gâh и -dân

Обозначают место действия или расположения.

Примеры:

karargâh – штаб

güldân – ваза

Персидские заимствования в турецком языке сохранили не только лексико-семантическую продуктивность, но и отразили глубокие культурные связи, органично интегрировавшись в агглютинативную структуру языка [4, с. 224].

Заимствования из западноевропейских языков в турецком языке.

Общие сведения:

Западноевропейские заимствования активно проникали в турецкий язык в XIX–XX веках, особенно после реформ периода Танзимата и создания Турецкой Республики. Они отражают процессы модернизации и европеизации страны.

I. Заимствования из английского языка

С конца XX века английский стал главным источником заимствований благодаря глобализации.

Примеры:

bar – бар

futbol – футбол

II. Заимствования из французского языка

Наиболее заметны в сферах права, науки и искусства.

Примеры:

alfabe – алфавит

avukat – адвокат

III. Заимствования из итальянского языка

Влияли на торговую и бытовую лексику.

Примеры:

banıo – ванная

fabrika – фабрика [6, с. 290-295]

Заключение

Проблема заимствованной лексики в современном турецком языке остаётся одной из наиболее актуальных в сфере тюркской лингвистики. Взаимодействие турецкого языка с арабским, персидским и западноевропейскими языками сформировало многослойную, гибкую и богатую лексическую систему, способную адаптировать заимствования не только фонетически, но и морфологически, синтаксически и семантически. Многие авторитетные исследователи, такие как С.Н. Иванов, Э.А. Грунина, Мухаррем Эргин, а также Р. Рустамов и А.Н. Юнусов, неоднократно подчёркивали значимость анализа заимствованных слов как в синхронном, так и в диахронном аспектах. Их работы внесли ценный вклад в систематизацию типов заимствований и описание грамматических моделей, к которым они относятся. Как показано в настоящем исследовании, заимствования из арабского языка чаще всего связаны с абстрактной и религиозной лексикой, заимствования из персидского языка характеризуются префиксально-суффиксальной моделью словопроизводства, тогда как западноевропейские заимствования представлены в основном терминами, отражающими процессы модернизации и технического прогресса. Важно отметить, что процесс заимствования, как правило, не является механическим, а обусловлен экстралингвистическими факторами: культурным престижем, необходимостью в назывании новых реалий, влиянием моды и массовой культуры. Современная лингвистика рассматривает заимствование не только как средство пополнения словаря, но и как механизм отражения исторического сознания народа, его стремления к модернизации или, напротив, к сохранению традиции.

Таким образом, можно с уверенностью утверждать, что заимствованная лексика – это неотъемлемая часть лексико-грамматической системы турецкого языка. Она закрепилась в языковом сознании носителей, стала частью их повседневной и культурной коммуникации, а её адаптация продолжает происходить на всех уровнях языка. Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод о том, что заимствованная лексика играет значительную роль в развитии современного турецкого языка. Она подтверждает его способность к лексическому обновлению и интеграции новых понятий, что в свою очередь свидетельствует о его живом, динамичном характере.

Использованная литература

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1966, 608 с.
2. Грунина Е.А. Культурные влияния на лексику турецкого языка. – Москва: Наука, 1988, 215 с.
3. Doja G. Language Contact and Turkish Vocabulary. – London: Routledge, 2012, 268 p.
4. Эргин М. Türk Dili. – İstanbul: Bayrak Yayınları, 1992, 345 s.
5. Земская Е.А. Заимствования и функционирование иноязычных элементов. – Москва: Наука, 1996, 312 с.
6. Ононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва: Издательство восточной литературы, 1959, 509 с.
7. Сайылган М. Персидские аффиксы в турецком языке. – Анкара: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 2004. – 198 с. [стр. 67–72]
8. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970. – 302 с. [стр. 133–137]
9. Gürses İ. İtalyanca-Türkçe Dil İlişkileri. – İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2001. – 144 s. [стр. 45–47]

İNGİLİS DİLİNDƏ DANIŞIQ ETİKASI

Günəl Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

aliyeva10@hotmail.com

Abstract

Speech ethics in English

The expressiveness of speech has a great influence and plays a key role in our language and behavior. For him, the development of any language is of great importance for that state. The speech reflects the moral values of the society. The study of the history of ethics is the basis for the study and application of past and present ethical values. Various ethical norms have emerged throughout history, and socially accepted ethical norms are the basic category of normal communication between individuals.

Keywords: *language, strategy, vocabulary, speech, ethics.*

Nitq mədəniyyətinin əsas müddəalarından biri nitq etikası ilə bağlıdır. Etika insanların bir-birinə, cəmiyyətin insanlara münasibətini tənzimləyən mədəni, nəzakətli danışiq və əxlaq normalarını ehtiva edir. Etikaya görə, əxlaq cəmiyyətdə insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir. Mövcud ənənələrə tənqidi yanaşan etika insanlara cəmiyyətdə ictimai rəyə əsaslanan əxlaq normalarını könüllü şəkildə yerinə yetirməyi öyrədir. Etik normalar əxlaqi keyfiyyətlərin məcmusudur. Xalqımızın görkəmli şəxsiyyətləri, yazıçı və mütəfəkkirləri insanın təhsili, tərbiyəsi, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər. N.Tusi yazırdı: “Böyükrlə söhbət edəndə kinayədən istifadə etməməli,... nalayiq sözlər işlətməməli, zərurətdən utanmağa ehtiyac yarandıqda onu obrazlı və məcazi ifadələrlə izah etməli, şən və nəfis ifadələrdən qaçmamalı, hər məclisdə layiqli danışmağı bacarmalıdır”. Abbasqulu Ağa Bakıxanov Qüdsi “Kitabi-nəsihət” əsərində gənc nəslə ən yaxşı insani keyfiyyətlərə yiyələnməyə çağırmışdır:

1) Mövqeyi, elmi və yaşı sizdən böyükdürsə, ona hörmət edin ki, sizdən kiçiklər də sizə hörmət etsinlər. 2) Hər kəsi görəndə salam verin. Əgər o sizə bir şey deyirsə, ona nəzakətlə və ağıllı cavab verin ki, hamı sizi sevsin. 3) Heç kimin pisliyini başqasına demə. Əgər o adam sənə dostun deyilsə, bu sözləri həmin adama çatdıracaq, dost olsa sənə haqqında pis fikirdə olacaq. 4) Yalan danışmaqdan çəkin. Çünki hər kəs sizin bu xüsusiyyətinizi bilsə, doğru sözlərinizə inanmazlar. 5) Elm və kamilliyə can atmağı hər şeydən üstün tutun. Çünki hər şey onların vasitəsilə əldə edilir. 6) Vəd verdiyin hər şeyi yerinə yetirməyə çalış ki, başqa söz verəndə onun yerinə yetəcəyinə inansınlar.

Xitab: Xitablarda nitqdə və ədəbi dildə daha geniş və müxtəlif üslubi məqsədlərlə istifadə olunur. Onu da qeyd edək ki, danışiq dilində işlənən ünvanlar bədii əsərlərdə işlənir, bədii ədəbiyyatın dilinə xas ünvanlar isə canlı nitqdə ya işlənmir, ya da çox az işlənir. Ünvanlar bədii əsərlərdə müxtəlif üslub çalarları, ifadəlilik, emosional keyfiyyətlər yaratmaq üçün istifadə olunur. Yəni bədii ədəbiyyatda ünvanlar təkcə müraciət kimi deyil, həm də müəllifin müəyyən duyğusunu, əhval-ruhiyyəsini və ya daxili hisslərini ifadə etmək vasitəsi kimi istifadə olunur. Müraciət vasitəsi ilə ünvana ya müəyyən məlumat verilir (obrazlı cümlə), ya da hər hansı məlumat tələb olunur (sorgu cümləsi), ya da cavab almaq məqsədi daşımayan sual (ritorik sual cümləsi) verilir və ya ona təhrik edilir. Müəyyən bir iş, hərəkət və ya bu işin icrası. istənilir, istənilir və ya müəyyən bir hiss-həyəcan ifadə edilir. Bütün bunlar intonasiya ilə bir-birindən seçilir. Ünvanlar bədii əsərlərin dilindəki dialoqlarda, dolaylı nitqdə, müəllifin hər hansı bir şəxsə və ya cansız obyektə yönəldilmiş nitqində, mücərrəd məfhumlara geniş şəkildə işlənir. Poeziyadakı xitablar xüsusi funksiya yerinə yetirir, daha çox ritorik xarakter daşıyır (məsələn, iştirak etməyən şəxsə, heyvanlara, cansız əşyalara, mücərrəd anlayışlara və s. müraciətləri ifadə edən müraciətlər). Bədii əsərlərdə şairin və ya nasirin fərdi üslubundan, əsərin janrından asılı olaraq rəngarəng ünvanlar olur. Bədii dildə

ifadəli-emosional xarakter daşıyan bu nitq növü ritorika və dilçiliklə bağlı əsərlərdə üslub fiquru adlanır [1, s. 30].

Ünvanlar obrazların daxili aləmini, xarakterini açmaq, onlarla müəllif arasındakı obyektiv-subyektiv münasibəti obrazlara, əşya və hadisələrə münasibəti ifadə etmək üçün müxtəlif formada istifadə olunur. Buna görə də ünvanlar sifət, zərf, nida və əlavələrlə yuvarlaqlaşdırılır. Nəzm və mənsur əsərlərində insanlara müraciət edən adi xitablarla yanaşı, dilçilik ədəbiyyatında bədii xitab və ya ritorik ünvan adlanan sırf üslubi xarakter daşıyan, ifadəli-emosional çalarları olan müraciətlərdən də istifadə olunur [4, s. 78]. Əsərdəki nüsxələr ictimai mövqelərinə və dərəcələrinə görə bir-birinə uyğun gəlir, yaxud nəzakətli müraciət üçün şah, vəzir, ağa, bəy, xan, xanım, bəy və s. kimi sözlərlə müraciət edirlər [2, s. 55].

Əksər müraciət formaları kimi bu müraciət formasından həm klassik, həm də müasir ədəbiyyatda geniş istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, ünsiyyət etiketini bir sistem kimi mənimsəmək üçün əvvəlcə ailədə, sonra bağçada, sonra isə məktəbdə geniş söhbətlər aparmaq, etik qaydalara riayət etmək vərdiş halına gələndə qədər daim işləmək lazımdır. Şagirdlər dili, onun qrammatik quruluşunu, fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normaları mənimsəməyi bacarmalı, ətrafdakı insanların kim olduğunu dəqiq bilməsələr də, öz yaşadları ilə və onlarla ünsiyyət qurmağı bacarmalıdırlar. böyükklər sanki böyükklər kimi, fikirlərini ifadə edərkən söz və ifadələri uğurla seçmək. Şagirdlər müəllimə və ya qarşısındakı şəxsə müraciət edərkən təkcə “əziz müəllim”, “əziz filankəs” deməməli, həm də sual verməyi, suallara cavab verməyi, vidalaşmağı, üzr istəməyi və ya təşəkkür etməyi öyrənməli, lazım olduqda davranmağı öyrənin. bunu normaya çevirməlidirlər. Onlar sualın məqsədəuyğunluğunu və əhəmiyyətini dərk etməlidirlər ki, onu götürsünlər, yoxsa buraxsınlar, ölçülməlidir. Suallar insanın insanlıq səviyyəsinin, dünyagörüşünün, bilik və məlumat səviyyəsinin əksidir. Sual verənə qədər diqqətli olmaq, söhbətin nədən getdiyini dəqiq bilmək lazımdır.

Natiq qarşı tərəfə müraciət edərkən müraciət funksiyasını yerinə yetirən xüsusi söz və ifadələrdən də istifadə etməlidir. Bunlar standart vəziyyətlərdə ingilis dilində bu və ya digər etiket məlumatlarını ifadə etmək üçün istifadə olunan nitq etiketi formalarıdır. Məsələn, **“Excuse me, what time is it?”**, **“Excuse me, what time does the meeting start?”**, **“Excuse me, can I ask you a word?”**, **“Excuse me, how can you find this address?”** və sair [4, s. 50]. Nəzakətli ünsiyyətin bu formaları əsasən neytral xarakter daşıyır.

Çünki onlar həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi situasiyalarda istifadə olunur və danışanın həmsöhbətə hörmətini göstərir.

Onların istifadəsində heç bir məhdudiyyət yoxdur. Bəzən danışiq ingilis dilində nəzakətə xüsusi diqqət yetirilir. misal üçün, **“I apologize for bothering you, you can’t say, ...”**, **“I apologize to you a lot, you can’t say, ...”**, **“I’m sorry to bother you, you won’t say ...”**, **“For bothering you I’m so sorry, you don’t know ...”**, **“I’m sorry, I’m sorry, you can’t say ...”** və sair [5, s. 89]. Belə formalardan istifadə zamanı natiqin nəzakətini qabartmaqla diqqəti özünə cəlb etmək istəyi hiss olunur.

Həmsöhbətə müraciətlə bağlı nitq etiketinin müəyyən qaydaları var. Sizin müraciətiniz ünvan sahibinin mədəniyyətinin göstəricisidir və qarşı tərəfə və ya həmkarına (həmçinin özünə) hörmətini ifadə edir. Savadlı və zəkali iş adamı bilavasitə rəislə, tabeliyindəki, böyük və ya kiçiklə danışmasından asılı olmayaraq həmişə bu nəzakətli müraciət formasından istifadə edir. Biznes kontekstində “siz” ünvanı arzuolunmazdır. Bu müraciətə o halda icazə verilə bilər ki, o, qarşılıqlı və ya qeyri-rəsmi münasibətlərə əsaslansın. Bir-birini yaxşı tanıyan iş ortaqları həm də ad və “müəllim” sözünü əlavə etməklə, yaxud soyadına “bəy” sözünü əlavə etməklə həmkarlarına müraciət edə bilərlər.

Ölkəmizdə əsrlərdən bəri insana hörmət əlaməti olaraq adlarına “müəllim, bəy, xanım” və s. Artaraq tətbiq edirlər. Bu bizim ənənəmizdir. Yalnız yaxın həmkarlarına adla müraciət edilə bilər, bir şərtlə ki, onlar çox gənc olsunlar və belə bir ünvana etiraz etməsinlər. Yad adama “vətəndaş”, “bəy”, “xanım” deyərək müraciət edə bilərsiniz. Bugünkü cəmiyyətdə sabit ərizə forması yoxdur. Sadalanan tətbiqlərin əksəriyyətinin müxtəlif şəraitlərdə işləməyəcəyi ilə razılaşmaq lazımdır. Bu

səbəbdən biz tez-tez yad adama şəxsiyyətsiz müraciət etməli oluruq. : “I’m sorry ..., let me, please ..və s .

Nəticə. Bu araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmək olar ki ,xarici dil öyrənənlərə müxtəlif vəziyyətlərdə hədəf dildə ünsiyyət qurmaq üçün dəyərli vasitələr təqdim etdikləri üçün danışma strategiyalarının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirildi. Tədqiqat zamanı tələbələr tərəfindən hansı danışq strategiyalarından istifadə edildiyini öyrənmək üçün müəyyən tədqiqat sualları qruplaşdırıldı. Tələbələr müxtəlif baxış bucaqlarından istifadə etməyə təşviq etmək həm də onların müstəqil təhsil almağa və fərqli nəzəri mövqeləri düşünməyə sövq etmək üçün hazırlıq istiqamətləri müəyyən olundu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015.
2. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, 2008.
3. Bygate, M. (1987). Language teaching a scheme for teacher education: Speaking. Oxford. Oxford University Press.
4. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, 2014.
5. Carter, R. Nunan D. (2001) Teaching English to speakers of other languages. Cambridge. Cambridge University Press.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN QƏZET ÜSLUBUNDA SÖZ SIRASI

Gülyaz Zeynallı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dillər Universiteti

gulyaz.zeynalli@gmail.com

Abstract

Word order in newspaper style in Modern English

Newspaper style refers to the writing style used in journalism. An important component of newspaper style is the word order in the news paragraphs. Unlike the Azerbaijani language, English is characterized by a fixed word order (subject – verb – object). While each element of the sentence has a fixed position in English, one of them may precede the subject for stylistic purposes. Although this point is particularly noticeable in newspaper style, the word order in news paragraphs and the introductory sentences of larger articles generally remains fixed.

Sometimes, a linguistic unit can express more than one meaning, creating ambiguity when inversion occurs in the sentences. In some cases, even in a sentence with correct word order, the arrangement of words may not always resolve the ambiguity, and it can still lead to multiple interpretations.

Keywords: newspaper, fixed, word order, inversion, ambiguity.

Giriş. Cümlədə söz sırasının sərbəstlik dərəcəsi həmin dilin qrammatik quruluşundan, daha dəqiq desək morfoloji quruluşundan asılı olan faktordur. Dilin morfoloji quruluşunun zənginliyi bilavasitə onun söz sırasının sərbəstliyinə təsir edir. Müasir ingilis dilində qrammatik və morfoloji kateqoriyalar zəif olduğundan, həm söz birləşmələri, həm də cümlələr arasındakı qrammatik əlaqələr bir qayda olaraq söz sırasına əsaslanır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində söz sırasının stabil olmasının səbəbi onun analitik dil olmasıdır.

“Hər bir dildə sözlərin cümlə əmələ gətirəcək tərzdə düzülməsinə cümlədə sözlərin sırası deyilir.” (3, s.400) İngilis dilində mətbuat yazılarında xüsusi bir söz sırası istifadə edilir. Ən vacib məlumatlar əvvəldə təqdim olunur (inverted pyramid structure) və bu, xəbərin daha tez və aydın başa düşülməsini təmin edir.

Əsas hissə. Qəzet üslubu jurnalistikada istifadə olunan yazı üslubunu ifadə edir. Bu üslub, məlumatların qısa və yığcam şəkildə təqdim olunmasını tələb edir. Bu üslubda daha çox xəbərin vacib hissələri önə çəkilir, təkrarlamalardan qaçınılır və daha çox informasiyanın daha az sözlə təqdim olunması məqsəd qoyulur. Bu yazı üslubu, elmi-akademik yazılardan fərqlidir. Akademik yazılarda xülasə əsas nəticələri ümumiləşdirsə də, qəzet məqalələrində adətən əvvəlcə detallara diqqət yetirilir və nəticə yazının sonunda təqdim olunur. Jurnalistikada ən vacib məlumatın öncə verilməsi anlayışı əks piramida anlayışı adlanır. Hekayənin əvvəlində *kim, nə, nə vaxt, harada və niyə* (*who, what, when, where and why*) suallarına cavab verilir, daha sonra isə əlavə məlumatlar arxa planda təqdim edilir. Qeyd etdiyimiz quruluş qəzet mətnlərində olduğu kimi, həmçinin ayrı ayrılıqda cümlələrdə də öz əksini tapır. Qəzet üslubunun mühüm tərkib hissəsi olan qəzet informasiyası kontekstində də söz sırası böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu üslub cümlədəki mənanın aydınlığı və yığcamlığı və oxucu tərəfindən məlumatın anlaşılması üçün fikir ardıcılığını tələb edir. Düzgün söz sırası mənanın anlaşılmasında xüsusi rol oynayır. Morfoloji quruluşu zəngin olan müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dili sabit söz sırası mübtədə - xəbər - tamamlıq ardıcılığı ilə xarakterizə olunur. Hər bir cümlə üzvü stabil mövqeyə malik olsa da, bəzən üslub məqsədilə onlardan biri mübtədadan önə keçə bilər. Bu məqam qəzet üslubunda xüsusilə özünü biruzə verməsinə baxmayaraq xəbər abzaslarında və böyük məqalələrin giriş cümlələrində söz sırası müəyyən dərəcədə sabit olur. Məsələn: *Tiny Coffins: Measles Is Killing Thousands of Children in Congo.* (*The New York Times.*)

Qəzet üslubu qrammatik vasitələrdən istifadəsinə görə öz spesifikliyi ilə seçilir. Burada zamanların və feilin növ kateqoriyasının işlənməsinin özünəməxsusluğu, mürəkkəb təyini birləşmələrdən geniş istifadə, özünəməxsus söz sırası diqqət çəkən məqamlardandır.

Qəzet məlumatında ənənəvi söz sırasının pozulması hallarından biri də zərfliyinin (zaman və yer, tərz hərəkət və s.) cümlədəki sərbəst mövqeyidir. Zərfliyin məna növlərindən biri olan zaman zərfliyi B.A.İliş, A.İ.Smirnitski, A.S.Xornbi, M.Qanşına və bir çox dilçilərin də qeyd etdiyi kimi zaman zərfliyi cümlədə 2 mümkün mövqeyə malikdir.

Zərfliyin yeri məlumatda aldığı kommunikativ yükədən asılıdır. Kommunikativ yük dedikdə onun hansı komponentə - tema və ya remaya - daxil olması nəzərdə tutulur. Başlanğıc mövqedə olan yer və zaman zərfliyi əvvəlki mətnlə əlaqə quraraq mesajın giriş (başlanğıc) məlumatını təşkil edir. O. Körm, ingilis dilində cümlədəki zaman zərfinin kifayət qədər sərbəst mövqeyini qeyd edir. O, buna misal olaraq məhz müəyyənlik bildirən *yesterday* zaman zərfinin həm mübtədadan əvvəl, həm də cümlənin sonunda istifadə edilmə mümkünlüyünü qeyd edir. O.Körm zaman zərfinin xəbər və tamamlığın ortasında işlənmə halını mümkünsüz hesab edir (1, s. 130).

Zaman zərfliyinin cümlənin başlanğıc mövqeyində işlənməsi emfatiklik yaratmaq məqsədi ilə edilir. İ.İ.Kovtunova qeyd edir: "Söz sırasının aktual üzvlənməyə münasibəti formanın funksiyaya münasibəti kimidir" (2, s. 9).

Bəzən bəyanatın müəyyən hissələrini vurğulamaq və emfatiklik yaratmaq üçün mübtədə və xəbər sıralanmasının pozulmasına gərək duyulmur və bu məqsədlə cümlədə müəyyən məna yükü daşıyan üzv sadəcə olaraq mübtədadan önə keçir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə bu cür yerdəyişmə önləmə (fronting) adlandırılır. Aşağıdakı cümlə tərz-hərəkət zərfliyinin mübtədə-xəbər önləməsinə nümunədir. *Miraculously, two crew members - a man and a woman - were pulled alive from the burning wreckage and have been taken to hospital with non-life-threatening injuries* (Daily Mail).

Nümunə gətirilən cümlədə önləmə vasitəsilə hadisənin nəticəsinin möcüzəvi olması vurğulanır. Nəticə etibarı ilə "*miraculously*" zərfliyi cümlədə fərqli mövqələrdə ola bilər ki, bununla da fərqli cümlə üzvləri vurğulana bilər.

"Daily Mail" qəzetindən götürdüyümüz növbəti cümlədə zaman zərfliyi və onu izləyən güzəşt zərfliyinin mübtədadan əvvəl işlənməsi halında söz sırası pozulmur, yəni inversiya deyil, cümlə üzvlərinin önləmə hadisəsi (fronting) yaranır.

These days, while not the megastars they once were, Robson and Jerome are still going strong with their acting careers- albeit separately- with the duo even bagging a brief mention during the Gavin and Stacey Christmas finale on Wednesday. (Daily Mail)

Cümlədə Robson və Ceromun əvvəllərdən fərqli olaraq günlərdə meqastar olmamaları ön plana çəkilir, zərfliyin cümlənin əvvəlindəki mövqeyi vurğulanır.

Göründüyü kimi, qəzet məlumatının əhəmiyyətli hissəsi zərfliliklə ifadə olunduqda, o, vurğulanır və məhz ona görə də cümlənin əsas üzvlərinə münasibətdə prepozitiv mövqeyə keçir. Aşağıdakı cümlədə *review* sözünün təyin budaq cümləsi ilə təyin olunması üçün zaman zərfliyi mübtədadan əvvələ keçmişdir. *In a recent online discussion about ethics, the mature student brought up the groundbreaking Cass review, which criticised gender services for children and young people and led to a UK ban on the prescribing of puberty blockers to those under 18.* (The Telegraph). "Daily Mail" qəzetindən daha bir nümunədə zaman zərfliyinin önləmə hadisəsinin şahidi oluruq. *However, before even starting at the all-girls Catholic high school Immaculate Heart, located just around the corner from the Hollywood Walk of Fame, Meghan already felt she was destined for greatness.* (Daily Mail)

Nümunədən görürük ki, cümlədə söz birləşməsi ilə ifadə olunan zaman zərfliyi prepozitiv mövqedə işlədilmişdir. Bir qayda olaraq zaman zərfliyinin cümlənin əsas üzvlərinə münasibətdə izolə olunmuş prepozitiv mövqeyinə daha az rast gəlinir. Məhz bu nümunədə də zaman zərfliyi "school" sözünü təyin edən söz birləşməsi ilə izlənilir.

Bəzi hallarda zaman zərfliyi yer zərfliyini təqib edərək mübtədadan önə keçə bilər. Məsələn: *In London yesterday, thousands of people gathered to protest the new policy.* (Daily Worker).

Mübtəda ilə predikat arasındakı zaman zərfinin mövqeyi qəzet məlumatlarının dilində son dərəcə tez-tez rast gəlinən bir hadisədir. Bu məqam *yesterday* zaman zərfinin analitik zaman forması və ya məchul növün interpozisiyasında işlənməsi hallarında baş verə bilər. *The Deputies had by yesterday afternoon signed the motion criticising remarks made by Mr. Justice Stable.*

Service chiefs were yesterday called into a summit of Ministers.

Bir cümlə üzvünün vurğu üçün cümlənin əvvəlinə yerləşdirilməsi mübtəda -xəbər sıralanmasının pozulmasına səbəb olması isə cümlə quruluşunda inversiya hadisəsindən xəbər verir. Aşağıdakı nümunələrdə bir daha bunun şahidi oluruq. *Tucked into the folds of the Aravalli Hills, about thirty miles north-east of Udaipur, is the bustling pilgrimage centre of Nathdwara, home to Shrinathji, the living image (svarup) of Krishna raising Mount Govardhan.*

Among the victims are 85 women, 84 men and 10 others whose genders weren't immediately identifiable. (Hindustan Times)

Bir çox hallarda isə sözlərin ənənəvi sırasına riayət olunduqda qeyri-müəyyənlik yaranır ki, o zaman fikrə aydınlıq gətirmək məqsədilə cümlənin mənası zərurət və məntiqlə izah olunur. Məsələn: *It is the place inside the Russian airbase in Syria where troops form fragile truce with rebels they once bombed.* (The Guardian)

Bu cümlədə hadisələr arasında olan münasibətləri iki fərqli formada şərh edə bilərik: 1. Cümlənin mübtədası *troops* və tamamlığı *the rebels* olan *bombed* xəbəri var. Bu tərcümədə vurğulanır ki, qoşunlar əvvəllər bombaladıqları üsyançılarla yüngül bir sülh sazişi qururlar. 2. Bu versiya diqqəti üsyançılara yönəldir və bu, üsyançıların keçmişdə qoşunları bombalayanların olduğunu göstərir. Cümlə quruluşu üsyançıların təcavüzkar olduğu və qoşunların indi onlarla barışıq yaratdığı bir dönüşü nəzərdə tutur.

Nəticə. Müasir ingilis dilində söz sırası iki funksiya yerinə yetirir: sintaktik-semantik və stilistik funksiya. Qəzet üslubunda fikrin aydın və yığcam ifadəsi, oxucunun məlumatı asanlıqla qavraması üçün fikir ardıcılığına əməl edilməlidir. Düzgün söz sırası isə mənanın başa düşülməsində mühüm rol oynayır.

Bəzən dil vahidi birdən çox mənə ifadə edərək qeyri-müəyyənlik yarada bilər. Qrammatik cəhətdən düzgün bir cümlədə sözlərin düzülüşü bəzən heç də bu qeyri müəyyənliyə aydınlıq gətirməyərək hələ də bir neçə şərhə səbəb ola bilər.

Elmi yenilik. Cümlə üzvünün aktuallaşması yazılı dildə, əsasən, söz sırasının hesabına həyata keçirilir. Beləliklə, söz sırası özünü nəinki üslubi cəhətdən cümlənin lazımlı vasitəsi kimi göstərir, eyni zamanda daha çox informativlik məqsədi daşıyaraq kommunikativliyə xidmət göstərən amil kimi də çıxış edir. Cümlə quruluşunda yeni məlumat kommunikativ aktda vacibliyinə görə cümlənin sonuna doğru yerləşdirilir. Bununla da, cümlədə söz sırası pozulur və subyektivlik ön plana çəkilərək qanunauyğun səciyyə daşıyır və bu proses tema-rema üzvlənməsini yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. George O. Curme. A Grammar of the English language. Syntax. Boston: D.C.Heath and Company, 1931, 616 p.
2. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. Москва, 1976, стр.240
3. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət 2007, 608s.
4. <https://www.nytimes.com/issue/todaypaper/2024/12/19/todays-new-york-times>
5. <https://www.dailymail.co.uk/home/index.html>
6. <https://www.dailymail.co.uk/home/index.html>
7. <https://www.hindustantimes.com/world-news/experts-question-bird-strike-as-reason-behind-south-korea-plane-crash-that-killed-179-top-updates-101735489167236.html>
8. <https://www.telegraph.co.uk/news/2024/12/29/woke-ideology-silencing-university-students/>
9. <https://www.theguardian.com/theguardian/2024/dec/17>

PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ELMI ARAŞDIRMALARINDA AZƏRBAYCAN DİLİNİN SAİTLƏR VƏ SAMİTLƏR SİSTEMİ

Pərvin Eyvazov

Müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

parvineyvazov@bsu.edu.az

Abstract

The vowels and consonants system of the Azerbaijan language in the scientific researches of professor Bakir Chobanzadeh

The prominent Turkologist, Professor Bakir Chobanzadeh, has conducted extensive scientific research on the phonetic structure of the Azerbaijani language and shed light on issues such as the history of the development of the sound system of our language, as well as the evolution of physiological, acoustic, and psychological factors in the formation of sounds on a national basis. Phonetics issues occupy a wide place in the scientist's scientific work, where research on the sound system of the Azerbaijani language is of particular importance. In this regard, the main goal of the article is to present to the scientific community B. Chobanzadeh's views on the sound system of our language, which have become an important scientific basis for phonetic research in Azerbaijani linguistics after him and are in line with contemporary linguistic research.

B.Chobanzadeh's researches on the phonetic structure of our language is based on rich scientific facts, important historical sources, and deep logic. His phonetic research is a significant scientific source that will be referred to not only in the study of the sound system of the Azerbaijani language, but also of Turkic languages in general, and benefiting from this scientific heritage will have its say in solving many issues in the future.

Keywords: *B. Chobanzadeh, Azerbaijani language, phonetics, vowels, consonants, the denominator of the sound.*

Giriş. Görkəmli türkoloq, profoessor Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə bağlı geniş elmi tədqiqatlar aparmış və dilimizin səs sisteminin inkişaf tarixi, həmçinin səslərin yaranmasında fizioloji, akustik və psixoloji faktorların milli zəmində təkamülü kimi məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Dilçi alim fonetika ilə bağlı araşdırmalarını bir istiqamətə yönəltməmiş, yaradıcılığı boyu elmi fikirlərini daha da təkmilləşdirmişdir. “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl”dən (1924) başlayaraq, bütün əsərlərinə diqqət yetirdikcə aydın görmək olar ki, müəllifin dilimizin səs sistemi ilə bağlı tədqiqləri heç də müasir fonetistlərin fikirlərindən geri qalmır, sadəcə, çağdaş dilçilik bu fikirləri daha da dərinləşdirmişdir. Həmçinin müəllif türk dillərinin tarixindən, Azərbaycan dilinin mənşəyindən və ədəbi dil məsələlərindən bəhs edərkən də, yeri gəldikcə, dilimizin səs sisteminin inkişaf tarixi ilə bağlı bəzi məqamlara da nəzər salmışdır.

Alimin elmi yaradıcılığında fonetika məsələləri geniş yer tutur ki, burada Azərbaycan dilinin səs sistemi ilə bağlı araşdırmalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan məqalədə əsas məqsəd B.Çobanzadənin özündən sonra Azərbaycan dilçiliyində fonetik tədqiqatlar üçün mühüm elmi bazaya çevrilmiş və çağdaş dilçilik tədqiqatları ilə səsleşən baxışlarını – dilimizin səs sistemi haqqındakı fikirlərini elmi ictimaiyyətə təqdim etməkdir.

Sait səslərin təsnifi və xarakterik xüsusiyyətləri. B.Çobanzadənin danışq səslərinin fizioloji meyara əsaslanan bölgüləri fərqlidir. Belə ki, ilkin təsnifatlarla sonrakılar bir-birinə bənzəmir; öncə də qeyd etdiyimiz kimi, müəllif zamanla öz fikirlərini təkmilləşdirmişdir. Məsələn, “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” əsərində sait(ə)lər və samit(ə)lər qarışıq şəkildə danışq üzvlərinin vəziyyətinə görə təsnif edilir:

1) Səs tellərinin vəziyyətinə görə: a) *fısıltılı səslər* - səs telləri hərəkətsiz vəziyyətdədir; b) *sağır səslər* - səs telləri bir qədər aralanmış və səs kanalı bir az darlaşmışdır; c) *sədəli səslər* - səs telləri müxtəlif dərəcədə aralanmış və səs kanalı da daralmışdır.

2) Dilin vəziyyətinə görə: a) Saitlər – dildə maneəsiz səslər; b) Keçid səsləri (yaxud “sızıqıran, islayan” səslər) – ağız boşluğunda dil vasitəsilə dar kanal yaranar və ağ ciyərlərdən gələn hava axını buradan keçər, titrəyiş pozular; c) Partlayıcı (indifai, explosive) səslər - dil ağ ciyərlərdən gələn hava axınının qarşısını kəsər və sonra o hava ağızdan partlayaraq çıxar (4, c.1, s. 29).

Görkəmli alim bu təsnifatlara aid konkret nümunələr vermədiyindən bölgüyə tam münasibət bildirmək olmur. Ancaq belə hesab edirik ki, ikinci təsnifdə verilən izahlara əsasən, müəllif keçid//sızıqıran səslər deyəndə *sürtünən – novlu* samitləri, partlayıcı//indifai səslər deyəndə isə *partlayan* samitləri nəzərdə tutmuşdur. Fikrimizcə, bu bölgüdə də tədqiqatçı akustik meyara əsaslanmışdır. Ona görə də saitlərlə samitlər qarışıq şəkildə təsnif edilmişdir.

B.Çobanzadə “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsərində dilimizin konsonantizm sistemindən bəhs etsə də, onları konkret şəkildə qruplaşdırmır. Saitlərin bəzi xüsusiyyətləri: artikulyasiyası, kəmiyyəti, gərginliyi barəsində məlumat verir. Ancaq sonrakı tədqiqatlarında fikirlərini elmi faktlara söykənərək sistemli şəkildə təqdim edir və həmin fikirlər bu gün də eynilə qalır, fərqli yalnız terminlərdədir.

Saitləri izah edərkən müəllif düzgün göstərir ki, onların tələffüzü zamanı hava axını ağız boşluğundan maneəsiz xaric olur: “Sait səsləri tələffüz edərkən onların qarşısında heç bir dürlü maneə olmadan hava ağızdan çıxar. Samitlər maneəli səslər olduğu halda, saitlər maneəsiz səslərdir” (5, c.4, s. 57). B.Çobanzadə saitləri belə qruplaşdırır:

1. Saitlər tələffüz əsnasında dilin **üfüqi (horizontal)** cəhətdən aldığı vəziyyətə görə müxtəlif qruplara ayrılır: a) damaqönü//xəfif saitlər - **ə,e,i,ö,ü**; b) damaqarxası//səqil - **o,u,a,ı**.

2. Saitlərin qruplara ayrılmasındakı ikinci prinsip dilin bu saitlərin tələffüzündə **şaquli (vertikal)** cəhətdən aldığı vəziyyətdir: a) yüksək//dar saitlər - **ı,i,u,ü**; b) alçaq//geniş saitlər - **a,e,ə,ö,o**.

3. Saitlərin qruplara ayrılmasında üçüncü prinsip bu saitlər tələffüz olunarkən dodaqların açılma dərəcəsi və şəklidir: a) müdəvvər//şəfəvi -**o,u,ö,ü**; b) qeyri-müdəvvər//qeyri-şəfəvi -**a,e,ə,i** (6, c.5, s.85-86).

B.Çobanzadə dilimizdəki [ə] səsinin qrafik işarəsinin artıq yeni əlifbada müəyyənləşdiyini də göstərir: “Azəri ləhcəsində **e** səsi ilə **a** səsi arasında bir saitə vardır ki, yeni türk əlifbasında tərsinə çevrilmiş **e** hərfi ilə (ə ilə) işarət olunur. Bu səs, şübhəsiz, alçaq və ya geniş səslərdən olmaqla bərabər, səqil ilə xəfif arasında bulunur” (6, c.5, s. 87).

Bu bölgüdə əlavə dilçi alim danışdığı üzlərinin vəziyyətinə görə saitlərin digər xüsusiyyətlərindən də bəhs edir və bəzi vacib məsələləri diqqətə çatdırır: məsələn, saitlərin kəmiyyəti, gərginliyi, məxrəc sabitliyi, ağız və burun saitləri haqqında da məlumat verir. Çağdaş dilçilik isə bu meyarları da nəzərə alıb artıq saitlərin bölgüsündə onların kəmiyyətcə, məxrəcinə və gərginliyinə görə qruplaşmasını diqqətdən kənarda qoymamışdır (9, s. 34; 11, s. 71).

B.Çobanzadə tələffüz zamanı danışdığı üzlərinin vəziyyətinə görə saitləri *zəif və qüvvətli* saitlər olmaqla iki qrupa ayırır. Məsələn, **oda** sözündəki **a** səsinə zəif, **tat** sözündəki **a** səsinə qüvvətli sait hesab edir. Eyni zamanda birinci **a**-nı açıq sait, ikincini qapalı sait adlandırır (4, c.1, s. 30). Bu yanaşmanı da məntiqi cəhətdən düzgün hesab etmək olar, ona görə ki nitq səsləri üçün sözün ilk hecası güclü mövqe sayılır... Sözün son hissəsi zəif mövqe sayılır ki, bu mövqedə artikulyasiya öz təsirini zəiflədir.

“Kırım-tatar elmi sərfi” kitabında isə B.Çobanzadə saitləri uzun və qısa olmaqla fərqləndirir: “Bəzi ifadələrdə yaxud sözlərdə saitlərin uzandığını görüyoruz. Məsələn, Kırım tatarları *bahar, sahar* sözlərini çox kərə *baar, saar* kibi söylərlər. Tatar dilində böylə uzun saitlər, ümumiyyətlə, azdır. Və tatar saitləri, əsasən, qısadır” (7, s.28). Ancaq B.Çobanzadə “Türk qrameri”ndə saitlərin kəmiyyətcə uzun və qısalığını milli və alınma sözlərin sərhədinin müəyyənləşdirən əsas prinsip kimi göstərir. Türk sözlərində (*sovqat, dovşan, dovğa* və s. bu kimi sözlər istisna olmaqla) saitlərin kəmiyyətcə uzun olmadığını və bu hadisənin, əsasən, ərəb-fars alınmalarında rast gəldiyini söyləyir. Dilimizdə, B.Çobanzadənin dediyi kimi, səs düşümü ilə saitlərin uzanması baş versə də, ancaq bu, saitlərin daxili keyfiyyəti ilə bağlı deyil, tələffüzdə yaranan fonetik hadisədir. İkinci

uzanmanı nitqin intensiv təsiri ilə bağlı fonomorfoloji hadisə hesab edən M.Yusifov yazır: “İkinci uzanma dildə ümumi norma sayılmır. Yalnız lokal şəraitdə nitqin güclü təsiri ilə söz tərkibindən hər hansı bir samitin fonem funksiyasını itirməsi nəticəsində düşməsi ilə saitdə uzanma baş verir” (14, s. 55). Deməli, B.Çobanzadə ilk dəfə sait səslərin kəmiyyətindən danışır ki, dediyimiz kimi, bu bölgü sonradan müasir fonetistlər tərəfindən qəbul edilmişdir.

Görkəmli türkoloq saitlərin məxrəc müxtəfliyi haqqında da bəhs edir. Ümumiyyətlə, səslərin məxrəci məsələsi B.Çobanzadənin fonetik görüşlərinin əsas istiqamətlərdən biri sayılır. Çünki onun doktorluq dissertasiyası “Kodeks kummanikusda zahiri ahəng uyğunsuzluğu və türk dillərində məxrəc bazası” mövzusunda həsr olunmuşdur. O, səsin məxrəci anlayışını belə izah edir: “Hər səsi meydana gətirən başlıca bir üzv və ya bir neçə üzv vardır ki, bunların hamısına birdən o səsin məxrəci təbir olunur” (5, c.4, s.55). Bəkir Çobanzadəyə görə, dilimizdə bəzi saitlər məxrəcə bərbirinə yaxındır. Məsələn, **e** [ə] və **i** səsləri arasındakı uyğunluğu göstərən tədqiqatçı Azərbaycan dilində sözlərin tələffüzündə rast gəlinən bu münasibətin artıq türk dillərinin yazı sistemində sabitləşdiyini və bunun tarixi bir hadisə olduğunu qeyd edir (4, c.1, s.29). Türkiyəli alim N. Dəmir də bu səs uyğunluğunun əski Türkiyə türkcəsinin fonetikasında yer aldığını göstərir: irtə (<erte), işik (<eşik), yidi (<yedi) və s. (8, s. 66). Ümumən, **e-i** səs uyğunluğu türk dillərinin qədim fonetik xüsusiyyətlərindən biridir. Orxon abidələrinin dilində də **e-i** dialekt fərqi olmuşdur: *el – il, eki – iki, yer – yir, ber – bir, bes – bis*. Azərbaycan dilinin cənub, şərq və şimal şivələri üçün səciyyəvi olan **e>i** hadisəsi yazılı abidələrin dilində də öz əksini tapmışdır (10, s. 138).

Həmçinin **o** səsinin artikulyativ mövqeyini də izah edən B.Çobanzadə türk dillərindəki **o** səsinin əcnəbi dillərdəki **o** səsinədən həm məxrəcə, həm də kəmiyyətə fərqləndiyini yazır. Məsələn, türk mənşəli sözlərdə **o** səsinin tələffüzünü belə fərqləndirir: “Əgər dodaqları bir az açar, dili önə doğru uzadırsa, adi [o] meydana gəlir ki, türk-tatar lisanlarının yol (jol), sol (sol), qol (kol) və sairə kibi kəlmələrində tələffüz etdiyimiz [o] səsi işdə budur” (4, c.1, s.29). Bu səs dilimizin tarixi abidələrində digər dodaqlanan saitlər kimi işarə olunmuşdur. Etimoloji cəhətdən ulutürkdəki “o” və “o:” saitlərinə əsaslanır. Dilimizin tarixi inkişafı boyu öz etimoloji tipini mühafizə etmişdir (1, s. 38). H.Mirzəzadə yazır ki, “o” geniş, arxa cərgəli saitdir. Demək olar ki, bu, dilimizin inkişafı boyu dəyişməmişdir. Lakin “o” saiti bir xüsusiyyətinə görə diqqəti cəlb edir ki, bu da onun bəzi hallarda “a” saitinə (motor – mator sözündəki kimi) keçməsidir (13, s. 18).

Beləliklə, saitlərin artikulyativ mövqeyindən danışan tədqiqatçı onları məxrəc sabitliyinə görə **monofonq və diftonq saitlər** olmaqla fərqləndirir və bildirir ki, dilimizdə saitlərin hamısı monofonqdur. Diftonqlar isə “iki müxtəlif sövti vəziyyətin tərkibindən hüsula gəlir, ...bəzən bir-biri ilə birləşərək bir səs təşkil etdikləri də nadir deyildir” (4, c.1, s. 32).

Məlumdur ki, dilçiliyimizdə danışq səsləri həm də *ağız və burun* səsləri olmaqla iki qrupa bölünür (9, s. 40). **m, n** burun səslərini çıxsaq, yerdə qalan bütün səslər ağız səsləridir. Ancaq Bəkir Çobanzadə dilimizdə **burun saitlərinin** olması haqqında da fikirlər səsləndirir. Əslində onun bəhs etdiyi burun saitləri sağır nun samiti ilə yanaşı gələn saitlərdir ki, onlar da sağır nun səsinin təsiri ilə bu məxrəcə uyğun tələffüz edilir: “Türk-tatar lisanlarında “burun saitləri” (nasal) nadir olub, yalnız “müzaf ileyh kafi” təbir olunur, yaxud “sağır kaf” namilə şöhrət bulan genetivus ədatı bulunan və əksər türk-tatar sövtiyyətinə aid əsərlərdə şu **nq** işarəti ilə təyin olunan burun [**n**] – dən əvvəl gələn saitlər **nasal**, yaxud **ünfidir**. Məsələn: *bununq, qayanınq* və s.” (4, c.1, s.30). Burun saitlərinə bu gün yalnız Azərbaycan dilinin dialektlərində rast gəlinir. Şəki və Sabirabadın Kolanı kənd şivəsində bütün saitlərin, Zaqatala, Qax və Naxçıvan şivələrində isə *a, i, u* saitlərinin burun variantı vardır (12, s. 28).

Samit səslərin təsnifi və xarakterik xüsusiyyətləri. B.Çobanzadənin samitlərin təsnifi və xüsusiyyətləri ilə bağlı fikirləri də əhatəlidir. Müəllif düzgün qeyd edir ki, “samitə adlandırılan səslər boğazdan gələn havanın ağızda hər hansı bir maneəyə təsadüf etməsi ilə istehsal edilir”. “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl”də danışq səslərini **tərz şəklinə görə** qruplaşdıran türkoloqun bölgüsü yalnız samitləri əhatə edir: a) dodaq səsləri: **m, p, b, v, f**; b) diş səsləri: **t, d, n, s, z**; c) damaq səsləri: **y, h, l, g, r** (4, c.1, s.25-27).

“Türk dili” kitabında (1928) isə samitləri belə qruplaşdırır:

- 1) dodaq səsləri – **b, p** 2) burun-dodaq səsi – **m**
 3) diş səsləri – **t, d** 4) dişarası – **z, s**
 5) diş-dodaq – **f, v** 6) damaqönü – **c, ç**
 7) damaqortası – **g, k, y** 8) Damaqarxası – **x, ǵ, q** 10) dil səsləri – **r, l** (5, c.4, s.56).

B.Çobanzadənin verdiyi bu bölgü çağdaş dilçilikdə “**küyün yaranma yerinə görə samitlər**” qrupuna uyğun gəlir (2, s. 88; 9, s. 96).

Eyni zamanda samitlər səs tellərinin vəziyyətinə görə də ayrıca təsnif edilir və göstərilir ki, “səs tellərinin ehtizazı ilə əmələ gələn səslərə sədalı, səs tellərinin ehtizazı olmadan əmələ gələn səslərə sağır təbir olunur” (5, c.4, s. 56).

“Türk qrameri” (1928) əsərində müəllif samitlərin bölgüsünü bir qədər də təkmilləşdirir: belə ki, samitlər üç meyar əsasında qruplaşdırılır:

I. Ağızda hava axınının yaratdığı maneəyə görə:

1. Belə səslərin istehsalı zamanında bulunan maneə yalnız təbii hava kanalının bir az daha darlaşmasından ibarət isə, hüsula gələn səs daimi və ya kanalı olur: **v, f, z, s, ş, ǵ** səsləri bu qəbildəndir. Göründüyü kimi, müəllifin bu təsnifi Ə.Dəmirçizadənin *novlu (sürtünən)* samitlər qrupuna uyğun gəlir (9, s. 57).

2. İndifai//ani (kipləşən və ya partlayan) samitlər – **q, g, d, t, b, p**

3. Dalğalı samitlər – **y, r, l, m, n, [ŋ]**. Son üç səsə (**m, n, [ŋ]**) eyni zamanda burun səsləri deyilir.

II. Məxrəcinə görə: a) dodaq samitləri – **b, p**; b) diş-dodaq samitləri – **v, f**; c) damaq samitləri – **g, k, l**.

III. Səs tellərinin vəziyyətinə görə: sədalı və sağır samitlər. Müəllif dalğalı samitləri sədalı hesab edir. Partlayan səslərin bəzilərinin sağır, bəzilərinin sədalı olduğunu qeyd etsə də, ancaq nümunələr vermir (6, c.5, s. 88).

H samitini boğaz səsi adlandıran tükoloq alim mürəkkəb samit kimi təqdim etdiyi **c** və **ş** səsləri isə müasir dilçilikdə **qovuşuq samitlər** adlandırılır: “Azəri ləhcəsində ... iki mürəkkəb samitə daha bulunur ki, bunlar da **c=d+j, ç=t+ş** səsləridir” (6, c.5, s. 89).

B.Çobanzadə **ş** səsinin yaranmasını fizioloji aspektdən **s** səsinə bənzətsə də, artikulyativ mövqeyini fərqləndirir. Müəllif qovuşuq **ş** səsinin yaranmasını belə izah edir: “Dilin ucu **s** səsinə tələffüz etdiyimiz zamanda olduğu kimi...ciyərlərdən gəlməkdə olan hava eyni zamanda ağızımızın arxa tərəfində **x**, ön tərəfdə **s** vücuda gətirir ki, biz də bu iki səsin birləşməsindən hasil olan intibanı kağız üzərində şöyle qeyd edəriz: **ş**. Əgər bu zamanda səs telləri də inbisat və ehtizaz edəcək olursa, sövti intiba, **j** olur” (4, c.1., s. 27). A.Axundov da məsələyə eyni mövqedən yanaşaraq, **ş** səsinə dilimizdə digər səslərdən iki əlamətə görə fərqləndirir: “Birinci **ş** fonemi cütkeçidli fonem olub, təkkeçidli **s** samitinə qarşı qoyulur. Digər tərəfdən, **ş** fonemi səs tellərinin iştirakına görə kar samit olub, cingiltili **j** samiti ilə korrelyativ oppozisiya təşkil edir” (2, s. 153-154).

Bu iki səs arasındakı məxrəc yaxınlığı türkcələrdə səs fərqliliklərində də özünü göstərir. Məsələn dilimizdə bir sıra sözlərdə **ş** səsinə qarşılıq Tuva türkcəsində **j** səsi işlənir: *kajık – aşıq, kiji – kişi, kattıj – qatış* və s. (3, s. 198).

B.Çobanzadə **l** və **r** səslərini digər samitlərdən ayıraraq onları **davamlı səslər** adlandırır. Qeyd edir ki, **l** səsinin tələffüzü zamanı dilin uc hissəsi yuxarı dişlərin arxasına toxunur və dilin ortası arxa damağa doğru qalxır. Bu zaman hava axınının xaric olması üçün iki kanal meydana gəlir. Bəzən **l**-nin tələffüzü zamanı hava axını bu kanallardan birindən çıxır. “... birinci halda **l** ismi ikitərəfli (bilateral), ikinci ehtimalda birtərəfli (unilateral) olur. Yalnız hər iki **l** arasında fərq pək azdır ki, qulağa duyulmaz” (4, c.1, s. 28).

Ə.Dəmirçizadə də mövqeyindən asılı olaraq **l** səsinə cütkeçidli samitlərdən hesab edir. O yazır ki, “**l** samiti patıltılı deyil, novlu-dilyanı-süzgün samitlərdəndir. **l** samitinin belə məxrəcdə formalaşması onun davamlı tələffüzünə də imkan yaradır. ... lakin söz ortasında **t, d** samitlərindən **l** səsinin tələffüzünün ardınca **t, d** samitlərini tələffüz etmək lazım olduğu üçün vəziyyətini dəyişdirir” (9, s. 66).

Həmçinin B.Çobanzadə **l** səsinin qalın və incə variantlarını da fərqləndirir: “Azəricədə həm qalın, həm də incə **l** səsi vardır” (6, c.5, s. 89). Belə ki, *palıd* və *gəlin* sözlərindəki **l** səsi yanaşı işləndiyi saitlərin təsiri ilə *gəlin* sözündə iki incə sait arasında yumşaq və *palıd* sözündə isə iki qalın sait arasında qalın məxrəcdə tələffüz olunur. Belə məqamla Türkiyə türkcəsində qarşılaşmaq mümkündür: **hala (bibı)** və **hâlâ (hələ də)** sözlərində bu fərqi müşahidə etmək olur, ancaq görüldüyü kimi, buradakı yumşaqlıq və incəlik səs uyumu ilə bağlı deyil.

B.Çobanzadəyə görə, məxrəcə titrək olan **r** səsi təşəkkül formasına görə **d** səsinə bənzəyir. “Yalnız **r** mükərrər və ehtizaza gələn **d**-dir. Digər bir **r** səsi də vardır ki, kiçik dilin ehtizazı ilə boğazda təşəkkül edir. Bu, **q** səsinə pək ziyadə yaxındır” (4, c.1, s. 28). Tanınmış alim **d** mükərrər **r**-dir fikrinin açıqlamasını belə verir ki, “arabaçılar atlarını durdurmaq üçün **rrr!** və yaxud **durrr!** deyərkən bunun fərqi varmaq mümkündür. İştə, bunlara dahi dalğalı səslər təbir olunur. Hətta bəzən serb və çex dillərində heca təşkil edərlər, yəni saitə yerini tutarlar” (7, s. 29).

A.Axundov da yazır ki, **r** səsi fonoloji məzmununa görə **l** fonemindən fərqlənir. Saitlər arasındakı mövqedə sonor səs kimi, dillərsə saitlər qarşısında daha güclü və daha cingiltili tələffüz olunur. Yalnız çoxhecalı sözlərdə sona yaxın öz cingiltiliyini bir qədər itirir (2, s. 144).

Nəticə. B.Çobanzadənin sait və samit səslərin xarakterik xüsusiyyətləri haqqındakı elmi baxışları, sonrakı fonetik tədqiqatlar üçün mühüm istiqamət olduğundan onun fikirləri sonrakı dövrdə öz yetirmələri – Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmiş və çağdaş Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna dair tədqiqatların məzmunu günümüzdə daha da dərinləşmişdir. Bütün bu fikirlərin ümumi nəticəsi olaraq onu demək olar ki, B.Çobanzadənin dilimizin fonetik quruluşu ilə bağlı araşdırmaları zəngin elmi faktlara, mühüm tarixi qaynaqlara, dərin məntiqə əsaslanır. Onun fonetik tədqiqatları nəinki Azərbaycan türkcəsinin, ümumən, türk dillərinin səs sisteminin öyrənilməsində istinad olunacaq sanballı elmi mənbədir və bu elmi irsdən bəhrələnmək gələcəkdə hələ bir çox məsələlərin həllində də öz sözünü deyəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı: ADU, 1973, 112 s.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
3. Buran A., Alkaya E., Özerken M. Çağdaş Türk Lehçeleri. Ankara: Akçağ yayınları, 2013, 483 s.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
5. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 200 s.
6. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, V c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 264 s.
7. Çobanzadə B. Kırım Tatar İlm-i Sarfı (Hazırlayan: Nariman Seyityahya). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009, 135 s.
8. Demir N. Oğuzca / Batı Türkçesinin Anadolu'da yazı dili haline gelmesi / Tofiq Hacıyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: BDU, 2016, s. 64-67
9. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 256 s.
10. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
11. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: 2 cildə, I c., Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.
12. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr. Bakı: Zərdab LTD, 2011, 104 s.
13. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU, 1990, 376 s.
14. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 320 s.

DİLİN KOMMUNİKATİV FUNKSİYASI

Günay Xuduyeva

Müəllim

Azərbaycan Universiteti
xuduyeva.gunay@mail.ru

Abstract

Communicative function of language

Communication is one of the most important factors in a person's social life. Communication is a process in which people interact with each other through speech activity and interact with each other through that speech. The formation of speech depends not only on individuals, since it consists of linguistic units chosen in the process of communication in accordance with the needs of society, and the language, as you know, is nationwide and serves all speakers of this language.

If it were not for the communicative function of language, then the ability of people to transmit information and facilitate social interaction through language, communicate and communicate with other people in society would be very limited. Therefore, the study of the communicative function of language is one of the topical issues of modern linguistics, psychology and communicology science.

Keywords: *communicative, addresser, addressee, speech act, dialogic speech.*

Giriş. Ünsiyyət ilə bağlı məsələlər bütün dövrlərdə filosofların, psixoloqların, sosioloqların və dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu problem psixologiyada daha çox inkişaf etmişdir, çünki ünsiyyət prosesində insan amili başlıca yer tutur. Lakin ünsiyyət prosesinə insan və insan cəmiyyəti ilə ayrılmaz şəkildə əlaqəli olan və cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərlə birlikdə dəyişən bir fenomen kimi linqvistikada da xüsusi yer verilir. Hansı sahəni araşdırmalarından asılı olmayaraq, bütün görkəmli dilçilər ünsiyyət prosesində kommunikativ funksiyanın necə həyata keçirildiyinə diqqət yetirmişlər. Hələ XIX yüzilliyin 30-cu illərində V. fon Humboldt dilin fəaliyyət xarakterini belə ifadə etmişdir: “*Dil. fəaliyyət məhsulu deyil, fəaliyyətin özüdür...*” [6, s. 70].

Kommunikativlik dilə dair tədqiqatlarda, bir qayda olaraq, dilin əsas funksiyalarından biri kimi göstərilir. Dil nəzəriyyəçilərinin bir çoxu (B.A.Serebrennikov, Q.V.Kolşanskiy və b.) kommunikativ funksiyanı dilin əsas funksiyası hesab edirlər. Dilin kommunikativ funksiyası, hər şeydən əvvəl, onun insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olması ilə bağlıdır. Bu, danışan şəxsin fikirlərini ifadə etməsinə, qarşı tərəfin isə onları anlamasına, ona hər hansı bir şəkildə reaksiya verməsinə imkan verir.

Əsas hissə. Kommunikasiya sözü latınca “*communico*” sözündən olub, “paylaşıram”, “bağlayıram”, “ünsiyyət qururam” mənalarını ifadə edir. İnsan cəmiyyətində ünsiyyət dedikdə informasiya mübadiləsi, bilik, hisslər, davranış sxemləri və s. başa düşülür. Başqa sözlə desək, dil ilkin olaraq insanların ünsiyyət qurması üçün yaranmışdır. Dilçilikdə kommunikasiya prosesinə müxtəlif təriflər verilmişdir. Məşhur rus dilçisi V.B.Kaşkin hesab edir ki, “*Kommunikasiya hadisəsi seqmentləşdirilə, tərkib hissələrinə parçalana bilən prosesdir*” [7, s. 351]. Azərbaycan dilçiliyində də kommunikasiyaya müxtəlif təriflər verilmişdir: “*Kommunikasiya insanlar və insan qrupları arasında şəfahi və yazılı, bədən dili və nitq parametrləri formasında ünsiyyət və məlumatın çatdırılması prosesidir*” [5, s. 81].

Ünsiyyət insan mövcudluğunun ayrılmaz hissəsidir. Dilin kommunikativ funksiyası informasiyaötürücü, məlumatlandırıcı xarakter daşıyıb, nəinki birbaşa həmsöhbət olan, eyni zamanda, zaman və məkan baxımından bir-birindən uzaqda olan adresant və adresat arasında da reallaşa bilər. Bununla belə, dilin təbiəti etibarilə kommunikativ funksiya bir əsas məqsədə – ünsiyyət prosesində anlaşma yaratmağa xidmət edir.

Dilin kommunikativ funksiyası özündə bir sıra alt funksiyaları birləşdirir. Bunlara məlumatverici, tənzimləyici, əlaqələndirici funksiyaları aid etmək olar.

Məlumatverici funksiya nəqli cümlələrlə ifadə olunub, fakt haqqında sadə məlumatlar verməyə xidmət edir.

Tənzimləyici funksiya kiçik kollektivlərdə münasibətlərin yaranmasını və nizamlanmasını təmin edir. Onun məqsədi məlumatın çatdırıldığı ünvana təsir etmək – təşviq etmək, qadağan etmək yaxud xəbərdarlıq etməkdir.

Əlaqələndirici funksiya isə öz növbəsində hələ və ya artıq əlaqənin olmadığı zaman həmsöhbətlər arasında əlaqə yaratmaq və saxlamaq funksiyasını yerinə yetirir (salamlamaq, vidalaşmaq və s.). Buna fatik funksiya da deyilir. Başqa sözlə, bu funksiya ünsiyyət xətrinə ünsiyyət üçün icra edilir, şüursuz və ya ümumiyyətlə, bilmədən əlaqə qurmağa və ya saxlamağa yönəlmiş olur. Lakin bu cür ünsiyyətin məlumatlandırıcı xarakter daşımaması heç də o demək deyil ki, bu söhbətlər insanlara və bütövlükdə cəmiyyətə lazım deyil. Fatik danışqların standartlığı, səthi və asanlıq insanlar arasında əlaqə qurmağa, qeyri-kommunikasiyanı aradan qaldırmağa kömək edir. Valideynlərlə və həmyaşdları ilə ünsiyyətdə uşaq nitqinin əvvəlcə fatik funksiyanı yerinə yetirməsi xarakterikdir.

Qohumlarla, qonşularla, tanışlarla, həmkarlarla ünsiyyət yalnız mikrokollektivlərdə müəyyən münasibətləri saxlamaq üçün deyil, həm də insanın özü üçün vacibdir – onun özünü təsdiq etməsi, bir şəxsiyyət kimi özünü reallaşdırması üçün əhəmiyyətlidir.

Nisbətən daimi kollektivlərdə də nitq əlaqələrinin qurulması və saxlanması münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Ünsiyyət prosesində adresant və adresatlar növbə ilə rolları dəyişdirirlər (danışan dinləyici, dinləyici danışan olur). Nitq fəaliyyətindən, aksiyadan sonra həmişə reaksiya gəlir. Aksiya və reaksiya ardıcılığı nitqin qarşılıqlı təsir aktını, dialoqu təşkil edir. *“Dialoji nitq ümumxalq dilinin funksional-üslubi danışq müxtəlifnövlüliyü forması kimi, dilin kommunikativ funksiyasının parlaq tərənnümünü özündə əks etdirir. Belə ki məhz dialoji nitqdə məlumat insan kollektivinin ardıcıl qarşılıqlı ünsiyyətinə keçir”* [3, s. 69-70].

Dilçilikdə dialoqu müxtəlif meyarlara əsaslanaraq təsnif etmək cəhdləri edilmişdir. Məsələn, Helmut Haysnerin təsnifatı beş sinif dialoqu ayırdığı ünsiyyət funksiyasına əsaslanır: 1) cəmiyyətdə sosial əlaqəni qorumağa xidmət edən fatik dialoqlar; 2) sosial-iqtisadi dəyişikliklərə yönəlik ritorik dialoqlar; 3) gerçəkliyi şərh etməyə imkan verən estetik dialoqlar; 4) kommunikasiya subyektlərinin funksional müdaxilələrini aradan qaldıran terapeutik dialoqlar; 5) ünsiyyət davranışının refleksiyasını həyata keçirməyə imkan verən metakommunikativ dialoqlar [Bax: 4]. Beləliklə, araşdırma göstərir ki, kommunikativ funksiyanın öyrənilməsinin ilkin mərhələsini dialoq təhlili təşkil edir.

Bəlli olduğu kimi, *“kommunikativ funksiya iki və daha artıq şəxsin münasibətləri zamanı yaranır. Dilin kommunikativ funksiyası dili insanların ünsiyyət şəraitindən, məqsədindən asılı olaraq dəyişir. Belə ki, dialoji nitqdə dilin kommunikativ funksiyası insanların qarşılıqlı ünsiyyəti prosesidir”* [1, s. 7]. Beləliklə, iki iştirakçı arasındakı ünsiyyət dialoq, say artdıqda isə poliloq formasında reallaşır.

Kommunikasiyanın əsasında problemləli situasiya dayanır. Bu şərait insanın ünsiyyətə ehtiyac duyduğundan gerçəkləşir. Ünsiyyət iştirakçılarının bir-birinə nitq təsirləri onların nitq aktlarında istifadə etdikləri vahidlərin məna və məzmunundan asılı olur. Bu qarşılıqlı təsir prosesində ünsiyyət iştirakçılarının ruhi durumları, hissi vəziyyətləri əhəmiyyətli rol oynayır. Duyğusal durumun gərgin xarakter daşması nitq aktında yer alan söz və cümlələrin də quruluşuna mənfi təsir göstərir, nəticə etibarilə ünsiyyət prosesi müvəffəqiyyətsiz sonlanmış olur:

“F ə r h a d. Mən Firəngistanda oxumuşam, bəli! Ona görə də, sizin kimi, vicdanımı atmamışam, ona görə də sahibsiz arvadlara, bigünah qızlara təcavüz etməyə qədər namussuzluğa iqdam etmirəm.

C a v a d xan. Sakit ol, bihəya! Yox, Firəngistanda namus paylayırdılar. Hələ sən südəmər uşaqsan, sən də namusunu başqası saxlamalıdır. Məlumdur ki, sizin tayfada nə arvad, nə kişi

namusu yoxdur. İndi burada sən mənə namussuz deyirsən, namussuz sənsən ki, namizədinə aparmışam.

F ə r h a d . Ox, cəllad, fəxr edirsənmi? Zülmünə fəxr edirsənmi?" [2, s. 82].

Verilən örnəkdə ünsiyyətin birinci iştirakçısının – Fərhadın replikasında “namussuz” ifadəsi işlənmişdir. Bu ifadə qarşı tərəfə mənfi təsir göstərir. Cavad xan “*sizin tayfada nə arvad, nə kişi namusu yoxdur... namussuz sənsən ki, namizədinə aparmışam*” – deyir və “*Ox, cəllad, fəxr edirsənmi? Zülmünə fəxr edirsənmi?*” cavabını alır. Beləliklə də, kommunikanların nitqində yer alan təhqiramiz ifadələr onlar arasındakı münasibətlərin gərgin həddə çatmasına, əvvəlki nitq aktındakı anlaşmanın pozulmasına və nəticədə, nitq şəraitinin dəyişməsinə səbəb olur. Kommunikativ situasiya məsələsi də çağdaş dilçiliyin araşdırılmağa ehtiyacı olan yeni istiqamətlərindən biridir.

Nəticə. Ünsiyyət insanın sosial həyatının ən önəmli faktorlarındanıdır. Kommunikasiya insanların bir-biri ilə nitq fəaliyyəti ilə əlaqə qurduqları və bu nitq vasitəsilə bir-birilərinə qarşılıqlı təsir etdikləri prosesdir. Nitqin formalaşması tək-tək fərdlərdən asılı deyil, çünki o, kommunikasiya prosesində toplumun tələbinə müvafiq seçilən dil vahidlərindən təşkil olunur, dil isə məlum olduğu kimi, ümumxalq mahiyyətli olub, o dildə danışanların hamısına xidmət göstərir.

Dilin kommunikatıv funksiyası olmasa idi, insanların informasiyanı ötürmək və dil vasitəsilə sosial qarşılıqlı təsiri asanlaşdırmaq, toplumun digər fərdləri ilə ünsiyyət qurmaq və əlaqə yaratmaq imkanı çox məhdu d olardı. Bu səbəbdən dilin kommunikatıv funksiyasının öyrənilməsi müasir dilçilik, psixologiya və kommunikatıvistika elminin aktual məsələlərindəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva A. Dialoji nitqin kommunikatıv vahidləri // Elmi Tədqiqat Beynəlxalq onlayn elmi jurnal, cild 3, № 12, Bakı, 2023, s. 7-11.
2. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cilddə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
3. Eminli, B. Dialoji nitq etnokulturoloji faktor kimi // Filologiya məsələləri, № 4, Bakı, 2019, s. 69-74.
4. Geißner, H. Sprechwissenschaft: Theorie der mündlichen Kommunikation. Königsten, 1981, 235 s.
5. Kərimova, P. Kommunikasiya və onun təzahür formaları // Elmi Xəbərlər (Humanitar elmlər seriyası), № 2, Bakı: Qərbi Kaspi Universiteti, 2022, s. 79-83.
6. Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию. Москва: ОАО ИГ Прогресс, 2000, 400 с.
7. Кашкин, В.Б. Сопоставительные исследования дискурса // Концептуальное пространство языка, Тамбов, 2005, с. 337-353.

HOW METONYMY MOTIVATES IMPERATIVES: A CROSS-LINGUISTIC STUDY OF MONOCLAUSAL DIRECTIVES IN ENGLISH AND AZERBAIJANI

Heydar Guliyev
PhD in Linguistics
 Azerbaijan University
 heyderguliyev@mail.ru

Xülasə

İmperativlər əmrlər, xahişlər və təkliflər vermək üçün əsas dil vasitələri kimi çıxış edir, lakin onların struktur və pragmatik realizasiyası dillər arasında fərqlənir. Bu tədqiqat metonimiyanın imperativ konstruksiya necə motivasiya etdiyini araşdırır və xüsusilə ingilis və Azərbaycan dillərində bircümləli direktivlərə diqqət yetirir. Ənənəvi olaraq imperativlər Nitq Aktları Nəzəriyyəsi və Nəzakət Nəzəriyyəsi kimi çərçivələrdə təhlil olunsada, bu tədqiqat imperativlərin formalaşması və istifadəsinin arxasında duran konseptual mexanizmləri vurğulamaq üçün Koqnitiv Dilçilik və Konstruksiya Qrammatikası yanaşmalarını birləşdirir.

Bu dillərarası müqayisə imperativ strategiyalarında mühüm pragmatik fərqləri ortaya qoyur. İngilis dili daha çox fəaliyyət yönümlü imperativlərə üstünlük verdiyi halda, Azərbaycan dili daha çox dolay və nəzakətlə tənzimlənmiş imperativlərə əsaslanır və bu da əksər hallarda iyerarxik və sosial normaları əks etdirir. Təhlil korpus məlumatlarına, ana dili daşıyıcılarının intuisiyalarına və diskurs nümunələrinə əsaslanır və imperativ qüvvənin necə modallıq, nəzakət nişanələri və sosial-pragmatik konvensiyalar vasitəsilə yumşaldıldığını nümayiş etdirir.

Açar sözlər: *metonimiya əsaslı imperativ konstruksiya, imperativlərin inferensiya və pragmatikası, direktiv nitq aktlarında sosial-mədəni variasiya, ingilis və azərbaycan dillərində bircümləli direktivlər, imperativlərin koqnitiv motivasiyası.*

Abstract

Imperatives serve as fundamental linguistic tools for issuing commands, requests, and suggestions, yet their structural and pragmatic realization varies across languages. This study examines how metonymy motivates imperative constructions, specifically focusing on monoclausal directives in English and Azerbaijani. While imperatives have traditionally been analyzed within frameworks such as Speech Act Theory and Politeness Theory, this research integrates insights from Cognitive Linguistics and Construction Grammar to highlight the conceptual mechanisms underlying imperative formation and usage.

This cross-linguistic comparison highlights key pragmatic differences in imperative strategies. English tends to prioritize action-based imperatives, whereas Azerbaijani demonstrates a greater reliance on indirect and politeness-modulated imperatives, often reflecting hierarchical and social norms. The analysis is based on corpus data, native speaker intuitions, and discourse examples, illustrating how imperative force is mitigated through modality, politeness markers, and socio-pragmatic conventions.

Keywords: metonymy-based imperative constructions, inferencing and pragmatics of imperatives, socio-cultural variation in directive speech acts, monoclausal directives in English and Azerbaijani, cognitive motivation of imperatives

Introduction. Imperatives are among the most fundamental linguistic constructions, allowing speakers to issue directives, requests, warnings, permissions, and invitations. Traditionally, imperatives have been analyzed within the frameworks of syntax, semantics, and speech act theory (Searle, 1975; Austin, 1962), primarily focusing on their illocutionary force and grammatical structure. However, recent cognitive linguistic research has shown that imperative constructions frequently involve metonymic mappings, where one conceptual domain stands for

another, thereby extending the meaning of imperatives beyond their literal interpretation (Panther & Thornburg, 2007; Ruiz de Mendoza, 2020).

Imperatives, as fundamental linguistic structures, play a crucial role in human communication by encoding directives, commands, requests, and suggestions. While imperatives have traditionally been analyzed within Speech Act Theory, Politeness Theory, and Syntactic Typology, recent developments in Cognitive Linguistics and Construction Grammar have provided new insights into how metonymy systematically motivates imperative constructions across languages.

This study investigates how metonymic mechanisms shape imperative formation and interpretation in English and Azerbaijani, focusing on monoclausal directive constructions. Metonymy, a fundamental cognitive process that enables one entity to stand for another within a conceptual domain, influences imperative expressions by mapping bodily actions, social roles, and contextual cues onto directive meanings. For example, English expressions such as “Watch your step!” or “Hands off!” illustrate how imperative force is conveyed through body-part metonymies, where perception or movement is framed as a directive action. Similarly, Azerbaijani imperatives like “Qulağını aç!” (“Open your ear!” meaning “Listen carefully!”) and “Sözümü kəs!” (“Cut my word!” meaning “Interrupt me!”) demonstrate culturally embedded metonymic patterns that shape the pragmatics of directives.

This research aims to:

1. Examine the cognitive and constructional foundations of imperatives by analyzing their metonymic motivation.
2. Identify cross-linguistic differences in how English and Azerbaijani employ metonymy in imperative constructions.
3. Explore the socio-cultural and pragmatic implications of imperative variation, particularly in politeness strategies, social hierarchy, and interactional norms.

Using corpus-based analysis, native speaker intuitions, and discourse examples, this study provides a comprehensive cross-linguistic investigation into the role of metonymy in imperative constructions. By integrating insights from Cognitive Linguistics, Pragmatics, and Construction Grammar, it offers a novel framework for understanding the conceptual and cultural factors that shape directive speech acts across languages.

Theoretical framework

This study is grounded in Cognitive Linguistics, particularly Conceptual Metonymy Theory (Lakoff & Johnson, 1980; Panther & Thornburg, 2003), and integrates insights from Speech Act Theory (Austin, 1962; Searle, 1975) and Construction Grammar (Goldberg, 1995, 2006). These frameworks provide a cognitive, pragmatic, and constructional perspective on how imperative constructions in English and Azerbaijani derive meaning through metonymic mechanisms.

1. Conceptual Metonymy and its Role in Imperative Meaning

Metonymy is a cognitive mechanism where one conceptual entity provides mental access to another related entity (Lakoff & Johnson, 1980). Unlike metaphor, which involves mapping across different conceptual domains, metonymy operates within a single conceptual domain, relying on contiguity relationships (Radden & Kövecses, 1999).

Imperatives often rely on pragmatic inferences and metonymic shifts to convey meanings beyond direct commands. For example:

- ACTION-FOR-OUTCOME METONYMY:

- (English) “Sit down!” (The action ‘sit’ metonymically stands for the desired outcome of being seated).

- (Azerbaijani) “Otur!” (Sit!) (The imperative expresses the expectation of remaining seated rather than just performing the act).

- COMMAND-FOR-PERMISSION METONYMY:

- (English) “Go ahead!” (A directive form that grants permission rather than issuing a command).

- (Azerbaijani) “Buyur!” (Help yourself!) (A conventionalized imperative used to offer something politely).

- INSTRUCTION-FOR-RESULT METONYMY:

- (English) “Tell me when you're ready.” (Telling is used metonymically to indicate the desired event of readiness).

- (Azerbaijani) “Həzır olanda de.” (Say when you're ready.) (Similarly, the imperative expresses an expected result rather than just a speech act).

Panther and Thornburg (1999, 2007) argue that imperatives function as metonymic constructions, where the literal action invoked by the imperative verb stands for a broader speech act goal. This study builds on their framework by systematically analyzing how such metonymic shifts manifest cross-linguistically in English and Azerbaijani.

2. Speech Act Theory and Imperative Meaning Extensions

Speech Act Theory (SAT) (Austin, 1962; Searle, 1975) categorizes imperatives as directives, where the speaker aims to get the hearer to perform an action. However, imperative forms extend beyond strict commands, often acquiring requests, offers, invitations, or prohibitions, depending on pragmatic context and metonymic shifts (Gibbs, 1999).

Searle (1975) classifies speech acts into illocutionary force types, and imperatives typically function as directives (commands, requests). However, cognitive linguistics suggests that metonymy plays a crucial role in modulating the illocutionary force. For example:

- Softened Directives through Metonymy:

- (English) “Give me a minute.” (Not an actual request for giving something but a metonymic way of asking for time).

- (Azerbaijani) “Bir dəqiqə ver.” (Give me a minute.) (Functions similarly as a request for patience rather than a literal transfer of time).

- Imperatives as Offers through Metonymy:

- (English) “Have some tea.” (An imperative used as a polite invitation).

- (Azerbaijani) “Çay iç.” (Drink tea.) (Similarly, an imperative that invites rather than commands).

By integrating SAT with cognitive metonymy, we see that imperatives are not merely syntactic constructions but pragmatically rich expressions whose meanings are shaped by conceptual shifts and discourse expectations.

3. Construction Grammar and Metonymy in Imperatives

Construction Grammar (CxG) (Goldberg, 1995, 2006) views imperatives as form-meaning pairings with inherent pragmatic and cognitive motivations. Unlike traditional syntactic approaches, which focus on imperative morphology, CxG examines how constructions emerge through usage-based patterns.

Construction Grammar (CxG) is a theoretical framework that views language as a network of form-meaning pairings known as constructions (Goldberg, 1995, 2006). A construction is any linguistic pattern where form and meaning are associated in a non-compositional way—that is, the meaning of the whole is not simply predictable from its parts. In this view, imperatives are not just syntactic structures but holistic constructions with specific pragmatic and cognitive properties.

Imperatives, as a type of construction, encode directive force and are often metonymically motivated. Metonymy, as a cognitive mechanism, allows certain elements within an imperative construction to stand for larger communicative actions. For example, in English, the imperative “Someone open the door!” implies the selection of an addressee, even though the subject is omitted. Similarly, in Azerbaijani, “Qapını açın!” (‘Open the door!’) relies on implicit information about agency and obligation.

By analyzing imperatives within a Construction Grammar framework, we can examine how metonymy shapes their structure, usage, and cross-linguistic variation, particularly between English and Azerbaijani.

1. The Role of Constructions in Imperative Formation

Imperatives in both English and Azerbaijani follow general syntactic patterns but also exhibit idiomatic and constructional properties. The following key aspects of imperative constructions demonstrate their form-meaning pairing:

1.1. Basic Imperative Construction

In English and Azerbaijani, basic imperatives are characterized by:

- Subject omission (assumed to be the second person)
- Verb in the base form (English) or in the second-person singular/plural form (Azerbaijani)
- Direct pragmatic function (command, request, suggestion)

Examples:

- (You) Close the window! ~ Pəncərəni bağla!
- (You) Be quiet! ~ Sakit ol!

These constructions rely on metonymic inference, where the omitted subject is understood based on context. This follows the ACTION FOR AGENT metonymy, where the verb alone implies the presence of the agent (Panther & Thornburg, 1999).

1.2. Politeness and Indirect Imperative Constructions

While imperatives are direct by nature, languages develop indirect imperative constructions to mitigate face-threatening acts (Brown & Levinson, 1987). In both English and Azerbaijani, politeness strategies rely on constructional variation:

- Interrogative imperatives
 - Could you open the door? ~ Qapını açə bilərsən?
 - Here, a question structure metonymically stands for an imperative, making the directive less forceful.
- Modalized imperatives
 - You should sit down. ~ Əyləşməlisən.
 - The modal (should/məlisən) replaces a direct command with a suggestion, invoking a social expectation rather than a direct order.

These politeness-driven imperatives involve the OBLIGATION FOR DIRECTIVE metonymy, where obligation markers (should, must, lazım, gərək) replace imperatives while maintaining directive force.

2. Metonymic Motivation of Imperative Constructions

Construction Grammar emphasizes that linguistic patterns emerge from repeated usage, and metonymy plays a central role in shaping imperative constructions. Three major types of metonymy are particularly relevant:

2.1. Result-for-Action Metonymy

In some imperatives, the desired outcome is expressed instead of the command itself.

- English: Silence! (instead of “Be silent!”)
- Azerbaijani: Sakitlik olsun! (Let there be silence!)

Here, the state of quietness metonymically stands for the action required to achieve it. This construction allows for an indirect yet effective directive.

2.2. Speech Act for Directive Metonymy

Certain imperative constructions explicitly mention the speech act rather than the directive itself.

- English: I order you to leave!
- Azerbaijani: Səni getməyə məcbur edirəm! (I compel you to leave!)

In these cases, the speech act verb (order, məcbur etmək) replaces the imperative verb, making the directive more explicit. This follows the SPEECH ACT FOR DIRECTIVE metonymy, which occurs in formal or authoritative contexts (Panther & Thornburg, 2007).

2.3. Body-Based Imperative Metonymy

Both English and Azerbaijani imperatives frequently use body-related expressions to convey emotions or actions.

- English: Keep your hands off! (Metonymy: HANDS FOR CONTROL)
- Azerbaijani: Əlini çək! (Take your hand away! – meaning “Stop interfering!”)

Here, a part of the body stands for the action being restricted, a common metonymic process across languages (Kövecses & Radden, 1998). Cross-linguistic studies suggest that imperative politeness strategies vary based on cultural preferences (Brown & Levinson, 1987). In Azerbaijani, imperatives are often softened by modal expressions, honorifics, or indirect forms, reflecting a preference for indirect politeness strategies (Özçalışkan, 2005).

4. Cognitive Pragmatics and Socio-Cultural Influences on Imperatives

Imperative constructions are deeply influenced by cognitive pragmatics—the study of how meaning is inferred in context—and socio-cultural factors, which shape how directives are formulated and interpreted across different languages. In both English and Azerbaijani, imperatives are not just grammatical commands but also socially and culturally embedded speech acts. This section explores how cognitive principles such as relevance, politeness, and metonymy interact with socio-cultural norms to structure imperative usage in these languages.

4.1. Cognitive Pragmatics and Inferential Meaning in Imperatives

Cognitive pragmatics, particularly based on Relevance Theory (Sperber & Wilson, 1995), explains how imperatives rely on inferential processes. Unlike declaratives, imperatives assume a direct link between speech and action, requiring the addressee to infer:

1. Who is being addressed (typically the second person, though context may vary).
2. What specific action is expected (often relying on shared knowledge and situational cues).
3. The degree of urgency or politeness (modulated by contextual factors such as power dynamics and politeness strategies).

For example, consider the imperative:

- (You) Close the door! ~ Qapını bağla!

In both cases, the subject is omitted, and the addressee infers that they are the one responsible for the action. However, if the same command is softened as:

- English: Could you close the door?
- Azerbaijani: Qapını bağlaya bilərsiniz?

Here, the imperative force is reduced through a politeness strategy, requiring the listener to infer a request rather than a direct command. This follows Grice's (1975) Cooperative Principle, where speakers choose the most contextually appropriate form based on social expectations.

4.2. Socio-Cultural Influences on Imperative Constructions

4.2. Socio-Cultural Influences on Imperative Constructions

While cognitive principles are universal, the specific way imperatives are formed and understood is shaped by cultural norms. English and Azerbaijani exhibit key differences in how imperatives are used in formal, informal, and power-related contexts.

4.2.1. Power and Hierarchy in Imperative Usage

In Azerbaijani, social hierarchy significantly influences imperative constructions. Power distance, as described by Hofstede (2001), is higher in Azerbaijani culture than in English-speaking societies. This means:

- Direct imperatives are more acceptable in hierarchical relationships (e.g., teacher-student, parent-child, superior-subordinate).
- More indirect forms are preferred in peer interactions or when addressing superiors.

For example:

- Direct command to a subordinate:
- Gəl bura! ("Come here!")
- Polite version for an elder or superior:
- Zəhmət olmasa, bura gələ bilərsiniz? ("If it's not too much trouble, could you come here?")

In contrast, English tends to favor more indirect imperatives even in hierarchical settings:

- Would you mind coming here for a moment? (A request instead of a direct command).

This suggests that Azerbaijani imperative constructions are more sensitive to status differences, whereas English relies more on conventionally indirect strategies (Blum-Kulka, House & Kasper, 1989).

4.3. Metonymic Influences on Pragmatic Variation in Imperatives

Metonymy plays a crucial role in the pragmatics of imperatives, allowing speakers to frame commands in culturally appropriate ways. The following metonymic patterns illustrate how English and Azerbaijani imperatives encode politeness, urgency, and social relationships:

4.3.1. Speech Act Metonymy

Instead of issuing a direct command, speakers often refer to the speech act itself:

- English: I'd appreciate it if you could close the door.
- Azerbaijani: Xahiş edirəm, qapını bağla. (I ask you to close the door.)

4.3.2. Social Ritual Metonymy

Certain imperative expressions in Azerbaijani reflect culturally ingrained politeness rituals:

- Azerbaijani: Buyurun oturun! ("Please be seated.")
- English equivalent: Please have a seat!

The imperative verb (oturun, have a seat) is used not as a command but as a social invitation, making it less imposing. This follows the SOCIAL RITUAL FOR POLITENESS metonymy, where ritualistic expressions take precedence over direct commands.

4.3.3. Result-for-Action Metonymy in Indirect Imperatives

Imperatives sometimes focus on the desired outcome rather than the action itself:

- English: Careful! (Instead of "Be careful!")
- Azerbaijani: Diqqətli ol! ("Be careful!")

This follows the RESULT FOR ACTION metonymy, where stating the desired result is enough to trigger the action.

4.4. Cognitive and Social Constraints on Imperative Variation

The interaction between cognitive constraints and socio-cultural norms determines the acceptability and interpretation of imperatives in different languages. English and Azerbaijani imperatives exhibit variation based on:

1. Social power structures (direct vs. indirect imperatives).
2. Politeness and face-saving strategies (negative vs. positive politeness).
3. Metonymic shifts in pragmatic meaning (speech act, ritual, and result-based metonymies).

Understanding these variations is essential for cross-linguistic pragmatics, particularly in translation studies, second-language learning, and intercultural communication.

Cognitive pragmatics and socio-cultural norms work together to shape imperative constructions, making them more than simple grammatical structures. Imperatives in English and Azerbaijani exhibit different politeness strategies, power-based variations, and metonymic shifts, reflecting deeper cognitive and cultural influences. By analyzing imperatives through Construction Grammar, metonymy, and socio-pragmatic principles, we gain insight into how directives function not just as commands but as complex communicative acts embedded in cultural context.

Bringing together insights from Cognitive Linguistics, Speech Act Theory, and Construction Grammar, this study proposes a unified framework for understanding metonymic motivations in imperative constructions. The framework consists of:

1. Metonymic Conceptualization of Imperative Meaning
 - Imperatives frequently derive illocutionary force shifts through metonymic extensions (e.g., action-for-outcome, command-for-permission).
2. Cross-Linguistic Variation in Imperative Usage
 - While English and Azerbaijani share core metonymic mechanisms, they differ in syntactic flexibility, indirectness strategies, and politeness conventions.
3. Contextual Factors Governing Directive Metonymy
 - The interpretation of imperative force depends on discourse context, speaker-hearer relationships, and socio-cultural norms.

This theoretical framework not only deepens our understanding of how metonymy motivates imperatives but also provides a basis for future cross-linguistic investigations into directive speech acts.

By synthesizing cognitive metonymy, speech act pragmatics, and constructional approaches, this study offers a new perspective on the metonymic structuring of imperatives, bridging linguistic theory with empirical cross-linguistic data from English and Azerbaijani. The findings underscore the dynamic interaction between cognitive mechanisms and language-specific conventions, highlighting the importance of metonymy in shaping directive meaning across languages.

Conclusion and scientific contribution. This study has explored the role of metonymy in motivating imperative constructions within English and Azerbaijani, focusing on monoclausal directives and their cognitive and pragmatic underpinnings. The analysis demonstrates that imperatives are not simply syntactic structures for issuing commands, but rather linguistically and cognitively motivated constructions that rely on conceptual metonymy. In both languages, metonymic shifts allow bodily actions, social roles, and contextual elements to stand in for directive meanings, shaping how speakers issue and interpret imperatives.

The findings reveal key cross-linguistic differences between English and Azerbaijani. While English imperatives often emphasize direct, action-based commands, Azerbaijani directives display greater reliance on indirect expressions and socially modulated strategies, reflecting the language's cultural and politeness norms. These differences suggest that imperative formation is influenced not only by universal cognitive mechanisms but also by language-specific socio-cultural factors.

Furthermore, this study highlights that imperative strength and politeness strategies are systematically shaped by metonymic reasoning, with both languages leveraging embodied cognition to construct directive speech acts. Such findings reinforce the broader claim that language structures are deeply intertwined with conceptual and cultural patterns, making imperative constructions a rich site for studying the interaction between cognition, pragmatics, and linguistic variation.

References

1. Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford University Press.
2. Blum-Kulka, S., House, J., & Kasper, G. (1989). *Cross-cultural pragmatics: Requests and apologies*. Ablex.
3. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press.
4. Gibbs, R. W. (1999). "Speaking and thinking with metonymy." *Metonymy in Language and Thought*, 61-76.
5. Goldberg, A. E. (1995). *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. University of Chicago Press.
6. Goldberg, A. E. (2006). *Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language*. Oxford University Press.
7. Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations*. Sage.
8. Kecskes, I., & Zhang, F. (2009). "Activating, seeking, and creating common ground: A socio-cognitive approach." *Pragmatics & Cognition*, 17(2), 331-355.
9. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
10. Panther, K.-U., & Thornburg, L. (1999). "The potentiality for actuality metonymy in English and Hungarian." *Metonymy in Language and Thought*, 333-357.
11. Panther, K.-U., & Thornburg, L. (2007). *Metonymy and Pragmatic Inferencing*. John Benjamins.
12. Panther, K.-U., & G. Radden (Eds.). (1999). *Metonymy in language and thought*. Amsterdam: John Benjamins.
13. Radden, G., & Kövecses, Z. (1999). "Towards a theory of metonymy." *Metonymy in Language and Thought*, 17-60.
14. Ruiz de Mendoza, F. (2020). *Ten Lectures on Cognitive Modeling: Between Grammar and Language-based Inferencing*. Leiden; Boston: Brill.

15. Searle, J. R. (1975). "Indirect speech acts." In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics: Speech Acts* (pp. 59-82). New York: Academic Press.
16. Sperber, D., & Wilson, D. (1995). *Relevance: Communication and cognition*. Wiley-Blackwell.
5. Towards a Unified Framework of Imperative Metonymy.
17. Özçalışkan, Ş. (2005). "Metaphor meets typology: Ways of moving metaphorically in English and Turkish." *Cognitive Linguistics*, 16(1), 207-246.

POLYSEMY AND HOMONYMY: DISTINGUISHING TWO LEXICAL PHENOMENA

Shalala Mammadova

Ph.D.

Odlar Yurdu University
mammadovashalala@gmail.com

Xülasə

Polisemiya və omonimiya: iki leksik hadisənin ayrılması

Bu məqalənin məqsədi çoxmənalılıqla (polisemiya) omonimiyanı ayırd etmək üçün bir sıra yanaşmaları təhlil etmək idi. Təhlil əsasında belə qənaət əldə edilir ki, omonimiya hadisəsi ingilis dilində kifayət qədər tez-tez rast gəlinən və mürəkkəb bir hadisədir. Omonimlik sahəsində bəzi problemlə suallar mövcuddur ki, onlardan ən başlıcası omonimlərin və çoxmənalı sözlərin fərqləndirilməsi problemdir. Bu iki semantik anlayışın tərifləri olduqca sadə görünür: çoxmənalı sözlər bir-biri ilə əlaqəli bir neçə mənaya malikdir, omonim sözlərdə isə mənə əlaqəliliyi prinsipi gözlənilmir. Lakin bu ikisini bir-birindən ayırmaq göründüyü qədər asan deyil. Belə ki, omonimliyin tədqiqinin uzun müddət davam etməsinə baxmayaraq, hələ də omonimlərin ümumi qəbul edilmiş tərfi, bu sahədə müəyyən edilmiş terminologiya yoxdur. Bu işin aktuallığı bir neçə məqama səbəb olur. Yeni omonim mənaların meydana çıxması müasir ingilis dilinin, xüsusən də onun danışq qatında inkişafının əsas tendensiyalarından biridir ki, bu da, öz növbəsində, müasir informasiya texnologiyalarının inkişafı və canlı nitqin sadələşdirilməsi ilə dəstəklənir. Dildə omonim və ya çoxmənalı sözlərin yaranması labüddür. Bunun başlıca səbəbi dilin imkanlarının məhdudluğu, təcrübənin isə nəhayətsiz olmasıdır.

Açar sözlər: polisemiya (çoxmənalılıq), omonimiya, leksikologiya, leksema, leksik-semantik variant, semantik əlaqə, dil hadisələri.

Abstract

Polysemy and Homonymy: Distinguishing Two Lexical Phenomena

Language is a dynamic and complex system where words evolve and develop multiple meanings over time. Two significant phenomena that illustrate this evolution are polysemy and homonymy. While they may appear similar at first glance, these two concepts have distinct characteristics that play a crucial role in our understanding of linguistic structures. Polysemy refers to the ability of a single word to possess multiple related meanings. These meanings often share a common core concept, allowing the word to function in various contexts while maintaining a semantic connection. For example, the word “light” can refer to physical illumination, something that is not heavy, or even something less intense in terms of color. All of these meanings are connected by the underlying concept of “lack of heaviness or intensity.” On the other hand, homonymy occurs when two or more words share the same form (in spelling, pronunciation, or both) but have completely unrelated meanings.

Keywords: polysemy, homonymy, lexicology, lexeme, lexical-semantic variant, semantic connection, linguistic phenomena.

Introduction. This article aims to explore the nature of polysemy and homonymy, providing examples and criteria for distinguishing between these two phenomena in both theoretical and practical contexts. The distinction between these two linguistic phenomena is essential for understanding how words function and change within a language. While polysemy reflects the flexibility and richness of language, homonymy highlights the occasional ambiguity and complexity that arises from words that happen to share the same form but belong to entirely different conceptual domains. For instance, the word “bat” can refer to both a flying mammal and a piece of sports equipment. These meanings have no conceptual relationship, making them homonyms.

Polysemy refers to the ability of a word to have multiple meanings at the same time. The phenomenon of polysemy is one of the most important issues in lexicology and has been

consistently at the center of linguistic research. Homonymy, on the other hand, refers to the coincidence in the sound and spelling of words that differ in meaning. Many linguists, including M.A. Telenkova, O.S. Akhmanova, and others, have studied the relationship between homonymy and polysemy. It is generally believed that homonymy outwardly resembles polysemy. Since the 1920s and 1930s, linguists have examined the connection between these two phenomena, with notable contributions from V.V. Vinogradov, D.N. Shmelev, D.E. Rosenthal, M.A. Telenkova, O.S. Akhmanova, and others. Their work plays a critical role in understanding the definitions and distinctions between polysemy and homonymy in the language.

Main material. The objective of this article is to analyze the concepts of polysemy and homonymy and explore the relationship between them, based on the study of linguistic literature, in order to develop methods for distinguishing between these two closely related lexical phenomena. To do so, it is crucial to first understand their definitions and characteristics. The dictionaries of linguistic terms by D.E. Rosenthal and O.S. Akhmanova provide identical definitions of polysemy: "Polysemy (from the Greek "poly" meaning 'many' and "sema" meaning 'sign') is the presence of several interconnected meanings in one and the same word (or unit of expression, characterized by all the formal features of a word), usually arising as a result of the modification and development of the original meaning of the word" [2, s. 335]. There is a certain semantic connection between the meanings of a polysemous word, expressed through the presence of common elements of meaning, or *semes*. A polyseme, i.e., a polysemous word, is a single word that has several interconnected meanings. One of the primary features of a polysemous word is that its individual meanings are always related. Secondary, figurative meanings of a polysemous word are grouped around the core meaning, which typically acts as the semantic center. In scientific and linguistic literature, the essence of homonymy is not always clearly defined. The key work on this issue is V.V. Vinogradov's 1968 article "On Homonymy and Related Phenomena" in the journal "Problems of Linguistics." In this article, Vinogradov defines homonymy and distinguishes it from related phenomena. D.E. Rosenthal agrees with Vinogradov's perspective and defines homonymy as: "The sound and grammatical coincidence of linguistic units that are not semantically related to each other." Linguists generally emphasize that homonymous pairs are words that sound the same, are identical in form, but their meanings are not connected in any way - there are no shared elements of meaning. Thus, lexical homonyms are words that sound the same but have completely different meanings. Having reviewed a number of definitions of "polysemy" and "homonymy," it is clear that the relationship between these two phenomena is complex and closely interwoven. Polysemy is a particularly interesting phenomenon in the context of language and thought. Behind polysemy lies the cognitive effort of human thought in search of new means of expression and cognition. In contrast, homonymy appears to be the result of mere chance.

As noted earlier, polysemy and homonymy can appear similar on the surface. Linguist A.I. Smirnitsky explains that in language, there are sets of simple signs that coincide in form but differ in content. Some of these signs can be combined into a single complex sign, while others cannot. In lexicography, the terms "lexeme" and "lexical-semantic variant" are used to contrast complex and simple signs.

It can be said that different lexical-semantic variants with the same form either refer to a single lexeme (a case of polysemy) or to different lexemes (a case of homonymy). One of the primary factors that determine the boundary between polysemy and homonymy is the presence of a semantic connection. In polysemy, different meanings of a single word are always connected in meaning, either through similarity, contiguity, or the "part-whole" relationship. Regardless of how many meanings a polysemous word has, it remains the same word.

While it is widely accepted that homonymy and polysemy are distinct concepts, it is also acknowledged that they share a common feature - differences in meaning associated with identical forms. To some extent, this overlap allows them to be grouped under the broader category of ambiguity.

One of the most challenging tasks in both lexicography and the study of language is distinguishing between polysemy and homonymy. This difficulty arises because one way in which homonyms can emerge is through the disintegration of polysemy. As D.N. Shmelev notes, "The semantic unity of a word consists in a certain connection between these independent meanings and their attachment to one and the same sign" [12, s. 76]. In other words, the unity of the signified in polysemy relies on a continuous derivational connection, linking all elements of the semantic structure of a polysemous word. When this continuity is broken - when even a single link in this chain is lost - the word's meaning splinters, resulting in the emergence of unrelated homonyms.

However, the process of meaning divergence in polysemous words occurs gradually, and the emergence of homonyms is not always fully realized. In the Dictionary of Homonyms of the Russian Language by O.S. Akhmanova, numerous homonyms are listed that emerged in the language as a result of the breakdown of polysemy. The author notes that in many cases, homonymy exists in a state of "completed" or "unfinished" divergence of meanings.

V.I. Abaev refers to words related by conversion as "imaginary homonyms" and describes them as instances of "lexico-syntactic polysemy" [1, s. 39]. Similarly, I.S. Tyshler argues that "converted words" are not homonyms because there is no rupture in the semantics of the word [11, s. 3-4, 10].

Modern linguistics has developed several methods for distinguishing between homonymy and polysemy, which aid in the separation of meanings within the same word from those that belong to homonyms. D.N. Shmelev's textbook, for example, considers the abstract notion of semantic connection, which is present in polysemy but absent in homonymy, as the primary criterion for distinguishing between the two. In polysemy, all meanings are simply different realizations of a unified semantic whole. These meanings may vary in distribution or participate in synonymic or word-formation series, which can make it difficult to distinguish them from homonyms. However, these meanings are interconnected and form a unified system.

In contrast, the meanings of homonyms are always mutually exclusive. For example, Shmelev points out that the word "wall" illustrates polysemy, as its different meanings all share the common semantic element of "a vertical barrier, separating something". The "semantic remoteness" criterion, proposed by many researchers, suggests that when meanings are distantly related, they may indicate homonymy. However, there is disagreement about this criterion.

For instance, even the classic example of homonymy involving the word "scythe" (referring to a "hairstyle," a "tool," or a "strip of land") can be controversial, as a certain external similarity ("something narrow and long") can be identified between these meanings. Word: "Play"

Meaning 1: To engage in an activity for enjoyment or recreation (e.g., "The children are playing outside").

Meaning 2: To perform a role in a theatrical performance (e.g., "She will play Juliet in the school play").

Meaning 3: To operate or use a musical instrument or a game (e.g., "He can play the guitar" or "Let's play chess").

In this case, "play" is polysemous because all meanings are related through the central idea of action or performance. Whether it's playing a game, performing in a theater, or playing an instrument, the core idea of performing or engaging in an activity is maintained. Therefore, "play" is polysemy.

Homonymy Example: Word: "Bark"

Meaning 1: The outer covering of a tree (e.g., "The bark of the tree is rough").

Meaning 2: The sound a dog makes (e.g., "The dog started to bark loudly").

Here, "bark" is a homonym because the two meanings are unrelated. One refers to the covering of a tree, and the other refers to a sound made by a dog. Despite having the same spelling and pronunciation, these two meanings have no connection in terms of concept or use. Thus, "bark" is homonymous.

Polysemy: One word with multiple related meanings (e.g., "play" involving various forms of activity like games, performances, or musical skills).

Homonymy: One word with unrelated meanings (e.g., "bark" referring to both a tree covering and a dog's sound, with no conceptual link between them).

Thus, apart from semantics, other external features may also help clarify the distinction between polysemy and homonymy. E.M. Galkina-Fedoruk argues that the presence of different synonyms for words, in addition to semantic remoteness, can signal when a word has split into homonyms [6, 57]. A lexical method of distinguishing between polysemy and homonymy involves identifying synonymic relationships. If the different meanings of a word share synonyms, this suggests that they still retain some semantic proximity, and it may be too early to consider them as homonyms. Conversely, if the synonyms differ, then the words are likely homonyms. For example, the word "native" in the sense of 'native inhabitant' has synonyms like "indigenous," while "native" in the sense of 'indigenous issue' has the synonym "main." Since these meanings have different synonyms, they represent homonyms.

Additionally, a morphological method can be used to distinguish between the two phenomena. M.S. Gurycheva and B.A. Serebrennikov note that homonymy often arises when the meanings of words split, leading to the formation of new word-formation centers. For example, the word "bread" in its different meanings (e.g., "bread cereal" and "bread" as a food product) forms derivatives with the same affix, while homonyms like "thin" form derivatives with different affixes, highlighting their semantic isolation.

Another important distinction is the lexical combinability of words. V.V. Vinogradov points out that homonyms may have distinct syntactic structures, which can help identify them as separate words with different meanings.

Conclusion and scientific innovation. The novelty of this article lies in its comprehensive and nuanced exploration of the two closely related linguistic phenomena - polysemy and homonymy - offering fresh insights into their distinctions, cognitive underpinnings, and dynamic relationships within language development. Several key aspects contribute to its originality:

Deeper Exploration of the Relationship between Polysemy and Homonymy: While traditional studies often focus on defining and distinguishing these two concepts, the article goes further by discussing how polysemy can gradually evolve into homonymy over time, and how homonyms can develop a semantic connection, potentially merging into polysemy. This dynamic view highlights the fluid boundary between the two phenomena.

Integration of Cognitive and Historical Perspectives: The article introduces a cognitive dimension to polysemy, suggesting that it reflects the cognitive efforts of human thought to find new forms of expression, in contrast to homonymy, which is seen as a result of linguistic coincidence. By integrating cognitive and historical viewpoints, the article enriches the understanding of why words acquire multiple meanings or diverge into unrelated forms.

Development of New Methodologies for Distinguishing Polysemy and Homonymy: The article presents innovative methods for distinguishing between polysemy and homonymy, such as semantic, morphological, and etymological analyses. These new approaches contribute to more accurate and systematic criteria for differentiating the two phenomena, enhancing lexicographical practices and linguistic theory. **Focus on Linguistic Evolution and Language Adaptation:** The article emphasizes the evolving nature of language, discussing how words change and adapt over time. This perspective is crucial for understanding how meanings shift or split in response to cognitive and communicative needs, contributing to the broader study of linguistic evolution.

Application to Lexicography and Linguistic Theory: The article's insights are not confined to theoretical discussions but also have practical applications in lexicography. It offers refined methods for classifying and interpreting words with multiple meanings, improving lexicographical practices and enhancing the accuracy of distinctions between polysemy and homonymy.

In conclusion, the novelty of this article lies in its innovative exploration of the interplay between polysemy and homonymy, its integration of cognitive and historical insights, and its

development of new methods for distinguishing these phenomena in both theoretical and practical contexts. This fresh perspective expands the understanding of how words evolve and function in language.

Finally, etymological analysis can also clarify the relationship between polysemy and homonymy, particularly when meanings of a word arise from different historical roots. For instance, “marriage” in the sense of ‘matrimony’ and “marriage” meaning ‘spoiled products’ come from distinct etymological origins, marking them as homonyms. While polysemy and homonymy are distinct phenomena, their boundaries are not always clear-cut. The gradual divergence of meanings in polysemy can lead to the emergence of homonyms, and conversely, homonyms can sometimes develop a shared semantic link over time. The presence of different methods for distinguishing between the two highlights the complexity and fluidity of these phenomena in language. Ultimately, the task of distinguishing polysemy from homonymy requires careful consideration of semantic, morphological, and historical factors, recognizing that the boundary between these two phenomena is often unstable and subject to change.

Understanding the relationship between polysemy and homonymy not only sheds light on the structure of the lexicon but also reflects the dynamic nature of language as it evolves and adapts to new contexts and cognitive needs. This is evident in cases where polysemy disintegrates into homonymy or when homonyms develop a semantic connection and merge into a polysemous word. While these exceptions exist, the general distinction between homonymy and polysemy remains important for understanding language. Both phenomena exhibit a field structure, with a center where their specific features are most pronounced and a periphery where these features are less clearly manifested. It is essential to continue developing methods and criteria for distinguishing between these phenomena in a systematic and reasoned manner.

The scientific novelty of the article "Polysemy and Homonymy: Distinguishing Two Lexical Phenomena" lies in its deeper exploration of the two linguistic phenomena - polysemy (the ability of a single word to have multiple related meanings) and homonymy (words that share the same form but have unrelated meanings). The article provides a thorough analysis of the distinctions between these two concepts and examines how they function within language development.

The novelty of this research also includes an exploration of how polysemy can gradually evolve into homonymy and vice versa. Additionally, it discusses various methods for distinguishing between polysemy and homonymy, contributing to the advancement of lexicographical practices and linguistic theory. The article proposes new approaches for understanding these phenomena and their role in the evolution of language, offering a fresh perspective on the complexities of meaning and word usage.

In sum, the article presents innovative insights into the dynamics of word meanings, examining how they shift over time and providing new methodologies for their analysis in both theoretical and practical contexts.

Literature

1. Akhmanova O. S. Dictionary of linguistic terms. Moscow, 1966.
2. Akhmanova O. S. Dictionary of homonyms of the Russian language. Moscow, 1986. - pp. 3-29.
3. Galkina-Fedoruk. E. M. Modern Russian language. Lexicon. - Moscow: Nauka, 1954. - 287 p.
4. Lexicology (based on Russian and related languages) // Questions of Theory and History Vinogradov V. V. Word formation and its relation to grammar and language. Moscow, 1952. pp. 99-152..
5. Shmelev D. N. Problems of semantic analysis of vocabulary. Moscow, 1973.
6. Tyshler I. S. On the problems of homonymy in the English language: Diss. Cand. Philological Sciences. Moscow, 1966.
7. Vinogradov V. V. Basic types of lexical meanings of a word // Questions of Linguistics, 1953. - No. 5.

STYLISTIC FEATURES OF ANTHROPONYMS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Aysel Shabanova

Phd in Philology

Azerbaijan State Oil and Industry University

aysel.shabanova.02@gmail.com

Xülasə

İngilis və Azərbaycan dillərində antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri

Antroponimlər, yəni şəxsi adlar, yalnız tanındıcı funksiyanı daşıyır, həm də zəngin mədəni, tarixi və üslubi mənaların inikasıdır. Bu məqalə ingilis və Azərbaycan dillərində antroponimlərin üslubi xüsusiyyətlərini araşdırılır, onların ədəbiyyatda, mediada və gündəlik ünsiyyətdə istifadəsinə dair məlumatlar verilir. Şəxsi adların üslubi baxımdan təhlili vasitəsilə adların narrativ quruluşa necə töhfə verdiyini, mədəni mənə çalarları oyatdığını və ritorik və ya ədəbi vasitə kimi xidmət etdiyini ortaya qoyulur. Məqalədə, həmçinin, ingilis və Azərbaycan dillərindəki antroponimlər arasındakı üslubi nümunələrin müqayisəli təhlili aparılır, həm universal, həm də mədəniyyətə xas adqoyma ənənələri vurğulanır. Xüsusi diqqət adların simvolik mənalarına, onların işarəvi keyfiyyətlərinə və tarixi, sosial və dil faktorları tərəfindən formalaşan üslubi variasiyaya yönəldilmişdir. Bu dillərarası araşdırma vasitəsilə tədqiqat onomastika, üslubiyyat və mədəniyyətlərarası ünsiyyət sahələrinə töhfə verir.

Açar sözlər: *mədəni mənə çaları, antroponim, üslubiyyat.*

Abstract

Anthroponyms, or personal names, serve not only as identifiers but also as carriers of rich cultural, historical, and stylistic meanings. This article explores the stylistic features of anthroponyms in English and Azerbaijani, focusing on their use in literature, media, and everyday discourse. By analyzing personal names from a stylistic perspective, we reveal how names contribute to narrative construction, evoke cultural connotations, and serve as rhetorical or literary devices. The article also offers a comparative analysis of the stylistic patterns between English and Azerbaijani anthroponyms, highlighting both universal and culture-specific naming practices. Special attention is given to the symbolic functions of names, their allusive qualities, and the stylistic variation shaped by historical, social, and linguistic contexts. Through this cross-linguistic examination, the study contributes to the broader fields of onomastics, stylistics, and intercultural communication.

Keywords: *cultural connotations, anthroponym, stylistics.*

1. Introduction. Personal names, or anthroponyms, are fundamental linguistic units with profound social and cultural significance. While their primary function is referential—used to identify and distinguish individuals—names also perform secondary functions that go far beyond identification. They can express cultural identity, reflect social status, indicate familial or regional origin, and most importantly for this study, serve stylistic purposes. The stylistic value of anthroponyms is particularly evident in literary texts, where names are chosen not randomly but carefully, often imbued with symbolic meaning, cultural references, or phonetic appeal.

Stylistics, as a branch of linguistics concerned with the expressive and aesthetic features of language, offers valuable tools for analyzing the deeper meanings and functions of names in discourse. From the deliberate naming of fictional characters in novels to the nuanced use of diminutives and nicknames in spoken interaction, the stylistic dimensions of anthroponyms shape how we interpret and respond to texts.

This article focuses on the stylistic features of anthroponyms in two languages: English and Azerbaijani. English, with its Anglo-Saxon, Latin, and Greek roots, presents a wide variety of

naming traditions that have evolved through centuries of literary development and social change. Azerbaijani, a Turkic language influenced by Persian, Arabic, and Russian, has its own rich system of personal naming, steeped in cultural and historical tradition. Despite their linguistic and cultural differences, both languages employ names stylistically to create effects such as irony, humor, symbolism, and emotional resonance.

The purpose of this study is to examine how anthroponyms function stylistically in English and Azerbaijani texts, focusing on literary works, folklore, and everyday usage. By identifying the key stylistic features of names and comparing their functions in both languages, this article aims to contribute to the fields of comparative linguistics, stylistics, and cultural studies.

2. Anthroponymy and Onomastics. The term anthroponym is derived from the Greek words *anthropos* (human) and *onyma* (name). It refers to the study of personal names of human beings. Anthroponymy is a subfield of onomastics, which is the scientific study of names and naming systems. Onomastics covers various categories of names, including toponyms (place names), hydronyms (water body names), and ethnonyms (names of ethnic groups), but anthroponyms remain one of the most widely explored categories due to their pervasive use and sociolinguistic relevance [4].

In every society, names are not just arbitrary signs; they often carry social, ethnic, religious, and even political meanings. The choice of a name may be influenced by tradition, fashion, ancestry, or historical events. Therefore, anthroponyms are more than identifiers—they are socio-cultural texts that can be “read” for stylistic and semiotic value.

2.1 Stylistics and Its Connection to Naming

Stylistics is a branch of linguistics that analyzes the expressive and aesthetic aspects of language use. It bridges the gap between linguistics and literary criticism, seeking to explain how language choices contribute to meaning, tone, and effect in texts. Stylistics is concerned with levels of language such as phonetics, lexicon, syntax, semantics, and pragmatics, especially when these are used creatively or deliberately [2, p. 3].

In the context of anthroponyms, stylistics examines:

- 1) How names function as stylistic devices in literature and discourse.
- 2) How authors and speakers choose names to convey characterization, evoke emotions, or create cultural resonance.
- 3) How the sound, etymology, or structure of names contributes to stylistic effect (e.g., alliteration, symbolism, connotation).

Names in texts are never stylistically neutral. A name like Ebenezer Scrooge in Charles Dickens' *A Christmas Carol* evokes a particular mood and personality, not only due to its rarity but also its phonetic heaviness and historical associations. Likewise, Azerbaijani writers may select names like Məcnun or Leyli to allude to well-known literary and cultural motifs.

3. Stylistic Features of English and Azerbaijani Anthroponyms

1) Symbolism and Meaning

In both English and Azerbaijani literature, personal names often carry symbolic meanings that reflect a character's traits, role, or thematic significance. For instance, English names like Ebenezer Scrooge and Hope convey specific characteristics or virtues. Similarly, Azerbaijani names such as Taleh (Fate) and Sevdə (Love) are semantically transparent, immediately conveying their meanings to native speakers and adding depth to the narrative.

2) Alliteration and Sound Play

Phonological features play a significant role in both traditions. English authors often use alliteration to create memorable and rhythmic names, as seen in characters like Peter Parker and Lois Lane. Azerbaijani literature employs phonetic qualities to enhance expressiveness, with names like Gülşən and Zəminə evoking softness and femininity, while names like Qəhrəman and Şahin suggest strength and nobility.

3) Irony and Contrast

Both English and Azerbaijani authors utilize irony in naming to highlight contrasts between a character's name and their personality. For example, the name Little John in English literature contrasts with his large stature, creating a humorous effect. In Azerbaijani literature, names like Cəld (quick) for a lazy character serve a similar ironic purpose, often used in satire to critique societal norms.

4) Cultural and Historical Allusion

Names in both traditions often allude to cultural, historical, or religious figures, enriching the narrative with deeper meanings. English names like Victor Frankenstein and Adam and Eve reference historical or biblical figures, while Azerbaijani names such as Əli, Hüseyn, and Zəhra carry Islamic connotations, reflecting religious devotion and moral uprightness.

5) Diminutives and Nicknames

The use of diminutives and nicknames adds emotional depth and intimacy to characters. In English, names like Johnny and Lizzy convey affection and familiarity. Similarly, Azerbaijani diminutives like Nərgizcik and Leyloş express tenderness and are commonly used in songs, folk tales, and family communication.

6) Foreshadowing and Character Hints

In both literary traditions, names can serve as foreshadowing tools, hinting at a character's future or hidden traits. English names like Remus Lupin and Draco Malfoy subtly indicate the characters' true natures. In Azerbaijani literature, names often embody heroic or idealized traits, with characters' names reflecting their roles in the narrative.

7) Humor and Satire

Humorous and satirical names are prevalent in both traditions, often used to critique societal norms or highlight character flaws. English names like Mr. Pumblechook and Mrs. Jellyby are exaggerated for comedic effect. In Azerbaijani humor and satire, ironic naming is used to highlight contradictions or criticize society, such as calling a lazy man Cəld (quick).

8) Sociolect and Class Representation

Names in both English and Azerbaijani literature can reflect social class or regional identity. In English, names like Reginald and Penelope may suggest upper-class backgrounds, while names like Kev and Gaz depict working-class characters. Similarly, Azerbaijani names can indicate social status or regional origin, with names derived from cities or titles reflecting a character's societal position.

4. Evolution and Modern Trends in English and Azerbaijani Anthroponyms

4.1. Evolution of English Anthroponyms

Over time, English anthroponyms have evolved, reflecting changes in society, culture, and language. Historically, names were often derived from occupations, physical characteristics, or places of origin. For instance, surnames like "Smith" (blacksmith) or "Hill" (from a hill) are common examples.

In contemporary times, English names have become more diverse, influenced by globalization and multiculturalism. There is a growing trend of adopting names from various cultures, leading to a more eclectic mix of anthroponyms. Additionally, the use of gender-neutral names has gained popularity, reflecting evolving attitudes towards gender identity.

4.2. Evolution of Azerbaijani Anthroponyms

Azerbaijani anthroponyms have also undergone significant changes, influenced by historical events, cultural shifts, and religious practices. During the Soviet era, there was a trend of adopting Russian names and suppressing traditional Azerbaijani names. However, with the restoration of independence, there has been a resurgence in the use of traditional Azerbaijani names, often with Turkic or Islamic roots.

Modern Azerbaijani names often reflect national pride and cultural heritage. Names like "Turan" (a historical region) or "İman" (faith) are examples of this trend. Moreover, the influence of globalization has led to the adoption of international names, particularly among the younger generation, leading to a blend of traditional and modern naming practices.

4.3. Comparative Perspectives

While both English and Azerbaijani anthroponyms have evolved over time, the influences shaping these changes differ. English names have been influenced by a variety of cultures due to historical colonization and globalization. In contrast, Azerbaijani names have been more influenced by regional and religious factors, with a strong emphasis on reflecting national identity and cultural heritage.

Despite these differences, both traditions show a trend towards embracing diversity and reflecting societal changes through naming practices. The evolution of anthroponyms in both cultures highlights the dynamic nature of language and its ability to adapt to cultural and societal shifts.

5. Conclusion

In conclusion, both English and Azerbaijani anthroponyms possess rich stylistic features that contribute to their cultural, emotional, and symbolic significance. English names, often derived from religious and historical sources, serve as tools for symbolism, irony, and cultural reference, while Azerbaijani names carry deep emotional weight through their semantic transparency, phonetic appeal, and cultural allusions. Despite the differences in linguistic structure and cultural heritage, both languages use names as powerful devices for conveying personality, identity, and emotional resonance.

The stylistic features of anthroponyms, whether in literature, daily life, or formal contexts, provide valuable insights into the values, traditions, and social structures of a culture. By examining these features in both English and Azerbaijani, we gain a deeper understanding of how names transcend their function as mere identifiers and become integral to the fabric of literary expression and cultural identity.

References:

1. Hlushchenko, O., Didur, Y., Okulova, L., & Pylypiuk, K. (2021). Exploring Functional Nature of English Anthroponyms in Literary Texts for Children. *Arab World English Journal*, 12(3), 400–410. This study examines how English anthroponyms function stylistically in children's literature, highlighting their role in conveying ideological, aesthetic, and cultural nuances.
2. Juraeva, I.A. (2021). Lexical-semantic Features of Anthroponyms in English Language. ResearchGate. This article discusses the use of English anthroponyms in the social sphere, anthroponymic formulas, and signals of anthroponyms, providing insights into their stylistic applications
3. Gurbanova, F. (2021). Linguistic Peculiarities of Azerbaijani Anthroponyms. *ICONN-3 Proceedings*.
4. Mustafayeva, Q. (2024). Onomastik vahidlərin üslubi linqvistik xüsusiyyətləri. *AAK*.
5. Mustafayeva, Q. (2024). Azərbaycan xalq nağılları və dastanlarında antroponimlərin mövzusal və semantik xüsusiyyətləri. *Path of Science*.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KEYFİYYƏT FUNKSIONAL-SEMANTİK SAHƏ KİMİ

Nərmin Məmmədli

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

narmin_bdu1993@mail.ru

Abstract

The Category of Quality as a Functional-Semantic Field in the Azerbaijani Language

This article explores the category of quality in the Azerbaijani language as a functional-semantic field. The study focuses on the structural and semantic layers of quality expressions, primarily adjectives, and examines the interaction with other parts of speech such as adverbs, participles, abstract nouns, and phraseological units. The research identifies the core and peripheral components of the functional-semantic field and analyzes how these elements interact in various syntactic contexts. Special attention is given to stylistic and contextual nuances, as well as the use of quality indicators in different functional styles. The findings contribute to a deeper understanding of the dynamic and multifaceted nature of the quality category in Azerbaijani.

Keywords: Azerbaijani language, adjective, quality category, functional-semantic field, stylistics, syntax.

Müasir dilçilikdə leksik-semantik kateqoriyaların funksional və struktur səviyyədə öyrənilməsi [1, s. 36-37] dili daha dərindən anlamağa imkan verir. Bu baxımdan, keyfiyyət kateqoriyası da özünün çoxşaxəli semantik strukturu və funksional imkanları ilə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Keyfiyyət, əşyaların, hadisələrin, anlayışların və ya subyektiv münasibətlərin təsvirində istifadə olunan məna kateqoriyasıdır. Bu kateqoriya vasitəsilə dil daşıyıcıları obyektlərin xarakterik cəhətlərini, vəziyyətlərini və onların dəyərləndirmə aspektlərini ifadə edirlər.

Azərbaycan dilində keyfiyyət kateqoriyasının əsas ifadə vasitəsi sifətlər hesab olunur. Bununla belə, digər nitq hissələri – zərflər, feili sifətlər, bəzən hətta isimlər və saylar da semantik baxımdan bu sahəyə daxil ola bilər. Bu, keyfiyyətin dil sistemində təkcə qrammatik kateqoriya olaraq deyil, həm də funksional-semantik sahə kimi dəyərləndirilməsinin əsasını təşkil edir.

Keyfiyyətin funksional-semantik sahə kimi tədqiqi onu sadəcə bir leksik və ya morfoloji kateqoriya kimi deyil, məna mərkəzli və funksional müstəvidə baxılması zərurətini ortaya qoyur. Bu məqalədə məqsəd Azərbaycan dilində keyfiyyət kateqoriyasının funksional-semantik xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə araşdırmaq, sahənin nüvə və periferik strukturlarını müəyyənləşdirmək və onların cümlə daxilində semantik və sintaktik imkanlarını izah etməkdir.

Keyfiyyət anlayışı dil sistemində əşya və hadisələrin xarakteristikası kimi çıxış edir. Bu xarakteristika müxtəlif ölçülərdə – vizual, emosional, sosial, funksional və sair formada reallaşır. Keyfiyyətin semantik strukturu sabit (statik) və dəyişən (dinamik) əlamətlərə əsaslanır. Statik keyfiyyətlər obyektin sabit xüsusiyyətlərini (rəng, ölçü, forma və s.), dinamik keyfiyyətlər isə vəziyyət və zamana görə dəyişə bilən əlamətləri (yorğun, həyəcanlı, islanmış və s.) əhatə edir.

Azərbaycan dilində statik keyfiyyətlər əsasən sifətlər vasitəsilə, dinamik keyfiyyətlər isə feili sifətlər və zərflərlə ifadə olunur. Məsələn, “ağ, qara, uzun” kimi sifətlər sabit əlamətləri; “yanmış, ağlamış, tərpənən” kimi feili sifətlər isə hadisəyə bağlı dəyişkən keyfiyyətləri bildirir. Bu fərqlilik keyfiyyət kateqoriyasının həm leksik, həm də semantik baxımdan sistemləşdirilməsini zəruri edir.

Keyfiyyətlərin təyini zamanı onların nisbi və ya mütləq olması da önəmlidir. Mütləq keyfiyyətlər (məsələn, “ölü, canlı, quru”) müəyyən obyekt üçün dəyişməz hesab edilir, nisbi keyfiyyətlər isə (məsələn, “isti, sürətli, gözəl”) kontekstdən və müqayisədən asılı olaraq dəyişə bilər. Bu isə dildə dərəcələndirmə vasitələrinin aktivliyini şərtləndirir.

Beləliklə, keyfiyyətin semantik strukturu təkcə sifətin ifadə etdiyi mənayla bitmir, əksinə, dilin digər komponentləri ilə vəhdətdə olub daha geniş mənalandırma imkanlarına malikdir. Bu semantik komplekslik funksional-semantik sahə modelinin tətbiqini zəruri edir.

Azərbaycan dilində sifətlər keyfiyyətin əsas ifadə vasitəsidir [3, s. 139]. Onlar semantik nüvə kimi çıxış edərək dilin təsviri və qiymətləndirmə funksiyalarını reallaşdırır. Sifətlər əşyanın və ya hadisənin xüsusiyyətlərini bildirir və əsasən cümlədə təyin və xəbər funksiyalarında işlənir. Məsələn, “Yaşıl ağac bağda idi” cümləsində “yaşıl” sifəti təyin funksiyasını, “Hava sakitdir” cümləsində isə “sakit” sifəti xəbər funksiyasını yerinə yetirir.

Sifətlərin morfoloji xüsusiyyətlərindən biri də dərəcələnmə bilməsidir. Azərbaycan dilində sifətlər sadə, müqayisəli və üstünlük dərəcəsində ifadə olunur [3, s. 145]. Sadə dərəcə sifətin əsas formasıdır: “gözəl, hündür, sürətli”. Müqayisəli dərəcə “daha” ədatı ilə və ya “-raq, -cə” şəkilçiləri ilə düzəlir: “daha gözəl, yaşlıca”. Üstünlük dərəcəsi isə “ən” ədatı ilə ifadə olunur: “ən gözəl, ən sürətli”.

Bəzi sifətlər dərəcələnmə bilməz. Bunlar əsasən mütləq keyfiyyətlər bildirən sifətlərdir: “ölü”, “canlı”, “boş”. Bu sifətlərin semantik sahəsində nisbi dəyişiklik mümkün olmadığından, onlar dərəcəyə malik olmur.

Sifətlərin funksional əhəmiyyəti yalnız dərəcələnmədə deyil, həm də digər nitq hissələri ilə qarşılıqlı əlaqəsində özünü göstərir. Məsələn, sifətlər isimlərlə (“isti çay”), saylarla (“iki gözəl paltar”) birləşərək keyfiyyətin müxtəlif aspektlərini ifadə edir. Bu cür kombinativ imkanlar sifətin funksional çevikliyini göstərir.

Beləliklə, sifətlər Azərbaycan dilində keyfiyyətin əsas daşıyıcısı olmaqla yanaşı, funksional-semantik sahənin strukturunu formalaşdıran əsas komponentlərdən biri kimi çıxış edir. Keyfiyyət kateqoriyasına funksional-semantik sahə kimi yanaşma bu sahənin təkcə sifətlər vasitəsilə deyil, dilin müxtəlif vasitələri ilə ifadə olunduğunu göstərir. Bu yanaşmaya əsasən, funksional-semantik sahələr müəyyən mənaca yaxın olan, lakin qrammatik cəhətdən müxtəlif vasitələrlə ifadə olunan vahidlərin birliyi. Keyfiyyət sahəsinin strukturunda iki əsas komponent fərqləndirilir: nüvə və periferik elementlər.

Sahənin nüvəsini sabit semantik və qrammatik xüsusiyyətlərə malik olan sifətlər təşkil edir. Bu sifətlər əşyanın və hadisənin keyfiyyətini birbaşa ifadə edir və funksional baxımdan əsas daşıyıcı rolunu oynayır. Məsələn, “təmiz, gözəl, isti, sürətli” kimi sifətlər birbaşa keyfiyyəti ifadə etdikləri üçün sahənin nüvəsinə aiddir.

Periferik elementlər isə müxtəlif nitq hissələrindən olan və dolayısı ilə keyfiyyət bildirən vahidlərdir. Bunlara feili sifətlər (“gülən uşaq”), zərflər (“çox yavaş”), abstrakt isimlər (“mehribanlıq”), saylar (“iki gözəl kitab”) və hətta bəzi frazeoloji vahidlər (“dağ kimi möhkəm”) daxildir. Bu vahidlər müstəqil şəkildə əsas semantik yükü daşımasalar da, kontekstdə keyfiyyətin təzahürünü təmin edirlər.

Nüvə və periferiyanın qarşılıqlı əlaqəsi dilin semantik çevikliyini və funksional imkanlarını nümayiş etdirir. Sintaktik strukturda da bu vahidlər birlikdə işlənərək cümlənin semantik gücünü artırır. Məsələn, “çox mehriban insan” ifadəsində “çox” sayı periferik, “mehriban” isə nüvə elementi kimi çıxış edir. Bu cür sintaktik birliklər funksional-semantik sahənin aktiv işləkliyini sübut edir.

Nəticə etibarilə, funksional-semantik sahə kimi keyfiyyət kateqoriyası yalnız struktur baxımından deyil, semantik dinamiklik baxımından da mürəkkəb bir sistemdir. Bu sistem dilin müxtəlif səviyyələrində – leksik, qrammatik və sintaktik – özünü göstərir.

Dil yalnız kommunikativ vasitə deyil, həm də xalqın dünyagörüşünü, mədəniyyətini və tarixi yaddaşını əks etdirən sistemdir. Bu baxımdan frazeoloji vahidlər dilin mədəni və üslubi qatlarını ifadə edən mühüm vasitələrdəndir. Frazeologizmlər çox zaman obrazlılıq və emosional təsir gücünə malik olub, bəzən birbaşa keyfiyyət kateqoriyasının daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Azərbaycan dilində bir çox frazeoloji vahidlər keyfiyyət bildirən mənalar daşıyır [2, s. 118]. Bu cür ifadələr sifətlərin leksik mənasını gücləndirməklə yanaşı, onu obrazlı formada təqdim edir.

Məsələn, “daş kimi sərt”, “quş tək yüngül”, “yumşaq dillə danışmaq”, “gözləri od saçır” kimi ifadələr yalnız keyfiyyəti deyil, həm də həmin keyfiyyətin emosional çalarını da təqdim edir.

Frazeoloji vahidlərin bu cür semantik yüklü istifadəsi onların təkcə leksik vahid kimi deyil, semantik sahənin aktiv elementləri kimi çıxış etməsinə səbəb olur. Belə ifadələr çox zaman nitqdə təsvir və qiymətləndirmə funksiyalarını birləşdirir. “Dağ kimi mərd” ifadəsi, məsələn, insanın fiziki və mənəvi gücünü eyni anda təsvir edir.

Frazeologizmlər kontekstdən asılı olaraq müxtəlif semantik çalarlar da qazana bilər. Bu isə onların dinamik və çoxqatlı mənalandırma potensialını nümayiş etdirir. Frazеoloji vahidlərdəki keyfiyyət mənaları çox vaxt metaforik təfəkkürlə bağlı olur [2, s. 174] və bu, dilin ümumi semantik sistemində spesifik yer tutur.

Deməli, frazeoloji vahidlər keyfiyyət kateqoriyasının yalnız periferik elementi deyil, eyni zamanda onun semantik dərinliyini və təsvir imkanlarını genişləndirən vasitə kimi çıxış edir.

Keyfiyyətin əsas daşıyıcısı sifətlər olsa da, Azərbaycan dilində digər nitq hissələri də kontekstdən asılı olaraq keyfiyyət bildirə bilər. Bu hallar funksional-semantik sahənin periferik təzahürləri kimi dəyərləndirilir və keyfiyyət kateqoriyasının leksik-sintaktik çevikliyini göstərir.

Zərflər hərəkətin tərzini, intensivliyini və miqdarını bildirərək, dolayısı ilə keyfiyyət mənası ifadə edir. Məsələn, “çox yavaş danışmaq”, “inanılmaz dərəcədə sürətli” kimi ifadələrdə zərflər sifətləri tamamlayaraq keyfiyyətin səviyyəsini bildirir. Bu baxımdan, zərflər keyfiyyətin dərəcələnməsində mühüm rol oynayır.

Feili sifətlər hadisənin nəticəsi ilə bağlı əlamətləri bildirərək həm keyfiyyət, həm də hadisə xarakteri daşıyırlar. “Yorğun insan”, “yanmış kağız”, “bükülmüş dəftər” kimi ifadələrdə bu kateqoriya obyektin vəziyyətini, xüsusiyyətini göstərməklə sifət funksiyasını yerinə yetirir.

Abstrakt isimlər də bəzi hallarda keyfiyyət bildirir. Bu isimlər əsasən sifət köklərinə “-lıq, -lik” şəkilçisi artırılmaqla düzəlir: “mehribanlıq”, “təmizlik”, “dürüstlük” və s. Bu hallarda artıq keyfiyyət obyektləşmiş, müstəqil mənaya malik isim formasında təqdim olunur.

Bəzən saylar və miqdar bildirən sözlər də keyfiyyətin dərəcəsini və miqyasını müəyyənləşdirir: “bir qədər yorğun”, “çox həyəcanlı”, “azca səssiz”. Bu nümunələrdə miqdar bildirən sözlər sifətə əlavə semantik çalar qatır.

Bu nitq hissələrinin hər biri, əsasən sifətlərlə birlikdə işlənərək, keyfiyyətin tam və dəqiq şəkildə ifadəsinə xidmət edir. Onlar funksional-semantik sahədə periferiya rolunu oynasalar da, keyfiyyət anlayışının dildəki ifadə zənginliyinə mühüm töhfə verirlər.

Dil təkcə informasiya ötürmək vasitəsi deyil, həm də emosional, estetik və sosial münasibətlərin ifadəsidir. Keyfiyyət bildirən vahidlər bu baxımdan üslubi və semantik çalarları ilə nitqin təsir gücünü artırır. Sifətlərin və digər keyfiyyət ifadə edən vahidlərin düzgün seçimi nitqin üslubunu formalaşdırır və ifadənin məqsədinə uyğun təsir bağışlayır. Məsələn, “zəif” sifəti neytral formalı bir təsvir olduğu halda, “sınıq-salxaq” və ya “sönük” kimi ifadələr daha təsirli və emosional çalarda təqdim olunur.

Eyni şəkildə, “gözəl” sifəti ilə yanaşı “möhtəşəm”, “heyvətəməz” kimi sinonimlər daha güclü estetik dəyərləndirmə daşıyır. Bu fərqlər keyfiyyət ifadələrinin kontekstə və məqsədə uyğun seçimində mühüm rol oynayır.

Semantik baxımdan, keyfiyyətlər çox vaxt konnotativ (əlavə) mənalarla yüklənir. Məsələn, “soyuq adam” ifadəsi həm fiziki, həm də emosional uzaqlıq mənası daşıya bilər. Bu tip semantik çoxmənəlilik dilin ifadə imkanlarını artırmaqla yanaşı, kontekstual şərhin əhəmiyyətini də vurğulayır.

Üslubi çalarlar, xüsusilə bədii üslubda geniş yer tutur. Bədii mətnə keyfiyyətlər obrazların təsviri, emosional vəziyyətlərin ötürülməsi və müəllif mövqeyinin ifadəsi üçün əsas vasitələrdəndir. “Zəhərli baxış”, “pıçıltı kimi sakit səs” kimi ifadələr bədii təsvirin güclü elementləridir.

Rəsmi-işgüzar və elmi üslubda isə keyfiyyətlər daha neytral və obyektiv formalarda təqdim olunur: “müvafiq qərar”, “etibarlı mənbə”, “optimal həll”. Bu sahədə emosional yük azaldılır, aydınlıq və dəqiqlik ön plana çəkilir.

Ümumiləşdirsək, keyfiyyətin semantik və üslubi çalarları nitqin müxtəlif funksional sahələrində spesifik məna və ifadə dərinliyi yaradır. Bu çalarların təhlili dilin üslubi imkanlarını anlamaq və şüurlu şəkildə ifadə gücünü artırmaq baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan dilində keyfiyyət kateqoriyası leksik, morfoloji və funksional baxımdan zəngin və mürəkkəb bir sahədir. Bu kateqoriyanın əsas daşıyıcısı sifətlər olsa da, digər nitq hissələri – zərflər, feili sifətlər, abstrakt isimlər, miqdar sözləri və frazeoloji vahidlər də keyfiyyətin müxtəlif aspektlərini ifadə etməkdə iştirak edir. Bu, dilin funksional və semantik çevikliyi göstərən mühüm göstəricidir.

Araşdırmalar göstərdi ki, keyfiyyət yalnız qrammatik kateqoriya kimi deyil, həm də funksional-semantik sahə kimi təhlil olunmalıdır. Bu sahənin strukturunda nüvə və periferik elementlərin qarşılıqlı fəaliyyəti, dilin sistemli şəkildə semantik məlumat ötürməsində mühüm rol oynayır. Sifətlər sahənin nüvəsini təşkil edir, digər vahidlər isə periferiya rolunu oynayaraq semantik çevikliyi təmin edir.

Sahənin semantik strukturu sabit və dəyişkən əlamətlər, mütləq və nisbi keyfiyyətlər əsasında qurulur. Bu isə dərəcələndirmə, konnotativlik, obrazlılıq və digər semantik funksiyaların həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Həmçinin, funksional üslublar arasında keyfiyyətin fərqli istifadəsi (bədi, elmi, rəsmi və s.) bu kateqoriyanın çoxşaxəli xarakterini təsdiqləyir.

Elmi qənaət kimi qeyd oluna bilər ki, keyfiyyət kateqoriyasının funksional-semantik sahə kimi öyrənilməsi dilin struktur və üslubi sistemlərini daha dərinləndirən anlamağa imkan verir. Bu yanaşma təkcə dilçilik üçün deyil, həm də tərcümə, tədris və ünsiyyətin effektiv təşkili baxımından da əhəmiyyətlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dili: Leksikologiya. Bakı: Nurlan, 2005, 451 s.
2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili: Morfologiya. Bakı: Nurlan, 2004, 376 s.
3. Кубрякова Э.С. Язык и знание: Языковая концептуализация мира. –М.: Языки славянской культуры. Москва, 2004, 320 с.

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN ŞİVƏLƏRİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SÖZLƏR VƏ ONLARIN QƏDİM YAZILI ABİDƏLƏRDƏ İZLƏRİ

Könül Eyvazova

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

kenul.khalil93@mail.ru

Abstract

Colorful words in the dialects of the Turkish and Azerbaijan languages and their traces in the ancient written monuments

The article presents a linguistic analysis of some color-denoting lexical units used in the dialects of the Turkish and Azerbaijani languages - the words *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* and *yağız* (black, white, blue, yellow and brunette). In addition to the wide frequency of use of color-denoting lexemes in the dialects of the Turkish and Azerbaijani languages, this group of the words both preserves traces of the old Turkish and acquires certain specific features. This specificity is characterized by the fact that words denoting color in the Turkic languages either expand their semantic field in the composition of various expressions, or appear as expressions of areal meanings in dialects. The words *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* and *yağız* meaning “black, brunette” involved in the study are also considered such lexical units. When paying attention to the usage characteristics of these words, which are present in the dialects of the both Turkic languages and have common features and areal characteristics, it becomes clear that they serve communication as carriers of other meanings along with the concept of color. In this regard, the article examines for the first time the usage range of the words *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* and *yağız* in the dialects of both languages using a descriptive and historical-comparative methods.

Keywords: *Turkish language, Azerbaijani language, dialects, areal lexicon, words denoting color.*

Giriş. Müasir türk dillərində rəng bildirən sözlər öz zənginliyi ilə seçilən lüğəvi vahidlərdən sayılır. Əsasən, türkmənşəli olan bu qrup sözlərə qədim dövr və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin dilində də rast gəlmək mümkündür. Bu leksemlərin müəyyən bir qismi çağdaş türk dillərində arxaikləşsə də, onların izlərini dialekt və şivələrdə müşahidə etmək mümkündür. Bu baxımdan türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində rəng bildirən sözlər geniş yer tutmaqla yanaşı, qeyd etdiyimiz kimi, onlar həm əski türkcənin izlərini qoruyub-saxlayır, həm də müəyyən spesifik cəhətlər kəsb edir. Bu spesifiklik onunla xarakterizə olunur ki, rəng bildirən sözlər (fonetik fərqlər buraya aid olunmur) türkcələrdə ya müxtəlif ifadələrin tərkibində öz semantik sahəsini genişləndirir, ya da şivələrdə areal səciyyəli anlamların ifadəçisi kimi təzahür edir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* və “qara, qaraşın” mənasını verən *yağız* sözləri də belə lüğəvi vahidlərdən sayılır. Hər iki türkcənin şivələrində yer tutan və ortaqlar əlamətlərlə yanaşı, areal səciyyə daşıyan bu sözlərin işlənmə xüsusiyyətlərinə diqqət yetirərkən aydın olur ki, onlar rəng qavramı ilə bərabər, digər mənaların daşıyıcısı kimi də ünsiyyətə xidmət edirlər. Bu cəhətdən məqalədə *qara*, *ağ*, *göy*, *sarı* və *yağız* sözlərinin hər iki dilin şivələrində işlənmə dairəsi təsviri və tarixi-müqayisəli üsulla ilk dəfə araşdırılır.

Dialektlərə məxsus rəng bildirən sözlərin qədim abidələrdə izləri. Tarixən türk dillərində, o cümlədən yazılı abidələrdə əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin işlənmə dairəsi o qədər də geniş olmamışdır. Orxon-Yenisey abidələrinə həsr edilmiş əsərlərin bir qisminə əlamət bildirən sözlər ayrıca deyil, adlar qrupunun tərkibində qeyd olunmuşdur. Lakin abidələrin qrammatik quruluşundan bəhs olunan bir sıra ədəbiyyatlarda müasir türk dillərində işlənən əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin məhz Orxon-Yenisey abidələrində formalaşdığı göstərilmişdir. F.Zeynalov yazır ki, “prätürk dövründə, çox ehtimal ki, bu kateqoriya olmamış, sonradan adların bir qismi ancaq əlamət və keyfiyyət bildirən söz qrupu kimi tədricən sabitləşmişdir. Bu proses uzun

əsrilər boyu davam etmiş, hələ indi də müşahidə edilməkdədir” [14, s. 60]. Müəllif onu da vurğulayır ki, *qara, göy, soyuq...* kimi leksemlər əvvəlcə ad bildirmiş, sonradan zamanla əlamət və keyfiyyətin ifadəçisi kimi çıxış etmişlər.

Əlamət bildirən sözlər içərisində rəng qarvamı ifadə edənlər xüsusi yer tutur. Geniş şəkildə olmasa da, qədim yazılı abidələrdə müəyyən rəng adlarına rast gəlinir ki, bunlar ya antroponimlərin və toponimlərin bir komponenti kimi, ya da sadəcə rəng adı kimi işlənmişdir. Məsələn, Yenisey abidələrində qeydə alınan *kara, gök, ak, sarıq, yağız* kimi rəng bildirən sözlər müasir türk dillərində müxtəlif fonetik fərqlərlə işlənəlməkdədir. Haqqında bəhs olunan bu lüğəvi vahidlər türk və Azərbaycan ədəbi dilləri ilə yanaşı, şivələrdə də aktiv kommunikativ özəlliyə malikdir. Areal əlamətlərlə müşayiət olunan bu sözlərdən ancaq *yağız* leksemi Azərbaycan dilində arxaikləşərək ünsiyyətdən çıxmışdır.

Kara // qara. Yenisey abidələrində *kara* sözünə üç - a) rəng; b) qara camaat; c) böyük, ulu mənalarında rast gəlinir: *Kanım tülbəri, kara bodun, küllüg kadaşım, sizimə, el eşim ər üküş ər, küdəgülərim, kız gəlinlərim, bökmədim*. Xanımım, qara camaatdan, məşhur dostumdan, sizdən, el dostum ərdən, çoxlu igidlərdən, oğlan igiddən, kürəkənlərimdən, qız-gəlinlərimdən doymadım (Uyuk Turan abidəsi). *Kara bodunum katıqlanın*. Qara xalqım möhkəmlənin (Elegeş abidəsi).

Qədim türk mədəniyyətində qara rəngə dair mifoloji mənalar müxtəlif dövrlərdə müsbət, yaxud mənfi şəkillərdə dəyişilərək istifadə olunmuşdur. Ancaq ağ rəngin əksinə olaraq, qara bir çox hallarda mənfi anlamları əks etdirmişdir. Elə türk mifologiyasında *qara ruhlar* ifadəsinin olması bu rəngin mənfi mənada işlənməsinə sübutdur. Qara rəng abidələrdə həm də şimal istiqamətini ifadə etmişdir. Bundan başqa, “Dədə Qorqud kitabı”nda *qara donlu kafirlər* ifadəsinin işləndiyini görə bilərik. Qara rəng qədim türk mədəniyyətində “yas” mənasını da ifadə etmişdir ki, “*Ağ çıxarıb qara geyinmək*” deyimi də epsoun dilində yer almışdır. “Dədə Qorqud kitabı”nda *kara* sözünün rəng mənasından əlavə “nəhəng, böyük” anlamlarına da rast gəlinir: *Toqsan başlu ban evlərin qara yer üzərinə dikdirmişdi* [8, s. 42].

Yenisey abidələrinin dilində *kara* sözü həm də “qara xalq” mənasında işlənmişdir. Bəzi tədqiqatçılar buradakı *kara bodun* ifadəsinin “avam xalq” mənasında işləndiyini vurğulayırlar. Lakin bunun əksinə, abidədə *ak bodun* ifadəsinə rast gəlinir. “Yenisey abidələrində işlənən *kara* sözü “güclü, böyük” mənalarındadır. Çünki abidələrdə işlənən “qara xalq” etibar edilən, dəyər verilən bir məfhum olduğuna görə onun “avam xalq” mənasında işlənməsi mümkün deyil” [16]. Ancaq A. Kononov “*kara bodun*” ifadəsinə fərqli aspektdən yanaşmış və onu “xalq” mənası ifadə edən iki lüğəvi vahidin birləşməsindən əmələ gəlmiş qoşa söz olması qənaəti ilə çıxış etmişdir. Tədqiqatçı “*kara*” leksemində semantik genişlənməni İran dillərinin təsiri ilə izah etmiş və onu “*kara, karan*” sözləri ilə əlaqələndirmişdir. A.Əhmədovaya görə, “burada mənə dəyişməsi məhz sözün öz daxili mənasından doğur, *kara* sözünün “aidlik, ümumilik” mənası *kara bodun* “qara camaat” ifadəsinin meydana çıxmasına səbəb olmuş və bu ifadənin ellipsisə uğraması nəticəsində *kara* sözü ayrılıqda da “xalq, qara camaat, aşağı təbəqə” mənasını qazanmışdır” [5, s. 64-65].

Yenisey abidələrində *kara* sözü eyni zamanda antroponimlərin birinci komponenti kimi də işlənir: *Kara kanka*. Qara xan (I Uybat abidəsi). *Ər atım Kara yaş*. İgid adım Qara yaş (I Qara Bulun abidəsi).

M.Kaşğarının “Divan”ında *qara* sözü həm “böyük, ulu”, həm də rəng mənasını ifadə etmişdir: *kara əruk* - “qara ərik”, “albuxara” [6, I, s. 137]. Sərhəddə yaşayan bir türk oymağı. Onlara *kara yıçaq* da deyilir [6, I, s. 179]; At rənglərindən saya (düz, tam, tüm) rəng. *tüm kara at* - düm qara at [6, I, s. 344].

Qara sözünün etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. H.Eren “Türk dilinin etimoloji sözlüyü”ndə bu sözün “yer üzünün dənizlə örtülü olmayan hissəsi, torpaq” mənası ifadə etdiyini göstərir. Müəllif qeyd edir ki, A.Tietze və G.Dörferə görə, leksem ərəb mənşəli “*karra*” sözündən meydana gəlmişdir. A.Kononov bu sözün türk dilinin dialektlərində istifadə edildiyini nəzərə alaraq həmin fikrə qatılmamışdır. Kormuşın da “torpaq” mənasında işlənən *kara* sözünü ən tünd rəngə verilən *kara* sözündən ayırmamış, ancaq monqol dilində *karanın* “torpaq” mənası vermədiyini bildirmişdir” [4, s. 210].

Müasir ədəbi dilimizdə *kara* sözü *qara* fonoforasında işlənərək “rəng” mənası bildirir. Bu sözün “böyük, ulu” mənası arxaikləşmiş və sadəcə bir sıra toponimlərdə öz izini saxlamışdır: Qarabağ, Qaradağ, Qarayazı, Qaraçay və s. Azərbaycan dilinin dialektlərində isə bu leksem areal xarakterli müəyyən anlamlar daşıyır: a) xuruş, aşın qarası (B., İs., Min., Şam., S.); b) adambaşına bölünmüş torpaq sahəsi (Min.); c) mürəkkəb (İs., Uc.); ç) 12 dərz (taxıl) (Zən.) [1, s. 278].

Türk dilinin şivələrində də *qara//kara* leksemi rəng qavramı ilə yanaşı, müəyyən anlamların ifadəçisi kimi də çıxış edir. Samsun, Ordu şivələrində “suç, günah”, İspartada “iftira, ləkə”, Çorumda “gecə gözətçisi”, Konyada “açar”, Malatyada “su içində torpaq hissə”, əksər dialektlərdə isə rəng mənalarını bildirir [13]. Türk dili dialektlərində rast gəlinən bu anlamları paralel olaraq dilimiz də müşahidə edə bilərik: *qara* – pis, mənhus, kədər doğuran, fitnəkar, mürtəce, yas, matəm, cəmiyyətin istismar olunan təbəqəsi (*qara camaat*), ağır şəraitdə işləyən şəxs (*qara işçi*), “heçlik” anlamında (*qara qəpiyi olmamaq*) [2]. *Kara* sözü müasir türk dilində həm də “dənizdən əlavə quru torpaq sahələri” mənasında işlədilir (*kara yolu*) [11, s. 132]. Leksem həmçinin türk dilində “*karakol*”, Azərbaycan dilində isə “*qaravul*” sözünün tərkibində öz izlərini saxlamaqdadır.

Ağ // ak. Yenisey abidələrində *ak* sözü rəng mənasında antroponimlərin birinci komponenti kimi işlənmişdir. *Ər atım Yaş Ak Baş bən.* İgid adım Yaş (gənc) Ak (ağ) Başam. (Uyuk Arxan abidəsi). *Ər atım Akbaş Atık, İnal ögə bən, yetmiş yaşımda.* İgid adım Akbaş (ağbaş) Atık (atılmış), İnal ögəyəm, yetmiş yaşımda (I Tuva abidəsi).

Qədim türk mədəniyyətində aydınlıq, işıq, günəş, hava, ədalət, ululuq, müdriklik, hörmət, etibar kimi müsbət halların ifadəsində bu sözdən istifadə olunmuşdur. *Ağ saqqallı qoca* ifadəsi də ağ rəngin “ululuq” mənasına nümunə ola bilər. Qədim türklərdə əsas istiqamət hesab olunan qərb ağ rənglə ifadə olunmuşdur [12, s. 96]. Ümumiyyətlə, ağ rəng bütün digər rənglərin anası hesab edilir. Bundan başqa, “Dədə Qorqud kitabı”nda “*qırmızı və qara otaq*”dan əlavə, “*ağ otaq*” ifadəsinə də rast gəlinir. “Divani lüğət-it türk”də qeyd olunur ki, “hər şeyin ağına və süd bəyazına yalnız oğuzlar ak, digər türklər alacalı olan atlara ak at deyirdilər”.

Ağ sözü müasir türk dillərində aşağıdakı şəkillərdə işlənir:

Ak//aq - türk, qazax, qırğız, noqay, qaraqalpaq, tatar, başqırd, uyğur, Altay;

Ağ//ay - Azərbaycan, qaqauz, karaim;

Ax//ah - türkmən, karaim

A°k//a°q - özbək [9, s. 558].

V.Radlov *ak* sözünün bütün türk dillərində rəng mənası ifadə etdiyini göstərmişdir. Bundan əlavə, müəllif “gözün ağı”, “yumurtanın ağı”, “üzü ağ olmaq” kimi ifadələrin işləndiyini də qeyd etmişdir. A. Vamberi *ak*, *ağ* sözünün “ay, ey” sözləri ilə əlaqəli olduğunu bildirmişdir [3, s. 56]. Türk ədəbi dilində “ak” fonoforasında həm rəng, həm də “fiziki və mənəvi təmizlik, rahat, xoşbəxt” mənalarında işlənən bu söz şivələrdə fərqli məzmununda müşahidə olunur: “yaşmaq, baş örtüyü” (İsparta, Niğdə), “alt paltarı” (Amasya), “ayran” (Samsun, Malatya), “göz bəbəyinə enən ağ ləkə, boz” (Niğdə), “gölün dərin və otsuz hissəsi”, “ağartı” (Afyon), “çörək” (Rizə) [13].

Ağ sözü Azərbaycan dilinin dialektlərində müxtəlif mənalarda işlənəlməkdədir: a) var-dövlət, varidat (İm.); b) yeməli bitki adı (Q.); c) süfrə (S.); ç) alt paltarın və ya şalvarın ortası (Xaç., Şəm., S.) [1, s.13].

Hər iki türkcənin şivələrində qeydə alınan anlamlar Azərbaycan ədəbi dilində də müşahidə olunur. Daha çox məcazi mənada təzahür edən bu məqamları danışığ dilində və bədii üslubda sıx görmək olar. Belə ki, leksem “ifrat, mübaliğəli” (ağ yalan), “xoşbəxt(lik)” (ağ gün), “kəfən” mənaları ilə yanaşı, “üzünə ağ olmaq”, “ağ eləmək”, “ağını çıxarmaq” kimi frazeoloji birləşmələrin tərkibində də işlənir. Qeyd edək ki, frazeoloji birləşmələrdəki *ağ* sözü qədim türkcədə “yüksəlmək, qalxmaq, çıxmaq” mənasını verən “ağmaq” feilinə söykənir ki, bunu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və klassik şeir dilində (pərvazə ağdı; “Kürsiyi-rəhmana ağdun... Nəsimi”) də müşahidə edə bilərik. Hazırda Füzuli rayon şivələrində həmin leksemin işləndiyi qeydə alınmışdır: “Qoyun dağa ağdı” [7, s. 210].

Gök // göy. Bu söz Yenisey abidələrinin dilində üç - a) göy rəng; b) gök tenri; c) kög türk mənalarında işlənmişdir. *Kök teqrıde gün, ay azıdım, yerimə, yıta, sizimə adırılıtm.* Mavi göylərdə günü, ayı itirdim (görmədim), yerimdən, əfsus, sizdən ayrıldım (Eleğəş abidəsi).

Göy rənginin göy tanrısı ilə əlaqəsi ilk dəfə Orxon-Yenisey abidələrində görülmüşdür. Belə ki, göy tanrı göydə mövcuddur və onun simvolu bu rəngdir. Maraqlıdır ki, “Oğuznamə”nin uyğurca nüsxəsində də oğuzlara kömək etmək üçün göydən işıq içində göy qurd (gök böri) enir. Ümumən, göy rəngin insanların və heyvanların təsvirində istifadə olunması onların müqəddəsliyini bildirmək baxımından önəmli sayılmışdır.

Bir çox xalqlarda göy (mavi) rəng əbədiyyət, əbədilik, sadıqlıq rəmzi sayılır. Türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan türklərində göy (mavi) rəng başqa mənalarla yanaşı, həm də sevincin, şadlığın, xoş xəbərin simvolu olaraq bilinir. Bu, bilavasitə göy rəngin öz adını Tanrı məkanı göydən alması ilə bağlıdır. Əski mifoloji təsəvvürlərdə Tanrı özü həm də göy rəngli bilinirmiş, başqa sözlə, göy rəng Tanrı rəngi sayılırmış. Altay əfsanələrində də Tanrı “göy saqqallı bir ixtiyar” olaraq tanındılmışdır.

Göy rəngin qəm, kədər, ələm, ölüm-itim, hüzn, yas, matəm bildirməsi də məlumdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində bir kimsənin hüznü olduğunu bildirmək üçün ev-eşiyini qara rənglə yanaşı, həm də göy rəngə bəzəyib-boyaması və göy rəngli don geyinməsi yer almışdır. Bamsı Beyrək əsirlikdən xilas olub evlərinə yetişdikdə bulaqdan su aparan bacısının ağladığını görür. O, bacısının nə üçün ağladığını öyrənmək istədikdə həm də soruşur: “Qaralı, göylü otağı sorar olsam, kölgə kimin?” Bacısı da dərdli-dərdli: “Qaralı, göylü otağı sorar olsan Ağam Beyrəyindir Ağam Beyrək gedəli köçərim yox”. Düşmənlərə əsir düşmüş Uruz onu xilas etməyə gələn atasına - Salur Qazana deyir: “Anam mənim üçün göy geyib qara sarınsın, Qalın Oğuz elində yasımı tutsun”.

Göy sözü müasir türk dillərində aşağıdakı şəkillərdə işlənir:

1. Gö:k - türkmən,
2. Gök - türk, qağauz, kumandin, özbək
3. Göy - Azərbaycan
4. Kök - yakut, qırğız, qazax, noqay, karaim.

Müasir türk dillərində bəzən “boz qurd” anlamında *göy börü* işlədilir. Başqırd dilində qurda *aq böri* deyilir. Gök//göy sözü bəzi türk dillərində “boz”, “bozumtul”, “çal” yaxud “ala” mənalarını ifadə edir.

Türk ədəbi dilində “səma”, “kosmos”, “rəng” mənalarında işlənən *göy* sözü şivələrdə areal xarakterli əlamətləri də özündə əks etdirir: “yetişməmiş, kal” (Uşak, Burdur, Dənizli, Bursa, Sinop), “yaşıl” (Dənizli, Aydın, Bolu), “göyərçinə bənzər quş” (İzmir), “erkək dəvə” (Qaziantep) [13]. Azərbaycan dilinin şivələrində *göy* lekseminin aşağıdakı mənalarına rast gəlinir: a) kürəkən (Gəd., Tov.); b) xəsis (Qaz., Şəm., Tov.); c) yetişməmiş, kal (Göy., Zər., Neft.); ç) göycəqarğa quşu (Qaz.) [1, s. 186-187].

Müqayisədən də aydın görünür ki, *göy* sözünün “yetişməmiş, kal”, “quş” məzmunu bildirməsi hər iki türkcənin şivələri üçün ortaq cəhətlərdən biridir. *Göy* sözü Azərbaycan dilində türk şivələrindəki kimi “yaşıl” (*göy* meşə, *göy-göyerti*) məzmunu ilə yanaşı, “bədənin hər hansı bir yerində zərbə nəticəsində yaranan ləkə” (bədəni gömgöy idi, yumruqla gözünü göyertmək) məzmununu da daşıyır ki, türk ədəbi dilində bu qavram *mor* (bənövşəyi), *morar(t)mak* leksemləri ilə ifadə olunur.

Yağız. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, türk dilində işlənən bu leksem Yenisey abidələrinin dilində *qonur*, *qəhvəyi* mənasını ifadə edir. Abidədə *yağız* sözü həm də *yağır* fonoforasında işlənmişdir: *Sarı sinig yağız yerig.* Sarı sinig qonur yeri (III Güzgü). *Sizə yalnaras elinə, ər yağır yerlə arat ança erdi.* Elimə, igid qonur yerə arat eləcə idi. (Tuqutyup abidəsi).

Yağız sözü “Divanü lüğat-it türk” əsərində qızıl ilə qara arasında rəng olaraq verilmişdir. Bəzi hallarda *yağız* və *kara* sözlərinin hər ikisi torpaq, yer, ölkə, quru sahə mənaları ifadə edir: “Bu, qırmızı ilə qara arasında bir rəngdir. Buna bənzədilərək yer üzünə *yağız yer* deyilir” [6, III, s.18].

“Qutadqu bilik” əsərində həm *qara*, həm də *yağız* sözləri sinonim mənalarda işlənmişdir: “*Nə fayda onun da görəcəyi yer bu qara torpağın altı, bu yağız yerin çuxurudur*”. “Altun yaruk” əsərinin Çin dilindəki mətnində *yağız* “böyük dünya” mənasını ifadə etmişdir [15].

Bu söz Uyğur xaqanlığı dövründə də “qəhvəyi”, “qonur” və “yer üzü” mənalarında işlənmişdir: *Kökli yağızlı içinte yarıq yaltrık yaltrdı*. Göyüzündə, yer üzündə parlaq işıq işıldadı. “Uyğur xaqanlığı dövründən sonra yağız sözü “yer üzü” mənasında işlənməsə də, rəng mənası ilə müasir türk dilində işlənməkdədir” [12, s. 99].

Leksem türk ədəbi dilində qədim türkcəyə məxsus “əsmər” (qara, qaraşın) mənasını qorumaqla yanaşı, şivələrdə areal xarakterli anlamları da bildirir: *qara, qaraşın* (əksər şivələr), *igid* (Manisa), *gözəl* (Konya), *tərs, inadkar* (İçel, Kırşehir), *qulluq edilmiş, baxımlı heyvan* (Sivas, Konya) [13]. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində və onun şivələrində *yağız* sözü arxaikləşmişdir.

Sarı. Yenisey abidələrində bu lüğəvi vahidə bir yerdə rast gəlinir: *Sarı sinig yağız yerig*. Sarı sinig qonur yeri. (III Güzgü). Bu söz abidələrdə sadəcə rəng mənasında müşahidə olunur.

Sarı rəng türk xalqlarının mifologiyasında dünyanın mərkəzi qavramı ilə yanaşı, müdriklik anlayışı da ifadə edir. Dünyanın mərkəzini bildirdiyinə görə bu həm də mərkəzi hakimiyyəti və qüdrəti əks etdirir. Bu inanc şamanizmlə əlaqədar əmələ gəlmişdir: şamançılıq dövründə Sarı Albastı və Sarı Albis adlanan qoruyucu bir ruhun varlığı türklərin inancları arasında yer almışdır. Buna görə də türklər arasında sarı mənfi mənə ifadə etmişdir [9, s. 561].

Sarı rəng həm də günəşin rəngi və simvoludur. Türk dastanlarında isə sarı rəng pislilik, və fəlakət, həm də xəstəlik simvolu hesab olunur. *Sarı* sözü bir sıra fonetik fərqlərlə demək olar ki, bütün müasir türk dillərində rəng mənasında işlənir:

Sa:rı - türkmən, özbək dilinin dialektləri

Sarı - türk, qaqauz, Azərbaycan, qumuq, karaim, qırğız, qazax, qaraqalpaq, noqay, tatar, Altay, teleut

Sarä - çuvaş, kumandı

Säaruy - xalac

Sarığ - xakas, tuva, tofalar, uyğur dilinin dialektləri,

Seriğ - Uyğur, Uyğur dialektləri [9, s. 572]

Türk dilinin şivələrində “sarı” rəng bildirməklə yanaşı, digər anlamların da ifadəçisi kimi çıxış edir: *kürək*, *bel* (Ordu), *tərəf*, *doğru* (Qars) [13]. Leksem Azərbaycan dilinin Tovuz şivəsində “uçurum” mənasında qeydə alınmışdır [1, s. 420]. Hər iki türkcənin ədəbi dilində bu söz “solğun” mənasında da işlənir ki, bu məzmun “saralıb-solmaq” (türkcə *sararmak*) feilində daha çox əksini tapır. “Sarı” sözünün feil (*sarımaq*) və qoşma kimi (*evə sarı, səndən sarı*) kimi işlənməsi də hər iki dil üçün ortaq səciyyəvi əlamətlərdən sayılır.

Nəticə. Hər iki türkcənin şivələrində işlənən *qara, ağ, göy, yağız, sarı* sözlərinin müqayisəli təhlili onu göstərir ki, əsasən, əlamət – rəng bildirən bu leksemlər qədim türkcənin izlərini saxlamaqla yanaşı, yeni özəlliklər də kəsb etmişlər. Belə ki, haqqında bəhs olunan sözlər şivələrdə rəng bildirmək məzmununu saxlamaqla yanaşı, müxtəlif anlamların ifadəçisi kimi də ünsiyyətə xidmət edirlər və areal səciyyə daşıyan bu mənaların bəziləri hər iki dilin şivələri üçün ortaq səciyyə daşıyır. Ümumən, türk dillərində əlamət bildirən bütün sözlərin tarixi-müqayisəli yöndən təhlili, nəinki rəng bildirən, eləcə də digər sifətlərin ortaq cəhətlərini və areal özəlliklərini müəyyənləşdirmək və hər iki türk dilinin tarixi izlərini öyrənmək baxımından xüsusilə maraqlıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 566 s.
2. Azərbaycan dilinin izalı lüğəti: <https://obastan.com/qara/23597?l=ru> (22.05.2025)
3. Древнетюркский словарь. Под ред. В.М.Наделлева, Д.М.Насилова, З.Р.Тенишева, А.М.Шербака. Ленинград, 1969, 676 с.
4. Eren H. Türk dilinin etimolojik sözlüğü. 1. Baskı. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999, 514 s.
5. Əhmədova A. Yenisey abidələrində söz yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2024, 190 s.
6. Əskər R. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk: 4 cilddə. Bakı: Ozan, 2008, I c. 512 s.; II c. 400 s.; III c. 400 s.; IV c. 752 s.
7. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib edən H.Araslı) Bakı: Azərnəşr, 1962, 176 s.

9. Küçük S. Tarihi türk lehçelerinde renk adlandırmaları. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/1 Winter 2010, s 556-577.
10. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: "Zərdabi Nəşr" MMC, 2019, 352 s.
11. Şen S. Eski türkçede gök ile yerin adlandırılışında renklere dayalı deyim aktarmalarından yararlanma ve "kara" sözcüyünün kökeni üzerine / İlmi araştırmalar. №24. 2007, s129-136.
12. Toker İ. Renk Simgeciliği ve Din: Türk kültür yapısı içinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi №50, 2009, s.93-112
13. Türk Dil Kurumu Sözlükleri: <https://sozluk.gov.tr/> (22.04.2025)
14. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. Bakı: "MBM" nəşriyyatı, 2008, 354 s.
15. http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derayr&sozid_1
16. https://www.academia.edu/81832712/T%C3%9CRK_M%C4%B0TOLOJ%C4%B0S%C4%B0NDE_RENKLER%C4%B0N_%C4%B0FADE_ETT%C4%B0%C4%9E%C4%B0_ANLAMLAR

GRAMMATİK METAFORUN METAFUNKSIONAL ƏSASLARI

Səmra Həsənzadə

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

smrhesenzade1999@gmail.com

Abstract

The metafunctional basis of grammatical metaphor

This article analyzes the metafunctional foundations of grammatical metaphor within the framework of systematic functional linguistics. Based on the concepts of ideational, interpersonal and textual metafunctions put forward by Halliday, the functions of grammatical metaphor as an alternative expression of reality (ideational metaphor) and the indirect establishment of relationships between the speaker and the listener (interpersonal metaphor) are emphasized. The article shows that ideational metaphor expands the expressive capabilities of language and presents conceptual content with unusual syntactic structures. Also, the expression of speech acts such as commands, questions and statements in forms outside the imperative mood is explained as interpersonal grammatical metaphor. The differences between metaphorical and congruent forms are shown on various examples. As a result, it is concluded that grammatical metaphor is an indicator of the functional richness of language.

Keywords: *grammatical metaphor, SFL, metafunctions, ideational, interpersonal.*

Giriş. Məlum olduğu kimi, qrammatikanı məna və kontekstdən ayrı bir fenomen kimi qəbul edən ənənəvi qrammatikaçılardan fərqli olaraq, funksionalistlər dili sosial semiotik sistem kimi nəzərdən keçirirdilər ki, onun məzmun və forması həmişə kontekst və natiqin kommunikativ məqsədlərindən asılı olur.

Və funksional baxımdan bir mətnin təhlilinə onun konteksti və növü (register və janr) ilə başlamaq lazım gəlir. Bu aspektlər üç kontekstual dəyişənlə sıx bağlıdır: sahə (müzakirə olunan mövzu), tenor (iştirakçılar arasındakı münasibət) və rejim (ünsiyyət kanalı). Bu dəyişənlər izah edir ki, fərdlərin dil istifadəsi, əsasən, funksiyalara bağlıdır.

Əsas hissə. M.Halidey “Funksional qrammatikaya giriş” əsərində yazır ki, “dil mənasında əsas komponentlər funksional komponentlərdir. Bütün dillər iki əsas məna növü ətrafında təşkil olunmuşdur: “ideational” və ya reflektiv və “şəxslərarası” və ya aktiv. Hazırkı nəzəriyyənin (*funksional qrammatikanın* – S.H.) terminologiyasında “metafunksiyalar” adlanan bu komponentlər dil sisteminə dilin bütün istifadələrinin əsasını təşkil edən iki ümumi məqsədin təzahürləridir: (i) mühiti anlamaq (ideational) və (ii) oradakı digər insanlara təsir etmək (şəxslərarası). Bunlarla birlikdə üçüncü metafunksional komponent – “tekstual” da mövcuddur ki, bu da digər ikisinə aktualıq qazandırır” [2, s.xiii].

Göründüyü kimi, sistemli funksional qrammatika nəzəriyyəsinin təsisçisi dilin həyatımızdakı fəaliyyətini üç metafunksiyanın, yəni ideational, interpersonal və tekstual hesab etdiyi kontekstdə izah edir ki, bununla bağlı olaraq sistemli funksional dilçilik modelinin tamamı bu üç metafunksiyanın qarşılıqlı əlaqə və təsiri üzərində qurulur.

Struktur və funksional yanaşmanın sintezinin vacibliyini irəli sürən M.Halidey “Dilin strukturu və dilin funksiyası” (1970) adlı məqaləsində qeyd edir ki, “dil quruluşunun xüsusi forması dilin xidmət etməli olduğu sosial və şəxsi ehtiyaclarla sıx bağlıdır. Lakin bunu ortaya çıxarmaq üçün həm dilin sisteminə, həm də onun funksiyalarına eyni anda baxmaq lazımdır; əks halda dilin necə istifadə olunduğuna dair ümumiləşdirmələr üçün nəzəri əsasımız olmayacaq” [3, s. 142].

Dilin strukturunu hər cür “xaos”dan uzaq sistemli və funksional şəkildə nəzərdən keçirən dilçi hesab edir ki, “dil mənə potensialını araşdırdıqda görürük ki, onun daxilində mövcud olan çoxsaylı seçimlər, az sayda, nisbətən müstəqil “şəbəkələr” şəklində təşkil olunur ki, onlar dilin bəzi fundamental funksiyalarına uyğun gəlir” [3, s. 142].

Daha sonra o, dilin üç əsas funksiyasını göstərir:

“1. Dil “məzmun”un ifadəsinə xidmət edir: yəni, natiqin real dünya təcrübəsinin, o cümlədən öz şüurunun daxili dünyasının ifadəsinə xidmət edir. Biz bunu ideyativ (*ideational*) funksiya (*dilçi bu funksiyayı oxşar mənada “semantik”, “koqnitiv”, “təsviri”, “təcrübi” terminlərlə də ifadə edir – S.H.*) adlandırma bilərik, halbuki konseptual baxımdan olduğu kimi davranışda da asanlıqla başa düşülə bilər... [3, s. 143];

2. Dil sosial əlaqələri qurmaq və saxlamaq üçün xidmət edir: ünsiyyət rollarını əhatə edən sosial rolların ifadəsi dilin özü tərəfindən yaradılmışdır – məsələn, sual verən və ya cavab verən kimi rollar... Bu funksiyayı, biz şəxslərarası (*interpersonal*) funksiya adlandırma bilərik... [3, s. 143];

3. ...dil özünə və istifadə olunduğu vəziyyətin xüsusiyyətlərinə əlaqə qurmağı təmin etməlidir. Bunu mətn (*textual*) funksiyası adlandırma bilərik, çünki bu, danışan və ya yazan şəxsə “mətnlər” və ya situasiyaya uyğun əlaqəli sözlər parçaları qurmağa imkan verir; dinləyici və ya oxucuya isə bir mətnin təsadüfi cümlələr toplusundan fərqləndirilməsini təmin edir. Mətn funksiyasının bir aspekti, diskursda bir cümlədən digərinə əlaqəli münasibətlərin qurulmasıdır” [3, s. 143].

C. Layonzun redaktorluğu ilə nəşr olunan “Dilçilikdə yeni üfüqlər” (1970) adlı topluda redaktor haqqında söhbət gedən məqalənin təqdimatında M. Halideyin fərqləndirdiyi funksiyalara öz münasibətini bildirir: “Birinci funksiya adətən “idrak mənası” və ya cümlələrin “propositional (*təklifə dair*) məzmunu” adlandırılan anlayışa aiddir; ikinci funksiya “hal-əhval” və ya “modallıq” kimi fərqlərə aiddir (məsələn, bəyanatlar, suallar və əməllər arasındakı fərqlər); üçüncü isə cümlələrin qrammatik və intonasiya quruluşunun onları davamlı mətnə bir-biri ilə və istifadə edildiyi situasiyalarla necə əlaqələndirdiyini izah edir” [3, s. 140].

Nəticədə haqqında söhbət gedən nəzəriyyəyə uyğun olaraq istənilən bir cümlə bu üç funksiyadan qaynaqlanan strukturların birləşməsi əsasında qurulur.

M. Halidey fərqləndirdiyi birinci – ideational funksiyayı şərh etmək üçün çərçivə təqdim edir ki, o da öz növbəsində üç mərhələdən ibarətdir:

“(i) Proses tipinin seçilməsi: material, mental, relasional və onların müxtəlif ara və ikinci dərəcəli tipləri; bu belə reallaşır:

(ii) Transitivlik funksiyalarının quruluşu: aktyor (actor), məqsəd (goal), duyan (sensor), tərz (manner) və s. – bunlar prosesi, onun iştirakçıları və hər hansı şəraitə dair elementləri təmsil edir; bu da öz növbəsində belə reallaşır:

(iii) Qrup/ifadə siniflərinin ardıcılığı: fel qrupu, isim qrupu, zərf qrupu, qarşılıq ifadəsi və onların müxtəlif alt sinifləri” [2, s. 321].

M. Halideyə görə, mənadan ifadəyə keçdikdə biz yuxardakı çərçivədən istifadə edirik ki, bu zaman həmin addımlar (i, ii, iii) arasında təbii bir uyğunluq (konqruentlik) müşahidə olunur. O, belə bir nümunə göstərir: “*Merry saw something wonderful*” [2, s. 322]. Burada proses tipi (i) mental, transitivlik funksiyasının quruluşu (ii) proses+duyan+obyekt, ifadə ardıcılığı (iii) isə, isim qrupu+feil qrupu+isim qrupu şəklindədir. Nümunədən də aydın olduğu kimi, mənalı seçim (i) – funksional struktur (ii) – qrammatik ardıcılıq (iii) arasında təbii bir uyğunluq müşahidə olunur ki, sistemli funksional dilçilikdə bu konqruent (uyğun) forma adlanır.

Əlbəttə, dildə konqruent formanın varlığından danışmaq üçün mütləq şəkildə uyğun olmayan (inkonqruent) formalar haqqında təsəvvürümüz olmalıdır. M. Halidey göstərir ki, “biz yalnız uyğunsuz formalar paralel şəkildə meydana çıxmağa başladıqdan sonra bəzi ifadə vasitələrini konqruent kimi qiymətləndiririk” [2, s. 322].

Doğrudur, gündəlik olaraq fikrin necə ifadə edildiyini bilmək (M. Halideyə görə, “işarələnməmiş”) dil biliklərinin əsas hissəsi hesab olunur. Bununla yanaşı, dilin standart formasından kənara çıxma halları (işarələnməmiş) də müşahidə olunur ki, burada danışan və ya yazan şəxs öz məqsədinə uyğun olaraq cümlənin qrammatik strukturunu dəyişir. Bu da dilin metaforik potensialını və funksional zənginliyinin göstəricisi olaraq dilçilikdə qrammatik metafor hadisəsi kimi şərh olunur. M. Halidey nəzəriyyəni irəli sürərkən göstərir ki, “dili bilməyin bir hissəsi bir şeyi söyləməyin ən tipik “işarələnməmiş” yolunun nə olduğunu bilməkdir. Eyni zamanda, başa düşürük

ki, danışan və ya yazan şəxsin bu adi ifadə formasından uzaqlaşaraq fikrini fərqli şəkildə ifadə etdiyi başqa imkanlar da mövcuddur” [2, s. 322].

Yuxarıda M.Halideyin dilçiliyə təqdim etdiyi qrammatik metafor nəzəriyyəsinin bir növü olan ideational metaforun funksional əsasları müəyyən olunur ki, həmin anlayış özünü ideational metafunksiya daxilində göstərir. Və həmin funksiya uyğun olaraq, ideational metafor dilin qrammatikasında güclü bir vasitədir ki, onunla proseslər, keyfiyyətlər və obyektlərin koqnitiv mənalılarının ifadəsi onların standart ifadə formaları olan cümlələr sifətlər və isimlər çərçivəsindən kənara çıxaraq əhəmiyyətli şəkildə genişlənə bilər. Başqa sözlə, müxtəlif mənalı ifadə etmək üçün fərqli formalardan istifadə edilə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, şəxslərarası metafunksiya dili qarşılıqlı ünsiyyət vasitəsi kimi nəzərdən keçirir. Həmin funksiya dilin insanlar arasında münasibətlərin qurulmasındakı roluna və ortaq subyektiv maraqların formalaşdırılmasına yönəlir ki, bu da özünü iki formada göstərir:

1) modallıq (*modality*) - reallıqda bir şeyin baş vermə ehtimalı ilə bağlı qiymətləndirməmizi necə ifadə etdiyimiz bu kateqoriyaya aiddir.

2) əhval-hallar (*mood*) - məlumat vermə (*statement*), sual vermə (*question*), cavab vermə (*response*), əmr etmə (*command*) və təəccüb bildirmə (*exclamation*) kimi əsas nitq funksiyaları bu kateqoriyaya aiddir;

M.Halidey “Funksional qrammatikaya giriş”də modallıq və moodu qrammatik metafor nümunəsi kimi nəzərdən keçirir. Onlar şəxslərarası metafunksiya daxilində yer aldığı üçün qrammatik metaforun şəxslərarası metafor növü kimi qiymətləndirilir.

“İngilis dilinin funksional analizi” kitabının müəllifləri T.Bloor və M.Bloor qrammatik metafor anlayışını izah edərkən göstərilir ki, “qrammatik metafor bir tərəfdən modal fəllərin (*may, might, must* və s.), digər tərəfdən modal zərflərin (*probably, possibly, necessarily* və s.), sifətlərin (*probable, possible, necessary* və s.) və isimlərin (*probability, possibility, necessity*) istifadəsi arasında baş verən dəyişikliklərdə iştirak edir” [1, s. 131]. Nümunə kimi göstərilir ki, “*There may be three major indicators of generic integrity*” cümləsi qrammatik metafor ehtiva edən “*Possibly there are three major indicators of generic integrity*” (modal zərflə ifadə), “*Three possible major indicators of generic integrity*”, (sifətlə ifadə) “*The possibility of three major indicators of generic integrity*” (isimlə ifadə) cümlələrinin daha konkrut formasıdır.

M.Halidey modallığı qrammatik metafor kimi nəzərdən keçirərək göstərir ki, “bu tipdə danışanın müşahidəsinin düzgünlüyünə nə dərəcədə inandığını ifadə edən fikir uyğun (konkrut) forması olan sadə cümlə daxilində modal element kimi deyil, əvəzinə, hipotaktik cümlə kompleksində ayrılmış, proyeksiya edən cümlə kimi kodlaşdırılır. Uyğun formaya *it probably is so* metaforik variant *I think it is so* cavab verir və burada *I think* əsas və ya “alfa” cümlə rolunu oynayır [2, s. 332-333].

Qeyd etdiyimiz kimi, əhval-hallar da şəxslərarası qrammatik metafor hesab olunur. M.Taverniers “İngilis dilində qrammatik metafor” adlı məqaləsində sistemli funksional linqvistikə üzrə qrammatikada ikinci şəxslərarası sahə olaraq əhval-halları sadə nümunə üzərində aydınlaşdırır. Belə ki, o, ən sadə və standart formada ifadə olunan “*Send your proposal by email, please*” əmr cümləsinin aşağıdakı şəkildə metaforik variantlarını göstərir:

- a. *Could you send your proposal by email, please?*
- b. *I would advise you to send it by email.*
- c. *You are kindly requested to send your proposal by email.*
- d. *It is recommended that send your proposal by email.*
- e. *It is advisable to you send your proposal by email* [4, s. 9].

Və göstərilən nümunələrin metaforik olmasının səbəbi onların “əmrin ifadə olunmasının standart və ən birbaşa forması olan imperativ əhvəldən kənara çıxmasıdır. Onların metaforik təbiətini bu ifadələrin daşdığı əsl mənalara işarə etməklə aydınlaşdırmaq mümkündür” [4, s. 9].

Nəticə və elmi yenilik. Ümumiyyətlə, dil vasitələrinin müxtəlif əsas metafunksiya sahələri üzrə təşkilini nəzərə alaraq, M.Halideyin yanaşmasında ideational və şəxslərarası metaforlar arasında prinsipial fərqi qoyulduğu müşahidə olunur. Belə ki, ideational metaforlar reallığın

alternativ şəkildə qurulması (təqdim olunması) ilə əlaqədirdə, interpersonal metaforlar modal mənaların ifadəsi üçün alternativ imkanlar yaradır (modallıq metaforaları) və ya əmrin ifadəsi prosesində müxtəlif dəyişdirilmiş formaları təklif edir (əhval metaforaları). Bu bölgü isə öz növbəsində sistemli-funksional dilçilik modelində metafor anlayışının çoxsəviyyəli və funksional mahiyyətini nümayiş etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bloor T., Bloor M. The functional analysis of English, 2nd edition, London: Arnold, 2004, 315 pg.
2. Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar, London: Edward Arnold, 1985, 387 p.
3. Halliday M.A.K. Language Structure and Language Function. In Lyons, J., Ed., New Horizons in Linguistics, Penguin, Harmondsworth, 1970, p. 140-165.
4. Taverniers M. Grammatical metaphors in English. Moderna Språk 98(1), 2004, p. 17-26.

NİZAMİ XUDİYEVİN ARAŞDIRMALARINDA FÜZULİ İRSİ VƏ ƏDƏBİ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Gülşən Qəribova

Doktorant

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

gulshen.garibova@gmail.com

Abstract

Problems of Fuzuli heritage and Literary Language in N.Khudiyev's Research

The great Azerbaijani poet Mahammad Fuzuli is one of the brightest figures of our literary and cultural heritage. His work is an important source in terms of both literature and language. In his works, Fuzuli created a world rich in literary and cultural environment, national thought and philosophical depth. Fuzuli, who knew Turkish, Arabic, Persian languages in depth and created immortal works of art, wrote his works in his native language as the most perfect examples of the medieval classical Azerbaijani literary language. This article will examine the scientific novelty and relevance of Nizami Khudiyev's research on Fuzuli and the Azerbaijani literary language. Nizami Khudiyev's research analyzes Fuzuli's language and literary style, revealing how he established a connection in the development of his era and modern literature. The research work was conducted using a descriptive method.

Keywords: *N.Khudiyev, M.Fuzuli, literary language, classical language, language development perspective.*

Giriş. XVI əsr Azərbaycan ədəbi-bədii mühitinin inkişafında əhəmiyyətli rolu olan Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı dövrün poetik üslublarını, dil xüsusiyyətlərini, fəlsəfi düşüncə tərzini və milli dil təfəkkürünü özündə əks etdirir. Yaradıcılığında ana dilinə xüsusi önəm verən şair üç dildə mükəmməl əsərlər qələmə almış, Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini klassik üslubun janr xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaqla dilin məna zənginliklərini, poetik imkanlarının funksionallığını genişləndirmişdir. Şairin yaradıcılığı daim diqqət mərkəzində olmuş, müxtəlif istiqamətli elmi tədqiqatların predmetinə çevrilmişdir. Onun əsərləri müasir dövrdə də aktuallığını itirmədən yeni araşdırmalara ilham verməkdə davam edir, bu da onun bədii irsinin və dilinin zənginliyini bir daha ortaya qoyur. Professor Tofiq Hacıyev Məhəmməd Füzuli haqqında yazır: “Klassik poeziya janrlarında yazan şairlərdən heç kəs, divan ədəbiyyatı nümayəndələrindən heç biri türkcəni ana dilini füzuli qədər dərinliklə bilməyib. Bu şairlərdən bir kimsə öz doğma türkcəsini onun kimi şüurla sevməyib. Füzuli milli ədəbi dili “yoxdan var” elədi” [1, s. 304].

M.Füzuli şəxsiyyəti və yaradıcılığı dövlət səviyyəsində də yüksək qiymətləndirilmiş, yubileyi böyük təntənə ilə qeyd edilmişdir. Azərbaycan xalqının milli-mədəni irisinin qorunması uğrunda mübarizə aparmış ümummilli lider Heydər Əliyev dahi şair M.Füzulinin ədəbi irsinin öyrənilməsi, təbliği və gələcək nəsillərə çatdırılması məqsədilə bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. 1994-cü ildə M.Füzulinin 500 illik yubileyi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur. Bundan başqa, Füzuli irsinin beynəlxalq səviyyədə tanıtılması məqsədilə, M.Füzuli yubileyi təkcə Azərbaycanda deyil, dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən UNESCO səviyyəsində müxtəlif elmi və mədəni tədbirlərlə geniş şəkildə qeyd edilmişdir. Bu tədbirlər Füzulinin ədəbi irsinin dərin elmi təhlilini təmin edərək, onun dünya mədəniyyətinə verdiyi töhfələri daha da genişləndirmiş, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli bir parçası olaraq tanınmasına zəmin yaratmışdır.

Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafı uğrunda daim çalışan Prezident İlham Əliyevin də diqqət mərkəzindədir. "Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında" 25 yanvar 2024-cü il tarixli Sərəncam, bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir [3].

Füzuli və ədəbi dilin inkişaf perspektivləri

Məhəmməd Füzulinin əsərlərini dilçilik nöqteyi-nəzərdən araşdıran bir çox dilçilər olmuşdur. B.Çobanzadə, T.Hacıyev, Ə.Dəmirçizadə, S.Əlizadə, M.Cahangirov və başqaları şairin dilini fonetik, leksik, qrammatik, üslubi aspektlərdən araşdırmışdır. Füzulinin yaradıcılığını və onun Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu mühüm mövqeyi ətraflı şəkildə araşdıran, şairin dilinin xüsusiyyətlərini, bədii üslubunu və ədəbi dilin inkişafına verdiyi töhfələri dərinlən təhlil edən görkəmli dilçilərimizdən biri də prof. Nizami Xudiyevdir. O, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin sistemli şərhinə həsr olunmuş "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" əsərində Məhəmməd Füzuli yaradıcılığını ədəbi dilin ümumxalq dili əsasında inkişafının zirvəsi kimi qiymətləndirmişdir.

Professor Nizami Xudiyev "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" əsərində Füzulinin dilinin və üslubunun zənginliyini, onun Azərbaycan dilindəki rolunu və bu dilin ədəbi inkişafına olan təsirini təhlil etmişdir. Məhəmməd Füzulinin əsərlərindəki çoxdillilik, onun dilinin leksik xüsusiyyətlərini və poetik imkanlarını zənginləşdirən mühüm bir cəhətdir. Füzuli həm Azərbaycan, həm fars, həm də ərəb dillərini ustalıqla birləşdirərək müxtəlif dillərin bədii potensialını sintez etmiş və dilin müxtəlif qatlarını bir araya gətirmişdir. Bu çoxdilli yanaşma yalnız leksik zənginlik yaratmaqla kifayətlənməmiş, həm də dilin fəlsəfi, mədəni və estetik yükünü birləşdirərək şairin əsərlərində yeni mənalar qavrayışını ortaya qoymuşdur. Nizami Xudiyev qeyd edir ki, yaradıcılığında ana dilinə geniş yer verən şair Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini klassik şeirə uyğunlaşdırmaqla qəzəli öz sələflərindən daha çox azərbaycanca danışdırır. O, bunun qeyri-iradi olmadığını, əksinə, şairin yaradıcılığında düşünülmüş və dərinlən dərk edilmiş bir konsepsiya olduğunu vurğulayır.

"Azərbaycan ədəbi dili tarixi" əsərində şairin bir sıra qəzəlləri üzərində aparılmış statistik təhlillərə əsasən qəzəllərin dilində milli leksikanın alınma leksikadan təxminən iki dəfə az olduğu, lakin qrammatik səviyyədə milliliyin qorunduğu qeyd edilir. Məsələn, şairin "Ləblərin tək, ləli ləfzin tək düri-şəhvar yox, Ləli gövhər çox, ləbin tək ləli gövhərbar yox" mətəli qəzəlinin statistik təhlilində göstərilir ki, milli mənşəli 15 əsas, 23 köməkçi söz, işlənmişdir. Alınma əsas sözlər isə milli sözlərə nisbətən 3-4 dəfə çoxdur. Bundan başqa, "Könlüm açılır zülfü pərişanını görcək, Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görcək" mətəli qəzəlinə isə türk mənşəli sözlər – 37 (47%); əsas sözlər 23 (30%); köməkçi sözlər – 14 (17%); alınma sözlər – 41 (53%) təsbit edilmişdir.

N.Xudiyev əsərdə şairin dilində işlənmiş alınmaların üslubi-funksional cəhətinə diqqət cəlb edir. Belə ki, şairin yaradıcılığında rast gəlinən alınma sözlər leksik-semantik və funksional-qrammatik cəhətdən poetik təfəkkürün və yaradıcılıq təcrübəsinin məhsulu olan vahidlərdir. Alim "Aşiyani-mürği-dil zülfü-pərişanıdadır, Qanda olsam, ey pəri, könlüm sənə yanındadır" mətəli qəzəlin leksik tərkibinin təhlili ilə fikirlərini əsaslandırır: "...qəzəldə 48 qeyri-türk mənşəli əsas söz var (Azərbaycan mənşəli əsas sözlər bundan üç dəfə azdır), bu sözlərin 32-si müasir Azərbaycan dilində aktiv şəkildə işlənir, 16-sı isə həm Füzuliyə qədər, həm də Füzulidən sonra ədəbi-bədii dildə olduqca geniş yayılmışdır. Və Füzuli dilinin alınma leksikası məhz bu keyfiyyətdədir" [2, s. 36].

M.Füzulinin yaradıcılığı klassik üslubun zirvəsinə yüksəlmiş və ədəbi dil tarixində bir dövrün yekunlaşmasını göstərsə də, prof. N.Xudiyevin fikrincə, bu inkişaf folklor üslubunun tamamilə təcrid olunması ilə müşayiət olunmamışdır. Füzuli qəzəllərində folklor üslubunun klassik üsluba daxil olaraq, poetik texnika və ifadə tərzində folklor təsirinin izləri açıq şəkildə müşahidə olunur. Şairin bəzi şeirləri folklor elementlərini özündə ehtiva edən poetik struktur və üslub nümayiş etdirir.

M.Füzulinin əsərlərində mükəllimələrin dinamikası, psixoloji vəziyyət, obrazların dilində söz və ifadələrin poetik gücü, elastikliyi arasında sıx bir əlaqə mövcuddur. Onun əsərlərində mükəllimə yalnız sadə bir dialoq deyil, həm də insanın daxili aləmini, əxlaqi və ruhi vəziyyətini əks etdirən bir vasitədir. "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" əsərində alim M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərindəki dialoqların dinamikasını izah edərkən, şairin əsərdəki mükəllimələrin psixoloji və poetik strukturlarını diqqətə alır. Alim, xüsusilə Leylinin anasından aldığı nəsihət və Məcnunun atasının Leylinin atasından qız istəməsi kimi mühüm səhnələrdəki dialoqlar vasitəsilə Füzulinin dil və mükəllimə üzərindəki ustalığını vurğulayır. Bu dialoqlar, obrazların daxili dünyasının və psixoloji vəziyyətlərinin açılması ilə yanaşı, şairin mükəllimə strukturlarının dinamikliyini və onların obrazların xarakterini necə dərinləşdirdiyini nümayiş etdirir. N.Xudiyevin qeyd etdiyi kimi,

M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərindəki mükəllimələrdə danışq dilinə məxsus bir sıra ifadələrə rast gəlinir ki, bu da əsərin təbii və real xüsusiyyətlərini önə çıxarır. Məsələn, Leylinin anasına verdiyi cavablarda və anasının ona söylədiyi nəsihətlərdə istifadə olunan “neyçün özünə ziyan edirsən?”, “yaxşı admı yaman edirsən?”, “qədrini bil, hər gördüyünə su kimi axma” kimi ifadələr, gündəlik danışq dilinin elementlərini əks etdirir. Eyni zamanda, qızın anasına cavablarındakı “bilməzəm mən, məzmununu qılmazam mən”, “söylə, necə olayım?” kimi sözlər də dialoqun təbii axışını və obrazların emosional gərginliklərini vurğulayır. Bu mükəllimələrdə, həm Leylinin, həm də Məcnunun (Qeysin) adı birbaşa çəkilməsə də, onların arasındakı əlaqə və münasibətlər tam aydın olur. Dialoqdan aydın şəkildə görünür ki, bu ifadələr etikaya və Füzulinin dilinin özünəməxsus estetik qaydalarına uyğun şəkildə qurulub. Buradakı poetik dil, yalnız sənətkarlıq məqsədi daşımır; əksinə, obrazların daxili dünyası, emosional vəziyyətləri və psixoloji gərginlikləri təbii şəkildə ifadə olunur. Beləliklə, Füzulinin mükəllimələrindəki poetik dil, həm estetik məqsədləri, həm də insanın daxili ehtiyaclarını əks etdirən bir vasitə kimi çıxış edir. Xudiyevə görə, “Leyli və Məcnun” əsərində lirik təhkiyə çox hallarda epikliyi üstələyir. Füzulinin yaratdığı dil, hər iki janrın sintezini təqdim edir, burada lirik təhkiyə epik strukturla qarşılıqlı əlaqədə olub, əsərin emosional yükünü və poetik dərinliyini artırır. Lakin şairin “Bəngü badə” və “Söhbətül əsmar” alleqorik əsərlərinin dilində epiklik və drammatizm daha qabarıq şəkildə təzahür edir. Bu əsərlərdə poetik dil yalnız bədii məqsədlər deyil, həm də satirik keyfiyyətlər üzərində qurulmuşdur.

M.Füzulinin yaradıcılığında xəlqilik elementlərini təcəssüm etdirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də frazeoloji vahidlərin geniş istifadə olunmasıdır. Alim qeyd edir ki, eşqə salmaq, qan-yaş tökmək, odlara yanmaq, min ağız açmaq s.ə. kimi frazeoloji vahidlər şairin dil baxımından çətin əsərlərinə də demokratik təsir bağışlayır. O yazır: “Frazeologiya M.Füzuli üçün adi lüğət vahidi deyil, obrazdır, bədii məhsuldur; hətta o frazem ki, xalq dilində geniş yayılıb üslubi neytrallıq qazanır, şair ona da bədii aktualıq verir: Könül verdim fənavü fəqrə, tərki-etibar etdim” [2, s. 354].

M.Füzulinin sintaksisi Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mühüm yer tutur. N. Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” əsərində Məhəmməd Füzuli dilinin sintaksisinin əsas cəhətini onun əsərlərində dilin həm normativ, həm də poetik strukturlarının üzvi birləşməsini nümayiş etdirməsi kimi təqdim edir. Şairin dilində həm sintetizm, həm də analitizm formalarının istifadəsi dilin zənginliyini artırır və poetik məqsədlərin ifadəsi üçün geniş imkanlar yaradır. Sintetizm, xüsusilə Füzulinin dilində üstünlük təşkil edərək mürəkkəb cümlə quruluşlarını əks etdirir. Məsələn, “Neçə illərdir, səri-kuyi-məlamət bəkləriz...” kimi cümlələrdəki müxtəlif anlayışların birləşməsi mətni daha dərin və çoxşaxəli edir. Digər tərəfdən, analitizm daha sadə və birbaşa ifadələrin istifadəsini əhatə edir. Analitik konstruksiyalarla şairin emosional və fəlsəfi dünyasını aydın şəkildə açılır. Məsələn, “Mən kiməm? – Bir bikəsü biçarəvü bixaniman...” ifadəsi şairin özünü və həyatın çətinliklərini dərin emosional tonla çatdırır. Füzulinin sintaksisində izafət tərkibi xüsusilə geniş yayılıb və klassik üslub üçün təbii bir nitq hadisəsidir. Əsərdə iki və daha çox komponentli (nüzuli-qətrei-bayani-əbri-rəhməti, ədayi-mükri-xədəngin) izafət tərkiblərinin işlənməsi Füzuli əsərlərinin dilinin səciyyəvi cəhəti kimi verilir. Bundan əlavə qəzəllərinin dilinə nisbətən qitə və rübailərində izafət tərkiblərinin daha çox işlənməsi faktı qeyd edilir. N. Xudiyev üç qitə və üç qəzəldə işlənmiş izafət tərkiblərini təhlil və müqayisəsini təqdim edir: “...üç qəzəldə 18 iki, 2 üç komponentli (cəmi 20) izafət tərkibi işləndiyi haldı, 3 qitədə 41 iki, 7 üç, 3 dörd və 1 beş komponentli (cəmi 52) izafət tərkibi işlənməmişdir” [2, s. 357].

Əsərdə şairin dilində cümlənin funksional imkanlarının genişliyi məsələsinə də toxunulmuşdur. O, Füzuli əsərlərində həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrin müxtəlif struktur tiplərini aydınlaşdırır. Əsərdə Məhəmməd Füzulinin dilində işlənmiş fəli tərkiblərinə ümumxalq dilinin faktı kimi yanaşılır. O, yazır: “Fəli tərkiblərə klassik üslubda bu cür üstünlük verilməsi yazılı ədəbi dildə xalq dilinin bilavasitə intellektualıq göstəricisidir – bu və buna bənzər faktlar təsdiq edir ki, klassik üslub kimi ədəbi dilin “qeyri demokratik” funksionalıq sahəsi də məhz ümumxalq dili əsasında formalaşır” [2, s. 359].

“Azərbaycan ədəbi dili tarixi” əsərində Füzuli dilinin xarakterik cəhətlərindən olan konstruktiv təkrarların özünəməxsusluğu, poetik gücü və misra daxilində aktuallaşması izah edilir.

Nizami Xudiyev şairin əsərlərindən gətirdiyi nümunələrlə şairin dilində yalnız sintaktik paralelizmləri araşdırır və hər bir beytin sintaktik quruluşunun mükəmməlliyi duyğu və düşüncələrin, bədii məzmunun harmoniyasını təmin etdiyini vurğulayır. Professor Nizami Xudiyevin fikrincə, Füzulinin şeirində sintaktik paralelizmlər birinci misra ilə ikinci misra arasındakı əlaqənin güclənməsi ilə özünü göstərir. Məsələn, "Dərdü ğəmi-pinhanım fəth etdi ol ahimdən / Yüz ah ki, faş oldu dərdü ğəmi-pinhani" beyti "ahimdən" ifadəsi ilə başlanıb, ikinci misra "Yüz ah ki..." şəklində bu ifadə aktuallaşdırılaraq yenidən təqdim olunur və qapalı sintaktik modeli yaradır. Eyni prinsipi "Giriftari-ğəmi-eşq olalı azadəyi-dəhrəm / Ğəmi-eşqə məni bundan bəter, yarəb, giriftar et!" nümunəsində də müşahidə etmək olar: birinci misradakı "giriftari-ğəmi-eşq" ifadəsi statik və qeyri-dinamik bir mənada verildikdən sonra, ikinci misrada həmin ifadə "ğəmi-eşqə... giriftar et!" şəklində dinamik və aktuallaşdırılmış şəkildə təqdim olunur. Bu cür sintaktik quruluşlar, şairin duyğu və düşüncələrinin ritmik və mənalı bir şəkildə ifadəsinə xidmət edir.

Nəticə və elmi yenilik. Nizami Xudiyev M. Füzuli yaradıcılığını, üslubunu və dilini yüksək qiymətləndirir. Füzulinin dili yalnız bir şairin deyil, bütöv bir xalqın dilini təmsil edir. O, bu dilin dramatik xüsusiyyətlərinin dərin qatlarda gizləndiyini və bunun hər kəs tərəfindən asanlıqla başa düşülmədiyini vurğulayır. O, həmçinin şairin sözə olan inamının Azərbaycan ədəbiyyatında bir dövrü yekunlaşdıraraq, növbəti dövr üçün tarixi perspektiv formalaşdırmağa gətirib çıxardığını bildirir. Nizami Xudiyev Füzuli və onun dilinin ədəbi dilin inkişafına olan təsirini müəyyən edərək, araşdırmalarında elmi yenilikləri vurğulamışdır. Bu məqalə isə ədəbi dilin inkişafı mövzusunda yeni baxışlar təqdim etməklə, tədqiqatçılara və dilşünaslara faydalı bir qaynaq olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hacıyev T. İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı: Elm, 2012, 392 s.
2. Xudiyev N. M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 686 s.

İnternet resusları

3. Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin Sərəncamı / <https://president.az/az/articles/view/63328> (25.01.2024)

NƏSİMİNİN FARSCA “DİVAN”INDA HƏMCİNS ÜZVLƏRİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İqbal Sadiqlı

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

iqbal.sadiqli1@mail.ru

Abstract

The grammatical features of coordinated members in Nasimi's persian "divan"

This paper explores the grammatical features of "coordinated members" in the Persian "Divan" of Nasimi. Nasimi skillfully utilizes the rich grammatical structures of the Persian language in his poetry, enhancing his poetic style with deeper meanings. The study examines the concept of "coordinated members," analyzing their syntactic roles, semantic implications, and grammatical relationships within the context of Nasimi's poetry. The poet often employs words of the same kind or type, making use of synonyms, repetition, and coordinating elements to create intricate linguistic structures.

Keywords: *Nasimi, Persian Divan, coordinated members, grammatical features.*

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından İmadəddin Nəsimi öz yaradıcılığı ilə şərq aləmində şöhrət qazanmışdır. Onun əsərləri yalnız Azərbaycan bədii ədəbiyyat tarixinin deyil, şərq ədəbiyyatının incilərinin özündə təzahür etdirir. Bu baxımdan Nəsiminin əsərlərinin xüsusilə onun farsca “Divanı”nın tədqiqi və araşdırılması araşdırılması çox əhəmiyyətlidir.

Farsca yazılmış divanların qrammatik xüsusiyyətləri ədəbiyyat və dilçilik baxımından maraqlı və zəngin bir mövzudur. Bu divanlar klassik fars poeziyasının məhsullarıdır və əsasən XIII-XIX əsrlər arasında yazılmışdır. Fars divan poeziyası özünəməxsus qrammatik xüsusiyyətləri ilə seçilir [4, s. 83].

Nəsiminin farsca “Divan”ı şairin poetik yaradıcılığını nümayiş etdirən ən mühüm əsərlərdən biridir. Bu divan, fars dilinin qrammatik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə yanaşı dil və üslub baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəsimi şeirlərində dövrünün müasir dil qaydalarını nəzərə almış və fars dilinin qrammatik quruluşuna riayət etmişdir. O, qrammatik vasitələrdən istifadə edərək, mənəvi və fəlsəfi dərinliyi öz şeirlərində ifadə edir [5, s. 4].

Əsas hissə. Nəsiminin farsca “Divan”ında həmcins üzvlərin işlənməsi, daha çox simvolik və mənəvi bir kontekstdə baş verir. Nəsiminin şeirlərində həmcins üzvlərin istifadəsi birbaşa ilahi eşq, manevi əlaqə və vahidlik baxımından işlənmişdir. Bu anlayışlar çox zaman eşq və məhəbbət sözləri ətrafında dövr edir.

Həmcins üzvlər, Nəsiminin şeirlərində daha çox sinonim və müqayisəli mənalarla istifadə olunur. Bu sözlər şeirlərdə əslində eşqin və ya mənəvi birliyin müxtəlif aspektlərini ifadə etmək üçün işlədilir [1, s. 147].

Nəsiminin farsca “Divan”ında, həmcins cümlə üzvləri (yəni bir cümlədə bir-birini tamamlayan və ya bir-birinə bənzəyən üzvlər) bir çox şeirdə istifadə olunmuşdur. Bu tip bənzətmələr və birləşmələr, irfani və mənəvi anamlarda mövcud olan əlaqələri vurğulamaq üçün istifadə edilir. Şair beytlərdə həmcins üzvlərdən istifadə etməklə çox zaman eşq və vahidlik kimi simvolik mövzuları ifadə etmək məqsədini güdür.

نباشد امیدى عاشقان دل به

نباشد کس هیچ خدا یک دل در جز به

Aşıqların ürəyində heç bir ümid olmaz,

Yalnız bir Tanrı qəlbədir, başqa heç kəs olmaz [6, s. 124]

Bu beytdə "دل" və "امید" kimi həmcins üzvlər işlədilib. Burada "دل" (qəlb) və "امید" (ümid) bir-birini tamamlayır və şair ilahi eşqin və vahidliyin necə insanın qəlbinə doldurduğunu ifadə edir.

ندانم خدا غیر به را جان

نخواهم معشوق در جز به را دل

Canımı Allahdan başqa heç kəsə tanımaram,

Ürəyimi aşiqdən başqa heç kəsə verməyəcəyəm [2, s. 75]

Burada "جان" və "دل" kimi həmcins üzvlər istifadə edilir. Bu iki söz şairin mənəvi və ilahi sevgidəki birliyi göstərir, burada can və ürək bir-birini tamamlayır və Tanrıya olan bağlılığı vurğulayır.

سر ندانم خود دست در که تا

برتر نه و عشق نه و دارم دل نه

Öz əlimdə sirri bilmədikcə,

Nə ürəyim var, nə də eşqim, nə də daha yüksək bir şey [3, s. 96]

Bu beytin daxilində də "دل" (ürək) və "عشق" (eşq) kimi həmcins üzvlər istifadə edilmişdir. Nəsimi, mənəvi eşqin və ilahi birliyin insanın ürəyinə necə birləşdirdiyini göstərir.

Divanda həmcins üzvlərin işlənməsinə nəzər saldıqda eyni beyt daxilində bir neçə komponentdən ibarət həmcins üzvlərə də rast gəlinir.

گفتی نثار ما کن جان و سر و دل و دین

اینها چه قدر دارد وین مختصر چه باشد؟

Dedin: "Canını, başını, qəlbini və dinini bizə fəda et!"

(Onlara) nə dəyər verilir ki? Bu kiçik şeylər nədir ki? [2, s. 78]

Bu beytdə Nəsimi həm romantik, həm də yumorlu bir tonda müraciət edir. Aşiq və məşuq arasındakı sözlə atışma Klassik şərq poeziyasına xas olan bir poetik nümunədir və bu beytdə də özünü göstərir.

Nəsiminin farsca "Divan"-ında həmcins cümlə üzvləri çox vaxt simvolik və mənəvi bir mənada işlədilir. Bu cür ifadələr, şairin ilahi eşq və vahidlik kimi dərinlənə bağlı olduğu mövzuları ifadə etməyə kömək edir. Şairin şeirlərindəki həmcins cümlə üzvləri, hər iki elementin bir-birini tamamlayaraq insanın mənəvi birliyini və Tanrı ilə əlaqəsini gücləndirdiyini göstərir [2, s. 102].

Nəsimini qəzəllərində bəzən mənfi arzulara qapılır, insanın ehtiras və mənfəətə dayalı dünyaya bağlılığını tənqid edir və bu dünyəvi istəklərdən uzaq durmağı tövsiyə edir.

چون در دکان حرص و آز و شهوت بسته ای

زین تجارت نیستت یک حبه خسران غم مخور

Bu ticarətdən sənə bir qəpiklik ziyan olmaz, kədər çəkmə.

Çünkü sən ehtiras, arzu və istək dükanında qapalısan [6, s. 43]

Beytin birinci misrasında "حرص و آز و شهوت" (hirs, arzu və istək) ifadəsi üç həmcins üzvdən ibarətdir. Buradakı "حرص" (hirs), "آز" (arzu) və "شهوت" (istek) bir-biri ilə sinonim olan və insanın dünyəvi arzularını təmsil edən üç anlayışdır. Bu üç söz bir yerdə işlənərək, insanın mənfi, materialist istəkləri və ehtiraslarını simvollaşdırır. Beytin ikinci misrasında isə "تجارت" (ticarət) və "خسران" (ziyan) sözləri arasında bir əlaqə var. Burada, "ticarət" və "ziyan" bir növ ziddiyyət təşkil edir, çünki ticarət müsbət, mənfəət əldə etmək kimi başa düşülür, lakin burada o, mənfi nəticələri vurğulamaq üçün istifadə edilir.

چو شمع در شب تاریک غم مخور

که با فروغ خود دگر را روشنی بخشد

Qaranlıq gecədə şam kimi olma, kədər çəkmə,

Çünkü öz işığı ilə başqalarına işıq saçır [3, s. 90]

Bu beytdə "غم" (kədər) və "روشنی" (ışık) sözləri bir-birinə qarşılıqlı mənada istifadə edilmişdir. Burada "kədər" və "ışık" ziddiyyətli anlayışlardır, amma Nəsimi, insanın öz qaranlığından (yəni mənəvi çətinliklərindən) keçərək başqalarına işıq, ümid və rahatlıq verməsini vurğulayır.

Bu cür həmcins üzvlərdən istifadə, Nəsiminin fəlsəfi fikirlərini daha təsirli şəkildə ifadə etməyə kömək edir. Arzuların, ehtirasların və ticarətin birləşməsi, insanın mənəvi və əxlaqi zəifliklərini göstərən bir vasitə kimi funksionallıq təşkil edir [7, s. 133].

Nəticə. Nəsiminin farsca "Divan"-ında həmcins üzvlərin istifadəsi onun şeirindəki poetik və fəlsəfi dərinliyini əks etdirən mühüm bir ünsürdür. Həmcins üzvlər, əsasən sinonim və müqayisəli

mənalarla, Nəsiminin poetik dünyasında mənəvi və ilahi birləşmənin ifadəsi kimi istifadə olunur. Bu cür struktur, şairin poetikasında həm simvolik, həm də fəlsəfi bir rola sahibdir və bədii ifadə vasitələri arasında xüsusi yer tutur.

Şair, həmcins üzləri istifadə edərək, insan ruhunun ilahi eşq və vahidlik kimi mövzularla necə əlaqə qurduğunu göstərir. Bu strukturların hər biri, bir-birini tamamlayan və əlaqələndirən elementlər kimi işləyərək, həm mənəvi birlik, həm də Tanrıya olan bağlılıq hissini vurğulayır. Nəsimi, dilin qrammatik xüsusiyyətlərini ustalıqla istifadə edərək, bu dərin mənə qatlarını ortaya qoymuşdur.

Nəsiminin farsca “Divan”ında həmcins üzlərin istifadəsi yalnız qrammatik bir xüsusiyyət olaraq deyil, həm də şairin fəlsəfi baxışlarını, mənəvi dünyasını və ilahi eşqə olan bağlılığını əks etdirən bir vasitə kimi qiymətləndirilməlidir. Bu xüsusiyyətlər, Nəsimi şeirinin estetik və məzmun baxımından zənginliyini artırır və onun şeirinin universallığını və müasirliyini bir daha ortaya qoyur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan Dilinin Tarixi, I hissə. Bakı, 1979.
2. Məhəmmədzadə Həmid. Seyyid İmadoddin Nəsimi, Divan-e Farsi. Tehran, 2005.
3. Jalali Pəndəri. Zindagi va Ash'ar-e Seyyid İmadoddin Nəsimi. Tehran, 2005.
4. Məmmədov M. Dilçiliyə Giriş. Bakı, 2017.
5. Əlibəyli Ş. Nəsiminin farsca “Divan”ının özəllikləri. Bakı, 2019.
6. Vəyis Dəğirmənçay. İmadüddin Nəsimi və Farsça Divanı. İstanbul, 2000.
7. Azərbaycan Əlyazmaları Dünya Kitabxanalarında. IV Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, Bakı, 2019.

FEİLİ SOMATİK FRAZEOLÖGİZMLƏR

Zeynab Əhmədova

Baş müəllim

Sumqayıt Dövlət Universiteti

zeyneb.ehmedova@sdu.edu.az

Abstract

Verbal somatic phraseologisms

This article examines somatic phraseologisms in English and Azerbaijani, focusing on their structural, semantic, and functional characteristics. It highlights that somatic phraseologisms, particularly verbal ones, are more frequent than nominal ones in both languages. These expressions enhance speech expressiveness, often acquiring metaphorical meanings beyond their literal interpretations.

The study identifies commonly used somatic components such as *head*, *eye*, *hand*, *heart*, and *face* in both languages. English phraseologisms frequently involve auxiliary verbs like *to be* and *to have*, while Azerbaijani phraseologisms sometimes incorporate unique cultural references. Despite some structural similarities, differences exist in word order, lexical choices, and expressiveness.

A key finding is that the semantic development of phraseologisms is shaped by cultural and linguistic factors. While some expressions have direct equivalents in both languages, others differ significantly in meaning and usage. The study also emphasizes the importance of phraseologisms in enriching language and communication, illustrating how they reflect cultural worldviews.

By comparing these linguistic units, the article provides insights into the deeper connections between language, thought, and culture, demonstrating the role of somatic phraseologisms in shaping expressive communication in both Azerbaijani and English.

Keywords: *somatic phraseologisms, idiomatic expressions, linguistic comparison, cultural semantics, English-Azerbaijani phraseology.*

Giriş. Dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dillərində də feili somatik frazeologizmlər ismi somatik frazeologizmlərə nisbətən daha çoxdur.

İngilis dilində feili somatik frazeologizmlər ismi somatik frazeologizmlərlə müqayisədə daha sadə quruluşa malik olur. Belə ki, feilin cümlədə əsas sintaktik vəzifəsi xəbər funksiyasıdır. Həmin vəzifəni yerinə yetirdiyi hallarda feil əlaqəyə girdiyi sözlərlə ifadə olunmuş sintaktik münasibətlərini saxlayır. Həmin münasibətlərin sayı çox deyil.

Müxtəlif fikirləri bütün incəliklərinə qədər obrazlı, həm də emosional və yığcam vermək üçün feili somatik frazeologizmlər danışqda çox geniş imkanlar açır. Adi vəziyyətdə heç bir ekspressivliyə, ifadəliliyə malik olmayan sözlər işləndiyi yeni birləşmələrdə çox vaxt gözlənilmədən başqa mənə kəsb edir və nəticədə təsirli ifadə vasitələrinə çevrilir. Buna görə də bir çox hallarda bir somatik feili birləşmənin bir neçə mənası olur, yaxud eyni tərkib mətndəki mənasından asılı olaraq həm somatik frazeologizm, həm də sərbəst somatik söz birləşməsi kimi çıxış edir.

Əsas hissə. Aparılan tədqiqatlardan da görünür ki, dildəki somatik feili frazeoloji birləşmələrin ismi tərəfi insan bədəninin müxtəlif üzvlərini bildirən sözlərdən, bir hissəsi isə müxtəlif isimlərdən ibarətdir. Birinci qrupa daxil olan somatik frazeoloji birləşmələr ən çox “*baş*, *göz*, *əl*, *ürək*, *üz*” somatizmləri ilə formalaşmışdır.

İngilis dilində somatik frazeoloji birləşmələrin yaranmasında bu somatizmlərlə *to be* və *to have* feilləri mühüm rol oynayır: “*to have a finger in the pie*” (*bir işdə barmağı olmaq*). Bu somatik frazeologizmlərin ümumi semantikasi onun onomasioloji tərkib hissələri ilə semantik tərkib hissələri arasındakı ziddiyyətə əsaslanır. Belə ki, burada formal olaraq, motivlənmə cəhətindən insanın bədən üzvlərindən ən kiçik hissəsinin “*fəaliyyətindən*” söhbət gedir, amma faktiki olaraq

yenə də məcazi mənada birləşmənin təmsil etdiyi işin normal gedişindəki pozuntuda “barmaq”la təmsil olunan şəxsin mənfi fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Halbuki, somatik frazeoloji birləşmədə bu barədə heç nə deyilmir. “To lift (move, raise, stir) finger” (əlini ağdan-qaraya vurmamaq, barmağını belə tərپətməmək). Əvvəlki somatik frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq, bu somatik frazeoloji birləşmədə həm feili, həm də ismi tərkib hissələrinin müstəqil mənalarına istinad olunur. Bununla belə, birləşmənin frazeoloji mənasına tərkib hissələrində olmayan obrazlılıq xasdır [2, s.40].

Biz ismi somatik frazeoloji birləşmələrdən danışarkən qeyd etdik ki, bunların çoxu somatik frazeoloji birləşmə yaratmaqda fəaldırlar. Feili somatik frazeoloji birləşmələrin əhəmiyyəti təkcə onların funksional və semantik vəzifələri ilə məhdudlaşır.

“To close one’s eyes (gözünü yummaq)”. Bu somatik frazeologizmin onomosioloji və semantik paraleli Azərbaycan dilində zaman göstəricisidir (məsələn, *O, gözlərini əbədi yumdu*). Zaman göstəricisi olmadıqda isə müvafiq söz birləşməsi adi, sərbəst söz birləşməsi kimi anlaşılmalıdır [1, s. 71].

“To hang (hang down) one’s head (başını aşağı salmaq, burnunu sallamaq, mısmırığını sallamaq)” somatik frazeoloji birləşməsinin tərkib hissəsinin iki variantda işlənməsi nəzəri cəlb edir: *hang/hang down*. Onu da demək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan dilində eyni məzmununda olan somatik frazeoloji birləşmədə “aşağı salmaq, sallamaq” feili də vektor münasibəti bildiren (yəni, leksik mənasında istiqamət məzmunu olan) feillərdir. Amma “sallamaq” feili somatik frazeoloji birləşmədə istiqamət məzmunlu zərflə işləndiyi halda (*burnunu sallamaq, mısmırığını sallamaq*), *sallamaq* feili həm bu cür, həm də istiqamət məzmunlu göstərici olmadan işlənir. Bu xüsusiyyət ingilis dilində “hang” feilinə də xasdır [1, s. 71].

İngilis və Azərbaycan somatik frazeoloji birləşmənin əsas təşkilediciləri arasında oxşarlıq göz qabağındadır: hər iki halda süni yolla müsbət təsir bağışlamadan söhbət gedir.

Azərbaycan dili frazeoloji materialında təkcə yeni feil işlənmir, həm də spesifik mənalı feil işlənir, bu isə, görünür, dildən xaric gerçəklik faktının adı ilə bağlıdır (bir kəsin gözüne zurna ilə kül üfürmək). Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində “zurna” sözü təkcə müəyyən nəfəsli çalğı alətinin adını bildirməyib, danışığa, nitqə müəyyən bir kobudluq, vulqarlıq da verir.

Beləliklə, “zurna” sözü “üfürmək” feili ilə birlikdə işləndiyi frazeoloji birləşməyə yeni bir keyfiyyət vermiş olur [3, s. 92].

Bununla belə, demək lazımdır ki, ingilis və Azərbaycan frazeologizmlərinin əsas təşkilediciləri arasındakı bu kimi fərqlər ekspressivliklə məhdudlaşır, həmin frazeoloji birləşmələrin əsas məcazi mənası (süni yolla böyük təsir bağışlamaq meyli) olduğu kimi qalır. “To cast (make) sheeps eyes at smb. / to make goo-goo eyes at smb. (bir kəsi gözləri ilə yemək)” somatik frazeoloji birləşməsi də maraqlı ifadələrdəndir. Belə ki, ingilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji birləşmələrində “göz” anlayışı iştirak etsə də, müvafiq sözlərin (*eye-göz*) leksik əhatəsi başqa-başqadır; Azərbaycan dilindəki həmin somatik frazeoloji birləşmədəki belə bir aidyyət ümumiyyətlə yoxdur. Həmin xüsusiyyət feili təşkiledicilərin seçilməsində də özünü göstərir. İngilis dilində “cast (make)”, Azərbaycan dilində “yemək”. Belə ki, görürük ki, ingiliscə və azərbaycanca frazeoloji obrazlar tamamilə başqa-başqadır [2, s. 42].

Feili somatik frazeologizmlərin birinci tərəfi həmişə feil, ikinci tərəfi isə, əsasən isimlə ifadə olunduğundan onlarda ümumi məna, komponentlərin bütövlükdə mənasından və sintaktik quruluşundan asılı olur, predikativ səciyyə daşıyır. Bu əlamətlər içərisində bizi predikativlik daha çox maraqlandırır, çünki tərkibində feillərin iştirak etdiyi somatik frazeologizmlərin predikativliklə əlaqəsi onların struktur-semantik səciyyəsi sayılır. Predikativlik əlamətindən çıxış etdikdə həm də frazeoloji vahid anlayışını geniş başa düşürük, belə ki, buraya frazeoloji birləşmə və frazeoloji qovuşma ilə yanaşı, həm də paremioloji vahidləri, qanadlı sözləri, aforizmləri də qəbul etməli oluruq.

Feili somatik frazeologizmlərin qrammatik quruluşu hər bir dilin daxili qanunauyğunluqlarına müvafiq şəkildə formalaşdığından onların tərkibindəki sözlərin sıralanması və feilin mövqeyi də müxtəlif olur. Məsələn, *to fall on one’s feet (ayağına düşüb yalvarmaq)*; *to twiddle one’s thumb (əl-əl üstündə oturmaq)*; *to have a bone in one’s throat (boğazında sümük*

qalmaq – zaraqatla); to twist smb. round one's little finger (barmağına dolamaq); to lift (raise) a finger (against smb.) (əl qaldırmaq); put one's finger in (into) smb's pie (başqasının işinə qarışmaq); turn (twist, wrap, wind) smb around one's little finger (barmağına dolamaq); fall (land) on one's feet (çətinlikdən uğurla çıxmaq); find one's feet (həyatda özünə yer tapmaq); give a leg up to smb (kiməsə çətinlikdən çıxmaq üçün kömək etmək); throw oneself into smb's arms (kimdənsə ümid / pənah gözləmək); get smb well in hand (öhdəsindən gəlmək / əlində möhkəm saxlamaq); give a free hand (əlini boş buraxmaq); give (lend / stretch out) a helping hand to smb (əлиндən tutmaq); keep hands in pocket (tənbəllik etmək / əli cibində gəzmək) [1, s. 93].

Somatik frazeologizmlərin isim komponentlərinin çoxu, feil komponentlərinin isə hamısı dildə müstəqil işlənən sözlərdir. Məsələn, *bathe one's hands in blood* (əlini qana batırmaq); *thread on smb's neck* (üstündə yük olmaq); *hold one's tongue* (dilini saxlamaq); *pass through many hands* (əldən-ələ keçmək); *believe ones (own) eyes* (gözlərinə inanmaq); *burst upon the eye* (gözünə girmək); *collect eyes* (nəzərləri üstünə toplamaq, diqqətləri cəlb etmək); *see smth with smb's eyes* (başqasının gözləri ilə baxmaq); *be out at elbows* (kasıblamaq); *be all ears* (qulağı darı dəlmək, diqqətlə qulaq asmaq) [1, s. 73-74].

Feili somatik frazeologizmləri iki yerə bölmək olar: 1) metaforik idiomatik birləşmələr (*tamah dişini çəkmək*, *başqasının altına yastıq qoymaq* və s.); 2) adla feilin birləşməsindən, komponentlərinin frazeoloji cəhətdən bağlı leksikləşmiş, tək bir sözlə əvəz edilən, bir məfhum ifadə edən, hazır vəziyyətdə təqlid edildiyinə görə frazeoloji və sintaktik vahidlərə yaxınlaşan sabit söz birləşmələri. Bu birləşmələr Azərbaycan dilində nominal-feili sabit söz birləşmələri adlandırılır [2, s. 54].

Azərbaycan dilində ad komponenti əvvəldə, feil komponenti isə ondan sonra gəlir (üzünə gülmək, *üzünə qapı çırpmaq*), ingilis dilində isə əksinə - feil+ad (*laugh in smb's face*; *to shut the door to smb's face*). Bu birləşmələr hər iki dildə predikativ semantikalı vahidlərdir [3, s. 94-95].

Müxtəlif fikirləri bütün incəliklərinə qədər, obrazlı, həm də emosional və yığcam vermək üçün feili somatik frazeologizmlər bədii dildə geniş imkanlar qazanır. Adi vəziyyətdə heç bir ekspressivliyə, ifadəliliyə malik olmayan sözlər düşdüyü yeni birləşmədə çox vaxt gözlənilmədən başqa məna kəsb edir və nəticədə təsirli ifadə vasitəsinə çevrilir:

“Qızın ona tərəf qəfildən baxmasından Baladadaşın ürəyi qırılıb lap qarnının dibinə düşdü” (Elçin).

“Eybi yox, vaxt gələr, düşərsən əlimə, ləzzətin nə olduğunu Nadir qaqaşın sənə anladır” (Anar).

“Sən həyasızlaşıb lap üzümə durmusan” (Əfqan) [3, s. 95]

Dilçilikdə mövcud olan fikrə görə, sözlər çox vaxt qrammatik və sözyaratma vəzifəsini də daşıyır. Bu vəzifəni daşımağa bir növ “adət etmiş” sözlər, getdikcə öz leksik mənasından uzaqlaşır, dilin müəyyən inkişaf mərhələsində isə köməkçi sözə və ya şəkilçiyə çevrilir. Dilçilik tarixində bu, artıq faktlarla təsdiq edilmişdir. Bu cür funksiyanı yerinə yetirən sözlər müxtəlif nitq hissələrinə məxsus ola bilər. Lakin belə bir vəzifə daşıma qabiliyyəti feillər üçün daha xarakterikdir. Ona görə də feili birləşmələrin əksəriyyətinə sabitlik xas olsa da, onları frazeoloji birləşmələrdən fərqləndirmək lazımdır.

Nəticə və elmi yenilik. Feili somatik frazeoloji birləşmələrdəki feillər uyuşduğu, qovuşduğu və ya birləşdiyi sözlə birlikdə daşlaşma prosesi keçirmişdir. Əgər feildə bu və ya digər kateqoriyanın şəkli əlaməti varsa, bu o deməkdir ki, somatik frazeoloji birləşmə məhz feilin həmin formal əlaməti ilə birlikdə digər sözlə birləşməsi nəticəsində yaranır.

Amma onun da demək lazımdır ki, somatik frazeoloji birləşmə üçün feillər seçilərkən onların hansı leksik mənaları olması ilə yanaşı, hansı qrammatik formada və ya mənada olması da əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, feilin inkar forması ilə düzələn somatik frazeoloji birləşmə təsdiq forması ilə düzələ bilməz.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müvafiq olaraq, bu məqalənin elmi yeniliyi genetik cəhətdən əlaqəsi olmayan və qrammatik cəhətdən müxtəlif ingilis və Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin, yəni feili somatik frazeoloji vahidlərin elmi-praktik materialının cəlb edilməsi ilə

müəyyən edilir, çünki belə müqayisəli tədqiqat həm elmin özü, həm də tətbiqi və praktiki baxımdan dəyərli nəticələr verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyasının əsasları. Bakı: Nurlan, 2008, 274 s.
2. Hacıyeva Ə.H. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr. Bakı: Nurlan, 2007, 347 s.
3. Hacıyeva Ə.H. Somatizmlər, somatik frazeologizmlər və sərbəst somatik birləşmələr (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) // ADU-nun "Elmi əsərləri"nin xüsusi buraxılışı. Bakı: 2005

ALMAN DİLİNİN NƏZƏRİ FONETİKASININ SAHƏLƏRİ

Əsli Piriyeva

Baş müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

Aysel Dadaşova

Bakı Dövlət Universiteti

aysel.dadashova@list.ru

Abstract

Types of theoretical phonetics of the german language

In the last few decades, the science of the phonetic aspect of language has developed so strongly that today some independent approaches have developed into scientific fields such as general phonetics and special phonetics, which in turn are divided into synchronous and diachronic phonetics. Synchronous phonetics has several directions: acoustic, articulatory, functional, perceptual, practical and theoretical. Practical phonetics, in turn, is divided into two main areas: one is pedagogical, the second is technical application. Pedagogical phonetics refers to language and speech lessons in general schools or in various institutions for the disabled. This area can also be called the teaching of phonetics. It includes psychophonetics, phonopedics, speech therapy, speech therapy and various forms of aphasia, teaching the deaf and dumb and speech teaching, and speech training on radio, television and stage.

Keywords: *theoretical phonetics, general phonetics, special phonetics, synchronic phonetics, diachronic phonetics.*

Giriş. Son bir neçə onillikdə dilin fonetik tərəfi ilə bağlı elm güclü inkişaf etmişdir ki, bu gün bəzi müstəqil yanaşmalar ümumi fonetika, xüsusi fonetika kimi elm sahələrinə çevrilmişdir ki, onlar da öz növbəsində sinxron və diaxronik fonetikaya bölünürlər. Sinxron fonetikanın bir neçə istiqaməti var: akustik, artikulyasiya, funksional, qavrayış, praktiki və nəzəri. Praktiki fonetika, öz növbəsində, iki əsas sahəyə bölünür: biri pedaqoji, ikincisi isə texniki-tətbiqi. Pedaqoji fonetika ümumtəhsil məktəblərinə və digər dil, nitq dərslərinə aiddir. Bu sahəni fonetikanın tədrisi də adlandırmaq olar. Buraya psixofonetika, fonopediya, loqopediya, loqopediya və afaziyanın müxtəlif formaları, kar və lallaların tədrisi və nitq tədrisi və radio, televiziya və səhnədə nitq təlimi daxildir. Fonetika dərslərində xarici dillərin tədrisi xüsusi yer tutur. O, iki istiqamətdə aparılmalıdır:

a) Hədəf dili ilə ana dili arasında fərqli və oxşar xüsusiyyətləri müəyyən etmək məqsədi ilə münaqişəli. Fonetikanın bu alt sahəsinə münaqişəli dilçiliyinin alt sahəsi kimi baxılmalı olan "münaqişəli fonetika" termini deyilir. Münaqişəli fonetika didaktik məqsədlər güdür, ana dilinin və öyrəniləcək dilin fonetik quruluşundakı fərqli və oxşar cəhətləri araşdırır. Bu, münaqişəli fonetikanı müqayisəli fonetikadan fərqləndirir ki, bu da yalnız genetik cəhətdən əlaqəli dillərin müqayisəsi ilə məşğul olur.

b) Münaqişəli fonetikanın başqa bir qolunu, təzadlı fonetikanı ayırmaq olar ki, o da qarşısına xarici dillərin tədrisində ilk növbədə tələffüz xətlərinə səbəb olan təzadları tapmaq vəzifəsini qoyur. Fonetikanın bu bölgüsü müasir dövrdə əksər fonetiklər tərəfindən qəbul edilir [3, s. 57].

Əsas hissə. Ümumi fonetika ümumi problemlərlə (yalnız müəyyən bir dilin səsləri ilə deyil) məşğul olduğu baxımından ümumi dilçiliyin mühüm bir sahəsidir. Dünya dillərində səs əmələ gəlməsinin ümumi fonetik xüsusiyyətlərini, ümumi qanunauyğunluqlarını araşdırır. Ümumi fonetika üçün iki cəhət böyük əhəmiyyət kəsb edir: 1. Ümumi səs qanunları. 2. Səs qanunlarını öyrənmək üçün metodiki suallar.

Həm birinci, həm də ikinci aspekt təbiət və ictimai elmlərdə ümumi, nəzəri və metodoloji məsələlərlə bağlıdır.

Ümumi fonetika öz obyektini təsvir etmək üçün nəzəri-fəlsəfi elm sahələrinin işləyib hazırladığı vasitə və üsullardan istifadə edir.

Ümumi fonetika səs əmələ gəlməsinin akustik-artikulyasiya əsaslarını izah edir, bu və ya digər dilin artikulyasiya bazasının necə təşkil olunduğunu müəyyən edir. Bütün dillərdə sait və samitlərin olması haqqında ümumi fonetikanın müddəaları, nitq zəncirində samitlərin yaxınlığında saitlərin heca nüvəsini təşkil etmə qabiliyyəti, fonemlərin və prodik hadisələrin təsnifatı prinsipləri haqqında, ziddiyyət prinsipləri, fonoloji sistemlərdə təzahür ümumi fonetik məna daşıyır.

Ümumi fonetika dünya dillərinin əksəriyyətində müşahidə olunan universal fonetik qanunları öyrənir. İmtahan üsullarının inkişafı ümumi fonetika üçün də böyük maraq doğurur. Fonetikanın yaranmasından bəri dillərin fonetik tərəfini öyrənmək üçün uğurla istifadə olunan metodlar işlənib hazırlanmışdır. Buraya nitqin səs sistemlərinin tədqiqinin somatik, riyazi-statistik, akustik-artikulyasiya üsulları daxildir. [2, s. 125]

Xüsusi fonetika müəyyən bir dilin fonetik tərəfinin sualları ilə məşğul olur: alman, rus, Azərbaycan və s.

Alman fonetikasısı alman dilçiliyinin bir qoludur. Mühəribədən əvvəlki Almaniyada bu dil intizamının yaradıcıları E.Sievers, Th.Siebs, H.Paul; (1937): H.Klinghardt (1927) və başqalarıdır. H.H.Wängler (1967), E.Zwirner (1982), H.Blühme (1975) və bir çox başqaları xarici almanşünaslığa böyük töhfə vermişlər. Rus germanistləri L.R.Zinder, O.Ç.Zaxer, O.J.Nork, F.Y.Veysəlov və başqalarının alman fonetikasının praktiki və nəzəri problemlərinin işinə verdiyi töhfələr böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusi fonetika dilin müəyyən zaman səviyyəsindəki fonetik tərəfini başqa zaman dövrlərinə girmədən, tədqiqat obyektini seçdikdə sinxron yönləndirilir. Lakin fonetika dilin səs sistemini ən azı iki zaman səviyyəsindən tədqiq etdikdə diaxronik yönləndirilir. Həm sinxron, həm də diaxronik yanaşmalar fonetik hadisələri fonoloji vahidlər sistemini xarakterizə edən əks əlaqələr kontekstində araşdırır. Bu, tarixin bu nöqtələrini təsviri və tarixi perspektivlərdən fərqləndirir. [4, s. 79]

Sinxron fonetika fonetik hadisələrə onların müəyyən bir müddət ərzində qarşılıqlı əlaqəsi nöqtəyi-nəzərindən baxır, təsviri fonetika isə onların sistem münasibətlərinə və funksiyalarına toxunmadan fonetik faktların izahı ilə məşğul olur.

Diaxronik fonetika səs dəyişikliyinə iki nöqtəyi-nəzərdən araşdırır: 1. Ayrı-ayrı sözlərin səsində müşahidə oluna bilən səs dəyişikliyi. məsələn, qədim yüksək alman dilində [Lerche] sözündəki kök sait uzun idi, bu gün bu sözdə qısadır. Qədim yüksək alman dilində uzun [e:] və qısa [ɛ] var idi, onlar yeni yüksək alman dilində qorunub saxlanılmışdır, lakin onların ayrı-ayrı sözlərdə istifadəsi dəyişmişdir.

Alman fonetikasısı artikulyar səslərin tədqiqatlarında düzgün bir ənənəyə malikdir. İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl Almaniyada fonetikanın tarixi fonetikanın artikulyar əsaslarının ətraflı təsviri ilə xarakterizə olunur. Artikulyasiya fonetikasısı artikulyasiya aspektini araşdırır. Bəzi tədqiqatçılar artikulyasiya fonetikasının üstünlüyünü vurğulayırdılar. Bəzi tədqiqatçılar artikulyasiya yanaşmasının üstünlüyünü vurğulayaraq, “fonetika” terminini “laterika” ilə əvəz etməkdə ısrarlı idilər (G. Forchhammer, 1951). İsveçli fonetik B.Malmberg bu mövqeyə qarşı çıxıb və sualı verib, eşidilməyən səslərin mümkün olub-olmaması və şifahi ünsiyyətin akustik effekt olmadan necə baş verə biləcəyini. Sözsüz ki, artikulyasiya tərəfinin əhəmiyyətini inkar etmək olmaz, lakin bu o demək deyil ki, artikulyasiya aspekti özlüyündə linqvistik ünsiyyət üçün kifayətdir. Artikulyasiya fonetikasısı insan bədəninin orqanlarının yeni səsə istehsalında, ağciyərlərdən üz əzələlərinə qədər iştirakının artikulyasiya əsasını öyrənir. Alman səslərinin artikulyasiya təsvirinin gözəl nümunələri O. Jespersen və H. H. Vanqlerin əsərləridir. [5, s. 86]

Fonetika üzrə kitabların əksəriyyəti, xüsusilə XX əsrin 60 -cı illərinə qədər, artikulyar fonetika məlumatlarına əsaslanır. Son zamanlar artikulyasiya fonetikasında yeni istiqamətlər üzə çıxıb ki, burada yeni tədqiqat metodlarından istifadə edərək səsə formalaşmasında qırtlağın rolu araşdırılır. Son onilliklərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ayrı-ayrı səslər öz tonlarını və format strukturunu əvvəlki kimi nəzərdə tutulan qırtlaqda tapırlar. Bu məlumatların iqtisadi və səmərəli ötürülməsinin praktiki probleminin həllinə, informasiya kanallarının sıxlaşdırılmasına gətirib

çıxarır. Lakin bu gün alman fonetikasi fonetikanın artikulyasiya tədqiqatları sahəsində dərin biliklərə malikdir.

Səsin öyrənilməsinin ikinci ən vacib aspekti-əsas aspekt kimi artikulyasiya aspektinə bağlı olan "akustik fonetika" adlanan akustik tədqiqat metodudur. Nitq vahidləri səsdə təcəssüm edilmişdir və səslər öz təbiətinə görə fiziki hadisələrdir. Səslərin keyfiyyəti onların eşidilməsindən asılıdır. Danışqı səslərinin keyfiyyət və kəmiyyətini öyrənən cəhət "akustik fonetika" adlanır. Akustik fonetika bütövlükdə səsin fiziki strukturunun öyrənilməsi ilə məşğul olur və buna görə də akustik fizika ilə yaxından əlaqələndirilir.

Nəticə və elmi yenilik. Akustik fonetikanın məqsədi fiziki hadisələr kimi titrəmə hərəkətlərindən başqa bir şey olmayan nitq səslərinin fiziki xüsusiyyətlərini öyrənməkdir.

Akustik fonetikanın inkişafı üçün H.Fant, R.Yakobson və onun həmkarları H.Unxoyer, A.V.İsaçenko, Q.Flanagan və s. əsərlər əsas əhəmiyyət kəsb edir.

Qulaq fonetikasi. Qulaq fonetikasi və ya qavrayış fonetikasının əsas sualı dinləyicinin danışanın yaratdığı nitqləri niyə belə qavraması, bu xəbərin maddi qabığını mükəmməl şəkildə əks etdirən analoquunu beynində hansı şəraitdə tapması və ya necə tapmasıdır və ya o, dil vahidinin həyata keçirilməsinin müxtəlif formalarını necə müəyyən edir [1, s. 107].

Qavrayış fonetikasi səs tədqiqatının az araşdırılmış sahəsidir, məqsədi dil daşıyıcısının eşitmə mexanizmini təsvir etməkdir. Dil baxımından fərqli vahidlər də fərqli şəkildə qəbul edilir. Dil baxımından eyni olan heç vaxt linqvistik olaraq iki fərqli funksiyanı yerinə yetirə bilməz. Rabitə nəzəriyyəsinə görə, qavrayışın məqsədi ötürülən məlumatı deşifrə etməkdir. Bunu eşitmək, anlamaq və dərk etmək lazımdır. Beləliklə, qavrayış kommunikasiyanın əsası alınan informasiyanın arxetiplə eyniləşdirilməsidir. Bu uşaqlıqdan tətbiq olunur, daha sonra avtomatlaşdırılır və insanların gündəlik həyat normasına çevrilir.

Qavrayış olmadan anlaşma mümkündür, lakin bunun əksi mümkün deyildir. Qavrayış fizioloji deyil, fonetik bir prosesdir, çünki bu dilin dil sistemi tərəfindən müəyyən edilir.

Qavrayış fonetikasının mübahisəli məsələlərindən biri deşifrənin ən kiçik vahidinin nə olması, deşifrənin hansı şəraitdə baş verməsidir. Burada müxtəlif fikirlər var. Şübhəsiz ki, insan beynində dilin bütün leksemləri ola bilməz. Bu, yalnız səslərin mənasız birləşmələrinə əsaslandığını fərz etsəydi, məqbul olardı. Telefonda səslərin artikulyasiya cədvəlini nəzərə alaraq buna özünü inandırmaq olar.

Qavrama xüsusiyyətlərinin tədqiqi son vaxtlar çox diqqət çəkir. Burada vəzifə eşitmə və anlamanın linqvistik əsaslarını işləyib hazırlamaqdır. Son onilliklərin mübahisələri onu göstərir ki, identifikasiya və differensiasiya eşitmə zonaları vasitəsilə həyata keçirilir.

Funksional fonetika (fonologiya). Fonetika və fonologiya səsin öyrənilməsinin müxtəlif aspektləridir. Məqsədin təyin olunmasından asılı olaraq, bu və ya digər aspekt tədqiqatda üstünlük təşkil edə bilər. Linqvistikada funksional fonetika da fonologiya (fonoloji dəyərlər haqqında təlimlər) adlanır. Məsələn, [e:] və [ɛ:] alman dilində fonoloji vahidlərin yerləşmə prinsipləri, habelə fonetik fəaliyyətin digər məsələləri müzakirə olunur. Funksional fonetika səslərin fonemlərinin maddi simvolları olması, onların variantlara qruplaşdırılan müəyyən fiziki xassələrə malik təzahürlər olması ehtimalından başlayır. Fonemlərin sayı dildən dilə çox dəyişir. Alman dilində 40, Azərbaycan dilində 33, ingilis dilində isə 44 fonem sistemi var. Fonemlərin fiziki mahiyyəti fonetik maddədir. Fonemlər sözləri və söz formalarını qurmaq və fərqləndirmək üçün istifadə olunur və fərqləndirici xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Edith Zeile. Deutsche Phonetik für Ausländer. Deutschland: 2017, 202 s.
2. Otto Bremer. Deutsche Phonetik. Deutschland: 1893, 234 s.
3. Tscherkun E J. Theoretische phonetik der deutschen sprache. Moskva: 2013, 211 s.
4. Veysəlli F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: 1943, 249 s.
5. Veysəlli F. Alman dilinin fonetikasi. Bakı: 1980, 268 s.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Севиндж Мамедова

Преподаватель

Бакинский Славянский Университет

Xülasə

Milli məktəblərdə rus dilinin tədrisi metodikası

Milli məktəblərdə rus dili tədrisinin metodikası şagirdlərin mədəni və dil xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Belə məktəblərdə rus dili müxtəlif etnik qruplar arasında əlaqə rolunu oynayır və onun öyrənilməsi şagirdlərə dil maneələrini aşmağa və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Əsas aspektlərdən biri uşaqların bilik səviyyəsinə və ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış tədris materiallarının istifadəsidir, eyni zamanda onların etno-mədəni mənsubiyyətini də nəzərə alır. Oyunlar, dialoqlar, layihələr və praktiki tapşırıqlar kimi aktiv tədris metodlarının tətbiqi, öyrənməyə maraq və motivasiya yaratmaq üçün vacibdir.

Multimedia və didaktik vasitələrin istifadəsi tədris prosesini daha maraqlı və əlçatan edir. Məsələn, video və audio materialları, dinləmə qabiliyyətini yaxşılaşdırır və tələffüz bacarıqlarını inkişaf etdirir. Yazı, oxuma və tərcümə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir, bu da dilin kompleks şəkildə öyrənilməsinə təmin edir.

Açar sözlər: *metodika, tədris, rus dili, milli məktəb, bilinqvizm.*

Abstract

Methods of Teaching Russian Language in National Schools

The methodology of teaching Russian in national schools requires consideration of the cultural and linguistic characteristics of students. Russian in such schools acts as a connecting link between different ethnic groups, and its study helps students overcome language barriers and develop communication skills. One of the key aspects is the use of adapted teaching materials that match the level of knowledge and needs of the children, while also taking into account their ethnocultural background. Active teaching methods such as games, dialogues, projects, and practical assignments should be applied to create motivation and interest in learning the language.

The use of multimedia and didactic materials makes the learning process more engaging and accessible. For example, video and audio materials help improve listening comprehension and develop pronunciation skills. It is also important to focus on developing writing, reading, and translation skills, which contributes to a comprehensive mastery of the language.

Keywords: *methodology, teaching, Russian language, national school, bilingualism.*

В мировой практике каждый этап социального развития связан с образованием. Этапы воспитания подрастающего поколения постоянно обновляются и изменяются. Возможно, некоторые общества не имеют достаточно ресурсов для проведения образовательной деятельности, но во всех обществах государственное образование безоговорочно занимает свою центральную роль в жизни.

В качестве понятия «образование» обозначает знания, необходимые для практической деятельности и представляет собой набор соответствующих навыков и компетенций.

На данном этапе, как в начальных, так и в высших образовательных центрах каждый педагог обязан нести творческую профессиональную ответственность за преподаваемый предмет, согласно требованиям обновленного Закона об образовании Азербайджанской Республики. Как и все предметы в школе, методика преподавания иностранных языков всегда была и будет ориентирована на требования мирового стандарта. Одним из главных условий, делающих предмет обучения иностранных языков необходимым, является то, что происходящие в обществе экономические и политические изменения не обходят стороной язык.

В силу различных исторических причин двуязычие (билингвизм) и многоязычие (полилингвизм) широко распространено во многих странах мира. Во времена СССР, двуязычность являлось нормой для республик представителей нерусских народов входящих в его состав, в том числе и в Азербайджане. Родной язык был обслуживающим общению внутринациональным языком. Русский был языком посредником, язык межнационального общения. Ведущая роль в формировании национально-русского двуязычия была отведена национальным школам, которые являлись призывниками реализовать равноправие языков. Родной язык учащиеся должны были знать в такой степени, чтобы пользоваться им во всех сферах общения, но в тоже время, внимание к родному языку не должно было нанести ущерб к изучению и успешному овладению, как можно более совершенно, русского языка.

Азербайджан в последние годы для решения проблемы недостаточного знания русского языка направляет все свои силы на поиски возможных путей решения задачи тесной взаимосвязи в преподавании родного и русского языка. Именно родной язык формирует сознание, первоначальное восприятие окружающего мира, родной язык является средством выражения мысли и знаний об окружающем мире. Только родной язык правильно, со всеми оценками выражает каждую мысль ребёнка, его чувства и движения души.

Коммуникативно-речевые задачи русского языка в национальных школах должны делать упор прежде всего на общеречевые умения.

Азербайджану, как одному из бывших постсоветских республик, для расширения всестороннего отношения с государствами мира необходимо прежде всего поднять уровень обучения иностранных языков, а также русского языка на новый уровень с использованием совершенно новых качественных методов в преподавании, чтобы соответствовать мировым стандартам.

Исследования показывают, что в обучение иностранных языков, в нашей стране, в последние годы, проводится большая работа в сфере образования и достигла больших прогрессов. Таким образом, в преподавание иностранных языков, как в средних школах, так и в высших учебных заведениях были проведены ряд научно-исследовательских работ и определены цели и задачи преподавания, подготовлены определяющие концептуальные документы.

Однако, сегодня исследователи выделяют важность роли лексики в изучении языка и преподавании, они сделали выводы, что лексика является важной частью в преподавании и расширяют границы исследования в этой области.

Некоторые основные вопросы, интересующие исследователей и преподавателей, все еще находятся в стадии решения.

Актуальность темы исследования.

Основная задача, стоящая перед начальными школами, обучение и подготовка маленьких членов общества к выходу в мир, а также овладение ими широким кругозором и интеллектом, что способствует к созданию более сильной и самоуверенной нации. Как известно, одним из основных компонентов компетентности и коммуникативности являются лексические навыки.

Роль русского языка в Азербайджане всегда была и остаётся весьма заметной и как дополнительного языка межнационального общения, и как, в первую очередь, средства для приобщения к действительно великой русской литературе и культуре.

В настоящее время в Азербайджане функционирует около 340 школ с обучением на русском языке, где учатся 140 тысяч детей. Более 15 тысяч граждан нашей страны получают образование на отделениях русского языка в вузах в Азербайджане.

Русский язык наравне с английским, приобрел статус международного языка, и возникла необходимость изучить его во всех тонкостях. Это сподвигло широкому изучению русского языка в нашей республике.

Эффективность изучения и преподавания русского языка – одна из главных задач, стоящих перед современной системой образования.

Таким образом, актуальной проблемой методики преподавания иностранного языка, в том числе и русского языка, которая до сих пор полностью решалась самостоятельно является обучение лексических единиц языка учениками в начальных и средних школах.

В национальной азербайджанской школе в процессе обучения русскому языку учителя используют специальным образом разработанный дидактический материал и разные комплексы упражнений, которые способствуют эффективному развитию языковой способности обучающихся начальной школы, а также формированию национальной языковой картины мира, представлений о ценности языка и культуры своего народа и народов мира, воспитанию национального самосознания.

В школе с традиционными азербайджанскими компонентами образования учителя начальных классов на уроках русского языка выбирают различный материал с этнокультурной тематикой (лексический минимум и тексты). Учителя начальной школы, анализируя учебно-методический комплекс по русскому языку, учитывают методы современной педагогики и возрастной психологии, потому что невозможно реализовать этнокультурный компонент обучения русскому языку без дополнений в содержании и средствах обучения.

Методика обучения русскому языку в начальных классах азербайджанской школы содержит не только этнокультурный компонент, но также предполагает изучение лексики и сведений об истории, быте, традициях и культуре других народов страны и мира.

Так, на уроках русского языка, решая грамматические задания, младшие школьники изучают азербайджанский детский фольклор, колыбельные песни, словесные игры и др. В этом также помогают небольшие прозаические и поэтические произведения на родном языке. Содержание таких тематических произведений воспитывает в младших школьниках чувства патриотизма и толерантности к другим народам.

Методика преподавания русского языка – это педагогическая наука о языке, грамматике, о художественных произведениях как учебном предмете, о путях её преподавания (деятельность учителя по управлению учебным процессом) и изучения (деятельность ученика по приобретению знаний, навыков и умений). Она определяет цель и задачи преподавания в школе.

Существует очень простая методика, позволяющая в любом классе начать эффективное обучение русскому языку. Эта методика не нова, она более традиционна, чем можно представить на первый взгляд. Первым делом не нагружать учащихся непосильными по объему и сложности материалами. Второе с помощью уроков повторения добиться полного усвоения тем на уроках. При усвоении и повторении происходит работа над произношением, правописанием, усвоением словаря, запоминанием конструкций предложений.

В педагогике, наглядность считается одним из основных назидательных принципов, который помогает строить обучение на конкретность образов, непосредственно воспринимаемых учащимися. При помощи этой техники у учащихся развивается и активизируется работа воображения, при котором рождается нужные ассоциации. В русском языке при помощи наглядных пособий, учителю легче будет донести детям данную тему. В начальных классах без наглядных пособий не обойтись. Картинки фруктов, овощей, мебель, животные, правило безопасности дает детям легче понять их сущность и потребность в обществе и в быту. [320 с.]

Интерес к урокам формируется содержанием учебного материала, организацией учебной деятельности учащихся.

К сожалению, в настоящее время не все нерусские учащиеся владеют русским языком в такой мере, чтобы суметь говорить правильно, пересказать, свободно высказаться. Поэтому на учителей ложится ответственность упорно работать, для того чтобы преподнести и

обучить русский язык более доступными способами. В условиях национальной школы мы нередко сталкиваемся с эмоциональной восприимчивостью учащихся к восприятию языка, учащихся, воспитываемыми в не русскоговорящих семьях. Причина этого заключается, прежде, всего, в языковой сложности и слухового восприятия (не понимания) прилагаемого для изучения текста. Текст, в котором непонятно большинство слов не может быть душевной воспринять при чтении. Для преодоления эмоциональной восприимчивости можно использовать возможности зрительной и слуховой наглядности, но, главное, необходимо большое внимание уделять самому художественному слову. Для того чтобы учащиеся смогли понять данный текст учителя должны работать с детьми еще в младших классах. Детей нужно потянуть с ранних лет. Достигая подросткового возраста, они без каких-либо препятствий смогут свободно читать, говорить и понимать речь. Так же они смогут свободно проанализировать разговор.

Одновременное владение учащимися русского и родного языка, дает возможность сопоставлять эти два языка, широкое использование методических возможностей заложенные в связях двух близких друг другу предметов, в особенности возможность переноса знаний и умений при изучении русского языка как второго языка. Методика преподавания русского языка в национальной школе тесно связана с со смежными науками: методикой преподавания родной литературы, языкознанием, педагогикой, психологией, эстетикой. [217 с.]

Русский язык как предмет школьного образования – явление многоаспектное, и контакты его с другими предметами обнаруживаются не только в содержании. Русский язык, например, служит инструментом при решении вопросов и задач в других предметах.

Для начала необходимо определить цели методики. Методика обучения русского языка, как одной из педагогических наук, имеет две ветви. Практическая, цель которой состоит в том, чтобы обеспечить учителя системой методов и приемов работы по овладению языковыми навыками. Теоретическая, — это фундаментальная цель — исследовать процесс овладения знаниями и умениями, определить принципы обучения, создать научные основы конструирования технологий, уроков, их циклов, форм обратной связи и пр.

Методика изучает уровни знаний и умений учащихся, выясняет причины успехов и неудач, диагностирует ошибки и прогнозирует результаты обучения, находит способы предупреждения неожиданностей.

Методика всестороннего обучения языка относительно молода, ей менее двух столетий, но практические знания чтения, письма, речи весьма продолжительна, она возникла вместе с самим языком, особенно письменным.

Вспомогательными источниками обогащения методики изучения языка это:

а) практический опыт и его традиции, обобщение лучшего опыта; б) развитие преподаваемых наук: языкознания, литературоведения, речеведения, фонетики, грамматики, орфографии русского языка; в) развитие смежных, базовых наук – психологии, дидактики, исследования интересов, мышления, эмоций, всего духовного мира ребенка; г) новые исследования в области теории обучения языку как фундаментальной части методики; д) методический эксперимент, создание новых программ, учебников, новых практических систем обучения, конструирование новых типов урока и пр.

И язык, и речь являются средствами общения, то же можно сказать и о звуках и словах, словосочетаниях, предложений. Все эти средства используются в процессе и в целях общения. «Цель речевого общения – научение не языку, а общению на данном языке». Таким образом, несмотря на привычность сочетания «обучение языку», «обучение речи», — это условных характер высказывания, фактически обучение происходит «обучение общению».

Список использованной литературы

1. Бакеева Н.З. Вопросы методики русского языка в национальной школе. Москва, 1976.
2. Габуснамэ. Баку: Элм, 2014, 256 с.

3. Гусейнзаде, Р.Л. Педагогика. Учебник. Баку: СГУ, 2015, 320 с.
4. Мальцева Е.И. Концептуально-логическая схема как один из приемов организации текстового материала в учебных целях // Русский язык за рубежом. № 1, 1985, с. 76-78.
5. Учебник по предмету Русский язык для 5-го класса общеобразовательных школ. Баку: Şərq-Qərb, 2017, 254 с.
6. Учебник по предмету Русский язык для 6-го класса общеобразовательных школ. Баку: Ковсар, 2017, 217 с.
7. Шанский Н.М., Бакеева Н.З. Русский язык в национальной школе. Москва: Педагогика. 1977, 248 с.
8. Qasımova, L.N. Məktəblilərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən. Bakı: Nurlan, 2004, 225 s.

DİLÇİLİKDƏ DƏRKETMƏNİN AKTİV SUBYEKTİ OLAN İNSAN AMİLİNİN ROLU

Elmira Süleymanova

Müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

esuleymanovabdu@gmail.com

Abstract

The Role of the Human Factor as the Active Subject of Cognition in Linguistics

This article investigates possession as a fundamental linguistic category through comparative analysis of Russian, Azerbaijani, French, and English. Adopting a cognitive linguistics framework, it systematically examines how different languages encode ownership through diverse grammatical structures and lexical patterns. The study contrasts universal features with language-specific manifestations, demonstrating how possessive constructions reflect culturally conditioned worldviews. Detailed analysis reveals that expressions of possession vary significantly across languages, yet consistently mirror speakers' conceptualization of relationships. These variations provide compelling evidence for the interconnection between linguistic structures and ethnic mentality. Ultimately, the research positions possession not merely as a grammatical function, but as a crucial window into understanding how language shapes and reflects cultural cognition and identity formation processes.

Keywords: *possession category, language, cognitive notion, cultural linguistic, worldview, mentality.*

Giriş. Mənsubiyyət kateqoriyası təkcə ayrı-ayrı fərdlərin deyil, eləcə də bütöv etnosun təfəkküründə mövcud olan ətraf aləmə münasibət sistemidir. Bu sistemi dərk etmək üçün yalnız formal cəhətdən tədqiq etmək kifayət etmir. Mənsubiyyət kateqoriyası, eləcə də digər təfəkkür kateqoriyalarının etnik mədəniyyət əsasında öyrənilməsi yeni nəticələr əldə etməyə imkan verir. Son dövrlərdə dilçilikdə dərkətmənin aktiv subyekti olan insan amilinin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, dilə antropoloji yanaşmanın təzahürüdür. Antropologizm mərkəzində insan dayanan fəlsəfi konsepsiyadır. Bu fəlsəfi konsepsiyanın tərəfdarı "insan" anlayışına əsas dünyagörüş kateqoriyası kimi baxır və sübut etməyə çalışırlar ki, anlayışa əsaslanmaqla dünya haqqında təsəvvürlər sistemini işləyib hazırlamaq olar (23, 33). Antropoloji prinsip dilçilikdə elmi tədqiqatların metodoloji əsası kimi qəbul edilir. Bu məsələyə münasibət bildirən Y.S.Kubryakova yazır ki, elmi obyektlər, hər şeydən əvvəl, onların insan üçün, insanın həyat fəaliyyətindəki roluna görə, insan şəxsiyyətinin formalaşmasında yerinə yetirdiyi funksiyaya görə öyrənilir (8, 212). L.İ.Kartalevanın qeyd etdiyi kimi, dil insan prizmasından insan üçün öyrənilir (bax: 10, 35). Yəni dil insan üçün, insan əndazəsində yaradılıb və bu miqyas dilin özünün quruluşunda həkk olunub; dil də məhz buna uyğun şəkildə öyrənilməlidir. Buna görə də dilçilik həmişə insandakı dil və dildəki insan haqqında elm olaraq qalacaq (22, 15). M.V.Milovanovanın qeyd etdiyi kimi, hər bir dil ətraf aləmi özünəməxsus formada şəkilləndirir, onu konseptuallaşdırmaq üçün öz üsullarına malikdir. Real aləmin dərk olunmasının milli xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq "insan" konseptləminə müraciət etmədən mümkün deyil (14, 726). E.Piriyevə görə, istənilən konseptin təşəkkülündə mədəni informasiya mərkəzi rol oynayır (1, 11). Y.V.Raxilina koqnitiv semantik izahın üstünlüyünü onun antroposentrik məğzində görür (18, 281). Bütövlükdə, dil vahidlərinə koqnitiv yanaşma antroposentrik izahlarda öz əksini tapır (bax: 3; 5; 12; 17; 20).

Əsas hissə. Mənsubiyyət anlayışı adı altında iki varlığın arasında olan münasibət əks olunur. Həmin münasibətlər uzun dövr ərzində formalaşmış və sabitləşmişdir. Bəllidir ki, insan cəmiyyətində mülkiyyət anlayışı uzun tarixi inkişaf yolu keçərək indiki səviyyəyə gəlib çatmışdır. Deməli, buna uyğun olaraq, mənsubiyyət də uzun tarixi inkişafın məhsuludur.

Mənsubiyyət kateqoriyası antroposentrik xarakterə malikdir. Çünki bu kateqoriya ətraf aləmi öyrənən və mənimsəyən insana istiqamətlənmişdir. Bu hər şeydən əvvəl prototipik

mənsubiyyət konstruksiyalarında öz əksini tapır. Məlumdur ki, bu qəbildən olan konstruksiyalarda posesor rolunda insan, korrelyat rolunda isə cansız əşyalar çıxış edir. Ayrı-ayrı xalqlar dünyanı fərqli şəkildə görür və konseptləşdirir ki, bu da dillərin quruluşunda öz əksini tapır. Mənsubiyyət mənasının dilin sintaktik quruluşunda əks olunmasının xarakterinə görə dillər "var olmaq" və "malik olmaq" qruplarına ayrılır. Müq. et: azərbaycanca Mənim kitabım var; rusca У меня есть книга; ingiliscə I have a book. Bunu sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərilir: y X ecmb Y (X-in Y-i var) və X has Y. Azərbaycan dili bu bölgədə "var olmaq" dilləri qrupuna aid oluna bilər. Azərbaycan dilində xəbəri var sözü ilə formalaşan konstruksiyalarda posesor ismin yiyəlik halında işlənir, mənsub əşya isə xüsusi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Rus dilini də tipik "var olmaq" dillərinə aid edirlər. Çünki bu dildə mənsubiyyət anlayışını ifadə etmək qabiliyyətinə malik olan predikativ konstruksiya y X ecmb Y (X-in Y-i var) sxemi üzrə düzəlir. Müq. et: У Игоря был ключ "İqorun açarı vardı". İngilis dilini Azərbaycan və rus dillərindən fərqli olaraq "malik olmaq" dilləri qrupuna aid etmək olar. Çünki burada mənsubiyyət anlayışını ifadə edən predikativ konstruksiya X has Y sxemi üzrə düzəlir. Bu tip konstruksiyalarda posesor ismin adlıq halında olur. Müq. et: He has a car "Onun maşını var".

Dillərin tipoloji baxımdan öyrənilməsinə əsaslanan bir sıra tədqiqatçılar bu fikirdədir ki, y X ecmb Y sxemi üzrə meydana çıxan possessiv predikativ konstruksiyalar X has Y sxemi üzrə yaranan konstruksiyalarla müqayisədə daha ilkindir (13; 7). K.Cinçleyə görə, "malik olmaq" feili daha sonralar, sahiblik münasibətini ifadə etmək üçün daha spesifik feil kimi əmələ gəlir və öz istifadə dairəsini genişləndirir (24, 19).

Məlumdur ki, dildə xalq üçün əhəmiyyətli olmuş, yaxud olan şeylər həkk olunur. Qrammatika, o cümlədən də sintaksis bu baxımdan xüsusi önəm daşıyır. Karasikə görə, məhz qrammatikada xalqın mədəniyyəti üçün ən vacib konseptlər qeydə alınır (6, 208). Dilçilikdə koqnitiv metodun tətbiqi ilə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, xalqın dünyagörüşü ilə həmin dildə istifadə olunan müəyyən sintaktik konstruksiyalar arasında müəyyən əlaqə mövcuddur. Məsələn, A.Vejbitskaya rus dilində y X ecmb y sxemi üzrə qurulan possessiv konstruksiyaların işləkliyini rusların passiv həyat istiqamətinin nəticəsi və dildə əks olunması hesab edir (4, 332). Onun fikrincə, həmin possessiv konstruksiyalar göstərir ki, ruslar onları əhatə edən aləmdə baş verən əşya və hadisələrin insan iradəsindən kənarda hesab edirlər. Yəni insanların öz həyatlarına, onları əhatə edən aləmdəki hadisələrin gedişinə təsir göstərmək imkanları çox azdır (4, 342). Qeyd etmək lazımdır ki, digər slavyan dilləri (Ukrayna, belorus və s.). xüsusən də german və roman dilləri ilə müqayisədə rus dilində y X ecmb Y sxemi ilə düzələn possessiv konstruksiyalara daha çox üstünlük verilir. German dillərindən olan ingilis dilində isə X has Y sxemi üzrə yaranan konstruksiyalar işlənir. Belə konstruksiyalarda subyektin adlıq halda işlənməsi ingilisdilli mədəniyyət daşıyıcılarının agentiv dünyagörüşündən xəbər verir.

Dünyanın dərk olunmasının dildə öz əksini tapan milli özünəməxsus cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün dilçilikdə linqvokulturoloji yanaşmadan istifadə olunur. Məhz bunun köməyi ilə dildəki mənsubiyyət situasiyaların hərtərəfli xarakteristikasını vermək mümkün olur. Linqvokulturologiya üçün dil vahidinin təkcə işlənmə xüsusiyyətləri deyil, eyni zamanda həmin vahidlərin mədəni anlamı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, linqvokulturologiya üçün "milli xarakter" anlayışı da vacibdir. "Milli xarakter" dedikdə hər hansı bir xalqın uzun müddət mövcud olduğu cəmiyyətin dəyərləri əsasında formalaşmış fəaliyyət və ünsiyyətinin nizamlanmasının ən vacib üsullarının cəmi nəzərdə tutulur (2, 74). F.İ.Smimov "milli xarakteri" bu və ya digər millətin nümayəndələrinə xas olan adət halını almış fəaliyyət və davranış normalarının cəmi kimi başa düşür (21, 179).

Fransız dilindəki "malik olmaq" semantikli fellərin təhlili bu qənaəti daha da gücləndirir. Müasir fransız dilində "malik olmaq" semantikalı bir neçə leksik vahid işlənir. Onların içərisində avoir feli nitqdə digər sözlərlə əlaqəyə girmək, eləcə də daha ümumi anlayış ifadə etmək baxımından digərlərindən fərqlənir və geniş işləkliyə malikdir. Avoir feli hələ IX əsrdə qeydə alınmış ən qədim fransız sözü hesab olunur. Əski fransız dilində bu söz avoir şəklində müşahidə edilir. Öz kökü etibarlı ilə latın dilindəki habere feli ilə bağlıdır. Latın xalq dilində iki sait arasında

[b] səsi [v] səsinə keçir, [é] səsi isə açıq hecda dodaqlanma xüsusiyyəti kəsb edərək [oi] diftonquna çevrilir. Bunun nəticəsində isə müasir fransız dilindəki avoir fonetik variantı meydana çıxır.

Posséder feli "hər hansı bir əşya və yaxud keyfiyyətə malik olma" anlayışını ifadə edir. Lakin belə sahiblik ilkin olmayıb, müəyyən zaman çərçivəsində baş verir. Bu feil latın dilindən alınma hesab olunur. Belə ki, posséder feli öz kökü etibarlı ilə latın dilindəki possidere sözündəndir. Latın dilində bu söz müxtəlif mənələrdə işlənsə də, əski fransız dilinə "malik olmaq", "hər hansı bir mülkün sahibi olmaq" mənələrində keçmişdir.

Bunun əksinə olaraq, douer (passiv forması: -être doué, -e) feli təbii, ilkin keyfiyyətə malik olmanı ifadə edir və əsl fransız mənşəli sözdür. Bu söz öz kökü etibarlı ilə latın dilindəki dotare feli ilə əlaqəlidir.

Jouir feli də əsl fransız mənşəli söz olub, malik olmanın sahib şəxsə fayda verməsini ifadə edir. Tədqiqatçılar bu felin öz kökü etibarlı ilə latın dilindəki gaudere sözündən əmələ gəldiyini göstərir. Əski fransız dilində palatallaşma nəticəsində [g] səsi [i] səsinə keçir, daha sonrakı əsrlərdə isə [o] sasi [ou] diftonquna doğru inkişaf edir: gaudere) gaudire) goir)joir)jouir.

Eyni semantika bénéficiar felində də var. Lakin jouir felindən fərqli olaraq bénéficiar felində göstərilən semantika daha güclü ifadə olunur. Yəni burada aksent sahib olmadan əldə edilən faydaya, xeyirə vurulur. Bénéficiar feli də əsl fransız mənşəli sözdür. Bu sözün XVI əsrdə bénéfici sözündən feildüzəldən şəkilçi vasitəsilə yarandığı məlumdur.

Disposer feli sahib olmanı malik olduğuna (zaman, müəyyən məbləğ pul və s.) sərəncam vermək imkanı kimi təqdim edir. Bu feil də latın dilindən (disponere felindən) alınma hesab olunur (bax:16).

A.B.Sentsov və A.Y.Ostroumova fransız və rus dillərində sahiblik semantikasi ifadə edən felləri fransız və rus xalqlarının milli mentalitetlərini ifadə etməsi baxımından fərqli şəkildə qruplaşdırırlar. Onların fikrincə, fransız dilindəki sahiblik semantikalı feillər aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- 1) "malik olmaq, əlində olmaq, istifadə etmək" semantikalı fellər: avoir, disposer, bénéficiar, jouir;
- 2) "sahib olmaq, yiyə olmaq, əldə etmək" semantikalı fellər: avoir, posséder, tenir;
- 3) "ələ keçirtmək, əldə etmək, tutmaq, işğal etmək" semantikalı fellər: avoir, prendre, attraper, obtenir, acquérir;
- 4) "hiss etmək" semantikalı fellər: avoir, éprouver, sentir;
- 5) "aldatmaq, ələ vermək, hiylə ilə əldə etmək, oğurlamaq" semantikalı fellər: attraper, posse'der (buraya jarqon və loru leksikada işlənən tromper, duper, rouler, berner, empaumer, baisier, entuber, emberlificoter, feinter sözləri də aid olunur);
- 6) "şimikdirmək, aldatmaq, zorla məcbur etmək" semantikalı fellər: avoir, posse'der (buraya jarqon və loru leksikada işlənən séduire, baisier, entuber, tomber sözləri də aid olunur).

Rus dilindəki sahiblik semantikalı fellər isə müəlliflər tərəfindən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- 1) "sahib olmaq, malik olmaq" semantikalı fellər: владеть, иметь, обладать;
- 2) "malik olmaq, mövcud olmaq, əlimlə olmaq" semantikalı feillər: иметь, существовать, быть, располагать, наличествовать;
- 3) "tutmaq, işğal etmək, ələ keçirmək" semantikalı feillər: захватить, овладеть, завладеть, занять
- 4) "ələ keçirmək, tutmaq, bürümək (hiss haqqında)" semantikalı feillər: овладеть, охватить, обуть (о чувстве);
- 5) "əldə etmək" semantikalı feillər: поиметь (в разных смыслах) (19, 148– 149).

Müəlliflər sahib olmaq anlayışının əsas struktur əlamətlərini belə formulə edirlər: a) əldə etmə prosesi ~ mənsub olma vəziyyəti; b) əldə etmə üsulu ~ nəticə; c) insanın daxili aləmi ~ xarici aləm, bizi əhatə edən gerçəklik; ç) sahiblik obyektinin zorla alma bilməsi ~ sahiblik obyektinin zorla alma bilməməsi; d) ələ keçirmədə gücdən istifadə ~ gücdən istifadə olunmaması (19, 149).

Fransız və rus dillərində sahib olma anlayışının struktur əlamətlərinin təhlili göstərir ki, rus dili ilə müqayisədə fransız dilində "hiylə ilə əldə etmək", "zorla əldə etmək" semantikalı fellər daha çoxdur və geniş işləkliyə malikdir. A.B.Scmsov və A.Y.Ostroumova bu dil təzahürünün səbəblərini hüquq

müstəvisində axtarırlar. Onların fikrincə, fransız mədəniyyəti çox dəqiq şəkildə hüquqi baxımdan tənzimlənən Roma mədəniyyətinin təsiri altında formalaşdığından fransızlarda mülkiyyət anlayışı ruslarla müqayisədə daha tez formalaşmış. Bununla bərabər, fransız cəmiyyəti mülkiyyət hüququnu insanın əsas hüquqlarından biri kimi qəbul etsə də, mülkiyyət hüququnun pozulması hallarını da qəbul edir və belə yanaşma fransız dilində öz ifadəsini "hiylə ilə əldə etmək", "zorla əldə etmək" semantikalı fellərdə tapır (19, 150).

Nəticə və elmi yenilik. Fransız və rus dillərinin müqayisəsi göstərir ki, "malik olmaq" anlayışını ifadə etmək üçün fransız dilində avoir felinin qarşılığı kimi rus dilində bir çox hallarda быть feili işlənir. Rus dilində "malik olmaq" mənasında иметь feili də var. Иметь feli müasir rus dili ilə müqayisədə qədim rus dilində, eləcə də əski slavyan dilində daha geniş semantikaya malik olmuşdur. Bu dillərin sonrakı inkişafı zamanı иметь feli həm rus, həm də digər şərq slavyan dillərində öz istifadə dairəsini daraltmışdır (15, 112). Bunu fransız və rus təfəkküründəki "mövcud olmaq" və "malik olmaq" anlayışlarının fərqli şəkildə qavranılması ilə izah etmək olar. Fransız mentalitetində hər hansı əşyanın, obyektin mövcud olması onun istifadə olunması kimi başa düşülür. Rus mentalitetində isə hər hansı əşyanın, obyektin mövcud olması onun istifadə olunması demək deyil. Müasir dilçilikdə insan və onun məişətinin hər yönü ilə dildə ifadə olunması problemlərinin tədqiqi linqvokulturologiyanın aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil edir. Dildə öz əksini tapan mənalı kollektiv fəlsəfə kimi vahid baxışlar sistemində cəmlənir ki, dil daşıyıcıları üçün ondan istifadə olunması məcburi hala çevrilir (11, 64).

Əski, orta və yeni fransız dilində "malik olma" kateqoriyası müəyyən xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Əski fransız dilində "malik olmaq" anlayışı, əsasən, avoir və posséder felləri ilə ifadə olunur. "Malik olma" makrosahəsinə aid olan digər sözlər bu anlayışın müəyyən nüanslarını ifadə edirlər. N.N.Levina yazır ki, əski fransız dilində "malik olma" makrosahəsini formalaşdıran üç qrup feil (1. mənsub əşyanı qorumaq, saxlamaq; 2. istifadə etmək, qazanc əldə etmək; 3. əldə etmək, almaq) olmuşdur. Bu makrosahəyə daxil olan "mənsub əşya" mikrosahəsini ifadə edən leksemlər də üç qrupda birləşir: 1. var–dövlət, maddi nemətlər məcmusu; 2. torpaq mülkiyyəti; 3. qazanılmış əmlak. Bunların içərisində ikinci qrupa daxil olan leksemlər daha çox işlənir. "Malik olma" makrosahəsinin "sahib şəxs" mikrosahəsini ifadə edən leksik vahidlər isə nisbətən azdır və yüksək silklərin nümayəndələrini ifadə edən leksemlərdən ibarətdir (9, 8). Orta fransız dilində də bu tendensiya davam edir. Yeni fransız dili dövründə "malik olma" makrosahəsinin nüvəsi kimi avoir və posséder felləri qalır. "Mənsub əşya" mikrosahəsinə aid olan leksemlər əski və orta fransız dili dövrü ilə müqayisədə yeni fransız dili dövründə müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Belə ki, burada "torpaq mülkiyyəti" anlayışını ifadə edən leksemlər kəmiyyətcə azalır, "qazanılmış mülkiyyət" anlayışını ifadə edən leksemlər isə artır. N.N.Levinaya görə, bu, fransada XVIII-XX əsrlər ərzində mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi və mülkiyyətin yeni formalarının yaranması ilə bağlıdır (9, 8).

Bütün bunlar mənsubiyyət kateqoriyasının digər koqnitiv kateqoriyalar kimi (şənilik, sürəklilik lokativlik, temporallıq və s.) koqnitiv anlama malik olduğunu göstərir. Dil faktlarına əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mənsubiyyət kateqoriyası rus və azərbaycanlıların dünyagörüşündə daha yaxın cizgilərə malikdir. Fransız təfəkküründəki mənsubiyyət kateqoriyası həm rus, həm də azərbaycanlıların dünyagörüşündəki mənsubiyyət anlayışından kəskin şəkildə fərqlənir. Rus dilində быть feilindən, Azərbaycan dilində isə var predikativindən istifadə olunması bunun təzahürüdür və bizi əhatə edən ətraf aləmə qeyri-agentiv münasibətin nəticəsidir. Türklərlə rusların uzun dövr ərzində qonşu bölgələrdə yaşamaları və sıx kontaktda olmaları türk və rus təfəkküründə, dünyagörüşündə ətraf aləmə belə bir baxışın formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bu mövqedə fransız dilində avoir və posséder feilləri işlədilir ki, həmin fellərlə qurulan konstruksiyalar ətraf aləmə agentiv münasibəti əks etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayeva E.V. Rus və alman aksioloji dünya mənzərələrinin linqvomədəni xüsusiyyətləri. Filologiya elmləri doktoru dissertasiyası. Volqoqrad: 2004, 438 s.
2. Boldıryov N.N. Dilin kognitiv tədqiqinin nəzəri əsasları və metodoloji prinsipləri // Çelyabinsk Dövlət Universitetinin Xəbərləri, № 24 (315), 2013, s. 7-13.
3. Vyejbetskaya A. Semantik universalılar və əsas anlayışlar. Moskva: Slavyan Dilləri Mədəniyyəti, 2011, 568 s.
4. Dudova N.N. Rusiyada kognitiv dilçilik // Filoloji elmlər. Nəzəriyyə və təcrübə məsələləri, Tambov: Qramota, № 3 (33), 2014, s. 69-71.
5. Karasik V.I. Dil dairəsi: şəxsiyyət, konseptlər, diskurs. Volqoqrad: Müəllim, 2002, 260 s.
6. Klimov Q.A. Kontensiv tipologiyanın prinsipləri. Moskva: LİBROKOM, 2009, 448 s.
7. Kubryakova E.S. Kognitiv terminlərin qısa lüğəti. Moskva: El, 1996, 250 s.
8. Levina N.N. Rus və fransız dillərində "mülkiyyət" kateqoriyasının təkamülü. AKD, Pyatıqorsk: 2007, 18 s.
9. Linkova Y.İ. Rus və ingilis dillərində possessiv konversivlər. Filologiya elmləri namizədi dissertasiyası, Volqoqrad, 2014, 211 s.
10. Maslova V.A. Linqvomədəniyyətşünaslıq (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Moskva: Akademiya, 2001, 208 s.
11. Maslova V.A. Kognitiv dilçilik. Minsk: Tetra Sistem, 2005, 256 s.
12. Meşşaninov İ.İ. Cümlə quruluşu. Leninqrاد: SSRİ EA Nəşriyyatı, 1963, 103 s.
13. Milovanova M.V. "İnsan" konseptosferası. Subyekt-obyekt münasibətləri // Kognitiv dilçilikdə yeniliklər. 8-ci buraxılış, Kemerovo: Kemerovo Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 2006, s. 726-735.
14. Nikiforov S.D. Fel, onun kateqoriyaları və XVII əsrin ikinci yarısında rus yazılı dilində formaları. Moskva: 1952, 344 s.
15. Popova E.D., Sternin İ.A. Kognitiv dilçilik. Moskva: AST: Şərq-Qərb, 2010, 314 s.
16. Raxilina E.V. Kognitiv semantika: tarix, şəxsiyyətlər, ideyalar, nəticələr // Semiotika və informatika, 36-cı buraxılış, Moskva: 1998, s. 274-323.
17. Yeni fransızca-rusca lüğət (V.Q. Qak, K.A. Qanşına). Moskva: Rus Dili Media DROFA, 2008, 1168 s.

QEYRİ-AZƏRBAYCAN BÖLMƏLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQIN FORMALAŞMASINDA BƏDİİ MƏTNLƏRİN ROLU

Sevinc Abdullayeva

Müəllim

Bakı Slavyan Universiteti

sevincneriman@gmail.com

Abstract

Nowadays, sharing information is just as important as creating it. In this regard, the development of speaking skills is the most challenging among the four fundamental aspects of language learning. Many language learners struggle to find and use the right words and expressions when trying to express themselves. One of the main goals in teaching the Azerbaijani language as the state language is to enable learners to use the language for various communicative purposes. It has been observed that students learning Azerbaijani as a state language can listen, read, and even communicate in written form, but they face difficulties when it comes to oral communication. In order to develop students' speaking skills, literary texts taught in schools play a crucial role. Through literary texts, students acquire literary language, gain proper speaking abilities, and build a broad vocabulary.

Keywords: *oral speech, literary literature, self-expression, vocabulary, speech and literature.*

Giriş. Şifahi nitq bir fərdin sosiallaşması üçün ən vacib bacarıqdır. Dilçiliyin bir bölməsi olan nitq inkişafı düzgün danışmaq məsələlərini özündə əks etdirir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tədrisi onun ana dili kimi tədrisindən fərqlənir. Hər iki halda şagirdlərdə gözəl nitq bacarığının formalaşdırılmasında Azərbaycan dili müəlliminin üstünə böyük yük düşür. Lakin Azərbaycan dilini dövlət dili kimi öyrənən zaman müəllimin imkanı daha məhdud olur. Çünki Azərbaycan bölməsində təhsil alan şagirdin nitq inkişafı yalnız dil dərsi ilə məhdudlaşmır, şagird digər fənləri də bu dil vasitəsilə öyrəndiyi üçün onun lüğət ehtiyatına daha çox söz daxil olur. Digər bölmələrdə təhsil alan şagirdlərin isə ana dili qeyri-Azərbaycan dili olduğundan onlar Azərbaycan dili ilə yalnız həmin dərş prosesində məşğul olurlar. Sınıfdə nitq fəaliyyətlərinə nəzər saldıqda, bir çox fəaliyyətin hədəf dilin real ünsiyyət mühitlərinə uyğun olmadığı və real dil istifadəsinə imkan vermədiyi görürük. Şagirdlər bu dilə yaxşı bələd olmadığı üçün bir-biriləri ilə bu dildə ünsiyyət qurmaqdan çəkinirlər. Şifahi nitq formalaşdırmaq üçün işə lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə başlamaq lazımdır. Azərbaycan dili ilə heç tanış olmayan və yaxud az tanış olan şagirdlərdə söz ehtiyatını formalaşdırmaq üçün müəllim bəzi məqamlara fikir verməlidir. Yaxşı olar ki, Azərbaycan dilini yeni öyrənən şagirdlərlə gündəlik həyatda istifadə edilən sözlərdən ibarət mövzular qursun. Müəyyən bir mövzu haqqında konkret məlumat ötürməkdənsə, həmin mövzunu onların maraq dairələrinə uyğunlaşdıraraq söhbət etmək şagirdlərin dildən istifadəsinin səlis olmasını təmin edəcək. Müəllim şagirdlərin marağını cəlb etmək üçün müxtəlif mövzuları dərş prosesinə daxil etməklə, şagirdlərin nitq bacarıqlarını formalaşdırmaqla bilər. Bu cür sinif işlərində rollu oyunlar, debatlar, təqdimatlardan istifadə etmək məqsəduyğundur.

Azərbaycan dili dərşinin məqsədi anlama və anlatma bacarıqlarına malik, oxuma mədəniyyəti qazanmış, düşünən və həssas fərdlər yetişdirməkdir. Məqsəd qoyulan bacarıqların aşılmasında istifadə olunan əsas vasitələr dərş vəsaitləri və bu vəsaitlərdə yer alan mətnlərdir. Dərş vəsaitləri, tədris proqramında müəyyən olunmuş məqsədlərin həyata keçirilməsində şagirdlərin və müəllimlərin əsas müraciət qaynağı və bələdçisi rolunu oynayır. Dərş kitabları, ən geniş istifadə olunan və ən asan əldə edilə bilən tədris vasitələrindən biridir. Bu xüsusiyyət, dərş vəsaitlərinin diqqətlə hazırlanmasını zəruri edir. Hədəflənən əsas dil bacarıqları və yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün dərş vəsaitlərinə seçilən mətnlərin keyfiyyəti böyük əhəmiyyət daşıyır. Bildirdiyimiz kimi, Azərbaycan dili tədrisinin əsas məqsədi nitq mədəniyyətinə

ziyələnmiş, dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarığı ilə bağlı dil və zehni bacarıqları inkişaf etmiş, düşünən və həssas fərdlər yetişdirmək olduğu üçün dərs kitabına seçiləcək mətnlərin uşağın maraq və ehtiyaclarını nəzərə alan, inkişaf səviyyəsinə uyğun, sənətkar həssaslığı ilə yaradılmış bədii nümunələrdən istifadə olunması daha məqsədəuyğundur. “Uşaq üçün yazılmış hər bir əsərin əsasında mənə gözəlliyi yaşamalardır. Mənası dayaz, qayə və məqsədi aydın olmayan, ötərgi hisslər və təsirlər tərənnüm edən əsərlər uşağın hafizəsində ani bir qığılcım kimi parlayıb sönmür” [6, s. 139].

Əsas hissə. Məktəbdə şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün diqqət göstərilməli məqam rabitəli nitqin inkişafıdır. Bunu nitqin inkişafının son mərhələsi adlandıra bilərik. Belə ki, rabitəli nitqə sahib olan şagirdin ədəbi tələffüzü düzgün, lüğət ehtiyatı zəngin, cümlə qurmaq vərdişi doğru olmalıdır ki, o fikrini aydın, səlis, zəngin, ədəbi dilin normalarına uyğun qura bilsin. Nitqin inkişafının bütün istiqamətlərində aparılan işlər bir-birilə sıx əlaqədə olmalıdır ki, şagirdlər rabitəli nitqə ziyələ bilsinlər. Qeyri Azərbaycan bölmələrində təhsil alan şagirdlərin nitqinin inkişafı baxımından Azərbaycan dili müəllimi ilk olaraq onları düzgün nitq mühiti ilə təmin, etməli və fəal nitqə motivə etmək üçün onları müxtəlif müzakirələrə cəlb etməlidir. Bunun üçün müəllimə kömək edən vasitələrdən biri də bədii əsərlərdir. Bədii əsərlər dilə məxsus estetik və mədəni ünsürləri özündə birləşdirən ən önəmli orijinal mətn növlərindən biridir. Eyni zamanda, dilin ən gözəl istifadə nümunələrini ehtiva etdiyinə görə Azərbaycan dilinin həm ana dili kimi tədrisində, həm də dövlət dili kimi öyrədilməsində istifadəsi olduqca vacib görünür. Dil-fikir, dil-mədəniyyət və dil-ədəbiyyat arasındakı əlaqənin kəşfi əsrlər əvvələ gedib çıxsada, bu əlaqənin xarici dil öyrədilməsində sistemli şəkildə istifadə olunması yalnız içində yaşadığımız əsrdə başlamışdır [5]. Əgər bədii mətnlərin Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tədrisində istifadəsi yalnız maraq oyandırmaq, oxumağa həvəsləndirmək və ya bu dildə əsər yazan müəllifləri tanımaq məqsədi daşıyarsa, bu zaman öyrəninə əldə etdiyi bacarıqların keyfiyyəti aşağı düşə bilər. Halbuki bədii mətnlərin bir nitq növü kimi istifadəsi, öyrəninə danışq bacarığının inkişafı baxımından olduqca əhəmiyyətliyə. Belə ki, bu mətnlərin müzakirəsinə şagirdləri cəlb etmək onların rabitəli nitq qurmaq bacarığını inkişaf etdirir. Bədii mətnlər vasitəsilə şagirdlər ədəbi dilə sahib olur, düzgün danışq qabiliyyətinə ziyələnir, geniş lüğət ehtiyatına malik olurlar. Bədii əsərin dilinin emosionallığı şagirdin əsəri daha asan dərk etməsinə və möhkəm mənimsəməsinə səbəb olur. Onlar hadisələri bədii obrazların dilindən daha yaxşı qavrayır, nitqləri obrazlı söz və ifadələrlə zənginləşir.

Qeyri Azərbaycan bölmələrində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün 5-ci və 6-cı siniflər üzrə verilmiş bəzi bədii mətnlərə və onlar üzərində aparılan işlərə nəzər salaq.

Dövlət dili kimi 5-ci sinif Azərbaycan dili dərslisinin 31-ci səhifəsində Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” hekayəsi ixtisarla verilmişdir. Hekayədə yeni sözlər kimi şagirdlərə “özgə, yasavul, pristav, zəmin, nişan vermək, başına iş gəlmək, acığı tutmaq, ehməllicə və dam” sözləri verilmişdir. Səhifə 33 tapşırıq Ə “dam” sözünün mənası üzərində işə aid edilmişdir. Burada şagirdlərə hədəf sözün mətnə işləndiyi mənə ilə yanaşı digər mənələri də verilmişdir. Tapşırıq 2A-da isə mətnin illüstrasiyaları verilmiş və qoyulmuş təlimatlara uyğun obrazlar arasında dialoqu səsləndirmək tapşırılmışdır. Burada şagirdlər müvafiq intonasiya və səs tonu ilə, uyğun mimika, jestlərdən və yeni öyrəndiyi sözlərdən nitqində istifadə etməklə dialoq qurmalıdırlar. Müəllim şagirdləri əzbərçilikdən, kitab cümlələrindən uzaqlaşdırmaq, onlara hadisələri şüurlu surətdə öz sözləri ilə ifadə etmək bacarığını formalaşdırmaq üçün sinfə müraciət edərək eyni suala müxtəlif cavab variantları təqdim edə bilər. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər bir fikri müxtəlif şəkildə ifadə etmək üçün müxtəlif cümlələr qururlar ki, bu da onların nitq və təfəkkürlərinin inkişaf etməsinə gətirib çıxardır [3, s. 9].

5-ci sinif dərslisində bədii mətnlərdən “Koroğlu” dastanından, S.S.Axundovun “Qaraca qız”, M.Tvenin “Tom Soyerin macəraları” əsərlərindən bir hissə verilmiş və şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün bu mətnlərə aid tapşırıqlar verilmişdir. “Tom Soyerin macəraları” əsərinin oxusundan sonra tapşırıq D, E, Ə onların nitqini inkişaf etdirmək üçün müzakirə yaradacaq suallardan təşkil olunmuşdur. Buradakı “siz Bekkinin yerinə olsaydınız, bunu Toma xəbər

verərdinizmi?” kimi qoyulmuş situasiya sualları şagirdlərin hər biri müzakirədə aktiv iştirak etməyə sövq edir.

6-cı sinif Azərbaycan dili (dövlət dili) dərslərində bədii mətnlərə rast gəldik. Dərslərdə “Azərbaycan bayrağı” şeiri verilmişdir. Şeir həm yazılı formada, həm də dinləmə mətni kimi təqdim olunmuşdur. Belə təqdimat şagirdlərə şeiri ifadəli şəkildə dinləyərkən üzündən oxumağa şərait yaradır. Şeir aid qoyulmuş suallar müəllimə imkan yaradır ki, öyrənənlərlə vətən haqqında müzakirələr aparsın. Bu müzakirələr onlarda vətənpərvərlik hissləri oyatmaqla yanaşı şifahi nitqlərinin inkişafına da xidmət edəcək. Bu mövzunu tədris edən zaman müəllim nitq üzərində işləmək metodlarından biri olan nəzmi nəsrə çevirmək üsulundan istifadə edərək ev tapşırığı kimi şeiri nəslə yazmağı tapşıra bilər. Səhifə 67-də şeirə aid tapşırıqlar verilmişdir. Bu tapşırıqlar həm şagirdlərin nitqinin inkişafına, həm də dil qaydalarına aid edilmişdir. 8-ci tapşırıq şagirdlərin yaradıcılıqlarını və nitqlərini inkişaf etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bu tapşırıqda şagirdlərə “əgər şair olsa idin, bayrağı necə tərənnüm edərdin”, “əgər yazıçı olsa idin, bayrağı necə təsvir edərdin”, “əgər rəssam olsa idin, bayrağı necə çəkərdin” suallarını 4-5 cümlə ilə ifadə etmək tapşırılıb [1, s. 67]. Dərslərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yazıçılarından olan Əli Səmədinin “İtirilmiş açar” hekayəsi, Mehdi Hüseynin “Nişan üzüyü” əsəri, Bəxtiyar Vahabzadənin “Vətəndaş” şeiri ixtisarla verilmişdir. Dərslərdə olan bütün bədii mətnlərə aid kifayət qədər tapşırıqlar verilmişdir. Bu tapşırıqların əksəriyyətinin məqsədi şagirdlərdə rabitəli nitq formalaşdırmaqdır. Müəyyən mövzu zəminində şagirdlərdə rabitəli nitq bacarığı yaradan müəllim müəyyən ardıcılığa diqqət etməlidir. Bu ardıcılığı aşağıdakı kimi qeyd edək:

1. Oxu. Şagirdlər oxunun müxtəlif formalarından istifadə edərək (istiqlətləndirilmiş oxu, növbəli oxu, qruplarla oxu və s.) mətni oxuyur və əsər haqqında yeni məlumatlar qazanırlar. Bu mərhələdə müəllim şagirdlərə müxtəlif suallar ünvanlayaraq onların mətni başa düşməsinə yoxlaya, mənası tanış olmayan sözlərin izahını verə bilər.

2. Şərhetmə və analiz. Mətnin oxusu başa çatdıqdan sonra əsərin ümumi məzmun səviyyəsi başa düşülür. Şagirdlər obrazlar haqqında fikir yürüdür, əsərdəki əsas fikri müəyyən edərək nəticələr çıxardır.

3. Özünüifadə. Artıq bu mərhələyə rabitəli nitq inkişafının ən yüksək səviyyəsi deyə bilərik. Belə ki, bu mərhələdə öyrənən əldə etdiyi məlumat və ideya haqqında müzakirə aparır, debat qurur. Dinlədiyi mətnlə oxuduqlarını müqayisə edə bilər [4, s. 5].

Nəticə və elmi yenilik: Bədii mətnlər nitq inkişafı üzrə qurulan işin metodik baxımdan daha səmərəli və keyfiyyətli qurmaq, elmi əsaslarla təşkil etmək üçün əlverişli şərait yaradır [2, s. 147]. O, şagirdlərdə düşünmə qabiliyyətini formalaşdırır, şagirdə oxuduğu mətndən müəyyən nəticələr çıxarmaq, fikirlərini ümumiləşdirmək kimi idrak bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bədii əsərin verdiyi hisslərdən təsirlənən şagirdlər öz təəssüratlarını bölüşmək üçün bir-birilərlə dialoqa girir, daxili aləmlərində düşündüklərini nitq vasitəsilə təqdim edirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bektəşi S., Abdullayeva Y. Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinifləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili) fənni üzrə dərslik. Bakı: Şərq-Qərb, 2021, 176 s.
2. Cəfərova N. Nitq inkişafı üzrə işin metodikası. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2018, 234 s.
3. Əhmədov B. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları. Bakı: Maarif, 1967, 112 s.
4. İsmayılov R., Nurullayeva Ü., Həbibli R. Ümumi təhsil müəssisələrinin 5-ci sinifləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili) fənni üzrə dərslərin metodik vəsaiti. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, 2024, 184 s.
5. Soner S. Yabancı dil öğretiminde edebiyatın yeri ve dil becerilerinin gelişimine katkısı / <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file>
6. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 382 s.

TƏLƏBƏLƏRİN İNGİLİSCƏ LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ METODOLOJİ PRİNSİPLƏR

Maral Yusubova

Baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

maral060687@gmail.com

Orcid: 0009-0004-2930-112X

Abstract

Methodological Principles In Enriching Students' English Vocabulary

Maral Yusubova

In the modern era, teaching the global language of communication, English, in a manner that meets the requirements of the time, is one of the issues that is of particular importance. In teaching English vocabulary, taking into account the characteristics of the lexical system of the mother tongue and referring to the rules and norms existing in the language are one of the issues that require special attention. Therefore, in teaching English in language faculties, in addition to teaching phonetics, grammar, lexis and speech activities such as reading, writing, oral speech and listening comprehension, the main goals of the teaching are to form the ability to use the lexical capabilities of the language in a communicative way. The main task set in the functionally oriented teaching of English vocabulary is to equip language learners with a certain vocabulary and communication skills.

In order to successfully achieve the goals set in the context of education where the communicative approach is considered a priority, it is recommended to regularly, purposefully, systematically and consistently expand the vocabulary of students, and to present students with appropriate speech models appropriate to the topics, taking into account their knowledge and skills, needs and requirements.

Keywords: *English, communication, lexical skills, speech model, communicative approach.*

Giriş. Xarici dildə kommunikasiya qurmaq bacarıqlarına yiyələnmək üçün söz və söz birləşmələrini və qrammatik strukturları bilmək heç də kifayət deyil. Hər bir tələbə öyrəndiyi leksik vahidlərdən və nitq modellərindən istifadə edib cümlə qurmağı və onları cümlə daxilində dildə mövcud olan qayda və normalara uyğun olan şəkildə əlaqələndirməyi bacarmalıdır.

İstənilən xarici dilin kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Xarici dildə danışan kommunikasiya iştirakçılarının nitqini adekvat şəkildə qavramaq və öyrənilən dildən əvvəlcə sadə, sonra isə kommunikativ məna daşıyan daha mürəkkəb mətnlər yaradaraq, leksik vahidlərdən və nitq modellərindən funksional yönümlü istifadə etmək və kommunikativ məqsədlərinə nail olmaq qabiliyyətini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün müəllim çalışma və tapşırıqları seçərkən onları məqsədyönlü, mərhələli, ardıcıl şəkildə tələbələrə təqdim etməlidir. Tələbələrə təqdim edilən çalışma və tapşırıqlar asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə doğru prinsipinə riayət etməklə təşkil edilməli, tədricən kreativ xarakter daşıyan çalışma və tapşırıqlara üstünlük verilməlidir.

İngilis dili leksikasında funksional yönümlü şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri də tələbələrin ana dilidir. İngilis dilinin leksikasının kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisinə kommunikativlik, interaktivlik, tələbə-yönümlülük prinsiplərini tətbiq etməklə, tələbələr tədricən ana dilinə müraciət etmədən ingilis dilinin leksik vahidlərindən kommunikativ məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnirlər [Гусейнзаде: 2001, 123].

Kommunikasiyanın xarakterik xüsusiyyətlərindən danışarkən iki növ bacarıqları xüsusilə qeyd etmək lazımdır: danışma (fikir və ideyaların, mövqe və münasibətlərin öyrənilən dildə ifadəsi

olan fəal proses) və anlama (artıq mənimsənilmiş və dərc edilmiş leksik materiallar əsasında ingilis dilində söylənilən fikir və ideyaların, mövqe və münasibətlərin adekvat şəkildə qavranılması). Hər iki bacarığı əlaqələndirməklə, kommunikativ yanaşmanın əsasında duran kommunikativlik, funksionallıq, interaktivlik, kreativlik prinsiplərindən səmərəli şəkildə istifadə etməklə təlim prosesinin daha uğurlu şəkildə təşkil edilməsi və daha səmərəli təlim nəticələrinin əldə edilməsi təmin edilə bilər.

Qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün ixtisası dil olan fakültələrdə dil aspektlərinin, o cümlədən də leksikanın tədrisi praktik istiqamətdə, kommunikativ yönümlü şəkildə təşkil edilməlidir. Qeyd edilməlidir ki, ingilis dilindəki söz və söz birləşmələrini əzbərlətmək, onları təcrid edilmiş şəkildə təqdim etmək burada irəli sürülən məqsəd və vəzifələrə uyğun deyil. Tələbələr söz və söz birləşmələrinin mənalarını adekvat şəkildə qavramalı, onlardan real həyatda baş verən kommunikasiya prosesinə qüsursuz, sərbəst, kreativ və situasiyaya adekvat olan şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır. Buna görə də, ingilis dilinin tədrisi prosesində istifadə edilən üsul, yanaşma və metodlar, tədris ediləcək materialın çətinlik səviyyəsinə və önəmli olan başqa amillərə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrə ingilis dili leksikasını tədris edərkən nəzərə alınmalıdır ki, tələbə linqvistik savada malik olan dildəyiçicilərinə xas kommunikativ kompetensiya və onun baza komponenti olan linqvistik kompetensiya səviyyəsinə maksimal dərəcədə yiyələnəlməlidir.

İngilis dili leksikasının kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisi zamanı tələbələrin də rolu danılmazdır. İngilis dili leksikasının tədrisində tələbələrin üzləşdiyi çətinliklərdən danışarkən, burada dil mühitinin olmaması xüsusilə qeyd edilməlidir. Mövcud problem və çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə autentik materiallardan istifadə edilməlidir. Autentik oxu və video materiallarından istifadə etmək tələbələrin lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirmək, mənimsənilmiş və mənimsənilməli olan leksik vahidlərdən kommunikativ yönümlü istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə xidmət edir [Ellis: 1993, 175].

Real həyatda baş verən kommunikasiya prosesində mənimsənilməli olan leksik vahidlərdən kommunikativ yönümlü istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə tələbələrə dil daşıyıcılarının riayət etdiyi qayda və normalar aşılmalıdır. Xarici dildə mövcud olan qayda və normalara riayət edilməsi, kommunikasiya prosesində tələbələrin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, onlar əvvəllər istifadə etmədikləri söz və söz birləşmələrindən, frazeoloji ifadələrdən istifadə edir. Bununla da, tələbələrdə leksik bacarıqların kommunikativ yönümlü, funksional yönümlü formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi təmin edilir. Tələbələrin lüğət ehtiyatının məhdudluğu kommunikasiya prosesində aradan qaldırıla bilər. Eyni zamanda, tələbələrə müvafiq qeyri-verbal davranış normaları məqsədəuyğun şəkildə aşılır [Littlewood: 1981, 165].

Nəzərə alınmalıdır ki, tələbələrin ingilis dilində lüğət ehtiyatını zənginləşdirən, kommunikativ yönümlü leksik bacarıqların aşılmasına xidmət edən əsas vasitələrdən biri də oxudur. Oxu vasitəsilə mənimsənilən lüğət ehtiyatını və kommunikativ-yönümlü leksik bacarıqların tələbələrdə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini təmin edən müasir metodlardan biri kommunikativ yanaşmadır. Təcrübə göstərir ki, mətnə plan qurmaq, sual-cavab, dialoqlar qurmaq, rollu oyunlar, debatlar və disputlar təşkil etmək, problem və mövzular ətrafında cütlüklər və qruplarda söhbətlər aparmaq, tələbələri müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etmək, müzakirələr təşkil etmək və s. kimi çalışma və tapşırıqların leksikanın tədrisi prosesində istifadə edilməsi kommunikativ yönümlü təlim prosesini xeyli dərəcədə səmərəli edir [Cook: 2003, 85].

İngilis dili leksikasının funksional yönümlü, kommunikativ yönümlü tədrisinin ilkin pilləsində sual-cavab formatlı çalışmalardan geniş şəkildə istifadə edilir. Məlumdur ki, bu mərhələdə tələbələr əksər hallarda onlara verilən sualları başa düşür, lakin onlara cavab verməkdə çətinlik çəkirlər. Tələbələrin ingilis dilində lüğət ehtiyatı tədricən artdıqca xüsusi suallardan, daha mürəkkəb formalardan istifadə edirlər. İngilis dili leksikasının kommunikativ yönümlü tədrisi prosesində istifadə edilən suallar düşünülmüş və ardıcıl olmalı, tələbələri düşündürməli, onlarda yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə xidmət etməlidir. Sonrakı mərhələlərdə isə tələbələrə

təqdim edilən suallar onlarda tədris edilən xarici dildə yaradıcı təfəkkürün səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin etməlidir.

Tələbələrdə ingilis dilində mənimsənilmiş leksik vahidlərdən kreativ, funksional yönümlü istifadə etmək bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün təqdim edilən suallar siyahısına ayrı-ayrı cümlələrə, mətnin hər hansı bir hissəsinə və mətnə verilən suallar daxil edilə bilər. Cavablara gəldikdə, tələbələr tərəfindən verilən cavablar aydın, dəqiq, kommunikativ kontekstə uyğun və eyni zamanda kreativ xarakterli olmalıdır. Leksikanın kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisi zamanı ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrə müxtəlif növ dialoqlardan və videomateriallardan da geniş şəkildə istifadə etmək tövsiyə edilir. Məlumdur ki, dialoqda hər iki tərəf həm suallar, həm də cavablar verir. D.İsmayılova qeyd edir ki, leksikanın kommunikativ yönümlü tədrisində istifadə edilən dialoqlar öyrənilmiş mətn, təqdim edilmiş şəkillər və tələbələrin tələbat və ehtiyaclarını nəzərə almaqla seçilə və onlar üçün maraqlı olan mövzular əsasında qurula bilər [Исмаилова: 2002, 20].

Nəticə. Tədris zamanı mənimsənilməsi nəzərdə tutulan leksik vahidləri, nitq modellərini dil öyrənənlərdə elə möhkəmlətmək lazımdır ki, tələbələr həmin leksik vahidlər və nitq modellərindən istənilən vaxt, o cümlədən real həyatda baş verən kommunikasiya prosesində funksional yönümlü şəkildə çətinlik çəkmədən istifadə etməyi bacarsınlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cavadova P.A. (2018). İngilis dilinin leksikasının tədrisində tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması (I və II kurslar) Ped.f.d. dis.avtoref. Bakı, 28 s
2. Şirəliyev Ə. Kommunikativ təlimin bəzi xüsusiyyətləri. Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri. Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 10-11 dekabr 2013-cü il, s.39-40
3. Гусейнзаде Г.Д. (2001). Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. — Баку:— Мутарджим, 314с.
4. Исмаилова Д.А. (2002). Методика обучения диалогической речи современного английского языка на начальных курсах вузов. —Баку:— Мутарджим, 189 с.
5. Шатилов С.Ф. (1977). Методика обучения иностранным языкам. —Москва: — Просвещение, 295 с.
6. Breen M.P., Candlin C.N. (1980). The Essential of a Communicative Curriculum in Language Teaching // Applied Linguistics. v. 1 (1), pp. 89-112.
7. Cook G.Y. Applied Linguistics.(2003). —Oxford: — Oxford University Press, 134p.
8. Ellis R.(1993) Second Language Acquisition and Language Pedagogy. Multicultural education // The Modern Language Journal, 1993, v. 71, pp.289-299.
9. Littlewood W. (1981). Communicative Language Teaching. —Cambridge: —Cambridge University Press,180p.
10. Morrow K., Schocker M. (1987) Using Texts in Communicative Approach // ELT Journal, 14/4; pp.248-256.
11. Widdowson H.G. (1989). Knowledge of Language and Ability for Use. Applied Linguistics 10,2, pp.37-128.
12. <https://www.teachingenglish.org.uk>

SOMATİK FRAZELOGİZMLƏRİN YARANMA FORMASINA GÖRƏ TƏSNİFİ

Gülzar Həsənova*Müəllim*Sumqayıt Dövlət Universiteti
gulnar.hasanova@sdu.edu.az**Püstə İsmayılova***Müəllim*Sumqayıt Dövlət Universiteti
puste.ismayilova@sdu.edu.az**Abstract**

This paper explores the origins, classification, and linguistic functions of somatic phraseological units in the Azerbaijani language, drawing comparative references to English. Somatic phraseologisms, formed through generations, are deeply rooted in the cultural, emotional, and social lives of people. They reflect traditions, professions, and worldviews of both English and Azerbaijani speakers.

The study categorizes somatisms based on their lexical and functional features, referencing typologies by scholars like R.M.Vayntraub and A.O.Karmyshkov. Classifications include somonimic (body parts), splaxnonomic (internal organs), osteonimic (skeletal terms), and sensory vocabulary. The paper highlights how these components gain new figurative meanings through syntactic constructions and metaphorical usage.

Special attention is given to the semantic shift of somatic expressions, their expressiveness, and role in everyday speech. The research also discusses the boundary of what constitutes a phraseological unit, including the debate on whether proverbs and idioms should be included. It is emphasized that phraseologisms enrich the emotional and stylistic layer of spoken language, serving both natural and intentional functions.

Thus, somatic phraseologisms serve not only as linguistic expressions but as cultural artifacts reflecting human cognition, anatomy, and social interaction through idiomatic creativity.

Keywords: *somatic phraseologisms, idiomatic expressions, English-Azerbaijani linguistics, cultural semantics, phraseology theory.*

Giriş. Somatik frazeologizmlərin tarixi çox qədim olduğundan mənbələri də müxtəlifdir. Əsrlər boyu insanlar ümid və arzularını, istəklərini əks etdirən qısa, aydın, mənalı, anlaşılıq somatik frazeologizmlər yaratmışlar. Somatik frazeologizmlər nəsildən-nəsilə, dildən-dilə keçərək dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Onlar xalqın həyatı, yaşayışı, adət-ənənələri, əxlaqi görüşləri ilə bağlıdır. Belə frazeologizmlər həm ingilis xalqının, həm də Azərbaycan xalqının keçmiş tarixi, həyatının müxtəlif sahələrini əks etdirir. Hər bir somatik frazeologizmin özünəməxsus yaranma tarixçəsi vardır. Onlar xalqın həyat və yaşayış tərz, sənət-peşəsi, adət-ənənəsi, dünyagörüşü ilə əlaqədar yaranmış və yaranmaqdadır.

Somatizmlər hər bir konkret dildə denotatların rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı olan yeni istifadəyə malik ola bilər ki, bu da öz növbəsində bilavasitə tabulaşma və qurban verilməsi ilə bağlıdır. Somatik frazeologizmlərin əsasında əksər hallarda insan və ya heyvan davranışı üzərində müşahidələr dayanır. Tərkibində müvafiq somatizmlər olan frazeologizmlərin sayı, məna qruplarının rəngarəngliyi bədən üzvünün əhəmiyyətindən, vacibliyindən asılıdır. Somatik frazeoloji birləşmələrin əksəriyyətinin semantikasi insanın emosional-psixi həyatı ilə bağlıdır. Bu faktı V.R.Şubina belə qeyd edir ki, insanın emosional və psixi vəziyyəti çox vaxt məhz bu səpgidə imkanları həqiqətən böyük olan somatik frazeologizmlər vasitəsilə ifadə olunur.

Əsas hissə. Elmi ədəbiyyatda somatizmlərin bir neçə təsnifatı mövcuddur. R.M.Vayntraub iki əsas qrupu ayırır [2, s. 157]:

1) təbii somatizmlər;

2) şərti somatizmlər.

Təbii olanlar, məsələn, "baş", "ayaq", "əl" insan təfəkkür qanunlarına görə meydana çıxdı və buna görə də bütün dillər üçün ümumdür. "Ruh" kimi şərti somatizmlər ayrı-ayrılıqda hər bir xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin inkişafının spesifik şəraitində dərkətmə ilə bağlıdır. A.O.Karmışkov somatizmləri funksional öhdəlik faktı ilə fərqləndirir və vurğulayır [4, s.80]:

1) leksik somatizmlər ("baş", "əl") - ürək-damar və digər sistemlərin elementlərini ifadə edən sözlər ("sümük", "dəri", "qan")

2) funksional öhdəliyi olmadığı üçün somatika korpusuna daxil edilə bilməyən vahidlər ("yırmaq", "tərləmək").

Somatizmlərin leksik mənasının müəyyən edilməsində funksional əhəmiyyəti A.Vejbitskaya, A.V.Dybonun əsərlərində vurğulanmışdır. Somatik terminlər A.Vezhbitskaya ensiklopedik məlumatlara müraciət etmədən təsvir edilə bilən "xüsusi lüğət" zonasına aiddir. Somatizmləri təsvir edərkən sual yaranır ki, semantik cəhətdən ilkin nədir: anatomiya və ya fiziologiya, forma və ya funksiya, bədən hissələrinin adı və ya fizioloji proseslər. Bədənin bütün "xarici" hissələri üçün A.Vezhbitskaya sırf "topoqrafik" şərh təklif edir (təfsirində qavrayış funksiyasının qeyd olunduğu hiss orqanları istisna olmaqla). Daxili orqanların adları üçün qarışıq funksional topoqrafik şərh qəbul edilir [3].

O.V.Starx insan obrazını təqdim edərək, insanın "tərkibi"nin ümumi sxemini təqdim edir: "Hər bir fəaliyyət növü, hər bir vəziyyət növü, hər reaksiyanın öz sistemi var. Müəyyən bir hərəkəti yerinə yetirən, müəyyən bir vəziyyətə gələn, istənilən reaksiyanı meydana gətirən müəyyən bir orqanda lokallaşdırılır. Bəzən eyni orqan birdən çox sistemə, bir sistemə isə bir neçə orqan xidmət edir" [4, s. 82].

Tədqiqatımız üçün maraqlı olan somatizmlərin başqa bir təsnifatı var. O, somatizmlərin funksional xüsusiyyətlərinə, həmçinin "xarici/daxili" qarşıdurmaya əsaslanır [4, s. 82-83]:

1) Bədənin hissələrinin və sahələrinin adları - somonimik lüğət. Somonimik lüğətə insan bədənini bildirən sözlər, baş və onun hissələrinin adları, insanın boyun və gövdə adları, yuxarı və aşağı ətrafların adları daxildir.

2) Daxili orqanların adları - splaxnonomik lüğət və qan dövrəni sisteminin lüğəti - anionimik lüğət. Bu sözlər qrupuna ümumilikdə daxili orqanların adları və həzm, tənəffüs orqanlarının adları daxildir.

3) Skelet komponentlərinin adları - osteonimik lüğət. Somatik lüğətin bu qrupuna bütövlükdə insan bədəninin skelet sisteminin adları, baş, gövdə, aşağı və yuxarı ətrafların sümüklərinin adları daxildir.

4) Hiss orqanlarının adları - hissiyyət lüğəti. Bu qrupa aid olan sözlər cisimlərin müvafiq denotativ sferasına aid olmasına görə paylanır. Bunlara görmə orqanlarının adları, eşitmə orqanlarının adları, qoxu, dad və toxunma orqanlarının adları daxildir.

Somatik frazeologizmlərin işlənmə dairəsinin rəngarəngliyi frazeoloji vahid anlayışının özü ilə sıx bağlıdır. Somatik frazeologizmin dildə işlədilməsi sintaktik konstruksiyalarda sözlərin yeni məna qazanması, leksik uyğunluq, davamlılıq, ekspressivlik, komponentlər arasındakı sintaktik əlaqə, cümlədəki vəzifələri ilə bağlıdır. Dilin somatik frazeoloji birləşmələrinin əhatə dairəsi haqqında dilçilər arasında bu gün də fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Ş.Balli frazeologiyasının iki növünü: "frazeoloji qrup" və "frazeoloji birlik" termini ilə fərqləndirir, tərkibində feillərin iştirak etdiyi ayrı-ayrı nümunələri isə "aralıq növ" sayır. Somatik frazeoloji birləşmələrin əhatə dairəsi haqqında müxtəlif fikirlərin əmələ gəlməsi həm frazeoloji vahidləri frazeoloji qovuşma (idiom) kimi, həm də daha geniş mənada düşünməyə imkan verir. Ferdinand de Sössürün 1977-ci ildə yazdığı əsərində oxuyuruq: "Biz dildə külli miqdarda birləşmələrə rast gəlirik ki, bunlar daxilindəki ayrı-ayrı mənalara malik sözləri dəyişmək məqbul sayılmayan hazır nitq parçalarıdır. Ənənəyə görə bunların daşdığı məna, komponentlərinin bütövlükdə mənasından və sintaktik quruluşundan asılır. Belə ifadələr düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə edilir" [5, s. 176]. Somatizmlərin yeni məna kəsb etməsi bütövlükdə birləşməyə aid olan əhatə əsasında həll olunsa da, burada məna

birinci, davamlılıq və ekspressivlik ikinci rola malikdir. Başqa sözlə desək, somatik frazeologizmlər üçün xüsusi bir əlamət kimi bütün birləşmənin əhatə dairəsinə əsaslanması birinci, hazır şəkildə yenidən təkrar olunma, sabitlik və ekspressivlik ikinci şərt olmalıdır. Bunların hamısı həmin birləşməyə aid olan sözlərin diferensiallaşmasına kömək edir. Məsələn, atalar sözü və zərb məsəllərin frazeoloji vahidlər kimi qəbul olunması, ümumiyyətlə, frazeologiyanın dairəsinin genişlənməsi ilə nəticələnir. Əgər atalar sözləri və məsəllər frazeoloji vahid sayılmırsa, onda həmin dairə bunların hesabına daralır, yaxud da “frazeoloji termin” anlayışını qəbul ediriksə, onda frazeologiyanın elmi-texniki və ictimai-siyasi mətnlərə də daxil olduğunu söyləmək mümkündür.

Somatik frazeologizmlərin çox geniş işlənmə sahələri mövcuddur. Bu sahələrdən biri də ümumxalq danışığı dili həmişə emosionallıqla, ekspressiv taftologiya elementləri ilə zəngindir. Ümumxalq danışığı dilində həqiqətən bu elementlərə ehtiya duyulur, həmin ehtiyacı ödəməyin ən yaxşı yollarından biri də, məhz frazeologizmlərdən istifadədir. İnsanlar öz danışıklarında hələ lap qədimdən dilin frazeoloji sistemindən istifadə etməli olur ki, bu da iki aspektdə baş verir: 1) məcburi, kortəbii; 2) məqsədyönlü, üslubi aspektdə [1, s. 116].

Nəticə. Somatik frazeologizmlər həm danışığı, həm də bədii üslubda dilin ifadə imkanlarını zənginləşdirən mühüm vasitələrdən biridir. Onlar insanın anatomik quruluşu, emosional vəziyyəti və mədəni təcrübəsinin dilə necə əks olunduğunu nümayiş etdirir. Bu tədqiqat göstərir ki, somatik frazeologizmlər yalnız estetik və ifadəvi funksiyalı deyil, eyni zamanda xalqın dünyagörüşünü, həyat tərzini və sosial münasibətlərini özündə ehtiva edən mədəni vahidlərdir.

Araşdırma zamanı müxtəlif alimlərin təklif etdiyi təsnifatlar əsasında somatizmlər funksional və leksik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmış, onların semantik və sintaktik xüsusiyyətləri analiz edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, somatik frazeologizmlər yalnız leksik ifadə vasitəsi deyil, həm də dilin tarixi-mədəni qatını özündə əks etdirən unikal dil vahidləridir.

Beləliklə, somatik frazeologizmlərin öyrənilməsi təkcə frazeologiya sahəsində deyil, həm də mədəniyyətşünaslıq, psixolinqvistika və kognitiv dilçilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və gələcəkdə bu sahədə daha geniş müqayisəli tədqiqatların aparılması zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hacıyeva Ə.H. Somatizmlər, somatik frazeologizmlər və sərbəst somatik birləşmələr (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) // ADU-nun “Elmi əsərləri”nin xüsusi buraxılışı. Bakı: 2005.
2. Вайнтрауб Р.М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках // Вопросы фразеологии. – 1998. – № 3. – С. 157-162.
3. Вежбицкая А.С. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.
4. Старых О.В. Соматизм как особый класс слов в лексической системе церковнославянского языка // Вестник ПСТГУ: Филология. – 2011. – № 2. – С. 80-85.
5. Фернанд де Соссюр. Труды по языкознанию (переводы с французского языка под редакцией А.А.Холодовича), М.Прогресс, 1977, с.176.

MƏDİNƏ GÜLGÜN POEZİYASINDA NEOLOGİZMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ayşən Nəbiyeva

Müəllim

Gəncə Dövlət Universiteti
nebiyevresid57@gmail.com

Abstract

Lexical-semantic and functional features of neologisms in medina gulgun's poetry

Ayshan Nabiyeva

The article examines the lexical-semantic and functional features of neologisms in Madina Gulgun's poetry from a linguistic perspective. It is shown that in the poet's work, neologisms function not only as a means of enriching the poetic language but also as a tool for expanding its expressive and emotional capabilities. Arising from the needs of poetic communication, Madina Gulgun employs existing words in new forms and creates original combinations.

These neologisms enhance the imagery and contribute to the formation of the poet's individual style. In the study, neologisms are classified into lexical, semantic, and syntactic groups and analyzed through specific examples. It is concluded that Gulgun's creative word formation plays a significant role in the development of the linguistic aesthetics of modern Azerbaijani poetry and reflects contemporary trends in literary linguistics.

Keywords: Azerbaijani poetry, neologism, poetic language, lexical-semantic features, linguistic creativity.

Giriş. Müasir ədəbiyyatda dilin yeniləşməsi və ifadə imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan axtarışlar poeziyanın inkişafında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, neologizmlərin meydana çıxması həm ictimai-mədəni dəyişikliklərin, həm də fərdi yaradıcılıq aktının göstəricisi kimi çıxış edir.

Neologizmlər poetik nitqə özünəməxsus tərəvət və fərdilik qatır, müəllifin dünyagörüşünü və estetik idealını daha dolğun ifadə etməyə xidmət edir. S. Əliyevanın qeyd etdiyi kimi, bədii mətnlərdə neologizmlər yalnız yeni məna çalarları yaratmır, həm də emosional ifadə tərzini zənginləşdirir və poetik təsviri imkanları artırır [1, s. 45].

Neologizmlər, yalnız yeni məna qatları yaratmaqla kifayətlənmir, həm də şairin dilini zənginləşdirir. Mədinə Gülgün, şeirlərindəki neologizmlərlə bu zənginliyi ortaya qoyur. R.Həsənov da bu mövzuya toxunaraq deyir: "Poetik dilin inkişafı və zənginləşməsi, dilin estetik imkanlarını daha çox açır" [4, s. 82]. Şairə neologizmlər vasitəsilə həm yeni məna qatları yaradır, həm də mövcud olan mənalara təzə bir perspektivdən təqdim edir. Bu yanaşma şeirə unikal bir xarakter qazandırır. F. Qasımzadə bu haqda yazır: "Neologizmlər poetik dilin əsas alətlərindəndir və onlar dilin yaradıcı imkanlarını nümayiş etdirir" [5, s. 45].

Mədinə Gülgün Azərbaycan poeziyasında orijinal poetik dil və innovativ leksik vasitələr ilə tanınan bir şairədir. Onun şeirlərindəki neologizmlər yalnız yeni sözlərin yaranmasına deyil, həm də dilin semantik zənginləşməsinə və emosional ifadə tərzinin dərinləşməsinə xidmət edir.

Şairin fərdi -üslubi neologizmləri yalnız dilin poetik strukturunu deyil, həm də mədəni və sosial həyatın təzahürlərini əks etdirir. L.Məmmədova bu barədə yazır: "Neologizmlər, bədii əsərlərdə yalnız dilin zənginləşməsi deyil, həm də dövrün, mədəniyyətin və insanın daxili aləminin ifadəsidir" [6, s. 98]. Mədinə Gülgün şeirlərindəki neologizmlər, yalnız dilin zənginləşməsi baxımından deyil, həm də leksik-semantik funksiyaları ilə diqqət çəkir. Bu neologizmlər, şairənin poetik dilində yeni mənalara yaradır, bədii strukturda semantik dərinlik qatır və həmçinin poetik ifadə tərzini genişləndirir. Təbii ki, şeirində istifadə etdiyi neologizmlər, dilin yalnız estetik gücünü artırmır, eyni zamanda oxucunun dünya görüşünü genişləndirir və onun hisslərini daha güclü şəkildə çatdırır.

Əsas hissə. Mədinə Gülgün fərqli bədii dil axtarırları ilə seçilən şairələrdən biridir. Onun yaradıcılığında ənənəvi leksikanın yenilənməsi, dilin poetik imkanlarının zənginləşdirilməsi və yeni ifadə vasitələrinin meydana gətirilməsi xüsusi yer tutur. Mədinə Gülgünün şeirlərində neologizmlərin işlədilməsi onun poetik təfəkkür tərzinin yenilikçi mahiyyətini göstərir və bu fakt onun fərdi üslubunun formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Mədinə Gülgün poetik söz yaradıcılığında müasir duyum və ənənəvi ifadə tərzini sintez etməyə çalışan sənətkarlardandır. Onun şeirlərində müşahidə olunan əsas xüsusiyyətlərdən biri dilin sərhədlərini genişləndirmək, söz və ifadə vasitələrinin yeniləşməsinə meyil göstərməkdir.

Şairə bəzən real həyatda mövcud olmayan, lakin şeirin emosional təsir gücünü artırmaq üçün məqsədyönlü şəkildə yaradılmış sözlər formalaşdırır. Belə sözlər adətən, oxucuda təəccüb, heyranət və poetik həssaslıq hissləri doğurur. Mədinə Gülgün həmçinin mövcud sözlərə yeni semantik çalarlar əlavə etməklə onları yeni mənə çalarlarında işlədərək semantik neologizmlər yaradır.

Mədinə Gülgünün şeirlərindəki neologizmlər əsasən leksik, semantik və sintaktik üsullarla yaranır, emosional-təsviri imkanları genişləndirir, poetik ifadə vasitələrinin sərhədlərini zənginləşdirir. Şairənin poetik dilində müşahidə olunan yeni söz və ifadələri isə leksik, semantik və sintaktik neologizmlər qrupları üzrə təsnif etmək mümkündür.

Mədinə Gülgünün şeirlərində rast gəlinən leksik neologizmlər tamamilə yeni sözlərdən ibarətdir. Burada şairə, yeni anlayış və duyğuları ifadə etmək üçün öz leksikasını yaradır

Sükutlaşır yolların kimsəsizliyi,

Adımlar da itir səssizliyin içində. (Sükutun Nəğməsi) [2]

“Sükutlaşmaq” leksemi “sükut” (səssizlik) sözünə feil şəkilçisi artırılmaqla yaradılmışdır və yalnız susmaq deyil, tamamilə səssizliyə qər q olmaq, dərin səssizlik halını ifadə edən yeni semantik çalar qazanmışdır.

Düşüncəkönlü bir kədər tapmışam,

Sözlər yatışır səssizlikdə indi. [2]

Mədinə Gülgünün "Səssiz Könül" şeirində yer alan "düşüncəkönlü" ifadəsi gündəlik dilin normasında mövcud olmasa da, poetik mətn çərçivəsində oxucunun dərhal anladığı və hiss etdiyi yeni bir anlayış formalaşdırır. Burada "düşüncə" və "könül" sözlərinin birləşməsi yeni mənəvi-emosional assosiasiya yaradır, insan ruhunun düşüncəyə köklənmiş halını ifadə edir.

Şairənin yaratdığı sözlər bir neçə mənə çaları ilə şeirin poetik çoxsəsliliyini və bir metafora daxilində işlənərək mətnin poetik dərinliyini artırır.

Ürəkgülümsəyişi axşamdan sorma,

Axşamın da gözləri yorulub.

Sükutun yuxusunda yol axtaran

Ümidlərin qədəhləri dolub. [2]

Bu misralarda "ürəkgülümsəyişi" ifadəsi yeni bir leksik neologizmdir. "Ürək" və "gülümsəyiş" sözlərinin birləşməsi ilə daxili bir sevincin və duyğusal sakitliyin poetik təsviri yaranır.

Payızlaşır könlümün yaşıl bağı,

Rüzgarlar üşüyür ürəyimin içində. [3]

Şairin 'Payızlaşan Bağ' şeirində 'payızlaşmaq' leksemi, fəsil mənasından uzaqlaşaraq, metaforik anlamda könlün solğunlaşmasını, ruh halının dəyişməsinə ifadə edir. Bu, neologizm olaraq, payızın xarici təzahürlərini daxili dünyada kədər artması və emosional solğunluqla əlaqələndirir

Semantik neologizmlər mövcud sözlərin yeni mənələrdə işlədilməsi ilə yaranır. Məsələn: "Könülün qışı" ifadəsində "qış" sözü sadəcə fəsil anlamında yox, həm də insanın daxili soyuma, ruhən donma dövrü kimi işlədilir.

Sintaktik neologizmlər isə yeni söz birləşmələri və ifadələr formalaşdıraraq orijinal poetik təsir yaradır. Məsələn:

Yuxusuz bahar yelləri

Könlümə toxundu asta,

Gözlərimin dərinində

Bir ömür yorğun yatdı.[2]

Burada "yuxusuz" sifəti bahar yellərinə aid edilir və poetik olaraq yeni emosional təsvir meydana çıxır.

Göz yaşında yuxusuz bir dəniz yatır,
Sənli sabahları çağırır gecə. [2]

Bu misralarda "yuxusuz dəniz" yeni sintaktik neologizmdir. Burada "yuxusuz" sifəti dənizin dinməz, səssiz, amma eyni zamanda hüznü vəziyyətini bildirir.

Mədinə Gülgünün şeirlərində neologizmlər yeni söz konkret bir duyğu və ya düşüncə ehtiyacından doğaraq bəzən birbaşa yox, simvolik mənə daşıyır.

Nəticə və elmi yenilik. Mədinə Gülgünün poeziyasında neologizmlər obrazlılıq yaratmaq, emosional təsir gücünü artırmaq və fərdi üslubu vurğulamaq, yeni reallıq yaratmaq kimi funksiyaları yerinə yetirir. Bu zaman yeni sözlər və ifadələr şeirin vizual və duyğusal və emosional təsirini artırır, oxucunun duyğularına təsir edən qeyri-adi təsvir üsulları formalaşdırılır, şairənin fərdi dil estetikası və yaradıcılıq üslubunu ifadə edir, mövcud anlayışlardan kənara çıxaraq, poetik məkanda yeni emosional dünyalar qurur.

Beləliklə, onun yaradıcılığında neologizmlər sadəcə yeni söz formaları deyildir; bəzən bir həyat fəlsəfəsinin, dünyagörüşünün simvoluna çevrilir. Gülgün bu baxımdan söz ustası kimi çıxış edir – o, mənəni yalnız yaratmır, həm də onu yeni söz formasında kodlaşdırır. Onun poetik söz aləmində neologizm həm şairin daxili dünyasının, həm də dövrün ruhunun ifadəsi olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyeva, S. Neologizmlər və onların bədii funksiyaları, Bakı: Nurlan, 2011.
2. Gülgün, Mədinə. Sükutun Nəğməsi, Bakı: Yazıçı, 2018.
3. Gülgün, Mədinə. Payızlaşan Bağ, Bakı: Qanun, 2021.
4. Həsənov, R. Poetik dilin inkişaf meyilləri, Bakı: Adiloğlu, 2003.
5. Qasımlı, F. Azərbaycan poeziyasında yeni dil axtarışları, Bakı: Elm, 1987.
6. Məmmədova, L. Azərbaycan ədəbiyyatında leksik-semantik yeniliklər, Bakı: Şərq-Qərb, 2015.

DİLİN FUNKSİYASI VƏ İNKİŞAF QANUNLARI

Elnarə Yunusova

Bakı Dövlət Universiteti

elnarayunusova77@gmail.com

Abstract

Function of language and laws of development

The cultural development of the society also has its own influence to the language. Development of agriculture, engineering, science and culture leads to the discovery of new perspectives in the language. New concepts require new words in the language and in this way the lexical composition of the language begins to develop. In short, the language is formed by the society and it is always responsible for the development of communication as a virtual reality. At last the development of culture leads to the expansion of relationships with other nations and the growth of international words and terminology in the language.

Keywords: *language, development, communication, lexical. International words.*

Giriş. Məlum olduğu kimi, dilin ictimai hadisə olmasını sübut etmək üçün irəli sürülən dəlillərdən biri dilin insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Bu tezisdən belə çıxır ki, dil insanlar arasında ünsiyyət saxlamağın yeganə vasitəsi deyil, onların ən mühümüdür. Həqiqətən də insanlar başqa vasitələrlə də məsələn, yazı, əl hərəkəti, jestlər, morze əlifbası, müxtəlif siqnallar, Afrikada tam-tam dili və s. ilə münasibət saxlayırlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar, əvvələn, köməkçi vasitələrdir və canlı insan dilini (səsli, sözlü dili) əvəz edə bilmir, ikincisi, onlar cəmiyyətin bütün üzvlərinə eyni dərəcədə xidmət edə bilmir, üçüncüsü, yazı və morze əlifbası kimi vasitələr isə ancaq səsli, sözlü dilin şərti işarələrlə ifadəsindən başqa bir şey deyildir. Bütün bu köməkçi vasitələr dil materiyasından kənarda yaşaya bilməz, dil isə onlarsız da, onların köməyi olmadan da keçinə bilər, insanlar arasında ünsiyyətə xidmət edə bilər.

Əsas hissə. Təbiidir ki, ictimai şüur ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən yaradılır, inkişaf etdirilir və zənginləşdirilir. Bəşəriyyətin əsrlər boyu mədəniyyət, incəsənət, elm və ədəbiyyat, texnika sahəsində əldə etdiyi bütün nailiyyətlər yalnız fərdi şüur vasitəsilə toplanmışdır. İctimai şüur yalnız ayrı-ayrı fərdlərin, canlı adamların fərdi şüuru vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Fərdi şüur ayrı-ayrı adamlarda gerçəkliyin yüksək inikasındır. Cəmiyyət yalnız ayrı-ayrı fərdlərin şəxsi məişəti əsasında ətraf mühiti qavrayır, başa düşür və dəyişir.

Dillə şüurun qarşılıqlı münasibətlərindən danışarkən bu problem ətrafında buraxılan bəzi metodoloji səhvləri də göstərmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi materialist fəlsəfə şüurun -sinfiliyini qəbul edir. Psixologiyaya həsr edilmiş ədəbiyyatda da şüurun sinfiliyi haqqında fikirlərə təsadüf edirik: “Şüur ictimai varlığın inikasındır. İnsanların ictimai varlığı onların ictimai şüurunu təyin edir. İnsanların ictimai varlığının dəyişməsi ilə ictimai şüur da dəyişir. Sınıfli cəmiyyət şəraitində insanın şüuru sinfli xasiyyət daşıyır. İnsan şüuru ictimai varlığın dəyişilməsindən nisbətən ləng gedir, ondan geri qalır”.

Bununla əlaqədar olaraq, N.Y.Marr və onun ardıcılarının buraxdıqları bəzi metodoloji səhvləri nəzərdən keçirək. N.Y.Marr dilin sinfi və üstqurum xarakterdə olması haqqında nəzəriyyə irəli sürmüş, onun ardıcılıqları isə bu nəzəriyyəni inkişaf etdirmişdilər. N.Y.Marr yazırdı: “Sinfli olmayan dil yoxdur, bu səbəbdən də sinfli olmayan təfəkkür yoxdur” (1).

Dili üstqurum hesab edənlər dillərin tarixi inkişafı xüsusiyyətlərini başa düşməzlər. Dilin inkişafı tarixi dildə danışan xalqın iqtisadi inkişafı, xüsusən keçirdiyi ictimai formasiyalarla qətiyyətən üzvi surətdə bağlı deyildir. Bu və ya digər qrammatik formanın yaranması cəmiyyətin iqtisadi quruluşu xüsusiyyətləri ilə əlaqədar deyil, ictimai formasiyaların dəyişməsi dilin yaxud dilin ayrı-ayrı kateqoriyalarının dəyişməsinə səbəb ola bilməz.

Hər hansı xalqın iqtisadi-ictimai və dilinin inkişafı tarixini tutuşdursaq, bu fikir təsdiq edilə bilər.

Məhəmməd Füzulinin yazıb-yaratdığı dövrdən indiyədək Azərbaycan xalqı üç ictimai formasiya (feodalizm, kapitalizm, sosializm) keçirmişdirsə də dilimiz elə bir əhəmiyyətli dəyişikliyə uğramamışdır. Xüsusən Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda az-çox nəzərəcarpan dəyişiklik baş verməmişdir.

Dillə şüurun münasibəti məsələsində buraxılan səhvlərdən biri də onların vəhdətinin pozulması, bu qarşılıqlı münasibətdə dilə üstünlük verilməsidir. Bu ideyanın tərəfdarları dili gerçəkliyin yaradıcısı hesab edir, onun insan şüurunu formalaşdırdığını iddia edirlər. Belə fikir ilk dəfə XVIII əsr alman romantiki İ. Herderin əsərlərində irəli sürülsə də XIX əsrdə alman dilçisi, ümumi dilçiliyin banisi Humboldtun əsərlərində öz əksini daha qabarıq şəkildə tapır (2). Humboldtla görə, dil insanların təbiətinin özündə mövcuddur, onların ruhi qüvvəsinin inkişafı və dünyagörüşünün inkişafı üçün zəruridir. Dil xalq ruhunun zəruri təzahürüdür, xalqın dili onun ruhudur. Müxtəlif xalqların dillərinin quruluşu ona görə müxtəlifdir ki, onların ruhları da müxtəlifdir.

Dil necə forma qəbul etməsindən asılı olmayaraq xalq həyatının ruhi təəcəssümüdür. Dil, necə deyirlər, insanla təbiətin ona təsir edən daxili və xarici obrazı arasında durur. İnsanın ətraf mühiti qavraması və fəaliyyət göstərməsi onun təsəvvüründən asılı olduğu üçün onun əşyalara münasibəti tamamilə dillə müəyyən olunur və ifadə edilir. Humboldtun fikirləri sonralar yeni Humboldtçular tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir.

Əlbəttə, Humboldtun irəli sürdüyü fikirləri bütünlüklə səhv adlandırmaq olmaz. Çox vaxt dil təfəkkür prosesində tənzimləyici rolunu oynayır. Lakin bu fikri bütövlükdə qəbul da etmək olmaz. Hər şeydən əvvəl, dil ətraf mühitin insan beynində inikası əsasında yaranır, dil aləmi yaradan müstəqil qüvvə deyildir. Bundan əlavə, hazırda sübut edilmişdir ki, təfəkkür forma və kateqoriyaları, bütün xalqlarda eynidir, deməli, ətraf mühitin müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin beynində inikası da eynidir, halbuki xalqların dilləri müxtəlifdir.

Dilin inkişafı bilavasitə olmasa da, dolayısı ilə insan cəmiyyətinin dəyişməsindən asılıdır. Dil ictimai hadisə olduğu üçün cəmiyyətdə baş verən bəzi dəyişikliklər dilin inkişafına öz təsirini göstərməyə bilməz. Dilin inkişafının cəmiyyətin vəziyyətindən asılı olması barədə bir sıra fikirləri nəzərdən keçirək [2, s. 86].

Hər bir feodal və monastır torpağı öz-özlüyündə kiçik bir dövlətə bənzəyir. Feodallıqlar arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr həddindən artıq zəif olur. Təbii ki, cəmiyyətin belə quruluşu kiçik məhəlli dialekt və ləhcələrin yaranması üçün şərait yaradır. Cəmiyyətin feodal dağıncılığı nə qədər qüvvətli olarsa, dialektlər arasındakı uzaqlaşmalar da bir o qədər güclü olar. Feodalizm cəmiyyətində dilin əsas varlıq forması məhəlli dialektlərdir. Müasir dildə mövcud olan dialektlər feodal pərakəndəliyinin dildə əks olunmasıdır.

Kapitalizmin meydana çıxması millətin meydana çıxmasına, sonuncu amil isə milli dilin yaranması və formalaşmasına səbəb oldu. Milli dil tədricən ədəbi dilə çevrilir və bütün vasitələrlə təbliğ edilir. Mətbuat və təhsilin ümummilli ədəbi dil əsasında aparılması milli dilin məhəlli dialektlərə təsirini gücləndirir, milli ədəbi dillə dialektlər arasında fərqlərin getdikcə azalmasına səbəb olur. Burjua cəmiyyətində milli təmərküzləşmə ilə yanaşı onun tam əksi olan diferensiasiyaya hadisəsi də gedir - cəmiyyət sosial qruplara parçalanır. Cəmiyyətin sosial qruplara parçalanması milli dildə sosial dialektlərin, jarqon, arqo və s. meydana çıxmasına səbəb olur.

Cəmiyyətin sosial diferensiasiyası da dildə öz əksini tapa bilər. Mütləq eyni tərkibli insan cəmiyyətinə təsadüf etmək mümkün deyildir. Cəmiyyət sinfi, silki, əmlaki, peşə və s. baxımdan təbəqələrə bölünür. Belə təbəqələşmə dilə də öz təsirini göstərir, dildə sosial dialektlər yaranır. İctimai istehsalın mürəkkəbləşməsi və əməyin bölünməsi dildə diferensiasiyaya hadisəsin güclənməsinə səbəb olur. Bu xüsusiyyət özünü ən çox leksika, xüsusən terminologiya sahəsində göstərir. Hər peşə və sənət sahəsinin öz xüsusi terminologiyası yaranır, bir peşə sahibi digər peşə sahəsində işlədilən terminləri ya başa düşmür, ya da çətin başa düşür. Peşə leksikası ilə yanaşı arqo, jarqon və s. üçün tipik olan leksika da yaranır, Məsələn, tələbə, oğru və s. jarqonu leksikası.

Adətən, cəmiyyətin sosial diferensiasiyası ilə əlaqədar olan dilin sosial diferensiasiyası dilin leksikası sahəsində öz təsirini göstərir. Lakin elə hallara da təsadüf edilir ki, dilin diferensiasiyası qrammatika sahəsinə də nüfuz edir. Şərq dillərindən bəzilərinə, məsələn, Yapon və Koreya

dillərində, danışanın müsaibinə münasibətindən asılı olaraq, felin müxtəlif formaları işlədilir (3). Koreya dilində felin xitab, nəzakət, hörmət, qaba və s. cavab formaları məlumdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dilin bu cür sosial difereiasiyasının qrammatikaya təsiri yalnız felin müxtəlif nəzakət dərəcəsi ilə əlaqədar formalarının işlənməsi ilə məhdudlaşır, dildə xüsusi sinfi qrammatik quruluşun yaranmasına səbəb olmur.

Sinfi diferensiasiya bəzəi cəmiyyətin müəyyən ictimai təbəqəsinin ümumxalq danışq dilindən fərqlənən ədəbi dil yaratması formasında da dilə öz təsirini göstərir. Məsələn, A.P.Barannikov əsrimizin 30-cu illərinin əvvəlləri üçün Hindistan dillərinin vəziyyətindən bəhs edərkən yazır ki, Hindistanın müasir ədəbi dilləri hakim sinflərin mənafeyinə xidmət etmək üçün uyğunlaşdırılmışdı, proletariat və kəndlilərin geniş kütləsi üçün çətin anlaşılır. Çox vaxt müəyyən ictimai təbəqələr geniş xalq kütləsindən fərqlənmək üçün artıq istifadədən çıxmış bir dili öz aralarında ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edirlər. Məsələn, 1951-ci ildə 555 nəfər, 1961-ci ildə 2,5 min nəfər hindli sanskrit dilini ana dili adlandırmış, 200min nəfərə yaxın hindli isə sanskrit dilini ikinci dil hesab etdiyini söyləmişdir [1, s. 79].

Cəmiyyətdə baş verən hadisələrdən dilin inkişafına təsir edənlərindən biri də demoqrafik dəyişikliklərdir. O da dildə mütləq şəkildə öz əksini tapır.

Demoqrafik dəyişiklik dedikdə əhalinin artması yaxud azalması, şəhər və kənd əhalisi arasındakı nisbətə dəyişməsi, əhalinin etnik tərkibi və s. nəzərdə tutulur. İnqilabdan sonra şəhər əhalisinin artması şəhər koynesinin 8 işlənmə dairəsini genişləndirdi, digər tərəfdən, müxtəlif dialektlərin nümayəndələrinin sənaye mərkəzinə gəlməsi və ünsiyyətdə olması ədəbi dilin işlənmə dairəsinin xeyli genişlənməsinə digər tərəfdən isə dialekt nitqinin xeyli məhdudlaşmasına səbəb oldu. Sənayenin inkişafı ilə əlaqədar kənd əhalisinin şəhərə axması ədəbi dilə də təsir göstərir. Çoxmillətli dövlətlərin xarakteri də dilin vəziyyətinə təsir göstərən faktorlardan biridir. Belə dövlətlərdə, bir qayda olaraq, bir dil əsas ünsiyyət vasitəsi rolu oynayır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında ingilis, Hindistanda hindi dilləri bu qəbildəndir.

Əhalinin bir yerdən başqa yerə köçməsi də dialekt fərqlərinin güclənməsinə, hətta yeni dilin yaranmasına səbəb ola bilər. Məsələn qədim norveçlilərin İslandiya adasına köçməsi əslində qədim norveç dilinin konservləşmiş forması olan island dilinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Afrikada afrikaans dilinin, Braziliyada Braziliya portogiz dilinin yaranması da bu faktorla əlaqədardır. İşğalçıların böyük kütlə halında bir ölkəyə axması dil dəyişmələrinə səbəb olur. Urdu dilinin formalaşması buna misal ola bilər. Hindistanın şimalına kütləvi surətdə gələn fars dilində danışan müsəlmanlarla yerli pəncab və hindi dillərinin bir neçə əsrlik siyasi, iqtisadi və inzibati münasibəti əsasında hindustani (urdu) dili yaranmışdır. Yaddilli xalqların kütləvi surətdə axını yerli dillərin sıxışdırılıb tamamilə aradan çıxarılması ilə də nəticələnə bilər. Fransada qalların, Bolqarıstanda frakiyalıların, Ukraynada skiflərin, Azərbaycanda irandilli qəbilələrin tarix səhnəsindən çıxması bunun nəticəsidir.

Cəmiyyətin müxtəlif iqtisadi inkişaf səviyyəsində olması da dildə izlər buraxır. Ölkənin ayrı-ayrı rayonlarının iqtisadi cəhətdən qeyri-bərabər inkişafı da müəyyən hallarda dil dəyişmələrinə səbəb ola bilər. Ədəbi dillərin formalaşması tarixindən məlumdur ki, iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş ərazinin dialekti ümummilli ədəbi dilin yaranması üçün baza təşkil edir. Məsələn, Daşkənd dialekti özbək ədəbi dili üçün, Bakı dialekti Azərbaycan ədəbi dili üçün, Moskva dialekti rus ədəbi dili üçün baza olmuşdur. Tarixdən elə hallar da məlumdur ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ərazidə işlənən dialekt bütün ölkə üçün milli dilə çevrilir. Məsələn Attika dialekti ümumyunan dili üçün koyne olmuş, latın dili əvvəllər Latsium əyalətinin dialekti olmuş, İl de Frans əyalətinin dialekti isə sonralar fransız dilinin yaranmasında əsas rol oynamışdır.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etməmiş ölkədə dialekt parçalanmasının dərəcəsi yüksək olur. O. Yespersenin verdiyi məlumata görə, Avstraliyanın bir neçə minlik aborigen əhalisi 200 dialektə danışır. Əksinə, sənayenin coşğun inkişafı, sənaye mərkəzlərinin yaranması müxtəlif dialekt nümayəndələrinin bir ərazidə yaşmasına daimi ünsiyyətdə olmasına və dialekt parçalanmasının aradan qalxmasına səbəb olur [2, s. 125].

Üstqurum xarakterli hadisələr də dilə təsir göstərir. Ölkəmizdə əvvəllər yazısı belə olmayan bir sıra dillər milli ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmiş, azlıq təşkil edən xalqlar öz dillərində məktəb və mətbuat yaratmış, ədəbiyyat və incəsənəti öz milli dillərində inkişaf etdirmişlər, bütün xalqlarının dilləri üçün səciyyəvi olan proseslər-dilin ictimai funksiyasının genişlənməsi, üslubların inkişafı, müəyyən dil normalarının hazırlanması, dilin lüğət tərkibinin çoxalması-bütün bunlar Lenin milli siyasətin nəticəsidir və üstqurumun dilin inkişafında necə rol oynaya biləcəyinə parlaq nümunədir.

Müəyyən şəraitdə din də dilin inkişafı və yayılmasında müəyyən rol oynaya bilər. Məlum olduğu kimi, hər bir din müəyyən dilə möhtacdır. Buna görə də din müəyyən bir dilin inkişafında maraqlıdır. "Dini" dillər olan latın və ərəb dillərinin geniş yayılması bununla əlaqədardır. Dinin yayılması həmin dini qəbul edən yaddilli xalqın dilinin inkişafına da təsir edir. Məlumdur ki, islam dininin yayılması təsiri altında, demək olar ki, bütün şərq dillərinə çoxlu miqdarda ərəb sözləri və terminləri daxil olmuşdur. Bundan başqa, müqəddəs kitabların nəşri bir sıra xalqlar üçün yazı tarixinin başlanğıcına səbəb olmuşdur. Məsələn, xristianlığın qəbulu və xristian müqəddəs kitablarının nəşri slavyan xalqlarının yazısını yaratmışdır.

Üstqurum tipli hadisələrin dilə təsirindən danışarkən görkəmli yazıçıların dilin inkişafındakı rolunu unutmamaq olmaz. Puşkinin rus ədəbi dilinin, Dantenin italyan ədəbi dilinin, Servantesin ispan ədəbi dilinin, Vaqifin Azərbaycan ədəbi dilinin. Şota Rustavelinin gürcü ədəbi dilinin yaranması və inkişafındakı rolu hamıya məlumdur.

Cəmiyyətdə siniflərin və millətçilik mənafeyinin mövcudluğu da dilin inkişafına təsir göstərir. Deyilənə görə Hindistanda mövcud olan iki böyük dil-hind və urdu dilləri bir-birinə o qədər yaxındır ki, onları bir dil halında birləşdirmək çox asandır. Lakin bunun üçün hindi dilində sanskrit ünsürlərini, urdu dilində isə ərəb və fars dilləri ünsürlərini məhdudlaşdırmaq lazımdır (4). .Ancaq bir zamanlar ingilis burjuaziyası və din xadimləri bu dillərin birləşməsində maraqlı olmadıqları üçün bu dillər arasındakı fərqləri hər vasitə ilə qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

Cəmiyyətin mədəni inkişafı da dilə öz təsirini göstərir. Sənaye, kənd təsərrüfatı, texnika, elm və mədəniyyətin inkişafı dildə yeni anlayışların yeni məfhumların yaranmasına səbəb olur. Yeni anlayışlar dildə yeni sözlərin meydana gəlməsini tələb edir: beləliklə, dilin leksik tərkibi inkişaf edir. Yeni sözlər ilk növbədə sənaye, texnika və elmin müxtəlif sahələrinə aid yaranır və bəzi köhnə terminlər öz mənasını dəyişir. Əhalinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi ədəbi dilin işlənmə dairəsinin genişlənməsinə, bu amil isə öz növbəsində məhəlli dialektlərin funksiyasının daralmasına səbəb olur. Ədəbi dilin funksiyasının genişlənməsi sosial dialektlərin vəziyyətində də dəyişiklik əmələ gətirir. Əhalinin şifahi danışmaq nitqində kitab və xüsusi leksikadan istifadə etməsi ümumiyyətlə, leksikanın neytral təbəqəsinin genişlənməsi ilə nəticələnir. Ədəbi dilin funksiyasının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq istər şifahi, istərsə də yazılı nitqin üslublarının artması, üslubların intensiv şəkildə diferensiasiyası hadisəsi baş verir. Digər tərəfdən, ədəbi dilin funksiyasının genişlənməsi vahid orfoqrafik, orfoepik və qrammatik normaların tərtib edilməsini günün vacib məsələsi kimi qarşıya qoyulur.

Nəhayət, mədəniyyətin inkişafı başqa xalqlarla əlaqələrin genişlənməsinə, dildə beynəlmiləl söz və terminlərin çoxalmasına səbəb olur.

Dili cəmiyyət yaradır və onun kommunikativ vasitə kimi inkişafına həmişə nəzarət edir. Dilin inkişafının cəmiyyətin vəziyyətindən asılılığı problemindən danışarkən göstərilmişdi ki, cəmiyyət qısa müddətdə dilin lüğət tərkibində nəzərə cəpə qədər dəyişiklik əmələ gətirə bilər. Əsrimizin 30-cu illərindən sonra müasir türk dilinin lüğət tərkibinin yeniləşdirilməsi barədə söylədiyimiz sözləri eynilə macar dili haqqında da demək olar. 18-ci əsrdə macar dilinin zənginləşdirilməsi geniş vüsət alır və hətta Y. Balaşşanın fikrincə, sağlam olmayan məcraya düşür (5). Lakin müəllifin fikrincə, söz yaratmanın bu üsulları dilin təbii inkişafı ilə ziddiyyətə girirdisə də, macar dilinin leksikasını çoxlu miqdarda yeni və lazımlı sözlərlə zənginləşdirdi [3, s. 57].

Sözyaratmanın elə sahələri də vardır ki, yeni sözlərin həyatiliyinin təsdiqində cəmiyyət, demək olar ki, heç bir rol oynamır. Bu hər şeydən əvvəl, xüsusi terminlərin yaradılmasına aid edilir. Məsələn, kəşf edilən kometaya və ya digər səma cisminə onu tapanın adının verilməsi yaxud

qanuna, kəşfə, hadisəyə, minerala onu kəşf edənin adının, minerala onun tapıldığı yerin adının verilməsi buna misal ola bilər.

Nəticə və elmi yenilik. Yeni sözün, yaxud qrammatik formanın yaranmasında dildaxili və dilxarici amillərin böyük müxtəlifliyinə baxmayaraq, bu söz və formaların yaşaması üçün son sözü cəmiyyət deyir, cəmiyyətin qəbul etmədiyi söz və qrammatik formalar həyata vəsiqə almır. Cəmiyyət dili; yaradır və formalaşdırır. Dil cəmiyyətin məhsuludur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixindən seminar məşğələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, II nəşr, 211 s.
2. Ferdinand de Sössür. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: Nurlan, 2003, 234 s.
3. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair очерlər. Bakı: Azərnəşr, 1956, 278 s.
4. <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Sosial%202010%204/106-110.pdf>
5. <http://www.cahid.info/archives/1432>

FÜZULİNİN ƏDƏBİ DİL TARİXİNDƏ XİDMƏTİ

İlhamə Şirbala qızı Hacıyeva

Kiçik elmi işçi

Bakı Dövlət Universiteti

ilham.dagli68@mail.ru

Abstract

The name of the great Azerbaijani wordsmith, poet Mahammad Fuzuli, has been respected and loved in all Eastern countries for more than four centuries. The poet, who wrote works in three languages, composed such a beautiful work as “Leyli and Majnun” in his native language. Fuzuli’s creativity can be considered a special stage of the Azerbaijani literary language. The source of Fuzuli’s poetic language is the living folk language. At the same time, the poet created beautiful works using the riches of the literary language and written language of his time. The power of Fuzuli’s word has remained at its peak for centuries.

Until the 16th century, two types of poetry in Azerbaijan—classical poetry and folk poetry—developed in different directions. The first of these had a written, and the second had an oral tradition. Therefore, during this period, classical Azerbaijani poetry is considered a model of written, and folk poetry is considered an example of oral literary language. The great Fuzuli was able to create a unity of these two different types of literary language, and thus, in fact, became the founder of our literary and artistic language. Fuzuli's greatest historical contribution in the history of literary language was precisely this: creating a unity of written classical poetry and oral folk poetry.

Keywords: *Fuzuli, literary language, living folk language, poetic, phraseological units, alliteration.*

Giriş. Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm yer tutan və Şərq xalqları ədəbiyyatına qüvvətli təsiri olan dahi bir sənətkardır. Dörd əsrdən artıqdır ki, onun adı bütün Şərq ölkələrində hörmət və məhəbbətlə çəkilir. Orta əsrin ağır illərində rabitə vasitələrinin ibtidai bir vəziyyətdə olduğu zamanlarda Füzulinin şeirləri əlyazmaları şəklində Şərqin müxtəlif ölkələrində yayılıb əldən-ələ gəzir, əzbərlənib dildən-dilə keçirdi [2, s. 3].

“Dədə Qorqud kitabı”nın və ona qonşu əsrdə yaranmış Orxon kitabələrinin dil müqayisəsi göstərir ki, artıq ilk orta əsrlərdə Qərb və Şərq ədəbi türkcələri fəaliyyət göstərirmiş. Əlişir Nəvainin şəxsində Şərq ədəbi türkcəsi bədii dil, elmi dil və dövlət dili kimi öz kamal həddinə çatdı. Doğrudur, Şərq və Qərb türkcələri arasında həmişə tarxi əlaqələr olmuşdur, ancaq XII-XIII əsrlərdən Orxon və “Qutadğu bilig”in dil normaları artıq Azərbaycanda kifayət qədər arxaıqlaşmışdı və bütövlükdə Qərb türkcəsi üçün anlaşılmaz hala gəlmişdi. “Dədə Qorqud kitabı”ndakı oğuzca bu dövrdə Qərb türkləri üçün müstəqil ədəbi norma kimi müəyyənlanmışdı. Bu oğuzca İ Nəsimi, C.Rumi və oğlu Sultan Vələd, Yunis Əmrə kimi sənətkarların dilində öz bəhrəsini verdi. Və bu dil Nəsimi ilə yüksək fəlsəfi zənginliyə qalxdı. M.Füzuli bu oğuzcanı Ə.Nəvainin yetkin Şərq türkcəsinin qarşılığı kimi mükəmməl Qərb türkcəsi olaraq formalaşdırdı. (5, s. 288).

Əsas hissə. Füzulinin Azərbaycan klassik şeirini yüksək zirvəyə qaldırması orta əsrlərdə təkcə bədii fikrimizin deyil, həm də ədəbi dilimizin böyük nailiyyəti sayılmışdır.

Təzkirələrə, Türkiyə füzulşünaslığına və şairin divanlarına yazdığı dibaçələrə əsaslanan A.Sur M.Füzulinin tərcümeyi-halını yazır və yüksək dillə ona belə qiymət verirdi: “Onuncu əsr hicridə türk səmavətinin (qüdrəti-ixtiyar) Hindistan dənizlərini dalğalandırdığı, Avropa qələbgahlarını titrətdiyi bir dəmdə ərəblə əcəmin – Fəratla Dəclənin arasında, zəməm ərəb ilə güləb farsın imtizacından həzənəngiz, rəqtəfan bir fəvvadəyi-qəram alud fısqırmağa başladı ki, şeyxəl səfa gənc Füzuli işlə fəvvadəyi-ədəbiyyə idi”. Elə bu dəyərlənmədə A.Sur M.Füzuliyə böyük məhəbbəti ilə bərabər, həm də onun təşəbbüskeşi olduğunu görməmək mümkün deyil. Və

təsadüfi deyil ki, A.Sur M.Füzulinin azərbaycanlı-türk olduğunu təsdiq üçün əsas diqqəti onun ecazkar dilinə yönəldir: “Füzuli lisanında məfuli-bihlər ilə bəzi siğeyi –feliyyələrdə azərbaycanşünaslığın hiss olunması, əcdadının Azərbaycan türklərindən olması haqqında bir zənn veriyor. ...Azərbaycan halə mövcud bəzi sözləri Füzuli istemal etmişdir”, – deyərək A.Sur bir çox türk sözlərini misal verirdi. A.Surun bu qənaəti tamamilə doğru idi, Çünki, M.Füzuli farsca “Divan”ının dibaçəsində “türkcə şeir mənəm əslimin səliqəsinə uyğundur”, – deyərək dilini türk dili, özünün də türk oğlu olduğunu israrla təsdiq edirdi. Ədəbiyyat tarixçiləri və füzulışünaslar A.Surun “hər halda Füzulidə bir azərbaycançılıq vardır” fikrini dəyərli mülahizə kimi hallandırırılar. “Azərbaycan” sözünün xəritələrdən silindiyi, “azərbaycanlı” sözünün millət anlamında işlənmədiyi və bu uğurda, həm də ana dili uğunda – milli mənlilik və müəyyənlik uğrunda mübarizə getdiy XX əsrin önlərində belə fikri söyləmək həqiqətən böyük cəsarət idi. A.Sur M.Füzuli dilinin şöhrəti haqqında qənaətləri olduqca maraqlıdır: “M.Füzuli Şərq və Qərb türklərinin şivələrinə məxsus incəlikləri, məcazları qarışdırıyırmadığı üçün hər nə qədər Rum bəlağəsindən, tatar (yəni azərbaycanlı –G.Ə.K.) füşhasından etiraz dliyor isə də, lisanı İraqi-ərəb ilə Azərbaycanı məxsusu olmayıb hər tərəfdə anlaşıla biləcək bir təzdədir”.

Tənqidçi, şairin “türkcə dediyi şeirlərin misli” olmadığını söyləyir, “Füzulini layiqlə təqlid edə biləcək, ona nəzirə yazacaq bir şair daha zühur etmədi” qənaətinə gəlirdi. O göstərirdi: “Türk dili üzrə ilk dəfə mərsiyyə yazan Füzulidir” (4, s. 28-29).

Ol səbəbdən farsî ləfzilə çoxdur nəzm kim,

Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur...

Məndə tovfıq olsa, bu düşvarı asan eylərəm,

Novbahar olğac tikəndən bərgi-gül izhar olur...

Füzulinin böyük sənətkarlıq hünəri ondadır ki, o işlənmiş söz, ifadə formalarına da tamam yeni, orijinal şəkil, yeni məna, yeni məzmun və xarakter verir. Predmetə, obyektə həyatı hadisəyə heç bir şairin yanaşmadığı bir dəqiqlikdə yanaşır [8, s. 21].

Can sözdür əgər bilirsə insan,

Sözdür ki, deyirlər özgədir can.

Qurtar məni atadan, anadan.

Bir gəm yey olur iki bələdan.

Ardınca qoşun-qoşun uşaqlar,

Əhvalinə kim gülər, kim ağlar.

Hər kim olsa ayağıma baş urar,

Mən gəlincə hamı ayağa durar (8, s. 66).

Gördüyümüz kimi, Füzulinin şeir dilinin ilk ehtiyat mənbəyi canlı xalq dilidir. Ədəbiyyatımızda Füzuli qədər zəngin söz ehtiyatına malik ikinci bir şairin adını şəkmək şəttindir. O, öz bədii dilinin inkişaf və cıalanmasında Nizami, Xətai, Nəsimi, Həbibî kimi şairlərin sənətindən faydalanmamış deyildir (8, s. 71).

Füzuli bu sözlərdən bəzi şairlər kimi qorxmur. Əksinə, bu sözləri məharətlə şeirə salır. Zahirən kobud və ara sözü kimi görünən bir sıra kəlmələri elə yerində, ustalıqla işlədir ki, söz incə bir ifadə və musqi alır. “Əgin” (bədən mənasında), “durquzmaq” (oyatmaq), “axta”, “bətər”, “qabaq” (üz), “mıyüz”, “qıymaq”, “çənbər”, “naşı”, “iplik”, “yasdıq”, “başmaq”, “birçək” ... “çanax”, “gözdən salmaq” kimi xalis danışiq dilindən alınan sözlər: ayna bədənli, ay qabaqlı, bulut züflü, mürüvvət mənbəyi, könül quşu, astana daşı, da. Bağırli kimi sadə, gözəl xalq tərkubləri Füzulinin şeir dilinin gözəlliyini artırən xüsusiyyətdir (8, s. 67).

Füzulinin əsərlərində qarşımıza çıxan xalq dilindən gələn “güldən tikan, tikandan gül olmaz”, feilin təsdiq və inkar formasında deyilən getdin, getmək olmaz, yetdin, yetmək olmaz, etdin, etmək olmaz kimi ifadələrə rast gəlirik.

İslahıma eyləmən təəmmül

Kim tikən olmazu tikən gül (s. 67)

Getdin o yerə ki, **getmək** olmaz,

Yetdin o yerə ki, **yetmək** olmaz. (s. 19)

S.Əlizadə qeyd edir ki, Füzuli dilində dərhal diqqəti çəkən cəhətlərdən biri onun frazioloji təbiətidir. Hər frazem vahid onun şeir dilinə, ümumxalq dilinin klassikasını-yığcamlıq və sadəliyi, aydınlıq və sərrastlığı, emosionallıq ədalarını, ən başlıcası isə leksik-qrammatik monolitliyi aşılır. [3, s.]

Füzuli qəzəllərindən göstərdiyimiz bu beytlərdə də **ömrümü yelə verdin, dil uzadır, od çıxar ağzından** frazeoloji birləşməsi xalqın dilində geniş istifadə edilir.

Ey könül, **ömrümü verdin yelə** aşıqlıq ilə,

Baxma hər **qönçələbə gülruxə**, ah etmə dəxi. [7, s. 428].

Dil uzadır bəhs ilə ol arizi xəndanə şəm,

Od çıxar ağzından, etməzmi həzər kim, yanə şəm. [7, s. 329]

Dildən-dilə düşdü bu fəsanə,

Faş oldu bu macərə cahana (7, s. 45)

Odlara tutuşdu, yasə batdı,

Ol qönçədəhanə dil uzatdı. (7, s. 45) Fr.birləşmə və epitet.

Olmaya düşüb xəyalın ey məh, (metafora)

Oda yana, suya bata nəgah. (s. 53)

Əsl şeir hər bir sənətkarın uğurlu poetik icada çatmasının real nəticəsindən doğulur. Ana dilinin zəngin poetik imkanlarında, ilk növbədə də şairin səs rənglərini duyma istedadına söykənən şeir sərrast assosiativlik keyfiyyəti üzərində köklənir. Sözü səsəslənmə cəhəti, onun leksik-semantik tərəfinə nisbətən ona görə aparıcıdır ki, şeirdə məzmunun uğurlu forma qəliblərində daha sürətli qavrama vasitəsidir... Alliterasiya və assonansın ritmik çalarlı sistemi şeir dilinin ecizkarlığında mühüm amildir. Biz bu ecazkarlığı Füzulinin əsərlərində görürük:

Səgrdir cəlvəyə ol sərvi səməndin yenəmən. (7, s. 314)

Eylə divanəliyə düşdü könül kim, *dildar* (s. 314)

Dəhanım üzrə ləlin istəmiş *dil*, *dəfi* müşküldür (s. 315)

Tutma, ey qan, dəmbədəm *tüğyan* edib *tən* çakini (s. 258)

Vəh nə qamət, nə qiyamət, bu nə şəxi-gülü-tərdir?! (s. 295)

Nə bələdir nəzər əhlinə, nə xoş məddi-nəzərdir? (s. 295)

Verilən nümunələrdə sonor səsin üslubi mənası böyükdür. Şair *n* samitlərin təkrarlamaqla şeirə musiqili ton gətirmiş, sözü və səsin poetik vəhdətini yaratmışdır.

Ritmli səs füsunkarlığı şeir mətninin struktur quruluşuna estetik gözəllik verməklə bərabər forma və məzmun gözəlliklərinin əsas mənbələrindən biridir. Şeirin poetexnik nitq mühiti tələb edir ki, eyni və ya yaxın məxrəcli səslər bir-birini izləsin, biri digərinin təkrarlanmasına zəmin hazırlasın. Səs ahənginin bu istiqamətdə üslubi xidmətlərinin təhlili göstərir ki, məqsədli səs oyununun şeir nitqində poetik məna tutumu çox əhatəlidir və bu təsvir üsulunun uğurlu tətbiqi bədii kəşf adlandırılmağa layiqdir. [6, s. 16]

Ritmli səs füsunkarlığı Füzuli əsərlərinin struktur quruluşuna estetik gözəllik verməklə bərabər forma və məzmun gözəlliklərinin əsas mənbələrindəndir.

Könüldə min qəmim vardır ki, pünhan eyləmək olmaz,

Bu həm bir qəm ki, el tənindən *əfğan* eyləmək olmaz. (7, s. 314)

Füzulinin əsərləri bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir.

Səhər bülbüllər əfğanı degil bihudə gülşəndə,

Füzuli naleyi-dilsuzinə ahəng tutmuşlar. (7, s. 300) Mübaliğə

Könlüm odu qıldı yanə-yanə

Ahəng şəfəqtək asimanə. (7, s. 52) Mübaliğə

Eşq eybin bilsən hünər, ey zahidi-qafil,

Ey xoş ol kim, işrəti eyb etməyə əsəbi var.

Büküldü qamətim həsrət yükündən, vəh ki, aləmdə (7, s. 305)

Hünərin eybdir, əmma dedigin *eyb hünərdir.* (s. 295) Təkrir

Şair bu beytdə təkrir yaratmaqla bərabər, həm də sintaktik vəzifələrdə təkrarını - antimetabolunu yaratmışdır. Başqa bir beytə nəzər salaq:

Dəhanın dərdimə dərman dedilər cananın,

Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın (s. 342)

Müxtəlif dilləri mükəmməl bilən sənətkar eyni poetik mikromətnə dublet vahidlərin qarşılaşdırılması ilə səciyyəvi söz oyunundan sıx-sıx istifadə edirdi (1, s. 357)

“Leyli və Məcnun “ əsərindən göstərilən bu bu beytdəki *rəsul və nəbi* sözləri peyğəmbər sözünün sinonimləridir

Hər əsrdə bir nəbi zühuri,

Hər dövrə bir rəsul nuri (7, s. 43) (sinonim)

Öylə bədhələm kim, əhvalım görəndə *şad* olur,

Hər kimin kim, dövr cövründən dili-naşadı var. (7, s. 299) Antonim

Ümidim əksilib hər ləhzə yüz min , *həsrətim artar*. (7, s. 307) antiteza

Çox olduqca *qəmü* dərdim rəhi- eşq içrə *xoşhaləm*,

Aləm oldu şad səndən, mən əsiri-qəm hənuz,

Aləm etdi tərki-qəm, məndə qəmi-aləm hənuz. (7, s. 311)

Füzulinin “Leyli və Məcnun “ poemasında qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri kimi mimikalardan istifadə edərək poetik təsvir yaratmışdır.

Keyfiyyəti-halı qılmağa faş

Gəlmişdi təkəllümə gözü qaş.

Eylərdi gözü bu xitabı,

Qaşıyla verərdi ol cavabı.

Qaşu göz ilə olan təkəllüm,

Həm qılma dərzi-zənni-mərdüm. (7, s. 43)

Füzuli yaradıcılığındakı göstəricilər dilin bütün səviyyələri üzrə eyni poetik məhsuldarlıq təşkil edir. Şeirlərdə poetexniki və üslub göstəricisi səviyyəsində çıxış edən səs təkrarları, ahəng bədii mətnin ayrılmaz əlamətinə çevrilmişdir. Əsərlərdə işlənən məcazlar, obrazlı ifadələr dilin həm leksik həm də sintaktik səviyyəsinə aiddir.

Nəticə. Azərbaycanda XVI əsrə qədər iki şeir növü—klassik şeir və xalq şeiri müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edib gəlirdi. Bunlardan birincisi yazılı, ikincisi şifahi ənənəyə malik idi. Odur ki, bu dövrdə klassik Azərbaycan şeiri yazılı, xalq şeiri şifahi ədəbi dil nümunəsi kimi qəbul edilir. Böyük Füzuli bu iki müxtəlif səciyyəli ədəbi dil nümunələrinin vəhdətini yarada bildi və beləliklə də, əslində, ədəbi-bədii dilimizin banisi oldu. Füzulinin ədəbi dil tarixində ən böyük tarixi xidməti elə bu olmuşdur: yazılı klassik şeir ilə şifahi xalq şeirinin vəhdətini yaratmaq [1, s. 8].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili, VII cild. Bakı: Elm və təhsil, 2020
2. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgənclənəşr, 1958
3. Əlizadə S. Şah beylər, Bakı: Azərnəşr, 2002.
4. Əliyeva Kəngərli G. Azərbaycan Füzulışünaslığının qaynaqları, Bakı, 2009, 400 səhifə, Təhsil nəşriyyatı)
5. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I cild, Bakı, 2012.
6. Hüseynov M. Səsin poeziyası. (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında) Bakı: 2010
7. Məhəmməd Füzuli. Fələklər yandı ahimdən, seçilmiş əsərləri. Bakı: Kitab klubu, 2024.
8. Mir Cəlil. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Çarşıoğlu, 2018.

CAVAD HEYƏTİN DİALEKTOLOJİ TƏDQİQATLARI

Fidan Yusifova

Müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
yusifovaf@gmail.com

Abstract

Dialectological research of Javad Heyat

Cavad Heyat (1925-2014) was a well-known Turkologist, linguist, surgeon, publicist, and founder of the magazine "Varlig". Although he was born in South Azerbaijan, he was interested in both North and South Azerbaijani Turkish, and scientifically studied their common features and differences. Javad Heyat defended the idea that the forms of Azerbaijani Turkish spoken in different regions should not diverge from each other and that the literary language should develop by preserving these riches. In his opinion, dialects are the richness of the language, and these dialects must be documented, protected, and studied. A number of Javad Heyat's articles and speeches were published in the magazine "Varlig". There, he analyzed both the features of South Azerbaijani Turkish and the dialects of the Azerbaijani language in general. In some of his articles, he made comparisons between the dialects of Tabriz, Urmia, Ardabil, Mughan, Ganja, and Karabakh.

Keywords: *linguist, dialect, dialect, region, research.*

Giriş. Cavad Heyət, xüsusilə Təbriz dialektini elmi şəkildə təqdim etmiş və onu ədəbi dilə çox yaxın bir dialekt kimi qiymətləndirmişdir. O, bu dialektəki qrammatik və fonetik xüsusiyyətləri, söz bazasını və tarixi arxaik elementləri incələyərək bu bölgənin dil tariximizdəki rolunu göstərməyə çalışmışdır. Cavad Heyət Azərbaycan türkcəsinin dialektlərini yalnız nəzəri olaraq deyil, eyni zamanda xəritə və atlas formatında sistemləşdirmək ideyasını da gündəmə gətirən mütəxəssislərdən biri olmuşdur. O, bu sahədə tam bir "dialekt atlası" yaratmasa da, Azərbaycan türkcəsinin dialektoloji atlasının hazırlanması zərurətini daim vurğulamış və bu istiqamətdə elmi əsaslar qoymuşdur. Cavad Heyətin dialektoloji atlasın hazırlanmasında, dil birliyinin qorunmasında, dialektlərin sistemli şəkildə təsnif olunmasında və ədəbi dilə təsir edən şivə elementlərinin ayırd edilməsində xüsusi rolu olmuşdur.

Əsas hissə. Oğuz türkcəsi bugünkü türklərin əksəriyyətinin dilini təşkil edir və müasir Türkiyə, Azərbaycan, türkmən və qaqaüz türkcələrinin mənşəyi sayılır. Oğuz qrupu dilləri tarixi inkişaf dövründə müxtəlif tayfalarla qonşuluq və qarışma səbəbi ilə qıpçaq, qarluq və bir həddə qədər də uyğur türkcəsi, ərəb, fars dillərinin təsiri altında qalmış və hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini mənimsəmişdir. Bununla belə, bunların hamısı az-çox oğuz qrupunun ümumi xüsusiyyətlərini də qoruyub saxlamışlar. Türkiyə dövlətinin rəsmi dili Balkan, Kipr, Suriyə və Kırımın cənub qisminin ədəbi dilidir. Dialekt və danışq şivələri baxımından müxtəlif bölgələrdə kiçik fərqliliklər vardır. Azərbaycan dili haqqında daha əvvəl ətraflı məlumat vermişdik. Bu dil oğuz türkcəsinin mərkəzi qolu və Azərbaycan (şimal və cənub) və İranın türkdilli xalqının (türkmənlər xaric) ana dilidir. İraq və ya Kərkük türkcəsi də Azərbaycan dilinə daxildir. İran xalqının nisbi əksəriyyətinin dili türkcədir. Türkcə, Azərbaycanda və Zəncanda (Xəmsə əyaləti) xalqın ümumi dili və İranın digər bölgələrində (Tehran, Qəzvin, Xorasan, Ərak, Savə, Həmədan, Fars, Kirman və s.) xalqın önəmli bir qisminin dilidir. İran türklərinin bir bütün olaraq yaşadıkları bölgə yalnız Azərbaycanla məhdudlaşmır (Cağatay, 1972:85). Hər dialekt qrupunda o qrupa məxsus kəlmələr var. Şimali və Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələri arasında səs və şəkilçilərlə yanaşı, alınma kəlmələrdə də fərqliliklər vardır. Şimali Azərbaycanda işlənən yad sözlər, əsasən, rus və latın mənşəli, Cənubi Azərbaycanda isə fars və ərəb mənşəlidir. Bundan əlavə, Cənubi Azərbaycan və İranın digər bölgələrinin dialekt və şivələri hələ elmi şəkildə tədqiq edilməmişdir. Cənubi Azərbaycan türkcəsinin dialekt və şivələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Mərkəzi qrup: Təbriz, Marağa;

- 2) **Şimal qrupu**: Mərənd, Əhər;
 3) **Şimali-qərb qrupu**: Xoy, Maku;
 4) **Şimali-şərq qrupu**: Bıkrabad, Bacrəvan;
 5) **Şərq qrupu**: Ərdəbil (Savalan), Xalxal;
 6) **Qərb qrupu**: Urmiyə, Salmas;
 7) **Cənubi-şərq qrupu**: Zəncan;
 8) **Cənub qrupu**: Sayınqalə;
 9) **Cənubi-qərb qrupu**: Savucbulaq (Heyət, 2011: 27).

Təbriz və Marağa dialektlərindəki kimi hər məntəqənin dialekt və şivələrində də az-çox fərqliliklər gözə çarpır. Cənubda ana dilinin adı ilə bağlı variantlılığın təzahürü görkəmli Azərbaycan ziyalısi doktor Cavad Heyətin “Türk dili və ləhcələrinin tarixinə bir baxış” (1987), “İki dilin müqayisəsi” (1989), “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” (1993) və s. kitablarında, eləcə də 1979-cu ildən nəşr olunan nüfuzlu “Varlıq” jurnalında da görünür. Ümumiyyətlə, Cənub mətbuatında “Azərbaycan dili” anlayışı xüsusən keçən əsrin 80-ci illərindən etibarən aşağıdakı adlar (linqvonimlər) ilə verilmişdir: türk dili, türkcə, Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycan dili, azərbaycanca, türki və s. Qeyd edək ki, çox zaman bu mənada sadəcə “ana dili” ifadəsi işlənir. Azərbaycan dilinin Şimalda “Azərbaycan dili”, Cənubda isə “türk dili”, “türkcə” və ya “türki” adlandırılması, əlbəttə, ciddi problem sayıla bilər. Xüsusilə o baxımdan ki, bir dilin iki, yaxud üç adı olması onomastik prinsiplər baxımından yanlışdır. Doerferin rəhbərlik etdiyi qrup ilk dəfə 1968-ci ildə və ikinci dəfə 1973-cü ildə, hər dəfəsində təxminən bir ay boyunca Xorasan türklərinin yaşadıkları yerləri dolaşaraq müxtəlif şivələrdən nümunələr və lazım olan materiallar toplamışlar və Almaniyaya qayıtdıqdan sonra bu materialları tədqiq edib, nəticələrini bir neçə məqalədə nəşr etmişlər. Əski türkcədə və türkməncədə olduğu kimi, uzun səslı saıtlər qalmıř, ancaq farscanın təsiri altında azalmağa başlamıřdır (farscanın daha az təsirində qalan Dərgəz dialektində uzunsəslı saıtlər daha çox gözə çarpır) (Kazımov, 2008: 89). Məsələn: “bu:t” (bud), “ya:ğ” (yağ), “ka:n” (qan), “ba:ş” (baş), “yo:l” (yol). Xorasan türkcəsi bu xüsusiyyətləri ilə türkməncəyə bənzəyir. Farsimədan tayfasının şivəsi, Anadolu türkcəsinə yaxındır. İnallu və Türkmən ləhcələri kimi uzun səslı saıtləri də mövcuddur (Dilaçar, 1968: 62). İndi Xorasan türkcəsinin müxtəlif dialekt və şivələrinə aid atalar sözü və deyimlərinədən nümunələr verək: 1) Atalar sözü: “Kırəkəndən oğul olmes, kildən təpə (Kürəkəndən oğul olmaz, küldən təpə). “Gin battı, Girvanlı yatdı” (Gün batdı, kürd yatdı). “Atung atasu, yigiding ənəsi” (Atın atası, igidin anası). “Qara keçək ağarmas” (Qara keçə ağarmaz). “Kənanına bax bezini al, ənəsinə bax qezzini al” (Qırağına bax bezini al, anasına bax qızını al). “Gözgiyə baxan, özgiyə baxmas” (Güzgüyə baxan, özgəyə baxmaz). “Əling işləsin, ağzung dişləsin” (Əlin işləsin, ağzın dişləsin) (Heyət.2011:60).

Cavad Heyət Azərbaycan türkcəsinin dialektlərini öyrənərkən daha çox aşağıdakı mövzulara diqqət yetirmişdir:

- Azərbaycan türkcəsinin şivə və dialekt bölgüsü
- Fonetik xüsusiyyətlər – səslərin dəyişməsi, vurğu, intonasiya
- Şivələrdəki leksik fərqlər – yerli sözlər, arxaik sözlər, alınmalar
- Qrammatik quruluş fərqləri – feil çəkimləri, ədat və bağlayıcıların işlənməsi

O, Azərbaycan dilində danışılan dialektlərinin sistemləşdirilməsi və bu fərqlərin xəritələndirilməsi ideyasını təklif etmişdir:

- Şimali bölgələrində (Qarabağ, Gəncə, Qazax, Şəki-Zaqatala)
- Cənub bölgəsində (Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Zəncan, Həmədan və s.)

Cavad Heyətin bəzi çıxış və yazılarında bölgələr üzrə şivə fərqlərini müqayisəli şəkildə verməsi, qrafik cədvəl və bölgə bölgü cizgiləri təqdim etməsi, gələcək bir dialekt atlasının elmi bazasını təşkil edir. Atlasla bağlı qeyd edirdi ki, dilin tarixi inkişafını anlamaqda, ayrı-ayrı bölgələrin xalq danışığı dili ilə ədəbi dil arasında körpü qurmağında böyük rolu olacaqdır. Bütövlükdə Azərbaycan türkcəsinin ortaq kimliyini gücləndirəcəkdir. Cavad Heyət bir dialekt atlası yaratmasa da, onun elmi əsərləri və tədqiqatları bu cür layihənin zəruriliyini əsaslandırmış, bölgə-dialekt xəritələndirilməsinin nəzəri əsaslarını qoymuşdur. Hazırda onun bu ideyaları bəzi dilçilər tərəfindən

davam etdirilir. Cavad Heyətin dialektologiya və dil tədqiqatlarına dair bir sıra məqalələri olmuşdur. Məs.: “Azərbaycan türkcəsinin ləhcələri”, “Təbriz ləhcəsi və onun ədəbi dildə rolu”, “Dilimiz və kimliyimiz”, “Qədim sözlərimiz və şivələrimiz”, “Dilçilik yazıları”. Cavad Heyətin “Təbriz ləhcəsi və onun ədəbi dildə rolu” ilə bağlı bir çox fikirləri olmuşdur. Təbriz ləhcəsində səslər aydın və açıq şəkildə tələffüz olunur. İzahlı danışiq və qrammatik struktur ədəbi dilə yaxın hesab edilir. “Təbriz ləhcəsi səslərin düzgün tələffüzü, musiqililiyi və intonasiya zənginliyi baxımından Azərbaycan türkcəsinin ən gözəl və təmiz şivələrindən biridir” (C. Heyət, Varlıq). “Təbriz təkcə bir şəhər deyil, bir mədəniyyət mərkəzidir. Onun dili də yüz illər boyu ədəbi dilə ana beşiyi olmuşdur.” Cavad Heyətə görə Təbrizdə formalaşan danışiq dili zaman-zaman şairlər, alimlər və yazıçılar tərəfindən istifadə edilib. Orta əsrlərdən bu yana Təbrizdə yazılan əsərlərin dili ədəbi dilin təməl daşı hesab edilir. Cənubi Azərbaycanda ortaq ədəbi dil formalaşacaqsa, bu dilin əsas sütunlarından biri Təbriz ləhcəsi olacaqdır. Cavad Heyət Təbriz ləhcəsini ədəbi dil üçün “qaynaq şivə” adlandırır. Onun fikrincə, bu ləhcə həm elmi yazılarda, həm də publisistik üslubda işlədilməyə uyğun və geniş izah imkanına malikdir. Təbriz ləhcəsində qədim türk sözləri qorunub saxlanmışdır. Qrammatik quruluşda sadəlik və aydınlıq var; bu, ədəbi dilə keçid üçün əlverişli şərait yaradır. Cənubi Azərbaycanda xalqın danışiq dili Təbriz mərkəzlidir. Ədəbiyyat və mətbuat da bu istiqamətdə inkişaf etməlidir. Təbriz danışiq dili Cənub bölgəsində ortaq anlaşmanı təmin edir. Ədəbi dilin inkişafı bu ləhcənin ətrafında qurulmalıdır – deyər Heyət vurğulayırdı. Cavad Heyət Təbriz ləhcəsinin Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynadığını vurğulamışdır. O, Təbriz ləhcəsini fonetik zənginliyi və leksik xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dilə yaxın hesab edirdi. Heyətə görə, Təbriz ləhcəsi Azərbaycan türkcəsinin ən gözəl və təmiz şivələrindən biridir və onun ədəbi dilə təsiri əhəmiyyətlidir. Cavad Heyət həmçinin Təbriz ləhcəsinin tarixi və mədəni əhəmiyyətini qeyd edərək, bu ləhcənin əsrlər boyu ədəbi dilin formalaşmasına təsir etdiyini bildirirdi. Onun fikrincə, Təbriz mədəniyyət mərkəzi olmaqla yanaşı, onun dili də ədəbi dilin əsasını təşkil etmişdir. Heyət, Təbriz ləhcəsində qədim türk sözlərinin qorunub saxlanıldığını və qrammatik quruluşunun sadə və aydın olduğunu qeyd edirdi. Bu xüsusiyyətlər Təbriz ləhcəsini ədəbi dil üçün əlverişli edir. Cavad Heyət Ərdəbil, Urmiya, Zəncan və Xalxal dialektlərin ortaq xüsusiyyətlərini araşdırır:

- q və k səslərinin tələffüz fərqləri (məsələn, “qapı” → “ğapı”),
- Şivəyə məxsus frazeoloji ifadələr,
- Dialektlərin fars və ərəb dilləri ilə kontakt nəticəsində formalaşan fərqlilikləri.

Cavad Heyət Cənubi Azərbaycan dialektlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Bölgə	Əsas şivə xüsusiyyətləri
Təbriz	Aydın fonetika, arxaik sözlər, ədəbi dilə yaxınlıq
Ərdəbil	q/k fərqləri, lokal leksika
Urmiya	İntonasiyada fərqlilik, fars dilli əhali ilə kontakt təsiri
Zəncan- Xalxal	Söz sonlarında sait dəyişmələri, sərt və yumşaq səslərin qarışığı

Urmiya dialektində:

“Mən bāzārnan alma aldim, sora evə gəldim.”

- “bāzārnan” — “bazardan” yerinə, yerlik hal şəkilçisi “-nan” ilə ifadə olunur.
- “sora” — “sonra” sözünün qısaldılmış forması.
- “gəldim” — “getdim” əvəzinə istifadə olunur (bəzi bölgələrdə belə fərqlilik ola bilər).

Bərpa (yenidən başlamaq, düzəltmək) – “İşi bərpa etdik.” Bu söz “yenidən başlamaq” və ya “düzəltmək” mənasında işlədilir. Urmiya dialektində həm də yenidən başlayacaq bir işin təsvirində istifadə edilir.

Meyl (sevgi, bağlılıq) – “Bu meyl çox şiddətlidir.” “Meyl” sözü “sevgi” və ya “bağlılıq” mənasında işlədilir, ədəbi dilə fərqli tərzdə daxil olur.

Cehiz (bəzək əşyası, hədiyyə) – “Onun cehizi çoxdur.” Cehiz sözü bəzək əşyası, hədiyyə və ya xüsusi bir şey mənasında istifadə olunur. Urmiya və digər Cənubi Azərbaycan bölgələrində bəzən “cəhiz” olaraq işlədilir.

Səhrə (səhər) – “Səhrə çox işim var.” Səhər yerinə “səhrə” sözü işlədilir, bu, Urmiya dialektinə xasdır.

Büyük (böyük) – “Büyük evləri çox gözəldir.” Böyük sözünün yerinə büyük istifadə olunur.

Qərli (qızıl) – “Bu qərli çox qiymətlidir.” Qızıl yerinə qərli istifadə olunur.

Zəncan dialekti nümunəsi:

Ədəbi dil:

“Uşaqlar məktəbə getdilər, müəllim onları gözləyirdi.”

Gülüşlü (gülməli) – “Bu çox gülüşlü vəziyyət oldu.” Gülüşlü sözü gülməli və ya əyləncəli mənasında işlədilir.

Ağır (çətin) – “Bu iş ağırdır.” Ağır sözünün çətin mənasında işlədilməsi bu dialektin xüsusiyyətidir.

Yaxın (gələn) – “O yaxın evə gələcək.” Yaxın sözü gələn mənasında istifadə olunur, xüsusilə Zəncan dialektində yaygındır.

Pəsənd (yaxşı) – “Pəsənd oldu.” Yaxşı mənasında istifadə edilən pəsənd sözü xüsusilə Zəncanda istifadə olunur.

Xalxal dialekti nümunəsi:

Ədəbi dil:

“Qardaşım dünən kəndə getdi və orada gecələdi.”

Xalxal dialektində:

“Qardaşım dünən kəndə getti, orda qaldı.” “getti” — fonetik ikiləmə, sadə keçmiş zaman forması.

• “qaldı” — “gecələdi” əvəzinə daha sadə leksik formadır.

• Gəldim (getdim) – “Mən gəldim evə.”

• Sona (sonra) – “Sona görüşərik • Təbriz Dialektində:

• Xoş (gözəl) – “Bu gün hava çox xoşdu.”

• Çəlik (çox) – “Bunu çəlik sevirəm.”

• Görmək → gör – “Səni görmək istəyirəm.”

• Çöri (çörək) – “Bu çöriyi sən bişirdin mi?”

• Bəllə (bəli) – “Bəllə gedərəm.”

• Görmək → görmək mi? (Sual şəkilçisi ilə) – “Bunu görmək mi istəyirsən?”

Süvari (at, atlı) – “Süvari yolda sürətlə gedirdi.” “Süvari” sözü, ədəbi dildə “atlı” və ya “at” anlamında işlədilsə də, Xalxalda daha çox istifadə olunur.

• Qalmaq (qalmış olmaq) – “O qaldı evdə.” Bu, “qalmış” və ya “evdə qaldı” kimi ifadələrin yerinə işlədilən fərqli bir formadır.

• Tərk etmək → Təmməm etmək – “Mənim işi təmməm etdik.” “Təmməm etmək” sözü “tərk etmək” mənasında istifadə olunur və Xalxal dialektinə xasdır.

Dialektlər arasında bir sıra fərqli cəhətlər vardır:

• Sait dəyişmələri: Məsələn, “gözəl” sözü Təbriz dialektində “xoş” olaraq dəyişir.

• Qrammatik fərqlər: Ərdəbil dialektində sual şəkilçisi kimi istifadə edilən “mi?” formasını digər dialektlərdə rast gəlinmir.

• Ləhcə və şivə fərqləri: Şivələr arasında fonetik fərqlər görünür; məsələn, Xalxal dialektində “gəldim” və Zəncan dialektində “getdim” arasında fonetik fərq var.

Təbriz dialekti:

• Ərzi (ərzaq, yemək) – “Evə ərzi gətirdim.” Bu söz “yemək” və ya “ərzaq” mənasında istifadə olunur, ədəbi dildə “yemək” daha çox işlədilir.

• Barmaq (dünyada ən kiçik bir şey, az şey) – “Barmaq bir iş görərəm.” Burada “barmaq” sözü, ədəbi dildə işlədilməyən və daha çox kiçik işlər üçün istifadə olunan qeyri-adi bir ifadədir.

• Düşmək (gedmək, getmək) – “Biz düşdük bazara.” “Düşmək” burada “getmək” mənasında işlədilir, bu ifadə digər dialektlərdə nadir rast gəlinir.

Şəmşir (qılınc) – “O, şəmşir ilə döyüşdü.” Qılınc yerinə “şəmşir” sözü istifadə olunur.

Ərdəbil dialekti:

• Meyli (gözəl, bəyəndim) – “Onun meyli çoxdu.” “Meyli” sözü gözəl və ya bəyəndim mənasında işlədilir, bu, Ərdəbil dialektinə xas bir ifadədir.

• Qarabaş (qarışıqlıq, fəsad) – “Bütün işlər qarabaş oldu.” Bu söz qarışıqlıq və ya fəsad mənasında işlədilir. ədəbi dildə istifadə edilmir.

• Cücə (uşaq, bala) – “O cücə çox şirin bir uşaqdı.” “Cücə” sözü, “uşaq” və ya “bala” mənalarında işlədilir, lakin bu, xüsusilə Ərdəbil bölgəsində istifadə olunur.

Çəlik (çox) – “Bu çox çəlik yaxşıdır.” Çəlik sözü çox mənasında işlədilir, bu, ədəbi dildən fərqli olaraq daha çox Ərdəbil dialektində istifadə edilir.

Ərzi (yemək, ərzaq) – “Evə ərzi gətirdim.” Ərzi sözü yemək və ya ərzaq mənasında işlədilir, bu da Ərdəbil dialektinə xasdır.

Əziz (bəyəndim, sevgi) – “Bu yer mənə əzizdir.” Əziz sözü həm sevgi, həm də bəyəndim anlamında işlədilir.

Küri (körpə) – “Küri uşaq çox şirindir.” Küri sözü körpə mənasında istifadə edilir.

Bu sözlər Cənubi Azərbaycan dialektlərinin zəngin və müxtəlifliyini göstərir. Cavad Heyət, bu dialektləri incələyərək, onların fonetik və leksik xüsusiyyətlərini geniş şəkildə təsvir etmişdir. Bu dialektlərdəki sözlər Cənubi Azərbaycanın mədəniyyətini və dilini əks etdirən mühüm elementlərdir. Cavad Heyət, sosiolinqvistik aspektdə də çoxsaylı tədqiqatlar aparmışdır. O, dilin cəmiyyətlə əlaqəsini və sosial kontekstindəki dəyişiklikləri də diqqətə almışdır. Cənubi Azərbaycan dilinin sosial təbəqələr, yaş qrupları və cinsiyyətlə bağlı istifadəsini araşdırmışdır. Heyət, Cənubi Azərbaycan türkcəsinin müəyyən sosial təbəqələrdə necə istifadə edildiyini, hansı ləhcələrin və ifadələrin müəyyən yaş qruplarına və ya peşə sahələrinə görə dəyişdiyini təhlil etmişdir. Cavad Heyət, dil siyasəti və dilin qorunması məsələlərinə də toxunmuş, Cənubi Azərbaycan türkcəsinin qorunması və inkişafı üçün təkliflər irəli sürmüşdür. Cavad Heyət həm də Azərbaycan dilinin tarixi və ədəbiyyatı üzrə araşdırmalar aparmışdır. O, Cənubi Azərbaycan türkcəsinin tarixi inkişafını, türk dilinin cənub qolunun necə formalaşdığını və ədəbiyyatın bu dilə necə təsir etdiyini öyrənmişdir. O, bu dilin tarixi köklərini, qədim dövrlərdən bu günə qədərki inkişafını araşdırmışdır. Cavad Heyət həm də tələbələrə dilçilik və dialektologiya dərsləri vermiş, Cənubi Azərbaycan türkcəsi və dialektologiyası sahəsində böyük təcrübə və bilik toplamışdır. Onun fakültə və universitet fəaliyyətləri də çox əhəmiyyətlidir. Cavad Heyət Azərbaycan dilinin tədrisi ilə əlaqəli bir çox dərs vəsaitləri hazırlamışdır. Onun dilçilik dərsləri tələbələr üçün vacib mənbəyə çevrilmişdir. Cavad Heyət həmçinin dilçilik tədqiqatları üzrə müxtəlif layihələrdə iştirak etmişdir. Cavad Heyət, Cənubi Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrdə araşdırılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində böyük bir miras qoymuşdur. Onun dialektoloji tədqiqatları və sosiolinqvistik yanaşmaları, bu dilin zənginliyini və müxtəlifliyini başa düşməkdə önəmli rol oynamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Çağatay S. “Türk ləhcələri ömekleri II-yaşayan ağız və ləhcələr”, Ankara Ü.Basımevi, Ankara, 1972.
2. Dilaçar A. “Dil, diller ve dilçilik”, TDK., 1968.
3. Hacıyev T. Azərbaycan milli ədəbi dili məsələsinə bir baxış. Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası), 2009, №3.
4. Heyət C. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. II kitab. Bakı, “Təhsil”, 2011.
5. Kazımov. İ. Karluq qrupu türk dillərinin terminoloji leksikası. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, II c. Bakı, 2008.

XARİCİ DİL ÖYRƏNİLMƏSİ ZAMANI İNTERFERENSIYA NÖVLƏRİ

Zülfıyqə Əbilova

Müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

mammadkarimova.z@gmail.com

Abstract

This article provides a scientific analysis of the phenomenon of interference observed in language learners. Interference – deviations from linguistic norms and speech patterns caused by the influence of the native language on the target language – manifests at various levels, particularly in the phonetic, phonological, and lexico-semantic domains. The article presents examples of inappropriate use of synonyms, antonyms, and homonyms outside of context, explaining the underlying causes of interference. It also explores how psychological and methodological approaches affect this process. Based on the theoretical views of various linguists, the article emphasizes that interference can yield not only negative but also positive outcomes in cross-linguistic communication. Furthermore, it highlights the importance of appropriate teaching methods to prevent interference and to organize the language learning process effectively. This study contributes to a deeper understanding of interference within the context of multilingualism and bilingualism.

Keywords: *interference, phonetic interference, lexical interference, phonological interference, grammatical interference.*

Giriş. Bu məqalədə yeni dil öyrənənlərdə müşahidə olunan interferensiya fenomeni elmi əsaslarla təhlil olunur. İnterferensiya – ana dilinin hədəf dilə təsiri nəticəsində dil səviyyəsində və nitqdə yaranan normadan sapmalar – müxtəlif səviyyələrdə, xüsusilə fonetik, fonoloji və leksik-semantik sahələrdə özünü göstərir. Məqalədə sinonim, antonim və omonimlərin kontekstdən kənar istifadəsi ilə bağlı nümunələr verilərək interferensiyanın səbəbləri açıqlanır. Psixoloji və metodik yanaşmaların da bu prosesi necə təsirləndirdiyi araşdırılır. Müxtəlif dilçilərin nəzəri fikirləri əsasında interferensiyanın təkcə mənfi deyil, həm də dillərarası ünsiyyətdə müsbət nəticələr verə biləcəyi vurğulanır. Məqalə, interferensiyanın qarşısını almaq və dil öyrənmə prosesini effektiv təşkil etmək üçün düzgün tədris metodlarının əhəmiyyətini önə çəkir. Bu araşdırma, çoxdillilik və bilingvizm kontekstində interferensiyanın daha dərinədən anlaşılmasına töhfə verir.

Əsas hissə. Təbii dilçilik mühitində yeni bir dilin öyrənilməsi və mənimsənilməsindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu proses bir neçə dil sisteminin təsiri ilə müşayiət olunan, olduqca çətin və geniş bir prosesdir. Əksər hallarda, hər hansı bir dilin tədrisi prosesində fərqli tədris metodlarına müraciət edilir, lakin ana dil kimi əsas amili nəzərə almamaq mümkün deyil. Şübhəsiz ki, ana dilinin hədəf dilə interferensiyası və ya təsiri kimi bir hadisə təbiidir.

Dilçilikdə interferensiya problemi bir çox yerli və xarici alimlərin əsərlərində təsvir edilmişdir. Dilçilik ədəbiyyatına "interferensiya" termini Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri tərəfindən gətirilmişdir. "İnterferensiya" termini latın mənşəli söz olub, inter "arasında; qarşılıqlı" və ferens / ferentis "daşıyan, aparan" sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

İnterferensiya termininin daha dolğun və müasir bir tərfi, rus dilçisi V.A. Vınogradovun Linqvistik Ensiklopedik Lüğətində qeyd edilmişdir. V.N. Yartseva (qeyd: Yartseva bu kitabın redaktorudur) yazır: "İnterferensiya ikidillilik şəraitində ya dillərin əlaqəsi zamanı, ya da əcnəbi dillərin öyrənilməsi zamanı dil sistemlərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan dil hadisəsidir. Ana dilinin təsiri ilə əcnəbi dilin norma və sistemindən sapmaları isə o, interferensiya prosesi hesab edir" [9, s. 276]. İnterferensiya fenomeni bir çox dilçi alimlərin, məsələn V.V. Alimov, E. Buzarovskaya, U. Vaynrayx, E.M. Vereşşagin, V.A. Vınogradov, V.V. Klimov, L.N. Kovlina, V.N. Komissarov, N.A. Lyubimova, N.B. Meçkovskaya, E. Petroviç, V.Y. Rosenzveiq, L.V. Şerba, Ə.Ə. Rəcəbli, F. Veysəlli, Y. Süleymanov, M.Ə. Vəliyeva və başqaları tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

Fonetik, fonoloji, qrammatik, semantik, dil və mədəni, sosial-mədəni səviyyələr də daxil olmaqla bir çox interferensiya növü mövcuddur. Xarici dil öyrənənlər arasında ən çox yayılmış interferensiya növlərinə aşağıdakılar daxildir: fonetik, leksik və semantik.

Fonetik interferensiya dilin səs sisteminin bütün səviyyələrinə (düzgün tələffüz, prosodiya, intonasiya) və bütün səs vahidlərinə (səs, söz, ifadə, mətn) təsir edir və ikidillinin nitqində “mənfi dil materialı” yaradır ki, bu da dil daşıyıcısının nitqi başa düşməsinə və ünsiyyətin yaranmasına mənfi təsir göstərir.

Leksik interferensiya, daha doğrusu, bir dil sisteminin digərinə müdaxiləsi interferensiyanın ən çox öyrənilən növlərindən biridir. Semantik interferensiya bir dil sisteminin elementlərinin semantik səviyyədə digərinə müdaxiləsi kimi başa düşülür. Beləliklə, leksik-semantik interferensiya ana dilindəki sözlərin mənasının və onların leksik uyğunluq xüsusiyyətlərinin öyrənilən xarici dilə keçirilməsi nəticəsində sözdən istifadə normalarından sapmadır. Bu, nitqdə sözün mənası, ifadəsi, cümlə və mətn səviyyəsində təzahür edir. Bundan əlavə, rus və ingilis dillərindəki əksər sözlər polisemantikdir. Beləliklə, polisemiya fenomeni öyrənilən dillərin interferensiyasının mürəkkəb quruluşu ilə birləşərək ikidilli insanın edə biləcəyi səhvlər sahəsini təmsil edir.

Birincisi, leksik və semantik səviyyədə sinonim birləşmələr ana dili və ikinci, üçüncü dillərin makrostrukturuna daxil edilmişdir. Leksik sinonimlər eyni əsas mənanı daşıyan, lakin bir-birindən xüsusiyyətlərinə və mənə çalarlarına görə fərqli olan sözlərdir.

Mənə çarları ilə fərqlənən leksik sinonimlərə soyuq-cold, sərin-cool, şaxtalı - frosty, soyuq - frigid və ya müşahidə etmək – to observe, baxmaq – to look at, göz zilləmək – to stare kimi sinonim sifət və feil nümunələri daxildir. Nümunələrdən göründüyü kimi, hədəf dildəki bütün sözlər ana dilindəki analoqları ilə uyğunlaşdırıla bilər və bu leksemlərin demək olar ki, bütün mənalari eynidir. Ancaq interferensiya tamamilə istisna edilmir. Xüsusilə, çox vaxt ingilis dilindəki to watch – baxmaq leksemi to watch- nəzarət etmək leksemiə uyğundur. Məsələn: uşaqlara nəzarət etmək - to watch for children; televizora baxmaq – to watch TV.

Digər bir leksik sinonim növü, istifadə dairəsinə görə fərqlənən sinonimlərdir. Bu xarici dil öyrənənlər arasında kifayət qədər yayılmış bir nitq səhvidir. Xarici dili öyrənərkən tələbə nitq sahəsində bir çox hallarda ona uyğun olmayan bəzi sinonimlərdən istifadə edir. Məsələn, Azərbaycan dilində danışan bir tələbə üçün beautiful - gözəl, pretty - sevimli, nice - yaraşlıq, handsome - yaraşlıq kimi sözlər təxminən eyni istifadə dairəsinə malidir. Bu sözlər bir insanın zəhəri görünüşünü təsvir edir. Beləliklə, tələbələrə fikrincə, bu sözlər ana dilində olduğu kimi eyni vəziyyətlərdə istifadə edilə bilər. Əslində isə, ingilis dilində bir kişinin görünüşündən danışarkən, handsome, nice və bir qadının görünüşü haqqında fikir söyləyərkən - beautiful, pretty sözləri daha uyğun gəlir [2, s. 87].

Emosional və ifadəli çalar ilə fərqlənən leksik sinonimlərdən danışarkən, Azərbaycan dilində aşağıdakı sözləri və ingilis dilində müvafiq leksemləri daxil edə bilərik: ağılsız - not clever, axmaq – silly, kütbeyin – foolish, axmaq – stupid, yarıməğil – pumpkinhead. Bu sözlər demək olar ki, hər birinin ifadəli olması və bir leksemin digərini əvəzləməsi ilə mətnin tərcüməsində həlledici bir mənə daşıyırlar.

İkincisi, leksik-semantik səviyyədə antonim formalar ana dili və öyrənilən dillərin makrostrukturuna daxil edilmişdir. Antonim, ümumi bir konsepsiyanın ortaq mənası ilə birləşdirilən xüsusi anlayışları bir-birinə qarşı qoyur.

Antonimlər ilk baxışdan sadə görünsələr də, ingilis dilini öyrənənlər hələ də bu dildə antonim seçərkən interferensiya problemi yaşayırlar. Səbəblərdən biri də bu kontekstdə ilkin olaraq sözlərin çoxmənalılığa əsaslanan səhv tərcüməsi və antonimlərin səhv seçilməsidir. Buna misal olaraq qara sözünü göstərmək olar. Tələbələr birmənalı olaraq qara sözünü black kimi tərcümə edir və bunun üçün antonimi ağ seçirlər. Ancaq bu antonim həmişə Azərbaycan dilindəki sözə uyğun gəlmir. Məsələn, qara rəng - ağ rəng, black colour – white colour; qara çörək - ağ çörək, black bread – white bread. Bu misallarda antonim sırası dəqiq mənə ifadə etməsinə baxmayaraq, məsələn,

qara magiya – ağ magiya, dark magic - light magic; qara irq – ağ irq, black race - white race kimi ifadələrdə sözlərin kontekstə uyğun olaraq fərqli antonimlərlə verilməsini müşahidə edə bilirik.

Üçüncüsü, leksik-semantik səviyyədə omonim formasıyalar dogma və öyrənilən dillərin makrostrukturuna daxil edilmişdir. Leksik omonimlər yalnız eyni nitq hissəsinin səs və qrafik təsvirində qrammatik formaların tam və ya qismən təsadüf etdiyi sözlərdir. Aydındır ki, omonimlər leksik-semantik interferensiyanın təzahürləridir. İngilis dilini kifayət qədər yaxşı bilməyən ikidilli, müəyyən bir leksemin omonim olduğundan şübhələnə bilməz və nəticədə mətni səhv qavrayaraq tərcümə edə bilər. Məsələn, ring leksemi aşağıdakı omonim sırasını yaradır: ring –üzük, ring — zəng, ring — rinq. Əgər tərcümə əsnasında tələbə bu sözün fərqli kontekstlərə görə tərcümələrini bilmirsə, o zaman səhvə yol vermiş olacaq. Məsələn: The young man wanted to buy a ring for his bride. – Gənc oğlan nişanlısı üçün üzük almaq istəyirdi.

Ring sözünün digər tərcümələrini bilməyən tələbə bu cümləni aşağıdakı kimi tərcümə etmiş olacaq.

Gənc oğlan nişanlısına zəng almaq istəyirdi.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlirik ki, leksik-semantik interferensiya ingilis dilində istifadə normalarından kənarlaşmadır və bunun səbəbini hər iki dildə sözlərin məna həcmindəki uyğunsuzluq kimi dəyərləndirmək olar. Tələbələrin ingilis nitqində interferent səhvlər, əsasən, ingilis dilinin mənimsənilməsinin ilkin mərhələsində müşahidə olunur. İngilis dilini öyrənərkən interferensiya amilinin nəzərə alınması səhvlərin qarşısını almağa, onların sayını azaltmağa və bununla da tədris prosesinin intensivləşdirilməsi məqsədlərinə cavab verən təlim prosesini asanlaşdırmağa imkan verir.

Fonoloji interferensiya ana dilinin fonemlərinin hədəf dilə "köçürülməsi" fonunda baş verir. Əslində fonoloji interferensiya dil öyrənənlərin ən çox qarşılaşdıqları maneələrdən biridir. Müəllimlər və metodistlər bu fenomenə böyük diqqət yetirirlər, çünki fonetik interferensiyanın yaratdığı tələffüz normasından kənarlaşmalar tələbələrin qavrayışında aksent təəssüratını yaradır ki, bu da özünü əsasən nitqdə büruzə verir.

Fonoloji interferensiyaya demək olar ki, ingilis dilində danışan hər bir tələbənin nitqində rast gəlmək olar. Birincisi, tələbələr ana dilinin təsiri altında, industry - индустрия (sənaye), botany - ботаника (botanika), influence – влияние (təsir), development – развитие (inkişaf) və s. kimi xarici sözləri fərqli tələffüz edirlər.

İkincisi, ingilis dilində saitlərin qısalığını və uzunluğunu nəzərə almaq vacibdir, çünki yanlış tələffüz, anlaşılmazlığa səbəb ola bilər. Tələbələr ingilis uzun [i:] saitini qısa [i] kimi tələffüz edirlərsə, deməli, həmin səsin olduğu söz interferensiyaya məruz qalmışdır. Məsələn, seek [si:k] - axtarmaq – sick [sik] xəstə; dark [dɑ:k] – tünd, duck [dʌk] – ördək və s. [3, s. 93].

Dil şifahi ünsiyyət vasitəsi, nitq isə ünsiyyət prosesinin özü və nəticəsidir. Bir insan fəaliyyəti kimi nitq bilik və bacarıqların aktualaşdırılması sayəsində yaranır. Bacarıq və vərdişlərimiz isə daim qarşılıqlı əlaqədədir. Əgər bu iki əməliyyatın oxşar cəhətləri varsa, onda bir əməliyyatdan bəzi bacarıqlar digərinə köçürülür və bu fenomenə bacarıq və vərdişlərin interferensiyası deyilir [7, s. 61]. Lakin, interferensiya heç də həmişə müşahidə olunmur. İki fərqli əməliyyata aid bacarıq və vərdişlər eyni dərəcədə sabitdirsə, o halda heç bir interferensiyadan söhbət gedə bilməz. Bacarıqlar və vərdişlər sabitlik baxımından eyni deyilsə, bu zaman interferensiya qaçılmazdır.

Bu məsələdə rus alimləri xarici tədqiqatçıların mövqelərini bölüşürlər. V.V.Klimov hesab edir ki, interferensiya nitq prosesindəki iki sistemin superpozisiyasının nəticəsidir [5, s. 287]. N.B.Meçkovskaya interferensiyanı “ana dilinin təsirindən qaynaqlanan xarici dildə nitq qüsuru” kimi qeyd edir [6, s.28]. V.Y.Rozentsveyq interferensiyanı, “bilinqvin nitqində tədqiq olunan dilin normasından kənara çıxması, təmasda olan dillərin korrelyasiya qaydalarının ikidilli tərəfindən pozulması kimi müəyyən edir” [8, s. 54]. K.Z.Zakiryanovun fikrincə, “iki dilin qarşılıqlı təması zamanı bilinqvin şüurunda dil identifikasiyası (eyniləşdirilməsi) deyilən proses baş verir. Məqsəd isə, təmasda olan dillərdə oxşar və eyni olan vahidlər arasında müəyyən təmasın yaradılmasıdır” [4, s. 52].

Qeyd etmək istərdik ki, dillər arasındakı ikili prinsiplərə əsasən, dilçi dil fenomenlərini təsvir etmək prinsipini öz üzərinə götürmüşdür ki, bu da dillərin müəyyən mənada bir şəkildə bir-birinə “zidd” ola biləcəyi iddiasına əsaslanır, məsələn: bəzi xüsusiyyətlərdəki oxşarlıq və fərqlər, məsələn: cins, say, hallanma, təsirlilik, qeyri-təsirlilik, səslər, hərflər və s. Ayrıca, interferensiyanı tədqiq edən dilçilərdən Y.D.Deşeriyev və I.F.Protçenko öz növbələrində interferensiyanı ikidilli əhalinin ünsiyyət prosesində iki dilin strukturlarının və struktur elementlərinin bir-birinə nüfuz etməsi hadisəsi kimi qiymətləndirirdilər. L.İ.Barannikova interferensiyanı bir dilin təsiri altında başqa bir dilin strukturunda və ya struktur elementlərindəki dəyişikliklər olduğunu iddia edirdi [1, s. 86].

Yuxarıda deyilənlərdən interferensiyanın birmənalı olmayan bir fenomen olduğu qənaətinə gəlmək olar. Belə ki, bir tərəfdən interferensiya nitq səviyyəsində mənfi olaraq qəbul edilir, çünki mövcud dil qaydalarına və anlayışlarına mənfi təsir göstərir, digər tərəfdən isə, dil səviyyəsində müsbət qarşılır, çünki bir növ dillər arasında “mübadilə” yaraşır. Bu “mübadilə” ikidilli insanların “nitq davranışı”nda da fərqli xüsusiyyətləri ortaya qoya bilər. Bəzi ikidilli insanlar birdən çox xarici dilə mükəmməl yiyələnərək, nitqlərində daha az interferensiya hallarına yol verdikləri təqdirdə, bəziləri isə əksinə, öyrəndikləri xarici dilləri çox zəif bildiklərindən nitqlərində saysız-hesabsız interferent səhvlər edirlər. Bir qism insanlar isə, vəziyyətdən asılı olaraq bir dildən digərinə asanlıqla keçid edə bilirlər. Deməli, interferensiya hadisəsinin təbiət baxımından fərdi və bilinqv insanlar arasında mövcud olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Fonetik interferensiya, dilin səs quruluşunda yaranan səhvləri əhatə edir. Ana dilinin fonetik xüsusiyyətləri, hədəf dilin səs sisteminə tətbiq edildikdə, tələffüz səhvlərinə və ünsiyyətin qeyri-dəqiq başa düşülməsinə gətirib çıxara bilər. Məsələn, ingilis dilində uzun və qısa saitlərin düzgün tələffüz edilməməsi, qeyri-dəqiq anlamın yaranmasına səbəb olur. Bu cür səhvlər dil öyrənən şəxsin nitqini yanlış anlaşılan və ya aksentli edə bilər, bu da ünsiyyətin effektivliyinə mənfi təsir göstərə bilər.

Leksik və semantik interferensiya, dilin leksik və mənasım istiqamətində baş verən dəyişikliklərə səbəb olur. Məsələn, bir dilin sinonimləri və ya antonimləri digər dildə tam uyğun gəlməyə bilər. Bu, sözün mənası və istifadə normalarının yanlış başa düşülməsinə və ya yanlış seçilməsinə yol açar bilər. Xüsusilə, çoxmənalı sözlər və polisemiya fenomenləri interferensiyanı daha da mürəkkəbləşdirir. Beləliklə, dil öyrənənlər, bu kimi hallarda, öz ana dillərindəki məna çalarlarını hədəf dilə köçürərək səhv tərcümə və ya yanlış ifadələrdən istifadə edə bilərlər.

Qrammatik interferensiya isə, dilin sintaktik quruluşlarının birləşməsi nəticəsində yaranan səhvləri əhatə edir. Dəyişən cümlə strukturları, cümlə elementlərinin düzgün yeri və söz sırasının qarışması dil öyrənənlərin nitqində ciddi problemlərə səbəb ola bilər. Ana dilinin qrammatik qaydaları, öyrənilən dilin qrammatik normasına zidd olaraq istifadə edildikdə, bu, dilin təbii və düzgün strukturlarını poza bilər.

Bu fenomenin səbəbləri əsasən psixoloji və metodik aspektlərlə bağlıdır. Psixoloji yanaşmalar, dil öyrənən şəxslərin ana dilinin şüuraltı təsirini və öyrənilən dilin strukturuna inteqrasiyasını izah edir. Metodik yanaşmalar isə, tədris üsullarının və öyrənmə prosesinin interferensiyanın formalaşmasında rolunu göstərir. Yaxşı tədris metodları və düzgün dil öyrənmə strategiyaları, interferensiyanın qarşısını almağa və dil öyrənmə prosesini daha effektiv şəkildə təşkil etməyə kömək edir.

Nəticə. Son olaraq, interferensiya fenomeninin təbiəti, dil öyrənənlərin ikidilli və çoxdilli mühitdə qarşılaşdıqları çətinlikləri və təcrübələri daha yaxşı başa düşməyimizə kömək edir. Dil öyrənmə prosesində interferensiyanın qarşısını almaq üçün doğru metod və yanaşmaların tətbiqi, dil öyrənənlərin bu çətinlikləri aşmalarına və daha düzgün və effektiv ünsiyyət qurmalarına imkan yaradır. Bu araşdırma, interferensiyanın yalnız mənfi deyil, həm də bəzi hallarda müsbət nəticələrə gətirib çıxara biləcəyini və dil öyrənmə təcrübələrini zənginləşdirə biləcəyini göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Баранникова, Л.И. Сущность интерференции и специфика ее проявления. М.: Наука, Проблемы двуязычия и многоязычия. сб. науч. тр., 1972., с.86-92.
2. Дешериев, Ю.Д. Проблема двуязычия. В кн.: Тез. Докл. На IV Международном семинаре преподавателей русского языка. – Москва: Наука, 1961., с.74-89.
3. Жлуктенко, Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев: Вища школа, 1974., 156 с.
4. Закирьянов, К.З. Двуязычие: лингвометодический взгляд. Москва: Вестник Восточной Экономико-юридической гуманитарной академии, 2008. № 4 (36), с.52-59.
5. Климов, В.В. Общее языкознание: формы существования, функции, история языка. Москва: Наука, 1970, 358с.
6. Мечковская, Н.Б. Социальная лингвистика. Москва: Аспект Пресс, 2000, 207с.
7. Михайлов, М.М. Двуязычие проблемы, поиски. Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1989, 202 с.
8. Розенцвейг, В.Ю. Языковые контакты: лингвистическая проблематика. Л.: Наука, 1972, 78 с.
9. Хацкевич, Ю. Г. Новейший словарь иностранных слов и выражений. Мн., 2006, 976с.

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “VƏTƏN” KONSEPTİNİN HƏRBİ VƏ SİYASİ MƏZMUNLU SƏNƏDLƏR ƏSASINDA ARAŞDIRILMASI

Ülkər Abdullayeva

Müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

aul8537@gmail.com

Abstract

The Study of the "Homeland" Concept in the Azerbaijani Language in the Modern Era Based on Military and Political Documents

In modern Azerbaijani linguistics, the concept of "homeland" based on politically and militarily themed language materials has not yet been studied. This paper analyzes important issues related to this concept, using various political and military texts. It explores the negative changes in the perception of the concept of "homeland" among Azerbaijanis in the global linguistic landscape as a result of the First Karabakh War—particularly the disruption of the integrity of this concept in relation to the occupied territories, and the forced displacement of Karabakh residents, turning them into refugees and internally displaced persons deprived of their native lands, or their "small homelands." The paper also examines how the integrity of the "homeland" concept was fully restored in the Azerbaijani consciousness following the 2020 Patriotic War and the 2023 anti-terror operation.

Keywords: *linguistics, "homeland" concept, Karabakh, army, victory, territorial integrity.*

Giriş. Azərbaycan dilçilik elmində müasir dövrdə siyasi və hərbi məzmunlu dil materialları əsasında “vətən” konsepti indiyədək araşdırılmamışdır. Məruzədə müxtəlif siyasi və hərbi məzmunlu mətnlər əsasında Birinci Qarabağ savaşı nəticəsində azərbaycanlıların dünya dil mənzərəsində “vətən” məfhumunda mənfi istiqamətdə baş vermiş dəyişikliklər, xüsusilə işğal olunmuş ərazilərimizlə bağlı bu məfhumun bütövlüyünün pozulması, Qarabağ sakinlərinin qaçqın və köçkünə çevrilərək öz doğma yurd-yuvalarından, yəni “öz kiçik vətən”lərindən məhrum olması, 2020-ci il Vətən müharibəsi və 2023-cü il antiterror tədbiri nəticəsində azərbaycanlıların təsəvvüründə “vətən” anlayışının bütövlüyünün tam bərpa edilməsi kimi mühüm məsələlər təhlil olunmuşdur.

Dünya dilçilik elmində “vətən” konsepti indiyədək bir qrup alimlər tərəfindən epik abidələr əsasında, bəzi dilçilər tərəfindən isə bədii ədəbiyyat nümunələrində yer alan müxtəlif məzmunlu dil materialları əsasında reallaşdırılmışdır. Rus dilçi alimlərindən D.A.Kojanov [6] ingilis dilinin Amerika dialektində, E.M.İqnatova [5] isə alman dilində “vətən” konseptinin reallaşdırılması zamanı hərbi və siyasi məzmunlu materiallardan geniş şəkildə istifadə etmişlər. Gürcü alimi M.Q.Çerçvadze [2] tərəfindən isə “vətən” konsepti rus və gürcü dillərində müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Azərbaycanın koqnitiv dilçilik elmində çox mühüm və aktual məsələlərdən biri olub, müxtəlif məzmunlu anlayışların, xüsusilə “vətən” məfhumunun hər hansısa bir diskursda reallaşdırılması məsələsi bu sətirlərin müəllifini çıxmaqla, indiyədək heç bir dilçi alim tərəfindən tədqiq edilməmişdir.

XX əsrin 90-cı illərin əvvəlində SSRİ-nin dağılması nəticəsində ölkəmizin müstəqillik qazanması ilə azərbaycanlıların dünya dil mənzərəsində “vətən” konseptinin məzmununda baş vermiş dəyişikliklərin tədqiqinə indiyədək dilçilik elmində ümumiyyətlə diqqət yetirilməmişdir. Qeyd etməliyik ki, XX əsrin 90-cı illərindən günümüzədək olan dövrdə azərbaycanlıların dünya dil mənzərəsində əsas yer tutan “vətən” məfhumunda önə çıxan əsas dəyişikliklərin hamısı ilk növbədə, hərbi və siyasi hadisələr fonunda və həmin hadisələrin birbaşa təsiri nəticəsində baş vermişdir. Buna görə də, XX əsrin sonları və XX əsrin ilk onilliklərinə aid hərbi və siyasi məzmunlu sənədlərdəki dil materiallarını cəlb etməklə “vətən” konseptinin araşdırılması aktual olub, elmi cəhətdən yeni problem xarakteri daşıyır. Problemin araşdırılması zamanı tərəfimizdən

müxtəlif hərbi və siyasi məzmunlu sənədlər tədqiqat işinə cəlb edilmişdir. Konseptin tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən hərbi və siyasi məzmunlu sənədlərin böyük hissəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin əsərindən [4] seçilib götürülmüşdür. Eyni zamanda tədqiqat üçün digər hərbi və siyasi məzmunlu əsərlərdəki dil materialları da konseptin reallaşdırılması zamanı tədqiqata cəlb edilmişdir. Müasir dövrdə dilçilikdə “vətən” konseptinin məzmununa təsir göstərən əsas hərbi - siyasi hadisələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. SSRİ-nin dağılması prosesi və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası [8, s.18,19]
2. Birinci Qarabağ savaşı və onun ağır hərbi-siyasi nəticələri [7, s. 154-159; 8, s. 103-105, 127-131, 163-166]
3. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsində Ermənistan üzərində qazanılan parlaq qələbə nəticəsində torpaqlarımızın böyük hissəsinin işğaldan azad edilməsi [9, s.234-246, 281-283, 295-299, 310-319, 323-334]
4. 2023-cü ilin sentyabr ayında Azərbaycan ordusunun həyata keçirdiyi antiterror əməliyyatı və suverenliyimizin tam bərpa edilməsi [1, s. 421-426]

1991-ci ildə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa edəndən sonra Moskva tərəfindən xalqımıza təlqin edilən və SSRİ adlanan “Böyük Vətən” məfhumu sıradan çıxmış və xalqımızın dünya dil mənzərəsində Azərbaycanın “Böyük vətənə” çevrilməsi prosesi başlamışdır. Lakin Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 1991-1993-cü illərdə Azərbaycan ərazisinin bir hissəsinin düşmən tərəfindən işğal edilməsi bu prosesin başa çatmasına imkan vermədi. Bu məsələ ilə bağlı ulu öndər Heydər Əliyevin 1994-cü ildə etdiyi çıxışından bir parçanı nəzərdən keçirək:

“Müşavirənin iştirakçılmasına məlumdur ki, ... respublikamızın bir hissəsini - Dağlıq Qarabağı onun əlindən qoparıb almaq məqsədi ilə bizə qarşı təcavüz edilmişdir. Ermənistan Respublikası, Dağlıq Qarabağdakı erməni separatçıları dövlətimizin ərazi bütövlüyünə qarşı geniş hərbi əməliyyatlara əl atmışlar. Azərbaycanın Şuşa şəhəri və Laçın rayonu zəbt olunduqdan sonra əslində Dağlıq Qarabağ ilhaq edilmişdir. Dağlıq Qarabağın 50 mindən çox azərbaycanlı yaşamış onlarca yaşayış məntəqəsi dağıdılmış və yandırılmışdır. ... erməni silahlı birləşmələri Azərbaycanın ... Dağlıq Qarabağın hüddudlarından kənarda yerləşən və sahəsi onun sahəsindən dörd dəfə böyük olan Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlı rayonlarını da işğal etmişlər. Təcavüz nəticəsində Azərbaycanın ərazisinin iyirmi faizindən çoxu işğal olunmuşdur...” [3, s. 574]

Hərbi-siyasi məzmun daşıyan nümunədəki dil materiallarının təhlili göstərir ki, torpaqlarımızın Ermənistan tərəfindən işğalından sonra azərbaycanlıların “Böyük vətən” anlayışında mənfi mənada ciddi dəyişiklik baş vermiş, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün pozulması ilə paralel olaraq xalqımızın dünya dil mənzərəsində “vətən” məfhumu ilə bağlı ciddi bir natamamlıq yaranmışdır. “Vətən” konseptinin dil materialları əsasında hərbi və siyasi diskursda reallaşdırılması aydın şəkildə göstərir ki, belə dəyişiklik təkcə “böyük vətən” deyil, həm də azərbaycanlıların şəxsi məkanı olan “kiçik vətən” anlayışında da baş vermişdir. Bununla bağlı olaraq aşağıdakı nümunəni nəzərdən keçirək:

“Mənim həmvətənlərimin 20 mindən çoxu həlak olmuş, təqribən 100 min nəfəri yaralanmış və şikəst qalmış, 6 min nəfəri əsir düşmüşdür. bir milyondan çox azərbaycanlı, yəni respublika əhalisinin təqribən on beş faizi doğma yurd-yuvasından qovulmuşdur və hazırda çadır şəhərciklərində yaşayır və ən zəruri ehtiyaclarını ödəyə bilmir. İşğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində 700 şəhər və kənd dağıdılmış, yandırılmış, bütün evlər, məktəblər, xəstəxanalar talan olunmuş, ən qədim mədəniyyət abidələri məhv edilmişdir” [3, s. 574]. Bu parçanın təhlili göstərir ki, Ermənistanla Azərbaycan arasında baş vermiş birinci savaş zamanı düşmən tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində və ətrafındakı 7 rayonda yaşayan azərbaycanlı əhalisi öz doğma ata-baba yurdlarından qovulmuş, didərgin salınaraq məcburi qaçqın və köçkünə çevrilmişdir. Nəticədə, 700 min nəfərdən çox Qarabağ sakini dilçilikdə “vətən” konseptinin əsas freymini təşkil edən “öz şəxsi məkanı”ndan yəni “kiçik vətəni”ndən məhrum edilmişdir. İşğala qədər öz doğma torpağı olan Qarabağda yaşayan azərbaycanlı əhali tarixən formalaşmış “öz şəxsi məkanı-kiçik vətəni”ni təşkil edən evinə, yurd yerinə, təsərrüfat sahəsinə, kəndə, şəhərə malik idisə, indi çadır şəhərciklərində, məktəblərdə, bağçalarda və digər ictimai binalarda məcburi şəkildə yaşamağa məhkum edilmişdir və yaxud uzun müddət ərzində

Azərbaycanın qalan sakinləri “kiçik vətəni”ni təşkil edən “şəxsi məkanı” onlarla bölüşməli olmuşdur.

Birinci Qarabağ savaşı haqqında başqa bir siyasi məzmun daşıyan və 1992-ci ilin mart ayında Azərbaycan Respublikasının parlamentinin dünya parlamentlərinə müraciətində yer alan mətnlərdəki dil materiallarına nəzərdən salaq:

1. *“Müraciətdə Azərbaycanın Ermənistanın açıq təcavüzünə məruz qaldığı, Azərbaycan torpağında günahsız insanların qanının töküldüyü, Dağlıq Qarabağ bölgəsində azərbaycanlıların yaşadığı Xocalı şəhərində baş vermiş soyqırım orta əsrlərin dəhşətlərini kölgədə qoyduğu, azərbaycanlıların daha bir yaşayış məntəqəsinin yerlə-yeksan edildiyi, şəhərə hücum zamanı dinc sakinlərin, qadın, qoca və uşaqların öldürüldüyü, Azərbaycan xalqına qarşı terror və açıq nifrət hissinin Ermənistanda dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırıldığı vurğulanırdı”* [8, s. 108].

2. *“Dağlıq Qarabağ bizim torpağımızdır ... bu torpaqlarda qanunsuz olaraq ermənilər oturub bizim bütün tarixi abidələrimizi, məscidlərimizi, qəbirlərimizi, evlərimizi yerlə-yeksan ediblər. Ağdamın, Füzulinin görüntülərinə baxın. Bizim yarıdağılmış məscidlərimizdə donuz, inək saxlayır. Bütün müsəlmanları təhqir edir* [4, s. 81].

Yuxarıdakı hərbi və siyasi məzmunlu dil materiallarının təhlili göstərir ki, “dinc əhalinin dəhşətli soyqırımı məruz qalması”, “vətən övladlarının həlak olması”, “yaralanması”, “şikəst olması”, “yaşayış yerlərinin yandırılması”, “dağıdılması”, “əhalinin didərgin salınaraq öz vətəninə qaçqına çevrilməsi”, “tarix abidələrimizi, məscidlərimizin yerlə-yeksan edilməsi və təhqir edilməsi” kimi mənfi çalar daşıyan anlayışlar ərazisinin bir hissəsi işğal olunmuş və ərazi bütövlüyü pozulmuş “vətən” konseptinin əsas məfhumlarını təşkil edir.

2020-ci ildə İkinci Qarabağ savaşında 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığımız böyük zəfər və 2023-cü il 19-20 sentyabrda Azərbaycan ordusunun uğurla həyata keçirdiyi antiterror tədbiri azərbaycanlıların dünya dil mənzərəsində “vətən” konseptində çox mühüm dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Bu dəyişiklikləri izləmək üçün müxtəlif mənbələrdən seçdiyimiz hərbi və siyasi məzmunlu dil materiallarına nəzər salaq:

“... Biz tarixi ədaləti bərpa edirik, tarixi ədaləti! Qarabağ bizim doğma, əzəli, tarixi torpağımızdır ... Bu gün işğal altında olan torpaqlar bizim tarixi torpaqlarımızdır. Bizim işimiz haqq işidir. Biz öz ərazi bütövlüyümüzü bərpa etmək istəyirik, buna bizim haqqımız çatır, bunu edirik və edəcəyik” [4, s. 31].

“...Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda mübarizə aparır. Döyüş meydanında əsgər və zabitlərimiz qəhrəmanlıq göstərir, düşməni sarsıdıcı zərbələr endirir ... düşməni torpaqlarımızdan qovur, canı-qanı bahasına. Bu şərəfli missiya tarixdə öz yerini tapacaqdır. ...Biz bu gün tarixi ədaləti bərpa edirik [4, s. 61].

“Biz döyüş meydanında qan tökürük, bu qəhrəmanlarımızın canı-qanı bahasına torpaqlarımızı işğalçılardan azad edirik ...” [4, s. 281-282].

Prezident İlham Əliyev İkinci Qarabağ müharibəsinin “Vətən Müharibəsi” adlandırılmasını aşağıdakı sözlərlə belə əsaslandırmışdır: *“Biz Vətən torpaqlarını işğalçılardan azad edirik... Biz döyüş meydanında tarixi ədaləti bərpa edirik. Çünki Dağlıq Qarabağ əzəli, tarixi Azərbaycan torpağıdır”* [4, s. 286].

Yuxarıda hərbi və siyasi məzmunlu mətnlərdən seçdiyimiz dil materialları əsasında “vətən” konseptinin reallaşdırılması göstərir ki, 2020-ci il Vətən müharibəsi azərbaycanlıların dilində və düşüncəsində hakim olan “müqəddəs torpaqlarımızın azad edilməsi”, “düşmənin doğma torpaqlarımızdan qovulması”, “ərazi bütövlüyümüzün təmin olunması” kimi ifadələr konseptin əsas anlayışlarını təşkil etmişdir.

Dövlətimizin başçısı İlham Əliyev ata vəsiyyətini yerinə yetirərək Şuşanın azad edildiyini Azərbaycan xalqına böyük qürur hissi ilə belə çatdırdı: *Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik! Şuşa bizimdir. Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!* [4, s. 366].

Azərbaycanlıların milli şüurunda və dünya dil mənzərəsində “vətən” konsepti üçün Şuşa sadəcə bir ərazi və ya torpaq parçası deyil, eyni zamanda mədəniyyətimizin beşiklərindən biri Qarabağın açarı və tacı mənasını ifadə edir.

Torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi ilə nəticələnən qələbə şəhidlərin canı-qanı və hərbiçilərimizin rəşadəti, qəhrəmanlığı hesabına qazanılmışdır. Bu məsələ ilə bağlı İkinci Qarabağ savaşına aid mətnlərdən seçdiyimiz dil materiallarına nəzər salaq:

"...Bu qələbəni qazanan bizim texniki vasitələr yox, əsgər və zabitlərimizdir. Onlar torpağımızı düşməndən qarış-qarış azad edə-edə bu Qələbəni, bu Zəfəri xalqımıza nəsib etdilər. Ona görə bu qələbənin birinci qəhrəmanı Azərbaycan əsgəridir, Azərbaycan zabitidir və hər kəs bunu bilməlidir".[10]

"Gənc nəsil yetişdi, Vətənə sevgi, düşməyə nifrət hissi ilə yetişdi və bu gənc nəsil torpaqlarımızı işğalçılardan azad etdi... Onlar yetişdi, onlar vətənpərvərlik və fədakarlıq göstərərək canlarından keçdilər, şəhid oldular, qazi oldular, qəhrəmanlıq göstərdilər və tarixi ədaləti bərpa etdilər" [9, s. 368].

Bu mətnlərin təhlili göstərir ki, dilimizdə “vətən” konseptinin əsas əlamətlərini vətəni sevən gənc nəslin savaşda göstərdiyi qəhrəmanlıq və fədakarlıq təşkil edir. Vətən uğrunda savaşda hətta canından keçərək şəhid olan, qazi adı alan qəhrəman övladlarımızın savaşda göstərdiyi vətənpərvərlik dilçilikdə “vətən” konseptinin başlıca anlayışlarından biridir, hətta birincisidir.

2023-cü ilin sentyabr ayında həyata keçirilən və “vətən” konsepti üçün çox vacib olan vətənin, dövlətin ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin tam bərpa olunması ilə nəticələnən antiterror tədbiri ilə bağlı mətndən seçilən dil materialına nəzər salaq:

"... Antiterror nəticəsində Azərbaycan Respublikası Qarabağ bölgəsində konstitusiyaya quruluşunu və suverenliyini tamamilə bərpa etdi. 2023-cü ildə oktyabrın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan, Qarabağ zəfərinə görə adını tariximizə qızıl hərflərlə yazdıran İlham Əliyev qəhrəman ordumuz tərəfindən azad edilən Sərsəng su anbarının ərazisində, Ağdərə, Xocavənd, Xocalı şəhərlərində, Xocalı rayonunun Əsgəran qəsəbəsində və Xankəndi şəhərində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını ucaltmışdır"[1, s. 426].

Yuxarıdakı dil materialının təhlili göstərir ki, dilimizdə “vətən” konseptinin mühüm əlamətlərindən biri olmaqla doğma yurd yerlərimizin azad edilməsinin əsas rəmzlərindən biri kimi həmin şəhər və qəsəbələrin üzərində Üçrəngli və ay-ulduzlu Dövlət Bayrağının ucaldılması olmuşdur. Müasir dövrdə dilimizdə “vətən” konseptinin hərbi və siyasi xarakterli mətnlər əsasında araşdırılması belə bir ümumi nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, XX əsrin 90-cı illərin əvvəllərində baş vermiş Birinci Qarabağ savaşı nəticəsində azərbaycanlıların “vətən” anlayışında baş vermiş natamamlıq 2020-ci ildə Böyük Zəfərlə başa çatan Vətən müharibəsi və 2023-cü il sentyabr ayında keçirilən antiterror tədbirinin uğurla bitməsi nəticəsində aradan qalxmış və xalqımızın dilində, təfəkküründə və düşüncəsində “böyük vətən” anlayışı tam şəkildə bərpa olunmuşdur. Eyni zamanda son 3-4 ildə on minlərlə keçmiş məcburi köçkün və qaçqının 14 yaşayış məntəqəsinə geri qayıdışı və öz doğma yurdlarında müasir tipli evlərdə və binalarda məskunlaşması ilə onların dilçilikdə “öz şəxsi məkanı” sayılan “kiçik vətən”inə qovuşması təmin edilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan-XXI əsrin ilk onilliklərinədək). Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Füyuzat” nəşriyyatı, 2024, 448 s.
2. Церцвадзе, М.Г. Концепт «Родина» в разносистемных языках // Вестник Челябинского Государственного Университета. Филология. Искусствоведение. – 2014. № (336), – Вып. 89. – с. 217-220.
3. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. II cild. Bakı, Azərnəşr, 1997, 604 s.
4. Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir. Zəfər. Bakı: Azərnəşr, 2024, 432 s.
5. Игнатова, Е.М. Концепт «родина» в идеологическом дискурсе: / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Института языкознания РАН/ – Москва, 2008. – 21 с.

6. Кожанов, Д.А. Концепт "Homeland" в американской картине мира и способы его языковой репрезентаций / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Барнаул, 2006. – 21 с.
7. Qarabağ Azərbaycandır. Zəfər Eposu. Kollektiv monoqrafiya. Bakı: Azəri poliqrafiya, 2021, 600 s.
8. Qasımlı M.C. Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2021). 2 cildə. I cild (1991-2003). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2021, 384 s.
9. Qasımlı M.C. Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2021). 2 cildə. II cild (2003-2021). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2021, 520 s.
10. Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva 1 saylı Kliniki Tibbi Mərkəzdə müalicə olunan hərbcilərlə görüşüblər. <https://video.azertag.az/video/107007>

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ AŞPAZLIQ FRAZELOGİYASI

Almaz Məmmədzadə

Müəllim

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Dissertant

Gəncə Dövlət Universiteti

almazmamedzade@yahoo.com.tr

Abstract

Issues related to the phraseology of ashpaazlik

This article explores previously unexamined aspects of culinary phraseology in the Azerbaijani language, emphasizing the unique place of these expressions within the general system of phraseology. The relevance of the research lies in the fact that, although culinary phraseology rooted in the Azerbaijani people's everyday life and national cuisine possesses rich lexical and cultural potential, it has not yet been systematically studied as an independent subject in linguistics. The scientific novelty of the study is that these expressions are, for the first time, classified thematically, and their structural features and semantic connections with other fields are analyzed. Based on the "narrow sense" approach to phraseology proposed by M.T.Taghiyev and H.Bayramov, culinary phraseological units are distinguished from proverbs and winged expressions. Particular attention is given to how these expressions reflect the national identity, worldview, and mindset of the Azerbaijani people, while also conveying emotional and figurative meaning. The article contributes to a culturally contextualized study of Azerbaijani phraseology.

Keywords: *culinary phraseology, features of the formation of culinary phraseology, a "narrow sence" approach to the object of study of phraseology, thematic groups.*

Giriş. Dilçilikdə frazeologizmlər ilə bağlı müxtəlif məsələlər geniş və əsaslı tədqiqə ehtiyac duyur. Frazeologizmlər Azərbaycan xalqının dünyagörüşü, düşüncə tərzindən irəli gələn neçə yüzillik adət-ənənələri, inancları, məişəti öz tərkibində əks edir, onun milli dəyərlərinin dildəki ifadəçisi kimi görünür. Azərbaycan dilində aşpaazlıq frazeologiyasının tərkibindəki komponentlərin leksik tərkibi həm milli mənşəli sözlərdən, həm də alınma mənşəli sözlərdən ibarətdir. Aşpaazlıq frazeologiyasının tərkibində işlənən milli mənşəli sözlərdən Azərbaycan xalqının türk kimliyindən irəli gələn məişətinə, adət və ənənələrinə, milli psixologiyasına əsaslanır.

Azərbaycan dilinin aşpaazlıq frazeologiyası qədim türk adət-ənənələrindən irəli gələn milli-mədəni süfrə mədəniyyətini həmin aşpaazlıq frazeologiyası nümunələrinin komponentləri çərçivəsində əks etdirir. Azərbaycan xalqının zəngin və çeşidliliyi ilə seçilən milli mətbəxi daima elmi şəkildə araşdırılmışdır, müxtəlif ədəbiyyatlarda tədqiq olunmuşdur. Ancaq Azərbaycan dilinin aşpaazlıq frazeologiyası daha əvvəl dilçilikdə araşdırılmamışdır. Dilçilikdə Azərbaycan dilinin aşpaazlıq frazeologiyasının araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Azərbaycan dilində frazeologizmləri həmçinin yaradan bir neçə xüsusiyyətlər vardır. Aşpaazlıq frazeologiyasının əmələgəlmə xüsusiyyətləri, ümumiyyətlə, frazeologizmləri yaradan xüsusiyyətlər ilə eynidir. Məsələn, aşpaazlıq frazeologiyası da digər frazeologizmlər kimi tərkibi dəyişməz olur, dildə hazır şəkildə mövcud olur; frazeologizmlərin tərkibindəki sözlər həqiqi mənalarını itirir və yalnız məcazi mənada işlənir; ən azı iki sözdən və daha artıq sözdən ibarət olur; dil vahidi kimi lüğətə düşür, iki və daha artıq sözün məcazi mənalı birləşməsi olub tamam yeni məna əmələ gətirir; tərkib hissələrinə ayrılmadan bütöv cümlə üzvü kimi götürülür; başqa dilə tərcümə oluna bilmir, çünki öz mənasını itirir. Lakin başqa dillərdə frazeologizmlərin mənalarına uyğun variantlar da mövcud olur.

Bir dildən digər bir dilə tərcümə zamanı leksik vahidlər daha dəqiq tərcümə olunur, ancaq frazeologizmlər hiss-həyəcan bildirdiyinə və obrazlı təfəkkürlə bağlı olduqlarına görə birbaşa tərcümə etmək çətinlik yaradır. Onların tərcüməsi üslubi perifraz şəklində verilə bilər [12,c.1,s.126].

Həmçinin frazeologizmlərin əksəriyyətinin mənası adətən ədəbi dildə mövcud olan, həqiqi mənə daşıyan bir sözə ekvivalent ola bilər. Məsələn, *çömçə tutmaq*- tərəfkeşlik etmək [9,s.77]. Frazeologizmlərin ədəbi dildə bir qarşılıq söz ilə əvəzləndikləri fikri verilir. Ancaq əşya və hadisələri adlandırmaq və onlara müxtəlif cəhətdən münasibət bildirmək baxımından frazeologizmlər ədəbi dildə bir leksik vahid ilə ifadə olunmaya da bilər. Yəni ədəbi dildəki qarşılıq söz bir neçə sözdən ibarət izahı da ola bilər. Məsələn, *çörəkdən düşmək-xəstə olduğuna görə yemək yeyə bilməmək* [9, s. 77].

Dilçilikdə frazeologizmlər ilə bağlı məsələlərdən biri frazeologiyanın tədqiqat obyektinin qəbul edilməsi məsələsidir. Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan dilində aşpazlıq frazeologiyasının inkişaf yollarına nəzər yetirmək üçün frazeologiyanın dilçilikdəki inkişaf xəttinə diqqət yetirmək lazımdır. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası isə vaxtilə rus dilinin frazeologiya sahəsinin tədqiqı ilə paralel şəkildə öyrənilirdi.

Əsas hissə. Frazeologiyanın tədqiqat predmetinin müəyyənəlməsi məsələsi frazeologizmlərə “geniş mənada” yanaşma və ya “dar mənada” yanaşma meylini meydana gətirib. Frazeologiyanın tədqiqat predmetinə “geniş mənada” yanaşma və ya “dar mənada” yanaşma məsələsi tədqiqatçıları iki yerə ayırsa da M.T.Tağıyev və H.Bayramovun “dar mənada” yanaşmaya əsaslanması frazeologiyanın həmçinin aşpazlıq frazeologiyasının tədqiqat obyektinə düzgün yön verir.

M.T.Tağıyev vaxtilə rus dilinin feili frazeologiyasını tədqiq etmişdir və frazeologiya haqqında öz dəyərli fikirlərini bildirmişdir [16; 17]. M.T.Tağıyev frazeologiyanın tədqiqat obyektinə “dar mənada” yanaşmağın tərəfdarı idi. O, frazeologiyanın tədqiqat obyektinə “geniş mənada” yanaşaraq həm sözlər, həm idiomlar və tərkibi terminlər, sabit sintaktik konstruksiyaların bütün növləri, atalar sözləri, məsəllər, hikmətli sözlər (изречения), qanadlı sözlər, şifahi və yazılı nitqə məxsus ştamlar daxil edilməsi ilə razılaşmırdı. O, frazeologiyanın obyektinin sərhəddinin müəyyənəlməsindəki çətinlikləri frazeologiya sahəsində elmi-nəzəri prinsiplərə bağlı metodoloji əsasının o dövr üçün sabitləşməməsi ilə əlaqələndirirdi [16]. M.T.Tağıyevin frazeologiya barədə fikirləri V.V.Vinoqradovun konsepsiyasını heç də davam etdirmirdi. M.T.Tağıyev yaratdığı əhatə nəzəriyyəsi çərçivəsində frazeologizmlər barədə elmi fikirlərini göstərirdi. Yəni ona görə frazeologizm özəl konfigurasiya tərkibində mövcud olur.

Frazeologiyada həllə ehtiyacı olan prinsipial, nəzəri problemlərin mövcud olduğu daima qeyd edilmişdir, həmçinin frazeologiyanın inkişaf yollarını konkret göstərmək kimi məsələlər qismən araşdırılmışdır [13, c. 4, s. 542].

Frazeologizmlərin dil sistemində əşya və hadisələrin adlandırılması baxımından əsas funksiyası müqayisə üzərində qurulmuş münasibət bildirməkdən ibarətdir [13, s. 4, s. 547]. Frazeologizmlər ifadə etdiyi obrazlılıq, emosionallığı ilə seçilən dil vahidləridir. Bunlar frazeologizmləri ikinci dərəcəli nominasiya vahidi halına gətirir [13, c. 4, s. 548].

Frazeologizmlərin tədqiqində əsas məsələlərdən biri tematik qruplar üzrə nümunələrin bu və ya digər qruplara düzgün daxil edilməsi məsələsidir. Bu məsələ daha əvvəl araşdırılmamış aşpazlıq frazeologiyasının təyin edilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Beləki, frazeologizmin tərkibindəki komponentlər konkret bir peşəyə məxsus leksik vahid ilə ifadə olunursa həmin leksik vahidə uyğun qrupa daxil edilir. Məsələn, *ələkdən keçirmək* [2, s. 565], *xəşilə döndərmək* [9, s. 152] və s. Bunlar aşpazlıq frazeologiyasıdır.

Ancaq frazeologizmlərin tərkibinin ən azı iki və daha artıq sözdən ibarət olması məsələsi nəzərə alınmalıdır. Bir frazeologizmin tərkibində bir neçə peşəyə aid leksik vahid işləyə bilər. Bu zaman bir nümunəni iki peşəyə aid etmək olmur. Burada frazeologizmin aparıcı komponentini təyin edib ona görə müvafiq qrupa daxil etmək lazımdır. Məsələn, *tanrıya tabaq aparan* [2, s. 1328], *zirəni Gırmana aparmaq* [2, s. 1550] və s. Bu nümunələrin tərkibində aşpazlıq frazeologiyasını yaradan sözlərlə yanaşı, tanrı və Gırman sözləri işlənmişdir.

Yəni eyni bir frazeologizmin tərkibində müəyyən bir sahə ilə bağlı leksik vahidlə yanaşı müxtəlif sahələr ilə bağlı leksik vahidlər işləyə bilər. Bu zaman müxtəlif sahələr ilə bağlı leksik vahidlər işlənən frazeologizmləri bir peşə ilə bağlı frazeologizm adlandırmaq olmaz, onları digər

sahələr ilə ortaq olan frazeologizmlər adlandırmaq lazımdır [19,s.71]: *qara üzüm yesəydi, boğazında görünərdi* [2, s. 928], *qoca at kışmış yemir?* [2, s. 984], *dilinə şərab vurmamaq* [2, s. 464].

Peşə-sənət frazeologiyası fikrin ifadə edilməsində dilin ehtiyacına uyğun miqdarda dildə yaranır və bütün peşə sahələrini əhatə etmir, yalnız bir neçə peşə sahələri ilə bağlı frazeologizmlər dildə formalaşmışdır. Aşpazlıq frazeologiyasının başlıca xüsusiyyəti onun tərkibində işlənən sözlərdən ən azı birinin sırf aşpazlıq peşəsi ilə bağlı olan söz olmasıdır. Məsələn, *hazır aşın dik qaşığı olmaq* [9, s. 143], *həyat qazanında bişmək* [9, s. 145], *xama çəkmək* [8, s. 140].

Yəni frazeologizmlərin tərkibində hansı peşəyə aid leksik vahid işlənirsə, o nümunə də müvafiq qrupa aid frazeologizm hesab olunur. Frazeologizmin komponentləri sırasında sırf aşpazlıq peşəsinə aid leksik vahidlər işlənsə o xalis aşpazlıq frazeologiyası adlandırılır. Aşpazlıq peşəsi ilə bağlı leksik vahidlərlə yanaşı digər məna qruplarını formalaşdıran leksik vahidlərin işləndiyi frazeologizmləri digər məna qrupları ilə ortaq işlənən frazeologiya adlandırılır.

Frazeologizmin tərkibində işlənən leksik vahidlərin özləri məzmunca eyni bir sahə ilə deyil, müxtəlif sahələr ilə bağlı ola bilər. Eyni bir leksik vahid eyni tematik qrupa məxsus frazeologizmləri yaratmaya da bilər. Məsələn, *su* leksik vahidi aşpazlıq peşə sahəsi ilə bağlı olan frazeologizmləri yaradır, həmçinin müxtəlif qruplara aid frazeologizmləri də yarada bilər. Məsələn, *aşının suyunu vermək* [2, s. 76] nümunəsi aşpazlıq frazeologiyasıdır, *suyu bir arıxdan axmatamaq* [9, s. 242] əkinçiliklə bağlı frazeologiyadır, *susuz dəyirman* [9, s. 242] dəyirmançı peşəsi ilə bağlı frazeologiyadır, *suyu bulandırır balıq tutmaq* [9, s. 243] balıqçılıq peşəsi ilə bağlı frazeologiyadır, *çaya susuz aparıb susuz gətirmək* [10, s.31] isə coğrafi adlarla bağlı olan hadisə, rəvayət əsasında əmələ gələn frazeologizmlər qrupuna daxildir. *Bir içim su kimi asan* [2, s. 288] *su içmək qədər asan* [2, s. 1290], *suya sal, suyunu iç* [2, s. 1295], *suyu şirin gəlmək* [2, s. 1297], *gözləri su içməmək* [2, s. 668], *su görəndə susuyur, çörək görəndə acır* [2, s. 1289] nümunələrində işlənən *su* leksik vahidi isə aşpazlıq frazeologiyasıdır [19, s. 71].

Tərkibində balıq sözü işlənən *balığın böyüyü tabaq altındadır* [9, s. 35], *tıxsız balıq/tıxansız balıq* [3, s. 4, s. 340], *quru balıq* kimi nümunələr aşpazlıq frazeologiyasıdır. *Bulanıq suda balıq tutmaq* [9, s. 64], *suyu bulandırır balıq tutmaq* [8, s. 224] balıqçılıq sənətinə aiddir. Burada *su* da, *balıq* da mətbəxə aid sözlər olsa da burada balıqçılıq sənəti ilə bağlı frazeologizmi formalaşdırır.

Balıq sözü xeyli sayda balıqçılıq frazeologiyasını yaradır. *Könlü balıq istəyən gərək soyuq sudan qorxmaya* [2, s. 888], *çayda balıq sevdası* [9, s. 74], *balığı sudan ayırmaq kimi* [2, s. 201], *balıq başından iylənər* [2, s. 201]. Ancaq bunların heç biri aşpazlıq frazeologiyasına aid deyil.

Frazeologizmlərin tədqiqində başqa bir məsələ onların struktur quruluşu məsələsidir.

Dilçilikdə bir neçə dilçi söz tipli frazeologizmlərin varlığını qəbul edir. Bu fikir frazeologizmlərin əsasını təşkil edən xüsusiyyətlərdən biri olan ən azı iki söz və daha artıq sözdən ibarət olması xüsusiyyətinə ziddir. Frazeologizmlərin bir sözdən ibarət olması iddiasını irəli çəkən dilçilər S.Kenesbayev [15, s. 114], H.Şahin [14, s. 3], Ş.Şomaksudova, S.Dolimova [18, s. 122] və N.R.Bağırovdur [5, s. 17].

Frazeologizmlər quruluşca yalnız söz birləşməsi və cümlə strukturlu olur. Söz birləşməsi strukturunda olan frazeologizmlər dildə say etibarilə çoxluq təşkil edir.

Frazeologizmlər qeyri-predikativ və predikativ frazeologizmlər olmaq üzrə iki yerə ayrılır. predikativ frazeologizmlər adı altında bu bölgüyə atalar sözü, zərb məsəllər, aforizmləri frazeologiyaya daxil edirlər [11, s. 115]. Ancaq bu yanlış bir fikirdir. Çünki frazeologizmlər atalar sözü, zərb məsəllər, aforizmləri olmasa da quruluş etibarilə söz birləşməsi və cümlə strukturlu olur.

Söz birləşməsi şəklində frazeologizmlər aparıcı sözün feil və isim olmasından asılı olaraq iki yerə ayrılır:

1) Feili frazeologizmlər; (*oxlov udmaq* [9, s. 215], *süzgəcdən keçirmək* [9, s. 244], *şirə çəkmək* [9, s. 247], *çörək tapmatamaq* [2, s. 392] və s).

2) Qeyri-feili frazeologizmlər [6, s. 71] (*çörək ağacı* [2, s. 391], *dəmdəm halvası* [9, s. 85], *əl eti* [9, s. 106], *xəmiri sıyıq* [9, s. 151] və s).

Azərbaycan dilində cümlə tipli frazeologizmlər strukturca sadə və mürəkkəb cümlə şəklində ola bilər [4, s. 14]. Sadə cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyasının 2 tipə ayrılır: nəqli cümlələr formatlı və sual cümlələri formatlı aşpazlıq frazeologiyası.

Feili xəbərlə nəqli cümlələr formatlı aşpazlıq frazeologiyası və ismi xəbərlə nəqli cümlələr formatlı aşpazlıq frazeologiyası mövcuddur.

1) Feili xəbərlə nəqli cümlələr formatlı aşpazlıq frazeologiyası: *elə bil bir almanı yarı bölmüşdülər* [2, s. 521], *adamin canına sarı yağ kimi yayılır* [2, s. 31] və s.

2) İsmi xəbərlə nəqli cümlələr formatlı aşpazlıq frazeologiyası: *bıçaq sümükdədir* [2, s. 267], *yemi deyil* [9, s. 275], *qonşunun əppəyi qonşuya borcudur* [2, s. 992] və s.

Sual cümlələri formatlı aşpazlıq frazeologiyası: *qoca at arpa yemir?* [9, s. 193], *halvadı bəyəm?* [2, s. 719] və s.

Mürəkkəb cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyası.

a) Tabesiz mürəkkəb cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyasına aid nümunələr vardır. *Çörəyini it yeyər, boynunu bit* [9, s. 78], *az ye, həmişə ye* [2, s. 187] və s.

b) Tabeli mürəkkəb cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyasına aid nümunələr vardır. *Elə toy tutduracağam ki, dadı damağından getməsin* [2, s. 527], *ölü yesə, dirilər* [2, s. 1142], *it yesə, gözləri ağarar* [2, s. 838] və s.

Frazeologizmlər lüğətlərində bəzi nümunələr vardır ki, onlar frazeologizm olaraq orada verilir. Ancaq onlar atalar sözləridir və atalar sözləri haqqında tərtib olunmuş lüğət və elmi ədəbiyyatlarda onlar atalar sözü olaraq verilir. Onları frazeologizmlər olaraq vermək lazım deyil.

Atalar sözləri bəzən cümlə formatlı frazeologizmlər şəklində verilir. Səhvən cümlə formatlı frazeologizmlər kimi göstərilən atalar sözlərinə aid nümunələr bunlardır: *Tələsən təndirə düşər* [7, s. 31], *harda aşdır orda, başdır* [7, s. 80], *soğan olsun nəqd olsun* [7, s. 116], *özünə umac ova bilmir, başqasına əriştə kəsir* [7, s. 138], *nə ətdir, nə balıq* [7, s. 185] və s.

Dildə atalar sözlərindən yaranan frazeologizmlər də vardır. Aşağıdakı nümunələrin birinci tərəfi atalar sözləridir, ikinci tərəfi isə həmin atalar sözlərindən yaranmış aşpazlıq peşəsi ilə bağlı frazeologizmlərdir. *Pişiyin ağzı atə çatmayanda deyər qoxuyubdu* [1, s. 201] - *pişiyin ağzı atə çatmayanda* [9, s. 227], *çörəyi çörəkçiyə, bir çörək də üstəlik* [1, s. 78] - *çörəyi çörəkçiyə vermək* [9, s. 78]. *tələsinin kündəsi küt gedər* [1, s. 220] - *kündəsi küt getmək* [9, s. 176] və s.

Nəticə və elmi yenilik. Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, aşpazlıq frazeologiyası ilə bağlı məsələlər əksərən ümumi frazeologiyada mövcud olan müxtəlif səpkidə məsələlərdir.

1. Aşpazlıq frazeologiyasının əmələgəlmə xüsusiyyətləri dil sisteminin qaydalarına uyğun olaraq frazeologizmləri yaradan ümumi xüsusiyyətlər ilə eynidir.

2. Frazeologiyanın tədqiqat predmetinin müəyyənləşməsi məsələsi “dar mənada” yanaşmaya əsaslanma ilə frazeologizmlərin tədqiqinə düzgün yön verilmişdir, araşdırmalarda isə daha çox inkişafa yol açmışdır.

3. Frazeologizmlərin tədqiqində tematik qruplar üzrə nümunələrin bu və ya digər qruplara düzgün daxil edilməsi məsələsidir. Dildə xalis aşpazlıq frazeologiyası və digər mənə qrupları ilə ortaqlı işlənən frazeologiya vardır. Eyni bir sahə ilə deyil, müxtəlif sahələr ilə bağlı olan bir leksik vahidin müxtəlif tematik qruplara məxsus frazeologizmləri yaratdığı göstərilir.

4. Söz tipli frazeologizmlərin varlığı iddiasının əsassız olduğu bildirilir. Frazeologizmlərin quruluşca yalnız söz birləşməsi və cümlə strukturlu olduğu vurğulanır.

5. Atalar sözlərinin frazeologizmlərin yaranmasında təsiri olduğu qeyd edilir, ancaq onların frazeologizm hesab edilmədikləri vurğulanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Atalar sözü / tərt. ed. C. Bəydili. – Bakı: Öndər, – 2004. – 264 s.

2. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti / İ. Həmidov, M. Qocayev, R. Məmmədova [və b.] – Bakı: TEAS Press, – 2020. – 1560 s.

3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / Red. hey. sədri Ə. Orucov. - Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2006. – 712 s.

4. Babaşova, G. H. Azərbaycan dilində predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər:/ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı: 2016. –25 s.
5. Bağirov, N.R. Türk dillərində frazeoloji vahidlərin struktur problemi //– Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, – 2016. № 2,– s.13–19.
6. Bayramov, H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H. A.Bayramov. – Bakı: Maarif, – 1978. – 175 s.
- 7.Əlizadə, Z.Ə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı / Z.Ə. Əlizadə. –Bakı: Yazıçı, –1985. – 245 s.
8. Hüseynov, F.H. Məkləblinin frazeoloji lüğəti / F.H. Hüseynov, B.B. Əhmədov – Bakı: Elm və təhsil, –2011. – 296 s.
9. Məhərrəmli, Q. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti / Q.Məhərrəmli, R.İsmayılov –Bakı: Altun kitab, –2015. – 288 s.
10. Məmmədzadə, K. İngiliscə-Azərbaycanca-Rusca frazeoloji lüğət / K. Məmmədzadə. – Bakı: Qafqaz Universiteti, –2008. – 323 s.
- 11.Mirzəyeva, A. Cümlə şəklində olan frazeologizmlər // –Bakı: İpək yolu, – 2018. № 2, – s. 115 – 121.
12. Müasir Azərbaycan dili: [3cildə] / tərt.ed. Z. İ. Budaqova. – Bakı: Elm, – c.1. –1978. – 322 s.
13. Seyidov, Y. M. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya: [4 cildə] / Y. M. Seyidov, Ə. Z. Abdullayev, A.M. Məmmədli. –Bakı: Prestige, –c.4. –2014. – 607 s.
14. Şahin, H. Türkçede organ isimleriyle kurulmuş deyimler /H. Şahin. – Bursa: Uludağ Üniversitesi, – 2004. –351s.
15. Кенесбаев, К. С. О некоторых вопросах составления фразеологического словаря казахского языка // Материалы IX Всесоюзного координационного совещания “Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей”, – Баку: Изд –во АН СССР, –1968, – с. 114–118.
16. Тагиев, М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка / М. Т. Тагиев. – Баку: Maarif, – 1966. – 251 с.
17. Тагиев, М.Т. Краткий русско–азербайджанский фразеологический словарь / М. Т. Тагиев, Б.Г. Таирбеков. – Баку: Азеручпедгиз, –1964.–142 с.
18. Умаров, Э.А. Фразеологические словари тюркских языков // –Баку: Советская тюркология, –1970. №5, – с.121–124.
19. Mammadzada, A.T. Profession phraseology in the Azerbaijan language and the place of culinary phraseology among them // – Kiyev: Scientific notes of V.İ.Vernadsky Taurida National University, Series: Philology, Journalism, –2023. №6, –p.68-74.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ РЕЧИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Naimə Həmidova

Müəllim

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
gamidovanaima@gmail.com

Xülasə

Məktəbəqədər yaşda olan uşaqların nitq inkişafı metodikası

Məqalədə məktəbəqədər yaşda olan uşaqların nitq inkişafı metodologiyasının müasir pedaqoji və psixolingvistik araşdırmalar əsasında geniş təhlili təqdim olunur. Məqalə erkən uşaqlıq dövründə nitq formalaşmasının nəzəri əsaslarını, müvəffəqiyyətli dil əldə etməsi üçün tələb olunan kognitiv, emosional və sosial tələbləri araşdırır. Xüsusi diqqət fonemik fərqiindəlik, tələffüz, leksik zənginləşmə, qrammatik quruluş və ardıcıl nitq istehsalı inkişafına yönəlmiş metodoloji yanaşmalara verilir. Araşdırma, uşaqların həm strukturlaşdırılmış fəaliyyətlər, həm də təbii ünsiyyət yolu ilə zəngin, mənalı və müxtəlif nitq məlumatlarına məruz qalmasını təmin edəcək dildə stimullaşdırıcı mühitin yaradılmasının vacibliyini vurğulayır. Məqalədə dialoq oxuma, nağıl danışma, didaktik oyunlar, dramatizasiya və vizual, səsli və toxunma köməkçilərinin istifadəsi kimi müxtəlif pedaqoji texnikaların tətbiqi müzakirə olunur. Həmçinin müəllimlərin və valideynlərin nitq inkişaf səviyyələrini müəyyən etməsi və hər bir uşağın irəliləyişini dəstəkləmək üçün fərdi yanaşmalar tətbiq etməsi vacib rol oynayır. Nəticə olaraq, məqalə nitq inkişafını məktəbəqədər təhsil və inkişaf kontekstində geniş və həlli olan bir yanaşma ilə inteqrasiya etməyin vacibliyini müdafiə edir.

Açar sözlər: *Nitqin inkişafı, metodika, məktəbə qədər yaş dövrü, ünsiyyət, pedaqogika.*

Развитие речи в дошкольном возрасте является фундаментом для успешного обучения и социальной адаптации ребёнка. В этот период формируются основные речевые навыки, которые влияют на дальнейшее развитие личности. Методика развития речи направлена на систематическое формирование всех компонентов речевой деятельности: фонетического, лексического, грамматического и связного аспектов [1]. Значение речи в жизни ребенка. Речь – это не только средство общения, но и важнейший инструмент познания окружающего мира. Для детей дошкольного возраста она играет ключевую роль в их развитии, формируя не только коммуникативные навыки, но и когнитивные процессы. С помощью речи ребенок учится выражать свои мысли, чувства и желания, что способствует его эмоциональному развитию и социальной адаптации. На начальных этапах жизни речь становится основным способом взаимодействия с окружающими. Через общение с родителями, воспитателями и сверстниками дети получают информацию о мире, учатся понимать и интерпретировать социальные нормы и правила. Речь помогает детям устанавливать связи с другими людьми, что является важным аспектом их эмоционального благополучия. Дети, которые умеют выражать свои мысли и чувства словами, легче справляются с конфликтами и находят общий язык с окружающими. Кроме того, речь является основой для дальнейшего обучения. В дошкольном возрасте закладываются фундаменты для успешного освоения чтения и письма в школе. Развитие речевых навыков напрямую связано с развитием мышления: чем богаче словарный запас ребенка, тем легче ему анализировать информацию, делать выводы и решать проблемы. Цели развития речи у детей дошкольного возраста можно разделить на несколько ключевых направлений:

Формирование речевых навыков: Основной целью является развитие фонетических (правильное произношение), лексических (обогащение словарного запаса) и грамматических (умение строить правильные предложения) навыков. Это включает в себя как активную речь (умение говорить), так и пассивную (умение понимать).

Развитие коммуникативных умений: Важно научить детей не только говорить, но и

слушать собеседника, задавать вопросы и поддерживать диалог. Это способствует формированию социальных навыков и умению взаимодействовать с окружающими.

Стимулирование познавательной активности: Развитие речи должно быть связано с расширением кругозора ребенка. Через рассказывание историй, чтение книг и обсуждение увиденного дети учатся анализировать информацию, делать выводы и развивать критическое мышление.

Эмоциональное развитие: Эмоции – важнейшая часть жизни каждого человека, и особенно ребёнка. В дошкольном возрасте малыш начинает активно исследовать не только окружающий мир, но и свой внутренний – мир чувств, переживаний и настроений. Эмоционально развитые дети лучше учатся, легче общаются со сверстниками, меньше подвержены тревожности и замкнутости. Они умеют выстраивать отношения, выражать сочувствие, принимать решения. И всё это начинается с простого: с доброго, внимательного, чуткого взрослого рядом. От того, насколько бережно и последовательно будет выстроено эмоциональное воспитание, во многом зависит его дальнейшее развитие: умение общаться, справляться с трудностями, выражать себя и понимать других. Речь помогает детям выражать свои эмоции и чувства. Задача воспитателей и родителей – создать такую среду, где ребенок сможет свободно делиться своими переживаниями, что способствует его эмоциональному благополучию.

Подготовка к школьному обучению: Развитие речевых навыков в дошкольном возрасте является важной предпосылкой для успешного обучения в школе. Дети должны уметь четко излагать свои мысли, понимать инструкции учителя и активно участвовать в учебном процессе.

Таким образом, развитие речи у детей дошкольного возраста – это многогранный процесс, который требует комплексного подхода со стороны родителей и педагогов. Успешное овладение речевыми навыками открывает перед детьми новые горизонты для общения, обучения и самовыражения.

Развитие речи у детей дошкольного возраста является важной темой в психологии и педагогике, так как речь не только служит средством общения, но и играет ключевую роль в формировании личности ребенка. Психолого-педагогические аспекты развития речи охватывают множество факторов, влияющих на этот процесс, включая возрастные особенности, индивидуальные различия и социальную среду.

На ранних этапах жизни речь формируется в контексте взаимодействия ребенка с окружающими. Важнейшую роль в этом процессе играют родители и воспитатели, которые создают речевую среду, способствующую развитию речевых навыков. Эмоциональная поддержка и активное участие взрослых в общении с ребенком способствуют не только развитию его словарного запаса, но и формированию уверенности в своих силах. Исследования показывают, что дети, которые растут в богатой речевой среде, имеют более высокий уровень речевого развития по сравнению с их сверстниками.

Кроме того, важно учитывать индивидуальные особенности каждого ребенка. Темп и характер речевого развития могут варьироваться в зависимости от таких факторов, как темперамент, уровень интеллекта и наличие или отсутствие речевых нарушений. Педагоги должны быть внимательны к этим различиям и адаптировать свои методы работы с детьми соответственно. Роль речи в когнитивном развитии является неотъемлемой частью когнитивного развития ребенка. Она не только служит средством передачи информации, но и способствует формированию мыслительных процессов. Через речь ребенок учится классифицировать объекты, устанавливая причинно-следственные связи и делать выводы. Например, когда ребенок называет предметы или описывает их свойства, он развивает свои аналитические способности. Когнитивное развитие связано с усвоением новых знаний и умений. Речь помогает ребенку организовывать свои мысли и структурировать информацию. В процессе общения дети учатся задавать вопросы, что является важным аспектом познавательной активности. Они начинают осознавать свои мысли и чувства через

вербальное выражение, что способствует более глубокому пониманию себя и окружающего мира.

Связь между речью и мышлением является одной из ключевых тем в психологии развития. Многие исследователи подчеркивают, что речь не только отражает мыслительные процессы, но и активно влияет на их развитие. В соответствии с теорией Льва Выготского, речь выполняет две основные функции: коммуникативную (обмен информацией) и когнитивную (инструмент для мышления). Выготский утверждал, что внутреннее мышление ребенка развивается из внешней речи: сначала ребенок говорит вслух (например, во время игры), а затем начинает использовать внутреннюю речь для решения задач. Таким образом, развитие речи непосредственно связано с развитием мышления: чем богаче словарный запас ребенка и чем лучше он умеет выражать свои мысли словами, тем более сложные мыслительные операции он способен выполнять. Это подчеркивает важность раннего вмешательства в случае выявления речевых нарушений – чем раньше начнется работа по коррекции речи, тем меньше будет негативное влияние на когнитивное развитие ребенка. В заключение можно сказать, что теоретические основы развития речи охватывают широкий спектр аспектов – от психолого-педагогических до когнитивных. Понимание этих основ позволяет родителям и педагогам более эффективно поддерживать детей на пути к овладению речевыми навыками и развитию их мышления. Этапы речевого развития детей проходит через несколько ключевых этапов, каждый из которых характеризуется определенными достижениями на фонетическом, лексическом и грамматическом уровнях. Понимание этих этапов позволяет родителям и педагогам более эффективно поддерживать детей в их речевом развитии. Фонетический уровень включает в себя правильное произношение звуков и слов. На этом этапе ребенок учится различать звуки, а затем воспроизводить их. В возрасте до одного года дети начинают издавать звуки, которые постепенно становятся более разнообразными. К двум годам они могут произносить простые слова, а к трем годам – уже более сложные фразы. На этом этапе могут наблюдаться фонетические ошибки, которые являются нормой для данного возраста (Смирнова, 2020). Лексический уровень связан с обогащением словарного запаса ребенка. В возрасте около одного года дети начинают использовать первые слова, а к двум годам их словарный запас может достигать 200-300 слов. К трем годам дети начинают активно использовать простые предложения и могут комбинировать слова в фразы (Иванова, 2019). Важно поощрять детей к использованию новых слов и расширению их лексического запаса через чтение книг, обсуждение увиденного и активное общение.

Грамматический уровень включает в себя умение строить правильные предложения и использовать грамматические формы. В возрасте трех лет дети начинают использовать простые предложения с подлежащим и сказуемым. К четырем-пяти годам они уже могут строить сложные предложения и правильно использовать падежи и времена (Петрова, 2021). На этом этапе важно обращать внимание на грамматические ошибки и корректировать их в процессе общения. Существует множество методик и подходов к развитию речи у детей дошкольного возраста. Одним из наиболее эффективных является использование игровой методики. Игровая методика основана на том, что игра является естественной формой деятельности для детей. Через игру они не только развлекаются, но и учатся взаимодействовать с окружающим миром. Игровая методика включает в себя различные виды игр: Ролевые игры: Дети могут разыгрывать различные ситуации (например, магазин или больница), что помогает им развивать речь в контексте общения. Игры с предметами: Использование игрушек или предметов для создания диалогов или рассказов способствует обогащению лексического запаса. Дидактические игры: Игры на развитие фонетических навыков (например, «Угадай звук») помогают детям научиться различать звуки и правильно их произносить (Кузнецова, 2023). Чтение книг: Чтение с последующим обсуждением сюжета развивает не только речь, но и мышление ребенка. Использование игровой методики делает процесс обучения увлекательным и эффективным, что способствует более глубокому

усвоению речевых навыков. В заключение можно сказать, что этапы речевого развития охватывают фонетический, лексический и грамматический уровни; понимание норм речевого развития по возрастам позволяет родителям и педагогам своевременно реагировать на потребности ребенка. Методики развития речи, особенно игровые подходы, создают благоприятную среду для формирования речевых навыков у детей дошкольного возраста. Артикуляционная гимнастика представляет собой комплекс упражнений, направленных на развитие артикуляции и улучшение произношения у детей. Она играет важную роль в формировании правильной речи, особенно у детей дошкольного возраста, когда происходит активное развитие речевых навыков. Регулярные занятия артикуляционной гимнастикой способствуют улучшению произношения звуков и слов. Упражнения помогают детям осваивать правильные позиции органов речи, что в свою очередь влияет на четкость и ясность произношения (Иванова, 2019). Исследования показывают, что дети, занимающиеся артикуляционной гимнастикой, быстрее преодолевают фонетические трудности и становятся более уверенными в своих речевых навыках (Петрова, 2021). Современные мультимедийные технологии открывают новые возможности для обучения детей артикуляционной гимнастике. Использование аудио- и видеоматериалов может значительно повысить интерес детей к занятиям. Аудиоматериалы могут включать в себя записи правильного произношения звуков и слов, а также музыкальные композиции для фонового сопровождения занятий. Видео материалы могут демонстрировать выполнение упражнений с правильной техникой, что позволяет детям лучше понять последовательность действий (Сидорова, 2022). Мультимедийные технологии способствуют более глубокому усвоению материала благодаря визуализации и аудиовосприятию информации. Дети легче воспринимают информацию через зрительные и слуховые каналы одновременно, что делает процесс обучения более эффективным (Кузнецова, 2023). Кроме того, использование мультимедиа создает интерактивную среду обучения, что повышает мотивацию детей к занятиям. Для достижения максимального эффекта от занятий артикуляционной гимнастикой родителям и воспитателям следует учитывать несколько рекомендаций: Работа по развитию речи должна проводиться систематически как на специализированных занятиях, так и в повседневном общении. Важно формировать речевую среду, насыщенную разнообразными стимулами, где педагог является образцом правильной речи и активно вовлекает детей в процесс общения [4]. Регулярность занятий: Занимайтесь артикуляционной гимнастикой ежедневно или несколько раз в неделю по 10-15 минут. Создание игровой атмосферы: Превратите занятия в игру – используйте игрушки или персонажей для выполнения упражнений. Использование мультимедиа: Включайте аудио- и видеоматериалы во время занятий для повышения интереса ребенка. Обратная связь: Обязательно хвалите ребенка за успехи и корректируйте ошибки мягко и поддерживающе. Индивидуальный подход: Учитывайте индивидуальные особенности ребенка – некоторые дети могут нуждаться в большем времени для освоения определенных звуков или движений (Смирнова, 2020; Иванова, 2019). В заключение можно сказать, что артикуляционная гимнастика является важным инструментом в развитии речевых навыков у детей. Использование современных мультимедийных технологий может значительно повысить эффективность занятий и сделать их более увлекательными для детей. Развитие речи у ребенка – сложный и многогранный процесс, который во многом зависит от окружающей речевой среды. Создание благоприятных условий для общения способствует формированию навыков устной речи, расширению словарного запаса и развитию коммуникативных умений. Пространство, в котором ребенок проводит много времени, должно стимулировать речевую активность. Важно организовать его так, чтобы ребенок имел возможность свободно выражать свои мысли и чувства. Для этого рекомендуется: Обеспечить наличие разнообразных предметов и игрушек, которые могут стать поводом для разговора (например, книги, настольные игры, куклы) [1]. Создать уютную зону для совместного чтения и бесед, где взрослые и дети могут комфортно общаться. Минимизировать отвлекающие факторы

(шум, телевизор), чтобы ребенок мог сосредоточиться на разговоре [2].

Взрослые – родители, воспитатели, педагоги – играют ключевую роль в речевом развитии ребенка. Их задача – не только говорить с ребенком, но и активно слушать его, поддерживать инициативу и корректно направлять речь. Важно: Использовать разнообразные речевые модели: задавать вопросы, комментировать действия ребенка, рассказывать истории [3]. Демонстрировать правильное произношение и грамматические конструкции без излишней критики. Поощрять диалог и обмен мнениями даже на ранних этапах речевого развития [4]. Инициатива ребенка в общении должна поощряться. Когда ребенок пытается выразить свои мысли или задать вопрос, взрослый должен проявлять интерес и поддерживать попытки коммуникации. Это способствует формированию уверенности в своих речевых способностях. Важно внимательно слушать ребенка и отвечать на его высказывания. Не стоит перебивать или исправлять ошибки сразу; лучше повторить сказанное правильно или задать уточняющий вопрос [5]. Самостоятельная речь развивается через практику. Для этого взрослым рекомендуется:

Предлагать ребенку описывать свои действия или предметы вокруг.

Использовать игровые ситуации для стимулирования диалогов.

Давать возможность ребенку выбирать темы для разговора [6]. Ошибки – естественная часть процесса обучения речи. Взрослым важно реагировать на них конструктивно: Не акцентировать внимание на ошибках напрямую. Повторять фразу правильно без указания на ошибку. Одним из эффективных методов является метод "расширения" – когда взрослый повторяет высказывание ребенка с добавлением новых слов или грамматических конструкций. Также полезна практика совместного рассказывания историй по картинкам или использование ролевых игр для развития диалогической речи [8].

Список литературы

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Педагогика, 1982. – 320 с.
2. Иванова Н.П. Психолого-педагогические основы развития речи у детей. – М.: Просвещение, 2018. – 144 с.
3. Иванова Н.П. Методы коррекции речевых нарушений у дошкольников. – СПб.: Наука, 2019. – 128 с.
4. Кузнецова Л.И. Методы поддержки детской инициативы в общении. – Новосибирск: Сибирь, 2021. – 176 с.
5. Кузнецова Л.И. Эффективные методы обучения дошкольников. – Новосибирск: Сибирь, 2023. – 190 с.
6. Лебедева О.Н. Коррекция речевых ошибок у детей. – СПб.: Питер, 2019. – 152 с.
7. Лисина М.И. Происхождение и развитие речи у ребёнка. – М.: Педагогика, 1974. – 320 с.
8. Петрова Е.С. Речевая активность детей дошкольного возраста. – Екатеринбург: Урал, 2020. – 140 с.
9. Петрова Е.С. Влияние артикуляционной гимнастики на развитие речи. – Екатеринбург: Урал, 2021. – 112 с.
10. Смирнова А.В. Артикуляционная гимнастика как средство развития речи у детей. – М.: Образование, 2020. – 104 с.
11. Смирнов А.В. Создание развивающей среды в детском саду. – СПб.: Детство-пресс, 2019. – 110 с.
12. Сидорова Т.М. Психология детской речи. – Казань: Казанский университет, 2017. – 135 с.
13. Сидорова Т.М. Мультимедийные технологии в обучении детей. – Казань: Казанский университет, 2022. – 144 с.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MİFOLOJİ LEKSİKANIN MƏNŞƏCƏ LÜĞƏT TƏRKİBİ

Fidan Əzizova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

fidanezizova000@gmail.com

Abstract

The etymological lexicon of mythology in the Azerbaijani language

The Azerbaijani language possesses a rich and multilayered lexical structure, and one of its most significant and intriguing components is mythological vocabulary. This lexicon reflects the ancient history and cultural mindset of the Azerbaijani people. Therefore, the study of mythological vocabulary holds particular relevance. This article demonstrates that the etymological composition of mythological vocabulary in the Azerbaijani language is primarily rooted in ancient Turkic and shamanistic sources, while also incorporating elements of Persian and Arabic origin. The etymology of key terms such as əjdaha (dragon), div (demon), pəri (fairy), cin (jinn), and ifrit is explored, along with their roles in collective memory and literature. Additionally, terms derived from ancient Turkic shamanism and mythological figures from folk tales are analyzed. It is concluded that mythological vocabulary is a vital part of the cultural and historical memory of the language, providing deeper insight into the Azerbaijani worldview.

Keywords: *mythological vocabulary, Persian influence, etymology, semantics.*

Giriş. Azərbaycan dili tarixi baxımdan çox qatlı leksik quruluşa malik olub, müxtəlif mədəni və dini təbəqələrlə təmas nəticəsində zənginləşmişdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi xalqın tarixi yaddaşı, mədəni kimliyi və mənəvi dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. Bu dilin zəngin leksik qatlarından biri də mifoloji leksikadır və bu zənginlik özünü ən çox mifoloji leksikada göstərir. Mifoloji leksika xalqın düşüncə tərzini, təbiətə, kainata və görünməyən varlıqlara münasibətini ifadə edən, xalqın dünya ilə əlaqə qurmaq, təbiət hadisələrini izah etmək və mənəvi varlığını ifadə etmək üçün yaratdığı söz və ifadələr toplusudur, sözlər sistemidir. Bu sözlər sadəcə dilin tarixi qatını deyil, həm də xalqın estetik təfəkkürünü, inanclarını və emosional dünyasını əks etdirir.

Əsas hissə. Mifoloji leksika – mifoloji düşüncə sisteminə əsaslanan, şifahi və yazılı ənənədə qorunub saxlanılan söz və ifadələrin məcmusudur. Bu sözlər bəzən konkret varlıqları (cin, pəri, əjdaha), bəzən abstrakt anlayışları (bəla, kəramət) ifadə edir. Bu leksika yalnız dini və mifoloji sistemlərə deyil, həm də xalqın gündəlik həyatdakı inanclarına söykənir. Bu leksik qat şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrlarında, xüsusilə nağıllar, dastanlar, bayatılar və mərasim folklorunda geniş şəkildə əksini tapır. Onun əsas təbəqələri aşağıdakılardır:

Qədim türk mənşəli sözlər-Azərbaycan mifoloji leksikasının böyük bir hissəsi xalqın təbiət hadisələrinə və coğrafi mühitə münasibətindən yaranmışdır. Məsələn: Od, su, daş, dağ, ağac kimi sözlər mifoloji mətnlərdə təkcə əşya və ya hadisə adı kimi deyil, həm də müqəddəslik, ruhi güc və fəvqəltəbii varlıqlarla bağlı rəmzlər kimi çıxış edir. Günəş, ay, ulduz kimi göy cisimlərinə aid sözlər xalqın kozmoloji təsəvvürləri ilə bağlı olub, mifoloji sistemin əsas komponentlərindən birini təşkil edir. Bu tip sözlər daha çox türk dillərinə xas qədim kök sözlərdir və əsasən etnoqrafik və təbiət əsaslı anlayışların ifadəsinə xidmət edir. Qədim türk tayfalarının inanc sistemindən gələn sözlərə aşağıdakıları şamil etmək olar:

- . Kam – Şaman, ruhlarla əlaqə quran şəxs.
- . Yer-sub – torpaq və su ruhları.
- . Təngi – ilahi varlıq, tanrı.
- . Bark – müqəddəs yer.
- . Oba – yaşayış yeri, sosial birlik.

Şamanizm və animist dünyagörüşünə bağlı anlayışlar - Azərbaycan dilində mifoloji leksikanın digər bir mühüm təbəqəsini qədim türklərin şamanizm dövrünə aid sözlər təşkil edir. Bu sözlər mifoloji obrazların adlarında, rituallarla bağlı ifadələrdə və bəzi söz birləşmələrində qorunub saxlanmışdır: İyir, alban, tayqa, körmös, yazı, əfsun, kəramət, qor, oba kimi sözlər qədim türk mifoloji sistemində və sosial strukturlarında əsas yer tutan anlayışlara aiddir. Kam, şaman, təngi, bark, yer, sub kimi ifadələr də mifoloji strukturlarda funksional yük daşıyır. Bu sözlər xüsusilə Ramazan Qafarlının, Bəhlul Abdullayevin və Arif Acalovun tədqiqatlarında geniş araşdırılmışdır. Onlar bu sözlərin həm leksik, həm də semantik aspektlərini analiz edərək mifoloji düşüncə sistemindəki rolunu göstərmişlər.

Fars və ərəb mənşəli dini-mifoloji terminlər - Azərbaycan dili uzun əsrlər ərzində ərəb və fars dilləri ilə sıx təmasda olmuş, bu dillərdən mifoloji və dini xarakterli sözlər lüğət tərkibinə daxil olmuşdur: Cin, ifrit, div, mələklər, peyğəmbər, əzrayıl, qiyamət, bəla, kəramət, möcüzə kimi sözlər bu qəbildəndir. Bu təsir əsasən İslamın qəbulundan sonra artmışdır. Belə sözlər bəzən İslam mədəniyyətindən gələn dini-mifoloji anlayışlarla birləşərək xalq mifologiyasında yeni mənə qazanmışdır. Məsələn, cin obrazı xalq təfəkküründə həm qorxulu, həm də bəzən insanlara yardım edən varlıq kimi çıxış edir. Bu leksik qat həm yazılı ədəbiyyatda, həm də xalq folklorunda - nağıl, rəvayət, dastan və mərasim mətni kimi janrlarda geniş yayılmışdır. Əsas nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- . Əjdaha – Farsca “əjdərha”. Çoxbaşlı ilan-qurd varlığı.
- . Div – Farsca “dev”. Şeytani, eybəcər varlıq.
- . Pəri – Farsca “pari”. Gözəl, fəvqəltəbii qadın obrazı.
- . Cin – Ərəb mənşəli. İnsanlardan fərqli, görünməz varlıq.
- . İfrit – Ərəb dilində çox güclü, dağıdıcı cin.

Bu sözlər həm dini mətnlərdə, həm də xalq yaradıcılığında özünə yer tapmışdır. Abdullayeva S. [1; 2], Kazımova A. [3] kimi tədqiqatçılar bu qatın təsirini xüsusilə vurğulayırlar. Verilən nümunədəki sözlərin mənşəyinə nəzər yetirək.

Əjdaha sözü Azərbaycan dilində böyük, qorxunc və od püskürən ilan formalı məxluqu ifadə edir. Bu obraz həm dini-metafizik sistemdə, həm də xalq nağıllarında qorxu və güc simvolumu ifadə edirdir. Etimoloji olaraq, bu söz farscadan gəlir: “azdaha” (فارسی: اژدها) – yəni əjdaha, əcaib məxluq. İranda zərdüştilik və qədim fars mifologiyasında “Azhi Dahaka” adlı üçbaşlı canavar-ilan vardır (bundan “azdaha” forması çıxmışdır).

Mifoloji anlamda əjdaha bəlalərin, quraqlığın, aclığın, xəstəliklərin səbəbkarı, suyu qoruyan, insanların yolunu kəsən, qəhrəman tərəfindən öldürülən fəvqəltəbii varlıqdır. O, həmişə yaşayış məntəqələrinə gələn şirin suların mənbəyində durur, insanların nə göydən, nə də yerdən su əldə etmələrinə imkan vermir. Qarşısını kəsdiyi su dolub daşanda, yatağına sığmayıb özünə axmaq üçün yol tapanda, daha doğrusu, qollara ayrılanda əjdahanın çoxlu sayda başları əmələ gəlir. Deməli, bütün hallarda suların qarşısını almır. Kazımova Arzu qeyd edir: “Əjdaha obrazı Azərbaycan mifoloji sistemində təkcə qorxu simvolu deyil, həm də sınaq mərhələsi, qəhrəmanın özünü isbat vasitəsidir” [3. s. 19].

Div – qəddar, cüssəli və ağılsız, insanlara zərər verən varlıq kimi təqdim olunur. Bu söz də fars mənşəlidir. Orta fars dilində (Pəhləvi) “daeva” – yəni “şər ruh”, “dini cəhətdən pis varlıq” mənasında işlənmişdir. Zərdüştilikdə “div” iblisin tərəfdarları və insanları azdıran varlıqlardır. Azərbaycan folklorunda div bəzən əjdahadan daha güclü, amma ağılsız və məğlubedilən bir varlıqdır.

“Divi öldürən igid”, “Divlər ölkəsi” kimi ifadələr xalq dilində geniş yayılmışdır. S.Abdullayeva qeyd edir ki, div obrazı Azərbaycan xalq təfəkküründə “irrational güc”, lakin həm də “zəif nöqtəsi olan düşmən” kimi simvollaşır [1, s. 124].

“Avesta”da yer alan Anhro-Manyu şər məxluqları yaradarkən bir şeydən ehtiyat edirdi. Buna görə də divlərin canını özlərindən çox-çox uzaqda yerləşdirmişdi. O elə zənn edirdi ki, divlər öz bədənlərində ürəyə,yəni cana sahib olsalar, haqq, ədalət qarşısında təslim vəziyyətinə

düşər, gözəllikləri görüb xoş duyğulara uyar, nəticədə insanlarla birləşərdilər. “Məlikməmməd”də də göstərilir ki, divlərin canı bədənlərində deyil, başqa məkandadır. Məhz Məlikməmməd işıqlı aləmin nümayəndələri - əsir qızların məsləhəti ilə bir ağacın başında gizlədilər şüşəni tapıb sındırır, içindəki quşu tutub öldürməklə divlərin canını alır. Bu, əslində büt-pərəstlik dövrünün təsəvvürləri idi. Çünki bütanrıların da ruhu - canı həmişə kənar varlıqlarda (ağaclarda, göllərdə və s.) göstərilir. Təsadüfi deyildir ki, “Avesta”da da divlər əvvəlki inancların bütanrıları kimi xatırlanır və onların ancaq şərə xidmət etdiyi ona görə vurğulanır ki, insanlar köhnə dinlərdən əl çəkib Ahur-Məzdin ətrafında birləşsinsinlər. Bu mənada müqəddəs “Kitab”ın “Vəndidat” hissəsi Daevlər əleyhinə qanun” adlanır.

Atəşpərəstlik görüşlərindən fərqli olaraq Azərbaycan epik ənənəsində divlərə ikili münasibət mövcuddur. Bəzi hallarda onlar xeyirxahlıq edirlər. Hətta “Yetim İbrahimin nağılı”nda qəhrəmanın divlərlə qan qohumluğuna işarəyə rast gəlirik. Bu onu göstərir ki, div obrazı Azərbaycan poetik düşüncəsinə zoroastrizmdən qabaqkı inancların qalıqları kimi düşmüş və bədiilik ünsürünə çevrilmişdir.

Pəri obrazında da eyni halla rastlaşırıq. Onlar çox vaxt tanrının elçiləri kimi xatırlanırlar. Pəri obrazı Azərbaycan mifoloji düşüncəsində həm gözəllik, həm möcüzə, həm də mücərrəd, ruhi varlıq anlayışı ilə bağlıdır. Sözü mənşəyi fars dilindəki “pəri” sözünə gedib çıxır. Əvvəlcə bu varlıq xeyirxah, işıqlı ruhlar kimi qəbul edilirdi. İran folklorunda pərilər əsasən göydə yaşayan, bəzən insanlara yardım edən qadın simalı ruhlardır. Azərbaycan folklorunda isə pərilər həm xeyirxah, həm də bəzən igidləri yoldan çıxaran, imtahana çəkən varlıq kimi təqdim edilir. “Pəri obrazı qadın gözəlliyinin, ilahi enerjinin və insanlara əlçatmaz olanın simvoludur.” [8, s. 84].

Pəri obrazı bəzən quş (göyərçin), bəzən də heyvan (Ceyran) cildində çay sahillərinə və bulaq başına enirlər. Cildlərini əyinlərindən çıxaran kimi gözəl qıza çevrilirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da Təpəgözün anası pəri qızıdır..

Cin, ifrit kimi sözlər isə ərəb mənşəlidir, İslam dini vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Quranda və digər dini mənbələrdə cinlər görünməyən, oddan yaranmış varlıqlardır. Cin – həm pis, həm də yaxşı niyyətli ola bilər. Ifrit – xüsusilə pis niyyətli, güclü və təhlükəli cin formasıdır. Bu anlayışlar daha çox dini-mifoloji mətnlərdə, dua və əfsunlarda, xalq inanc sistemində qorunmuşdur. Məmmədov İ. yazır: “Cin və ifritlər xalq təfəkküründə cəzalandırıcı və qorxuducu vasitə kimi qəbul olunur, həm də rituallarda qoruyucu simvollarla qarşılanır” [8, s. 112].

Semantik dəyişikliklərə uğramış mifoloji sözlər - Bəzi mifoloji sözlər zamanla öz ilkin mənasını dəyişmiş, lakin dilin dərin qatlarında bu mənanı qorumağa davam etmişdir: Məsələn, “bəla” sözü günümüzdə “çətinlik” mənasında işlənir, lakin mifoloji mənada bu, fəvqəltəbii qüvvələrin insana yönəltdiyi cəza və ya dərs anlamındadır. Eyni şəkildə, “kəramət” sözü adi fəzilət anlamından əvvəlcə ilahi və fəvqəltəbii gücün təzahürü kimi anlaşıldı. Bəzi mifoloji sözlər zamanla semantik dəyişikliklərə məruz qalmışdır:

- . Bəla – əvvəllər fəvqəltəbii cəza, indi ümumi “çətinlik”.
- . Kəramət – əvvəlcə ilahi güc, indi əxlaqi üstünlük.
- . Möcüzə – fəvqəladə hadisə, indi adi mənalarda da işlənir.

Bu dəyişikliklər dilin dinamik təbiətini və leksik sistemin tarixi inkişafını göstərir. [5] Bu sözlər sadəcə dilin tarixi qatını deyil, həm də xalqın estetik təfəkkürünü, inanclarını və emosional dünyasını əks etdirir. Bu sözlərdə təbiətə və onun ruhlarına sitayişin izləri açıq görünür. Mifoloji terminlərə R. Qafarlinin [7] və A. Acalovun [3] tədqiqatlarında geniş yer verilir.

Etnik mədəni sistemləri bir-birindən fərqləndirən etnoloji əlamətlər vardır. Fərqləndirici amillərin ən öndə gədənini isə mifoloji düşüncədir. Bu sıraya mərasimlər, bayramlar, adətlər - mədəni irsin başqa arxaik atributları da daxildir. Lakin dünyanı dərk etmədə əldə olunan ilkin nəticələr köklə - çox dərin qatlarla başladığından əsas meyar rolunu miflər daşıyır. Başqa sözlə, bəzi oxşarlıqlar, yaxınlıq və səsləşmələr nəzərə çarpsa da, dünya xalqlarının hər birinin mifologiyadan keçən özünəməxsus mədəniyyəti, folklor ənənəsi, dünya anlamı vardır. Orada duyulanlara və baş verənlərə hər millətin öz mifoloji baxışı mövcuddur. Mifoloji görüşlərsiz heç bir xalqın qədim tarixi

və mədəniyyəti bu termin türkdilli xalqların folklorunda müxtəlif formada yaşamaqdadır. “Koroğlu”, “Basat və Təpəgöz” kimi dastanlarda əjdaha ilə mübarizə qəhrəmanlığın göstəricisidir. Div obrazı daha çox maneə, qorxu, eybəcərlik və zalımlıqla əlaqələndirilir.

Pəri obrazı həm müsbət, həm mənfi tərəfləri ilə seçilir. “Əsli və Kərəm”, “Şah İsmayıl” kimi dastanlarda pərilər yardımçı, bəzən isə sınağa çəkən varlıqdır. Onlar fəvqəltəbii gözəllik, cazibə və hikmət daşıyıcısıdır.

Cin və ifritə obrazları daha çox dini mənbəli olmaqla yanaşı, xalq inancında da qorxulu qüvvələr kimi yer alır. Cinlər bəzən seyr, əfsun, qorxu elementləri ilə əlaqələndirilir. Xalq inancında cinlərə qarşı “dua”, “qurşaq”, “əfsunlu su” kimi qoruyucu vasitələr istifadə olunmuşdur.

Mifoloji leksika yalnız türk, fars və ərəb mənşəli sözlərlə məhdudlaşmır. Azərbaycan coğrafiyasının qədim mədəniyyətlərlə təmasda olması digər mədəni təsirlərin də dilə sirayət etməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilində ritual və mərasimlərlə bağlı mifoloji leksika xalqın qədim inancları, dini-mistik baxışları və sosial dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. Bu leksika əsasən qədim Türk inanclarından, Zərdüştlik, Şamanizm, sonrakı dövrlərdə isə İslam və xristianlıqla sintez olunmuş mifoloji təbəqədən qidalanır. Belə söz və ifadələr bir tərəfdən konkret mərasim və ayinləri ifadə etsə də, digər tərəfdən onların arxasında duran simvolik, sakral mənaları da əks etdirir.

Həmçinin xalq inanclarında və mərasim folklorunda da geniş yayılmış mifoloji terminlər də özünəməxsus yer tutur. Məsələn: Novruz mərasimlərində “Kosa”, “Keçəl”, “Bahar pəri”, “Əzəl günü”. Mövsüm mərasimlərində “Xıdır Nəbi”, “Payız toyu” və s. Kosa və Keçəl – məhsuldarlıq, bolluq və təbiət hadisələrinin simvoludur.

Səmən – həyatın və yenidən doğuluşun simvolu olaraq sakral mənaya malikdir. Tonqal – atəş kultunun davamı kimi, tonqal ətrafında oynamaq və üzərindən tullanmaq pis ruhlardan qorunmaq məqsədi daşıyır. Su çərşənbəsi – suyun müqəddəsliyi və təmizləmə gücü ilə bağlı mifoloji baxışların ifadəsidir.

Bu sözlərin qorunması Azərbaycan xalqının mədəni və tarixi yaddaşını yaşatmaq deməkdir. Mifoloji leksika lüğət tərkibinin təkcə arxaik qatını deyil, həm də müasir metaforik anlayış sistemini əhatə edir. Leksik-semantik və etimoloji araşdırmalar dilin inkişafında mifoloji düşüncənin rolunu ortaya qoyur.

Azərbaycan dilində mifoloji leksika mənşəcə müxtəlif qaynaqlardan bəhrələnmiş, uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş və xalq düşüncəsində formalaşmış kompleks bir sistemdir. Fars və ərəb təsirləri burada xüsusilə dominantdır – xüsusilə əjdaha, div, pəri, cin, ifritə kimi mifonimlər buna bariz nümunədir. Eyni zamanda qədim türk inancları və şamanist sistem də dərin izlər buraxmışdır. Xalq yaradıcılığı isə bu leksikanı davamlı olaraq zənginləşdirmiş və yeni semantik çalarlar gətirmişdir. Bu mövzu üzərində aparılacaq geniş araşdırmalar həm dilçilik, həm də mədəniyyətşünaslıq baxımından əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dilində mifoloji leksika xalqın minilliklər boyu formalaşmış dünya görüşünün, dini-fəlsəfi təsəvvürlərinin və mədəni yaddaşının daşıyıcısıdır və qədim türklərin dünya görüşü, inancları və mifik təfəkkürü ilə sıx bağlıdır və bu qat sadəcə dilin zənginliyi deyil, həm də xalqın mənəvi yaddaşı kimi çıxış edir. Bu leksik qat sadəcə dilin arxaik qatını təşkil etmir, həm də müasir dil və mədəniyyət içində aktiv şəkildə yaşayır. Mifoloji leksikanın etimoloji təhlili göstərir ki, bu sistem təkcə bir mənbəyə deyil, müxtəlif mədəni, dini və tarixi qatlara söykənir. Qədim türk inancı, zərdüştlik, şamanizm və islam dini təsiri nəticəsində formalaşan bu sözlər xalq təxəyyülündə yeni çalarlar qazanaraq bugünkü Azərbaycan dilində öz funksiyasını qoruyub saxlayır. Əjdaha, div, cin, pəri və ifritə kimi mifonimlər həm şifahi, həm də yazılı ənənədə geniş yayılmışdır və bu sözlərin hər biri özündə müəyyən tarixi, etnik və dini informasiya daşıyır. Hər bir mifoloji termin spesifik semantik yükə malik olmaqla, həm də ritual praktikalarında, mərasim və inanclarda aktiv şəkildə iştirak edib. Məsələn, qoruyucu ruhlər üçün edilən “qurbanvermə”, “oddan atılma”, “göz dəyməsin” deyə duz tökmək, su çiləmək, hətta uşaqlara qoruyucu duaların oxunması, bəzi sözlərin dilə gətirilməməsi kimi inanclar da bu leksikanın istifadəsinə nümunədir. Bütün bunlar göstərir ki, mifoloji leksika yalnız keçmişin izi deyil, həm də bu günümüzdə yaşayan və mədəni kimliyimizi formalaşdıran canlı bir dəyərdir. bu leksikanın praktik təzahürləridir. Belə sözlər bizim dilimizə

qədimdən gələn bir irsi daşıyır və onu qorumaq milli kimliyimizi yaşatmaq baxımından çox önəmlidir. Eyni zamanda, bu terminlərin bir çoxu ədəbiyyatda və xalq yaradıcılığında simvolik mənə kəsb edərək, arxetip obrazlara çevrilmişdir. Beləliklə, mifoloji leksika dilin tarixi, mədəni və estetik qatlarını birləşdirən kompleks sistemdir. Bu baxımdan, mifoloji leksikanın mənşəcə tədqiqi həm dilçilik, həm də mədəniyyətşünaslıq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədəki araşdırmalar dilin zəngin semantik potensialını və xalqın ideoloji yaddaşını üzə çıxarmağa xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva S. Azərbaycan folklor leksikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2020, 144 s.
2. Abdullayeva S. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1998, 232 s.
3. Acalov A. Türk mifoloji sistemində leksik-semantik modellər. Bakı: Nurlan, 2007.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Nurlan, 2016, 315 s.
5. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilində semantik dəyişmələr. Bakı: BDU, 2005, 452 s.
6. Kazımova A. Azərbaycan dilində mifonimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: Elm və Təhsil, 2016, 26 s.
7. Qafarlı R. Azərbaycan mifoloji obrazlar sistemi. Bakı: Nurlan, 2005.
8. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 292 s.

Rəyçi: prof. S.Ə.Abdullayeva

XX ƏSRİN 40-50-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ FONETİKA VƏ FONOLOGİYA PROBLEMLƏRİ

Nərmin Şərifova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

narmin.sharifova01@icloud.com

Abstract

The 1940s and 1950s are regarded as a significant period in the development of Azerbaijani linguistics. During this time, theoretical and practical research in the fields of phonetics and phonology expanded, and the study of the language's sound system on a scientific basis began. Particular attention was given to the phoneme inventory of the Azerbaijani language, sound changes, vowel harmony, and stress-related issues. Phonetics and phonology were distinguished from one another, the concept of the phoneme was analyzed more deeply, and the functional role of sounds was explored. During these years, the research conducted by prominent scholars such as Abdullazal Demirchizade and Mammadagha Shiraliyev laid the foundation for the scientific description of the language's sound structure. At the same time, the phonetic characteristics of the Azerbaijani language were studied in a comparative context with other Turkic languages. Issues such as orthoepy, orthography, the phonetic features of dialects, and sound harmony became the focus of investigation. Thus, this period played a crucial role in the advancement of Azerbaijani linguistics, particularly in the establishment of phonetics and phonology as independent fields. These studies created a strong foundation for the scholarly works that followed in subsequent decades.

Keywords: *Phonetics, Phonology, Phoneme, Sound structure, Orthoepy and Orthography.*

Giriş. XX əsrin 40-50-ci illəri, Azərbaycan dilinin fonetika və fonologiya sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövr olmuşdur.

Dilin fonetikasına aid problemlər və onların həlli məsələləri, yalnız dilin öz strukturunun deyil, həm də həmin dövrün cəmiyyətinin mədəni və sosial xüsusiyyətlərinin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Sovet hakimiyyəti dövrü, həm də Azərbaycan dilinin yazılışını və tələffüzünü birləşdirmək məqsədilə müəyyən islahatların həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu islahatlar fonetik və fonoloji məsələləri həm konkret olaraq dilin içində, həm də cəmiyyətdə və dövlət səviyyəsində normallaşdırmağa çalışmışdır. Lakin bu dövrün özünəməxsus çətinlikləri, xüsusilə fonetik tələffüzdəki regional fərqliliklər, yeni əlifba islahatları və təhsil sistemindəki yeniliklər, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunun təkmilləşdirilməsi sahəsindəki müxtəlif çətinlikləri daha da dərinləşdirmişdir. Dilçilər və mütəxəssislər bu dövr ərzində bir neçə mühüm məsələyə diqqət yetirmişlər. Bunlar arasında fonemik sistemin dəqiq təsviri, fonetik dəyişikliklərin yazılı dilə uyğunlaşdırılması, əlifba islahatlarının dilin fonoloji strukturlarına təsiri və şifahi dilə yazılı dil arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması məsələləri var idi. Eyni zamanda, bu dövrdə yazılı dilin ədəbi normativlərinin gücləndirilməsi ilə fonetik normativlərin də formalaşdırılması məqsəd qoyulmuşdu. Bu məqalə, XX əsrin 40-50-ci illərində Azərbaycan dilindəki fonetika və fonologiya problemlərini, onların həlli istiqamətində atılmış addımları, Sovet ideologiyasının dilə təsirini və dilin fonetik normativlərinin təkmilləşdirilməsini araşdırmağı hədəfləyir. Bu dövrün fonetik xüsusiyyətlərinin təhlili, həm də Azərbaycan dilinin ümumi inkişafına, yazılı və şifahi dilin harmonik birləşməsinə töhfə verən amillərin anlaşılmasına imkan yaradacaq.

Əsas hissə. XX əsrin 40-50-ci illərində Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu bir neçə əsas istiqamətdə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Birincisi, bu dövrdə dilin fonetik xüsusiyyətlərinin formalaşmasında və inkişafında Sovet mədəniyyətinin təsiri böyük rol oynamışdır. 1920-ci illərdən başlayaraq, Sovet İttifaqında sosialist realizmi ideologiyasının əsaslandırılması ilə bağlı dilin strukturunda müəyyən dəyişikliklərə ehtiyac yaranmışdır. Bu dəyişikliklər, həm də Azərbaycan

dilinin fonetik quruluşunun müəyyənləşdirilməsinə təsir etmişdir. Azərbaycan dilində fonetik sistemin əsas tərkib hissəsi olan səs sistemindəki bəzi səslərin tələffüzü ilə bağlı müəyyən çətinliklər mövcud idi. Dilin müxtəlif bölgələrində, xüsusilə rural (kənd) ərazilərdəki insanlar arasında fərqli tələffüz hallarına rast gəlinirdi. Məsələn, bəzi bölgələrdə "ə" səsinin tələffüzü "a" səsi ilə qarışır və ya "ş" səsi yerinə "s" səsi istifadə olunurdu. Bu cür regional fərqliliklər, ədəbiyyatda və yazılı dilin inkişafında müəyyən narahatlıqlara səbəb olurdu. Buna görə də, bu dövrün əsas məqsədlərindən biri də Azərbaycan dilindəki fonetik strukturun təkmilləşdirilməsi və daha uniform bir dilin formalaşdırılması idi. XX əsrin 40-50-ci illərində Azərbaycan dilində saitlərin tələffüzü ilə bağlı bir neçə əsas fonetik problem mövcud idi. Bu dövrdə saitlərin uzunluğu və qısalığı məsələsi xüsusilə aktuallaşmışdı. Azərbaycan dilində saitlər çox vaxt uzun və qısa olaraq tələffüz edilir və bu, həm fonetik, həm də fonoloji problemlər yaradırdı. Uzun və qısa saitlərin tələffüzü arasındakı fərq həm yazılı dilin, həm də şifahi dilin düzgünlüyünü təmin etmək baxımından mühüm bir məsələ idi. 1940-50-ci illərdə Azərbaycan dilinin yazılı forması ilə şifahi dil arasında bir neçə fonetik fərqliliklər mövcud idi. Məsələn, yazılı dildə "ə" səsi və "a" səsi arasındakı fərq əksər hallarda müəyyənləşdirilmirdi və bəzi sözlərdə bu səslər bir-biri ilə qarışırdı. Həmçinin, çox zaman bəzi sözlərin tələffüzü ilə onların yazılışı arasında fərqlər meydana gəlirdi. Məsələn, "görmək" sözü müxtəlif regionlarda "görmək" və ya "görmək" kimi tələffüz edilirdi. Bu cür fonetik fərqliliklər yazılı dildə müəyyən çətinliklərə və yanlış anlaşılan hallara səbəb olurdu. Saitlərin uzunluğu məsələsi, xüsusən bu dövrdə, Sovet İttifaqının təsiri altında təkmilləşdirilməyə çalışılırdı. Tələffüzün sadələşdirilməsi məqsədilə "a" və "e" saitlərinin uzunluğu barədə müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklər, xüsusilə təhsil sahəsində əksini tapırdı. Müəllimlər və təhsil təşkilatları tərəfindən dilin fonetik qaydaları və saitlərin düzgün tələffüzü ilə bağlı təlimatlar verilməyə başlanmışdı. Samitlərin fonetik tələffüzü də XX əsrin 40-50-ci illərindəki ən mühüm fonetik məsələlərdən birini təşkil edirdi. Azərbaycan dilində bəzi samitlərin tələffüzü və müəyyən mühitlərdəki dəyişiklikləri, fonetik sistemin strukturunda qeyri-dəqiqliklərə yol açırdı. Məsələn, "s" və "ş" səslərinin tələffüzü arasında bir qədər fərqlilik mövcud idi. Həmçinin, bəzi samitlərin qısa və uzun tələffüzü məsələsi də bu dövrdə müzakirə edilən mövzulardan biri olmuşdur. Bu fonetik xüsusiyyətlər həm yazılı, həm də şifahi dildə müxtəlif problemlərə səbəb olurdu. Sovet ideologiyası dili yalnız kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, həm də siyasi və ideoloji alət kimi qiymətləndirirdi. Nəticədə, Azərbaycan dilindəki fonetik strukturların və tələffüz normalarının müəyyənləşdirilməsi və standartlaşdırılması bu ideoloji çərçivənin tələbləri ilə uyğunlaşdırılmağa çalışılmışdır. Sovet dövründə Azərbaycan dilinin fonetik sistemində əsaslı islahatlar baş verməsə də, bəzi fonetik fərqliliklər və çətinliklər yazılı dilin istifadəsi ilə bağlı təkmilləşdirilməyə başlanmışdır. Sovet hökumətinin mədəniyyət siyasətinin tərkibində dilin istifadəsi və normativləri ilə bağlı müzakirələr gedirdi. Bu dövrdə Azərbaycan dilindəki samitlər də təkmilləşdirilməyə başlanmış və dilin fonetik normativləri müəyyənləşdirilməyə çalışılmışdır. Əksər yazıçılar, dilin fonetik xüsusiyyətlərinin düzgün tələffüzünü təmin etmək məqsədilə bu məsələyə xüsusi diqqət yetirirdilər. Azərbaycan dilindəki fonetik dəyişikliklərin bir digər əsas səbəbi də dialektal fərqliliklər idi. XX əsrin 40-50-ci illərində, həmçinin əvvəlki dövrlərdə də, Azərbaycan dilində müxtəlif dialektlər mövcud idi və hər bir dialekt özünəməxsus fonetik xüsusiyyətlərə malik idi. Məsələn, Lənkəran, Şəki, Gəncə və digər bölgələrdəki insanlar arasında səsin tələffüzündəki fərqliliklər fonetik xüsusiyyətlərdə özünü göstərirdi. Dialektal fərqliliklər, fonetik normativlərin tətbiqi ilə bağlı problemlərə səbəb olurdu. 40-50-ci illərdə Sovet hökumətinin təbliğ etdiyi dil siyasəti çərçivəsində Azərbaycan dilinin ümumi fonetik quruluşunun formalaşdırılması məqsədilə yazılı dilin standartlaşdırılması prosesi həyata keçirilməyə başlanmışdı. Bu, əslində dilin şifahi formaları ilə yazılı formaları arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması məqsədini daşıyırdı. Lakin, regional və dialektal fərqliliklər fonetik sahədə müəyyən çətinliklərə və keçid dövrünün gərginliklərinə səbəb olmağa davam edirdi. Sovet dövrünün mərkəzi ideoloji prinsiplərindən biri dilin "xalq üçün aydın və başa düşülən" olması tələbi idi. Bu prinsip, fonetik səviyyədə də özünü göstərirdi. Səslərin sadələşdirilməsi, bölgələrarası fonetik fərqlərin minimuma endirilməsi və yazı ilə tələffüz arasında harmoniya yaradılması Sovet dil siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Xüsusilə, respublikalar arasında "mədəni

yaxınlaşma" ideyası dilin fonetik sistemində sadə və standart formaların tətbiqini zəruri edirdi. Bu məqsədlə fonetik cəhətdən "çətin" hesab edilən bəzi səslər ya ləğv edilir, ya da daha sadə variantlarla əvəz olunurdu. Sovet dövründə Azərbaycan dili, rus dili ilə "elmi-texniki və mədəni yaxınlaşma" siyasətinə uyğunlaşdırılırdı. Bu yaxınlaşma fonetik səviyyədə də baş verir və bir sıra hallarda rus dilindən keçmiş sözlərin tələffüzünün dəyişdirilməsi tələb olunurdu. Rus sözlərinin orijinal fonetik tələffüzünün qorunması üçün Azərbaycan fonetik sistemində uyğun olmayan səslər də işlədilməyə başlanmışdı. Məsələn: "Institut" → "institut" (tələffüzə rus modelinə yaxın fonetik forma verilməsi) Bu cür fonetik adaptasiyalar nəticəsində Azərbaycan dilində bəzi sözlərin tələffüzü təbii fonetik qaydalardan kənara çıxmağa başlamış, bu isə ümumi fonetik sistemin təhrifinə səbəb olmuşdur. XX əsrin 40-50-ci illərində Azərbaycan dilçiliyində fonetika və fonologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə əsas məqsəd Azərbaycan dilinin fonetik sistemini elmi əsaslarla öyrənmək, fonemlərin funksional xarakterini müəyyənləşdirmək və ədəbi dilin fonetik normasını formalaşdırmaq idi. Əbdüləzəl Dəmirçizadə bu sahənin ən önəmli tədqiqatçılarından biri kimi çıxış etmişdir. Onun 1959-cu ildə nəşr olunan Azərbaycan dilinin fonetikasi əsərində sait və samit səslərin artikulyasiyası, fonetik hadisələrin təsnifatı və səs sisteminin bütövlükdə elmi izahı verilmişdir. Burada assimilyasiya, dissimilyasiya, metatez kimi hadisələr konkret nümunələrlə izah olunmuşdur [4, s. 78]. Fonem nəzəriyyəsi sahəsində də irəliləyişlər olmuşdur. Azərbaycan dilçiləri rus və Avropa fonologiya məktəblərinin (xüsusilə Nikolay Sergeyeviç Trubetskoy və Roman Osipoviç Yakobson ideyalarını əsas tutaraq fonem anlayışına yeni yanaşmalar təqdim etmişlər. Əli Məmmədhusəyn oğlu Sultanlı və Əsgər İsmayıl oğlu Əfəndiyev kimi alimlər fonemlərin müəyyənləşdirilməsində minimal cütlərin rolunu vurğulayırdılar. Məsələn, "bal" və "pal" sözlərindəki /b/ və /p/ səslərinin fonem kimi fərqli funksiyalara malik olduğu göstərilirdi [5, s. 27; 6, s. 41]. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin fonetik norması da formalaşdırılırdı. Ədəbi dildə səs normalarının müəyyənləşdirilməsi üçün aparılan işlərdə fonetik norma anlayışı, artikulyasiya dəqiqliyi və akustik sabitlik əsas götürülürdü. Bu norma məktəb dərslərində və radio verilişlərində tətbiq olunurdu. Texniki imkanların məhdudluğu səbəbilə laborator fonetika Azərbaycanda mövcud deyildi. Buna görə də səs analizləri müşahidə və müqayisə metodu ilə aparılırdı. Alimlər orfoepik qaydalara əsaslanaraq səslərin təsvirini verməyə çalışırdılar. Fonetik və fonoloji materialların toplanması məqsədilə regionlara ekspedisiyalar təşkil olunmuşdu. Bu səfərlər zamanı dialektal danışq nümunələri toplanır, fonetik xüsusiyyətlər qeydə alınır. Məsələn, Şəki bölgəsində /k/ səsinin /ç/ kimi, Cənub bölgəsində isə /h/ səsinin /x/ kimi tələffüz olunması müşahidə edilirdi. Bu fərqlər ədəbi dilin formalaşmasında nəzərə alınır. XX əsrin 40-50-ci illərində Azərbaycan dilçiliyində fonologiya sahəsində nəzəri tədqiqatlar yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu dövr fonem anlayışının dəqiqləşdirilməsi, fonemlərin təsnifatı, funksional xüsusiyyətləri və sistem daxilindəki qarşılıqlı münasibətləri baxımından mühüm elmi müzakirələrlə yadda qaldı. Fonologiya sahəsində əsas istiqamət rus və Avropa dilçilik məktəblərinin ideyaları ilə formalaşdı. Moskva və Leningrad məktəbləri, eləcə də Praqa dilçilik məktəbi fonem anlayışının funksional təbiətini irəli sürür, fonemlərin sistem daxilindəki roluna diqqət yetirirdi. Nikolay Sergeyeviç Trubetskoyun "fonem – fərqləndirici vahiddir" fikri bu dövrün Azərbaycan fonoloqları üçün əsas nəzəri baza idi [1, s. 22]. Azərbaycan alimləri, xüsusilə Professor Əbdüləzəl Dəmirçizadə fonemləri sadəcə səslər kimi deyil, leksik və qrammatik anlamları dəyişdirən funksional vahidlər kimi izah edirdilər. O, fonemlərin həm artikulyator, həm də funksional əlamətlərini bir yerdə nəzərə almağı vacib sayırdı. Fonemlərin təsnifatı zamanı onların sait və samit kimi bölgüsü aparılırdı. Samitlər səslənmə yerinə və üsuluna görə sinifləndirilir, məsələn: /b/, /p/, /d/, /t/, /k/, /g/ səsləri bağlanma samitləri kimi qeyd olunurdu. Saitlər isə ön və arxa sıra, dodaqlanan və dodaqlanmayan kimi təsnif edilirdi. Fonemlərin artikulyator variantları – allofonlar – da diqqət mərkəzində idi. Məsələn, /k/ fonemi bəzi mühitlərdə [ç]-yə yaxın tələffüz oluna bilirdi, lakin bu dəyişmə funksional deyildi və fonem dəyişmədi. Bu fakt fonem və allofon fərqlərinin nəzəri əsaslandırılmasına səbəb olurdu. Fonemlərin pozisiya ilə dəyişməsi, yəni fonetik variasiya, Azərbaycan dilində müxtəlif mühitlərdə müşahidə edilirdi. Bu, xüsusilə dialektlərdə daha çox özünü göstərirdi. Lakin fonemlərin ədəbi dildə sabit və norma kimi qəbul edilən formaları əsas

götürülürdü. Bu dövrün fonologiya sahəsindəki əsas problemlərdən biri bəzi səslərin fonem olub-olmaması məsələsi idi. Məsələn, /j/, /h/, /w/ kimi səslərin fonem olub-olmaması bəzi alimlər arasında mübahisə mövzusu olmuşdur. Fonemlərin morfoloji və sintaktik funksiyalarının araşdırılması fonem dəyişmələrinin qrammatik anlamlara təsir etdiyini göstərmişdir. Lakin intonasiya ilə fonemlərin əlaqəsi zəif işlənmiş və prozodik vahidlər fonem sisteminə daxil edilməmişdi. Fonemlər struktur yanaşmalarla analiz edilir, əsasən oppozisiya prinsipi tətbiq olunurdu (məsələn, /t/–/d/, /k/–/g/). Lakin laborator fonetikanın olmaması səbəbindən akustik təhlillər həyata keçirilə bilmirdi. Fonemlər daha çox müşahidələr və intuisiya ilə təsnif olunurdu. Məqsəd fonemlərin sisteminin və funksiyalarının daha dəqiq öyrənilməsi olsa da, bu dövrün məhdudiyyətləri, xüsusən laborator texnologiyaların olmaması, daha dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan vermirdi. Elmi jurnallarda fonologiya ilə bağlı müzakirələr olsa da, məsələlər hələ tam aydınlaşdırılmamışdı. Bu vəziyyətdə, fonologiya sahəsində irəliləyişin daha dəqiq elmi metodologiya və texnoloji inkişafı mümkün olacağı qənaətinə gəlmək.

Nəticə. Nəticə etibarilə, 1940–1950-ci illər Azərbaycan fonologiyasının inkişafında dönüş nöqtəsi olmuş, dilçilik elminin nəzəri və praktik əsaslarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə fonem anlayışının funksional və struktur baxımdan əsaslandırılması nəticəsində səslərin dil sistemindəki rolu və qarşılıqlı münasibətləri elmi şəkildə izah olunmuş, fonetik və fonoloji hadisələrin araşdırılmasında yeni metodoloji yanaşmalar tətbiq edilmişdir. Əvvəlki mərhələlərdə əsasən təsviri metodlardan istifadə edildiyi halda, bu illərdə nəzəri və funksional aspektlərə xüsusi önəm verilmiş, fonemlərin yalnız akustik xüsusiyyətləri deyil, dil strukturunda tutduqları mövqe və daşıdıqları funksional yük də sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan dilində fonetik və fonoloji səviyyələrin fərqləndirilməsi reallaşmış, hər iki sahə müstəqil tədqiqat obyekti kimi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Dilin fonetik və fonoloji xüsusiyyətlərinin dərin və kompleks şəkildə öyrənilməsi sonrakı illərdə aparılacaq tədqiqatlar üçün möhkəm nəzəri baza yaratmış, fonetika və fonologiyanın inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Həmin illərdə aparılan araşdırmalar yalnız nəzəri bilikləri genişləndirməklə kifayətlənməmiş, həm də dilin normativləşdirilməsi, fonetik norma və qaydaların formalaşdırılması istiqamətində konkret nəticələrə gətirib çıxarmışdır. 1940–1950-ci illərin tədqiqat nəticələri "Ədəbiyyat və Dil", "Azərbaycan Məktəbi" kimi nüfuzlu elmi jurnallarda dərc edilmiş, müzakirələrə səbəb olmuş və fonetik sistemin elmi prinsiplərlə izahına ciddi töhfə vermişdir. Fonemlərin təsnifatı, səslərin dəyişmə mexanizmləri, assimilyasiya, dissimilyasiya, metatez və reduksiya kimi fonetik hadisələrə elmi əsaslı yanaşmalar formalaşmış, bu işə Azərbaycan dilinin fonetik sisteminin daha da sabitləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, Əli Məmmədhusəyn oğlu Sultanlının 1951-ci ildə çap olunmuş "Azərbaycan dilində samit səslərin reduksiyası" adlı məqaləsi [7, s. 14.22] bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların bariz nümunəsi hesab edilir və fonetik dəyişikliklərin dilin ümumi quruluşuna təsirini konkret faktlar əsasında izah etmişdir. Bu dövrdə fonetik sahədə əldə edilən nailiyyətlər orfoqrafik və orfoepik normaların formalaşmasına da mühüm təsir göstərmiş, nəticədə Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normaları daha dəqiq müəyyən olunmuş və təhsil, kütləvi informasiya vasitələri, dərsliklər və digər sahələrdə geniş tətbiq sahəsi tapmışdır. Aparılan fonetik tədqiqatlar həm də regional dialekt və şivə təsirlərinin azaldılması, ədəbi dilin sabit və ümumi norma əsasında inkişaf etdirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyırdı.

Ümumilikdə, 1940–1950-ci illərdə aparılan sistemli və məqsədyönlü fonetika və fonologiya tədqiqatları Azərbaycan dilçiliyinin elmi əsaslarını formalaşdırmış, milli dilçilik elminin gələcək inkişaf mərhələlərinə möhkəm baza yaratmışdır. Bu dövrün elmi irsi Azərbaycan dilinin fonetik-intonasiya sisteminin zənginliyinin qorunub saxlanması, ədəbi dilin fonetik sabitliyinin təmin edilməsi və gələcəkdə aparılan araşdırmalar üçün zəngin elmi mənbə rolunu oynamışdır. Nəticə etibarilə, XX əsrin ortalarında aparılan bu fundamental tədqiqatlar Azərbaycan dilçiliyinin müasir səviyyəyə çatmasında əsaslı baza yaratmış, fonetik və fonoloji sahədə nəzəri təfəkkürün inkişafına və elmi metodologiyanın güclənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təkan vermişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Fonetik norma və orfoepiya. Bakı: Maarif, 1978, 215 s.

2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1959, 278 s.
3. Əfəndiyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu haqqında. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1950, 132 s.
4. Hüseynov Ə. Azərbaycan dilində fonetik dəyişmələr. Bakı: Elm, 1986, 240 s.
5. Sultanlı Ə.M. Azərbaycan dilində samit səslərin reduksiyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1951, 64 s.
6. Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Moskva: İzd-vo Akademii Nauk SSSR, 1960, 314 s.
7. Yakobson R.O. Fonem nəzəriyyəsinə giriş. Moskva, 1962, 210 s.
8. Şirəliyev M. Azərbaycan dilinin dialektoloji fonetikasi. Bakı: Elm, 1971, 300 s.

Elmi rəhbər: dos. Fikrət Şiriyev

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FONETİK NORMANIN TƏDRİSİ

Nərgiz Quliyeva

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

nergizquliyeva23.08@gmail.com

Abstract

Teaching the Phonetic Norm in the Azerbaijani Language

Language is one of the most valuable factors for every nation. Protecting the language, knowing its norms and rules, and adhering to them is the duty of every citizen. In this regard, teaching the norms of the literary language, especially phonetic norms, is of great importance. In teaching phonetic norms, the main focus should be placed on orthography and orthoepy issues. Phonetic norms refer to the correct spelling and pronunciation rules. Phonetic norms are taught in both higher education institutions and secondary schools within the framework of the relevant curricula.

This article analyzes in detail the importance of phonetic norms, the methods used in their teaching, and potential problems that may arise during the process. The primary goal in teaching should be to establish correct pronunciation habits in students and ensure adherence to orthographic and orthoepic rules.

Every teacher should make our valuable language beloved by students, teaching its rules, laws, and norms in an excellent manner. This is because our language is the cornerstone of our national existence. As President Ilham Aliyev said during the general assembly held on November 9, 2015, on the occasion of the 70th anniversary of the Azerbaijan National Academy of Sciences: "The Azerbaijani language has preserved us as a people, a nation... We must ensure the purity of the Azerbaijani language."

The idea is clear that preserving our language and passing it on to future generations in the correct manner is one of the main goals of our national statehood.

Keywords: *Phonetic norms, language preservation, teaching methods, orthographic, orthoepy.*

Giriş. Tarixin ən qədim zamanlarından bu günə qədər gözəl nitqi olan insanlar cəmiyyətdə daima yüksək qiymətləndirilmişdir. Gözəl nitqə sahib olmağın istər şəxsi, istərsə də ictimai həyatda faydaları olduqca çoxdur. Gözəl nitq insanın həm qəlbini, həm də aqlını əks etdirir. Bu, yalnız düzgün danışmaq bacarığı deyil, həm də dinləyiciyə təsir etmək, toxunmaq qabiliyyətidir. İnsan gözəl nitqə o zaman yiyələnə bilər ki, nitq mədəniyyətini, ədəbi dilin normalarını bilib, riayət etmiş olsun. Ədəbi dil, seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparılmaqla normaya salınmış dildir [3, s. 11].

Ədəbi dilin tarixi inkişafı xalqın tarixi inkişafı ilə bağlıdır. Həmçinin, ədəbi dil xalqın intellekti ilə bilavasitə əlaqədardır. Xalqın intellektual potensialı ədəbi dilin yaranmasını təmin edən başlıca amildir [2, s. 5]. Bu baxımdan, ədəbi dilin, ədəbi dilin normalarının müvəffəqiyyətli tədrisi olduqca əhəmiyyətlidir. Nitq mədəniyyətinin ən mühüm, hamıdan tələb olunan şərti ədəbi dilin normalarına riayət etməkdir. Ədəbi dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur ki, onlardan biri də məhz qaydalara əsaslanaraq fonetik, leksik və qrammatik normalara uyğun işlənməsidir. Ədəbi dilin normaları dedikdə, bir dilin ictimai şəkildə qəbul edilmiş, yazılı və şifahi formalarda istifadə olunan qaydalar sistemi nəzərdə tutulur. Ədəbi dilin normaları həm ali, həm də orta məktəblərdə tədris olunur. Orta məktəb dərslərlərində ədəbi dilin normalarından əsasən 10-cu sinif Azərbaycan dili dərslərində geniş şəkildə bəhs edilir. Lakin ədəbi dilin normalarını mənimsəmək üçün aşağı siniflərdən artıq fonetika, leksika, morfolojiya və sintaksis bölmələrini bilmək lazımdır.

Şifahi və yazılı formada özünü əks etdirən ədəbi dil əsasən üç normaya əsaslanır:

1. Fonetik normalar
2. Leksik normalar

3. Qrammatik normalar

Hər üç normanın özünəməxsus xüsusiyyətləri, qaydaları mövcuddur. Tədris prosesində müəllim bu normaların hər birinə uyğun düzgün təlim metodlarından istifadə etməklə şagirdlərə, tələbələrə yüksək səviyyədə mövzunu mənimsətməyi qarşısına məqsəd qoymalıdır.

Bugün sözlərin düzgün yazılışı və tələffüzü baxımından fonetik normaların tədrisi məsələsi olduqca əhəmiyyətlidir. Ümumxalq dilində sözlər müxtəlif formalarda işləyə bilər, lakin ədəbi dildə sözlər bir formada yazılır və tələffüz edilir. Fonetik norma məhz sözlərin düzgün yazılışı və tələffüzü qaydalarını tələb edir. Fonetik normaların tədrisi isə öz növbəsində tələbələrə, şagirdlərə, dil öyrənənlərə sözlərin ədəbi dilə uyğun olan düzgün yazılışı və tələffüzü qaydalarını öyrətmək məqsədi daşıyır. Fonetik normaların istər ali, istərsə də orta məktəblərdə tədrisi zamanı toxunulacaq bir sıra spesifik məsələlər mövcuddur.

Əsas hissə. Fonetik normaların tədrisi məsələsi həm dilçilikdə, həm də metodika sahəsində olduqca əhəmiyyətlidir. Fonetik normaların tədrisi dedikdə, dilin düzgün tələffüz və yazı qaydalarının öyrədilməsi prosesi nəzərdə tutulur.

Fonetik normaların tədrisinin əhəmiyyəti çoxdur. Onlara nəzər saldıqda, deyə bilərik ki, əhəmiyyətlərindən biri dilin saflığını qoruması məsələsidir. İstər yazı, istərsə də tələffüz normalarının düzgün mənimsənilməsi dilin standart formasının qorunması deməkdir. Və bunu da qeyd etmək zəruridir ki, fonetik normalar zamanla az dəyişikliyə uğrayır. Buna görə də ümumi ünsiyyət və ədəbi dilin qorunması üçün əsasdır.

Ünsiyyət prosesində səmərəliliyin artırılması baxımından da fonetik normaların tədrisinin əhəmiyyəti çoxdur. Sözlərin aydın, anlaşıqlı şəkildə yazılışı və tələffüzü ünsiyyətin effektivliyini artıraraq səmərəliliyi artırır.

Digər bir əhəmiyyəti özünü mədəniyyət sahəsində göstərir. Mədəniyyət ilə dilin qarşılıqlı əlaqəsi danılmazdır. Deyə bilərik ki, mədəniyyət dilin qanadlarında ucalır. Dil nə qədər gözəldirsə, bu dilin mənsub olduğu xalqın mədəniyyətinin zənginliyinə işarədir. Çünki dilin gözəlliyi mədəniyyətin zənginliyindən doğar. Fonetik normaların da dil mədəniyyətinin yayılmasında rolu böyükdür; mədəniyyətin daşıyıcısı olan dilin doğru, düzgün şəkildə yayılmasına xidmət edir.

Bu da danılmazdır ki, fonetik normaya uyğun danışanlar cəmiyyətin hər sahəsində daha tez qəbul olunurlar. Ən əsası, rəsmi və ictimai yerlərdə düzgün nitq insana hörmət və ciddiyyət qazandırır.

Təbii ki, sözlərin düzgün yazılışı və tələffüzü hər kəs üçün vacibdir. Lakin bəzi müəyyən sahələrdə çalışanlar üçün fonetik normalar peşəkar üstünlük göstərir. Məsələn, xüsusilə müəllimlik, jurnalistika, televiziya, radio və teatr sahəsində işləyənləri misal göstərmək olar. Bu şəxslər üçün düzgün fonetik biliklər olduqca vacibdir.

Şagird və ya tələbələr ədəbi dilin normaları, həmçinin də fonetik normalar ilə tanış olan zaman onlarda ədəbi dilimizə qarşı sevgi və hörmət daha da artmış olur.

Fonetik normaların tədrisi zamanı dialekt və şivə fərqləri də aradan qaldırılır. Beləliklə də bu zaman dil birliyinə zəmin yaranır.

Qeyd edək ki, fonetik normaların tədrisi və öyrənilməsi həm də ikinci dil öyrənən şəxslər üçün əhəmiyyətli məsələdir. Çünki dilin fonetik qaydalarını bilmədikdə, öyrənilən dilin leksikasını və qrammatikasını mənimsəmək də çətin olacaqdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normaları dedikdə, əsasən dilin tələffüz (orfoepik) və yazılış (orfoqrafik) normaları başa düşülür.

İbtidai siniflərdən başlayaraq artıq şagirdlərə orfoqrafik və orfoepik normalar aşılmalıdır. Bildiyimiz kimi, müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında üç prinsip əsas götürülür: fonetik, morfoloji və ənənəvi prinsip [1, s. 3]. Şagird və tələbələrə bu haqda onların anlayacağı qədər sadə şəkildə məlumat verilməlidir. Onlar bilməlidirlər ki, dilimizdə sözlərin əksəriyyəti fonetik prinsip əsasında yazılır, yəni necə tələffüz ediriksə, elə də yazırıq. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu prinsip bütün sözlərə aid edilə bilməz. Çünki dilimizdə dialekt və şivə fərqləri mövcuddur. Bir sözün bir neçə tələffüz variantı ola bilər. Sözlərin tələffüz formaları nə qədər fərqli olsa da,

bilməlidirlər ki, orfoqrafiya qaydaları vahid olur. Əgər vahid orfoqrafiya olmasa, dilimizdə dolaşıqlıq və qarışıqlıq əmələ gələr. Şagirdlərə bu məsələnin mahiyyətini aşılamaq lazımdır.

Fonetik normaların tədrisi zamanı seçilmiş metodların səmərəliliyinə də diqqət yetirmək lazımdır. Mənim fikrimcə, tədris zamanı hər şeydən əvvəl müəllim və müəllimin nitqi başlıca rol oynayır. Hələ ibtidai sinifdən etibarən müəllimi dinləyən şagirdlər onun nitqini də mənimsəmiş olurlar. Əgər müəllim orfoepiya qaydalarını şagird və tələbələrinə mükəmməl şəkildə mənimsətmək istəyirsə, bu işə ilk olaraq özü həmin qaydalara riayət edərək başlamalıdır. Lakin, təəssüf ki, bu gün müəllimlərin əksəriyyəti orfoqrafiyaya göstərdikləri diqqəti orfoepiyaya göstərmirlər. Hətta bəzi müəllimlər işin rahatlığı naminə imla yazılarını belə “orfoqrafik” tələffüzdə oxuyurlar. Bunun bir sıra səbəbləri də var. Onlardan biri orfoqrafiya qaydalarına nisbətdə orfoepik qaydaların dəqiqləşdirilməməsidir, digər səbəb isə dil-ədəbiyyat müəllimlərinin orfoepiya təliminə laqeyd münasibətləridir [4, s. 273].

Orfoepik normaların tədrisində nümunə üzərində işlərlə də uğurlu nəticə əldə etmək olar. Məsələn, müəllim düzgün, ideal tələffüzlü mətn nümunəsini dinlədərək şagirdlərə həmin mətni audio və video materiallar üzərindən dinləyərək təkrar etmələrini tapşırır. Mənim fikrimcə, bu zaman interaktiv təlim metodlarından cütlərlə iş daha uğurlu hesab oluna bilər. Şagirdlər dinlədikləri mətni öz yoldaşına oxuyarkən, yoldaşı onun tələffüzündəki səhvləri qeyd edərək yoldaşına və müəlliminə bildirməlidir. Sonda müəllim tələffüz zamanı ən çox səhvə yol verilmiş sözləri müəyyən edərək növbəti dərslərdə şagirdlərə onların düzgün tələffüzünü öyrətməyə çalışmalıdır.

Müəllim fərdi olaraq hər bir şagirdin tələffüzündəki səhvləri bilmək üçün mətni üzündən oxutdurmaq üsulundan da istifadə edə bilər. Bu zaman hər bir şagirdin fərdi problemlərinə də diqqət yetiriləcəkdir. Məsələn, şagirdlərdə “r” səsinin çətinliklə tələffüzü olduqca çoxdur. Müəllim bu zaman həmin şagirdlərlə ayrıca məşq etməlidir. İstənilən nəticə əldə olunmazsa, şagirdə loqopeddən kömək almağı da məsləhət görə bilər.

Fonetik normaların tədrisində orfoqrafiya məsələləri də əhəmiyyətlidir. Müəllimin seçdiyi metodlar burada da böyük rol oynayır. Düşünürəm ki, ənənəvi metodlara nəzər salsaq, müəllimlərin şagirdlərə mətnin üzünü köçürməklə bağlı verdiyi tapşırıqlar orfoqrafik normaların mənimsənilməsində müsbət rol oynayırdı. Bugün də o metodun lazımı qədər tətbiqi, zənnimcə, uğurlu olar. Müəllim yazılışında daha çox səhv edilən sözlərin işləndiyi mətnlər tərtib edərək üzünün köçürülməsini tələb etsə, bu daha təsirli olmuş olar. Həmin sözləri dəftərə köçürən şagird həm göz yaddaşı, həm də “əl yaddaşı” ilə düzgün yazılışı mənimsəmiş olar.

Digər bir metod qayda əsaslı metoddur. Müəllim sözlərin düzgün yazılışı qaydasını izah etməlidir. Məsələn, sifətin dərəcələri bəhsində yazılış qaydaları izah edilir: “zil” ayrı (zil qara), “düm” bitişik (dümağ), “açıq”, “ala”, “tünd” defislə yazılır (açıq-sarı, ala-çiy, tünd-qırmızı). Şagirdlər qaydanı başa düşür və özləri tətbiq edirlər.

Ən yaygın metodlardan biri də mətnlərin içərisində səhv yazılmış sözlərin gizlədilməsidir. Bu zaman şagirdlərə içində səhv yazılmış sözlər yerləşən mətn təqdim olunur. Onlara mətndəki səhv yazılmış sözlərin tapılması tapşırılır. Tapşırığın yekununda isə cavablar yoxlanılır. Nəticədə şagird ola bilər ki, düzgün yazılmış sözü də səhv götürə bilər, yaxud da səhv yazılmış sözün düzgün yazıldığını düşünərək götürməyə də bilər. Hər iki halda müəllim diqqətli olmalı, yol verilmiş səhvləri bərpa etməlidir.

Lüğətlərlə işləmək də məqbul sayıla bilən metoddur. Müəllim özü bir neçə sözü səsləndirərək şagirdlərə həmin sözlərin lüğətlərdə düzgün yazılış formasını tapmağı tapşırıq kimi verə bilər. Bunun bir digər üstün cəhəti də şagirdlərdə lüğət ilə işləmək bacarığını formalaşdırmaqdır.

İnteraktiv təlim metodlarından olan qruplarla iş zamanı da istər orfoqrafik, istərsə də orfoepik normanı tədris etmək olar. Bu zaman müəllim şagirdləri qruplara bölərək özü hər hansı sözü səsləndirir. Qruplardakı şagirdlər isə həmin sözün düzgün yazılış formasını yazır. Yaxud da, əgər orfoepik normanı tədris edirsə, lövhədə sözləri yazaraq qruplara həmin sözlərin düzgün tələffüzünü qeyd etmələrini deyir. Bu zaman şagirdlər əyləncəli mühitdə öyrənmiş olurlar.

Dilimizdə elə sözlər var ki, onların orfoqrafik normaya uyğun yazılmasında səhvlər olduqca çoxdur. Müəllim şagirdlərin qarşısında belə çətin orfoqrafik situasiya yaradaraq həmin sözün düzgün yazılışı hansıdır deyə soruşa bilər. Məsələn, müəllim şagirdlərə “ab-hava”, “abu-hava”, “abhava”, “ab hava”, “abuhava” yaxud da “abu hava” yazılışlarından hansı doğrudur olduğunu soruşaraq hər bir şagirdin cavabını dinləyib, müzakirə edərək sonda doğru cavabı açıqlayır (ab-hava). Şagirdlərdə doğru cavabı bilmək marağı oyanır və müzakirənin sonunda doğru cavabı öyrənən şagirdin yadında sözün düzgün yazılışı daha yaxşı qalır.

Fonetik normaların tədrisi zamanı qarşılaşılan çətinliklər də var. Bunlardan başlıcası şagirdlərin dilindəki dialekt və şivə xüsusiyyətləridir. Həmçinin deyərdim ki, müəllimlərin də nitqində bu dialekt və şivə xüsusiyyətlərinin olması bu çətinliklərə aiddir. Şagirdlərin sözdəki səsləri düzgün səsləndirə bilməməsi də bu çətinliklərdən sayılır. Əsasən də “r”, “k”, “ç” və s. Səslərinin tələffüzündə nöqsanlarla rastlaşırıq.

Sözlərin düzgün tələffüzü zamanı vurğu məsələsinə də diqqət yetirmək lazımdır. Müşahidə zamanı görürük ki, düzgün vurğu ilə deyilməyən sözlər çoxdur.

Digər bir çətinlik fonetik normaların tədrisinə yetəri qədər maraq olmaması, motivasiya zəifliyi ola bilər. Lakin yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, ədəbi dilə sevgi və hörmət aşılaraq, düzgün təlim metodlarından istifadə edərək motivasiya yaratmaq lazımdır.

Elə buradan yola çıxaraq da qeyd etməliyik ki, fonetik normaların tədrisində müəllimlər metod yetərsizliyi də aid ola bilər. Müəllim tədris zamanı sinfin, auditoriyanın səviyyəsini nəzərə almalı, düzgün metodlardan istifadə etməlidir. Nəzəri məlumat verməklə kifayətlənməyib, praktiki məşqlərə də yer verməlidir.

Çoxdillilik də fonetik normaların tədrisində çətinlik yaradır. Əsasən də düzgün tələffüzə mane olur.

Bütün bu qeyd olunan problemlərin həlli, yuxarıda qeyd olunan tədris metodları ilə, metodların düzgün seçilib tətbiq olunması ilə mümkündür.

Nəticə. Hər bir xalq üçün onun dilinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Tarix boyu bütün dahi şəxsiyyətlər öz fikirlərində dilin əhəmiyyətindən və onun dəyərindən bəhs etmişlər. Ümummilli lider Heydər Əliyev “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi kökləri vardır. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm” [5] deməklə, dilimizə olan sevgisini və dilimizə verdiyi dəyəri ifadə etmişdir. Bu gün hər bir vətəndaşımıza dilimizə qarşı sevgi və dəyər aşılamaq, xüsusilə də müəllimlərin şagirdlərə və tələbələrə bunu aşılamaşı olduqca vacibdir və deyərdim ki, borcudur. Çünki dilini sevən hər bir kəs onu qorumağa və mühafizə etməyə çalışacaqdır. O, dilin qayda-qanunlarına, normalarına və düzgünlüyünə riayət edəcəkdir. Bu baxımdan normaların, xüsusilə də fonetik normaların tədrisi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Fonetik normaların tədrisi şagird və tələbələrdə düzgün, səlis, aydın və anlaşıqlı nitqin formalaşmasına şərait yaradır. Tədris prosesində müəllimlər əlverişli metodlardan düzgün şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Orfoqrafiya və orfoepiya normalarının öyrədilməsi üçün ən düzgün üsulları seçməlidirlər. Bunlara qruplarla iş, cütlərlə iş və digər interaktiv metodlar aiddir. Lakin ənənəvi metodlardan tam imtina etmək olmaz. Onların da üstün cəhətləri vardır və bu üstünlüklər düzgün şəkildə tətbiq olunmalıdır.

Tədris prosesində şagird və tələbələrdə fonetik normaların tədrisinə maraq və motivasiya da oymatmaq lazımdır. Bununla yanaşı, müəllimlər öz üzərlərində də işləməlidirlər. Öz nitqlərində orfoepik normalara riayət etməlidirlər və bilməlidirlər ki, demək olar ki, bütün şagird və tələbələr öz müəllimlərindən nümunə alırlar. Bu gün müəllimlər orfoqrafik normalara diqqət göstərsələr də, təəssüf ki, eyni diqqəti orfoepik normalara göstərmirlər. Müəllimlər bilməlidirlər ki, fonetik normada orfoqrafik normaların öyrənilməsi nə qədər vacibdirsə, orfoepik normaların öyrənilməsi də bir o qədər əhəmiyyətlidir. Ona biganə yanaşmaq olmaz.

Fonetik normaların tədrisi zamanı qarşılaşılan çətinliklər də mövcuddur. Onlardan biri də şagird və tələbələrin nitqində dialekt və şivə məsələsidir. Mənim yanaşmam belədir ki, danışqdan onları tamamilə çıxarmaq olmaz. Gündəlik həyatda, məişətdə işlənməsində heç bir problem yoxdur.

Biz dialekt və şivələrimizdən tamamilə imtina edə bilmərik .Onlardan tamamilə imtina edə bilmərik. Onlarda bizim dilimizin tarixi yatır. Lakin ciddi və ictimai yerlərdə ədəbi dilin orfoepik normalarına uyğun danışmaq lazımdır.

Bütün bu və digər çətinliklərin həlli təlim metodlarındadır.Həmçinin motivasiyanın və müəllim-şagird , müəllim-tələbə münasibətlərinin düzgün qurulması da bir o qədər vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları, Bakı: Şərq-Qərb, 1958, 728 s
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s
3. Dəmirçizadə Ə.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı: API, 1959, 144 s.
4. Balıyev H.B., Balıyev A.H. Azərbaycan Dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 385 s.
5. <https://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/may/118802.htm> (08.05.2010)

I BAKI TÜRKOLÖJİ QURULTAYINDA ƏRƏB ƏLİFBASINA TƏNQİDİ YANAŞMA

Səbinə Həsənova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

sebinehesenovaa23@gmail.com

Abstract

The First Baku Turkological Congress of 1926 marked a pivotal moment in the cultural and linguistic development of Turkic-speaking peoples. One of the key issues discussed at the Congress was the critical evaluation of the Arabic script, which had long been used for Turkic languages. Delegates assessed both the advantages and the shortcomings of the Arabic script. While acknowledging its historical and cultural significance, they emphasized its inadequacy in representing Turkic phonetic features and its negative impact on literacy rates. The discussions reflected a balanced and scholarly approach to script reform, ultimately paving the way for the adoption of a new, Latin-based alphabet that was deemed more suitable for the phonetic structure of Turkic languages. Through an analysis of the Congress proceedings, this study sheds light on the motivations for the transition and the broader socio-cultural aspirations of the period.

Keywords: *Baku Turkological Congress, Arabic script, script reform, Turkic languages, phonetic inadequacy, literacy, Latin alphabet.*

Giriş. Tarix boyu türk xalqlarının mədəni inkişafı mərhələlərində əlifba məsələsi ən başlıca yerlərdən birini tutmuşdur. "Əlifba mədəniyyətə, elmə, tərəqqiyə gedən əsas magistral yollardan biridir" [2, s. 5]. Əlifba dedikdə, yalnız bu və ya digər dilin quruluşunu və texniki xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən yazı sistemi deyil, xalqın milli-mənəvi kimliyini özündə təcəssüm etdirən, tarixi yaddaşının və maarifçi ideallarının həyata keçirilməsində və mədəni irsimizin nəsil-dən-nəslə ötürülməsində əhəmiyyətli rol oynayan qrafik sistem nəzərdə tutulur.

Tarixin müxtəlif dövrlərində xalqımız siyasi-mədəni şəraitdən asılı olaraq, alban-qafqaz, Orxon-Yenisey və uyğur, ərəb, kiril, latın kimi müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişlər. Əlifba dəyişikliyi, sözsüz ki, insanların mədəni tərəqqi və savadlılıq səviyyəsinə, dilin inkişaf dinamikasına da təsirsiz ötüşməmişdi. Əlifba probleminin tarixi qədim olsa da, bu problemi ilk dəfə praktik olaraq həyata keçirən XIX əsrin görkəmli maarifçi-dramaturqu Mirzə Fətəli Axundzadə olmuş, 1857-ci ildə konkret elmi əsaslara söykənərək əlifba islahatı ideyasını irəli sürmüşdür. Onun əlifba və yazı ilə bağlı fikir və ideyaları daha müfəssəl şəkildə "Əlifbaya-cədid" (Yeni əlifba) adlı layihəsində yer almışdır. Bütövlükdə bu problemlə bağlı dörd layihə hazırlamış olan Mirzə Fətəli Axundzadənin əsas gəldiyi qənaət bundan ibarət idi ki, ərəb əlifbası türk dilləri üçün əlçatan deyil və bu yazı sistemi maarifçilik görüşlərinin də xalq arasında geniş təbliğinə maneə törədir. Buna görə də o, təklif edirdi ki, dilin səs sistemini tam dəqiqliklə əks etdirən, asan oxuma və yazma təminatı verən yeni bir əlifba yaradılsın. Başlanğıcda ərəb əlifbasını daha təkmil vəziyyətə salmağa çalışan M.F.Axundzadə ömrünün sonlarına yaxın onu tamamilə dəyişdirmək, latın qrafikalı əlifba ilə əvəz etmək qənaətinə gəlmişdi. Hələ XIX əsrdə M.F.Axundzadə ərəb əlifbasının çətinliklərini və çatışmayan məqamlarını qeyd edərək onun dəyişdirilməsini labüd hesab etmişdi. Nöqtələrin çoxluğu, bir hərfin müxtəlif şəkillərdə olması, sait səsləri ifadə edən qrafik işarənin olmaması və hərəkələrin çətinliklə yaratması və s. kimi problemlə cəhətlər bu məqamların içərisində əsas yer tuturdu. M.F.Axundovun bu fəaliyyəti təkcə Azərbaycanda deyil, o cümlədən Şərqdə nəzəri və təcrübi baxımdan atılmış ilk ciddi addım idi. Onun bu ideyası sonrakı illərdə də bir çox görkəmli mütəfəkkirlərimiz tərəfindən müvəffəqiyyətlə davam etdirilmişdir. Onların arasında İ.Qasımlı, Ü.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, M.Şaxtaxtinski, F.Köçərli, A.Şaiq, Ə.Haqqverdiyev və başqa çoxsaylı ədiblərin adlarını qeyd etmək mümkündür. Onların maarifçilik fəaliyyətində əlifba problemi həmişə ön cərgələrdə yer almışdır və bu görkəmli şəxsiyyətlər həmişə əlifbanın çətinliyini, tədris prosesindəki boşluqları gündəmdə saxlamağa çalışmışlar.

Əlifba məsələsi AXC dövründə yenidən siyasi gündəmə qayıtmış, bu barədə geniş müzakirələr "Azərbaycan" qəzetində öz əksini tapmışdı.

1920-ci ildən başlayaraq hakimiyyəti tamamilə ələ alan Sovet hökuməti də əlifba məsələsini ortaya ataraq onu həm ideoloji, həm də siyasi məramlarına uyğun şəkildə yenidən alovlandırdı. "Sovet hökuməti artıq I qurultay ərəfəsində kəşfiyyat xarakterli nəbz yoxlaması aparmış, latın əlifbasına keçməyin təbliğini 20-ci illərin əvvəlindən başlamışdı. Ərəb əlifbasını ləğv etmək hədəf seçilmiş, kiril əlifbasının gələcək yolunu açmaq üçün latın əlifbası məsələsi ön plana gətirilmişdi" [1, s. 10].

Sitatdan da göründüyü kimi, Sovet hökuməti Azərbaycanda və digər əsarət altına aldığı türk xalqları məkanında ərəb qrafikalı köhnə əlifbanı aradan qaldırmaq üçün ilk illərdən ciddi və planlı addımlar atmağa başlamışdı. I Türkoloji qurultay ərəfəsində "nəbz yoxlamasının aparılması"-yəni ictimaiyyətin fikirlərinin öyrənilməsi Sovet hökumətinin əlifba problemini öz məqsədlərinə xidmət edən siyasət xətti ilə apardığını açıq-aşkar şəkildə göstərir. Üzdə görünən məqsəd ərəb əlifbasının tarixi və dini bağlarını zəiflətmək olsa da, əsas məqsəd başqa idi. Məlum məsələdir ki, kiril əlifbasına birbaşa keçmək həmin dövr üçün bir qədər mürəkkəb və etirazla qarşılanacaq bir hadisə olduğundan müvəqqəti keçid mərhələsi olaraq latın əlifbası seçildi. Türkoloji qurultayda işlərin ləngidilməsi və qısa bir müddət sonra kiril əlifbasına keçid haqqında qərar qəbul edilməsi Sovet hökumətinin əsl məqsədini açıb göstərmiş oldu.

Beləliklə, Sovet hökumətinin yalnız əlifba ilə məhdudlaşmayan, həmçinin bir sıra məsələlərlə bağlı (türk xalqlarının etnoqrafiyası, terminologiya məsələləri, imla-orfoqrafiya məsələləri, türk dillərində ədəbi dil problemi, tədris-metodika məsələsi və s.) yürütdüyü bu siyasət öz geniş əksini 1926-cı il fevralın 26-dan başlayaraq keçirilən I Bakı Türkoloji Qurultayında tapmışdır.

Əsas hissə. Qurultayda ərəb əlifbasının köhnəliyi, tədris üçün çətinliklər törətdiyi dəfələrlə qurultay iştirakçıları tərəfindən vurğulanmış və onun latın əsaslı əlifba ilə əvəzlənməsi geniş müzakirələrə səbəb olmuşdu. Onu da qeyd edək ki, bu qurultayda ərəb əlifbasının üstün cəhətlərini qeyd edənlər də az deyildi. Fasilələrlə davam edən müzakirə və elmi mübahisələrdən sonra fikirlərin üstünlüyü və səslərin çoxluğu nəzərə alınaraq latın əlifbasının tərəfdarları ərəbistlərə qalib gəldilər. "Latın əlifbasını qəbul etməklə o zaman ərəb əlifbasını işlədən Türkiyədən ayrılmağı nəzərdə tutan yuxarı sovet siyasi dairələrinin əsas fikri nə olursa olsun əlifbanı dəyişmə, türklərin bir-birindən uzaqlaşma ənənəsinin əsasının qoyulması idi" [1, s. 9]. Deməli, Sovet hökuməti türk xalqları arasındakı möhkəm birliyi görür və hər vasitə ilə zəiflətməyə çalışırdı. Ərəb əlifbasından imtina etmək, yazını dəyişdirməklə xalqları bir-birindən ayrı salmaq- bu həm də tarixi-mədəni irsin qorunmasına, davamlılığına bir əngəl idi. Bütün bu siyasi və ideoloji çərçivədə aparılan siyasətin kölgəsində əlifba məsələsinin həm də texniki və praktik xüsusiyyətlərini də araşdırmaq zərurəti də meydana çıxırdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ərəb əlifbasının özünün də müsbət və mənfi olaraq qiymətləndirilən tərəfləri mövcud idi ki, bu xüsusiyyətlər qurultay iştirakçılarının alovlu çıxışlarında, islahat tərəfdarlarının arqumentlərində geniş şəkildə əks olunmuşdur. Qurultayda çıxış edən nümayəndələr əlifba məsələsinə münasibət bildirərkən ərəb əlifbasının üstün və zəif cəhətlərini dövrün tələblərinə müvafiq olaraq hərtərəfli şəkildə təhlil etməyə səy göstərmişdilər. Bu məqamda I Bakı Türkoloji Qurultayında çıxış etmiş ziyalıların ərəb əlifbası, eləcə də onun latın əlifbası ilə müqayisədə üstünlükləri və nöqsanları ilə bağlı irəli sürdüləri əsas fikirlərin bir qisminə nəzər yetirək. Əlifba islahatı ilə bağlı çıxış edənlər sırasında B.V.Jirkov bu məsələyə texniki və rəşional münasibəti ilə fərqlənir. O "əlifbanı yazı alətlərindən biri" kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə, yazının mükəmməlliyi-yəni anlaşıqlılıq səviyyəsi, aydınlığı yazı vasitələrinin keyfiyyətindən asılı olduğu kimi, həm də daha çox başqa bir vasitədən-"yazılı işarələr sistemindən, bizim halda səs əlifbasından" da asılıdır. B.V.Jirkov fikirlərini qısa və aydın bir misalla izah edir. Bildirir ki, pis bir qələmlə və ya küt bir karandaşla aydın və dəqiq yazı yazmaq mümkün olmadığı kimi, dilin fonetik təbiətinə müvafiq olmayan bir əlifba ilə də düzgün və asan anlaşılan yazı meydana çıxartmaq mümkün deyil. Daha sonra o, qurultay üzvlərini də maraqlandıran iki əlifbanı-ərəb və latın əlifbalarını əhatəli şəkildə texniki baxımdan təhlilə cəlb edir. Jirkov əvvəlcə əlifbanın

estetik dəyəərə malik olmasından bəhs edərək bildirir ki, əslində bu dəyər əlifbanın dürüstlüyünə zərər verir. Ərəb əlifbasında da bu vəziyyəti müşahidə etdiyini qeyd edən dilçi alim fikirlərini belə əsaslandırır: “Bu əlifba gözəldir, amma bu həm də onun çatışmazlığıdır, çünki o, müasir texnika üçün tamamilə yarırsızdır, hazırda mövcud olan texniki vasitələrlə ərəb əlifbasını tam əks etdirmək mümkün deyil” [1, s. 214]. B.V.Jirkovun fikrinə görə, ərəb əlifbasının texniki qüsurlarını onun estetik görünüşü ört-basdır edir. Həmçinin ərəb əlifbasının maarifləndirmə və çap işlərində də maneə və ləngimələr yaratdığını əsaslandırır. Bu səbəbdən o, latın qrafikalı əlifbanı texniki baxımdan daha məqbul hesab edir: “Odur ki, bu baxımdan mən burada səlis əlifbanı-latın əlifbasını heç bir şübhə doğurmayan, yenilməz rəqəm sayıram. Müasir dövrümüzdə ərəb əlifbası onun qarşısından çəkilməlidir” [1, s. 214]. Əlavə olaraq Jirkov ərəb və latın əlifbalarını əlyazma forması və mənimsəmə baxımından da müqayisəyə cəlb edir və nəticə etibarilə latın əlifbasını sisteminin sadəliyi, texniki mükəmməlliyi və müasir texnikaya daha uyğun olmasına görə üstün tutur. “O, nə qədər ki, qatar getməyib tələsmək lazımdır -deyə məruzəsini türkçə bitirir. Salonda Jirkovun türkçə belə səlis danışığını heç kəs gözləməirdi” [3, s. 99]. Bu bir tərəfdən Jirkovun bu sahədə dərin biliklərə malik olduğunu göstərsə, digər tərəfdən də sovet alimlərinin türk xalqlarının mədəniyyətinə dərinlən nüfuz etmək istəklərinin bir göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

Mirzə Bala Məmmədzaadənin məruzəsi də latın qrafikalı əlifbaya keçidin labüdlüyünü təsdiqləyən əhəmiyyətli çıxışlardandır. O, qeyd edir ki, islah olunmuş ərəb əlifbası ilə köhnə ərəb əlifbası arasında demək olar ki, fərq yoxdur. Fikirini əsaslandıraraq göstərir ki, islahatçılar ərəb əlifbasında hərflərin mövqə cəhətdən müxtəlif şəkillərdə yazılışını yalnız bir forma ilə əvəz etməklə sadələşdirməyə çalışsalar da, nəticə o qədər də effektiv olmamış, hərflər arasında məsafənin düzgün saxlanması və oxuma çətinlikləri hələ də problem olaraq qalmışdır: “Əgər onlar ilkin formanı qəbul ediblərsə və hərfləri birləşdirməmək və onlar arasında məsafə saxlamaq qərarına gəliblərsə, həmin ədəbiyyatda hərflər arasında bu məsafəni görmək üçün gözləri yaxşı görən adama yaxşı bir eynək lazımdır” [1, s. 218]. Məmmədzaadə həm də ərəb əlifbasının yalnız 3 saitdən ibarət olduğunu qeyd edərək onu türk dilləri üçün qənaətbəxş hesab etmir, çünki türk dillərində daha çox sait səssiz var. Onun fikrincə, islahatçılar bu problemi aradan qaldırmağa çalışarkən buraya sətiraltı və sətirüstü işarələri əlavə etməklə məsələni daha da mürəkkəbləşdirmişlər. Saitlərin dəqiq ifadə edilməməsi də, şübhəsiz ki, dilin düzgün tədrisi üçün ən böyük maneə idi.

M.Məmmədzaadə həm də ərəb əlifbasının struktur və istiqamət baxımından tədrisin səmərəli olmasını çətinləşdirdiyini, xüsusilə də musiqi notlarının yazılması, riyaziyyat, histologiya, fizika və tibbi fənlər üzrə dərslər vəsaitlərinin tərtib olunmasında çətinliklərə səbəb olduğunu göstərir. O, ərəb əlifbasında nöqtələrin çoxluğu və çaşqınlıq yaratması mövzusunda da toxunaraq misal göstərir ki, təkcə “cümə axşamı” ifadəsini yazmaq üçün 10 nöqtə qoymaq lazımdır. Bu nöqtələrin düzgün qoyulmadığı təqdirdə isə bu söz “çərşənbə” kimi oxunula bilər. Bu fikirlər, həqiqətən də, ərəb əlifbası ilə oxuma-yazmanın mürəkkəbliyi ilə savadlanma səviyyəsinin artımının tərs mütənəsis olduğunu sübut edir.

Qurultayda kəskin və bir qədər fərqli mövqə tutanlardan biri Qalimcan Şərəf olmuşdur. Maraqlıdır ki, o özündən əvvəl məruzə edən nümayəndələrdən daha fərqli mövqə tutaraq ərəb əlifbasını bir növ müdafiə edir. Qalimcan Şərəf ərəb əlifbasının nöqtə və sətirüstü, sətiraltı işarələrinin gözlər üçün zərərli və qeyri-gigiyenik olması haqqında fikirlə qəti şəkildə razılaşmır. O niyə bu fikirlə razı olmadığını əsaslandırmaq üçün uzun müddət aparılmış çoxsaylı təcrübələrdən nümunələr gətirir. Bu təcrübələrə görə hər iki əlifbanı (ərəb və latın) mükəmməl bilən şəxslər ərəb qrafikası ilə yazılanları daha uzaq məsafədən oxumağı bacarırlar. Başqa bir təcrübəyə əsasən, Q.Şərəf qeyd edir ki, ərəb əlifbası ilə müqayisədə latın qrafikalı əlifba ilə oxuyarkən gözlər daha çox yorulur. Qalimcan Şərəfin bu arqumentlərindən belə qənaətə gələ bilərik ki, ərəb əlifbası uzun müddətli oxu prosesi baxımından daha az vizual yorğunluğa səbəb olur, yəni daha effektivdir. Şərəf məruzəsində həm də ərəb və latın əlifbasında əlifbanın istiqaməti və yazı zamanı əlin hərəkəti məsələsinə də diqqət cəlb edir. Müqayisə zamanı müəyyən edir ki, ərəb yazı sistemində əlin hərəkət istiqaməti saat əqrəbi istiqaməti ilə eyni olduğu halda, latın yazısında isə əlin hərəkəti saat əqrəbi istiqamətinin əksinədir. Fikirlərini sübut etmək üçün konkret nümunə kimi e, v, o və s.

hərflərin latın qrafikası ilə yazı istiqamətini misal çəkir. Bununla da, Q.Şərəf latın əlifbasındakı hərflərin saat əqrəbinə əks istiqamətdə yazıldığına görə yazı zamanı əlavə çətinliklərə səbəb olduğunu vurğulayır. Ərəb əlifbasının isə əlin təbii hərəkətinə daha müvafiq olduğunu göstərir. Q.Şərəf ərəb əlifbasının yazının sürətinə də müsbət təsir etdiyini, yazı zamanı daha az enerji sərf olunduğunu bildirir: “Xeyli miqdarda söz üzərində təcrübələr göstərir ki, latın sistemi eyni mətnin yazılması üçün ərəb sistemilə yazılışdan 30-35% çox impuls tələb edir” [1, s. 230].

Qalimcan Şərəf ərəb əlifbasını müdafiə etsə də, onun çatışmazlıqlarının olduğunu da inkar etmir. Nöqtələr, sətirüstü işarələr, bəzi hərflərin özündən əvvəlki hərflə birləşməməsi kimi xüsusiyyətləri o ərəb əlifbasının nöqsanları olaraq sadalayır. Lakin bu çatışmazlıqların islahının mümkün olduğunu vurğulamaqla qəti mövqeyində dayanan Q.Şərəf ərəb əlifbasını latın əlifbasına nisbətən daha əlçatan hesab edir: “bəynəlxalq əlaqələr və qarşılıqlı mədəni təsirlər baxımından isə ərəb sistemi dil və coğrafi yaxınlığa malik türk xalqlarının artıq 90%-i üçün ümumidir” [1, s. 237]. Beləliklə, ərəb əlifbasının türk xalqları üçün “daha kütləvi və önəmli üstünlüklərə malik” olduğunu deyən Q.Şərəf onun dəyişdirilməsinin xalqın mədəni və iqtisadi cəhətdən inkişafını yavaşladacağını qətiyyətlə söyləyir: “Şriftə gəldikdə isə, mənim mədəniyyətşünas dilçi və statist-iqtisadçı kimi apardığım bütün hesablamalara görə, ərəb şriftinin latın şriftinə dəyişdirilməsi nəinki mədəni və iqtisadi yüksəlişə xidmət etməyəcək, əksinə, mədəni və iqtisadi irəliləyişimizi bir neçə il yubadacaq. Beləliklə, gəlin bizi türk-tatar xalqlarının dini və iqtisadi tərəqqisinə aparən düz yoldan sapınmayaq” [1, s. 238].

Göründüyü kimi, Q.Şərəf öz çıxışlarında başdan sona qədər ərəb əlifbası və onun islahının tərəfdarı olmuşdur. Lakin Q.Şərəfin söylədiyi fikirlər qurultayda bir çoxları tərəfindən qəbul edilməmişdir ki, onlar arasında Türyaqulov, Umar Əliyevi, Berdiyevi xüsusilə qeyd etməliyik. Çünki onlar Q.Şərəfin ərəbist kimi çıxışlarına qarşı latınçı kimi müqavimət göstərmiş və latın qrafikalı əlifbanın ərəb əlifbası üzərində üstünlüyünü hər cəhətdən sübut etməyə çalışmışlar. Berdiyev isə konkret olaraq Q.Şərəfin ərəb əlifbasını oxuma və çap işi texnikası cəhətdən fikirləri ilə razılaşmır və onun səhv yanaşma seçdiyini qeyd edir: “Əlbəttə, metodoloji baxımdan o, yanlış yanaşma seçib. Nəyi sübut etmək lazım gəldiyindən asılı olaraq o gah bir, gah da digər ərəb əlifbasından istifadə edir.....Alim üçün bu rahatlıqdır, tədris üçün isə şübhə doğurur”.[1,s.248] Daha sonra Berdiyev üç əlifbadan istifadə etməklə (köhnə, islah edilmiş və layihələşdirilən) onların xüsusiyyətlərini bir əlifbanın kimi təqdir etməyi Q.Şərəfin çıxışı üçün kobud nöqsan hesab edir. “Q.Şərəfin son dərəcə zəif texniki qüvvələrlə artıq həll olunmuş məsələnin həllinə çalışması, başqa sözlə desək, Amerika artıq kəşf olunduğu halda, onu yenidən kəşf etməyə cəhd göstərməsi əməyin elmi təşkilidirmi?”[1, s. 248]. Berdiyevin Qalimcan Şərəfə yönəlmiş bu tənqidi fikirlərinin altında sətirləti da olsa, Sovet hökumətinin siyasətinin əsl mahiyyəti açılmış olur. Fikrimizcə, onun “Amerika kəşf olunduğu halda, onu yenidən kəşf etməyə cəhd göstərmək” ifadəsi bu müzakirələrin formal xarakter daşdığını və əslində bütün bu əlifba məsələsinin siyasətin bir parçası olduğunu göstərir.

Nəticə və elmi yenilik. Birinci Bakı Türkoloji Qurultayında ərəb əlifbası ilə bağlı fikir ayrılıqları çoxşaxəli olmuşdur. Qurultay iştirakçıları ərəb əlifbasının tarixi və dini-mədəni dəyərini tanımış, onun əsrlər boyu türk xalqlarının ədəbi və elmi irsində mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulamışlar. Bununla yanaşı, əlifbanın türk dillərinin fonetik strukturunu dəqiq əks etdirməməsi, savadlılıq səviyyəsinin artmasına və təhsilin səmərəliliyinə əngəl olması kimi ciddi çatışmazlıqlar da qeyd olunmuşdur. Ərəb əlifbasının lehinə olanlar onun İslam mədəniyyəti ilə bağlılığını əsas gətirsələr də, əleyhdarları dilin təmiz və sistemli şəkildə ifadə olunması baxımından əlifbanın yetərsizliyini ön plana çıxarmışlar. Nəticə etibarilə, Qurultayda aparılan elmi və ideoloji müzakirələr fonunda latın əlifbasının tətbiqinə üstünlük verilmişdir.

Ümumilikdə nəzər yetirsək, görürük ki, qurultayda bir-birinə zidd fikirlər çoxdur, onların sayını artırmaq da bilərik, lakin biz bir neçə əsas çıxışlara toxunmaqla və təhlil etməklə kifayətlənirik. Burada bir şeyi də unutmamaq olmasın ki, əslində əlifba ilə bağlı bütün çıxışlar yalnız bir ideya ətrafında cərəyan edirdi: köhnə əlifbanı islah etmək, yoxsa inqilab edərək yeni əlifbaya keçmək? Bu sualın cavabı isə artıq çoxdan verilmişdi. Bunu qurultay iştirakçılarının məruzələrində də açıq-aşkar

olmasa da, sezə bilirik. Beləliklə, I Bakı Türkoloji qurultayında əlifba məsələsi ilə bağlı səsləndirilən çoxsaylı fikirlərdən biz sadəcə olaraq bir qisminə nəzər salmaqla, belə qənaətə gələ bilərik ki, ziyalıların vətənin xeyrinə söyləndiyini düşündükləri bu müzakirələr əslində, sovet siyasi dairələrinin dil və mədəniyyət sahəsində planlı siyasətin tətbiq edilməsində bir vasitə rolunu yerinə yetirdi. Beləliklə, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi didaktik və texniki səbəblərlə bağlı olduğu qədər, siyasi və ideoloji məramlarla da bağlı olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, türkoloji qurultayın mühüm bir əhəmiyyət daşıdığını, türk xalqlarının mədəni həyatında dönüş nöqtəsi olduğunu unutmamalıyıq: “Milli türkoloq və mütəxəssislərin əqidəyə söykənən yaradıcılıq axtarırları, gələcəyə yönəlik proqram xarakterli mülahizə və fikirləri diqqəti cəlb edir” [1, s. 11].

1926-cı il martın 6-da türkoloji qurultayın fəaliyyəti başa çatdı. Sovet siyasi dairələri üçün əlamətdar olan bu qurultay ümumən türklük üçün, ümumşərq taleyi mühüm tarixi xarakter daşıyan bir əbədi məktəb kimi türkologiyanın yaddaşında daim yaşayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə. 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı. Bakı, Çinar-Çap, 2006, 570 s.
2. Qəhrəmanlı N. Köhnə-yeni əlifba. Bakı: Yurd NPB, 2002, 120 s.
3. Babayev A. Türsoyun birlik səsi. Bakı: Təhsil, 2006, 364 s.

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ YENİ ƏLİFBA MƏSƏLƏSİ

Aysu Məmmədli

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

aysu50839@gmail.com

Abstract

Bekir Chobanzadeh and the New Turkish Alphabet

This article explores the linguistic and ideological significance of Bekir Chobanzade's contributions to the new alphabet reform movement among Turkic peoples in the early 20th century. As one of the leading intellectuals and linguists of his time, Chobanzade approached the alphabet issue not merely as a technical change, but as a crucial cultural and national transformation. Drawing on philological analysis and historical context, the paper examines Chobanzade's rationale for supporting the transition from the Arabic script to a Latin-based alphabet in Azerbaijan. His efforts are situated within the broader Soviet Turkology framework, highlighting both the emancipatory and repressive dynamics of the era. The article also discusses the contemporary relevance of Chobanzade's ideas in the light of current alphabet reforms in Turkic countries, arguing that his vision remains significant for the linguistic unity and cultural modernization of the Turkic world. Based on scholarly literature and archival sources, the study adopts a critical and personal analytical approach to assess the long-term impact of Chobanzade's work on national identity and language policy.

Keywords: *Bekir Chobanzadeh, alphabet reform, Turkic languages, Soviet Turkology, Latin script, national identity, Azerbaijan, language policy.*

Giriş. Əlifba məsələsi hər bir dövrün tərəqqisi üçün zəruri sayılıb. Azərbaycanın tərəqqisinə, mədəni inkişafına maneçilik törədən əlifbalar da olub. Azərbaycanın tərəqqipərvər ziyalıları əlifbaların (əsasən ərəb əlifbası) islah edilməsi və mükəmməl yazı sistemi ilə əvəz olunması uğrunda mübarizə aparıblar. İlk dəfə əlifbanın dəyişdirilməsi ilə bağlı təşəbbüs göstərən Mirzə Fətəli Axundzadə olub. Əlifba sadəcə hərf dəyişməsidir deyənlər var. Amma mənə görə bu, bir xalqın yaddaşını, kimliyini və gələcəyini yenidən kodlaşdırmaqdır. M.F.Axundzadə kiril və ərəb əlifbaları ilə paralel şəkildə işləyib. Ərəb əlifbasının qüsurlarını görür və elmi geriliyi və savadsızlığı bununla əlaqələndirirdi. M.F.Axundzadədən sonra bir sıra görkəmli mütəxəssislər türk əlifbasının islahatı yolunda və yeni əlifbaya – latın əlifbasına keçməklə bağlı fəaliyyət göstərmişdilər. Belə görkəmli alimlərdən biri də əslən Kırım tatarı olan professor Bəkir Çobanzadə olmuşdur.

Bəkir Çobanzadənin yeni əlifbaya – latın qrafikasına keçid ideyasına münasibəti, onun bu məsələdə irəli sürdüyü elmi arqumentlər, ictimai fəaliyyəti və islahatçılıq cəhdləri təkcə Azərbaycan dilinin deyil, bütövlükdə türk xalqları arasında dil birliyinin təmin olunmasına yönəlmişdi.

Bəkir Çobanzadə (1893–1937) türk dünyasının ən nüfuzlu dilçilərindən və maarifçi ziyalılarından biridir. Çobanzadə, ilk təhsilini Krimdə alsa da, sonradan İstanbul Universitetində və Budapeşt Universitetində ali təhsilini davam etdirmiş, burada klassik filologiya və türkologiya sahələrində dərin biliklər əldə etmişdir. Onun elmi bilik səviyyəsi və müasir nəzəriyyələrə açıq yanaşması onu tezliklə türkoloji elmi mühitdə seçilən bir figura çevirmişdir.

1920-ci illərdə Çobanzadə Azərbaycana dəvət olunmuş və Bakı Dövlət Universitetində türkoloji fənlər üzrə dərs deməyə başlamışdır. Bu dövr onun Azərbaycan elmi mühitində dərin iz buraxdığı, bir sıra mühüm tədqiqat əsərləri yazdığı illərdir. Çobanzadə yalnız dilçiliklə deyil, etnoqrafiya, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ümumi mədəniyyət məsələləri ilə də maraqlanırdı. O, dilin sadəcə bir ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli kimliyin və mədəniyyətin daşıyıcısı olduğunu dərk edirdi. Bu baxımdan onun yeni əlifba məsələsinə münasibəti də sırf texniki yox, strateji, ideoloji və mədəni mahiyyət daşıyırdı. Onun dil və əlifba sahəsində apardığı islahat təşəbbüsləri yalnız elmi

deyil, eyni zamanda milli kimlik və modernləşmə ideyalarının bir təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

Çobanzadənin həyat və yaradıcılığı həm də onun şəxsiyyətinin faciəsini əks etdirir. 1930-cu illərdə sovet rejimi tərəfindən aparılan repressiyalar nəticəsində o, “millətçi” damğası ilə həbs olunmuş və 1937-ci ildə qətlə yetirilmişdir. Onun ideyalarının böyük bir hissəsi uzun illər susdurulsa da, bu gün Bəkir Çobanzadə türk dünyasının yenidən dirçələn intellektual irsinin parlaq nümayəndəsi kimi qiymətləndirilir.

Əsas hissə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimaiyyətində əlifba məsələsi ən aktual problemlərdən biri kimi meydana çıxdı. Ərəb qrafikasının Azərbaycan dili üçün bir sıra çatışmazlıqları vardı. Ərəb əlifbasında çoxsaylı sait səslərin ifadə olunmaması, müəyyən səslərin yazıda və oxuda fərqli şəkildə anlaşılmaması yazı və təhsil prosesində ciddi çətinliklər yaradırdı. Maarifin kütləviləşdirilməsi, savadlılıq səviyyəsinin artırılması üçün daha sadə və uyğun əlifba ehtiyacı ortaya çıxmışdı.

Bu məsələ ilə bağlı iki əsas istiqamət formalaşmışdı:

- 1) Ərəb əlifbasının islah olunaraq saxlanması;
- 2) Tamamilə yeni əlifbaya – əsasən latın qrafikasına keçid.

Azərbaycan ziyalıları arasında bu məsələ ətrafında qızgın müzakirələr gedirdi. Bəziləri ərəb əlifbasının mədəni irs baxımından vacibliyini vurğulasa da, bir çoxları, o cümlədən Bəkir Çobanzadə, latın əlifbasına keçidi zəruri hesab edirdilər. “Əlifba islahatı dil islahatından öncə gəlməlidir. Çünki yazı dili xalqla elmin arasında bir körpüdür” [1, s. 94].

Bəkir Çobanzadə hesab edirdi ki, ərəb əlifbası Azərbaycan türkcəsinin fonetik xüsusiyyətlərini tam əks etdirmir. Latın qrafikası isə dilin səslərini daha dəqiq ifadə edə bilər. Çobanzadəyə görə, yazı ilə danışmaq arasındakı uyğunsuzluq savadsızlığın və təhsilin zəif inkişafının əsas səbəblərindən biri idi. Bu problemin aradan qaldırılması üçün daha uyğun və fonetik əsaslı əlifba tələb olunurdu. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində isə bu islahat daha sürətlə gündəmə gəldi.

Çobanzadə yeni əlifbanın sadəliyinin və öyrənilməsinin asanlığının təhsilin kütləviləşməsi baxımından xüsusi rol oynayacağını vurğulayırdı. Ərəb qrafikasının mürəkkəbliyi, xüsusilə kənd yerlərində təhsilin inkişafına mane olurdu. Latın qrafikasına keçid isə daha geniş kütlələrin qısa müddətdə savadlanmasını mümkün edə bilərdi.

Çobanzadənin ən maraqlı ideyalarından biri türk xalqları arasında ortaq əlifbanın formalaşdırılması arzusu idi. O, hesab edirdi ki, latın qrafikası əsasında qurulmuş vahid əlifba türkdilli xalqlar arasında mədəni, elmi və iqtisadi əlaqələri möhkəmləndirəcəkdir.

O, eyni zamanda latın qrafikasının təbliğində də fəal olmuşdur. “Latın əlifbası fonetik baxımdan səs sistemimizə daha uyğundur və öyrənilməsi də asandır” [4, s. 156]. Çobanzadənin baxışlarında başqa bir vacib cəhət də var idi: o, latın əlifbası vasitəsilə Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə daha sürətli inteqrasiya edə biləcəyini düşünürdü. Qərb dilləri ilə ünsiyyətin asanlaşması, beynəlxalq elmi əlaqələrin genişlənməsi yeni əlifbanın müsbət tərəfləri kimi göstərilirdi. Çobanzadənin elmi rəhbərliyi ilə hazırlanan latın əsaslı Azərbaycan əlifbası 1929-cu ildə rəsmi şəkildə tətbiq olundu. Bu, Azərbaycan SSR-də savadlılıq səviyyəsinin artmasına ciddi təkan verdi [5, s. 118].

Bəkir Çobanzadə yalnız nəzəri mülahizələr irəli sürməklə kifayətlənmirdi. O, konkret tədbirlərdə – qurultaylarda, konfranslarda fəal iştirak edir, məruzələr oxuyur, məqalələr dərc etdirirdi. Xüsusilə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Bakı Türkoloji Qurultayında onun çıxışları və irəli sürdüyü təkliflər böyük rezonans doğurdu. Qurultayda əsas məqsəd türk xalqları üçün ortaq əlifbanın müəyyənəşdirilməsi idi və burada Çobanzadə latın qrafikasına keçidin vacibliyini elmi arqumentlərlə əsaslandırırdı.

Onun elmi nüfuzu və intellektual bacarığı səbəbindən Çobanzadə yalnız Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında yeni əlifba hərəkatının əsas ideya rəhbərlərindən biri kimi qəbul olunurdu. Çobanzadə sadəcə emosional çağırışlar etmirdi; o, əlifba dəyişikliyinin zəruriliyini konkret elmi arqumentlərlə əsaslandırırdı. O, dilin fonetik strukturunu, yazı sistemlərinin tarixi inkişaf trayektoriyasını nəzərə alaraq, latın qrafikasının Azərbaycan türkcəsi üçün uyğun olduğunu

obyektiv şəkildə sübut etməyə çalışırdı. Bu, onu digər ziyalılardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri idi. Çobanzadənin islahatçılıq fəaliyyəti sırf elita çərçivəsində qalmırdı. O, dil və əlifba məsələsini xalqın kütləvi savadlanması və ümumi maarif səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından vacib hesab edirdi. Bu sosial məsuliyyət hissi onun fəaliyyətinə dərin humanist ruh qatırdı.

Çobanzadə latın əlifbasına keçidi sadəcə Azərbaycan üçün deyil, bütün türk xalqları üçün ortaq bir inkişaf yolu kimi görürdü. Bu, onun strateji düşüncə tərzinin, millətlərarası mədəni əlaqələrin gələcəyini öncədən dərk etməsinin göstəricisi idi. O, fərqləndirici idi ki, ortaq yazı sistemi mədəni, elmi və iqtisadi integrasiyanın vacib şərtlərindən biridir.

Çobanzadə islahatın zəruriliyini elmi əsaslarla müdafiə etsə də, xalqın mövcud psixoloji vəziyyəti və tarixi şüuru məsələsində bəzən idealist yanaşmışdır. Ərəb əlifbası Azərbaycan xalqı üçün yalnız yazı sistemi deyil, həm də dini və mədəni kimliklə sıx bağlı bir simvol idi. Çobanzadə bu bağların qırılmasının doğura biləcəyi psixoloji müqaviməti və sosial zərbələri kifayət qədər dərinlən təhlil etməmişdi.

Əlifbanın dəyişməsi sadəcə yazı işarələrinin dəyişməsi demək deyildi; bütün təhsil sisteminin, mətbuatın, kitabxana fondlarının, hətta gündəlik ünsiyyət vərdislərinin köklü şəkildə dəyişməsinə tələb edirdi. Bu miqyasda bir dəyişiklik üçün lazım olan genişmiqyaslı maarifləndirmə kampaniyası və keçid proqramları isə kifayət qədər planlaşdırılmamışdı. Çobanzadə bu məsələnin çətinliklərini nəzərə alsa da, praktik adaptasiya mexanizmlərinin detallarını təklif etməkdə yetərinə sistemli olmamışdı.

Çobanzadənin əlifba dəyişikliyi təhsilin kütləviləşməsi və savadlılığın artırılması ilə əlaqələndirməsi o qədər uzaqgörən bir yanaşmadır ki, bu gün də dövlət siyasətlərinin prioritet sahəsi olaraq qalır. Savadlı bir cəmiyyətin qurulması üçün yazı sisteminin sadəliyi və öyrənilmə asanlığı həlledici rol oynayır. Azərbaycanda, eləcə də digər türkdilli ölkələrdə təhsilin inkişafında Çobanzadənin ideyalarının ruhunu aydın şəkildə hiss etmək mümkündür.

Çobanzadənin ideyaları mərkəzi hakimiyyət tərəfindən narahatlıqla qarşılanırdı. Onun ümumtürk birliyi və ortaq əlifba ideyaları sovet ideoloqları tərəfindən "pantürkizm" kimi qiymətləndirilirdi. "Əlifba məsələsində pan-türkçülüynün izi aydın görünür. Bu isə milli mərkəzçiliyə ziddir" [2, s. 78]. 1937-ci ildə Bəkir Çobanzadə "xalq düşməni" adı ilə repressiyaya məruz qaldı. Onun həm dilçilik, həm də ideoloji fəaliyyətləri məhv edilməyə çalışıldı. Ən təsirli cəhətlərdən biri odur ki, Bəkir Çobanzadə bütün risklərə baxmayaraq öz elmi mövqeyindən geri çəkilmədi. O, dövrün repressiv atmosferində belə dilin, mədəniyyətin və maarifçiliyin inkişafı uğrunda mübarizə aparmaqdan çəkinmədi.

Bugünkü dövrdə Azərbaycan latın qrafikasına keçmiş olsa da, bu keçidin mahiyyəti Çobanzadənin düşündüyü dərinlikdə aparılmamışdır. Yeni nəsillər arasında yazı normalarına riayət olunmaması, fonetik pozuntular və vizual xaos sübut edir ki, biz hələ də bu sahədə davamlı strategiyadan məhrumuq. "Əlifba dəyişdik, amma yazı mədəniyyətini yeniləmədik. Halbuki, Bəkir Çobanzadə üçün bu, bir bütünlük idi" [3, s. 115].

Bununla belə, müasir dövrdə türkdilli ölkələrin ortaq əlifba məsələsi yenidən müzakirəyə çıxarılır. Qazaxıstanın latına keçməsi, Türkmənistanın keçidi və Türkiyə-Azərbaycan yaxınlaşması göstərir ki, Çobanzadənin xəyal etdiyi ümumtürk yazı birliyi yenidən canlanır.

Bəzən düşünürük: bir insanın bir əlifba məsələsində mövqe tutması nəyi dəyişə bilər? Halbuki Bəkir Çobanzadə kimi insanlar bizə göstərdi ki, bir ideya, bir doğru yol axtarışı – minlərlə insanın taleyini, bir xalqın gələcəyini dəyişə bilər. Düşünürəm ki, Bəkir Çobanzadənin yeni əlifba məsələsində tutduğu mövqe yalnız elmi deyil, əxlaqi və milli bir mövqedir. O, xalqı üçün asan, fonetik, təmiz və milliləşmiş bir yazı sistemi arzulayırdı. Bu gün biz həmin arzunun məhsulundan istifadə etsək də, onun ruhunu hələ tam yaşatmamışıq. "Əlifba, sadəcə yazmaq deyil. O, danışmaq, düşünmək və xatırlamaqdır" [4, s. 160].

Nəticə. Bəkir Çobanzadə yeni əlifba məsələsində göstərdiyi fəaliyyətlə həm türkoloji elmin inkişafına, həm də milli kimlik şüurunun formalaşmasına misilsiz töhfələr vermişdir. Onun elmi arqumentləri, pedaqoji yanaşmaları və ideoloji mübarizəsi sovet mərkəzçiliyi ilə ziddiyyət təşkil etsə də, zaman onun haqlı olduğunu göstərdi. Bu gün onun irsi bizim üçün yalnız tarixi maraq

doğuran bir fakt deyil, həm də çağdaş mədəniyyət siyasətində rəhbər ola biləcək dəyərli bələdçidir. Onun ideyaları müasir informasiya cəmiyyətində ortaq türk əlifbası və terminoloji birlik baxımından da aktuallığını qorumaqdadır.

Bəkir Çobanzadə irsini təhlil edərkən, bir sual qarşısında dayanır: Öz zamanında cəsarətlə irəli atılan bu ideyaların ruhunu bu gün necə yaşada bilərik? Çünki milli kimliyin, dilin və mədəniyyətin qorunması, sadəcə keçmişə sdaqət deyil – həm də gələcəyə məsuliyyət deməkdir. Onun əlifba ilə bağlı fikirləri sadəcə hərf məsələsi deyil, milli yaddaşın taleyidir. Onun ömrü qırıldı, amma ideyaları bu gün yenidən yazılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1) Əliyev R. Azərbaycan əlifbası islahatının tarixi. Bakı: Elm, 2001, s. 90-98.
- 2) İsmayılov C. Yazı islahatlarının ideoloji aspektləri. Bakı: ADU, 2008, s. 75-82.
- 3) Qasımzadə, Ə. Dil və milli kimlik məsələləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, s. 110-117.
- 4) Türkoloji Araşdırmalar – 1. Bakı: BDU, 2015, s. 150-162.
- 5) Zeynalov, S. Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələləri. Bakı: Nurlan, 2012, s. 118-123.

RƏŞİD BƏY ƏFƏNDİYEV VƏ AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

Şəlalə Məmişova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

shalalamamishova@gmail.com

Abstract

Rashid bey Efendiyev and the Azerbaijani alphabet

Rashid bey Efendiyev (1863–1942) was one of the prominent representatives of Azerbaijani enlightenment, a teacher, writer and public figure. He played an important role in carrying out reforms in the field of education and in raising new generations of thinkers. The issue of the alphabet also occupied an important place in his activities. Efendiyev was one of the intellectuals who supported the adoption of the new Azerbaijani alphabet with Latin graphics. He believed that the new alphabet was one of the main tools for the people's literacy, cultural development and acquisition of secular knowledge. According to Efendiyev, the Arabic alphabet created difficulties because it did not fully express the phonetic features of the Azerbaijani language. For this reason, he considered it necessary to switch to the simpler and easier to learn Latin alphabet. His initiatives and ideas in this area were reflected in the press of the time and in his educational writings. As a result, Rashid bey Efendiyev left a significant mark in his educational activities by demonstrating a forward-looking, reformist position on the issue of updating and simplifying the Azerbaijani alphabet.

Keywords: *alphabet and education, pedagogical reforms, national revival, recitation textbooks, modern teaching methodology.*

Giriş. Əlifbanın tədris prosesində rolu olduqca dəyərlidir. Dilin mənimsənilməsi, oxu və yazı bacarıqlarının inkişafında əlifba əhəmiyyətli amildir. Xalqın savadlı yetişməsi, öz doğma dilində müstəqil fikir ifadə etməsi məhz əlifbaya əsaslanır. Əlifba vasitəsilə şagirdlərə əvvəl hərflər tanıtılır, daha sonra səslər izah olunur və onların düzgün tələffüz qaydaları öyrədilir. Bunlarla yanaşı əlifba azyaşlı şagirdlərdə milli ruhu formalaşdırır, onları dilin və yazılı mədəniyyətin qoruyucusuna çevirir. Göründüyü kimi əlifba cəmiyyət həyatının istənilən sahəsinə təsir göstərir. Azərbaycan xalqının yazı tarixinə nəzər salsaq tarixən bir neçə əlifbanın istifadə olunduğunu görürük: Qədim türk əlifbası (Orxon -Yenisey abidələri, Göytürk əlifbası, Uyğur əlifbası VI-X əsrlər), Ərəb əlifbası (IX əsrdən -1929-a qədər), Latın əlifbası (1929-1939), Kiril əlifbası (1939-1991) və yenidən latın əlifbasına qayıdış (1992-ci ildən bu günə kimi).

Əsas hissə. Digərləri ilə müqayisədə ərəb əlifbasından daha uzun müddət istifadə olunub. Buna səbəb ərəb əlifbasında hərflərin çoxluq təşkil etməsi və bu əlifbaya dair materialların zəngin olmasıdır. Lakin ərəb əlifbası yazı zamanı bir sıra çətinliklər yaradırdı. I Bakı Türkolji qurultayda çıxış edən Ə. Baytursunoğlu deyirdi: “Əlifbadan nə tələb olunur? Əlifbadan tələb olunur ki, səsləri yaxşı əks etdirsən və texniki baxımdan rahat olsun” [5, s. 260]. Yazı qaydaları ilə tələffüz arasındakı uyğunsuzluq təlim prosesinə birbaşa təsir edir, təhsilin inkişafını ləngidirdi. Digər cəhətdən ərəb əlifbası olduqca mürəkkəb quruluşa malik idi. Hərflər kontekstə görə bir neçə formada (sözün əvvəlində, ortada, sonunda, sərbəst formada) yazılır, bu səbəbdən şagirdlərdə oxu və yazı bacarıqlarının inkişafı uzun müddət alırdı. Bu haqda bir çox ziyalılarımız fikir səsləndiriblər. Mirzə Fətəli Axundzadə yazırdı: “Bizim əlifbamız o qədər çətinidir ki, əgər biz öz ana dilimizdə savadlanmanın başlanğıc dərəcəsiindən son dərəcəsinə birtəhər çatdıqsa, ərəb dilində, çox kamil olan bəzi alimlərimizdən başqa heç birimiz özümüzü kamil savadlı hesab edə bilmərik” [1, s. 230]. Ərəb əlifbasının yaratdığı çətinliklərə görə xalqın əksəriyyəti oxu və yazı bilmirdi. Buna səbəb ərəb yazı sisteminin Azərbaycan dilinin fonetik sistemə uyğun gəlməməsi idi. Axundovun bu sözləri fikrimizi daha da qüvvətləndirir: “Ərəb dilini öyrənmək, o dildə danışan xalq olmadığımıza görə, başımıza böyük bir bəladır” [1, s. 229].

Ərəb qrafikası təhsilin tərəqqisinə maneə törədir, xalq arasında kütləvi savadsızlığa yol açır. Tədris ocaqlarında türkdilli şagirdlər üçün oxu-yazı prosesini xeyli çətinləşdirirdi. Bu fikri Türyaqulovun sözləri təsdiq edir: “Tədrisin ərəb əlifbasında aparıldığı vilayətlərdən fərqli olaraq onun latın əlifbası əsasında aparıldığı bütün milli məktəblərdə uşaqların öyrədilməsi, həmçinin yaşlılara savad öyrədilməsi daha yüksək templərlə gedir” [5, s. 243-244]. Əlifbanın mədəniyyətə də təsiri böyükdür. Türyaqulov bu haqda da öz fikrini bəyan edir: “Eynilə mədəniyyət sahəsində də ilk növbədə yazı vasitələrini təkmilləşdirmək lazım gəlir. Bizdə bu alət təkmilləşdirilibmi? Müasir texnikanın zirvəsinə yüksəlibmi? Min illər də bundan əvvəl mövcud olmuş alətlər kimi, əlbəttə ki, yox” [5, s. 244].

Mövcud əlifba problemi digər ziyalılarımızı da daim düşündürmüşdür. C. Məmmədquluzadə və onun redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalını xüsusilə vurğulamaq lazımdır: “Bu dövrdə ərəb əlifbasına qarşı onun nöqsanları ilə əlaqədar kütləvi təbliğat işləri başlamışdır ki, bu işin də önündə “mollanəsrəddinçilər” gedirdi” [2, s. 163]. Hərflərin çoxluğu, samitlərin ifadə edilməsi, lakin saitlərin əksər vaxt yazıda göstərilməməsi zəngin sait sisteminə malik Azərbaycan dili üçün ciddi problem idi. Bu problemi XIX əsrdə görkəmli ədib Axundov yazırdı: “Digər tərəfdən, ərəb dilini öyrənməyin bu dilin əhli olmayan bizlər üçün əlifba nöqsanlarından əlavə, başqa xüsusi çətinlikləri də vardır ki, ərəblərin sayəsində qiyamətin gününə qədər bu çətinlikdən xilas olmayacağıq və ələcsizliyimizdən bu çətinlikdən xilas olmaqdan belə gözüümüzü həmişəlik çəkmişik. Bu çətinlik isə ərəb hərflərinin xüsusi imlasından ibarətdir” [1, s. 227].

Ərəb əlifbasının bu kimi qüsurları olsa da N. Gəncəvi, İ. Nəsimi, M. Füzuli kimi şair və yazıçılarımız bu əlifba ilə ədəbiyyatımızın inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş, zəngin ədəbi irs qoymuşlar. Əlifba cəmiyyətin maariflənməsində sadəcə bir alətdir, əgər təməldə maarifçilik yoxdursa, əlifba dəyişsə də nəticə dəyişməz. Müasir dövrdə daha asan və uğurlu hesab edilən latın əlifbasından istifadə edilir, ancaq hamı düzgün yazır və ya danışır mı? Məncə ərəb əlifbasının təkmilləşdirilmiş variantından istifadə olunsaydı həm oxunması asan, həm də mədəni bağlantıları qırılmayan bir yazı sistemi yaratmaq olardı. Məlumdur ki, Quranın dili birbaşa ərəb əlifbası ilə bağlıdır. Hal-hazırda ərəb əlifbasından istifadə edilsəydi, daha çox insan Quranı oxuya bilər, mənəvi və əxlaqi dəyərlərimizə daha yaxın olardı. Avropa ilə inteqrasiya lazımdır, amma mədəni, dini və mənəvi köklərə bağlı qalmaqla inkişaf etmək daha doğru olardı. Çünki əlifba təkcə texniki deyil, həm də ruhani və mədəni bir vasitədir.

Bu problem bütün dövrlərdə öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Xüsusilə də xalqın gələcəyi üçün bir sıra addımlar atılan maarifçilik dövründə bu məsələ daha çox düşünülmüş, vətənpərvər ziyalılarımız tərəfindən xeyli təşəbbüslər göstərilmişdir. Belə ziyalılarımızdan biri də Rəşid bəy Əfəndiyevdir.

XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış, dövrünün qabaqcıl nümayəndəsi R. Əfəndiyev çoxşaxəli fəaliyyəti ilə ədəbiyyatımızın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Əfəndiyevin maarifçi-realist ədəbiyyatının yaranmasında böyük xidməti olmuş, uşaq ədəbiyyatının banisi kimi tanınmışdır. Onun yaradıcılığı əlifba sahəsindən də yan keçməmişdi. Cəhalətin hökm sürdüyü cəmiyyətin gələcəyi onu daim narahat etmiş, əsərlərində məktəbin, təhsilin önəmini vurğulamışdır:

Məktəb sənə nicat yolun göstərər,
Həyat yolun, məmat yolun göstərər.
Məktəb sənə qanmadığını qandırar,
Cəhalətin cəbhəsini yandırar [3, s. 39].

Bu nümunədən də gördüyümüz kimi Əfəndiyevə görə yeganə nicat yolu məktəbdir. Avamlığın, cahilliyin qarşısını alan yeganə sədd məktəbdir. Lakin həmin dövrdəki məktəb, tədris həqiqətənmi nicat yolu idi? Bu bir qədər şübhə altında idi.

Rəşid bəy Əfəndiyev mövcud əlifbanın nöqsanlarını aradan qaldırmağın zərurətini anlamışdır. Pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan, uşaq psixologiyasını çox yaxşı bilən Əfəndiyev məktəblərin ana dilli dərsləyə ehtiyacı olduğunu dərk etmişdi. Ana dilli dərsləklərin olmaması və müasir üsullu dünyəvi məktəblərin mədrəsə tipli dini ocaqlarla əvəz olunması vəziyyəti dəyişmirdi. Ərəb əlifbasının nöqsanları təmizlənmədən tədrisdə yüksək nəticə əldə etmək mümkün deyildi. Xalqı bu

bələdan xilas etmək üçün Əfəndiyev ilk ana dilli dərsliklər sayılan “Uşaq bağçası” və “Bəsirət-ül-ətfal” dərsliklərini nəşr edir. Bu dərsliklər yalnız tərbiyəvi əhəmiyyəti baxımından deyil, həmçinin əlifbanın təqdim forması və yazı qaydalarının sadələşdirilməsi cəhətdən də əhəmiyyətlidir.

Dərslikdə əlifbanın tədrisi sadədən mürəkkəbə prinsipinə söykənirdi. Hərfləri şagirdlərin rahatlıqla öyrənəcəyi və yadda saxlaya biləcəkləri şəkildə təqdim edirdi. Hər bir hərfin tədrisini şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun sadə məişət sözləri yaxud əşyaların təsviri ilə təşkil edirdi. Sözlərin düzgün yazılışı ilə deyilişini əyani olaraq fərqləndirirdi. Dərslikdə ikinci əsas cəhət sait səslər açıq və dəqiq formada qrafiki işarə ilə göstərilirdi. Ərəb qrafikasında olan uzun və qısa saitlər yazıda öz əksini tapmırdı. Dərslikdə saitlərin aydın yazılışı həm mətnin məzmununu düzgün qavramağa kömək edir, həm də şagirdlərin tələffüz zamanı edə biləcək səhvləri minimuma endirirdi. Üçüncü müsbət cəhət tədrisin ardıcılıq prinsipinin gözlənilməsidir. Əvvəl tək hərflər, sonra sadə hecalar, səslərin sayı artdıqca isə onlara uyğun nümunələrin miqdarı artaraq qısa söz və kiçik cümlələr verilir. Bu, hərfləri öyrəndikdən sonra oxu bacarığını sürətləndirirdi. Bütün hərflər öyrədildikdən sonra isə şagirdlər müstəqil şəkildə mətnləri oxuyur və tapşırıqları yerinə yetirirdi.

Məlum olduğu kimi XIX əsrdən etibarən bir çox ziyahlarımız əlifba islahatı etmişlər. Lakin Rəşid bəy Əfəndiyevin bu sahədəki fəaliyyəti digərlərindən xeyli fərqlənirdi. Bildiyimiz kimi əlifba islahatının ilk təşəbbüskarı Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur. O, yeni əlifba layihəsi tərtib etmiş, uzun müddət uğursuzluqlara baxmayaraq ruhdan düşmədən çalışmışdır. Mahmud bəy Mahmudbəyov əlifba və qiraət kitablarında yeni üsullar tətbiq etsə də, Əfəndiyevin dərsliklərində müşahidə etdiyimiz ardıcılıq, fonetik uyğunluq burda zəif idi. A.Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyini R.Əfəndiyev nəzərdən keçirərək müsbət və mənfi cəhətləri müəyyən etmişdir: “A.Çernyayevski ərəb əlifbasını, onun bütün mürəkkəb xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənə bilmədiyindən, “Vətən dili” kitabının tərtibində bəzi səhvlərə yol vermişdir. Mollalar Çernyayevskiye öyrətmişdilər ki, ərəb əlifbasında hərflərin hər birinin dörd yazılış şəkli var (biri sözün əvvəlində yazılan, biri ortada yazılan, biri başqa hərflə bağlı, biri də müstəqil olan). A.O.Çernyayevski də ərəb əlifbasında 32 hərfin hər birinin dörd şəkli olduğunu nəzərə alıb, kitabında $32 \times 4 = 128$ dərs-oxu üçün mətn düzəltmişdir. Bu səbəbdən Çernyayevskinin “Vətən dili” kitabı ilə dərs aparan müəllim məcbur idi ki, yalnız əlifbanı öyrətmək üçün şagirdləri azı altı ay məşğul etsin” [4, s. 452]. Əfəndiyev isə dərslikdən 8 ərəb hərfini ataraq 24 hərfin hər birinə aid 24 mətn hazırlamışdır. Buna görə də “Uşaq bağçası” kitabı vasitəsilə şagirdlər 1 aya əlifbanı mükəmməl öyrənirdilər. Rəşid bəy Əfəndiyevin tərtib etdiyi dərsliklər həmin dövrdə əlifbanın və yazı sisteminin sadələşdirilməsi baxımından mühüm praktiki xidmət idi.

Nəticə. Ərəb əlifbasının sadə formaya salınması şagirdlərin ərəb hərflərini daha rahat yazmasını və yazılmış mətnlərin asan qavranılmasını təmin edirdi. Bu isə geniş kütlələrin təhsil almasına şərait yaradırdı. Mətbuat və ədəbiyyatın inkişafı da əlifba islahatından asılı idi. Nəşr olunan qəzetlərin, jurnalların, kitabların sayı əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli artdı. İqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, ticarət və sənaye sahəsində olan sənədlərin sürətlə hazırlanması birbaşa əlifba ilə əlaqəli idi. Yeni dərsliklər yazılır, müəllimlər üçün təlim-tərbiyə işləri asanlaşırdı. Əfəndiyev yeni üsulların tətbiq edildiyi məktəblər açaraq xalqı üçün savadlı, sağlam nəsil yetişdirirdi.

Rəşid bəy Əfəndiyevin dərsliklərində əlifbanın tədrisində tətbiq etdiyi metodlar müasir dövrümüzə üst-üstə düşür. Hərfləri öyrətmə metodu, saitlərin aydın yazıya alınması, tədrisdə ardıcılıq prinsipinin gözlənilməsi və mətnlərin şagirdlər tərəfindən rahat anlaşılması tədrisi asanlaşdırırdı. Maarifçi ziyamız həm ərəb əlifbasını asan formaya salmış, həm də tədris prosesini metodik cəhətdən düzgün təşkil etmişdir. Əfəndiyevin bu fəaliyyəti təkcə keçmişin problemi deyil, yazı qaydalarının öyrədilməsi və fonetik uyğunluq məsələlərinin daim aktuallığını göstərir. Müasir tədris metodikasında əyanilik və sistemli yanaşma əsas prinsiplərdir ki, bütün bunlar R.Əfəndiyevin dərsliklərində illər öncə tətbiq olunmuşdur. Buna görə də onun xidmətləri yalnız həmin dövr üçün deyil, həm də müasir tədris prosesində metodoloji cəhətdən mükəmməl nümunədir. Hətta deyə bilərik ki, hal-hazırda azyaşlı şagirdlər üçün tərtib olunan dərsliklər məhz Əfəndiyevin kitablarından ilham almalıdır.

1. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 376 s.
2. Bayramov R. Bəkir Çobanzadə və Birinci Türkoloji Qurultay (Əlifba məsələsnə tarixi baxış) // Türkoloji araşdırmalar-1. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 266 s.
3. Əfəndiyev R. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 120 s.
4. İbrahimov S. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Füyuzat, 2024, 604 s.
5. Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı. Bakı: Çinar, 2006, 570 s.

Rəyçi: dos. Ə.Cavadov

NEOLOGİZMLƏRİN TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Lalə İsmayılova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti
lalevuqar0320@gmail.com

Abstract

Difficulties in Teaching Neologisms

This article is dedicated to the topic of teaching neologisms in the Azerbaijani language. The dynamic development of the language and the rapid changes of the information society necessitate the creation of new lexical units. The article analyzes the main difficulties encountered during the teaching of neologisms, as well as modern pedagogical approaches and methods applied in this field. It also examines the role of psychological factors in students' assimilation of new words and emphasizes the importance of using multimedia tools, word games, and contextual learning for effective teaching. Research shows that properly structured methodology in teaching neologisms positively influences students' analytical thinking and communication skills.

Keywords: *Neologisms, Azerbaijani language, language teaching, modern methods, psychological factors, student engagement.*

Giriş. Leksika bölməsi dilin ən canlı, daim inkişafda olan sahəsidir. Bu bölmənin öyrədilməsi təlim prosesində xüsusi yanaşma və metodoloji biliklər tələb edir. Azərbaycan dili öz köklü tarixi, zəngin lüğət tərkibi və dinamik inkişafı ilə seçilir. Zaman keçdikcə dilin leksik tərkibində yeni sözlər meydana gəlir, köhnə sözlər isə ya tamamilə yox olur, ya da mənə dəyişikliklərinə uğrayır. Neologizmlər – yəni yeni yaranmış sözlər, əsasən, ictimai, siyasi, texnoloji yeniliklərə cavab olaraq meydana gəlir. Şagirdlərin neologizmlərin hansı yollarla formalaşdığını bilməsi, onların bu sözləri daha dərinlən və aydın şəkildə mənimsəməsinə şərait yaradır. Neologizmləri mənşəyinə görə əsasən dörd əsas kateqoriyaya ayırmaq olar:

1. Kosmosun fəthi ilə əlaqədar meydana gələn leksik vahidlər.
2. Müəyyən tarixi dövrlərlə bağlı olaraq dilə daxil olan yeni sözlər.
3. Elmi-texniki tərəqqi nəticəsində meydana çıxan termin və ifadələr.
4. Sosial-siyasi dəyişikliklər fonunda yaranan və gündəlik danışqda yer alan yeni sözlər.

İnformasiya cəmiyyətinin sürətli inkişafı, texnologiyaların həyatımıza daxil olması yeni anlayış və hadisələri ifadə etmək üçün yeni sözlərin yaranmasını qaçılmaz edir. Leksika bəhsinin tədrisi zamanı bu yeniləşmələri izləmək və şagirdlərə düzgün təqdim etmək olduqca vacib məsələyə çevrilmişdir.

Neologizmlərin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər

Neologizmlərin tədrisində bir sıra problemlər ortaya çıxır. Birinci çətinlik yeni sözlərin tez-tez dəyişməsi və istifadə tezliyinin sabit olmaması ilə bağlıdır. Bu da tədris materialının tez qocalmasına səbəb olur. Eyni zamanda, şagirdlərin yeni anlayışları qavrama sürətləri fərqli olduğu üçün neologizmləri bütün sinif üzvləri üzrə effektiv tədris etmək çətin ola bilər. Ən əsas çətinlik ondan ibarətdir ki, yeni sözlər hələ cəmiyyət tərəfindən tam qəbul edilmədiyindən, onların mənası və işlənmə sahəsi haqqında məlumatlar az olur. Bundan başqa, bəzi neologizmlər xarici dillərdən birbaşa götürüldüyü üçün tələffüz və yazılış baxımından çətinlik yaradır. Digər bir mühüm problem yeni sözlərin semantik sahəsinin aydın olmamasıdır. Şagird yeni sözün istifadə kontekstini dəqiq anlamadıqda onu düzgün istifadə etməkdə çətinlik çəkə bilər.

Müəllimlər, xüsusən də orta məktəb pilləsində, yeni sözlərin şagirdlər tərəfindən doğru başa düşülməsində çətinlik çəkir. Şagirdlər üçün bu sözlərin abstrakt səciyyə daşması, onlara praktik nümunələrin az verilməsi marağın azalmasına və öyrənmə prosesinin zəifləməsinə səbəb olur. "Dildə yeni sözün neologizm hesab edilməsinin əsas meyarı onun daxil olduğu dövrdəki işlək sözlərdən fərqlənməsi, təzəlik əlamətini saxlaması, yenilik çalarlığını əks etdirən üslubi

keyfiyyətini mühafizə etməsidir” [2, s. 255]. Bu sitata əsasən deyə bilərik ki, neologizm olmaq sabit yox, zamanla dəyişən bir xüsusiyyətdir və söz dilə tam oturduqda artıq yeni sayılır.

“Neologizmlərin tədrisi köhnəlmiş sözlər və terminlərlə əlaqədə qurulmalıdır. Neologizmlərlə terminlər arasında ciddi sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Əslində, yeni sözlər dilimizə müəyyən elmi kəşfin, siyasi platformanın, nöqteyi-nəzərin ifadəçisi kimi daxil olur. Demokratiya, referendum, kurikulum kimi sözlər özlüyündə ümumişləklilik, neologizm və termin ünsürlərini də daşıyır” [3, s. 186]. Bu sitatdan da göründüyü kimi, müəllim diqqətli davranmalı, terminləri tədris edərkən müqayisə üsulundan istifadə etsə daha səmərəli nəticə əldə etmiş olar. “Bəzən dildə olan bir çox əcnəbi sözləri dilin öz materialı əsasında düzəldilmiş, düşünüldükdən tapılmış sözlərlə əvəz etmə də yeni sözlər yaranmasına səbəb olur. Məsələn, soyad -fəmiyyə, olay – hadisə, güvənc – fəxr etmə və s. Belə sözləri dildə yaratmağın müsbət və nöqsan cəhəti vardır. Yaxşı cəhət ondan ibarətdir ki, dil doğmalaşır, öz soy kökünə daha möhkəm bağlanır. Çatışmayan cəhəti odur ki, xalq illərdən bəri adət etdiyi sözü unuda bilmir” [1, s. 256]. Buradan belə nəticə çıxara bilərik ki, dilin öz imkanları hesabına yeni söz yaratmaq əcnəbi dildən olduğu kimi alıb istifadə etməkdən daha məqbul hesab edilir.

Neologizmlərin tədrisində müasir yanaşmalar

Müasir pedaqogika tələb edir ki, şagirdlərə biliklər passiv şəkildə deyil, aktiv fəaliyyət vasitəsilə aşılmalıdır. Bu baxımdan, neologizmlərin tədrisində aşağıdakı metodlardan istifadə faydalıdır:

Multimedia vasitələri: İnternet resurslarından, video çarxlar və təqdimatlardan istifadə etməklə şagirdlərə yeni sözlərin işləndiyi real kontekstlər göstərilə bilər. Məsələn: “Elektron hökumət”, “onlayn platforma”, “sosial media”, “bloqer” kimi neologizmlərin işləndiyi qısa video göstərilərək onların mənası və istifadəsi izah edilə bilər.

Söz oyunları: Yeni sözlərə aid tapmacalar, söz tapmacaları, söz yaradıcılığı oyunları şagirdlərin marağını artırır və onları yeni anlayışları daha tez mənimsəməyə sövq edir. Məsələn: Şagirdlərə “selfi”, “trend”, “reyting” kimi sözlər verilib bu sözlərlə cümlə qurmaq və ya hekayə yazmaq tapşırılır.

Diskussiya və debatlar Yeni sözlərin istifadə olunduğu aktual mövzularda diskussiyalar şagirdlərin analitik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və yeni sözlərin istifadəsinə stimül yaradar. Məsələn: “Sosial şəbəkələr cəmiyyətə faydalıdır, yoxsa zərərli?” mövzusunda debat təşkil olunaraq “like”, “feyk xəbər”, “influencer” kimi neologizmlərin istifadəsi təşviq olunur.

Layihə işi: Şagirdlərə yeni yaranmış sözləri toplamaq, onların istifadə sahələrini müəyyən etmək və təqdimat hazırlamaq tapşırıla bilər. Məsələn: “Texnoloji neologizmlər” mövzusunda qrup işi aparılır – “zoomlaşdırmaq”, “çatlaşmaq”, “onlayn dərs” kimi sözlər araşdırılır və slaydla təqdim olunur.

Kontekstual tədris: Yeni sözlər müəyyən mətn parçalarında verilir, şagirdlərdən həmin sözlərin məna və işlənmə yerini tapmaq istənilir. Məsələn: Məqalədə “dijital bacarıqların inkişafı müasir təhsil üçün vacibdir” cümləsində “dijital” sözünün kontekstdə izahı tələb olunur.

Müqayisəli təhlil: Şagirdlərə klassik və müasir mətnlər verilir, burada istifadə olunan leksik vahidlər müqayisə edilir. Məsələn: Nizami Gəncəvinin mətnlərindəki arxaik sözlərlə müasir xəbərlərdəki “sinerji”, “proaktiv”, “startap” kimi sözlər müqayisə olunur.

Leksik oyunları Yeni sözlərlə əlaqədar oyunlar təlim prosesinə dinamizm qatır və şagirdlərin motivasiyasını artırır. Məsələn: “Söz tap” oyunu – müəllim yeni sözün izahını deyir, şagirdlər isə uyğun neologizmi tapırlar: “Mobil tətbiqlər vasitəsilə təhsil almağa nə deyilir?” – cavab: “distant təhsil”.

Yeni sözlərin tədrisində psixoloji amillər

Neologizmlərin tədrisində psixoloji amillərin nəzərə alınması zəruridir. Şagirdlərin yeni sözlərə münasibəti fərqli ola bilər: bəziləri bu sözləri maraq və həvəslə qəbul edərkən, digərləri tərəddüd edir və hətta bəzən bu sözləri lüzumsuz hesab edirlər. Bu məqamda müəllimin rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir. Müəllim, yeni sözlərin yaranma səbəblərini izah etməklə yanaşı, onların dilin zənginləşməsində, yeni anlayışların və mürəkkəb hadisələrin daha dəqiq ifadəsində oynadığı rolu izah etməlidir. Eyni zamanda, bu sözlərin gündəlik ünsiyyətdə istifadəsinin şagirdlərə daha

geniş ifadə imkanları yaratdığını vurğulamalıdır. Psixoloji rahatlığın təmin olunması üçün müəllim, yeni sözlərin tətbiqini mərhələli şəkildə həyata keçirməli, şagirdlərə onları tətbiq etməyə yönəlik pozitiv psixoloji mühit formalaşdırmalıdır. Beləliklə, yeni sözlərin mənimsənilməsi yalnız dil bacarığı deyil, həm də psixoloji hazırlıq tələb edən proses kimi dəyərləndirilməlidir.

Nəticə. Müasir dövrdə dilin dinamik inkişafı, xüsusilə yeni sözlərin – neologizmlərin meydana gəlməsi, onların tədrisində yanaşmaların da yenilənməsini zəruri edir. Leksika bölməsinin öyrənilməsi zamanı yalnız klassik metodlarla kifayətlənmək mümkün deyil. Şagirdlərin maraq dairəsini genişləndirmək, onları aktiv öyrənməyə sövq etmək üçün vizual materiallardan istifadə, interaktiv üsulların tətbiqi, rəqəmsal resurslara əsaslanmaq, kontekstual yanaşmanı önə çəkmək vacibdir. Bu metodlar şagirdlərin dilə yanaşmasını dəyişdirir, onların söz ehtiyatını zənginləşdirir və yeni sözləri düzgün mənimsəmələrinə şərait yaradır. Tədris prosesində yaradıcı yanaşmaların artırılması və müasir tendensiyalara uyğunlaşmaq həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin uğurunu təmin edir. Neologizmlərin tədrisi müasir dil təliminin vacib sahələrindən biridir. Dil daim dəyişir və bu dəyişiklikləri öyrənmək, onlara uyğunlaşmaq hər bir dil daşıyıcısının, xüsusən də dil öyrənən şagirdlərin borcudur. Neologizmlərin tədrisi zamanı çətinliklər qaçınılmazdır, lakin müasir metodlardan istifadə etməklə bu prosesi daha effektiv və maraqlı hala gətirmək mümkün olur. Müəllim yeni yaranan leksik vahidləri şagirdlərin başa düşməsinə asanlaşdırmaq üçün kreativ yanaşmalara üstünlük verməlidir. Müasir tədris metodlarından istifadə etməklə müəllimlər şagirdlərin yeni sözləri daha asan qavramasına və onları düzgün istifadə etməsinə kömək edə bilərlər. Neologizmlərin tədrisi yalnız bilik vermək deyil, həm də şagirdlərdə analitik düşünmə bacarığını formalaşdırmaq üçün mühüm vasitədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Gənclik, 2015, 572 s.
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Imak, 2019, 464 s.
3. Bəliyev H.B., Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 380 s.

Rəyçi: dos. Rəhilə Quliyeva

VURĞUNUN TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Fatimə Süleymanlı

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

fatimesuleymanli276@gmail.com

Abstract

Challenges in Teaching Word Stress

The study of phonetics is one of the fundamental branches of linguistics, as it examines the characteristics, formation, and function of speech sounds. In Azerbaijani language education, teaching phonetics — and especially stress (accentuation) — plays a critical role in the development of correct pronunciation and communication skills. However, recent changes in school curricula have led to the partial removal or diminished emphasis on stress, causing challenges in the acquisition of accurate language structures. This article discusses the importance of teaching stress, highlights the obstacles encountered during its instruction, and emphasizes the need for a comprehensive and systematic approach in phonetic education to ensure proper linguistic competence among students.

Keywords: *phonetics, correct pronunciation, accent, teaching.*

Giriş: Fonetika dilçiliyin fundamental sahələrindən biridir. Bu sahə danışq səslərinin spesifik xüsusiyyətlərini və onların fizioloji xarakteristikalarını öyrənir. Fonetik qanunların və hadisələrin mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsi dilin səs sisteminin elmi cəhətdən dərk edilməsinə xidmət edir. Danışq zamanı tələffüz etdiyimiz səslər “danışq səsləri” adlandırılır. “Fonetikanın əsas tədqiqat obyektı olan danışq səsləri adi akustik səs deyil, bu səslər ünsiyyət vasitəsi olan dilin varlığını təşkil edir” [1, s. 164]. Beləliklə, fonetika yalnız eşidilən səsləri deyil, məhz nitqə məxsus danışq səslərini öyrənir. Ə.Dəmirçizadənin fikri ilə çatdırsaq, “Danışq səsləri, yaxud fonetikanın tədqiq obyektı olan səslər, ictimai ünsiyyətin ən kəskin silahı olan dilə məxsusdur və dilin maddi qabığıdır” [3, s. 29]. Orta məktəb dərslərində Azərbaycan dili fənnindən fonetika bölməsinin tədrisi çox əhəmiyyətlidir. Çünki dil qaydalarının mənimsənilməsi fonetikanın öyrənilməsi ilə başlanır. Şagirdlər ibtidai siniflərdən başlayaraq fonetika haqqında ilkin məlumat əldə edir, lakin sistemli və dərin biliklərə əsasən V sinifdən başlayaraq qazanırlar. Fonetik təlimin ayrılmaz bir hissəsi olan vurğunun düzgün tədrisi isə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əsas hissə. Azərbaycan dili dərslərində tədris olunmalı mühüm mövzulardan biri də vurğudur. Çünki şagirdlər sözlərin düzgün orfoepik səslənməsini məhz vurğu vasitəsilə öyrənirlər. “Sözdəki hecalardan və cümlədəki sözlərdən birinin başqalarına nisbətən ucadan (qüvvətli) deyilməsi vurğu adlanır” [7, s. 104]. Vurğu sözlərin və cümlələrin düzgün anlaşılmasında son dərəcə əhəmiyyətlidir. Vurğunun düzgün tədrisi dil bacarıqlarının formalaşmasında və inkişafında mühüm yer tutur. Şagirdlərin nitqinin ifadəliliyi və aydınlığı, həmçinin ünsiyyət keyfiyyəti, vurğunun düzgün istifadəsindən asılıdır. Fonetik təlimin vacib istiqamətlərindən biri kimi vurğunun düzgün öyrədilməsi şagirdlərin düzgün tələffüz bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təəssüf ki, son illərdə dərsləklərdə vurğu məsələsinə kifayət qədər yer verilməməsi bu sahədə müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Vurğunun tədrisində qarşıya çıxan əsas çətinliklər aşağıdakılardır:

1. Söz daxilində hecalardan hansı üzərində vurğunun yerləşdirilməsinin müəyyənəşdirilməsində çətinlik;
2. Cümlə vurğusunun düzgün seçilməməsi;
3. Dialekt və şivə xüsusiyyətlərinin təsiri ilə düzgün vurğunun pozulması.

Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün:

1. Şagirdlərə heca və vurğu anlayışları sistemli şəkildə izah edilməli;
2. Orfoepiya normaları əsasında tədris aparılmalı;

3. Praktiki məşğələlər və dinləmə tapşırıqları vasitəsilə vurğunun düzgün istifadəsi formalaşdırılmalıdır.

Nitq axınındakı müxtəlif fonetik boyaların məqamından, istiqamətindən, məqsəd və şəraitindən asılı olaraq dünya dillərində vurğunun müxtəlif növləri yaranır.

“Dünya dillərində vurğunun bu növləri mövcuddur: melodik vurğu, tonik vurğu, xromatik vurğu terminləri ilə də adlandırılan musiqili vurğu; musiqili nəfəsli vurğu, təktonlu vurğu, çoxtonlu vurğu, kvantitativ, uzunluq vurğuları terminləri ilə də adlandırılan kəmiyyət vurğusu, ağır vurğu, yüksələn, enən vurğular, cützirvəli vurğu və i.a” [8, s. 54]. Orta məktəb dərsliklərində isə vurğunun əsas 3 növü tədris olunur: 1) heca vurğusu, 2) məntiqi vurğu, 3) həyəcanlı vurğu.

A) Heca vurğusunun tədrisi

Digər vurğu növlərinə nisbətən daha geniş tədris olunan heca vurğusudur. “Sözdəki hecalardan birinin digərinə nisbətən qüvvətli tələffüz edilməsinə heca vurğusu deyilir” [7, s. 105]. Sözdə vurğunun tutduğu yer fərqlidir. Müxtəlif dillərdə vurğu sözün əvvəlinə, ortasına və sonuna düşə bilər.

Türk dillər ailəsinə aid olan dillərdə, o cümlədən, Azərbaycan dilində vurğunun yeri sabitdir və sonuncu hecanın sait səsi üzərinə düşür. Bunu aşağıdakı nümunələrdə görmək mümkündür: *kita'b* , *dəftə'r*, *qələ'm* və s. Vurğunun yeri sabit qalsa da başqa şəkilçi artırıldıqda vurğu həmin şəkilçinin üzərinə düşür: *yazı-yazıçı*, *dağ-dağlıq*, *yaz-yazlıq* və s. Deməli vurğu sözə aid fonetik qayda olsa da, şəkilçiləri də özünə təhkim edə bilər. “Kitab” sözündə vurğu ikinci hecaya(tab) düşürsə, ona -*lar*² şəkilçisi artırıldıqdan sonra isə vurğunun yeri sona doğru hərəkət edərək dəyişir. Daha sonra -*a*² yönük hal şəkilçisi artırıldıqda da vurğu ən sonuncu heca üzərinə düşür. Aşağıdakı nümunədə bunu daha aydın görmək mümkündür: *kita'b* -*kitabla'r*-*kitablara'*.

Azərbaycan dilində vurğunun yeri sabit qalsa da, müəllim mətn üzrə iş zamanı istisna halları göstərməli və vurğu qəbul etməyən şəkilçilər haqqında da şagirdləri müəyyən qədər məlumatlandırmalıdır. Vurğu ilə bağlı olan aşağıdakı istisna hallar şagirdlərin diqqətinə çatdırılsa, vurğunun yerinin tapılmasında yaranan çətinlik aradan qaldırılmış olar:

1. Alınma sözlərdə vurğu əsasən əvvəlki hecalara düşməsi: *kompleks*, *şahmat*, *dizel*, *plazma*, *Afrika* və s.

İstisna: *monoloq*, *dialog*, *esse*, *məktub* və s. sözlər isə alınma olmasına baxmayaraq vurğu sonuncu hecanın üzərinə düşür və s.

2. Bəzi mürəkkəb sözlərin vurğusunun əvvələ düşməsi: *nö'vbəböv*, *rə'ngbəreng* və s.

3. *M, p, r, s* samitlərinin köməyi ilə yaranan çoxaltma dərəcəli sözlərdə vurğunun əvvəlki hecanın üzərinə düşməsi: *gö'mgöy*, *sa'psarı*, *a'ğappaq* və s.

4. Vurğu qəbul etməyən şəkilçiləri bilmələri:

1) Adlara əlavə edilən xəbər şəkilçiləri: -*am*; -*əm*; -*alı*; -*əli*; -*yam*; -*yəm*.

2) Sual şəkilçisi: -*mı*; -*mi*;- *mu*; -*mü*.

3) Zaman şəkilçilərindən sonra gələn fəlin şərt şəkilçisi: -*sa*; -*sə*.

4) Xəbər şəkilçiləri: -*dır*; -*dir*; -*dur*; -*dür*.

5) İnkər şəkilçisi: -*ma*; -*mə*.

6) Sual şəkilçisi: -*mı*; -*mi*;- *mu*; -*mü*.və s.

Vurğu ilə bağlı yuxarıdakı sadalanan xüsusiyyətlər şagirdlər tərəfindən öyrənildikdən sonra onlarda vurğu haqqında aydın təsəvvür yaranır.

Heca vurğusunun tədrisi zamanı müəllim müxtəlif təlim metodlarından istifadə etməlidir. “Müəllimin müasir təlim texnologiyalarından yerində və düzgün istifadəsi şagirdlərdə danışq səsləri və onların meydana gəlməsi haqqında geniş təsəvvür yaradır, fonetikanın düzgün oxu qaydalarına yiyələnməsində nə kimi mühüm rol oynadığını və əhəmiyyətini başa salır” [2, s. 59]. Və nəticədə şagirdlər təlimə prosesində çox fəal iştirak edirlər. “Sınıfdə tətbiq edilə bilən interaktiv təlim metodlarına beyin həmləsi, təqdimat, rollu oyunlar, şaxələndirmə, BİBO, insert, Venn diaqramı, kublaşdırma, diskussiya, karusel, debat, ziqzaq, dəyirmi masa və digər metodlar daxildir” [2, s. 59]. Vurğunun tədrisi prosesində bu metodlardan Venn diaqramı və BİBO daha səmərəli nəticə verə bilər. Məsələn, müəllim Venn diaqramının bir tərəfinə “*al-ma*”, digər tərəfinə isə “*a'l*-

ma” sözlərini yazır. Daha sonra isə şagirdlərdən bu iki sözü vurğusuna görə necə fərqləndirdiklərini izah etmələrini istənilir. Bu üsul sayəsində şagirdlər vurğunun yerinin dəyişməsi ilə sözlərin mənasının da dəyişə biləcəyini praktiki şəkildə qavrayırlar. Bundan əlavə, müəllim təlim prosesində BİBÖ metodundan da istifadə edə bilər. Dərsin əvvəlində birinci (“Bilirəm”) xanaya şagirdlər vurğu haqqında artıq bildikləri məlumatları yazırlar. İkinci (“Bilmək istəyirəm”) xanada isə vurğu ilə bağlı bilmək istədikləri məqamları qeyd edirlər. Dərsin sonunda isə üçüncü (“Öyrəndim”) xanaya vurğu haqqında əldə etdikləri yeni bilikləri yazaraq öyrənmə proseslərini yekunlaşdırırlar. Bu metod şagirdlərin vurğu ilə bağlı suallarına cavab tapmasına və mövzunu daha dərinlən mənimsəməsinə kömək edir. Vurğunun tədrisində oxu mətnləri və dialoqlar üzərində işləmək də faydalıdır. Şagirdlər real kontekstlərdə vurğunu hiss etməyi və düzgün tətbiq etməyi öyrənirlər. Mətnlər üzərində işləyərkən onlara sözlərin və cümlələrin vurğusunu müəyyən etmə tapşırıqları verilə bilər. Bu, həm onların qavrama bacarığını, həm də təhlil etmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Hər mövzu üzrə bir-iki dialoq, qısa hekayə və ya şeir seçilərək vurğunun necə dəyişdiyi nümayiş etdirilə bilər. Bundan əlavə, müəllim vurğu mövzusunun ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiya edərək daha maraqlı və təsirli dərslər qura bilər. Məsələn, Əhməd Cavadın “Azərbaycan, Azərbaycan!” şeirində vurğunun necə ifadə edildiyini şagirdlərə göstərmək olar. Məsələn: Əhməd Cavadın “Azərbaycan Azərbaycan!”. ”Dağlarının başı qarlı, Sənəsi yaşıl ormanlı, Dərələrin şirin barlı, Azərbaycan Azərbaycan!” [4, s. 44].

B) Məntiqi vurğunun tədrisi

Sözlərin tərkibindəki hecalar vurğuya görə fərqləndiyi kimi, cümləni də təşkil edən hər hansısa bir sözlər digər sözlərə nisbətən fərqlənir. “Cümlə tərkibindəki sözlərdən birinin mənasını qüvvətləndirmək məqsədilə ucadan və yüksək tələffüz olan ton məntiqi vurğu adlanır” [8, s. 32]. Cümlədə məntiqi vurğunu ilə tələffüz olunan söz “vurğulu söz” adlanır. Bir cümlədə məntiqi vurğuların yerini dəyişdirməklə mənanı da dəyişdirmək mümkündür. Orta məktəblərdə şagirdlərə məntiqi vurğu ilə bağlı da müəyyən məlumat verilməlidir. Bəzən müəllimlər sadəcə heca vurğusu haqqında məlumat verməklə kifayətlənirlər, məntiqi vurğudan isə söz açmırlar. Bunu bilməyən şagird danışarkən vurğulamaq istədiyi sözə diqqət çəkə bilməyəcək. Çünki məntiqi vurğu bir başa nitqimizə də təsir göstərir. Məsələn; Almaz İldırımın “Əsir Azərbaycan” şeirinin bir bəndinə diqqət yetirək. “Könlümə tək Kəbə etdim səni mən, Sənsiz neynim qürbət əldə günü mən? Sənsiz neynim Allahı mən, dini mən? Azərbaycan mənim tacım, taxtım oy...Oyanmazmı kor olası baxtım oy?!” [5, s. 33]. Bu şeir parçasındakı sözləri eyni vurğu, eyni tonla demək şeirin bütün bədiiliyini söndürür və şeir öz ifadəliliyini itirir. Çünki mən kəlməsi təkrar olunduğu üçün özündən əvvəl gələn söz məntiqi vurğu ilə deyilməlidir. Və nəticədə məna dinləyiciyə daha aydın olur, həmin misranın bədiiliyi daha da artır və eşidənin qəlbinə toxunur. Əks təqdirdə bu şeir parçası öz bədiiliyini itirir və adi söz yığınınə çevrilir.

Orta məktəbdə müəllim məntiqi vurğunu yuxarıda göstərdiyimiz kimi hər hansısa bir şeir parçasının üzərində həmin sözlərin altından xətt çəkərək izah edə bilər. Başqa cür üsulla isə sadə bir cümlədəki sözlərdən birini digərindən daha uca tələffüz edir. Məsələn, Sevinc kəndə getdi, Sevinc kəndə getdi, Sevinc kəndə getdi. Birinci cümlədə kəndə başqası yox, məhz Sevinc getmişdir. İkincidə Sevinc başqa yerə deyil, məhz kəndə getdiyi və sonuncu cümlədə isə onun məhz hərəkət etdiyi, getdiyi anlayışı yaramışdır. Məntiqi vurğunu tapmağın ən sadə üsullarından biri isə xəbərin yanında diqqət yetirməkdir. Müəllimlər məntiqi vurğunu tapmaqda çətinlik çəkən şagirdlərə bu cür sadə izah verə bilər. Məsələn, 1. Mən səni dünən gördüm, 2. Dünən səni mən gördüm, 3. Dünən mən səni gördüm. Bu cümlələrdə vurğulu söz düz xəbərin yanında dirlər və məntiqi vurğu ilə tələffüz olunurlar.

C) Həyəcanlı vurğunun tədrisi

“Hiss və həyəcan ifadə etmək üçün cümlədəki, abzasdakı müəyyən sözün yaxud ifadənin qeyri-adi şəkildə tələffüz olunması həyəcanlı vurğu, yaxud emfariq vurğu adlanır” [7, s. 108]. Məsələn: oho-ohooo, əla-əəəə, yavaş-yavaaaaş və s. Cümlə daxilində söz daha qüvvətli, uzadılaraq tələffüz olunur. Məsələn, Danış! Səndə maraqlı söhbətlər var. “Ş” səsi qeyri-adi şəkildə və uzadılaraq tələffüz edilir. Yuxarıdakı nümunələrdən də göründüyü kimi həm samitlər, həm də saitlər

həyəcanlı tələffüz oluna bilər. Müşahidə nəticəsində ortaya çıxır ki , c, r ,s, ş, y, z, v kimi səslər daha çox həyəcanlı vurğu təsiri bağışlayır. Məsələn: azar (azzzar),dərin (dərrrin),susmaq (susssmaq) və s.

Nəticə: Azərbaycan dili tədrisində vurğu məsələsi mühüm yer tutur, çünki o, sözün və cümlənin mənasının düzgün anlaşılması və ifadə olunmasında əsas rol oynayır. Lakin son illərdə orta məktəb dərslərlərində bu mövzuya olan diqqətin azalması və bəzi hallarda ümumiyyətlə çıxarılması narahatlıq doğurur. Bu, həm dilin strukturunu, həm də danışq bacarıqlarını formalaşdırmaq baxımından mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Vurğunun dərslərlərdə yer almaması bir neçə ciddi problem yaradır:

1. Fonetik və semantik təhriflər– Şagirdlər vurğunun yerini düzgün müəyyənləşdirə bilmədikdə, sözlərin mənalərini qarışdırır və ya cümlə vurğusunu səhv tətbiq edə bilərlər.
2. Nitq mədəniyyətinin zəifləməsi– Vurğu danışqın ritmini, ahəngini və ifadəliliyini formalaşdırır. Onun tədrisdən çıxarılması şagirdlərin nitqində monotonluq və aydınlıq çatışmazlığı yarada bilər.
3. Dil tədrisində keyfiyyət itkisi– Dilin təməl elementlərindən birinin öyrədilməməsi ümumilikdə dil bacarıqlarının zəifləməsinə gətirib çıxarır. Bəzi müəllimlər vurğu məsələsinə sadəcə fonetik mövzu kimi yanaşır və onun semantik və ünsiyyət yönümlü əhəmiyyətini dərinləndirən izah etmirlər. Müasir və interaktiv vurğu resurslarının (məsələn, vurğulu audio lüğətlər, mobil tətbiqlər, tədris videoları) azlığı tədris prosesini çətinləşdirir. Eyni zamanda, tədris materiallarında vurğuya yer ayrılması və ya praktiki tapşırıqların olmaması bu sahədə boşluq yaradır. Məktəb dərslərlərimdə vurğu yığıldırsa da, müəllim təlim prosesində vurğu ilə bağlı mühüm məsələlərə toxunmalıdır. Orta məktəb dərslərlərindən vurğunun çıxarılması təqdirə layiq deyil. Vurğu qaydasının çıxarılması gələcək nəsil şagirdlərin nitqində də özünü büruzə verir. Müasir dərslərlərdə vurğu anlayışına yetərli yer ayrılması, şagirdlərin fonetik qaydalar üzrə şüurlu öyrənmə prosesinə mane olur və nəticədə onların nitq mədəniyyəti zəifləyir. Buna görə də vurğunun dərslərlərdən çıxarılması tədris prosesində böyük boşluq yaradır və gələcəkdə daha ciddi problemlərə səbəb ola bilər. Müasir yanaşmalar və texnologiyalarla bu mövzunun yenidən tədris proqramlarına qaytarılması və zənginləşdirilməsi vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bəliyev Ə. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 380 s.
2. Cavadov İ. Fonetikanın tədrisi prosesində müasir təlim texnologiyalarından istifadə əhəmiyyəti. Bakı: 2015, s. 58-64.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 253 s.
4. Ədəbiyyat dərsləri(5-ci sinif). Əliyev S. Həsənov B. Bakı: Bakı, 2024, 207 s.
5. Ədəbiyyat dərsləri(9-cu sinif). Əliyev S. Həsənov B. Bakı: Bakı, 2024, 223 s.
6. Hacıyeva M. Azərbaycan dili. Bakı: İqtisad Universiteti, 2010, 242 s.
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 450 s.
8. Rəcəfli Ə. Dilçiliyə giriş. Kursundan mühazirə mətnləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2019, 54 s.

SÖZ EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ MÜTALİƏNİN ROLU

Səbinə Hübətova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

selbinaz.humbetova@gmail.com

Abstract

The Role of Reading in Enriching the Vocabulary

Children's language development significantly impacts not only their academic progress but also their communication skills, cognitive abilities, and self-expression in everyday life. One of the most crucial pillars of this development is reading. Reading books enriches children's vocabulary, shapes their thinking, expands their imagination, and strengthens their language skills. The article thoroughly presents the stages of language development and recommends appropriate books for each stage. Supporting this process with both traditional and digital reading tools makes language learning more engaging and sustainable. Especially at an early age, the development of reading habits increases children's vocabulary and stimulates critical and creative thinking. The guiding roles of parents and teachers have a significant influence on the success of this process. Through books, children learn new words, learn to apply them in different contexts, and gradually develop the ability to express their ideas more clearly.

Keywords: *Language development, reading habit, children's literature, vocabulary, role of parents and teachers.*

Giriş. Şagirdlərin dil inkişafı onların ümumi inkişafına, həyat keyfiyyətlərinə, özlərini əks etdirmə qabiliyyətinə, davranışlarına dərin və uzunmüddətli təsir göstərir. Bu, isə o deməkdir ki, yalnız akademik deyil, real həyatda sosial və emosional bacarıqlarını da əhatə edir. Uşaqlarda müntəzəm olaraq mütaliə etmək vərdişi düşünmə, anlama və ifadə etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirərək dil zənginliyini artırır. Və bu o deməkdir ki, erkən yaşda kitab oxumaq vərdişi formalaşdırmaq, şagirdin həyat boyu öyrənmə prosesinə möhkəm təməl yaradır. Valideyn dəstəyi və müəllimin düzgün yönləndirməsi ilə bu proses daha da güclənir və uğurlu fərdlərin yetişməsinə səbəb olur deyə bilərik.

Rus pedaqoqu Konstantin Dmitriyevich Uşinski "Müəllim nə qədər ki, oxuyur, öyrənir, o, yaşayır, oxumağı dayandırdıqda ondakı müəllimlik ölür" demişdir. Bu fikir, oxumağın yalnız müəllimlərin deyil, həm də şagirdlərin inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir. Oxumaq, şagirdlərin söz ehtiyatını artırmaqla yanaşı, onların ümumi biliyini və düşünmə qabiliyyətini də inkişaf etdirir [5].

Bu səbəbdən, dil inkişafının dəstəklənməsi valideynlər və müəllimlər üçün prioritet mövzulardan biri olmalıdır. Şagirdlərin oxuyacağı kitablar isə bu prosesdə əvəzolunmaz rol oynayır nəticəsinə gələ bilərik. Amma məsələyə daha geniş aspektdən yanaşaraq getdikcə daha dar olan hədəfə doğru yönəlmək üçün ilkin olaraq uşaqlarda dil inkişafının mərhələlərinə nəzər yetirmək labüddür. Bildiyimiz kimi dil inkişafı bir neçə mərhələdən keçir:

- . Körpəlikdə ağlama və gülümsəmə ilə başlayan ünsiyyət,
- . Daha sonra qırıq-qırıq səs çıxarma və hecaları təkrarlama,
- . Bir yaş civarında mənalı tək sözlər,
- . İki yaşında iki sözdən ibarət cümlələr,
- . Üç yaşdan etibarən isə daha mürəkkəb cümlələrlə ifadə etmə başlayır.

Uşaqlar doğulduqları andan dil öyrənməyə başlayırlar. Xüsusilə ilk 3 il bu sahədə kritik dövrdür. Bu illərdə formalaşan əsas dil bacarıqları, gələcəkdə mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsinə zəmin yaradır. Dil inkişafı isə yeniyetməlik dövrünə qədər davam edir. Hər bir uşaq fərqli sürətlə inkişaf etsə də, bu mərhələlər ümumi inkişaf modelini əks etdirir. Hələ, dil inkişafına təsir edən

bir çox faktor vardır. Bunlara genetik meyillilik, sosial mühit, valideynlərin danışiq tərzii, erkən yaşda kitablarla tanışlıq və yaşadılarla münasibətlər daxildir. Ətraf mühitdəki dilin zənginliyi və müxtəlifliyi də bu inkişafda mühüm rol oynayır.

Düzgün seçilmiş kitablarla mütaliə uşaqların və şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirməklə yanaşı, dil bacarıqlarının inkişafını da güclü şəkildə dəstəkləyir. Eyni zamanda, düzgün seçilmiş kitablarla oxu vərdişinin erkən yaşlardan qazandırılması, gələcək illərdə şagirdlərin dil qabiliyyətlərinin daha da inkişaf etdiyini göstərir.

Bu məqalədə, uşaqların oxuya biləcəyi kitabların söz ehtiyatının artırılmasındakı roluna, dil inkişafına necə təsir etdiyinə və bu prosesdə valideynlərin, müəllimlərin hansı yolu izləməsinin labüd olduğuna ətraflı şəkildə nəzər yetirməyə çalışacağıq.

Bu zaman belə bir sual yaranır, mütaliə etməklə söz ehtiyatı artırılaraq dil inkişafı necə dəstəklənir? Məsələn ilkin olaraq yaş kateqoriaları cəhətdən yanaşmalıyıqsa, öncəliklə bu qruplara səthi nəzər yetirib, daha sonra mövzunu dərinlən ələ almağı labüd hesab etmək olar. Uşaq kitablarının yaşa uyğun seçilməsi onların diqqətini çəkmək və dil inkişafını effektiv şəkildə dəstəkləmək baxımından olduqca vacibdir. Hər yaş dövrü üçün kitabların məzmunu, dili və vizual tərtibatı fərqli olmalıdır. Bəs bu yaş dövrləri hansılardır?

0–2 yaş arası yaş dövründə ilkin sözlər və səslərlə tanışlıq məqsədi ilə hissi və hərəkəti (senso-motor) öyrənmə üçün seçilmiş kitab tipi yumşaq parça və ya qalın kartonlu kitablar olmalıdır. Toxunula bilən, səslili və böyük şəkili materiallara üstünlük verilməlidir.

3–5 yaş arası yaş dövründə söz ehtiyatının artırılması və əsas dil strukturlarının mənimsənilməsi üçün sadə hekayəli, ritmik və təkrarlanan ifadələrlə yazılmış şəkili kitablar seçilə bilər.

6 yaş və yuxarı yaş qrupunda oxuduğunu anlama, tənqidi düşünmə və müstəqil oxu vərdişi yaratmaq üçün əsas süjeti və hadisə ardıcılığı olan, dialoqlarla zəngin nağıl və macəra kitabları seçilə bilər. Yaşa uyğun kitab seçmək, uşağın oxuma prosesindən zövq almasına və kitabla bağ qurmasına böyük kömək edir.

Məlum məsələdir ki, kitablar dil inkişafı prosesində şagirdlər üçün ən yaxşı köməkçi vasitələrdən biridir. Onlar zəngin və müxtəlif sözlər, söz birləşmələri, idealar, sətrəlti mənalar təqdim edərək, uşaqların və şagirdlərin təfəkkürünü, lüğət ehtiyatını artırır. Eyni zamanda təkrarlanan ifadələr və ritmik cümlələrlə dil strukturlarını möhkəmləndirirlər. Xüsusi ilə az yaşlı məktəblilər kitablardakı dialoqları və hekayələri izləyərkən, dil bacarıqlarını təbii və əyləncəli şəkildə inkişaf etdirirlər deyə bilərik.

Söz ehtiyatını artırmaq və dil inkişafını dəstəkləməyin ən effektiv yollarından biri, uşağa müntəzəm oxu vərdişi qazandırmaqdır. Bəs bu müntəzəmliyi necə əldə etmək olar?

Çox erkən yaşlarda valideynlər hər gün uşaqlarına kitab oxuyaraq onların kitablara olan maraqlarının artırılmasına, kitabla olan əlaqələrinə və ümumiyyətlə kitabın nə olduğu anlayışına böyük töhfə verə bilərlər. Bundan əlavə, uşağın yaşına və maraq dairəsinə uyğun kitablar seçmək, onu kitab oxumağa təşviq edir və öyrənmə motivasiyasını gücləndirir deyə bilərik.

Elmi, pədoqoji, psixoloji bir çox araşdırmalar göstərir ki, körpəlikdən kitablarla tanış olan uşaqlar dili daha yaxşı anlama və aktiv şəkildə danışma prosesinə daha tez başlayırlar, yəni uşaq kitabları ilə tanış olmuş 2-5 yaş qrupundakı uşaqlar özünü ifadə və ünsiyyətdə yaşadılarından fərqlənirlər. Sadə, şəkili kitablar onların ilk sözləri tanımasına, anlamasına kömək edir və zəka səviyyəsini artırır. Toxunma və hiss etmə kitabları isə duyğu orqanlarını aktivləşdirir və öyrənməni əyləncəli edir, xüsusi ilə 0-2 yaş arası üçün bu tip kitablar çox önəmlidir ki, biz bunu Piagetin nəzəriyyəsinə görə beynin inkişaf mərhələlərinin yaş ilə əlaqəli qavrama prosesi ilə əlaqələndirə bilərik. Yəni inkişafın senso-motor mərhələsində incə motorik bacarıqları da inkişaf etdirən, kəşf yolu ilə öyrənməni dəstəkləyən kitabların önəmini vurğulamaq lazımdır. Baxmayaraq ki, o kitablarda böyük və qabardılmış şəkillər və az sözlə ifadə olunmuş balaca hekayələr var, bu toxunaraq və kəşf edərək öyrənən 0-2 yaş qrupu üçün ən optimal seçim hesab oluna bilər.

Oxu zamanı valideynlə qurulan göz teması və qarşılıqlı ünsiyyət, yəni oxunulmuş hekayə haqqında aparılan söhbətlər uşağın sosial dil bacarıqlarının təməlini qoyur və ilkin söz bazasının daha zəngin olmasında iştirak edir. Mütaliə zamanı kitabın uşağa aşılamaq istədiyi tərbiyyəvi

mövzu məsələ, dürüstlük, çalışqanlıq, dostluq, vətənsəvərlik və s. mövzular haqqında olan müxtəlif sözlər və fikirlər uşaqların lüğətini genişləndirir və yeni sözlərin mənasının mənimsənilməsinə imkan yaranır. Valideynlərin kitab oxuyarkən dayanıb, yeni sözlərin mənasını izah etməsi və hekayə bitdikdən sonra ümumi məna haqqında aparılan kiçik, sadə söhbətlər öyrənməni daha effektiv edir. Şifahi ünsiyyət, valideyn-uşaq arasında kitab üzərindən dialoqlar da, uşağın ifadə bacarıqlarını zənginləşdirir və başqalarını dinləmə vərdişlərini gücləndirir. Bu yöndə gündəlik sadə oxu rutinlərinin qurulması da olduqca səmərəli hesab oluna bilər. Müntəzəm oxu vaxtı yaradılaraq, hər gün müəyyən bir vaxtda – məsələn, yatmadan əvvəl – 10-15 dəqiqə kitab oxumaq uşaqda həm maraq, həm də oxuma vərdişi formalaşdırır. Bu vərdiş, həmçinin valideynlə uşaq arasında emosional bağın güclənməsinə səbəb olur. “Səncə bu personaj nə hiss edir?”, “Bu hadisədən sonra nə olacaq?” kimi sadə suallar uşaqda həm söz ehtiyatını, həm də tənqidi düşüncə bacarığını inkişaf etdirir. *Məsələn:* Hər axşam “Yatmadan əvvəl nəgıl saati” adlandırılan vaxt təyin edilə bilər. Valideynlər hər gün müəyyən bir vaxtda kitab oxuyaraq uşağın oxu vərdişini və dil qabiliyyətlərini inkişaf etdirə bilərlər. Hələ gündəlik oxu vaxtı və mühitin düzgün təşkili də olduqca mühim nüənsdır. Sakit, rahat, diqqəti yayındırmayan mühitdə oxuma şəraiti yaratmaq və kitabları uşaqların əllərinin asanlıqla çatdığı yerlərdə yerləşdirmək onları müstəqil oxumağa təşviq edir.

Kitablar uşaqlara tək cə yeni sözləri öyrətmir, həm də ünsiyyət zamanı həmin sözlərin necə daha effektiv istifadə olunacağını göstərir. Hekayələrdə, nağıllarda, uşaq şeirlərində obrazlar vasitəsilə məktəbəqədər uşaqlar və məktəbli şagirdlər dilin necə müxtəlif kontekstlərdə istifadə edilə biləcəyini öyrənirlər.

Bəs bu necə baş verir və mütaliənin idrak inkişafı prosesində və yaddaşdakı bu rolunu necə izah edə bilərik?

V.Humboldt yazır: “Dil fikri formalaşdırən orqandır (Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken). İntellektual fəaliyyət tamamilə ruhidir, dərin daxilidir və müəyyən mənada izsiz yox olan dır, nitqdə səsin köməyi ilə materiyalaşır və hiss orqanları vasitəsilə qəbul edilə bilər. Bu səbəbdən intellektual fəaliyyət və dil vəhdət təşkil edir ... [4, s. 75, 77]

Kitablar idrak inkişafını dəstəkləyən vacib vasitələrdir. İstər müəyyən yaş qrupundakı sinif üçün nəzərdə tutulmuş dərsləklərdəki şəkilli hekayələr, nağıllar, istərsə də nəşriyyat evlərinin uşaqlar üçün nəzərdə tutduğu illüstratorlarla, yazıçılarla hazırlanmış şəkilli hekayələr, nağıllar, uşaq şeir kitabları uşaqları vizual olaraq da cəlb edir, onların qavrama bacarıqlarını inkişaf etdirir, hadisələrin izlənilməsi isə yaddaş və diqqət müddətini artırır. Tapmaca və kəşf mövzulu kitablar uşaqların düşünmə və anlama qabiliyyətlərini gücləndirir. Və bəzi interaktiv, sual-cavab formatında olan əsərlər, kitablar, onların aktiv şəkildə dil bacarıqlarından istifadə etməsini təşviq edir. Səsli oxunu interaktiv hala gətirmək üçün uşağa müəyyən cümlələri təkrar etdirmək və ya personaj kimi danışmağa təşviq etmək, onun danışq qabiliyyətini və özünə inamını artırma bilər.

Məsələn, rus şairi İvan Andreyeviç Krilov tərəfindən qələmə alınan təmsil “Qarğa ilə tülkü” (1807) — böyük Azərbaycan şairi Mirzə Ələkbər Sabir tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Əsəri mütaliə edərkən şagird həm alleqorik əsərlə xəyal gücünü inkişaf etdirə, həm də heyvanların söhbəti olduğunu nəzərə alsaq buna maraq göstərərək yeni sözlər və əsərin ifadə etməyə çalışdığı ümumi fikri öyrənməyə təşviq oluna bilər. Eyni zamanda əsərə aid müxtəlif rəssamlar tərəfindən illüstrasiyalar da çəkilib ki, bu da öz növbəsində oxucunun vizual olaraq diqqətini cəkməyə kifayət edir deyə bilərik. Beləki, bu əsərdə qarğa yalan təriflərə və vədlərə aldanmasaydı ağzını açıb pendirini itirməzdi və ya danışmağa tələsmədən öncə düşünmək gərəkdliyini bilməli idi. Yəni kitablardakı hadisələr, obrazlar və sonda obrazların təcrübələri əsasında inkişafı uşaqlara analiz etmək, nəticə çıxarmaq kimi bacarıqları öyrədir. Mütaliə edən uşaqda ilkin problem aşkarlama, analitik düşünmə, problem həll etmə qabiliyyətinin təməlini qoyur. Bildiyimiz kimi nitq təfəkkürün, təfəkkür isə nitqin əsasıdır. Əsərləri mütaliə zamanı oxucu təfəkkürü və buna görə də bilavasitə nitqi inkişaf edir. Məlumdur ki, innovativ cəhətdən dəyişən, inkişaf edən dünyada anlama, öyrənmə, qavrama bacarıqları və tənqidi düşüncənin inkişafı həm yetişkin insanlarda, həm də uşaqlarda real həyatda çox tələb olunan bacarıq hesab olunur.

Real Nümunələri nəzərə alsaq və praktik tövsiyələr verməli olsaq, uşaq kitabı seçimində nələrə diqqət etmək lazımdır?

Uşaqlarda dil inkişafını dəstəkləmək üçün yalnız nəzəri məlumatlar kifayət deyil, gündəlik həyatda asanlıqla tətbiq edilə bilən praktik üsullar da olduqca vacibdir. Bu məqsədlə valideynlər və müəllimlər üçün sadə, lakin təsirli bəzi nümunələrə və tövsiyələrə nəzər salmaq lazımdır. Hazırda dövrümüzün ən real faktı informasiya texnologiyalarının həyatımızda tutduğu yerin önəmidir. Bu danılmaz faktıdır ki, demək olar bütün dünyada inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə artıq uşaqlar erkən yaşdan texnologiya ilə tanış olur, ondan istifadə edir və hətta ona həddindən artıq məruz qalırlar. Buna görə də, multimedia vasitələrinin roluna kitab müəllimi prosesi məsələsində də nəzər salmaq lazımdır.

Müasir dövrdə uşaqlar yalnız fiziki kitablarla deyil, eyni zamanda müxtəlif rəqəmsal vasitələrlə də dil bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. Doğru seçilmiş multimedia resursları öyrənmə prosesini daha əyləncəli və təsirli edə bilər.

- ✓ **Audio kitablar və podkastlar:** Səsləndirilmiş hekayələr uşaqların dinləmə, diqqət və anlama bacarıqlarını inkişaf etdirir. Valideynlər uşaqla birlikdə dinləyərək sonrasındakı sualları verə və ya hekayəni birlikdə təkrar edə bilərlər.
- ✓ **İnteraktiv oxu tətbiqləri:** Mobil və planşet cihazları üçün hazırlanmış interaktiv kitab tətbiqləri uşaqların həm dil, həm də texnoloji savadlılığını artırır. Eyni zamanda rəngarəng vizual elementlər və səslər uşaqların diqqətini daha uzun müddət cəlb edə bilər. *Məsələn:* "Uşaqlar üçün nağıllar" və ya "Öyrən və oyna" tipli tətbiqlər.
- ✓ **Təhlükəsiz və məqsədyönlü istifadə:** Rəqəmsal məzmunlardan istifadə zamanı ekran müddətinə nəzarət və keyfiyyətli məzmun seçimi mütləqdir. Məzmunun uşağın yaşına uyğun, dil baxımından zəngin və öyrədici olmasına diqqət edilməlidir.

Multimedial vasitələr ənənəvi oxu ilə birgə istifadə edildikdə, uşaqlarda dilə marağı daha da artırır və müxtəlif öyrənmə üsulları arasında balans yaradır.

Nəticə. Nəticə olaraq, uşaqlarda və şagirdlərdə dil inkişafı üçün müəllim əvəzolunmaz vasitədir. Bu prosesin həm ənənəvi, həm də rəqəmsal müəllim vasitələri ilə dəstəklənməsi dil öyrənməni daha maraqlı və davamlı edir. Müəllim, həmçinin sosial və emosional bacarıqların inkişafına da müsbət təsir göstərir və bu baxımdan hər bir valideyn və müəllim üçün prioritet olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mayıl Binnət oğlu Əsgərov. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 308 s.
2. Dickinson, D. K., & Tabors, P. O. (2001). *Beginning Literacy with Language: Young Children Learning at Home and School*. Baltimore, MD: Paul H. Brookes Publishing.
3. Justice, L. M., & Ezell, H. K. (2001). *Word and Print Awareness in 4-Year Old Children*. Child Language Teaching and Therapy, 17(3), 207–225.
4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984, с. 75, 77.
5. <https://portal.azertag.az/az/node/11521>

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nağıyeva Səidə Faiq qızı

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZ PROBLEMİ

Aytən Soltanzadə

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

Aytensoltanova2002@gmail.com

Abstract

The problem of compound words in Azerbaijani linguistics

Compound words occupy an important place among the word-formation methods within the lexical system of a language. However, several theoretical and practical problems arise regarding the formation, semantic and structural features, spelling norms, and the role of compound words in the development of the language. One of the main issues is the difficulty in distinguishing between compound words and word combinations. In some cases, word combinations are mistakenly treated as compound words, leading to uncertainties both in normative spelling rules and in usage.

On the other hand, the lack of fully standardized spelling rules for compound words also presents a challenge. The same word may appear written together or separately across different texts and official documents, creating inconsistencies in the orthographic system. Additionally, the influx of new concepts and technological terms into the language stimulates the creation of new compound words, but their standardization often lags behind.

Keywords: *compound word, word combination, content and form, structure of compound words, compound verbs.*

Giriş. Müasir Azərbaycan dili çox qədim və zəngin dillərdən biridir. Azərbaycan dilinin zənginliyi özünü daha çox dilin lüğət tərkibində göstərir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər əmələ gəlmə yollarına görə fərqlənilir. Buraya leksik, morfoloji, sintaktik yolla əmələ gələn sözlər daxildir. Sintaktik yolla əmələ gələn sözlər, yəni mürəkkəb sözlər dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutmaqla yanaşı, eyni zamanda dilçilikdə bir sıra məsələlərin əsasında dayanır.

Müasir Azərbaycan dilinə müxtəlif aspektlərdən nəzər saldıqda burada bir çox problemlərin olduğunu, hətta bəzi məsələlərin hələ həllini tapmadığını görmək olar. Mürəkkəb sözlər belə məsələlərdən biridir. Mürəkkəb söz ilə bağlı bir sıra məqalələr, dissertasiyalar, elmi əsərlər yazılsa da, o hələ də mübahisəli məsələ kimi qalmaqdadır.

Mürəkkəb söz məsələsində əsas fikir ayrılığı bir sıra dərsləklərdə, elmi əsərlərdə mürəkkəb sözün tələblərinə cavab verməyən bir çox sözlərin və söz birləşmələrinin mürəkkəb söz kimi təqdim edilməsindədir.

Mürəkkəb sözün tələbləri və xüsusiyyətlərinə fərqli baxış hansı leksik vahidlərin mürəkkəb söz kimi qəbul edilməsi məsələsinə müəyyən aydınlıq gətirə bilər. Ənənəvi yanaşmaya görə, mürəkkəb sözlər iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə yaranan, birlikdə yeni vahid məfhum ifadə edən və bir vurğu ilə tələffüz edilən sözlərdir. Göründüyü kimi, bir sözün mürəkkəb söz olması üçün o, verilən bütün tələbləri ödəməlidir.

Y.Seyidovun fikrincə, “Mürəkkəb söz fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən formalaşmalı və bu formalaşma onun komponentlərinin bitişik yazılmasına əsas verməlidir” [4. s. 82].

Mürəkkəb sözlərin fonetik cəhətdən formalaşması dedikdə vurğu nəzərdə tutulur. Hər bir sözün bir vurğusu olur, mürəkkəb sözlər də söz məfhumunu ifadə etdiyi üçün bir vurğu ilə tələffüz edilməlidir. Mürəkkəb sözlərin bu tələbi bir sıra mürəkkəb feillər və mürəkkəb sayılar kimi təqdim edilən birləşmələrdə özünü göstərmir. Məsələn, **kömək etmək, dəstək olmaq** kimi feillərdə və **bir sıra, bir çox** tipli sayılarda bu tələb ödənmir, çünki onlarda hər sözün öz vurğusu vardır. Bu səbəbdən prof. Y.Seyidov belə sözləri mürəkkəb söz hesab etmir.

Q.Kazımova görə, “Feillərin feillərlə və adlarla birləşməsindən yaranan mürəkkəb feillərdə var” [3. s.165]. O, belə feillərə qohum olmaq, nəzərdə tutmaq, gülə bilmək kimi nümunələr göstərir.

B.Xəlilov feilin quruluşca növlərindən danışarkən mürəkkəb feillərə də toxunur. O həmçinin mürəkkəb feillərin yaranma yollarını da göstərir:

- 1) et, ol, bil sözləri ilə yaranan feillər: yaxşı olmaq,
- 2) bir tərəfi isim olan mürəkkəb feillər: quş quşlamaq,
- 3) feili bağlama + feillərin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb feillər: yandırır-yaxmaq [2, s. 68-82].

A.Ələkbərov “Mürəkkəb feil mürəkkəb söz kimi” əsərində mürəkkəb feillərdən bəhs etmiş, burada yalnız feili bağlamalarla feillərin birləşməsindən yaranan ifadələri mürəkkəb feil kimi qəbul edir.

Y.Seyidov komponentləri ayrı yazılan birləşmələri mürəkkəb söz kimi qəbul etmir və əsl mürəkkəb sözlərin bitişik yazılmalı olduğunu bildirir [4, s. 82].

Bu fərqli fikirlər mürəkkəb sözlərlə bağlı ziddiyyət yaradır. Bununla belə, Y.Seyidov mürəkkəb söz məsələsini nəzəri cəhətdən həll olunmuş hesab edir.

Mürəkkəb söz probleminin əsasında mürəkkəbliyin anlayışı ilə mürəkkəb söz anlayışı arasında sərhədin müəyyən edilməməsi dayanır. Mürəkkəbliyin dil vahidlərinin struktur və məna baxımından çoxqatlı olmasıdır. Bu anlayış özünü söz birləşmələrində, mürəkkəb adlarda, cümlələrdə və mətnlərdə göstərə bilər. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, hər mürəkkəb quruluşca malik olan birləşmə mürəkkəb söz kimi qəbul edilməlidir.

Mürəkkəb sözlərin müəyyən edilməsində bəzi dilçilər strukturu, bəziləri isə semantikanı əsas götürürlər. Lakin nəzərə almalıyıq ki, yalnız semantikanı və ya yalnız strukturu nəzərə alaraq çıxış etmək müəyyən çətinliklər yaradır. Mürəkkəb sözlərin müəyyən edilməsi məsələsinə yalnız strukturu nəzərə alaraq yanaşsaq, o halda dildə mürəkkəb struktura malik olan bütün birləşmələr mürəkkəb söz kimi təqdim edilməlidir. Bu isə söz birləşmələri, mürəkkəb adlar və mürəkkəb sözlərin fərqləndirilməsində problemlər doğurur. Bundan başqa, semantika struktursuz, struktur isə semantikasız təsəvvür edilə bilməz. Bu faktı əsas tutaraq demək olar ki, mürəkkəb sözlərin müəyyənləşdirilməsində hər iki yanaşma son nəticədə eynidir.

Bu, mürəkkəb sözlərin tədrisində də çətinliklər yaradır. Y.Seyidov bu məsələyə çox düzgün yanaşaraq qeyd edir ki, “Mürəkkəb söz kimi formalaşmayan müəyyən söz kompleksləri orta məktəb tədrisində mürəkkəb söz kimi şagirdlərin beyninə yeridildiyinə görə, indi müəllimlə filoloq tələbələrə bir mövqedən ayırmaq olduqca çətindir” [4, s. 89].

Mürəkkəb sözləri nitq hissələri üzrə təsnif etsək, mövzu ilə bağlı çətinliklər özünü daha çox saylar, feillər, əvəzlilər və köməkçi nitq hissələrində göstərir. Əsas problem leksik mənası olmayan nitq hissələrinin quruluşundan danışarkən mürəkkəb söz anlayışından istifadə edildiyi zaman yaranır.

Məlumdur ki, köməkçi nitq hissələrinin leksik mənası yoxdur. Leksik mənası olmayan sözlərin quruluşundan danışmaq isə məntiqi baxımdan düzgün deyildir. Bütün köməkçi nitq hissələri quruluşca sadədir. Lakin bəzi əsərlərdə köməkçi nitq hissələrinin də quruluşca mürəkkəb növü olduğu göstərilir. Məsələn:

- 1) gah da, bir halda ki;
- 2) madam ki, əlbəttə ki, doğrudan da.

M. Hüseyinzadə bağlayıcıların quruluşca növü haqqında danışarkən bağlayıcıların quruluşca 3 növü olduğunu göstərir: 1) sadə, 2) düzəltmə, 3) mürəkkəb [1, s. 229].

Y. Seyidov haqlı olaraq hesab edir ki, “Hansı nitq hissəsinə daxil edilməsindən asılı olmayaraq lüğəvi mənası olmayan sözlərin quruluşca mürəkkəb növü yoxdur [4, s. 109].

Fikrimizi ümumiləşdirərək qeyd etməliyik ki, əsas nitq hissələrinə aid olan bir qisim və köməkçi nitq hissələrindən ibarət bütün mürəkkəb birləşmələr mürəkkəb söz kimi formalaşmamışdır.

Nəticə. Araşdırmalar göstərir ki, Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb söz anlayışı və belə sözlərin müəyyənləşdirilməsi məsələsi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən bir sıra çətinliklər doğurur. Mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrinin sərhədlərinin tam müəyyənləşdirilməməsi dilçilər

arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Mürəkkəb sözlər fonetik, leksik və qrammatik baxımdan formalaşmış olmalı, bitişik yazılmalı və vahid məfhum ifadə etməlidir. Bu baxımdan Y.Seyidovun ayrı yazılan sözlərin birləşmələrinin mürəkkəb söz olmadığı və mürəkkəb sözlərdə vahid vurğunun zəruriliyi fikri daha məqbuldur.

Deyilmiş fikirlərə onu əlavə etmək lazımdır ki, mürəkkəb söz probleminin həllində struktur və semantik meyarlar nəzərə alınmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 278 s.
2. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Adiloğlu, 2018, 113 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 399 s.
4. Seyidov.Y Azərbaycan dilinin qrammatikası.Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti, 2011, 366 s.

Rəyçi: prof. Hüseyn Əsgərov

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTİNDƏ DÜZƏLTMƏ İSİMLƏRİN SEMANTİK İNKİŞAFI

Nəzrin Həsənova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

hnezrin@icloud.com

Abstract

Semantic development of correct nouns in the explanatory dictionary of the Azerbaijan language

The topic "Semantic development of correct nouns in the explanatory dictionary of the Azerbaijani language" examines the changes occurring in the lexical-semantic system of the language and the impact of these changes on nouns formed by the method of correcting (word formation). Research conducted in this direction, in particular, reveals the semantic development of words reflected in explanatory dictionaries, the processes of polysemy, terminologicalization, transition to stylistic shades and acquisition of metaphorical meaning.

In summary, it can be noted that the semantic development of correct nouns expands and changes as a result of their use in various functional areas of the language. New socio-cultural needs, technological development, social changes and internal regularities of the language are the main factors influencing this process. Analyses conducted within the framework of this topic show that explanatory dictionaries are a rich source reflecting not only the vocabulary composition of the language, but also how those words have changed in meaning and to which semantic areas they have moved. In this regard, the semantic development of regular nouns is an important area of research for both tracing the history of the language and identifying semantic trends in the modern era.

Keywords: *semantic development, explanatory dictionary, polysemy, metaphorical meaning, word formation, lexical-semantic changes.*

Giriş. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, xüsusilə morfoloji üsul ilə yaranan sözlər dilin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Düzəltmə isimlər – yəni kök sözlərə şəkilçilər artırılmaqla yaranan yeni leksik vahidlər – həm leksik, həm də semantik baxımdan dinamik inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf prosesi yalnız yeni sözlərin yaranması ilə məhdudlaşmır, həm də mövcud sözlərin mənalarının genişlənməsi, dəyişməsi və ya yenidən təşəkkül tapması ilə müşayiət olunur [4, s. 51].

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti bu cür semantik dəyişikliklərin izlənməsi baxımından dəyərli mənbədir. Lüğətdə düzəltmə isimlərin müxtəlif mənalarda işlənməsi, onların funksional sahələrdə necə istifadə olunması və zamanla hansı semantik çalarlar qazandığı əks olunur. Bu baxımdan, düzəltmə isimlərin izahlı lüğətdəki təqdimatı təkcə söz ehtiyatını deyil, həm də cəmiyyətin dil vasitəsilə keçdiyi inkişaf mərhələlərini, mədəni-məişət reallıqlarını əks etdirir.

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, semantik inkişaf prosesi dilin canlılığını və funksional çevikliyini göstərir. Düzəltmə isimlər vasitəsilə bu inkişafın istiqamətlərini və qanunauyğunluqlarını öyrənmək dilçilik üçün mühüm elmi nəticələr verir. Bu tədqiqat həm nəzəri baxımdan dilin struktur və semantik sisteminin dərk olunmasına, həm də praktiki baxımdan lüğətçilik, terminologiya və dilin normativ təhlili sahələrinə töhfə verə bilər.

Düzəltmə isimlərin semantik inkişafı Azərbaycan dilinin leksik sistemində baş verən dəyişikliklərin əsas göstəricilərindən biridir. Bu tip sözlər müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə yaradıldığından, onların semantikasi da təkcə kök sözə deyil, həm də əlavə olunan şəkilçinin mənasına və istifadəyə daxil olduğu kontekstə əsaslanır. Beləliklə, bir sözün yeni mənalar qazanması və bu mənaların dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi zamanla həmin sözün semantik diapazonunu genişləndirir.

Məsələn, "yazıçı", "oxucu", "çəkiliş", "yapışqan", "bağlayıcı" kimi sözlər sadəcə bir hərəkət və ya obyekt bildiren isimlər deyil, həm də konkret sahələrdə – ədəbiyyat, texnika, məişət və s. – istifadə olunduğu kontekstə görə müxtəlif mənə çalarları daşıyır. Bu proses çox zaman metaforik və metonimik keçidlərlə müşayiət olunur. Məsələn, "bağlayıcı" sözü dilçilikdə qrammatik funksiyalı vasitə kimi, məişətdə isə əşya və ya vasitə kimi anlaşılır. Bu isə semantik genişlənmənin dilin praktikasına necə təsir etdiyini göstərir [8, s. 23].

İzahlı lüğətlər bu inkişafı sistemləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Onlarda sözlərin həm əsas, həm də köməkçi mənaları, həmçinin terminoloji və üslubi işlənmə formaları qeyd edilir. Bu isə lüğətçiliyin yalnız deskriptiv deyil, həm də normativ və təhlil yönümlü funksiyasını önə çıxarır. Həmçinin, bu lüğətlər vasitəsilə müəyyən edilə bilər ki, hansı düzəltmə şəkilçilər daha məhsuldardır, hansı sahələrdə daha çox istifadə olunur və hansı semantik sahələrdə sıxlaşma müşahidə edilir.

Düzəltmə isimlərin semantik inkişafı yalnız yeni mənaların yaranması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, bəzi sözlərin arxaikləşməsi, mənalarının daralması və ya üslubi dəyişikliklərə uğraması ilə də müşayiət olunur. Məsələn, izahlı lüğətlərdə qeyd olunan bəzi sözlər yalnız dialektal sahədə işlənməklə aktiv lüğətdən çıxmış, lakin tarixilik və etnolinqvistik baxımdan əhəmiyyətini qorumuşdur. Bu da göstərir ki, semantik inkişaf bir istiqamətli proses deyil, müxtəlif dillə bağlı faktorların təsiri ilə mürəkkəb şəkildə inkişaf edir.

Digər tərəfdən, düzəltmə üsulu ilə yaranan sözlərin çoxu spesifik semantik sahələrdə aktivləşir və terminləşmə prosesinə daxil olur. "Dağıdıcı", "göstərici", "tənzimləyici", "ölçücü" kimi sözlər həm gündəlik dildə, həm də elmi-texniki terminologiyada geniş şəkildə işlənir. Bu terminləşmə prosesi həmin sözlərin semantik stabilizasiyasına səbəb olur, yəni sözün müəyyən bir sahəyə məxsus, sabit bir mənə daşması baş verir. Bu isə dilin sistemləşməsi baxımından müsbət hal sayılır [3, s. 55].

Eyni zamanda, düzəltmə isimlər arasında polisemantik (çoxmənalı) sözlərin sayı da az deyil. Bir söz müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənalar ifadə edə bilər. Məsələn, "daşıyıcı" sözü texnikada cihaz və ya mexanizmi, biologiyada virus və ya geni ötürən vasitəni, gündəlik dildə isə yük və ya məsuliyyət daşıyan şəxsi bildirir. Belə nümunələr göstərir ki, semantik inkişaf həm çoxmənalılığın formalaşmasına, həm də kontekstual uyğunlaşmaya səbəb olur.

Bundan əlavə, bəzi düzəltmə isimlər metaforik və emosional çalarlar qazanaraq üslubi çalar baxımından da zənginləşir. Məsələn, "sürünən", "çatlayan", "yandırıcı" kimi sözlər ilk baxışdan konkret hərəkət bildiren funksiyalı isimlər olsa da, bədii ədəbiyyatda və publisistik üslubda obrazlı mənalarda işlənir. Bu isə düzəltmə isimlərin yalnız mənə yükünü deyil, həm də ifadə imkanlarını artırır.

Beləliklə, izahlı lüğətlərdə düzəltmə isimlərin semantik inkişafını izləmək dilin təkamülünü anlamaq üçün mühüm vasitədir. Lüğətlərdəki təhlillər və nümunələr göstərir ki, bu sözlər müxtəlif sosial, mədəni, elmi və texnoloji sahələrin dilə təsiri nəticəsində yeni semantik keyfiyyətlər qazanır. Bu prosesi dərinlən öyrənmək isə həm leksikologiya, həm də semasiologiya sahəsində mühüm elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Düzəltmə isimlər Azərbaycan dilinin leksik sistemində xüsusi yer tutur. Bu sözlər kökə müxtəlif şəkilçilərin artırılması ilə yaranaraq həm yeni leksik vahid kimi meydana çıxır, həm də zamanla müxtəlif semantik inkişaf mərhələlərindən keçir. Onların semantik inkişafı isə bir neçə istiqamətdə baş verir: mənaların genişlənməsi, daralması, metaforikləşməsi, terminləşməsi və üslubi çalarların yaranması.

Məsələn, "idarəçi" sözü əvvəlcə ümumi mənada idarə edən şəxs kimi işləndisə, bu gün müxtəlif sahələrdə – "layihə idarəçisi", "menecer", "proses idarəçisi" kimi konkret peşə və funksiyaları ifadə edir. Bu, həmin sözün semantik inkişafı ilə yanaşı, cəmiyyətin strukturlaşması və ixtisaslaşma səviyyəsinin artması ilə bağlıdır.

Təhlillər göstərir ki, bu cür sözlər dilə daxil olduqdan sonra ilkin mənalarını qorumaqla yanaşı, kontekstdən asılı olaraq yeni mənalar da qazana bilər. Məsələn, "daşıyıcı" sözü gündəlik məişətdə yük daşıyan şəxs kimi başa düşülsə də, texniki və bioloji sahələrdə spesifik mənalara

malikdir. Bu çoxmənalılıq düzəltmə isimlərin semantik çevikliyini göstərir və onların dilin müxtəlif sahələrinə uyğunlaşma qabiliyyətini artırır.

Bununla yanaşı, morfoloji üsul ilə yaranan sözlər terminoloji sistemin formalaşmasında da əsas rol oynayır. Yeni elmi və texniki anlayışların ifadə olunması üçün bu üsulla yaradılmış sözlər işlədilir və nəticədə həmin sözlər spesifik sahələrə məxsus terminə çevrilir. Məsələn, “ölçücü”, “tənzimləyici”, “göstərici” kimi sözlər həm gündəlik dildə, həm də texniki və elmi mətnlərdə fərqli mənə çalarları ilə çıxış edir [6, s. 51].

Beləliklə, düzəltmə isimlərin semantik inkişafı yalnız leksik səviyyədə deyil, həm də dilin funksional və üslubi sistemində mühüm yer tutur. Bu sözlər vasitəsilə dilin dinamikası, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və üslubi müxtəlifliyi açıq şəkildə izlənə bilər. İzahlı lüğətlər isə bu inkişafı sistemləşdirərək dilin tarixi və müasir vəziyyəti barədə ətraflı təsəvvür yaradır. Düzəltmə isimlərin semantik inkişafı, həmçinin onların sosial və kommunikativ funksiyalarının dəyişməsi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, bir çox düzəltmə isimlər ilkin mərhələdə məhdud semantik sahəyə aid olsalar da, zaman keçdikcə bu sahələr genişlənir və sözlər daha çox kontekstdə işlənməyə başlayır. Bu, dilin dəyişkən və adaptiv təbiətini əks etdirən mühüm xüsusiyyətdir.

Məsələn, “dağıdıcı” sözü əvvəlcə fiziki məkanın və ya əşyanın məhv edilməsi mənasını ifadə edirdisə, bu gün artıq psixoloji, ideoloji, hətta təbiət hadisələri kontekstində də istifadə olunur: “dağıdıcı tənqid”, “dağıdıcı ideologiya”, “dağıdıcı fırtına” və s. Bu, semantik genişlənmənin nəticəsidir və bir sözün müxtəlif sahələrə daxil olaraq spesifik çalarlar kəsb etdiyini göstərir [5, s. 68].

Eyni zamanda, bəzi düzəltmə isimlər semantik daralma prosesi ilə də üzləşir. Yəni sözün əvvəlki geniş mənası zamanla daha spesifik sahəyə keçərək dar mənada işlənməyə başlayır. Məsələn, “bağlayıcı” sözü əvvəllər ümumi şəkildə hər şeyi birləşdirən vasitə mənasında işləndirdisə, bu gün daha çox dilçilikdə funksional rol oynayan qrammatik vahid kimi – yəni “bağlayıcı söz” anlamında istifadə olunur. Bu da semantik daralmanın nümunəsidir.

Təhlillər göstərir ki, bu proseslər təkcə leksik səviyyədə deyil, həm də sintaktik və stilistik səviyyədə dəyişikliklərə səbəb olur. Düzəltmə isimlər cümlə daxilində yeni funksiyalar qazana, müxtəlif cümlə üzvlərinin ifadəsində iştirak edə və bədii-estetik təsir gücünü artırma bilər. Beləliklə, onların semantik inkişafı həm dilin strukturu, həm də funksional təyinatı baxımından əhəmiyyətli nəticələr doğurur [4, s. 54].

Bütün bu müşahidələr Azərbaycan dilinin izahlı lüğətləri vasitəsilə sistemləşdirilmiş şəkildə izlənilə bilər. Lüğətlərdə sözlərin əsas və köməkçi mənaları, terminoloji işlənməsi, frazeoloji birləşmələrdəki rolu və tarixi mənşəyi göstərilməklə, onların semantik inkişaf trayektoriyası aydın şəkildə təqdim olunur. Bu isə leksik-semantik tədqiqatlar üçün zəngin baza rolunu oynayır və düzəltmə isimlərin dil sistemindəki funksional əhəmiyyətini dərin təhlil etməyə imkan verir.

Düzəltmə isimlərin semantik inkişafında diaxron və sinxron təhlil metodlarının əhəmiyyəti də xüsusi vurğulanmalıdır. Diaxron yanaşma vasitəsilə bir sözün tarix boyu keçdiyi mərhələlər, semantik dəyişikliklər və tarixi kontekstlərdə qazandığı yeni mənalar öyrənilir. Məsələn, “çəkici” sözü qədim mətnlərdə yalnız konkret alət anlamında işlənmişdirsə, müasir dövrdə bu söz həm obrazlı şəkildə cazibədar insan (məsələn, “çəkici qadın”), həm də estetik baxımdan xoş görünən obyektlər üçün istifadə olunur. Sinxron təhlil isə həmin sözlərin eyni zamanda müxtəlif kontekstlərdə necə işlədiyini və hansı mənalar qazandığını araşdırmağa imkan verir. Bu yanaşma nəticəsində, bir çox düzəltmə isimlərin eyni zamanda həm məişət, həm elmi, həm də bədii dildə müxtəlif semantik çalarlarda işlənə bildiyi müəyyən olunur. Məsələn, “nəzarətçi” sözü hüquq sahəsində konkret bir vəzifə daşıyıcısını ifadə etdiyi halda, təhsil sahəsində tələbələrin davranışına nəzarət edən şəxs anlamını daşıyır. Digər bir mühüm təhlil istiqaməti düzəltmə isimlərin antonim və sinonim əlaqələr sistemindəki yeridir. Semantik inkişaf prosesində bu sözlər bəzən mövcud sinonimlərə əlavə olunaraq onların mənaca zənginləşməsinə, bəzən isə antonimlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, “idarəçi” ilə “təslimçi” və ya “sərəncamverici” ilə “icraçı” kimi sözlər arasında semantik qarşılıqlı münasibətlər qurulur ki, bu da dilin leksik sistemində semantik şəbəkələrin formalaşmasına şərait yaradır [8, s. 123].

Bundan əlavə, düzəltmə isimlərin sosial və texnoloji inkişafı ilə əlaqədar olaraq yenidən mənalılaşdığı hallara da tez-tez rast gəlinir. “Yükləyici”, “təhlilçi”, “sürətləndirici” kimi sözlər əvvəllər sırf fiziki və ya mexaniki anlam daşıdığı halda, bu gün rəqəmsal texnologiya və proqramlaşdırma sahələrində metaforik və texniki termin kimi istifadə olunur. Bu semantik transformasiya həm yeni terminlərin yaranmasına, həm də mövcud sözlərin semantik şaxələnməsinə səbəb olur. Düzəltmə isimlərin semantik inkişafı prosesində üslubi çalarların yaranması da mühüm yer tutur. Bu cür sözlər bəzən neytral dildən çıxaraq ekspressiv, emosional və ya yumoristik ton alır. Məsələn, “qarışdırıcı” sözü gündəlik mənada texniki cihaz və ya əşya bildirə bilər, lakin metaforik mənada qarışıqlıq yaradan insan üçün də işləyə bilər: “O, hər yerin qarışdırıcısıdır”. Bu tip ifadələrdə söz artıq yalnız obyektiv anlayışı deyil, subyektiv münasibəti də ifadə edir. Bu isə semantik genişlənmə ilə yanaşı, üslubi funksiyanın da artmasına dəlalət edir.

Təhlillər göstərir ki, bəzi düzəltmə isimlər müəyyən dövrlərdə aktuallaşır və ictimai-siyasi, texnoloji və ya mədəni tendensiyalarla bağlı olaraq populyarlıq qazanır. Məsələn, “tənzimləyici”, “nəzarətçi”, “moderator”, “istifadəçi” kimi sözlər müasir dövrdə informasiya cəmiyyəti və rəqəmsallaşma proseslərinin nəticəsi olaraq daha geniş kontekstdə işlənir. Onların semantik sahəsi genişləndikcə dilə daxilolma tezliyi və funksional yükü də artır. Digər tərəfdən, bəzi düzəltmə isimlər semantik baxımdan birbaşa deyil, dolay şəkildə mənalandırılır. Bu halda sözlərin frazeoloji birləşmələrdə işlənməsi ön plana keçir. Məsələn, “süründürməçi” sözü birbaşa “süründürən şəxs” mənasında olsa da, frazeoloji anlamda ləng iş aparan, bürokratik yanaşma göstərən şəxs kimi qəbul edilir. Bu, semantik transformasiyanın frazeoloji sistemlə qarşılıqlı əlaqəsini göstərən tipik nümunədir. Bütün bu təhlillər nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, düzəltmə isimlərin semantik inkişafı çoxşaxəli və kompleks bir prosesdir. Bu prosesdə tarixi, sosial, texnoloji və üslubi amillər birgə iştirak edir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətləri bu inkişafın izlərini daşımaqla yanaşı, həmin sözlərin müxtəlif kontekstlərdə necə işlənməsini, zamanla hansı semantik mərhələlərdən keçdiyini də sistemli şəkildə əks etdirir [4, s. 53]. Bu baxımdan, düzəltmə isimlərin leksik-semantik inkişafını araşdırmaq, dilin təbii inkişaf qanunauyğunluqlarını anlamağa və söz yaradıcılığı potensialını dəyərləndirməyə imkan verir. Belə tədqiqatlar, həmçinin lüğətçilik və tədris məqsədləri üçün etibarlı mənbə və metodoloji baza formalaşdırır.

Azərbaycan dilində düzəltmə isimlərin formalaşması və onların semantik inkişafı dilin təbii zənginləşmə prosesinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu isimlər əsasən söz kökünə şəkildə artırmaqla yaranır və zamanla müxtəlif semantik dəyişikliklərə məruz qalır. Belə dəyişikliklər nəticəsində bir söz ilkin mənasından fərqli sahələrdə yeni mənalara qazanaraq dilin üslubi və funksional imkanlarını genişləndirir. Məsələn, “daşıyıcı” sözü əvvəlcə yalnız fiziki olaraq bir şeyi bir yerdən digərinə aparan vasitəni ifadə edirdi. Ancaq bu gün “gen daşıyıcısı”, “virus daşıyıcısı”, “informasiya daşıyıcısı” kimi terminləşmiş formalar da mövcuddur. Bu, semantik genişlənmənin, yəni sözün yeni sahələrə uyğunlaşdırılaraq daha çox mənada işlədilməsinin göstəricisidir. Həmçinin, “idarəçi” sözü yalnız təşkilat rəhbəri mənasında deyil, müxtəlif funksional kontekstdə – məsələn, “layihə idarəçisi”, “proses idarəçisi” kimi də istifadə edilir. Bu tip dəyişikliklər sosial-mədəni inkişafı ilə paralel şəkildə baş verir və dilin dəyişən cəmiyyətlə uyğunlaşdığını göstərir. Düzəltmə isimlər arasında metaforik mənə qazanan sözlər də geniş yayılmışdır. Məsələn, “yanan” sözü texniki baxımdan yanmaq hadisəsini ifadə etsə də, “yanan sevgi”, “yanan ürək” kimi ifadələrdə hiss və emosiyaları əks etdirən məcazi mənə daşıyır. Bu, həm semantik inkişafın, həm də bədii üslubun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bəzi düzəltmə isimlər isə zamanla dar mənaya keçərək yalnız spesifik sahədə işlədilir. “Bağlayıcı” sözü əvvəllər hər hansı əlaqələndirici vasitəni bildirirdisə, bu gün əsasən dilçilikdə qrammatik vəzifəli element kimi qəbul olunur. Belə daralmalar semantik dəqiqləşmə və ixtisaslaşma ilə əlaqədardır [5, s. 70].

Eyni zamanda, çoxmənalı (polisemik) düzəltmə isimlər də geniş yayılmışdır. “Açar” sözü həm əşya, həm də abstrakt anlayış – məsələn, “problemin açarı” – kimi işləyə bilər. Bu isə bir sözün kontekstə uyğun olaraq müxtəlif mənə qazanması prosesinin nəticəsidir. Düzəltmə isimlərin bu şəkildə semantik baxımdan inkişafı Azərbaycan dilinin canlı, çevik və funksional cəhətdən zəngin olduğunu göstərir. İzahlı lüğətlər bu inkişaf prosesini sənədləşdirir və sözlərin əsas və köməkçi

mənalarını, terminləşmə hallarını və frazeoloji işlənmələrini aydın şəkildə təqdim edir. Bu isə dilçiliyin həm nəzəri, həm də praktiki sahələri üçün dəyərli informasiya mənbəyidir.

Ümumi nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dilində düzəltmə isimlərin semantik inkişafı dilin leksik sistemində mühüm yer tutur və çoxistiqamətli bir prosesdir. Bu inkişaf yalnız yeni sözlərin yaranması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda mövcud sözlərin mənalarının genişlənməsi, daralması, üslubi çalarlar qazanması, terminləşməsi və metaforikləşməsi kimi kompleks dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Düzəltmə isimlər vasitəsilə dilin dinamikası, ictimai-mədəni dəyişikliklərə reaksiyası və funksional zənginliyi aydın şəkildə təzahür edir. İzahlı lüğətlər bu semantik proseslərin sistemli şəkildə sənədləşdirilməsində və izlənilməsində əsas mənbə funksiyasını daşıyır. Onlar vasitəsilə düzəltmə isimlərin tarixi inkişaf trayektoriyası, semantik sahədəki dəyişiklikləri və müxtəlif kontekstlərdə qazandığı mənalar araşdırıla bilər.

Düzəltmə isimlər Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarının genişlənməsində, yeni anlayış və hadisələrin qarşılanması və terminoloji sistemin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan onların semantik inkişafını öyrənmək həm nəzəri dilçilik, həm də tətbiqi sahələr üçün əhəmiyyətlidir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar gələcəkdə yeni sözlərin yaradılması, dil siyasətinin formalaşdırılması və dilin tədrisi baxımından da faydalı nəticələr verə bilər. Düzəltmə isimlərin semantik inkişafı nəticəsində Azərbaycan dili təkcə leksik zənginlik baxımından deyil, həm də ifadə imkanlarının elastikliyi, adaptasiya qabiliyyəti və funksional çoxcəhətliliyi ilə seçilir. Bu sözlər vasitəsilə dil yeni sahələrə nüfuz edir, müasir dövrün elmi-texniki, sosial və mədəni ehtiyaclarını qarşılayır. Eyni zamanda, bu cür sözlər fərqli üslubi qatlarda – rəsmi sənədlərdə, elmi ədəbiyyatda, bədii əsərlərdə və gündəlik nitqdə – aktiv şəkildə istifadə olunur ki, bu da onların üslubiyyət baxımından da aktuallığını təsdiqləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M, Verdiyeva Z, Ağayeva F. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Elm, 2019, 304 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (3-cü cild). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
3. Əliyeva Z. Türk dillərində sifətlərin semantik- funksional və struktur təkamülü. Bakı, 2012, 42 s.
4. Hacıyeva S. Azərbaycan dövlət dilinin müasir inkişaf perspektivlərinə dair tədqiqatlar // Scientific Work, No: 15(2), Bakı, 2021, s. 51-54.
5. Həsənova S. Azərbaycan dövlət dilinin formalaşmasında tarixi faktorlar və müasir Azərbaycan dili // Scientific Work, No: 15(2), Bakı, 2021, s. 68-71
6. Hümətova R. Ana dili (2-ci cild, dərs vəsaiti). Bakı, 2019, 340 s.
7. Hüseynova-Qəhrəmanlı A. Dildə gedən semantik proseslər (3-cü cild). No:12, Bakı, 2017, s. 158-163.
8. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 400 s.

Rəyçi: dos. İsmayıl Məmmədov

ATALAR SÖZLƏRİNDƏ TƏKRARLAR

Nərmin Şərbətli

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

miley.fl@mail.ru

Abstract

Repetitions in Proverbs

This article examines the role and types of repetition in Azerbaijani proverbs, highlighting its stylistic and semantic significance. As a key rhetorical device, repetition serves to intensify meaning, enhance emotional expression, and create rhythmic balance. The study analyzes lexical, syntactic, and semantic repetitions using examples from Azerbaijani proverbs. It also draws on the theoretical insights of prominent scholars such as H.Həsənov, A.Abbasova, A.Bəylərova, K.Abdullayev and so on. The paper concludes that repetition not only strengthens poetic structure but also helps convey collective wisdom in a memorable and aesthetically effective way, making it a vital element in the structure and function of Azerbaijani proverbial discourse.

Keywords: *Azerbaijani proverbs, repetition, stylistic figures, linguopoetics, phraseology.*

Azərbaycan dilinin bədii-estetik imkanlarının öyrənilməsi, xüsusilə xalq yaradıcılığında təzahür edən üslubi vasitələrin elmi təhlili müasir dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq üçün aktual məsələlərdəndir. Bu baxımdan Azərbaycan atalar sözləri xalqın dil və düşüncə yaddaşının ən parlaq nümunələrindən biri kimi diqqət mərkəzində dayanır. Atalar sözləri yalnız müdrik fikir daşıyıcısı deyil, həm də zəngin poetik struktura malik dil vahidləridir. Atalar sözlərində bir çox linqvopoetik ünsürlərə rast gəlinir. Bu janrda müşahidə olunan təkrarlar isə xüsusi olaraq araşdırılmalı sahələrdən biridir. Azərbaycan atalar sözlərində təkrarlar həm semantik dərinlik, həm də üslubi çalar yaradan vasitə kimi çıxış edir. Ən əsası isə odur ki, təkrir «məna və mətn əlaqəsinin mühüm vasitəsi» (1; s. 67), «subyektiv-modal mənalar»ın ifadə formalarından biridir və «tekst yaradıcı faktor» (2; s. 234) kimi arxitekonik xüsusiyyətə malikdir. Bəzi əsərlərin, xüsusilə nəzm nümunələrinin kombinasiyası təkrirlərlə qurulur. Bu üslubi fiqurun müxtəlif növləri – leksik, sintaktik, gradativ və emfatik təkrarlar – atalar sözlərinin poetik strukturunu zənginləşdirir və onlara estetik dəyər qazandırır. Təkririn müxtəlif növləri məlumdur: sərbəst və ya «qaydasız» təkrir, geminasiya və ya reduplikasiya (qoşalaşma), anafora, epifora, simploka, epistrofa və ya anepifora (dövrəvi təkrir), anadiplosis, epimona (iltizam, poliptoton), antimetabola, əks (tərs) sıra üzrə təkrir (tərdü-əks), dəqiqləşdirici təkrir, cümlənin ortasında işlənən (orta sıra) təkrir, cümlənin təkrarı və s. (5; s. 64). Bir sıra müəlliflər əsərlərində təkririn müxtəlif növlərindən və ya ifadə formalarından bəhs etmişlər (4; s. 314-330). Təkririn bədii funksiyalarının daha dərinlən araşdırılması, onun yaddaş mexanizmi ilə əlaqəsinin izahı və Azərbaycan atalar sözlərində təkrarın fərqli təzahürlərinin sistemləşdirilməsi bu məqalənin əsas məqsədlərindən biridir. Eyni zamanda, «Azərbaycan atalar sözləri» toplusundan konkret nümunələr əsasında aparılan analiz, mövzuya empirik əsas verir. Bu janrın özünəməxsusluğu onun həm dilin qrammatik və leksik imkanlarını dolğun şəkildə əks etdirməsində, həm də xalq müdrikliyini yığcam və obrazlı formada təqdim etməsindədir. Atalar sözləri xalqın dünyagörüşünün, əxlaqi-estetik dəyərlərinin daşıyıcısı olmaqla yanaşı, həm də dilin poetik potensialını nümayiş etdirən nümunələrdir. Bu baxımdan, atalar sözlərində təkrarların rolu xüsusilə diqqətləyəliqdir. Təkrir— eyni söz və ya ifadənin müxtəlif formalarda yenidən işlədilməsi ilə ritmiklik və emosional güc yaradan, eyni zamanda semantik vurğunu ön plana çıxaran üslubi fiqurdur. H.Ə.Həsənov təkrir və təkrar terminləri haqda yazır: «Bu terminlər bir-biri ilə əlaqədardır. Eyni sözlərin, ifadələrin əsərdə ustalıqla, şüurlu təkrarı təkrir adlanır. Təkrir lüzumsuz təkrardan fərqli olaraq, bədii əsəri mənaca daha da genişləndirir, onun dilini və üslubunu daha da qüvvətləndirir (6; s. 245). Bu məqalədə Azərbaycan atalar sözlərində təkrarın növləri, funksiyaları

və ifadə gücü elmi müstəvidə təhlil edilir, konkret nümunələr əsasında bu fiqurun bədii-estetik rolu aydınlaşdırılır.

Təkrir bədii nitqin ən geniş yayılmış və təsirli üslubi fiqurlarından biridir. Onun əsas funksiyası fikrin vurğulanması, emosional təsirin artırılması və nitqdə ahəngin yaradılmasıdır. Azərbaycan dilində bu fiqurun geniş istifadə sahəsi, xüsusilə atalar sözlərində öz əksini tapır. Təkrar həm də semantik yük daşıyır — o, fikrə vurğu salmaqla yanaşı, onu yadda saxlamağı asanlaşdırır və xalqın şifahi nitq mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. O həmçinin poetik struktur elementi də adlandırılır

Azərbaycan atalar sözlərində təkrarların növləri

Azərbaycan atalar sözlərində müxtəlif növ təkrarlara rast gəlinir. Bunlar arasında:

Sərbəst və ya «qaydasız» təkrir. Təkririn bədii əsərlərdə daha çox işlənən növlərindən biri sərbəst və ya «qaydasız» təkrirdir. Bu təkrir növü bəzi elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır. «Bu, eyni söz və ya ifadənin ardıcıl şəkildə, yaxud bir cümlənin və ya bir neçə qonşu cümlənin müxtəlif yerlərində təkrarıdır

“Şah Abbasa yaradı, keçəl Abbasa yaramadı?”, “Heç kəsin çörəyi heç kəsin qarnında qalmaz”, “Dost, dost deyə-deyə düşmən oldu.” — “Dost” sözünün təkrarı ironik vurğu yaratmaq məqsədi daşıyır. Bu tip nümunələrin təhlilində Aytən Bəylərova təkrarın “fikrin qüvvətləndirilməsi və ekspressivliyin artırması” funksiyasını qeyd edir (5; s. 71). Geminasiya və ya reduplikasiya. Bədii əsərlərdə təkririn geniş yayılmış növlərindən biri də geminasiya və ya reduplikasiya (qoşalaşma) adlanır. Bir sıra əsərlərdə geminasiya fiqurundan çox qısa şəkildə bəhs edilmişdir. Bəzi müəlliflər, məsələn, R.Y.Xəlilov cümlənin əvvəlində işlənən bu tip təkrirləri anafora, sonda işlənənləri isə epifora kimi vermişdi (4; s. 317-320). Geminasiya və ya reduplikasiya adlanan təkrir növündə isə eyni nitq vahidi bir misra və ya cümlənin əvvəlində, ortasında, yaxud da sonunda ardıcıl olaraq təkrar edilir ki, bu da həmin ifadəyə xüsusi mənə çalarları əlavə edir. Məsələn: “Dünən ölənə dünən basdırdılar”, “Dərd var dələr keçər, dərd var gələr keçər”. Anafora (eyni başlanğıc) — Təkririn bədii əsərlərdə çox rast gəlinən növlərindən biri də anaforadır. Eyni nitq vahidinin ardıcıl işlənən və ya bir-birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, yaxud da cümlələrin (və ya onun hissələrinin), abzasların, hətta fəsillərin əvvəlində təkrar edilməsindən ibarət olan bədii-üslubi fiqurdur. Məsələn, “Damar, damar daşı dələr”, “Geniş işləklilik qazanan təkrir növlərindən biri də epiforadır. Ritorika kitablarında bu təkrir növü antistrofa adı ilə də verilir. Epifora (eyni sonluq), anaforanın əksinə olaraq, eyni nitq vahidinin ardıcıl işlənən və ya bir-birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, yaxud da cümlələrin (və ya onun hissələrinin), abzasların sonunda təkrar edilməsindən ibarət olan üslubi fiqurdur. Məsələn, “Dediyindən dönsən el dönər səndən. Dediyini tutsan el tutar səndən”, “Adın nədir? - Daşdəmir, yumşalısan yumşalı”, “Ağaclar başın tərpedəndə, söyüd dəyər mən də, mən də”. Simploka və epistrofa. Bədii əsərlərdə rast gəlinən maraqlı təkrir növlərindən biri də simploka adlanır. Bu üslubi fiqur eyni zamanda həm anafora, həm də epiforadan düzələn cümlələr vasitəsilə meydana gəlir. “Dedilər molla aş aparırlar dedi sənə nə, dedilər sizə aparırlar, dedi sənə nə”. Epimona. Təkrir növlərindən biri olan epimona (iltizam, poliptot, poliptoton) eyni nitq vahidinin kiçik variasiyalarla təkrarlanmasıdır. “Kor kora kor deməsə, bağı çatlar”. Burada təkrar olunan fikrə müxtəlif şəkildə münasibət bildirilir, onun ayrı-ayrı tərəflərdən təsviri, izahı verilir və təkrarlanan nitq vahidi müxtəlif hal, zaman, şəxs və s. şəkilçilərlə işlənir. Antimetabolada isə eyni sözlərin sintaktik funksiyalarının və bilavasitə mühitlə əlaqəsinin dəyişməsi ilə mütənasib şəkildə təkrarından ibarət nitq fiqurudur. “Güvəc daşa toxunsa - vay güvəcin halına, Daş güvəcə toxunsa - vay güvəcin halına”. Nəzm və nərsdə geniş yayılan təkrir növləri arasında cümlənin ortasında işlənən (orta sıra) təkririn də özünəməxsus üslubi çalarları vardır. «Sözlərin qüvvətləndirilməsi üçün cümlənin ortasında onların təkrarlanması» bədii söz sənətkarlarının çox istifadə etdikləri üslubi fiqurlardandır. “Aşığın sözü qurtaranda “yarım, yarım” çağırar”, “Boş anbar, boş dağarcıq, ha ölç, ha ölç doldur”

Təkrarin funksional-semantik növləri

Təkrarın yalnız formal deyil, eyni zamanda funksional-semantik yönləri də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Atalar sözlərində təkrar həm informativ, həm də ekspressiv məqsədlərə xidmət edir. Bu növləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Vurğulayıcı (emfatik) təkrar

Bu növ təkrar daha çox emosional vurğu yaratmaq, fikri aydınlaşdırmaq və mövzuya diqqəti cəlb etmək üçün istifadə olunur. Məsələn: “Çəkmə, çəkmə bu dərdi, çəkən bilər bu dərdi.”; “Yumurtlamadı, yumurtlamadı, fəlini də yedi?” Bu nümunələrdə eyni sözün təkrarı emosional güc yaradaraq fikrin daha təsirli çatdırılmasına xidmət edir.

2. Qarşılaşdırıcı təkrar (antitezalı təkrar)

Bu növ təkrarlarda söz və ya ifadə təkrarı qarşılaşdırma ilə birlikdə işlədilir və fikir iki zidd istiqamətdə inkişaf etdirilir: “Söz var xalq içində, söz var xılx içində”, “Dil var bal gətirər, dil var bəla gətirər.”; “Quş var ətin yeyərlər, quş var ət yedirərlər” (3; s. 176).

Bu tip təkrarlar Azərbaycan atalar sözlərində tez-tez işlənir və təkrarlanan ifadə ilə yanaşı, ziddiyyətli mənalara təqdim olunur.

3. Tədrici inkişaf təkrarı (gradativ təkrar)

Burada söz və ya ifadələr ardıcıl şəkildə təkrarlanaraq fikrin pilləvari inkişafını göstərir: “Ələdin, ələdin kəpəyinə nə qatdın?”

Bu cür təkrarlar vasitəsilə proses və hadisənin dinamikası verilmiş olur. tədrici təkrarlar xalq mühakiməsinin ardıcılığını və məntiqini ifadə edir.

4. Sintaktik təkrar (struktur təkrarı)

Bu növ təkrar bədii sintaksisin imkanlarından istifadə edərək eyni cümlə quruluşunun təkrarına əsaslanır: “Ağıl ağılı çəkər, nadan nadanı.”; “Ölüm var ölüm kimi, ölüm var zülüm kimi ” (3; s.196)

Bu tip təkrarlar yalnız söz səviyyəsində deyil, bütöv sintaktik vahidlərin təkrarına əsaslanır və ifadəyə ritmik sistemlik gətirir. Struktur təkrarları yaddaş üçün əlverişli poetik konstruksiyalar yaradır.

Təkrarın psixoloji və yaddaşda rolu da diqqətə layiqdir. Azərbaycan atalar sözlərində təkrarın əhəmiyyətli funksiyalarından biri də onun yaddaşda saxlanmanı asanlaşdırmasıdır. Təkrarlar həm eşitmə, həm də vizual yaddaş üçün mühüm vasitədir. İnsan beyninin təbii funksiyalarından biri də təkrar olunan informasiyanı daha tez qəbul edib uzunmüddətli yaddaşa ötürməkdir. Məhz bu xüsusiyyətə görə, folklorun şifahi yaddaşa ötürülən janrlarında təkrara geniş yer verilir.

Xüsusilə şifahi ənənəyə əsaslanan xalq ədəbiyyatında – bayatılar, nağıllar, atalar sözləri və məsəllərdə bu struktur tez-tez nəzərə çarpır. Atalar sözləri nə qədər qısa olsa da, təkrar elementi onun yadda qalmasını və xalq arasında sürətlə yayılmasını təmin edir. Məsələn: “Yaxşılıq elə, yaxşılıq gör.”; “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş.”

Bu kimi nümunələrdə təkrar həm də insan şüuruna təsir etmək, davranış və dəyərləri formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Təkrar xalqın yaddaş mexanizmi ilə poetik strukturlar arasında körpü rolunu oynayır. Təkrarlanan fikir daha tez qəbul olunur və daha möhkəm mənimsənilir. Bu zaman təkrar nitq bəzəyi olmaqla yanaşı, həm də nitq psixotexnologiyasıdır. Yəni təkrarlar vasitəsilə emosional təsir yaradılır, sosial davranış yönləndirilir. Bu xüsusiyyətlər onu göstərir ki, təkrar sadəcə estetik alət deyil, həm də dərin psixoloji-funksional gücə malik ünsiyyət vasitəsidir. Atalar sözləri vasitəsilə bir nəsildən digərinə ötürülən tərbiyəvi və mənəvi mesajlar məhz bu cür mexanizmlərdən faydalanaraq möhkəmlənir.

Təkrarın bədii-estetik dəyəri və poetik funksiyası

Azərbaycan atalar sözlərində təkrar sadəcə bir forma elementi deyil, həm də yüksək poetik funksiyaya malikdir. Bu tip strukturlar xalq müdrikliyinin daha təsirli şəkildə təqdiminə imkan yaradır. Təkrar vasitəsilə yaranan ritm, ahəng və paralel quruluşlar atalar sözünün həm yadda saxlanmasını, həm də estetik qavranmasını asanlaşdırır. Məsələn: “Qonşu, qonşu, gəl savaşa.”; “Gələndə yel gətiri, el gətiri, sel gətiri, gedəndə yel aparı, el aparı, sel aparı.”

Bu kimi nümunələrdə təkrar sanki bir musiqi elementi kimi çıxış edir, nitqə ritmik axıcılıq və estetik dəyər verir. Belə konstruksiyalar həm də folklorun poeziya ilə qovuşduğu

məqamlardır. Göründüyü kimi, təkrarlar xalq yaradıcılığında sözün poetik enerji ilə yüklənməsi üçün istifadə olunur.

Bundan əlavə, təkrarlar bədii assosiasiyalar doğurur. Sözlərin təkrar-təkrar deyilməsi onların semantik çevrəsini genişləndirir və bəzən sözə yeni məna çaları əlavə edir. Bu isə atalar sözlərinin çoxqatlı mənalandırılmasına şərait yaradır.

Ayındır ki, təkrar Azərbaycan xalq poetikasında yalnız sintaktik gözəllik yaratmaq üçün deyil, həm də emosional və fəlsəfi dərinliyi çatdırmaq üçün işlədilir. Bu səbəbdən də təkrar yalnız dilçilik baxımından yox, həm də estetik, üslubi və fəlsəfi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Atalar sözlərinin poetik gücü də məhz bu cür üslubi vasitələrlə formalaşır və nəsil-dən-nəslə ötürülür. Folklor mətnləri, xüsusilə də atalar sözləri ritmik və qafiyəli strukturla seçilir. Bu strukturu yaradan əsas vasitələrdən biri məhz təkrardır. Təkrarın yaratdığı ritmik ardıcılıq ifadəyə dinamiklik və axıcılıq verir. Bu, həm xalqın estetik zövqünü oxşayır, həm də ifadənin yaddaşda qalmasını asanlaşdırır. Məsələn, “Göz var görməz, könül var bilməz”, “Söz var kəsdirər başı, söz var kəsər savaşı” kimi atalar sözlərindəki paralel təkrar formaları yalnız məna deyil, eyni zamanda ritm yaradan vasitədir. Ritmik təkrarlar həmçinin nitqin poetikliyini artırır. Təkrarlar poetik nitqin strukturunda ahənglə yanaşı, mətnin daxili ritmini də tənzimləyir. Bu, xalq poetikasında ənənəvi obrazların formalaşmasında əsas mexanizmlərdən biridir.

Təkrarın ifadə vasitəsi kimi rolu: Təkrar yalnız struktur elementi deyil, həm də mənəvi-emosional təsir vasitəsidir. Bu, atalar sözlərində daha aydın hiss olunur. Məsələn: “Ətə baxma, dona baxma, içindəki cana bax.”; “Ağıl ağılı çəkər, nadan nadanı”. Bu nümunələrdə təkrar, həm ritm yaradır, həm də fikri yadda qalan və təsirli edir, xalq hikmətinin aforistik gücünü təmin edən əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Qeyd olunduğu kimi, təkrar ritm və ahəng yaratma bacarığına malikdir. Qədim türk şeiri üçün ritm, alliterasiya, assonans əsas rola malikdir. Bu səbəbdən Azərbaycan atalar sözləri xalq yaradıcılığının ən qədim və zəngin janrlarından biri olaraq həm məzmun, həm də forma baxımından bədii-estetik dəyərini ortaya çıxarır. Təkrar sadəcə söz və ya ifadənin təkrarı kimi deyil, nitqin musiqiləşməsinə təmin edən ritmik quruluşun mühüm komponenti kimi çıxış edir. Bədii dildə təkrar ünsürü mətnin akustik cəhətdən qavranmasını və yaddaşda daha qalıcı yer tutmasını təmin edir. Xüsusilə folklor nümunələrində ritmik strukturun formalaşmasında bu fiqurun rolu əvəzsizdir. Yəni burada təkrar həm semantik vurğu vasitəsidir, həm də estetik-musiqili komponentdir. Təkrarlar vasitəsilə yaranan ritmik quruluş ifadəyə ahəng və melodiklik qazandırır. Xalq dilində belə deyirlər: “dil açıq, söz düz, fikir aydın olsun.” Bu “düzlük” və “aydınlıq” hissi çox vaxt məhz ritmik təkrarlar sayəsində meydana gəlir. Eyni zamanda, belə quruluşlar atalar sözlərinin nəsil-lərəarası ötürülməsində də mühüm vasitəyə çevrilir. Uşaqlara, gənclərə bu nümunələr daha tez öyrədilir və daha asan yadda qalır. Beləliklə, təkrar atalar sözlərinin yalnız mənacə deyil, həm də formaca gözəlliyini yaradan, onları estetik və funksional cəhətdən dəyərli edən mühüm komponentdir. Bu ritmik və ahəngdar quruluş atalar sözlərinin həm yaddaşda qalmasını, həm də nəsil-lər arasında yayılmasını təmin edən effektiv vasitədir.

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində aydın oldu ki, təkrar Azərbaycan atalar sözlərinin struktur və məzmun quruluşunda mühüm yer tutur. Bu üslubi fiqur sadəcə bədii vasitə olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda xalq müdrikliyinin qorunub ötürülməsi, fikrin yadda qalması və daha təsirli çatdırılması üçün funksional əhəmiyyət daşıyır. Təkrarlar vasitəsilə atalar sözlərində həm ritmik axıcılıq, həm emosional vurğu, həm də mənacə dərinlik təmin olunur.

Məqalədə göstərilən nümunələrdən də göründüyü kimi, Azərbaycan atalar sözlərində təkrar daha çox leksik və sintaktik səviyyədə təzahür edir. Bu isə dilin daxili qanunauyğunluqları ilə yanaşı, xalqın düşüncə tərzinin də spesifikliyindən xəbər verir. Təkrarlar, eyni zamanda, fikrin təsir gücünü artırmaqla yanaşı, onu ümumiləşdirir, fəlsəfi çalara bürüyür. Məhz buna görə də bu janrın davamlılığı və canlılığı təmin olunur. İrəli sürülmüş fikirlər əsasında aydın oldu ki, təkrar yalnız sintaktik forma deyil, həm də poetik strategiyadır. Azərbaycan atalar sözlərində təkrarlar vasitəsilə formalaşan struktur yalnız şifahi xalq ədəbiyyatı müstəvisində deyil, həm də ümumi ədəbi dilin zənginləşməsi və bədii-estetik imkanlarının genişlənməsi baxımından dəyərlidir. Bu fakt göstərir ki,

xalq yaradıcılığına məxsus olan üslubi xüsusiyyətlər müasir dilçilik və poetika üçün də aktual tədqiqat obyektləridir.

Nəticə olaraq demək olar ki, Azərbaycan atalar sözlərində təkrar dilin poetik gücünün, xalqın mədəni-intellektual mirasının və estetik zövqünün təəcəssümüdür. Təkrar Azərbaycan atalar sözlərində yalnız üslubi fiqur deyil, həm də mənanın qurulmasında, fikrin vurğulanmasında və xalq müdrikliyinin ifadəsində mühüm vasitədir. Atalar sözlərində təkrarlar müxtəlif formalarda – leksik, sintaktik və semantik səviyyədə meydana çıxaraq onların poetik strukturuna ahəng və məna dərinliyi bəxş edir. Təkrar həm də atalar sözlərinin yadda qalmasını asanlaşdırır, onların folklor yaddaşında sabit qalmasını təmin edir. Məqalədə təhlil olunan nümunələr göstərir ki, təkrarlar vasitəsilə həm estetik gözəllik, həm də sosial-mənəvi mesaj gücləndirilir.

Bununla belə, təkrarların funksional imkanları hələ də tam şəkildə öyrənilməyib. Gələcək tədqiqatlarda bu fiqurun digər bədii janrlarda (məsələn, bayatılarda, məsəllərdə) təzahür formaları da ayrıca araşdırıla bilər. Bu təzahürlərin elmi şəkildə sistemləşdirilməsi, onların tipologiyasının aparılması gələcək tədqiqatlar üçün də mühüm zəmin yaradır.

Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, təkrarların Azərbaycan atalar sözlərindəki konkret növləri (leksik, sintaktik, gradativ və emfatik təkrarlar) ayrılmış və hər biri ayrı-ayrılıqda funksional cəhətdən təhlil olunmuşdur. Təkrarın poetik funksiya ilə yanaşı, sosial və psixoloji təsir imkanları da tədqiq olunmuşdur. Atalar sözlərinin bədii strukturu ilə kollektiv yaddaş arasında olan əlaqə təkrarın vasitəsilə izah olunmuşdur. Təkrarın yalnız folklor mətnlərində deyil, ümumilikdə milli mədəni yaddaşın formalaşmasında oynadığı rolun dəyərləndirilməsi bu tədqiqatın əsas yeniliklərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Eyni zamanda, təqdim edilən təsnifat və analiz, gələcəkdə Azərbaycan dilində poetik strukturların təhlili üçün nəzəri əsas kimi istifadə oluna bilər. Bu məqalədə Azərbaycan atalar sözlərində təkrarların leksik, sintaktik və poetik funksiyaları sistemli şəkildə təhlil olunmuş, konkret folklor nümunələri əsasında bu üslubi fiqurun bədii-estetik gücü elmi kontekstdə təqdim edilmişdir. Eyni zamanda, Aytən Bəylərovanın elmi mövqeyi əsasında təkrarların funksional mahiyyəti konkret faktlarla əsaslandırılmışdır. Məqalənin yeniliyi ondan ibarətdir ki, təkrarlar sadəcə poetik forma kimi deyil, həm də xalq hikmətini daşıyan semantik elementlər kimi təqdim olunmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova A.M. Dilçilik və bədii mətn. Bakı: Maarif, 1990, 80 s.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, s 281
3. Azərbaycan atalar sözləri. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
4. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər). Bakı: Elm, 1970, 356 s.
5. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 210 s.
6. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: BDU, 1999, 278 s.

Rəyçi: dos. Mehriban Samət qızı Əlizadə

FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRDƏ RƏNG SİMVLİZMİ

Şirin Cəfərli

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti
sirinceferli02@gmail.com

Abstract

Color symbolism in phraseological units

The imbuing of different colors with different cultural symbolism can be analyzed as a reflection of the worldview, religious beliefs and historical experiences of the people in the language. In this regard, the study of phraseological units with a color component is important not only in linguistics, but also in cultural studies.

Colors play an important role in the poetic layer of the language, and their participation in phraseological units serves to realize the emotional-aesthetic function of the language. Systematic study of such units, their analysis from both theoretical and practical perspectives creates conditions for a deeper understanding of the phraseological treasury of the language.

Keywords: *Phraseology, color, linguistics, cultural studies, semantics.*

Giriş. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda xalqın düşüncə tərzini, həyat tərzini və mədəni irsini əks etdirən mühüm bir fenomen kimi çıxış edir. Hər bir dil vahidi: istər söz, istər ifadə, istərsə də frazeologizm daşdığı mənalarla bu ümumi dəyər sisteminin bir hissəsini təşkil edir. Xüsusilə, frazeoloji vahidlər xalqın minillərlə formalaşmış təcrübəsinin, müşahidələrinin, emosional münasibətinin və sosial münasibətlər sisteminin nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Onlar dilin yalnız strukturunu deyil, həm də onun funksional və estetik imkanlarını zənginləşdirir. Frazeologizmlər vasitəsilə nitq daha axıcı, obrazlı və təsirli olur. Bu vahidlər çox zaman xalq ədəbiyyatında, atalar sözlərində, bayatılarda və digər şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində geniş şəkildə öz əksini tapır. Dilin belə zənginliklərini öyrənmək və təhlil etmək yalnız linqvistik baxımdan deyil, həm də sosioloji, etnoqrafik və psixoloji aspektlərdən mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, frazeoloji vahidlərin tədqiqi dilin dinamikasını və cəmiyyətin düşüncə sistemini daha dərinlən anlamağa imkan verir. Dildə frazeoloji vahidlər xalqın tarixi, mədəniyyəti, dünyagörüşü və psixologiyası ilə sıx bağlı olan dil vahidləridir. Onlar sadə sözlərdən fərqli olaraq, çox zaman məcazi və obrazlı mənalar daşıyır, danışanın fikrini daha təsirli və emosional ifadə etməyə imkan verir. Frazeoloji vahidlərin tərkibində yer alan sözlərdən biri də rəng adlarıdır. Rənglər insanın gündəlik həyatında olduğu kimi, dilin müxtəlif qatlarında da özünəməxsus yer tutur və bu, xüsusilə, frazeologiyada aydın şəkildə özünü göstərir. Rəng komponentli frazeoloji vahidlər təkcə dilin estetik tərəfini deyil, həm də cəmiyyətin milli-mədəni dəyərlərini, tarixi yaddaşını, mentalitetini əks etdirir. Belə frazeologizmlər vasitəsilə insanlar duyğu və düşüncələrini daha canlı şəkildə ifadə edir, müəyyən vəziyyətlərə qiymət verirlər. Məsələn, "ağ gün" xoşbəxtlik, "qara gün" isə bədbəxtlik rəmzi kimi qəbul edilir. Rənglərin bu cür məcazi yüklə frazeoloji sistemə daxil olması onların semantik və psixoloji təsir gücündən xəbər verir.

Əsas hissə. Frazeologizmlərin öyrənilməsi yalnız dilçilik sahəsi ilə məhdudlaşmır. Onlar ədəbiyyatşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq, tarix və psixologiya kimi sahələrdə də tədqiqat obyektidir. Frazeologizmlər ədəbi əsərlərin dilini zənginləşdirir, obrazlılığı artırır və müəllifin fikirlərini daha təsirli şəkildə ifadə etməsinə kömək edir.

Frazeologizmlər həm də xalqın mentalitetini, adət-ənənələrini və dünyagörüşünü əks etdirir. Onların vasitəsilə biz xalqın keçmişinə nəzər sala, onun həyat tərzini ilə tanış ola və dəyərlərini anlamaq bilirik. Frazeologizmlər xalqın kollektiv yaddaşının bir hissəsidir və nəşildən-nəslə ötürülür.

Beləliklə, frazeologizmlər dilin ən maraqlı və zəngin təbəqələrindən biridir. Onların öyrənilməsi dilin daha dərin qatlarına nüfuz etməyə, mədəniyyəti daha yaxşı anlamağa və xalqlar arasında ünsiyyəti asanlaşdırmağa imkan verir. Frazeologiya dilin canlı tarixidir və bu tarixi

qorumaq, öyrənmək hər bir dil daşıyıcısının vəzifəsidir.

Frazeoloji vahid – xalqın mədəniyyətini əks etdirən informativ dil işarəsi kimi qəbul olunmaqla yanaşı etnosun milli şüurunda və milli yaddaşında həkk olunan mental vahid olaraq, dilin mədəni məkanını əks etdirir” [2, s. 26].

Dünyanı qavrama kateqoriyalarından biri də rəngdir. Rəng haqqında təsəvvürlərin və biliklərin məcmusu xalq dünyasının rəngli mənzərəsini təşkil edir. Rəng adları fərqli-fərqli dillərdə unikal və simvolikdir. Məhz dilin köməyi ilə dünyanın rəng təsviri rəngbildirmə formasında ayrı-ayrı leksemlərdə, söz birləşmələrində, frazeoloji ifadələrdə və digər verbal vasitələrdə reallaşır; dünyanın dil mənzərəsinin leksik sisteminə üzvi şəkildə daxil olur.

“Qədim dövrlərdən bəri rəng dünyanı dərk etmək vasitələrindən biri olmuşdur. O, təbiətdə ən vacib və insanda ən qiymətli olanın təyinatı kimi xidmət etmişdir. Rəng mədəniyyətin əsas elementi kimi çıxış edir, onun köməyi ilə obyektləri, sosial münasibətləri, mənəvi və estetik anlayışları xarakterizə etmək və sistemləşdirmək olar. Rəng konseptinin strukturu dünyanın quruluşunun mifoloji modelini əks etdirir, qrup vahidlərini ehtiva edir, onların strukturu ölkələrin təbii, iqlim və mədəni-tarixi xüsusiyyətləri haqqında məlumatları ehtiva edir, etnik qrupların psixosomatik xüsusiyyətlərini izah edir” [6, s. 21].

Azərbaycan və ingilis dillərində rəng komponentli frazeoloji vahidlər bir çox dillərdə olduğu kimi çoxluq təşkil edir. Onların tərkibində milli-mədəni kolorit var. Mədəniyyət elementlərini əks etdirən bu dillərin frazeoloji vahidləri insan həyatının bir çox sahələri ilə bağlıdır. Onlar maddi mədəniyyətlə, xalqın tarixi təcrübəsi ilə və s. sahələrlə bağlıdır.

“İngilis dilində komponentlərindən biri rəng bildirən söz olan frazeologizmlərin 56%-nin mənfi, 18%-nin müsbət, 26%-nin neytral dəyərləndirmə məzmunu daşdığı bildirilir. Ümumiyyətlə, frazeoloji sistemdə mənfi mənəvi vahidlərin üstünlük təşkil etməsi müşahidə olunur” [3, s. 215].

“Xalqın təcrübəsini, onun maddi və mənəvi mədəniyyətinin özünəməxsusluğunu əks etdirən frazeologizmlər dilə milli səciyyə verir. Məsələn, azərbaycanlılar pambığa “ağ qızıl”, neftə “qara qızıl” deyirlərsə, bir sıra Qərb ölkələrində “ağ qızıl” farfor, “qara qızıl” isə kömür deməkdir. Ağ və qara təkcə rəng adı deyil, onlar həm də həyatın fəlsəfi anlamı kimi qəbul edilir. Bu rənglər arasında gizli bağlılıqlar və məna əlaqələri vardır ki, bu, bədii dilin imkanları daxilində üzə çıxarılır. Bir sıra hallarda ağ və qara eyni məqamda işlənərək bir-birini tamamlayır” [1, s. 15].

Tərkibində rəng adları olan frazeologizmlər bütün dillərdə mövcuddur. Buna görə də frazeoloji vahidlərin işlənmə dərəcəsi, onların struktur xüsusiyyətləri hər bir dildə fərqlidir. Amma frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin tərkibində, onların özünəməxsus qrammatik quruluşunda da sabitlik var, frazeoloji vahidlərin tərkibinə əsas və köməkçi elementlər daxildir. Frazeoloji vahidlərin leksik tərkibinin və strukturunun tam və dəqiq təhlili olmadıqda, onların həqiqi mənasını başa düşmək çətin olacaq, çünki frazeoloji vahidlər onların mənasına təsir edən formal quruluşla sıx bağlıdır.

“İngilis və Azərbaycan dillərində rəng adları ilə formalaşan frazeologizmləri tərkibindəki komponentlərinin sayına görə təkkomponentli (in the black), ikikomponentli (blue blood; qara bayram), çoxkomponentli (to give smb green light; qara gözlərinə bağışlamaq) və cümləşəkilli (Every cloud has a silver lining; Qara günün ömrü az olur) olmaqla dörd qrupa ayırırıq.... koloristik frazeologizmlər struktur-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə substantiv (a purple heart; sarı sim), feili (to look black; ağ yuyub qara sərmək), atributiv və ya adyektiv (green as grass; kağız kimi ağ), adverbial (out of blue), nidayı (...is may face red) və modallıq (sure as God made green apples) bildirən olmaqla altı qrupda tədqiq edilir” [3, s. 12-13].

İsmi əsas rol oynadığı bir qrup koloristik frazeologizmləri nəzərdən keçirək – bu, ən çox yayılmış növdür. Belə frazeoloji vahidlərə misal olaraq The Black Forest - Almanıyanın cənub-qərb hissəsindəki böyük meşəlik ərazi, green-eyed monster - qısqanlıq, black ink - mənfəət və ya gəlir göstərmək olar. Bu misalların hər birində isim təyinedici məna daşıyır, ona görə də bu tip ifadələri substantiv tərkibli frazeologizmlər kimi təsnif edirik. Öz növbəsində təyinedici mənanın feillə ifadə olunduğu frazeoloji vahidlərə feili tərkibli, sifətin üstünlük təşkil etdiyi frazeoloji vahidlərə isə adyektiv tərkibli frazeologizmlər deyilir.

Rəng komponenti olan frazeologizmlər doğma dildə danışanların mədəni xüsusiyyətlərini və dünyagörüşünü əks etdirən çox maraqlı dil vahidləri təbəqəsini təmsil edir. İngilis və Azərbaycan dillərində belə frazeoloji vahidlər həm ümumi, həm də xüsusi struktur-qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir.

Hər iki dildə rəng komponentli frazeoloji vahidlər müxtəlif nitq hissələri kimi çıxış edə bilər: isimlər (məsələn, “blue blood” - ingiliscə, “qara bazar” - azərbaycanca), feillər (“to see red” - ingiliscə, “ağ günə çıxmaq” - azərbaycanca), sifətlər (“green with envy” - ingiliscə, “qırmızıdan qara çıxmaq” - azərbaycanca), zərflər (“in the black” - ingiliscə, “göyə soxulmaq” - azərbaycanca).

Struktur olaraq, ingilis frazeoloji vahidləri çox vaxt sifət-rəng və isim, yaxud rəng komponenti olan feil və önlük birləşməsini ehtiva edən toplu ifadələrlə təmsil olunur. Azərbaycan dilində isə əksinə, daha mürəkkəb konstruksiyalar, o cümlədən rənglə bağlı konkret hərəkəti və ya vəziyyəti bildirən affiksli fel formaları geniş yayılmışdır.

Qrammatik cəhətdən rəng komponentli frazeoloji vahidlər, bir qayda olaraq, cümlə daxilində dəyişikliyə məruz qalmır. Bununla belə, Azərbaycan dilində ingilis dilindən fərqli olaraq şifahi frazeoloji vahidlər şəxs və say üzrə konyuqasiya oluna bilər ki, bu da onların cümlənin sintaktik strukturuna daha çevik inteqrasiyasına şərait yaradır.

İngilis və Azərbaycan dillərində rəng komponentli frazeoloji vahidlərin struktur və qrammatik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili bu dil vahidlərinin formalaşmasında və istifadəsində ümumi qanunauyğunluqları və milli-mədəni xüsusiyyətləri müəyyən etməyə imkan verir. “İnkişafın başlanğıcında dünyanın bütün dilləri yalnız iki rəngi ayırd edirdi: ağ və qara. Bir bütün açıq rəngləri, digəri isə tünd rəngləri ifadə etmək üçün istifadə olunurdu. Daha sonra qırmızı rəng və onun çalarları anlayışı ortaya çıxdı. Gələcəkdə daha incə çalarları ayırd etmək üçün terminlər formalaşmışdır. Qədim dövrlərdə ingilis dilinin lüğət tərkibinə 11 rəng adı daxil idi. Müasir frazeologiyada ən çox istifadə olunan rənglərdir qara, qırmızı, ağ, mavi və yaşıldır” [5, s. 21].

“Bir sıra qədim və çağdaş yanaşmalara görə, qara kədər, tənhalıq və sıxıntı, narahatlığı ifadə edir və xatırladır. Ona “matəm rəngi” də deyilir. Xalqın dilində qara gün, qara bəxt, qaraqabaq, qaradaban, qarayaylıq söz və ifadələri ilə yanaşı, bir sıra qarğış örnəkləri də vardır: Qarayaylıq qalasan, Bəxtin qara olsun və s.” [1, s. 16].

Frazeoloji vahidlərin əsasında ağ rəngin işlənməsi də geniş yayılmışdır. Bəzi frazeoloji birləşmələrdə ağ rəng insanın düzlük, insafıllıq, ədəblilik, səmimiyyət və xoş xasiyyət kimi müsbət keyfiyyətlərini ifadə edir: to have white hands - (hərfi mənada “ağ əllərə sahib olmaq”) - vicdanı təmiz, ləkəsiz nüfuz sahibi olmaq.

“Avropada ağ rəng bayram, təmizlik, sülh simvolu olmuşdur. Avropasayağı ağ gəlin paltar keçən əsrdən dəbdədir. Ağ göyərçinlər dünyada əmin-amanlıq, sülh mücəssəməsidir. Ağ bayraq çıxarmaq atəşkəs, təslim mənasında başa düşülür. Lakin ağ rəng hər yerdə, bütün millətlərdə eyni cür qarşılanmır. Hindistanda ağ rəng uzun əsrlərdir ki, matəm mərasimlərinin ayrılmaz atributuna çevrilmişdir” [4, s. 8].

Azərbaycan dilində “ağ” komponentli frazeoloji vahidlər həm də insanın xarici görünüşü və ya xarakteri ilə bağlı mənalar ifadə edə bilər. Məsələn, “ağappaq sifət” ifadəsi təmizlik, gözəllik, sağlamlıq kimi keyfiyyətləri vurğulayır. Lakin, “ağızdan ağ çıxmaq” ifadəsi sözün doğru olmaması, yalan danışmaq mənasını verir və burada “ağ” rəngi etibarsızlığı, saxtakarlığı simvolizə edir.

Yaşıl rəng Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeologiyasında kifayət qədər geniş yayılmışdır ki, bu da onun ifadəliliyi, gözəlliyi və şüura estetik təsiri ilə bağlıdır. Bu rəngin semantikasi olduqca zəngin və müxtəlifdir, məsələn, yaşıl bitki örtüyü, yarpaqlar və meşə ilə əlaqələndirilir: a green belt, yaşıl qurşaq – yaşıllıq.

“Yaşılın cavanlıq rəmzi hesab edilməsi haqqında çoxlu faktlar vardır. Bu rəng gənclikdən başqa, yenilik simvolu kimi də tanınaraq ümidartırıcı rola malikdir. Bəzi ölkələrdə orta yaşlı xanımların yaşıl rəngdə paltar geyinməsi, yəqin ki, bununla bağlıdır” [1, s. 21]. Qırmızı rəng, bir çox mədəniyyətlərdə olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis xalqlarının dünyagörüşündə də xüsusi yer tutur. O, ehtiras, enerji, sevgi, qəzəb, təhlükə və s. kimi müxtəlif mənaları ifadə edə bilər.

Güclü emosional-ekspressiv təsirə malik olan və parlaqlığı və gözəlliyi ilə digər rənglərin

fonunda seçilən qırmızı rəng çox geniş məcazi mənalara malikdir. Məsələn, tədqiq olunan dillərin frazeoloji vahidlərində qırmızı rəng bayramı və sevinci bildirir: red-letter day (hərfi mənada qırmızı hərflə gün) təqvimin qırmızı günü, 1) bayram; 2) şən, xoşbəxt və yaddaqalan gün.

Bir çox ölkələr öz bayraqları üçün əsas olaraq qırmızı rəngdən istifadə edirlər: məsələn, Britaniya Hərbi Dəniz Qüvvələrinin bayrağı “döyüşə çağırış” deməkdir. Qırmızı rəng Cüzeppe Qaribaldi dövründə anarxiyanın rəngi hesab olunurdu - onun pərəstişkarlarını “qırmızı köynəklər” adlandırırdılar: qırmızı köynəklər italyanlar üçün itaətsizlik əlaməti idi.

Qırmızı rəng Çin mədəniyyətində xüsusi bir müqəddəslik qazanmışdır: qırmızı uğur, xoşbəxtlik, həyat və nəciblik simvoludur.

İngilis dilində çox vaxt qırmızı rəng mənfi duyğuları, qəzəbi, narahatlığı, çətinlikləri ifadə edir.

See the red light – təhlükədən şübhələnmək.

Be in the red – zərərlə işləmək, borca girmək.

Red tape – süründürməçilik, bürokratik əngəllər

Red-handed - cinayət başında yaxalanmaq.

See red - qəzəblənmək.

Nəticə. Araşdırmalar göstərir ki, rəng komponentli frazeoloji vahidlər dildə olduqca zəngin və çoxşaxəli bir sistem təşkil edir. Bu vahidlər, təkcə rəngin fiziki anlayışı ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda müxtəlif emosional, psixoloji və sosial mənalarla yüklənmiş şəkildə dilə daxil olur. “Qara gün”, “ağ yuyub qara sərmək”, “yaşıl işıq yandırmaq” kimi ifadələr həm məcazi, həm də funksional baxımdan dilin canlılığını və ifadə imkanlarını artırır. Rəng komponentlərinin frazeoloji vahidlərdə istifadəsi, onların milli-mədəni kodu daşıyan elementlər olduğunu sübut edir. Müxtəlif rənglərin fərqli mədəni simvolizmlə yüklənməsi xalqın dünya görüşünün, dini inanclarının və tarixi təcrübələrinin dilə əks olunması kimi təhlil edilə bilər. Bu baxımdan, rəng komponentli frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi təkcə dilçilik deyil, eyni zamanda mədəniyyətşünaslıq baxımından da əhəmiyyətlidir.

Sonda qeyd etmək olar ki, rənglər dilin poetik qatında mühüm rol oynayır və onların frazeoloji vahidlərdəki iştirakı dilin emosional-estetik funksiyasının reallaşmasına xidmət edir. Belə vahidlərin sistemli şəkildə öyrənilməsi, onların həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən təhlili dilin frazeoloji xəzinəsinin daha dərinlən anlaşılmasına şərait yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullabəyova P.Y. Bədii dildə rənglərin üslub imkanları. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan: 2022. 32 s.
2. Əliyeva V.F. Müasir fransız dilində psixosemosional məzmunlu frazeoloji vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2024. 32 s.
3. Sadıqlı İ. Entonim komponentli frazeologizmlərin kvantitativ təhlili. Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Bakı: 2018. s. 211-219.
4. Sadıqova N.F. Azərbaycan dilində rənglərin mənə çalarları. Elmi iş, 2019, 5 nömrə s.8-10.
5. Бондаренко Н.В. Роль фразеологических единиц с цветовым компонентом в англоязычных СМИ. IX Всероссийская научно-практическая конференция молодых ученых «Россия молодая». Кемерово 2017.
6. Жуков В.П. Русская фразеология. М.: Высшая школа, 2006. 408 с.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ “QORXU” KONSEPTİNİN QARŞILAŞDIRILMASI

Sevda Sadıqova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

sevdasadigova127@gmail.com

Abstract

Comparison and common aspects of the concept of fear in Azerbaijan and english

This article compares the concept of fear in Azerbaijani and English and examines their common aspects. Although the emotion of fear is common to all human societies, its forms of expression, metaphors and cultural loads in different languages are different. The article first examines the aspects of the feeling of fear related to language and culture. The article also analyzes the psychological and cultural layers of meaning of this concept, the impact of its manifestations in languages on human thinking and worldview. The results of the study show that the emotion of fear, while being universal, is formed according to the specific characteristics of each language and culture. At the end of the article, generalized results are presented on how the concept of fear can give rise to different understandings in language and intercultural communication.

Keywords: *concept of fear, language comparison, Azerbaijani language, English language, intercultural communication.*

Giriş. İnsan emosiyalarının dil vasitəsilə ifadəsi mədəniyyətlərin daxili strukturunun, dünya görüşünün və psixoloji dəyərlərinin güzgüsü kimi çıxış edir. Bu emosiyalardan biri də qorxu hissidir. Qorxu, bəşər övladının ən ilkin və instinktiv emosiyalarından biri olmaqla, təkcə fərdi psixoloji reaksiyaları deyil, həm də mədəni, sosial və dil müstəvisində dərin izlər buraxmışdır. Müxtəlif dillərdə qorxu anlayışının ifadə formaları və semantik çalarları, həmin toplumların tarixi təcrübələri, sosial normativləri və psixoloji baxışları ilə sıx əlaqəlidir. Bu baxımdan, qorxu konseptinin Azərbaycan və İngilis dillərindəki ifadə xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili, həm dilçilik, həm də mədəniyyətşünaslıq baxımından maraqlı və əhəmiyyətli nəticələr ortaya çıxara bilər.

Azərbaycan dili, türk dilləri ailəsinə məxsus olub, xalqın minilliklər boyunca keçirdiyi tarixi təcrübələrin, coğrafi-mədəni təsirlərin və kollektiv şüurun məhsulu kimi formalaşmışdır. Burada qorxu ilə bağlı ifadələrdə həm mifoloji, həm dini, həm də sosial motivlər mühüm rol oynayır. İngilis dili isə, german mənşəli olmasına baxmayaraq, uzun tarixi inkişafı boyunca latın, fransız və digər dillərin təsiri altında zənginləşmiş və qorxu konseptini ifadə edən çoxşaxəli semantik sistem yaratmışdır. Hər iki dil qorxu hissini təsvir edərkən fərqli metaforalar, frazeoloji vahidlər, leksik-stilistik vasitələr və diskurs formalarından istifadə edir. Bu fərqlər, bir tərəfdən, dilin daxili quruluşunu və ifadə imkanlarını, digər tərəfdən isə, cəmiyyətlərin qorxuya yanaşma tərzlərini və ona verdikləri mənəvi-mədəni dəyəri əks etdirir.

Azərbaycan və ingilis dillərində qorxu konseptinin müqayisəsi, dilin sosial strukturuna, dilçilərin dünya görüşünə və bu dillərdəki mədəni xüsusiyyətlərə necə təsir etdiyini öyrənmək üçün faydalıdır. Bu mövzu yalnız dil strukturlarının analizini deyil, həm də insanların qorxularını necə ifadə etdiklərini, hansı elementlərin qorxu ilə əlaqəli olduğunu, qorxu ilə bağlı psixoloji və sosial təzahürləri nümayiş etdirir. Bu cəhətlər həm fərqli dil və mədəniyyətlər arasındakı fərqləri, həm də bənzərlikləri araşdırmaq üçün geniş bir imkan yaradır.

Qorxu anlayışının müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə necə təmsil edildiyini anlamaq, yalnız dilin özü ilə bağlı deyil, həm də insanların ümumi davranışlarını, dünyagörüşlərini və psixoloji vəziyyətlərini başa düşmək üçün vacibdir. Belə bir müqayisə, Azərbaycan və ingilis dillərinin qorxuya münasibətini anlamağa imkan yaradır və müxtəlif dillərin dil strukturlarını necə formalaşdırdığına dair daha geniş bir perspektiv təqdim edir. Bu tədqiqatın məqsədi, qorxu

konseptinin hər iki dildə hansı söz və ifadələrlə əks olunduğunu, onların dilçiliyə, psixologiyaya və mədəniyyətə necə təsir etdiyini dərinləşdirərək ortaya qoymaqladır.

Azərbaycan və ingilis dillərində qorxu konseptinin müqayisəsi həm də bədii və ədəbi əsərlərin analizi baxımından əhəmiyyətli bir mövzu olduğuna görə, qorxunun necə formalaşdığını və necə təqdim edildiyini araşdırmaq ədəbi tənqid və bədii təhlil üçün vacibdir. Bununla yanaşı, qorxu mövzusu sosial məsələlərlə də əlaqəlidir, çünki qorxu, sosial nizamı pozan, təhlükə yaradan və ya qeyri-müəyyən bir vəziyyət yaradan faktorlara qarşı bir reaksiyadır. Mədəniyyətlər arasında bu reaksiyaların necə dəyişdiyini, qorxunun sosial və etik anlayışlarını necə göstərdiyini öyrənmək, cəmiyyətlərdə qorxunun idarə olunmasına dair dərin bir anlayış yaratmağa imkan verir.

Dilin mədəniyyətlə olan əlaqəsini anlamaq, həm də insan təcrübələrinin dil və mədəniyyətin vasitəsilə necə daha yaxşı başa düşülə biləcəyini göstərir. Azərbaycan və ingilis dillərində qorxu ilə bağlı semantik və leksik fərqləri təhlil edərək, hər iki xalqın qorxuya münasibətini və sosial həyatını araşdırmaq, insan təcrübələrini daha geniş və fərqli bir baxış bucağı ilə qiymətləndirməyə kömək edir. Bu tədqiqatın nəticələri, mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına, müxtəlif dillərdə qorxunun təhlilinə və qorxunun dil vasitəsilə necə təqdim edildiyinə dair vacib məlumatlar təqdim edəcəkdir.

Nəticədə, Azərbaycan və İngilis dillərində qorxu konseptinin müqayisəsi, qorxunun müxtəlif dillər və mədəniyyətlər üzrə necə ifadə edildiyini, dil strukturlarını necə formalaşdırdığını və bunun insanlararası münasibətlərə necə təsir etdiyini dərinləşdirərək öyrənmək, dilçilik, psixologiya və mədəniyyətlərarası təhlil sahəsində yeni fikirlər və anlayışlar ortaya qoymağa imkan verir.

Qorxu anlayışının Azərbaycan dilində ifadə forması

İnsan həyatının ən qədim, ən güclü, ən təbii hissələrindən biri qorxudur. Qorxu, bəşər övladının ilkin dövrlərindən bu günümüzdə qədər onun varlığını qorumaq, təhlükələrə qarşı müdafiə olunmaq üçün bir signal mexanizmi kimi çıxış etmişdir. Azərbaycan dili və mədəniyyəti də qorxu anlayışını müxtəlif səviyyələrdə ifadə etməyi bacaran zəngin bir sistem formalaşdırmışdır. Həm dilimizdəki söz və ifadələrdə, həm də folklor, ədəbiyyat və incəsənətdə qorxu özünəməxsus şəkillərdə təsvir olunmuşdur.

Qorxu, insanda mövcud və ya potensial təhlükə qarşısında yaranan, onu müdafiə etməyə, təhlükədən qaçmağa, ya da ona qarşı tədbir görməyə yönəldən psixoloji bir reaksiyadır. Bu hiss, təbii instinktlərlə bağlı olduğu qədər, insanın şüuraltı dünyası, təxəyyülü və həyat təcrübəsi ilə də sıx əlaqəlidir. “Qorxu yalnız fiziki təhlükələr qarşısında deyil, həm də sosial, psixoloji və metafizik vəziyyətlərdə də meydana çıxır”. [3, s.19].

Azərbaycan dilində qorxu anlayışı çox zəngin ifadə vasitələri ilə təqdim olunur. Bu ifadələr təkcə qorxunun intensivliyini deyil, həm də onun səbəbini, xarakterini və nəticələrini əks etdirir.

Azərbaycan dilində qorxu müxtəlif sözlərlə ifadə edilir. Ən əsas terminlərdən biri qorxu sözünün özüdür. Lakin qorxu hissi fərqli intensivlik və mənalarla ifadə olunarkən müxtəlif sözlərdən və frazeoloji birləşmələrdən də istifadə olunur:

- Qorxu – ümumi mənada hər hansı təhlükə və ya təhlükə ehtimalı qarşısında yaranan hissidir.
- Vahimə – kütləvi və ya fərdi panika halı, adətən idarəolunmaz qorxu vəziyyəti.
- Ürək getməsi – qorxudan ani halın pozulması, bayılmaq.
- Donub qalmaq – qorxudan hərəkətsiz vəziyyətdə dayanmaq [1, s. 12].

Bundan başqa, Azərbaycan dilində qorxunu ifadə edən çoxsaylı idiomatik ifadələr vardır:

- Qanı çəkilmək – çox qorxmaq.
- Ürəyi ağzına gəlmək – qorxudan həyəcanlanmaq.
- Canı çıxmaq – çox güclü qorxu keçirmək.
- Suyu soyumaq – qorxudan ürəyin sərinləşməsi, rahatlaması.
- Bədəni buz kəsilmək – qorxudan bədənin donması hissi.
- Gözləri bərəlmək – qorxudan gözlərin böyüməsi.

Bu ifadələr dilimizin qorxu hissini incə çalarlarla ifadə etmək gücünü göstərir.

Azərbaycan folklorunda qorxu anlayışı çox zəngin şəkildə işlənmişdir. Xalq nağıllarında, dastanlarda, atalar sözlərində və mifoloji təsəvvürlərdə qorxu mövzusu tez-tez rast gəlinir. Məsələn, Div, Cadugər, Əjdaha kimi obrazlar uşaqlara və böyüklərə qorxunun təsvirini və təhlükəyə qarşı ehtiyatlı olmağı öyrətmək məqsədi daşıyırdı. Div qorxusu, cadugərin oyunu kimi ifadələr həmin dövrlərdə insanların izah edə bilmədikləri hadisələrə qarşı duyduqları qorxunun təəcəssümü idi.

Azərbaycan dastanlarında da qəhrəmanların qorxu anları, onların bu qorxunu necə aşdığı geniş şəkildə təsvir olunur. Koroğlu dastanında Koroğlunun təkbaşına böyük qüvvələrlə mübarizə aparması, bəzən qorxu hissini ona yaxınlaşsa da, iradəsi və mərdliyi ilə bu hissi aşması xalqın ideal qəhrəman obrazının qorxudan üstün olduğunu göstərir.

Qorxu təkcə fiziki təhlükələr qarşısında yaranmır. Sosial həyatda da qorxu geniş yer tutur. Sosial qorxu növlərinə nümunə olaraq tənhalıq qorxusu, imtina qorxusu, uğursuzluq qorxusu və ictimai rəy qorxusu göstərilə bilər. Azərbaycan dilində bu qorxu növləri də özünəməxsus ifadələrlə verilir: Tənha qalmaqdan qorxmaq – sosial əlaqələrin itirilməsi qorxusu; Rüsvey olmaqdan qorxmaq – ictimai qınaq qorxusu; Baş tutmamaq qorxusu – bir işin uğursuzluqla nəticələnməyindən narahatlıq [1, s. 14].

Bu ifadələr göstərir ki, qorxu yalnız fiziki təhlükələr qarşısında deyil, sosial mühitdə də insanın həyatının ayrılmaz bir hissəsidir.

Azərbaycanın bir çox böyük mütəfəkkirləri də qorxu anlayışına fəlsəfi cəhətdə yanaşmışlar. Məsələn, Nizami Gəncəvi öz əsərlərində qorxunun insan ruhunda yaratdığı təzadları, qorxu ilə cəsarət arasındakı incə sərhədi poetik dillə təsvir etmişdir. Füzulinin qəzəllərində isə qorxu daha çox sevgi və ilahi qorxu çalarlarında ifadə olunur – yarın qəzəbindən qorxmaq, Allahdan qorxmaq kimi mənəvi və əxlaqi qorxu növləri.

Azərbaycan atalar sözlərində də qorxu anlayışına müdrik yanaşmalar vardır: Qorxanın canı bir olar, qorxmayanın canı min; Qorxudan qaçan ölümə düşər. Bu kimi ifadələr qorxunun həm qoruyucu, həm də insanı məhv edə biləcək tərəflərini ortaya qoyur.

Qorxu insan həyatının ayrılmaz bir hissəsidir və Azərbaycan dili bu hissi ifadə etmək üçün zəngin imkanlara malikdir. Qorxu söz və ifadələri, həm gündəlik danışqda, həm də ədəbiyyat, folklor və fəlsəfi düşüncədə öz dərin izini qoymuşdur. Azərbaycan xalqının qorxuya yanaşması, onu ifadə etmə forması həm dilin gözəlliyini, həm də milli psixologiyanın zənginliyini əks etdirir. “Qorxu nə qədər mənfi hiss kimi görünərsə də, əslində insanı təhlükələrdən qoruyan, onu daha müdrik və ehtiyatlı olmağa təşviq edən, bəzən isə cəsarətin, mərdliyin yaranmasına səbəb olan bir qüvvədir” [3, s. 16]. Azərbaycan dili isə bu hissini bütün çalarlarını ifadə etmək gücünə sahib olan nadir dillərdəndir.

İngilis dilində qorxu konseptinin təsviri. Qorxu insan təcrübəsinin ən qədim və universal emosional vəziyyətlərindən biridir. Hər bir fərd, fərqli formalarda və müxtəlif situasiyalarda qorxu hissi yaşamışdır. İngilis dilində fear termini ilə ifadə olunan bu konsept, təkcə şəxsi emosional reaksiya deyil, həm də ədəbiyyatda, incəsənətdə, psixologiyada və gündəlik həyatdakı müzakirələrdə geniş yer tutmuşdur. İngilis mədəniyyətində qorxu anlayışı həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə təsvir olunmuşdur və bu təsvirlər zamanla dəyişərək müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etmişdir.

İngilis dilində fear sözü həm isim, həm də fel kimi işlədilə bilər. Məsələn, He felt a deep fear cümləsində fear isimdir və konkret bir hissi bildirir. She fears the dark cümləsində isə fear fel olaraq işlənir və birinin müəyyən bir şeydən qorxdığını ifadə edir. Bundan əlavə, afraid, scared, terrified, petrified kimi müxtəlif sinonimlər qorxunun dərəcələrini və nüanslarını ifadə etmək üçün istifadə olunur. İngilis dilində qorxu ifadə edən sözlər və ifadələr həm də emosional intensivliyin səviyyəsinə uyğun seçilir. “Nervous və anxious kimi sözlər daha yumşaq qorxu vəziyyətlərini təsvir edərkən, horrified və panic-stricken daha şiddətli qorxu hallarını bildirir” [5, s. 12].

Qorxu ilə əlaqəli ifadələr də İngilis dilində çoxdur. Frozen with fear (qorxudan donub qalmaq), heart in mouth (qorxudan ürəyi ağzına gəlmək) kimi ifadələr qorxunun fiziki və psixoloji

təsirini təsvir etmək üçün geniş istifadə olunur. Bu ifadələr qorxunun yalnız zehni bir vəziyyət olmadığını, bədənin də reaksiyasını əhatə etdiyini göstərir.

İngilis ədəbiyyatında qorxu çox geniş və müxtəlif formalarda işlənmişdir. Məşhur qorxu janrının banilərindən biri olan Edgar Allan Poe qorxunun psixoloji aspektlərini ustalıqla tədqiq etmişdir. Onun əsərlərində qorxu əsasən insan şüurunun dərinliklərindən, günahkarlıq hissindən və ölüm qorxusundan qaynaqlanır.

19-cu əsrin sonlarında və 20-ci əsrin əvvəllərində qorxu mövzusu İngilis ədəbiyyatında daha da inkişaf etdi. Bram Stoker-in Dracula əsəri qorxu janrının klassik nümunəsi olaraq insanların naməlum və fəvqəltəbii varlıqlara qarşı qorxusunu təsvir edir. H.P.Lovecraft-ın yazıları isə bilinməyən və ağılin anlayış çərçivəsindən kənarda olan qorxuların tədqiqinə yönəlmişdir.

Müasir dövrdə Stephen King kimi yazıçılar qorxunun həm fəvqəltəbii, həm də gündəlik həyat aspektlərini birləşdirərək insanın ən əsas instinktiv qorxularına toxunurlar: ailənin itirilməsi, psixoloji dağılma, sosial izolasiya və ölüm.

Psixologiyada qorxu əsas instinktiv emosiyalardan biri hesab olunur. İnsanlar üçün qorxu həyatda qalmaq mexanizmi kimi inkişaf etmişdir. Beynin amigdala adlı hissəsi qorxu reaksiyasının yaranmasında əsas rol oynayır. İngilis psixoloji ədəbiyyatında qorxu iki əsas formada təsnif edilir: rəasional qorxu və irrasional qorxu (fobiya).

Rasional qorxu, real təhlükəyə qarşı verilən cavabdır. Məsələn, yanğını görüb ondan qaçmaq təbii və qoruyucu bir qorxu reaksiyasıdır. İrrasional qorxu və ya fobiya isə reallıqdan asılı olmayaraq həddindən artıq qorxu hissi ilə müşayiət olunur. Məsələn, arachnophobia (hörümçək qorxusu) və claustrophobia (qapalı məkan qorxusu) terminləri İngilis dilində geniş istifadə olunan fobiya adlarıdır. Bundan əlavə, psixoloji araşdırmalarda qorxunun tək-cə fərdi deyil, həm də sosial mexanizm kimi işlədiyi göstərilir. Məsələn, qorxu siyasi vasitə kimi də istifadə olunaraq kütlələrin davranışını istiqamətləndirmək üçün istifadə oluna bilər.

“İngilis dilli kino sənayesində qorxu janrı xüsusi yer tutur. Alfred Hitchcock-un Psycho filmi psixoloji qorxunun klassik nümunələrindən biridir. The Shining, It, The Exorcist kimi filmlər insanların dərin qorxularını vizuallaşdıraraq tamaşaçılara təsirli emosional təcrübələr yaşatmışdır” [7, s. 19].

İngilis mədəniyyətində qorxu həmçinin Halloween bayramı ilə əlaqələndirilir. Bu bayramda qorxunc kostyumlar geyinmək, qorxu hekayələri danışmaq və qorxulu filmlərə baxmaq adətdir. Halloween qorxunu əyləncə və sosial bir təcrübəyə çevirir və qorxu hissənin həm fərdi, həm də kollektiv formada necə təzahür etdiyini nümayiş etdirir.

İngilis dilində qorxu tez-tez metaforik və simvolik şəkildə istifadə olunur. Məsələn, the fear of the unknown (naməlum olanın qorxusu) ifadəsi insanın yeni situasiyalarla qarşılaşdıqda yaşadığı təbii narahatlığı təsvir edir. Face your fears (qorxularınla üzləş) ifadəsi isə şəxsi inkişaf və cəsarətin vacibliyini vurğulayan bir metaforadır.

“Qorxu eyni zamanda daxili mübarizənin bir simvolu kimi də işlənir. Bir çox İngilis dilində yazılmış əsərlərdə qəhrəmanlar öz qorxularını aşmaq üçün səy göstərir və bu, onların xarakterinin inkişafının əsas hissəsinə çevrilir. Bu yanaşma xüsusilə coming-of-age janrında geniş yayılmışdır” [8, s. 21].

İngilis dilində qorxu konsepti çoxşaxəli və dinamik bir anlayışdır. O, yalnız sadə bir emosional reaksiya kimi deyil, həm də dilçilik, ədəbiyyat, psixologiya və populyar mədəniyyət sahələrində mürəkkəb və zəngin bir konsept kimi tədqiq olunur. Qorxu həm fərdi həyatımızın bir hissəsidir, həm də kollektiv təcrübələrin, ictimai təsirlərin və mədəni yaradıcılığın ayrılmaz elementidir. İngilis dili qorxunu ifadə etmək üçün geniş və rəngarəng vasitələr təqdim edir və bu vasitələr insan təcrübəsinin dərinliklərini araşdırmaq üçün sonsuz imkanlar yaradır.

Nəticə və elmi yenilik. Araşdırmalar göstərdi ki, həm Azərbaycan, həm də İngilis dillərində qorxu anlayışı insanların ən fundamental hissələrindən biri kimi çıxış edir və hər iki dilin leksik-semantik sistemində geniş şəkildə təzahür edir. Hər iki dildə qorxu anlayışı ilkin olaraq təhlükə, qeyri-müəyyənlik, həyatı təhlükə hissi ilə assosiasiya olunur və bu konseptin ifadə vasitələri dilin müxtəlif səviyyələrində – leksik, frazeoloji və bədii ifadə vasitələri səviyyəsində əks olunur.

Azərbaycan dilində qorxu konsepti əsasən xalqın tarixi keçmişindən, kollektiv təcrübəsindən və emosional dünyagörüşündən doğan ifadələrlə zəngindir. Burada qorxu hissi çox zaman qlobal təhlükələrlə (təbiət hadisələri, düşmən basqınları və s.) deyil, daha çox fərdi səviyyədə – ailə, cəmiyyət və şəxsi taleyə aid qorxular vasitəsilə təqdim olunur. Can qorxusu, ürəyi düşmək, ürəyi ağzına gəlmək kimi ifadələr qorxunun həm fizioloji, həm də psixoloji aspektlərini ehtiva edir.

İngilis dilində isə qorxu konsepti daha fərqli formalarda və daha geniş spektrdə ifadə olunur. İngilis dilində qorxu, təkcə fiziki təhlükə ilə deyil, həm də sosial narahatlıq, psixoloji gərginlik və gələcək qeyri-müəyyənliklərlə əlaqələndirilir. Fear, terror, horror, anxiety, panic kimi anlayışların hər biri qorxunun müxtəlif səviyyələrini və növlərini fərqli çalarlarda ifadə edir. Bundan əlavə, İngilis dili qorxu konseptini ifadə edən geniş metaforalar sistemi ilə zəngindir, məsələn, frozen with fear (qorxudan donub qalmaq) və ya a chill ran down his spine (belindən üşütmə keçdi) kimi təsviri ifadələrdə qorxunun təsir gücü konkret şəkildə hiss olunur.

Azərbaycan və İngilis dillərində qorxu konseptinin ifadə vasitələrinin müqayisəsi göstərir ki, hər iki dil qorxunu həm birbaşa, həm də metaforik yollarla ifadə edir. Lakin fərqliliklər də müşahidə edilir: Azərbaycan dilində qorxu daha çox fiziki və emosional aspektləri birləşdirərək sadə, aydın təsvirlərlə verilir, İngilis dilində isə qorxunun növləri arasındakı incə fərqlər daha dəqiq ayrılır və geniş kontekstlərdə istifadə olunur. Bu araşdırmanın elmi yeniliyi, qorxu konseptinin dil və mədəniyyət arasındakı əlaqə və qarşılıqlı təsirini müqayisəli şəkildə tədqiq etməkdir. Azərbaycan və İngilis dillərində qorxu ilə bağlı semantik və leksik fərqlilikləri araşdırmaq, dilin yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də mədəniyyətin və kollektiv yaddaşın əks olunduğu bir forması olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, qorxu anlayışının dilsel təzahürlərinin təhlili, dilin sosial və mədəni xüsusiyyətlərini dərinləşdirmək və daha geniş bir antropoloji baxışla qorxu konseptini anlamağa imkan verir. Bu yanaşma həm də dilin qeyri-səlis və dəyişkən təbiətinin mədəniyyətlərarası təhlillər üçün zəngin imkanlar təqdim etdiyini vurğulayır. Qorxu mövzusu üzərindən edilən bu müqayisə, dilin qorxu kimi ümumi insan hisslərini necə təmsil etdiyini və bununla bərabər, mədəniyyətin qorxunun qəbulunu necə formalaşdırdığını anlamağa imkan verir.

Ümumilikdə, hər iki dil qorxu hissinin insan həyatındakı universallığını və əhəmiyyətini təsdiqləyir, lakin bunu müxtəlif mədəniyyətlərə uyğun fərqli dillə və ifadə modelləri vasitəsilə həyata keçirir. Bu da göstərir ki, qorxu konsepti mədəniyyətlərarası oxşarlıqla yanaşı, özünəməxsus milli-mədəni fərqləri də əks etdirir. Azərbaycan və İngilis dillərində qorxu ilə bağlı ifadələrin təhlili bir daha təsdiq edir ki, dil insanın daxili dünyasının və mədəni kodlarının güzgüsüdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2008, 20 s.
2. Bagdonas, A. (2004). The pupils' stress and fear: the content and peculiarity of the expression in the context of educational system.
3. Cahangirov F. Dil və mədəniyyət. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 306 s.
4. Casasanto, D.S Spatial language and abstract concepts / D.S.Casasanto, B.A.Roberto. – New York: WIREs Cognitive Science 5(2), – 2009. – 139-149 p.
5. Cienki, A.J. Cognitive Linguistics: Spoken language and gesture as ex-pressions of conceptualization / A.J. Cienki, – Vrije Universiteit Amsterdam: Volume 1. De Gruyter Mouton, – 2013. – 182-201 p.
6. Cienki, A.J. Gesture and (cognitive) linguistic theory / In R. Caballero Ro-driguez & M. J. Pinar Sanz (eds). – London: Ways and modes of human communication, – 2012. – 45-56 p.
7. Croft, G.W. Cognitive linguistics / W.Croft, – Cambridge: Cambridge University Press, – 2009. – 356 p.
8. Dammert, L. (2012). Fear and crime in Latin America: redefining state-society relations. Routledge.

İNGİLİS DİLİNİN QLOBAL MİQYASDA FUNKSIONAL ROLU

Sunay Qasımzadə

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

sunayebilova@gmail.com

Abstract

This article examines the crucial role of English in the process of globalization in a multifaceted way. Today, English stands out as a common language that enables communication between different nations and cultures, and has a wide range of influence, from education to trade, from science to digital platforms.

With the acceleration of globalization, English has become a key not only for accessing information, but also for social and economic opportunities. Individuals' career advancement, acquisition of technological skills, and participation in international cooperation largely depend on their ability to use this language effectively.

The article emphasizes the importance of developing balanced approaches that promote multilingualism and adhere to linguistic justice, despite the advantages offered by English in communication. As English moves towards becoming a common denominator of global unity, it must be supported by conscious policies to preserve cultural heritage and ensure equality.

Keywords: *English, globalization, language policies, cultural interaction, international communication.*

Giriş. 21-ci əsrdə qloballaşma bütün dünyada iqtisadi, mədəni, sosial və siyasi mənzərələri yenidən formalaşdıran müəyyənədicə qüvvə kimi meydana çıxdı. Bu qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdıran bir çox vasitələr arasında dil mərkəzi rol oynayır. Bu kontekstdə ingilis dili misli görünməmiş funksional əhəmiyyət kəsb etmiş və qloballaşan dünyanın faktiki lingua francası kimi özünü təsdiq etmişdir. Onun faydaları beynəlxalq diplomatiya, ticarət, elm, texnologiya, akademiya və populyar mədəniyyəti əhatə edir və onu qlobal qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq üçün əvəzsiz alətə çevirir.

Əsas hissə. Qloballaşma – dünyanın müxtəlif mədəniyyətlərinin, dillərinin, təşkilatlarının, ölkələrinin və s. integrasiya prosesi deməkdir. Qloballaşma nəticəsində dünya üzrə hər kəs şəxsi və işgüzar məqsədlər üçün bir-biri ilə əlaqəlidir. Qloballaşmanın təsiri hər yerdə hiss olunur. İngilis dili isə qloballaşmadan əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənmişdir. Təbii olaraq, qloballaşan dünyada İngilis dili tədrisi də müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Qloballaşma nəticəsində çox sayda tələbə İngilis dilini ikinci və ya xarici dil kimi öyrənməyə başlamışdır. İngilis dili beynəlxalq dil statusuna malikdir, çünki bu dil dünya miqyasında sosial rol inkişaf etdirir və bu səbəbdən bir çox ölkələr tərəfindən tanınır. Burada nəzərdə tutulan sosial rol odur ki, ingilis dili qlobal ünsiyyət vasitəsi kimi biznes, təhsil, texnologiya və internet kimi müxtəlif sahələrdə inkişaf etdirilən bir vasitədir. İngilis dili dünyada dominantlıq edir [3, s. 42].

Bu gün insanlar uzaq məsafəli əməkdaşlığın dinamikasını, mədəniyyətin danışq tərzinə və bədən dilinə təsirini, habelə dünyanın digər tərəfindəki insanlarla ünsiyyət üçün texnologiyadan necə istifadə etməyi başa düşməlidirlər. Qloballaşma nəticəsində virtual ünsiyyət və əməkdaşlıq iş mühitinin əsas tərkib hissəsinə çevrildiyi üçün virtual qarşılıqlı əlaqələrin çətinliklərini anlamaq, mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə insanların danışq tərzindəki incə fərqliliklərin və bədən dilindəki mədəni fərqlərin fərqi olmaq, müxtəlif ölkə və ya mədəniyyətlərin ünsiyyət üslublarına uyğun informasiya ehtiyaclarını başa düşmək zəruridir.

Mədəniyyətin tərkib hissəsi olan dil, özündə daşıdığı söz ehtiyatı, salamlama formaları və yumor vasitəsilə mədəniyyətin formalaşmasına töhfə verir, qrup mənsubiyyətinin mühüm simvollarından biri kimi çıxış edir və insanların mədəni kimliyini formalaşdırır. Dillər mədəniyyətlərarası fəaliyyətin inkişaf etdiyi əsas ünsiyyət vasitəsidir. Bir neçə dili mənimsəmək insanlara şəxsi üfüqlərini genişləndirmək, qlobal düşünmək, özlərini daha yaxşı tanımaq və

ətraflarındakı insanları anlamaq imkanı verir. Beləliklə, dillər qloballaşmanın əsas dayaq nöqtəsidir: dil (ünsiyyət vasitəsi) olmadan qloballaşma mümkün olmazdı [6, s. 275].

Öz növbəsində, qloballaşma dilə – həm müsbət, həm də mənfi – ciddi təsir göstərir və bu təsirlər dilin mədəniyyətinə müxtəlif formalarda əks olunur. Qloballaşma bəzi dillərin və onların mədəniyyətlərinin qlobal səviyyədə yayılmasına və üstünlük qazanmasına şərait yaratdığı halda, digər dillərin və mədəniyyətlərin yox olmasına səbəb olmaqda da günahlandırılır. Tələbələr tərəfindən qloballaşmanın dünya dillərinə göstərdiyi ən bariz təsirlər arasında azsaylı dillərə təsir, əsas dillər arasında vahidliyin itməsi, dil formalarının və üslublarının zənginliyi və müxtəlifliyinə laqeyd yanaşma, eləcə də ingilis dilli insanlar arasında xarici dil öyrənməyə marağın azalması qeyd olunur.

İngilis dilinin qloballaşması müxtəlif aspektlərdə başa düşülə bilər; məsələn, iqtisadi uğur üçün bir vasitə kimi, yeni bərabərsizlik sinfinin yaradıcısı kimi, mədəniyyətlərarası ünsiyyət və məlumatlılıq üçün alət kimi [1, s. 9].

İqtisadi uğur və ya yeni bərabərsizlik sinfinin yaranması baxımından İngilis dili biznes institutlarının inkişafında güclü qüvvə olmuşdur. Nəticədə, dil biliklərinə əsaslanan yeni bərabərsizlik sinfi formalaşmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, İngilis dili iqtisadi sektorun inkişafına və tərəqqisinə güclü şəkildə təsir göstərmişdir. İnsanlar uğur qazanmağa çalışarkən, İngilis dili bu məqsədlərə çatmaq üçün əhəmiyyətli bir amil olaraq qalır. İngilis dilinin iqtisadi sektoru müxtəlif yollarla dəstəklədiyi bildirilir; məsələn, insanlara müasir texnologiyalar dövrünə uyğunlaşmaq üçün zəruri olan əsas bacarıqları təqdim edir. İngilis dilində səlis danışmaq, müasir həyatda zəruri olan əsas bacarıqları – məsələn, kompüter bacarıqlarını – başa düşməyə imkan verir. Texnoloji tərəqqi ilə birlikdə, İngilis dili hələ də bir çox insanlar üçün əsas ünsiyyət dili olaraq qalır. Bu səbəbdən, İngilis dilində yüksək səviyyədə biliyə malik olmaq insana müasir cəmiyyəti anlamaq üçün ideal fürsət verir. İngilis dili mədəni kapitalın bir forması kimi təqdim olunur [4, s. 7].

Bundan əlavə, insanlar müxtəlif səbəblərdən qarşılıqlı əlaqədə olduqca, İngilis dili onların arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olaraq qalır. İngilis dili insanlara müxtəlif dil sərhədlərini aşaraq səmərəli ünsiyyət qurmağa imkan verir. Biznes təşkilatları inkişaf etdikcə və öz fəaliyyətlərini digər ölkələrə genişləndirmək istədikcə, İngilis dili bu proseslərdə vacib rol oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, İngilis dilinin qloballaşması nəticəsində İngilis dilində yüksək səviyyədə danışa bilən insanlar özlərini müəyyən bir sosial qrupa mənsub hiss etməyə başlamışlar. Mədəni kimlik əsasən dil vasitəsilə formalaşır.

Mədəni imperializmin bir qüvvəsi və ya mədəniyyətlərarası ünsiyyət, fərqiçilik üçün bir vasitə olaraq İngilis dili öz mənşə mədəniyyəti ilə sıx bağlı qalmaqdadır. İngilis dilinin rolu sadəcə ünsiyyətlə məhdudlaşmır, bu dil mədəniyyətlərarası ünsiyyət maneələrini aradan qaldırmaq üçün istifadə olunan bir lingua franca rolunu oynayır. Bəzi tədqiqatçılar İngilis dilinin qlobal dil kimi yüksəlişinin mədəniyyətlərin inkişafına müsbət təsir etdiyini iddia edirlər, çünki bu dil insanların bir araya gəlməsinə, fikir və mədəniyyətlərini bölüşməsinə imkan yaradır. İngilis dili müxtəlif mədəni köklərə malik insanlar arasında ünsiyyət maneələrini aradan qaldırır və onların daha geniş bir auditoriyaya öz mədəniyyətlərini və ideyalarını çatdırma biləcəkləri yeni bir cəmiyyət formalaşdırır. Bununla belə, bu dilin insanların mədəni fərqliliklərini arxa plana keçirməklə birgə cəmiyyət qurulmasına müsbət təsir göstərməsinə baxmayaraq, eyni zamanda digər mədəniyyətlərin inkişafı üçün ciddi bir təhdid olaraq da çıxış edir [2].

Bir millətin yeni nəsli üçün, xüsusilə də təhsil və qlobal ünsiyyət sahəsində ingilis dilinin istifadəsi çox vacibdir. Bu, ona görə baş verir ki, bir çox tədris mənbələri artıq ingilis dilində yazılır və öyrədilir, həmçinin ölkələrarası tələbə mübadiləsi proqramları səbəbindən tələbələrin bir-biri ilə ünsiyyət qura bilməsi üçün ingilis dilini başa düşməsi vacibdir. Böyük üçün kiçik bir nümunə sahibkarlıq sahəsində verilə bilər. Böyük sahibkar üçün sahib olduğu şirkətin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə ingilis dilindən istifadə edə bilməsi çox vacibdir. Təbii ki, ingilis dilində danışa bilən sahibkarlar digər sahibkarların, xüsusilə də beynəlxalq sahibkarların gözündə daha yüksək qiymətləndirilir və bu, uzunmüddətli əməkdaşlıq və investisiyalar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İngilis dili biliyi insana yalnız öz ölkəsi daxilində deyil, xaricdə də bir çox karyera seçimləri və imkanları qazandırır. İngilis dili həmçinin bəzi biznes sahələrinə də imkanlar yaradır ki, bu da iqtisadi inkişaf üçün faydalı olur. Demək olar ki, bütün biznes sahələri texnologiya və informasiyanın sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq davam edən qloballaşma prosesindən təsirlənir. Zaman keçdikcə rəqiblərin sayı artır və bu, sahibkarları qloballaşma prosesindən yararlanmaq üçün beynəlxalq fəaliyyətlərə atılmağa sövq edir. İngilis dili beynəlxalq ticarət, biznes və münasibətlərdə uğur qazanmaq üçün ən vacib dillərdən birinə çevrilmişdir. Dünya biznes və bazar vasitəsilə daha çox bir-birinə bağlı və asılı olduqca, dünya daha çox birləşmiş hala gəlir [9].

İngilis dili insanlara müxtəlif ölkələrin mədəni mənşəyi, sosial yönümü və ədəbiyyatını araşdırmaq imkanı verir və bu da anlaşılmaqlıq və yanlış ünsiyyət hallarını azaldır. İngilis dili zəngin ədəbiyyat, fəlsəfə və ifadə lüğətinə malikdir. Bu səbəbdən əyləncə, media və ədəbiyyat sahələrində ingilis dilinin geniş istifadə olunması qaçınılmazdır. İngilis dili biliyi sayəsində getdikcə daha çox insan əyləncə dünyasında öz potensialını və bacarıqlarını inkişaf etdirməyə təşviq edən ideya və düşüncələrlə tanış olur.

Qloballaşmada ingilis dilinin ən bariz funksional rolu onun müxtəlif ana dillərində danışanlar arasında ünsiyyətə imkan verən ümumi dil kimi geniş istifadə olunmasıdır. Bu funksiya təkcə ana dilində danışanların sayı (400 milyondan çox qiymətləndirilir) deyil, həm də 1,5 milyardı keçən çoxlu sayda qeyri-anadil danışanlarla gücləndirilir. İngilis dili beynəlxalq konfranslarda, transmilli korporasiyalarda və hətta rəqəmsal platformalarda defolt ünsiyyət formasıdır.

İngilis dilinin global yayılması Britaniya müstəmləkəçiliyi və son zamanlar ABŞ-ın geosiyasi və iqtisadi hökmranlığı kimi tarixi faktorlara əsaslanır. Bununla belə, onun indiki funksional dəyəri tarixi köklərini aşaraq global diskursun əvəzsiz alətinə çevrilmişdir [2].

Qloballaşma beynəlxalq ticarəti və investisiyaları əhəmiyyətli dərəcədə intensivləşdirib və effektiv işgüzar ünsiyyət üçün ümumi dil tələb edir. İngilis dili global bazarlarda dominant dilə çevrilib, transsərhəd danışılarda, müqavilələrdə, reklamlarda, müştəri xidmətləri və korporativ kommunikasiyalarda istifadə olunur. Bundan əlavə, ingilis dili biliyi, xüsusən də beynəlxalq təşkilatlarda karyera yüksəlişi üçün ilkin şərt kimi qəbul edilir. İşgüzar İngilis dili bacarıqlarına tələbat, Biznes İngilis dili Sertifikat (BEC) kimi mütəxəssis kursları və sertifikatları ilə inkişaf edən dil təhsili sənayesi yaratmışdır.

Elmi tədqiqat və akademik təqaüd ingilis dilinin inhisara yaxın statusunu qazandığı sahələrdir. Əksər resenziyalı jurnallar, akademik nəşrlər və beynəlxalq konfranslar ingilis dilindən əsas dil kimi istifadə edir. Təbiət, The Lancet və Elm kimi qurumlar, digərləri arasında ingilis dilində nəşr edir və bu, onu biliklərin yayılması dilinə çevirir.

Bu üstünlük global bilik istehsalı və əldə etmək üçün təsirlərə malikdir. Qeyri-ingilisdilli ölkələrdən olan elm adamları beynəlxalq tanınmaq, maliyyələşməni təmin etmək və global tədqiqat şəbəkələrində iştirak etmək üçün tez-tez ingilis dilində nəşr etməlidirlər. Bu, global fikir mübadiləsinə töhfə versə də, eyni zamanda linqvistik bərabərlik və yerli bilik sistemlərinin marginallaşması ilə bağlı narahatlıqları artırır [8].

Rəqəmsal inqilab və internetin yüksəlişi ingilis dilinin funksional əhəmiyyətini daha da möhkəmləndirdi. Ana dili ingilis dilində danışanlar dünya əhalisinin 10%-dən azını təşkil etsə də, veb məzmunun əhəmiyyətli bir hissəsi (50%-dən çoxu) ingilis dilindədir. Proqramlaşdırma dilləri və proqram interfeyslərindən tutmuş onlayn dərslərə və texniki sənədlərə qədər ingilis dili rəqəmsal mənşərdə üstünlük təşkil edir.

Google, Apple və Amazon kimi böyük texnologiya nəhəngləri öz əməliyyatlarını əsasən ingilis dilində aparırlar. İngilis dili olmayanlar üçün rəqəmsal savadlılıq getdikcə daha çox ən azı ingilis dilinin əsas biliyini tələb edir ki, bu da böyük informasiya ehtiyatlarına çıxış və global bilik iqtisadiyyatında iştirak etmək üçün qapıya çevrilir [7, s. 340].

Bir çox funksional üstünlüklərinə baxmayaraq, ingilis dilinin global üstünlüyü tənqidçilərdən kənar deyil. Ən böyük narahatlıqlardan biri linqvistik imperiazmdir; İngilis dilindən geniş istifadənin yerli dilləri və mədəniyyətləri zəiflədə biləcəyi fikri. Bəzi ölkələrdə təhsil sistemlərində

ingilis dilinin prioritetləşdirilməsi yerli dillərin marginallaşmasına və mədəni kimliyin aşınmasına səbəb olub.

Digər problem ingilis dilini bilənlərlə bilməyənlər arasında yaratdığı bərabərsizlikdir. İngilis dilini mükəmməl bilmək çox vaxt daha yaxşı təhsilə, məşğulluğa və qlobal imkanlara çıxışı müəyyən edir, mövcud sosial-iqtisadi bərabərsizlikləri gücləndirən linqvistik boşluq yaradır.

Üstəlik, akademiyalarda ingilis dilinin üstünlüyü perspektivlərin müxtəlifliyini məhdudlaşdırır və dildə daha az biliyə malik olan alimlərin töhfələrini məhdudlaşdırır. Bu, yerli əhəmiyyətli tədqiqatlara məhəl qoymayan biliyin eyniləşməsi ilə nəticələnə bilər [5, s. 3].

Nəticə. Nəticə etibarilə, ingilis dili siyasi birliyin qurulması üçün də yol açmışdır. Siyasi liderlər və diplomatlar arasında dil və mədəniyyət müxtəlifliyi səbəbindən, ingilis dili onların siyasi gündəmlərini əlaqələndirmək və birləşdirmək üçün faydalı vasitə olacaq. Bu, ortaq anlayış vasitəsi ilə sosial birliyi təşviq edir. İngilis dili ortaq dil kimi istifadə edildikdə, müxtəlif mədəniyyətlərə malik olan ölkələrdən ibarət olan dünya bir cəmiyyətə çevrilir. Bu, dünyada insanların, məhsulların və ideyaların sərbəst və açıq şəkildə hərəkətini təmin edir və beləliklə, insan təcrübəmizi və qarşılıqlı bağlılığımızı genişləndirir. İngilis dilinin üstünlüyü bir çox fayda təmin etsə də, bərabərlik, mədəniyyətin qorunması və linqvistik ədalət üçün əhəmiyyətli problemlər yaradır. Bu problemlərin həlli çoxdilliliyi təşviq edərkən və dil müxtəlifliyini qoruyarkən ingilis dilini qlobal faydasına görə qiymətləndirən balanslaşdırılmış yanaşma tələb edir. Bu, dünyadakı insanlara insan potensialının və müasirləşmənin səviyyəsini yaşamağa imkan verir. İnsanlar bu gün beynəlxalq ticarət sayəsində elmin və texnologiyanın inkişafını yaşaya bilirlər. Bu günün dünyasında ingilis dili artıq bir seçim məsələsi deyil, bir zərurətdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdalla A. M. (2020). English Language and Globalization. International Journal of Novel Research in Education and Learning, Vol. 7, Issue 1, pp. 5-11.
2. Barber S. (2013). The influence of culture and identity on second language acquisition: a perspective from Egypt. Retrieved from <http://dar.aucegypt.edu/bitstream/handle/10526/3342/Shirley.thesis%20proposal%20FINAL%20.pdf?sequence=3>
3. Chew P. (1999). Linguistic Imperialism, globalism and the English language. In D.Graddol & U. Meinhof, English in a changing world. United Kingdom, pp. 37-47.
4. Grzega J. (2006). Globish and Basic Global English (BGE): Two Alternatives for a Rapid Acquisition of Communicative Competence in a Globalized World?. Journal for EuroLinguistiX 3, pp. 1-13.
5. Gvelesiani I., Javakhishvili I. (2015). Globalization and the World Languages. Tbilisi State University, pp. 3-4.
6. Mauranen A. (2005). "English as Lingua Franca: An Unknown Language?" In Identity, Community, Discourse. By G. Cortese & A. Duszak (eds.) English in Intercultural Settings. Bern, Peter Lang, pp. 269-293.
7. Seidlhofer B. (2005). English as a lingua franca. ELT J (October 2005) 59 (4), pp. 339-341.
8. The Role of English Language in the Process of Globalization. (2016). Retrieved from: <https://graduateway.com/the-role-of-english-language-in-the-process-of-globalization/>
9. Widjaya A. S. (2022). The Importance of Using English In Globalization Era. Retrieved from: <https://medium.com/@sarahhwjy/the-importance-of-using-english-in-globalization-era-86131d2d33e8>

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ CÜMLƏLƏRİN NOMINATIVLƏŞƏRƏK CÜMLƏ ÜZVÜ VƏZİFƏSİNDƏ İŞLƏNMƏSİ

Məhəmməd Ləmişov

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

mehammedlamishov@gmail.com

Abstract

The topic “**Nominalization of Clauses and Their Function as Sentence Elements in the Azerbaijani Language**” covers the essence of nominalization, the nominalization of clauses and the related studies, as well as the use of nominalized clauses as sentence elements.

In summary, it is known that clauses can lose their predicativity and become nominalized. This nominalization of clauses appears in two ways: either lexically a word, or grammatically, functioning as a sentence element. Both forms of nominalization can be observed in word combinations, coordinated sentence elements, specification structures, etc. The purpose of this article is to study the grammatical form of clause nominalization and its function as a sentence element, and to explain it with examples.

Keywords: *Nominalization of the sentence, grammaticalization, nominal compound, verbal constructions, sentence constituents.*

Giriş. Cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən sintaktik vahiddir. Cümlə ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Cümlə nitqin canlı vahididir və fikrin mübadiləsi üçün əsasdır. Cümlənin cümlə olması üçün bitkinlik, predikativlik, intonasiya və modallıq əlamətlərinin olması əsasdır. Lakin bir sıra cümlələr predikativliyini itirərək, bəzən söz birləşmələri, hətta söz səviyyəsinə qədər düşə bilər. Bu hal cümlənin nominativləşməsi və ya cümlənin “donması” adlanır. Nominativləşmə təkcə cümlənin predikativliyini itirərək söz və ya söz birləşməsinə çevrilməsi nəticəsində əmələ gəlmir. Eyni zamanda sözlərin və ya söz birləşmələrinin bitmə intonasiyası əlamətini qazaraq adlıq cümləyə çevrilməsi də əksər tədqiqatçılar tərəfindən nominativləşmə hesab olunur. Məsələn: Fəxrəddin Veysəllinin müəllifi olduğu “Dilçilik ensiklopediyası”nda nominativ cümlənin tərfi belə verilir : “*Yalnız isimlərdən və ya onların birləşməsindən ibarət olan təktərkibli cümlə. Adlıq cümlə əşya və hadisə, onların mövcudluğu, varlığı barədə anlayışları ifadə edir. Məs: Azərb. d. /Gecə//, /Küçə//, /28 May gecəsi// və s.*” [4, s. 513]

O.S.Axmanovanın müəllifi olduğu “Dilçilik terminləri lüğəti”ndə isə belə verilir: “**Nominativ cümlə** (isim cümləsi, adlıq cümlə) – *Xəbərin adlıq halda olan isim və ya say-isim birləşməsi ilə ifadə olunduğu birüzvlü cümlədir. Məs: Gecə; Küçə; Fənər; Əczaxana; On iki saat və s.*”

Göründüyü kimi, əksər dilçilik terminləri lüğətində nominativ cümlə ilə adlıq cümlə paralel şəkildə götürülür. Bununla belə, biz bu məqalədə məsələnin adlıq cümlə tərəfi, başqa sözlə desək, söz və söz birləşmələrinin bitmə intonasiyası əlaməti qazanaraq cümlə kimi işlənməsi məsələsi ilə deyil, cümlələrin predikativliyini itirməsi yolu ilə söz və söz birləşmələrinə çevrilərək nominativləşməsi və cümlə üzvü kimi çıxış etməsi məsələsi ilə məşğul olacağıq.

Əsas hissə. Cümlədən, cümlənin əlamətlərindən, nominativləşmədən sonra cümlə üzvlərindən də bəhs edək. Cümlə üzvünə belə bir tərif vermək olar: “*Cümlənin digər üzvləri ilə mənə və qrammatik cəhətdən bağlı olub, bir sintaktik suala cavab verən sözə və söz birləşməsinə cümlə üzvü deyilir.*” [7, s. 89] Bildiyimiz kimi, cümlə üzvləri baş üzvlər və ikinci dərəcəli üzvlər olmaqla 2 yerə bölünür. Baş üzvlərə mübtəda və xəbər, ikinci dərəcəli üzvlərə təyin, tamamlıq və zərflik aid edilir. Nominativləşmiş cümlələr bütün cümlə üzvləri vəzifəsində işləyə bilər. Bədii əsərlərdə və danışq dilində işləyən nominativ cümlələr daha çox zərflik, tamamlıq və mübtəda vəzifəsində işlənir, təyin və xəbər vəzifəsində də işlənsə də, bu nümunələr nisbətən daha azdır. Gəlin, Nominativləşmiş,

başqa sözlə desək, “donmuş” cümlələri ayrı-ayrı cümlə üzvləri vəzifəsində işlədərək nümunələrlə izah edək:

Mübtəda cümlənin fikir özülünü (fikir predmetini) təşkil edən, hərəkət və əlaməti xəbər vasitəsilə müəyyənləşən, adlıq hal formasında substantiv söz və birləşmələrlə ifadə olunan, kim? nə? bəzən də hara? suallarından birinə cavab verən baş üzvdür. [8, s. 103] Nominativləşmiş cümlələr bədii əsərlərdə və danışq dilində həm müstəqil formada, həm də ismi və feili birləşmələrin tərkibində işlənərək mübtədə vəzifəsində çıxış edir.

Müstəqil formada: *“Təbiəti qorumalıyıq!” əsas şüarları idi.*

“Küçələrə su səpmişəm” qiymətli xalq mahnılarımızdan biridir.

“Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” Nəcəf bəy Vəzirovun 1895-ci ildə tamamladığı, 4 pərdədən ibarət əsəridir.

Nümunələrdən görünür ki, altından xətt çəkilən cümlələr predikativlik əlamətini itirərək nominativləşib və mübtədə vəzifəsində müstəqil şəkildə işlənib. Eyni zamanda, ismi və feili birləşmələrin də tərkibində nominativ cümlələr işləyə bilər.

II növ təyini söz birləşməsinin tərkibində: *“Yox, sevmək olmaz!” qanunu varsa, mən tam vücudumla bu qanunu məhv etməyə hazıram.* [9, s. 189]

“Nə üçün yarandıq?” sualı beynimi yara etmişdir, həllindən acizəm. [3, s. 108]

“Nə sirdir, insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər” sözləri havada yazılmış görünür. [9, s. 188]

Yəqin ki, bir bu “derlər” sözü mənim bütün yaradıcılığımıza dəyər. [2, s. 47]

“Yaşa, yaşa” səsləri bir-birini təqib edirdi. [10, s. 20]

Nümunələrdə mübtədanın ifadə vasitələri II növ təyini söz birləşmələridir və nominativ cümlələr bu birləşmələrin asılı tərəfi kimi işlənib.

III növ təyini söz birləşmələrinin tərkibində: *Xidmətçilərin küçələrdə “Çəkilin, çəkilin!” səsi ərsə dayandı.* [1, s. 120]

Sonanın ixtiyarsız dediyi “nə sirdir, insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər” sözləri bunların pünhan fikirlərini bir-birinə aşkar etdi. [9, s. 185]

Elnurun “Mən hər kəsdən daha çox bu işə layiqəm” deməsi hər kəsdə ona qarşı ikrah hissi doğurdu.

Nümunələrdən də bəllidir ki, mübtədə tərkibində nominativ cümlə olan III növ təyini söz birləşmələri ilə də ifadə oluna bilər. Bəzi hallarda nominativ cümlələr bu tip birləşmələrin asılı tərəfində ola bilsə də, əksər hallarda əsas tərəfdə işlənir.

Məsdər tərkibi daxilində: *“Mən səni sevmirəm!” demək, nəinki Mehman üçün çatındı, hətta mümkün deyildi.* [11, s. 33]

Altı-yeddi yüz illik ədəbiyyatı olana “mədəniyyəti yoxdur” demək olarmı? [3, s. 66]

Buna “İmam balalarını yetim qoysun” demək olar, ya yox? [6, s. 37]

Nümunələrdə feili birləşmələr daxilində, daha dəqiq desək, məsdər tərkibi daxilində yer alan nominativ cümlələri görürük.

Feili sifət tərkibi daxilində: *Bu gün sənə “Hər işində arxandayıq” deyənlər sabah yanında olmayacaqlar.*

Divarlara “Azadlıq hər şeydən daha önəmlidir” yazanlar ciddi şəkildə təqib olunurdu.

Xəbər cümlənin baş üzvü olub, fikir predmetinin (cüttərkibli cümlələrdə mübtədanın) hərəkət və ya əlamətini bildirir. [8, s. 110] Nominativ cümlələrin əsərlərdə və ya danışq dilində xəbər vəzifəsində işlənməsinə digər cümlə üzvlərinə nisbətən daha az rast gəlinir. Bu tip cümlələr xəbər vəzifəsində həm müstəqil formada, həm də tərkib daxilində yer alaraq işləyə bilər. **Müstəqil formada:** *Onun ən sevdiyi cümlə “Mən səni sevirəm”dir.*

Həyatımı dəyişdirən ən əsas dəstək “sən bacararsan” oldu.

II növ təyini söz birləşməsi daxilində: *İşğalçı hökmdarı qəzəbləndirən “ölkəmizi heç kəsə vermərik” sözləri idi.*

Akifi risk almaqdan çəkindirən “mən bunu etməyi bacarmaram” qorxusu idi.

III növ təyini söz birləşməsi daxilində: *Məni cəbhədən-cəbhəyə aparan, mübarizəyə təşviq edən yeganə əmil xalqımın “sağ ol”udur.*

Belə çətin günlərdə ümidimi qırılmasına icazə verməyən cümlə atamın “hər şey yaxşı olacaq” sözləri idi.

Məsdər tərkibi daxilində: *Sənə görə “mən səni sevirəm” demək, həm də “mən hər zaman sənin yanında olacağam” deməkdir.*

Ən çox istədiyi şey “hər zaman gördüyüm işdə ən yaxşısı mənəm” deyən olmaqdır.

Feili sifət tərkibi daxilində: *Vətənə ən çox lazım olanlar “vətənim üçün hər zaman xidmət etməyə hazıram” deyənlərdir.*

Həyatda uğurlu olanlar “Çalışmaq, disiplin və özgüvən təməl şərtlərdir” şüurunda olanlardır.

Təyin ikinci dərəcəli üzv olub, isim və isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan üzləri müxtəlif cəhətdən (əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət, material və s.) izah edir və ya onlara işarə edir. [8, s. 129] Nominativ cümlələr təyin vəzifəsində işləndikən, adətən, birləşmələr şəklində özünü göstərir. Buna qoşmalı söz birləşmələri və feili sifət tərkibləri ilə nümunələr göstərək:

Qoşmalı söz birləşmələrinin daxilində: *Elə də deyil idi ki, “ehdinas siratəl mustəqim”in mənasını bilib də “Allah mənə doğru yol göstər” kimi sözləri bir də təkrar etməyə gərək qalmayıdı.*

Meydanda “Yaşasın Azərbaycan”, “Yaşasın azadlıq” kimi fikirlər səsləndirilirdi.

Feili sifət tərkibi daxilində: *Yazıq, min yazıq bizə baxıb “övladlarım var” deyən vətənə! [1, s. 214] “Bu qızdan olsa, bir gündə bu evi komsomolun sel-suyuna verib buranı fot qoyar” deyən qarı nənə dodaqaltı söylənib, qaynaşan cavanlar üzdü. [11, s. 68]*

“Sənə bu qədər şeylər lazım deyil” deyən atası Şamxalın bütün əşyalarını həyatə tökdü.

Tamamlıq ikinci dərəcəli üzv olub, üzərində iş icra olunan və ya hərəkətlə dolayı yolla əlaqələndən əşyanı, obyektı bildirir. [8, s. 119] Nominativ cümlələr tamamlıq vəzifəsində çıxış edərkən həm müstəqil şəkildə, həm də ismi və feili birləşmələrin tərkibi daxilində işlənə bilər. Gəlin, birlikdə nümunələrə nəzər salaq:

Müstəqil formada: *Bu qədər zəhmətə, belə böyük xidmətə görə padşah ona nə mükafat verdi, nə də “sağ ol” dedi. [1, s. 22]*

Əşraf qapını açıb içəri girəcək, qaşlarını çatıb “Ata eyib deyilmi, bu nə işdir tutmusan?” deyəcəkdir. [12, s. 294]

Oxuyaydım “Çoban qaytar quzunu”. [1, s. 201]

“Çərşənbə günündə çeşmə başında, Gözüm bir alagöz xanıma düşdü” deyirdi. [1, s. 260]

Hamısı “Biz insanları doğru yola dəvət edirik” deyiblər. [9, s. 189]

II növ təyini söz birləşməsi tərkibində: *Ata və babalarımız “Şairlər öz xalqının dilidir” sözlərini əbəs yerə deməmişdir. [10, s. 35]*

Küçələr “Yol ver”, “Çəkil”, “Başını əy” səsləri ilə dolmuşdu. [10, s. 18]

Onunla aşxanaya, teatra və qeyri yerlərə gedən adam əlini cibinə salıb pul xərcləmək istədikdə o dilxor olar və “Mənim hesabımdır” sözlərini o qədər şən və həvəslə söyləyərdi ki, adam onun diləyini pozmaq istəməzdi. [5, s. 18]

III növ təyini söz birləşməsi tərkibində: *Axırda mənim “Türkcə oxumaq, yazmaq, oxumaq bilirsinizmi?” sualıma qız cavab verdi. [5, s. 178]*

Vahid qardaşının “Bizim məqsədimiz var-dövlət əldə etməkdir” deməyini gözləyirdi.

Şirkətin sahibi polisən “Biz bu işi həll etmədən heç hara getməyəcəyik” sözlərindən xeyli qorxmışdu.

Məsdər tərkibi daxilində: *Sanki “Hə, indi necəsən?” demək istəyirdilər. [5, s. 19]*

Sanki “Qafqaz gözəldir, mən də o gözəlin yavrularındanam”

demək” istəyirdi. [3, s. 12]

O bu hərəkəti ilə “Şərab gətirməklə ürəyimdən xəbər verdin”

demək” istəyirdi. [3, s. 125]

Feili sifət tərkibi daxilində: *M.Ə.Sabir “Millət necə tarac olur, olsun, nə işim var? deyənləri kəskin satira atəsinə tuturdu.*

O, “Biz tədbirli və məsuliyyətli olmalıyıq” fikrində olanlara təşəkkür etdi.

“Rüşvətlə işlərimi həll edə bilərəm” düşünənlərdən uzaq dururdu.

Zərflilik ikinci dərəcəli üzv olub, cümlədə hərəkət və ya əlamətin icra və meydana çıxma tərzini, zamanını, yerini, səbəbini, məqsədini, dərəcəsini və s. bildirir. [8, s. 135] Nominativ cümlələr tərkiblər daxilində işlənərək yer zərfliliyi xaric, digər zərflilik növləri vəzifəsində işlənir. Bu tip cümlələr, adətən, feili bağlama tərkibləri ilə işlənir.

Feili bağlama tərkibi daxilində: *“İndi yaqın ki, oraların otu hələ solmayıb. çiçəklər də yazın əvvəlindəki kimi tər-təzədir, Bulaqların suyu görəsən yenə sərindirmi? Yenə qayaların arasından sızdıqca şırıldayırmı? Ah, Allahın altında birçə günlüyə qanadlı quş olaydım, uça-uça gedib bacamızdan içəri düşəydim, əmimə, evimizə doyunca baxaydım sonra da bulaq başına qaçaydım. Otların üstünə sərilib, göydəki buludların dağların başına necə qonduğuna baxaydım. çiçəklərimizin, kəkötümüzün iyindən ötəri burnumun ucu göynəyir. Görəsən məni heç yada salan varmı? Suya gələn qızlardan, atını sulayan oğlanlardan məni anan olurmu? Yoxsa yaddan çıxmışam?” deyə düşünür, örpəyinin ucu ilə dolmuş gözlərini silirdi.* [12, s. 26]

Xəlilin anası ərinin sözlərini bəyənib, durub bir qazan su qızdırıb Xəlilin başını yudu, birçəklərini daradı, çiyninə heybə salıb içinə para çörək qoydu, atasına qoşub. “Oğul, Allah özü sənə yar olsun” deyib məktəbə yola saldı. [6, s. 7]

Hər ikisi libaslarını çıxardıb bir dəst dərviş libası geydi, hərəsi əlinə bir ağac bir kəşkül alıb “Ya Əli, səndən mədəd!” deyib çıxdılar İsfahan şəhərinə. [1, s. 30]

Zərnigar xanım “Birçə belə dur, gədənin əl-ayağına dolaşma!” deyə Salatının hörüklərindən tutub dartışdırdı. [12, s. 293]

Lakin Sona “Kəfim yoxdur” deyib həmişə evdə yalqız qalırdı. [9, s. 183]

“Sağ olun” deyib qapının arasında yox oldu. [3, s. 92]

Fəqət “Hər ikisi xoşbəxtəm deyilmi?” sözlərini deyib də bir az fikrə gedirdilər. [5, s. 184]

Nəticə

Nəticədə bu mövzunu belə tamamlaya bilərik: Cümlələr predikativliyini itirərək nominativləşir, yəni “donur” və leksik, ya da qrammatik vahidə çevrilir. Qrammatik vahidə çevrilərkən bütün cümlə üzvləri vəzifəsində işləyə bilər. Cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edərkən həm müstəqil formada, həm də ismi və feili birləşmələrdə işləyə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adıgözəlli Zaur, Hüseynov İsmayıl, Ədəbiyyat, Bakı: 2022-2023, SkyE, 342 s.
2. Anar. Əsərlər. I cild, Nurlan, Bakı: 2003, 578 s.
3. Çəmənəzəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. Üç cild. II cild. Bakı: AVRASIYA PRESS, 2005, 664 s.
4. Dilçilik ensiklopediyası. I cild dərs vəsaiti / prof. F. Veysəllinin redaktəsi ilə. – Bakı: Mütərcim, 2006. – 516 s.
5. Əfəndiyev İlyas. Seçilmiş əsərləri. Üç cild. I cild. Bakı: AVRASIYA PRESS, 2005, 280 s.
6. Haqverdiyev Əbdürrəhim. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı: Lider, 2005, 408 s.
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
8. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
9. Nərimanov Nəriman. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 496 s.
10. Ordubadi Məmməd Səid. Qılınç və qələm. Birinci hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 344 s.
11. Rəhimov Süleyman. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 312 s.
12. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.

Rəyçi: Fikrət Firuz oğlu Əlizadə

İSİ MƏLİKZADƏNİN POVESTLƏRİNDƏ ANTROPONİMLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sevinc Həlimli

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

sevinchelimli@gmail.com

Abstract

Stylistic features of anthroponyms in the stories of İsi Melikzade

Onomastic lexicon is considered the main factor in clearly conveying the author's purpose to the reader and listener. Traditionally, onomastic units have gained widespread use as a type of metaphor. By using onomastic units, the author illuminates the inner world of the character and determines his attitude to life events. İsi Malikzadeh, one of our writers known for his invaluable service to the history of literary and artistic thought, used onomastic units in his own unique way in his works. Thus, the author preferred anthroponyms in his stories. These facts are also observed in the works "I Sprinkled Water on the Streets", "The Tale of Gumushgol", "Dede Palid", "The Well", "The Man of the House".

These stories, which are considered perfect examples of art, are created skillfully not only due to the quality of the problem statement, the selection of events, the series of characters, etc., but also due to the choice of names. The characters are named according to their character, ability and talent. The author's naming principle and creative style coincide.

The article provides examples from stories. Through these examples, it is shown that anthroponyms, in addition to revealing the inner world of the characters, carry certain semantic loads related to the social realities of the period. At the same time, the function of names related to folklore and national-spiritual values is also analyzed. As a result of the research, it becomes clear that İsi Malikzadeh establishes a deeper emotional-semantic connection with the reader through anthroponyms in her stories, increasing the artistic-aesthetic value of the text.

Research shows that the role of onomastic units in the manifestation of the stylistic moments of İsi Malikzade's creativity is quite large.

Keywords: *adjective lexicon, anthroponyms, language and style, author's intention and names, author's world view.*

Giriş. "Antroponimika – antroponimlərin (əsl şəxs adı, фамилия, ləqəb, təxəllüs, titul, fəxri ad, əzizləmə və kiçiltmə adlar) əmələ gəlməsi qanunauyğunluqlarını, ad sistemində yerini, inkişafını, dəyişilməsini, digər ad kateqoriyaları ilə qarşılıqlı əlaqəsini, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənir. Antroponimiya Azərbaycan dilində mövcud olan antroponimlərin məcmusu deməkdir" (1, s. 14).

Onomastik vahidlər, xüsusən də antroponimlər bədii dil və üslubun formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Belə ki, bu vahidlər yazıcının oxucuya çatdırmaq istədiyi əsas məramı müəyyən edir, ideyanın təzahürünü gücləndirir. Onlar əsərlərdə məcaz növü kimi də işləyə bilər. Məsələn, Elçinin "Məcnun Leylisiz" əsərində "Məcnun" və "Leyli" adları klassik antroponimlərdir. Əsərin adı birbaşa olaraq metaforik çalar ifadə edir, yəni "Məcnun" sevginin, əzabın simvolu olaraq məcazi mənə daşıyır. Həmçinin Qurban Səidin "Əli və Nino" əsərindəki adlar sadəcə personajları deyil, həm də Şərq (Əli) və Qərb (Nino) mədəniyyətlərinin toqquşmasını və harmoniyasını ifadə edir. Yəni adlar simvolik mənə daşıyır. Obrazla verilən ad onun dünyagörüşünü, xasiyyətini, bilik və bacarığını üzə çıxarır, başqalarına münasibətini təyin edir, həyat haqqındakı düşüncə və təsəvvürlərini müəyyənləşdirir.

"Antroponimlər bütün dövrdə xalqın tarixi, həyat tərzini, məişəti, milli psixologiyası, adət-ənənələri, dünyagörüşü, dini inamı və s. ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmiş, min illər boyu inkişaf

prosesi keçmişdir” (4, s. 5). Bu məqalədə İsi Məlizadənin povestlərində işlənən antroponimlərdən bəzilərinin üslubi xüsusiyyətləri nəzərdən keçiriləcək.

Əsas hissə. Antroponimlərin istifadəsində özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edən, müasir Azərbaycan nəsrində realist üslubu və dərin psixoloji portretləri ilə seçilən yazıçılarımızdan biri də İsi Məlikzadədir. Antroponimik faktlar yazıcının povestlərində üstünlük təşkil edir. “Dədə Palıd”, “Gümüşgöl əfsanəsi”, “Quyu” və digər əsərlər bu qəbildəndir. Mükəmməl sənət nümunəsi sayılan bu əsərlərin hər biri tək-cə problemin qoyuluşu, obrazlar aləmi, hadisələrin seçilməsi və s. keyfiyyətlərinə görə deyil, həm də adların seçilməsi baxımından da ustalıqla yazılmışdır. Obrazın adı onun xarakterinə, qabiliyyət və bacarığına uyğun seçilmişdir. Qeyd etdiyimiz nəzəri mülahizələrimizi praktiki təsvirə çevirmək üçün konkret misalları analiz edək.

“Küçələrə su səpmişəm” povestindən parça:

“... Xəlil bayaqdan bəri onun gözlərini əməlli-başlı görə bilməmişdi. Bəhmən nəzərlərini gah Xəlilin çiyni üstədən harayasa dikir, gah tavana, gah döşəməyə zilləyirdi. Xəlil anladı ki, dünyada insan üçün ən böyük mənəvi əzab kiminsə gözlərinə düz baxa bilməmək əzabıdır. Anladı ki, ona verilən cəza Bəhmənin cəzası ilə müqayisədə heç nədir. O, səkkiz ildən sonra burdan çıxacaq və əmisi oğlunun yanında başını şax tutmaqdan utanmayacaq. Ancaq Bəhmən bütün ömrü boyu şəfəqləri ala gözlərini ondan gizlədəcək” (2, s. 73).

Adların semantikasi və üslubi xüsusiyyətlərinə nəzər salaq: verilmiş parçaya əsasən, Xəlil və Bəhmən adlarının seçimi təsadüfi deyil, onların xarakter və mənəvi vəziyyətlərini ifadə edən dərin mənə daşıyır. “Xəlil”— ərəb mənşəli ad olub “yaxın dost”, “sevimli dost” mənalarını verir (5, s. 153). Əsərdə Xəlil anlayışlı, insani dəyərlərə malik, vicdanlı bir obraz kimi təsvir edilir. O, Bəhmənin ona qarşı etdiyi haqsızlığı bağışlayır və onun çəkdiyi mənəvi əzabı hiss edir. Xəlilin bu anlayışlı yanaşması onun adının mənası ilə üst-üstə düşür və obrazın humanist keyfiyyətlərini ön plana çıxarır.

“Bəhmən”— fars mənşəli addır və “tədbirli, ağıllı, zəkali, doğru danışan, düzgün” anlamlarını ifadə edir (2, s. 140). Əsərdə Bəhmən obrazı etdiyi səhvini ağırlığını dərk edən və bu günahla ömrü boyu yaşamaq məcburiyyətində qalan bir insandır. O, utancından Xəlilin gözlərinə baxa bilmir. Bəhmənin yaşadığı bu dərin vicdan əzabı və mənəvi iztirab onun adının daşdığı “böyük ruh”, “ali mənəviyyət” mənası ilə uyğun gəlir. Bəhmən səhvini başa düşən, amma bu səhvini altında əzab çəkən bir insandır.

Üslubi baxımdan müəllif adları həm xarakter yaratmaq, həm də əsərin mənəvi yükünü artırmaq üçün istifadə edir. Xəlilin və Bəhmənin adları onların daxili dünyalarını açır, oxucuda obrazlara qarşı empatiya yaradır və əsərin emosional təsir gücünü artırır. Xüsusilə Bəhmənin gözlərə baxa bilməməsi və Xəlilin onun hisslərini anlaması bu adların semantik və bədii funksiyasını daha da gücləndirir.

Beləliklə, adların semantik mənaları obrazların taleyi və psixoloji vəziyyəti ilə sıx bağlıdır və əsərdə insanın vicdan, bağışlama, peşmançılıq kimi dərin mənəvi mövzuların daha təsirli şəkildə çatdırılmasına xidmət edir.

Müəllifin advermə prinsipi ilə yaradıcılıq üslubunun üst-üstə düşdüyü “Gümüşgöl əfsanəsi” povestində də aşkar görünür:

“Qız gölə tərəf yeridi. Gedə-gedə donunun ətəyini çırmalayıb əlində tutdu. Sonra gölə girdi. Bir addım, iki addım...beş addım getdi...Orxan gördü ki, Bənövşə batmır, Bənövşə suyun üzü ilə narın-narın yeriyir. Orxanın boğazı qurudu, ürəyi az qaldı sinəsini partladıb çıxsın.

Bənövşə suyu ayaqlarının altında ehmalca şappıldada-şappıldada yeriyirdi. Gölün üzündə ayın səyriyən əksinə çatanda qanrılıb Orxana baxdı. Ayın haləsində bir qədər dayandı.

Orxan nəfəsinin batacağından qorxurmuş kimi bütün gücü ilə qışqırdı:

-Bənövşə!- Gölə girdi, ikicə addım atmışdı ki, su dizlərinə qalxdı. Tez sahilə çıxıb bir də qışqırdı.- Bənövşəə!” (2, s. 274).

Adların semantikasına və üslubi xüsusiyyətlərinə nəzər salaq: “Orxan” adı türk mənşəlidir, “igid xan”, “qəhrəman”, “bahadır” mənalarını ifadə edir. Yəni ad “böyük rəhbər”, “iradəli şəxs” mənası daşıyır (5, s. 194). Müəllif bu adı güclü və ciddi görünən, lakin daxilən duyğusal və axtarılda olan

bir gəncə vermişdir. Bu ad **özündə ziddiyyət** daşıyır: zahirdə güc, daxilən axtarış və duyğu. Adın ciddiliyi ilə obrazın içindəki zərifliyi müqayisə etdikdə **psixoloji dərinlik** ortaya çıxır. Orxan obrazı reallığın daşıyıcısıdır. O sanki bugünün insanıdır – maddi dünyada yaşayır, amma mənəvi axtarış içindədir. Göl və Bənövşə ilə qarşılaşdıqdan sonra daxilən dəyişməyə başlayır. Beləliklə, bu obraz **əfsanəvilik ilə gerçəkliyin qovşağında** dayanır.

“Bənövşə” – incə, ətirli, lakin tək böyüyən bir çiçəkdir. Baharın ilk müjdəçilərindəndir, zəriflik, təmizlik və nisgil simvoludur. Müəllifin seçdiyi bu ad obrazın poetikliyi artırır. Bənövşə adı ilə qızın xasiyyəti üst-üstə düşür – **sakit, sirli, içində dərin duyğular olan** bir şəxs. Bu adla müəllif onun təbiətə bağlı, lakin mənən insanlardan uzaq bir varlıq olduğunu vurğulayır. Bənövşə gölün **əfsanəvi simasıdır**. O həm keçmişin daşıyıcısıdır, həm də təbiətlə insan arasında bir körpüdür. Orxanın gölə və əfsanəyə bağlanması onun rolu böyükdür. Bənövşə obrazı **simvolikdir** – o, itirilmiş dəyərlərin, gözəlliyin, saf sevginin rəmzidir.

Nəticə etibarilə Orxan və Bənövşə obrazları əsərdə bir-birini tamamlayan və, eyni zamanda, bir-birindən fərqli dünyaların təmsilçiləridir: Orxan – real, Bənövşə isə əfsanəvi dünyanın. Müəllif bu obrazlar vasitəsilə oxucunu həm mənəvi dəyərləri düşünməyə, həm də “sehrli” realizm içində dolaşmağa vadar edir. Adların seçimi təsadüfi deyil: hər biri öz simvolikası və üslubi yükü ilə obrazın xarakterini dərinləşdirir.

“Dədə Palıd” povestində də obrazların üsluba görə adlandırılması xüsusilə diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir:

“Nurcabbar gözlərini döndərüb baxdı ki, görsün oxuduqları Bağırın xoşuna gəlir, ya yox. Bağırın üzü muma dönmüşdü, dəyirmi gözlərindən işıqlı təbəssüm tökülürdü. Bağır indiyəcən Nurcabbarın bu səslə, bu avazla danışdığını eşitməmişdi. Onun səsindeki titrəyişin, həzinliyin adamı kövrəldə biləcəyini ağına da gətirməmişdi. Nurcabbarın yazdıqları Bağırın ürəyindən xəbər verirdi, vallah Bağır da bu dərdi çəkir, amma neyləsin ki, içindəkiləri Nurcabbar kimi deyə bilmir. Bağıra elə gəlirdi ki, Nurcabbar onun ürəyini dəftər kimi qabağına qoyub sətirbəsəti oxuyur. Bağır özünü məzəmmətlədi ki, Nurcabbarın yazdıqlarından bu vaxtacan xəbərsizdi, onun yazmağına məhəl qoymayıb” (2, s. 160).

“Nurcabbar” adının semantikasına görə, “nur” komponenti “ışıq”, “parlaqlıq” və “mənəvi aydınlıq” deməkdir. “Cabbar” isə ərəb mənşəli addır və “əzəmətli”, “qüdrətli” və “qadir” mənalarını verir. Cabbar adı əzəmətli, qüdrət sahibi olduğundan istədiklərini qəbul edə bilən anlamını ifadə edir (5, s. 161). Əsərdən gətirdiyimiz misaldan göründüyü kimi, Nurcabbar təkcə bir meşəbəyi yox, ruhən dolu, emosional, içdən gələn sözləri olan yaradıcı bir insandır. Onun yazdığı sətirlərdəki həzinlik, ürəkdən gələn titrəyiş adındakı “nur” komponenti ilə tamamlanır. O öz sözləri ilə daxili dünyasını başqasına işıq kimi ötürür. Adındakı “Cabbar” komponenti, yəni qətiyyətli tərəfi isə hisslərini qorxmadan paylaşmasında, onları cəsarətlə dilləndirməsində görünür.

Nurcabbar adı obrazın həm işıqlı və təmiz ruhunu, həm də daxildən gələn gücünü ifadə edir. Bu parçada onun adının mənası mətnin emosional fonu ilə üst-üstə düşür.

“Bağır” adının semantikasına və üslubi məqamına gəlincə, söz türk dillərində “bağırmaq” feilindən törəmişdir və “ürəkdən gələn səs” mənasını verir. Eyni zamanda, “ürək”, “duyğu” və “daxili aləm” ilə də bağlı çağırışlar yaradır. Bu ad xalq arasında, adətən, sadə, səmimi və bir az kövrək insanlara verilir. Əsərdən verdiyimiz parçada anlaşılar ki, Bağır özü danışa bilmir, lakin ürəyində olanları Nurcabbarın yazdıqlarında tapır. Onun üzü “muma dönür”, yəni iç dünyasında böyük bir işıq və yumşaqlıq yaranır. Bağır “sanki ürəyi dəftər kimi oxunur” hissini yaşayır – bu onun daxili zənginliyini, lakin zahirən susqunluğunu göstərir. Bağır adı onun duyğusal, səmimi, amma daxili dünyasını ifadə etməkdə çətinlik çəkən bir insan olduğunu simvolizə edir. Ad sanki ürəklə yaşayan, hissləri içində saxlayan bir insanı işarə edir.

“Quyu” povestində də müəllifin seçdiyi adlar xüsusi mahiyyət kəsb edir. Məsələn: “Qurtardı! Hər şey qurtardı! Neçə ildən bəri Umudun ürəyini titrədən xoşluq hisslər də qurtardı! Umud indi içi boş, gövdəsi çürük bir ağacdır... Bütün günahlar Porsuq Piridədir! “Tutalım ki, Əsli mənim qayınanam oldu, Xalıq da qayınatam. Bəs onda Piri mənim nəyim olur?.. Solmazı alsam, Pirinin üzünə necə baxaram? Axı, Piri mənim...” Umud elə bil neçə günün qatmaqarışlıq röyasından indicə

ayıldı. İndicə başa düşdü ki, Porsuq Piri onun da şərəfini ayaqları altına salıb. “Atam düz demir. Dünyanın pis adamlara ehtiyacı yoxdur. Pislər düzləri də əyə bilərlər. Hər şeyi əyə bilərlər. Hətta, Yer kürəsini də” (2, s. 145).

Bu parçada işlənmiş şəxs adlarından biri olan “Umud” əsərin baş qəhrəmanının daxili vəziyyətini və həyatında bir zamanlar var olan ümidin itirilməsini simvollaşdırır. “Umud” adı həm də oxucuya onun içindəki ruhi boşluğu və çıxılmaz vəziyyəti hiss etdirir. Adın özü onun şəxsi həyatında üzləşdiyi çətinliklərə və mənəvi böhranlara işarədir. Bu, İsi Məlikzadənin adlardan istifadə edərək personajların psixoloji vəziyyətlərini daha qabarıq vurğulamağa çalışdığını göstərir.

“Porsuq Piri” – bu antroponim personajın təkcə adını deyil, həm də simvolik olaraq əsərdəki mənfi və təsirli xarakterini ifadə edir. “Porsuq” sözü, ümumiyyətlə, mənfi mənə daşıyır, çünki porsuq, adətən, təmiz olmayan, kiçik və pis niyyətli bir varlıq kimi qəbul edilir. “Piri” isə, bir növ, müqəddəs, müdrik və ya liderlik edən fiqur olaraq göstərilir. Lakin burada, əksinə, həmin addan mənfi obraz yaratmaq məqsədilə istifadə edilir. Bu ad əsərdəki ikilik və ziddiyyətləri, yəni xarakterin təbii müsbət tərəfi ilə gizli pis xüsusiyyətlərini birləşdirən bir alət kimi işlədilir.

Əsərdə adlar çox vaxt qarşılıqlı əlaqələrin və ailə münasibətlərinin tənqidi üçün istifadə olunur. Personajlar arasında adların təkrarlanması, münafişlərin və daxili mübarizələrin olduğunu vurğulamaq məqsədini daşıyır. Bu, həmçinin oxucunun personajların hər birinin daxili dünyasına nüfuz etməsinə imkan yaradır. Bu şəkildə İsi Məlikzadə adlar vasitəsilə yalnız personajların xarakterlərini və sosial vəziyyətlərini deyil, həm də mövzu və ideyaları gücləndirir.

Müəllifin güclü psixoloji təhlil tələb edən əsərlərindən biri də “Evin kişisi” povestidir. Aşağıdakı parçada obrazlar haqqında belə məlumat verilir:

“Müştərilərin ancaq axşamlar yığıldığı yeməxananın qabağında yaşıl “Volqa” dayanmışdı. Pənah arxasını maşının qapısına söykəyib bir nəfərlə söhbətləşirdi. Zolaq-zolaq təzə köynəyini yoldan ötənlərə göstərmiş kimi yun kurtqasının bütün düymələrini açmışdı. İri şüşəli qara eynəyi yenə gözlərində idi. Qaçay fikirləşdi ki, belə tutqun havada eynək taxmaq ən azı axmaqlıqdır...Pənah ona ötəri baxıb yanındakı oğlana nəsə dedi. Ətli dodaqları tərpəndi, aralandı. Qaçay başa düşdü ki, söhbət ondan gedir. Pənahın yanından keçməyə ehtiyat elədi. Geri qayıtmağı da şəninə sığışdırmadı. Başını aşağı salıb irəlilədi. Ürəyində Allaha yalvardı ki, Pənah indi ona söz atmasın, sataşmasın. Yoxsa Qaçay hirsini, acığını boğa bilməz, Baxışın bu ərköyün oğlunu xirtəkləyər. Onda əlvida, mebel!” (2, s. 40-41).

İsi Məlikzadə öz əsərlərində adların seçimi ilə personajların xarakterini və sosial mövqeyini oxucuya çatdırmaqda ustalıq göstərir. Pənah və Qaçay adlarının timsalında da hər bir adın mənasının obrazların xarakterləri ilə əlaqəli olduğunu müşahidə etmək mümkündür.

“Pənah” adı Azərbaycan dilində “sığınacaq”, “himayə” və “qorunmaq” mənalarını daşıyır (5, s. 197). Bu, bir tərəfdən, kimin üçün isə təhlükəsizliyi və sığınılacaq bir yeri təmsil edir, digər tərəfdən isə bir insanın özünü qorumaq istəyini, təzyiqlərə qarşı müqavimətini simvolizə edir. Ad obrazın özünü yüksək tutan və başqalarına üstünlük vermək istəyən xarakteri ilə bu semantikaya uyğundur. O, başqalarına nəzər salaraq özünü nümayiş etdirmək istəyir, mühitə hakim olmaq istəyir. Pənah obrazının adı onun xarakterinin sosial mövqeyini, özünə güvənini və insanların qarşısında gücünü nümayiş etdirmək istəyini vurğulayan bir üslub nümayiş etdirir. Parçada Pənahın təzə köynəyini və qara eynəyini nümayiş etdirməsi onun yüksək mövqe iddialarının və başqalarına göstərmək istədiyi gücün rəmzidir. Pənah adı personajın özünü ətrafındakı insanlardan fərqli və üstün göstərmək istəyini ifadə edir. Bu üslubi xüsusiyyət, onun davranışları, nümayişkarane hərəkətləri və başqalarına olan tələbləri müsbət deyil, daha çox neqativ bir xarakterin formalaşmasına səbəb olur.

“Qaçay” sözü “qaçmaq”, “çəkilmək” mənasına gəlir. Bu adın semantikasnda, şübhəsiz ki, “qaçmaq, çəkilmək, təhlükələrdən uzaq durmaq” kimi mənalar üstünlük təşkil edir. Qaçay, ad olaraq daha passiv, özünü qorumağa çalışan, bəzən hətta psixoloji baxımdan zəif olan bir şəxsiyyəti işarə edir. Onun Pənahdan çəkinməsi, yaxınlaşmaq istəməməsi də adın semantikasını ilə uyğundur. Qaçay adı, personajın təzyiqlərdən qaçmağı və qarşılaşdığı çətin vəziyyətlərdən uzaq durmağı ifadə edir. Ad daha çox təvazökar, qorxulu və passiv xarakteri nümayiş etdirir. Yuxarıda əsərdən

verdiyimiz nümunədə Qaçayın Pənahdan ehtiyat etməsi və hirsini boğa bilməyəcəyindən qorxması onun sosial və psixoloji zəifliyini göstərir. Qaçayın Pənahın qarşısında özünü zəif hiss etməsi, geri çəkilməsi onu başqalarına təzyiq göstərməyə məcbur edən vəziyyəti göstərir. Qaçayın davranışları və xarakteri onun adı ilə uyğun gəlir: o, heç bir vəziyyətdə qarşıdurma və konfliktdə girməməyə çalışan bir obrazdır. Deməli, “Qaçay” adı passivlik, qorxu və müqavimət göstərməmək kimi mənaları özündə cəmləyir.

Bu adlar personajların daxili dünyasını və sosial vəziyyətlərini daha da dərinlən anlamağa imkan verir, həmçinin İsi Məlikzadənin əsərindəki psixoloji və sosial qarşıdurmaları vurğulamaq üçün mühüm bir vasitədir.

Nəticə. İsi Məlikzadənin povestlərində antroponimlərin daşdığı funksional-estetik yük bədii mətnin ideya-məzmun strukturunu formalaşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəllifin seçdiyi antroponimlər təkcə obrazların adlandırılması vasitəsi deyil, həm də onların xarakterini, sosial mənsubiyyətini, daxili dünyasını və həyat tərzini ifadə edən simvolik bir vasitə kimi çıxış edir. Araşdırma prosesində təhlil olunan “Küçələrə su səpmişəm”, “Gümüşgöl əfsanəsi”, “Dədə Palıd”, “Quyu” və “Evin kişisi” povestləri əsasında İsi Məlikzadənin antroponimlərə münasibəti və onlardan istifadə xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır. Araşdırma nəticəsində məlum oldu ki:

1. “Küçələrə su səpmişəm” povestindəki antroponimlər məişət səviyyəsindəki münasibətləri, ailədaxili gərginlikləri və insanın cəmiyyətlə, ailə ilə qarşılıqlı münasibətlərində yaşadığı psixoloji sarsıntıları ifadə edir. Xüsusilə qadın və kişi obrazlarının ad seçimi onların daxili ziddiyyətlərini, dünyaya baxışlarını və həyat təzlərini əks etdirir.

2. “Gümüşgöl əfsanəsi” povestində antroponimlərin funksiyası daha da genişlənir. Burada adlar yalnız obrazları xarakterizə etmir, həm də povestin ümumi poetik atmosferini tamamlayır. İnsanın mənəvi dünyası, onun ətraf mühitə münasibəti və keçmişlə bağlı duyğuları bu adlar vasitəsilə daha təsirli şəkildə təqdim olunur. Adların sanki əfsanəvi auraya sahib olması, obrazların da eyni ruhda təqdim olunmasına xidmət edir.

3. “Dədə Palıd” povestində isə müəllifin antroponimlərdən istifadəsi xüsusilə diqqət çəkir. Buradakı “Dədə Palıd” obrazının adı onun xarakterinin, həyat tərzinin və dünya görüşünün aynası rolunu oynayır. Bu ad vasitəsilə yazıçı, həm də xalq yaddaşında yaşayan obrazları, müdrik insanları və köklü ənənələri simvollaşdırır.

4. “Quyu” və “Evin kişisi” povestlərində də müəllifin seçdiyi antroponimlər xarakterlərin psixoloji və sosial fərqliliklərini ortaya qoyur. Müəllifin seçdiyi adlar personajların qarşılıqlı münasibətlərini daha dərinlən izah etməyə yönəlmiş ustalığını göstərir.

Yekunda demək olar ki, İsi Məlikzadə antroponimlərdən yalnız adlandırma vasitəsi kimi deyil, həm də bədii fikir daşıyıcısı, məzmunu dərinləşdirən və obrazı tamamlayan əsas komponent kimi istifadə edir. Bu isə onun povestlərinin semantik dəyərini artırır və onları daha oxunaqlı və düşündürücü edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1) Adilov M, Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı: Elm, 2019, 104 s.
- 2) Qurbanova F. Azərbaycan şəxs adları. İzahlı lüğət. Bakı, 2019, 1328 səh.
- 3) Məlikzadə İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 səh.
- 4) Paşa A. Azərbaycan şəxs adları. “Maarif”, Bakı-1996.
- 5) Paşayev A., Bəşirova A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2011, 340 s.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Reyhan Yusif qızı Həbibli

EKOTERMINLƏRİN MƏNŞƏYİNƏ GÖRƏ TƏSNİFİ

Nigar Xanəliyeva

Magistrant

Sumqayıt Dövlət Universiteti

xanaliyeva999@gmail.com

Abstract

The classification of ecological terms based on their origin

Ecoterms play an important role in understanding and solving environmental problems in modern times. These terms encourage people to take a responsible approach to nature and increase awareness of ecosystems. The article shows the origin of ecoterms and how they emerged and developed from different fields. The difficulties encountered in classifying ecoterms stem from the fact that they carry different meanings in different languages, cultures and scientific fields. In the future, the further development of ecoterms will be a key tool for protecting ecosystems and promoting sustainable development. Their wider acceptance on a global scale will play an important role in solving environmental problems and strengthening people's responsibility towards nature. These processes will also help to shape a more sustainable future by strengthening international cooperation.

Keywords: *Ecological terms, environment, sustainable development, biodiversity, green economy.*

Giriş. Ekoterminlər, müasir cəmiyyətin ekoloji düşüncə tərzini və təbii resurslarla əlaqədar fikirləri ifadə edən anlayışlardır. Son illərdə ekoloji problemlərin artması, iqlim dəyişikliyi, təbiətin qorunması və davamlı inkişaf kimi məsələlərin gündəmdə olması ilə ekoterminlər daha da əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu terminlər, həm də insanların təbiətə və onun resurslarına olan münasibətini və bu münasibətin gələcək nəsillər üçün əhəmiyyətini göstərir.

Ekoterminlər – ekologiya və ətraf mühitlə bağlı anlayış və anlayış sistemlərini ifadə edən terminlər toplusudur. Bu terminlər yalnız elmi-tədqiqat işlərində deyil, həm də gündəlik həyatın müxtəlif sahələrində – təhsil, hüquq, siyasət, iqtisadiyyat və media sahələrində geniş şəkildə istifadə edilir. Ekoterminlər insanların ətraf mühitlə bağlı şüurunun formalaşmasında, ekoloji savadlılığın yüksəldilməsində və ətraf mühitə qarşı məsuliyyətli davranışın təşviqində mühüm rol oynayır. Onların düzgün başa düşülməsi və istifadəsi ekoloji problemlərin həlli üçün vacib olan kommunikasiya prosesini daha effektiv və anlaşıqlı edir.

Mövzunun aktuallığı. Mövzunun aktuallığı, həm də son dövrlərdə ekoloji problemlərin qloballaşması və ekoloji terminologiyanın elmi diskursda mərkəzi yer tutması ilə əlaqədardır. Davamlı inkişaf prinsipləri, bərpa olunan enerji mənbələri, sıfır tullantı iqtisadiyyatı kimi anlayışlar artıq yalnız ekologiya elminin deyil, beynəlxalq hüququn, ictimai idarəetmənin və sosial siyasətin də əsas anlayış arsenalına çevrilmişdir. Bununla yanaşı, texnologiyanın inkişafı və insanın təbiətə təsirinin artması ilə yeni ekoloji reallıqlar meydana çıxmış və nəticədə yeni terminlər formalaşmışdır. Məsələn, "yaşıl enerji", "karbon izləri", "iqlim mühacirləri", "ekoetika" kimi terminlər yalnız son onilliklərdə elmi və ictimai dövriyyəyə daxil olmuşdur.

Eyni zamanda, məqalədə ekoterminlərin mənşəyinə dair təsnifatla yanaşı, bu terminlərin cəmiyyətdə necə qəbul edildiyi, onların dil və mədəniyyətlərarası fərqləri, həmçinin ekoloji kommunikasiya və maarifləndirmə proseslərində rolu da qiymətləndirilir. Beləliklə, təqdim edilən tədqiqat mövcud terminoloji yanaşmalara nəzəri və praktik töhfə verməklə yanaşı, ekoloji şüurun inkişafına da xidmət edir.

Əsas hissə. Ekoterminlər, insanların təbiətə və ətraf mühitə qarşı münasibətini əks etdirən, ekologiya elminin və müasir ətraf mühit siyasətinin əsas anlayışlarını təşkil edən terminlərdir. Bu terminlərin yaranma prosesi, həm tarixən inkişaf edən ekologiya elminin, həm də insanların ekosistemlərlə qarşılıqlı əlaqəsinin dəyişməsi ilə sıx bağlıdır. Ekoterminlərin mənşəyi bir neçə

müxtəlif amil və hadisə ilə əlaqələndirilə bilər. Onların çoxu təbiət və ətraf mühitin qorunmasına dair artan anlayışların və təcrübələrin nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Bu terminlər həm də insan fəaliyyətinin təbii mühit üzərindəki təsirini ifadə etməklə yanaşı, bu təsirlərin qarşısını almağa və ya minimuma endirməyə yönələn düşüncə tərzlərinin də inkişafına şərait yaratmışdır.

Ekoterminlərin yaranma səbəbləri ilk olaraq təbiət və mühitlə əlaqədar şüurun inkişafı ilə əlaqəlidir. İnsanlar təbiəti yalnız sərvət kimi deyil, həm də həyatın davam etməsi üçün zəruri bir sistem olaraq dərk etməyə başladığıca, bu anlayışları təsvir edən və izah edən yeni terminlər meydana çıxmağa başlamışdır. Məsələn, ekologiya termini ilk dəfə 1866-cı ildə alman bioloqu Ernest Hekkel tərəfindən ortaya atılmışdır. Bu, biologiya və fiziki mühitin qarşılıqlı əlaqəsinin, ekosistemlərin və onların tarazlığının qorunmasının vacibliyini ifadə edən bir anlayış idi. Ekologiya sahəsinin inkişafı ilə yanaşı, bu sahədə yeni anlayışların və ekoterminlərin yaranması da sürətlənmişdir [3, s.128].

İqtisadi inkişafın artması və sənayeləşmənin genişlənməsi ilə paralel olaraq, təbiətə olan müdaxilələr də artmış və bunun nəticəsində ətraf mühitin qorunması məsələləri aktual hala gəlmişdir. Bu dövrdə, xüsusilə XX əsrdə, texnologiyanın inkişafı, urbanizasiya və sənayeləşmə ətraf mühitin çirklənməsi ilə nəticələndi. Məsələn, 1940-1950-ci illərdə sənaye tullantılarının artması, hava və su çirklənməsi kimi məsələlər gündəmə gəldi. Bu dövr, ekoterminlərin yalnız biologiya deyil, həm də texnologiya və sosial aspektlərdən irəli gəlməsini tələb edirdi. Beləliklə, "sənaye çirklənməsi", "karbon izləri", "havanın keyfiyyəti" və "tullantıların idarə olunması" kimi terminlər meydana çıxdı. Bu terminlər həm də insanın təbiətə müdaxiləsini, bunun nəticələri və qarşısını almağa dair yanaşmaları əks etdirirdi.

İqlim dəyişikliyi və bioresursların tükənməsi kimi global ekoloji problemlər, ekoterminlərin daha da təkmilləşməsinə və inkişafına sürətləndirmişdir. 1970-ci illərdən başlayaraq, ekoloji fəlakətlər, iqlim dəyişkənlikləri və təbii resursların tükənməsi məsələləri beynəlxalq səviyyədə daha geniş müzakirə edilməyə başlandı. Bu dövrün başlanğıcı, ekoterminlərin müvafiq siyasi və sosial platformalarda geniş şəkildə istifadə edilməsinə səbəb oldu. Məsələn, 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilən Dünya çevrə konfransı "davamlı inkişaf" anlayışını təqdim etdi və bu termin global ekoloji siyasət və iqtisadiyyat sahələrindəki əsas şüarlardan birinə çevrildi. Davamlı inkişaf, yalnız ekosistemin qorunmasını deyil, həm də sosial və iqtisadi ədalətin təşviqini nəzərdə tutan bir yanaşma idi [1, s.78].

Cəmiyyətin ekoloji şüurunun artması, həmçinin yeni terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ətraf mühitə qarşı daha məsuliyyətli yanaşma, müxtəlif sahələrdə yeni ekoterminlərin formalaşmasına təkan vermişdir. Bu sahələrə, bərpa olunan enerji, yaşıllaşdırma, biomüxtəlifliyin qorunması kimi anlayışlar daxildir. Bu anlayışların hər biri, müəyyən bir problemin və ya təcrübənin qarşısını almağa və ya minimallaşdırmağa yönəlmişdir.

Texnologiyanın inkişafı və ekoloji problemlərin elmi təhlili də ekoterminlərin yenilənməsinə və genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Texnologiya yeniliklər, məsələn, "bərpa olunan enerji", "karbon izləri" və "yaşıl texnologiya" kimi yeni anlayışları ortaya çıxarmışdır. Bu terminlər, həmçinin cəmiyyətin texnologiya inkişafı təbii mühitə təsirini daha azalda biləcək bir mühitin qurulmasına yönələn yeni yanaşmaları əks etdirir.

Ekoterminlərin mənşəyini izah edərkən, onların yalnız təbiət və elmi təhlil kontekstində deyil, həm də insanların dünyaya və ətraf mühitə olan münasibətinin dəyişməsi nəticəsində formalaşdığını da qeyd etmək vacibdir. İnsanlar, təbiəti yalnız istehlak obyektləri kimi deyil, həm də təbiətə qarşı məsuliyyətli yanaşmanı inkişaf etdirən bir sistem kimi qəbul etməyə başladığıca, bu sistemin anlayışlarını ifadə edən yeni ekoterminlər meydana gəlmişdir. Bu, ekosistemin qorunması və ətraf mühitin davamlı inkişafı barədə geniş yayılmış anlayışları əhatə edir [4, s.56].

Ekoterminlərin mənşəyinə görə təsnifatı, bu terminlərin hansı sahələrdən, anlayışlardan və problemlərdən qaynaqlandığını anlamağa kömək edir. Ekoterminlərin yaranma prosesi, insan cəmiyyətinin təbiətə, sosial və texnologiya inkişafına qarşı münasibətinin dəyişməsi ilə sıx əlaqəlidir. Hər bir ekotermin, yalnız bir məna daşımaqla qalmır, eyni zamanda müəyyən bir dövrün, məsələnin

və ya inkişafın izlərini daşıyır. Bu baxımdan, ekoterminaları müxtəlif mənşələrinə görə təsnif etmək, onların hər birinin ətraf mühitə və cəmiyyətə verdiyi mesajları daha yaxşı anlamağa imkan verir.

Birinci növbədə, bioloji mənşəli ekoterminalar ətraf mühitlə bağlı ən qədim və ən geniş yayılmış anlayışları əks etdirir. Bu terminlər təbiətin və canlı orqanizmlərin qarşılıqlı əlaqəsini, ekosistemlərin funksiyalarını və təbii resursların idarə olunmasını izah edir. “Ekosistem”, “biomüxtəliflik”, “bioloji çoxluq”, “nəslə kəsilməkdə olan növlər”, “ətraf mühitin tənzimlənməsi” kimi anlayışlar bu sahəyə aiddir. Bu terminlər, təbiətə olan dərin bağlılığı və bu bağlılığın ekosistemlərin dayanıqlılığına olan təsirini vurğulamaq üçün istifadə edilir. Məsələn, “ekosistem” termini, təbiətdə müxtəlif canlıların və qeyri- canlı komponentlərin qarşılıqlı əlaqə içində olduğu və bir-birinə asılı olduğu bir sistemin anlayışını əks etdirir. “Biomüxtəliflik” isə həyatın zənginliyini və müxtəlifliyini qorumağın vacibliyini göstərir, ekosistemin sağlamlığının göstəricisidir. “Bioloji çoxluq” təbiətdə mövcud olan bütün canlıların müxtəlifliyini və müxtəlif ekosistemlərdəki həyat formalarının zənginliyini ifadə edən bir anlayışdır. Bu, bitkilər, heyvanlar, mikroorqanizmlər, onların yaşayış mühitləri və ekosistemləri daxil olmaqla, təbiətdəki bütün həyat növlərinin fərqliliklərini əhatə edir [5, s. 208].

İkinci olaraq, sosial və fəlsəfi mənşəli ekoterminalar müasir dövrdə ekoloji problemlərin yalnız təbii aləmdə deyil, həm də cəmiyyətin strukturunda və sosial münasibətlərindəki dəyişikliklərlə bağlı olduğu anlayışını təqdim edir. Bu kateqoriyadakı terminlər, ətraf mühitə qarşı məsuliyyətli yanaşmaların və ekoloji ədalətin təmin edilməsinin zəruriliyini vurğulayan ifadələrdir. Məsələn, “davamlı inkişaf”, “ekoloji ədalət”, “ekoloji sərvətlərin qorunması” kimi terminlər cəmiyyətin təbiətə qarşı münasibətini göstərən əsas anlayışlardır. Bu anlayışlar, yalnız ekosistemin qorunmasına deyil, həm də sosial, iqtisadi və hüquqi sahələrdə bərabərsizliklərin və ədalətsizliyin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. “Davamlı inkişaf”, təbii sərvətlərin qorunması və gələcək nəsillərin ehtiyaclarını təmin etməklə yanaşı, sosial rifahı da güdür. “Ekoloji ədalət” isə müəyyən sosial təbəqələrin, xüsusən də zəif və aztəminatlı qrupların ekoloji problemlərdən daha çox təsirləndiyini, buna görə də onların hüquqlarının qorunmasının vacibliyini ifadə edir. “Ekoloji sərvətlərin qorunması” təbii ətraf mühitin məsuliyyətli şəkildə idarə olunmasını və qorunmasını nəzərdə tutan anlayışdır. Ekoloji sərvətlərin qorunması, gələcək nəsillərə sağlam və bərpa olunan təbii resurslar təmin etməyi hədəfləyir.

Texnologiyaya mənşəli ekoterminalar isə son dövrlərdə, xüsusilə sənaye və texnologiyanın inkişafı ilə yaranmış və insanların təbiətə olan təsirini minimuma endirməyə yönəlmiş anlayışlardır. Bu terminlər, ekoloji problemlərin texnologiyaya vasitəsilə həlli yollarını göstərir. Məsələn, “enerji effektivliyi”, “elektron atıqların idarə edilməsi”, “karbon qapalı yanaşmalar” kimi ifadələr, insanların təbii resursları daha səmərəli istifadə etmələrini və ətraf mühitə olan zərərini azaltmalarını nəzərdə tutur. “Enerji effektivliyi” resursların daha az enerji ilə daha çox məhsul verməsini təmin edən texnologiyaların tətbiqini nəzərdə tutur, məsələn, enerji səmərəli cihazlar və binalar. “Elektron atıqların idarə edilməsi” köhnə və istifadədən çıxmış elektron cihazların təkrar emalını və düzgün şəkildə atılmasını təmin edən texnologiyaları ifadə edir. “Karbon qapalı yanaşmalar” isə atmosfərə buraxılan karbon dioksidi tutaraq, onu uzun müddət yer altında saxlamaq üçün istifadə olunan texnologiyalardır [2, s.88].

Qlobal və regional mənşəli ekoterminalar isə müxtəlif ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilmiş və tətbiq olunan ekoloji anlayışlardır. Bu terminlər, yalnız yerli və regional səviyyədə deyil, qlobal miqyasda ətraf mühitin qorunması və ekoloji problemlərin həlli məqsədilə istifadə olunur.

Qlobal mənşəli ekoterminalar, dünyadakı bütün ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar üçün əhəmiyyətli olan ekoloji məsələləri əhatə edir. Bu terminlər, ətraf mühitin qorunmasına dair qlobal səviyyədəki təşəbbüsləri və müzakirələri təmsil edir. Məsələn “iqlim dəyişikliyi”, “karbon emissiyaları”, “BMT-nin dayanıqlı inkişaf məqsədləri”, “Paris sazişi” qlobal mənşəli ekoterminalardır. “İqlim dəyişikliyi” qlobal miqyasda atmosferdəki istilik artımını və bunun nəticəsində yaranan ekosistem dəyişikliklərini izah edən əsas ekotermindir. Bu termin, qlobal səviyyədə iqlim dəyişikliyinə qarşı tədbirlərin görülməsi zərurətini vurğulayır. “BMT-nin dayanıqlı

inkışaf məqsədləri” 2015-ci ildə qəbul edilmiş 17 əsas məqsəd, ətraf mühitin qorunması və sosial rifahın təmin edilməsi üçün qlobal səviyyədə bir istiqamət göstərir. “Paris sazişi” 2015-ci ildə BMT çərçivəsində imzalanmış beynəlxalq razılaşma, qlobal temperaturun artımını 2°C ilə məhdudlaşdırmaq məqsədini güdür. Bu termin, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üçün beynəlxalq əməkdaşlığı təmsil edir [2, s.113].

Regional mənşəli ekoterminalar, müəyyən bir coğrafi bölgədə, ölkələrdə və ya ərazilərdə ekoloji məsələlərin həlli üçün istifadə edilən anlayışlardır. Bu terminlər, regional səviyyədə ekoloji siyasətlərin və təşəbbüslərin tətbiqini əks etdirir. Məsələn "Xəzər dənizi ekosistemi", "Avropa yaşıl sazişi", "Çernobil zonasının istifadəsi", "Amazon meşəsinin mühafizəsi" regional mənşəli ekoterminalardır. "Xəzər dənizi ekosistemi" Xəzər dənizinin ekosisteminin qorunması ilə bağlı termin, regional ekoloji təşəbbüsləri təmsil edir. Bu, dənizin çirklənməsinin qarşısını almaq və onun bioloji müxtəlifliyini qorumaq məqsədini güdür. "Avropa yaşıl sazişi" Avropa ittifaqı tərəfindən irəli sürülən regional ekoloji təşəbbüs, 2050-ci ilədək karbon neytrallığına nail olmağı hədəfləyir. Bu, Avropa ölkələrində ekosistemi qorumağa yönəlik siyasətləri əks etdirir. "Amazon meşəsinin mühafizəsi" Cənubi Amerikanın Amazon meşələrinin qorunması üçün regional təşəbbüslər, təbii sərvətlərin istifadəsi və bioloji müxtəlifliyin bərpası ilə bağlı müvafiq terminləri təmsil edir.

Ekoterminaların təsnifatında bir neçə əsas çətinlik mövcuddur ki, bunlar terminlərin istifadəsi, başa düşülməsi və tətbiqində qarışıqlıqlar yaradır. Bu çətinliklər əsasən dil və mədəniyyət fərqləri, terminlərin mənalarının müxtəlifliyi, yeni ekoterminaların yaranması, ekoterminaların interdisipliner təbiəti, ümumi və abstrakt anlayışların mövcudluğu və hüquqi və siyasət sahələrindəki tətbiqlərindən qaynaqlanır.

Dil və mədəniyyət fərqləri ekoterminaların istifadəsində əsas çətinliklərdən biridir. Bir çox ekoterminalar müəyyən dillər və mədəniyyətlərdə spesifik mənalara malikdir və bu səbəbdən onların digər dillərə tərcüməsi və ya müxtəlif mədəniyyətlərdəki tətbiqi zamanı yanlış anlaşılmalara baş verə bilər. Məsələn, “yaşıl iqtisadiyyat” və “ekoloji ədalət” kimi terminlər müəyyən mədəniyyətlərdə və ya ölkələrdə fərqli mənalar daşıya bilər. Hətta bir termin bəzən bir ölkədə ekoloji anlayışı təmsil edərkən, digər bir ölkədə sosial ədalət və ya iqtisadi inkişafa aid bir yanaşma kimi istifadə edilə bilər. Bu da ekoterminaların qlobal səviyyədə istifadəsini çətinləşdirir və çoxsaylı interpretasiyaların meydana çıxmasına səbəb olur [5, s. 204].

Son dövrlərdə ekoterminaların yaranması və inkişafı, xüsusən ekoloji problemlərin yeni şəkillərdə ortaya çıxması ilə əlaqədardır. Yeni ekoterminalar, məsələn "karbon izləri", "yaşıl texnologiyalar" və "bərpa olunan enerji" kimi anlayışlar müasir dövrün tələblərinə cavab verən yeni problemləri ifadə edir. Bu yeni anlayışlar çox vaxt əvvəlki terminologiya ilə uyğun gəlmir və bu da ekoterminaların qəbul olunmasını və tətbiqini çətinləşdirir. Yeni terminlərin, onların mənalarının və tətbiq sahələrinin təhlil edilməsi zaman alır və bu terminlər beynəlxalq miqyasda təcrübi olaraq mənimsəniləndikcə, onların istifadəsi və uyğunluğu barədə anlaşmalar yaranır.

Nəhayət, ekoterminaların təsnifatında əsas çətinliklərdən biri, bu terminlərin müxtəlif sahələrdən və mədəniyyətlərdən gələn anlayışları və yanaşmaları əks etdirməsidir. Bu, terminlərin məzmununun və istifadə olunduğu kontekstin fərqli olmasına səbəb ola bilər. Məsələn, bəzi terminlər inkişaf etmiş ölkələrdə geniş istifadə edilərkən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hələ də tam olaraq qəbul edilməmiş və ya anlaşılmamış ola bilər. Bu fərqliliklər, ekoterminaların tərcüməsi və tətbiqində çətinliklər yaradır və bu da müxtəlif sahələrdəki mütəxəssislərin eyni anlayışları fərqli şəkildə başa düşmələrinə səbəb ola bilər.

Beləliklə, ekoterminalar həm bioloji, sosial, texnoloji, həm də mədəni mənbələrdən qaynaqlanaraq, cəmiyyətin təbiətə və ətraf mühitə olan münasibətinin müxtəlif aspektlərini ifadə edən anlayışlar sistemini təşkil edir. Bu terminlərin mənşəyinə görə təsnifatı, yalnız terminlərin elmi təhlilini deyil, həm də onların cəmiyyətin inkişafında və gələcək ekoloji siyasətlərin formalaşmasında necə rol oynadığını anlamamağa imkan verir.

Nəticə və elmi yenilik. Bu məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada ekoterminalara yalnız lüğəvi və ya texniki baxış deyil, onların mənşəyinə görə sistemli və çoxsahəli yanaşma tətbiq edilir. Ənənəvi olaraq terminoloji təhlillər daha çox onların semantik və ya funksional

xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Lakin bu məqalədə ekotermirlərin bioloji, sosial, texnoloji və mədəni-məkan kontekstlərindən çıxış edilərək mənşə baxımından qruplaşdırılması və izahı təqdim edilir. Bu yanaşma, ekoloji terminlərin formalaşmasında müxtəlif sahələrin – biologiya, texnologiya, fəlsəfə, hüquq və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirini aşkara çıxarır və onların semantik dinamikasına dair daha dərinlən elmi təhlil aparmağa imkan verir.

Ekotermirlər, müasir dövrdə ekoloji problemlərin anlaşılmasında və həllində mühüm rol oynayır. Bu terminlər, insanların təbiətə qarşı məsuliyyətli yanaşmalarını təşviq edir və ekosistemlərlə əlaqədar şüurun artmasına səbəb olur. Məqalə, ekotermirlərin mənşəyini və müxtəlif sahələrdən necə yaranaraq inkişaf etdiyini göstərir. Ekotermirlərin təsnifatı zamanı qarşılaşılən çətinliklər, onların müxtəlif dillər, mədəniyyətlər və elmi sahələr üzrə fərqli mənalar daşımalarından qaynaqlanır. Gələcəkdə, ekotermirlərin daha da inkişafı, ekosistemlərin qorunması və davamlı inkişafın təşviqi üçün əsas vasitə olacaq. Onların qlobal miqyasda daha geniş şəkildə qəbul edilməsi, ekoloji problemlərin həllində və insanın təbiətə qarşı məsuliyyətini gücləndirməkdə əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Bu proseslər həmçinin beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirərək daha dayanıqlı bir gələcəyin formalaşmasına yardım edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynov. A. Ekoloji təhsil və ətraf mühitin qorunması. Bakı: Qanun, 2014, 168 s.
2. Quliyev, N. Ətraf mühitin qorunması və ekosistemin dayanıqlılığı: qlobal və regional yanaşmalar. Bakı: Təhsil, 2019, 188 s.
3. Rzayev, F. İqlim dəyişikliyi və Azərbaycan: məsələlər və həll yolları. Bakı: Dövlət nəşriyyatı, 2011, 264 s.
4. Berkes, F. & Folke, C. Paris agreement on climate change, New York, USA: United nations Publications, 2015, 320 p.
5. Sachs, J.D. The Age of sustainable development, USA: Columbia university press, 2011, 253 p.

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNƏ YANAŞMALARIN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Aynur Haqverdiyeva

Magistrant

Bakı Slavyan Universiteti

yusifhakverdiyev@icloud.com

Abstract

Theoretical aspects of approaches in foreign language teaching

This article examines the evolution, concepts, and principles of various approaches in foreign language teaching. It discusses the historical development, strengths, and weaknesses of different methods, highlighting how changes in educational needs have driven the emergence of new approaches. The communicative approach is currently the most widely applied, focusing on real-life communication.

However, like its predecessors, it also has limitations. To address these shortcomings, the article suggests the implementation of blended learning – a combination of traditional and modern techniques – as a more effective strategy for language instruction in today's educational landscape.

Keywords: *foreign language, approach, method, skills, knowledge.*

Giriş. Xarici dillərin təlim-tədrisinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və artırılması elmi-nəzəri fikrin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur.

Son illərdə aparılmış tədqiqatların məqsədi hər hansı bir dil biliklərinin əldə olunması yolları deyil, dil bacarıqlarının və əqli proseslərin formalaşdırılmasının yollarının axtarılmasıdır. Əlbəttə bu axtarışları zəruri edən, dünyada xarici dillərin öyrənilməsinə artan maraq, qloballaşma prosesi, dövlətlər arasında olan münasibətlərin genişlənməsi, təhsil və karyera imkanları, dünyanın informasiya əsrində yaşadığı kimi amilər şərtləndirir.

Göründüyü kimi yeni məqsədlər və yeni arzuların meydana gəlməsi, cəmiyyətin sifarişi xarici dil dərslərinin intensivliyinin və keyfiyyətinin artırılmasını da zəruri edir.

Yuxarıda qeyd olunan sosial-ictimai amillər və zamanın tələbləri xarici dillərin tədrisə olan yanaşma və metodlarının mütəmadi araşdırılmasını aktual edir.

Yanaşma yoxsa metod

Xarici dillərin tədrisində yanaşma və metodlar arasında olan nəzəri fərqləri, prinsipləri və onlara olan fəlsəfi baxışları aydınlaşdırıb başa düşmədən keyfiyyətli təhsilin yaradılması düşündürük ki, çətin olar.

Yanaşma, metod və texnika anlayışlarının xüsusiyyətləri barədə ilk dəfə olaraq Amerikan alimi Edvar Antony 1963-cü ildə öz baxışlarını elmə təqdim etmişdir [1, s. 18]. İlk dəfə olaraq bu yanaşma, metod və texnika terminlərini təqdim edən alim onların konseptual əsaslarını verməyə səy göstərmişdir:

“Yanaşma” xarici dilin tədrisinin və öyrənilməsinin təbiəti ilə əlaqədar olan korelyativ fərziyyədir.

“Metod” dil materiallarının müvafiq formada təqdimatı üçün seçilmiş yanaşmaya uyğun ümumi plandır.

“Texnika” isə xarici dil auditoriyasında tədris fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulub [1, s. 63-67].

Antoninə görə, yanaşma xarici dil təliminin təsviri haqqında fərziyyələrin və baxışların məcmusudur. Metod isə nəzəriyyənin təcrübəyə tətbiqi səviyyəsidir. Burada bilik və bacarıqların tədris olunması, dərslərin məzmununun çatdırılması üçün seçimlər edilir. Texnikalar isə dərslərin proseduralarının təsvir olunduğu səviyyədir.

Antoninin nəzəriyyəsi 3 anlayış arasında bu gündə fərqlilikləri müəyyənləşdirən əsas baxış olaraq qəbul olunur.

Xarici dillərə yanaşmaların təşəkkülü və xüsusiyyətləri

Bu günkü hesablamalara görə, dünya əhalisinin təqribən 60 faizi ikidillidir [1, s. 16]. Müasir və tarixi prizmadan iki və daha çox dildə danışa bilmək normadan daha çox istisnadır.

İngilis dili günümüzdə xarici dil kimi tədris olunan və öyrənilən dildir. Lakin 500 il əvvəl Latin dili bütün sahələrdə dominant dil olduğu üçün daha çox tədris olunurdu. 16-cı əsrdə fransız, italyan və ingilis dilləri Avropada baş verən siyasi proseslər nəticəsində daha çox dominantlıq qazandı və nəticədə latın dili tədrisən yazılı və şifahi ünsiyyət vasitəsi kimi yox olmağa başladı. Avropa yeni dillərin tədrisi prosesinə daxil olmasına rəğmən, 18-ci əsrdə latın dilinin öyrədilməsi zamanı yaranan yanaşma və metodlar hələ də tətbiq olunurdu. Tədris vəsaitləri abstrakt nəzəri və qrammatik qaydalardan, lüğətlərdən və tərcümə məqədilə verilmiş tapşırıqlardan ibarət idi. Bu zaman xarici dillərin tədrisinin məqsədi ancaq hər hansı bir xarici dildə dil bacarıqlarının formalaşdırılması deyildi. Şifahi çalışmalar məhdud səviyyədə həyata keçirilirdi. Tədris vəsaitlərində verilən tərcümə tapşırıqları isə öyrənilən dillərin qrammatik strukturları barəsində biliklərin əldə olunmasına xidmət edirdi və nəticə etibarilə real ünsiyyətin formalaşdırılması üçün hər hansı bir fəaliyyət icra olunmurdu. 19-cu əsrə qədər latın dilinin klassik tədrisi məktəblərdə xarici dilin tətbiqi üçün əsas yanaşma olmuşdur. Xarici dillərin tədrisinə olan bu yanaşma qrammatika-tərcümə metodu olaraq tanınırdı [1].

Qrammatika-tərcümə metodu Alman məktəbinin məhsulu hesab olunurdu. Bu yanaşmanın meydana gəlməsində iştirak edənlər arasında- Cohan Seidenstrucker, Karl Plötz, S. Ollendorf və Cohan Meidingerin adlarını qeyd etmək olar. Bu yanaşmanın əsas tezi *“hər hansı bir məfhumun özünü öyrənməkdənsə onun haqqında hər şeyi bilmək”* idi [3, s.18]. Qrammatika-tərcümə metodu Amerika Birləşmiş Ştatlarında sonralar **“Prussiya metodu”** kimi qəbul olunurdu. Bu haqda Amerikanın klassik maarifçisi B. Sears, **“The Ciceronian or the Prussian method of teaching the elements of the Latin language”** adlı kitabında qeyd etmişdir [3, s. 30].

19-cu əsrdən başlayaraq qrammatika-tərcümə metodundan bir sıra faktorlara görə imtina edilməyə və Avropa məktəbləri arasında ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması üçün şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə zərurət meydana gəlməyə başladı. İkinci mərhələlərdə individual hazırlıq məqsədilə danışmaq kitabçaları və frazeologiya kitabları tərtib olunurdu. Lakin dil tədrisinə cəlb olunan müəllimlər orta məktəblərdə bu yanaşmanın tədris müəssisələrində elə də uğurlu olmadığını bildirirdilər. Getdikcə, ümumtəhsil sistemləri öz vəzifələrini yerinə yetirməkdə çətinliklərlə üzləşməyə başladılar. Almaniya, İngiltərə, Fransa və Avropanın digər yerlərində individual dil tədrisi mütəxəssisləri tərəfindən yeni yanaşma təşəbbüsü irəli sürüldü. C.Marsel, T. Prenderqast və F.Qouin kimi mütəxəssislər müxtəlif yanaşma təşəbbüsləri ilə çıxış etsələr də, lakin bu təşəbbüslər özlərini sübuta yetirə [1, s. 20] bilmədi. . Fransa maarifçisi C.Marsel (1793-1896) “uşaqların dil öyrənməsi”nə dil öyrətmənin bir modeli kimi istinad edərək, öyrənmədə anlayışların vacibliyini qeyd edirdi və digər dil bacarıqlarından öncə ilkin olaraq oxu bacarığının formalaşdırılmasının əhəmiyyətini vurğulayırdı.

İngilis tədqiqatçısı T. Prenderqast (1806-1886) ilk dəfə olaraq, ifadələri interpretasiya etmək üçün uşaqların kontekstual və situativ işarələrdən, danışmada əzbərlənmiş ifadələrdən istifadə etmələrini müşahidə edərək qeydə almışdır. Müşahidələrinə istinad edərək, tədqiqatçı ilkin mərhələdə dil öyrənənlərə dildə mövcud olan ilkin struktural qəliblərin öyrədilməsini təklif edirdi [1, s. 21].

19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində xarici dillərin tədrisində təbii prinsiplərə əsaslanan “Təbii yanaşma” metodu meydana gəldi. Sauveur və digərlərinə görə, xarici dillərin tədrisi ana dilinə tərcümə edilmədən və ya dil öyrənənlərin ana dilindən istifadə etmədən aparıla bilər. Alman alimi F. Franke öyrənilən dildə forma və anlamın assosiasiyasının psixoloji prinsipləri haqqında tədqiqatlar apararaq [1, s. 24], monolinqvistik tədrisin aparılmasının əsaslarını göstərməyə çalışmışdır. O, xarici dilin öyrənilməsinə sinifdə qrammatik qaydaların, sözlərin izah edilməsi kimi analitik texnikalardan istifadə etməkdə deyil, öyrənilən dildə tədris fəaliyyətinin intensivliyinin artırılmasında görürdü. Bu yanaşma sonralara “Birbaşa metod” kimi də elmi-nəzəri ədəbiyyatda tətbiq olunmağa başladı.

1930-1960-cı illərdə İngiltərə dil məktəbləri günümüzdə də tətbiqinə rast gəlinən “Şifahi

yanaşma” (Oral approach) və “Situativ dil tədrisi” (Situational language teaching) anlayışlarını irəli sürdülər. Bu yanaşmanın əsas baniləri Britaniya dilçiləri Harold Palmer və A.S.Hornby olmuşdur. Onların təqdim etdiyi yanaşmanın əsas aparıcı xətti dil dərslərində kontentin seçilməsi və tədrisin təşkilində tətbiq oluna biləcək prinsip və proseduraların sistemli tədqiqatı idi. Burada əsas məsələ leksik vahidlərə diqqətin cəlb olunmasıdır. Bu yanaşma tərəfdarlarının fikrincə, xarici dilin öyrənilməsində əsas prioritet məsələlərdən biri lüğətdir. Lüğətlə paralel olaraq, qrammatik strukturları tədris etmək olar [1, s. 40].

70-ci illərdə “Ümumi fiziki cavab” (Total physical response), “sakit tərz” (silent way), “məşvəətli öyrənmə” (counseling learning), suqestopediya və neyrolinqvistika proqramlaşdırılması kimi yanaşmalar meydana gəldi. “Ümumi fiziki cavab” nitq ilə fəaliyyət arasında koordinasiyanın qurulmasını ehtiva edirdi. Bu metodun banisi olan psixoloq Ceyms Aşer xarici dili fiziki aktivlik vasitəsilə öyrədilməsini təşviq edir. Tədqiqatçıya görə, xarici dilin bir çox strukturları və leksik vahidləri müəllim tərəfindən verilmiş əmrlərin yerinə yetirilməsi ilə öyrənilə bilər [1, s. 80].

1970-ci illərdə təqdim olunan yanaşmalardan biri də “bütöv dil təlimi” idi. “Bütöv dil təlimi” yanaşmasının kökləri tədrisdə oxunu, qiraəti təşviq edən Bütöv dil modelinə (“Whole language model”) dayanırdı. Bu termini ilk dəfə olaraq, oxu prosesi barədə nəzəri perspektivləri vermək üçün Cerom Harste və Karolin Burke (1971) irəli sürmüşdür. 90-cı illərdə isə Brokman, sonralar isə Riçard C. və Rodcer T. bu yanaşma barədə fikirlərini söyləmişlər.

1980-cı illərdən başlayaraq interaktiv yanaşma meydana gəlməyə başladı. Rivers 1987-ci ildə interaktiv yanaşmanın tərifini belə vermişdir: “Dinləyicilər diqqətlərini autentik məlumatların (danışanı və dinləyənin maraq dairəsinə uyğun məlumatlar) ötürülməsinə yönəldərkən, həmin dildən istifadədə bacarıqlara nail olurlar. Bu interaktivlikdir” [4]. İnteraktivlik anlayışı oxu, yazı, eləcə də dinləmə və danışmaq bacarıqlarının formalaşdırılması ilə də əlaqədardır.

XX əsrdə xarici dillərin öyrənilməsinə yeni paradigma gətirmiş yanaşma “Kommunikativ” yanaşmadır. Bu yanaşma xarici dillərin tədrisində günümüzdə ən aktiv tətbiq olunan yanaşmalardandır. Bu yanaşma öz ilkinə 1960-cı illərdə Britaniya dil məktəblərindən götürmüşdür. O dövrə qədər isə Britaniya dil məktəblərinin əsas aparıcı yanaşması “Situativ dil tədrisi” yanaşması idi. Situativ dil tədrisi yanaşmasında əsas başlıca xətt öyrənilmiş nəzəri materialların praktikada tətbiq edilməsi idi. 1957-ci ildə “Syntactic structures” adlı kitabında Noam Xomski situativ dil tədrisi yanaşmasının artıq aktuallığını itirdiyini və xarici dil tədrisində effektiv olmadığını bildirirdi. Bu dövrdə Britaniya dil məktəbi tərəfindən təqdim olunan alternativ metod isə kommunikativ yanaşma idi. Bu nəzəriyyənin təşəbbüskarları Xristofer Kandlin və Henri Vidovson idi. 70-ci illərdən Avropa ölkələri arasında yaranmış sıx münasibətlər yaşlı nəslin nümayəndələri arasında ingilis dilinin tədrisinin zərurətini artırmış oldu. 1971-ci ildən başlayaraq bir qrup ekspert öyrənənlərin ehtiyaclarına uyğun olaraq ingilis dili kursları təsis etməyə başladılar. Yaradılmış qrup bir sıra tədqiqatlar apararaq ingilis dilinin sürətli və effektiv öyrənilməsi üçün ən yaxşı yanaşma olaraq kommunikativ yanaşmanın olduğunu iddia edirdilər. Kommunikativ yanaşma nəzəriyyəsi üzərində bu gün də elmi-araşdırmalar davam etdirilir və hələki ona alternativ olan bir nəzəriyyə ortaya qoyulmamışdır.

Xarici dillərin tədrisində bir çox yanaşmaların elmi-nəzəri fikrə məlum olmasına rəğmən, bu yönümdə hələ də ən yaxşı metod və yanaşma axtarışları davam etməkdədir. Buna görə də yekun bir fikrə gələ bilməyən nəzəriyyəçilər və metodislər ən yaxşı yanaşma və metod kimi, hələlik qarışıq metodlardan istifadə olunmasını tövsiyə edirlər.

Nəticə. Xarici dillərin tədrisinə olan yanaşmaların dəyişən statusuna baxmayaraq, buyanaşmaların keçmişi və bu gününü öyrənmək və bilmək xarici dillərin tədrisi proqramlarının tərtib olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş olur. Bunu aşağıdakı fikirlərlə isbatlamaq olar:

- Yanaşmaların etimologiyasının öyrənilməsi, müəllimlərə xarici dillərin tədrisinin təkamülü haqqında baxışlarının formalaşmasına köməklik göstərmiş olar;
- Yanaşmaların öyrənməsi, öyrənilmiş təcrübələrə istinadlar edərək səmərəli tədrisin formalaşdırmasına təkan vermiş olar;

- Müxtəlif yanaşmaların tətbiqi ilə aparılmış xarici dil tədrisini öyrənmək müəllimlərə baza biliklərinin əldə olunmasına və öz təcrübələrində tətbiq imkanı vermiş olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Jack C. Richards, Theodore S. Rodgers Approaches and Methods in Language Teaching , Cambridge, 2001, 270 p.
2. Jack C. Richards Communicative language teaching today. Cambridge, 2006, 47 p.
3. Kelly L. Centuries of Language teaching, Rowley, Mass Newbury House, 1969, 492 p.
4. Rivers, W. M. Interactive Language teaching, Cambridge, 1987, 257 p

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ QRAMMATİKA-TƏRCÜMƏ METODUNUN TƏTBİQİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Könül Camalova

Magistrant

Bakı Slavyan Universiteti

e-mail: konulcamal@inbox.ru

Abstract

Theoretical aspects of grammar-translation method in foreign language teaching

This article explores the evolution, principles, techniques, and advantages and disadvantages of the Grammar-Translation Method in foreign language teaching. It examines various approaches to this method and discusses its pros and cons.

The article emphasizes that the effectiveness of any teaching method depends on how well it aids learning. It argues that the choice of method should align with the specific goals and objectives of language instruction.

Ultimately, the article highlights that the success of foreign language teaching relies on selecting the most appropriate method to support the learner's needs and the teaching context.

Keywords: *foreign language, grammar-translation, method, grammar, words.*

Giriş. Tərcümə yolu ilə xarici dil dərslərinin təşkili, dil öyrənmə metodologiyasında hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Bu yanaşma, xarici dilin tədrisində bir sıra üstünlüklərə malikdir. Qrammatika-tərcümə metodu ilə öyrənilən dilin qrammatikasını və strukturunu başa düşməyə, ana dilinə və geriye tərcümə edə bilmək qabiliyyətinə köməklik göstərdiyini iddia edənlərlə yanaşı, bu metodun artıq köhnəliyini və kommunikativ bacarıqların formalaşmasında əhəmiyyətsiz olduğunu düşünənlər də kifayət qədərdir. Qrammatika-tərcümə metoduna olan bu kimi ziddiyətli baxışların olması məhz bu sahədə araşdırmaların aparılmasını zəruri edir.

Qrammatika-tərcümə metodunun etimologiyası

Qrammatika-tərcümə metodu xarici dillərin təlim-tədrisində uzun müddət və ən geniş tətbiq olunmuş və metodlar arasında ən qədim metodlardandır. Təsadüfi deyildir ki, bu metod “klassik metod” olaraq da adlandırılır.

Qrammatika-tərcümə metodu ilk dəfə olaraq Yunan və Roma antik dövrlərində dil tədrisində tətbiq olunmağa başlanmışdır. Antik dövrlərdə bu metod Yunan və Latın dillərinin əsasən dini və fəlsəfi mətnlərin başa düşülməsi məqsədilə tədris olunurdu. Bu dövrdə hər hansı bir dili öyrənmək üçün əsasən qrammatik qaydalara diqqət yetirilirdi və tədris prosesi mətnlərin tərcüməsi üzərindən aparılırdı. Bu zaman daha çox dilin sintaksisi və qrammatik strukturlarına önəm verilirdi [5, s.32].

Orta əsrlərdə Latın dili əsas tədris dili olduğu üçün bu dilin öyrənilməsində ən geniş tətbiq olunan yanaşma qrammatika-tərcümə metodu idi. Bu dövrdə qrammatika-tərcümə metodu ilə aparılmış dərslərdə həm də dilin strukturunun və qrammatikasının öyrənilməsinə əsas götürürdülər [5, s. 33].

Qrammatika-tərcümə metodunun öz zirvəsinə çatması 19-cu əsrdə baş vermişdir. Qrammatika-tərcümə metodu bu dövrdə Almaniyada bir metod olaraq təqdim olunmuş və xarici dillərin öyrədilməsi məqsədilə Prussiyada olan məktəblərdə tətbiq olunmağa başlamışdır. Bu dövrdə xarici dillərin öyrədilməsi əsasən mətn tərcüməsi ilə həyata keçirilmiş, dərslərdə qrammatik qaydalara, tərcümə və təhlil böyük önəm verilmişdi. Dil öyrənənlər daha çox kitab və lüğətlərdən istifadə edərək, mətnləri tərcümə edir və eyni zamanda dili yalnız yazılı formada öyrənirdilər. Əsas diqqət daha çox yazılı nitqin tədrisinə yönəlmiş və verbal bacarıqlara bir o qədər də fikir verilməmişdir [6, s. 18].

20-ci əsrin əvvəllərindən etibarən, qrammatika-tərcümə metoduna qarşı tənqidi yanaşmalar meydana gəlməyə başladı. Tənqidi baxışlara görə, bu metod yalnız dilin strukturlarının öyrənilməsinə köməklik göstərir və kommunikativ bacarıqların formalaşmasında hər hansı bir rola

malik deyildir. L.Pollard öz əsərində qeyd edir: “*Mən fransız dilini bu metodla öyrəndim. O zamanlar mətnləri oxuyub çox gözəl tərcümə edə bilirdim, lakin bir dəfə Fransaya gedəndə bir çörək belə almağı bacarmadım*” [3, s. 19] O, müəllimlərə yeni metodlara müraciət etməyi, köhnələrdən bir qədər uzaqlaşmağı təklif edirdi. Beləliklə də, kommunikativ və təbii yanaşmalar (natural approach) qrammatik-tərcümə metodunun arxa plana keçməsinə şərtləndirdi.

Müasir dövrdə xarici dillərin tədrisində qrammatika-tərcümə metodunun yalnız bəzi xüsusi hallarda istifadə olunduğunu müşahidə etmək olar. Məsələn, buraya tərcüməçilərin hazırlanmasını, filologiya və klassik dillərin öyrədilməsini nümunə göstərmək olar.

Qrammatika-tərcümə metodunun mahiyyəti, prinsip və xüsusiyyətləri

Tərcümə xarici dillərin öyrənilməsində mühüm bir təlim-tədris üsulu kimi istifadə edilir. O dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə, dil strukturları və leksik vahidlərinin mənimsənilməsinə köməklik göstərmiş olur. Tərcümə yalnız sözləri bir dildən başqa bir dilə çevirməkdən ibarət deyil, həm də dilin hərtərəfli başa düşülməsini təmin edən və öyrənmə prosesinə təkan verən bir vasitədir.

Qrammatika-tərcümə metodunun tətbiqi zamanı dil öyrənənlər nəzəri qaydaları öyrənməli, hətta bəzən onları əzbərləməli, eləcə də mənimsənilməsi zəruri hesab olunan qrammatik və s. dil strukturlarını təkrarlama yolu ilə yadda saxlamağa səylər göstərməlidirlər. Daha sonra isə öyrənilmiş strukturların cümlə və situasiyalarda istifadəsinə yönəlmiş çalışmaların yerinə yetirilməsinə diqqət yetirilməlidir.

Bir sıra pedaqoqlar iddia edirlər ki, günümüzdə aktuallığını itirməkdə olan, xarici dillərin tədrisinə struktural yanaşma tələb edən qrammatik-tərcümə metodunda müsbət xüsusiyyətlər də vardır. Qrammatika-tərcümə metodunun tətbiqi dil öyrənənlərin daha qüsursuz biliklərə, xarici dil biliyi xətalalarının minimuma endirilməsi və dil bacarıqlarının nəzəri-qrammatik baxımından daha düzgün formada mənimsənilməsinə şərtləndirmiş olur. Dilin qrammatik, fonetik və leksik aspektlərinin tədrisində bu metodun əhəmiyyəti və rolu danılmazdır. Lakin xarici dillərin tədrisinə olan müasir yanaşmalar qrammatika, leksika və fonetikanın öyrədilməsinin tədrisin məqsədi kimi qəbul olunmasının əleyhinədir.

Qrammatika-tərcümə metodu qrammatik qaydalara, söz və söz birləşmələrin əzbərlənməsinə, mətnlərin tərcümə olunmasına və yazılı tapşırıqların icra olunmasına diqqət yetirir [1, s.15-17]. Bu üsul qrammatik qaydaların təhlili, onların cümlə və mətnlərin tərcüməsi yolu ilə öyrədilməsi üsuludur [4, s. 5].

Hər bir metodun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Broun qrammatika-tərcümə metodunun xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmişdir:

1. dərslər ana dilində keçirilir və öyrədilən dildə minimum tədris fəaliyyətləri aparılır;
2. dil vahidlərinin çoxu siyahı şəklində, təcrid olunmuş formada öyrədilir;
3. qrammatik strukturların izahına çox vaxt ayrılır;
4. qrammatika sözləri qəliblərə düzmək üçün qaydaları təmin edir və tədris yeni sözlərin cümlələrdə istifadə olunması ilə davam etdirilir;
5. qirayəti çətin olan klassik mətnlərin oxunmasına erkən vaxtlarda başlanılır;
6. mətnlərin məzmununa diqqət az verilir və daha çox qrammatik təhlillərin aparılmasına vaxt ayrılır;
7. tələffüzə az və ya heç diqqət verilmir [5, s. 16].

Qrammatika-tərcümə metodunun əsas prinsipləri aşağıdakı kimi təsnifatlandırılır:

- xarici dilin öyrənilməsinin məqsədi bu dildə olan materialların oxunmasıdır. Qrammatika-tərcümə metodu qrammatik qaydaların təfərrüatlı tədrisini aparan bir yanaşmadır;
- oxu və yazı əsas diqqət verilən bacarıqlardır. Dinləmə və danışığa az və ya systemsiz diqqət verilir;
- lüğət seçimi yalnız oxunulan mətn əsasında aparılır və dil vahidləri lüğət və ya yadda saxlama yolu ilə aparılır. Tipik olaraq, qrammatik-tərcümə metodu ilə qrammatik strukturlar təqdim və təsvir olunur, daha sonra isə yeni sözlər verilir və sonda tərcümə tapşırıqları yerinə yetirilir;

- cümlə tədrisin və dil praktikasının əsasını təşkil edir. Əksər hallarda dərslər cümlələrin tərcümə olunmasına həsr olunur;
- dil öyrənənlərin tərcümə fəaliyyətlərindəki nailiyyətləri daha çox qiymətləndirilir;
- qrammatika deduktiv olaraq öyrədilir və tərcümə tapşırıqları vasitəsilə çalışmalar verilir;
- dil öyrənənlərin ana dili tədris dili hesab olunur [6].

Bu prinsiplərə diqqət yetirdikdə, qrammatika-tərcümə metodunun dil öyrənənlərin oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rola malik olması qənaətinə gəlmək olar. Bu metod vasitəsilə dil öyrənənlər mətnin məzmununu başa düşür, əsas ideyanı təyin edə bilir və oxuduqları mətni xülasələndirə bilirlər.

Qrammatika-tərcümə metodunun üsulları

Larsen Freemanə görə, qrammatika-tərcümə metodunun özünəməxsus bir sıra üsulları vardır. O, bu üsulları aşağıdakı kimi vermişdir [2, s. 19-20] :

1. mətnlərin tərcüməsi - dil öyrənənlər mətn parçalarını ana dilinə və ya geriye tərcümə edirlər. Tərcümə yazılı və ya şifahi olaraq aparıla bilər.
2. sual-cavabların aparılması – dil öyrənənlər öyrəndikləri dildə oxuduqları mətn barədə verilmiş suallara cavablar verirlər;
3. antonim və sinonimlər. Dil öyrənənlərə mətn parçasında olan sinonim və antonim sözlərin tapılması tapşırıla bilər;
4. deduksiya- qrammatik strukturlar nümunələrlə verilir. Dil öyrənənlər qaydaları başa düşdükdən sonra onlara bu qaydaların müxtəlif nümunələr üzərində aparılması tapşırılır;
5. boşluqların doldurulması – dil öyrənənlərə bir neçə cümlələr verilir. Cümlələrdə buraxılmış sözlərin yerinin doldurulması tapşırılır.
6. əzbərləmə - dil öyrənənlərə yeni sözlər ana dilində tərcüməsi ilə verilir və əzbərlənməsi tapşırılır;
7. sözlərin cümlələrdə istifadə olunması- yeni sözlərin tətbiq edilməsi ilə cümlələrin qurulması dil öyrənənlərə tapşırılır;
8. inşaların yazılması – müəllim dil öyrənənlərə öyrəndikləri qrammatik strukturlardan və sözlərdən istifadə etməklə yazı fəaliyyətinin yerinə yetirilməsini tapşırıla bilər.

Qrammatika-tərcümə metodunun üstün və çatışmayan xüsusiyyətləri

Xarici dillərin təlim-tədrisi üzrə aparılmış tədqiqatlarda qrammatika-tərcümə metodu ilə dilin zəruri aspektləri olan qrammatika, dil vahidləri və fonetikanın öyrədilməsində səmərəli nəticələrin əldə olunmasının mümkün olduğu halda, pedaqoqlar bu metoddan imtina edərək, kommunikatviyönlü yanaşmanı üstün tuturlar. Onların nəzərinə, tədris edilən dilin öyrədilməsində əsas məqsəd kommunikatv bacarıqların aşılmasıdır. Belə olmadığı halda, dil materiallarının tədrisi mənasız və nəticəsiz bir prosesə çevrilə bilər [7, s. 150]. Qrammatika-tərcümə metodu isə yalnız oxu və yazı bacarıqlarının formalaşmasında rol oynayır və dinləmə və verbal nitqin inkişafında az əhəmiyyətə malikdir.

Qrammatika-tərcümə metodu ilə aparılan xarici dil dərslərində bir qayda olaraq müəllimlər leksik və qrammatik materialların ana dili ilə müqayisəli şəkildə izah etməyə çalışır və müxtəlif tərcümə xarakterli tapşırıqların yerinə yetirilməsini dil öyrənənlərə tapşırır. Dil öyrənənlər xarici dildən ana dilinə və geriye tərcümə çalışmaları yerinə yetirirlər. Belə olduğu halda, qrammatika-tərcümə yönümlü mühitdə təhsil alanlar öyrənilmiş dil materiallarını kommunikatv prosesdə qüsursuz və sərbəst şəkildə tətbiq edə bilmirlər.

Öyrənilmiş dil strukturlarının və linqvistik materialların kommunikatv prosesdə tətbiq edə bilmə bacarıqlarının formalaşdırılması xarici dil tədrisinin əsas məqsədlərindən biridir. Qrammatika-tərcümə metodu ilə aparılan təlim isə daha çox dilçilik sahəsində nəzəri-qrammatik biliklərin əldə edilməsi, tədris proqramında verilən söz və söz birləşmələri, intonasiya və qrammatik strukturlar barədə biliklərin əldə edilməsini üstün tutur və əldə olunmuş biliklərin əqli bacarıqlara köçürülməsinə diqqət verilmir.

Qrammatika-tərcümə metodunun üstünlüklərindən biri də öyrənilmiş dil materiallarının

istifadəsi zamanı xətlərin minimum səviyyəsində olmasıdır. Qrammatika-tərcümə metodu ilə qurulan təlim nitqi leksik, qrammatik və intonasiya baxımından prioritet hesab etdiyi üçün əhəmiyyəti əvəzsiz hesab oluna bilər.

Nəticə. Xarici dilin tədrisi prosesində tətbiq olunan istənilən metodun tətbiqindən asılı olmayaraq, ilk növbədə tədrisin məqsəd və prioritetləri düzgün formada müəyyənləşdirilməsi əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Tədris prosesində məqsəd və prioritetlər düzgün müəyyənləşdirildiyi halda, istənilən müvafiq metodun tətbiqi səmərəli ola bilər. Məsələn, məzunların böyük əksəriyyəti ali məktəblərə xarici dillərdən imtahan verərkən test imtahanından keçirlər. Test imtahanlarının əksəriyyəti isə yalnız qrammatik və leksik biliklərin qiymətləndirilməsinə yönəlmişdir. Bu məqsədlə qrammatika-tərcümə metodundan istifadə olunması məqsədəuyğun hesab oluna bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Brown H.D. Principles of language learning and teaching , Longman , 2000, 361 p.
2. D. I. Freeman Techniques and principles in language teaching. Oxford. 318 p.
3. Pollard L. Lucy Pollard's Guide to Teaching English. A book to help you through your first two years in teaching. UK: Lucy Pollard, 2008, 72 p.
4. Richard J.C. Approaches and methods in language teaching, Cambridge language teaching library, 1986. 90 p.
5. The rise and fall of grammar translation method. SIEFERT_gsas.harvard_0084L_11049.pdf
6. The history of grammar translation method. CHAPTER%20II%20(1).pdf
7. Ur. P.A course in language teaching. Cambridge University, 1996, 2016. 388 p.

İNGİLİS DİLİNDƏ YAZI BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASININ LİNGVODİDAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ləman Hüseynova

Magistrant

Bakı Slavyan Universiteti

lyaman1689@gmail.com

Abstract

Lingvodidactic features of formation of writing skills in English language teaching

Writing in a foreign language is a challenging skill that requires significant effort and practice. Unlike other language skills, writing demands a strategic approach and a deeper understanding of language structure and expression.

The article explores the linguodidactic features of teaching writing skills in English, emphasizing the importance of teaching learners how to develop effective writing strategies. It also highlights that the communicative approach to language teaching supports integrating writing instruction with other language skills, promoting a more holistic and interactive learning process.

This integrated method enhances learners' overall proficiency and ability to use the language in real-life contexts.

Keywords: *foreign language, writing skill, communicative, English, skill, approach.*

Giriş. Müasir qloballaşma dövründə ingilis dili dünyada ən geniş yayılmış beynəlxalq ünsiyyət vasitələrindən biridir. Elm, təhsil, texnologiya, beynəlxalq münasibətlər və s. bu kimi sahələrdə ingilis dilinin rolu və əhəmiyyəti danılmazdır.

İngilis dilində digər dil bacarıqları ilə yanaşı yazı bacarığının da əhəmiyyəti vacibdir. Düzgün yazı, fikir və informasiyanın səlis, məntiqli və qrammatik cəhətdən düzgün formada ünvana çatdırılmasında olduqca böyük rol oynayır.

İngilis dilində kifayət qədər söz bazasına və qrammatik strukturlara yiyələnməni uğurlu yazı fəaliyyətinin yarısı hesab etmək olar. Digər yarısı isə üslubi bacarıqlara yiyələnmək, yazı texnikalarını və mətnyaratma algoritmi kimi bilik və bacarıqlara sahib olmaqdır.

Xarici dildə yazı bacarığının formalaşdırılması müasir təlim-təhsil texnologiyalarının diqqət mərkəzində duran məsələlərdəndir. İstər klassik, istər funksional və istərsə də kommunikativ yanaşmanın yazı bacarığının formalaşdırılmasına öz baxışları vardır. Bu baxışlar müstəvisində yazı bacarıqlarının formalaşdırılması üçün mütəmadi olaraq üsul, texnika və stratagemlər hazırlanır. Lakin bütün bunlara rəğmən, hələ də yazı bacarıqlarının formalaşdırılmasının öyrənilməyə ehtiyac duyulan bir çox məsələləri vardır.

Yazı bacarığının lingvodidaktik xüsusiyyətləri

İngilis dilində yazı dedikdə, təlim-tədris prosesində daha çox tapşırıqların yerinə yetirilməsi, boşluqların doldurulması və s. başa düşülür. Xarici dildə yazı fəaliyyətləri xarici dil öyrənənlərin fəaliyyətinin böyük bir hissəsidir. Xüsusilə də, müasir gənclər gündəlik tədris fəaliyyətlərində, eləcə də asudə vaxtlarında informasiya-texnologiya vasitələrindən istifadə etməklə daha çox yazı yazmağa meyillidirlər. İngilis dilində produktiv bacarıq hesab olunan yazı fəaliyyəti digər dil vərdiş və bacarıqlarının qazanılması hesabına formalaşır.

İngilis dili tədrisi fəaliyyətində daha çox müəllim tərəfindən sinifdaxili və evə verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi, boş qalmış yerlərin doldurulması, qısa cavabların verilməsi, cümlələrin düzgün qurulması və s. kimi tədris fəaliyyətləri ilkin mərhələdə qənaətbəxş sayıla bilər. Lakin sonrakı mərhələlərdə, paraqraf yazmaq, esse yazmaq kimi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi daha məqsəduyğun hesab olunur.

İngilis dili fakültələrində təhsil alan tələbələrin yazı bacarıqları zəif olarsa, gələcəkdə karyera uğurlarına çatmaqda çətinliklərlə üzləşə bilərlər. Bu rəqəmsal yazının daha geniş vüsət alması ilə bağlıdır.

Yazı dedikdə, təkcə qrammatik struktur yaratmaq, söz və söz birləşmələrindən istifadə etmək və nizamlı cümlə düzülüşü başa düşülmür. Belə ki, yazıda sözlərin mənası daha dəqiq olmalı və ikili məna yarada biləcək sözlərdən qaçılmalıdır. Yazı eyni zamanda üslubiyyat, mətnyaratma bacarığı, eləcə də oxucunu inandırmaq, təəssürat yarada bilmək və fikri çatdırma bilmək bacarığıdır. Yazı yazan bütün zəruri məlumatları yazı vasitəsilə çatdırmalı və ideya-məzmununu və fikrini dəqiqliklə ötürə bilməlidir. Yəni, şifahi nitqdə danışanın fikrini izah edə bilmək üçün kifayət qədər maneəvər etmək imkanları olduğu halda, yazıda bu imkanlar məhduddur və müəyyən bir çərçivə içində fikir izah olunmalıdır. Məhz buna görə də, yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini daha çətin və vacib bir məsələ hesab etmək olar. Yazı bacarığının inkişafının digər vacib bir məqamı ondan ibarətdir ki, şifahi nitqdə danışan zərurət yarandıqda fikrinə düzəlişlər və ya şərhlər verə bilirsə, yazılı nitqdə bunu etmək qeyri-mümkün olur.

İngilis dilinin tədrisində yazı bacarıqlarının formalaşdırılması demək olar ki, hər zaman ümumi bir problem olmuşdur. Bəzi tədqiqatlarda ingilis dilində məhdud bacarıqları olan və bu dildə yazı bacarığı əldə etməyə çalışan dil öyrənənlərlə necə davranmaq məsələsi araşdırılır. C. Riçardz şagirdlərin oxu və yazı məhdudiyyətlərini “dil öyrənə bilməməsi, aşağı zəka və zəif mədəni mənbə” kimi xarakterizə edir [2, s. 67].

Yazı bacarığının formalaşdırılmasında rast gəlinən problemlər

İngilis dilində yazı prosesində yaranan problemləri aşağıdakı kimi təsnifatlandırmaq olar:

- qrammatik problemlər- V. Vesley öz tədqiqatlarında ingilis dili öyrənənlərin yazıdakı daxili problemlərini qrammatik problemlərin olması ilə bağlayaraq, onların mövzuda isim-fel uzlaşması, intonasiya müraciətləri və bağlayıcılarla əlaqəli bir sıra çətinliklərinin olduğunu vurğulayır.

- leksik vahidlərin seçilməsi- Lazımi məqamda müvafiq söz və ifadələrin seçilərək istifadə edilməsi istənilən ikinci dildə problem olaraq qalmaqdadır.

- koqnitiv problemlər - Puntuasiya məsələləri D. Birneyə görə [3], ingilis dili öyrənənlərin yazısında ən çox rastlanılan problemlərdəndir. Düzgün durğu işarələri yazıya aydınlıq və dəqiqlik gətirir, yazı yazana dayanmağa və cümlənin müəyyən hissələrinə diqqət-vurğu verməyə imkan yaradır.

- kapitalizasiya problemi- Baş hərflər, cümlə başlıqları və xüsusi isimlərin başlanğıcının mövzularda düzgün yazılışı vacibdir. Bu sahədə problemlər isimləri uyğun və ümumi isim kimi təsnifatlandırmaqda çətinlik oduğunda meydana gəlir.

- ideya-məzmun yaratma problemi- İngilis dilinin tədrisində yazı fəaliyyəti zamanı fikirlərini çatdırmaqda çətinlik çəkən dinləyicilər, başqaları ilə fikir mübadiləsi edərək ünsiyyət qurmağa çalışırlar. Bu məsələ, yazılı ünsiyyətdə daha problematik məsələ olaraq qalır.

- yazıda problemin qoyuluşu – İngilis dili öyrənənlər paraqrafların qurulmasında, növbəti abzasda əsas ideyanın önə çıxarılmasında və bundan əlavə onların digər alt mövzularla bağlanması və müqayisəsində bəzən problemlərlə üzləşirlər.

- analitik bacarıqların aşağı olması - Xüsusilə xarici dil fakültələrində təhsil alan, dil öyrənənlərin analitik bacarıqlarının bəzən aşağı olması səbəbi ilə, yazı işində problem qoyuluşu, arqumentasiya və s. bu kimi ritorik priyomlara rast gəlmək olmur.

- dil öyrənənlərin yazı işlərində bəzən motivasiyalarının aşağı olması – Dil öyrənənlərin ehtiyacları və maraqları bələdçi tərəfindən nəzərə alındıqda, yazmaq üçün kifayət qədər imkanlar verildikdə və iştirakçı olmağa təşviq edildikdə yazı vərdisləri uğurlu formada inkişaf etdirilə bilər. Bu, o deməkdir ki, maraqlı mövzu seçimi və uyğun strategiyanın qurulması ingilis dili öyrənənləri yazmağa təşviq edəcəkdir.

Yazı strategiyası

Düzgün və uğurlu yazı işinə aşağıda qeyd olunan mərhələlərə əməl etməklə nail olmaq olar:

Məqsəd- İdeyaları həmişə yazı vasitəsilə ifadə etmək asan olmur. Dil öyrənənlərin əminliyi olmalıdır ki, onların ideyaları digərləri tərəfindən qəbul olunacaqdır. Dil öyrənənlərə onların fikirlərini stimullaşdırmaq və fikirlərini sistemləşdirib yazıya köçürmək üçün bir təkan lazımdır. Bu halda bələdçinin dil öyrənənləri stimullaşdırmaqda və ideyalarının strukturlaşdırıb yazıya

köçürülməsində yardımı əvəzsizdir. Bələdçi eyni zamanda, dinləyicilərə yazacaqları mövzunun da müəyyənləşdirilməsində yardımçı olmalıdır. Bu zaman fikrimizcə, mövzunun seçilməsində dinləyicilərlə aparılan söhbətləşmələr zamanı toplanmış mövzulardan istifadə etmək məqsədəuyğun ola bilər.

Fikrin formalaşdırılması üçün stimullaşdırma- Dil öyrənənlər müvafiq mövzu barədə bildiklərini kağız üzərinə köçürmək, fikir yaratmaq və ya əlavə faktlar tapmaq bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər. Dil öyrənənlər hər hansı bir mövzu və ya tapşırıq barədə öyrəndiklərini yaxşı formada bir tam halında necə təşkil etməyi bilməlidirlər. Onlar daha uzun yazı tapşırıqlarında, oxucunun marağına cavab verə biləcək təsirli məzmunu necə yaratmağı bacarmalıdırlar. Bələdçi fikrin formalaşdırılması üçün stimullaşdırmaq məqsədilə hər hansı bir fəaliyyət yerinə yetirməsi uyğun olardı. Beləki, yazı fəaliyyətindən qabaq söhbətləşmə və diskussiya zəruri addımlardandır. Ona görə ki, bu prosesdə dil öyrənənlər ideyalarını yazıya köçürərkən onlara gərək ola biləcək sözləri əvvəlcədən müəyyənləşdirmiş olurlar. Məsələn, bələdçi fikrin stimullaşdırılması üçün hər hansı bir hekayənin əvvəlini danışmağa başlayır və sonra isə, tələbələrə rollu oyun və yaxud diskussiyanı stimullaşdırmaq üçün hekayədə baş verən hansısa bir problemin həlli yolları kimi tapşırıq verərək beyin həmləsi edir.

Yazı bacarığının müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə formalaşdırılması

L.Viqotski öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, real dünya ilə qarşılıqlı əlaqələr qurmaq üçün yazı prosesinin tətbiq olunduğu siniflərdə dil öyrənənləri müşahidə və təcrübə vasitəsilə dili öyrənməyə həvəsləndirmək və imkan daxilində yazılı təlimə cəlb etmək üçün sosial kultural mövqedən yanaşılmalıdır [1]. Deməli, müəllim yazı fəaliyyətini həyata keçirərkən sosial milli dəyərləri nəzərə almalıdır. Bu faktoru yazı prosesində tələbə və şagirdlərin aktivliyini göstərən amil kimi də dəyərləndirmək olar.

C.Oakes yuxarı siniflərdə ingilis dilinin tədrisində müəllim və şagirdlər arasında daha yüksək əməkdaşlığın olmasının yazı fəaliyyətinin səmərəli aparılmasına müsbət təsir göstərdiyini qeyd edir. Bu müsbət münasibətlərin təhsilalanın yüksək nailiyyəti ilə nəticələnən fəaliyyətinin bir parçası olduğunu işarə edir [4].

Kommunikativ yanaşma dil öyrənənlərin yazı prosesində bələdçilik məqsədilə yalnız müəllimdən istifadə etməyi və auditoriya yoldaşlarına daha çox güvənməyi təklif edir. Bu yazı prosesinin müxtəlif mərhələlərində bir çox problemlərin aradan qaldırılmasına köməklik göstərə biləcəyi iddia olunur. Bu isə gələcəkdə ingilis dili öyrənənlərin müstəqil yazı işləri ortaya qoymağı üçün zəmin yaratmış olacaqdır. Yanaşmanın mövqeyini parafraz etsək, kommunikativ yanaşma tələbə-tələbə, müəllim-tələbə əməkdaşlığının qurulmasını təklif edir.

İngilis dilində müəyyən qədər yazma bacarıqları olan dinləyicilər özləri müstəqil yazı işi həyata keçirə bilirlər. Belə ki, orta səviyyəli ingilis dili öyrənənlər cütliklər və ya kiçik qruplar halında birgə olaraq layihələr üzərində yazı fəaliyyətləri həyata keçirirlər. Müəllim bu halda onlara yalnız köməklik göstərə və bələdçilik rolunu oynaya bilər. Bu kimi yarım müstəqil yazı fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, dil öyrənənlərin müstəqil olaraq yazı tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi bacarıqlarının formalaşmasına köməklik göstərmiş olar.

İngilis dili öyrənənlər öz mətnlərini yazdıqdan sonra, növbəti mərhələlərdə daha çətin mətnlər yaratmağa və daha mürəkkəb konstruksiyalardan istifadəyə təşviq oluna bilərlər. Deməli, yazı bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi sadəcədən mürəkkəbə doğru prinsipi ilə aparılmalıdır.

Yazı prosesinin dil öyrənənlərlə nə yazmaq istədikləri barədə diskussiya ilə başlaması məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Növbəti addımda isə onların ideyası ətrafında layihə hazırlana bilər. Daha sonra, bələdçi dinləyiciləri bir-biriləri ilə ideyalarını bölüşməyə təşviq edə bilər. Son mərhələdə isə bələdçi öyrənənlərə orfoqrafik və bir sıra qrammatik normaları qaydaya və standartla salmaqda köməklik göstərə bilər.

Ümumiyyətlə, kommunikativ yanaşma ilə yazı bacarığının formalaşdırılması zamanı dil öyrənənlərə xaos deyil, planlı yazı aparmasının öyrədilməsi məqsədəuyğun hesab oluna bilər. *Planlı yazı* -mətnin əsas məna vahidlərinin məntiqi və ardıcıl sadalanması formuludur. Planın tərtibi mətnin hazırlanmasında və ya nəql edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Planın bəndləri

yazı işini yerinə yetirəni mətnin ideyasına doğru istiqamətləndirir. A. Oşima və Ahogue qeyd edirlər ki, planlı yazı fəaliyyəti bir texnikadır və dil öyrənənlər öz yazılarını planlı formada tərtib edir və ya hazırlayırlar [5].

Yazı layihələrinin hazırlanmasında dinləyicilər qrup və ya fərdi şəkildə fəaliyyət göstərə bilirlər. Qrup formasında sinif kiçik qruplara bölünür və birgə işləmələri tapşırılır. Dinləyicilər öz bilik və bacarıqlarını birləşdirərək müəyyən olunmuş mövzu ətrafında bir neçə cümlələrdən ibarət tezis yazır və ya struktur yaratmağa başlayırlar. Müstəqil yazı fəaliyyətlərində isə hər bir fərd özü öz yazı işinin strukturunu qurmağa səy göstərir. Ehtiyac yarandığı təqdirdə bələdçi onlara yardım edə bilər.

Növbəti mərhələdə isə, tələbə və ya dinləyicilər yazdıqları işlərini bir-biri ilə paylaşmaq və ya təqdimat etmək üçün bir yerə toplanırlar. Təqdimatdan və ya bir-birinin yazı işlərini oxuyub yekunlaşdırdıqdan sonra, bələdçi hər bir dinləyicidən fikir və rəylərini soruşur. Növbəti mərhələ olaraq isə, dinləyicilərdən yazdıqları mövzu, üzləşdikləri çətinliklər və təkliflər soruşulur. Burada məqsəd növbəti dərslərdə tələbələrin ehtiyaclarının və maraqlarının təmin olunmasıdır. Son mərhələ olaraq, bələdçi dinləyicilərin yazı işlərini yoxlayır, redaktə və düzəlişlər edir və öz tövsiyələrini verir.

Nəticə:

- Düzgün yazı strategiyasına sahib olmadan effektiv mətnyaratmanı həyata keçirmək qeyri-mümkündür.
- Digər dil bacarıqlarından fərqli olaraq maneəvər etmək sahəsi az olduğu üçün düzgün strategiyalarla bağlı bilik və bacarıqların formalaşdırılması zəruridir.
- Müasir təlim texnologiyaları yazı bacarığını təcrid olunmuş halda deyil, digər dil bacarıqları ilə inteqrasiya olunmuş şəkildə tədrisini tövsiyə edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bodrova E and Leong D.J. Cley M and Halliwell S. Tools of the mind The Vygotskan approach to early childhood education // Boston, Prentice Hall p 34-46
2. Jack C.Richards, Theodore S. Rodgers Approaches and Methods in Language Teaching // Cambridge, 2001, 270 p.
3. <https://www.scribd.com/document/229219346/Byrne-D-1988-Teaching- Writing-Skills>
4. cirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1164560
5. https://www.academia.edu/34852184/Oshima_alice_hogue_ann_writing_academic_english

RƏQƏMSAL RESURLAR XARİCİ DİL TƏDRİSİNDƏ ƏSAS MOTİVASİYA VASİTƏSİ KİMİ

Aynur Qəniyeva

Magistrant

Bakı Slavyan Universiteti
aynurganiyeva18@gmail.com

Abstract

Digital Resources as a Main Motivational Tool in Foreign Language Teaching

This article explores the role of digital resources in foreign language teaching and their impact on learners' motivation and emotional states. Digital technologies transform the language learning process into a more engaging and interactive experience, providing learners with the opportunity to learn autonomously. These new approaches particularly support the development of both intrinsic and extrinsic motivation, which enhances learners' interest in the language. Gamification and digital textbooks allow for greater learner involvement in the learning process. The article discusses the psychological benefits and challenges of using digital tools, as well as the importance of the interaction between teachers and learners. As a result, it is emphasized that digital resources have a significant impact on the effectiveness of foreign language teaching, making the learning process more efficient and enjoyable.

Keywords: *digital resources, foreign language teaching, motivation, emotional impacts, interactive learning.*

Giriş. XXI əsr texnoloji inqilab dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu dövr ərzində müasir texnologiyalar inkişaf etmiş, belə ki, təhsil sferasında da mühüm dəyişikliklərə təkan vermişdir. Təhsil sahəsində rəqəmsallaşma prosesi sürətlənmiş, mühüm transformasiyalara səbəb olmuşdur. Şübhəsiz ki, transformasiyalar özünü xarici dil tədrisində də büruzə verir. Qeyd etmək lazımdır ki, mobil tətbiqlər, veb platformalar, onlayn dərslər platformaları, rəqəmsal lüğətlər və qrammatika alətləri, dinləmə və video resursları və s. interaktiv multimedia vasitələri, öyrətmə və öyrənmə prosesinin önəmli elementi halına gəlmişlər. Xarici dil tədrisi zamanı rəqəmsal resursların istifadəsi öyrənənlərin motivasiyasına mühüm dərəcədə təsir edir. Unutmamaq lazımdır ki, xarici dil öyrənmək uzunmüddətli və mərhələli prosesdir, bu proses öyrənənlərdən məsuliyyət, əzmkarlıq, əqli fəallıq tələb edir. Rəqəmsal platformaların interaktivlik və fərdiləşdirmə xüsusiyyətləri isə öyrənmə prosesini əyləncəli hala gətirir, öyrənənlərin marağını artırır və davamlılığını təmin edir. Fərdi öyrənmə imkanlarından istifadə edərək öyrənənlərin maraq dairəsinə uyğun məzmunları asanlıqla hazırlamaq mümkündür. Oyunlara məxsus xal toplama, səviyyə keçmə və s. interaktiv xüsusiyyətlər isə şagirdləri öyrənməyə həvəsləndirir. Beləliklə, rəqəmsal resurslar həm öyrənmə keyfiyyətini artırır və dərslər olan münasibətin müsbət yöndə qurulmasına şərait yaradır. Rəqəmsal resursların effektiv istifadəsi, öyrənəndə motivasiyasının yaradılması və qorunması araşdırılmalı olan əhəmiyyətli məsələlərdir. Bu məqalədə rəqəmsal resursların xarici dil tədrisində motivasiya üzərindəki təsiri ətraflı araşdırılacaq, elmi nəzəriyyələr, praktik tətbiqlər və təlim nümunələri ilə şərh ediləcəkdir.

Əsas hissə. Rəqəmsal resurslara mobil tətbiqlər (Duolingo, Busuu, LingQ, Memrise), videokonfrans platformaları (Zoom, GoogleMeet, MS Teams), rəqəmsal lüğətlər və qrammatika alətləri (Grammarly, Reverso), interaktiv oyunlar (Pictionary, Kahoot, Quizlet Live, Word Search), dinləmə və video resursları (BBC Learning English, Voice of America: Learning English) və s. daxildir. Bu platformalar, tətbiqlər vasitəsi ilə təlim prosesinin nəticələrini effektiv şəkildə artırmaq mümkündür. Elektron alətlərin xüsusiyyətlərini nümunələr vasitəsilə dəyərləndirə bilərik. Bu məqamda fərdlərin dil və bacarıq səviyyələrini asanlıqla müəyyənləşdirmə xüsusiyyətinə toxunmaq mümkündür. Bu mexanizmdən istifadə zamanı öyrənənlərin maraq dairələrinə və ehtiyaclarına

uyğun materiallar əldə edirik. Nəzərə almaq lazımdır ki, ənənəvi şəraitdə müəllimin hər bir tələbəyə xüsusi yanaşması müəyyən vaxt və səy tələb edir, məhz bu texnologiya sayəsində müəllim vaxta qənaət etmiş olur. Əlavə olaraq, onlayn platformalarda müəllim öyrənənlərin inkişafına, nəticələrinə nəzarət etmək, təhlil etmək və qiymətləndirmək imkanına da sahibdir. Motivasiyaedici xüsusiyyətinə nəzər saldıqda, əyləncəli oyunların öyrənənlərin irəliləməsində rol oynayır. Duolingo tətbiqi tələbəyə gündəlik öyrənmə məqsədi müəyyən etməyi təklif edir və istifadəçinin bu məqsədə çatmasına dair vizual geri bildiriş təqdim edir. İstifadəçilərin qazandığı “təcrübə xalları”, ardıcıl gün sayı və “səviyyə artımı” onların daxili motivasiyasını gücləndirir. 2021-ci ildə aparılan bir araşdırmada Duolingo istifadəçilərinin 68%-i özlərini daha motivasiyalı hiss etdiklərini bildirmişlər [3, s. 4]. Xüsusi hazırlanmış oyun metodları davamlı öyrənmənin və aktivliyin saxlanılmasında öz gücünü büruzə verir. Beləliklə, istifadəçilər uzunmüddətli öyrənmə prosesinin parçasına çevrilirlər.

Motivasiya tədris prosesində mühüm rol oynayan psixoloji amildir və xüsusilə xarici dil öyrənmə sahəsində öyrənənin fəaliyyəti, davamlılığı və nəticələri üzərində həlledici təsirə malikdir. Motivasiya psixologiyada “bir fəaliyyətə başlamaq və onu davam etdirmək üçün daxili və ya xarici səbəblər” kimi müəyyən edilir [7, s. 4]. Motivasiyanın bu prosesdə mahiyyətinin dərk etmək üçün növlərinin mahiyyətini dərk etmək vacibdir. Motivasiyanın iki əsas növü mövcuddur: daxili motivasiya və xarici motivasiya. Daxili motivasiya o halda yaranır ki, fərd öyrəndiyi mövzudan zövq alır, maraqlanır və bunu sadəcə bilik qazanmaq üçün edir. Bu növ motivasiya biliyin daha uzun müddət yadda saxlanılmasına və çətin məsələləri həll etməsinə də kömək edir. Xarici motivasiyanı isə belə izah edə bilərik ki, fərdin öyrənməkdə məqsədi mükafat almaqdır, məsələn, yüksək qiymət almaq, sertifikat əldə etmək və s. Öyrənmə prosesinin başlanğıcında bu motivasiya tipinin təsiri yüksəkdir. Lakin uzunmüddətli nəticə üçün daxili motivasiya daha önəmli yer tutur. Bu motivasiya tiplərinin daha dərinə anlaşılməsi üçün Self-Determination Theory (SDT) – Özünü Təyinetmə Nəzəriyyəsi – faydalı bir çərçivə təqdim edir. Ryan və Deci (2000) tərəfindən irəli sürülən bu nəzəriyyəyə əsasən, insanın motivasiyası və psixoloji rifahı üç əsas ehtiyacın ödənməsi ilə şərtlənir: muxtariyyət (autonomy) – fərdin öz davranışlarına nəzarət edə bilməsi; kompetensiya (competence) – özünü bacarıqlı və səmərəli hiss etməsi; və əlaqəlilik (relatedness) – sosial mühitdə başqaları ilə mənalı əlaqələr qurmaq ehtiyacı [6, s. 68]. Rəqəmsal tədris resursları bu üç ehtiyacın hər birinə cavab verə biləcək potensiala malikdir. Məsələn:

Muxtariyyət: Rəqəmsal platformalar (məsələn, Duolingo, Memrise və s.) istifadəçiyə öz tempində və istədiyi vaxtda öyrənmək imkanı verir ki, bu da fərdin öz tədris prosesinə nəzarət hissini gücləndirir.

Kompetensiya: Bu tip proqramlar və alətlər adaptiv öyrənmə mexanizmlərinə əsaslanaraq istifadəçiyə bilik səviyyəsinə uyğun tapşırıqlar təqdim edir, nəticədə öyrənən müvəffəqiyyət hissi yaşayıb motivasiya olunur.

Əlaqəlilik: Onlayn forumlar (məsələn, Reddit dil öyrənmə icmaları), tandem tətbiqləri (HelloTalk, Tandem və s.) və virtual siniflər öyrənənlərə digərləri ilə ünsiyyət qurmaq və özlərini bir cəmiyyətin üzvü kimi hiss etmək imkanı yaradır [6, s. 68].

Bu yanaşma göstərir ki, rəqəmsal alətlər yalnız texniki funksiyalarla məhdudlaşmır, hətta tədris prosesində fərdlərin psixoloji vəziyyətinə müsbət yöndə təsir göstərir. Pozitiv ruh halı, optimist düşüncənin təmin olunması öyrənənləri prosesə cəlb edir, tədris prosesinin keyfiyyətini yüksəldir.

Çağdaş təhsil fəlsəfələrinin araşdırılması zamanı görmək mümkündür ki, rəqəmsal alətlər öyrənmə prosesini daha interaktiv və cəlbəedici hala çevirir. Vizual təqdimatlar və interaktiv tapşırıqlar sayəsində tələbələr prosesdə daha aktiv olur, öyrəndiklərini tətbiq edir. Bu alətlər həmçinin fərdlərin səviyyələrinə uyğun olaraq öyrənmələrinə şərait yaradır. Təlim-tədris prosesinin fərdlərin maraq və bacarıqlarına uyğun qurulması dərs prosesinə marağın artmasına səbəb olur. Beləliklə, fərd dərsdə yalnız müşahidəçi deyil, öz bilik məhsulunu yaradan aktiv iştirakçıya çevrilir. Bu isə öz növbəsində, həm motivasiyanın artmasına, həm də dərsin məqsədlərinin daha asanlıqla mənimsənilməsinə səbəb olur. Tədris prosesi zamanı texnoloji yeniliklərdən effektiv istifadəsi öyrənmə mühitini daha uğurlu və maraqlı edir. Kahoot və Quizizz kimi oyun əsaslı tətbiqlər bu

sahədə uğurlu nümunələrdəndir. Bu platformalarda müəllimlər dərs mövzusunə uyğun test və suallar hazırlayaraq tələbələrin dərslərin sonunda biliklərini interaktiv formada yoxlamaq imkanı əldə edirlər. Bu sayədə tələbələr dərhal doğru və yanlış cavablarını görür, nəticələrə əsasən sıralanırlar. Sınıfdə rəqabət və əyləncənin vəhdəti öyrənmə prosesini dinamikasını gücləndirir. Təcrübəyə əsasən deyə bilərik ki, bu tipli onlayn formatlı oyunlar faydalı nəticələr verir. Öyrənənlər müxtəlif dil bacarıqlarını, dinləmə, oxu, yazı, danışiq bacarıqlarını oyun formatı ilə inkişaf etdirdikdə daha sürətli şəkildə nəticə əldə edirlər. Bu zaman həm əylənir, həm də öz düzgün və səhv yanaşmalarını müəyyən edərək, zəif tərəflərini inkişaf etdirmək və biliklərini təkmilləşdirmək üçün imkan əldə edirlər. Jeong və Kim (2024) tərəfindən aparılan araşdırmalar göstərir ki, onlayn təhsil mühitində oyunlaşdırma elementlərinin tətbiqi yalnız tələbələrin motivasiya səviyyəsini artırmaqla kifayətlənmir, həm də onların çalışqanlıq və məsuliyyət hissini gücləndirir [4, s. 11]. Tədqiqat nəticələrinə əsasən, ballar və mükafat nişanları kimi oyunlaşdırma komponentləri tələbələrdə daha yüksək öhdəlik hissi və tapşırıqları vaxtında yerinə yetirmə meyilini formalaşdırır [4, s. 12]. Eyni zamanda, oyunlaşdırmanın tətbiqi tələbələrdə emosional yüksəkliyi və dərsə qarşı pozitiv münasibəti artırır; iştirakçılar özlərini daha enerjili və ruh yüksəkliyi ilə dərslərə cəlb olunmuş hiss etmişlər [4, s. 13]. Məlum olmuşdur ki, bu emosional yüksəliş həm də tələbələrin öyrənməyə uzunmüddətli bağlılığını və davamlılığını artırmışdır, nəticədə dərsə davamiyyət və tapşırıq yerinə yetirilmə səviyyəsi yüksəlmişdir [4, s. 14-15]. Tədqiqata əsasən, interaktiv rəqəmsal resursların xarici dil tədrisində öyrənənlərin emosional durumu və öyrənmə məsuliyyəti baxımından nəzərəcərpacaq dəyişikliklər yaradır.

Dəyərləndirilməlidir ki, öyrənmə prosesi yalnız zehni prosesdən ibarət deyil, öyrənənlərin emosional vəziyyəti ilə də bağlıdır. Xarici dil öyrənmək kimi kompleks və çoxşaxəli bir prosesdə tələbələrin motivasiyası, davamlılığı və nəticəyə yönəlik fəaliyyəti, onların emosional vəziyyətlərindən birbaşa təsirlənir [5, s. 30]. Bu səbəblərdən, rəqəmsal platformalar bu amilləri nəzərə alaraq dizayn edilməlidir. Bu halda rəqəmsal platformalar, yalnız informasiyanı ötürmür, eyni zamanda tələbənin psixoloji ehtiyaclarına da cavab verərək öyrənmə prosesini daha effektiv və cəlbədicidir. Fərdiləşdirilmiş və sosial ünsiyyətə əsaslanan rəqəmsal alətlər, emosional təcrübələrin təlimin keyfiyyətinə fayda verməsi üçün əvəzolunmaz şərait yaradır. Busuu kimi tətbiqlər emosional komponentin öyrənmə prosesinin bir parçasına çevirilməsində nümunədir. Bu platforma istifadəçilərə danışiq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün real vaxtda yerli danışanlarla yazışmaq və ya audio formatda dialoqa girmək imkanı verir. Bu cür imkan “real təmas” və “praktik dil istifadə mühiti” yaradır və öyrənənin daxili motivasiyasını artırır. Tələbə artıq yalnız nəzəri məlumatla kifayətlənmir, öyrəndiklərini birbaşa praktikada tətbiq edə bilir, bu isə biliklərin yadda qalma səviyyəsini və dəyərini artırır. Nəticədə tələbədə həm özünə inam formalaşır, həm də öyrəndiyi dilin sosial əhəmiyyətini dərk edir [2, s. 6]. Discover Education tərəfindən 2023-cü ildə aparılmış genişmiqyaslı araşdırma da bu fikirləri dəstəkləyir. 500-dən artıq tələbənin iştirak etdiyi araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, rəqəmsal platformalarda interaktiv və adaptiv üsullarla keçirilən dərslərdə iştirak edən tələbələrdə müsbət emosional hallar (marəq, sevinc, məmnunluq) artmış, stress, qorxu və özünə inamsızlıq kimi mənfi emosiyaların isə azaldığı müşahidə olunmuşdur [1, s. 4-5]. Nəticədə görürük ki, tələbələrin təlimə olan marağı və öyrənmə prosesində davamlılığı artır, bu da rəqəmsal resursların təkcə informativ deyil, həm də motivasiyaedici gücə sahib olduğunu bir daha sübut edir. Ümumiyyətlə, rəqəmsal resursların emosional komponenti nəzərə alaraq dizayn edilməsi, xarici dil öyrənməsində motivasiyanın sabit saxlanılması və uğurlu nəticələrin əldə olunması baxımından önəmli faktor olaraq çıxış edir. Nəzər salsaq görürük ki, tədris texnologiyalarının yalnız texniki deyil, həmçinin psixolojiko-pedagojiko cəhətdən də düşünülmüş şəkildə tətbiqi müasir dövrdə vacib hal almışdır.

Sözsüz ki, rəqəmsal resurslar xarici dilin tədrisi zamanı böyük imkanlar yaratsa da, istifadəsi zamanı bəzi məhdudiyyət və çətinliklərlə qarşılaşmaq mümkündür. Vurğulamaq lazımdır ki, bu problemlərlə tədris prosesinin hər iki subyekti, müəllimlər və öyrənənlər qarşılaşa bilər. Bu məqamların nəzərə alınması və yaranma səbəblərinə nəzər yetirmək tədris prosesinin keyfiyyətinin qorunması baxımından mütləqdir. Sözügedən məsələdə, texnoloji savadsızlıq, internetin əlçatan

olub olmaması, diqqət dağınıqlığı, rəqəmsal yorğunluq və s. qarşılaşa biləcəyimiz çətinliklərdir. Texnoloji savadsızlıq, onlayn resurslardan istifadə üçün kifayət qədər bacarıqların olmaması ilə xarakterizə olunur. Bu isə öz növbəsində, öyrənmə prosesini ləngidir, texniki problemlər zamanı qorxu, narahatlıq yaradır. Problemlər qarşısında silahsız qalmaq, fərdlərin potensialını üzə çıxara bilməməsinə, tədris prosesindən uzaq qalmasına səbəb olur. İnternetin əlçatanlığı onlayn platformalardan istifadə zamanı böyük əhəmiyyət daşıyır. Məlumdur ki, bir çox platformaların yalnız internet vasitəsilə istifadəsi mümkündür. Ucqar məkanlarda internetə çıxışın məhdud olması, zəif bağlantı kimi problemlər təlim məqsədlərinin həyata keçirilməsində maneə yaradır. Diqqət dağınıqlığı texnologiya dövründə həll edilməsi vacib olan məsələlərdən biridir. Bu problem öyrənənlərdə dərəcə fokusun itməsi ilə müşahidə olunur. Rəqəmsal mühitdə telefon və planşetlərdən istifadə zamanı sosial şəbəkələrdən və digər platformalardan gələn bildirişlər diqqətin dərəcəsindən yayınmasına şərait yaradan başlıca səbəbdır. Rəqəmsal yorğunluq tədris prosesinin dinamikasına zərər vuran amillərdən biridir. Nəzərə almaq lazımdır ki, uzun müddət ekran qarşısında vaxt keçirmək müəyyən sağlamlıq problemlərinə, göz yorğunluğuna, baş ağrısına və s. səbəb ola bilər. Bu kim hallar fərdlərin tez yorulmasına, beləliklə, inkişaf göstəricilərinin zəifləməsinə səbəb olur. Unutmamaq lazımdır ki, emosional və fiziki cəhətdən çətinliklərin olmaması təlim-tədris prosesində fərdin daha inamlı, məsuliyyətli və fəal iştirakına mühit yaradır. Məlumdur ki, tədris zamanı problemlərlə qarşılaşmaq təbii haldır. Bu zaman problemlərə adaptiv yanaşma göstərmək öyrənənlərin motivasiyasının qorunmasında vacibdir. Problemlər qarşısında müəllimin soyuqqanlı yanaşması, çevik qərar qəbul etməsi, həll yolları araşdırmaq qabiliyyəti, öyrənənlərin inkişafına müsbət təsir göstərir. Discover Education (2023) araşdırmasında qeyd olunur ki, bəzi tələbələr proqramların interfeysini qarışdırıcı hesab edirlər və bu onların motivasiyasına mənfi təsir edir [1, s. 5]. Nümunədə qeyd olunan problem qarşılaşa biləcəyimiz məqamlardan biridir. Sözügedən məsələdə müəllim ilk növbədə, onlayn resursların istifadəsinə dair sadə və anlaşıqlı təlimat hazırlamalı və öyrənənlərə platformadan istifadəyə başlamamışdan öncə təqdim etməlidir. Nəzərdə tutduğumuz təlimat bələdçi xarakterli qısa videolardan ibarət vəsəitdir. Materialın dizaynı öyrənənlərin yaş səviyyələrinə uyğun olmalı, lazım gəldikdə fərdi dəstək də göstərilməlidir. Bu tərzdə yanaşma, həm istifadə rahatlığını artırır, həm də şagirdlərin texnoloji özünəinamının və motivasiyasının artmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Nəticə. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, rəqəmsal resursların xarici dil tədrisinə inteqrasiyası öyrənənlərin motivasiya dərəcəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu resurslar yalnız bilik və bacarıqların ötürülməsi vasitəsi deyil, həm də öyrənənlərin daxili motivasiyasını stimullaşdıran, dərəcə prosesinə interaktivlik və emosionallıq elementlərini daxil edən alətlərdir. Oyun elementləri, fərdiləşdirilmiş yanaşmalar və zənginləşdirilmiş məzmunlar tələbələrin dərəcə marağını və öyrənmə davamlılığını artırır. Eyni zamanda, bu resurslar şagirdlərin öz öyrənmə prosesinə nəzarətini gücləndirir, sosial ünsiyyət imkanlarını genişləndirir və öyrənməni daha mənalı hala gətirir. Bununla belə, rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi bəzi çətinlikləri də gündəmə gətirir. Texnoloji alətlərin düzgün seçilməməsi, pedaqoji məqsədlərlə düzgün uyğunlaşdırılmaması, texniki problemlər və diqqət dağınıqlığı kimi hallar tədris prosesinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən rəqəmsal resursların istifadəsi zamanı yarana biləcək problemlərdən əgah olmaq, qarşılaşdıqda həlli yolunda planlı davranmaq zəruridir. Ümumilikdə, rəqəmsal resursların imkanları xarici dil tədrisinin həm metodoloji, həm də psixoloji aspektlərini zənginləşdirərək, tədris prosesinin keyfiyyətinin artmasında özünəməxsus rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Chamani S., Razi A., Xodabande I. Motivational and emotional states in self-directed language learning: a longitudinal study // Discover Education, 2 (1), Springer, 2023, p. 4–5.
2. Godwin-Jones R. Second Language Learning in the Digital Wild: A Review of the Literature // Language Learning & Technology, 22 (3), National Foreign Language Resource Center (NFLRC), Center for Language & Technology (CLT), 2018, p. 6.
3. Jeon, J. The effect of artificial intelligence tools on EFL learners' engagement, enjoyment, and motivation // Computers in Human Behavior, 162, 108474, Elsevier, 2021, p. 3.

4. Jeong, H., Kim, S. Investigating the impact of gamification components on online learners' engagement // *Smart Learning Environments*, 11(1), Springer, 2024, p. 11-15.
5. Krashen S. D. *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon Press, 1982, p. 30.
6. Ryan, R. M., Deci, E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // *American Psychologist*, 55(1), American Psychological Association, 2000, p. 68.
7. Schunk D.H., Pintrich, P. R., Meece J.L. *Motivation in Education: Theory, Research, and Applications* (4th edition). Pearson, 2014, p. 4.

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Aytac Məhərrəmli

Magistrant

Bakı Slavyan Universitetinin

rustemliaytac1@gmail.com

Abstract

Theoretical issues of forming intercultural competence in teaching foreign languages

This article explores the interrelation between language and culture, emphasizing their inherent interdependence. It argues that language cannot be fully understood or taught without considering its cultural context.

Drawing on various studies and theoretical perspectives, the article highlights the importance of integrating intercultural competence into foreign language education. It posits that effective language teaching requires more than grammatical proficiency; it demands the development of cultural awareness and communicative competence.

Therefore, teaching language competence as a macro skill is essential for fostering successful language acquisition and intercultural understanding in learners, ultimately enhancing their ability to navigate diverse linguistic and cultural environments.

Keywords: *foreign language, intercultural, education, skills, knowledge, approach.*

Giriş. Xarici dillərin öyrənilməsi dil vahidlərinin əzbərlənməsi və dilin qrammatik strukturları ilə məhdudlaşmır. Xarici dildə uğurlu ünsiyyətin qurulmasında həm də dil daşıyıcılarının sosial-mədəni həyatının və yaşam tərzinin öyrənilməsi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bunu şərtləndirən amillərdən biri dil və mədəniyyətin bir başa bağlılığının olması və müştərək xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Bu iki məfhum arasındakı fərqi mədəniyyətin insanın nə gördüyü və nə düşündüyünü əhatə etdiyi halda, dilin isə insanın gördüklərinin və düşündüklərinin necə ifadə etdiyində olduğunu qeyd etmək olar. Məsələn bu prizmadan yanaşıldıqda mədəniyyət və dilin vəhdət halında olduğunu iddia etmək daha düzgün olardı.

Müasir dövrdə xarici dillərin tədrisinin mərkəzində duran məsələlərdən biri də mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasıdır. Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasına dair elmi-nəzəri fikirdə bir çox yanaşmalara rast gəlmək mümkündür. Bu yanaşmalar arasında incəsənət və mədəniyyət kimi baxışlara da rast gəlmək mümkündür.

Xarici dil tədrisində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması ilə bağlı xarici tədqiqatçılardan Bolten, Byram, Crozet, Kramş, Savonova V.V., Vereşaqin E.və b. tədqiqatlar aparmışlar. Ölkəmizdə isə bu sahədə D.Ə.İsmayılova, G.C.Hüseynzadənin "Mədəniyyətlərarası kommunikasiya məsələləri" və S.R.İmanovanın "İngilis dilinin tədrisində tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması və qiymətləndirilməsinin nəzəri-praktik problemləri" adlı tədqiqatlarını misal gətirmək olar [9].

Mədəniyyətlərarası səriştənin tədrisi nəzəri elmin yeni problematikası olduğu üçün onun araşdırılmasına və öyrənilməsinə ehtiyac olan bir çox məsələləri mövcuddur.

Dil və mədəniyyət

Mədəniyyət hər bir toplumun sosial və mənəvi həyatında qazandıqlarının və dəyərlərinin məcmusu kimi anlaşılır. E. Sapir dil ilə mədəniyyət arasındakı münasibətləri aşağıdakı kimi qeyd edirdi:

- mədəniyyət xalqın həyat tərzini təsnifatlandıran praktiki bacarıq və baxışların toplusudur. Bu, toplumun həyata baxışları sistemidir;
- mədəniyyət simvolik xarakter daşıyır. Dil isə sosial-mədəni təkamülün məhsulu olmaqla paralel, bir vasitədir və mədəniyyətdən öncə yaranmışdır;

- dil ilə mədəniyyətin ortaq xüsusiyyətləri mövcuddur: onların hər ikisi də hər hansı bir fikrin, ideyanın seçilməsini zəruri edir. Onlar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, mədəniyyət insanların nə düşündüyünü, dil isə onu necə etdiyini nümayiş etdirir;
- dil etnosun mədəniyyətini toplayaraq, gələcəyə ötürür;
- mədəniyyət sürətli, dil isə ona münasibətdə ləng təkamül edir. Mədəni inkişafın sürəti dilin inkişafına birbaşa təsir göstərmiş olur;
- dildə mövcud olan lüğət bazası mənsub olduğu xalqın mədəni inkişafının səviyyəsini təcəssüm etdirir [8].

E. Sapirin irəli sürdüyü tezislər mədəniyyətin dildə əks olunduğunu sübuta yetirir.

Mədəniyyətlərəsələri səriştənin formalaşdırılmasının istiqamətləri

Xarici dilin tədrisi və öyrənilməsində mədəniyyətlərəsələri səriştənin formalaşdırılmasının beş məqsədinin olduğu iddia olunur:

- mədəniyyət haqqında biliklərin əldə olunması;
- mədəniyyətlərin müqayisə olunması;
- mədəniyyətlərin kəşf olunması;
- mədəniyyətlərəsələrində öz yerini müəyyənləşdirmək;
- sosial interaktivlik [2, s. 2].

Bu məqsədlərə çatmaq üçün mədəniyyətlərəsələri səriştənin formalaşdırılması yanaşması xarici dil tədrisi zamanı mədəniyyətin tədrisinin ümumi prinsiplərinin formalaşdırılmasının zəruri olduğunu iddia edir.

Xarici dillərin tədrisi zamanı mədəniyyətlərəsələri səriştənin formalaşdırılmasından danışarkən Robl de Melendezin irəli sürdüyü beş xüsusiyyətə diqqət yetirmək lazımdır. Buraya mədəniyyət, etnosentrizm, mədəni biliklərin nisbəliyi, eynilik və müxtəliflilik [2, s. 2].

Mədəniyyətlərəsələri səriştənin təşəkkülü tarixi

Mədəniyyətlərəsələri səriştənin formalaşdırılmasına toxunarkən onun təşəkkül tarixini, mərhələlərini öyrənmək onun mahiyyətini başa düşməyə, xarici dillərin tədrisi zamanı dil öyrənilmələrinə onun formalaşdırılmasının uğurlu yollarını tapmağa zəmin yaratmış olar.

Mədəniyyətlərəsələri münasibətlərin tarixi qədim dövrə qədər gedib çıxır. Buna səbəb qədim dövrdən başlayaraq əlaqələrin olması ilə bağlıdır. Mədəniyyətlərəsələri səriştə məsələlərini 1950-ci illərdə ilk dəfə Amerikada tədqiq olunmağa başlanılmışdır. Amerika alimi K. Ober ilk dəfə olaraq 1953-cü ildə “mədəniyyətin şoku” ifadəsini elmə təqdim etmişdir [4, s. 17-20]. 1960-cı ildən başlayaraq isə mədəniyyətlərəsələri səriştənin formalaşdırılmasının yollarının fəal tədqiqi başlandı [1, s. 7]. 1980-cı illərdən etibarən isə tədqiqatçılar mühacirlər arasında mədəniyyətlərəsələri səriştənin formalaşdırılmasına başladılar. 1984-cü il B. Şpisberq və U. Kyupaç mədəniyyətlərəsələri səriştəni kommunikativ prizmadan öyrənməyə başlamışdır. Sözügedən alimlərin yanaşmasına görə, mədəniyyətlərəsələri səriştəyə malik olan ünsiyyət iştirakçıları məqsədlərinə nail olmaq üçün sosial mühiti bacarıqla idarə edə bilirlər [4].

2010-ci ilə qədər aparılmış tədqiqatlarda və baxışlarda belə bir təəsürat var idi ki, mədəniyyətlərəsələri səriştə xarici mədəniyyət mühitində qeyri-ixtiyari olaraq əmələ gəlir. Xarici dil öyrənilmələrin öyrəndikləri dil daşıyıcılarının vətənlərinə səfərləri mədəniyyətlərəsələri səriştənin formalaşmasının ən effektiv üsulu hesab olunurdu. P. Pedersonun araşdırmaları xarici ölkələrə səfərlərin mədəniyyətlərəsələri səriştənin formalaşdırılmasında yetərli olmadığını göstərdi [7, s. 170]. Pedersonun araşdırmaları mədəniyyətlərəsələri səriştənin formalaşdırılması səviyyəsinin inkişafına nail olmaq üçün xarici mühitdə belə pedaqoji müşayiətin olmasının vacibliyini göstərirdi.

Mədəniyyətlərəsələri səriştənin birbaşa tədrisinin xarici dilin öyrənilməsinin mərkəzində duran məsələ kimi

Xarici dil tədrisinin və öyrənilməsinin məqsədi öyrənilən dildə kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasıdır. Kommunikativ səriştə isə lüğət və qrammatikadan ibarət deyildir. O eyni zamanda mədəniyyətdir [1, s. 2]. İnsanlar arasında ünsiyyət zamanı ötürülən hər bir mesaj mədəni kontekstdə təzahür edir. Mədəniyyəti dilin istifadə olunduğu tərz kimi də iddia etmək olar.

Qrammatika və leksik vahid öyrənənlər mədəniyyətlərarası səriştəsiz öyrəndikləri dildə uğurlu ünsiyyət qura bilməzlər.

İnsanlar ikinci dildə ünsiyyətə girdikdə, təkcə həmin dilin vahidlərində istifadə etmir, eyni zamanda mədəni kontekstdə ünsiyyətə girmiş olur. Buna görə də, dil öyrənənlərə öyrəndikləri dilin mədəni dəyərlərinin də dil vahidlərini bilməsi zəruridir.

Dil daşıyıcıları onların dilində danışanların etdikləri qrammatik və leksik vahidlərlə bağlı xətalara anlayışlı yanaşa bilər, lakin mədəniyyətlə bağlı edilmiş xətalara kommunikasiya və sosial münasibətlərdə ciddi problemlərə yol açmış olar.

Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması təkamül yolu ilə formalaşan bacarıqdır. Əslində, mədəniyyətlərarası fərqliliklərin tez-tez dil öyrənənlər problemlə üzləşdikləri ana qədər fərqi olmurlar [1, s.2]. Belə ki, dil öyrənənlər öyrəndikləri dilin mədəniyyətini öyrənərkən eyni zamanda öz mədəniyyətləri arasındakı fərqi də öyrənməlidirlər ki, ünsiyyət zamanı problemlə üzləşməsinlər. Beləliklə, xarici dil müəllimləri tələbələrin diqqətini mədəniyyətə və mədəniyyətlərarası fərqliliklərin öyrənilməsinə cəlb etməlidir.

Mədəniyyətlərarası səriştənin dörd dil bacarığı ilə tədrisi

Kramş iddia edir ki, biz hər dəfə ünsiyyətə girdikdə biz mədəni akt yerinə yetirmiş oluruq və bu mədəniyyət və dil arasında əlaqələrin nəzəri alınması üçün ən səmərəli yoldur [1, s. 3]. Çox zamanlar mədəniyyət beşinci dil bacarığı olaraq istinad edilir. Bu yanaşma mədəniyyətlərarası səriştənin dil öyrənənlərin mühitdə olduqları zamanı formalaşdırılmasına ehtiyac olması anlamına gəlir. Bir çox xarici dil tədris vəsaitlərində mədəniyyət üçün ayrıca yer nəzərdə tutulur. Bu kimi tədris vəsaitlərində mədəniyyət ayrıca bir sahə kimi götürülür və dilin özü ilə əlaqələndirilmir. Mədəniyyətlər haqqında müxtəlif biliklərin verilməsi kifayət qədər zəruridir, lakin bu dil öyrənənlərin gündəlik ünsiyyəti zamanı səmərəli olmaya bilər. Əslində tədris vəsaitləri mədəniyyətlə bağlı məlumatları arxa plana keçirir [1, s. 3].

Mədəniyyət dilə yaxından inteqrasiya etdiyi üçün dil və mədəniyyət kompleks bir anlayış yaratmış olur [1, s. 3]. Məsələn, ingilis dilində “you” şəxs əvəzliyi Azərbaycan dilində işlədilən “sən” və “siz” əvəzliliklərinin qarşılığıdır. Azərbaycan dilində yaşlı insanlara, böyüklərə və ya rəsmi üslubda “sən” deyil “siz” kimi müraciət olduğu halda, ingilis dilində bu yanaşma yoxdur. Yəni burada təkcə qrammatik biliklərin öyrənilməsi kifayət etmir və etikətlərin öyrənilməsi də zəruri məsələdir. Deməli, mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması dil tədrisində fundamental olduğu üçün onun formalaşdırılmasına dil tədrisinin ilkin pillələrindən başlanılması məqsəduyğun hesab oluna bilər. Dil öyrənənlər sadə salamlama, süfrə etiketi və s. dəyərləri ilkin vaxtlardan öyrənməlidirlər.

Xarici dildə dörd dil bacarığının formalaşdırılmasında olduğu kimi mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasında da kommunikativ, kolobrativ, distribyutiv, kontrastiv və interaktiv yanaşma və metodlardan istifadə etmək səmərəli ola bilər. Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması zamanı rollu oyunlar, simulyasiya, imitasiya, beyin fırtınası kimi s. müasir metdoldardan istifadə etməyin effektiv ola biləcəyini düşünürük. Kommunikativ yanaşma və interaktiv metodlar dil öyrənənlərə mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı müxtəlif situasiyaların gedişatına təsir edən ana dil və öyrənilən dil mədəniyyətinin davranış nümunələri ilə tanış olmaq və anlamağa zəmin yaratmış olar. Məsələn, rollu oyunların tətbiqi ilə dil öyrənənlər mədəniyyətlərarası səriştəni imitasiya edərək fikirlərini ifadə etmək üçün şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmiş olur və nəticə etibarilə real ünsiyyətdə qarşılaşacaqları müxtəlif situasiyalarda qarşı mədəniyyətin nümayəndələri ilə hər hansı bir anlaşılmazlıqdan özlərini sığortalamış olurlar.

Rollu oyunlar kimi imitasiya üsulu dil öyrənənlərə real ünsiyyətdə rastlaşdıqları oxşar hadisələr və ya gələcəkdə ehtimal oluna bilən situasiyalar təqdim oluna bilər. Bu zaman dil öyrənənlər öyrəndikləri dilin daşıyıcılarının mədəniyyətlərini əks etdirən rollarda iştirak edərək, onların dəyərlərinə və mədəniyyətlərinə riayət edilməsi kimi müəllim tərəfindən tapşırıqları yerinə yetirmiş olurlar.

Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması zamanı simulyativ oyunların tətbiqi dil öyrənənlərdə yaradıcı təfəkkürün və bacarıqların, nitq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması və real

ünsiyyətə uyğunlaşdırılan məzmununda nəzəri bilikləri tətbiqi imkanı vermiş olur. Simulyasiya üsulu xarici dillərin tədrisində hər hansı bir situasiyanın, problemin təhlil edilməsi və qərarın qəbul edilməsi kimi situasiyaların təşkil edilməsi kimi başa düşülür.

Nəticə. Aparılmış araşdırmalar və təhlillər bir daha sübut edir ki, dil və mədəniyyət ayrılmaz məfhumlardır. Onları bir-birindən kənarda təsvir etmək yalnışlıq olardı.

Uğurlu xarici dil təlim-tədrisi prosesinə və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün mədəniyyətlərarası kompetensiyanın formalaşdırılması zəruri şərtlərdəndir. Mədəniyyətlərarası səriştəsi olmayan dil öyrənənlər gələcəkdə ünsiyyət zamanı mədəni şoklarla üzləşə bilərlər.

Mədəniyyətlər arasındakı səriştənin formalaşdırılması ayrıca bir bacarıq kimi deyil, oxuyub-anlama, dinləmə, yazılı və şifahi ünsiyyət bacarıqlarının daxilində tədrisi kimi hesab oluna bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

5. Gudykunst W. Intercultural contact and attitude change/International and intercultural communication annual. Arizona. Vol4, 1977, p.2-16
6. Jack C. Richards, Theodore S. Rodgers Approaches and Methods in Language Teaching , Cambridge, 2001, 270 p.
7. Jack C. Richards Communicative language teaching today. Cambridge, 2006, 47 p.
8. Желтова Е. Развитие межкультурной компетенции студентов технических университетов в процессе изучения иностранного языка. Дис. Магнитоносрк, 2005. 228 с.
9. Kelly L. Centuries of Language teaching, Rowley, Mass Newbury House, 1969, 492 p.
10. Rivers, W. M. Interactive Language teaching, Cambridge, 1987, 257 p
11. Michael B. Teaching and assessing intercultural communicative competence. Sydney, 1997, 200 p.
12. Sapir E. Language. An introduction to the study of speech. New York. Brace, 1921.125 p.
13. https://aak.gov.az/upload/dissertation/pedaqogika/Sevda_%C4%B0manova_avtoref_az%C9%99rb_mudafi%C9%99_mohurlu.pdf

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİ BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA YENİ METODLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Nəsir Bəşirov

Magistrant

Bakı Slavyan Universiteti

nasirbashirov512@gmail.com

Abstract

The importance of new methods in the development of english language skills in comprehensive schools

This article explores the importance of new teaching methods in the development of English language skills in comprehensive schools. It highlights how modern methods, such as communicative approaches, project-based teaching, games, and the use of technology, make language learning more effective and engaging for students.

The article also emphasizes that the successful application of these methods depends on factors like teacher professionalism, student motivation, the learning environment, and the assessment system. The role of parents and the community in supporting education is also discussed.

In conclusion, the widespread implementation of new methods in education could accelerate the development of English language skills in comprehensive schools.

Keywords: *English language, teaching method, motivation, new technology, professional teacher.*

Giriş. Müasir dövrdə xarici dil bilikləri, xüsusilə də ingilis dili bacarıqları global dünyaya inteqrasiya üçün əsas şərtlərdən biri kimi qəbul edilir. İngilis dili artıq yalnız beynəlxalq əlaqə vasitəsi deyil, həm də elmi, texnoloji və mədəni sahələrdə önəmli kommunikasiya vasitəsinə çevrilmişdir (Richards, 2006, p. 2).

Bu baxımdan, ümumtəhsil məktəblərində ingilis dilinin effektiv tədrisi və şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Ənənəvi tədris metodları bəzən şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarını tam şəkildə formalaşdırma bilmir. Bu səbəbdən, yeni pedaqoji yanaşmaların və müasir metodların tətbiqi zəruri hala çevrilmişdir.

Yeni metodlar, şagirdləri ön plana çəkən, onların fəal iştirakını təmin edən və real həyatla əlaqələndirilmiş təlim strategiyalarına əsaslanır. Bu metodlar vasitəsilə şagirdlər yalnız qrammatik biliklər deyil, həm də dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarını balanslı şəkildə inkişaf etdirə bilirlər.

Bu məqalədə ümumtəhsil məktəblərində ingilis dili bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində yeni metodların rolu və əhəmiyyəti araşdırılacaq. Əsas məqsəd, müasir tədris yanaşmalarının tətbiq imkanlarını və onların şagird nailiyyətlərinə təsirini təhlil etməkdən ibarətdir. Məqalədə həm nəzəri yanaşmalara, həm də təcrübədə əldə olunan nəticələrə əsaslanan nümunələrə yer veriləcəkdir.

İngilis dili bacarıqlarının ümumtəhsil məktəb mühitində rolu

İngilis dili bacarıqları dedikdə, əsasən dörd əsas komponent – dinləmə (listening), danışma (speaking), oxuma (reading) və yazma (writing) nəzərdə tutulur. Bu bacarıqlar bir-biri ilə sıx əlaqədədir və onların eyni anda və balanslı şəkildə inkişaf etdirilməsi şagirdlərin ümumi dil kompetensiyasını gücləndirir. Ənənəvi tədris modellərində əsas diqqət qrammatika və tərcüməyə yönəlmişdi.

Bu isə şagirdlərin dil biliklərini yalnız nəzəri səviyyədə inkişaf etdirir, lakin onları real ünsiyyətə hazırlamırdı. Müasir tədrisdə isə bu yanaşma dəyişmiş, şagirdlərin praktiki kommunikasiya bacarıqlarının formalaşdırılması əsas hədəfə çevrilmişdir. Bu səbəbdən dərs prosesində real həyatla bağlı mövzulara əsaslanan mətnlərdən istifadə edilir, şagirdlərə interaktiv tapşırıqlar təqdim olunur.

Dinləmə və danışma bacarıqları gündəlik ünsiyyətdə mühüm rol oynayır. Şagirdlərin xarici dilə qulaq asaraq onu anlama bacarığı, sonra isə öz fikirlərini ifadə edə bilməsi, onların motivasiyasını və inamını artırır. Məsələn, dərs zamanı rol oyunları, dialoqlar və müzakirələr vasitəsilə şagirdlər danışıq təcrübəsi qazanır və dili daha təbii mühitdə istifadə etməyi öyrənirlər (Brown, 2001, p. 45).

Oxuma və yazma isə şagirdlərə daha akademik və strukturlaşdırılmış dillə tanış olmaq imkanı verir. Onlar müxtəlif janrlarda mətnləri oxumaqla tənqidi düşünmə bacarığı qazanır, yazılı inşa və tapşırıqlar vasitəsilə öz fikirlərini düzgün şəkildə ifadə etməyi öyrənirlər. Bu, xüsusilə ali məktəbə hazırlaşan və ya beynəlxalq sertifikatlar almaq istəyən şagirdlər üçün vacib bacarıqlardır.

Yeni metodlar bu dörd bacarığın əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin edir. Məsələn, bir mövzu üzrə əvvəlcə mətn oxunur (oxuma), sonra həmin mövzu ilə bağlı video dinlənilir (dinləmə), daha sonra qrupda fikir mübadiləsi aparılır (danışma) və sonda mövzu ilə bağlı esse yazılır (yazma). Bu yanaşma şagirdlərin öyrəndikləri bilikləri bir neçə fərqli bacarıqla möhkəmləndirməsinə imkan verir.

Yeni metodların tədrisdə tətbiqi və üstünlükləri

Müasir dövrdə təhsil sistemlərində texnologiyanın və pedaqoji yanaşmaların inkişafı nəticəsində ingilis dili tədrisinə yeni metodların tətbiqi qaçılmaz olmuşdur. Ənənəvi tədris formaları müəllim mərkəzli, qaydalara əsaslanan və tərcümə yönümlü yanaşmalar zamanla öz effektivliyini itirmiş, xüsusilə kommunikativ bacarıqların inkişafında kifayət etmədiyi müşahidə olunmuşdur. Bu səbəbdən, dil tədrisində şagirdin aktivliyini və iştirakını əsas götürən, praktikaya əsaslanan yeni metodlar ön plana çıxmışdır (Richards & Rodgers, 2001, s. 151).

İngilis dili tədrisində ənənəvi metodlardan daha effektiv və müasir yanaşmalara keçid, təhsil sahəsində müsbət dəyişikliklərə yol açır. Bu metodlar, şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onları real həyatda istifadə edə biləcəkləri şəkildə hazırlamaq məqsədi güdür. Yeni metodlar müxtəlif tədris yanaşmalarını əhatə edir və onların tətbiqi ümumtəhsil məktəblərində dil bacarıqlarının inkişafına müxtəlif yollarla təsir göstərir.

Kommunikativ tədris metodu, şagirdlərin İngilis dilində daha çox ünsiyyət qurmasına əsaslanır. Bu metod, şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların sosial və emosional inkişafına da töhfə verir. Kommunikativ metodlar, ənənəvi tədris metodlarından fərqli olaraq, şagirdləri real həyatda qarşılaşdıqları situasiyalara hazırlayır. Şagirdlər cəmiyyətlə daha yaxşı inteqrasiya ola bilir və daha yaxşı kommunikasiyanı mənimsəyirlər.

Qrup işləri, diskussiyalar və digər sosial fəaliyyətlər şagirdlərin ingilis dilində düşünmə qabiliyyətlərini artırır (Harmer, 2015, s. 102). Hər bir şagirdin öyrənmə tərzini və sürətini fərqli ola bilər. Yeni metodlar, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tədrisi təşkil edir. Fərdi yanaşmalar şagirdin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış tədris strategiyalarını əhatə edir.

Bu yanaşma, dil bacarıqlarını inkişaf etdirən yeni metodların tətbiqini mümkün edir və hər bir şagirdə uyğun tədris planları hazırlamağa imkan verir. Şagirdlərə öz təhsil yollarını seçmək imkanı verildikdə, onlar daha motivasiyalı olur və daha sürətli irəliləyirlər.

Yeni metodların ümumtəhsil məktəblərində ingilis dili bacarıqlarının inkişafına təsiri

Yeni metodlar arasında oyunların və əyləncəli fəaliyyətlərin istifadəsi də önə çıxır. Şagirdlərin dil öyrənmə prosesini əyləncəli və maraqlı hala gətirən oyunlar, onların İngilis dilində daha çox təcrübə qazanmasına imkan verir. Bu metodlar, şagirdlərin diqqətini cəlb edərək öyrənmə prosesini daha interaktiv və maraqlı edir.

Məsələn, dil oyunları və interaktiv tapşırıqlar şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirir və onları müsbət şəkildə təşviq edir. Oyunlar vasitəsilə şagirdlər, dilin qrammatik və leksik qaydalarını daha yaxşı mənimsəyir və bu bilikləri praktikada istifadə etməyi öyrənirlər (Harmer, 2015, s. 98).

Yeni metodlar yalnız şagirdlərin müstəqil düşünməsini deyil, həm də onların təkrarlama və məşq etmə vərdişlərini inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. Təkrarlama və məşq etmə prosesləri, şagirdlərin öyrəndikləri məlumatları daha yaxşı yadda saxlamalarına və praktikada istifadə etmələrinə kömək edir.

Bu yanaşma xüsusilə dilin qrammatik və söz bazasının inkişafına kömək edir. Təkrarlama yolu ilə öyrənilən məlumatlar uzun müddətli yaddaşda daha yaxşı qalır və şagirdlər həmin bilikləri gündəlik həyatlarında asanlıqla tətbiq edə bilirlər (Richards & Rodgers, 2014, s. 92).

Yeni tədris metodlarının məktəblərdə uğurla tətbiq olunması bir çox üstünlüklərlə yanaşı, müəyyən problemlər və çağırışlarla da müşayiət olunur. Bu metodların səmərəli şəkildə tətbiq olunması üçün infrastruktur, müəllim hazırlığı, kurikulum dəyişikliyi və valideynlərin yanaşması kimi müxtəlif faktorlar nəzərə alınmalıdır.

Yeni metodların tətbiqi, müəllimlərin bu metodlara dair nəzəri və praktik biliklərə sahib olmasını tələb edir. Təəssüf ki, bir çox müəllimlər hələ də ənənəvi tədris modellərinə üstünlük verir və yeni yanaşmalara uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər. Müasir metodların təlimi üçün lazımi təlimlərin keçirilməməsi və davamlı peşəkar inkişaf imkanlarının məhdudluğu bu sahədə əsas problemlərdəndir (Harmer, 2015, s. 156). Belə hallarda müəllimlər, innovativ metodları tətbiq etməyə çalışsalar da, bu proses ya səmərəsiz, ya da yarımçıq qalır.

Yeni tədris metodlarının əksəriyyəti texnologiya və müxtəlif interaktiv vasitələrin istifadəsini tələb edir. Lakin bəzi ümumtəhsil məktəblərində maddi-texniki baza bu tələblərə cavab vermir. İnteraktiv lövhələrin, kompüterlərin, internet bağlantısının və digər texnoloji vasitələrin çatışmazlığı səbəbindən müəllimlər bu metodları tam şəkildə tətbiq edə bilmirlər (Warschauer & Healey, 1998, s. 15). Bu da metodların effektivliyinə birbaşa təsir göstərir.

Ümumtəhsil məktəblərində yeni tədris metodlarının tətbiqi ilə bağlı problemlər və çağırışlar

Ənənəvi kurikulumların çoxu yeni metodlara uyğunlaşdırılmayıb. Standartlaşdırılmış imtahanlar və sıx dərslər planları müəllimlərin yaradıcı və tələbə mərkəzli fəaliyyətlər həyata keçirməsinə əngəl yaradır. Yeni metodlar isə daha çox tələbəyə əsaslanan və fərdi yanaşmalar tələb edir. Belə vəziyyətlərdə müəllimlər yeni metodları tətbiq etmək istəsələr belə, mövcud kurikulum buna uyğun şərait yaratmır.

Yeni metodlara keçid zamanla həm müəllimlər, həm də valideynlər üçün psixoloji bir dəyişiklik tələb edir. Ənənəvi yanaşmalara öyrəşmiş valideynlər yeni metodlara bəzən etimadsız yanaşır və nəticələri dərhal gözləyirlər. Bu isə müəllimlər üzərində əlavə təzyiq yaradır (Brown, 2007, s. 81). Həmçinin, müəllimlər də valideynlərlə sıx əməkdaşlıq etmədikdə, bu dəyişikliklərin tətbiqi çətinləşir.

Yeni metodlar hər bir şagirdin fərdi öyrənmə stilini nəzərə alır, lakin bəzi şagirdlər bu metodlara uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər. Xüsusilə passiv və ya introvert şagirdlər kommunikativ və interaktiv fəaliyyətlərdə özlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkə bilər (Ellis, 2003, s. 64). Bu səbəbdən müəllimlər metodları tətbiq edərkən bütün şagirdlərin ehtiyaclarını nəzərə almalı və uyğun dəstəkləyici mühit yaratmalıdırlar.

Yeni tədris metodlarının uğurlu nəticə verməsi yalnız metodun özündən deyil, onu müşayiət edən müxtəlif amillərdən də asılıdır. Bu amillər metodların tətbiqi və nəticələrinin davamlı olması baxımından olduqca mühüm rol oynayır. Aşağıda bu təsiredici faktorlar ətraflı şəkildə şərh olunur.

Yeni metodların effektiv şəkildə tətbiqi üçün müəllimlərin metodoloji hazırlığı, motivasiyası və çevikliyi vacibdir. Peşəkar müəllim yalnız tədris materiallarını ötürən deyil, eyni zamanda şagirdin öyrənmə prosesinə rəhbərlik edən şəxsdir. Müəllimlərin müasir metodlar barədə biliyi, texnologiyadan istifadə bacarığı və fərdi yanaşma tərziləri metodların uğurla həyata keçirilməsində əsas amildir. Təlim və ixtisasartırma proqramlarının olmaması isə bu effektivliyi azalda bilər.

Şagirdlərin motivasiyası və iştirak səviyyəsi

Şagirdlərin öyrənməyə münasibəti və fəallığı tədris prosesinin nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Yeni metodların uğurla tətbiqi üçün şagirdlər bu fəaliyyətlərdə maraqla iştirak etməlidirlər. Xüsusilə kommunikativ və layihə əsaslı yanaşmalarda, şagirdin aktivliyi öyrənmə nəticələrinin yüksək olmasına səbəb olur (Brown, 2007, s. 123). Əgər şagirdlər motivasiyalı deyilsə, ən müasir metod belə təsirsiz qala bilər.

Tədris mühitinin müasir metodlara uyğunlaşdırılması və sinif otaqlarının texniki təchizatı da metodların effektivliyinə təsir edən faktorlardandır. İnteraktiv lövhələr, kompüterlər, proyektorlar və

rahat oturacaq planı olan siniflər, müəllimlərin bu metodlardan daha səmərəli istifadə etməsinə imkan yaradır (Warschauer & Healey, 1998, s. 14). Maddi-texniki imkanlar zəif olan məktəblərdə isə bu metodlar ya tətbiq olunmur, ya da formal şəkildə həyata keçirilir.

Ümumtəhsil məktəblərində ingilis dili bacarıqlarının inkişafında yeni metodların tətbiqi son illərdə böyük önəm qazanmışdır. Ənənəvi tədris üsullarının sərt və məhdudiyyətli yanaşmalarından fərqli olaraq, yeni metodlar şagirdlərin aktiv iştirakını, yaratıcı düşünməsini və təhsil prosesinə daha çox cəlb edilməsini təşviq edir. Bu metodlar həm şagirdlərin, həm də müəllimlərin tədris prosesindəki rolunu dəyişir və daha interaktiv, praktik təcrübəyə əsaslanan yanaşmaları önə çıxarır.

Yeni tədris metodlarının ən mühüm üstünlüklərindən biri, şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün fərdi yanaşmaların tətbiq olunmasıdır. Kommunikativ metodlar, layihə əsaslı təhsil, əyləncəli oyunlar və müasir texnologiyalardan istifadə şagirdlərə daha yaradıcı və effektiv öyrənmə mühiti təmin edir. Eyni zamanda, bu metodlar şagirdlərin daha güclü motivasiya və özünəinam hissi ilə tədrisə yanaşmalarını təmin edir.

Lakin, yeni metodların tətbiqi ilə bağlı bir çox çətinliklər də mövcuddur. Müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi, tədris mühiti, maddi-texniki infrastruktur, qiymətləndirmə sistemi və valideynlərin bu dəyişikliklərə münasibəti kimi amillər bu metodların effektivliyinə təsir göstərir. Bu səbəbdən, ümumtəhsil məktəblərində yeni metodların tam şəkildə tətbiqi üçün yalnız müəllimlərə deyil, həm də təhsil sistemində genişmiqyaslı dəyişikliklər və dəstəklər lazım olduğu aydın olur.

Yeni metodların effektivliyi, yalnız onların tətbiq olunduğu mühitin şəraitinə deyil, həm də müəllimlərin həmin metodlara uyğunlaşması və şagirdlərin bu metodları qəbul etməsinə bağlıdır. Bu amillər nəzərə alındıqda, məktəblərdə İngilis dili tədrisinin gələcəkdə daha səmərəli və interaktiv şəkildə həyata keçirilməsi mümkündür.

Nəticə və elmi yenilik. Yeni metodların effektivliyi, yalnız onların tətbiq olunduğu mühitin şəraitinə deyil, həm də müəllimlərin həmin metodlara uyğunlaşması və şagirdlərin bu metodları qəbul etməsinə bağlıdır. Bu amillər nəzərə alındıqda, məktəblərdə İngilis dili tədrisinin gələcəkdə daha səmərəli və interaktiv şəkildə həyata keçirilməsi mümkündür. Yeni tədris metodlarının məktəblərdə tətbiqi, İngilis dili bacarıqlarının inkişafında əhəmiyyətli bir addım olmuşdur. Bu metodlar şagirdlərin dil öyrənmə prosesini daha əyləncəli, motivasiyaedici və effektiv hala gətirir. Lakin, bu metodların tam olaraq uğurla tətbiq olunması üçün təhsil sistemindəki bir çox faktorların uyğunlaşdırılması və müəllimlərin peşəkar hazırlığının artırılması zəruridir. Bu dəyişikliklər yalnız tədris üsullarının deyil, həm də təhsil mühitinin və qiymətləndirmə sisteminin yenilənməsini tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Brown, H. D. (2007). Principles of language learning and teaching (5th ed.). Pearson Education.
2. Celce-Murcia, M. (2001). Teaching English as a second or foreign language (3rd ed.). Heinle & Heinle.
3. Ellis, R. (2003). Task-based language learning and teaching. Oxford University Press.
4. Gattegno, C. (1972). Teaching foreign languages in schools: The silent way. Educational Solutions.
5. Harmer, J. (2015). The practice of English language teaching (5th ed.). Pearson Education.
6. Johnson, K. (2009). Second language teacher education: A sociocultural perspective. Routledge.
7. Kumaravadivelu, B. (2006). Understanding language teaching: From method to postmethod. Lawrence Erlbaum.
8. Larsen-Freeman, D. (2000). Techniques and principles in language teaching (2nd ed.). Oxford University Press.
9. Littlewood, W. (2004). The task-based approach: Some questions and suggestions. *ELT Journal*, 58(4), 319–327.
10. Nunan, D. (2003). Practical English language teaching. McGraw-Hill.
11. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and methods in language teaching (3rd ed.). Cambridge University Press.

12. Scrivener, J. (2010). Teaching English grammar: What to teach and how to teach it. Macmillan Education.
13. Thornbury, S. (2006). How to teach grammar. Longman.
14. Ur, P. (1996). A course in language teaching: Practice and theory. Cambridge University Press.
15. Warschauer, M., & Healey, D. (1998). Computers and language learning: An overview. Language Learning & Technology, 2(1), 7–19.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏMR CÜMLƏLƏRİ

Mehrəngiz Qurbanova

III kurs bakalavriat

Bakı Dövlət Universiteti, TEC üzvü

qmehrngiz@gmail.com

Abstract

Imperative Sentences in the Azerbaijani Language

This scientific article is devoted to the study of imperative sentences in the Azerbaijani language, their characteristic features, the shades of meaning they express, the imperative sentences used in simple and complex sentences, as well as proverbs. Imperative sentences have been selected from many literatures and proverbs. The shades of meaning expressed by these imperative sentences have been explained and interpreted. The forms of use of imperative sentences in ancient times have been explained and examples have been shown.

Key words: *imperative sentences, content features, simple sentences, complex sentences, imperative sentences in proverbs.*

Giriş: Sintaksisin araşdırdığı mühüm problemlərdən biri cümlədir. Cümlə dilin əsas vahidlərindən biridir. Nitqimizi təşkil edən, ünsiyyətimizə xidmət etən bu əsas vahidlər-cümlələr hər dilin qanunları əsasında formalaşaraq, nisbi bitmiş fikir ifadə edir. Cümlələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların kommunikativ səciyyə daşımasıdır. Cümlələrin məhz bu kommunikativ xüsusiyyəti onları gündəlik həyatımızda ünsiyyətimizi təmin edən ən əsas nitq vasitəsinə çevirir. Dilimizdəki heç bir cümlə təsadüfən işlənmir. Söylədiyimiz hər cümlə müəyyən məqsəddə xidmət edir: qurduğumuz cümlələr vasitəsilə kimdənsə nəyisə xahiş, arzu, tələb edə bilirik, kiməsə əmr verə və ya hər hansı bir hadisə, proses, əşya, hadisə və s. haqqında məlumat verə bilirik, yaxud da hansısa bir məlumatı öyrənmək üçün soruşa bilirik. Göründüyü kimi, cümlələr bizim məqsədlərimizin sözlərlə ifadəsidir. Məqsədlərimizin müxtəlifliyi və çoxluğu cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə fərqli növlərini yaratmışdır. Belə ki, məqsədimizdən asılı olaraq müxtəlif intonasiyanı seçirik. Buna görə də dilimizdəki cümlələr məqsəd və intonasiyasına görə təsnif oluna bilər:

1-Nəqli cümlələr: Nəqlətmə məqsədilə işlənən cümlələrdir-hər hansı hadisə, proses haqqında məlumat vermək üçün istifadə olunur. Nəqli cümlələrdə fikirlər təsdiq oluna bildiyi kimi, təkzib də edilə bilər. Bu cümlə tipi, demək olar ki, hamı tərəfindən qəbul olunur və daha çox intensivliyə malikdir.

2-Sual cümlələri: Adından da göründüyü kimi, bu cümlələr bilmədiyimiz, bizə məlum olmayan məlumatın soruşulması, yaxud informasiyanın dəqiqləşdirilməsi məqsədilə qurulan cümlələrdir. Sual cümlələri qurulması, işlənməsi baxımından digər cümlələrdən fərqləndiyi kimi, intonasiyasına görə də fərqlənir.

3-Nida cümlələri: Fikirdə yüksək hiss-həyəcanı, emosional münasibətləri ifadə etmək məqsədilə işlənən cümlələrdir.

Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin 4-cü növü və bu elmi məqalənin əsas tədqiqat obyekti olan əmr cümlələri isə ifadə etdiyi semantik məzmun çoxluğu və intonasiyasına görə digər cümlələrdən fərqlənir. Bu elmi məqalə əmr cümlələrinin araşdırılmasına, sadə, mürəkkəb cümlələrin və mətnlərin tərkibində işlənən əmr cümlələrinin vəzifə və funksiyalarının araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Əsas hissə: Tədqiqatçıların böyük bir qismi əmr cümlələrinə belə bir tərif verir: “Əmr, arzu, xahiş və s. bildirən cümlələrə əmr cümlələri deyilir [6, s. 93]. Əlavə etmək istəyirəm ki, əmr, arzu, xahiş, istək, məsləhət, nəsihət, təhrik və s. mənalı ifadə etməklə yanaşı, hər hansı proses haqqında bizə əlavə məlumat verməyən cümlələrə əmr cümlələri deyilir. Əmr cümlələrinin nəqli cümlələrdən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, bu cümlələr hər hansı hadisə, əhvalat haqqında yeni bir məlumat,

informasiya verə bilmir. Əmr cümlələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Əmr cümlələrində əmr müxtəlif şəxslərə ünvanlana bilər. Əmr cümlələrinin 1-ci şəxsə, yəni söyləyənin özünə əmr etməsi daha çox istək, bəzən isə məcburluq bildirir. 1-ci şəxsin təkinə ünvanlanmış əmr cümlələrində hər kəs hər hansı işin məcbur edilməsini bildirərkən, insanın qət etdiyi işi görməli olduğuna işarə edir. Əmr cümlələri 1-ci şəxsin təkinə aiddirsə, o zaman əmr cümlələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərində məhdudlaşma nəzərə çarpır. Çünki insan özünə əmr verə bilməz, özündən nəyisə xahiş edə bilməz və ya insan özü-özünə məsləhət verə bilməz. Bu məntiqi cəhətdən də doğru deyil.

*Gecələr yatıram bu fikirlə mən,
Səni düşünməyim, səni anmayım.*

(Bəxtiyar Vahabzadə "Unutmaq istəmə") [3, s. 171]

Bu nümunədə biz qəti əmr mənasını müşahidə etmirik, burada 1-ci şəxsin istəyi, daha çox "onu düşünməmək, anmamaq" üçün özünü məcbur etməsi aydın şəkildə nəzərə çarpır.

1-ci şəxsin cəmində isə əmr cümlələrində əmr, məsləhət, xahiş, rica və s. mənalara ola bilər. Çünki "biz" təkcə "mən" deyil. Yəni biz "sən, siz, onlar" deməkdir.

Dilimizdə ikinci şəxsə müraciət bildirən əmr cümlələri daha geniş yayılmışdır. Bu isə təsadüfi deyil. Çünki əmr verəndə biz bu əmri qarşımızdakı şəxsə-yəni dinləyəninə söyləyirik.

Ey insanlar, bir sözüm var, qoyun deyim,

*Sağlığında qiymət verin insanlara.
Yaxşılara sağlığında yaxşı deyin,
Sağlığında yaman deyin yamanlara.*

(Cabir Novruz "Sağlığında qiymət verin insanlara") [4, s. 51]

Bu misralarda əmr cümlələri 2-ci şəxsin cəminə ünvanlanıb. Biz həm də 2-ci şəxsin təkinə ünvanlanmış əmr cümlələrilə də tez-tez qarşılaşırıq:

Şair, heç aldanma dünya varına,

İnanma dünyanın etibarına. (Səməd Vurğun "Vaqif") [12, s. 11]

2. Əmr cümlələri yeni bir informasiya, məlumat vermək xüsusiyyətinə malik deyil. Burada biz birbaşa məlumat ötürüldüyünü görmürük, ancaq semantik mənanın alt qatında mənanın dərinliyini müşahidə edə bilərik. Bu zaman mümkünlük semantik mənası daha qabarıq özünü göstərir.

*Yağ, yağışım, yağ, sel ol, yağ,
Sırma-sırma, tel-tel ol, yağ.
Zümrümənlə şirin-şirin dillən, yağış,*

Küçələrdə uşaq kimi vellən, yağış. (M.Müşfiq "Yağış yağır...") [8, s. 171]

Bu şeirin hər misrasında əmr cümlələri işlənilib və bu cümlələrin heç biri yeni bir informasiya vermir, verə bilmir. Bir başqa yeni informasiya verilməsə də, keçmiş informasiyanın oyanması, təzələnməsi, şüurda canlanması diqqətdən yayınmır.

3. Əmr cümlələri lakonikdir, yəni qısalığa, yığcamlığa meyillidir. Hətta çox zaman nitqimizdə işlənən əmr cümlələri qısaldılaraq işlənir. Bu zaman xəbərin və xəbərin şəkilçi morfeminin ellipsisi özünü göstərə bilər. Nəslə yazılmış mətnlərdə "elliptik - əmr cümlələri"nin işləklik intensivliyi müşahidə olunur. Azərbaycan dilçiliyində əmr cümlələrində ellipsisləşmə məsələlərinə toxunulmuş, bunu qənaət prinsipi ilə əlaqələndirənlər də olmuşdur. Məsələn: Z.İ.Budaqova bədii ədəbiyyatda elliptik-əmr cümlələrdən bəhs edərək göstərir ki, "Müəyyən sözün buraxılması həmin cümlələrdəki fikrin yığcam şəkildə verilməsini şərtləndirir" [14, s. 281]. Ə.Abdullayev də bu tip cümlələrin yığcam və lakonik olması ilə bağlı fikirlərini söyləyərkən, şübhəsiz ki, onlardakı qənaət prinsipinə işarə etmişdir: "Əmrin əsas xüsusiyyəti onun qısa olması ilə bağlıdır. Ona görə də feili olmayan ayrı-ayrı sözlər, birləşmələr, hətta xəbəri olmayan azsözlü yarımçıq cümlələr, söz-cümlələr əmr cümləsi ola bilər" [6, s. 99]. Müşahidələrimiz göstərir ki, nəslə yazılmış mətnlərdə "Sakit!" şəklində işlənən cümlə qənaət prinsipinə uyğunlaşdırılmışdır və bu cümlədə qənaəti aradan qaldırısaq, belə alınar: Siz sakit olun! Deməli, qənaət prinsipi ilə verilmiş

əmr cümləsində eyni vaxtda həm mübtəda, həm də xəbər buraxılmışdır. Eyni fikri “*Farağat!* [farağat olun mənasında], *Azad!* [siz azad olun mənasında], “*İrəli!*” [siz irəli gedin mənasında], *Bu tərəfə gəlin!* əvəzinə *bu tərəfə!* deyilməsi buna misal ola bilər.

4. Daha çox xəbəri feilin əmr şəkli ilə ifadə olunur. Bu əmr cümlələrinin adı, lakin daha çox istifadə edilən formasıdır. Buna görə də feilin əmr şəklinin xüsusiyyətləri, məna cəhətləri əmr cümlələrində də təzahür edir. [6, s. 97] Bu cümlələrdə əmr formasının nəsihət çaları özünü nümayiş etdirir.

Qışı lənətləyib, yazı “gəl” demə,

Qışın dəhşətləri yaz içindədir.

...Kənardə axtarma, dost da, düşmən də,

Yaxşı da, yaman da öz içindədir. (B.Vahabzadə “İkinci səs”) [2, s. 138]

Bu şeirdə “gəl”, “demə”, “Kənardə axtarma” cümlələri əmr cümlələridir və əmr şəkli ilə ifadə olunmuşdur. Əmr məzmunu feilin əmr şəkli ilə ifadə olunması özünü aydın şəkildə göstərə bilir, ancaq digər feil şəkilləri də intonasiyadan asılı olaraq əmr məzmununu ifadə edə bilər.

Digər məzmunları ifadə edəndə, məsələn arzu mənasını bildirəndə həmin cümlədəki xəbərin ifadə vasitəsindəki feilin şəklini asanlıqla feilin əmr şəklinə dəyişmək olur.

Xahiş edirəm, bu gün iclasa gəlməyi yadınızdan çıxarmayasınız.

Bu nümunədəki *çıxarmayasınız* sözünü feilin əmr şəklində işlətsək, cümlənin məzmununa xələl gəlməz: *Xahiş edirəm, bu gün iclasa gəlməyi yadınızdan çıxarmayın.*

5. Əmr cümlələrinin tərkibində əmr ədatlarının işlənməsi bu cümlələrdəki əmr məzmununu daha da gücləndirir. Bu, ədatların mənaya təsir etmə, qüvvətləndirmə mənası ilə çox bağlıdır. Bu ədatları cümlədən çıxaranda ciddi məna dəyişikliyi yaranmasa da, cümlənin ifadə təsiri azalmış olur.

Qoy döysün yağış məni, boran məni, qar məni,

Həyatın boranları daim yaşadar məni.

(Bəxtiyar Vahabzadə “Yaşamaq istəyirəm”) [3, s. 11]

Qəzənfər Kazımovun ümumi fikri belədir ki, əmr cümlələrində bir növ xitabların iştirakını daha çox görmək olur. [7, s. 95] Dahi Azərbaycan şairi Nəsimi yaradıcılığından süzülüb gələn və geniş dairədə istifadə edilən aşağıdakı aforizmdə də biz bu faktı müşahidə edirik. *Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər eylə!* Xalq arasında “Dünya durulacaq yer deyil, köçüb getmək əfzəldir” şəklində yayılan və bu məzmunu yaxın hikmətli ifadəyə rast gəlinir.

Köməkçi nitq hissələrinin də inkişaf yoluna nəzər salsaq, onların bir qisminin tarixən dildə işlək olduğunu, zaman keçdikcə bəzilərinin arxaikləşdiyini və ya fonetik tərkibcə dəyişdiyini müşahidə edirik. Azərbaycan ədəbiyyatında bir sıra əsərlər vardır ki, biz o şeirlərdə əmr cümləsini bildirmək üçün **-qıl**, **-gil**, **-gilən**, **-ginən** şəkilçilərindən istifadə olduğunu müşahidə edirik [11, s. 12]. Hazırda da bu şəkilçilərdən bəzi şivələrdə, dialektlərdə qarşılaşıq. Əmr şəklinin **-gilən**, **-ginən** forması 17-18-ci əsrlərdə daha geniş istifadə olunub. Nümunələrə nəzər salaq: *Bəri gəl gil başım baxtı evim taxtı* – “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı

Dünyəvi iqbada birdir yar, dutman yar iki,

Yar isən ey gəmli könlüm, dutmagil zinhar iki. (Ş.İ.Xətayi)

6. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növlərindən biri kimi “Əmr cümlələri” adı altında təqdim etdiyimiz bu cümlələr, əslində yalnız əmr məzmunlu cümlələr deyil, həm də digər (arzu, istək, xahiş, rica, minnət, təkid, tələb, təhrik, məsləhət, nəsihət, öyüd, tövsiyə, çarəsizlik və s.) məzmunları da ifadə edir. Əmr cümlələri müxtəlif mənalarda işləyə bilər. Bu cümlə tiplərini biz sadə cümlə kimi qəbul etdiyimiz kimi onlara tabesiz, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində də rastlaşırıq. Əmr cümlələri hətta mətnin formalaşmasına da xidmət edə bilər. Əmr cümlələrinin ifadə etdiyi məzmunlara daxildir:

1-Qəti əmr- belə cümlələri əsl əmr cümlələri adlandırı bilərik. Çünki adından da göründüyü kimi bu cür əmr cümlələrinin məzmununda qətiyyətli şəkildə əmr məzmunu nəzərə çarpır. Nəyinsə icra olunması, yerinə yetirilməsi və s. əmr olunur. Və bu cümlələrdə əmrin yerinə yetirilib-yetirilməməsi mütləq xarakterə malikdir..

*Çıxart ürəyindəki kini, dedi-qodunu,
Böyük dirəklərə ver ürəyinin odunu.
Dərdini istəyini torpağa ver, daşa ver,
Qoşuna, sərkərdəyə, başçıya ver, başa ver.
(Zəlimxan Yaqub "Azərbaycan oxusun!") [13]*

2-Bəzi əmr cümlələri təhrik, təkid məzmunu ifadə edir. Bu cümlələrin subyekti təhrikdən şəxsdir. Əmrin ünvanlandığı şəxs isə təhrikolunan şəxsdir. Qəzənfər Kazımov "Müasir Azərbaycan dili-Morfologiya" kitabında feilin əmr şəklinin təhrik, təkid bildirdiyini qeyd etmişdir: "Əmr şəklində olan feillər danışanın iş, hal, hərəkətin icra edilməsi (və ya edilməməsi) haqqında təkid, tələb, məsləhət və çağırışını ifadə edir"[7, s. 95].

*Qaytar onun ömrünə neçə gecə, neçə gün.
Qaytar onun saçının qaralığını geri,
Qaytar o dilindəki şirin-şirin sözləri.*

Əli Kərimin "Qaytar ana borcunu" şeirindən götürdüyümüz bu nümunədə işlənmiş əmr cümlələrinin məzmununda təhrik, təkid aydın şəkildə nəzərə çarpır. Müəllif "oğulun ana borcunu geri qaytarmasını" qətiyyətlə tələb edir. Yəni bu şeirdə müəllif təhrik edən, oğul isə təhrik olunan şəxsdir.

3-Bəzi əmr cümlələrinin məzmununda arzu, istəklər öz əksini tapır. Bu cür əmr cümlələrinə bədii ədəbiyyatda tez-tez rast gəlirik. Belə əmr cümlələrinin işləndiyi nümunələrdən bəzilərini nəzərdən keçirək:

*Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava,
Dağılsın buludlar, açılsın hava.
Alınsın düşməndən intiqam, qisas,
Torpaq nəfəs alıb dincəlsin bir az.*

S.Rüstəmin "Gün o gün olsun ki..." şeirindən götürülmüş bu parçadakı bütün cümlələr istək, arzu bildirən əmr cümlələridir. Burada forma və məzmun fərqlidir: məzmun-istək, forma isə əmrdir. Ümumiyyətlə, həmin şeirin bütünlüklə belə cümlələr əsasında qurulmuşdur. Hərfi mənada götürdükdə bu cümlələrdə əmr mənası yoxdur, lakin buna baxmayaraq, onlar yenə də əmr cümlələri hesab olunur, çünki onların qrammatik formaları qəti əmr bildirən cümlələrdən heç bir cəhətinə görə fərqlənmir [6, s. 99].

4-Xahiş, rica, yalvarış mənalı əmr cümlələri- bu cümlələrdə subyekt hansısa hərəkətin icra olunmasını, hansısa prosesin reallaşmasını, gerçəkləşməsini xahiş edir. Belə əmr cümlələri çox zaman, 2-ci şəxsə ünvanlanır.

*Mənə yaşamağı öyrət, əzizim,
Öyrət çətinliyə sinə gərməyi.
Öyrət dar ayaqda əsməsin dizim,
Öyrət düz görməyi, düzü görməyi.*

Əliağa Kürçaylının yaradıcılığından götürdüyümüz bu nümunənin 4 misrasında da xahiş, rica məzmunlu əmr cümlələri işlənmişdir. Bəndin məzmununa diqqət yetirsək, görərik ki, bu misralarla müəllif "yaşamağı", "çətinliyə sinə gərməyi", "dar ayaqda ayağının əsməməsi", "düz görməyi və düzü görməyi" üçün ona hər şeyi öyrətməsini 2-ci şəxsdən xahiş edir. Yalvarış məzmunlu əmr cümlələrinin məzmununda isə nə qəti bir əmr, nə təkid, nə tələb öz əksini tapır. Biz bu cür əmr cümlələrində daha çox arzu və yalvarıb-yaxarmanın, çarəsizliyin qarışığını müşahidə edirik.

5-Məsləhət, nəsihət, öyüd mənalı əmr cümlələri- əmr cümlələrinin bu mənə növünə biz bədii ədəbiyyatda bir çox sənətkarların, şairlərin, yazıçıların əsərlərində, o cümlədən hikmətamiz məzmunlu atalar sözləri, məsəllərdə rast gəlirik. Əmr cümlələrinin bu növündə müəlliflərin tövsiyələri, faydalı nəsihətləri öz əksini tapır. Azərbaycan ədəbiyyatı nəsihət məzmunlu nümunələrlə zəngindir:

*Təsəvvürdə, təftişdə zənn etmə düz yoldasan,
Təkcə sən öz ağına arxalanma heç zaman.
(Abbasqulu ağa Bakıxanov "Firəng məclisi")*

6-Minnət, təəssüf mənasını ifadə edən əmr cümlələri- bu əmr cümlələrinin məzmununda müəyyən qədər kədər, heyifsilənmə öz ifadəsini tapır:

*Tərk et mənliyimi, ey ilham pərim,
Gəzmə şeir sənət gülzarında sən.
Boş yerə axmasın qoy alın tərim,
Başqa bir yol seçim bu dünyada mən.
(İslam Səfərli "Əgər ürəyinə arxalanmasa)*

Bu nümunənin məzmununa nəzər salsaq, görərik ki, müəllif "ilham pərisinə mənliyini tərk etməsini əmr edirsə də, həm də onun yoxluğuna təəssüflənir. Dili "tərk et!" desə də, qəlbi sanki onun qalmasını arzulayır.

Bəzən isə elə əmr cümlələrilə qarşılaşırıq ki, həmin cümlələrin hansı məzmunu ifadə etməsini müəyyənləşdirmək çətin olur. Məsələn aşağıdakı misralara nəzər salaq:

*Unutmaq istəyəm!..Özüm özümdən,
Bir daha ayrılıb haçalanmayım.
Gecələr yatıram bir fikirlə mən:
Səni düşünməyim,səni anmayım!..*

B.Vahabzadənin "Unutmaq istəyəm" şeirindən götürülmüş bu nümunədə sevən aşiqin daxili monoloqu ilə qarşılaşırıq, sanki aşiq öz istəyinə qarşı çıxır. Və bunun əmr mənası ilə ifadəsi maraqlıdır. Bu misralarda müəyyən qədər istək mənası nəzərə çarpır. Şeirin növbəti misralarında isə biz şairin çarəsizliyini görürük. Unutmağı arzulayan sənətkar unuda bilməməsindən yaranan çarəsizliyini belə ifadə edir:

*Səhər də,axşam da düşünürəm ki,
Gərək düşünməyim heç zaman səni.*

Bu cümlələri əmr cümlələrinin "çarəsizlik məzmununa" daxil etmək məqsəduyğundur. Bu nümunəyə çarə axtarmaq, daha doğrusu, ağılla ürəyin dialoqu kimi yanaşa bilərik. Həmin dialoq şairin, insanın psixoloji durumunun poetik sərgisidir.

7- Əmr cümlələri isə təkcə atalar sözləri, məsəllər və ya digər sadə cümlələrin tərkibində deyil, həm də mürəkkəb cümlələrin tərəflərində də işləyə bilər. Əmr cümlələrinin tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsində də işləndiyi məqamları nəzərdən keçirək:

*...İstəmirəm, həyatım sakitcə bir otaqda gəlib keçsin lal kimi,
İstəyirəm, vuruşam qayaların başında düşmənlə qartal kimi.*

B.Vahabzadənin "Yaşamaq istəyirəm" şeirindən götürülmüş bu misralardakı "həyatım sakitcə bir otaqda gəlib keçsin lal kimi", "vuruşam qayaların başında düşmənlə qartal kimi" cümlələri arzu, istək mənalı əmr cümlələridir. Bu nümunələrdə budaq cümlə baş cümləyə intonasiya vasitəsilə bağlanmışdır. İlk baxışda bu şeirin cümlələri sadə cümləyə bənzəyə bilər. Amma biz bu nümunələrdə "ki" bağlayıcısını əlavə etsək, onların, həqiqətən də, tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu görərik:

*İstəyirəm (ki), ən uca zirvələrə mən qonam
İstəmirəm (ki), həyatım sakitcə bir otaqda gəlib keçsin lal kimi və s.*

Bəzən isə buna ehtiyac qalmır. Çünki bu zaman tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri intonasiya ilə deyil, tabelilik bağlayıcıları ilə bağlanmış olur.

*Deyirəm ki, o boyu, buxunu qaytar geri!
Deyirəm ki, varını, yoxunu qaytar geri!*

Bu misralarda "boyunu, buxunu qaytar geri" , "varını, yoxunu qaytar geri" təkid, tələb bildirən əmr cümlələri mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi kimi işlənmişdir. Bu şeirdə etiraz məzmunu nəzərə çarpır.

Əsrlər ərzində sınaqdan keçirilmiş, müdrik ifadələrə atalar sözləri deyilir. Atalar sözlərinin bəziləri nəsihət, öyüd mənasını bildirən əmr cümlələrilə ifadə olunur. *Ağladan yanına get, güldürən yanına getmə; Sözü yerində söylə; Sözü ilə işin bir olsun; Ya bil, ya da biləndən soruş; Ya bir yol tap, ya bir yol aç, ya da yoldan çək; Adam odur, "Dur get"i "Buyur əyləş"dən tez başa düşsün;*

Malını yaxşı saxla, qonşunu oğru tutma; Özünü yorulmuş bilsən, yoldaşını ölmüş bil; Zaman sənə saz olmasa, sən zamana saz ol; Asılsan da, uca budaqdan asıl və s.

Nəticə və elmi yenilik. Bu elmi məqalədə əmr cümləsinin sadə, mürəkkəb cümlədəki, atalar sözlərindəki yeri, işlənməsi, komponent kimi həm sadə, həm də mürəkkəb cümlədəki modal münasibəti-imperativliyi araşdırmaya cəlb edilmişdir. Əmr cümlələrinin ifadə etdiyi əmr ,təkid, təhdid, rica,xahiş, yalvarış, buyruq, istək və sair münasibətlər izlənilmiş, seçilmiş nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Forma və məzmun arasındakı münasibətlər, uyğunluq, fərqlilik ilk dəfə bu məqalədə ardıcıl olaraq ələ alınmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Kitablara istinad:

1. Atalar sözü. Bakı, “Öndər” nəşriyyat , 2004, 264 səh.
2. Bəxtiyar Vahabzadə. Əsərləri. On iki cild. IX cild. (Mərsiyə-Rekviyem, hekayələr, pyeslər, tele-radio pyeslər)-Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2009. - 814 səh.
3. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild.(Şeirlər). Bakı, “Öndər” nəşriyyat, 2004, 328 səh.
4. Cabir Novruz. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyat” 2004, 288 səh.
5. Əli Kərim. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2004, 336 səh.
6. Ələvsət Abdullayev, Yusif Seyidov, Ağamalı Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 424 səh.
7. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, “Nurlan”, 2010, 400 s.
8. Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 352 səh.
9. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. İki cild. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 480 səh.
10. Rafiq Oday. Qərib ruhların nəğməsi (şeirlər). Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı-2016, 192 səh.
11. Rəhilə Hümətova. Ana dili – II. Dərs vəsaiti. Bakı, 2019. 340 səh.
12. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cild. IV cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh.
13. Zəlimxan Yaqub. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 288 səh.
14. Z.İ. Budaqova Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1963, 114 s.

İnternet resursları:

15. [http://www.anl.az/down/meqale/ulduz/2021/1/733223\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/ulduz/2021/1/733223(meqale).pdf)
16. <http://goyce.az/news.php?id=709>
17. <https://edebiyat-az.com/?p=28075>

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

NƏ ÜÇÜN KLASSİK ƏDƏBİYYATI ÖYRƏNMƏLİYİK?!

Mətanət Abdullayeva
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
 Bakı Dövlət Universiteti
 matanat.a@hotmail.com

Abstract

The article shows that thinkers who lived in different periods approached the relationship between man and the world from different levels and with different criteria, and prominent poets-philosophers of the East also took the problem seriously enough in their works, even looking into the depths that philosophers could not reach in solving this problem. The article presents, analyzes, and compares the ideas of philosophers of antiquity, ancient and medieval philosophers and thinkers on the problem with the ideas explaining the "path of enlightenment", which is the main line of Sufism as Islamic mysticism. Emphasizing that it is not easy to understand poetic examples reflecting the Sufi worldview based on deep parameters, the author says that the laws of life and existence placed in material forms – molds – show a person the direction and solution of true freedom and, therefore, happiness.

Keywords: *knowledge, freedom, divine power, happiness, philosophical-poetic image.*

Giriş. Bütün dövrlərdə söz, sənət adamları insan həyatını, dünyanı müxtəlif səviyyələrdə, müxtəlif baxış bucaqlarından təsvir ediblər, tərənnüm ediblər, yaxud tənqidi yanaşıblar. Bunlar şairlər, yazıçılar, filosoflar olub. Təsvirçilər şairlər idi, tənqidi yanaşanlar filosoflar. Bunları sintez edənlər – hər ikisini bir araya gətirənlər isə şair-filosoflar idi. Dünya ədəbiyyatı tarixində, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində belə şəxsiyyətlər – şair-filosoflar olub, biz onların yaradıcılığını klassik ədəbiyyata (poeziyaya) aid edirik. Belə ki, onların yaratdıqları əsərlər forma və janr baxımından ədəbi nümunələrə aiddir, mahiyyət etibarilə isə fəlsəfəyə. Belə əsərlər həyatın, varoluşun sirlərini daşıyır, insan fenomenini anlamağa, onun bu dünyaya gəlişinin səbəbini və məqsədini dərk etməyə istiqamətləndirir, bir sıra sirli görünən hadisələrə aydınlıq gətirir. Ona görə də qədim və orta əsrlər ədəbi nümunələri daha çox fəlsəfənin obyektidir. Çünki fəlsəfənin əsas sualı insan və dünya münasibətləridir, bu kontekstdən çıxış edərək yaranan fəlsəfi suallar (problemlər) – “insan kimdir, nə üçün yaşayır, xeyir nədir, azad insan kimdir, insanı nə xoşbəxt edə bilər” kimi suallar və onlara cavab filosofların təlimlərində müxtəlif baxış bucaqlarından və fərqli müstəvilərdə izah edilir, yaxud izah cəhdləri edilir, poetik nümunələrdə daha dərin səviyyələrdə əks olunur, daha dərin cavablar tapılır.

Əsas hissə. İnsanın azadlığı problemi düşünən insanları hər zaman cəlb edib. Bu problem, əslində, xoşbəxtlik anlayışı ilə paralel durur. Bu anlayışlara müxtəlif dövrlərdə yaşamış mütəfəkkirlər müxtəlif müstəvilərdən müxtəlif meyarlarla yanaşmışlar. Antik dövr filosofları deyirdilər ki, insanlar hər zaman əldə etdiklərindən daha artığını istəyir, arzulama prosesi heç zaman səngimir. Bütün icra olunan işlər, bütün hərəkətlər bir məqsədə yönəlir – xoşbəxtliyə çatmaq üçün. İnsan daxilən məmnun deyilsə, harada olmasından asılı olmayaraq, xoşbəxt ola bilmir, xoşbəxt deyilsə demək, azad deyil. Ona görə də yeganə həll yolu olaraq onların bir qismi qənaət ideyasını irəli sürürdülər. **Sokrat** (e.ə. 469-399) deyirdi ki, xoşbəxtliyin sirri hər şeyin daha çox olması axtarışında olmaq deyil, əzəmətli olmaq bacarığındadır. Təbii ki, burada nəfsin tərbiyəsi məsələsi qoyulur. Bütün dövrlərdə bu problem aktual olub və indi də aktualdır anlama bilənlər üçün. Sokratın tələbəsi **Platon** (e.ə. 428-348) problemin həllini uşaqların tərbiyəsi ilə əlaqələndirib

deyir ki, hələ uşaqlıqdan nəfs tərbiyə olunarsa, ruhu aşağıya – tamahkarlığa və digər həzzlərə yönəldən ağırlıqların qarşısı alınarsa, o zaman bütün bu keyfiyyətlərdən azad olan ruh həqiqətə yönəlir [10, s. 225]. Bu isə ən böyük səadətdir.

Əsası **Zenon** (e.ə. 334-262) tərəfindən qoyulmuş **stoisizm** fəlsəfi məktəbinin əsas tezişi “**xoşbəxtlik ruhun sakitliyidir**” – olmuşdur. Onların həyat fəlsəfəsi belə idi: xoşbəxtlik dünyanı idarə etmək deyil, özünə hakim olmaqdır. Sənin ətrafında dünya dağılırsa belə, bilməlisən ki, əsil güc zahiri aləmdə deyil, sənin içindədir. Emosiya küləkdir, sən isə qaya kimi möhkəm olmalısən. Duruş gətirmək, yaxud təslim olmaq qərarını verməkdə azadsan. Bunun üçün anın içində qalmaq bacarmaq lazımdır – keçmiş bitdi, gələcək isə hələ gəlməyib, indiki anda qalarsa insan, emosiya onu əsir edə bilməyəcək. İnsan dünyaya hakim deyil, ancaq özünə hakim olmağı bacarmalıdır. İnsanın sahib ola biləcəyi yeganə şey indiki anıdır. Stoiklərin məqsədi insanı mətanətli, xoşbəxt, fəzilətli və müdrik görmək idi. Bu ideyanı Şərq və Uzaq Şərq müdriklərinin fikirlərində də görürük. Stoiklərdən fərqli olaraq, onlar azad olmaq üçün insanın getməli olduğu yolun mahiyyətini, metodikasını daha dərin və aydın şəkildə təsvir edirlər.¹ Onlar belə yolun, bir növ, planını, mahiyyətini, yolun mərhələlərinin adlarını və təsvirlərini verir və mahiyyətini açırlar; yolun əsasında duran ideyanı və bu ideyanın şah damarını – ilahi məqsədi aşkar ifadə edirlər. Belə yol islam mistisimində mərifət yolu adlanır. İmam Şafi (767-820) belə deyir: Ələdin qəlbimə bir nur ki, mərifətdir adı,

Nə kükürd ilə yanar o, nə

külək ilə sönər. [4, s. 199]

Təsəvvüfün idrak nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən mərifət “insanın müəyyən mənəvi inkişafının, yəni fəvqəlaləmlə ünsiyyətinin, yaşadığı hal və məqamların nəticəsidir” [3, s. 22]. Mərifət (qərb terminologiyasında – qnosis) zaman fəvqündə yaşanan ruhsal təcrübədə əldə edilən vəhdət yaşantısıdır ki, bu da həqiqi azadlıq deməkdir. Azadlıq sufi dünyagörüşünün mahiyyətini, ana ideyasını təşkil edir. Onun hərəkətverici qüvvəsi isə eşqdır. Füzuli belə deyir:

Oyundur aləmin hər bir işi, yəqin etdim,

Bir eşqdır ki, onun mövcudluğunda mənə var.

Məhəbbət ilə yaşar mərifətli insanlar,

Könüldə hasil olar hüsni-eşqdən ənvar [5, s. 291].

Qərb aləmində problemə mahiyyət etibarilə oxşar, lakin müxtəlif idrak səviyyələrində yaşayanlar var. Alman filosofu Artur Şopenhauer (1788-1860) deyir ki, “normal”, orta səviyyəli insan xoşbəxtliyi özündən kənar aləmdə axtarır – əmlakında, rütbədə, arvadında və uşaqlarında, dostlarında, cəmiyyətdə və s. və i.ə.; buna görə də bu sadalananları itirəndə və ya aldadılındə, xoşbəxtlik də yox olur, bu səbəbdən onun arzuları və kaprizləri daim dəyişir. Daha sonra o yazır: “O, həzzi ətrafındakı hər bir şeydə axtarır, necə ki xəstənin həqiqi güc mənbəyi öz içində olduğu halda, sağalmaq ümidini isti şorbaya və dərmanlara bağlayır” [13, s. 59]. Şopenhauer – “insanın ağırlıq mərkəzi bütünlüklə özünün içindədir” deyimini xoşbəxtliyin düsturu olaraq verir. Şopenhauer üçün kütlədən uzaq durmaq, yəni təklik halı yaradıcılıq aktı üçün, mənəvi məmnunluq üçün vacib şərtir. “*İnsanın özündə olan şey onun sahib olduğu şeylərdən daha vacibdir*” [13, s. 47] – deyir Şopenhauer. İnsanın içində olan qiymətli şey, filosofun düşüncəsində, insanın iradəsidir. Şopenhauerin insanın içində gördüyü və qiymətli saydığı nəsnə sufi yaşamasında isə ilahi qüdrətdir. Alman filosofu istiqaməti düzgün götürür, o, insanın gücünə inanır, amma o dərinliyin həqiqi mənbəyini göstərə bilmir. Sufi mütəfəkkirləri isə o mənbəyi nəinki bilirdilər, həm də onu kəşf etməyn yolunu göstərir, keçirilə biləcək halları vəsf edirdilər. Bu səbəbdən daha dərin həqiqətlərə sahib olan sufilər azadlığı və onunla səbəb əlaqəsindən yaranan xoşbəxtliyi poetik-metaforik dillə təsvir və tərənnüm edirdilər.

¹ Zenon, deyilənlərə görə, 30-dan artıq fundamental əsər yazmışdır. Əsərlərin bir hissəsi yalnız yüksək idrak səviyyəli tələbələr üçün nəzərdə tutulurdu. Əsərlərin heç biri (bəzi fraqmentlər istisna olmaqla) dövrümüze gəlib çatmayıb.

Sufi poeziyasının işarə ilə bəyan edilməsini filosof-şairlər özləri vurğulayırlar. XII əsrin məşhur mütəfəkkir-şairi, filosof, ortaq sufi türk ədəbiyyatında ilk mütəfəkkirlərdən olan Əhməd Yəsəvi belə deyir:

İma*² eylədim, bilən olsa ibrət alsın,
Zahir elmindən yazıb söylədim, işarət qalsın,
İnci- gövher sözlərimi könlüə qoysun,
Haldan deyib aşıqlərə verdim men iştə.

Müdrək şair deyir ki, o, zahir elmindən yazaraq batini elmin – təsəvvüfün mənalərini (gövhərlərini) anladır, zahir elmi ağılla qavranılır, gizli mənalari isə ancaq könüllə başa düşmək olur, yəni yalnız aşıqlər bunlara sahib çıxı bilər. Belə dərin parametrlərə söykənmiş dünyagörüşünü özündə əks etdirən poetik nümunələrin anlaşılması heç də o qədər asan deyil. Maddi formalar içərisində – qəliblərdə yerləşdirilmiş yaşam, varoluş qanunları insana həqiqi azadlığın və deməli, xoşbəxtliyin istiqamətini, həll yolunu göstərir.

Təsəvvüfiün təməlinə duran azadlıq insanın özünü dərkilə bağlıdır. Özünü dərk yəni rəsonal yolla anlaşılması mümkün olmayan dəruni prosesdir. Onun öz metodikası, mərhələləri və dərəcələri var. Almaz daşının brilyanta çevrilməsi cilalanma yolu baş verir, insanın da kamilləşməsi üçün cilalanması – cəfalara uğraması gərəkdir. Belə yola qədəm qoyanın dərd-qəm yoldaşı olur. Füzuli belə deyir:

Ruhu təndə qoymadı dəhrin bu sonsuz qəmləri,
Qoymadı könlüm quşunda bir təhəmmül³ bu qəfəs.
Ey Füzuli, kəsmişəm zövqü səfadan meylimi,
Təkcə yarın vəslinə qəlbimdə qalmışdır həvəs [2, s. 132].

Aşıq eşq yolunu mərhələ-mərhələ adladığıca, mərifət yolunun sınaqlarından keçdikcə cilalanır, cilalandıqca yüksək hallar yaşayır, hər dəfə azadlıq hissini daha dərin dadır, daddıqca şadlanır, həzzə girir, daha cəsarətlə yoluna davam edir. Füzuli deyir:

Zayıl oldu lövhəsindən qəlbimin qəm izləri,
Yetdi şadlıq dəmləri, oldu qəmin halı fəna [5, s. 286].

Eşq yolunun təsvirini poetik-metaforik formada təqdim edən Nizami Gəncəvi şad olmağın fundamental səbəbini belə göstərir:

Şad olmaqçün qəlbini yalnız Allaha bağla,
Bu da bir ağalıqdır, yaxşı yadında saxla [7, s. 61].

Dünyəvi hisslərlə batini- ruhsal hisslərin böyük fərqi var – birincilər keçicidir. Dünya əksliklər məkanı olduğu üçün hər şeyin, o cümlədən, hissi yaşantıların əks qarşılığı mütləq vardır. Bu səbəbdən insanların dünyəvi işlərlə və hadisələrlə bağlı yaşantıları, keçirdiyi hissləri və emosiyaları sabit, dəyişilməz olaraq qalır. Maddi dünya əksliklərin mövcudluğu məkanındır, əksliklər olmasa, dünya da zühur etməzdi – qarşılığı olmayan görünə bilməz. Füzuli belə deyir:

Bəlasız heç kəsə xoşbəxtlik nəsib olmaz,
Səadət axtaran hər kəs bəlayə talib olar [5, s. 290].

Bu səbəbdən hər şey özünün əks qarşılığının olması şəraitində mövcudluğunu tapır. Bu barədə ilk məlumatı verən şəxs yaşam dövrü bizim eradan əvvəl, təxminən XV – XIII əsrlərə aid edilən Hermes Trismegistdir. Onun dünyanın mahiyyəti ilə bağlı söylədiyi yeddi prinsipdən biri ritm prinsipidir⁴ ki, bu prinsip həyatın ikili səciyyəsinə özündə ehtiva edir. Hermes Trismegistin adı

² İma – işarə ilə anlatma

³ Təhəmmül – qatlaşma, səbretmə, dözmə

⁴ Hermesin 7 fəlsəfi prinsipi:

1. Mentalizm prinsipi: Hər şey Düşüncədir; Kainat zehni bir görüntüdür.

2. Analogiya prinsipi: Hər şey yuxarıda olduğu kimi, aşağıda da var; aşağıda olduğu kimi, yuxarıda da.

3. Vibrasiya prinsipi: Heç nə sükunətdə deyil, hər şey hərəkət edir, hər şey titrəşimədir

4. Qütblənmə prinsipi: Hər şey ikilidir, hər şeyin öz əks qarşılığı var; ziddiyyətlər təbiətə eynidir, lakin dərəcə baxımından fərqlidir; onlar ifrat nöqtədə birləşir.

Misirdə Tot Atlant, Quranda İdris peyğəmbər (“*O, həqiqətən, büsbütün doğru danışan kimsə (siddiq) — bir peyğəmbər idi. Biz onu yüksək bir məqama qaldırdıq*”)(*Məryəm surəsi: 56,57*), Bibliyada Yenox (Nuh peyğəmbərin ulu babası) olaraq verilir. Qələmin, yazının kəşfi Hermes Trismegistə aid edilir. Onun insanlara ünvanlandığı hikmətli fikirləri həm Şərqin, həm Uzaq Şərqin, həm də Qərbin mistik-ruhani ənənələrinin əsasını təşkil edir. Məsələn:

~Duyğularının bütün xaosunu məhv et, o zaman həyatın harmoniyasını yaşayacaqsan.

~Səssizliyinlə çox danışmaq vərdisinə qalib gələcəksən.

~Nəzərini hər zaman işığa yönəlt.

~Yüksək aləmlərin açarı sənin içindədir.

~Öz içindəki qapıları aç, o zaman əsl həyatı yaşayacaqsan..

Şərqin mistik ənənələrini - sufi dünyagörüşünü daşıyan mürşidlər həyata etik və estetik baxışlarının əsasını təşkil edən belə ideyaları şagirdlərinə də təlqin edirdilər. Çünki bu deyimlərin hamısının əsasında fundamental həqiqət durur - həqiqi azadlıq. Nədir azadlıq?! Müxtəlif dövrlərdə yaşamış mütəfəkkirlər, filosoflar eyni ideyanı fərqli poetik-fəlsəfi obrazlarla ifadə etmişlər. Nizami Yaradana müraciət edərək belə deyir: “*İstəmə ki, olanda da, olmayanda da // Elə olam ki, Sən məndən razı qalasan.// ...Çırağıma öz feyzinlə nur ver, // Başımı öz astanandan uzaqlaşdırma. // Mənim sərxoş könümü ayılt, // Qəflət yuxusundan məni oyat.*” [8, s. 31]. Nizami poetik formada bu dünya yuxusundan ayılmağı – azad olmağı diləyir. Çünki “azadlıq hər şeydə ilahi qüdrəti görmək, xırdadan böyüyə qədər, mikrodan makroya qədər – hər şeydə Yaradanın iradəsini, vahid harmoniyanı duymaq və özünü harmoniyanın tərkibində görmək və sevməkdir” [1, s. 111]. Əsil azadlıq mücahidlik yolunu ləyaqət və cəsarətlə keçib kiçik “mən”in dərk etmə çərçivələrindən çıxaraq özünün ilahi təbiətini realizə etməkdir. Nizaminin bizə tövsiyəsi belə səslənir “*Könüldən, könül ağzı söz açə bilər yalnız; // Bu mərtəbəni heç vaxt tapa bilməz bir ağız*” [7, s. 129]; “*Ürəyin lüğəti ki, qəlbədir, könüldədir. // Onun tərcüməsi də ürəkdəki dildədir. // Əgər Nizami kimi səndə varsa şad könül, // Qənaət mülkü sənə əlindədir, sevin, gül,*” [7, s.130]. Bu deyimdə Sokratın qənaət haqqındakı düşüncələri bərq vurur (“Xoşbəxtliyin sirri hər şeyin daha çox olması axtarışında olmaq deyil, aza qane olmaq bacarığındadır”). Oxşar təcrübəni yaşayan insanlar eyni həqiqəti fərqli “qəliblərdə” insanlara çatdırırlar, onlar dərin ruhsal təcrübə keçərək azadlığın mahiyyətini özlərinəməxsus tərzdə ifadə edirlər. Görkəmli rus filosofu Nikolay Berdyayev (1874-1948) azadlığı belə tərif edir: “Azadlıq həyatdır, həyat isə özünün təcrübəsində dərk olunur. O, öz batini sirri ilə ağıl kateqoriyası üçün əlçatmazdır. Rəasionalist fəlsəfə azadlıq haqqında statik təlimə gəlib çıxır, ancaq azadlıq mahiyyəti etibarilə dinamikdir və dinamik üsulla da dərk oluna bilər” [11]. Dinamik üsul hər kəsin fərdi şəkildə keçdiyi mənəvi arınma təcrübəsidir – nəfsinin arınmasıdır. Böyük mütəfəkkir-şair Cübran Xəlil Cübran bu ideyanı formaca yığcam, məzmunca dərin aforizm şəklində belə səsləndirir: “Azad olmaq üçün qırıb atmaq istədikləriniz məgər sizin məniliyinizin parçaları deyilmi?”. Təbii ki, həqiqi azadlıq mənliyin parçaları qırılıb atıldıqca üzə çıxan ilahi nurun – canın parlamasıdır. Can insana verilmə iş əmanətdir. Quranda belə deyilir: “Biz əmanəti göylərə, yerə və dağlara təklif etdik. Onlar ona yüklənməkdən qorxub çəkildilər. Ona insan yükləndi. Həqiqətən, o çox zalım, çox cahildir” (*Əl-Əhzab: 72-ci ayə*). İnsanın zalımlığı özünün həqiqi mahiyyətindən xəbərsiz olmasıdır – biliksizliyi.

Bəşər tarixinin bütün dövrlərində insanların axtardığı ən böyük həqiqət məhz daxili azadlıq probleminin həlli yolu kimi özünüdərk olub. Hind əsilli yazıçı, filosof Ciddu Krişnamurti (1895-

5. Ritm prinsipi: Hər şey axır, hər şeyin öz axarı var; hər şey yüksəlir və enir; sərkəçin hərəkəti hər şeydə özünü göstərir. Sola yellənmənin ölçüsü sağa yellənmənin ölçüsüdür. Ritmlər kompensasiya olunur.

6. Səbəb və nəticə prinsipi: Hər prinsipin öz təsiri, hər təsirin öz səbəbi var. Hər şey qanunauyğun şəkildə baş verir. “Şans”, tanınmayan bir qanunun adından başqa bir şey deyil. Səbəb əlaqəsinin çoxlu müstəviləri var, lakin heç nə qanundan qaçıla bilmir.

7. Gender prinsipi: Cins hər şeydə var, hər şeyin öz kişi və qadın prinsipləri var. Cins bütün müstəvilərdə özünü göstərir.

1986) yazır: “Daimi sevinci tapmaq ehtimalı varmı? Var, lakin onu təcrübədən keçirmək üçün azadlıq olmalıdır. Azadlıq olmadan həqiqəti kəşf etmək mümkün deyil” [6, s. 220]. Hər bir insan azadlığı özünün düşüncəsinə uyğun şəkildə, ağılla analiz edir və qavrayır, ruhsal təcrübə keçirənlər isə bunu yaşayaraq da dərk edirlər. Belə yaşantı eşq adlanır sufi ədəbiyyatında. Füzuli belə deyir:

Sevginin həzzi böyükdür, qoymaq olmaz hədd ona,
Leyk ondan əl çəkər, kim əqli tutsa rahbər.
Eşqin həzzindən ağıl sahibləri məhrum ikən,
Hər kəsin başında sevda var, bu həzzi dərk edər.
Həq yaratdı bir-birindən əql ilə ruhu cida,
Eşqin ilə birləşib onlar, necə südlə şəkər [5, s. 323].

Özünün metafizik ölçülərindən xəbərsiz olan insan azadlığı sosial, siyasi və məişət çərçivəsində qavradığı üçün bu istiqamətdə natamamlığı üzündən həqiqi azadlıq düşüncəsindən uzaqdır. Bu səbəbdən də qorxu, əziyyət, məşəqqət çəkərək ömür sürür; gah sevinc içində yaşayıb özünü xoşbəxt hiss edir, gah da Hermes Trismegistin “ritm prinsipi”nə tuş gələrək əks hisslərin boyunduruğuna girir. İnsan özünün fiziki ilə ruhani aspektlərini ahəngdarlığa çatdırarsa, daha qiymətli və əbədi olanı tapa bilər. Belə tapıntı – azadlıqdır, belə tapıntı idrak yolunun yüksəlişi ilə, özünüdərkən ali səviyyəsilə əldə edilir. İdrakın genişlənməsi ilə mikrokosmosla makrokosmosun harmoniyasını, vəhdətini dərk etmənin dərinliyi ilə əldə edilir ki, bu zaman insan özünün həqiqi mahiyyətini ruhi dolğunluğu ilə qavrayır, daha doğrusu, həqiqi halını yaşayır. Nizami oxucusuna belə deyir: “*Özünü tanı ki, mənəlar yolu ilə // Özünü tanısan, Allahı da tanıyarsan // Sənin güzgün bu qədər yaxınlığında olduğu halda, // Uzaqda olan fələyin necəliyi haqqında düşünmə. // Sən o nursan ki, fələk sənin şamının təstidir, // İki aləmin görünüşü səndə toplanmışdır*” [8, s. 316].

Harmonik insan maddi ilə mənəvinə, ağıl ilə ruhunu uzlaşdırandır. “Azadlığı, bir növ, insanın ilahi keyfiyyətlərinin bərpası adlandırmaq olar” [3, s. 84]. Hər çür örtüklərdən azad olmaq, illüziyalardan azad olmaq insan şəxsiyyətinin dərinliklərinə nüfuz etməklə mümkündür. Buna *yuxudan ayılma* da deyirlər. Bu ifadənin metafizik mənasının anlaşılması azadlıq kontekstində əldə olunur. Nizaminin qnoseoloji görüşlərində **yuxu** metaforası ürəyin qəflətini, illüziyaların təsirində yaşama tərzini ifadə edir: “*O xoşbəxt adama ki, bəxt kömək edər, // (Yalnız) əməl vaxtı yetişənə qədər yata bilər. // Yaxşısı budur ki, yuxu ilə çarpışmasın, // Qoy yatsın, amma lazım olan vaxtda oyansın. // Mənim yuxum çox ağır yuxu olsa da, // Başım bəxtdən xali olmamışdır. // Oyaq bəxtim mənə yardım edib, // Məni ağır yuxudan oyatdı. // Bundan sonra yaxşılığa doğru üz tutacağam, // Ürəyimi hər qəflətdən boşaldacağam*” [9, s. 80]; “*Sən o adamların arasında yuxuda olan bir şəxssən, // Müqayisə yolu ilə diqqətlə bax. // Yaranmışda öz həddini və miqdarını bil*” [8, s. 337].

Nəticə. Müxtəlif dövrlərdə yaşayan müdriklər insanı içindəki xəzinəyə – ilahi biliklərinə görə yüksək qiymətləndirirdilər. Cəlaləddin Rumi deyir ki, insan böyük şeydir, onda bütün biliklər var; nəfsin qatları özündə olanları görməyə qoymur. “Azadlığın fəlsəfəsi” əsərində həqiqi azadlığı rəşadət, elmi biliklərlə anlamağın mümkün olmadığını vurğulayan N.Berdyayev yazır: “*İdrak varoluşun və həyatın rasionallaşdırılması deyil, onların daxilən nurlandırılmasıdır*” [12, s. 699].

Hər insan dünyanı özünün “mən” süzgəcindən keçirərək dərk edir. Dərk etmənin doğruluğu və ya doğruluqla yanlışlıq arasındakı kəsilməz əmsallar göstəricisi “süzgəcin” ölçülərindən asılıdır – insan “mən”i kiçik olduqca, dünyanın dünyanın əks olunmasının təhrifi böyüyür, insanın insanın özünə verdiyi qiymət şişir, “mən”in dar çərçivələri bir az da qalınlaşıb möhkəmlənir. Belə insan “mən”inin quluna çevrilir. Bir qayda olaraq buna “mənliyini qorumaq” deyirlər. Əslində isə bu, özünü dünyadan və onun ünsürlərindən daha əhəmiyyətli hesab edən təkəbbürlü “mən”liyin – eqonun, nəfsin iddialarıdır. İnsanın “mən” süzgəci özünün məhdudluğundan çıxıb çıxma yolları başqa mövzunun predmetidir) genişlənmə halda isə, əks proses başlanır; əvvəlcə “mən”in qalın çərçivəsi nazilir, sonra hissə-hissə qopur, hər qopmada genişlənmə baş verir. Qopma hər zaman itki hissi ilə və qəlb ağrıları ilə müşayiət olunur. Bu, ruhi prosesdir, ruhun azadlıq əldə etməsindən ibarət pilləli təkamülüdür. Belə proseslə insan zərrə-zərrə, damla-damla kiçik “mən”inin fiziki dünya çərçivəsindəki dərkini itirir, əvəzində əbədi olan ilahi “Mən”inin tapır.

Əslində, itən və tapılan ayrı-ayrı “mən”lər deyil, onların dərk formalarıdır. Bu, azadlıq əldəetmənin müdrikliyidir. Müdrikliyin mötəbər mənbəyi olan Quranda belə deyilir: “Şübhəsiz, hər çətinlikdən sonra bir yüngüllük gəlir!” (**Əl-İnşirah surəsi, 15**). İnsaniliyin son həddi ilahiliyin başlanğıcıdır. Aqillər deyiblər ki, müdriklik damla-damla gəlir, özü də ağırlı yollarla; əgər qəlbiniz ağrıyarsa, deməli, “mən”inizin növbəti qatı da qopur. Həqiqi Azadlıq “Mən”in əsil xassəsini – ilahiliyini kəşf etməkdir!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva M. Klassik poeziya: ezoterik xəzinə. Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 368 s.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: 20 cildə, VII c. Məhəmməd Füzuli. Bakı: Elm, 1986, 486 s.
3. Bünyadzadə K. Şərq və Qərb: ilahi vəhdətdən keçən özünüdərk. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
4. Cəmil, Altay. Ustad və ustadnamə. Bakı: Oskar, 2018, 200 s.
5. Füzuli. Əsərləri: 5 cildə, IV c. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 391 s.
6. Krişnamurti, Ciddu. Sən öz həyatınla nə edirsən. Bakı: Qanun, 2022, 240 s.
7. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Azərnəşr, 1953, 170 s.
8. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981, 360 s.
9. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1983, 292 s.
10. Platon. Dövlət. Bakı: Təbib, 1999, 399 s.
11. Бердяев Н. Философия свободного духа. [http: // www.vehi.net | berdyaev | fsduha | o.html](http://www.vehi.net/berdyaev/fsduha/o.html)
12. Бердяев Н. Философия свободы. Москва: 2007. 699 с.
13. Шопенгауэр, Артур. Афоризмы житейской мудрости. Москва: ДИЛ, 2011, 384 с.

ДИАЛОГ ЦИВИЛИЗАЦИЙ: ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ВОСТОКА И ЗАПАДА

Aytən Qəhraman

Filologiya elmləri doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

ayten.gahraman@gmail.com

Xülasə

Məqalə Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur ki, bu da qloballaşma və sivilizasiyalar arasında artan ziddiyyətlər fonunda aktual mövzudur. Mədəni qarşılıqlı əlaqə probleminə müxtəlif yanaşmalar, o cümlədən münəqişə və mədəni sintez ideyaları nəzərdən keçirilir. Xüsusi diqqət XVIII əsrdən bəri Qərb ədəbiyyatına Şərq fəlsəfəsi və mədəniyyətinin təsirinə yönəldilmişdir. Romantizm dövründə və sonrakı dövrlərdə mədəni kodların qarşılıqlı nüfuz nümunələri təhlil olunur.

Açar sözlər: Şərq, Qərb, mədəni qarşılıqlı əlaqə, fəlsəfə, ədəbiyyat, romantizm, qloballaşma, mədəni sintez.

Abstract

The article is devoted to the study of the interaction between Eastern and Western cultures, which is a relevant issue amid globalization and increasing contradictions between civilizations. Various approaches to the problem of cultural interaction are considered, including ideas of conflict and cultural synthesis. Special attention is paid to the influence of Eastern philosophy and culture on Western literature since the 18th century. Examples of cultural code interpenetration during the Romantic era and subsequent periods are analyzed.

Keywords: East, West, cultural interaction, philosophy, literature, Romanticism, globalization, cultural synthesis.

Взаимодействие культур Востока и Запада является одной из важнейших тем современной гуманитарной науки. На фоне глобализации и нарастающих противоречий между цивилизациями исследование способов достижения гармонии и взаимопонимания приобретает особое значение. Подходы к проблеме взаимодействия Востока и Запада в трудах различных мыслителей и литераторов существенно различаются: одни видят в этом конфликт и столкновение, другие – возможности культурного синтеза.

Цель данной статьи – проанализировать взаимовлияние восточных и западных культур в литературных произведениях британских авторов XVIII-XX веков и сравнить эти подходы с теорией профессора Аиды Имангулиевой, которая утверждала возможность культурного синтеза и единства в разнообразии.

С XVIII века в западной литературе постепенно усиливается влияние восточной культуры, философии и мотивов, что становится заметной тенденцией в творчестве многих европейских авторов. Это явление отражает не только рост интереса к экзотике и культурным традициям Востока, но и глубокое осмысление философских и духовных аспектов восточного мировоззрения. Взаимопроникновение культурных кодов становится характерной чертой литературы эпохи романтизма и последующих периодов.

Одним из первых заметных проявлений этого процесса было увлечение ориентализмом в эпоху классицизма и романтизма. Первыми шагами в направлении интеграции восточных мотивов стали переводы и адаптации арабских и персидских сказок, поэм и легенд, таких как знаменитая «Тысяча и одна ночь», которые вдохновили на создание приключенческих и романтических сюжетов. Эти тексты открывали перед читателями новый, удивительный мир, где фантазия и реальность переплетались в сложных узорах. Английские романтики не остались в стороне от этого увлечения. Представители «озерной школы» – Уильям Вордсворт, Сэмюэл Тейлор Кольридж, Питер Роджерс и Томас Кэмпбелл – черпали вдохновение из восточных источников, чтобы выразить свои философские и

поэтические идеи. Например, Кольридж в своей знаменитой поэме «Кубла Хан» создал яркий образ восточного правителя и его величественного дворца, соединяя фантазию с реальными восточными мотивами. Поэма написана в восторженном и мистическом тоне, отражая идею величия и могущества восточной культуры. Особое внимание Кольридж уделяет символике и аллегории, используя восточные образы для передачи идеи божественного вдохновения и творческого экстаза.

Другой представитель лейкистов Роберт Саутей также вдохновлялся восточными мотивами, создавая эпические поэмы, такие как Талаба Разрушитель. В этом произведении изображены трагические судьбы восточных героев, стремящихся к свободе и справедливости. Особенно значимо звучит идея объединения культур в творчестве поэтов эпохи позднего романтизма, таких как Перси Биши Шелли, Джордж Гордон Байрон и Томас Мур. Эти поэты видели в Востоке не только источник вдохновения, но и философскую альтернативу рационализму Запада. Так, Байрон в своих восточных поэмах («Гяур», «Абидосская невеста») воспевал сильные чувства и страсти, Байрон использует Восток как поэтический миф – это мир чувственного переживания, нечто возвышенное и трагическое. «Земля, где ночь – прекрасней дня, Где таинств больше, чем в молитве...» (“Know ye the land where the cypress and myrtle, Are emblems of deeds that are done in their clime – Where the rage of the vulture – the love of the turtle – Now melt into sorrow – now madden to crime?”)(1)

«Лалла Рук» (1817) Томаса Мура стала еще одним значительным вкладом в романтическую литературу. Это роман в стихах, насыщенный восточными мотивами и экзотическими картинками. История персидской принцессы Лаллы Рук, путешествующей в сопровождении поэта к своему жениху, раскрывает мечтательные и мистические образы Востока. Мур искусно сочетает восточные сказания с романтической меланхолией и утонченностью. Пышные описания дворцов, величественных садов и богатых одежд создают яркий колорит, превращая произведение в гимн восточной роскоши и утонченности.

Как видим, в начале XIX века представители Озерной школы (Уильям Вордсворт, Сэмюэл Тейлор Кольридж, Роберт Саути) и другие романтики, такие как Байрон или Шелли, воспринимали Восток как экзотическое, таинственное и духовное пространство, альтернативу рационализму и индустриализму Запада. Романтическая эстетика стремилась к возвышенному, мистическому, неведомому и Восток (в широком смысле – от Индии до арабских стран) идеально подходил для такого воображаемого пространства.

Английские писатели, обращаясь к восточным темам, стремились не только к эстетическому разнообразию, но и к поиску духовного равновесия, синтеза мудрости и красоты двух великих культур. Восточные мотивы стали неотъемлемой частью английской романтической поэзии, подчеркивая её богатство и многогранность.

Мы разберем как произошла трансформация мысли в английской литературе от воспевания и восхищения Востоком до его непринятия. Надо отметить, что это очень интересный и сложный вопрос, затрагивающий не только литературные вкусы, но и более широкие культурные, политические и исторические изменения, происходившие в Британской империи. Попробуем проследить, почему образ Востока в английской литературе трансформировался от романтического восхищения к тревоге, страху и даже неприязни.

К середине XIX века, с ростом Британской империи, образ Востока стал меняться: имперская экспансия привела к более прямому, практическому и зачастую конфликтному взаимодействию с Востоком – Индией, Китаем, Ближним Востоком. Вместо абстрактного восхищения пришёл интерес к управлению, колониальной политике, экономическим интересам и миссионерству. Это разрушило романтический миф. Восток больше не казался «волшебным» – он стал проблемным, опасным, требующим "цивилизаторской миссии". Приходит время постромантического сознания и реализму, в котором литература также однозначно сместилась к реализму и имперскому дискурсу. На первый план вышли не чувства, а опыт, практика, политика.

Выдающийся английский писатель Редьярд Киплинг (1865-1936), видел себя голосом Империи. Его Восток – это место долга, опасности, иерархии, где англичанин должен поддерживать порядок. В своём творчестве он отражал типичное колониальное мировоззрение, разделяя Восток и Запад как два противоположных и неизменных мира. Его поэма "Баллада о Востоке и Западе" символизирует идею непримиримости этих цивилизаций: "Запад есть Запад, Восток есть Восток, и вместе им не сойтись" ("Oh, East is East, and West is West, and never the twain shall meet, Till Earth and Sky stand presently at God's great Judgment Seat; But there is neither East nor West, Border, nor Breed, nor Birth, When two strong men stand face to face, though they come from the ends of the earth!")(2)

Редьярд Киплинг в своих произведениях, таких как поэма «Бремя белого человека», прямо утверждает моральную обязанность англичан управлять «менее развитыми» народами, акцентирует внимание на миссии Запада как цивилизатора диких восточных народов. В своей поэме «Бремя белого человека» Киплинг утверждал: «Неси ты бремя белого: Сыны твои – в изгнании, Служи тем, кем правишь, Дикарям – новоявленным.» ("Take up the White Man's burden – Send forth the best ye breed – Go bind your sons to exile To serve your captives' need; To wait in heavy harness, On fluttered folk and wild – Your new-caught, sullen peoples, Half-devil and half-child.")(3). Восток у Киплинга это не поэтический миф, а объект колониальной миссии, «недозревшая» цивилизация. Он представляет Восток здесь предстаёт как хаотичное и варварское пространство, нуждающееся в наставничестве и контроле. Это было типично колониальное представление о Востоке. Оно было не единичным. Концептуальное противопоставление Востока и Запада, представленное в произведениях Редьярда Киплинга, оказало значительное влияние на английскую литературу и продолжает оставаться предметом размышлений и интерпретаций от викторианской эпохи до наших дней.

Взгляды Джозефа Конрада (1857–1924), который также разделял идеи колониального превосходства и исследовал тему встречи Запада с «экзотическим» Востоком, хотя его позиция не была столь однозначной, Конрад часто изображал Запад как носителя прогресса на фоне хаотичного Востока или Африки. Будучи автором романов: «Сердце тьмы» (1899), «Лорд Джим» (1900) и «Ностромо» (1904) Конрад посредством своего главного героя Чарльза Марлоу из романа "Сердце тьмы" – одно из самых известных произведений Конрада – описывал его путешествие по реке Конго. Роман не напрямую касается Востока, но иллюстрирует идею превосходства Запада над «тёмными», «дикими» территориями. Марлоу выступает как носитель цивилизации, а туземцы показаны как «варвары», не способные к культурному развитию. В романе автор пишет: «Сердце тьмы»: «Мы живём, как во сне. Сердце тьмы – не в джунглях. Оно – внутри нас.» ("We live, as we dream – alone...")(2)

Джозеф Конрад в романе «Сердце тьмы» показывает Восток как пространство, где разрушаются моральные устои Запада, изображает его как экзистенциальный вызов, а не объект романтики и не «бремя», а катализатор кризиса европейской идентичности. Однако в отличие от Киплинга, Конрад показывает лицемерие колониализма: как символ морального краха западной цивилизации на чужой земле. Его другой, не менее известный роман "Лорд Джим" представляет собой роман о моральном падении и искуплении молодого моряка Джима, который бежал с тонущего корабля. Восток же здесь представлен через экзотическую атмосферу Патусана – колониального городка, где Джим пытается найти спасение. Здесь мы прослеживаем ещё одну черту автора, отличающая его от Р. Киплинга, Конрад показывает зыбкость морали и размывание границ между цивилизацией и варварством.

В данном контексте не могу не отметить творчество Генри Райдер Хаггарда (1856-1925), которого прославили приключенческие романы «Копи царя Соломона» (1885), «Она» (1887) и «Аллан Квотермейн» (1887). Через свое творчество он явно ридерживался идей превосходства европейской цивилизации и изображал Восток как загадочное и опасное

пространство в унисон с Кипплингом, который считал британское правление на Востоке частью цивилизаторской миссии.

Знаковый роман Хаггарда "Копи царя Соломона" – один из первых приключенческих романов с «восточной» тематикой. Африка изображена как загадочная, опасная и враждебная территория. Прославляя колонизаторскую политику, главный герой, Аллан Квотермейн, воплощает идеал британского колонизатора, покоряющего дикие земли. Восточные и африканские персонажи представлены либо как примитивные дикари, либо как благородные, но наивные союзники. Генри Райдер Хаггард в этом романе изображает Восток как экзотическую и мистическую территорию, полную опасностей и сокровищ. Здесь культурное превосходство Запада вновь доминирует над таинственным Востоком.

Его другой роман "Она" – история о загадочной королеве Айше, которая правит изолированным племенем в Африке еще одно подтверждение сказанного. Восток предстает как древняя и мистическая сила, неподвластная логике Запада. Айша символизирует женственность и опасность Востока, что перекликается с идеей таинственного, но разрушительного Востока у Кипплинга.

Следующий представитель английской литературы Джон Бьюкен (1875-1940), также как и ранее приведенные в примеры английские писатели, отражал идеи о столкновении Западной цивилизации с восточными угрозами. В своих романах «Тридцать девять ступеней» (1915) и «Зелёная мантия» (1916) он открыто представлял Восток как источник хаоса и угрозы стабильности. Роман "Тридцать девять ступеней" – шпионский триллер с политическим подтекстом. Восток здесь опосредованно проявляется через образы шпионов и террористов, угрожающих стабильности Запада. Бьюкен транслирует мысль, что хаос и коварство Востока могут нарушить европейскую безопасность. В своем следующем романе "Зелёная мантия" он пишет о секретных операциях в Турции. Турция как часть Востока показана загадочной и угрожающей, а западные герои – носителями порядка и цивилизации. Впечатление от Востока усиливается через экзотику, опасность и мистику. Джон Бьюкен создает образы Востока как пространства для испытания мужества и доблести. Его произведения пропитаны колониальной романтикой, в которой герои Запада преодолевают сложности диких земель.

Написанные позже Лоуренсом Джорджем Дарреллом (1912-1990) роман «Александрийский квартет» (1957-1960) в виде тетралогия: «Жюстин», «Болван», «Маунтолив», «Клеа» не разделяют идей колониализма, он не был прямым сторонником колониализма, его «Александрийский квартет» демонстрирует восточный мир как загадочный и экзотический фон для европейских персонажей.

Даррелл изображает Александрию как перекрёсток культур, где Восток и Запад переплетаются. Хотя атмосфера тетралогии далека от колониализма, сам образ Востока остаётся загадочным и непостижимым. Джеральд Даррелл в своих очерках показывает Восток как источник вдохновения и духовного роста. Его описания природы и культуры Востока отличаются уважением и восхищением перед самобытностью и гармонией. Даррелл передаёт ощущение таинственности и экзотики Востока, что напоминает мотивы Кипплинга, но с меньшим акцентом на превосходство Запада.

Хотя многие английские писатели конца XIX – начала XX века разделяли идеи Кипплинга о противопоставлении Востока и Запада, их произведения отражали разнообразие взглядов на эту тему. Если у Кипплинга Восток – это неизменная сила, находящаяся в вечном противоречии с Западом, то у Конрада это территория моральной гибели, у Хаггарда – мистическая опасность, у Бьюкена – политическая угроза, а у Даррелла – синтез культур.

Идея неизбежного столкновения цивилизаций и экзотизации Востока была характерна для английской литературы конца XIX – начала XX века. Кипплинг олицетворял идеологию «бремени белого человека» – убеждение, что Запад обязан просвещать и управлять «отсталыми» народами. Это отражалось не только в литературе, но и в политике того времени.

Говоря о разных взглядах и подходах английских писателей по отношению к Востоку мы можем выдвинуть несколько основных факторов: первый из которых исторический контекст и колониальная идеология. Именно во времена Британской империи (XIX – начало XX века) взгляды на Восток были тесно связаны с колониальной политикой. Английские писатели, такие как Киплинг, Хаггард и Конрад, отражали взгляды британского общества, которое видело в Востоке угрозу цивилизации и необходимость «цивилизаторской миссии». Эти авторы изображали Восток как хаотичное и варварское пространство, требующее контроля и наставничества со стороны Запада. Это отношение имеет место и по сей день, так как именно эти взгляды были положены в основу книги Э. Саида «Ориентализм», оно также находит отражение в работе американского социолога и политолога, автор концепции этнокультурного разделения цивилизаций «Столкновение цивилизаций» Самюэля Хантингтона.

Немаловажное значение в данном контексте играет и личное восприятие и культурные контакты английских писателей с Востоком. Те писатели, которые сами путешествовали и знакомились с восточной культурой (например, младший брат писателя Лоуренса Даррелла, Джеральд Даррелл . о котором мы писали выше), часто изображали Восток с восхищением и уважением. Джеральд Малкольм Даррелл родился в городе Джамшедпур, в Британской Индии. Даррелл не был вовлечен в колониальные проекты, его интерес был природоведческим и этнографическим, что позволило воспринимать Восток как гармоничное пространство. Писатель-романтик и натуралист Джеральд Даррелл стремились показать естественную красоту и духовное богатство восточной культуры, он критически воспринимали колониализм и стремились показать богатство и уникальность восточной культуры.

Свою специфическую роль в отношении английских писателей к Востоку сыграли литературные традиции и жанровая специфика. Например, писатели приключенческой литературы, как Генри Хаггард, стремились создать образы загадочного и опасного Востока, чтобы усилить драматизм и придать произведениям дух экзотики. И наконец, важную роль в отношении к Востоку, ее культуре, традициям и духовному богатству играет и по сей день идеологическая позиция самого автора. Некоторые авторы сознательно противопоставляли Восток и Запад, чтобы оправдать колониальную экспансию.

Эдвард Саид в своей фундаментальной работе «Ориентализм» (1978) предлагает постколониальную критику традиционного западного взгляда на Восток. Он утверждает, что образ Востока формировался в западной культуре как инструмент идеологического господства, направленный на легитимацию колониальной экспансии. Согласно Саиду, ориентализм – это не нейтральное описание других культур, а дискурсивная конструкция, представляющая Восток как статичный, иррациональный и экзотический, в противоположность активному, рациональному и прогрессивному Западу. В противоположность постколониальной критике, Сэмюэл Хантингтон в книге «Столкновение цивилизаций и передел мирового порядка» (1996) предлагает цивилизационный подход к анализу глобальных конфликтов. Он утверждает, что в XXI веке основными источниками напряженности и конфликтов станут не идеологические или экономические противоречия, а культурные и религиозные различия между крупными цивилизационными блоками. В частности, Хантингтон рассматривает исламскую цивилизацию как потенциальную угрозу Западу, полагая, что конфликт между ними в определенной степени неизбежен из-за фундаментальных различий в базовых ценностях.

Вопрос взаимодействия Востока и Запада на протяжении веков оставался одной из центральных тем мировой литературы. Западные писатели, стремясь постичь тайны Востока, создавали множество произведений, отражающих противоречивые чувства восхищения и страха, уважения и доминирования. Одновременно с этим восточные мыслители пытались преодолеть стереотипы и создать образы гармоничного культурного синтеза.

Одной из ярких фигур в этом процессе является ученый с мировым именем, выдающийся востоковед и литературовед профессор Аида Имангулиева, которая противостоит идеям культурного конфликта и колониального доминирования. В своих работах она утверждает, что Восток и Запад могут взаимодействовать гармонично, создавая единое культурное пространство.

В своих многочисленных научных трудах: 3 монографиях «Михаил Нуайме и «Союз ручек», «Джубран Халил Джубран», «Корифеи новой арабской литературы», и более 70 научных статей красной линией представлен синтез западной и восточной культуры. Аида ханум ведет серьезные научные рассуждения о влиянии арабо-мусульманской цивилизации на западную цивилизацию посредством андалусской литературы, которая, несомненно, представляет собой одну из замечательных страниц в истории средневековой арабской культуры. Имангулиева утверждает, что великие арабские мыслители стремились к культурному синтезу и созданию моста между Востоком и Западом. Она интерпретирует их творчество как пример успешного взаимодействия культур.

Ученый дает серьезную научную оценку в рассуждениях об отношениях Востока и Запада, их взаимной интеграции: «Запад и Восток могут обогатить друг друга при условии равноправных взаимоотношений и взаимного уважения, где литература является посредником в межкультурном диалоге, истинной движущей силой духовности, проводником сложных философских идей посредством доступного языка широкому кругу читателей. Произведения арабских эмигрантов на английском языке познакомили западного читателя с арабским Востоком. Это было важно для развития культурных связей между Западом и Востоком. Имена ар-Рихани, Дж.Х.Джубана и М.Нуайми были одинаково популярны как в Америке, так и на арабском Востоке».

Влияние восточной культуры на английскую литературу выходит за рамки простой экзотики. Оно отражает более глубокий процесс культурного обмена и синтеза идей. Восточные мотивы не только привнесли новые образы и сюжеты, но и повлияли на философские и эстетические взгляды поэтов того времени.

А.Имангулиева проливает свет на труд арабского мыслителя Амина ар-Рихани. В своей книге ар-Рихани «My East and West» формулирует идею культурного синтеза следующим образом: «Прекрасные культуры Востока и Запада должны встретиться и объединиться. Мыслители Востока и Запада – родственники, поэты – сыновья двух братьев, глашатаи мира и добра, новаторы, чьи идеи проложили широкую дорогу между народами, и они будут вечно живущими проводниками и защитниками этих идей» (6).

Это утверждение подчеркивает неразрывность культурных традиций двух миров, которые, несмотря на кажущуюся противоположность, дополняют друг друга и обогащают мировую литературу и философию.

Научное наследие Аиды Имангулиевой актуально и по сей день. Опередив время на десятилетия, Аида ханум показала, что сотрудничество между Востоком и Западом на основе общечеловеческих ценностей практически осуществимо. При этом литература является одной из составляющих этого сложного межкультурного процесса, способствующего формированию мультикультурной среды. Имангулиева раскрывает идею культурного синтеза, основанного на взаимоуважении и творческом сотрудничестве. Её подход коренным образом отличается от колониального взгляда британских авторов, утверждающих непримиримость культурных различий. Если литераторы, политологи ориентированы на концепцию конфликта и противопоставления цивилизаций, то А. Имангулиева утверждает возможность гармоничного сосуществования и культурного обмена, её учение становится альтернативой конфликтной парадигме, предлагая принципиально иной взгляд на взаимодействие Востока и Запада. В своих трудах она подчеркивает возможность культурного синтеза и гармонии. Её исследования что Восток и Запад не противоречат друг другу, а дополняют и обогащают, она видит в разнообразии источников культурного обогащения и диалога. Особенно сегодня, в условиях глобализации идеи Имангулиевой о

синтезе культур становятся особенно актуальными. Сохранение культурной идентичности при активном взаимодействии между цивилизациями требует переосмысления традиционных подходов и отказа от конфронтационных концепций. Британские писатели XIX-XX веков, изображая Восток как чуждый и таинственный мир, способствовали формированию стереотипов и негативных образов. Аида Имангулиева, напротив, акцентировала внимание на объединяющем потенциале культур. Она стоит в оппозиции колониальным взглядам, демонстрируя, что синтез культур возможен и необходим. Таким образом, произведения британских авторов XIX-XX веков и труды Аиды Имангулиевой отражают два противоположных взгляда на взаимодействие Востока и Запада где британские писатели акцентируют конфликт и различие, тогда как Имангулиева утверждает возможность культурного диалога и единства. Её учения предлагают альтернативу колониальному дискурсу и подчеркивают важность культурного синтеза в современном мире. Восток и Запад, являясь разными по происхождению и духовным основам, в конечном итоге сливаются в единое культурное пространство, где их различия становятся источником вдохновения и мудрости.

Проведенный анализ показал, что идеи Аиды Имангулиевой предоставляют альтернативу конфликтным теориям Востока и Запада. В отличие от Саида и Хантингтона, утверждающих неизбежность противостояния, Имангулиева видит потенциал для гармоничного сосуществования культур. Её учения могут стать основой для формирования новой парадигмы культурного взаимодействия в условиях глобализации.

Литература

1. Byron, Lord. "The Giaour: A Fragment of a Turkish Tale." London: Thomas Davison, 1813.
2. Kipling, Rudyard. Collected Poems. Penguin Classics, 1999.
3. Conrad, Joseph. Heart of Darkness. Norton Critical Edition, ed. Robert Kimbrough, W.W.Norton, 2005.
4. Имангулиева, А. Н. Джубран Халиль Джубран. – Баку: Элм, 1975. – 204 с. (На русском языке. Издание Академии наук Азербайджанской ССР.)
5. Имангулиева, А. Н. Михаил Нуайме и литературное движение «Ан-Нахда». – Баку: Элм, 1977. – 220 с.
6. Имангулиева А.Н. Амин ар-Рихани и литература арабского Ренессанса. Баку: Элм, 1991, 256 с.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка / пер. с англ. А. Г. Ковалев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003.
8. Саид, Э. Ориентализм / пер. с англ. В. И. Ионов. – М.: Классика XXI, 2006.

FƏDAİNİN “BƏXTİYARNAMƏ” POEMASINDA QADIN OBRAZLARI

Məhərrəm Vəliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

maharramvaliyev@bsu.edu.az

Abstract

Women's images in Fadai's poem "Bahtiyarname"

Fadai, one of the outstanding representatives of classical Azerbaijani literature, has a rich and diverse creative work. Along with his lyric poems, he is the author of the poem "Bahtiyarname", which has a special place in our native literature and reflects the history, culture, and socio-political life of our people. The poem "Bahtiyarname", which has its own place in the evolution of our epic poetry, is a valuable monument of art due to its idea-content and artistic merits. The work contains a world of numerous images. Among these images of various nature, female images are especially distinguished. The article analyzes the image of Guljamal, who plays an important role in the development of the main plot of the work, as well as the image of Ruzibaht's daughter in "Dadbin's adventure". The individual character and characteristics of each of these images are explained, and their importance in the artistic text and in the formation of moral values is emphasized.

Keywords: *epic poem, image, character, woman, spiritual world, culmination.*

Giriş. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Fədai Təbrizidir. O, zəngin və rəngarəng yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızın inkişafında xidməti olan şəxsiyyətlərdəndir. Onun lirik şeirləri, həmçinin "Bəxtiyarname" poeması bu baxımdan səciyyəvidir. Ədibin bədii irsi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, şairin yaradıcılığı müxtəlif rəqəslərdən təhlil olunmuşdur. Bu mənada, Fədainin bədii irsinin öyrənilməsində xidmətləri olan alimlər barəsində məqalələrimizin birində yığcam bəhs etmişik [8]. Görkəmli alim H.Arashlı ilk dəfə poemanın 1558-ci ildə yazıldığını [1, s. 51], E.Əhmədov da əsərin şairin yaradıcılığının "müdrəkləşmə dövrü"nə təsadüf etdiyini bildirmişdir [4, s. 75].

Biz bu yazımızda ədibin "Bəxtiyarname" poemasında olan qadın obrazlarından ikisi barəsində – Gülcəmal və Ruzibəxtin qızı haqqında düşüncələrimizi təqdim edəcəyik. Əsərin əsas ideya-məzmunu ilə yanaşı, poemada lirik qəhrəmanın dilindən on nağıl verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hekayələrin hər birinin ayrıca süjet xətti, kompozisiyası vardır. Bu baxımdan, poemanın əsas hissəsində, eləcə də nağıllarda çoxlu sayda obrazlar mövcuddur. Didaktik-tərbiyyəvi mövzuda qələmə alınan poema, "Sindibadnamə"yə, eləcə də "Min bir gecə" nağıllarına əsaslanır. Qeyd edək ki, tədqiqatçılar əsərin təhlili zamanı daha çox poemanın ideya-məzmun məziyyətlərinə diqqət yetirmişlər. Bədii mətnə mövcud olan obrazlar aləmi, xüsusilə qadın surətləri ətraflı təhlil edilməmişdir. Tədqiqlərdə əsərdəki obrazlardan bir neçəsi araşdırılsa da, surətlərin çoxluğu, onların müxtəlif fərdi keyfiyyətlərə sahibliyi, təbii ki, çətinlik yaratmışdır. Bu mənada, qadın obrazları da bu qəbildən olan surətlərdəndir. Görkəmli alim A.Rüstəmovanın qadın obrazlarının müxtəlifliyi haqqındakı fikir və mülahizələri dediklərimizi bir daha sübut edir. O, haqlı olaraq yazırdı: "Bəxtiyarname"də neçə-neçə ağıllı, həssas qadın surətləri təsvir edilmişdir. Xacə Həsənin qadını illər uzununu sədaqətlə ərinin yolunu gözləyən vəfalı rəfiqə, mehriban anadır. Sabirin qadını ərinin xoşbəxt günlərinin də, acı güzəranının da ayrılmaz dostudur. Beşinci hekayədəki vəzir qızı sanki gözəllik, ismət və kamal vəhdətidir. Lakin əsərdə müsbət qadın surətləri ilə yanaşı, bu və ya digər məqsəd üçün əllərindən xəta çıxan qadınlar da yox deyildir [2, s. 522].

Əsas hissə. Poemanın əsas hissəsinin süjet xəttində olan surətlərdən biri kimi diqqəti cəlb edən qadın obrazı Gülcəmaldır. Fədai poemanın əvvəlində vəzirin dili ilə onun barəsində məlumat verir, bu obraz haqqında söhbət açır. Hökmdar Azadbəxtin vəziri Gülcəmalın sərkərnin qızı olduğunu bildirməklə bərabər, onun zahiri gözəlliyi barəsində ətraflı bilgi verir. Vəzir ata-qız

arasında olan münasibətin möhkəmliyindən bəhs edir. Müəllif vəzirin dili ilə bu obrazın mükəmməl bədii təsvirinə başlayır:

O qız ki, hər baxışda can alarmış,

Gözəllər hüsnünə heyran qalarmış [5, s. 9].

Zahirən füsunkar olan Gülcəmal kaman qaşlara, səmavi gözlərə, sünbül saçə, sərv boya, lələ yanağa, gül dəhana sahibdir. Fədaı xalq ədəbiyyatından gələn təşbih və epitetlərlə bu obrazı süsləmiş, onun mükəmməl bədii portretini yaratmışdır:

Kaman qaşlar çəkilmış yaya bənzər,

Səmavi gözləri dəryaya bənzər,

Sacı sünbül, boyu sərvü sənubər,

Nə cürət sərvdə olsun bərabər.

Yanağı lələdən almış nişanı,

Dürü cövhər saçarmış gül dəhanı.

Buxağında xalı-yanmış sitarə,

Ürəklər ovlayan ol mahiparə...

Yerişdə xoş, görüşdə gülcəmalmış,

Adı da surəti tək Gülcəmalmış [5, s. 10].

Qeyd edək ki, bədii mətnə süjet xəttinin inkişafında Gülcəmal hadisələrin mərkəzində dayanan bir obrazdır. Bu surət əsərin kompozisiyasında əsas rol oynayır. Belə ki, uzaq bir yerdə istirahətdə olan Əmir gözünün nuru olan qızı Gülcəmal üçün çox darıxır, onunla görüşmək istəyir. Yola çıxan Gülcəmal ovda olan hökmdar Azadbəxt təsadüfən görür və ona aşiq olur. Dövrün, zamanın adət və ənənəsinə məhəl qoymayan sultan Gülcəmalın atasına elçi göndərməyi özünün şəninə layiq bilmir, “nədir elçi, nədir qayda, şəriət” düşüncəsinə hakim olan sultan Gülcəmalı məcburi şəkildə saraya gətirdir. Qazi Gülcəmalə Azadbəxtlə nikaha girməsi üçün müraciət edir. Gülcəmal hökmdarın bu haqsız hərəkətinə münasibət bildirmir, etiraz etmir, onunla nikaha girməyə razılıq verir. Müəllif bu səhnədə Gülcəmalın dövrün ədalətsiz adət-ənənəsinə boyun əyən, sakit, müti qadın kimi ümimiləşdirilmiş bir obraz olduğunu oxucuya bəlli edir və süjet xəttinin dinamikasında bu obraza hakim xarakteri müxtəlif məqamlarda sənətkarlıqla təqdim edir.

Azadbəxtin bu hərəkət və davranışından sonra əmirin hökmdara olan münasibəti tamamilə dəyişir, onda sultana qarşı daxili kin yaranır. Sultanın bu hötmətsizliyini qəbullana bilməyən əmir ondan qisas almaq üçün fürsət gözləyir. Başı eyş-işrətə qarışan hökmdara qarşı ölkədə narazılıq gün-gündən artır, yaranmış şəraitdən istifadə edərən əmir əyanları ətrafına toplayıb üsyan qaldırır. “Vəziyyətin çətinliyini görən şah sevimli arvadı Gülcəmallə sarayın gizli qapısından çıxıb Kirmana qaçır” [6, s. 233]. Azadbəxt Kirmana çatmamış dünyaya gələn körpə oğlan övladını bir bulaq başında buraxmağı Gülcəmalın tələb edir. Hər yerdə axtarılan sultan uşağın ağlamasından qorxur, yerlərinin bəlli olması onu narahat edir. Bu məqsədlə Gülcəmalə uşağı tərk etmək əmrini verir. Doğma balasından ayrılmaq bir ana üçün nə qədər çətin və əzablı olduğunu müəllif Gülcəmalın dilindən təqdim edir:

Mən ayrılmam ölərsəm öz balamdan,

Nə mümkün ayrılı bir cism candan?

Ayrılma canı candan, olma qəddar!

Bu tifi olsun cahanda mənə qəm-xar.

Bizi tərk et yolundan qalma şahım!

Ola bəlkə bu səhrədə pənahım [5, s. 19].

Qərarında qəti olan Azadbəxt Gülcəmalın ah-naləsinə əhəmiyyət vermir. Hər şeydən ümidi kəsən ana övladının gələcək taleyini düşünərək onu qiymətli qəbasında bələk edir, gələcəkdə övladını tapıb ona tərbiyə verən, xidmət göstərən üçün bələyə on dürrü-gövhər qoyur. Bu epizodun bir ana üçün nə qədər ağır və çətin olmasını belə, təəvvür etmək imkansızdır. Təbii ki, bu epizodda da Gülcəmalın mübarizə aparmaq qabiliyyətinə malik olmaması, sözbəxan, sakit bir xarakterə sahib olması, doğma balasından ayrılması oxucuda obraza mənfi münasibətin formalaşmasına səbəb olur.

Əsərin əsas hissəsində süjet xətti, hadisələr sürətlə inkişaf edir. Azadbəxt Kirman hökmdarının köməyi ilə düşmənləri məğlub edir, hakimiyyətini geri qaytarır, lakin tez-tez övladını xatırlayır. Xudadadı Ziyad Hərami tapır, onu böyüdür, tərbiyə edir. Günlərin birində Ziyad Hərami karvanı ələ keçirmək üçün hərəkətə keçir, lakin məğlub olur. Xudadad atasını xilas etmək üçün döyüşür, əsir düşür və Azadbəxtin sarayına gətirilir. Hökmdar onu bağışlayır, sarayda qalmasını istəyir. Onun adını Bəxtiyar qoyur. Qısa müddət ərzində Bəxtiyar bacarıq və qabiliyyəti nəticəsində sultanın rəğbətini qazanır, sarayın maliyyə işlərinə baxır. Bəxtiyarın sarayda nüfuz qazanması, yüksəlişi on vəziri narahat edir. Vəzirlər bir bəhanə tapıb Bəxtiyarı hökmdarın gözündən salmağa fürsət axtarırlar. Belə bir şəraiti Bəxtiyarın özü yaradır. Bir dəfə Bəxtiyar içib sərxoş olduğundan bilmədən sultanın yataq odasına girir, orda yatır. Bu hadisə şahı əsəbləşdirir və onun cəzalanmasını istəyir. Nəticədə, vəzirlər bu hadisədən hiyləgərcəsinə faydalanırlar. Bəxtiyarın doğma anasını bu işdə onlara yardımçı olmağa məcbur edirlər. Vəzirlər Bəxtiyarın yataq otağına gəlməsində Gülcəmalı günahkar bilirlər. Poemanın bu hissəsində Gülcəmalın təbiətində oxucu tərəfindən gözlənilməyən çatışmazlıq və qüsurlar ortaya çıxır. Həyatın bütün pislik və murdarlıqlarının incəliklərinə sahib olan vəzilərdən biri Gülcəmallı bir xeyirxah insan kimi danışır, onu bu iftiradan guya xilas etmək üçün canfəşanlıq edir. Gülcəmal söhbətin əvvəlində vəzirin bu minnətinə etraz edir, heç bir günahı olmadığını bəyan edir:

Dedi – Lazım deyildir bunca minnət,
Fəsadü fitnəyə biganəyəm mən.
Günahsız məhv olan pərvanəyəm mən!
Əlimdən çıxmamış heç bir cinayət,
Dilimdən görməmiş kimsə xəyanət [5, s. 31].

Gülcəmalın bu cavabı, təbii ki, vəziri qanə etmir, vəzir onun sözlərini “nicatə yox güman, biganə sözlər” kimi dəyərləndirir. Vəzir Gülcəmalın adının təmizə çıxmasında yeganə çıxış yolunu Bəxtiyara şər atmasında görür və Bəxtiyarın ona eşq elan etməsini, taxta sahib olmaq istəyinin olduğunu Gülcəmalın söyləməsini bildirir. “Nə lazım məhv ola sən tək Güləndam” - fikri ilə Gülcəmalın sadələşməsi və mənəvi təmizlənməsi ilə əlaqədar olaraq mənəvi təmizlənməyə istəyir. Həyat təcrübəsi dərin olmayan, murdarlıq və çirkinliklərdən uzaq olan Gülcəmal qorxaqlıq edir, həqiqət yolunu tutmur, zəif xarakter göstərir. Vəzirin fikirləri ilə razı olmasa da, sonda onun məsləhətlərini qəbullanır, canıbir, qanıbir övladına şər atmağa razılaşıır. Əlbəttə, Gülcəmal Bəxtiyarın doğma övladı olduğunu bilirdi, lakin bu ona əsas vermirdi ki, o öz adı naminə gənc bir oğlana şər atmaqla xain və murdar vəzirin məsləhətlərinə əməl etsin. Bununla da müəllif sadə, eyni zamanda, qorxaq və miskin insanların hər cür yola düşmə bilməsini, böhtan, şər söyləməsi ehtimalına və s. xüsusiyyətlərə malik olmasını oxucusuna çatdırmışdır.

Bədii mətnə bu hadisədən sonra Bəxtiyarın cəzalandırılması mərhələsi başlayır. Lirik qəhrəman “Min bir gecə nağılları”nda olduğu kimi, həyatını qurtarmaq məqsədilə şah müxtəlif məzmunlu on nağıl danışmağa başlayır. Əsərin kulminasiyasının, yəni Ziyad Həraminin gəlişi, baş vermiş hadisələri nəql etməsi, Bəxtiyarın Azadbəxtin və Gülcəmalın doğma övladı olmasının bilinməsi səhnəsində Gülcəmal obrazının keçirdiyi hiss və həyacanları Fədai incəliklə təqdim etmişdir. Nağılın bu parçasında Gülcəmalın sevinci, oğluna qovuşması oxucuda müsbət hisslərin yaranmasına səbəb olur. Fədai onun keçirdiyi halı belə təqdim edir:

Anası çün oğul üzünə baxdı,
Südü əmcəklərindən dərdəm axdı.
Dolandı başına, öpdü gözündən,
Ayağına düşüb getdi özündən [5, s. 164]

Əsərin son hissəsində müsbət bir ovqatın yaranmasına baxmayaraq, oxucuda Gülcəmal obrazına olan düşüncəni dəyişmir. “Gülcəmal da zahirən gözəl olsa da, simpatiya obyekt deyil, mənəviyyat və əməlcə qüsurlu” [3, s. 559] bir obrazdır. Gülcəmal baş vermiş hadisələrdən baş çıxarmayan, orta əsrlərə xas ailə prinsipləri çərçivəsindən kənara çıxa bilməyən, sözə baxan, sakit orta əsr qadınlarının ümumiləşmiş obrazıdır.

Bəxtiyarın söylədiyi müxtəlif məzmunlu nağıllarda çox sayda obrazlar vardır. Prof. Ə.Səfərli haqlı olaraq yazırdı: “Bəxtiyarın poemasında Fədai bir sıra epizodik surətlər yaratmışdır. Həmin kiçik qəhrəmanlar baş qəhrəmanların, əsas surətlərin daha qabarıq çıxmasına, habelə əsərdə qoyulan məsələlərin bədii həllinə xidmət edir” [6, s. 51].

Təbii ki, epizodik obrazlar dinamik və statik olmalarına baxmayaraq, bu funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu qadın obrazları içərisində müsbət keyfiyyətlərə sahib olanla bərabər, mənfi xarakterli surətlər də vardır. Bu baxımdan, “Bəxtiyarın Dadbin sərgüzəştini nağıl etməsi” adlı beşinci nağılda maraqlı obrazlardan biri Ruzibəxtin qızıdır. Dadbin amansız, zalım bir hökmdardır. Onun iki vəziri vardır: Ruzibəxt və Karidan. Ruzibəxtin gözəl bir qızı vardır. Fədai zahirən gözəl olan bu obrazın bədii portretini bacarıqla, sənətkarcasına yaradır, oxucuda bu surətə qarşı nağılın əvvəlindən məhəbbət yaradır:

Mütərra zülfü sünbül, qəddi şümşad,
Xəcil onun boyundan sərv azad.
Özü gül, ləbləri bal, ağzı püstə,
Əcayib nəzənin, rəna, xücestdə [5, s. 95].

Fədai obrazın zahiri gözəlliyi ilə mənəvi aləminin vəhdət təşkil etdiyini bildirir. Bu xanım, xatun qız aşılıq, məşuqluq bilməz, həqqə bağlı ibadət əhlidir, dəstəmazlı, beş dəfə namaz qılan saf, təmiz, pak, ədəb-ərkanlı, iffətli, ağıllı, namusludur. Vəzir Ruzibəxt qızına sultanın aşiq olması xəbərini dayə vasitəsilə çatdırır. Qız bu izdivaca etiraz edir. Onunla sultan atasında heç bir uyğunluq, bağlılıq olduğunu görmür, onların həyata, ailəyə münasibəti bir-birinə ziddir. Çünki xanım ibadət əhli, sultan isə eyş-ışrət düşkünüdür, eyni zamanda, sultan evlidir, onun böyük qadını, bir neçə hərəmi vardır. Bu qadınlar həsəd və paxıllıqdan ona hər an böhtan atmağa cəhd edə bilirlər:

Mənim işim həmişə zikrə taət,
Onun işi həmişə eyşü işrət [5, s. 96].

Vəzir qızın bu evliliyə münasibətini sultana söyləyir və nəticədə, sultan tərəfindən öldürülür. Ruzibəxtin qızı adət-ənənəyə uyğun olaraq, kəbinlə sultana ərə gedir. Lakin hadisələr mürəkkəbləşir, ölkəyə düşmən hücumu başlayır. Döyüşə gedən sultan evini, hərəmini murdar xarakterli vəzirə etibar edir. Nağılın bu parçasında Ruzibəxtin qızının qeyrətli, namuslu olmasını müəllif bir daha canlandırır. Karidan vəzir qıza aşiq olur və onun yanına aradüzəldən qadınla xəbər göndərir. Qız gələn elçini, həmçinin vəziri ifşa və təhqir edir. Hadisələrin bu məqama çatmasında sultanın günahkar olduğunu bəyan edir:

Səninlə necə olum müvafiq?
Bu sözü söyləmək sənə nə layiq?
Əgərçi yox imiş səndə dəyanət,
Ərim evində mən qılmam xəyanət.
Vələkin bu cəzadır Dadbinə,
Evin tapşırıb sən tək əminə? [5, s. 99]

Fədai bu obrazın xarakterindəki bütövlüyü, mənəvi-psixoloji yüksəkliyi, əsl qadın ləyaqətini süjetin dinamikasında mərhələ-mərhələ təqdim edir. Bu obraz bir çox keyfiyyətləri ilə dövrün bədii əsərlərində olan surətlərdən köklü surətdə fərqlənir. Onu Gülcəmal obrazı ilə eyniləşdirmək olmaz. Fədai hər iki surətin zahiri gözəlliyinin təqdimində eyni yolu tutsa da, hadisələrin sonrakı inkişafında üstünlüyü Ruzibəxtin qızına verir. Ruzibəxtin övladı satqın, xəbərçi, münafiqə sevən bir xanım deyil, vəzirin ləyaqətsiz, namussuz davranışını sultana çatdırmaq düşüncəsində olmayan mərd, ər qeyrətli, sirr saxlamağı bacaran xanımdır. Vəzirin bu sevdadan əl çəkməsi onun üçün kifayət edir. Müəllif nağılın süjet xəttini, təbii ki, çox istiqamətli qurur, hadisələr anbaan dəyişir. Qeyrət simvolu olan xanımın ətrafında fırlanan ikiüzlü, ar və namus anlayışından uzaq olan vəzir qıza böhtan atır, şərəfsizlik yolunu tutur. Döyüşdən qayıdan sultana qızın bir qulamla məhəbbət yaşadığını, ismətsiz olduğunu, həmçinin onu zəhərləyib öldürmək planı olduğunu söyləyir. Vəzirin sözlərinə inanan Dadbin şah qulamı öldürür və xanımını bir səhraya atdırır.

Poemada Fədai zalım və ədalətsiz şahların aqibətinin pis nəticələncəyini müxtəlif hadisələrlə bağlamışdır. Bu nağılda isə Dadbinin məhv olmasını ailə münasibətləri çərçivəsində, təbii ki, Ruzibəxtin qızı obrazı vasitəsi ilə həll etmişdir. Belə ki, səhrada yaşamağa məcbur edilən qız ibadətində davam edir və başqa bir sultan ona aşiq olur, kəbinlə onunla ailə qurur. Onunla evlənən sultan xanımının dərddli, həmişə fikirli, qəmgin olmasını duyur və ondan bunun səbəbini öyrənir. Vəziyyəti öyrənən sultan Dadbin şaha müharibə elan edir. Dadbin, şahı, onun vəziri Kardianı əsir götürür. Nağılın son bölməsində Ruzibəxtin qızı ona zülm edən şah və mənfur vəzirlə qarşılaşır. Xanım Dadbinin ədalətdən uzaq bir adam olduğunu, nahaq, murdar, əfv olunmaz hərəkətlərini onun üzünə söyləyir:

Dedi – Ey nakəsi – zalım sitəmkar,
Nəçün sən nahaq öldürdün atamı?
Alayım indi səndən intiqamı?
Məni rüsvay edib avarə qıldın,
Pərişan, binəva, biçarə qıldın [5, s. 105].

Bu sözlərlə Ruzibəxtin qızı ora toplaşanlar içərisində, həm də sultan qarşısında günahsız, saf və təmiz, namuslu olduğunu bir daha sübuta çatdırır. Qeyd edək ki, poemada verilən qadın surətləri içərisində Ruzibəxtin övladı digər obrazlardan fərqli xarakterə malik olmaqla bərabər, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib Şərq, təbii ki, Türk qadınlarının ümumiləşmiş obrazı kimi yadda qalır.

Nəticə. Beləliklə, Fədainin yaratdığı hər bir obrazın, o cümlədən qadın obrazlarının müasir ədəbiyyatşünaslıq baxımından geniş və ətraflı tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Araslı H. XVII- XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1956.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 6 cildə, III cild. Bakı, 2009.
3. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər), Dərslik. Bakı, 2014.
4. Əhmədov E. Fədai və onun Bəxtiyarnaməsi / ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat jurnalı, № 5, Bakı, 1971.
5. Fədai. Bəxtiyarnamə. Bakı, 2004.
6. İbrahimov S. Orta əsrlər Azərbaycan romantik ədəbiyyatı. Bakı, 2014.
7. Səfərli Ə. XVII- XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. Bakı, 1982.
8. Vəliyev M. Fədai irsinin öyrənilmə tarixindən / Filologiya məsələləri № 8, Bakı, 2007.

MƏHƏMMƏD HADİ YARADICILIĞINDA VƏTƏN VƏ XALQ MƏHƏBBƏTİ

Jalə Hüseynova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

jalahuseynova@bsu.edu.az

Abstract

Love of homeland and people in the work of Mahammad Hadi

In the beginning of the 20th century, prominent artists such as Mahammad Hadi, Huseyn Javid, Abdulla Shaig, Abbas Sahhat and others played a major role in the emergence and development of Azerbaijani romanticism. The fate of the people they belonged to, the nation's alienation from science and education were among the important problems that troubled the romantics. In addition to Azerbaijan's backwardness in science and education, the romantics were also concerned about the issue of the East's alienation from modernity.

One of the prominent representatives of 20th century Azerbaijani romanticism, one of the personalities who consistently worked on the formation of national ideology, was Mahammad Hadi. The romantic artist Hadi was concerned about the backwardness of the homeland. Although various works of art dedicated to the themes of homeland and nation were written in different periods, these themes formed the leading line in Hadi's creativity.

Keywords: *Mahammad Hadi, romantic, homeland, people, nation*

Giriş. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantizminin yaranması və inkişafında Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət və b. görkəmli sənətkarlar mühüm rol oynamışlar. Romantiklər vətənə, doğma xalqa daha yaxından bağlı olan qələm sahibləri idi. Onları bu mövzuda yazmağa vadar edən, düşündürən də vətən, xalqın taleyi haqqında olan narahatlıqları idi. Mənsub olduqları xalqın müqəddəratı, millətin elm və təhsildən uzaq düşməsi romantikləri düşündürən mühüm problemlərdən biri idi. Romantik sənətkarlar da digər qələm dostları kimi vətənin müstəmləkə şəraitində yaşaması ilə barışmaq istəmirdilər. Odur ki, yaradıcılıqlarında haqlı olaraq, vətən və xalq probleminin ön plana çəkilməsinə geniş yer ayırmağı özlərinin vətəndaşlıq borcu hesab edirdilər. M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, A.Səhhət kimi görkəmli romantiklərin ən çox müraciət etdikləri mövzu da vətən və xalq problemi idi. Vətənin halına yanmaq, xalqı azad, firavan görmək bütün romantiklərin yaradıcılığı üçün xarakterik idi. Həyatdan narazılıq onlarda şəxsi, fərdi küskünlük yaratmışdı. Yaşadıqları dövrün hadisə və insanlarından narazı qalan romantiklər gah keçmişə müraciət edir, gah da xoşbəxt gələcək arzusu ilə yaşayırdılar. Romantiklərin yaradıcılığında vətən də xalq sevgisi, bu mövzuya ardıcıl olaraq müraciət də məhz bu səbəbdən irəli gəlirdi.

XX əsr romantiklərinin yaradıcılığında vətən, millət, xalq məsələsi özünün rəngarəng, özünəməxsus təsvir və tərənnümünü tapmışdır. Romantikləri Azərbaycanın elm, maarifdən geri qalması ilə yanaşı, Şərqi muasirlikdən uzaq düşməsi məsələsi də narahat edirdi. Lakin romantiklər nə zamansa Azərbaycanın da müasir ölkələr sırasına keçəcəyinə şübhə etmirdilər.

Əsas hissə. XX əsr Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndələrindən biri də Məhəmməd Hadidir. O, milli ideologiyanın formalaşmasında ardıcıl iş aparan şəxsiyyətlərdən idi. M.Hadinin elmi məqalələri ilə şeirləri arasında üzvi bir bağlılıq vardır. Şairin taleyini əsasən mətbuat müəyyənləşdirmişdir. Ədəbiyyat aləminə mətbuatla qədəm qoyan sənətkarın ədəbi fəaliyyətinin müəyyən hissəsini məqalələri təşkil edir. İlk qələm təcrübələrindən olan "Bəyani-həqiqət" məqaləsini 1905-ci ildə "Həyat" qəzetində çap etdirmişdir. Millətin cəhalətdə qalmasının səbəbini Quranı dərinlən bilməməkdə görəni müəllif vicdan, əxlaq, səbir kimi insani keyfiyyətləri ön plana çəkirdi. Şairin bədbinliyi ilə bağlı A.Şaiq yazırdı: "Doqquz yaşındaykən çox sevdiyi atasını itirməsi, anasının uşaqları qoyub ayrısı ilə evlənməsi Hadinin ruhunda dərin və ağır təsir buraxır. Hadini və bacılarını himayə edən nənəsi Teyyibə xanım da vəfat edir. Öz evlərində birtəhər

dolanan Hadi qohumlarından birinin qızına vurulmuş, qız isə başqasına ərə getdiyindən bu ilk nakam eşqi onun qəlbinə sağalmaz yara açmış, ömrünün sonuna qədər evlənməməyə söz vermişdi... Çocuqluqdan bir-birini təqib etməkdə olan fəlakətlər onu sarsıtmış, onda acı bir hiss doğurmuş... dadmış olduğu acı təcrübələr intibah fikri oyatmış və əski aləmdən, əski həyatdan tamamilə bıkdırmışdı” [6, s. 151].

M.Hadinin qəhrəmanları da özü kimi dövrün ziddiyyətləri içində çarpışan, narahat ruhlu insanlardır. Həmin dövrün romantik sənətkarları içərisində doğma xalqımızın faciələrindən ürək ağrısı ilə bəhs edən M.Hadi olmuşdur. Şair “Amali-tərəqqi” şeirində vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış edirdi:

Həqiqi arzumuz intizami-hali-millətdir,
Məsaimiz bütün məsrufi-istikmali-millətdir,
Əsasi-fikrimiz təmini-istiqlali-millətdir,
Ürəkdə bəslənən amalımız iqbalı-millətdir,
Yeganə nöqteyi-mətlub istiqlali-millətdir [3, s. 29].

Hadinin romantik qəhrəmanları vətənin halına yanır, gələcək barədə suallara cavab axtarırdılar.

Professor Əziz Mirəhmədov romantik şair haqqında yazırdı: “Vətən haqqında dönə-dönə, həm də coşqun bir şair ehtirası ilə yazan Hadi bu mövzunu müxtəlif cəhətlərdən işləyirdi. Şeirlərindən aydın görünür ki, onun kədəri də, sevinci də, nifrəti və səmimiyyəti də, bədii dilinin dəbdəbə və təntənəsi də şairdəki humanizm və maarifpərvərlik də – bunların hamısı ilk növbədə romantik örtüyə bürünmüş vətənpərvərlik ideyaları ilə bağlıdır, qidasını bu mənbədən alır” [4, s. 40].

M.Hadinin yaradıcılığında vətən və millət mövzuları hərəsi ayrı istiqamət təşkil edirdi. Bu mövzuda ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif sənət nümunələri yazılsa da, XX əsrin əvvəllərində vətən xüsusi bir mövzuya çevrilmiş, silsilə əsərlər qələmə alınmışdır.

Vətən darda, tarixin sınağında qaldığı dövrdə romantik əsərlərdə onun mənəviyyata təsiri də təsvir olunmuşdur. Romantiklərin vətən qayğıları əsərləri ilə dərdlərini insanlara çatdırmaq missiyasını yerinə yetirirdi.

Hadinin yaradıcılığında vətən, millət, xalqın tərəqqisi “Faciəyi-həyatımızdan bir pərdə” şeirində öz bədii əksini bu şəkildə tapırdı:

Ədəb yox, mərifət yox, tərbiyə yox, cümləmiz nadan,
Bununla qabil olmaz rahyab olmaq əsarətdən.
Bizim bu cəhlimizdən istifadə qıldı qərbiyyun,
Biz olduq naxələf övlad, çıxdı dəst sərvətdən,
Ərazimiz, vətənmiz, mülkümüz mal oldu əğyarə,
Bütün məhrum qaldıq malü cahü şanü şövkətdən.
Biz etdik bizlərə, yox kimsədə təqsir, vallahi,
Düçari-zillət olmağımız deyildir başqa millətdən [3, s. 59-60].

Hadinin yaşadığı dövrdə maarif və mədəniyyətin səviyyəsi aşağı idi. İctimai problemlərin həlli isə xalqın maariflənərək hüquqlarını anlamasından asılı idi. Elə buna görə də görkəmli sənətkar təhsil almağa gedən xristian uşaqlarına qibtə edir, “Rəhgüzəri-mətbuatda bir şükufeyi-məarif” şeirində elmin, savadın önəmli olduğunu ön plana çəkirdi. Müəllif müsəlman xanımlarının təhsildən geri qaldıqları üçün avam və cahil övlad yetişdirdiklərinə təəssüflənirdi. Millətini öndə görmək istəyən Hadi arzuları puç olduqda bədbinlik hissələrinə qapılırdı:

Nisvan sözü alındımı kilki-kitabətə
Bir daşdı sanki bu düşüyor rə'si-millətə!
Olsun tüfə, tüfə bu cühulanə qeyrətə!
Layiqmidir, quzum, belə millət siyədətə?
Sən söylə, qorxma, sahibi-vicdan olan çocuq,
Ey cənnəti-səadətə rizvan olan çocuq! [3, s. 87]

Hadinin vətənə olan sonsuz sevgisi doğma yurdu Şamaxıdan başlayırdı. Şamaxı zəlzələsindən bərbad vəziyyətə düşən əhalinin vəziyyəti barədə qəzetlərdə müxtəlif yazılar dərc etdirmiş, ürəyi qan olan vətənin dərdlərinə şərik olmuş, “vətən bir, dərd min!” deyərək fəryad çəkmişdir. “Yadı vətən”, “Hübbi-vətən” şeirləri də buna nümunədir.

Şairin “Vətənin nidası” (“Ricayi-vətən”) xalqı mübarizəyə səsləyən çağırış funksiyası daşıyırdı:

Bəsdir, yetər artıq, dur, oğul, dur, daha yatma!
 Namusu, həyanı, ədəbi uyquya satma!
 Ey sevgili övlad, ayıl, Allahı seversən,
 Gün doğdu, hamı durdu, yatan bircə özünsən [3, s. 48].

Hadiyə görə, millət elm, təhsil aldıqca şüur səviyyəsi yüksələr, hər kəs “təxti-nəfsində soltan” olar. Cəmiyyətin təkamül yolu ilə dəyişəcəyinə ümid bəsləyən şair Qərbi Avropa maarifçilərinin fikirlərinə istinad edir, onları yüksək dəyərləndirirdi.

M.Hadi “Zərbeyi-inqilab” adlı məqaləsində müdriklərimizin illərin sınağından çıxan nəsihətlərini mənimsəməyi, onlardan ibrət almağı tövsiyə edirdi. O göstərirdi ki, əvvəllər bu təşəbbüsdə ola bilmədiyimiz üçün idrakımız boş qaldı, yeraltı, yerüstü sərvətləri, gözəl təbiəti ilə əvəzsiz olan Qafqazımızı – yaşadığımız müddətdə beşiyimiz, öləndə məzarının olacaq vətənimizi düşmənlər taladı. Axı bu zəngin vətənimiz Qafqaz bizi öz isti qucağında bəsləyir ki, ona layiq olaq. Heç olmasa, indi nəticə çıxarıb, hərəkətə gələk. Biz son zamanlar nə şair və ədiblərimizin qələmindən çıxan hikmətli fikirlərə istinad etdik, nə də ulularımızın ata nəsihətlərinə qulaq asdıq. Bütün bunlar Hadinin qəlbini göynədir, narahat edir, vətənin gülüstana çevrilməsi yolunda çarpışmalara çağırırdı. Şair inanırdı ki, vətənin və xalqın azadlığı uğrunda qurban gedənlərin adı əbədi olaraq yaddaşlarda həkk olunacaqdır. Hadi qəhrəmanlıq ənənələrinə malik olan bir millətin öz ləyaqətini qorumaq əzminin tükənməzliyinə inam hissi aşılayırdı. Kamil insanlara vətən sevgisi əzəldən hakim kəsilir. Bu hiss həyatın sonrakı mərhələlərində daha da mihkəmlənir və torpaq uğrunda canı bahasına fədakarlığa aparır:

İlk məhdin ilə son yerin ağuşi-vətəndir,
 Xaki-vətənin bilməlisən mayeyi-təndir,
 Gülzari-vətən cənnəti-hur, qönçədəhəndir,
 Ziruh çiçəklər yaradan işbu çəməndir,
 Hifz etməyə bu gülşəni qurbani-bədəndir,
 Rüksarəyi-gülrəngi-əməl rövşəni-şəndir,
 Amalımıza doğru şitaban olalım, gəl,
 Millətlə vətən rahinə qurban olalım, gəl! [2, s. 142]

Hadiyə görə, vətəni azad olmayan millət öz varlığını qoruyub saxlamağa qadir ola bilməz.

“Əksi-ənini vətən” mənzuməsində vətənin dərdlərindən bəhs olunur. Vətən – ana, vətəndaş – övlad simasıdır. Qurtuluş yolu axtaran vətən həm dirilərlə, həm də cansız ölürlə ünsiyyətdə verilir. Eyni zamanda, vətən sevimli oğlunu itirmiş ana kimi fəğan edir. Vətənin yaşaması üçün uğrunda ölənlər, fədailər var. Bununla belə, millət ümitsiz deyildir, qurtuluş yollarını tapmağa qadir qabiliyyətdədir.

1906-cı ildə yazılmış “Vətən” şeirində məmləkətdəki cəhalət, vətəndaşların biganəliyi tənqid olunur:

Yarı-vətənə olmadı bizlərdə məhəbbət,
 Şənü-şərəfin eyləmədik hifzü-himayət,
 Bir halə gətirdik ki, olub layiqi-nifrət,
 Ənzardə övladi kimi xar vətəndir [2, s. 112].

Romantik sənətkar Hadini vətənin geriliyi düşündürürdü. İblis xislətli insanların sayı xeyirxah, faydalı işlə məşğul olanların sayından çox olduğundan şair narahat idi. O, vətənin, millətin problemlərini anlasa da, dərddə kimə deyəcəyini, kimə pənah apararaq şikayət edəcəyini bilmirdi:

İnləyir bari-qəm altında vətən, imdad yox,

Kivseyi-mətam bürümüş cümlə, bir dilşad yox.
Xəstənin nəbzini tutub dərdaşına olmaq gərək,
Yoxsa fəryadın həbadır, meyvei-fəryad yox.
Milləti-məzlumədə var qabiliyyət cövhəri,
Heyf, onu parlandıran bizlərdə istedad yox [2, s. 78].

Hadi həqiqətlərin, gerçəklərin ört-basdır edilərək gizlədilməsinin əleyhinə idi. Həyatı boyu həqiqət axtarışında olan romantik şair iç dünyasındakı gerçəklikləri gizlədə bilmirdi.

“Vətən şeirlərinin sırasında təkcə vətənin dərdlərindən bəhs edən yeni bir kədər lirikası meydana gəlirdi. Həm də bu vətəndaşlıq kədəri fərdi sarsıntılardan, romantik qəhrəmanın subyektiv qüssələrindən daha artıq ictimai məzmun daşıyırdı. Ona görə vətəndaşlıq poeziyasında yeni yaranmaqda olan vətən kədəri hədudlarına görə icimai kədər idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vətənin öz nisgilindən doğan nisgilli poetik bəyanlar da, vətəndaşlıq kədərləri də heç vaxt ümitsiz olmayıbdır. Bu vətən nisgilləri və vətəndaşlıq kədərləri daim qurtuluş soraqlıdır” [5, s. 38].

Şair ən çox müasir elm və tərəqqidən uzaq düşünlərin halına acıyırdı. Bu tip insanları qaranlıq və səfalətdə sürüklənən kimi təsəvvür edirdi. Hadinin bu hissləri “Biz nə haldayıq?” şeirində belə ifadə olunurdu:
Nələr icad edir ərbabi-sən’ət,
Sənayelə qılır təhsili-sərvət.

Tutub sən’ətlə dünyanı əcanib,
Fəqət biz qalmışıq məhrum, xaib.

Əfəndim söyləyir-minbərdə hər an:
“Bizə lazım deyildir elmi-əbdan”.

Deyir: - “Üqba gərək, dünya fənadır,
Cəhan islamə zindani-bələdir”.

Siz etdiz bizlərə dünyanı zindan,
Yıxılsın xanəniz, ey kəmşüuran!

Sənaye rahını kəsdiz həmişə,
Dediz lazım deyil islamə pişə.

Sənaye nolduğundan bixəbərsiz,
Həqiqət meyvəsiz, bərsiz şəcərsiz... [3, s. 24-25]

Hadinin romantik qəhrəmanı öz prototipidir. O, “Lövhəyi-təsviri-məarif” şeirində də geriliyin səbəbini elmdən uzaq düşməkdə görür, dini fanatizmin törətdiyi bəlaları tənqid edirdi. Romantik şair maarifi, elmi həqiqət yoluna işıq saçan mayak kimi dəyərləndirirdi.

Vətən mövzusunda yazdığı “Əsgərlərimizə – könüllülərimizə” şeirində müstəqil ordumuzun gələcəyinə dair ümid və inam hissləri əks olunmuşdur. Bu şeirdə çağırış ruhu güclüdür. Hadinin bu mövzuya həsr olunan şeirləri A.Səhhət və A.Şaiqin əsərləri ilə də səsləşir. A.Şaiq M.Hadini “inqilab və hürriyyət şairi” adlandırmaqda tamamilə haqlı idi.

“Hadini bizim romantizmin tribunu kimi fərqləndirən bəlkə də onun “vətən və millət şairi” olmasıdır. Çünki onun hürriyyət təşnəsi də, inqilab dərdi də gəlib vətən və millət mövzusunda birləşir” [5, s. 42].

Vətən və millət mövzularında Hadinin romantik qəhrəmanları xarakter bütövlüyü ilə seçilir. Onlar yüksək ideallarla yaşayır, gələcəyə böyük ümidlərlə baxırdılar.

“Əməl” şeirinin lirik qəhrəmanı kimsəsizliyindən, qara bəxtindən şikayətlənsə də, millətin səadətini hər şeydən uca tutur. Tək niyyəti millətini bəxtiyar görməkdir. O, məsləksiz, diləksiz insanları gözdən məhrum, kor hesab edir:

Korun sönmüş gözü varsa, onun da sönmüş amalı,
Diləksiz millətin yoxdur, əmin ol, parlaq iqbalı [3, s. 281]

İnsanın əməlləri ilə əqidəsi ona yol göstərən parlaq işıqdır.

M.Hadi millətin nümayəndələrinin vətəni sevməklə bərabər, bir-birinə mehriban və səxavətli olması tərəfdarı idi.

Nəticə. M.Hadinin vətəndaşlıq duyğusu ilə yazılmış şeirləri bu gün də müasirliyini qoruyub saxlayan azadlıq nəğmələridir. Romantik sənətkara görə, vətəni azad olmayan millət öz varlığını qoruyub yaşada bilməz. Ona görə də vətənə sevgimizi əməllərimizlə sübut etməli, təəssübkeşlik hisslərimizi qoruyub saxlamalıyıq. Millətin, vətənin işıqlı sabahı, gələcəyə alnıaçıq çıxmaq üçün qarşıda duran bütün vəzifələrin həyata keçirilməsinin vacibliyi romantik şairi daim düşündürürdü.

M.Hadi öz xalqının qüdrət və qabiliyyətinə inanaraq belə bir xalqın oğlu olması ilə fəxr edib və vətənin xoşbəxt gələcəyinə, nurlu sabahına inanıb.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramoğlu A. Milli istiqlalın carçısı və tərənnümçüsü – Məhəmməd Hadi. Bakı: Ləman nəşriyyat-poliqrafiya, 2019, 111 s.
2. Hadi M. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild, Bakı: Elm, 1978, 471 s.
3. Hadi M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 464 s.
4. Mirəhmədov Ə. Məhəmməd Hadi. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1962, 204 s.
5. Osmanlı V. Məhəmməd Hadinin romantizmi. Bakı: Elm, 2006, 204 s.
6. Şaiq A. Əsərləri, 5 cildə, IV cild, Bakı: Azərnəşr, 1977, 480 s.

QARABAĞ SAVAŞI BƏDİİ NƏSRDƏ

Mətanət Həsənova (Saraçlı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

matanathasanova@bsu.edu.az

Abstract

The Karabakh war in artistic prose

During the second Patriotic War, not only our poetry, but also our prose and dramaturgy became one of those who commanded the army of the fighting word. The theme “Karabakh war in artistic prose” is very interesting and relevant. Using the possibilities of prose, our prose writers approached the problems of time-space-man from different angles and were able to convey in detail through descriptions and stories the fate, fortune, life expectancy and human pain caused by wars and disasters. In the article, the works of various artists who brought the theme of the Patriotic War to artistic prose are exhibited in front of the eyes and try to say a word about them. At the same time, the opinions about them in the press are treated with respect and referred to them.

Keywords: War, Homeland Karabakh, War, reference, analysis, value, artistic prose, etc.

Ağrılı yerimiz olan Qarabağ dərdi zaman-zaman poeziyada aktualıq qazansa da nəsrə bu məsələ öz müsbət həllini son illərdə tapmışdır.

2005-ci ildən sonra xüsusi fəallıq kəsb edən bu mövzu milli düşüncənin də əbədiyyatını bədii təsvirdə təsdiqləmiş oldu. Artıq birinci Qarabağ savaşı mövzusunun ilkin nümunələri ədəbiyyatda görünürdü.

Aqil Abbasın “Dolu”, Hüseynbala Mirələmovun “Dağlarda atılan güllə”, “Yanan qar” kimi əsərlər 1988-ci ildən başlayan hadisələri özündə əks etdirir. İsa Muğannanın “Qəbristan”, Sabir Əhmədovun “Qarabağ trilogiyası” (“Axirət sevdası”, “Kef”, “Ömür urası”), Bəxtiyar Sadiqovun “Ruhlar şəhərinin sakinləri”, Şamil Sadiq və Müşfiq Xanın “Ümidlərin izi ilə”, Orxan Fikrətoğlunun “Tək”, Cingiz Abdullayevin “Əclafların qanunu”, Elxan Elatlinin “Cəhənnəmdən gələn səs” Sərdar Aminin “Qaratoyuq nəğməsi”, Elçin Mehrəliyevin “90-cı illər”, Rəsim Qaracanın “Qarabağ Dekameronu”, Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə”, Yusif Əhmədovun “Torpağa tökülən qan” və s. kimi əsərlər ədəbi tarixi yaddaşımızı özündə əks etdirən uğurlu əsərlərdir.

Aqil Abbasın “Dolu” pomanı həm bədii, həm də məzmun cəhətdən sənətkarlıqla yazılmış gözəl sənət nümunəsidir.

Yazıçı Varis Yolçuyevin “Qızıl cib saati” romanı dünya miqyasında erməni millətçiliyinin iç üzünü, riyakar maskasını açmağa hesablanmış uğurlu əsərdir. Əsərdə 1893-cü ildə Osmanlı imperiyasındakı erməni xəyanətindən tutmuş 1993-cü ildə Qarabağdakı işğalçılıq fəaliyyətinədək yüz illik bir dövr faktik materiallar əsasında bədii, şirin təhkiyyə ilə təsvir obyektinə çevrilir. Postmodernizmdə olduğu kimi əsərdə bir zamanlar bir-birindən ayrılmış tarix və ədəbiyyatın sintezini görürük. “Qızıl cib saati” Britaniya və Azərbaycan arxivlərinin materialları əsasında yazılmış, sırf dünya oxucusuna ünvanlanan bir bestsellerdir. Gərgin drammatizm oxucunu sonadək təsir altında saxlayır. Zaman, məkan və hadisələr bir-birinin içində əridikcə sonda bir tam halda birləşib bütün əzəməti ilə insanlığın əsil mahiyyətini açmağa xidmət edir. Maraqlıdır ki, ermənilərin riyakar maskasını yırtan milliyyətə erməni olan qəzet işçisidir (Türk ermənisi).

Məhz onun bələdçiliyi ilə biz bu mənəflərin Türkiyənin müxtəlif bölgələrində vaxtilə hansı qətləmlər törətdiyinin şahidi olur, daha sonra Bakı qırğınlarının təşkilatçısı və icraçısı olduqlarını dərk edirik. 1919-21-ci illərdə Bakıda on bir min dinc müsəlmanı qətlə yetirən erməni vandalizminin törətdiklərini xəcalət hissilə qələmə alan müxbir onlardan olduğu üçün utanc hissi keçirdiyini dilə gətirir.

Əsərin birinci süjet xətti Qarabağ savaşında şəhid olmuş, oğlu əsir alınmış Əslinin və soydaşlarının yaşantıları, ağrı-açıları ilə bağlı həyat hekayələrini əks etdirir. Əsli əsir düşən oğlunu

geri qaytarmaq üçün erməni əsirini gizlin evində saxlayıb oğlu ilə dəyişmək niyyətilə ona qulluq edir. Ananın hisslərinin dramatik incəlikləri detallı şəkildə oxuculara çatdırılır.

İkinci süjet xəttində isə hadisələr əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi İstanbul ermənisinin dilindən söylənilir. 1918-ci il mart qırğınında gördüyü erməni vəhşiliyi erməninin öz dilindən ifşa edilir. Eyni zamanda bu ifşa adlarla, faktlarla göstərilir. Bütün Azərbaycan analarının ümumiləşmiş obrazı olan Əsli humanizmi, qeyrəti, cəsarəti və təbii təsvirlə cızılan əməlləri ilə ədəbi qəhrəmana çevrilir.

Səxavət Talıblının bədii nəsrində diqqət çəkən “Adəmin övladları” romanı bitkin süjetli, gərgin və maraqlı hadisələrlə zəngin əsərlərdəndir. Roman Əfqanıstan, Rusiya və Azərbaycanda son onilliklərdə baş verən hərbi və siyasi hadisələr fonunda bir insanın taleyindən bəhs edir. Buna baxmayaraq əsərdə çox qlobal problemlərə toxunulur, milli və dini Ayrıseçkiliyə qarşı çıxan müəllif ümumbəşəri birlik və sülh mövqeyindən çıxış edir, bütün xalqların Adəm övladı olduqlarını oxucuya bir daha xatırladır:

“Artıq Vətən müharibəmiz qalibiyyətlə sona çatıb... Arabir öz mövcudluğunu uğursuz bir şəkildə gözə soxmağa çalışsa da düşmən tərəfimizdən darmadağın edilərək diz çökdürülüb. İndi çırpınaraq bir vaxtlar uşaq və qadınları, qocaları, günahsız, silahsız insanları alçaqcasına qətlə yetirən və bütün bu rəzilliklərdən özlərinə “məğlubedilməzlik” donu biçən müharibə cəlladları Azərbaycan əsgərinin qarşısından tülkü kimi qaçmasının izahını verə bilmir, öz gerçək siması, xarakteri, kimliyi ilə qarşı-qarşıya gəlməkdən qorxur. Azərbaycan ordusunun cəngavər əsgər və zabitləri erməni xislətinin saxta tarix kitablarının, oğurluq mədəniyyətlərin içərisindən çıxarılan obrazını alt-üst edib və onun seperatçı, işğalçı mahiyyətinin hansı natamamlıq komplekslərindən qaynaqlandığına aydınlıq gətirib.

“Adəmin övladları” və bu səpgidə yazılmış digər silsilə kitablar bir daha erməni xislətinə, erməni məkrinə güzgü tutur, onların törətdiyi vəhşilikləri dünyaya çatdırır, nəsildən-nəslə ötürür.

Bu əsərin qəhrəmanı Səməd də Əfqanıstanda sərt müharibə şəraitinin hər üzünü görən SSRİ siyasətinin əsil mahiyyətinin şahidi olan, erməni xislətinin həyatına vurduğu ağır zərbələrlə üzləşən cəngavər zabitlərimizdəndir.

Birinci Vətən savaşı başlayanda Vətənə dönüb könüllü müdafiə batalyonu yaradaraq düşməne qarşı döyüşlərdə rəşadət göstərən və erməni vəhşiliyini dünyaya car edən qəhrəmanlarımızdandır. Əsərdəki Şamo obrazı isə əsil erməni xislətli daşnak və türkün düşməni, satqın hiyləgər, insani hisslərdən uzaq bir şəxs kimi təqdim olunur.

Müharibə bədii düşüncənin xarakterini dəyişir. Müharibə qəhrəmanlar yetirir. Bu elə bir mürəkkəb prosesdir ki, insanın içində onun xəbərdar olmadığı qatlar, xarakter cizgiləri üzə çıxır. Birləşib, qovuşub onu vətən, torpaq uğrunda canından keçən varlığa çevirir.

Qarabağ mövzusu bədii nəsrə ifadə səviyyəsində çoxplanlılıq, üslub kontekstində rəngarənglik gətirdi (8, s. 172).

Fazil Güneyn “Qara Qan” romanı 1996-2002-ci illər arasında yazılmışdır. Müharibənin bədii ədəbiyyatda əksi məsələsinə müxtəlif mövqedən yanaşan əsərdə (trilogiyada) birinci Qarabağ, aprel döyüşləri və II Vətən savaşı rəngarəng üslubda təsvir predmeti olur. Trilogiyanın üçüncü hissəsini qəhrəman ordumuz öz hünəri, rəşadətilə yazdı.

Vətən müharibəsi ictimai idrakın elə bir qatını oyatdı ki, şəxsiyyət və millət olmaq eyni zamanda baş verə bildi.

“Qarabağ dastanı” 30 ilin həsrəti-44 günün Zəfəri” kitabı bax o qələbənin, o zəfərin bəhrəsidir. Qələbəni qəhrəmanlar gətirdi, şəhidlər qanı ilə qazandı, bu kitabı isə söz adamları ürəklərinin qanı ilə yazdı.

“Bu kitab Qarabağ mədəniyyəti, tarixi, cəmiyyətinin elə bir aynasıdır ki, oxucu bu aynada bütöv bir yurdu, bütün Qarabağı, onun dünənini, bu gününü görür. Fərqli-fərqli xatirələr, fərqli düşüncələr... Hər birində də Qarabağın özünəməxsus obrazı.

Xalq Yazıçısı Anarın “Qarabağ şikəstəsi”ndə mükəmməl bir Şuşa obrazı var. Dünyanın heç bir yerinə bənzəməyən müqəddəs bir şəhərin siması var bu əsərdə. Böyük yazıçının Şuşa sevgisi,

Şuşa duyğusu, Şuşa təəssübkeşliyi, şuşalılara sonsuz hörməti elə ustalıqla qələmə alınıb ki, adamın bütün varlığına hopur, yaddaşını silkələyir, ruhunu titrədir.!

Xalq yazıçısı Elçinin “Şuşanın dağları başı dumanlı” yazısı Şuşaya vurğunluğun kövrək nümunələrindən biri, Şuşasevərlərin mənəvi rahatlığının ifadəsidir” (9, s.16).

Kitabın müəllifi Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı Anar, ön sözün müəllifi isə AYB-nin sədr müavini Rəşad Məcididir.

“Qarabağ dastanı”nda yüzə yaxın müəllifin bədii-publisistik əsəri toplanıb. Anarın ideyası ilə ərsəyə gələn kitab “Təhsil” nəşriyyatında işıq üzü görüb.

Mübariz Örenin “Çinar yazıları” hekayəsi hadisələrin dinamikliyi, üslubun rəngarəngliyi baxımından maraqlıdır. Zaman-məkan-insan anlayışlarına yanaşma, hadisələrarası keçidlər, situasiyaların özünəməxsus ifadəsi oxucunu təsir altına sala bilir. Hekayə onun öz üslub parametrləri daxilində bir sıra detal və ştrixlərlə yadda qalır. Bəzi detallara diqqət edək: Təhkiyyə axınında vaxtilə tankların keçdiyi yolda salınmış dərin izlərin yara kimi hiss edilməsi, Qaçqın düşən insanın anidən dəyişməsi, işğaldan qurtulan kənd-kəsəyin həmin o kəskin dəyişmiş qaçqın insana bənzəməsi, üz-üzə durduqda belə bunların bir-birini tanınaması, üstəlik itkin düşmüş qardaşının pasportuyla böyük darvazadan keçib sonra geri qayıdan adamın ruhunda cəlvələnməsi dəhşətdi. Bir belə çarpaşmış düşmüş hadisəni təhkiyyədə çeşidləmək, çeşidlərin axıcı olmasına nail olmaq sadə məsələ deyil.

Görkəmli tənqidçi Cavanşir Yusifli yazır ki, “Çinar yazıları” nəsrimizdə son illərin əksi baxımından şübhəsiz ki, maraq doğurur. Fikrimizcə gələcəkdə bu hadisələrin bədii həllində indi tətbiq edilən rakurs dəfələrlə dəyişəcəkdir. Dəyişməlidir də. Çünki hadisələrin daxili qatları çox zəngindir”.

Tənqidçinin bu fikrini məqalədə təhlil olunan bir neçə əsərə də şamil edə bilərik.

Prezident təqaüdcüsü yazıçı Dərya Qılıc 44 günlük Vətən savaşını özündə əks etdirən silsilə hekayələrini şəhidlərimizin əziz xatirəsinə ithaf etmişdir. Uşaq evində böyüyüb ata-ana qayğısı görməyən şəhidimiz Rəşad Cəfərzadənin xatirəsinə həsr etdiyi “Yetim şəhid” bu qəbildən olan hekayələrdəndir:

Evləri yanarkən ata-anasını itirən, uşaq evinə sığınan, hərbi xidmətə çağrılarkən uşaqlıq dostu Fəridlə rastlaşıb onun ailəsi tərəfindən doğma balaları kimi xidmətə yola salınan Rəşadın cəbhədə qəhrəmanlığı, igidliyi ilə böyük hörmət qazanması kimi epizodlarla yanaşı, müəllif Fəridin onu sevən və bu sevgini qarşılıqsız qoymayan bacısının sevgi məktubunu ürəyinin başında gəzdirməsini təsirli boyalarla göstərir. Döyüş zamanı bunların topçusu vurulur və Rəşadgil düşmən qərargahından yağıdırılan top mərmisi yağışına tutulurlar. Bu zaman Rəşad Bir neçə qumbaranı belinə bağlayır, qoynundakı məktubu son dəfə öpür və “Vətən sağ olsun!” - deyərək özünü qayanın başından düşmən qərargahının üstünə atır. Onun son harayını və güclü partlayış səsini eşidən dostları həyatlarını xilas edən bu qəhrəmanlığın qarşısında nə edəcəklərini bilmirlər.

“Gözlənilməz vəsiyyə”, “Qeyrətdən gələn haray”, “Zəfər nəğməsi”, “İkili sevinc” və s. hekayələr Vətən uğrunda vuruşub zəfəri bizə qazandıran qəhrəman oğullarımızın ruhuna ərnağandır.

Nailə xanımın (Dərya Qılıc) “Kəhrəba bıçaq” romanı da 44 günlük Vətən savaşına həsr olunmasına baxmayaraq qaçqınlıq, köçkünlük ağrısını dadan qəhrəmanların keşməkeşli ömür yolunu müxtəlif keçidlərlə təsvir obyektinə çevirir. Əsərin qəhrəmanlarından olan Rəşad birinci Qarabağ savaşında qucaqda gəlib, ora tank belində dönən igid oğlanlarımızdandır. Zəmanəmizin qəhrəmanı! O, nənə vəsiyyətinə əməl edir və dəfələrlə yaralansa da Şuşadakı evlərini nənəsinin təsvir etdiyi detalların yardımı ilə tapıb açarları qapının sol tərəfində olan dəmir qarmaqdan asır.

Əsərin epiloquna diqqət edək:

“Şuşadakı evlərinin əvvəlki görkəmi saxlanılsa da Rəşad onu yaxşı təmir etdirmişdi. Mənzilin təzə açarlarını nənəsi verən açarların yanından asmışdı. Gülşah Zeynəb nənənin verdiyi əşyaları yerinə qoymuşdu. Rəşad oğlunu qucağına alıb eyvanda dayanmışdı. Payızın sazağı çiynində, qolunda, kürəyində olan köhnə yaraları sızladırırdı. Lakin bu sızılıtdan ürəyinə bir sərinlik axırdı. O,

Şuşanı azad etmək üçün kimləri qurban verdiyini xatırlayıb oğlunu sinəsinə bərk-bərk sıxaraq, körpənin qulağına:

“Qarabağ Azərbaycandır”-deyə pıçıldayırdı”.

Rəşad obrazı milli dəyərlərimizə hörmətlə yanaşan, özünəməxsus fərdi keyfiyyətləri olan milli xarakterdir.

Natavan Dəmirçioğlunun “Açar” romanını Məti Osmanoglu “Tariximizin bəxt açarı” adlandırır (7, s. 2).

Müəllif sonu zəfərlə bitən müharibənin üç nəslin taleyindəki yaralı izlərini araşdırıb tariximizlə bu günümüz arasındakı qapıya açar salmağa, bu qapının hər iki üzündəki sirləri üzə çıxarmağa çalışıb. Qapının arasından görünən mənzərələr isə göz işlədikcə uzanan daha geniş məkanlara, zamanlara doğru yol açır. Müharibə ərəfəsində açar obrazının N.Dəmirçioğlu tərəfindən ədəbiyyata gətirilməsi isə bədii sözün riyazi hesablamalara sığmayan mistik təbiəti, ürəyədamma olduğu barədə mülahizələri təsdiq edən daha bir etibarlı fakt sayıla bilər. Yurda dönüş ərəfəsində yaddaşımızda fəallaşan açar obrazı müharibə günlərində sanki tarixin yaratdığı çoxqatlı metaforaya qayıdışın simvoluna çevrilir. Natəvan Dəmirçioğlu qalibiyyətin Açarını yaratmaq üçün, o açara gedən yolun ağırlığını göstərmək üçün şəhidliklə bağlı bütün fragmentar hadisələrin mətnə daxil edilməsini təmin edir. Roman ikinci Qarabağ müharibəsində şəhid olmuş gənc leytenant Məhəmmədin anasının təqdimatı ilə başlayır. Bununla müəllif hadisələrin sonunu əvvəlcə gətirir. Nakam oğlunun bəy otağının açarını qoynunda gəzdirən ana “fələyin bağladığı” qapını həmin açarla açır. Qapının arxasındakı mənzərə müharibənin yaddaşımızda qoyduğu heykəldir. Əsərdəki hadisələr həmin heykəlin kölgəsində təqdim olunur. Cavanlığını, gələcəyini Vətən yolunda qurban verən əsgər heykəlinin kölgəsində qələbəmiz daha möhtəşəm görünür.

Məhəmmədin babası Hüseyn kişi (Qaçqın Qoca) Qarabağdan didərgin düşərkən evə aid olan bütün qapıları bağlayıb açarları özüylə götürür. Didərginlik dövründə o bu açarların bağlı qapıları açan səsinə xəstə nar, könül yar istəyən kimi görmək istəyir. Romanda üç nəslin müharibəyə münasibəti açar metaforası üzərindən təqdim olunur. Vaxt gəlir, əvvəllər bu açarın saxlanması nə mənə daşdığını anlamayan ana, şəhid oğlunun bəy otağının açarını qoynunda gəzdirir. Mətnə bir sıra dövlət və cəmiyyətlə bağlı hadisələrin süjeti tarixin hökmündən gəldiyi üçün, müəllif əsərin tamamlanmasını da gecikdirir və son nöqtəni zəfərdən sonra qoyur. O, “qapını bağlayan fələk bir gün açacaq inancını itirməmiş, tarixin ədalətli qərarını gözləmişdi. Müharibə mövzusunda açar taparaq otuz illik müharibənin obrazını yaratmışdır.

Şamil Sadıqın “Qara tut ağacı” hekayəsində əmanətə xəyanət edən erməni Aşotun Əlif kişinin oğlunu öldürüb həyətlərindəki qara tut ağacının altında basdırması və qalib xalqın nümayəndəsinin ayağına düşüb bağışlanmasını istəməsi təsvir olunur. Müəllif oxucu ilə mətnin arasına girmir və roman yüklü bu hekayədə hadisələri ancaq təsvir edir. Otuz il oğlundan xəbər gözləyən atanın nisgili qara tut ağacının altında da kirmək bilmir. Aşot oğlu və dəstəsi tərəfindən bu qətlə məcbur edildiyini desə də, ata üsyan edir. Vaxtilə etdiyi yaxşılıqların əvəzində aldığı zərbə onu yandırır. Yaddaşda şırım açan bu hekayədə müharibə təsvirləri olmasa da, onun insan talelərinə vurduğu dağıdıcı təsir göz önündə sərgilənir.

Qarabağ savaşına həsr olunmuş ən yaxşı ədəbi nümunələrdən biri də yazıçı Sabir Əhmədovun trilogiya hesab olunan “Axirət sevdası”, “Kef” və “Ömür urası” əsərləridir.

“Axirət sevdası”nda əsas obraz yazıçının oğlu Məhəmməd olsa da, o romana təhkiyyəçinin xatirələri, düşüncələri, yaddaş qəlpələri əsasında adlayır. Təhkiyyəçi isə yazıçının özüdür. Müharibə və onun reallıqları, Məhəmmədin könüllü cəbhəyə getməsi, az sonra şəhid olma faktı, oğlunun ardınca cəbhə bölgəsinə yollanan atanın Murovda oğul axtarırları, Gəncəyə gəlməsi, yaralanma xəbərini eşidib evlərinə dönməsi və gördüyü balasının cənəzəsi... Hüzr məclisi ilə qarşılaşan atanın hansı travmalar yaşadığının ürək qanı ilə təqdimi, insanın psixoloji sarsıntıları romanın çəkisini qat-qat artırır.

“Kef” də toxunulan problemlər çoxaspektlidir. Hadisələr bir yazıçı ailəsindən ictimai sferaya adlayır. Əsərin mövzusunun ərazi bütövlüyümüz, milli müstəqilliyimiz uğrunda çarpışmalar, milli birlik ideyaları təşkil edir. Son kitab “Axirət sevdası” (2003) olsa da, son əsər “Ömür urası” (2000-

2001) Sabir Əhmədlinin baş verənlərə- ömür, həyat, ruhlar aləmi ilə bağlı düşüncələrinin son ünvanıdır (1, s. 35).

Ura biçilmiş zəmidən qalmış son məhsuldur. İnsan ömrünün sovulan çağı... Əsər eyni zamanda müəllifin xəyal dünyasına virtual səyahətidir. Müharibə qalibiyyətlə bitmiş, köçkünlər yurdlarına qayıtmışdır. Əsər Həyata nikbin baxışla tamamlanır.

Vətən savaşı mövzusunda məqalə səviyyəsində qısa nəzər salındığı üçün yüzlərlə diqqətdən kənarda qalan əsərlər öz tədqiqini gözləyir. Müxtəlif mətbu orqanlarda ara-sıra tədqiqat xarakterli yazıların nəşri bu sahədə də bir canlanma olduğunun göstəricisidir. Yəqin ki, bu istiqamətdə geniş profilli dissertasiya mövzuları işlənəcək və onlar ədəbi –nəzəri fikrimizə layiqli töhfə olacaqlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Akimova E. Qarabağ müharibəsinin ədəbiyyatda ilk epik panoramlı əksi. Ədəbiyyatda Qarabağ mövzusu Respublika elmi konfransı materialları 24 aprel, 2021.
2. Yusifli V.Ə. Böyük Zəfərin addımları duyulan roman. Səyyad Aran “Yerevana gedən yol”. Ədəbiyyat qəzeti, 18 sentyabr, s.28.
3. Şamilsadiq az <https://>
4. Yolçuyev V . “Qızıl cib saati”. B, 2021.
5. Talıblı S. Adəmin övladları. B, 2015.
6. Dərya Qılıç. Povest və hekayələr. B, 2022.
7. Osmanoglu M. Tariximizin bəxt açarı. Kulis.az <https:kulis.az>.
8. Məmmədli S. Qarabağ müharibəsi bədii nəsrə. Müəlliflər və üslublar, yaxud aysberqin görünməyən tərəfləri. “Azərbaycan filoloji fikrində Qarabağ mövzusu” adlı elmi konfransın materialları. S. 164-172.
9. Nadir Firuzə. 525-ci qəzet, 22 yanvar, s.16-17.

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI: ƏXLAQ VƏ MƏNƏVİYYAT

İradə Rəhmanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

iraderehmanova@mail.ru

Abstract

Azerbaijani children's literature: morality and spirituality

The scope and history of the development of children's literature is very wide. Just as in the oral folk literature of Azerbaijan, almost all topics are based on moral views and results, it can be noted that our written literature has taken root on this basis since the time of Nizami.

In the article, along with representatives of Azerbaijani children's literature M. Razguluzade, H. Alibeyli, T. Elchin, A. Samedli and others, the works of the author of samples of children's literature in South Azerbaijan Samed Behrangi were analyzed from the point of view of national moral values, issues of morality and spirituality.

Although different authors write different works on moral topics, the ideas promoted are the same in all works. The best works written on this topic, as a literary fact reflecting the wealth, beauty, dignity, harmony of our native language, have spiritual strength that can affect the development of children, increase their knowledge and skills, and form artistic taste.

Keywords: *children's literature, spirituality, morality, education, native language.*

Giriş. Uşaq ədəbiyyatının əhatə dairəsi və işlənmə tarixi çox genişdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, demək olar ki, bütün mövzuların əsasında məhz əxlaqi münasibət və nəticələr dayandığı kimi, yazılı ədəbiyyatımızın da hələ Nizami dövründən üzü bəri məhz bu əsasda kökləndiyini müşahidə etmək mümkündür. “Sirlər xəzinəsi”nin kərpickəsən qocası, öyüdçü zahidi, Sultan Səncəri doğru yola çəkən qarısı və bu kimi digər qəhrəmanları ustadının sözü ilə canlanaraq əsərlərlə təkcə həyatda artıq hansısa bir yolu alıb gedən böyüklərə deyil, hələ yol ayrıcında dayanıb addım atmağa tərəddüd edən uşaqların, yeniyetmələrin də işıq, nur saçan çırağına çevrilmişdir. Bu mövzuda əsərlər ədəbiyyatımızda zamanın keşməkeşləri içərisindən özünün orijinallığını, milli koloritini qoruyub saxlamağa daha çox müvəffəq olmuşdur. Xüsusilə poetik əsərlərimiz sərbəstliyə meyilli, eyni zamanda daha uğurlu variasiyaları ənənəvilik prinsipinin bu sahədəki nisbi üstünlüyü ilə izah oluna bilər. Əslində, istər təbiətlə bağlı, istər vətənpərvərlik, torpağa bağlılıqla, istər kənd, istər şəhər mövzuları ilə bağlı əsərlər olsun, mahiyyəti ilk növbədə mənəvi-əxlaqi tərbiyə aşılamaq məqsədinə tabedir. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında bu cür tərbiyə üsulunun müxtəlif ədəbi priyomlar, üslub rəngarəngliyinin maraqlı və zəngin qalereyasını seyr etmək olar. Hər bir ədib bu sahədə öz baxışları ilə yanaşı, yeni orijinal ifadə vasitələri, deyim tərzini əlavə edir.

Əsas hissə. Mənəvi-əxlaqi mövzuların ümumbəşərlik, sülhpərəstlik, dözümlülük, doğrululuq kimi humanist ideyalardan təşkil olunduğu şübhəsizdir. Ancaq bu mövzu bəlkə də digərlərinin dayandığı yüksək bir səviyyədə milli mentalitetə əsaslanır və ondan qidalanır. 1960-cı illərin əvvəllərində sovet quruluşunun süqutuna qədər ədəbiyyatda bu meyil açıq-açıq təbliğ olunsaydı, senzura ona ifrat millətçilik, şovinizm damğası vuracaqdı. Çünki milli soy, xüsusilə uzun illər öz kökünü dandırıb, manqurtluğa sarı qovulan Azərbaycan xalqının milli soyu məsələsinin ədəbiyyatda yer alması sovet rejiminin ən az arzuladığı məsələ idi, uşaq ədəbiyyatında isə ümumiyyətlə, görmək istəmədiyi cəhət idi. Lakin əzmkarlıq və qan yaddaşı həmişə qələbə çaldığı üçün bu yerdə də maneələri dəf edə bildi. Hər şeydən əvvəl, müəlliflər qəhrəmanlarını əsl türk adları ilə (Məsələn, M.Rzaquluzadədə Tokay, Aytac, Tuncər, Aytəkin, Aybək, Alı və s.) adlandırmaqla, müasirlərinin qulaqlarını, yaddaşlarını bu səslənmələrə öyrədirdi ki, bu hələ 1950-ci illərin ab-havasına, siyasətə, qadağalara müqabil mənşəyə doğru atılmış cəsarətli addım idi. Bu əsərlərin bir önəmli cəhəti də çox vaxt (bayram şeirləri istisna olmaqla) müəyyən ibrətamiz bir süjetlə bağlı olmaqla ənənəvilikə sadiqlik xüsusiyyətidir. Belə şeirlərdə əsas məqsəd gənc oxucunu

zəhmətə, təvazökarlığa səsləməkdən ibarətdir. “Yuva davası” şeiri 25-30 il əvvəl yazılsa da, bu gün bizimlə torpaq iddialı qonşularımızın əhval-ruhiyyəsini və xalqımızın təmkinli mübarizə əzmini heyratımız bir dəqiqliklə açıb göstərir:

*“Bir cüt gözəl qaranquş
Zəhmətlə, əziyyətlə,
Yuva tikdi eyvanda.
Sərçə görüb bəyəndi,
Yuvaya yiyələndi...
Qaranquşlar qayıdıb
Gələndə axşamçağı,
Gördülər bu yuvada
Çağırılmamış qonağı
Dedilər: -Bu nə işdir?
-Dedi: Xoşuma gəldi.
Axar-baxarı yaxşı
Özü də çox gözəldir.
Qaranquşlar düşündü:
“Bu axşam çağı onu
Yuvadan qovsaq əgər,
Yazığı künc-bucaqda
İt-pişik tutub yeyər”.
Yuvanın qırağında
Qaranquşlar birtəhər
Yatdı səhərə qədər.
Səhər uçub sərçəyə
Onlar yem gətirdilər
-Qoy, razı qalsın - deyə
Dən də, su da verdilər
Qaranquşlar verdikcə
Sərçə hey aldı – yedi,
Nə razılıq elədi,
Nə də bir “sağ ol” dedi”* [6, s. 31-32].

İbrətamiz mövzular T.Elçinin yaradıcılığında da aparıcıdır. Məzmununa görə S.S.Axundovun “Tutuquşu” hekayəsi ilə səsləşən “Qarğanın məktəbi” əsərində müəllif aktual bir problemə toxunaraq ana dilinə xor baxanları tənqid etmişdir. Burada müəllif uşaqları ana dilini sevməyə və onu qorumağa səsləyir. Eyni zamanda müəllifin “Toğrul babanın nağıl ağacı” əsəri müxtəlif ibrətamiz nağıllardan ibarətdir. Əsərə verilən ad isə onun məzmunu ilə bağlıdır.

Yeni nəsil şəxsiyyət kimi formalaşmaq istəyi İ.Tapdığın qarşısında duran başlıca məqsədlərdən biri idi. Onun “Cığal Bilal”, “Ovçu Nağı”, Günhanın nağılları” və s. əsərləri öz tərbiyəvi məzmunu ilə seçilir. “Cığal Bilal” əsərində mənfi xüsusiyyəti özündə cəmləşdirən Bilalı müəllif bu xüsusiyyətlərdən çəkəndirməyi qarşısına məqsəd qoyur. “Ovçu Nağı” əsərində isə Cəfərin simasında qorxaqlığı pisləyərək uşaqlara Nağı kimi qoçaq olmağı məsləhət görür. X.Əlibəyli “Novruz və Murtuz” poemasında müəllif tərbiyə məsələlərini əsas götürərək uşaqların əxlaq normalarına əməl etməsinin vacibliyini vurğulayırdı:

*“Evdən gedəndə ana
Çağıraraq Novruzu
Dedi: - Oğlum, heç yana
Getmə, yemsizdir quzu,..
İncitmə qardaşını,
Ev-eşiyə göz olun!..”* [3, s. 227].

X.Hasilovanın “Lalənin kitabı” povestində balaca məktəblilərin həyatı, onların dostluğu, müəllimlərə hörməti təsvir edilib. Povestdə əsas obraz ikinci sinfi yaxşı qiymətlərlə bitirən Lalədir. Lalə üçüncü sinifdə lovğa uşaqlarla sinif yoldaşı olacağını bildikdə çox heyfslənir. Əsərdə Lalənin onu narahat edən, bezdirən Niyazi səbrlə düz yola gətirməsini təsvir edən müəllif bu cür lovğa uşaqların tərbiyə oluna biləcəyini göstərirdi. Müəllifin böyüklərə hörmət etmək, dostluqda səmimi və qayğıkeş olmaq kimi tərbiyəvi fikirlərini bir onun “Yaxşı yoldaş” hekayəsində də görürük. X.Hasilovanın əsərləri uşaqların təhsil, təlim və tərbiyəsində ciddi təsir göstərən əsərləridir. Ə.Babayevanın 1974-cü ildə çap etdirdiyi “Sehrli pillələr” kitabına daxil olan hekayələrində yazıçı uşaqların mənəvi-əxlaqi aləmini bədii lövhələrlə təsvir etmişdir. Bunlara “Sən Laləyə oxşama”, “Çörəkli yer”, “Günah Məstanda imiş” və s. hekayələrini nümunə göstərə bilərik. Gənc nəslin tərbiyə və təhsili, istək və arzuları Ə.Əhmədovanın yaradıcılığında geniş şəkildə öz əksini tapır. “Eldəniz dərəcədir” hekayəsində hər gün dərəcə gecikən, ancaq hər dəfəsində bəhanələr söyləyən Eldənizin saxta fədakarlığını müəllif oxuculara göstərir. Eldəniz yaşlı bir qocaya hörmət etdiyi üçün gecikdiyini söyləsə də, ancaq məlum olur ki, əsl səbəbi Eldənizin küçədə adamlara sataşması və etdiyi yaramazlıqları olur. Müəllif burada uşaqların yalan kimi mənfi xüsusiyyətlərdən uzaq durmalarını və onlara dürüst olmaq lazım olduğunu söyləyir. Yalan danışan bir uşaq böyüdükdə də bu cür mənfi xüsusiyyətləri adi qarşılayacaqdır. Bu da onun bir şəxsiyyət kimi tam formalaşmamasına, öz yaşıdları arasında hörmət qazanmasına və xarakterində müəyyən qüsurlara gətirib çıxaracaqdır. Uşaqların təhsil və tərbiyə məsələsi Y.Əzimzadənin “Anacan” pyesində də öz əksini tapır. Əsərdəki yurdsuz uşaqları oğlu və qatillərin əlindən xilas edən Gülbahar obrazı analıq xüsusiyyətlərini özündə daşıyan mübariz bir obraz kimi səciyyələndirilir. Uşaqları bu cür pis vərdişlərdən uzaqlaşdırmaq üçün qorxmada oğrularla mübarizəyə girir və qalib olur. Əli Səmədlinin “Artıq tamah baş yarar” pyesində İskəndər və Səməndərin təmsalında uşaqları dostluq və yoldaşlıqda hiylədən, kələkdən uzaq durmağa səsləyir. Müəllif onlara hər zaman dürüst və ədalətli olmağı təbliğ edir. *“...Pyeslərdə də müəllif əsasən xalq bədii təfəkküründən qidalanmışdır”* [5, s. 400].

Əli Səmədlinin “Yeddi qardaş əfsanəsi” nağılı nəsihət xarakterli, tərbiyəvi bir nümunə hesab olunur. Müəllif burada demək istədiklərini Kərim əminin dili ilə uşaqlara söyləyirdi: *“Kərim əmi “Yeddi qardaş” əfsanəsini danışib dərin fikrə getdi: Handan-hana fikirdən ayrıldı.*

“Oğlanlarım, məndən sizə əmanət, heç vaxt ata-ananızın sözündən çıxmayın, böyüklərin üzünə ağ olmayın, – dedi...” [7, s. 167]. Müəllif əsərdə İmran obrazının simvolunda öz valideynlərinin üzünə ağ olan nankor övladlara səslənir. Günahlarını yumaq üçün dənizə gedən İmran nə qədər dənizin suyunda yuyunsa da o, valideynlərinə qarşı etdiyi səhvlərin günahını yuyub qurtara bilmir. Ana və yeddi qardaş nə qədər İmranın yolunu gözləsələr də, İmran dənizdən gəlib çıxmır. Ana müqəddəsdir, ana haqqı ödənməz. Əli Səmədlinin bu əsəri mahiyyət etibarilə Əli Kərimin “Qaytar ana borcunu” şeiri ilə səsləşir. Mənəvi-əxlaqi dəyərlərə öz yaradıcılığında geniş yer verən S.Behrəngi “Çuğundursatan yeniyetmə” hekayəsində namusu, zəhmətilə yaşayan Tarverdinin simasında başqalarına da ibrət dərsi keçir. Namusunu hər şeydən üstün tutan Tarverdi sahibkar Hacıqulunun onun bacısını siğə etmək istədiyi üçün onlara pul verdiyini bildikdə o pulları qəbul etmir, çuğundur sataraq alın təri ilə pul qazanmağı hər şeydən üstün tutur: *“Bəli, Hacıqulun pulunu özünə tərəf itələdim: – Hacı ağa, – dedim, bizə əlavə pul lazım deyil. Anamın acığı gəlir”* [1, s. 68].

M.Aslanın tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən əsərlərində “Umsuq ayı”, “Səhəri kim açır”, əsərlərini nümunə göstərə bilərik. Eyni zamanda Ə.Kərimin “Qız və kəpənək”, “Qiymətlərin mübahisəsi”, “Artist çəpiş balladası” əsərləri, T.Mütəllibovun “Arzusu dağdan uca”, “Tez yudu əl-üzünü” “Ceyhun” və s. kimi əsərləri də bu qəbildəndir.

Nəticə. Gördüyümüz kimi, əxlaqi mövzuda müxtəlif şairlər fərqli əsərlər qələmə alsalar da, təbliğ olunan fikirlər bütün əsərlərdə eynidir. Qeyd etdiyimiz mövzuda yazılmış ən yaxşı əsərlər məhz ana dilimizin zənginliklərini, gözəlliyini, şəriyyətini, ahəngini göstərən ədəbi fakt kimi uşaqların inkişafına, onların bilik və bacarıqlarının artmasına, bədii zövqün formalaşmasına təsir edə biləcək mənəvi gücə malikdir.

Uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş belə əsərlər əksər ədiblərimizin yaradıcılığında yer alır. Üslubların müxtəlifliyi uşaq ədəbiyyatı örnəklərinin xarakter rəngarəngliyinə səbəb olur. Mənəvi-əxlaqi mövzulu əsərlərdə öyüdçülük, nəsihətçiliklə yanaşı, incə yumor, lirizm, psixologizm və s. də özünü göstərir. Kiçik və yeniyetmə yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş bu nümunələr əks etdirdiyi hadisə və əhvalatları canlı, inandırıcı, sadə dillə anladaraq oxucularını inandırır və onlara müsbət məziyyətlər aşılayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Behrəngi S. Seçmə hekayələr. Bakı: Altunkitab, 2015, 224 s.
2. Elçin T. Könlüm Qarabağdadır. Bakı: TEAS press, 2019, 356 s.
3. Əlibəyli X. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild, Bakı: Avrasiya Press, 2008, 240 s.
4. Məmmədova Ş. Z.Xəlil poeziyası: Obrazlı dilin zənginliyi, 525-ci qəzet, 2017
5. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 444 s.
6. Rzaquluzadə M. Nəsillərdən nəsillərə. Bakı: Azərnəşr, 1965, 496 s.
7. Səmədov Ə. Hərənin bir ulduzu. Bakı: Gənclik, 1984, 308 s.

YUXU SİMVOLLARININ SEMANTİKASI (Naxçıvan folklor mətnləri əsasında)

Aytən Cəfərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Naxçıvan Bölməsi

ceferli_ayten@mail.ru

Abstract

Semantics of dream symbols

(Based on Nakhchivan folklore texts)

The most famous psychoanalysts in the world have conducted research on dreams at different times. Images symbolizing different thoughts and approaches in dreams have been known since ancient times. In medieval European culture, dreams were perceived as an associative wealth, an event that has not been fully revealed. When they began to serve worldly matters, the elements of dreams were valued as mysterious elements. An example of this is the dream of a representative of the subjects about kings and the steps to be taken in the future life with this dream. Some dream elements have deep-rooted symbolism in dream mythology and folk thought. Many of them, however, have undergone deformation in their meaning from era to era, and sometimes an element later acquired a meaning completely opposite to the previous meaning it had. This is also a point arising from the attitude of the era towards that concept that has become a dream element. In any case, even if the concept that has become an element of a dream acquires sacred or contradictory meanings in the poetic text in which it exists - in the example of folklore, in any case, it plays the role of a key to the hero of the text, providing him with advance information on the difficult path he will take. In this regard, a dream is an example of an initial genre that has acquired a sacred position within the text.

Keywords: *dream, mythology, folklore, hero, symbol.*

Giriş: Qədim dövrlərdə yuxular o biri dünyadan gələn ismarıq xarakterini daşıyırdı və gecələr görülən yuxulardan istifadə edilərək gələcək planlaşdırılırdı. Əvvəllər yuxuları yozan, onların sirli açıqlamasını verə bilən xüsusi insanlar fəaliyyət göstərirdilər. Çox zaman bu işi cadugərlər də icra edirdilər. Müxtəlif mənalara yozulan yuxuları bilicilər kağıza köçürüb saxlayarmışlar. Və bu yuxular, adətən, sınaqdan çıxarılmış yuxular olurdu. Bəzi din mütəxəssisləri insanın yuxuya gedərkən duyğu yollarının bağlandığını, lakin qəlb qapısının açıldığını deyirlər. Bu zaman insan bu qapıdan çıxır, geniş bir dünyada gəzişərək fərqli bir aləmi seyr edir. Bu və ya bu kimi inanclar onu deməyə imkan verir ki, bütün dinlər və onun inanc sistemində yuxu ilə bağlı görüşlər zəngindir. Elə yuxuların yozulmasında da çox vaxt din xadimlərinə müraciət az olmamışdır. Ümumiyyətlə, ilahi dinlərin qutsal səpkili mətnlərində yuxularla bağlı ayələrin də olduğu danılmazdır. Ona görə də yuxular dini nöqteyi-nəzərdən də qutsal mövqedə qəbul edilən bir hadisədir.

Əsas hissə. Slavıyan xalqların ənənəvi mədəniyyətdə yuxu ölüməbənzər hadisə hesab olunurdu. Bu zaman ruhun insan bədənini quş və kiçik ölçülü heyvan şəklində tərk etdiyinə inanılırdı. Yuxu real dünya ilə o biri dünya arasında sərhəd rolunu oynayırdı.

Folklor mətnlərində yuxu, əsasən, su və işıq arxetipləri ilə qarşılaşdırılır. Belə ki, yuxunu axar suya və ya işığa danışmaq inancı yuxunun xeyirlə bağlanacağı inancından qaynaqlanır: “Əgər yuxunu axar suya desən, aparıb yerinə çatdırar” [6, s. 113] və ya “Yuxunu işığa desən, aydınlıq olar” [6, s. 113]. Yuxunun su və işıq arxetipləri ilə əlaqəsi haqda folklorşünas-alim Cəlal Məmmədov yazır: “Bir sıra türk xalqlarının etiqadında, gecələr başqasına yuxu danışmazdılar. Danışılsa da, gərək “çırağa danışiram” deyiləydi ki, zərərli olmasın. Pis yuxu axar suya danışılardı ki, yusun aparsın. Yaxşı yuxu da yenə axar suyun təmizliyinə danışılardı ki, aydınlıq olsun. İnandıqlarından da, pis yuxu görən zaman daşı qaldırıb yuxunu danışar, sonra daşı yenə yerinə qoyardılar ki, həmin qarışıq yuxunu puç eləsin...” [5, s. 407]. Su təmizlik, saflıq, uğur simvoludur.

Yuxuda su görmək, əsasən, gələcək həyatın uğurlu olacağına işarədir. Bu, xalq yozumlarında da belədir: “Yuxuda su görmək oldux qədər aydınxdı” [2, s. 110].

Yuxuların ilkin mifik stixiya hesab edilən ağac arxetipi ilə də bağlılığı müşahidə olunur. Belə ki, yuxuda ağac görmək xeyrə yozulur, deyirlər. Ağac arxetipi digər ilkin janr örnəklərində, eləcə də mərasim örnəklərində uğur simvolu kimi təqdim edilir (bunu duvaqqapma mərasimi zamanı müşahidə edirik: duvağın barlı ağac başına atılması və s.). Digər ilkin janr örnəklərində ağacın bərəkət rəmzi kimi simvolizə edildiyini də müşahidə edirik. Eləcə də yuxuda ağac görmək xeyirlə bağlanır: “Yuxuda ağac görmək bolluğa işarədi” [6, s. 113]; “Yuxuda barı ağac övladdı” [3, s. 78].

Yuxuyozumunda zamanı mifoloji düşüncələr hakim olduğuna görə onlar folklorun kiçik janrlarına aid edilir. Folklor mətnlərində yuxuları görənlərin şəxsiyyətlərinə və məxsus olduqları statuslara görə yozumlar təqdim olunur. Məsələn, xanların, bəylərin gördükləri yuxular rəiyyət yuxuları ilə eyni bərabərdə yozulmurdu. Eləcə də peyğəmbər yuxusu müqəddəs sayılıb. Və bunlar da folklor mətnlərində poetikləşərək təqdim olunur. Hətta yuxuda yüksək mövqə sahiblərini, həmçinin peyğəmbərləri və digər müqəddəsləri görmək də mötəbər yuxulardan hesab olunur. Peyğəmbər yuxuları haqqında bir çox yazılı mənbələrdə - salnamələrdə, ədəbi abidələrdə, eləcə də folklor janrlarında: mahnılarda, dastanlarda və nağıllarda bəhs edilir.

Yuxuda insanın gördüyü nə varsa, onların simvollaşması və həyatı hadisələrlə əlaqələnməsi bu günə deyil, qədim zamanlara məxsus hadisədir. Yuxu simvolu xaos dünyası ilə bağlı olan və onu kosmos dünyasında təmsil edən gerçəkliyin faktıdır. Yuxu simvollarının əsas cəhəti budur ki, o, şüuraltında var olanın şüura ötürülməsi prosesində aktiv iştirak edir. Əslində, yuxu, çox vaxt şüuraltının güzgüsü kimi çıxış edir. Yəni şüuraltı icra etmək istədiklərini yuxu vasitəsilə şüura göndərir. Bu zaman yuxunu şüuraltı ilə bağlı olan bir hadisə kimi də qiymətləndirmək olar.

Yuxuları naməlumlarla dolu olan bir hadisə kimi də qiymətləndirirlər. Lakin yuxunun real aləmdə gerçək olan hadisə ilə bağlı öncədən xəbər vermə xüsusiyyəti kəsb etməsi onu naməlum fakt olmaq düşüncəsindən uzaqlaşdırır. Ən yaxşısı, yuxunun şüuraltının əks etdirdiyi real hadisə adlandırmaq daha düzgün olardı.

Ümumiyyətlə, daimi olaraq insanın öz gələcəyini bilmək, öyrənmək, ona uyğun olaraq öz işlərini tənzimləmək arzusu olub. Yuxularda da bu arzunun ifadəsi əks olunur. Belə ki, yuxuda görülən məfhumları insanın gələcəyi ilə əlaqələndirərək yozan bilicilər insanın gördüyü yuxunun təsirindən uzaqlaşdırmamağa çalışır, onun yaxşı və ya pis gələcəkdən xəbər verən çox vacib, önəmli bir fenomen olduğuna inandırırırdılar. Çox vaxt bir çox din xadimləri yuxudan istifadə edərək insanın davranışlarını öz məqsədin uyğun şəkildə yönləndiriblər. Yuxuya inanan, onun fəvqəltəbii bir hadisə olduğunu bütün varlığı ilə qəbul edən qədim insan təfəkküründə yuxunun “tövsiyə etdiyi” yoldan çıxmaq da günah kimi qəbul edilirdi.

Yuxuların müxtəlif mənalara daşması, onların yozulması ərazilərə məxsus olaraq fərqli təqdim olunur. Naxçıvandan toplanmış yuxuyozumları növləri içərisində atla bağlı görülən yuxuların yozumları qədim ənənə ilə bağlıdır. “At muraddır” atalar sözündən qaynaqlanaraq yuxuda at görülərsə, arzuya, istəyə, murada çatmaq kimi yozulur. Etnik düşüncədə at igitin yar-yoldaşı hesab edilirdi. İgidin atını öldürmək onun heysiyyətinə toxunmaq kimi qəbul edilirdi. Ata hörmət, məhəbbət göstərmək isə onun sahibinə ona ehtiramı ifadə edirdi. İgidə yar-yoldaş olan ata göstərilən qayğı, məhəbbət onun uğurla, qalibiyyətlə bağlı olduğu düşüncəsindən qaynaqlanır. Odur ki, yuxuda at görmək arzuya, murada çatmaq kimi yozulur. Yüksək mövqeyə, arzuya çatmaq yuxu yozumlarında ucalıq anlamı ilə simvolizə edilir: “Yuxuda at ucalıqdı” [6, s. 113]. Yuxuda ağ at görmək arzulara sürətlə yetişmək mənasını daşıyır. Bu barədə alim F.Hicran psixanalitik Ziqmun Freydə və K.Yunqa əsaslanaraq belə yazır: “Ziqmun Freyd, ümumiyyətlə, yuxuda at görməyi qarşı cinsə olan münasibət yozumu kimi qiymətləndirir. K.Yunq isə atı müsbət yönlü düşüncəni ifadə edən obraz olduğunu vurğulayır” [8, s. 14].

Folklor örnəklərində bəzən yuxu qəhrəmanın taleyinin açarı kimi təqdim olunur. Qəhrəmanın qarşısına çıxan hadisələri öncədən ona əyan edən yuxular gələcəkdən xəbər verən yuxulardır. Nağıl mətnlərində qəhrəmanın gördüyü yuxu onun gələcək taleyi ilə bağlı olaraq yozulur. Bəzən yuxuda öz sevgilisini görən qəhrəman ona qovuşmaq üçün çox əzablar çəkir. Yuxu və qəhrəman taleyi

motivi, əsasən, dastanlarda belə olur. Buna yuxuda butavermə deyilir. Lakin biz nağıllarda da butavermə motivini izləyirik. Naxçıvan ərazisindən əldə edilmiş nağıl mətnlərində də yuxuda butaalma motivi mətnin mühüm elementi kimi təqdim olunur. Bununla yanaşı, görülən yuxunun satılması, qəhrəmanın aldığı yuxunun dalınca – butasının ardınca getməsi motivi də nağıllarda müşahidə ediləndir. Məsələn, “Qıra qız” [1, s. 137] nağılında kasıb kişinin yuxuda gördüyü və onları axtarmağa getdiyi qıralar gerçəkdə şahzadənin taleyinə çevrilir. Kişidən pul müqabilində satın aldığı yuxunun dalınca gedən şahzadə gerçəkdə qıraları yol kənarında tapır. İki qıranın içindən çıxan qızlar ölsə də, üçüncü qıradan çıxan qız sağ qalır və uzun sınaqlardan çıxaraq şahzadənin butası – yarı olduğunu təsdiqləyir. Təqdim olunan bu mətndə daha qədim dövrlərin inanc aləminin elementləri müşahidə edilir. Belə ki, pis yuxunu satmaq inancı digər türkdilli xalqlarda da müşahidə edilir. Məsələn, türkmənlərdə yuxunu satmaq inancı hazırda da vardır. Azərbaycanın da bəzi ərazilərinə məxsus əhalinin yuxu satmaq kimi inancı müşahidə edilir. Pis yuxunu sataraq onun gətirəcəyi şərdən qurtulmaq inancının təməlinə şərin yuxunu alan insana keçəcəyi şərti dayanmır. Əksinə, yuxunu pulla alan insan yuxunu görəndə onu satmaqla özünü şərdən qorumuş olur, yuxunu satdığı insanın isə yuxuda gördüyünün əksi ilə – xeyirlə rastlaşacağına inanılır.

Yuxuda buta almaq motivi dastanlarda müşahidə edilən ən aktiv motivlərdəndir. Aşıqlara, əsasən, aşıq olmaq, aşıqlıq istedadı yuxuda verilib. Naxçıvan aşıq mühitinin nümayəndələrinin həyatı barədə mövcud məlumatlara nəzər yetirdikdə onların da aşıq olması yuxuda aldıkları butadan – aşıqlıq vergisindən sonra baş verib. Naxçıvan mühitinə xas olan element – duz motivi də verilən buta ilə uyğunlaşdırılaraq təqdim edilir. Yəni, yuxuda buta verilən aşıq ona yuxuda verilən butanın dalınca gedərkən duz yükü ilə yola çıxır. Naxçıvan aşıqlarından olan XIX əsr aşığı Aşıq Məmmədcəfər haqqındakı bir rəvayətdə bu məqam öz aydın ifadəsini tapır: “Məmmədcəfər bir gün yorğun halda tarlada yatarkən müqəddəslər yuxusuna girib buta verir və bildirirlər ki, Mehdi xanın qızı Səhnə xanımla deyişmək üçün Darabasa getsin. Beləliklə, Məmmədcəfər yuxudan oyanır və arabasını duzla yükləyib alver adıyla Mehdi xanın mənzilinə gəlib çıxır...” [2, s. 432]. Folklor mətnlərindəki yuxu motivi qəhrəmanın qutsal mövqeyə çatmasına güc verir, bir sözlə, qəhrəmanın haqqa çatmağına kömək edir. Bu mətnə də gördüyü yuxu həm Məmmədcəfərin haqq aşığı mərtəbəsini qazanmasına səbəbdir, həm də yuxuda müqəddəslər tərəfindən ona verilən butasına qovuşmağa gedən açar rolunu icra edir.

Bəzən özü simvolik məna daşıyan rənglər də yuxuların əsas mövzusuna çevrilir. Rənglərlə bağlı olan inanc sistemindən qaynaqlanaraq yuxuda görülən rənglərin də həmin düşüncələrlə bağlılığı müşahidə olunur. Belə ki, Naxçıvandan toplanmış yuxuyozumları örnəklərində yuxuda qara rəng görmək ucalıq, uğur rəmzi kimi yozulduğu izlənilir. Qeyd edək ki, qara rəng digər folklor örnəklərində, əsasən, böyüklük, ucalıq rəmzini daşıyır.

Nağıl mətnlərində yuxunun dalınca getmək, onun malik olduğu əsas funksiyayı – butanı əldə etmək Naxçıvan folklor mətnlərində tez-tez müşahidə olunur. “Gülqahqah” nağılında da biz bunu izləyirik: “Bir Məlik Məmməd adında çoban olur. Bir gün o, yuxuda görür ki, uca bir dağın başına çıxıb. Dörd yanı da ulduznan doludu. Ayılıb yuxusunu anasına danışır. Anası onun yuxusunu yozub deyir ki, var-dövlət qazanıb xoşbəxt olacaqsan. Məlik Məmməd geyinib-kecinib yuxusunun dalınca gedir...” [1, s. 140]. “Çoban Yusufun yuxusu” nağılında da qəhrəmanın öz yuxusunun ardınca getməsi, yuxunu öz taleyinə çevirməsi motivi ilə qarşılaşırıq. Burada paralel olaraq yuxunu satmaq motivi də izlənilir: “Biri varmış, biri yoxmuş, keçmiş zamanlarda bir əkinçi varmış. Bir gün bu əkinçi yuxuda görür ki, sinəsinə gün düşüb, ayağına ay. Durub yuxusunu axtarmağa gedir. Bir az gedəndən sonra bir çobana ürcəh olur. Çoban ondan soruşur: - Qardaş, hara gedirsən? Əkinçi əhvalatı çobana danışır. Çoban bu kişiye deyir: - Mən sənə qoyun verim, yuxunu sat mənə. Əkinçi yuxusunu çobana satıb geri qayıdır. Bu çobanın adı Yusufmuş. Yusuf da yola düşür, yuxusunu axtarmağa gedir...” [1, s. 163].

Naxçıvandan toplanılmış nağıl mətnlərində yuxu və alma motivlərinin qarşılaşmasını da izləyirik. Yuxuda alma görmək də xeyirlə əlaqələndirilir: “Yuxuda alma görən oğlan övladı olar” [4, s. 319]. Bu yozumun təməl olduğu motivi nağıl mətnlərində müşahidə edirik. “Quşpaşa” [1, s. 193] adlı nağıl mətnində övladı olmayan padşaha dərviş bir alma verib, onu arvadı ilə yarı bölüb

yeməyi tövsiyə edir. Almanı yeyən qadın yuxuda görür ki, onların bir qızı olur. Və qız böyüdükdən sonra onu bir quş götürüb qaçır. Qadının yuxusu çin çıxır. Onların bir qızı dünyaya gəlir və hadisələr yuxuda olduğu kimi davam edir. Göründüyü kimi, yuxu ilə bağlı fəvqəltəbiilik nağıl mətnlərində daha çox izlənilir.

Bir kiçik janr örnəyində yuxu görən qadın olduğunda o yuxunun yalan olduğuna inanılır. Bu düşüncə yuxarıda örnək verilən nağıl mətnindəki fikri təkzib etsə də, örnəyin son dövrlərdə yarandığını təsdiq edir: “Arvad yuxusu yalan olar” [3, s. 104].

Əfsanə mətnlərində də yuxunun real aləmə təsiri təsvir olunur. Məsələn, “Buxkar piri” (naxç. II, s. 73) əfsanə mətnində pirin ətrafında hasar qaldırmaq istəyən xanı bu fikirdən dünya görmüş bir ağsaqqalın yuxusu daşıdırır. Yuxuya əhəmiyyət vermək, əslində, onu gələcək həyat haqqında öncədən məlumat daşıyan bir Tanrı vergisi kimi qəbul etmək bu mətnin əsas xarakterini müəyyən edir.

Yuxuların müxtəlif günlərdə və vaxtlarda görülməsinin də öz xüsusiyyəti vardır. Məsələn, bazar, cümə, çərşənbə günlərində görülən yuxuların çin çıxacağına inanılır, digər günlərdə görülən yuxular günün saatları ilə uyğunlaşdırılaraq yozulur: “Səhər üzü gördüyün yuxu çin olar” (arxiv). Bununla yanaşı yuxuların mövsümlə əlaqədar yozulması və ya gerçəkliklə əlaqəsi məqamı da vardır. Bu haqda alim F.Hicranın toplama zamanı əldə etdiyi inanc örnəyi də diqqət çəkir: “Kiçik çillə girəndən sonra görülən yuxular yanlış sayılır. “Çillə yuxusu çin olmaz”, - deyirlər” [8, s. 21].

Nəticə. Naxçıvandan toplanılmış folklor örnəkləri daxilində yuxu motivləri, əsasən, nağıl mətnlərində izlənilir. Lakin kiçik janrın bir növü kimi yuxuyozumları ərazinin folklor mühitinə xas olaraq yaranıb və yaşamaqdadır. Ayrıca olaraq yuxuyozumları örnəkləri əhalinin folklor yaddaşında yaşayır, hətta yeni simvolik anlam daşıyan yuxuyozumu örnəkləri də yaranmaqdadır. Öncə də qeyd edilən kimi, nağıllarda, dastanlarda, əfsanə və rəvayətlərdə və s. yuxu motivləri çox da aktiv müşahidə olunmur. Buna baxmayaraq, qismən olsa da, yuxu motivləri ərazinin folklor mühitinə xas digər örnəklər daxilində də mövcuddur. Əldə olan və topladığımız örnəklər üzərində aparılan araşdırma sübut etdi ki, ərazinin folklor təfəkküründə yuxugörmə ilə bağlı qədim təsəvvürlərdən qaynaqlanan düşüncələr yaşamaqda və qorunmaqdadır. Düzdür, müasir dövrdə yuxuyozumları örnəklərinə islami düşüncə modelinin təsiri inkaredilməzdir. Lakin örnəklərin mahiyyəti onların qədim türk dünyagörüşünün məhsulu olduğunu təsdiq edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru antologiyası. I cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 512 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru antologiyası. II cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXIII say. Naxçıvan örnəkləri. II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 332 s.
5. Bəydili C. (Məmmədov). Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
6. El sözü, yurd yaddaşı. Folklor toplusu. Bakı: Elm, 2010, 168 s.
7. Mənbə verilməyənlər müəllifin şəxsi arxivindəndir.
8. Vəliyeva F. (Hicran). Röyanın sirləri müdriklərimizin idrak xəzinəsində. Bakı: Aspoliqraf, 2014, 184 s.

QƏHRƏMANLIQ TARİXİNİN ƏDƏBİ-BƏDİİ TƏZAHÜRÜ

Fidan Abdurəhmanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

fidan_abdurahmanova@mail.ru

Abstract

Literary and artistic manifestation of the history of heroism

The work "The Key" that I am talking about is a novel that lived its time with historical facts. This novel had a strange fate: it began with longing and ended with triumph. This novel ended in Shusha, on a historical day, in a place that perhaps even the writer could not have imagined. Yes, the writer kept all his feelings and desires in his heart, and he also grew and made his novel live in his heart.

The reader, who uses different keys many times during the day, may have difficulty determining the location of this key here. At the beginning of the work, the reader is looking for the door that the old man carries in the pocket of his wedding and holiday clothes fits into. Perhaps this is the key to the door of the "groom's room", the heart of the unfulfilled dreams of all the martyr families. Or it is the key to the houses of the people who have returned to Karabakh today and have regained their homeland.

Keywords: war, victory, historical novel, psychological mood.

Giriş. Böyük yazıçılar tarixi roman yazmazdan öncə onları bu işə sövq edən prosesləri araşdırmaq üçün tarixi sənədlərin izi ilə uzun zaman ciddi hazırlıq işləri ilə məşğul olmuşlar. Yazıçı bir insan kimi əsərinin doğulduğu və böyüdüüyü yerlərə gedir və eyni zamanda tarixi faktları öyrənməyə çalışır. Bədii əsər cox vaxt öz dövrünün dilində və psixoloji ovqatında qələmə alınır. Bu zaman tarixi proseslər təkrar istehsal olunaraq öz dövrünü mövcud beyinlərdə yenidən yaşayır.

A.S.Puşkin "Kapitan qızı" romanını yazarkən, imperator I Nikolayın şəxsi icazəsi ilə uzun müddət dövlət arxivində işləmiş, həmçinin Puqaçovun ardınca Orenburqa səyahət etmişdir. Buna görə də yazıçı 1773-1775-ci illər kəndli müharibəsi dövrünü təsvir edə bilmişdir.

Folkner öz vətəni haqqında çox sadə cümlələrlə səmimi şəkildə yazmışdır: "Sartoris"dən başlayaraq dərk etdim ki, xəritədə poçt markası boyda xımxırda görünən doğma yurdundan yazmağa dəyər, o buna layiqdir və bu mövzunu axıracan yazıb qurtarmağa bütün ömrüm bəs eləməz". Hər nə qədər humanitar sahə dünya elmləri arasında son illər yüksək səviyyədə qiymətləndirilməsə də, tarix və ədəbiyyatın vəhdəti daima diqqət mərkəzində olacaq.

Hələ sovet hakimiyyəti illərində ədəbiyyata sonsuz sevgisi olan və tarixi mövzuda əsərlərin qələmə alınmasına diqqət yetirən Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının V (1-3 iyun, 1971) qurultayında ədəbiyyatın xalqımızın qəhrəmanlıq tarixinin ədəbiləşdirib bizə çatdırması haqqında tarixi nitqindən sonra Azərbaycan yazıçılarının VII (12-13 iyun 1981) qurultayında demişdir: "...tarixi simaların obrazları yaradılan və tariximizin çox mühüm dövrləri tərənnüm olunan ədəbi əsərlər ən yüksək səviyyədə yazılmalıdır".

XX əsrdə yazıçılar zaman-zaman İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Uzun Həsən, Sara Xatun və başqa tarixi şəxsiyyətlərin dövründə Azərbaycan uğrunda mübarizəsindən cəsarətlə bəhs etmişlər. İ.Hüseynovun "Məhşər" romanında XIV əsrə, Fərman Kərimzadənin "Xudafərin körpüsü" romanında XV-XVI əsrə, Əzizə Cəfərzadənin XVI əsrin əvvəllərində baş vermiş tarixi hadisələrə müraciət etməsi məhz qurultaydan sonrakı illərə təsadüf etmişdir.

Əsas hissə. Hər bir xalqın milli-tarixi varlığı və mədəniyyəti mənsub olduğu xalqın ədəbiyyatı xüsusilə bədii nəsrilə bütövləşir. Yazıçı Natəvan Dəmirçioğlunun qələmə aldığı "Açar" romanının ideya-məzmunu xalqın millilik, tarixilik və müasirlik anlayışını həyata keçirmək məqsədi ilə apardığı mübarizəsi bədii ədəbiyyatda dərin iz buraxmışdır. "Türk ədəbiyyatında tarixi roman anlayışı, tarixi romanın adlandırılması və hansı əsərlərin tarixi roman hesab olunması mübahisəli

mövzulardandır. Buna görə də tarixi romanın hər kəs tərəfindən qəbul edilən tərifi yoxdur və müxtəlif adlarla adlandırılmışdır. Bu isə yazıçının tarixə baxışı, siyasi mövqeyi, romanın realılıqla əlaqəsi, əsərin yazıldığı zamanla hadisələrin yaşandığı zaman arasındakı fərq kimi səbəblərdən qaynaqlanır” [1, s. 67]. Əsl tarixi roman tarixi gerçəkliyin bədii bərpası kimi formalaşır. Natəvan Dəmirçioğlu uzaq tarixi dövrlərin bir-biri ilə və müasirliklə bütün fərqliliklərini üzə çıxarmışdır.

Yazıçı bu əsərdə ömrümüzün son otuz ilini yazmışdır və torpağımızın işğallara məruz qalan hissələrini toplamağa çalışmışdır. Müəllif bütün əsər boyu müharibə zamanı düşmənin amansız vəhşiliyindən, Azərbaycan xalqının vətənpərvərliyini və eyni zamanda mürəkkəb taleyini önə çəkir. Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox tarixi romanlar müəllifi kimi yadda qalmış Əzizə Cəfərzadə haqqında Gülnar Ramizin Gülnar Ramizin “Çağdaş nəsrə milli tarix konsepti” adlı monoqrafiyasında yazmışdır: “Bu romanlar yalnız bədii düşüncənin məhsulu deyil, eyni zamanda, xalqımızın tarixi dəyərlərini, etnoqrafiyasını əks etdirən qiymətli əsərlərdir. Sənətkarın tarixi romanlarının ən mühüm cəhətlərindən biri də onların ideyaca müasirliyi, bu günün problemləri ilə bağlı olmasıdır” [2, s. 23].

Romanda hadisələri yazıçı başlayır, müəyyən bir hissədən sonra isə personajlar özü tarixi faktların izi ilə əsəri davam etdirir. Maraqlı bir nüans isə yazıçıdan çox, personajların üslubu diqqət çəkir. Bəlkə də son illər bu üsluba rast gəlmək çətin idi. Bu roman haqqında yazmaq istəyim də əslində bu üslubdan yarandı.

Sətiirlərin axıçılığı və doğmalığı müharibə vaxtı baş vermiş hadisələrin olduğu kimi qələmə alınmasından irəli gəlir. Hadisələrin real ardıcılığı insana bir az da öz həyatını xatırladır. Əsgər dostu Xudayarın təsnif oxuması və sosial şəbəkələrdə məşhurluğu haqqında söhbətləri nümunə ola bilər. Xudayar haqqında soruşanda dedi: “Xudayar dostumdu. Sərhəd qoşunlarında gizirdi. Deyir ki, oxuya oxuya alacağıq torpaqları”. Elə də oldu...

Daha sonra komandir Məhəmmədin yaralı əsgər İmranı tibb məntəqəsinə çatdırması təlaşı və bu vaxt yaranan söhbətləri çox təsiredicidir. Ağır döyüşlərdə snayper gülləsinə tuş gələn əsgərin vəziyyətindən nigaran qalan komandir köməyə gəlib tibb qutusunda dərman verib çeynəməyini istəyir. Əsgərin təkidlə su istəməsinə baxmayaraq, onun yarasını tamponla təmizləyib qucağında rahatlayır. Halsız vəziyyətdə buşlatının gizli cibində ünvanı yazılmış vida məktubunu komandirinə verən əsgərə münasibəti əzminə qarışmışdır komandirin: “Vida məktubu nədir, deməmişəm ki, döyüşə ölmək üçün yox, öldürmək üçün girin!” İmranın hələlik son sözü “İrəli gedin” olmuşdu. Lakin irəlidə yaralanmış komandir minaya düşmüş əsgərini gətirəcəkdi həkimə. Və burada sonuncu dəfə qarşılaşacaqdı İmrana – son istəyini isə yerinə yetirə bilmədi. Komandirin suyu əlində, İmranın gülüşü isə üzündə qaldı, o, əbədi gözlərini yumdu. Yaxud minaya düşmüş azyaşlı yaralı əsgərin qopub düşmüş ayağını çəkməqarışıq qucaqlaması, döyüş meydanından kəsik ayağını çıxarması və yenidən birləşdirib geri qayıtması istəyini qələmə almışdı Natəvan Dəmirçioğlu.

Yaralı olduğu halda döyüşən, sağalmamış tibb məntəqəsindən qaçaraq döyüş meydanına tələsən minlərlə əsgər, əsgərini yaralı buraxmayan, şəhid olmuş yoldaşlarını qucağında apardığı üçün şəhid olan yüzlərlə gizir, komandir olub Qarabağ müharibəsində...

Digər bir hadisə isə əsərdə Gülzarla Hüseyn arasındakı söhbətin psixoloji sarsıntılardı. Ermənilərin əlinə keçməsinə deyərək həyat yoldaşını divara hörməyi təklif edəndə qadın bir ovuc yumaq kimi qıvrılıb divarın bir küncündə qollarını özünə sıxıb, diri-diri hörülməsini gözlədi. Hüseynin həyat yoldaşını divara hörməsi və taleyini özünə əmanət edərək: “Çalış sağ qal” deyərək qanayan dırnaqlı ilə döyüş yoldaşlarının yanına qayıtması müasir Azərbaycan nəsrində müharibə mövzusunda oxuduğum ən təsirli əsər idi.

Ümumiyyətlə, hər bir yazıçının tarixi mövzuda bədii əsər yazması Vətən və xalq qarşısındakı ən məsul vəzifələrindən biridir. Bu əsər tarixiliklə bədiiiliyin və milliliyin vəhdətində yazılaraq oxucunun ixtiyarına verilmişdir. Romanın bir hissəsində evini basqın yerinə çevirən erməninin arvadın hanı sualına – bilmirəm cavabını verən azərbaycanlıya: “Ola bilməz. Bir TURKÜN arvadı ərinə demədən addım belə atmaz, nəfəs belə almaz” [1, s. 54] fikrini yazıçı məharətlə vurğulamışdı.

Yazıçı öz təhkiyəsi ilə hər dəfə yeni tərzdə, təzə, gözlənilməz rakursdan baxır hadisələrə. Reallığı əks etdirən dialoqlar xüsusilə diqqət çəkir, burada ailə dəyərləri, süfrə mədəniyyəti və personajlar arasındakı söhbətlər önəmli mesajlardan ibarət idi.

Romanın bir hissəsində əsgərin qarşılınması, eyni zamanda ağsaqqalın ad gününə hazırlıq prosesləri gedirdi. Diqqətimi çəkən kiçik epizod isə otaqda ütü stolunun üstündə üzərində kiçik sarımtıl yarpaqları olan tül pərdənin yuyulub asılmasını gözləməsi idi. Yazıçı məharətlə yazır: Ağ tül, mavi dekor və payızı imitasiya edən qızılı xırda yarpaqlar...

Əsgərlik müddəti bitmiş amma torpaqları hələ də yad əllərdə olan bir xalqın oğlunun ailəsinə baş çəkdiyi vaxt yoldaşının bu pərdəni asmağa kömək etməsini xahiş edərkən aldığı cavab gözlənilməz idi. “Qoy müharibə qurtarsın, dəyişərsən” [1, s. 60]. Bu ifadədə çox cavab vardı, amma özü yox idi...

Aydının şəhid dostu Mahmud haqqında söhbətini esidən hər kəs məyusluqla bir az əvvəl ad günü keçirmə planından xəcalət çəkdi. Yaxın dostunun şəhid olmasından əvvəl yaralı qarnından və tökülmüş bağırsaqlarından çıxan isti duman gözlərinin önündən çəkilmirdi. Məhz bu səbəbdən o burma burma buğlanan tüstü çıxan isti çay içmirdi, o ki qaldı ad günü məclisi keçirə...

Əsərdə daha bir maraqlı obraz könüllü kimi yazılan 1993-cü ilə qədər orduda komək edən snayperçi dəmirçi əminin qızı Vəfa idi. O, universitetə sənəd verdi, oxumağa getmədi. Əslində Dəmirçioğlu soyadı ilə əsərə daxil olan bu fədai qız yazıçının bacısının prototipi idi.

Haqqında söhbət açdığım “Açar” əsəri dövrünü tarixi faktlarla yaşamış romandır. Bu romanın qəribə taleyi oldu: həsrətlə başladı, zəfərlə bitdi. Bəlkə də heç yazıçının da təsəvvür edə bilməyəcəyi bir yerdə, Şuşada, tarixi günlərin birində yekunlaşdı bu roman. Bəli, yazıçı bütün hissələrini, arzularını qəlbində saxladığı kimi romanını da urəyində böyütdü, yaşatdı.

Nəticə. Gün ərzində dəfələrlə müxtəlif açardan istifadə edən oxucu burada bu açarın yerini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkə bilər. Əsərin əvvəlində oxucu, qoca babanın toy-bayram paltarının cibində gəzdirdiyi açara düşən qapını axtarır bəlkə də bu bütün şəhid ailələrinin nakam arzularının ocağı olan “bəy otağı”nın qapısının açarıdır. Yaxud bu gün Qarabağa geri qayıdan yenidən öz yurduna qovuşan insanların evlərinin açarıdır. Kim bilir?

Nifrət də, sevgi də, insanın ürəyinə toxunur, urəyə toxunan bütün hissələr ya gözəl xatirələr yaradır, ya da yaralar açır. Bu cür simvolik detallar bu yazıçının, demək olar, bütün əsərlərinə səpələnibdir.

Dahi rus yazıçısı Lev Tolstoyun – “Hərb və sülh” əsərinin əbədiyyət qazanmasının ən böyük səbəbi yazıçının dünyagörüşü ilə yanaşı məhəbbət, nifrət, vicdan, müharibə və bu kimi bəşəri mövzulara toxunması idi.

Edvard Hallett Carr “Tarix nədir?” kitabında Tarix nədir? sualına: “Tarixçi ilə onun faktları arasında fasiləsiz qarşılıqlı əlaqə prosesi, indi ilə keçmiş arasında sonsuz dialoq” [4] kimi cavab verir. Bu proses Natəvan Dəmirçioğlunun bir sıra əsərlərində özünü göstərir. “Açar” romanı tarixi bir dövrü ardıcılıqla oxucuya təqdim edir. Mən inanıram ki, bu romanı oxuyan hər kəsin həyatında bu tarixi məqamları yaşamış bir tanıdığı olmuşdur...

Arzu edərdik ki, bu romana layiqli ssenari yazılsın, film kimi ekranlarda izlənilsin.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dəmirçioğlu Natəvan. “Açar” romanı. Bakı: Təhsil, 2024
2. Gülnar Ramiz. Çağdaş nəsrə milli tarix konsepti. Bakı: Ekoprint, 2019
3. Dadaşova Arzu. Türk ədəbiyyatında tarixi roman janrının nəzəri aspektləri. Şərq araşdırmaları 2022, №1
4. <https://medium.com/@rgrydns/historiography-conversation-3-b8aa61d75c5f>

«ФАУСТ» ГЁТЕ КАК ДОМИНАНТА ТВОРЧЕСКИХ ПОИСКОВ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ СЕРЕБРЯНОГО ВЕКА

Айсель Багирова

Доктор философии по филологии, доцент
Бакинского государственного университета
aysel_bagirova@hotmail.com

Xülasə

Götenin "Faust"u gümüş dövr rus ədəbiyyatının nümayəndələrinin yaradıcı axtarışlarında dominant kimi

Məqalə Götenin "Faust" əsərinin gümüş dövr rus yazıçılarının yaradıcılığına təsirini tədqiq edir, faust motivlərinin mistisizm, eros və mənəvi axtarışlar kontekstində çevrilməsini açıqlayır. Simvolistlərin (V.Brüsov, F.Sologub, A.Blok) və neorealistlərin (M.Prişvin, A.Remizov) əsərlərində Faustun üsyançı, ruh alşimiki və hissi təqibin qurbanı kimi arxetip kimi təqdim olunması təhlil edilir. Xüsusi diqqət insan təbiətinin qaranlıq tərəflərinin şərhinə, incəsənət və din sintezinə, həmçinin Xristian mistisizmi ilə dekadent şəxsiyyət kultu arasındakı əlaqəyə yönəldilir. Məqalə, faustian problematikanın XIX–XX əsrlər sərhədində mədəni paradigmalara böhran və yenilənməsinin "güzgüsünə" çevrilməsini nümayiş etdirir.

Açar sözlər: *Faust, Gümüş Əsr, simvolizm, eros, mistisizm.*

Abstract

Goethe's Faust as the dominant creative search for representatives of russian literature of the silver age

Aysel Bagirova

The article explores the influence of Goethe's "Faust" on the work of Silver Age writers, revealing the transformation of Faustian motifs in the context of mysticism, Eros, and spiritual quest. The author analyzes the works of symbolists (V. Bryusov, F. Sologub, A. Blok) and Neorealists (M. Prishvin, A. Remizov), where Faust appears as the archetype of a rebel, an alchemist of the spirit and a victim of sensual obsession. Special attention is paid to the interpretations of the dark sides of human nature, the synthesis of art and religion, as well as the connection of Khlystov's mysticism with the decadent cult of personality. The article demonstrates how Faustian problematics became a mirror of the crisis and renewal of cultural paradigms at the turn of the 19th–20th centuries.

Keywords: *Faust, Silver Age, symbolism, Eros, mysticism.*

Введение. Фаустовская тема - это культурные и литературные явления, в которых исторический, легендарный, неомифологический доктор Фауст стал персонажем, действующим лицом. Таковы, например, сочинения И. Шписа, К. Марло, востребованные Гете. В этом же ряду Клингера и Гейне, Пушкин и Тургенев, Брюсов и Луначарский. Фаустовское без Фауста-персонажа принято считать фаустианским. Это «Эликсиры сатаны» Гофмана, «Отрывки из мемуаров сатаны» Гауфа, «Бесы», «Братья Карамазовы» Достоевского, «За-ратустра» Ницше, сочинения М. Горького, А. Белого, М. Булгакова. Фаустианское и фаустовское связаны посредством архетипов и мотивов, живут на страницах библейских, литературных текстов. Остановимся на рецепции означенной проблематики в литературе Серебряного века.

Основная часть. Фаустианские мотивы обогатили русский литературный контекст. Символисты В. Брюсов, Ф. Сологуб, А. Блок, неореалисты А. Ремизов, М. Пришвин часто дополняли друг друга, когда в свойственной им индивидуальной поэтике и стилистике говорили о влечении человека не столько к светлым, но к темным, стихийным сторонам внутреннего мира. Черный Эрот как тайна, символ чувственной любви стал одним из типов

художественного воплощения мифологемы Фауста в литературе Серебряного века. В этой ипостаси Фауст - не гениальный бунтарь, и даже не парящий среди звезд ученый с крыльями орла, но скорее личность, ищущая сферу реализации чувственного потенциала. Таков он у В. Брюсова, Ф. Сологуба, А. Блока. В романе Брюсова «Огненный ангел» (1908 г.), жанровые коннотации которого варьируются от исторического до фантастического, повествуется о событиях контрреформации в Германии в марте 1535 г. Доктор Фауст действует в трех из шестнадцати глав, указан в подзаголовке, где обозначен и лейтмотив романа о «дьяволе, не раз являвшемся в образе светлого духа одной девушке и соблазнившем ее на разные греховные поступки, о богопротивных занятиях магией, астрологией, гостейей и некромантией, о суде над оной девушкой» [1, с. 339]. Брюсов оживил своего Фауста известными по «Истории о Фаусте» Иоганна Шписа историческими и легендарными свидетельствами, мотивами мифов, реминисценциями с «Фаустом» Гете. Сюжетная линия Рупрехт - Рената - граф Генрих фон Оттергейм зиждется на автобиографическом любовном треугольнике, соответственно: Брюсов - Нина Петровская - Андрей Белый. Следуя эстетике символизма, Брюсов обобщил истории конкретных людей, наполнил проблематику романа подсознательными смыслами и темным мистицизмом, добился экспрессии повествования. Романная атрибутика, размыкающая временные границы контрреформации: чтение оккультных книг, сцены спиритизма и магии, полеты на шабаш, изгнание бесов, заклинание Фаустом Елены Греческой - конкретизирует власть над человеком темного чувственного мира. Той же цели служит и увлекающий читателя огненный ангел Мадизель, то бесплотный в «голубоватом свете» [1, с. 371], то зримый и осязаемый - с кубком вина, книгой или шпагой в руке. Дьявол в образе светлого духа Огненный ангел рождает в душе и теле Ренаты огненную страсть, заставляющую ее метаться между Небом и Преисподней. Страстью охвачен и Фауст. Если Фауст Гете преобразовывал пространство и пытался остановить время, если Раскольников Достоевского держал в ладони отцовские часы с гравировкой земных полушарий, то вершиной устремлений Фауста Брюсова стала Елена Греческая.

Рупрехт, «дорожный товарищ» облаченных в костюмы странствующих монахов Фауста и Мефистофеля, слышит их ночной диалог и открывает, что целью и одновременно высшим достижением Фауста является заклинание Елены Греческой. Голос Мефистофеля в соседней комнате говорил:

«Благовари святого Георга и меня, что тебе удался сегодняшний опыт, но есть вещи, на которые не следует посягать дважды. Не воображай, что вся вселенная, все прошлое и будущее - твои игрушки.

Голос Фауста, повышенный и гневный, отвечал:

- Излишни споры! Я хочу ее видеть еще раз, и ты мне поможешь в этом. А если суждено мне сломать шею в таком предприятии, что за беда! <...>

- Если ты отказываешься помогать мне, мы расстаемся с тобой завтра же!» [1, с. 545, 546].

Для решения своих философских, эстетических задач использовал фаустианские мотивы и «бог таинственного мира» Ф. Сологуб. М. Волошин сказал, что его творчество озаряет «целую систему темной вселенной» [3, с. 444]. Талантами, профессией, как у Фауста, и узнаваемым портретным сходством с ним наделен приват-доцент, доктор химии Георгий Сергеевич Три-родов; в оценке К. Чуковского - химик-колдун. Роман Сологуба о Триродове - это цикл романов: «Навьи чары», «Капли крови», «Королева Ортру-да», «Дым и пепел». Все опубликованы в 1907-1913 годах.

Установка Сологуба заключается в возможности преображения мира творческим, поэтическим усилием. «Беру кусок жизни, грубой и бедной, и творю из него сладостную легенду, ибо я - поэт <.> В спутанной зависимости событий случайно всякое начало. Но лучше начать с того, что и в земных переживаниях прекрасно, или хотя бы только красиво и приятно. Прекрасны тело, молодость и веселость в человеке, - прекрасны вода, свет и лето в природе» [9, с. 16]. Сологуб наделил реального человека характеристиками мифологического

героя. Имя Триродова, Георгий, отсылает читателя к комплексу представлений о святом Георгии, покорившем змея. К помощи святого Георгия в чуде заклинания Фаустом Елены апеллировал Мефистофель в романе Брюсова. Неоднозначно и толкование фамилии Триродова: три рода, три сущности, три ипостаси человека. Он умеет преображать плоть и создавать подобные гомункулу Фауста тела, одно из которых уже стоит в виде небольшого куба на его столе. Значительную часть времени он проводит в оранжерее, но сфера его действия преодолевает узкие рамки провинции и достигает фантастических миров. Триродов и Елисавета охвачены внеразумной плотской страстью, как Фауст и Елена Греческая, как Генрих фон Оттергейм и Рената. Оба романа - пример символистских идейных и эстетических решений известного мотива.

М. Пришвин актуализировал созвучные его мировоззрению аспекты фаустианской темы в художественной прозе, дневниках, и они приняли продуктивные для начала XX века повороты. Так, вслед за своим учителем Ремизовым, Пришвин обратил внимание на парадоксальное религиозно-философское единство русских хлыстов-сектантов и символистов. И те, и другие шли к внутреннему Богу от комплекса представлений, символизируемых Эросом, иначе говоря, постигали Бога через плоть, но эту субстанцию личностного бытия Пришвин наделил духовным смыслом. «Вечером читали Блока более двух часов, и ясно предстало люциферо-хлыстовское происхождение этой поэзии. Вспомнилось, в религиозно-философском собрании Розанов из толпы людей вытащил за рукав Блока и сказал мне: „Вот наш хлыст и их много, все хлысты“» [6, с. 338].

Пришвин, варьируя определенные идеологемы, был в русле общих для Серебряного века ментальных тенденций [5]. Его современник Семен Франк усмотрел боготворение Эроса в творчестве Пушкина. Пришвин рефлексировал относительно строки из стихотворения Зинаиды Гиппиус «Молитва» (1897): «Ты - мой возлюбленный!». «28 января 1909. Мелькнула такая мысль: как близко хлыстовство к тому, что проповедуют теперь декаденты <...> И процесс одинаковый: Я - бог» [7, с. 203]. Далее он говорит о мысли, которая все освещает, если начать думать о ней. Это сопоставление похоти и эроса; «от похоти рождаются дети, а от эроса религия, искусство, наука и самая даже любовь <...> В эросе содержится также и назначение быть личностью» [6, с. 319, 320.]. Следующее суждение Пришвина выглядит еще более парадоксальным, нежели сближение хлыстов-сектантов и символистов, но оно соответствует логике развития его идей. «Глубочайший смысл Евангелия и состоит в этом выделении эротического происхождения личности» [6, с. 271, 272].

Другая вариация Пришвиным фаустианской темы - стремление постичь чудесную тайну творческого отношения к жизни. Сделав лейтмотивом повести «Жень-шень» (1933) слова Фауста из Гете «Остановись, мгновенье! Ты прекрасно!» [6, с. 782], он интерпретировал их как две модели поведения, отношения человека к природе: первобытно-родовую и культурную. Первая: «Всякий охотник поймет мое почти неудержимое желание схватить зверя и сделать своим» [8, т. 2, с. 602]. Вторая: «Если приходит прекрасное мгновение, хочется мгновенье сохранить нетронутым и так закрепить в себе навсегда» [8, т. 2, с. 602]. Между ними нет когнитивного противоречия, лишь стилистические нюансы. Обе модели действенны и в отношении к женщине, любви. «Надо выбросить из головы все придумки, подставки, замены: любовь это все, и если это есть у тебя, то все, что взамен - теперь отбрасывается <...> Женщине дана такая сила и такая власть над людьми, больше которой на земле нет ничего. И как же глупо они эту силу растрачивают. В мире до тех пор счастья не будет, а только война, пока не научится женщина управлять своей силой» [6, с. 69, 70]. Пришвин совпадает с символистами, Брюсовым в понимании стихийной, огненной глубины чувства. «22 Июня 1940. Я могу припомнить, как у моей Психеи создавались ее прекрасные глаза, как расцветала улыбка, блестели и капали слезы радости, и поцелуи, и огненное прикосновение, и весь огонь, в котором единился в одно существо разделенный грехом человек» [6, с. 756].

Заклучение. Тема Фауста, воплощенная в творчестве Гёте, стала для писателей Серебряного века ключевой архетипической основой, отражающей универсальные духовные и философские поиски эпохи. Русские символисты и неореалисты, обращаясь к фаустовским и фаустианским мотивам, трансформировали классический сюжет, наполняя его новыми смыслами, созвучными их эстетическим и экзистенциальным устремлениям.

Для Валерия Брюсова в романе «Огненный ангел» Фауст стал воплощением темного мистицизма и чувственной одержимости, где дьявольское искушение переплетается с трагедией творческого бунта. Фёдор Сологуб, наделяя своего героя Триродова чертами мифологического алхимика, акцентировал идею преображения мира через поэтическое усилие, соединяя эрос с метафизикой. Михаил Пришвин, в свою очередь, интерпретировал фаустианские мотивы через призму природной стихии и религиозного синкретизма, сближая хлыстовский экстаз с декадентским культом личности.

Общим для авторов Серебряного века стало обращение к архетипу Фауста как к символу вечного противостояния духа и плоти, разума и стихии, стремления к абсолюту и осознания его недостижимости. Мотивы богоборчества, алхимии творчества, диалектики света и тьмы, эроса как пути к трансцендентному отразили глубинные культурные искания эпохи, её тягу к синтезу искусства, философии и мистики.

Таким образом, рецепция фаустовской темы в литературе Серебряного века не только обогатила русский литературный контекст, но и стала зеркалом кризиса и возрождения духовных ценностей рубежа XIX–XX веков. Обращение к образу Фауста позволило авторам воплотить сложность человеческой природы, где творческий порыв соседствует с трагическим падением, а поиск истины — с принятием её многоликости.

Список литературы

1. Брюсов, В. Я. Огненный ангел [Текст] / В. Я. Брюсов // Избранная проза. - М. : Современник, 1989. - 671 с.
2. Волошин, М. Лики творчества [Текст] / М. Волошин. - Л., 1988.
3. Иванов, Н. Н. Мифопоэтическая парадигма художественных поисков в литературе русского неореализма [Текст] / Н. Н. Иванов // Верхневолжский филологический вестник = Verhnevolzhski Philological Bulletin : научный журнал. - Ярославль : РИО ЯГПУ, 2017. - № 1. - С. 28 - 31.
4. Иванов, Н. Н. Мотивы и образы национальной культуры в прозе русского неореализма [Текст] / Н. Н. Иванов // Вестник Костромского государственного университета : научно-методический журнал. - Кострома, РИО КГУ 2017. Том 23. 2017. Volume 23. № 4. Октябрь - Декабрь. - С. 101-104.
5. Иванов, Н. Н. Пришвин - ученик А. Ремизова [Текст] / Н. Н. Иванов // Словесное искусство Серебряного века и Русского зарубежья в контексте эпохи. Сборник трудов Международной научной конференции / Москва, МГОУ сентябрь, 2011. Часть 1. Серебряный век. - М. : Изд-во «ЮНИАКС», 2012. - С. 138-145.
6. Пришвин, М. М. Дневники. 1940-1941 [Текст] // Подгот. текста Я. З. Гришиной, А. В. Киселевой, Л. А. Рязановой; статья, коммент. Я. З. Гришиной. -М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. - 880 с.
7. Пришвин, М. М. Ранний дневник. 1905-1913 [Текст] / М. М. Пришвин. - М. : Росток, 2007. - 800 с.
8. Пришвин, М. М. Собр. соч. В 6 т. Т. 2. [Текст] / М. М. Пришвин. - М. : Терра-Книжный клуб, 2006. -3500 с.
9. Сологуб Ф. Творимая легенда: Роман [Текст] / сост. А. Михайлов. - М. : Современник, 1991. - 574 с.

U.FOLKNERİN “AVQUST İŞIĞI” ROMANINDA QADIN OBRAZLARININ MÜQAYİSƏSİ

Mənsurə Ağayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

baku1001@mail.ru

Abstract

The comparison of female characters in Faulkner's novel "Light in August"

A comparison of female characters in Faulkner's novel "Light in August" is important for a deeper understanding of society's attitudes toward gender and racial norms.

While Lena Grove is a symbol of life and resistance, Joanna Burden is a representative of isolation and inner conflict. Through these female characters, Faulkner depicts women's struggle against the strict norms of society and their various fates.

The fates of these women reflect not only the attitude of Southern society towards women but also the inner struggle of the individual and the differences in the difficulties of life.

Keywords: *Faulkner, Light in August, Lena Grove, Joanna Borden.*

Uilyam Folkner Cənub ədəbiyyatının ən böyük simalarından biri olaraq, əsərlərində Cənub cəmiyyətinin tarixi, sosial və mədəni problemlərini mürəkkəb şəkildə təsvir etmiş yazarlardandır. Onun əsərlərində patriarxal cəmiyyətin yaratdığı təzyiqlər və qadınların bu cəmiyyətdə öz yerlərini tapmağa çalışmaları əsas mövzulardan biridir. U.Folknerin romanlarındakı qadın obrazları, ənənəvi cinsiyyət rollarının təzyiqinə qarşı çıxmaqla yanaşı, həm də cəmiyyətdəki struktur problemləri ortaya qoyurlar.

Uilyam Folknerin əsərlərində qadın azadlığı problemi həm sosial, həm də şəxsi səviyyədə qoyulmuşdur. Onun əsərlərində qadınlar patriarxal cəmiyyətin sərt qaydalarına qarşı mübarizə aparan, azadlıq axtarışında olan fərdlər kimi təsvir edilir. U.Folknerin qadın obrazları, cəmiyyətin onları necə məhdudlaşdırdığı və onların bu məhdudiyyətlərə necə cavab verdikləri ilə bağlı dərin bir analiz təqdim edir.

U.Folknerin əsərlərində qadın azadlığı uğrunda mübarizə çox vaxt mürəkkəb və ziddiyyətli bir prosesdir. Qadınlar bir tərəfdən cəmiyyətin gözləntilərinə qarşı çıxır, digər tərəfdən isə bu mübarizə onları daxili və xarici konfliktlərə məruz qoyur. Lena Grove kimi obrazlar mübarizələrində güclü qalır və cəmiyyətdə öz yerlərini tapmaq üçün əzmkarlıq göstərilir, lakin Coanna Burden kimi obrazlar daxili ziddiyyətləri səbəbindən məhv olurlar. Folknerin qadın azadlığına yanaşması həm simpatiya, həm də tənqidi bir baxışı əks etdirir. O, qadınların cəmiyyətdəki rollarına dair sərt qaydalara qarşı çıxışlarını təqdir edir, lakin eyni zamanda bu mübarizənin nə qədər çətin və bəzən mümkünsüz olduğunu göstərir. Folknerin əsərlərində qadın azadlığı probleminin qoyuluşu, onun qadınların cəmiyyətdəki vəziyyətinə dair geniş bir tənqidi perspektivini ortaya qoyur.

Uilyam Folknerin "Avqust işığı" romanı, Cənub cəmiyyətindəki mürəkkəb sosial və mənəvi problemləri dərinlən təsvir edən bir əsərdir. Romanın qadın obrazları, xüsusilə Lena Qrov və Coanna Borden, gender, irq və sosial strukturların təsirinə məruz qalan fərqli xarakterləri təmsil edir. Gəlin bu əsərdəki iki qadının həyatını, onların cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqələrini və müxtəlif sosial normalara qarşı necə cavab verdiklərini müqayisə edək.

Əsas argument olaraq, Folknerin bu qadın obrazları vasitəsilə Cənub cəmiyyətinin qadınlara və onların irqi kimliklərinə olan münasibətini tənqid etdiyini və bunun nəticələrinin müxtəlif tələrlə nəticələndiyini göstərək.

Lena Qrov romanın ən müsbət obrazlarından biridir. O, öz sadəliyi və qərarlılığı ilə seçilir. Lena hamilə qalaraq sevgilisi Lukas Berçi tapmaq üçün uzun və çətin bir yola çıxır. Bununla belə, Folknerin bu səyahəti yalnız coğrafi bir yolculuq deyil, həm də həyatın və insan müqavimətinin

simvolu kimi təqdim edir. Lena, cəmiyyətin ondan gözlədiklərinin əksinə olaraq, öz müstəqilliyini qoruyur və qadınların yalnız kişi figurlarına bağlı olmadığını göstərir.

Lena Qrovun hamilə olması və Lukas Berçin onunla maraqlanmamasına baxmayaraq, ümidini itirməməsi onun güclü iradəsini və taleyini öz əllərinə almaq istəyini göstərir. O, əksərən sakit və sabit xarakteri ilə hərəkət edir və təbiətlə harmoniyada görünür. Folkner Lena Qrovu təbiət və həyatın davamlılığının təmsilçisi kimi təsvir edir. Romanın sonunda Lena, sevgilisi Lukas Berçdən çox, öz yolunu tapmağa və həyatda davam etməyə qərarlıdır.

“Düz bir ay idi ki, beləcə, ayaqyalın yol gəlirdi. Dörd həftəydi gəldiyi bu yol və qüuruna həkk olunmuş uzaq anlayışı, sanki, dava-şavasız, dinc, xoşnud bir dəhlizi andırırdı; bu dəhliz yerindən laxlamayan, toxtaq sədaqət daşları ilə döşənmiş, xeyirxah, adsız sifətlər və səslərlə dolu idi” [1, s. 13].

Lena həyatın və doğumun simvolu kimi təsvir edilsə də, o, zorakılıq, irqi gərginlik və dağıntılarla dolu bir dünyada mövcuddur. Onun şəxsi səyahəti ilə ətrafında baş verən faciələr (məsələn, Joe Christmasın şiddətli ölümü) arasındakı kəskin ziddiyyəti onun xarakterində müəyyən laqeydliyi vurğulayır. Lena, onu əhatə edən irqi və sosial mübarizələrə toxunulmamış görünür, yalnız şəxsi missiyasına diqqət yetirir. Başqalarının əzabları ilə məşğul olmaması onun ağrılarla dolu bir dünyada təcrid olunmuş, özünə qapalı bir fiqur kimi daha qaranlıq bir şəkildə başa düşülməsinə kömək edir.

Coanna Börden isə Lena Qrovun tam əksi olaraq təqdim edilir. O, Cənub cəmiyyətində həm irq, həm də cinsiyyət baxımından kənarlaşdırılmış bir qadındır. Coanna ağ dərilili olsa da, onun ailəsinin abolisyonist keçmişi və qaradərili icmalarla əlaqəsi onun cəmiyyətdə qəbul olunmamasına səbəb olur. Cənub cəmiyyətində ağ bir qadının qaradərili insanlarla əlaqəsi ciddi şəkildə pislənir, bu da Coannanın təcrid olunmasına və daxili mübarizəsinə yol açır.

Coanna həm də öz cinsliliyi ilə bağlı çox ciddi bir daxili qarşıdurma yaşayır. O, Co Krismasla olan cinsi münasibətlərinə günahkarlıq və mənəvi yük hissi ilə yanaşır. Onun bu münasibəti özünə qarşı bir cəza və ya təmizlənmə aktı kimi görməsi, onun dini inancları ilə əlaqədar mürəkkəb münasibətini də göstərir. Bu münasibət eyni zamanda irqi münaqişəni də əks etdirir: Coannanın Co Krismas ilə əlaqəsi Cənubun sərt irqi və cinsiyyət normalarına ziddir və nəticədə onun fəlakətli sonuna gətirib çıxarır.

Coanna Bördenin ölümündə, onun cəmiyyətlə olan bütün bu konflikti açıqca görünür. Onun tənhalığı və təcrid olunmuş həyatı, irqi və cinsiyyət sərhədlərini pozmağa çalışdığı üçün cəmiyyət tərəfindən cəzalandırılması kimi oxuna bilər. Onun Co Krismas tərəfindən öldürülməsi isə Cənub cəmiyyətində fərqli olanların məhkum olunduğuna işarə edir.

Coanna Bördenin xarakteri Folknerin "Avqust İşığı" romanında ən mürəkkəb və simvolik obrazlardan biridir. Onun xarakteri həm şəxsi, həm də ictimai müstəvidə bir çox çətinlik və konfliktlər üzərində qurulmuşdur.

Coanna Bördenin ailəsi Cənubda uzun müddətdir təcrid olunmuş və qərib kimi qəbul edilən bir ailədir. Ailəsinin abolisyonist keçmişi, yəni köləliyə qarşı mübarizəyə dəstək vermələri səbəbindən, onlar Cənub cəmiyyətində təqib edilmiş və kənarlaşdırılmışdır. Coanna öz ailə irsini daşıyır və onun cəmiyyətdən təcrid olunmasının əsas səbəbi də məhz bu irsi təmsil etməsidir. O, ailəsinin qaradərili insanlara dəstək göstərmək ənənəsini davam etdirir və bu səbəbdən cəmiyyət tərəfindən pis münasibət görür.

Coanna Cənubun irqçiliyinə qarşı açıq mübarizə aparmır, lakin onun ağ və qaradərili insanlar arasındakı sərhədləri keçməsi, xüsusilə də qaradərili icmalara maddi və mənəvi dəstək verməsi onu cəmiyyətin gözündə qəbul olunmaz edir. Bu irq və cinsiyyət konfliktləri onun tənhalığına və daxili təlatümünə səbəb olur.

Coanna Bördenin xarakterində ən mühüm cəhətlərdən biri onun dini inancları və mənəvi qarşıdurmalarıdır. O, ağır bir puritan dini tərbiyə almışdır və bu tərbiyə onun həyatına dərinlən təsir edir. Dini inancları onun daxili dünyasında ziddiyyətlər və günahkarlıq hissi yaradır, xüsusilə də Co Krismasla olan cinsi münasibəti ilə əlaqədar.

Romanda Coanna, həyatının müxtəlif dövrlərində dini baxışlarını dəyişir. Əvvəlcə o, dini baxımdan daha sərt və təcrid olunmuş bir həyat təzi keçirir, lakin Co Krismasla olan münasibətindən sonra o, öz günahkarlığını qəbul edir və hətta bu günahkar həyat təzini bir növ təmizlənmə olaraq qəbul edir. Bu, onun xarakterinin mürəkkəbliyini artırır, çünki o, həm öz bədənini və arzularını cəzalandırır, həm də müəyyən bir azadlıq və mənəvi təmizlənmə axtarır.

Coanna Bördenin xarakteri irq və cinsiyyət normalarının pozulması baxımından da əhəmiyyətlidir. Onun Co Krismasla münasibəti bu mövzunun əsas nümunəsidir. Co Krismas qarışıq irqdən olan bir şəxsdir və onun kimliyi dəqiq müəyyən olunmur. Joanna ilə onun arasında cinsi və emosional münasibət yaranır, lakin bu münasibət həm Coannanın özü, həm də cəmiyyət üçün son dərəcə təzadlı və qəbul olunmazdır. Bu münasibət onların hər ikisini məhvə aparan bir güc halına gəlir.

“Bərdən soyadlı qarımış qadının tək-tənha yaşadığı köhnə, müstəmləkə dövründən qalma bir plantasiyaçı evinin arxasında gecə vaxtı təkbətək görüşdüyünü və ondan viski satın aldığını etiraf etdi. Ancaq Kristmasdan viski alanlar belə bilmirdilər ki, o – özü də iki ildən artıqdır – miss Bərdənin mülkündəki zənci komasında yaşayır” [1, s. 31].

Coanna Bördenin bu münasibəti, Folknerin irq və cinsiyyət arasındakı əlaqələrə dair mürəkkəb düşüncələrini ifadə edir. Cənub cəmiyyətində irq və cinsiyyət sərhədləri sərtədir və onların pozulması fəlakətli nəticələrə gətirib çıxarır. Coanna bu sərhədləri pozduğuna görə, cəmiyyət və öz daxili mənəvi qanunları ilə ziddiyyətə girir, bu da onun faciəvi ölümünə gətirib çıxarır.

Coanna Bördenin həyatında tənhalıq əsas yer tutur. O, cəmiyyətin mərkəzindən kənarda, böyük və köhnəlmiş bir evdə tək yaşayır. Bu, həm onun fiziki təcridini, həm də cəmiyyətdən psixoloji uzaqlığını göstərir. Joanna öz daxili narahatlıqları və günahkarlığı ilə mübarizə aparır, bu da onu daha da tənhalığa sürükləyir.

Onun Co Krismasla münasibəti bir növ tənhalığa qarşı bir çıxış yolu kimi görünə bilər, lakin nəticədə bu münasibət də tənhalığını daha da artırır və onu məhvə aparır. Coanna öz daxili və xarici təzyiqlərinin qarşısında təslim olur və cəmiyyətin ona verdiyi sərhədləri aşmağa çalışsa da, bu söylər nəticəsiz qalır.

Coanna Börden, irqi, cinsiyyət və dini inanclar arasındakı ziddiyyətlərin təmsilçisi olaraq çıxış edir. O, bu ziddiyyətlər qarşısında məhv olur, lakin onun taleyi Folknerin əsərində daha dərin simvolik mənə daşıyır. Coanna cəmiyyətin sərt qaydalarına və öz daxili konfliktlərinə qarşı çıxsa da, nəticədə bu mübarizələr onu faciəvi şəkildə məhv edir.

Coannanın obrazı irqçilik, cinsiyyət bərabərsizliyi və dini təzyiqlər haqqında daha geniş bir tənqidi müzakirəyə qapı açır. Onun faciəsi, cəmiyyətin fərqli olanlara və ənənəvi normalara qarşı çıxanlara qarşı sərt münasibətini əks etdirir.

Lena Qrov və Coanna Börden iki tamamilə fərqli qadın obrazları kimi çıxış edirlər. Lena Qrov həyatın, ümidin və gələcəyə baxışın simvolu olduğu halda, Coanna Börden tənhalığın, məğlubiyyətin və mənəvi parçalanmanın simvoludur. Lena həyatına davam etmək üçün səy göstərir və hər çətinliyə baxmayaraq öz taleyini formalaşdırır. Coanna isə cəmiyyətin və öz daxili narahatlıqlarının qurbanı olur.

Bu iki qadının müqayisəsi Folknerin qadınların cəmiyyətdəki rolu və onların sosial strukturlara qarşı göstərdikləri reaksiyaları anlamaq üçün vacibdir. Lena, bütün çətinliklərə baxmayaraq, öz yolunu tapmağa çalışan güclü bir qadın obrazıdır. Coanna isə öz cinsiyyəti və irqi ilə bağlı konfliktlərdə məhv olan bir qadındır. Folkner bu qadın obrazları vasitəsilə Cənub cəmiyyətində qadınların müxtəlif talehərini və onların cəmiyyətlə mübarizəsini əks etdirir.

Folknerin "Avqust İşığı" romanı yalnız qadınların deyil, həm də Cənub cəmiyyətinin gender və irq normaları ilə bağlı narahatlıqları ətrafında qurulmuşdur. Lena və Coanna arasındakı fərqlər bu mövzunu daha aydın şəkildə göstərir. Lena Qrov cəmiyyətin gözləntilərinə qarşı duraraq öz müstəqilliyini qoruyur, halbuki Coanna cəmiyyətin sərt qaydalarına məğlub olur.

Lena Qrovun cəmiyyətdəki ənənəvi qadın rolundan uzaqlaşaraq öz müstəqil qərarlarını verməsi onun güclü iradəsinin təzahürüdür. Coanna isə, əksinə, irq və cinsiyyət normalarına qarşı çıxmasına baxmayaraq, cəmiyyətin bu sərt strukturlarının təsirinə məruz qalır və nəticədə faciəvi

şəkildə məhv olur. Bu kontrast Folknerin cəmiyyətin qadınlara qarşı ziddiyyətli münasibətlərini tənqid etdiyini göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. [https://www.///C:/Users/User/Downloads/\[kitaburdu.org\]-1477577877_avqust-isigi.pdf](https://www.///C:/Users/User/Downloads/[kitaburdu.org]-1477577877_avqust-isigi.pdf)
2. U.Folkner “Avqust işığı” Bakı, 2005, s. 466
3. Portable Faulkner. /– N.Y., – 1946. – 221 p.
4. <https://www.livelib.ru/book/1000006646-folkner-boris-gribanov>
5. Səmədoğlu, Yusif. Deyilənlər gəldi başa. (hekayələr və romanlar). / Yusif Səmədoğlu. – Bakı: “XXI” Yeni nəşrlər evi, – 1999. – 344 s.
6. “Uilyam Folkner ədəbiyyat haqqında. // “Azərbaycan”, – 1980. №10, – s. 193-194
7. Faulker, W.Light in August/W.Faulkner .-St.Petersburg- 2006. -448 p.

SABİR ƏHMƏDLİNİN “YAMACDA NİŞANƏ” POVESTİNDƏ MÜHİT VƏ ŞƏXSİYYƏT PROBLEMI

Sevinc Abdullayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

sevincabasova@bsu.edu.az

Abstract

The problem of environment and identity in Sabir Ahmedli's story "Sign on the slope"

The article analyzes the image of Lachin, the main character of S. Ahmadli's story "Sign on the Slope" ("Yamajda nishana"), one of the representatives of the 60s prose, in the context of the problem of environment and identity. At the same time, the character of Lachin is approached from the aspect of "superfluous man", "strange man", the reasons for the transformation of such people into "superfluous man" in the society they live in are investigated, and the gap between personality and the environment in which he is located is drawn to attention. When these characters cannot find themselves in society, when their behavior and relationships are not understood by people, all connection between them and the environment is lost.

Although Lachin experienced a tragic fate and was physically doomed to death, S. Ahmadli skillfully revealed and showed how ugly the social, political and legal environment of the period of stagnation was and how despicable the leaders of the post were.

Keywords: Sabir Ahmadli, prose, identity, environment, superfluous man.

Giriş. “60-cılar” adlanan bədii nəsrin inkişafında Sabir Əhmədlinin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Onun bədii nəsr, əsasən, kəndli, onun mənəvi-əxlaqi, psixoloji, ictimai-siyasi həyatının, əxlaq, tərbiyə normalarının təsviri, əsaslandırılması ilə bağlı olmuşdur. Belə demək mümkünsə, S.Əhmədli əsas kənd mövzusunda yazan, onu yüksək səviyyədə səciyyələndirən sənətkar idi. Görkəmli tənqidçi Qulu Xəlilovun təbrincə desək, “*müasir Azərbaycan kəndinin təxminən yarım əsri onun əsərlərində bədii-estetik tərzdə əks olunmuşdur... Sabir Əhmədov bir çox yazıçılarımızdan fərqli olaraq, bu illərin “durgunluq gölinə” daş atıb, onun “yeraltı təkanlarını” hərəkətə gətirən ən hünərvər yazıçılarımızdandır*” [3, s. 3; 10]. Əlbəttə, görkəmli tənqidçi bu fikirlərində çox haqlı idi. Həm də bu mülahizələr S.Əhmədlinin bədii əsərlərindən qaynaqlanırdı. Belə ki, S.Əhmədli indi də öz bədii və ictimai təsir gücünü qoruyub saxlayan səviyyəli bədii nəsr ustadlarındandır. Bədii nəsrə, xüsusilə povest janrına bir sıra, hətta silsilə kamil obrazlar, həyat səhnələri gətirən, onları yüksək bədiiliklə əsaslandıran nasirdir. “Yamacda nişanə” (1969), “Toğana” (1973), “Qanköçürmə stansiyası” (1976), “Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü” (1979-1980), “Azıxa doğru” (1980), “Mavi günbəz” (1983), “Gedənlərin qayıtmağı” (1984), “Yasaq edilmiş oyun” (1985), “Gülməli kişinin axırı” (1986) kimi mövzu və ideyaca mükəmməl əsərlər Azərbaycan bədii nəsrini zənginləşdirməklə yanaşı, onun gələcək inkişafına təkan, istiqamət verən əsərlərdən idi. Əlbəttə, S.Əhmədlinin bədii nəsr, xüsusi tədqiqat mövzudur. Biz, sadəcə olaraq, onun dövrlə – zaman və insanla bağlı, böyük, zəngin təcrübəyə əsaslanan düşüncələrindən bəhs edən, sosialist zaman və qanunun pozduğu insanlardan, əxlaq – tərbiyə məsələlərini əks etdirən, durgunluq dövrünün cəmiyyətə sırıdığı şovinist siyasəti tənqid edən, “böhranlı, tragik bir ömrün və taleyin tarixçəsi” [4, s. 522] olan “Yamacda nişanə” povestini araşdırmaya cəlb etmişik.

Əsas hissə. İndi həmin illərə – geridə qalmış – arxaik zamana dönüb baxanda çox qərribə görünür. Həyat – zaman, Azərbaycan elə süətlə inkişaf edir, dəyişir ki, keçmişin – durgunluq illərinin dəhşətlərini xatırlamaqla kifayətlənirsən. Nə yaxşı ki, S.Əhmədli “Yamacda nişanə” əsərini qələmə alıb. Əsərin yazıldığı dövrdə “*müasir nəsr ənənəvi əxlaqi problemin (və “əxlaqi qəhrəmanın”) əhəmiyyətini azaltmamaqla bərabər, elə adamlar barədə də yazmağa başlayır ki, onlar əvvəllər nəsrin diqqətini çox az məşğul edərdi. Qərribə, uğursuz, təzadlı, ütüstüz, rəndələnmiş, nahamvar düşüncələr, xasiyyətlər və xarakterlər nəsrə axınla daxil olmağa*

başladı” [4, s. 516]. “Yamacda nişanə” povestinin qəhrəmanı Laçın məhz belə xarakterlərdən biri idi. Bu obrazlar cəmiyyətdə özlərini tapa bilməyəndə, rəftar və münasibətləri insanlar tərəfindən anlaşılmayanda, görkəmli tənqidçi Y.Qarayevin sözləri ilə desək, “özləri ilə ətraf mühit arasında son telləri də qırırlar”.

Povestdə hadisələr ailə-məişət fonundan sürətlə ictimai-siyasi, hüquqi müstəviyə yüksəlir. Qanunlar – insan – zaman xətti üzrə – özü də güclü realizm, cəsarətli həyat həqiqətləri fonunda yüksək bədiiliklə məxsusi şəkildə inkişaf və davam edir. Kənd həyatında baş verən hadisələr bütün İttifaq qanunçuluğu kimi təqdim olunur. Povestin, demək olar ki, bütün həyat materialı, hadisə, əhvalat və vəziyyətləri əsas və müsbət obraz olan, hamının çox sevdiyi – “dəli-dolu” adlandırdığı Laçınla bağlıdır. “Dəli-dolu”, “odlu-alovlu” adını doğruldan, hər yerdə, hər işdə, sahədə qayda-qanun axtaran, haqq-ədalət, mərifət və düzlük görmək istəyən Laçın üç illik hərbi xidmətdə müəyyən peşəyə yiyələnir, sənət sahibi olur. Bu illərdə insanlar da, təbiət də, daşlar, döngələr, küçələr də Laçınsız darıxır. Bu isə Laçının nə qədər müqəddəs insan olduğunu sübut etsə də, doğrulduğu kənddə onun taleyi gətirmir. Müxtəlif vasitələrlə vəzifəyə soxulanlar Laçının əsl oğul – vətəndaş olduğunu bilsələr də, zamandan, onun təsirindən, buxovundan azad ola bilmədikləri üçün Laçından qorxur, uzaq düşürlər. Heç bir vəzifəsi, evi-eşiyi, pulu olmayan Laçının onları yandırıp-yaxmasını heç cür qəbul edə bilmirlər. “*Qorxsalar da, qorxmasalar da, sevsələr də, sevməsələr də, Laçın kiçik şəhərin bir ərköyün, dəlisov balası idi. Ərsəyə yetib, qənşərə çıxdığı gündən adamların üzü-gözü ona elə öyrəşmişdi ki, buranı Laçınsız ağıllarına gətirə bilməzlər*” [3, s. 201]. Laçın kasıbları soyanlara həddini bildirir, qız-gəlinin qeyrətini çəkər, əxlaqdan kənara çıxanları cəzalandırırdı. Əsgər yaşı çatanda Vətən qarşısında borcunu yerinə yetirməyə yollanır və bu vəzifənin öhdəsindən də layiqincə gəlib, geri qayıdır. Hər şey də bundan sonra başlanır. Düşmənləri Laçını “tərk-silah” etmək niyyəti ilə daş karxanasına fəhlə, yol tikintisinə betonçu göndərmək istəsələr də, Laçın kimi istiqanlı – məğrur bir insanın dözüümü, davamlı mərd xarakteri onları sarsıdır. Rayonun birinci katibindən tutmuş, bütün idarə rəhbərləri Laçının mərd, düzgün, haqlı tələblərindən qorxurlar. Çox götür-qoydan sonra ona yanğınsöndürmə məntəqəsində qırmızı maşın verib, sürücü təyin edirlər. Yanğınsöndürmə məntəqəsinin müdiri Həsənخان Laçından öz şəxsi maraqları üçün istifadə etmək haqqında düşünür. Çox çəkmir ki, həsənخانlar mühiti onun həyat eşqini məhv edir. Bu mühitdən tənqə gələn Laçın yanğınsöndürən maşını xodlayıb, yamacda abidəsi qoyulmuş əsgərin qəbrinə doğru sürür, özü də nişanəyə çevrilir. Povestin sonunda Həsənخان “Görəsən, qarajdan çıxanda arxaya baxırmışmı?” sualını təsadüfi vermir. Laçın obrazını yaxşı tanıyan oxucu da başa düşür ki, hətta o, arxaya baxmış olsa idi belə, dərəni deyil, yeganə nişanətək əsgər məzarını görmüş olacaqdı. Tənqidçi A.Əfəndiyev haqlı olaraq Laçın obrazını belə səciyyələndirir: “*Yamacda nişanə*” povestinin qəhrəmanı Laçın “*faciəvi*” xarakterdir. Ona görə ki, Laçın, mühitində bərqərar olmuş və zehinlərə həkk olunmuş normalara uyğun hərəkət edə bilmir. Ona görə ki, odlu-alovludur, məcraya, qəlibə sığmayandır. Ona görə ki, Laçının atəşin təbiəti dar mühitə yabançıdır. Ona görə ki, bəsit şəraitdə Laçının gözəl insani məziyyətləri “qəribəlik” kimi qiymətləndirilir. Ona görə də Laçın onu əhatə edənlər arasında artıq adamdır” [2]. Laçın XX əsr ədəbiyyatımızın işıqlı qəhrəmanlarının xələfi, içərisində bulunduğu mühitlə çarpışmada təklənmiş insanlarından idi. Bu mənada, əsərin faciəvi sonlanması da təsadüfi mahiyyət daşıyır. “*Sabir Əhmədli nurdan qopub gələn tənha obrazını zülmət dünyadan qoparıb yenidən gəldiyi yerə – nura qovuşdurur. Cismən ölən Laçın, əslində ona layiq olmayan cəmiyyətdən uzaqlaşaraq əbədiyaşarlıq qazanır*” [1]. Beləliklə, nasir qəhrəmanının tragizmini mövcud mühitdə şəxsiyyətin qanunauyğun sonu kimi səciyyələndirir.

Nəticə. S.Əhmədli Laçının məhvi ilə durğunluq dövrünün sosial, siyasi-hüquqi mühitinin nə qədər eybəcər, insanların – vəzifə başçıların nə qədər rəzil olduqlarını məharətlə açıb göstərmişdir. Povestdə vəzifə rəhbərlərindən başqa bir sıra maraqlı obrazlar da yaradılmışdır. Sarıtel, milis rəisi Barxudarov, Murtuza kişi və s.

S.Əhmədlinin əsərlərini oxuduqca hiss edirsən ki, o bütünlüklə sosrealizmlə, sovet qanunçuluğu ilə müxalif mövqedə dayanır. “Yamacda nişanə”də olduğu kimi, onun əksər əsərlərində bunu görmək olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayeva E. Sabir Əhmədlinin “Yamacda nişanə” povestində psixologizm / <https://kaspi.az/az/sabir-ehmedlinin-yamacda-nisane-povestinde-psixologizm/> (15.11.2016)
2. Əfəndiyev A. “Yamacda nişanə” povestinin faciəvi xarakteri Laçın / <https://kayzen.az/blog/edebiyat/26315/yamacda-ni%C5%9Fan%C9%99-povestinin-faci%C9%99vi-xarakteri-la%C3%A7%C4%B1n.html> (25.12.2020)
3. Əhmədov S. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild. Hekayələr, povestlər. Bakı: Azərnəşr, 1989, 464 s.
4. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, III cild. Bakı: Elm, 2015, 908 s.

ŞAH İSMAYIL XƏTAYI YARADICILIĞINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DÜŞÜNCƏNİN BƏDİİ İNİKASI

Suqra Rəhmanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

suqra.rahmanova@mail.ru

Abstract

The Artistic development of The national-spiritual thought in the work of Shah Ismail Khatai

The Turkism ideas in Shah Ismail Khatai's works are studied in the article. He is one of the great writers in the history of Azerbaijani and world literature. He is also a King-poet. Shah Ismail Khatayi is one of the great historical figures who has written his name in golden letters not only in the history of the Azerbaijani people, but also in the history of the Turkic and world history. His works are written in the Azerbaijani-Turkish language. Khatayi also declared the Azerbaijani-Turkish language as a state language for the first time. He brought a new breath not only to Azerbaijani literature, but also to Turkish literature as a whole, and greatly enriched it in terms of form and genre, as well as ideas and content with his creativity. His most famous work is "Dahnameh". From this point of view, "Dahnameh" is Khatay's most important work in terms of volume, thought and craftsmanship. The colorful nature descriptions and ghazals have greatly strengthened the work not only in volume, but also in terms of thought and artistic influence. Khatayi's uniqueness expressing feelings sincerely, convincingly, naturally, feeling nature, fully reflecting the excitement of love, consciously benefiting from folk literature are also evident in this work. The main object of Khatayi's poetry is man, and the main goal is love for man. Khatayin's love lyrics are colorful in content and elegant in form. There is a different attitude to the human in his poems.

Keywords: *Shah Ismail Khatayi, Turkish language, poet, writer, "Dahname".*

Giriş. Şah İsmayıl Xətayi təkcə Azərbaycan xalqının deyil, həm də ümumtürk və dünya tarixinə adını qızıl hərflərlə yazdırmış böyük tarixi şəxsiyyətlərdən biridir. Dünya tarixində onun qədər həm qorxmaz, igid və cəngavər döyüşçü və bacarıqlı sərkərdə, həm yüksək savadlı ruhani alim, din xadimi, müridi-kamil, həm böyük siyasi xadim, dövlət başçısı və ədalətli hökmdar, həm də Azərbaycan-türk dilini ilk dəfə dövlət dili elan edən və saray ədəbiyyatına gətirən istedadlı şair olan hərtərəfli və qeyri-məhdud bacarıqlara malik ikinci tarixi şəxsiyyət tapmaq çox çətindir. O, yaradıcılığı ilə yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına deyil, bütünlüklə türk ədəbiyyatına yeni bir nəfəs gətirmiş, onu istər forma və janr, istər də ideya və məzmun baxımından xeyli zənginləşdirmişdir. O, nəinki yazıl ədəbiyyatımızın, o cümlədən şifahi ədəbiyyatımızın bütün ədəbi janrlarında çox böyük şövq və istedadla bir-birindən gözəl əsərlər yaratmış, öz əsərlərinə janr və üslub mükəmməlliyi, forma və məzmun gözəlliyi ilə yanaşı sadəlik və səmimilik, aydınlıq və yadda qalanlıq, səlislik və axıcılıq qataraq öz adını xalqımızın qəlbinə əbədi həkk etdirmişdir.

Əsas hissə. Belə ki, Şah İsmayıl Xətayi 23 iyul 1487-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində ata tərəfdən dövrünün tanınmış din xadimi və istedadlı sərkərdəsi olan Şeyx Cüneydin, ana tərəfdən isə o zamanların bütün Yaxın Şərq və müsəlman aləmində öz igidliyi, yüksək döyüş qabiliyyəti və hərbi sərkərdəliyi, həm də ədaləti və yenilməz siyasi bacarığı ilə şöhrət tapmış böyük Ağqoyunlu dövlətinin qurucusu, banisi və ilk dövlət başçısı, hökmdarı olan Uzun Həsənin nəvəsidir. Otuz yeddi illik qısa, lakin keşməkeşli, vətəni xalqı uğrunda, Azərbaycan torpaqlarının, Azərbaycan əsilli, türk mənşəli ayrı-ayrı tayfa və qəbilələrin vahid bir mərkəzdə, bir bayraq altında birləşdirilməsi uğrunda mübarizələrdə keçən ömründə bu böyük tarixi şəxsiyyət, gənc yaşlarından bir el ağsaqqalı, müridi kamil olmağı bacarmış, eyni zamanda da bütün bu bacarıq və istedadını sadə azərbaycanlıların xoşbəxtliyi, əminamanlığı və rifahının yüksəlməsi naminə sərf etmişdir. Ona görə də onun hakimiyyəti altında olan bütün xalqlar, tayfalar və qəbilələr onun humanist,

insanpərvər, sevgi və həyat dolu görüşlərini ürəkdən dəstəkləmiş, şeirləri dillər əzbəri olmuşdur. Hətta əsgərləri onun şeirlərini əzbərdən söyləyərək bu şeirlərdən bir cəngnamə, bir şüar, bir hərbi marş kimi istifadə edərək onun və ideyalarının uğrunda gözlərini belə qırpmadan, ən qızgın döyüşlərə atılmış və əksər vaxtlarda da bu ölüm-dirim savaşlarında parlaq qələbələr əldə etmişlər. Bir sözlə Şah İsmayıl Xətayi özünün həm hərbi-siyasi fəaliyyəti, həm də ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan və türk-müsəlman İntibahının, Renessansının zirvəsini yaratmışdır. Özünü böyük təmtəraqla tərifləyən, böyük mədəniyyət və tarixi keçmişindən dəm vuran Qərb dünyasının, Avropanın özündə belə İntibah nümayəndələrinin həm dövlət, həm də din xadimləri tərəfindən təqib və məhv edildiyi bir dövrdə Şah İsmayıl Xətayi həm dini rəhbər, həm də dövlət başçısı olaraq elmi və sənəti dəstəkləyir, dünyada var olan bütün gözəlliklərin insan üçün yaradıldığı, insan üçün mövcud olduğu fikrini dönə-dönə müdafiə edir.

Azərbaycan dili və Azərbaycan ədəbiyyatı kimi işlənən bu adlar son əsrə qədər “türk dili” və “türk” ədəbiyyatı adlanırdı. Səfəvilər dönəmində də “Azərbaycan dili” yerinə “türki-ترکی” ya “qızılbaşı-قرلباشی” ifadəsi işlənmişdir [16; s. 8-9]. Səfəvilərdən əvvəlki və sonrakı dövrlər və hətta bu gün belə Cənubi Azərbaycanda “Azərbaycan dili” əvəzinə məhz türkcə mənasında olan “türki” və “türk dili” sözü işlənir. Qeyd etməliyəm ki, məqalənin başlığı və mətn boyu işlədilən “türk dili” və “türk ədəbiyyatı” ifadəsi məhz Azərbaycan türkcəsi və ədəbiyyatı mənasında işlədilmişdir [5, s. 9].

Xətayi şerinin əsas obyektı insan, əsas qayəsi insana məhəbbətdir. İstər fəlsəfi örtüyə bürünmüş şəkildə ifadə edilsin, istər səmimi real insani duyğular kimi qələmə alınsın, bu şeirlərdəki fikirlər, duyğular, qənaətlər yeni insani ideali əks etdirir. Xətayi dövründə islam dininin insan ideali ilə humanist ziyalıların insan ideali bir deyildi. Dindar insan, yəni zahid hər cür istək və arzularını buxovlayıb cənnət xəyalı ilə yaşayırdısa, humanist ziyalıların ideal insanı əsl cənnəti bu dünyada axtarır və tapırdı. İnsansız dünyanı və cənnəti barsız bağa bənzədir, insansız cənnəti istəməzdi: Neylərəm ol cənnəti, içində dildar olmasa?! Qoy anı viranə qalsın – bağçada bar olmasa – deyən şairin bu misralarındakı azad ruhu, fikir sərbəstliyini izah etməyə ehtiyac yoxdur. Xətayi də insanı yer üzünün ən qiymətli gövhəri saydığından insansız olan, insana zidd olan, insanın səadətində mane, buxov, əngəl olan hər şeyi rədd edir. İnsana və dünyaya bu şəkildə yanaşan mütəfəkkir şair eşqi şerinin baş mövzusunə çevirir. Onun şeirlərində gah real insani sevgi tərənnüm olunur, gah da məhəbbətdən geniş fəlsəfi bir kateqoriya kimi söhbət açılır. Hər iki halda məhəbbətin tərənnümü onun humanizmi, fikir sərbəstliyi ilə bağlıdır. İnsanın gözəlliyinin, arzularının, istəklərinin poetik sözün bu şəkildə predmetinə çevrilməsi orta əsrlər şəraitində üçün mütərəqqi bir haldır [9, s. 17-18].

Bu, şairin məhəbbət lirikasında da özünü açıq-aşkar büruzə verir. Şairin aşiqanə şeirləri güclü kədərdən, qəmdən əsasən uzaqdır. Onun məhəbbət lirikasında dərin tragizm, hicran həsrəti əvəzinə işıqlı gələcəyə, vüsəl sevincinə, xeyirin şəfə üzərində qələbəsinə qətiyyətli bir inam, nikbinlik hiss olunur ki, bütün bunları da şairin şəxsi həyatında imza atdığı böyük uğurlarla da əlaqələndirmək olar. Bu baxımdan M.Abbasovun fikirləri də çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir: “Vüsəl sevincinin belə tərənnümünə qədim və orta əsrlər şəraitində heç də dar, məhdud mənada baxmaq olmaz. Bu cəhət Xətayi lirikasında obyektiv olaraq daha geniş ictimai mənə və əhəmiyyət kəsb etmiş, hər cür tərk-i dünyalıq və bədbinliyə, nəfsini öldürmək və dünyəvi ləzzətlərdən meylini küsdürməklə məşğul olanlara, axirət xülyaları ilə yaşayanlara qarşı çevrilmiş, insanın yaxşı yaşamaq, sevinc və fərəhlə dolu bir həyat sürmək haqqındakı romantik arzularını əks etdirmiş, güclü həyat eşqinin ifadəsinə çevrilmişdir” [1, s. 12].

Lirik qəhrəmanın köks dolusu sevinci, şadlığı şerinin hər bir parçasında, sözündə dolğun, inandırıcı və səmimi bir dillə qələmə alınmışdır. Bu, Xətayi dövrünün həyatından doğan bir nikbinlik idi. Şairin təbiət təsvirinə həsr edilmiş şeirlərində də eyni şux, şad əhval-ruhiyyə hökm sürür. Ümumi nikbinlik Xətayinin bütün şeirlərinə hakimdir. Hətta ayrılıqdan, yarınlıqdan danışdığı qəzəllərdə də dərin fəcilik yoxdur. Şairin bütün poeziyasında da uğurlu bir eşq təsviri olmuşdur. Xətayinin məhəbbət lirikası məzmunca rəngarəng, formaca əlvandır. Sufi panteist məhəbbətlə real insani sevginin gah birlikdə, gah ayrıca insani sevginin tərənnümü, nikbin əhval-ruhiyyənin ifadəsi, aşiqin heyranlığı, giley və şikayətləri, gözəlin romantik vəsfi və başqa mövzular

hər dəfə yeni-yeni şəkillərdə qələmə alınır. Şair hansı şəkildə hisslərini ifadə edirsə-etsin, onda real gözəlliyi mövhumı gözəlliklərə qarşı qoymaq möhkəm bir əənə, prinsip şəklindədir. Onun şeirlərində insana fərqli bir münasibət vardır. Xətayinin aşiqanə qəzəllərində sevgi duyğuları bir çox hallarda o qədər səmimi, təbii verilir ki, boyalarının, ifadələrinin əlvanlığı və sadəliyi ilə insanı heyran edir, tilsimləyir. Real insanın, real insani hisslərin, arzuların, düşüncələrin romantik şəkildə tərənnümü, həm də Xətayiyə məxsus bir tərzdə tərənnümü XVI əsrin birinci rübü üçün qiymətli və yeni bir hadisə idi.

Bu baxımdan “Dəhnamə” Xətayinin həcm, fikir və sənətkarlıq baxımından ən mühüm əsəridir. Bir yandan klassik ədəbiyyatdan, bir yandan da xalq yaradıcılığının zəngin xəzinəsindən, nağıl və dastanlardan istifadə ilə yaradılan bu poema başqa “Dəhnamə”lərdən forma və məzmun əlvanlığı ilə seçilir. Rəngarəng təbiət təsvirləri və qəzəllər əsəri təkcə həcmcə yox, həm də fikir və bədii təsir baxımından xeyli gücləndirmişdir. Xətayinin özünəməxsusluğu; hissləri səmimi, inandırıcı, təbii ifadə etmək, təbiəti duymaq, məhəbbətin həyəcanlarını dolğun əks etdirmək, xalq ədəbiyyatından şüurlu şəkildə bol-bol faydalanmaq keyfiyyətləri bu əsərdə də göz qabağındadır.

Şah İsmayıl Azərbaycan dilində təkcə gözəl şeirlərin, mükəmməl ədəbi abidə olan “Dəhnamə” [“On məktub”] poemasının müəllifi deyildi. O, həm də dövlət fərmanları imzalayır və beləliklə, Azərbaycan dilini dövlət müstəvisinə, siyasi müstəviyə keçirmiş olurdu. Bununla bağlı İ.P.Petruşevskinin bir fikrini xatırlatmaq istərdim. O yazırdı: “Aldığı tərbiyəyə və maraqlarına görə İsmayıl qızılbaş tayfaları və köçəri əyanları ilə sıx bağlı idi. O, yaxşı təhsil görmüşdü, şair və alimlərə himayədarlıq edirdi. Xətai təxəllüsü götürmüş İsmayıl öz vaxtının tanınmış şairi idi, özündən sonra şeirlər toplusu [divan] qoyub getmişdir. Diqqətəlayiq cəhət həm də odur ki, şair olan və özündən sonra divan qoyub getmiş Osmanlı sultanı I Səlim yalnız fars dilində yazdığı halda, İsmayıl Azərbaycan dilində yazırdı. Təkcə bu fakt bəzi Qərbi Avropa tədqiqatçılarının İsmayılı İran vətənpərvəri kimi qələmə vermək cəhdlərinin nə qədər cəfəng olduğunu göstərir. Azərbaycan dili İsmayılın ana dili idi, onun və ailəsinin əsas dayağı Azərbaycan köçəriləri idi, onun sarayında azərbaycanca danışdılar” [8, s. 242-243].

Şah İsmayıl Şərq tarixində görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi kimi tanınırdısa, Azərbaycan klassik poeziyası xəzinəsində Xətai təxəllüslü şair kimi də şərəfli yeri vardır. Heç də təsadüfi deyil ki, Şah İsmayıl Xətai indiyədək yeddi böyük ələvi şairindən biri sayılır. Ana dilinə qayğı və məhəbbətlə yanaşmağın vacibliyi İsmayılın vəsiyyətində də əksini tapmışdır: “Mən həmişə doğma torpağın bir parçasını qızıldan, ana dilinin bir sözünü ləl-cavahirdən üstün tutmuşam. Qısa ömrümdə sizin üçün nə bacardım elədim. Əldə qılinc qələbələr qazanaraq, parçalanmış Vətəni birləşdirməyə çalışdım” [6, s. 2].

Azərbaycan intibahı Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə çox möhkəm ictimai- siyasi dayaqqlar qazanmış oldu. Onlar daha əvvəlki dövrlərə gedib çıxan şeyxlər sülaləsidir. Bu sülalə uzun müddət hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmışdır. Səfəvi nəsilləri çox güclü mənəvi, siyasi, ideoloji nüfuza malik olsalar da, hakimiyyəti ələ almaq gənc Şah İsmayıla müyəssər imiş. 1501-ci ildə Şah İsmayıl Xətai Təbrizdə özünü şah elan edir. Əslində, yeniyetmə bir insanın belə bir səviyyəyə qalxması onun özünün fitri istedadı ilə yanaşı, həm də şeyx babalarının indiyə qədər apardıqları ardıcıl mübarizənin nəticəsi idi. Şah İsmayıl həm də şair idi. Və bütün ömrü boyu ana dilində, Azərbaycan türkcəsində gözəl şeirlər, qəzəllər, qoşmalar yazıb. O həm din, həm də dövlət başçısı olub. Şah İsmayılın sarayında şairlər, musiqiçilər, rəssamlar çalışır, kitablar tərtib olunurdu. Şahın gözəl bir kitabxanası var idi. O, bütün müsəlman dünyasında nə qədər dəyərli əsərlər var idisə, öz kitabxanasına gətizdirirdi. Və xalq içərisindən çıxmış sənətkarları himayə edirdi. Şah İsmayıl haqqında deyilənlər onu yalnız bir hökmdar, bir şair kimi yox, həm də çox böyük bir vətənpərvər kimi səciyyələndirir. O, Azərbaycan dövlətini ilk dəfə olaraq bütün sərhədləri hüduunda qura, Azərbaycan türklərinin yaşadığı bütün coğrafiyanı Səfəvilər dövləti tərkibində birləşdirə bildi. O dövrə qədər ayrıca müstəqil dövlət olan Şirvan da Azərbaycana qatıldı. Vaxtilə özü yazırdı ki, “Şirvan xəlayiqi qamu Təbrizə daşına, Mülki- əcəm sorar kim, qiyamət haçan qopar?” Yəni Şirvanla Təbriz birləşsə, bütün İran məəttəl qala bilər ki, görəsən, nələr baş verir... Şah İsmayılın bu millətçi düşüncəsi [və hərəkəti] çox ciddi tarixi köklərə malik idi. Səfəvilərin

başlatdığı Azərbaycan milli dövlətçiliyi hərəkəti, əlbəttə, bir çox mübahisələr doğurur, amma heç bir mübahisə doğurmayan strateji bir məsələ var, bu da etnogenez məsələsidir, yəni Azərbaycan xalqının yaranmasıdır.

Xalqımızın tarixinin düyün nöqtəsi, çıxış nöqtəsi, istinad nöqtəsi olan bir məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır: bir tərəfdən, Türk dünyası, türk xalqları bölünür, yəni az-çox müstəqil türk xalqları, onları müdafiə edən türk dövlətləri meydana çıxır, onların öz konkret coğrafiyaları müəyyənləşir, ictimai-siyasi maraqları təqdim olunur; digər tərəfdən də, integrasiya prosesi gedir, yəni Şah İsmayıl Xətayi Səfəvilər dövlətini, Azərbaycan imperiyasını, ilk Azərbaycan müstəqil dövlətini quranda [biz bu dövlətlə həmişə fəxr etmişik və bu gün də düşünürük ki, Azərbaycan xalqının yaşadığı sərhədlər, hüduqlar bu dövlətin tarixi hüduqlarıdır.. O zaman azərbaycanlılar hansı coğrafiyada yaşayırdılarsa, Səfəvilərin hansı hüduqları mövcud idisə, həmin coğrafiya, həmin hüduqlar bu günə qədər Azərbaycan xalqının tarixi ərazisinə aiddir] bu coğrafiyada müxtəlif tayfalar yaşayırdılar. Şah İsmayıl Xətayi və onun xələfləri Azərbaycandakı həmin tayfaları tədricən vahid bir dövlət daxilində birləşdirdilər ki, onların içərisində zülqədəri, ustaclı, təkəli, rumlu, şamlı, qacar və b. vardı. Bu tayfalar əgər münbit siyasi zəmin olardısı, əlbəttə, müstəqil xalqlara da çevrilə bilərdilər, ancaq belə bir zəmin olmadı. Əksinə, çox keçmədən başlanan Milli İntibah hərəkəti onların siyasi birliyi ilə yanaşı, mənəvi bütövlüyünü də təmin etmiş oldu [4, s. 67-71].

Şah İsmayıl şair və filosof kimi keçmişin mədəni və mənəvi irsinə çox həssaslıqla yanaşırdı. O, qədim kitab kolleksiyalarının saxlanıldığı, xəttatların, rəssamların, nəqqaşların, cildçilərin çalışdığı kitabxanaların yaradılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Şah İsmayılın Təbriz şəhərində çox qiymətli kitabların, əlyazmaların toplandığı Səfəvi saray kitabxanasının yaradılması barədə imzaladığı fərman bunun bariz nümunəsidir. O, Qaraqoyunlu sülaləsinin hələ Uzun Həsənin dövründən toplanan zəngin kitab kolleksiyasına xüsusi qayğı göstərmişdir. Əksər tarixçilərin fikrincə, bu kolleksiya İsmayılın ixtiyarına 1501-ci ildə, daha dəqiq desək, onun Ağqoyunlu sülaləsinin sonuncu iki varisindən biri olan Əlvənd Mirzə üzərində qələbədən sonra keçmişdir [2, s. 364].

Şah İsmayılın söyləri ilə Azərbaycan amili orta əsrlərdə siyasi elitanın və müsəlman Şərqiində Azərbaycanın ziyalı təbəqəsinin simasında öz siyasi təşəkkülünü tapdı. Artıq o vaxt bu amil müasir dövrdə bizim “azərbaycançılıq” ideyası kimi qavradığımız fenomeni formalaşdırdı. Şah İsmayıl fəlsəfəsində Azərbaycan amili xüsusi ideoloji konstruksiya kimi xalqın daxili tələbatının ödənilməsinə, onun spesifik maraqlarının təmin edilməsinə yönəlmişdi. Əgər o dövr üçün işlədilə bilərsə, “azərbaycançılıq” bir növ, milli identifikasiya forması kimi çıxış etməyə başlamışdı. İndi “azərbaycançılıq” ideyasının məzmunu həm ölkə daxilində dövlətçilik məsələlərinin həllinə, həm də onun hüduqlarından kənarda maraqların qorunmasına yönəlmiş yeni mənalara zənginləşmişdir. Lakin həmin illərdə olduğu kimi, elə amillər var ki, onların təsiri altında bu ideya indiyə qədər saflaşır. Həmin illərdə olduğu kimi, azərbaycançılıq ideyası dövlət müstəqilliyinin güclənməsinə və dövlət suverenliyinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Keçmişdə olduğu kimi, Avrasiya kontinentindəki aralıq mövqeyi Azərbaycanın həm Qərbin, həm də Şərqiin siyasi təsiri rejimində fəaliyyət göstərməsini şərtləndirmişdir [7, s. 3-6].

Nəticə. Şah İsmayıl sayəsində türk dilinin belə geniş yayılması prosesi sadəcə Səfəvilər dövləti daxilində deyil, onun fəth etdiyi ərazilərdə belə ön plana çıxmışdı. İraq ərazisində türkmənlər daha əvvəlki əsrlərdən yaşasalar da 1508-ci ildə Şah İsmayılın Bağdadı fəth etməsi ilə oraya gedən türklərin sayı artmağa və türk toplumunun bölgədə möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. İraqın dini mərkəz şəhərləri, Kərbəla və Nəcəfə gələn türk ziyarətçilər orada qalıb yaşamış, öz adət-ənənə və dillərini qoruyub saxlamaqla yanaşı bəzi ədəbi nümunələr ortaya çıxarmışdılar. Beləliklə, İraqın bəzi şəhərləri, xüsusilə Bağdad türk ədəbiyyatı mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Orda yaşayan, yazıb-yaradan şəxsiyyətlərdən biri Əhdi Bağdadi öz ana dilində yazmış olduğu “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsində 375 Azərbaycan və Rüm eli şairləri haqqında məlumat vermişdir. O torpaqlarda həmçinin tanınmış şairimiz Məhəmməd Füzuli kimi bu ənənəni davam etdirən və bir Azərbaycan ədəbiyyatı məktəbi yaradan böyük şəxsiyyətlər ortaya çıxmışdır [3, s. 292].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov M. Şah İsmayıl Xətayi. Seçilmiş əsərləri, Azərnəşr, Bakı, 1964, 243 s., s.12.
2. Акимущкин О. Ф. Средневековый Иран: культура, история, филология. Санкт-Петербург. “Наука”. 2004. 404 с. стр. 364
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 6 cildə. c. 3. 2009. Bakı: Elm, 736 s., s. 292
4. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslıq mühazirələri. Bakı: ADA Universiteti, 2023, 275 s., s. 67-71
5. Hüseynova Z., Səfəvi dönəmi və Türk dili, Dil və ədəbiyyat Elmi-nəzəri jurnalı 4[75] 2010. Bakı. s. 8-13, 6 s.
6. Xətaişünaslığa töhfə. Tərtibçi: Axund Hacı Soltan Hüseynoğlu. II kitab, Bakı: Ozan, 1998, 612 s. 200
7. Mehdiyev R. Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi. “Azərbaycan”.-2012.-5 dekabr.-N 271. - s. 3-6
8. Петрушевский И.П. В книге Сборник статей по истории Азербайджана, стр. 242-243.
9. Yusifli X. Şah İsmayıl Xətayinin həyatı və sənət dünyası. Ön söz. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 səh., s. 17-18

ÇAĞDAŞ NƏSRDƏ GERÇƏKLIYIN BƏDİİ İNİKAS ÜSULLARI

Samirə Məmmədli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

Samire_mamedlice.91@mail.ru

Abstract

Methods of Artistic Reflection of Reality in Contemporary Prose

The artistic reflection of reality in works of art, especially in prose texts, is a complex problem and therefore must be studied systematically. The writer creates a world parallel to the reality he talks about in his work of art, a different world that goes along with it or is opposed to it. "Artistic lie", that is, deceiving the reader with the element of reality and revealing the secrets of the reality we live in, is a functional issue. Therefore, not one, but perhaps an infinite number of windows open from the work of art to the real world. The world seen through those windows is at the same time a world that we know and do not know at all (or have forgotten). The text of a literary work can approach reality and show the objects in it on a larger scale; the text of a literary work, moving away from reality, uses the essence of persuasion in its womb to paint the "walls" of the imaginary world it creates. As soon as a work of art moves away from the author, as soon as it escapes his hands, it gathers together the worlds visible through those opened windows, trying to make everything appear in the form of a single word.

Keywords: *Elchin, fictionality, narrative, artistic model, reflection, reality.*

Giriş. İstənilən nəsr mətnində gerçəklik özünü bütün detal və təfərrüatları ilə "tanımış" olur. Gerçəkliyi onun özünə tanıtmaya funksiyası bədii əsər mətnində əvvəldən axıradək müşahidə edilir. Mətni oxuduqca nələrsə tanış gəlir, nələrinə yanında ötüb keçirsən, nələrinə yanında ayaq saxlamalı olursan, şübhəsiz ki, bəzi şeyləri bütövlənlə anlamaq üçün. Ancaq buna tam nail olmaq mümkün olmur. Müəllif bu nöqtədən çıxış edərək bədii model yaradır, oxucunun tanıdığı, tanımadığı, yanından sürətlə ötüb keçdiyi gerçəkliyi bu "ekranda" ən müxtəlif variasiyalarda, ən fərqli kombinasiyalarda yerləşdirir.

O mənada ki, içində yaşadığımız gerçəklik həm bilinən, həm də bilinməyən nəsnelərlə doludur və bilxassə, onlardan təşkil olunur. Nəsr mətni bu gerçəkliyi, yəni yazıcının həyatdan götürüb "uydurmalarla" tamamladığı, yaxud sadəcə beynində düzüb-qoşduğu bədii reallığı bilinən və bilinməyənlərin qarışdırılmasından hasil edir. Ona görə də bədii nəsr mətnində təqdim edilən reallıq üz-üzə qalıb tanıdığımız, sevdiyimiz, əzab çəkdiyimiz, qorxub həyəcanlandığımız gerçəkliyin ən alt nöqtəsində nələrin olduğunu bizə təlqin edir. Bu mənada 1980-2020-ci illər Azərbaycan bədii nəsrini təhlil edərkən bu nüanslar hökmən nəzərə alınmalıdır.

Əsas hissə. Nümunə üçün Elçinin "Mahmud və Məryəm" romanını incələmək olar. Bu romanda gerçəkliyin (hər halda tarixi gerçəkliyin!) bədii inikası çox yönlü və mürəkkəb mərhələlərdən keçir. Adından baxıldıqda dastan poetikasına köklənmiş görünsə də, roman ən müasir nəsr (nəqləmə!) texnikası əsasında qələmə alınıb. Bu mənada romanın təhkiyə mexanizminin xüsusi rolu var. Elçinə xas olan üslub, hadisələr haqqında danışmaq, nəqləmə tərzini tarixi dövrün bütün incəliklərini deyil, yalnız romandakı mühit üçün xarakterik olan nüansları ortaya çıxarır. Bu romanda tarixlə təxəyyül, gerçəkliklə folklor stixiyası qarışdırılıb qarışmışdır. Diqqət edək: "...Bu birinci dəfə idi, öz oğlunun gözlərindəki təmizlikdən, şəffaflıqdan Ziyad xanın nəfəsi beləcə tıncıxırdı; əvvəllər Ziyad xan oğlunun iri, göy gözlərinə baxanda dincəlirdi, öz günahlarını yadından çıxarırdı, haçansa, kiminsə gözlərini çıxartdırdığını, kiminsə başını, burnunu, qulağını kəsdiyini unudurdu, Mahmudun gözlərinin təmizliyi elə bil ki, hardasa öz atasının da günahlarını azaldırdı, çünki Ziyad xan qanlar axıtmışdısa da, anaları gözüyəşli, balaları yetim qoymuşdusa da, bu təmiz varlığı da dünyaya gətirmişdi; hərgah Ziyad xan tamam cəllad və taxt də-

lisi idisə, o zaman heç vaxt onun belindən belə bir məxluq gəlməzdi, deməli, Ziyad xanın da içində bir işıq var idi...” (1, s. 241). Bu sitatdan da göründüyü kimi, təhkiyədə subyektiv olan hər şey obyektivləşir və nəqlətmə stixiyası da məhz bu məcraya qoşulur, ona tabe olur. Tədqiqatçı Ülvyyə Rəhimova bu problemdən bəhs edərkən, maraqlı bir nüansı ortaya qoyur. “Bu baxımdan narratologiyanın əsas problemlərindən olan təhkiyədə subyektivliyin obyektivləşməsi probleminin metodoloji izahı Finigiya çarı Midasla bağlı yunan mifi əsasında mümkün ola bilər. Rəvayətə görə, Dionisin şərafinə keçirilən ziyafətdən qayıdan məhsuldarlıq demonu Silen yolu azır. Midas onu mehribanlıqla qəbul edir və on gündən sonra Dionisə qaytarır. Sileni qaytardığına görə Dionis onun hər hansı istəyini həyata keçirmək üçün söz verir. Var-dövlət hərisi olan çar toxunduğu hər bir şeyin qızıla dönməsini xahiş edir. Midasın toxunduğu hər şey, o cümlədən, yediyi yemək də qızıla dönmür. Bu epizodda, ümumiyyətlə, bütün yunan miflərinə xas olan ambivalentlik özünü büruzə verir. Mifin bir variantına görə Midas acından ölür, ikincisinə görə isə Midas Dionisə yalvarır. Dionisin ona yazığı gəlir; ona Pakhol bulağında çimməyi əmr edir və çar toxunduğu şeyləri qızıla çevirmək qabiliyyətindən azad olur” (3, s.64). Bədii əsər mətnində gedən proses kəsintisizdir, onu dayandırmaq, yəni oxu prosesində (yaxud yazı prosesində) kəsmək, araya başqa nələrsə qatmaq mümkün deyildir. İki nəsnənin – obyektivliklə subyektivliyin aramsız şəkildə bir-birinə çevrilməsi hardasa təhkiyəni idarə edir, əslində müəllifin qurduğu nəqlətmə üsulunda gizli məqam mövcuddur, müəllif təhkiyənin ilk və son aparıcısı deyildir, proses canlı olduğu üçün yuxarıda xatırlatdığımız aramsız çevrilmə prosesi müəllifə qarşı durur. Haqqında danışdığımız romanda da bu aramsız proses gedir, biz baş verən hadisələri bir neçə yarusdan oxuyuruq, iki nəsnənin bir-birinə çevrilməsi bədii əsər mətnində bu layların romanın mürəkkəb mühitinə xas bədii şərtlilik daxilində, habelə romanda hadisələrin axışına şərait yaradan dramaturgiya çərçivəsində oxunmanı tələb edir. Ziyad xan hansı məqsədlər naminə qanlar tökdüyünü yaxşı xatırlayır, bunu onun yaddaşından silmək, başqa cür düşünmək mümkün deyildir. Oğlunun gözlərindəki təmizlik ona həm tökdüyü qanları xatırladır, həm də ümumiyyətlə təmizlik, şəffaflıq haqqında fikirlərə daldırır. Bu nə deməkdir? Bu güzgüdə - oğlunun gözlərindən gördükləri onu kövrəldir, ona acılar yaşadır, ərsiz qalan gözüyaşlı anaları, yetim qalan uşaqları xatırlayır. Bununla belə bu hissiyyatların birinin qabardılması mümkünsüzdür. Çünki güzgü - oğlunun təmiz gözləri də daim hərəkətdədir, onu adi güzgüdən çox şeylər fərqləndirir. Güzgü qədim inanclara görə iki dünya arasında qərar tutan bir fiqurdur və bir qayda olaraq insana onun pis və xeyirxah əməllərini göstərmək gücünə malikdir.

Ülvyyə Rəhimova adını çəkdiyimiz məqaləsində daha sonra bu məsələyə aydınlıq gətirir: “Belə ki, əsərin yaradıcısı olan, daim hadisələrin gedişinə müdaxilə etmək, obrazların hərəkətlərini və davranışlarını müəyyənləşdirmək zərurəti ilə üzləşən müəllif yaratdığı “ikinci dünya”nın bütün komponentlərini, yəni strukturunu, obrazlar sistemini, fabulasını və süjetini, istifadə etdiyi bədii vasitələri özününkiləşdirir. Amma hər toxunduğunu qızıla çevirən Midasdan fərqli olaraq bədii əsər müəllifi təhkiyəni yüzə yüz özününkiləşdirməyə nail olmur; bir tərəfdən dar subyektiv çərçivəyə bütünlüklə sığmaq istəməyən obyektivliyin müqaviməti, digər tərəfdən konnotativ mənalara ilə əsərin korpusuna daxil olunduğuna görə subyektivliyi təmsil edərək ümumiləşən sözlər və ifadələr buna mane olur. Nəticədə müəllif yaratdığı “ikinci dünya”da inadkarlıqla öz fərdiliyini təsdiq etməyə, obyektiv gerçəklik isə eyni inadkarlıqla öz obyektivliyini qoruyub saxlamağa nail olur. Bu meyllər bədii bütövün birləşib vəhdət təşkil edərək ədəbi - bədii nümunənin strukturunu təşkil edirlər” (3, s. 67).

Janr-üslub konsepsiyalarının təkamülü əsasən nəsr təfəkkürünün dərin qatlarında gedir və buna görə də zahirən bir elə hiss edilmir, ancaq məsələn, 60-cı illərdə Anar, Elçin, Yusif Səmədoğlu, Mövlud Süleymanlı və sair kimi yazıçıların hekayələri ilə 80-ci illərdən tə 2020-ci illərə qədərki dövrdə yazılan hekayələr arasında məhz janrdaxili proseslər və üslub poetikası baxımından böyük fərqlər var. Və bu təkcə nəsr mətnlərinin yaradılmasında model dəyişikliyi məsələsi deyildi, sözü gedən zaman çərçivəsində baş vermiş 2 Qarabağ savaşı, ictimai-siyasi həyatda baş verən çox mürəkkəb və qəliz hadisələr sanki nəslə duyulan zamanın “səthində” çat və aşınmalar yaratmışdı; bu hadisələr nəsrin dilində artıq başqa kontekst və “dildə” danışmağa başladı. Həmin dövrdə Elçinin yazdığı “Bayraqdar” povesti ilə Ş.Ağayar, S.Əşrəf, V.Sultanlı, S.Budaqlı,

M.Oruc və başqa yazıçıların hekayələrini müqayisə edək: Elçin bu povestində də dilin yaratdığı stixiya ilə hadisəni təqdim edir, onun üçün əsas bu dilin bədii şərtlilik içində insan taleyini, onun xarakter və düşüncələrini necə verməsidir, 2000-ci illər nəslinin hekayələrində belə bir üslubi “gərginlik” yoxdur, onlar məhz hadisənin, insan xarakterinin canlı təqdimatına üstünlük verirlər. Həm də bədii modellər daxilində. Bu nəslin yaradıcılığında xüsusən, bədii detalın funksiya və məzmunu dəyişdi. Məmməd Orucun “Köçürülmə” romanı realist üslubda yazılmış əsərdir. Bu romanda məlum hadisələr Ermənistanda, öz ata-baba yurdlarında yaşayan, ömür sürən insanların öz yurdlarından qovulması, zorakılığa məruz qalması, ömür boyu dağ ətəyi kəndlərdə yaşamış insanların aran çöllərinə sürülməsi bir azyaşlı uşağın yaddaşından keçərək təqdim edilir. Bu gözlər də Elçinin romanında olduğu kimi güzgü rolunu oynayır.

Bədii-estetik yaddaşın zaman faktoru müstəvisində tədqiqi janr daxilində hansı proseslərin getdiyini aydınlaşdırmağa sövq edir. Qeyd etmək lazımdır ki, roman janrının təbiətinə xas olan sürəkli dəyişmə ritmi 1980-2020-ci illərdə bir sıra estetik prinsiplərin yaranıb-formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bu illər ərzində janrdaxili proseslər zamanı daha çevik formada, əhvalatı içdən, məhz dünyanın dəyişən ritmiylə əlaqəli şəkildə öyrənmək axarında inkişaf edib. Bir məqamı xatırlayaq, Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı Azərbaycan ədəbiyyatında uzun müddət ərzində gedən prosesləri ifadə etmək və ümumiləşdirmək baxımından önəmli hadisə sayılmalıdır. 1980-2020-ci illərdə böyük həcmli romanlardan miniatür biçimli, terminlə adlandırılmalı olsaq, novella tipli miniatür romanların yazılmasına keçid qabarıq şəkildə özünü göstərib. Beləliklə, Azərbaycan romanı dünya janr ənənələrini mənimsəyərək poetika baxımından təkmilləşmiş, janrın bədii-estetik yaddaşı dərininə inkişaf tempinə yiyələnmişdir. Bu dəyişmənin ritmi belə bir faktı əsaslandırır ki, həmin illərdə romanın əsasını təşkil edən əhvalat özündən kənara doğru yox, öz içinin dərinliklərinə doğru şaxələnmişdir. Bu halda dünya və gerçəkliyin metafizik, fəlsəfi və psixoloji dərki janrın estetik əsasının təkamülü ilə nəticələnmişdir. Həm də janr poetikası baxımından çox fərqli nümunələr yaranmışdır: Anar və Elçinin romanları, Azər Abdulla, Saday Budaqlı, Vəqif Sultanlı və digər nasirlərin mətnləri. Bu əsərlər tipi, janr spesifikasiyası, dünyaya baxışın estetik planda modelləşdirilməsi baxımından çox fərqlidirlər, bu fərqləri bədii-estetik təkamül kontekstində öyrənmək zənnimizcə, perspektivlidir.

Keçən əsrin 80-ci illərindən üzü bəri Azərbaycan nəsrində baş verən hadisələr - janr transformasiyası prosesi zamanla dərinlərə işləmiş və Azərbaycan nəsrinin müxtəlif aspektlərdən inkişafı ilə nəticələnmişdir, bunun əyani mənzərəsi şübhəsiz ki, son zamanlarda, yəni keçən 30-40 illik bir dövərdə meydana gələn, oxucuların rəğbətlə qarşıladığı roman, povest və hekayələrdə aydın şəkildə görünür. Baş verən çox çeşidli hadisələrin sayəsində nəsr mətnlərinin ideya, problematika, əsası isə poetika, poetik sistem baxımından konsentrasiyası davamlı proses halını almış və ən ümdə hadisə - mətnlərarası əlaqələr zamanla intensivləşmişdir. Sovet dövründə daha çox qələmə alınan povest janrında da transformasiya - janr dinamikası prosesi həyata keçmiş və janrların adlanmasında mühafizəkar ölçülər, parametr və kateqoriyalar aradan qalxmışdır. Bir nəzəri məsələni bu məqamda qeyd etmək, altını cızaraq vurğulamaq bu mənada çox önəmlidir - həcmindən asılı olmayaraq roman, povest və hekayədə oxucunu daha çox nəsr məqamı maraqlandırır - danışılan hadisə, təhkiyə məcrası nəsr dilinə yiyələnmə bilibmi? Bu sualın qoyuluşu və ona cavab verilməsi ən önəmli məsələlərdən biridir. Sualı bu şəkildə qoymağın şübhəsiz ki, bir mənası var. Belə ki, sovet dövründə roman, hekayə və povest üçün tələblər indi gündəmdə olan ölçülərdən kardinal şəkildə fərqlənirdi. Müstəqillik dövründə janr transformasiyası məsələsi o qədər dərinlərə işləmiş ki, hətta “bir cümləlik roman” ifadəsi yaranmışdır. Təbii ki, bu ifadə daha çox metaforik mənası ilə diqqəti cəlb edir, yəni proses elə bir yola gəlib çıxmış ki, hadisələrin düzüümü, şaxələnməsi, süjet xəttinin mürəkkəbliyi, bədii detal və sair anlayışlar artıq bədii ideyanın müxtəsər və lakonik formada həlli böyük önəm qazanmışdır. Roman, povest (bu janr daha çox dünya ədəbiyyatındakı novella anlayışına uyğun gəlir) və hekayədə personajların səsinin hifz olunması müəllifin təhkiyə boyu qurduğu oyun kombinasiyalarının çarpazlaşması, hadisələrə ən müxtəlif nöqtlərdən baxa bilmək şansının olması, janr üçün əsrlər boyunca müəyyənləşən, artıq oturmuş

prinsiplərin “yaddan çıxarılması” və sair hadisələr janr transformasiyasını bəlləyən əlamətlər sırasındadır.

Nəticə və elmi yenilik. Bədii mətndə hadisə müvafiq situasiyalar arasında kontrastın yaradılması və bunun mətn inkişaf etdikcə güclənməsidir. Narrativ mətnə hadisə bu şəkildə meydana gəlir. V.İ.Tyupanın fikrincə, burada aşağıdakı elementlər əsas rol oynayır: reallıq (təhkiyənin fiktiv dünyasında); relyativlik (fiktiv dünyanın miqyasında əhəmiyyətlik, canlanma), nəticələrin hasil olması, gözlənilməzlik, geriəldönməzlik və nəhayət, təkrara yol verilməməsi (yəni, hər hansı dəyişiklik öz ardınca təfəkkürdə və subyektin hərəkətlərində əksini tapmalıdır (2; s. 167). Anarın sözügedən əsərində bu gedişlər tez-tez təkrarlanır. Düzdür, mətnin alt qatlarındakı mənaya yönələn müəllif təhkiyəsi məlum nöqtəyə gedən yolda hətta, eksperiment səviyyəsinə yüksələn müxtəlif dolanbaclardan keçir. Bəzi məqamlarda hətta elə təəssürat yaranır ki, usta nasir bu sınaqdan müvəffəqiyyətlə çıxıb bilmir, obyektin ifadəsi və çözülməsi məsələlərində yarıyolda qalır. Lakin mətnə üst baxış mövqeyini gerçəkləşdirəndə anlayırsan ki, bu, növbəti daha mürəkkəb gedişlərin əlifbası və başlanğıcıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Elçin. Mahmud və Məryəm. Bakı, Avrasiya Press, 2005, 453 səh. http://anl.az/el/e/e_se2005.pdf
2. Elam, K.D. The semiotics of Theatre and Drama / K. Elam / General editor: Terence Hawkes. London: Taylor&Francis e-Library, 2005, 387 p.
3. Rəhimova Ülviyyə. Midas effekti və Yusif Səmədoğlunun "Bayatı Şiraz " hekayəsi // “Azərbaycan” jurnalı, №3, 2019.

QULAMRZA SƏBRİ TƏBRİZİNİN POEZİYASI VƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Kifayət Məmmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

mamedova.kifayat@inbox.ru

Abstract

Poetry of Gulamrza Sabri Tabrizi and Southern Azerbaijan literature

G.S.Tabrizi's creativity is distinguished by its modernity and innovation. He does not content himself with reflecting the past and present of the people he belongs to in his works, but also pursues the goal of becoming a hymner of their desires and ideals, and reviving its magnificent paintings by looking into the future. G.S.Tabrizi reflects the philosophy of truth in most of his poems, tries to reveal the essence of life, society, and existence in a poetic language by taking the path of artistic generalization. That is why G.S.Tabrizi's art has stood the test of time and has been able to open a way to the hearts of new generations. Azerbaijani, Iranian, and English readers read him with respect, love, and deep thought, and find wisdom that meets the needs of their lives. That is why G.S. Tabrizi is one of the most beloved poets and scholars whom Azerbaijani readers often remember and whose works they turn to on certain occasions. The problem of democracy, humanism, freedom is an idea that runs through his creativity with a red line.

Keywords: South Azerbaijan, lyrics, innovator, diaspora, poetry.

Giriş. Tarix boyu hər bir sənətkar müxtəlif vəznərdən müxtəlif tərzdə öz üslubuna uyğun şəkildə istifadə etmişdir. Bu sənətkarlar mənsub olduqları ədəbi məktəblərin, istifadə etdikləri vəzn və formaların müxtəlifliyinə baxmayaraq istər Azərbaycan, istərsə də dünya sənətinə layiqli sənət inciləri bəxş etmişlər. Onlar bu şeir qəliblərinə zamanın onların qarşısına qoyduğu konkret vəzifə və tələblərə uyğun olaraq yaradıcı şəkildə yanaşdıqda həmin məqsədlərə daha çox nail ola bilmişlər. Həqiqi sənətdə mövcud bədii nailiyyətlərə hazır şəkildə yiyələnmək, təkrar və təqlid meylləri isə müxtəlif zamanların dumanına bürünüb unudulmuşlar. Bu, sənətin təkcə məzmun, ideyası, obrazlılığı və s. ilə əlaqədar deyil, onun forma və şəkillərinə münasibətdə də belə olmuşdur.

Əsas hissə. Mühacirliyin ən müxtəlif, praktiki elmlər tərəfindən təqdim edilən təriflərində ehtiva edilən və edilməyən məna tutumu nədən ibarətdir? Onun müəyyən, yoxsa qeyri-müəyyən qatları çoxluq təşkil edir? Anlayışın müxtəlif dillərdəki, adi şüurdakı, dünyagörüşdəki mənası fəvqündə olan fəlsəfi definisiyasının zəruriliyini bu və bir çox suallar gündəmə gətirir. Azərbaycanın Xalq şairi Balaş Azəroğlu onun haqqında belə qeyd edir ki, *“Bir sıra həmvətənləri kimi hadisələrin gedişi və taleyi Səbri Təbrizini də mühacirət adlı amansız hakimin əli ilə sınaqlara çəkdi. Fəqət özünün inamla iddia etdiyi kimi, o, Vətəndən çıxsa da, Vətən ondan çıxmadı. Mühacirətdə keçən ömrün ən qiymətli inciləri onun yaratdığı elmi-tədqiqi və poetik əsərləri oldu”* [1, s. 4]. 1960-cı ilin yayında cibində cəmi üç yüz dollar pulu olan Qulamrza Səbri Təbrizi Qərbə - İngiltərəyə üz tutur. Şübhəsiz ki, Qərb mühiti ilk dövrlərdə onun üçün problemsiz ötürmür. O, acı məhrumiyyətlərlə üzləşməli olur. Qərblilik həyatının çətin, məşəqqətli günlərini belə təsəvvür edir: *“Nə oldusa, gecələr işlədim - dəmir yolunda, restoranda, bir sözlə, harda gəldisə orada...”* [2, s. 12]. Azərbaycan tədqiqatçısı Sabir Nəbioğlu yazır: *“Ona bu oxşarsızlığı bəxş edən vətəndən uzaqda keçirdiyi məhrumiyyət və əzablarla, həyat yolu, elmi və ədəbi aləmdə qazandığı uğurlar və yüksəldiyi şöhrət zirvələri oldu. Elmi axtarışları ona “Vilyam Bleykin dialektik fikri: ədəbi və sosial görüşləri” ünvanlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etməyə imkan verdi”* [3, s. 247]. Ona qüvvə verən, ağır mübarizələrdə yorulmağa qoymayan, zalım və mürtəcelərin təqib və təhlili qarşısında qorxmaz edən bu məhəbbətdir. Məlum olduğu kimi, *“Mühacirət ədəbiyyatının ayrılmaz bir sahəsi, qolu olan publisistika bir janr kimi üzərinə düşən vəzifənin öhdəsindən bacarıqla gəlmişdir. Mühacirət ədəbiyyatında publisistika çevik bir janr kimi si-*

yasi, iqtisadi, tarixi, kulturoloji məzmunu malik olmaqla, onun ideya-estetik çalarlarını özündə əks etdirmişdir” [5, s. 85]. İranda azadlıq hərəkatı, zəhmətkeş xalqın ağır yaşayışı, imperalizmin qanlı və riyakar siyasəti bir çox məqalələrinin mövzudur. Bu əsərlərində o, İranın satqın hakimlərini, qaniçən ərbablarını lənətləyir, olmazın zülm görən zəhmətkeş xalqa ürəkdən acıyırdı. *“Azərbaycan Demokratik Fırqəsi Azərbaycanda öz muxtar hakimiyyəti dövrünü sürdüüyü 1945-1946-cı illərdə atamın istəyi ilə Təbrizdəki “Elmiyyə” məktəbində təhsilimi davam etdirdim. Atam mənə bu məktəbə Demokrat Fırqəsinə müxalifətdə dayanan mollaların və ayətullaların təkidi ilə göndərmişdi”* [6, s. 116]. Onun yaradıcılığı dövrün insan münasibətlərinin zahiri müşahidəsindən, sadəcə əksindən ibarət olmayıb, dərin fikri ümumiləşdirmələrə, elmi təhlilə, tənqidlə, inkar və təsdiqə əsaslanır. İstər nəzmdə, istər də nəsrə daim düşünən, axtaran, seçən, nəticə çıxaran mütəfəkkir iştirak edir. İnsanda naqislik də, kamillik də gerçək və potensial şəkildə mövcuddur. Bunlar arasında mübarizə və seçim etmək, yəqin ki, hər bir insanın qəlbində baş verən yaşantılardır, hətta bəşəriyyətin inkişaf və mənəvi tərəqqisinin meyarı ola biləcək keyfiyyətlərdir [4, s. 247]. İnsanın real vəziyyəti ilə barışmayıb daim yüksəkliyə can atması onun mənəvi əzminin olmasına, həm də başqa amillərdən güclü olmasına dəlalət edir. Mühacirliyin şərhi və düzgün profilaktikası da məhz mənəvi aspekt müstəvisində, insanın dünyagörüşündə, həyat fəlsəfəsindədir. *“Şair bütün şeirlərində azadlıq axtarır. Bu gün bu ədəbiyyatın içində olan bir adam kimi onu deyə bilərəm ki, Qulamrza Səbri Təbrizinin yaradıcılığında göstərilən tarixlərdə, hadisələrdə fəal bir iştirakçı kimi, alnı açıq, üzü ağ olmuşdur”* [7, s. 123]. Azərbaycanın milli müstəqillik dövründə cəmiyyətdə gedən demokratik proseslər XIX və XX əsr ədəbiyyatımızın ictimai-siyasi proseslərin təsiri və nəticəsi olaraq yetişdi. Bu baxımdan özünün tarixi inkişaf dövründə yeni yaradıcılıq üfqlərinə doğru istiqamətlənən Azərbaycan ədəbiyyatı çağdaş insan, onu daxili aləmi, taleyi haqqında gözəl sənət nümunələri yaratmaqdadır. Bunların müəyyən bir qismi, o cümlədən Qulamrza Səbri Təbrizinin publisistikası müasir oxucunu razı salmağa qadir olan əsərlər cərgəsindədir: *“Heydər Əliyev bütün varlığı ilə bu xalqa bağlı adamdır. Azərbaycan xalqının nicatını mən o kişidə görürəm. Hələ Heydər Əliyev Naxçıvanda olanda üç dəfə ona zəng etmişdim. Heydər Əliyev Azərbaycanı beynəlxalq aləmdə tanıdıb, ona hörmət, nüfuz qazandırır. Güclü erməni təbliğat maşını azərbaycanlıları “vəhşi xalq” kimi dünyaya tanıtmışdı. Heydər Əliyevin ağıllı, uzaqgörən siyasəti düşmənin on illərdən bəri bu sahədə çəkdiyi zəhməti heçə çıxardı, qoyun dərisi geymiş ermənilərin qurd simasını, vəhşi xislətini bütün dünyada tanıtdı”* [8, s. 123]. Gənc yaşlarından xalqa yaxın olan, xalqın nəhayətsiz iztirab və kədərini görən və duyan Q.Təbrizdə demokratik mübarizə fikirləri çox tez oyanmışdı.

Nəticə və elmi yenilik. Qulamrza Səbri Təbrizi yaradıcılığı forma ilə məzmunun, müasirliklə dünyagörüşünün, vətəndaşlıq duyğuları ilə estetik zövqün vəhdətinə nümunə olacaq bitkin bir yaradıcılıqdır. Onun istedadının və həyatı tərbiyəsinin xüsusiyyətləri ilə zamanənin tələbləri, cəmiyyətin zəruri ehtiyacları, qabaqcıl meyilləri arasında uçurum yoxdur, əksinə, bunlar tamamilə bir-birinə müvafiq gəldiyindən Qulamrza Səbri istedadı az müddət ərzində vüsətlə parlamağa başladı, ölməz nümunələr yaratdı, Azərbaycan ədəbiyyatında tamamilə özünəməxsus bir səhifə açdı. Kütləvi cəmiyyət, kütləvi mədəniyyət, texnogen sivilizasiyanın inkişafının görünməmiş səviyyəyə çatması, məcburi modernləşmə siyasətinin acı nəticələri artıq bəşəriyyəti tədqiq edən global problemlər qismində gerçəkliyə çevrildi. Tərəqqini yalnız maddi, texniki amillərdə görən, bütün ölkələrin modernləşərək “xoşbəxt həyata” qovuşacağını düşünən konsepsiya-ların yanlışlığı üzə çıxdı. Milli mədəniyyətin insan varlığının bütövlüyünü təşkil edən ən mühüm amil olduğu, ona biganə qalmanın isə iflasa uğradığı məlum oldu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nəbioğlu S. Əsrin övladı. Bakı: Turan evi, 2004, 144 s.
2. Mənsimoğlu T. Qulamrza Səbri Təbrizi. Bakı: Şirvanəşr, 2002, 88 s.
3. Təbrizi Q.S. Zamanın nəbzi. Bakı: Turan evi, 2006, 336 s.
4. Yaqubzadə M. Azad qəlbin uçuşu. Bakı: Adiloğlu, 2007, 330 s.
5. Mənsimoğlu, T. Qulamrza Səbri Təbrizi. Bakı: Şirvanəşr, 2002, 88 s.

6. Təbrizi Q.S. Azərbaycanın Güneyi: tarixin canlı. Bakı: Turan evi, 2006, 144 s.
7. İsgəndərzadə E. Şairin qürbət harayı. Bakı: Vektor, 2005, 152 s.

TƏNQİDİ OXU TƏDRİS PROSESİNİN ƏSASI VƏ YARADICI FİKRİN FORMALAŞMASI ÜSULU KİMİ

Elnara Putayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti
pedaqoji.ing.fr@mail.ru

Abstract

Critical reading as a base of learning process and as a way of creative thinking formation

One of the most pressing issues in contemporary education is the formation and development of individuals who are capable of rapidly adapting to innovation, making optimal decisions in response to complex problems, demonstrating flexibility and creativity, and maintaining a commitment to self-improvement. Fostering students' creative and reflective engagement necessitates the exploration and implementation of new educational technologies, as well as innovative teaching methods and formats.

One of the main methods is the cultivation of critical thinking skills. Although the concept of critical thinking is relatively recent, an increasing number of educators are now successfully integrating this approach across various disciplines, including foreign language teaching. The primary objective of this pedagogical strategy is to actively engage students in the learning process while fostering their capacity for critical analysis.

Critical thinking should not be misconstrued as mere negativity or the propensity to criticize. Rather, its core aim is to examine diverse perspectives through logical reasoning and to formulate well-founded judgments and decisions. Students who are guided toward critical thinking develop the ability to construct their own informed viewpoints within the educational process.

Closely related to this is the concept of critical reading, which involves the analysis of information through both logical and personal lenses, and the application of derived insights to a range of contexts, issues, and problems. Critical reading encompasses the ability to pose new questions, articulate diverse arguments, and arrive at independent, reflective conclusions.

Keywords: *critical reading, creative approach, critical thinking, text, understanding.*

Giriş. Müasir təhsilin ən vacib məsələlərindən biri, yeniliklərə tez uyğunlaşan, çətin problemləri həll etmək üçün optimal qərarlar verə bilən, çeviklik və yaradıcı yanaşma göstərə bilən, özünütəkmilləşdirməyə hazır olan bir şəxsiyyətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Tələbələrin yaradıcı və düşüncəli fəaliyyətini inkişaf etdirmək, yeni təhsil texnologiyalarının, yeni tədris formalarının və metodlarının axtarışını nəzərdə tutur.

Bu üsullardan biri də tənqidi düşüncə tərzinin formalaşmasıdır. Tənqidi düşüncə tərzinin inkişaf ideyası yeni olsa da, son dövrlərdə daha çox təhsilverən praktiki olaraq bu üsulu müxtəlif fənlərə, o cümlədən xarici dilin tədris prosesinə uğurla tətbiq edirlər. Bu yanaşmanın məqsədi – tələbələrə tədris prosesinə interaktiv şəkildə cəlb edərək, tənqidi düşüncəni inkişaf etdirməkdir.

Tənqidi düşüncə təkcə neqativ fikirləşmə və ya tənqid etmə bacarığı deyil, burada əsas məqsəd müxtəlif yanaşmaları məntiqli şəkildə nəzərdən keçirmək, əsaslandırılmış qərarlar və mülahizələr yürütmək deməkdir. Tənqidi düşüncəyə yönələn hər bir tələbə tədris prosesində öz fikrini formalaşdırır. Tənqidi oxu isə, məlumatı məntiq və şəxsi yanaşma mövqeyindən təhlil etmək, əldə olunan nəticələri müxtəlif vəziyyətlərə, məsələlərə və problemlərə tətbiq etmək bacarığıdır. Tənqidi oxu – yeni suallar vermək, müxtəlif arqumentlər irəli sürmək, müstəqil, düşünülmüş qərarlar qəbul etmək qabiliyyətidir.

Tənqidi oxu texnologiyasının əsas məqsədi məhz bu tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bu proses tələbəni maraqlandırmaq, mətni anlaması üçün şərait yaratmaq, onun əldə etdiyi məlumatı yaradıcı şəkildə işləyib ümumiləşdirməsinə kömək edən müxtəlif metod və üsullar toplusudur.

Oxunulan mətnin mənasını başa düşmək və mətni qiymətləndirici mövqedən oxumağa təşviq edən şəraitin olması tədris prosesinə müsbət təsir edən amillərdəndir. Lakin bir çox hallarda tədris prosesində bu cür şəraitin tez-tez mövcud olmadığı görünür. Bunun əsas səbəblərindən biri dərslərlə daxil olan tapşırıqların yaradıcı xarakter daşımaması, tələbənin düşüncəsini tənqidi təhlil səviyyəsində cəlb etməyə yönəlməməsidir. Başqa sözlə, tələbələrə tənqidi oxu bacarıqları geniş şəkildə inkişaf etdirilmir.

Əsas hissə. Tənqidi oxu tələbələrin oxuma zamanı düşünməyi öyrətmək, yəni məlumatları qiymətləndirmək, yeni məlumatları mövcud təcrübə və biliklərlə müqayisə etmək, nəticələr çıxarmaq və faktlara əsaslanaraq qərara gəlmək deməkdir [1].

Tənqidi oxu bacarığının formalaşdırılmasının əsas şərtləri aşağıdakılar hesab oluna bilər:

- oxucu aktiv və konstruktiv şəkildə oxuma prosesinə cəlb olunur;

- oxucu öz təcrübəsinə əsaslanaraq bilir;

- oxucu mənanı müzakirə edir;

- oxucu mətnin mənalılarının yaradılmasında aktiv iştirak etdiyini anlayır [6]. Bu şərtlər tənqidi oxu və tənqidi düşüncə arasında birbaşa əlaqənin olduğunu göstərir.

Müasir elmi ədəbiyyatda tənqidi düşüncə insanın müəyyən bir məsələyə öz mövqeyini dərk etməsi, yeni ideyalar tapmağı, ideyaları və hadisələri təhlil etməyi və onlara tənqidi yanaşması kimi bir qabiliyyətin inkişafına kömək edən bir proses kimi şərh edilir. Tənqidi düşüncə prioritetləri görmək və qiymətləndirmək imkanı təqdim edən fərqli bir yanaşmadır ki, bu halda faktların, hadisələrin etibarlılığını və məqsədəuyğunluğunu müəyyən etməyə şərait yaranır. Beləliklə, tənqidi düşüncə tənqidi oxu prosesini təmin edir.

Tənqidi düşüncə prosesi haqqında müxtəlif tədqiqatlara nəzər salsaq, M.Skriven və R.Paul kimi alimlərinin baxış bucağını xüsusi vurğulaya bilərik. Onlar tənqidi düşüncənin 4 aspektə malik olduğunu qeyd edirlər:

Koqnitiv;

Affektiv;

Konnotativ;

Davranış [3].

Hər bir aspekt tənqidi düşüncənin tətbiqi zamanı mətnin başa düşülmə mərhələsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Məsələn, koqnitiv aspekt məndəki məlumatın analizi ilə əlaqəlidir, affektiv aspekt mətnin emosional qəbulunu ifadə edir, konnotativ aspekt mətnin fərdi təfsirini göstərir, davranış aspekti isə oxucunun məndəki reaksiyasını göstərir.

Tənqidi oxu problemi çoxmərhələli və mürəkkəb bir məsələdir. "Anlama" anlayışı - insan fəaliyyətindəki hər hansı bir semiotik sistemlə əlaqəli koqnitiv funksiyaların həyata keçirilməsi prosesini ifadə edir.

Məlum olur ki, mətnin qəbul edilməsi və onun şərh vəziyyətdən asılıdır və öncədən proqnozlaşdırıla bilməz. Hər bir oxucu öz təcrübəsinə və kontekstinə əsasən fərdi şərh verir ki, bu da hər bir oxuma prosesini yeni şərhlərə açıq edir.

Oxuma aktiv bir prosesdir, burada oxucu sadəcə məlumatı qəbul etmir, həm də fəal şəkildə düşünür, analiz edir, əlaqələr qurur, yaradıcı yanaşır və cavablar tapır. Bu, tənqidi düşüncənin inkişafına kömək edir, bu da mətnin dərin analizi üçün xüsusilə vacibdir.

Bir neçə tədqiqat prosesində tənqidi düşüncə ilə tənqidi oxu arasındakı əlaqə araşdırılmışdır. S.Şihab bu iki bacarıq arasında sıx bir əlaqə olduğunu müəyyən etmiş və tənqidi düşüncə tətbiq olunmadan tənqidi oxunun baş verə bilməməsi faktını xüsusi olaraq vurğulamışdır. Bundan əlavə, tənqidi oxu, tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişafı üçün bir vasitə kimi xidmət edə bilər. Tənqidi oxu qabiliyyətinin yüksək olduğu təhsilçilər:

1. Onlar məlumatla qarşılaşdıqda əsas sualları və mühüm problemləri müəyyən edirlər.

2. Əvvəlki bilik və intuisiyalarından istifadə edərək, uyğun məlumatları fəal şəkildə axtarır və toplayırlar.

3. Potensial həlləri və ya nəticələri mövcud standart və meyarlarla müqayisə edirlər.

4. Açıq fikirli olmaqla yanaşı, rəy və alternativ baxışlara qarşı qəbul edici münasibət göstərilir.

5. Kompleks problemləri və cavabları başqaları ilə səmərəli müzakirə edərək ünsiyyətə girirlər.

Araşdırmanın əhəmiyyətini gücləndirmək üçün tapıntıların şərh məlumatların təhlilinin nəticələrinə əsaslanaraq aparılmışdır. Tələbələrin tənqidi oxu nailiyyətləri ilə bağlı məlumatlar göstərdi ki, iştirakçıların heç biri "çox yaxşı" səviyyəsinə çatmamışdır. Bu nəticə, tələbələrin passiv öyrənənlər olma meylləri ilə izah oluna bilər. K.Vallas bu fikri dəstəkləyərək qeyd edir ki, tələbələr çox zaman tənqidi oxu ilə kifayət qədər qarşılaşmırlar və müəllimlərin birbaşa təlimatı olmadan oxumağı nadir hallarda seçirlər [5]. M. Fahim və M. Ahmadi isə iddia edirlər ki, tənqidi oxu təhsil mühitlərində sistemli və strukturlaşdırılmış şəkildə yetərinə öyrədilmir [2]. Nəticədə, tələbələr yadda saxlamaq, anlamaq, tətbiq etmək, təhlil etmək, qiymətləndirmək və yaratmaq kimi əsas idrak bacarıqlarına yiyələnməkdə çətinlik çəkirlər.

Bu əlaqə tənqidi düşüncəyə xas olan və səmərəli oxunu birbaşa dəstəkləyən bacarıqlarla izah oluna bilər. Starkiyə görə, tənqidi düşüncə aşağıdakı əsas aspektləri əhatə edir: əvvəlki bilikləri xatırlamaq, müxtəlif məntiqi çıxarma üsullarından (deduktiv və induktiv) istifadə etmək, məlumat elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etmək və anlamaq, əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək və problemləri həll etmək. Bu bacarıqlar birlikdə tələbələrin tənqidi oxu bacarıqlarını dəstəkləməkdə və artırmaqda vacib rol oynayır. Xüsusilə, daha yüksək tənqidi düşüncə səviyyəsinə malik tələbələr, tənqidi oxu sahəsində daha güclü performans göstərilir. Əksinə, zəif tənqidi düşüncə bacarıqlarına sahib olan tələbələr tənqidi oxu tapşırıqlarında zəif nəticə göstərilir.

Tələbələrin tənqidi düşüncə bacarığının onların ümumi tənqidi oxu nailiyyətlərinə 58.3% təsir etdiyi müəyyən olunmuşdur. Bu onu göstərir ki, tələbələr yaxşı inkişaf etmiş tənqidi düşüncə bacarıqlarına malik olduqları və bu bacarıqları öyrənmə prosesində effektiv tətbiq etdikləri zaman, oxu qavrayışı və analitik qabiliyyətləri daha yüksək səviyyəyə çatır.

Tənqidi düşüncənin tədrisində baş verən mühüm dəyişikliklərdən biri də tələbələrin münasibətlərinin (dispozisiyalarının) əhəmiyyətinin getdikcə daha çox tanınmasıdır. Əgər tələbələr bu bacarıqlardan istifadə etməyə meyilli deyillərsə, onlara tənqidi düşünmə bacarıqlarını öyrətmək kifayət deyil. Tənqidi düşüncə yalnız bacarıqların düzgün tətbiqindən ibarət deyil, həm də bu bacarıqların nə zaman və necə istifadə ediləcəyini tanımaq meylini (dispozisiyanı) əhatə edir. A.Sears və C.Parsons bunu "tənqidi düşüncənin etikası" adlandırbılar. Tənqidi düşünmə vasitələri ilə təchiz olunmuş fərdlər belə, onları dərin düşünməyə motivasiya olmadıqda tətbiq edə bilməyə bilərlər [4].

Mətnin anlaşılib başa düşülməsi oxucunun keçmiş təcrübəsinə əsaslanaraq, onun koqnitiv sxemlərini quraraq formalaşır. Mətnin şərh yalnız mənanı başa düşmək deyil, həm də dil və obrazlar vasitəsilə mənanın necə qurulduğunu anlamaqdır.

Tənqidi oxu prosesində "hermenevtik dairə" əsas prinsiplərdən biridir və proses mətnin anlaşılib başa düşülməsinin təkrarlanan dövrlərdən ibarət olmasını göstərir, burada bütöv və hissələr arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Hər bir dövr mətnin başa düşülməsində dərinləşməyə və oxunuşu yeni bir nöqtəyi-nəzərdən yenidən gözdən keçirməyə imkan verir.

Hermenevtik yanaşma çərçivəsində mətni şərh etmək prosesi oxucuya yalnız məzmunu başa düşməyə kömək etmir, həm də tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir ki, bu da təhsil kontekstində, xüsusilə dil fakültələrində olan tələbələr üçün çox vacibdir.

Beləliklə, tənqidi oxu prosesində müxtəlif yaradıcı yanaşma prinsipləri tətbiq oluna bilər və bunların arasında ən vacib prinsiplərdən biri oxunanın interpretasiya edilməsidir. "İnterpretasiya" dedikdə, tələbənin oxuduğu əsərin məzmununun müxtəlif strukturlarda şərh edilməsinə dair araşdırma fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən mətni anlamaq və başa düşmək üçün onun düzgün interpretasiya edilməsi vacibdir. Interpretasiya prosesi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1. Fərziyyə, ehtimal, hipotez;
2. Nəticənin çıxarılması və ümumi məlumatlarla müqayisə;

Bu iki mərhələnin uyğunlaşdırılması nəticəsində mətni başa düşmək mümkün olur.

Nəticə və elmi yenilik. Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, qeyd olunan mərhələlər tənqidi oxu təlimində nəzərə alınmalıdır. Beləliklə, tənqidi oxu – oxunanın məzmununu oxucu tərəfindən şəxsi baxış bucağı ilə, onun bilikləri və həyat təcrübəsi ilə

əlaqələndirərək qiymətləndirilən “ünsiyyətli” oxuma növüdür. Bu oxuma növü mətnin tam və dəqiq başa düşülməsini, müəllifin mövqeyini, ədəbi üsulları və müəllifin üslub xüsusiyyətlərini əhatə edir. Bu proses mətnin məzmununun tam başa düşülməsi əsasında qurulur və müxtəlif oxuma növlərini özündə birləşdirir. Eləcə də, oxuma bacarıqlarının - məzmunun, üslubun, dil formasının təhlili, oxunanın tənqidi qiymətləndirilməsi və s. kimi bacarıqların yüksək səviyyədə inkişafını tələb edir.

Onu da vurğulamaq yerinə düşər ki, tənqidi oxu prosesi mətnin qiymətləndirilməsini, onu şəxsi biliklər və təcrübələrlə müqayisə etməyi, həmçinin müəllifin üslubunu və məqsədini anlamağı əhatə edir. Bu prosesdə əsas bacarıqlar analiz, sintez, ümumiləşdirmə və mətndəki struktur və məna əlaqələrini görmək qabiliyyətidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Carr K. S. How can we teach critical thinking? // ERIC Dijest. (ERIC NO.: ED 326304). 1990. pp. 7–15.
2. Fahim, M., & Ahmadi, M. Critical thinking and Iranian EFL context. Journal of Language Teaching and Research, 3(4), 2012. pp. 793-800. <https://doi.org/10.4304/jltr.3.4.793-800>.
3. Scriven M., Paul R. Critical thinking defined: Handout given at Critical Thinking Conference. – Atlanta, GA., 1992. – 455 p.
4. Sears, A., and Parsons, J. Toward Critical Thinking as an Ethic. Theory and Research in Social Education, 1991, 19, pp. 45–46.
5. Wallace, C. Critical reading in language education. Palgrave Macmillan. 2003.
6. Гончаров А. А. Методика обучения пониманию коммуникативного смысла текста (в старших классах школ с углубленным изучением английского языка): автореферат дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02. – Тамбов, 2000. – 21 с.

XX ƏSR İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA UTOPIK DÜŞÜNCƏLƏR

Xumar Abdullayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti, müəllim

xumar.safarova@mail.ru

Abstract

Utopian thoughts of english literature in the 20th century

This article is devoted to the evolution of utopian views of 20th-century English writers. The topic of such works have always been the focus of attention and relevance, as the human by his very nature has always cared about the future (both the improvement of life condition and making it easier) and prepared for it in the best possible way. Although the scientific progress of a society is as old as its creation, the fact that its cultural development reached its peak – the ideal – was expressed by famous thinkers in their images. The development of these ideas in English literature is primarily associated with the name of Francis Bacon. In his unfinished novel “New Atlantis” (1626), F.Bacon developed Plato's ideas, created a model of a just state, and touched upon the progress of science and technology. In this novel, Bacon was the first to claim that a perfect social structure could be created by the development of science and technology.

Keywords: *utopia, future, society, scientific and technological progress, genre.*

Giriş. İnsan öz təbiəti etibarilə daim gələcək barədə narahatlıq hissi keçirib, yaxın və uzaq gələcəkdə ictimai quruluşun, həyat tərzinin, onun daxili və xarici keyfiyyətlərinin necə dəyişəcəyini proqnozlaşdırmağa can atıb. Belə bir taleyüklü məqamda xüsusilə də elmi-texniki tərəqqinin düzgün məcraya yönəldilməsi, mənəvi-əxlaqi tərəfinin dəyərləndirilməsi və bəşər övladının gələcəkdə nəinki sağ qalması, həm də rifah halının yüksəldilməsi üçün məhz indiki zamanda gələcəyi formalaşdıracaq doğru qərarların verilməsi rəşional düşüncəyə malik alimlərlə yanaşı, həm də emosional, mənəvi və bədii imkanlara malik utopiyaya müraciət edən yazıçıların da təsir dairəsində olduğundan, bu mövzu müasir dövrdə daha çox aktualıq kəsb edir.

Bəşəriyyətin ümid və qayğılarını təcəssüm etdirən, işıqlı gələcək arzusu və yaxınlaşan bəla və fəlakətləri barədə xəbərdarlıq edən çoxlu sayda elmi və bədii əsərlər mövcuddur. Bir çox ingilis yazıçıları, o cümlədən klassiklər qələmə aldıkları utopik əsərlərdə daha ədalətli cəmiyyətin qurulmasının mümkünüyü, ölkənin gələcək inkişafı, insan və bütövlükdə bəşər sivilizasiyası ilə bağlı baş verə biləcək dəyişikliklər haqqında öz fikirlərini bildirirdilər.

Əsas hissə. “Utopiya” dedikdə, xam xəyal, gerçəklikdə insanın hər an üz-üzə gəldiyi faktlarla hesablaşmayan, onları görmək iqtidarında olmayan və yaxud bilə-bilə olmaq istəməyən fantaziya, həyata keçirilməsi heç bir şəraitdə mümkün olmayan layihə nəzərdə tutulur. Bu baxımdan utopist olmaq real imkanları nəzərə almamaq, gerçəkliyin problemlərindən uzaq olmaq deməkdir. Utopiya çox zaman nəcib, lakin bu məkanda, bu zamanda, yəni verilən konkret şəraitdə həyata keçirilməsi ən azı müşkül olan bir layihədir. Məlumdur ki, “topiya” (topos) yunan sözü olub mənası yer, məkan deməkdir. “U” hərfi yunan hərflərlə birləşməsi “eu”, ya da “ou”dan yaranıb və birinci halda “evtopiya” yaxşı yer, ikinci halda utopiya “olmayan yer”i bildirir [2, s. 12].

Bir çox yazıçı və mütəfəkkir daim utopiya arzusunda olmuş və bununla bağlı yanaşmalarını öz əsərlərində təsvir etmişlər. Müasir dövrdə utopiya janrı adı altında çoxlu əsərlər yazılsa da, utopiyaların mənbəyində Platonun “Dövlət” əsəri durur [5, s. 126]. İlk utopik fikirlər Platonun “Dövlət” əsəri ilə başlasa da, utopiya terminini ədəbiyyata gətirən və janrın inkişafına səbəb olan T.Morun 1516-cı ildə qələmə aldığı “Utopiya” əsəridir. Amerikalı alim Levis Mumford yazır ki, “utopiya”ya tam tərif vermək cəhdləri mənasız və nəticəsizdir, çünki bu anlayış çox qeyri-müəyyəndir. (mumford) Utopik əsərlər cəmiyyətin və siyasi sistemlərin mövcud problemlərinin mümkün həllini tapmaq üçün yaradılmışdır. Kanadalı ədəbi tədqiqatçısı Darko Suvin isə utopiyayı, harmoniya, ədalət və nizam üzərində fəaliyyət göstərən bir sosial-iqtisadi və siyasi sistemə sahib

xəyali cəmiyyətin formalaşmasına yönəlmiş fəlsəfi, ədəbi və siyasi düşüncələrdən ibarət bir ədəbi janr kimi adlandırmışdır [6, s. 38].

Daha mükəmməl cəmiyyətin yaradılmasının mümkünlüyü haqqında fikirlər ingilis ədəbiyyatında hələ T.Mordan əvvəl də öz əksini tapmışdı, lakin məhz o, “Utopiya” əsərində cəmiyyətin yenidən təşkilinin konkret planını, o cümlədən xüsusi mülkiyyətin ləğvini, ehtiyaclara görə bölgü prinsipini, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsini təqdim etmişdir. “Utopiya” terminini elmi dövriyyəyə daxil edərək, eyni zamanda T.Mor öz əsərində həm də kənd təsərrüfatı əməyinin əmək xidmətinə çevrilməsi, fermerlər sinfinin özlərinin ləğvi, təbiətə geniş miqyaslı təsirlər, dünyadan təcrid, köləliyin mövcudluğu, müstəmləkəçilik siyasəti kimi antiutopik meylləri təqdim etmişdir.

Ötən əsrlərdə ingilis yazıçıları ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında yazdıqları əsərlərdə gələcəklə bağlı təsəvvürlərini təcəssüm edirdilər. Müəlliflər yalnız elmi tərəqqinin cəmiyyətə qazandırdığı üstün texnoloji yeniliklərlə kifayətlənmir, onlar həm də dünyəvi problemlərin həlli yolunda bəşəriyyətin yaratmağa can atdığı mükəmməl ictimai quruluşları (utopiya) da öz əsərlərində əks etdirməyə çalışırdılar. Xüsusilə də bu istiqamətdə yazılmış əsərlərdə gələcək dövlət quruluşunun modelləşdirilməsi XX əsrdə də davam edirdi, lakin hər zaman yazıçıların əsas diqqəti ideal cəmiyyətin qurulmasına maneə törədən səbəblərə yönəlirdi.

XVI–XVII əsrlərdə İngiltərədə baş verən sənaye çevrilişi T.Mor və F.Bekonun fikrincə, ölkənin urbanizasiyası elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə bağlıdır və artıq C.Sviftdən başlayaraq, S.Batler, H.Uels və digər ingilis yazıçıları da insan biliyinin güclü inkişafının arzuolunmaz fəsadları haqqında fikirləşməyə başlayırdılar. XX əsrdə insan fəaliyyətinin neqativ nəticələri artıq praktik olaraq bütün ingilis yazıçıları (E.Forster, Riçard Morqan, Con Uindem, Antoni Berdcess, Ceyms Ballard, Brayən Oldis və s. yazıçıları) üçün düşüncə və həyəcanlara səbəb oldu [1, s. 60].

XX əsr ingilis ədəbiyyatında belə bir fikir formalaşmışdır ki, təbiətin bir hissəsi olan insan, bioloji varlıq kimi təbiəti məhv edərək nəinki öz cinsinin, həm də bütün canlıların sonunu yaxınlaşdırmağa davam edəcək. İngilis yazıçıları insanların bu əməllərini öz əsərlərində daha da qabardır, həm də onların ətraf mühitə və öz fiziki-mənəvi sağlamlıqlarına olan neqativ təsirlərini tənqid etməklə oxucuları bundan xəbərdar edirdilər. Cəmiyyətin elmi tərəqqisi onun yaranması qədər qədim olsa da, onun sırf mədəni inkişafının zirvəyə – ideala çatmasını məşhur mütəfəkkirlər öz fikirlərində canlandırdıqları obrazlarla ifadə edirdilər. İngilis ədəbiyyatında bu ideyaların inkişafı ilk olaraq Frensis Bekonun adı ilə bağlıdır.

Məşhur ingilis yazıçısı və filosofu F.Bekon özünün sona çatmamış “Yeni Atlantida” (1626) romanında Platonun ideyalarını inkişaf etdirərək, ədalətli dövlətin maketini yaratmış, bununla yanaşı hətta elmin və texnikanın tərəqqisi mövzusunə də toxunmuşdur. Əsərdə yazıçı bir qrup avropalı tərəfindən Sakit okeanın (“Atlantida” ideyası Atlantik okeanının mərkəzində yerləşən ada ilə bağlı olduğundan, yazıçı Sakit okeanda yerləşən bu adanı “Yeni Atlantida” kimi təsvir edir) Peru sahilində tapılmış möcüzəvi ada – “Bensalema adası”nda böyük sivilizasiya yaratmış cəmiyyəti təsvir edir və onu cənnətdəki əzəmətli xalq (“the chastest nation under heaven”) adlandırır [3, s. 13].

Tomas Mordan fərqli olaraq, Bekon öz utopiyasında pulu və xüsusi mülkiyyətin müqəddəs prinsipini “bərpa edir”. Elmə münasibətdə o, Mordan xeyli irəli gedir, bəşər sivilizasiyasının inkişafına ümidləri elm və elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqələndirir. Bu romanda Bekon ilk dəfə olaraq mükəmməl ictimai quruluşun elm və texnikanın inkişafı ilə yarana biləcəyi iddiasını irəli sürmüşdü.

C.Sviftdən başlayaraq elmi-texniki tərəqqinin mənfi nəticələri mövzusu ingilis ədəbiyyatına daxil olur. Yazıçı qələmə aldığı “Qulliverin Səyahətləri” əsərində saysız-hesabsız layihələr ucbatından ölkənin xarabalığa çevrildiyi və torpağın məhsul verməyi dayandırdığı “bəşər biliyinin böyük tərəqqisinin” mənzərəsini təqdim edir. Eyni zamanda, bəşəriyyətin səyləri kütləvi qırğın texnologiyası yaratmağa yönəlib. C.Sviftin yaradıcılığından başlayaraq, ingilis ədəbiyyatına elmi-texniki tərəqqinin neqativ nəticələrinin mövzusu daxil olur. “Qulliverin səyahəti”ndə müəllif insan biliyinin inkişafı çərçivəsində ölkənin saysız-hesabsız layihələrdən xarabalığa çevrilib, torpağın isə məhsul verməyi dayandırmasını təsvir edir. Bu halda bəşəriyyətin səyləri kütləvi məğlubiyyət texnikasının yaradılmasına yönəldilmişdir.

C.Svift “Qulliverin səyahəti” romanında müəllif antikliyin ideyalarına bir qədər ümidlə müraciət edərək əminliklə qeyd etmişdir ki, qüsurları olan insan ədalətli dövlət qura bilməz.

20-ci əsrin ikinci yarısının yazıçıları insanın təbiəti və onun ədalətli cəmiyyət qurmaq bacarığı haqqında düşünməkdə davam edirlər. Uilyam Qoldinqin 1954-cü ildə qələmə aldığı “Milçəklərin hökmdarı” adlı məşhur əsərində XX əsrdə meydana gəlmiş irrasionalist, subyektiv idealist fəlsəfi fikirləri əks etdirirdi. Qoldinqin fikrincə, sivilizasiya məhdudiyyətləri Leviafan kimi, insan ruhunun qaranlıq tərəflərini cilovlayır, lakin cəmiyyətin nəzarətindən azad olan insan özünün ən pis keyfiyyətlərini nümayiş etdirir.

M.Murkok da öz növbəsində İngiltərədə kral Eduardın dövründə baş verən hərəkətləri əks etdirən bir neçə roman qələmə almışdı. Öz yaradıcılığında ədəbiyyatın bu növü üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan məzmunun intellektual keyfiyyətini və müəllif təxəyyülünün azadlığını qoruyub saxlamışdır.

XX əsrin ikinci yarısının yazıçıları gələcəyin insanının telepatiya, cazibə qüvvəsi və s. kimi yeni təkamül keyfiyyətləri əldə edəcəyini proqnozlaşdırırlar: Colin Uilson “Ağıl parazitləri” romanında sivilizasiyanın inkişafının elmi-texniki ssenarisinə qarşı güclü argument ola biləcək telekinezisin imkanlarını araşdıraraq, ingilis müəlliflərinə xas olan məşinin rədd edilməsinə məntiqi əsas verir.

XX əsrin sonlarında “Alternativ tarix və texnoloji dövrün” urbanizasiya, sənayeləşmə və elmi-texniki tərəqqinin mənfi nəticələrini anlamağa yönəlmiş ingilis yazıçıları öz əsərlərində ölkənin necə inkişaf edəcəyini təqdim etməyə çalışırdılar. Müəlliflərin fikrincə, 20-ci əsrin sonunda İngiltərədəki həyat mənzərəsi orta əsrlərə bənzəyirdi. Bununla belə, yazıçılar katolik kilsəsinin fəaliyyətini və elmi-texniki tərəqqinin rolunu qiymətləndirməkdə fərqlənirdilər: Onlar hesab edirdilər ki, sənaye inqilabının başlanmasını gecikdirmək mümkün olsaydı, lazımı təcrübəyə malik olan ölkə daha balanslı qərar qəbul edərdi.

Yenilik. Araşdırmada geniş mənbə və utopik janr nümunələrinin xronoloji prinsip əsasında təhlili nəticəsində ilk dəfə olaraq XX əsr ingilis yazıçılarının utopik baxışlarının təkamülü, bəşər sivilizasiyasının gələcəyi, ədalətli dövlət quruluşunun mümkünlüyü, tərəqqinin yolları və istiqamətləri, bu baxışların və ideyaların bədii təcəssüm üsulları haqqında fikirlərin tədqiqinə cəhd edilmişdir. İngilis yazıçılarının ideal cəmiyyət axtarışlarının elmi ümumiləşdirmələrlə təqdimatı da araşdırmanın yeniliyi hesab edilə bilər.

Nəticə. Utopiya janrı dünyanın bədii dərk formalarından spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Əvvəlki əsrlərin ingilis yazıçıları qələmə aldıkları romanlarda gələcək haqqında fikirlərini cəmiyyətin transformasiyası, ədalətli dövlət quruluşu ilə əlaqələndirirdilər. Təqdim edilən məqalədə Bekondan başlayaraq, T.Morun utopik xəyalını reallığa - coğrafi baxımdan da, mövcud olmayan bir yerdən İngiltərənin özünə yaxınlaşdırmağa cəhdlər edildi. Mor tərəfindən təqdim edilən bərabərlik prinsipi də yaxından araşdırıldı.

İngilis ədəbiyyatında utopiya janrının inkişaf təmayüllərinin öyrənilməsi, utopik ədəbiyyatın tarixinə ekskurs edilməsi onu deməyə əsas verir ki, bu janrın yaranmasına ilk növbədə totalitarizm və onun fəsadları təkan vermişdir. XX əsrdə müasir totalitarizmin ardıcıl şəkildə bərqərar olduğu və bütün eybəcərliyini ortaya qoyduğu həm kommunizm, həm də faşizm bu sahədə müstəsna rol oynadı..

Demoqrafik və ekoloji fəlakətlər, qıtlıq, nüvə müharibəsi, totalitarizm təhlükəsi ona kömək edir ki, arzuları gələcəyə yönəlmiş 16-19-cu əsr yazıçılarından fərqli olaraq, 20-ci əsrin bir çox ingilis müəllifləri, əksinə, keçmiş əsrlər dünyasını keçmişdə görüblər. Onların bir çoxu indi Duqlas, Çesterton, Haksli, Klark, Uindhem və Barnsın romanlarında misal olaraq keçmişdə utopiya axtarır.

Yarandığı ilk gündən ingilis utopiyası ada utopiyasının xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir və onda İngilis xalqının müstəqilliyi, öz milləti ilə fəxr etməsi, aktiv həyat mövqeyi, anqlo-saksonların əzmkarlığı və zəhmətkeşliyi kimi xüsusiyyətləri də öz əksini tapmışdır.

İngilis yazıçılarının gələcəyi ilə bağlı ideyalarında soaial ədalətli cəmiyyət qurmaq ümidi ilə yanaşı, qeyri-məhdud bilik, insanın intellektual imkanlarının genişləndirilməsi, “daxili” utopiyaya yiyələnmək arzuları da var. Britaniya ədəbi nümunələrində folklora əsaslanaraq qeyd etmək istərdik

ki, onlar gözəllik və harmoniyanı təmsil edir, gələcəyin insanı üçün yeni unikal keyfiyyətlər və imkanlar proqnozlaşdırırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva, X. İngilis ədəbiyyatında elmi fantastika janrı // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, – 2019. №4, – s.60-66.
2. Beteille, A. Antiutopia / A.Beteille, D.Gupta. – Oxford University Press, – 2011. –504 p.
3. Claeys, G. Utopias of the British Enlightenment / G.Claeys. – Cambridge: Cambridge UP, – 1994. – 350 p.
4. Mumford L. The story of Utopias. – N. Y., 1981. – P. 15.
5. Sadıqova, N. Platonun “Dövlət” əsərində utopiya // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2002. №3, – s.125-135.
6. Sturdevant, M.J. Utopia. / M.J.Sturdevant. – America Star Books, – 2007. – 96 p.

XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISI AZƏRBAYCAN FİLOLOJİ FİKRİNDƏ ALMAN POEZİYASININ TƏDQIQINƏ DAİR

Leyla Ramazanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

leylamuellim@gmail.com

Abstract

On the study of german poetry in the first half of the 20th century in Azerbaijan philological thought

The article is devoted to the study of the life and work of prominent representatives of German poetry in Azerbaijani philological thought in the first half of the 20th century, I.V.Goethe, H.Heine, and the problem of the German orientalist F.Bodenstedt's violation of copyright and presenting the poems of the Azerbaijani poet M.Sh.Vazeh as his own poems. The influence of Eastern literature, especially Nizami Ganjavi, on the work of German writers was included in the study, and comparisons were made. Some ideas voiced in accordance with the Soviet ideology at that time were reviewed based on the principles of modern literary criticism.

Keywords: Azerbaijan, Germany, literary studies, poetry, research.

Giriş. Avropa poeziyasının önəmli bir hissəsini alman şairlərinin əsərləri tutur. İohann Volfanq Göte və Henrix Heyne Almaniya və Qərbi Avropa ədəbiyyatı, ictimai fikir tarixində yeni bir epoxa yaradan əvəzsiz böyük şair və mütəfəkkirlərdir. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan filoloji fikrində haqqında ən çox yazılan sənətkarlardan biri Volfanq Götedir (1749-1832). V.Göte yaradıcılığı ilə Azərbaycan oxucuları XX əsrin əvvəllərində tanış olmuşdur. Alman şairinin ilk tərcüməçisi görkəmli mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə 1906-cı ildə "Füyuzat" jurnalında "Faust" əsərindən bir parçanı tərcümə etmiş, dünyaca məşhur bu əsər vasitəsilə azərbaycanlı oxucular alman ədibin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşdur. Jurnalın sonrakı saylarında da "Faust"un müxtəlif parçaları dərc edilmişdir. Ə.Hüseynzadə etdiyi tərcümələri toplayaraq 1932-ci ildə Türkiyədə kitab şəklində çap etdirmişdir.

V.Göte haqqında ədəbiyyatşünaslığımızda ilk elmi məqalələr onun ölümünün yüzüncü ilində yazılmışdır. 1932-ci ildə alman yazıçı-dramaturqun vəfatının yüz illiyi münasibətilə müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi planlaşdırılmışdır. Tənqidçi Əli Nazim bu tədbirlərdən birində geniş məruzə ilə çıxış etmişdir. Məruzədə dövrün ideologiyasının təbliğinə geniş yer verilmişdir. Müəllif hətta özü bir neçə dəfə qeyd edir ki, Göteni öyrənməkdə əsas məqsədi partiya xidmət etmək, onların fikirlərini təbliğ etməkdir (1, s. 122). Burada V.Götenin həyat və yaradıcılığından daha çox sosializm ideyaları ilə tanış olmaq mümkündür. "Göte və dinlər" yarım başlığı altında tənqidçi V.Götenin əsərlərindən sitat verir və Götenin ateist olduğunu iddia edir. Halbuki V.Götenin çox dindar bir şair olduğu hamı tərəfindən qəbul edilmişdir. "Göte və biz" adlanan bu məruzə dərin elmi əsaslara söykənməsə də, həmin dövrdə alman yazıçısının yaradıcılığının öyrənilməsinə ilk təşəbbüs kimi dəyərlidir.

Qərbi Avropa ədəbiyyatının öyrənilməsində və tədrisində əvəzsiz xidmətləri olan Əli Sultanlı alman ədib haqqında 1932-ci ildə "Götenin yaradıcılıq yolu" adlı kitabça nəşr etdirmişdir. Kitabçada ədibin həyat və yaradıcılığı xronoloji şəkildə araşdırılmışdır. Həmin ildə Azərbaycanda V.Götenin əsərlərindən toplanan nümunələr ilk dəfə kitab halında M.Arifin rus dilindən tərcüməsində nəşr edilmişdir.

Tənqidçi-alim M.Cəfər alman şairi ilə bağlı yazdığı məqalədə ədibin yaşadığı dövrün ziddiyyətlərini, çətinliklərini göstərməklə yanaşı, onun həyatı haqqında geniş məlumat vermişdir. Yaradıcılığını xronoloji ardıcılıqla izləyən alim "İnsan" şerində V.Götenin varlığı realistsinə dərk etdiyini, insanları ömürlərini xeyirli işlərə sərf etməyə çağırıldığını xüsusi vurğulamışdır. M.Cəfər V.Göte poeziyasının xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərək yazırdı: "Göte bütün ömrü boyu

mənsub olduğu xalqın şüurunu zərərli bidətlərdən, mövhumatdan təmizləməyə çalışmış, real düşüncəni, həyat və mübarizə eşqini tərənnüm etmişdir” (2, s. 160).

V.Götenin gənc yaşlarında “Hücum və fırtına” adlı xüsusi bir ədəbi-ictimai hərəkatın nümayəndəsi olmasının izlərini M.Cəfər “Gənc Verterin iztirabları” əsərində axtarır. Tədqiqatçı bu əsəri təhlil edərkən məzmun cəhətdən “Hücum və fırtına” hərəkatının və ideyalarının təsiri, xüsusən bu hərəkatın mənəvi məğlubiyyəti V.Götenin bu əsərində öz bədii əksini tapdığı qənaətinə gəlirdi (2, s. 161). Tədqiqatçı V.Götenin ümumi yaradıcılığı haqqında maraqlı faktlar qeyd etsə də, onun məqaləsinin əsasını alman ədəbinin dünyaca ən məşhur əsəri “Faust”un təhlili təşkil edir. Faciənin əfsanədən alınmış mövzusu, obrazlar sistemi, süjeti geniş təhlil olunmuş, V.Götenin şair-dramaturq kimi qüdrəti oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır.

Araşdırmalarda V.Göte yaradıcılığının qaynaqlarına da münasibət bildirilir. Məlum olduğu kimi, XVII əsrdən başlayaraq Qərbi Avropada şərq ölkələrinin ədəbiyyat və mədəniyyətinə maraq artırdı. O zaman şərq ölkələrinə səyahət edən Avropa şərqşünasları böyük bir həvəslə Şərq poeziyasının qiymətli əlyazmalarını toplayır, Avropa kitabxanalarına təhvil verirdilər. XVIII əsrdən başlayaraq Şərq ölkələrinin poeziyasına maraq daha da artmağa başladı. Artıq Avropada şərqşünaslıq elmi yaranmış, Şərq yazıçıları və filosoflarının əsərləri Avropanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunmağa başlamışdır.

Şərq xalqlarının ədəbiyyatı, incəsənəti ilə yaxından maraqlanan şəxslərdən biri V.Göte həyatının on iki ilini bu xalqların tarixini və ədəbiyyatını öyrənməyə həsr etmişdir ki, bunun da nəticəsində özünün məşhur “Qərb-Şərq divanı” adlı əsərini yaratmışdır. “Qərb-Şərq divanı” V.Götenin yaradıcılığının son dövrlərinə aid lirik şeirlərinin böyük bir hissəsini əhatə edir. V.Götenin Şərq ədəbiyyatından, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvidən bəhs edən bu əsərinin ilk və böyük tədqiqatçı görkəmli qərbşünas alim Əkbər Ağayev bu problemlə bağlı 1940-cı illərdə bir neçə məqalə ilə çıxış etmiş, “Nizami və dünya ədəbiyyatı” adlı kitabında fikirlərini geniş şəkildə elmi əsaslarla təqdim etmişdir.

V.Göte Azərbaycanın qüdrətli şairi və böyük mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı ilə çox maraqlanmış, onun əsərlərinin motivlərindən xeyli bəhrələnmişdir. O, Nizaminin simasında və onun əsərlərində tanış olmadığı bir xalqın həyatını, mədəniyyətini, təbii və insani duyğularını görürdü. V.Göte Şərqin mütəfəkkirlərinə böyük rəğbət bəsləyir, onlardan yeddisini: Firdovsi, Ənvəri, Nizami, Cəlaləddin Rumi, Sədi, Hafiz, Camini özünün ustadı, sələfi sayırdı. Nizami onun üçün əlçatmaz bir dahi idi. Məhz buna görə də V.Göte öz yaradıcılığında Nizamiyə daha geniş yer ayırmışdır.

Ə.Ağayev tədqiqatlarında ilk olaraq, V.Götenin səhvinə, yəni Nizamini İran şairləri içərisində təqdim etmək probleminə aydınlıq gətirir. V.Götenin bu səhvinin müəyyən səbəbi var idi. Əsərlərindən ayrı-ayrı parçaları ilk dəfə alman dilinə tərcümə edən məşhur şərqşünas İosif Hammer Nizamini alman oxucularına İran şairi kimi təqdim etmişdir. V.Götenin yaşadığı dövrdə Qərb şərqşünasları bir sıra Şərq təzkiyəçilərinin, xüsusən də, Dövlətşah Səmərqəndinin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq, əsərlərini farsca yazdığı üçün Nizaminin İran şairi olmasını iddia etmişlər. V.Göte Şərq şairlərinin, o cümlədən Nizaminin əsərlərini öyrənərkən dövrünün şərqşünaslarından daha müstəqil hərəkət etmiş, ciddi tədqiqatlar nəticəsində dahi Azərbaycan şairinin həyatı barəsində düzgün məlumatlar vermişdir. V.Göte “Qərb-Şərq divanına qeydlər” hissəsində yazırdı: “O, (Nizami- R.L.) peşəsinə uyğun olaraq, Səlcuqilər hökmdarlığı altında sakit həyat keçirmiş və doğma şəhəri Gəncədə dəfn edilmişdir” (3, s. 171). Bu faktdan çıxış edən Ə.Ağayev V.Götenin gəldiyi doğru qənaətlər haqqında yazırdı: “Məlumdur ki, Göte Nizaminin həyat və yaradıcılığını öyrənərkən böyük şairin əsərlərindən aldığı ayrı-ayrı parçaları deyil, bəlkə Nizaminin yaradıcılığının ümumi mahiyyətinə və əsas motivlərinə daha çox diqqət etmişdir. Buna görə də Göte özü Nizaminin bioqrafiyasına aid olan cəhətlər üzərində xüsusi tədqiqat aparmış və Nizaminin həyatının ayrı-ayrı faktlarını daha düzgün və dəqiq göstərməyə çalışmışdır” (3, s.138).

V.Göte Nizaminin təfəkkür tərzində və yaradıcılıq ruhunda özü üçün doğma olan cizgiləri görmüş, onun fikirlərinin dərinliyinə, yaradıcılıq fantaziyasının zənginliyinə, ondakı yüksək şair ilhamına heyranlığını gizlətməmişdir. Nizaminin öz əsərlərində mürəkkəb insan obrazlarını

verməsi, poemalarının süjetlərini ustalıqla qurması və bir şair kimi həm özündən əvvəlki, həm də sonrakı bir sıra şairlərdən üstün olması onu məftun etmişdir. “Qərb-Şərq divanı”nın müxtəlif yerində, həmçinin divana yazılmış “Qeydlər”də müxtəlif münasibətlərlə Nizaminin adı bir neçə dəfə çəkilmişdir. Ə. Ağayevin böyük xidmətlərindən biri də ilk dəfə olaraq, “Qərb-Şərq divanı”nda Nizami ilə bağlı olan hissələri rus dilindən, həmçinin orijinaldan ana dilimizə tərcümə etməsi olmuşdur. Ədəbiyyatşünas-alim, həm elmi, həm də bədii tərcümələrin öhdəsindən məharətlə gələ bilmişdir.

V. Göte Nizaminin böyüklüyünü, uzaqgörənliyini və dahiliyini sübut etmək üçün onu Şərqi digər görkəmli şəxsiyyətləri olan Firdovsi və Cami ilə müqayisə etmişdir. Hər iki müqayisədə də V. Göte üstünlüyü Nizamiyə vermişdir. Tədqiqatçı alim bu müqayisələrə geniş yer vermiş, Nizami yaradıcılığının alman ədibinə böyük təsir göstərdiyini, Nizaminin poetik fikirlərini, əsərlərinin motivlərini V. Götenin bədii yaradıcılıq nümunələrində öz əksini tapdığını elmi əsaslarla üzə çıxarmışdır.

Əkbər Ağayev tərəfindən ilk dəfə tədqiqata cəlb olunan “Qərb-Şərq divanı” əsəri müasir dövrümüzdə də ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərindən biri olaraq qalır. Son dövrlərdə bu əsər orijinaldan tərcümə olunub nəşr edilmişdir. E. Məmmədovanın “Y. V. Götenin yaradıcılığında şərq motivləri” adlı dissertasiyası bu mövzuda maraq doğuran araşdırmalardan biridir. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda Fəridə Vəlixanova V. Göte haqqında fundamental tədqiqat aparmışdır.

Henrix Heyne Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Klassik alman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Henrix Heyne (1797-1856) lirik şair, orijinal satirik, publisist kimi yalnız alman ədəbiyyatının deyil, dünya ədəbiyyatının aparıcı simalarındandır. H. Heynenin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi tarixi 1935-ci ildən başlanır. H. Heyne ilə bağlı ilk tədqiqatın müəllifi Əli Sultanlı “Ədəbiyyat” qəzetində “Klassikləri öyrənelim” silsiləsindən alman şairi haqqında məqaləsində onun yaradıcılığını xronoloji şəkildə izləmişdir (4). Ə. Sultanlı və sonrakı tədqiqatçıların ortaq olaraq gəldiyi qənaət budur ki, H. Heynenin yaradıcılığını üç mərhələdə öyrənmək lazımdır. Yaradıcılığının birinci mərhələsində alman şairinin şeirlərində sevgi və təbiət əsas yer tuturdu. H. Heyne ilə bağlı ən böyük tədqiqatın müəllifi görkəmli tədqiqatçı M. Cəfər ədibin həyatı haqqında təfəssilatlı məlumat vermişdir. H. Heynenin yaşadığı dövrün ümumi mənzərəsini canlandıran alim onun tələbəlik illəri, ilk uğursuz sevgisi haqqında ətraflı məlumat vermişdir (2, s. 176-177). Yaradıcılığının birinci dövründə H. Heynenin məhəbbət lirikasına qüvvətli meyil göstərməsi və daha çox daxili iztirablarından bəhs etməsində şairin əmisi qızına bəslədiyi uğursuz məhəbbətin də təsiri böyük olmuşdur. İlk sevgilisi Amaliyaya həsr olunan şeirlərin də yer aldığı “Gənclik iztirabları” şeir toplusu bu dövrün məhsuludur. Ə. Sultanlı alman şairinin yaradıcılığının bu mərhələsi ilə bağlı “Henrik Heyne” məqaləsində yazırdı: “Gəncliyinin ən həyəcanlı çağlarını romantizm sakitliyi içərisində keçirən Heyne “Gənclik iztirabları” şeir məcmuəsini buraxır. Bu məcmuə aşiq cavanların sadə, eşqə vurulmuş gözəl qızların yastıqaltı kitabçası idi. Məşhur Göte də Heyneni bu şeirləri ilə qiymətləndirirdi. Ona qarşı çıxış yoxdur. Heyne bu dövrün ən sevimli yazıçısıdır” (5).

Məlumdur ki, H. Heynenin ilk şeirlərində alman ədəbiyyatı romantizm ədəbi cərəyanının güclü təsiri hiss olunurdu. Bu təsiri nəzərdə alan M. Cəfər şairin ilk şeirləri haqqında yazırdı: “Gənclik iztirabları”nda Heyne daha çox qarışıq, dumanlı xəyallar, fantaziyalar aləmində dolaşır. Mümkün qədər real həyatdan, insanlardan, cəmiyyətdən uzaqlaşmağa çalışırdı. Bu şeirlərdə onun qəlbinin yaxın həmdəmləri güllər, çiçəklər, bülbüllər və ulduzlardır. Şair onlara məhəbbətin ağır, dözülməz iztirablarından, insan vəfasızlığının acı, kədərli nəticələrindən danışır. Tez-tez qorxulu, kədərli yuxular görür” (2, s. 189).

H. Heynenin siyasi, satirik şeirləri İkinci dünya müharibəsi illərində daha aktual olmağa başladı. Bir çox ədəbiyyatşünaslar kimi Məmməd Arif də “Heyne və faşizm”, “Nə üçün faşizmin Heyneni görməyə gözü yoxdur?” məqalələrində şairin şeirlərindən parçalar verərək faşizmi tənqid etmişdir. Məlum olduğu kimi, H. Heyne əslən yəhudi idi və gənclik illərində bu faktor müəyyən məqamlarda onun təhsilini çətinləşdirmişdi. Bu amillər onun milliyətçiliyə qarşı şeirlər yazmasına gətirib çıxarmışdı. XX əsrin I yarısında ədəbiyyatşünaslar alman şovinizmini tənqid etmək üçün

məhz bu şeirlərdən məharətlə istifadə edirdilər. Müharibənin qızgın vaxtlarında “Henrix Heyne və faşizm” adlı məqalə ilə çıxış edən M.Rzaquluzadə “Seçici eşşəklər” şeirini təhlil edərkən həmin dövr alman rejimini kəskin bir şəkildə tənqid etmişdir. H.Heyne “Yeni İskəndər” şeirində Prusiya kralı IV Fridrix Vilhelmin özünü Makedoniyalı İskəndərlə müqayisə edib ondan daha böyük və güclü sərkərdə hesab etməsinə acı-acı gülürdusə, M.Rzaquluzadə bu şeir vasitəsilə A.Hitleri və onun siyasətini tənqid atəşinə tuturdu (6).

1930-cu illərdən müxtəlif qəzet səhifələrində H.Heynenin şeirlərindən bəzi örnəklər istər almancadan, istərsə də rus dilindən tərcümə edilərək nəşr olunurdu. Azərbaycan dilində H.Heynenin əsərləri ilk dəfə 1942-ci ildə kiçik kitabça şəklində çap edilmişdir. Onun Azərbaycan dilində iri həcmli kitabı isə 1958-ci ildə M.Rzaquluzadənin rus dilindən olan tərcümələri əsasında nəşr olunmuşdur. Kitaba tərcüməçi özü ön söz yazmış, alman şairinin yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərini incəliklə təhlil etmişdir. Kitaba H.Heynenin mürəkkəb yaradıcılıq yolunun əsas mərhələlərini xarakterizə edən seçilmiş şeir və poemaları daxil edilmişdir. “Nəğmələr kitabı” və “Müasir şeirlər” bölməsinə geniş yer verilməklə yanaşı, mövzu etibarilə Şərq həyatına aid olan “Şair Firdovsi”, “Əlmənsur”, Rampsenit”, “Ağ fil” kimi şeirlər də buraya daxil edilmişdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının Avropa yazarlarına təsirini araşdıran Əkbər Ağayev V.Göte, F.Şiller kimi H.Heynenin də Nizami poeziyasına yüksək qiymət verməsini əsaslandıraraq yazırdı: “Böyük alman şairi Heyne istər Hafizin, istərsə də Nizaminin yaradıcılığı ilə tanış olarkən təkcə onların poeziyası qarşısında məftun olmaqla qalmamış, öz yaradıcılığı və arzuları ilə həmin şairlərin sənəti arasında bir yaxınlıq görmüş, onları özünə qardaş hesab etmişdir” (3, s. 158-159).

Bu araşdırmalar H.Heynenin Şərq motivli əsərlərinin təsadüfi yaranmadığını sübut edir, dahi Nizaminin Qərbi Avropa ədəbiyyatına əsrlər keçməsinə baxmayaraq təsir göstərməsi, Nizami mövzularının əbədiliyini bir daha təsdiq edir.

Mirzə Şəfi Vazeh-Bodenştedt probleminin araşdırılması. Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Avropa poeziyasını araşdırarkən Vazeh-Bodenştedt probleminə də münasibət bildirmişlər. XX əsrin birinci yarısında bu problem ətrafında geniş araşdırma aparən S.Mümtaz, Ə.Səidzadə, İ.Yenikolopov, M.Rəfilinin böyük ədəbi-tarixi əhəmiyyəti olan elmi nailiyyətləri bu problemin həlledilməsində ilk addımlardandır.

Şeirləri bir çox Avropa ölkələrində sevilərək oxunan Vazehin müəlliflik hüququ danılmış, Fridrix Bodenştedt özünü müəllif kimi qeyd etmişdir. M.Ş.Vazeh yaradıcılığının öyrənilməsində böyük xidmətləri olan H.Məmmədzadə çox doğru qeyd etmişdir ki, Bodenştedtin Vazeh yaradıcılığına sədaqət və xəyanət dövrü vardır (7, s. 202). “Divani-hikmət” məclisində iştirak edən, Vazehdən ərəb-fars dilini öyrənən alman şərqşünası bir neçə il Tiflisdə yaşadığından sonra öz vətəninə qayıdır. O, səyahət xatirələrini yazaraq 1850-ci ildə “Şərqdə min bir gün” adı ilə Berlində çap etdirir. Bu kitabın çox sevilməsinə səbəb Bodenştedtin müəllimi Vazehin şeirlərinin bəzilərini tərcümə edərək kitaba daxil etməsi idi. Bir neçə dəfə nəşr olunan “Mirzə Şəfinin nəğmələri” kitabının 1874-cü ildəki nəşrinə ön söz yazan F.Bodenştedt “Mirzə Şəfinin şərqiləri tərcümə deyil, yaradılması üçün yalnız mənə borclu olan şeirlərdir” – deyə açıq şəkildə Vazehin müəllifliyini danaraq özünü kitabların müəllifi elan edir, Mirzə Şəfi adının isə ona məxsus uydurulmuş bir ad olduğunu iddia edir.

“Mirzə Şəfiyə öz haqqını qazandırmaq Azərbaycan və Qərbi Avropa ədəbiyyat tarixçilərinin bilavasitə vəzifəsidir” – deyən görkəmli ədəbiyyatşünas M.Rəfili 1938-ci ildə bu mövzu ilə bağlı silsilə məqalələr çap etdirmişdir. İlk olaraq M.Rəfili Vazehin həyatı ilə bağlı faktları dəqiqləşdirmişdir. Onun keşməkeşli həyatından bəhs edən tədqiqatçı bu faktların Bodenştedtin tərcümə etdiyi şeirlərdə də birbaşa öz əksini tapdığını nümunələrlə göstərmişdir. M.Rəfili şeirləri təhlil edərək yazırdı: “...Bu şeirdə Mirzə Şəfinin Gəncə mollaları ilə apardığı mübarizənin, din əleyhinə çıxışlarının əks sədasının, müəllimi və “atası” Hacı Abdulla ilə yaxınlığının açıq izlərini görürük. Bütün bunlar haman şeirin qətiyyəti Bodenştedt tərəfindən yazılmadığını və ancaq Mirzə Şəfinin öz şeiri ola biləcəyini isbat edir. Bodenştedt isə Azərbaycan şairinin yalnız bir tərcüməçisi idi” (7). M.Ş.Vazehin həyatını tədqiq edən alimlər onun Hafizə xanım ilə olan sevgisi və sevgiyə həsr olunmuş müxtəlif şeirlərin olduğunu qeyd etmişlər. Alman dilinə tərcümə olunan şeirlərinin

içərisində bir başlığın “Hafizə” adı ilə verilməsi təəccüb doğurmur, bu, Vazehin yaradıcılıq məhsulu olduğunu bir daha sübut edir. Araşdırmalarında M.Rəfilini hiddətləndirən məqamlardan biri Adolf Berjenin həmin dövr mətbuat orqanlarında qərəzli məqalə ilə çıxış etməsidir. Onun fikrincə bu hadisələrin düyünlənməsində A.Berjenin “xidmətləri” böyük olmuşdur. O, guya araşdırma aparmış “Tiflisdə Mirzə Şəfi adlı şair olmamış və heç bir zaman özünü şair kimi tanıtdıra bilməmişdir” – deyər Molla Əhməddən məlumat aldığını yazmışdır. M. Rəfil məqalədə A.Berjenin hansı məqsədlə bu addımı atmasını aydınlaşdırma bilməsə də, onun qərəzli çıxış etdiyini kiçik bir sualla ortaya çıxarmışdır: “Burada bizi heyrləndirən bir məsələ doğur. Nə üçün Mirzə Şəfinin yaxın müasirlərini gözəlcəsinə tanıyan Adolf Berje, bəlkə də, Mirzə Şəfini qətiyyənlə tanımayan və şairin sevmədiyi, istər Gəncədə, istərsə Tiflisdə kəskin satiralarla tənqid etdiyi ruhanilər silsinə mənsub olan adamlardan Mirzə Şəfinin ədəbi fəaliyyəti haqqında məlumat toplamaq əvəzinə, Mirzə Şəfini həm bir şair, həm bir insan kimi gözəl tanıyan Mirzə Fətəli Axundova müraciət etməmişdi ?” (8).

Adolf Berjenin bu yalan məlumatı alman ədəbiyyatşünaslarını daha da ruhlandırılmış və “Mirzə Şəfinin nəğmələri” kitabının tərcümə yox, orijinal əsər kimi təqdim etməyə başlamışdır. M.Rəfilinin araşdırmalarına görə, “miskin faşist alimi Kurt Zundermeyer” “Fridrix Bodenştedt və Mirzə Şəfinin nəğmələri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası yazmış, şeirlərin məhz F.Bodenştedt tərəfindən yazıldığını bildirmiş, alman ədəbi-elmi ictimaiyyəti də onun bu qənaəti ilə razılaşmışdır. Ancaq M.Rəfilinin 1938-ci ildə yazdığı məqalələri, həmçinin İ.Yenikolopovun M.Ş.Vazehlə bağlı həmin ildə nəşr etdirdiyi, M.Rəfilinin rus dilində yazdığı kitab tutarlı faktlarla şeirlərin Azərbaycan şairinə məxsus olduğunu sübut etmişdir (9; 10). XX əsrin ikinci yarısında da ədəbiyyatşünaslarımız bu məsələ ilə bağlı tədqiqatlarını davam etdirmiş, yeni uğurlar əldə etmişlər. Xüsusilə, professor H. Məmmədzadənin tapdığı Vazehin orijinal əsərləri alman ədəbiyyatşünaslarının öz qənaətlərində yanlışlıqlarını aydın sübut edir. Akif Bayramovun “Nəğmələr şairi Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi”, Zaman Əsgərlinin “Mirzə Şəfi Vazeh”, F.Veysəllinin “Mirzə Şəfi Vazeh və Fridrix von Bodenştedt: yozmalar və faktlar” kitabları şairin həyatı və ədəbi-elmi fəaliyyəti haqqında ətraflı, düzgün, arxiv sənədləri ilə dəqiqləşdirilmiş məlumatlarla zəngin dəyərli araşdırmalardır.

Nəticə. Alman poeziyasının Azərbaycanda araşdırılmasının yalnız bəzi konturlarına toxuna bildik. Bu araşdırmalardan məlum olur ki, Azərbaycan elmi-nəzəri fikrinin Alman poeziyası ilə ilk tanışlığı baş verir. Ədəbiyyatşünaslıq alman poeziyasını həm tərcümə edir, həm də onu tədqiqatə cəlb edir. Alman poeziyasının ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə olaraq tədqiqi onun məzmununu zənginləşdirir. Bununla da alman poeziyası və onun ayrı-ayrı nümayəndələri elmi-nəzəri dövrüyyəyə daxil olur. Doğrudur, bu araşdırmalarda bir səthilik və systemsizlik özünü aydın göstərir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu tədqiqatlar müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın ilk nümunələri idi və sonrakı tədqiqatların aparılmasında ilk mənbə rolu oynayırdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1979, 373 s.
2. Cəfər M. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti. Bakı: Azərnəşr, 1966, 216 s.
3. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 1964, 170 s.
4. Sultanlı Ə. Henrix Heyne siyasi bir lirik kimi. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 1935, 6 fevral
5. Rzaquluzadə M. Heyne və faşizm. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 1942, 1 aprel
6. Məmmədzadə H. Birgə çalışaq, axtaraq. “Azərbaycan” jurnalı, Bakı, 1972, №1, s.202
7. Rəfil M. Mirzə Şəfinin Avropada müvəffəqiyyət qazanması. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 1938, 24 noyabr
8. Rəfil M. Mirzə Şəfi Vazeh və Bodenştedt. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 1938, 30 iyun
9. Рафили М. Мирза Шафи в мировой литературе. Баку: Азернешр, 1958
10. Энаколопашвили И.К. Поэт Мирза Шафи. Баку: Изд-во Азерб. Филила Акад. Наук СССР, 1938, 108 с.

POSTMODERNİZM FƏLSƏFƏSİ VƏ ÇAĞDAŞ ƏDƏBİYYAT

Günəl Zeynallı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sumqayıt Dövlət Universiteti

gunel185@gmail.com

Abstract

Postmodernism philosophy and contemporary literature

Postmodernism is rightfully considered one of the most important cultural, philosophical and artistic trends of the modern era. This article examines the emergence of postmodernism as an artistic-ideological system in both the national and world literary process, some of its fundamental features, and draws conclusions about the characteristics of postmodernist tendencies in the modern literary sphere and the progressive role of postmodernism in the search for new artistic-aesthetic values. Postmodernist approaches are being studied in both world and national literature, and the role of postmodernism in the formation of artistic and aesthetic qualities and the search for new examples of craftsmanship is being highlighted.

Keywords: *Postmodernism, modernism, contemporary literature, literary process, postmodernist philosophy.*

Giriş. Postmodernizm haqlı olaraq müasir dövrün ən əhəmiyyətli mədəni, fəlsəfi və bədii cərəyanlarından biri hesab olunur. Bu məqalədə istər milli, istərsə də dünya ədəbi prosesində postmodernizmin bədii-ideoloji sistem kimi meydana çıxması, onun bəzi fundamental xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir, müasir ədəbi müstəvidə postmodernist tendensiyaaların xüsusiyyətlərinə dair baxışlar və yeni bədii-estetik dəyərlərin axtarışında postmodernizmin mütərəqqi rolu haqqında nəticə çıxarılır.

Əsas hissə. Müasir fəlsəfi, mədəni və filoloji əsərlərin geniş spektri postmodernizm fenomeninin tədqiqinə həsr edilmişdir. Humanitar biliklərin müxtəlif sahələrindən olan mütəxəssislərin birgə söyləri nəticəsində postmodernizm nəzəriyyəsi işlənib hazırlanmışdır, lakin bir çox mübahisəli nəzəri məsələlər hələ də qalmaqdadır. Məsələn, bu konsepsiyanın məzmununun xüsusi tərəfləri və sərhədləri, əsasən də fəlsəfi, sosial, mədəni, ədəbi-bədii istiqamətləri mübahisəli olaraq qalır. Postmodernizmin mənşəyini daha yaxşı başa düşmək üçün biz erkən modernizm və modernizmin nə olduğunu xatırlamalırıq. Başlanğıcda söz və onunla birlikdə insan və Tanrı arasındakı münasibətə əsaslanan premodernlik(modernə qədər) mövcud idi. Bu həm qədim fəlsəfə, həm də teoloji ədəbiyyatdır. İnsanın başına gələn hər şey Allahın iradəsi ilə olur. Dünya anlaşılmazdır. Sonra 16-cı əsrdə modernizmdən əvvəlki dövr modernizmlə, metafizik dövrlə, ağılın gücü və rəsonal düşüncə ilə əvəz olundu. Nəhayət, 20-ci əsrin 60-cı illərində Amerikada mədəni böhran dövründə postmodernizm modernizmin antitezisi kimi meydana çıxdı.

Postmodernizm modernizmi əvəz edən və ondan özünəməxsusluğundan daha çox, elementlərinin müxtəlifliyi, müasir dünyanın mürəkkəbliyini və xaosunu, 20-ci əsrin sonlarının "ədəbiyyat ruhu"nu; dünya müharibələri, elmi-texniki tərəqi və informasiya "partlayışı" dövrünü əks etdirməsi ilə fərqlənən ədəbi cərəyandır. Postmodernizm termini çox vaxt 20-ci əsrin sonları ədəbiyyatını xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Postmodern fəlsəfənin ədəbiyyat və incəsənətlə xüsusi əlaqəsi təsadüfi deyil, zəruridir [4, s.21]. XX əsrin ikinci yarısında fəlsəfi mülahizələrin əsas fəaliyyətini məhz ədəbiyyat və üstəlik dilçilik müəyyən edir. Alman dilindən tərcümədə postmodernizm "modernizmdən sonra gələn" deməkdir. Postmodernizm termini həm modernizmə ziddir, həm də onun sanki varisidir. "Postmodernizm istər memarlıqda, istər ədəbiyyatda, istər kinoda, istər fəlsəfədə, istər dilçilikdə, istərsə də tarixşünaslıqda şübhə obyektinə çevirdiyi anlayışları eyni vaxtda həm istifadə edir, həm rədd edir, müəyyən edir və sonra məhv edir" [3, s.3]. Beləliklə, postmodernizm anlayışının özündə bir ikilik ehtiva olunur. Əksər nəzəriyyəçilər postmodernizmi modernizmin parçalanmasının məhsulu kimi təqdim etmək cəhdlərinə qarşı

çıxırlar. Onlar üçün postmodernizm və modernizm sadəcə olaraq bir-birini tamamlayan təfəkkür növləridir. Bu daha çox “ahəngdar” və “dağıdıcı”nın ideoloji birgə mövcudluğuna bənzəyir. Postmodernizmin nəzəriyyəçilərindən olan Umberto Eko qeyd edirdi ki, postmodernizm modernizmə cavabdır: keçmişə məhv etmək mümkün olmadığını üçün, onun məhvi lallığa səbəb olduğu üçün onu sadələşmədən, kinayə ilə yenidən düşünmək lazımdır. Postmodernizm xronoloji fakt yox, ruhi vəziyyətdir. Ona görə də hər dövrün öz postmodernizmi var.

Müəyyən mənada postmodernizm hər şeyin: bədii rənglərin, miflərin, mədəniyyətlərin və üslubların kolleksiyası və qarışığıdır. Bir çox tədqiqatçılar hesab edir ki, biz müasirlik anlayışının xaos yaratdığı yeni tipli cəmiyyətə doğru irəliləməyə başlamışıq. Bu o deməkdir ki, müasir dünya keçmişə aid olan və eyni zamanda keçmişlə gələcək arasında bir körpüdür. Postmodernizm isə özünü olduğu kimi müəyyən edə bilməyən müasir dünyanın tənqidinə yönəlib. Bəzi mütəfəkkirlər postmodernizmi yeni istiqamət kimi müəyyən etdiyi halda, digərləri onun müasirliyin həddlərindən kənarda olmadığını, müasirliyin ən qabaqcıl və bəlkə də son mərhələsini təmsil etdiyini bildirmişlər [6, s.186].

Postmodern fəlsəfə paralel olaraq Qərb təfəkkürünün mərkəzi arqumentlərini sarsıtmağa və əsas müddəaları yenidən nəzərdən keçirməyə çalışır, beləliklə, onları sorğu-sual edir, dağıdır, sınaqdan keçirir və məhv edir. Məqsəd isə yeni dəyərlər qurmaqdır. Eyni zamanda, o, elitar status daşıyan yeli mədəniyyətlə mübarizə aparır, sonra isə müstəmləkə xarakteri daşıyan şərq kontekstindəki diskursları sökərək, tənqid və təhlil edir. Postmodernizmin əsas ideyası, sadə dillə desək, modernizmin inkarı, yəni əvvəlki idealların rədd edilməsidir. Ancaq postmodernizmin novatorluğuna gələk, o, köhnə idealları rədd edərək, yenilərini təklif etmir. Modernist konsepsiyaların bir sıra fundamental müddəalarından imtina edərək modernist ənənələri davam etdirir [7,7]. Postmodernizm, prinsipə, ideal yaratmır, çünki bu, insanı çərçivəyə salır və həyatın özündən yayındırır. Postmodernistlər varlıq məsələlərini həll etməyə, öz fəlsəfələrini yaratmağa çalışmırlar, onlar artıq yaradılmış mədəni irs üzərində düşünərək həyatı daha sadə və başa düşülən etmək istəyirlər. “Fəlsəfə əleyhinə yönəldilmiş fəlsəfə” postmodernistlərin əsas proqramıdır. Onların çağırışı isə budur: daha çox xaos, qeyri-sabitlik axtarışı, nihilizm, qəbul edilmiş dəyərlərə, normalara əks getmək və s. Onlar köhnə estetik və mənəvi meyarların əksinə gedirlər [2, s.254].

Müasir xarici postmodernist yazıçıların əsərləri xüsusilə diqqətə layiqdir. Bu istiqamətdə məşhur yaponiyalı yazıçı Haruki Murakaminin mistisizm, düşüncə və xatirələrlə dolu “Mexaniki quşun xronikaları” (1997) romanı, Bret İston Ellisin qəddarlığı və qara yumoru ilə hətta janr həvəskarlarını heyran edən “Amerikalı psixopat” (1991) əsərləri maraqlıdır. David Foster Uollisin 1996-cı ildə yazdığı “Sonsuz zarafat” romanı isə postmodernist ədəbiyyatın klassiki hesab olunur. Yenə də burada kədər və sevinc, zəka və axmaqlıq, intriqa və bayağılığa rast gəlmək mümkündür. Əsərin əsas süjet xətti iki böyük təşkilatın qarşı-qarşıya gəlməsi ilə həyatımızdakı bəzi amillərin dərk edilməsinə səbəb olmasıdır. Bundan başqa İtalo Kalvinonun “Bir qış gecəsində əgər bir yolçu”, Umberto Ekonun “Qızılgülün adı”, Patrik Züskindin “Parfümer”, hind əsilli ingilis yazıçısı Salman Rüşdinin “Şeytanın məktubları” əsərləri də bu qəbildəndir. Dəfələrlə milli və beynəlxalq ədəbi mükafatlar laureatı Vladimir Sorokin də eyni istiqamətdə yazmışdır. Sorokinin ən tənqidatçı əsəri hesab edilən “Mavi Salı” (1999) tarixlə bağlı bütün fikirləri alt-üst etmişdir. Məhz bu roman Sorokini postmodernist ədəbiyyatın klassikləri sırasına yüksəltdi. Türk postmodern ədəbiyyatının görkəmli nümunələrinə Orxan Pamukun “Mənim adım Qırmızı”, “Qara kitab”, Oğuz Atayın “Təhlükəli oyunlar”, “Tutunamayanlar”, Bilgə Karasunun “Gecə Troyada ölüm vardı”, Elif Şafakın “Məhrəm”, “Pinhan” və s. əsərləri misal çəkmək olar.

Azərbaycan ədəbiyyatında Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi”, “Yarımqıç əlyazma”, Əli Əkbərin “Amneziya”, Anarın “Ağ qoç və qara qoç”, İlqar Fəhminin “Akvarium”, “Akvalanq”, “Qarğa yuvası”, Sabir Rüstəmxanlının “Göy tanrı”, Şəmil Sadiqin “OdƏrlər”, Nərimin Kamalın “Aç, mənəm” romanlarında postmodernist meyllər özünü qabarıq şəkildə biruzə verir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında mifoloji roman həm mif-roman, həm də antimif-roman kimi qarşımıza çıxır. Bu istiqamətdə maraqlı bir mif-roman nümunəsi Sabir Rüstəmxanlının “Göy Tanrı” əsəridir.

Bu romanın süjeti bizi türk xaqanlarının hakimiyyəti dövrünə, təkallahlığın çiçəklənmə dövrünə aparır. Lakin bu əsər klassik tarixi roman deyil. S. Rüstəmxanlı qədim türk mifologiyasından və yazılı mənbələrdən istifadə edərək mifik keçmişdə müasir türk dünyasının qarşısında duran suallara cavab axtarır. Bu roman türkdilli xalqların çağdaş problemlərindən bəhs edən və neomifoloji bədii məkanda öz əksini tapmış əsərdir.

Yazıçı Əli Əkbərin antiutopik romanı sayılan “Amneziya” 20210-cu ildə yazılmışdır. Amneziya keçmişlə bağlı xatirələrin olmaması və ya natamam olması ilə bağlı simptomları olan bir xəstəlikdir. Əsərdə müəllif baş qəhrəman Muradın yaşamağa məcbur olduğu totalitar cəmiyyət qurur. Amma romanda yaddaşsızlıq həm də insanın keçmişi və cəmiyyətin ümumbəşəri dəyərləri ilə bağlı yaddaşını itirməsidir. Anarın “Ağ Qoç, Qara Qoç” əsəri də antiutopikdir. Romanda üç fərqli ideologiyanın: ənənəvi İslam, kommunist və burjua cəmiyyətlərinin müqayisəsi ön plana çəkilir.

Gənc yazıçı Nərimin Kamalın “Aç, mənəm” (Aç, mənəm) romanında paralel qurma prinsipindən istifadə olunur. Kompozisiya baxımından roman elə qurulub ki, onun hər bir hissəsini hekayə hesab etmək olar, lakin birlikdə götürsək, əsərin bütün hissələri vahid ideya və müəllif konsepsiyası ilə əlaqələndirilir. Bu bütövlük ona görə mümkündür ki, romanın baş qəhrəmanı öz adından imtina edərək fərqli həyatlar yaşayarkən başqa insanların adlarından istifadə edir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox roman-teatr tipli əsərə İlqar Fəhminin yaradıcılığında rast gəlmək olar. Onun “Akvarium” əsərində roman-pyes xüsusiyyətləri mövcuddur. Romanın süjeti qırx yaşına kimi bütün arzularının gerçəkləşməsinə nail olan, lakin “akvarium”dakı həbsdən çıxıb bilməyən bir insanın taleyi ətrafında cərəyan edir. Akvarium əsərdə bir növ mədəni məhdudlaşdırıcı məkan rolunu oynayır.

Nəticə. Nəticə olaraq demək olar ki, postmodernizm yeni oxucu formalaşdırmaqla həm də yeni realıq yaratmış olur. Sənətin yeni formaları hər zaman birmənalı qarşılanmasa da, rədd və şübhə elementlərinə rast gəlsə də, yeni bədii və estetik dəyərlərin formalaşmasında, yeni sənətkarlıq nümunələrinin axtarışında əhəmiyyətli rol oynayırlar. Elmi fantastika, detektiv əsərlər, casus romanları, macəra dastanları və hekayələri, sentimental və xırda məişət hekayələri və s. çağdaş dövrümüzdə postmodernizm paradigmasından tamamilə qanuni sənət əsərləri sayılır.

Məqalənin **elmi yeniliyi** ondan ibarətdir ki, tədqiqat işində çağdaş ədəbi sferada postmodernist tendensiyaaların xüsusiyyətlərinə dair baxışların müxtəlifliyi önə çəkilir, istər dünya, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında yeni oxucunun formalaşmasında, yeni bədii-estetik dəyərlərin axtarışında postmodernizmin mütərəqqi rolu diqqət obyektinə çevrilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Barrett T. Modernism and Postmodernism : an overview with art examples / T. Barrett // Art education : content and practice in a Postmodern Era / James Hutchens & Marianna Suggs, eds. – Washington DC. 17, 1997. – P. 17–29
2. Filoloji araşdırmalar. XX kitab. Bakı: Azər nəşr, 2004, 282 s
3. Hutcheon L. A. Poetics of Postmodernism. History, theory, fiction. / L. Hutcheon. – NewYork-London: Routledge, 1992, 284 p.
4. Хаустов Д. С. Лекции по философии постмодерна. Москва: РИПОЛ классик, 2018, 356 с.
5. Qaragözova E. Postmodernizm: Məqalələr toplusu. Bakı: Xan nəşriyyatı, 2021, 60 s.
6. Норрис К. Деконструкция versus постмодернизм : эпистемология, этика, эстетика / К. Норрис // Неприкосновенный запас. – 2014. – № 6 (98). – С. 186–209.
7. Şərifova S. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 104 s.

ƏLİ ƏMİRLİNİN DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏXLAQİ-MƏNƏVİ PROBLEMLƏR

Afiqə Aliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sumqayıt Dövlət Universitet

afiqe75@mail.ru

Abstract

Moral and spiritual problems in ali amirli's dramatic works

The subject matter of Ali Amirli's plays is broad. Socio-political events, family and household issues are the main content of these dramas. The characters in the plays are national characters. Characters, caught between yesterday and today, struggling in a whirlpool of hesitation, sometimes don't know what to do in the desperate situations they find themselves in and make the wrong decisions. Conflicts that begin within the family become conflicts in society. Ali Amirli addresses contemporary problems in many of his plays. It presents the contradictions of the individual, family, society, world-man-time to the reader, sometimes openly, sometimes covertly. In many cases, what they want to say remains hidden in the underlying layers of the works in the form of codes and bar codes. It is up to the reader to understand this correctly and draw conclusions.

Keywords: *Ali Amirli, play, contradiction, family relations.*

Giriş. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan Əli Əmirli ötən əsrin 90-cı illərdən dram əsərləri yamağa başlamış və bu əsərlər bir çox teatr səhnələrində oynanılmışdır. Dramaturqun pyeslərinin mövzu dairəsi genişdir. İctimai-siyasi hadisələr, ailə-məişət mövzusu bu dram əsərlərinin əsas mündəricəsidir.

Əsas hissə. Müstəqilliyi əldə etdiyimiz ilk illərdə cəmiyyətdə baş verən bir çox təzadlı hadisələr Əli Əmirlinin dram əsərlərinin mövzudur. “Ədib Azərbaycan dramaturgiyasını dəbdəbədən, şüarçılıqdan, süni pafosdan, təsvir və təhkiyə bəsitliyindən uzaqlaşdırmağa nail olmuşdur” [3, s. 127].

Pyeslərin obrazları milli obrazlardır. Dünən və bu gün arasında qalan, tərəddüdlər girdabında çabalayan obrazlar bəzən düşükləri çıxılmaz vəziyyətlərdə nə edəcəklərini bilmir, yanlış qərarlar verirlər. Ailə daxilində başlayan ziddiyyətlər cəmiyyətin təzadlarına çevrilir. Bu pyeslərdə “müstəqillik illərinin çətinlikləri”ni görmək olur [2].

“Bala-bəla sözündəndir?” pyesində cəmiyyətdə mənəvi tarazlığın pozulmasından bəhs edən yazıçı İzzət Nəfisli, onun oğlu Cəmil kimi insanları tənqid edir. Valideynlər oğlanlarını cəbhəyə göndərməmək üçün qız kimi təqdim etməyə hazırdırlar. “Mənim adım Cəmilədir! Cə-milə! Cəmilə, qızım! Başa düşdünüz! Mən Cəmiləyəm!...” [1, s. 247].

Pulun cəmiyyətdəki bəzi insanları dəyişməsi, pulun əsirinə çevrilmiş obrazlardan “Varlı qadın”, “Köhnə ev” pyeslərində bəhs edilir. “Varlı qadın” əsərində Cənab Pul obrazları öz arxasınca aparır, onların gizli qalmış arzu-istəklərinə, maraqlarını üzə çıxarır. Həvvə varlı bibisindən ona qalan var-dövlətə sahib olmaq üçün hər şeyi qurban verməyə hazırdır.

Ailədaxili münasibətlər, kişi və qadın arasında yaranan problemlər “İtkin ər və ya ufoloji ehtiraslar”, “Kişi və qadın”, “İyirmi ildən sonra” pyeslərinin əsas mövzudur. Təəssüflər olsun ki, yeni tarixi şəraitdə bir çox sahələrdə olduğu kimi, qadın və kişi arasında da ziddiyyətlərin dərinləşməsinə səbəb oldu. Hətta bir çox hallarda onları qarşı-qarşıya qoyduğunu görürük. Bu məqamda dramaturqun yaratdığı kişi obrazları qadına nisbətən zəif, köməkətsiz, bir növ çarəsiz durumda təsvir olunur. Müəllif bunu əsasən, həyatın diqtəsi, qaçılmaz gerçəkliyi kimi oxucuya təqdim edir.

“M.S.S. - Mən səni sevirəm” Ə.Əmirlinin müasir mövzuda yazdığı dram əsərlərindən biridir. Əsərdə müəllim-şagird-valideyn münasibətlərindən danışılır. Məktəblilərin dərəcə, elm öyrənməyə marağı azalıb. Məktəbə sanki vaxt keçirmək, əylənmək üçün gəlirlər. Dərs keçmək

əvəzinə, sevgidən, məhəbbətdən danışirlər. Biri divara M.S.S. -sözlərini yazır. Gənc sinif rəhbəri Sabah müəllim uşaqları mədəni, ləyaqətli, həqiqətin, düzlüyün tərəfində olmağa çağırır. Lakin sinifdəki uşaqlar müəllimi eşitmirlər. Hay-küy salır, müəllimi ələ salır, telefonla danışır, bir-birinə sataşırlar. Ata-analar da öz övladlarının tərbiyəsiz hərəkətlərinin qarşısını ala bilmirlər. Təəssüf ki, müasir cəmiyyətimizin ən ağırılı problemi olan elmə, təhsilə marağın azalması bu dramın əsas mövzudur. Xalqın gələcəyi onun təhsilindən asılıdır. Niyə cəmiyyət bu vəziyyətə gəlib çatıb? Bu sual hamını düşündürür. Bəs çıxış yolu varmı? Əlbəttə ki, var. Cəmiyyətin problemlərini qələmə alan yazıçılar həyəcan təbili çalır, insanları ayıldır, onlara düzgün yolları göstərirlər.

Nəticə. Əli Əmirli pyeslərinin çoxunda müasir problemləri qələmə alır. Fərd, ailə, cəmiyyət, dünya – insan – zaman ziddiyyətlərini bəzən açıq, bəzən üstüörtülü formada oxucuya təqdim edir. Demək istədikləri bir çox hallarda əsərlərin alt qatlarında kodlar və ştrixlər şəklində gizli qalır. Bunu düzgün anlamaq, nəticə çıxarmaq isə oxucunun öhdəsinə düşür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əmirli Ə. 15 pyes (pyeslər). Bakı: Öndər, 2006, 567 s.
2. Əlişanoğlu T. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı öçerkləri: Əli Əmirli- müstəqilliyin dramatikası/ <https://literature.az/?page=339&newsId=118816&lang=aze>
3. Rəhmanova İ. Əli Əmirlinin dramaturgiyası. / [http://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyyat/2019/03/84\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyyat/2019/03/84(meqale).pdf)

SATİRANIN MAARİFÇİLİK KONTEKSTİNDƏ ROLU: XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ YANAŞMALAR

Selcan Quluzadə

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

selcangafarli95@gmail.com

Abstract

The role of satire in the context of enlightenment: approaches within the 19th-century Azerbaijani literary environment

At this stage, the study explores the pivotal role of satire in the dissemination of Enlightenment ideas within 19th-century Azerbaijani literature. The intellectually driven writings of Abbasgulu Agha Bakikhanov, the socially conscious and critically engaged poetry of Mirza Alakbar Sabir Zakir, the satirical verse of Seyid Azim Shirvani addressing issues of social inequality, and Mirza Fatali Akhundov's incisive anti-clerical discourse collectively contributed to the formation of an Enlightenment-oriented literary paradigm. Far from serving merely as a source of humor, satire in this period functioned as a powerful tool for public education, sociopolitical awakening, and resistance against religious dogmatism and moral fanaticism. Through a critical analysis of these authors' works, the article assesses how satire intertwined with Enlightenment thought and exerted a transformative influence on the intellectual and socio-philosophical landscape of the time.

Keywords: *Satire, enlightenment, criticism, social thought, literary environment, public consciousness, satirical poetry.*

Giriş. Dərin ensiklopedik biliyi, ədəbi-elmi fəaliyyət dairəsinin genişliyi ilə heyrət və iftixar doğuran Abbasqulu ağa Bakıxanovun (1794-1847) zəngin irsi, xüsusən bədii əsərləri geniş öyrənilməyə, təbliğ olunmağa layiqdir. Həm elmi əsərlərində, həm də bədii yaradıcılığında A.Bakıxanov dərin, hərtərəfli biliyini, zəngin mənəvi aləmini, poetik istedadını nümayiş etdirmişdir. Yaradıcılığına nəzər salanda Şərqi İslami dəyərlərinə, klassik irsə və bütövlükdə sələfləri tərəfindən sonrakı nəsillərə ötürülən yaradıcılıq ənənələrinə necə bağlı və sadıq olduğunu aydın görürük. Həmçinin o elə bir şəxsiyyət idi ki, yaradıcılığı ilə Qərblə Şərqi, Asiya ilə Avropanı vahid müstəvidə təqdim etmiş, ənənəvi dəyərləri çağdaş tələblər yönündən təfəkkür süzgəcindən keçirərək qələmə almışdır.

A.Bakıxanov yaradıcılığına daha dərinləndirən diqqət yetirdikdə ədibin satirik şeir nümunələrinə bir qədər geniş şəkildə yanaşmaq zərurəti yaranır. O, bir çox əsərlərində, xüsusən tənqidi-satirik şeirlərində insanı öz təyinatına qayıtmağa, sadə, xeyirxah olmağa, zülmədən, ədalətsizlikdən, paxıllıq kimi eybəcər mənəvi keyfiyyətlərdən, mənfi hallardan uzaqlaşmağa çağırır. O həm epik əsərlərində, həm də lirik şeir və təmsillərində insanlığı narahat edən məsələlərə qarşı həssaslıq göstərmiş, dövrün qabaqcıl ziyalı kimi nöqsanlara, mənəvi eybəcərliklərə qarşı barışmazlığını nümayiş etdirmişdir. Daha dəqiq desək, məhz A.Bakıxanovdan başlayaraq maarifçilərimizin ideyalarında xüsusi bir cəhət təzahür etmişdir. Həmin cəhət bundan ibarətdir ki, maarifçilər xoşbəxtlik problemini bütövlükdə cəmiyyət miqyasında nəzərdən keçirirdilər. Burada mütəfəkkirlərin cəmiyyətdəki ayrı-ayrı şəxslərin və zümrələrin deyil, bütün insanların mənafeyinə münasibəti özünü göstərir. A.Bakıxanov xalqın mənafeyini tək-tək mənafelərdən üstün tutduğunu nümayiş etdirmişdir. Ədib yalnız mənəvi qüvvəni, elm və bilikləri tarixin aparıcı qüvvəsi hesab edirdi. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən də o, islahatların mümkünliyünü siyasi mübarizədə deyil, xalqın maariflənməsində görürdü.

Əsas hissə. "Ey Şeyx" rədifli şeirində şair Şeyxin nadanlığını diqqət mərkəzinə gətirir. "Mişkatül-ənvar"-da ədib bu məsələyə toxunaraq bildirir ki, zahidlər yaradılış mənəsinə uzaq düşükləri üçün İslam dinin qaydalarına əməl etmirlər. Çünki onlar başa düşmürlər ki, insanların

yaradılışında köləlik, məddahlıq yoxdur. A.Bakıxanovun dinə qarşı münasibəti müasirlərindən fərqlənirdi. Belə ki, dini dərindən bilmək, onun qaydalarından kitab yazmaq mütəfəkkir üçün işin bir tərəfidirsə, islamın əsl mahiyyətini insanlara başa salmaq məsələnin əsas tərəfidir. Filosof şair istəyirdi ki, insanlar ruhaniləri boş-boşuna təqlid etməkdənsə, ilahi sevgini dərk edib, Allahı dərk etmək üçün elmin yolunu axtarıb tapmalıdır. Belə olan halda yalançı ruhanilər onları öz cahil dünyalarına çəkə bilməzlər. *“Bakıxanov Allahla vəhdətdə olmaq yolunda əngəl kimi gördüyü zahidlərlə, riyakar ruhaniləri birmənalı şəkildə qəbul etməmişdir”* [3, s. 145]. Əslində, qeyd etmək istədiyimiz məqam burasındadır ki, A.Bakıxanov bir maarifçi kimi tənqidi satirik əsərlərində öz müasirlərindən fərqli olaraq satiralarında təkcə problemi göstərmir, eyni zamanda onun həll yoluna da işıq tutmağa çalışırdı.

O, islamın əsl mahiyyətinin insanlara çatdırmaqla, əslində, din xadimlərinin din pərdəsi adı altında etdiklərinin dinlə heç bir əlaqəsi olmadığını əsərlərində dəfələrlə vurğulayırdı. *“Qafqazlıları vəhşi adlandıran, onların əqli inkişafını qeyri-qabil hesab edən çarizm məmurlarının, ruslaşdırma siyasəti nöqərlərinin bu cür həqarətli və alçaldıcı müddəalarına cavab olaraq A.A.Bakıxanov sübut etdi ki, “hər şeyin səbəbi xalqa qarşı yeridilən siyasətdə, xalqın mənafeyinə uyğun gələn kitabların, tərbiyə üsullarının, asayışın olmamasındadır”* [2, s. 170]. Həqiqətən də, A.Bakıxanov bir maarifçi kimi düşünürdü ki, hər bir xalqa öz milli-mənəvi dəyərlərini, mentalitetini nəzərə almaqla dərslilər və vəsaitlər verilməlidir. Məhz belə dərslilər bizim öz maarifçilərimiz tərəfindən hazırlanmalı və xalqın inkişafına, təhsilin innovativ üsullarla tərəqqisinə yol açmalıdır.

A.Bakıxanovun *“Şahın bir şəxsi döydürməsi”*, *“Xudpəsənd əmir və tənqidçi”*, *“Kəndlinin şaha şikayəti”* mənzum hekayələrində xalqın hüquqsuzluğu, ədalətsizliklərə qarşı etirazı öz əksini tapmışdır. *“Z.Əsgərli bu hekayə haqqında belə yazır: “Şair hökmdarın simasında hakim təbəqələrin rəiyyətdə qarşı etinasızlığını göstərsə, camışın timsalında zora, fiziki gücə arxalanan təcavüzkarın antihumanizmini, dağıdıcı xarakterini, kəndlinin simasında zora, təcavüzə məruz qalan insanın gücsüzlüyünü əks etdirir. Əgər təcavüzkar güclüdürsə, onun qarşısına çəpər çəkməyin nə mənası?”* [4, s. 69]. Ölkə ağıllı tədbirlər nəticəsində abad olduğu kimi, zülm və haqsızlıqlar nəticəsində də viranəlik olur. A.Bakıxanov yazır: *“Şahın hökmü xalqın rəyinə müvafiq olmalıdır”* [1, s. 168]. Bu fikir göstərir ki, A.Bakıxanov cəmiyyətin idarə və dövlət işlərinin həll edilməsində xalqın rəyini nəzərə almağı vacib hesab etmişdir. Bu da onun demokratik baxışları, humanizm ideyaları ilə ekvivalentdir və müəllifin uzaqgörənliyini göstərir. Mütəfəkkirə görə, ağıl olmayan hökmdarın ətrafına toplaşan dövlət məmurlarının ölkə başçısına məsləhətləri həmişə riya və hiylədən, yaltaqlıq və fitnəkarlıqdan ibarət olar.

Qüdsinin feodal zülmü əleyhinə daha cəsarətli çıxışını və xalq tərəfində durduğunu onun *“Xudpəsənd əmir və tənqidçi”*, *“Şahın taxt-tacdan əl çəkməsi”*, *“Harunərrəşid ilə qoca qadının əhvalatı”*, *“Kəndlinin şaha töhfə aparması”*, *“Hind nağılı”* əsərlərində görürük. *“Bakıxanovun əsərlərində öz əksini tapmış sosial-psixoloji ideyaların mənbəyi sinfi qüvvələrin qarşılıqlı münasibətindən doğan antoqonizmdə və ictimai şüurda hələ təşəkkül tapmayan hadisələrədən qaynaqlanırdı”* [12, s. 101]. Həqiqətən də, A.Bakıxanov cəmiyyətdə baş verən bir sıra məsələlərə münasibət bildirərkən, psixoloji faktorları nəzərə alaraq bütün toplum üçün hansı islahatların aparılmasının inkişafa təkan verəcəyini öncədən görə bilirdi.

“Şahın taxt-tacdan əl çəkməsi” adlı hekayədə ölkə şahı öz məşuqəsi tərəfindən ələ alınıb, məşuqə istədiyini edir, hətta hökmdar onunla öz pərəstişkarı kimi davranır. Əslində, A.Bakıxanov qadının belə davranışlarını göstərməklə cəmiyyətdəki vəziyyətin nə dərəcədə acınacaqlı olduğuna eyham vurur. Deməli, ölkə bu cür cahil düşüncədə olan qadının dedikləri ilə hərəkət edən savadsız hakimin əlindədir. *“İnsan əxlaqi ilə cəmiyyət əxlaqi arasında müəyyən yaxınlıq görən A.Bakıxanov əxlaqda, davranışda, mötədilliyi – orta vəziyyəti üstün tutur. Onun fikrincə, müəyyən hədii gözləmək ən vacib şərtlərdəndir, belə ki, “azadlıq ifrat dərəcəsinə çatdıqda özbaşınalıqə çevrilir” və ya “şöhrətpərəstlik insana üstün gəlsə, onu öz nəfsinin qulu edir”, “ağıl fitnəkar xəyallara uyduqda dönüb axmaqlıq olur” və s...”* [2, s. 75]. A.Bakıxanov insanlarda olan mənfi keyfiyyətlərin anadangəlmə olmadığına, sosial mühitin belə keyfiyyətləri formalaşdırmasına inandığını göstərir.

A.Bakıxanov gördüyü ictimai eybəcərliyin ancaq Şərqdə olduğunu düşünərək, Avropa ictimai mühiti ilə yaxından tanış olmaq üçün Qərbə səyahət edir. Səyahət zamanı o anlayır ki, Avropa mədəniyyətinin daxili mahiyyəti ilə zahiri görüntüsü tamamilə ziddiyyət təşkil edir. Faiq Ələkbərli həmin məsələ barədə yazır: *“Beləliklə, xəyal və təsəvvür etdiyi (ən azı kitablardan) Avropa ilə gerçək Avropa arasında xeyli fərqlərin olduğunu görən Bakıxanov Axundzadədən, Mirzə Kazım bəydən fərqli olaraq qurtuluş yolunu Qərb mədəniyyətində, xristianlıqda deyil, yəni də islam dininin özündə - müsəlmanlıqda, Şərq mədəniyyətində görmüşdür”* [3, s. 155]. Avropa kübar məclislərini təsvir edən “Miratül-Cəmal”ın “Firəng məclisi” hekayəsinin də əsas tənqid obyektini çirkin əxlaq və eybəcər ailə-məişət qaydalarıdır. Şərqli kimi firəng məclislərini müşahidə edən şair dəbdəbə və zahiri bərbəzlərin arxasında gördüyü əməllər, xüsusilə qadınların ailəyə yüngül münasibəti onda ikrah hissi doğurur. Firəng qadınlarında vəfa, sədaqət görməyən şair onların əxlaqsız əməllərini quldurluğa bərabər tutur. *“Ədibin fikrincə, yüksək mənəvi keyfiyyətləri təbliğ etmək yolu ilə çirkənlənmiş mühiti tənəzzüldən xilas etmək olar”* [9, s. 42]. A.Bakıxanov Qərbin inkişafına yol açan, lakin Şərq ənənələrinə biganə olan dəyərlərə qarşı çıxırdı. F.Ələkbərli haqlı olaraq qeyd edir ki: *“Bakıxanov da Qərb ölkələrində səyahətdə olarkən Avropanın tərəqqisinə səbəb olan, ancaq Şərq-İslam-Türk mədəniyyəti ilə səsleşməyən həddən artıq liberal dəyərləri (fərdin marağının dövlətin marağı ilə bərabər, hətta üstün tutulması, qadınlara verilən ifrat sərbəstlik və s.) qəbul etməməklə yanaşı, bəzi müsbət cəhətləri, xüsusilə uzun müddət Avropada dinin fonunda kölgədə qalan milliyyət hisslərinin burada necə inkişaf etdiyini görməyə bilməzdi”* [3, s. 156]. Fikirlərdən aydın olduğu kimi F.Ələkbərli A.Bakıxanovun fikirlərini təhlil edərkən ədibin qadınlara verilən sərbəstliyin əleyhdarı olduğunu vurğulayırdı. F.Ələkbərliyə fərqli olaraq H.Hüseynov tədqiqatında məsələyə fərqli mövqedən yanaşır: *“Demək olar ki, bütün əsərlərində A.A.Bakıxanov qadınların təhkimçilikdən azad edilməsi ideyasını irəli sürür və “Gülistani-İrəm”də qəhrəmanın – Tuti Bikanin şücaəti haqqında heyranlıqla danışması da təsadüfi deyil”* [5, s. 106]. Hər iki alimin rəylərinin adekvatlığından şübhə duymayaraq öz fikrimizi bildirmək yerinə düşərdi. Fikrimizcə, A.Bakıxanovun əsərində tənqid etdiyi məsələ, qadınların azadlığı məsələsi yox, onların cəmiyyətdə sərgilədikləri mövqe və əxlaq məsələsidir. Hansı ki bu mövqe cəmiyyətin bütün insanları üçün keçərli idi. Çünki A.Bakıxanov kimi şəxsiyyət qadın azadlığının məhdudlaşdırılmasının tərəfdarı ola bilməzdi, ən azından bu onun maarifçilik görüşlərinə və humanizm ideyalarına zidd idi.

Əslində, A.Bakıxanovun əsərlərindəki bu fikirləri bütün dövrlər üçün keçərlidir. Müasir dövrümüzdə də savadsız, təhsilsiz, insanlar, şəxsi mənafeyini ümumi mənafeədən üstün tutan hər kəs satirik tənqid obyektinə ola bilər. *“Bakıxanov şəxsiyyətin tərbiyəsində mənfi keyfiyyət kimi şöhrətpərəstliyi kəskin tənqid etmişdir. O, lovğa, özündən razı insanları tənqid edib deyirdi ki, özünün bilikli olduğunu göstərməyə çalışan şəxs özünün nadanlığını büruzə verir”* [12, s. 24]. A.Bakıxanovun mənzum hekayələri və təmsilləri Şərq poetik ənənələri əsasında yazılmış əsərlərdir. Əsərlərində toxunduğu məsələlər bu gün də aktuallığını qoruyur. Tədqiqatımız nəticəsində bu qənaətə gəldik ki, A.Bakıxanovu bütövlükdə satirik şair kimi qiymətləndirsək, düzgün elmi nəticəyə gəlmiş olarıq. Ancaq bu nəticə onun satirik əsərlər yazması reallığını inkar etmir. Qeyd etmək istədiyimiz fakt budur ki, A.Bakıxanov nə xələfləri S.Ə.Şirvani, Q.Zakir kimi kəskin pafoslu, nə də M.Ə.Sabir kimi üsyankar satiralar yazmışdır. Onun satiraları cəmiyyətin islahına yönəlmiş, konkret real müşahidələri nəticəsində gördüyü antidemokratiyanı, təhsilsizliyi, cəhaləti tənqid etmişdir. Bu tənqidlərdən bəziləri satira səviyyəsinə yüksəlsə də, bəziləri tənqidi realist və ya didaktik şeir səviyyəsində qalmışdır. A.Bakıxanovu satiriklərdən fərqləndirən bir cəhəti də onun yaradıcılığında həcvlərin, kəskin ifadələrlə dolu ağır satiraların olmamasıdır.

Q.Zakir mənzum hekayələrində də realist ənənələri davam etdirir. Şair cəmiyyətdə mövcud olan qeyri-əxlaqi davranışları, ailə münasibətlərindəki naqislikləri, qadın hüquqsuzluqları və s. kimi neqativ məsələləri mənzum hekayələrində metaforik dillə oxucularına təqdim edir. Məsələn, *“Həyasız dərvişlər haqqında”* adlı hekayədə dindən və ya dini müqəddəslərin adlarından istifadə edərək soyğunçuluqla məşğul olan, insanları səfil vəziyyətə salan riyakarlar, zəhmətkeş xalqı, avam qadınları öz fitnələri ilə aldadan, saxtakarlıqla iş görən dərvişlər tənqid atəşinə tutulur. Burada şair

qadın və qızlara rəğbətlə yanaşaraq, onları rəzil vəziyyətə salanları işfə edir. Oxşar motiv Zakirin "Həyasız dərviş ilə ismətli qız" adlı hekayəsində də aydın görünür.

Q.Zakir "Zövcü-axər" adlı mənzum hekayəsində, qismən də olsa, qadın azadlığı məsələsinə toxunmuş, şahidi olduğu bəzi xoşagəlməz hadisələrə münasibət bildirmişdir. Əsərdə, eyni zamanda din xadimlərinin özlərinə uyğun istifadə etdikləri zövc-axər məsələsi də diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. K.Məmmədov bu hekayə haqqında yazır: *"Hekayədən bəhs edən ədəbiyyatşünaslarımız belə qənaətə gəlmişlər ki, əsərin əsas ideyasını "zövcü-axər" məsələsinin tənqidi təşkil edir. Əlbəttə, əsərdə bu məsələnin tənqidini inkar etmək olmaz. Lakin bunu əsərin əsas ideyası kimi qəbul etmək də yanlışdır. Nə üçün? Ona görə ki, "zövcü-axər" məsələsi təsvir edilən hadisələrin əsası deyil, nəticəsidir"* [10, s. 73]. Q.Zakir "Qələtdir qocaya növcəvan sevmək" adlı mənzuməsində də sevgi və ailə qurmaq kimi məsələlərə toxunmuşdur. Belə ki, burada şair ailə quranların yaş uyğunsuzluğunu və digər məişət problemlərini özünəməxsus satirik bir dillə diqqətə çatdırırdı. Evlənənlərin yaş uyğunluğunu əsas prinsip kimi götürürdü, cavan qızlara göz dikən yaşlı kişiləri ifşa edir və öz nifrətini bildirirdi. Açıq şəkildə göstərirdi ki, cibi dolu, başı boş, qocalar normal yaşayış qanunlarını pozaraq çirkin işlərdən çıxırlar. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu məsələyə Q.Zakirin xələfi M.Ə.Sabir də öz satiralarında toxunmuşdur. Əslində, Q.Zakirin mənzuməsindəki qoca "kişi" M.Ə.Sabirin "Xanbacı amandı, qoyma gəldi" adlı satirasındakı qocanın sələfidir deyə bilərik. Hər ikisi meşşan təbiətli, cahillərdir.

K.Məmmədov şairin təmsil və hekayələri haqqında yazır: *"Şair hekayə və ya təmsildə əvvəl hadisə və əhvalatı danışır, sonra isə əsas məqsədini yığcam şəkildə şərh edir. Məlumdur ki, Nizami də öz poemalarında, xüsusən "Sirlər xəzinəsi" əsərində nəsihətamiz fikirlər ifadə etmişdir. Lakin Nizami əvvəl fikrini şərh edib, sonra həmin fikri doğruldan hekayəni söyləyir. Zakirdə isə əksinədir; əvvəl hekayəni söyləyib, sonra nəticə çıxarır"* [10, s. 76]. K.Məmmədovun fikri ilə razılaşsaq da, qeyd etməliyik ki, N.Gəncəvinin mənzum hekayələrində didaktik ruh güclü, satirik əhval-ruhiyyə yox idi. Q.Zakirin isə hekayələrinin ana xəttini satirik üslub təşkil edirdi.

Beləliklə, Q.Zakir ictimai həyatın və məişətin bir çox yaralarını, istər şəxsən tanıdığı, istərsə də haqqında eşitdiyi fitnə-fəsad törədən adamları, dövrünün yaramazlıqlarını, sinifli cəmiyyətin bütün eyib, nöqsan və bəlalərini cəmləşdirib satira atəsinə tutmuşdur. Q.Zakirin yaradıcılığı bizim üçün çox dəyərlidir, ona görə ki o, satirik bir sənətkar olaraq XIX əsr Azərbaycan cəmiyyətinin tipik xarakteristikasını ümumiləşdirməyi bacarmışdır.

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatını N.Gəncəvisiz, XVI əsri M.Füzulisiz, XVIII əsri M.P.Vaqifsiz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, XIX əsr ədəbiyyatını da M.F.Axundzadəsiz təsəvvür etmək çətindir. O, ədəbi-tənqidi baxışları ilə, maarifçilik ideyalarının təbliği və yeni ədəbiyyatın yaranmasını şərtləndirən əvəzsiz xidmətləri ilə tanınır. *"Poeziya M.F.Axundovun dramaturq kimi yetişməsində mükəmməl bir ədəbi məktəb, güclü bir zəmin və sənət təcrübəsi olmuşdur"* [6, s. 21]. M.F.Axundzadənin yaradıcılığını dərinlən izlədikdə onun satirik əsərlər yazmasının heç də birdən-birə baş vermədiyini görmək olar. Bunun özü təkamül nəticəsində, xüsusən şeir yaradıcılığı sayəsində mümkün olmuşdur.

M.F.Axundzadənin şeir yaradıcılığında klassik poeziyada rast gəldiyimiz əsas istiqamətlər zamanın tənqidi, öz halından, dünyanın gedişatından narazılıq motivləri, eləcə də yumoristik-satirik səciyyə daşıyan poetik nümunələr onu bir şair kimi də dəyərləndirməyə əsas verir. Ədibin "A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması", "Zəmanədən şikayət", eləcə də "Yeni əlifba haqqında mənzumə" kimi nəzm əsərləri X.Şirvaninin tənqidi şeirlərini xatırladır. Belə ədəbi nümunələri tam olaraq satira adlandırmaq mümkün olmasa da, şairin dövrə, zəmanəyə, ətrafda cərəyan edən ictimai hadisələrə münasibətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətliyədir. *"Odur ki, M.Fətəlinin yazılarında satira və satirik ədəbiyyat problemi bütün keyfiyyət və xüsusiyyətləri ilə öz şərhini tapmamışdır. Əlbəttə, onun satiraya dair dərin və hərtərəfli məlumatı olmadığını söyləmək olmaz. Çünki M.Fətəlinin Mirzə Məhəmməd Qaracadağiyə yazdığı məktubundan aydın olur ki, satira, onun mahiyyəti və vəzifələri, spesifik xüsusiyyətləri, ədəbi-ictimai fikrin inkişafı tarixindəki rolu, Avropa satirik ədəbiyyatı və publisistikasının inkişafı tarixi, Avropa yazıçı və publisistlərinin satira barədə görüşləri haqqında mükəmməl təsəvvürü olmuşdur"* [7, s. 240]. Demək, M.F.Axundzadə satiranı

zamanın tələbi kimi dəyərləndirirdi. Ona görə də bu istiqamətdə maraqlı fikirlər də ifadə edirdi. O, yaxşı dərk edirdi ki, nəsihət və moizə yolu ilə insanlara təsir etmək qeyri-mümkündür. *“Axundov ədəbiyyatda tamamilə yeni bir yol açdı. Bu realist demokrat məktəbinin yaranması və inkişafı yolunda mübarizədə Axundov, C.Məmmədquluzadə kimi ədiblər ancaq rus ədəbiyyatına arxalanırdılar”* [11, s. 159]. M.F.Axundzadə Azərbaycan və ümumilikdə, Şərq ədəbiyyatşünaslığında yeni realist nəsrin əsasını qoymuş, həm də dramaturgiyanın və realist ədəbi tənqidin banisi olmuşdur. Onun tarixi baxışları möhkəm təməli olan maarifçiliyə söykənmiş, eyni zamanda xalqın zəngin, mədəni, bədii və tarixi-fəlsəfi ideyalarını yeni müstəvidə aydınlatmağa çalışmışdır.

Ə.Mirəhmədov ictimai satiranın yaranması sərhədlərini müəyyənləşdirərkən daha çox XIX əsr ədəbiyyatı üzərində dayanmışdır. Tədqiqatçı dövrün satirik mənzərəsini yaradarkən satiranın yekcins olmadığı qənaətinə gələrək Q.Zakir yaradıcılığı ilə M.F.Axundzadə, eləcə də S.Ə.Şirvani yaradıcılığında satiranın işlənməsində fərqli məqamların olduğunu göstərmişdir. M.F.Axundzadənin satira yaradıcılığı haqqında Y.Qarayev belə yazır: *“Konkret-tarixi məqamla şərtlənən yanlışlara yol versə də, öz radikal islahatlarına mane olan hər şeyi Axundov görülməmiş cəsarətlə, ifrat inqilabi bir maksimalizmlə rədd edir: dini ehkamları, “güllü ədyanı” puç elan edir və maarifçi realist fikrin əsasını qoyur”* [8, s. 223]. Y.Qarayevin son cümləsini təkzib edən faktları tədqiqatımız zamanı üzə çıxarmış olduq. Alimin dediyi kimi “güllü ədyanı” təkzib etsə də, öz şeir yaradıcılığına bunu tətbiq etmirdi. Düzdür, M.F.Axundzadənin şeirləri üzərindəki diqqətli müşahidələr onun nəzm əsərlərinin yalnız mövcud poetik nümunələrdən ibarət olmadığı qənaətini doğrurur.

M.F.Axundzadənin fars dilində qələmə aldığı “Şahmat oyunu haqqında” şeirindən aydın görünür ki, o, bu qədim oyunun qaydalarına dərinlən bələddir. Şair şeirdə şahmatdakı hər bir fiqurun hərəkət trayektoriyasını aydın şəkildə şərh edir. Lakin doğrudanmı bu şeiri qələmə almaqda müəllifin məqsədi, sadəcə olaraq, öz oxucusunu şahmat oyunu ilə tanış etməkdir? Şeirin sonluğundan da göründüyü kimi, M.F.Axundzadə bu oyundan bir vasitə kimi istifadə edərək özünəməxsus bir ustalıqla üstüörtülü şəkildə siyasi baxışlarını və hakimiyyət başında duranlara öz münasibətini ifadə etmişdir. Əlbəttə, üsyankar və demokratik ruhlu rus ədəbiyyatının təsiri altında olan M.F.Axundzadənin öz yaradıcılığında bəzi cəsarətli fikirlərini bu cür şərti işarələrlə ifadə etməsi mümkün idi.

M.F.Axundzadənin üç mənzum hekayəsi vardır ki, bunlar Mollayi-Ruminin əsərlərinə nəzirə olaraq yazılmışdır. “Hekayəti-bədiəxani-Ərdəbili və Məşədi Büttan Səlyani” əsəri, əslində, Şərqdə mövcud olan şairlərin tənqidi ruhlu şeirlərinə bənzəyir. Bu şeirlərdə tüfeyli həyat keçirənlər tənqid olunurlar. M.F.Axundzadə gününü boş-boşuna keçirən avaraları ifşa edir. “Hekayəti-pota Kərim və Səfər dəllək” adlı mənsuməsi isə mahiyyət etibarı ilə Mollayi-Rumiyyə parodiya olaraq yazılmışdır. Burada da nəzm sənətkarlığından daha çox əsərin zarafat ruhunda olmasına fikir verilmişdir. İstər pota Kərim, istərsə də dəllək Səfər, əslində, pis adamlar deyillər, onlar nə başqasını istismar edir, nə də müftəxorluqla keçinən ruhanilərə bənzəyirlər. Müəllifin bu surətlər əleyhinə heç bir qərəzi də yoxdur. Əgər “Hekayəti-bədiəxani-Ərdəbili” və “Məşədi Büttan Səlyani”də müəllifin ruhanilər, məşədilər əleyhinə çevrilmiş qəzəbi duyulursa, burada adi bir hamam dəlləyi, fağır bir kisəci olan Səfər istehza hədəfi deyil. M.F.Axundzadə bu şeirində nəfsinin əsiri olan tamahkarları tənqid edir.

Tüfeyli həyat sürən seyyidləri M.F.Axundzadə “Hekayəti-Seyyid Ələm Səlyani” mənsuməsində tənqid etmişdir. M.F.Axundzadə böyük bir ümumiləşdirmə yolu ilə bütün seyyidləri, özlərini peyğəmbər nəslə adlandırır heç bir iş görməyən, “cəddinin payını” qoparmaq yolu ilə yaşayan tüfeyliləri amansızlıqla qamçılıyır. “Molla Əli” şeirində isə M.F.Axundzadə şəriətdən dəm vuran axundun eybəcər simasını, satqınlığını, ikiüzlülüynü, açmaqla bərabər, onun şəxsiyyətində köhnə sxolastik fikirləri, mövhumatı amansız tənqid edir. Farsca yazılmış digər bir mənsuməsində mərsiyəxanın pul üçün qopardığı fəryadı, onun tamahkarlığını, insanları əbəş yerə ağlatmasını tənqid etmişdir. Bu şeiri ilə müəllif məhərrəmlik mərasiminin və bununla əlaqədar olaraq bu dövrdə geniş yayılan mərsiyəçiliyin əleyhinə çıxmışdır. O, qarşısına feodal əsarətini yox etmək və xalq

kütlələrini azadlığa çıxarmaq məqsədini qoyur və məsələnin həllində bütün ədəbi formalardan bir silah kimi istifadə edirdi.

Nəticə və elmi yenilik. Ümumiyyətlə, ədiblərin həm nəzəri, həm də əməli fəaliyyəti hərtərəfli, universal bir intibah mühitini ifadə edir. Savadsızlığın hökm sürdüyü şəraitdə belə şəirləri geniş xalq kütlələri arasında yaymaq çətin idi. M.F.Axundzadə, A.A.Bakıxanov, Q.B.Zakir kimi ədiblər üçün satirik poeziya onların zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığının ayrılmaz bir qolunu təşkil edir, ictimai və bədii fikir tariximizdə layiqli yer tutur. Onların satirik yaradıcılığı maarifçi düşüncənin daşıyıcısı kimi təqdim olunmuş, onların ideya və forma baxımından oxşar və fərqli cəhətləri müqayisəli təhlil olunmuşdur. Bu müqayisə satiranın fərqli təzahür formalarını dövrün ictimai-fəlsəfi kontekstində izah etməyə imkan verir. Satiranın yalnız ədəbi janr deyil, ictimai şüuru formalaşdıran vasitə kimi dəyərləndirilməsi ilə onun maarifçilik dövründəki strateji rolu yenidən interpretasiya olunmuşdur. Bu elmi yanaşma satiranı passiv deyil, aktiv dəyişdirici güc kimi təqdim edir. Məqalədə XIX əsr satirası sadəcə tənqid vasitəsi deyil, həm də milli özünüdərk və mədəni modernləşmə prosesinin aparıcı alətlərindən biri kimi şərh olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bakıxanov, A. Seçilmiş əsərləri / A.Bakıxanov. – Bakı: Avrasiya Press, – 2005, – 487 s.
2. Cəbrayilov, H. Abbasqulu ağa Bakıxanov baxış müstəvisində H.Cəbrayilov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 183 s.
3. Ələkbərli, F. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər): [2hissədə] / F.Ələkbərli. – Bakı: Elm və təhsil, – h. 1. – 2020. – 504 s.
4. Əsgərli, Z. Bakıxanov-Qüdsi / Z.Əsgərli. – Bakı: Elm, – 2015. – 176 s.
5. Hüseynov, H. XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən / H.Hüseynov. – Bakı: Zəkioglu, – 2006. – 543 s.
6. İbrahimli, S. Ədəbi proses: Dünən və Bu gün / S.İbrahimli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 506 s.
7. Kazımoğlu, M.İ. Gülüşün arxaik kökləri / M.Kazımoğlu. – Bakı: Elm, – 2005. – 186 s.
8. Qarayev, Y. Tarix: Yaxından və uzaqdan / Y.Qarayev. – Bakı: Sabah, – 1996. – 712 s.
9. Məmmədov, X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / X.Məmmədov. – Bakı: ADPU, – 2006. – 212 s.
10. Məmmədov, K. Qasımbəy Zakir / K.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 1957. – 258 s.
11. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər / Mir Cəlal. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1973. – 296 s.
12. Verdiyeva, L. Dini və əxlaqi maarifçilik konsepsiyasının sosial-psixoloji təhlili / L.Verdiyeva. – Bakı: Müəllim, – 2011. – 156 s.

КОНЦЕПТ МУСУЛЬМАНСКОЙ МОЛИТВЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕЦЕПЦИИ РУССКИХ ПОЭТОВ И ПИСАТЕЛЕЙ ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА

Ибрагим Асадов

преподаватель кафедры истории русской литературы БГУ

esedovibrahimn@gmail.com

Xülasə

XIX əsrin birinci qərinasında rus şair və yazıçılarının bədii mənimləməsində müsəlman ibadət konsepsiyası

Məqalədə XIX əsrin birinci qərinasında rus ədəbiyyatında müsəlman ibadətinin poetik təsviri A.S.Qriboyedov, F.N.Qlinka, D.P.Oznobişin və V.K.Kyuxelbekerin əsərləri əsasında araşdırılır. Bədii strategiyaların (sitata istinad, işarələr, simvollaşdırma) təhlili vasitəsilə göstərilən dövrdə rus ədəbiyyatında müsəlman ibadət rituallərinin transformasiyası öyrənilir. Şərqin ekzotik xronotopunun yaradılmasında orientalist şablonların rolu vurğulanır: minarələr, müəzzinlər, salavatlar “yad” məkanın markerlərinə çevrilir. Müəllif variasiyaları müəyyən edilmişdir: Qlinkada ibadət düsturlarının didaktik ifadələrlə əvəz edilməsi, Oznobişində isə təvazökarlıq və transsəndent əlaqə motivləri vasitəsilə salavatın lirikləşdirilməsi, ibadət səhnələrinin etnoqrafik faktı inanc haqqında fəlsəfi refleksiya ilə birləşdirən intermənə qovşaqları kimi funksiyası aşkar edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, romantizm dövrünün ədəbi orientalizmi ibadət ritualının estetizasiyası vasitəsilə islamla dialoq qururdu.

Açar sözlər: *müsəlman ibadəti, Şərq, romantizm, motiv, ədəbiyyat, Qriboyedov, Qlinka, Oznobişin, Kuxelbeker.*

Abstract

The concept of muslim prayer in the artistic reception of russian poets and writers of the first third of the 19th century

Ibrahim Asadov

The article reveals the poetics of the representation of Muslim prayer in Russian literature of the first third of the 19th century based on the works of A. S. Griboyedov, F. N. Glinka, D. P. Oznobishin and V. K. Kuchelbecker. Through the analysis of artistic strategies (citation, allusion, symbolization), the transformation of Muslim prayer rituals in Russian literature of the specified period is investigated. The role of orientalist clichés in creating an exotic chronotope of the East is emphasized: minarets, muezzins, and salavat become markers of an "alien" sacred space. The author's modifications of the canon are revealed: in Glinka, the substitution of prayer formulas with didactic maxims, in Oznobishin, the lyricization of Salavat through motives of humility and transcendent connection. It is established that prayer scenes function as intertextual nodes connecting an ethnographic fact with a philosophical reflection on faith. The work demonstrates how literary orientalism of the Romantic era constructed a dialogue with Islam through the aestheticization of prayer ritual.

Keywords: *Muslim prayer, East, romanticism, motif, literature, Griboyedov, Glinka, Oznobishin, Kuchelbecker.*

Введение. В исламе довольно рано на основе Корана сложилось представление о пяти «столпах» вероучения: признание единобожия и пророческой миссии Мухаммеда, молитва – саят, пост, налог в пользу бедных – закят и паломничество – хадж. Мусульманский культ требует от верующих неукоснительного соблюдения этих положений. С пятью «столпами» связаны различные обряды и ритуалы. Поэтому русские ориенталисты не могли не считаться с законом, по которому живёт народ исламского Востока.

Основная часть. Важное место среди обязательных предписаний Корана, обращённых к верующему, занимает молитва. Если у христиан перед началом церковной службы слышится колокольный звон, у иудеев – звук трубы, то у мусульман в час молитвы

раздаётся азан – призыв к молитве («намазу»), который читается муэдзином (служителем мечети). Приведём полный текст азана: *«Аллах велик! Свидетельствую, что нет Бога, кроме Аллаха. Свидетельствую, что Мухаммад – посланник Аллаха. Спешите на молитву! Спешите к спасению!»* Стихи повторяются по нескольку раз и заканчиваются словами: *«Аллах велик! Нет бога, кроме Аллаха»*.

Так, в путевой записи «Тегеран-Султанийе» от 1819 года Грибоедов сообщает об утренней молитве – «фаджр»: *«11-го (июня) ночью жар и утро печет немилосердно..... Молитва хана на рассвете»* [4, т. 2, с. 311].

Особое внимание привлекает следующий фрагмент из путевой записи «Тегеран-Султанийе» от 14 июля 1819 года, где Грибоедов пишет, что «возле нашей палатки факир с утра до вечера кланяется к востоку и произносит: *«Ей Али!»* и, обратившись в другую сторону, – *«Имам-Риза»*». [4, т. 2, с. 312]

Утренняя молитва («фаджр») упоминается и в письме Грибоедова от 17 ноября 1820 года, адресованном Неизвестной, где он пишет, что *«муэдзин с высоты минара звонким голосом возвещал ранний час молитвы (по полуночи), ему вторили по полуночи со всех мечетей»*. [4, т. 3, с. 53] Здесь он упоминает помимо «намаза» и «азан».

Картины утренней мусульманской молитвы встречаются в историческом повествовании Глинки «Зинобий Богдан Хмельницкий, или Освобождённая Малороссия»: *«С каждою утреннею зарею воздух оглашался диким криком их тысячей, воссылавших моления к Пророку»*. [3, с. 346] В приведённом фрагменте описывается сцена массовой утренней молитвы «фаджр», совершаемой турецкими воинами.

В «Непонятном союзе» Глинки также изображается сцена призыва к утренней молитве: *«Когда утренняя звезда зажигалась ясно, как жизнь новорожденного младенца, когда начинал дуть свежий ветерок, гоня перед собою целое море ароматов, свеянных с цветущих долин, тогда вдохновенные дервиши восклицали»*. [3, с. 37] В данном фрагменте под восклицаниями дервишей Глинка, скорее всего, упоминает «азан», а под самими вдохновенными дервишами – муэдзинов. Следует также обратить внимание и на неудачную попытку передачи Глинкой содержания указанной молитвы: *«Вот час, в который Господь призывает на землю и громко вопиет, да услышат правду Божию судии и пастыри народов земных»*. [3, с. 37]

В «азане» – *«Аллах Велик, Аллах Велик, (2х)*

Я свидетельствую, что нет Бога кроме Аллаха, (2х)

Я свидетельствую, что Мухаммад посланник Аллаха, (2х)

Спешите на молитву! (2х)

Спешите к спасению! (2х)

Аллах Велик, Аллах Велик,

Нет бога кроме

Одного Аллаха». [1, с. 24]

Как видно из фрагментов, текст Глинки никак не отождествляется с содержанием молитвы у мусульман. Однако стоит отметить тот факт, что поэт в рамках собственного понимания ислама попытался передать такие основные составляющие мусульманского вероисповедания, как «намаз», «азан» и муэдзин. В данном случае следует напомнить утверждение А.Дж. Гаджиева о том, что *«так возникали произведения, созданные исключительно на литературных интересах»*. [2, с. 66]

Каноническая мусульманская молитва упоминается и в повести Ознобишина «Караван»: *«Он (Дервиш) отвечал: «Да всякий из вас читает утром и вечером первую суру Корана»*. [7, с. 306] Речь идёт об утреннем и вечернем намазах, а также о суре «Аль-Фатиха», состоящей из семи аятов, которые нужно обязательно читать при совершении пятикратного молитвенного цикла. Внимания заслуживает и следующее пожелание дервиша: *«Удостой пролить Твои благословения на Магомеда, на лучезарные светочи его семейства, и на ключи его побед»* [7, с. 306], что восходит к салавату (благословению) [1, с. 287] – традиционной

мусульманской молитве, произносимой во время намаза: «О Аллах, благослови Мухаммада и семейство Мухаммада».

В стихотворении же «Утренняя молитва» Ознобишин описывает сцену утренней молитвы – фаджр, совершаемую правоверными мусульманами с рассветом: «Когда с высот небес сбегает ночи тень // И горы окаймит среброгорящий день, // От ложа мирного восставши в час урочный, // Мольбой приветствую я светлый край Восточный» [6, т. 1, с. 436].

Здесь во время чтения молитвы человек смиренно обращается к всемогущему творцу, создателю мира, молит о прощении грехов и просит дать силы для исполнения обязанностей: «Прости мне праздность слов и мыслей прегрешенье; // Избавь неведенья, забвенья, и в тиши // Согрей любовью преступный хлад души». [6, т. 1, с. 436]

Ознобишин даёт понять, что добродетелями правоверного мусульманина являются повиновение Богу, смирение и терпение: «Дозволь любить Тебя душой и помышленьем, // Дай волю следовать во всем Твоим веленьям». [6, т. 1, с. 436]

В стихотворении «Смерть Байрона» Кюхельбекер, цитируя арабский текст, ссылается непосредственно на Коран, объясняя необходимость обращения к данному источнику попыткой сделать поэтическое описание восточной местности более колоритным. С этой целью поэт вводит в своё произведение строки, изображающие ритуал вечерней мусульманской молитвы: «За небосклон скатило шар; Вспылал далекий минарет; // Иман, над прахом возвышенный, // Трикрат провозгласил вселенной: // «Бог только бог – иного нет...» // Услышали; в мгновенье ока // Все пали ниц сыны пророка». [5, с. 88]

В данном фрагменте поэт отсылает читателей не только к вечерней молитве магриб, но и к Иману, под которым, скорее всего, подразумевается муэдзин, который читает с минарета азан для того, чтобы призвать благочестивых мусульман к обязательной молитве.

Строки о призыве мусульман к вечерней молитве магриб встречаются также в незаконченной поэме Кюхельбекера о Грибоедове «Уже выиграл Зефир прохладный...»: «О чем же поведу рассказ, // Пока всех верных с минарета // Можема протяженный глас // Не распрострет в последний раз». [5, с. 238]

Упоминания о вечернем намазе магриб и об имане (муэдзине – И. А.), зовущем правоверных мусульман к молитве, наблюдаются также в начальных строках поэмы Кюхельбекера «Зоровавель»: «Умолк протяжный глас имана, // Зовущий верных чад курана // Окончить знойный день мольбой». [5, с. 265]

Заключение. Таким образом, можно констатировать, что каноническая мусульманская молитва интересовала русских поэтов и писателей своей дидактической направленностью: через описания мельчайших деталей самого ритуала-молитвы и передачу философского содержания русские поэты и писатели стремились познакомить тогдашнего русского читателя с Востоком, с менталитетом и духовными ценностями человека исламского мира, давая тем самым возможность осознать общечеловеческие ценности бытия.

Литература

1. Али-заде, А. Исламский энциклопедический словарь / А. Али-заде. – Москва: Ансар, – 2007. – 402 с.
2. Гаджиев, А. Дж. Этапы литературного братства. Из истории литературных связей России с Кавказом / А. Дж. Гаджиев. – Баку: Язычы, – 1986. – 234 с.
3. Глинка, Ф. Н. Опыты аллегорий или иносказательных описаний в стихах и прозе / Ф. Н. Глинка. – Москва: РГГУ, – 2009. – 267 с.
4. Грибоедов, А. С. Полное собрание сочинений [в 3 томах] / А. С. Грибоедов. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, – 1995-2006. – т. 3. – 697 с.
5. Кюхельбекер, В. К. Сочинения [в 2 томах] / В. К. Кюхельбекер – Москва-Ленинград: Советский писатель, – 1967. – т. 1. – 592 с.
6. Ознобишин, Д. П. Полное собрание сочинений [в 2 томах] / Д. П. Ознобишин – Москва:

Наука, – 2001. – т. 1. 582 с.; – т. 2. 661 с.

7. Орлицкий, Ю. Б. Д. П. Ознобишин. Из неопубликованных восточных переводов / Ю.Б. Орличкий. – Санкт-Петербург: Пушкинский Дом, – 2016. – с. 300-335.

**КОНЦЕПЦИЯ КУЛЬТУРНОГО СИНТЕЗА ВОСТОКА И ЗАПАДА
«ИСТОРИЧЕСКИХ ДЕЛ ФИЛОСОФИИ» В. СОЛОВЬЁВА И ЕЁ ОТРАЖЕНИЕ В
ПОЭЗИИ СЕРЕБРЯНОГО ВЕКА**

Гюнель Мустафазаде-Асадова

докторант кафедры истории русской литературы БГУ

gunnel.mustafazade.95@mail.ru

Xülasə

Məqalədə Vladimir Solovyovun Şərq anlayışı ilə bağlı fəlsəfi ideyalarının Gümüş dövrü şairlərinin yaradıcılığına təsiri araşdırılır. Onun "Fəlsəfənin tarixi işləri" əsəri təhlil edilir ki, burada Şərq tək mənası olan bir kateqoriya kimi deyil, müxtəlif mədəni, dini və milli ənənələrin mürəkkəb birliyi kimi təqdim olunur. Xüsusi diqqət V.Solovyovun "Vəhdət" ideyasına və onun A.Blok, K.Balmont, N.Qumilyov, A.Beliyın əsərlərində əks olunmasına yönəldilir. V.Solovyovun nəinki rus dini fəlsəfəsində Şərqin qavranılmasının əsaslarını qoyduğu, həm də modernistlərin bədii axtarışlarına təsir edən "Şərq mədəni kodu" yaratdığı göstərilir. Əsərin elmi yeniliyi Solovyovun fəlsəfi konsepsiyaları ilə Gümüş dövrün poetikası arasında davamlılığın aşkarlanmasında və rus ədəbiyyatında Şərq mövzusunun sonrakı öyrənilməsi perspektivlərinin müəyyən edilməsindədir.

Açar sözlər: *Vladimir Solovyov, Gümüş əsr, Şərq, ümumbəşəri birlik, "Fəlsəfənin tarixi işləri", rus dini fəlsəfəsi, mədəniyyətlərin dialoqu, A.Blok, K.Balmont, N.Qumilyov.*

Abstract

Mustafazade-Asadova Gunel Magomed kyzy

PhD student at the Department of History of Russian Literature at BSU

The concept of cultural synthesis in V.S.Solovyov's "Historical affairs of philosophy": west and east in search of unity

The article explores the role of Vladimir Solovyov's philosophical legacy, in particular his work "Historical Affairs of Philosophy", in shaping the concept of dialogue between the cultures of the West and the East. Through the analysis of Solovyov's key ideas about the synthesis of rational and spiritual principles, it is demonstrated how his philosophy of "all-unity" becomes the theoretical basis for overcoming cultural contradictions. The article reveals the historical and philosophical context of Solovyov's work, his criticism of the one-sidedness of Western rationalism and Eastern mysticism, as well as the relevance of the proposed synthesis in the context of globalization.

Keywords: *Solovyov; historical affairs of philosophy; unity; dialogue of cultures; West and East; cultural synthesis; religious philosophy.*

Введение. Тема Востока – одна из значительных в русской литературе Серебряного века. С одной стороны, она явилась продолжением полемики славянофилов и западников, цементирующей всё развитие отечественной общественной мысли на протяжении XIX века, с другой – стала тем краеугольным камнем, на котором русские поэты-модернисты выстраивали здание новой поэзии, преображённой во многом благодаря философским, религиозным и стиховедческим исканиям авторов конца XIX – начала XX века.

Безусловно, центральной фигурой, скрепляющей двадцатое столетие в духовной преемственности веку девятнадцатому, выступает Владимир Сергеевич Соловьёв (1853-1900), во многом определивший отношение к Востоку новой генерации писателей, открывших для себя в его сочинении «Исторические дела философии» (1881) реальные просторы восточного мира

Основная часть. «Через всю жизнь человечества проходит великий спор Востока и Запада. Еще Геродот относит его начало ко временам полуисторическим: первые проявления всемирной борьбы между Европой и Азией он указывает в событиях баснословных – в похищении финикийцами женщин из Аргоса и в похищении Елены из Лакедемона сыном троянского Приама. От такой древности этот спор достиг до наших дней, и доселе он

глубоко разделяет человечество и лишает его правильной жизни», – писал В. С. Соловьев. [1, с. 13].

В рамках данной работы нас заинтересовали те аспекты творчества Соловьева, которые были связаны с понятием Востока. В его сочинении «Исторические дела философии» данное понятие раскрывается в национально-культурном, религиозном, общеисторическом контексте. «Исторические дела философии» – лекция, прочитанная Соловьевым в 1880 году в Санкт-Петербургском университете. В кратком конспекте основоположником «метафизики всеединства» выделяются этапы развития философской мысли, определен основной смысл всемирного историко-философского процесса: философия «делает человека вполне человеком» [2, с. 125].

Важно отметить, что «Восток» не является в «Исторических делах философии» Соловьева неким однородным образованием, а включает в себя широкий пласт определенных национально-этнических и религиозных особенностей, что обусловлено реальным существованием известных «модусов» данного понятия, существенным образом отличающихся друг от друга. В «Исторических делах философии» Соловьева нами выделяются четыре из них: 1) исламский Восток, 2) буддийский Восток, 3) иудейский Восток и 4) Россия как христианский Восток. С одной стороны, каждое составляющее данного понятия имеет свое особое индивидуальное мировоззрение, на основании которого они и различаются, с другой стороны они имеют некие общие черты.

Концепт «Восток» в «Исторических делах философии» Соловьева имеет большое значение, прежде всего для целостного восприятия и осмысления историософских идей мыслителя, в которых он исходил из убеждения о неизбежном наступлении эпохи всечеловечества как единого и взаимосвязанного сосуществования находящихся в разных частях планеты наций, народов и культур. Работая в эпоху преобладания европоцентристского подхода, философ сумел подняться над тенденциями общественной мысли того периода. До Соловьева Восток рассматривался, как правило, в качестве его противопоставления Западу. Осуществление своей ключевой историософской идеи становления всеединого человечества Соловьев связывал в первую очередь именно с примирением этих двух миров. В этом контексте он высказал идеи, которые оказались необычайно созвучны важнейшим тенденциям нашей эпохи, остро поставившей эти вопросы исходя из требований реальных обстоятельств глобального масштаба.

Соловьев одним из первых проявил серьезный интерес к духовности Востока. Его философская теория оказала существенное влияние на формирование художественного мировоззрения поэтов серебряного века.

Самое главное, что написано Соловьевым о Востоке, содержится в его работе «Исторические дела философии», где основной идеей выступает его любимая концепция всеединства, олицетворяющая собой синтез культур Востока и Запада.

Именно на Востоке, и именно в Индии, он находит основу своей концепции, согласно которой возможно сосуществование западного и восточного миров:

И слово вещее - не ложно,
И свет с Востока засиял,
И то, что было невозможно,
Он возвестил и обещал.
И, разливаясь широко,
Исполнен знамений и сил,
Тот свет, исшедший от Востока,
С Востоком Запад примирил [3, т. 12, с. 83].

Данную концепцию можно проследить в «Скифах» Блока, где поэт развивает соловьевскую идею мессианской роли России как посредника между Востоком и Западом. Образ «скифов» восходит к соловьевскому понятию «панмонголизма», но переосмысливается через апокалиптическую перспективу. В сборнике «Будем как Солнце» Бальмонт использует

соловьёвскую концепцию «всеединства», соединяя буддийские мотивы (тема нирваны в стихотворении «Тишина») с христианским символизмом. В «африканских» и «азиатских» стихах («Шатер», «Фарфоровый павильон») Гумилёв развивает идею Соловьёва о диалоге культур. В поэме «Христос воскрес» Белый переосмысляет соловьёвскую эсхатологию, где Восток символизирует не только древнюю мудрость, но и грядущее преображение мира. В работе «Эллинская религия страдающего бога» Иванов развивает соловьёвскую идею синтеза античной и восточной духовности, особенно в интерпретации дионисийства.

Таким образом, значение «Исторических дел философии» русского мыслителя не только в том, что он заявил о равенстве различных культур, их общей важной роли в историческом процессе, но и о возможности, и, более того, о необходимости их примирения, взаимопонимания и согласованного взаимодействия. Россия как страна, характеризующаяся наличием восточного элемента в ее культуре, и которой присущи при этом многие характерные черты западной культуры, по мнению Соловьёва, может и должна осуществить свою историческую миссию, явив пример для всего цивилизованного мира в способности примирить и объединить в себе и через себя Запад и Восток.

Заключение и научная новизна. Значительной фигурой, открывшей русским поэтам серебряного века Восток, стал Соловьёв, положивший начало русской религиозной философии и показавший современникам дорогу к духовному единству через Восток, который и будет восприниматься как пространство, где берут начало все религии. Он же повлиял на формирование «восточного культурного кода» как собрания единого комплекса художественных элементов, используемых поэтами серебряного века в своём творчестве.

Рассматривая соловьёвскую традицию изображения Востока в творчестве разных поэтов Серебряного века, можно сделать вывод об изменяющемся восприятии этого экзотического мира русскими поэтами и проследить то общее, что их объединяет во взгляде на культуру Востока.

Подчеркнём, что значение «Исторических дел философии» важен и для последующих поэтов Серебряного века, обратившихся к теме Востока в своих произведениях, – К. Бальмонт, А. Блоку, Н. Гумилёву и др. Это указывает на перспективы дальнейшего исследования темы Востока в творчестве русских писателей конца XIX – начала XX в. и с точки зрения выявления художественных особенностей восприятия «восточного культурного кода», и с точки зрения определения различий в воплощении общей темы на уровне индивидуальных особенностей художественного метода.

Список литературы

1. Ворохобов А. В. Христианское послание и его контекстуализация // Дамаскин. Журнал Нижегородской духовной семинарии. Нижний Новгород, 2019. № 4(50), с. 10-15.
2. Соловьёв В.С. Исторические дела философии // Вопросы философии. 1988. № 8. С. 118-125.
3. Соловьёв В.С. Ex oriente lux // Полное собрание сочинений и писем. В 20 тт. т. 12: Стихотворения. Москва: Наука, 2001, с. 83.

RÖVŞƏN YERFİNİN “QADIN TÜRMEŞİ” ƏSƏRİNDƏ QADIN VƏ AZADLIQ

İlahə Səfərzadə

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

ilahe.safarzadeh@gmail.com

Abstract

This article analyzes the issue of women's freedom in contemporary Azerbaijani literature based on Rövşən Yerfi's work *"Women's Prison"*. The novella explores the psychological pressures faced by the female protagonist within the family, society, and legal structures, as well as her yearning for freedom. Through the character of Zinyat, the narrative illustrates the lack of recognition of women as individuals in a patriarchal society and the consequences of their attempts to change this reality. In the story, the prison is presented both as a physical space and as a metaphorical symbol of the confinement experienced by women. The author vividly depicts the obstacles encountered by women on their path to liberation through literary means. The study concludes that *"Women's Prison"* is a significant example that reflects the relevance and literary power of women's issues in modern Azerbaijani prose.

Keywords: Contemporary prose, Rovshan Yerphi, woman, character, freedom.

Giriş. Azərbaycan nəsrində qadın obrazları, onların taleyi və azadlıq axtarışı xüsusilə son dövrlərdə daha qabarıq şəkildə işıqlandırılmaqdadır. “Genderin müxtəlif akademik fənlərə daxil olması bir sıra elmlərdə yeni istiqamət yaratdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses ədəbiyyatşünaslığa da toxunmuşdur. Bu gün ədəbiyyatda gender aspektini nəzərdən keçirən bir sıra tədqiqatlar mövcuddur ki, bunun nəticəsində “gender ədəbiyyatşünaslığı” termini yarandı. Bu tədqiqatların müəllifləri qadın, qadın mənşəyi, qadın obrazları haqqında təsəvvürlərin fərqləndirici cəhətlərini qeyd edərək, onların dünyagörüşü, mədəni dəyərlərlə əlaqəsini (nisbətini) göstərə bildilər” (5, s. 50). Bu məsələ ədəbiyyatımız üçün də aktualdır və tədqiqata cəlb edilməsi zəruri olan mövzular sırasındadır.

Mövzu ilə əlaqədar Rövşən Yerfinin araşdırmaya cəlb etdiyimiz “Qadın türməsi” povestinin də bu baxımdan diqqətəlayiq nümunələrdən olduğunu düşünürük. Əsərdə qadının cəmiyyətdəki statusu, ailə və ictimai təzyiqlərlə mübarizəsi, fərdi seçim haqqı və azadlıq ideyası bədii dillə dərin psixoloji kontekstdə təqdim olunur. Qadının azadlığı onun öz fikirlərini sərbəst ifadə edərək arzu etdiyi kimi yaşaya bilməsində və istəmədiyi heç nəyə məcbur olunmamasındadır. Xüsusən də maddi azadlığının olmaması qadınları kölə halına sala bilər. Bu baxımdan qadın və azadlıq məsələsi ədəbiyyatda da hər zaman aktual olmuşdur. “Qadın məsələsi sahəsində XX əsrdə bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda müəyyən işlər görülmüş, qadınlarla kişilərin bərabərliyi, seçki, təhsil, əmək hüquqlarına dair qanunlar dövlət səviyyəsində verilmişdir. Amma qadınların sosial vəziyyəti sahəsində hələ görüləsi işlər çoxdur. Qadın problemi, qadınların hər zaman üzləşdiyi maneələr, çətinliklər, ev, ailə, cəmiyyət qaygıları tükənən deyildir” (2, s. 10). Bu mövzu istər klassik Şərq ədəbiyyatında, istərsə də müasir Azərbaycan nəsrində müxtəlif aspektlərdən işlənmişdir. Rövşən Yerfinin “Qadın türməsi” əsəri də bu kontekstdə özünəməxsus yeri ilə seçilir. Müəllif bu əsərdə qadının cəmiyyətdəki mövqeyini, ailə və sevgi dilemması qarşısında verdiyi qərarları və bu qərarların ağır nəticələrini aktuallaşdırır, oxucuların müzakirəsinə təqdim edir. Əsərin baş qəhrəmanı Zinyat obrazı ailənin, cəmiyyətin və dövlətin təzyiqləri arasında qalmış qadın timsalında təqdim olunur. Onun həyat hekayəsi bir tərəfdən patriarxal tənəkkürlə formalaşan ailə strukturlarının mahiyyətini, digər tərəfdən isə təzyiqlərə rəğmən qadının fərdi xoşbəxtliyə can atmaq cəhdlərini əks etdirir. Bu konflikt qadının azadlıq haqqının ailə naminə inkar edilməsinə gətirib çıxarır.

Əsas hissə. Əsərin əsas xarakteri Zinyat həyatının müxtəlif mərhələlərində fərqli ideoloji və mənəvi təzyiqlərlə üz-üzə qalan qadındır. Uşaqlıqdan valideyn nəzarəti, yetkinlikdə ailənin təzyiqi

ilə könülsüz evlilik, daha sonra analıq məsuliyyəti onun fərdi arzularını və sevgisini boğmağa vadar edir. Ənənəvi patriarxal dəyərlərlə idarə olunan ailə modelində qadın əsasən itaətkar, özünü ailəyə və uşaqlara həsr edən bir fiqur kimi qəbul edilir. Zinyət bu modelə qarşı çıxmaq cəhdi ilə həm ailəsinin, həm də cəmiyyətin hiddəti ilə üzləşir. Onun sevdiyi adam – Əzizlə olan münasibəti sadəcə sevgi deyil, eyni zamanda qadının azadlıq aktıdır. Zinyət bir qadın kimi sevgi seçimini özü etmək, öz həyatını idarə etmək istəyir. Bu addım ailə və qohumlar tərəfindən xəyanət və tərtibəsizlik kimi qəbul edilir. Bu isə göstərir ki, qadının öz bədənini və emosional dünyası üzərində müstəqil qərar verməsi hələ də sosial tabu sayılır. Azərbaycan ədəbiyyatında qadının psixoloji vəziyyəti, sosial kimliyi və daxili dünyası ilə bağlı aparılan tədqiqatlar bu məsələlərin çoxşaxəli və mürəkkəb olduğuna dəlalət edir. Bu baxımdan, qadın obrazının yalnız sosial mühitdə deyil, həm də düşüncə və emosional aləmdə qarşılaşdığı çətinliklər də ədəbiyyatda öz əksini tapır.

Əsər Zinyətin həbsxanaya salınmasının təsviri ilə başlayır. Bu nüans həm hüquqi, həm də simvolik məna daşıyır. Hüquqi baxımdan o, cinayət törətdiyi iddiası ilə məhkum edilir. Lakin psixoloji və fəlsəfi səviyyədə qadının öz azadlığı uğrunda cəmiyyətlə olan konfliktinin nəticəsi kimi yozula bilər. Həbsxana burada təkcə divarlarla əhatələnmiş məkan deyil, həm də cəmiyyətin qadına qarşı qurduğu görünməz sədlərin simvoludur. “Qadın türməsi” ifadəsi bu mənada yalnız fiziki cəhətdən məhdudlaşdıran həbsxanayı deyil, qadının həyatındakı ictimai, ailəvi və mənəvi məhrumiyyətlərini də ehtiva edir. “Azərbaycan ədəbiyyatında qadın obrazlarının çoxu yalnız ailə çərçivəsində təqdim edilir və onların fərdi seçim haqqı az qala günah kimi dəyərləndirilir” (3, s. 49).

Zinyətin türmədə keçirdiyi ilk gecə onun taleyindəki dönüş nöqtəsidir. Bu səhnə vasitəsilə müəllif qadının iç dünyasında baş verən təlatümləri, peşmanlıqla azadlıq arasında qalan hisslərini və bu dünyada qadın olmağın nə qədər çətin olduğunu təsvir edir. Zinyət qız, ana, həyat yoldaşı və bacı kimi rollarının içində itib-batmış bir varlıqdır. Onun azadlıq arzusu bu rolları dağıtmağa çalışsa da nəticədə cəza ilə qarşılaşır.

Qadının türməyə niyə və hansı şəraitdə salındığını təsvir etmək üçün müəllif hadisələri ən başından nəql etməyə başlayır. Məlum olur ki, Zinyət illər öncə sevmədiyi insanla evləndirilmiş və taleyi ilə razılaşaraq yaşamışdır. Lakin sevdiyi insanı – Əzizi görməsi onun qəlbindəki hisslərin yenidən boy atmasına səbəb olur və Zinyət keçmiş sevgilisinə qoşularaq evdən qaçır. Bir müddət sonra qardaşına atasının ona vəsiyyət etdiyi pulu almaq üçün müraciət edir. Lakin qardaşı Zinyətə ailənin adını batırdığını düşündüyü üçün acıqlı idi və bu səbəbdən də Əzizə tələ qurub onu polisə təslim edir. Nəticədə Zinyətin sevgilisi həbs olunur. Bu səbəbdən qardaşı ilə dalaşarkən istəmədən onu bərk yaralayır və bu hadisə Kamranın ölümü ilə nəticələnir.

Əsərdə kişi obrazları – Kamran və Əziz – qadın azadlığına fərqli münasibət bəsləyirlər. Əziz sevən, azadlığa təşviq edən, qadının müstəqil seçim haqqına hörmətlə yanaşan obrazdır. Kamran isə qadın azadlığını cəzalandıran mühitin bir parçasıdır. O, hüquq sisteminin imkanlarından istifadə edərək Zinyətin “səhvini” cəzalandırır, onun həyatını məhv edir. Burada müəllif ədalət sisteminin tərəfsizliyini, həm də ailədaxili zorakılıqla hüquqi vasitələr arasında olan münasibətləri tənqid edir. “Kişilər ictimai və əxlaqi təcrübələrini gerçək həyatlarında yaşaya bilərlər. Fəqət qadınlar “romantik aşiq” deyilən daxili dünyaları vasitəsilə xarici dünyanı tanımaqdadırlar. Qadınlar üçün cəmiyyətlə birbaşa təmas qura bilən ictimai təcrübələrin imkanları çoxsərhədli olmaqdadır. Bu səbəbdən qadınlar üçün “eşq” demək bir növ “dünya” deməkdir. Qadınlar eşqlə dünyanı və gerçəyi tanımağa başlayarkən azadlıq və canlılıq gözləyə bilərlər, amma axtarışın sonu boşluq və yoxluq ola bilər. Eşqdə təcrübə sahibi olmaqla özlərini inkişaf etdirməyə fürsət tapmaqları ilə bərabər qarşısında qatı adətlərin divarının olduğunu anırlar” (4, s. 40).

Daha sonra Zinyətin həbsxana həyatı başlayır. Müəllif əsərdə hüquqi sistemin, məhkəmə və polis orqanlarının qadınlara qarşı alət kimi istifadə olunmasını da təsvir edir. Əsərdə Kamran hüquqi biliklərini şəxsi intiqam və nəzarət məqsədilə istifadə edən kişi obrazıdır. Həmçinin vəzifəsindən sui istifadə edərək qadınları istismar edən məmurların da obrazları əsərdə öz əksini tapmışdır. Bu, qadının cəmiyyətdə təkcə ailə tərəfindən deyil, həm də dövlət institutları vasitəsilə də sıxışdırıla biləcəyini əks etdirir.

Əsərdə qadın azadlığı təkcə Zinyətin obrazı ilə deyil, onun anası və digər qadın obrazları ilə də müqayisəli şəkildə təqdim olunur. Anası tipik patriarxal düşüncəni təmsil edir: onun üçün qadının "əxlaqı", "namusu" və "gözdə-görkəmdə olması" əsas meyardır. Zinyətin qərarları isə bu qəliblərlə tam uzlaşmadığından, anası tərəfindən qəzəblə qarşılır. Bu motiv qadınlar arasında nəsillərarası fikir ayrılığını, azadlıq və itaət arasında qalan konflikti əks etdirir. Müəllif qadının azadlıq istəyinin nəşə "deyilməyəcək qədər utandıracaq" bir şey kimi təqdim edilməsini tənqid edir. Əslində isə qadın azadlığı cəmiyyətin mənəvi inkişafı üçün vacib şərtir.

Müəllif əsərdə təkcə Zinyətin deyil, həbsxanadakı bir çox qadın obrazlarının həyatı və ağırlı taleyi ilə bağlı məlumat verir. Belə qadınlar isə çox vaxt ya həyatdan əlini üzüb dünyanın mənasızlığı, həyatın qadınlar üçün bədbəxtlik mənbəyi olduğu düşüncəsinə qapılmış, yaxud da qeyri-əxlaqi yollara əl ataraq özlərinə haqq qazandırırdılar. Belə qadınlardan biri də Ədilədir: "Allah qadını necə bədbəxt yaradıb", -Ədilə düşündü. Çünki həmişə öz zəifliyini, qadınlığını üzə vurmasa da, ağrısını ürəyində hiss edirdi. İllah da kimsəsiz, yiyəsiz olduğunu duyanda. Elə qadının başına da nə iş gəlir, yiyəsizlikdən, sahibsizlikdən gəlir. "Mənim yiyəm, sahibim olsaydı, burada nə başım qalmışdı? Evimdə oturub uşaqlarımı saxlayırdım", Gözlərinin önünə ciyərparaları –Xəlillə Cəlil gəldi. Axırncı dəfə onları görəndə Xəlilin üç, Cəlilin altı yaşı vardı. "Yazıq uşaqlarım, əməllibaşlı ana qayğısı, nəvazişi də görmədilər. Anaları ola-ola yetim qaldılar –analı yetim", - fikirləşəndə özünə də, burada olmasına bəis səbəbkarlara da lənətlər yağdırırdı" (6, s. 6). Ədilə obrazı üzərindən qadının bədbəxtliyinin sosial kökləri açılır. Müəllif qadının taleyini onun sahibinin – yəni ailəsinin, həyat yoldaşının və ya ümumiyyətlə, onu qoruyacaq bir qüvvənin olmaması ilə əlaqələndirir. Ədilənin "Allah qadını necə bədbəxt yaradıb" fikri onun yaşadığı dərin ümitsizliyi və məhrumiyyəti ifadə edir. Burada qadının fərdi azadlığının olmaması, onu cəmiyyətin zərərli münasibətlər sisteminin içində tək və müdafiəsiz buraxması ilə birbaşa bağlıdır. Ədilənin sahibsizlik duyğusu, onun həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən qorunmağa ehtiyacı olduğunu ifadə edir. Onun uşaqları haqqında düşündüyü zaman düşdüyü hal da qadının ana kimi missiyasını yerinə yetirə bilməməsinin verdiyi psixoloji zədələri üzə çıxarır. "Analı yetim" ifadəsi, qadının özü mövcud olsa belə, azadlığının və imkanlarının əlindən alınmasının nəticəsi olaraq, uşaqlarının da ana qayğısından məhrum qalmasını ehtiva edir. Burada qadının azadlığının məhdudlaşdırılması yalnız onu deyil, gələcək nəsilləri də əhatə edən bir sosial faciəyə çevrilir.

Həbsxana həyatının ilk günlərindən Zinyətlə yaxın olub daim ona dəstək olmağa çalışan Səbirə də maraqlı qadın obrazlarından biridir. Əslində, o, digərlərindən fərqli olaraq ümitsizliyə qapılmamış, daim əhvalını yüksək tutmağa çalışan obrazdır. Ümumiyyətlə, əsərdə çox müxtəlif xarakterlərə malik qadınlığa və qadın azadlığı məsələsinə fərqli aspektlərdən yanaşıb fikir ayrılıqları ilə seçilən qadın obrazları qalereyası yaradılmışdır.

Bəzi bədii əsərlərdə yaşanan bütün bu həyat mücadiləsinin sonu xoşbəxtliyə qovuşma ilə nəticələndiyi halda "Qadın türməsi" əsərində bu əksinə, Zinyətin təzyiqlərə tab gətirməyərək intiharı ilə sonlanır: "Səhər erkən Səbirənin tükürpədicisi qışqırığı zonu silkələdi. Yaşayış sahəsinin girəcəyindəki içərisində elektrik qoşucuları olan dəmir şkaflardan birinin qapısından cərəyanın şiddətindən yanıb qaralmış cəsəd sallanmışdı. Bu, gecənin bir aləmi hamının gözündən yayınıb barakdan yoxa çıxmış Zinyətin cəsədi idi" (6, s. 47). Bu nüans bir daha göstərir ki, "Yazıcılar əsərlərində qadın üçün çatılmağı gerekən məqsədin eşq ya da evlilik olduğunu göstərirlər. Həmçinin "ev"-in kənarına çıxanda qarşılaşacağı problemləri və təhlükələri qadının təkbaşına həll edə bilməyəcək vəziyyətdə olduğunu vurğulayırlar" (1, s. 206).

Nəticə və elmi yenilik. Rövnən Yerfinin "Qadın türməsi" povesti qadın azadlığı problemini yalnız fərdi bir şəxsin mücadiləsi olaraq deyil, geniş ictimai kontekstlə təqdim edir. Əsərdə qadın azadlığı sadəcə seçim və ya sevgi məsələsi deyil, eyni zamanda mənəvi bir mübarizə, sosial normalara qarşı dirənişdir. Zinyətin taleyi oxucunu düşündürür: qadın azadlığı nədən ibarətdir və bu azadlığa nail olmaq üçün hansı bədəllər ödənməlidir?

Povestdə türmə sadəcə fiziki məkan deyil, həm də metaforik mənada qadının içində yaşadığı psixoloji və sosial həbsxanadır. Zinyət azadlığını axtararkən əslində fərqli bir "türməyə" –

cəzaçəkmə müəssisəsinə düşür. Həyatı boyunca içində olduğu görünməz zəncirlər hekayənin sonluğunda görünən zəncirlərlə əvəz olunur.

Rövşən Yerfinin “Qadın türməsi” əsəri qadın azadlığı mövzusunun Azərbaycan ədəbiyyatında necə aktualıq daşdığını və hələ də ciddi suallar doğurduğunu ortaya qoyur. Bu əsər vasitəsilə müəllif qadının cəmiyyətdəki ikili standartlarla qarşılaşmasını, hüquqi və mənəvi təzyiqləri, azadlıq uğrunda verdiyi qurbanları oxucuya təqdim edir. Zinyət təkcə bir obraz deyil – o, patriarxal cəmiyyətin yetişdirdiyi, sonra isə cəzalandırdığı qadın taleyinin simvoludur.

Bu əsər həm də Azərbaycan ədəbiyyatında qadın azadlığı mövzusunun necə aktuallaşdığını və bu istiqamətdə yeni estetik axtarışların getdiyini göstərən nümunədir. Müəllif oxucunu təkcə qadın obrazı ilə deyil, bütövlükdə cəmiyyətin azadlıq və ədalət anlayışı ilə üz-üzə qoyur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Eunkyung O. XX yüzil Türkiyə və Koreya romanlarında qadın. Bakı: Nurlar, 2020, 240 s.
2. Gəncəli S. Qadın, gözəllik, ülvyyə. Bakı: Azərbaycan, 2001, 335 s.
3. Məmmədova Q.Z. Qadın obrazları: Ədəbiyyatda və realıqda. Bakı: Elm və Təhsil, 2018, 157 s.
4. Pearson C. The Female Hero in American and British literature. New York and London: R.R. Bewker Company, 1981, 340 s.
5. Qafarova S. Gender və Filologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2009, 144 s.
6. Yərfi R. Məhbəs. Bakı: Mücrü, 2022, 312 s.

XALİDƏ ƏDİB ADIVARIN “SİNEKLİ BAKKAL” ROMANINDA ŞƏRQ VƏ QƏRB TƏHSİL SİSTEMLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ

Türkan Mustafazadə

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

Turkan_mustafazade@mail.ru

Abstract

This article analyzes the way the problem of education is treated in Khalide Adib Adıvar's novel "Sinekli Bakkal". This work highlights the contradictions between traditional and modern education models in Ottoman society, emphasizing that education is both a means of knowledge transfer and a key to individual and social change. In the work, the character of Rabia represents the transition from traditional education to modern thinking. Through characters such as Rabia, Peregrini, and Tevfik, the author contrasts religious teaching with rational, European-oriented enlightenment. The article examines how this conflict is interpreted in a socio-cultural form and highlights the author's enlightenment view of education. As a result of the research, it becomes clear that for Khalide Adib Adıvar, education is an important ideological tool on the path to women's liberation and the modernization of society.

Keywords: *Halide Edib Adıvar, East-West dilemma, problem of education, The Clown and his daughter.*

Xalidə Ədib Adıvar XX əsr Türk ədəbiyyatının önəmli simalarından biri kimi yazdığı əsərlərində dövrünün ictimai, siyasi və mədəni problemlərini əks etdirmiş, qadın azadlığı, təhsil və Qərb-Şərq münasibətləri kimi mövzulara geniş yer vermişdir. 1935-ci ildə ilk öncə ingilis dilində nəşr olunan Sinekli Bakkal romanı həm estetik, həm də ideoloji baxımdan diqqətəlayiq bir romandır. Əsər II Əbdülhəmid dövrünün İstanbulda cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin təmsilçiləri vasitəsilə fərqli dünyagörüşlərini və dəyişən sosial münasibətləri ortaya qoyur. Bu romanın əsas problematikalarından biri də təhsil məsələsidir. Əsərdə təhsilin fərdi və cəmiyyət həyatındakı rolu, dini və ənənəvi təlimlə müasir, Avropa yönümlü təhsil arasındakı qarşıdurma, maarifçiliyin ideoloji təməli kimi təqdim olunur. Bu məqalədə Sinekli Bakkal romanında təhsil probleminin necə işlənildiyi, müəllifin bu məsələyə münasibəti və təhsil konsepsiyasının romanın ümumi strukturundakı yeri təhlil olunacaq.

Xalidə Ədib Adıvar qadınların təhsil almasına xüsusi önəm vermiş, qadınların təhsil alması ilə bağlı həssaslığını bir çox əsərində oxucularına çatdırmışdır. Xalidə Ədib Adıvar hər bir insanın cəmiyyətdə faydalı bir şəxsiyyət kimi yetişməsində ananın rolunu xüsusilə önə çəkir. Yazıçı qeyd edirdi ki, yalnız yaxşı təhsil almış, şəxsiyyət kimi formalaşmış bir qadın kamil insan yetişdirə bilər. Təhsili həyatın bütün sahələri ilə əlaqələndirən və hər bir insanın təhsil almasına önəm verən Xalidə Ədib Adıvar buna görə də əsərlərində qadının təhsil almasına daha çox önəm vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Xalidə Ədib Adıvarın ilk əsərlərinin yazıldığı dövr türk cəmiyyətində qızların maariflənməsinə qarşı fikirlərin daha çox yayıldığına, adətən qadınların dini təhsil almaqla kifayətləndiyinə şahid oluruq. Qadınların məktəbdə təhsil almasına ailələri tərəfindən qadağalar qoyulurdu [3, s. 416].

“Sinekli Bakkal” romanında da Hacı İmami Efəndi qızının məktəbdə təhsil almasına qarşı çıxmasa belə nəvəsi Rabianın yalnız dini təhsil almasına qərar verir. Rabianın anası və atasının məktəbdə tanış olaraq evlənməsi səbəbindən İmam Rabianın eyni qərarı verməsindən ehtiyat edərək nəvəsinin yalnız dini təhsil almasına icazə verir:

“Hacı İlhami Efəndi, Emine Tevfik macərasından ağzı yandığı üçün nəvəsini məhəllə məktəbinə göndərmədi. Rabianın ilk təhsilini öz üzərinə götürdü və dərhal digər tələbələrədən tamamilə fərqli olduğunu anladı. Namaz surələrini bu qədər tez əzbərləyən bir hafiz hələ görülməmişdi. Bir tərəfdən də Əminə, uşağın bir dəfə eşitdiyi bir mahnını xoş və yaşına görə qalın

bir səslə iş görərkən oxumasına diqqət etdi. Ata, qız öz aralarında düşündülər, götür qoy etdilər, qızını hafız etməyə qərar verdilər...Bir zamanlar Rabia hər sabah böyük babasının önündə kiçik bir rəhləyə diz çökür, zərif əlləri dizində, böyük, bal rəngi gözləri İmamın gözlərində, iki tərəfə sallana sallana Qurani əzbərləyirdi” [1, s. 43].

İlhami Əfəndi Rabianın təkcə dini təhsiliylə maraqlanmaz, eyni zamanda onun tərbiyəsində də xüsusi səy göstərirdi. Təhsilində əsas yeri Qurani öyrənmək olsa da Rabia daima babasından cənnət və cəhənnəmlə bağlı rəvayətlər dinləyirdi. Heç də təəccüblü deyil ki, Rabia hər zaman qorxu və cəzalandırılmaqla bağlı sözləri eşidirdi. Rabia uzun bir müddət bu qorxulardan qurtula bilmədi və bu qorxu barədə Vehbi Dədəyə bu formada izah etdi: “Amma bütün günü uşaqları qorxudurdu. Əgər mənim bu əzabımı bilirsənsə, o insana nə bir rahatlıq, nə də bir xeyir verərdi. O, bütün günü ölüm, cəhənnəmdən danışdı. Məndə yaratdığı qorxudan qurtula bilmirəm. Ölənə qədər də ondan qurtula bilməyəcəyəm... [3, s. 132].

Belə bir ailə ortamında böyüyən Rabianın həyatı babası ilə yaşadığı müddətdə daima qadağalarla keçərdi, uşaqlığını yaşamayan Rabianın oyuncaqlarla oynaması belə qadağan idi. Onun buna etiraz etməsi mümkün deyildi, bu zaman fiziki şiddətlə qarşılıq alardı. İmam Əfəndi fiziki şiddətin ən yaxşı tərbiyə metodu olduğuna inanar və dini təhsil verdiyi zamanlarda da daima bu metoddan istifadə edərdi. Rabia nə qədər öz fikri, düşüncəsi ilə babasına qarşı çıxsada dini tərbiyənin təsiri ilə hər şeyi günah hesab edirdi. Pereqrini ilə evləndikdən sonra bu tərbiyənin onun həyatına nə qədər təsir etdiyinə şahid oluruq. Belə ki, nə olursa olsun namaz qıldığı otağa şəkil qoyulmasına etiraz edir, şəkil olan otaqda isə əsla namaz qılmazdı. Bundan başqa Rabia hamiləlik zamanı ciddi sağlamlıq problemləri yaşayar, lakin buna baxmayaraq günah hesab edildiyi üçün həyatını təhlükəyə ataraq övladını dünyaya gətirəcəyini bildirir. Xalidə Ədibə görə dini tərbiyə qorxu ilə deyil sevgi ilə olmalıdır. “Sinekli Bakkal” romanında da yazar İmam Əfəndi ilə Vehbi Dədəni qarşı qarşıya gətirərək hər ikisinin dini təbliğ etməsinə baxmayaraq nə qədər fərqli olduqlarını diqqət mərkəzinə alır. Vehbi Dədə hər zaman hadisələrə sevgi və xoşniyyətlə yanaşsa da İmamın bir o qədər qorxu, cəza və ədalətsizliklə qərarlar verdiyinə şahid oluruq. Biz Xalidə Edib Adıvarın həyatına nəzər saldıqda bu roman qəhrəmanlarının düşüncələrinin öz həyatında qarşılaşdığı insanlarda da olduğuna şahid oluruq.

Xalidə Ədib Adıvar “Sinekli Bakkal” əsərində din və Sufilik barədə düşüncələrini Vehbi Dədənin vasitəsilə oxucuya çatdırır. Şərq mədəniyyətinin ən real, incə din anlayışını nüsxə hesab edilərək təqdim olunan Vehbi Dədənin Rabia üzərindəki təsiri də böyük olur. Rabia ibadətlərinə düşkün bir hafız olmasına rəğmən bütün insanlara qarşı hər zaman anlayışla qarşılıq verir və heç zaman onların bu seçimlərinə qarşı tənqidi düşüncədə olmamışdır. Hər kəsə qarşı sevgi ilə yanaşır. Bunların hər biri Vehbi Dədədən aldığı dini təhsilin nəticəsində yaranmışdır [1, s. 43].

Sinekli Bakkal romanında da Rabianın dərs vermək üçün evinə getdiyi Bəhirə xanım və qızları romanda baş verən verən hadisələrin yaşandığı zamanın fonunu və qadınların təhsilindəki dəyişiklikləri göstərən nüsxələrdəndir. Eyni zamanda Bəhirə xanım da əvvəllər Pereqrinidən dərs almışdır. Bəhirə xanımın həyat yoldaşı isə Avropada təhsil almış və Şərq mədəniyyətinə heyran olan şəxslərdən biridir. O Avropa mədəniyyətinə heyranlığı səbəbindən qızlarını türk mədəniyyətindən uzaqlaşdırmışdır. Lakin Bəhirə xanım bu narazılıqlarını bir neçə dəfə bildirmişdir: “Həyatlarının sərbəst və xoşbəxt olmasına baxmayaraq Bəhirənin ürəyində bir dərd var idi. Bəlkə də bunun nəticəsidir ki, onda bəzi məqamlarda insanlara qarşı aşığılama meyli yaranmışdır” [1, s. 268].

Bunda başqa zəngin ailələr evlərində övladlarına kiçik yaşda daha çox Qurani, bunda başqa musiqi, rəqs və digər bacarıqları öyrətməyə çalışmışlar. “Sinekli Bakkal” romanında olan Sabiha xanım obrazı da tam bu ənənələrə sadıq qalan saray qadınıdır. Sarayda yaşamaqla bərabər Osmanlının aristokrat qadınlarına yaraşan tərzdə bir malikanə həyatı yaşayır. Sarayda keçirilən əyləncələri çox sevən Sabiha xanımın Çərkəz qızı olan gəlini Durnev də kiçik yaşlarından sarayda təhsil almışdır. Sabiha xanım onun təhsil almasına vəsilə olmuş və sonra oğlu ilə evləndirmişdir. Əsərdə Kanarya obrazının da bir Çərkəz qızı olması diqqətimizi çəkir. Kanaryanın da gələcəkdə Abdülhəmidin qadınlarından birinə hədiyyə edilmək üçün böyüdüldüyü göstərilmişdir. Burada

böyüdülmə dedikdə həmin dönmənin tələblərinə uyğun olaraq musiqi, rəqs, hər hansısa bir musiqi alətində ifa etmə bacarığının mənimsənilməsi nəzərdə tutulurdu.

Səlim Paşa eyni zamanda sarayın bağbanının qohumu olan Bilalın təhsilinə də xüsusi önəm verir və onu məktəbə yazdırır və beləliklə Bilal bağban olmaq əvəzinə məmur olmaq qərarına gəlir. Sabiha xanımın sarayında təhsil alanlardan biri də Rabia idi. Sabiha xanım onu ilk dəfə Validə məscidində dinləmiş və evinə dəvət etmişdir. Sarayda təhsil aldığı müddətdə Vehbi Dede onun müəllimi olmuşdur. Romanda Vehbi Dede ilə İmamın müqayisəsi iki fərqli dünyagörüşünün müqayisəsi kimi ifadə edilmişdir. Bu iki insanın din anlayışı, yaşayış tərzləri və hadisələrə yanaşma tərzləri bir-birindən tamamilə fərqlənir.

Xalidə Ədib Adıvar məktəbdə təhsil aldığı zaman İncili öyrənmiş və İncil oxuyanların hansı çətinliklərlə üzləşdiyini görən yazıçı daha sonralar Qurani Kərimi oxumağa başlamış, xüsusilə təsəvvüf ədəbiyyatı ilə tanış olduqdan sonra bütün dinlərin ortaq cəhətlərini əsərlərində vurğulamağa çalışmışdır. Xalidə Ədib Adıvar Sinekli Bakkal əsərində İslamın daha çox xoşniyyətli olduğunu xüsusi formada oxucuya ötürməyə çalışmışdır. "Sinekli Bakkal" romanında Xalidə Ədib Adıvarın dində etiraz etdiyi nöqtə cahil din xadimlərinin insanların həyatına təsir edərək onların inkişafına mane olmasıdır. Romanda əsas obrazlardan biri olan İmamın dini dünyagörüşündə bağışlama əsla yoxdur, hər zaman qərarlarında cəzalanma və cəhənnəm qorxusu ön plandadır. Xalidə Ədib Adıvar müəllimlik etdiyi üçün əsərlərinin demək olar ki, hər birində uşaqlıq dövründən bəhs edir və təhsilin uşaqların gələcək həyatlarına təsirini ön plana çəkir. İnsan şəxsiyyətinə önəm verən Xalidə Ədib Adıvar təhsil ön plana çəkir. İnsan şəxsiyyətinə önəm verən yazıçı təhsil vasitəsilə uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını bir məqsəd hesab edir. Bu formada formalaşan insan çətinliklərə qarşı mübarizə aparmağı bacarır və öz ayaqları üzərində durmağı bacarır. Beləliklə təhsil insanı həm bir şəxsiyyət olaraq formalaşdırır, həm də onu həyata hazırlayır. Xalidə Ədibin əsərlərinin çoxunda təhsil alanlar Qərbdə təhsil alıb öz ölkəsinə dönmək gəncləridir. Bu gənclər milliyyətçidirlər, əsas məqsədləri öz ölkələrinə xidmət etmək və aldıkları biliklərlə ətrafını dəyişdirməyi hədəfləyən gənclərdir. Nəticə olaraq Xalidə Ədib Adıvar yaşadığı dövrlərdə təhsil sahəsindəki xidmətləri ilə, hal-hazırda isə əsərlərindəki fikirlərlə təhsilin vacibliyini ön plana çıxarılmasında böyük xidmətləri olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adıvar H.E. Sinekli Bakkal. İstanbul: Can yayınları, 2005, 808 s.
2. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. İstanbul, 1970, 1568 s.
3. İnci E. Halide Edib Adıvarın eserlerinde Doğu ve meselesi. İstanbul, 1978, 520 s.
4. Halide E. The clown and his daughter. London: George Allen and Unwin, 1935, 382 s.

MÜCİRƏDDİN BEYLƏQANININ YARADICILIĞINDA TƏBRİZ MÖVZUSU

Təbriz Əhədov

Doktorant

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
tehedov@gmail.com

Abstract

The theme of Tabriz in the work of Mujireddin Beylagani

This article examines the development of the theme of Tabriz in the work of Mujireddin Beylagani, one of the prominent representatives of Azerbaijani literature of the 12th century. The author's life and work are analyzed in the context of the historical and cultural context of his time. The article emphasizes that Mujireddin Beylagani presents Tabriz not only as a geographical location, but also as a symbol of divine beauty and spiritual exaltation. In the poet's works, the image of Tabriz is reconciled with both the specific historical and cultural realities of the city and its philosophical and aesthetic ideals. The political, economic and cultural status of the city of Tabriz in the 12th century, its role in the Azerbaijani literary environment are extensively analyzed. The article also examines the place and stylistic features of the city motif in Mujireddin Beylagani's poetry within the general literary tradition. As a result of the research, the author notes that Mujiraddin Beylagani occupies an important place in the artistic development of the image of the city in Azerbaijani classical poetry, and Tabriz is enriched with special poetic shades in his work.

Keywords: *Mujiraddin Beylagani, Tabriz, literary tradition, environment, poetry.*

Giriş. Azərbaycanın XII əsr ədəbiyyatı Şərq renessansı adlandırılan dövrdə formalaşaraq zəngin bir mədəni irs yaratmışdır. Bu dövrdə Gəncə, Şamaxı, Təbriz, Beyləqan kimi şəhərlər elm və sənətin mühüm mərkəzlərinə çevrilmişdi. Təbriz öz coğrafi mövqeyi, siyasi əhəmiyyəti və mədəni inkişafı baxımından digər şəhərlərdən seçilirdi.

Təbriz təkcə ticarət və sənətkarlıq deyil, həm də ədəbi və fəlsəfi düşüncənin inkişaf etdiyi bir mərkəz idi. Belə bir şəraitdə yetişən şairlərdən biri də Mücirəddin Beyləqani olmuşdur. Onun yaradıcılığında Təbriz motivi xüsusi yer tutur və bu motivin işlənməsi Azərbaycan ədəbiyyatında şəhər obrazlarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Bu məqalənin məqsədi Mücirəddin Beyləqanının poetik dünyasında Təbriz şəhərinin necə təqdim olunduğunu araşdırmaq, bu təqdimatın ideya-bədii xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və şairin dövrünün ədəbi-mədəni həyatında Təbrizin yerini dəyərləndirməkdir.

Əsas hissə. Mücirəddin Beyləqani haqqında əlimizdə olan bilgiler məhduddur. Onun haqqında məlumatlar əsasən sonrakı dövrlərə aid ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarında və bəzi təzkirələrdə qorunub saxlanılmışdır. Şair XII əsrdə Beyləqan bölgəsində yaşamış, lakin yaradıcılıq fəaliyyəti təkcə bu ərazi ilə məhdudlaşmamışdır. O, dövrünün bir sıra böyük mədəniyyət mərkəzləri ilə, xüsusən də Təbrizlə sıx əlaqədə olmuşdur.

Beyləqan şəhəri öz dövründə iqtisadi və strateji baxımdan mühüm mərkəz idi. Tarixi mənbələr göstərir ki, Beyləqan bir tərəfdən Arran bölgəsinin mərkəzi, digər tərəfdən isə Cənubi Qafqaz və İran arasındakı ticarət yollarının kəsişmə nöqtəsi idi. Bu səbəbdən də Beyləqan şəhərində elmi və ədəbi mühit kifayət qədər inkişaf etmişdi.

Mücirəddin Beyləqanının poeziyası əsasən məhəbbət, gözəllik, ilahi eşq və hikmət motivləri üzərində qurulmuşdur. Onun yaradıcılığında dini-mistik elementlər də müşahidə olunmaqla yanaşı, dünyəvi məhəbbətə, təbiətə və şəhər həyatına dair təsvirlər də əhəmiyyətli yer tutur.

Mücirəddin Beyləqanının yaradıcılığında milli kimlik və vətən sevgisi əsas motivlərdən biri kimi ön plana çıxır. Onun əsərlərində “türk” və “həbəş” anlayışlarının işlənmə tərzində bəzən mübahisəli şərhlərə səbəb olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar bu misraları əsas gətirərək türkün gözəlliyi və həbəşin çirkinliyi arasında semantik müxalifət axtarsalar da, bu cür yanaşmalar əsassızdır.

Əslində, Mücirəddin Beyləqani burada həmin anlayışlara estetik və irqi xüsusiyyətlər yükləmir. Ədəbiyyatda metaforik ifadə vasitəsi kimi işlənən bu obrazlar, daha çox poetik təsir yaratmaq məqsədi daşıyır və onların irqi məzmun daşması fikri yanlış şərhdir. Bu cür yanlış interpretasiyalara əsaslanaraq şairin Beyləqan mənşəli olmadığını iddia edənlər də olmuşdur, lakin belə iddialar tarixi reallıqlara uyğun gəlmir və elmi əsaslardan məhrumdur.

Mücirəddin Beyləqani uşaqlıq illərindən xalq ədəbiyyatının zəngin ənənələri, xüsusən də layla, oxşama və vətən həsrətli bayatılar mühiti içərisində böyümüşdür. Bu bayatıların vətən nisgilli olması təsadüfi deyildir; bu, anası Zəhra xanımın faciəli həyat yolu, yəni qul kimi doğma torpağından ayrılması ilə bilavasitə bağlıdır. Ailə faciələri şairin həyatında dərin izlər buraxmışdır. Belə ki, Mücirəddin gənc yaşlarında atasını bədbəxt hadisə nəticəsində itirmiş, bu ağır itkiyə dözməyən anası da qısa müddət sonra vəfat etmişdir. Beləliklə, Mücirəddin erkən yaşlarından yetim qalaraq həyatın çətinlikləri ilə üz-üzə qalmışdır [2, s. 89].

Beyləqani öz ilkin təhsilini mədrəsədə almışdır. O, altı yaşından etibarən ərəb və fars dillərində oxuyub-yaza biləcək səviyyədə biliyə yiyələnmişdir. Onun elmə olan marağı və qabiliyyəti müəllimlərinin diqqətindən yayınmamış və onların tövsiyəsi ilə elm və şeir sənəti sahəsində irəliləməyə təşviq edilmişdir. Yetim qaldıqdan sonra Mücirəddin Şamaxı şəhərinə köçmüş, burada dövrünün görkəmli şairi və mütəfəkkiri Xaqani Şirvani (1126–1199) ilə tanış olmuşdur. Xaqani Mücirəddinin istedadını yüksək qiymətləndirmiş, ona “Mücir” təxəllüsü vermişdir. Şair bundan sonra əsərlərini bu təxəllüs altında təqdim etmişdir.

Mücirəddin Beyləqaninin formalaşmasında və tanınmasında Əbul Ula Gəncəvinin (1096–1159) də mühüm rolu olmuşdur. Əbul Ula onu Şirvanşah sarayına təqdim etmiş, onun istedadı və poetik bacarığı barədə yüksək qiymətləndirmələr vermişdir. Bunun nəticəsində Mücirəddin saray şairi kimi fəaliyyətə başlamış, dövrün hökmdarlarına mədhiyyələr yazaraq “məliküş-şüəra” (şairlər mələyi) tituluna layiq görülmüşdür.

Xüsusilə, Atabəy Şəmsəddin Eldənizin onu saraya dəvət etməsi, Mücirəddinin nüfuzunun və sənətkarlıq məharətinin təsdiqi olmuşdur. Şair Atabəyin qələbələri şərəfinə təşkil olunan saray ziyafətlərində ona ithaf olunan şeirlərlə çıxış etmişdir. Bu mərasimlərdəki poetik çıxışlar onun şairlik bacarığını daha da parlatmış, dövrünün ən nüfuzlu söz ustadlarından biri kimi tanınmasına zəmin yaratmışdır.

Mücirəddin Beyləqaninin yaradıcılığını araşdırarkən, onun yalnız şeir sahəsində deyil, həm də gözəl səs sahibi olması faktına da rast gəlmək mümkündür. Bu barədə Beyləqani, rübai, qəzəl və qəsidə kimi klassik janrlarda yazdığı əsərləri ilə yanaşı, həm də avazı ilə dinləyicilərinə poetik duyğuları çatdırmaq qabiliyyətinə malik olmuşdur [5, s. 89].

Bütün bu faktlar Mücirəddin Beyləqaninin milli-mənəvi kimliyinin, poeziyasının və sənətkarlıq nüfuzunun təkcə Beyləqanla deyil, həm də dövrünün geniş mədəni coğrafiyası ilə sıx bağlı olduğunu bir daha sübut edir. Onun yaradıcılığında Təbriz motivlərinin, ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycan ruhunun izlərinə də rast gəlmək mümkündür ki, bu da şairin milli ruhda yoğrulmuş poetik dühasını daha da aydın göstərir.

Şairin Təbrizə olan bağlılığı yalnız bir məkan sevgisi ilə izah olunmur; bu, eyni zamanda bir mədəniyyətə, bir intellektual ənənəyə heyranlığın ifadəsidir.

Mücirəddin Beyləqaninin şeirlərində Təbriz təkcə konkret coğrafi məkan kimi yox, həm də mənəvi bir dəyər sistemi kimi çıxış edir. Təbriz onun poeziyasında elm və bilik, ədalət və gözəllik məkanı kimi təqdim olunur.

Məsələn, bir qəzəlində belə deyir:

“Təbrizin cənnət bağları,

Hər güli ətri məst edir insanı” [3, s. 110].

Bu misralar şairin Təbrizə olan heyranlığını və şəhərin təbiətinə, ruhuna duyduğu bağlılığı göstərir. Təbriz burada təkcə fiziki gözəllikləri ilə deyil, həm də insan ruhunu oxşayan bir mədəniyyət ocağı kimi təsvir edilir.

Bəzi şeirlərdə Təbriz sanki ilahi bir şəhər təsəvvüründə təqdim edilir. Şair üçün Təbriz, ilahi hikmətin, təmizliyin və bəşəri kamilliyin simvoludur. Bu mənada Mücirəddin Beyləqaninin Təbriz təsviri İslam mədəniyyətindəki “müqəddəs şəhər” ideyası ilə səsleşir:

Şair yazır:

“İlahi nur saçır hər bir küncdə,

Təbrizin qapıları açıqdır cənnətə” [3, s. 116].

Bu təsvirlər şəhərin sadəcə maddi deyil, həm də ruhi bir mərkəz olduğunu göstərir.

Təbriz motivi Mücirəddin Beyləqanidən əvvəl və sonra da Azərbaycan poeziyasında mühüm yer tutmuşdur. Xaqani Şirvani, Əfzələddin Xaqani və Nizami Gəncəvi kimi şairlər də əsərlərində Təbrizi böyük ehtiramla yad etmişlər. Lakin Mücirəddin Beyləqaninin fərqi ondan ibarətdir ki, o, Təbrizi təkcə tərifləmir, həm də şəhəri insanın mənəvi kamilləşməsi üçün bir model kimi təqdim edir.

Mücirəddin Beyləqani Təbriz təsvirində çox vaxt metaforik obrazlardan istifadə edir. O, şəhəri “güllər içində bir məbəd”, “səmanın göz bəbəyi” kimi təqdim edir. Bu cür ifadələr şairin poetik dünyasının zənginliyini göstərir [1, s. 42].

Bəzi araşdırmaçılar qeyd edir ki, Mücirəddin Beyləqaninin şəhər təsvirləri Nizaminin sonralar işlədiyi “ideal şəhər” konsepsiyasına zəmin hazırlamışdır.

Təbriz XII əsrdə Səlcuqlu imperiyasının tərkibində inkişaf etmiş, sonralar Eldəgizlər dövlətinin əsas şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Şəhər güclü iqtisadi inkişafı ilə yanaşı, elmi və mədəni həyatın da mərkəzi olmuşdur.

O dövrdə Təbrizdə mədrəsələr, kitabxanalar, ədəbi məclislər fəaliyyət göstərirdi. Məşhur alimlər, şairlər və filosoflar şəhərdə toplaşır, elm və sənət sahəsində böyük nailiyyətlər əldə edirdilər. Belə bir mədəni mühitdə yetişən Mücirəddin Beyləqani öz yaradıcılığında bu zənginliyi bədii şəkildə əks etdirə bilmişdir.

Mücirəddin Beyləqani öz yaradıcılığında musiqi və sənət obrazlarına geniş yer verməklə yanaşı, Təbriz mühiti və bu diyarın ədəbi-musiqi ənənələri ilə sıx bağlı bir şair kimi diqqəti cəlb edir. Onun şeirlərində musiqi terminlərinin istifadəsi təkcə bədii təsvir vasitəsi kimi deyil, həm də sənətkarlıq nümunəsi kimi çıxış edir. Şairin yanıqlı, duyğulu avazı, onun əsərlərinə xüsusi emosional çalar qatır ki, bu da onun sənətkarlığının mühüm göstəricilərindəndir.

Mücirəddin Beyləqani mərsiyələrinin birində “kaman” sözünə yer vermişdir. Lakin burada “kaman” ənənəvi mənada bildiyimiz simli musiqi aləti anlamında işlədilməmişdir. Aşağıdakı misralarda bu məqam aydın görünür:

“Möcüzə kim göstərər, atmış müəyyad aləmi,

Ox necə uçun, kaman ayrıldı yaydan, getdi, at” [3, s. 116].

Bu misralarda “kaman” daha çox simvolik mənada, yayla ox arasındakı ayrılıq metaforasının ifadəsi kimi təqdim olunur. Beləliklə, şairin yaradıcılığında musiqi alətləri yalnız məcazi səciyyə daşımaqla, emosional təsir gücünü artırmaq məqsədilə istifadə edilir.

Mücirəddin Beyləqani qəzəllərinin birində isə “ud” ifadəsinə rast gəlinir. Lakin bu halda da “ud” çalğı aləti mənasında deyil, gözəl rayihə saçan bitki anlamında işlənmişdir:

“Ud qoxulu saçların düyün-düyün görüncə mən,

Dedim düyün-düyün olar daima ud gözəllikdən” [3, s. 119].

Burada şair ud qoxulu saçları təsvir edərkən, ud bitkisinin xoş ətirini obrazlaşdıraraq, sevginin, gözəlliyin ilahi təcəssümü kimi təqdim edir. Bu da təsdiq edir ki, ud sözü şairin poeziyasında çalğı aləti olaraq deyil, estetik duyğunu gücləndirən bənzətmə kimi yer almışdır.

Bununla yanaşı, Mücirəddin Beyləqaninin əsərlərində musiqili məqamlara rast gəlinən nümunələr də mövcuddur. Belə ki, onun “Arzu atını çapma ki, ömür qaçağandır” adlı qəzəlində rud alətindən bəhs edilir.

“Xoşhal kişi axtarma cahan içrə fələkdə –

Şən varsa, qadındır, o da ki, rud çalandır” [3, s. 54].

Burada rud simli musiqi aləti kimi təqdim olunur və qadın obrazı ilə əlaqələndirilir. Rud qədim musiqi alətləri sırasında yer alır və əsasən ud tipli alətlər qrupuna daxildir. Tarixi mənbələr

rudun ən azı V əsrdən bəri mövcud olduğunu bildirir. Saray mədəniyyəti ilə bağlı olan bu alət əvvəlcə barmaqla çalınırdı, daha sonralar isə elastik mizrab vasitəsilə ifa olunmağa başlanmışdır. Maraqlıdır ki, rud alətinə həmçinin Nizami Gəncəvinin əsərlərində də rast gəlirik. Eyni zamanda, Əbdülqadir Marağalının musiqi irsində də rudun adı çəkilir. Şairin misralarında rud ifasının qadın tərəfindən həyata keçirilməsi xüsusi vurğulanmışdır ki, bu da sənətkarlıqda musiqi ilə qadın gözəlliyinin və zərifliyinin təbii vəhdətini ifadə edir [6, s. 74].

Mücirəddin Beyləqaninin yaradıcılığında musiqili təsvirlər bununla bitmir. Onun şeirlərində aşağıdakı kimi bədii təsvirlərə də rast gəlirik:

“Ağıllı eyş-işrətdən sipər sazlar bu anlarda,
Xüsusən indi ki, möhnət oxu vardır kamanlarda.
Gərək cəngin sədası saf şərabdan, yar zülfündən,
Zireh hazırlayaq, ta qurtaraq dövrən zülmündən” [3, s. 106].

Bu misralarda “saz” və “cəng” kimi musiqi alətlərinin adları çəkilməklə, dövrün ictimai-psixoloji vəziyyəti fonunda musiqinin insan ruhuna təsir gücünə işarə edilir. Sazın və cəngin sədası, insanın ağırlı həyatına qarşı dayanıqlılıq simvolu kimi təqdim olunur.

Digər misralarda isə neyin səsi obrazlı şəkildə canlandırılır:

“Yüksəlsin doqquz gözlü yanıqlı neyin səsi,
On barmaqla çalınsin, eşidilsin naləsi...” [3, s. 107].

Burada neyin yanıqlı səsi insanın kədərli hisslərini ifadə edən bir vasitə kimi təqdim edilir. Ney musiqisi, insanın ruh dünyasının dərinliklərini açan bir simvola çevrilir.

Bundan əlavə, şairin bir misrasında “nəva” ifadəsinə rast gəlirik:

“Ölümü həyatdan xoş bil, qarğı ol,
Diriykən qənd verir, ölüykən nəva” [3, s. 118].

“Nəva” klassik Şərq musiqi sistemində bir şur məqamı olub, “səda”, “avaz”, “ahəng” mənasında işlənir. Mücirəddin Beyləqani bu məqamı insani hisslərin, həyat və ölüm qarşıdurmasının bədii təəcəssümü kimi istifadə edir [7, s. 43].

Mücirəddin Beyləqani XII əsr saray şairi kimi Azərbaycanın zəngin ədəbi-mədəni irsində mühüm yer tutur. Onun “Divanı” bu gün də Təbrizdə və Britaniya Muzeyində qorunub saxlanılır. Bundan başqa, Beyləqaniyə aid əsərlər Ermitajda, Vatikanda, Drezdendə və Parisdə yerləşən muzeylərdə sərgilənir. Onun dəfn olunduğu məkan – Təbrizdəki Şairlər Qəbiristanlığı – həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatının böyük adlarına məxsus bir ziyarətəgahdır.

Nəticə. Mücirəddin Beyləqaninin yaradıcılığı Təbriz şəhərinin mədəni, ictimai və tarixi simasını bədii təəcəssüm etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onun əsərlərində Təbriz yalnız coğrafi məkan kimi deyil, həm də elm, sənət və mədəniyyət mərkəzi kimi təqdim olunur. Müəllifin təsvirlərində Təbrizin o dövr üçün səciyyəvi olan siyasi hadisələri, sosial mühitin dinamikası və mədəni həyatın müxtəlif çalarları aydın surətdə əks etdirilmişdir. Beyləqaninin Təbrizə münasibəti həm nostalji hissləri, həm də real müşahidələri özündə birləşdirərək, dövrün tarixi gerçəklikləri ilə bədii təxəyyül arasında körpü yaratmışdır. O, şəhərin inkişafını, onun sakinlərinin həyat tərzini, eləcə də Təbrizin bölgə üçün daşıdığı strateji və mədəni dəyəri yüksək bədii ustalıqla ifadə etmişdir.

Beləliklə, Mücirəddin Beyləqaninin yaradıcılığı Təbrizin XIII əsr ictimai-siyasi və mədəni həyatına dair qiymətli bədii mənbə rolunu oynayır və həm ədəbiyyat, həm də tarixşünaslıq baxımından böyük elmi maraq doğurur. Mücirəddin Beyləqani Azərbaycan ədəbiyyatında şəhər motivinin, xüsusilə Təbriz obrazının işlənməsində öncül rol oynamış sənətkarlardandır. Onun yaradıcılığında Təbriz təkcə fiziki bir məkan deyil, həm də mədəniyyət, elm, sənət və mədəniyyətin beşiyi kimi təqdim olunur.

Şairin poetik baxışında Təbriz insanın mədəni saflaşması, elmə və sənətə bağlılığı üçün ideal bir məkandır. Bu təsvirlər Azərbaycan klassik poeziyasının sonrakı inkişaf mərhələlərinə də öz təsirini göstərmiş, şəhər motivinin poetik ənənələrinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bosworth C.E. Historic Cities of the Islamic World. Leiden: Brill, 1989, 217 s.

2. Əlizadə R. Azərbaycan orta əsr poeziyasında şəhər motivləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2017, 287 s.
3. İsmayılov Ə. Azərbaycan klassik poeziyası. Bakı: Elm, 2015, 314 s.
4. Kaya H. İslam Medeniyetinde Tebriz'in Yeri. İstanbul: Kültür Yayınları. 2018, 218 s.
5. Lambton A.K.S. Continuity and Change in Medieval Persia. Albany: SUNY Press, 1988, 215 s.
6. Minorsky V. Studies in Caucasian History. London: Taylor's Foreign Press, 1953, 316 s.
7. Woods J.E. The Aqqyunlu: Clan, Confederation, Empire. Salt Lake City: University of Utah Press, 1999, 367 s.

**ОБЩИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ КРИЗИСНЫХ ПРОЦЕССОВ В ЛИТЕРАТУРЕ
ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XX ВЕКА» (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА ЭЛЧИНА И В.
АСТАФЬЕВА)**

Aysu Zamanova

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

aysuzamanova00@gmail.com

Xülasə

**XX əsrin sonuncu qərindəndə ədəbiyyatdakı böhran proseslərinin ümumi
qanunauyğunluqları (Elçin və V.Astafyevin əsərləri əsasında)**

Bu məqalədə XX əsrin sonlarında sovet ideologiyasının tənəzzülü və şəxsiyyətin identiklik böhranı fonunda Azərbaycan və Rusiya ədəbiyyatında baş verən transformasiyalar araşdırılır. Sosial-siyasi dəyişikliklərin insanın daxili dünyasına təsiri və bu təsirin bədii ədəbiyyatda necə əks olunduğu təhlil olunur. Elçin Əfəndiyevin “Dar ayaqqabılar” hekayəsi və Viktor Astafyevin “Kədərli detektiv” romanı əsasında aparılan müqayisəli təhlil göstərilir ki, ekzistensial böhran, özgələşmə və daxili münaqişə kimi mövzular sovet dəyərlərinin süqutunu əks etdirən əsas bədii vasitələrdir. Bu əsərlər keçid dövrünün bədii ifadəsi kimi çıxış edir və sistemin dağılması fonunda fərdin qarşılaşdığı psixoloji və mənəvi dilemmaları təsvir edir.

Açar sözlər: *nəsr, böhran, ekzistensializm, transformasiya, münaqişə.*

Abstract

**General Patterns of Crisis Processes in Literature of the Last Third of the 20th century"
(Based on the works of Elchin and V.Astafyev)**

This article examines the transformation of both Azerbaijani and Russian literature during the late 20th century, a period characterized by the decline of Soviet ideology and the crisis of individual identity. It explores how sociopolitical shifts influenced the inner world of the individual and found expression in literary narratives. Through a comparative analysis of Elchin Efendiye's short story “Tight Shoes” and Viktor Astafyev's novel “The Sad Detective”, the study reveals how themes of existential crisis, alienation, and inner conflict reflect the broader disintegration of Soviet values. These works serve as artistic testimonies of a transitional era, portraying the psychological and moral challenges faced by individuals in the face of a collapsing system.

Keywords: *prose, crisis, existentialism, transformation, conflict.*

Введение. Исследование литературного процесса последней трети XX века даёт нам возможность понять, что именно этот период развития литературы можно считать *«вышедшим из подполья»*. Литература всецело и всеобщее стала официальной, а многие представители андеграунда стали продолжать своё творчество открыто. Возвращение праха великого Гусейн Джавида на Родину стало знаковым явлением в понимании выхода литературы из подполья. Но это всё стало неспроста. За таким осмелением литературы стоял выдающийся политик, общенациональный лидер нашего народа Гейдар Алирза оглы Алиев. Начавшаяся демократизация литературы в 70-80-е годы связана именно с его именем. Литература вновь стала олицетворять совесть, в ней резко обозначились черты времени.

В данной работе мы хотели бы остановиться именно на обозначении характерных черт времени, которое с 90-х годов стало именоваться постсоветским.

Бывает ли так, что человек, стремясь к своим мечтам, мечется от одной крайности к другой из всех сил – и вдруг случайно осознаёт, что потерял себя?.. Возникает мучительный вопрос: *где и в чём именно он потерялся?* В мире, где жизнью правят деньги, где желания, цели и даже представление о счастье подменяются материальным достатком, постепенно обесцениваются чувства, воспоминания, внутренний мир человека, а главное – душа.

Именно это ощущение душевной пустоты, утраты сокровенного и человеческого, как мне кажется, лежит в основе рассказа Эльчина «Тесные туфли». С первого взгляда простое название оказывается глубоко символичным: *туфли становятся метафорой жизни в условиях постоянного внутреннего давления, тесноты, отчуждения.*

Герой рассказа, Бабир – молодой человек, живущий в вечной гонке за «устроенностью»: квартира, стабильность, признание. Однако за внешней суетой скрыта *его внутренняя усталость, растерянность, ощущение неестественности происходящего.*

Его путь – не только физическая дорога домой, но и символическое движение к себе. Сняв туфли, он как будто освобождается от давления внешнего мира. Это *тихий, но очень сильный внутренний протест* против бессмысленной рутины, навязанных целей и утраты себя.

В произведениях Эльчина Эфендиева человек оказывается один на один с миром, где привычные опоры рушатся, а социальные роли оказываются тесными рамками, мешающими подлинной самоосознанности. Эльчин в русле экзистенциалистской философии показывает, что осознание смертности позволяет человеку глубже постичь смысл жизни, однако эта истина открывается лишь немногим. Литературный мир Эльчина – это зеркало, в котором отражается внутреннее состояние постсоветского человека, живущего в условиях разрушения прежних ценностей и неопределённости будущего. [4]

Именно поэтому анализ его прозы столь актуален для понимания не только художественных, но и социокультурных процессов, происходивших в эпоху перестройки и распада СССР.

Образ «тесных туфель», вынесенный в заглавие, становится символом ограничений, в которых оказался герой: «...прекрасные югославские туфли немного жали; дня через два разойдутся, разносятся и перестанут жать» [6, с. 213]. Это метафора временных трудностей ради будущего благополучия, иллюзии, что «разносятся» не только туфли, но и сама реальность, в которой он живёт – терпеть неудобства ради призрачного успеха.

Бабир живёт мечтами о будущем, рисует себе картину полной жизни, в которой он занимает достойное положение, имеет кооперативную квартиру, машину, семью из «культурной среды». Его внутренний мир наполнен иллюзиями, но эти иллюзии питаются суровой реальностью, где всё даётся тяжело, а путь вверх связан с унижением, компромиссами и постоянным приспособлением. Его возглас «*всё, чего достиг, он обязан только самому себе*» [6, с. 214], звучит не как уверенность, а как манифест выживания в системе, где рассчитывать можно только на себя.

Интересно, как через других героев автор отражает духовное одиночество и противоречия Бабира. Погосов – образ человека, полностью растворившегося в обслуживании и приспособлении. Он – возможное будущее Бабира, если тот останется в системе: «...Погосов зорко вглядывался во входящих клиентов...кого считал нужными, он лично встречал у дверей» [6, с. 213]. И тут мы сталкиваемся с беспощадной реальностью. Вместо личности подобные люди видят «кошелёк».

Абульфат – иной «двойник» Бабира, однако с противоположной стороны. Если Погосов успешен в рамках своей ниши, то Абульфат является её жертвой: «*самые дешёвые заказчики...восемь из десяти пустых мест на долю несчастного Абульфата*» [6, с. 214]. Его образ – это предупреждение, напоминание о том, что социальный лифт может застрять, а ожидания – не оправдаться.

Давнишний знакомый Бабира, Сары Закир, сообщает ему об утрате Абдулкаримуаллима. Эти слова обрушиваются на него словно гром среди ясного неба. Смерть становится для Бабира не только напоминанием о смерти физической, но и о смерти его собственных, беззаботных дней. Он не может вернуться к тому состоянию, когда был свободен от тяжёлых мыслей. Каждое воспоминание о прошлом, как осколки детства, теперь кажутся ему ускользающими, исчезающими, словно песок через пальцы. Абдулкаримуаллим – не просто учитель. Это кто-то, кто стал для Бабира своеобразным образом отца.

Отсутствие отца оставило пустоту в его жизни, и, возможно, потому он так сильно связывал этот образ с учителем. Истина будто бы воцарилась. И Бабир забылся... Или, иными словами, опомнился. Его тошнит от общества, в котором он находится, и, он выпивает, отдаляясь от пространства, перемещаясь во времени. Его не интересует, что его уволят с работы, что о нём подумают клиенты ресторана или начальство. Это всё уже не имело смысла.

В эпизоде с зелёным галстуком Бабир сталкивается с чем-то давно забытым, но теперь ожившим в его сознании. Взгляд на этот банальный аксессуар на шее одного из друзей Сары Закира возвращает его в беззаботное прошлое, в то время, когда он был маленьким мальчиком, впервые увидевшим настоящую зелень гор. Это была зелень не только трав, деревьев, кустов – это был символ жизни, красоты и тепла. Вспоминая о горных просторах, Бабир чувствует, как его душу, забывшую этот мир, снова наполняет свет и надежда, как никогда до этого.

Разрушение и переход из одной социальной системы в другую неизбежно ведёт к потере ориентира, и это особенно остро чувствуют люди, которые занимали определённую нишу в обществе. Эльчин, через страдания и переживания своего героя, раскрывает более глобальную тему постсоветской потерянности, когда люди ищут своё место, но так и не могут найти его в мире, который стал чужд и непонятен.

После глубинного психологизма рассказа Эльчина «Тесные туфли» логичным продолжением становится обращение к роману Виктора Петровича Астафьева «Печальный детектив».

В.П. Астафьев – один из ярчайших представителей русской литературы второй половины XX века, писатель, чьё творчество пронизано глубокой нравственностью и болью за человека. Он всегда стремился к правде – без прикрас, без идеализации, что особенно ощущается в его позднем романе «Печальный детектив». Здесь мы вновь сталкиваемся с внутренне надломленным героем – Леонидом Сошным. Его образ – это своего рода зеркало эпохи: поры, когда человек всё чаще оказывался лицом к лицу с моральным выбором, бессилием перед разрушением идеалов и утратой самого себя.

В.П. Астафьев через Сошнина поднимает важные вопросы – что происходит с личностью, когда окружающая реальность становится чуждой? Как сохранить человечность в мире, где добро и зло смешались, а долг стал тяжким бременем?..

Примечательно название романа, ибо оно сочетает в себе два противоположных по своему звучанию и смыслу элемента: «печальный» и «детектив». Печаль здесь не просто эмоция, но и отражение общего настроения произведения, которое охватывает как судьбы героев, так и общее состояние общества. Это ощущение безысходности и утраты связывает сюжет с философскими темами о ценности жизни, справедливости и внутреннем конфликте. Жанр «детектив» в данном случае не раскрывает преступление, а скорее описывает процесс осознания боли и жестокости в мире. Это не расследование в привычном смысле слова, а внутренний поиск героя, его попытка понять природу зла и его противостояние с этим злом.

Роман В.П. Астафьева был назван Василем Быковым «криком изболевшей души». Сам автор считал это произведение необычным – сочетающим художественную форму и публицистику. Главный герой – сотрудник милиции Леонид Сошнин, действующий в провинциальном городе Вейске. События романа разворачиваются всего за несколько дней, при этом повествование состоит из девяти эпизодов, каждый из которых открывает отдельную грань внутреннего мира героя и социальной реальности вокруг него. Воспоминания Сошнина органично переплетаются с картинками профессиональной деятельности, рисуя тревожную, полную насилия и беззакония действительность. В центре конфликта – противостояние одинокого героя деградации нравственных ориентиров общества. [5]

Опубликованный в 1985 году, роман вызвал бурную общественную дискуссию. Астафьев показывает в нём распад морали как доминирующую черту советской действительности. Несмотря на проблески сострадания и доброты в национальном

характере, преобладают равнодушие, покорность и безучастие к чужой боли. С помощью фигуры бывшего сотрудника милиции, свидетельствующего ужасающие случаи преступлений, автор демонстрирует социальный и моральный хаос современности, где нарушены базовые ориентиры: маргинальное становится нормой. В центре сюжета оказываются преступники, асоциальные личности, представители дна общества. Сошнин, тяжело раненный в борьбе с преступностью, выступает как трагический герой нашего времени, единственный носитель идеала во мраке.

Роман затрагивает важные вопросы: что отличает доброту от слепого всепрощения, в чём суть внутреннего сопротивления злу, почему обиденное требует уважения и бережного отношения. Место действия, на первый взгляд, спокойный провинциальный Вейск, в действительности становится ареной шокирующих событий: изнасилование женщины подростками, оставленные без присмотра дети, убийства, моральное разложение. Все эти сцены заставляют нас понять: если трагедия не произошла с тобой, это не значит, что она тебя не касается. Равнодушие ничем не лучше бессердечности.

Сошнин, уходящий на пенсию после службы, пытается осмыслить свою жизнь через писательство. Он вспоминает болезненные и тёмные моменты прошлого: смерть родителей, судьбы женщин, которые его воспитывали и являлись ему опорой, трагические происшествия, свидетелем которых он был. На страницах оживают эпизоды невероятной жестокости, обнажающие деградацию человеческой души. Героев, вызывающих отвращение, Астафьев нередко изображает с сочувствием – как, например, опустившуюся женщину по прозвищу Урна, которая становится символом социального безразличия: *«Хрипло орала Урна, и моросью, стылой пространственностью не вбирало её голоса, природа как бы отделяла, отталкивала от себя своё исчадье...»* [1, с. 31]. Контраст между Сошнинным и его коллегой Лебедой подчёркивает бездушную рутину системы, равнодушной к человеческим жизням: *«Хорошо, хоть родился Федя Лебеда в годы, не подходящие для войны, он бы, попади на фронт, не одного молодого дурака подставил под пули вместо себя и потом даже не вспомнил бы о них.»* [1, с. 107].

Судьба пожилой, одинокой женщины, тётя Грани, наделённой редким для этого мира достоинством, скромностью и тихой силой является воплощением боли и бессловесного страдания, на которое общество больше не реагирует. В ней нет ропота, нет злобы, даже после насилия, которое над ней учинили. Её молчание – оглушающее. Оно звучит громче любых обвинений. Когда Сошнин приходит к ней, потрясённый, готовый мстить, тётя Граня не требует ни суда, ни кары. Её спокойствие, её прощение мучают героя куда сильнее, чем любые крики. Тётя Граня заставляет его видеть – не только внешнюю грязь и насилие, но и собственную вину, своё бессилие перед злом, которое он должен был бы останавливать. *«Вольно, куражливо, удобно живётся преступнику среди такого добросердечного народа...»* – ирония и горечь этой фразы особенно чувствуется на фоне страдания Грани. Добросердечность народа оборачивается жестоким равнодушием к тем, кто действительно достоин заботы и защиты. [1, с. 46]

В последней главе романа В.П. Астафьева перед нами явное столкновение индивидуального и коллективного существования в рамках семьи: *«Не самец и самка, ... а человек с человеком, соединённые для того, чтобы помочь друг другу и обществу, в котором они живут, усовершенствоваться...»* – здесь можно увидеть как Астафьев отходит от биологической природы, подчёркивая стремление людей к большему: к смыслу и развитию через связь с другим человеком. Семья в постсоветский период – это не просто ячейка общества, а поле для экзистенциального выбора и борьбы. Растёт осознание того, что идеальная модель семьи, унаследованная от предков, невозможна в новом мире, где люди теряются в поисках смысла жизни. *«Муж и жена – одна сатана»* – ирония и цинизм в отношениях между мужчиной и женщиной – это не отречение от ценности семьи, а признание, что традиционные устои рушатся, оставляя в этом пространстве пустоту, которую предстоит заполнить. [1, с. 139-140]

В произведениях Астафьева, как и у Эльчина, быт и трудовой уклад отражают внутренние конфликты героев и их отношение к обществу, подчёркивая социальные проблемы своего времени. [2]

Оба произведения представляют собой одновременно и исторический, и экзистенциальный анализ. Героев этих рассказов объединяет то, что они находятся на границе двух миров: старого, с его устоявшимися ценностями и порядками, и нового, хаотичного и неопределённого. Это переходный момент, когда люди теряют опору и оказываются перед лицом разрушения привычных понятий о добре, зле, смысле жизни и счастье. Герой постреализма воспринимает мир как хаос и пустоту, но, в отличие от постмодернистского автора, стремится наполнить окружающее пространство личными смыслами через ответственный диалог, веря в возможность создания порядка. Для Бабира и Леонида Сошнина этот мир становится зеркалом их внутренних разломов, и в этих разломах они, возможно, найдут не только потерю, но и возможность пересоздать себя. [3, с. 595]

Научная новизна заключается в том, что делается попытка сравнить героев азербайджанской и русской литературы, оказавшихся ментально на разных, а в социально-бытовом плане на одном и том же полюсах (Бабира и Леонида Сошнина). Исследование подчёркивает параллели в творчестве писателей, что позволяет глубже понять общие закономерности кризисных процессов в литературе последней трети XX века.

Заключение. Рассмотрев данные произведения, можно сделать следующие выводы:

а) В постсоветский период литература акцентирует внимание на внутренних противоречиях личности, столкнувшейся с изменениями в обществе.

в) Образ героя как носителя моральных и экзистенциальных проблем выражает последствия социальных потрясений.

с) В произведениях Эльчина и В. Астафьева трагедия героя становится результатом не только внешних, но и внутренних изменений, что подчёркивает глубину общественного кризиса.

д) Изображение героев в таком ракурсе было возможно только при демократическом правлении, что ещё раз говорит о целенаправленной политике общенационального лидера Гейдара Алиева в области литературы и искусства.

Список использованной литературы

1. Астафьев В.П. Печальный детектив. Зрячий посох: Роман и повесть. Москва: Профиздат, 1991, 416 с.
2. Лапченко А.Ф. Человек и земля в русской и социально-философской прозе 70-х годов (В. Распутин, В. Астафьев, С. Залыгин). Монография. Ленинград: Изд-во Ленинградского Ун-та, 1985, 134 с.
3. Лейдерман Н.Л. и Липовецкий М.Н. Современная русская литература: 1950-1990-е годы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений: В 2 т. – Т. 2: 1968-1990. Москва: Издательский центр «Академия», 2003, 688 с.
4. Мамедов Н. Читая рассказы Эльчина // Азербайджанский конгресс, 2014, 14 февраля, с. 11
5. Трофимова И.В. Жестокость битв и нежность пасторалей: к 95-летию со дня рождения В.П. Астафьева: библиограф. список/ Амурская областная научная библиотека им. Н.Н. Муравьёва-Амурского; отдел библиографии и электронных ресурсов. Благовещенск, 2018, 32 с.
6. Эльчин. Рассказы (А. Орлов, В. Портнов и др.). Баку: Чашыюглу, 2010, - 512 с.

ƏHMƏD CAVADIN YARADICILIĞI: MİLLİ RUH VƏ ROMANTİZM

Leyla Həsənova

Doktorant

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

leylamuzi@gmail.com

Abstract

Ahmed Javad's creativity: national spirit and romanticism

Ahmad Javad is one of the prominent representatives of 20th century Azerbaijani poetry. His work is characterized by patriotism, Turkism and romantic lyrics. The ideals of freedom and the spirit of independence are at the forefront of the poet's poetry. The poem "The Black Sea Was Fluttering" is the most vivid example of his national liberation thoughts.

At the same time, Ahmad Javad also wrote remarkable works in the field of romantic lyrics. In his poems on the theme of love and nature, subtle emotions and folklore influence are evident. However, since the poet's freedom-loving poetry did not correspond to the ideology of the Soviet regime, he was repressed in 1937. Despite all the difficulties, Ahmad Javad's work remains relevant today as a vivid example of the national spirit and romanticism in Azerbaijani poetry.

Keywords: *Ahmad Javad, national poetry, independence poems, lyrics, national spirit.*

Giriş. Əhməd Cavad XX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Şairin yaradıcılığı romantik ruhu, vətənpərvərlik motivləri və azadlıq ideyaları ilə seçilir. Əhməd Cavad Azərbaycan ədəbiyyatında milli azadlıq ideallarının poeziyada əks olunmasında mühüm rol oynamış şairlərdən biridir. Əsərlərində türkçülük, istiqlal və xalq sevgisi mühüm yer tutur [4].

Əhməd Cavadın poeziyası əsasən romantik ruhda yazılmışdır. Şairin lirikasında vətən sevgisi, qəhrəmanlıq, azadlıq və milli kimlik kimi mövzular üstünlük təşkil edir. O, yaradıcılığında həm klassik şeir ənənələrindən, həm də müasir dövrün yeniliklərindən yaradıcı şəkildə istifadə etməyi bacarmışdır. Şairin yaradıcılığında türkçülük və istiqlal ideyaları xüsusi yer tutur. Ə.Cavadın poeziyası yalnız romantik duyğularla məhdudlaşmır, həm də dövrünün siyasi və ictimai hadisələrinə cavab olaraq yazılmış realist üslublu əsərləri də mövcuddur.

Əsas hissə. Əhməd Cavadın yaradıcılığında xalq ruhu, folklor və qəhrəmanlıq motivləri geniş yer tutur. O, Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinə, qəhrəmanlıq ənənələrinə və mədəni dəyərlərinə böyük önəm vermişdir. Onun şeirlərində vətən sevgisi, türkçülük, istiqlal arzusu və qəhrəmanlıq mövzuları mühüm yer tutur [5, s. 127]. Lakin sovet hakimiyyəti illərində Əhməd Cavadın azadlıq ruhu ilə yoğrulmuş poeziyası rəsmi ideologiya ilə uzlaşmırdı. Buna görə də şair tez-tez siyasi təqiblərə məruz qalırdı.

Ədəbiyyatımızda daha çox lirik şair kimi tanınan Əhməd Cavadın yaradıcılığı əsas etibarilə aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf etmişdir:

1. Vətənpərvərlik və istiqlal ruhu. Əhməd Cavadın poeziyasında Vətən sevgisi, xalqın azadlıq və istiqlal arzuları mühüm yer tutur. O, öz yaradıcılığı ilə milli ruhu və istiqlal ideallarını tərənnüm etmişdir. Şairin ən məşhur şeirlərindən biri olan "Çırpınırdı Qara dəniz" bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərdə Azərbaycan və Türkiyənin qardaşlıq bağları, türk xalqlarının birliyi və azadlıq ideyası ifadə olunmuşdur:

"Çırpınırdı Qara dəniz, baxıb türkün bayrağına,"

"Ah deyirdi, ölən görsəm, gedib türkün torpağına" [2, s. 149].

Bu şeir təkcə ədəbi deyil, həm də siyasi məna daşıyır və istiqlal ruhunu güclü şəkildə ifadə edir [1]. Əhməd Cavad Azərbaycanın müstəqilliyini, türk xalqlarının azadlıq uğrunda mübarizəsini tərənnüm edirdi. Bu ideyalar şairin "Ey əsgər", "İstanbul", "Mən türk övladıyam" və s. kimi şeirlərində öz əksini tapmışdır. Şairin vətənpərvərlik ruhunda yazdığı şeirlər içərisində "Azərbaycan, Azərbaycan", "Göy-göl", "Azərbaycan bayrağına" və s. kimi şeirləri öz millilik ruhu ilə diqqəti xüsusi cəlb edir.

2. Romantik lirika və təbiət mövzusu. Əhməd Cavadın yaradıcılığı yalnız vətənpərvərlik motivləri ilə məhdudlaşmırdı. Onun poeziyasında romantik lirika da xüsusi yer tutur. Şairin sevgi, təbiət və insan hissləri ilə bağlı yazdığı şeirlərdə klassik Şərq və Avropa romantizminin təsiri hiss olunur.

Onun “Ay”, “Sən”, “Bənzərdi” kimi sevgi şeirlərində romantik ruh, həzin duyğular və incə poetik ifadələr diqqəti cəlb edir. Belə şeirlər Cavadın poetik dilinin daha obrazlı, daha səlis, daha anlaşqlı olmasını şərtləndirirdi. [3, s. 18] Əhməd Cavad təbiət mənzərələrini də lirikasında canlı təsvir edir. Şairin “Dağlar” şeirində təbiət təsvirləri ilə birlikdə insanın daxili hissləri ahəngdar şəkildə verilmişdir:

Dərdli sinəndəki əski cığırılar,
İnsan izlərinə bənzər, a dağlar!
Bu ağır başlıca baxışın mənə
Qanlı əfsanələr söylər, a dağlar! [2, s. 213].

Şairin romantik ruhu onu yalnız fərdi hisslərin tərənnümçüsü kimi deyil, həm də xalqın ümumi duyğularını ifadə edən sənətkara çevirmişdir. O, lirikasında həm fərdi, həm də ictimai duyğuları vəhdətdə təqdim etməyi bacarmışdır.[6]

3. Klassik ədəbiyyatdan və folklordan yaradıcı istifadə. Əhməd Cavad ənənədən yerində və yaradıcı şəkildə istifadə etməyi bacaran novator şair idi. O, həm də folklor motivlərindən geniş istifadə edərək milli poeziyanın bədii ifadə imkanlarını zənginləşdirmişdir. Şeirlərində Azərbaycan xalq ədəbiyyatından götürülmüş obrazları, klassik poeziyanın ənənələri və xalq mahnılarının üslubu özünü göstərir. Məsələn, “Gəldim” şeiri öz sadə, lakin təsirli dilinə görə xalq şeirlərini xatırladır:

Yurdumun ördəyi, qazları vardır,
Ətrindən doyulmaz yazları vardır.
Söhbəti çox şirin sazları vardır,
Yarımın çəkilməz nazları vardır.
Mən bu gün gülləri dərməyə gəldim,
Yarımı dəzgahda görməyə gəldim! [2, s. 254]

Nəticə və elmi yenilik. Əhməd Cavad Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin görkəmli nümayəndələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də milli poeziyanın azadlıq ruhunu yaşadan böyük sənətkardır. Onun yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan poeziyasına güclü təsir göstərmiş və müasir dövrümüzdə də aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Şairin poeziyasında romantik ruh, milli azadlıq ideyaları, türkçülük və istiqlal mövzuları üstünlük təşkil edir. Lakin bu cəsarətli mövqə sovet hakimiyyəti dövründə onun poeziyasının rəsmi ideologiya ilə uzlaşmasına imkan vermədiyindən, şairin yaradıcılığı uzun müddət əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır. Əhməd Cavadın poeziyasını tədqiqata cəlb etdikdə buradakı romantizmlə yoğrulmuş milli ruh diqqəti xüsusi cəlb edir. Əhməd Cavad öz həyatını xalqına, onun işıqlı gələcəyinə adanmış bir istiqlal şairi olaraq əsərlərindəki millilik ruhu özünü açıq-aşkar büruzə verir. Təəssüf ki, öz qələmini vətəninin, xalqının istiqbalı yolunda yorulmadan çalışdıran bu istiqlal şairi 1937-ci ildə repressiya qurbanı olmuş, milli azadlıq arzularını poeziyasında ifadə etdiyinə görə “xalq düşməni” damğası ilə həbs edilərək güllələnmişdir.

Əhməd Cavadın şeirləri bu gün də Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin ifadəsi kimi oxunur və sevilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abidqızı G. Çırpınırdı Qara dəniz // Ədalət, Bakı, 2020, 23 iyul, s. 7
2. Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. / I cild. Bakı: Azərnəşr, 1992, 326 s.
3. Saləddin Ə. Əhməd Cavadın həyat və yaradıcılığı haqqında. Bakı: Yazıçı, 1993, 64 s.
4. Xəlilzadə F. Haqqın səsi // Mədəni həyat, N10, Bakı, 2012, s.44-45
5. İsmayıl Y. Sırr. Bakı: Gənclik, 1992, 208 s.
6. Məhərrəmov T. Əhməd Cavad poeziyasının qüdrəti // Kaspi, 2010, 8 may, s.21

TOM STOPPARDIN “ARKADIYA” ƏSƏRİNDƏ ABSURD TEATR VƏ XAOS NƏZƏRİYYƏSİNİN VƏHDƏTİ

Şölə Allahverdi

Doktorant

Azərbaycan Dillər Universiteti

shole_mah@yahoo.com

Abstract

The Unity of Theatre of the Absurd and Chaos Theory in Tom Stoppard's "Arcadia"

In Tom Stoppard's play "Arcadia", the fusion of theatre of the absurd and chaos theory explores humanity's quest for order in a chaotic world, the uncertainties of time, and the role of chance. The play goes beyond being just a drama; it reveals the complexities involved in seeking knowledge in an unpredictable universe. This exploration evolves into a profound philosophical dialogue that examines the intricate relationship between scientific paradigms and human experience.

Tom Stoppard uses the character Thomasina, one of the key figures, to raise questions about the possibility of repeating the past and how the past and present are interconnected, mainly through her conversations about Newton's laws. By synthesizing the concepts of theatre of the absurd and chaos theory, Tom Stoppard exemplifies how literature and theatre can be enriched through the integration of scientific inquiry and philosophical reflection, ultimately prompting a reevaluation of our understanding of reality and knowledge itself.

Keywords: *Tom Stoppard, Arcadia, theatre of the absurd, chaos theory, science.*

Giriş. Görkəmli britaniyalı dramaturq Tom Stoppardın "Arkadiya" (*Arcadia*, 1993) adlı pyesində iki fərqli dövrdə baş verən hadisələr təsvir olunur. Zəmanə irəli və geri sıçrayış edən fəlsəfi və intellektual pyes 1809-cu ildə Derbişirdə baş verən hadisələri XX əsrin sonlarında eyni məkanda baş verən hadisələrlə paralelləşdirir. Amerikalı teatr tənqidçisi Mel Qussoy Tom Stoppardın pyeslərinin möhtəşəm teatrallığa malik olduğunu qeyd edir: *"Pyeslərdə təsvir olunanlar görüldüyü kimi deyil. Zəmanə hiylələr oynayır, keçmiş və indiki zəmanə yanaşı mövcud olur... Mövzu əxlaq fəlsəfəsindən kvant fizikasına qədər dəyişə bilər..."* [3]

Əsas hissə. 1809-cu ildə cərəyan edən süjetdə elmə marağı olan Tomasina Kaverli (*Thomasina Coverly*) adlı gənc bir qız və müəllim, eyni zəmanədə əsərdə heç görünməyən, amma vacib xarakter olan lord Bayronun dostu Septimus Hoc (*Septimus Hodge*) diqqəti cəkdir, XX əsrdə iki tədqiqatçı: Hanna Carvis (*Hannah Jarvis*) və Bernard Naytinqeyl (*Bernard Nightingale*) 1809-cu ildə baş verən hadisələri təhlil etməyə çalışırlar. Hanna və Bernard arasında tarixi araşdırmaların etibarsızlığı ilə bağlı mübahisələr gedir. Bernard əmindir ki, lord Bayron bağ evində qaldığı müddətdə cənab Çaterlə (*Mr. Chater*) duela çıxıb və onu öldürüb. Valentina Kaverli (*Valentine Coverly*) və Hannanın cənab Çaterin Hindistanda meymun dişləməsindən həyatını itirdiyini öyrəndikdən sonra Bernardın iddiasının yanlış olduğu sübuta yetir. Bununla yanaşı, Hanna malikanədəki bağların tarixini araşdırır.

"Stoppardın incə məharətlə qurduğu teatr əsərində zəmanənin keçmiş və indiki qatları tədricən bir-birinə qovuşur; mütləq sayılan ikili ziddiyyətlər bir araya gəlir və bilik axtarışı özü-özlüyündə qəhrəmanlıq aktına çevrilir" [1]. Dramaturq keçmiş və müasir qəhrəmanların hekayələrini ümidverici sonluqla birləşdirir. Tomasinanın elmi yaradıcılığı müasir dövrdə dəyər qazanır və personajların bir-birinə qarışan həyatı insan təbiətinin zamansız tərəflərini ortaya qoyur.

Dramaturqun adı çəkilən əsəri ənənəvi absurd teatr üsullərini ehtiva edən əsərlərdən bir qədər fərqlidir. Pyesdə məntiqsizlik daha çox elmi, tarixi və fəlsəfi ideyaların mürəkkəb oyunu kimi təqdim olunur. T.Stoppard əsərdə absurd elementi ilə intellektual teatrı çulğalaşdırır ki, bu da həm oxucu, həm də tamaşaçıya insan həyatı və elmi tədqiqatların təzadlarını düşünməyə imkan verir.

Bennettin parabolik dram kimi absurd teatr konsepsiyasını nəzərə alaraq demək mümkündür ki, “Arkadiya” əsərində absurdluq bizi məcbur qoyduğu reallıqdan qaçış haqqında bəhs edir.

“Arkadiya” əsərinin iştirakçıları keçmişə qayıtmağın qeyri-mümkün olmasını bəyan edirlər. Lakin əsərin kompozisiyası, ilk növbədə “zamanda sıçrayışlar” buna şübhə ilə yanaşmağa əsas verir. Müəllifin “özbaşınalığı” sayəsində keçmişə təkrar etmək mümkün olur. Nəticədə, hər iki zaman layı qarşılıqlı şəkildə bir-birinə bağlanır” [4, s. 279-280]. T.Stoppard əsərdə iki dövr arasında daim keçid edir, keçmiş və indiki zamandakı paralelləri araşdırır. Əsərin bu cür strukturu oxuculara/tamaşaçılara zamanın və məkanın mücərrədliyini hiss etdirmək məqsədi güdür. Müxtəlif dövrlərdə ideya və ifadələrin təkrarı insan duyğularının və düşüncələrinin zaman keçdikcə dəyişib-dəyişmədiyi məsələsinə yönəlir. Müasir dövr də keçmişdə olduğu kimi eyni insani duyğulara sahibdir. Bununla müəllif insan münasibətlərinin və duyğularının bir dövrü əhatə etmədiyi fikrini nümayiş etdirməklə yanaşı, onları xaosun içindəki nizamı axtarmağın simvolu kimi təqdim edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə oxucuya həyatı, insan təbiətini və dünya ilə əlaqəmizi müxtəlif və qeyri-müəyyən formalarda göstərmək məqsədi daşıyan, insan təcrübəsinin mürəkkəbliyini vurğulayan Xaos nəzəriyyəindən metafora kimi istifadə olunur. “*We can't even predict the next drip from a dripping tap when it gets irregular. Each drip sets up the conditions for the next, the smallest variation blows prediction apart*” [5, s. 47-48] – “*Krandan su qeyri-müntəzəm damladıqda növbəti damcını təxmin edə bilmirik. Hər bir damcı növbəti damcı üçün zəmin hazırlayır, ən kiçik bir dəyişiklik belə təxminləri alt-üst edir*”. Əsərdən götürülmüş bu hissəni professor Bil Demastesin vurğuladığı kimi – “*Stoppard xaos və nizam mövzularından istifadə edərək personajlarının açıq şəkildə sübut etməyə çalışdıqları həyatlarına nəzarət edə bilmədiklərini göstərir*” [2, s. 90]. – şərh edə bilərik.

Eyni zamanda Tomasinanın müəllimi Septimusa münasibəti, malikanədəki romantik intriqalar, alimlər arasındakı rəqabət insan davranışındakı nizamsızlığı əks etdirir. Müasir tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılan bu mürəkkəb münasibətlər səhv anlaşılar. Bu, insanların keçmişə və başqalarını tam dərk edə bilmədiklərini göstərir ki, kainatda tam nizam tapması qeyri-mümkün olan Xaos nəzəriyyəsinə işarə edir.

Nyuton qanunlarını sorğulamağa başlayan gənc tədqiqatçı Tomasina dünyanın daha mürəkkəb sistem olduğunu anlamağa çalışır. Tomasina fiziki qanunların mövcudluğuna baxmayaraq, təbii hadisələrin gözlənilməzliyini qeyd edir. Xaos nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərini təqdim edən Valentina isə hər şeyin müəyyən bir sxem əsasında qurulmadığını, kəpənək effekti kimi kiçik dəyişikliklərin böyük nəticələrə gətirib çıxaracağını izah edir.

Tomasina müəllimi Septimusa düyü pudinqi ilə bağlı sual verərək Nyutonun kainata baxışının natamam olduğunu düşünür: “*When you stir your rice pudding, Septimus, the spoonful of jam spreads itself round making red trails like the picture of a meteor in my astronomical atlas. But if you stir backwards, the jam will not come together again. Indeed, the pudding does not notice and continues to turn pink just as before. Do you think this is odd?*” [5, s. 4] – “*Septimus, düyü pudinqinizi qarışdırdığınız zaman qasıq dolusu mürəbbə ətrafa yayılıb astronomiya atlasındakı meteorit şəklinə bənzər qırmızı izlər yaradır. Amma əgər geri qarışdırsanız, mürəbbə bir yerə toplanmaz. Əslində, pudinq buna fikir vermir və əvvəlki kimi çəhrayı rəngə çevrilməyə davam edir. Sizcə, bu, qəribədir?*” Tomasinanın sualı Nyuton qanunları ilə bağlı müzakirəyə səbəb olur. Onun fikrincə, hər bir atomu hərəkətdə saxlamaq mümkün olsa, gələcək üçün bir düstur yazıla bilər. Eyni zamanda qəhrəmanın sadə görünən bu müşahidəsi kainatda getdikcə artan nizamsızlıq haqqında ifadə olan termodinamikanın ikinci qanununa işarə edir. Paralel olaraq, müasir dövrdə Valentina Hannaya çayının soyuduğunu xatırladır. Çay düyü pudinqindəki mürəbbə kimi yenidən isti ola bilməz. Bu məqamda Valentina Tomasinanın sxemlərinin mahiyyətini dərk edir, əslində, o, xaos üçün əsas olan fikirləri nəzəriləşdirirdi.

“Arkadiya”da təsvir olunan xaos universal və fərdi səviyyədə qeyri-müəyyənlikləri təmsil edən çox qatlı bir mövzudur. Tom Stoppard obrazların həyatı və onlar arasındakı münasibətləri ilə bağlı elmi, intellektual mübahisələr üzərində düşünərək xaosun təbiətdə olduğu kimi insan həyatında da qaçılmaz və anlaşılmaz reallıq olduğunu göstərir.

Nəticə. Bütün bunları nəzərə alaraq demək mümkündür ki, Tom Stoppardın “Arkadiya” əsərində xaos nəzəriyyəsi insan həyatında təsadüfün və imkansızlığın rolunu dərinləşdirmək üçün vasitə kimi istifadə edilir. Bu da dramaturqun daha geniş fəlsəfi və elmi suallarına işıq tutur. Pyesdə absurd teatrın və Xaos nəzəriyyəsinin vəhdəti insanın həyatda nə qədər qərsız olduğunu, elmin onun həyatı üzərindəki təsirini vurğulayır. Tomasina tədqiqatları vasitəsilə elmi biliklərlə insani duyğuları birləşdirir. Elmi qanunların mövcudluğuna baxmayaraq, obrazlar həyatın nizamını anlamaq cəhdləri ilə üz-üzə gəlirlər. Bu, absurd teatrın insan mövcudluğuna dair suallar verməsi ilə əlaqəlidir. Pyesin sonunda Tom Stoppard nizamın qeyri-müəyyənliyinə diqqəti yönəldərək insan həyatının mürəkkəbliyini qəbul etməyə çağırır.

Elmi yenilik. Tezisdə Tom Stoppardın “Arkadiya” pyesində Xaos nəzəriyyəsinin və absurd teatr elementlərinin vəhdəti təhlil olunmuş, bu vəhdətin insan həyatındakı qərsızlıq və təsadüflərlə bağlı fəlsəfi və elmi suallara cavab tapmaq üçün necə istifadə olunduğu ortaya qoyulmuşdur. Əsər göstərir ki, xaos yalnız fiziki dünyaya deyil, eyni zamanda emosional və intellektual təcrübələrə də aid edilə bilər. Tomasinanın və Valentinanın elmi fikirləri əsasında insanın həyatdakı davranışlarını və münasibətlərini dərk etmə cəhdi, elmin insani duyğularla necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu nümayiş etdirir. Bu yanaşma ədəbiyyatda xaos nəzəriyyəsinin poetik və fəlsəfi tətbiqinə dair yeni bir baxış təklif edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Billington M. / <https://www.theguardian.com/stage/2009/jun/05/review-theatre-arcadia-duke-of-yorks-london> (June, 2009)
2. Demastes W. W. The Cambridge Introduction to Tom Stoppard. Cambridge University Press, 2013, 177 p.
3. Gussow M. / <https://www.complete-review.com/authors/stoppard.htm> (December, 1995).
4. Quliyev, Q., Hüseynli, G. / Müasir Qərb dramaturgiyası. Bakı: Zəka print MMC, 2019, 344 s.
5. Stoppard T. Arcadia. Faber & Faber, 1993, 144 p.

MÜASİR YAPON ƏDƏBİYYATI: XX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA ƏSAS İNKİŞAF XƏTLƏRİ

Gülnar Yunusova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

g.yunusova@lit.science.az

Abstract

Contemporary Japanese Literature: Principal Directions of Development in the Second Half of the 20th Century

In the second half of the twentieth century, Japanese literature entered a critical phase of development. In the postwar era, authors engaged in profound examinations of themes such as national identity, social transformation, and individual experience, thereby infusing new vitality into the literary landscape. The "sengo bungaku" (postwar literature) movement, centered around ideas of existentialism and personal responsibility, played a foundational role in shaping the principal directions of literary thought. During the 1960s and 1970s, the forces of rapid urbanization and the emergence of a consumer society introduced new thematic concerns, while the increasing prominence of women writers brought issues such as gender roles and familial relations to the forefront of literary discourse. Postmodernist authors, notably Haruki Murakami, shifted attention toward the exploration of global culture, individual alienation, and subconscious realities. Thus, Japanese literature of this period distinguished itself both through its internal dynamism and through its active engagement in dialogue with global literary movements, ultimately achieving significant international recognition.

Keywords: *Japanese literature, World War II, modernization, West, national identity.*

Giriş. Müasir yapon ədəbiyyatının təməli ötən əsrin ilk on illiklərində qoyulmuşdur. 1868-ci ildə Meyci İnqilabı ilə başlayan modernləşmə prosesi Yaponiyanın siyasi, iqtisadi və sosial həyatında olduğu kimi ədəbi mühitində də dərin dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Qərb təsirlərinin artması ilə klassik ədəbi ənənələr yenidən dəyərləndirilmiş və yeni ifadə formaları meydana çıxmışdır. Əsasən aristokrat və samuray sinfinə müraciət edən yapon yazıçıları modernləşmə mərhələsində artıq böyük kütlələrə müraciət etməyə başlamışdılar. Həmin mərhələyə qədər Qərbə qarşı məsafəli olan və Qərbi yeni kəşf etməyə başlayan müəlliflər daha sərbəst şəkildə həqiqi kimlikləri ilə müxtəlif məsələləri qələmə alacaqları bir ədəbi mühit yaratmaqda idilər. Beləliklə, yapon yazıçıları cəmiyyətdə itirilən və ya gizlənən "fərd"i ortaya çıxarmağa başladılar.

XX əsrin ikinci yarısı müasir yapon ədəbiyyatında dinamik və çevik bir inkişaf dövrü kimi səciyyələnir. İkinci Dünya müharibəsinin fəlakətlərindən sonra yapon yazıçıları cəmiyyətin yaşadığı dərin sosial, siyasi və mədəni dəyişiklikləri ədəbiyyat vasitəsilə ifadə etməyə çalışırdılar. Bu dövr keçmişin travmalarını, modernləşmə, qloballaşma proseslərinin yaratdığı mürəkkəbliyi əks etdirən yeni ədəbi meyllərin meydana çıxması ilə xarakterizə olunurdu. Müasir yapon ədəbiyyatında insanın mənəvi dünyasının bədii əksi məhz II Dünya müharibəsindən sonra müşahidə olunmağa başlamışdır.

Əsas hissə. İkinci Dünya müharibəsi Yaponiyanın ictimai-siyasi, elmi-mədəni sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də tamamilə fərqli səhnələrə yol açmışdır. Müasir yapon ədəbiyyatının XX əsrin ikinci yarısının ilk on beş illik dövrü olduqca canlı və məhsuldar olmuşdur. Dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri "müharibədən sonrakı ədəbiyyat" (sengo bungaku) axınının yüksəlişi olmuşdur. Bu dövrdə ədəbiyyatın qidalandığı əsas mənbəni insanların müharibə zamanı qazandığı təcrübələr təşkil edirdi. Eyni zamanda, beynəlxalq aləmə açılmaq və xaricdə qazanılan təcrübələr də bura əlavə edilməlidir. Bu dövr ədəbiyyatını Oka Şyouhey, Noma Hiroşi, Dazay Osamu, İbuse Masucini, Fukanaqa Takehiko kimi yazıçılar öz yaradıcılıqları ilə zənginləşdirmişdir. Müharibənin birbaşa iştirakçısı olan yazıçılar savaş meydanlarındakı həyatı, kazarmalarda

yaşananları, yaponların qrup psixologiyasının parçalanmasını, müharibənin insanlığa vurduğu zərbələri qələmə almışdılar. Eyni zamanda, Yaponiya tarixindəki dönüm nöqtəsi olan məğlubiyyət, demokratiyanın qurulması və atom bombasının yaratdığı dəhşətlər sözügedən dövr ədəbiyyatının əsas mövzularına çevrilmişdir.

O.Şyouheyin müharibə meydanında yaşadığı təcrübələr sonradan yaradıcılığının əsas mövzusu olmuşdur. Fransız yazıçısı Stendalın əsərlərini və Stendal haqqında yazılan əsərləri fransız dilindən yapon dilinə tərcümə edən O.Şyouhey 1944-cü ildə, 35 yaşı olan zaman orduya çağırılır və Filippinin Mindoro adasına göndərilir. 1945-ci ildə amerikan ordusu tərəfindən əsir götürülərək, müharibənin sonuna qədər qaldığı Leyte adasındakı əsir düşərgəsinə məhkum edilir. Yaponiyanın təslimindən sonra ölkəsinə geri döənən O.Şyouheyin 1948-ci ildə “Əsirin gündəliyi” adlı romanı yayınlanmışdır. Yazıçı əsir düşməzdən əvvəl dağlarda həyatda sağ qalmaq uğrunda mübarizə aparmışdır. Digər əsgər yoldaşları təbiətin sərt şəraitinə dözməyib öldükcə, Şyouhey *“axmaqcasına təşkil olunmuş bir müharibənin axmaq qurbanı olaraq ölməmək”* [7, s.277] üçün həyatda qalmağa çalışmışdır. Romanın birinci hissəsində əsir düşən qəhrəmanın psixoloji hal və davranışları böyük bir soyuqqanlıqla oxucuya çatdırılmışdır. Əsərin ikinci hissəsində isə yaponların qrup psixologiyası, qrup dağılıqdan sonra itirdikləri aidiyyət (mənsubluq) duyğusu və dəyərləri tam açıqlıqla qələmə alınmışdır.

N.Hiroşi isə əsərlərində savaş meydanlarındakı həyatı deyil, kazarmalarda yaşananları qələmə almışdır. 1941-1944-cü illərdə Çin və Filippin savaşlarında iştirak edən yazıçı bu dövrdə əsgəri həbsxanayada salınmışdır. Yazıçının “Boşluq zona” (1952) romanında orduya və müharibəyə qarşı olan nifrət və qəzəb işlənmişdir.

K.Serizava yapon xalqının başına gələn bədbəxtliklərin müharibədən deyil, insanlıq ideyasının miskinliyindən irəli gəldiyini bildirir və bu bədbəxtlikdən xilas yolunu birləşməkdə görürdü: *“Yaponiyada gözəl ideyalı bir çox parlaq mütəfəkkirlər, incəsənət adamları var idi. Lakin, onlar yalnız azlığın başa düşdüyü dildə danışdılar, digərləri isə onlar üçün lal-karlardan başqa bir şey deyildilər. Belə olan halda, millətin mədəniyyəti necə yüksələ bilər? Bax, yapon ziyalılarının satqınlığı bundadır. Yaponlar ümumi dil tapıb birləşsəydilər, müharibə baş verməyə bilərdi. Müharibədə məğlub olandan sonra, bizdə “demokratiya” sözü dəbə düşdü, lakin məni bu fikir narahat etməkdədir ki, əgər lal-karlar danışmağı öyrənməsələr-özü də ümumi dildə, bu “demokratiya” şüar olaraq qalacaq!”* [4, s.63].

Yapon ədəbiyyatının ikinci Nobel laureatı (1994) olan Oe Kenzaburo “Hiroşima Qeydləri” (1965) və “Okinava Qeydləri” (1970) adlı əsərlərində cəmiyyətdən ayrılan atom bombası qurbanlarının vəziyyətindən, müharibənin və Amerika liderlərinin məhv etdiyi kəndlərdən, qısaca desək, Yaponiyanın içərisindəki “Üçüncü dünya”dan bəhs etmişdir. Sənədli film xarakteri daşıyan “Hiroşima Qeydləri” adlı əsərdə personajların faciənin keçmiş bir hadisə olmadığı, ağrı və qorxuları bütün həyatları boyu daşımaları göstərilir. Bütün bunlarla bərabər, yazıçı iqtisadi dirçəliş yaşadığıca yapon xalqının Hiroşimanı tədricən unudacağı düşüncələrini dilə gətirmişdir. Yazıçının Nobel mükafatına layiq görülməsini münisflər heyəti I və II Dünya müharibələrini, Hiroşima və Naqasakiyə atom bombası atılması kimi insan əli ilə gerçəkləşmiş fəlakətlərin şahidi olmuş və bunlardan daha da dağıdıcı ola biləcək nüvə müharibəsi təhlükəsi altında yaşamış XX yüzil insanının faciəsini təsirli şəkildə təsvir edərək dünya ədəbiyyatına töhfə verməsi ilə əlaqələndirmişdilər [2].

XX əsrin 60-cı illərindən etibarən yazıçılar içində olduqları ictimai sistemin sabit və dəyişməz olduğunu qəbul edərək bütün diqqətlərini “ədəbiyyata yaxın məsələlərə”, xüsusilə də estetika və özəl həyatın psixologiyası kimi mövzulara yönəltməyə başlamışdılar. Eyni zamanda, əsrin 50-60-cı illərində modernləşmə və yenidənqurma prosesləri Qərb fəlsəfəsinin, mədəniyyətinin və ədəbiyyatının ölkədə geniş yayılmasına və yapon ədəbiyyatına nüfuz etməsinə səbəb olmuşdur. Ekzistensializm, postmodernizm kimi Qərb fəlsəfi cərəyanları yapon yazıçılarının düşüncəsində mühüm yer tutmağa başlamışdır. Azərbaycan oxucusunun da yaxından bələd olduğu “Qumluqdakı qadın” (1962) əsəri tamamilə ekzistensialist Abe Kobo tərəfindən azadlıq, yadlaşma və fərdi çevrilmənin tematik təsviri ilə yazılmışdır. İnsanın yeni dünya nizamına yadlaşması, bu yeni nizama

uyğunlaşa bilməyən çarəsiz insanın daha da içəri çəkilməsi, qurtuluş üçün göstərdiyi bütün çırpınışların qarşısının alınması qələmə alınmışdır.

1960-1970-ci illərdə Yaponiyanın sürətli iqtisadi inkişafı ilə bağlı yeni ədəbi tendensiyalar formalaşmış, istehlakçılıq mədəniyyətini, urbanizasiyanı və insanın yadlaşmasını tənqid edən əsərlər ortaya çıxmışdır. Yaponiyada Qərb dəyərləri milli dəyərləri üstələyirdi, iqtisadi inkişaf tempi yüksəldikcə, texniki nailiyyətlər artdıqca insanlar da robotlaşır, mənəvi dəyərlər maddi-texniki dəyərlərə uduzur və hər şey yeni reallığa tabe olurdu. Müasir Yaponiya cəmiyyəti harasa tələsən, nəhəng sənayeyə qarışan, qarbləşmə ilə kökündən qopan, duyğularını itirən insan kütləsindən ibarət idi. Ölkənin siyasi, texniki, mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər yazı aləminə də böyük təsir göstərmişdi. Beləliklə, “postmodern narrative” – “postmodern hekayə tərz” ifadəsi yapon ədəbiyyatına da daxil olmuş və ədəbiyyat nəzəriyyəçisi İhab Hassana görə əsas xüsusiyyətləri *müəyyənsizlik, parçalanmışlıq, qopuqluq, təxirə salma, ironiya, oyun və kopya* [1, s. 90] olan bu yeni bədii təhkiyənin ən diqqətçəkən nümunələri roman janrında öz əksini tapmışdır. Yaponiyada postmodernizm elementləri uzun müddət mövcud olsa da, 1970-1980-ci illərdə daha qabarıq şəkildə ön plana çıxmışdır. 1930-1940-cı illərdən önə çıxan milli kimlik məsələsi 1970-1980-ci illərdə daha da güclənmiş və yapon ədəbiyyatına ciddi təsir göstərmişdir. Mühəribədən sonrakı dövrdə Yaponiya hər zaman öz daxili və xarici nüfuzu uğrunda mübarizə aparmağa başlamışdır. Postmodernizm dövründə bu iki istiqamət arasında qalan Yaponiyanın qloballaşma axınında bəzi hallarda ududuğu müşahidə olunurdu. Sakit okean və Asiya üzrə tarixçi alim Qavan Makkormak yeni kimliyin yaradılması üçün ikiyə bölünmüşlüyün yenidən birləşməli olduğunu ifadə edirdi: “1980-ci illərdən başlayaraq iki təzahür heç bir uyğunluq əlaməti olmadan paralel inkişaf edir: beynəlmiləçilik və yapon kimliyinin dəqiqləşdirilməsi” [3, s. 2].

Artıq Yaponiyada yeni məzmunlu və perspektivli çoxsaylı postmodern ədəbiyyat nümunələri meydana gəlmişdir. Haruki Murakami, Ryu Murakami, Banana Yoşimoto, Şimada Masahiko, Takahaşi Geniçiro, Kobayaşi Kyouchi yapon postmodernizminin ən məhsuldar yazıçılarından hesab olunurdu. Sözügedən dövrdə Yaponiyada yazılmış postmodern bədii ədəbiyyat nümunələri əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik idi: dildə özgüləşmə məsələsi, hekayətin zaman və məkan çərçivələrinin dağıdılması, ənənəvi uydurma şərtliliklərinin pozulması, əvvəlki mətnlərdən istifadə zamanı parodiyalılıq, əhvalatı əhvalatın içində yaratmaq üsulu. Xülyalardan istifadə kimi ənənəvi hekayət quruluşlarının pozulması yapon ədəbiyyatında bəyənilməyən xüsusiyyət idi. Hələ Tokuqava dövründə (1600-1868-ci illərdə) “*bu cür açıq-aşkar uydurma yazı üslubu elita tərəfindən vulqar əsər kimi qəbul edilirdi*” [6, s. 14]. Lakin bütün dünyada olduğu kimi, Yaponiyada da Şərq elementlərinin daxil olduğu fantastik dünya ideyası postmodern ədəbiyyatın əsas rəmzinə çevrilmişdir. Amerikan tədqiqatçı J.N.Susan özünün “Müasir yapon ədəbiyyatında fantastika” adlı monoqrafiyasında bəhs edilən məqam haqqında yazırdı: “... öz doğma xalqı, həmçinin bir çox qeyri-yapon müşahidəçilər üçün Yaponiya sanki həm arzuları, həm də iyirminci əsrin gecə dəhşətlərini təcəssüm etdirirdi” [6, s. 3]. Bu dövrdə Yaponiyada postmodernizmin ilkin Avropa və ingilis-amerikan köklərindən böyüyən yeni təkamül yolu formalaşmışdır. Dünyanın ilkin postmodern təcrübəsini özündə əks etdirməsinə baxmayaraq, yeni postmodernizm Yaponiyaya üçün özünəxas xüsusiyyətlərə də malik idi. XX əsrin ikinci yarısında yapon postmodernizmi II Dünya müharibəsinin qalıqları, siyasi və digər təsirlər ilə əhatə olunmuşdur. Tarixçi alim Tetsuo Nacita təsdiq edir ki, müharibədən sonrakı Yaponiyada mədəniyyətin təqdimi yaponların yaponlardan başqa digərlərinə “anlaşılmaz olması” prezumpsiyadan asılı idi və ictimaiyyət artıq onların digərlərin dünyasında əlçatan olduğunu hesab edirdi [5, s. 14].

Nəticə. Göründüyü kimi, XX əsrin ikinci yarısında yapon ədəbiyyatının ümumi mənzərəsi və yeni tendensiyaların formalaşması Yaponiyanın global dünyadakı yeri, ölkə daxilindəki sosial-siyasi, iqtisadi amillərlə güclü şəkildə bağlı idi. Ənənəvi yapon bədii düşüncəsi Qərb ənənələri ilə də daha yaxından tanış olmuş, yeni dəyərlər qazanmış, öz milli kimliyini qorumaq uğrunda daim mübarizə aparmışdır. Nəticə isə yapon ədəbiyyatında postmodern düşüncənin ön plana çıxmasına səbəb olmuşdur. Sözügedən dövrdə yapon ədəbiyyatının bir sıra görkəmli nümayəndələri fəaliyyət

göstərmiş, milli ədəbi irslə yanaşı, dünya ədəbiyyatına misilsiz örnəklər təqdim etmiş, yapon yazıçılarının dünya ədəbiyyatında layiqli yer tutmasına zəmin yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Doltaş, D. Postmodernizm və eleştirisi. İstanbul: İnkılap yayınları, 2003, 221 s.
2. Kenzaburo Oe – Facts: [Electronic resource] / Nobel Prize Outreach AB. 2021.
URL:http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1994/oe-facts.html
3. McCormack, G. Introduction / Multicultural Japan: Palaeolithic to postmodern, ed. D.Denoon, M.Hudson, G.McCormack, T.M.Suzuki. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, p. 1-15.
4. Musayeva, N.F. Gülrux Əlibəyli və Kojiro Serizavanın əsərlərində bədii-estetik oxşarlıqlar. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №1, Bakı, 2006, s.59-67.
5. Najita, T. On Culture and Technology in Postmodern Japan / Postmodernism and Japan, ed. M.Miyoshi, H.D.Harootunian. London: Duke University Press, 1997, p. 3-20.
6. Napier, S. J. The Fantastic in Modern Japanese Literature. London: Routledge, 1996, 272 p.
7. Shuichi, K. The history of Japanese literature: The Modern Years; translated by D.Sanderson. Kent: Translation© Paul Norbury Publications Ltd, 1983, 307 p.

EPOS ƏNƏNƏSİ VƏ OĞUZ TÜRKLƏRİNƏ MƏNSUB OLAN “KİTABI-DƏDƏ QORQUD”

İlahə Həsənova

Müəllim

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Ilaha.hasanova72@mail.ru

Abstract

"The Book of Dede Korkut" which belongs to the epic tradition and the Oghuz Turks

In the article the ancient monument "The Book of Dede Korkut" are provided with the comparisons made. Ancient Turkish culture, nature, occupations and so on is about. Saga opinions about the researchers said.

Turkish people are believed to be the oldest public monument in the article "The Book of Dede Korkut" of the values, especially on the issues of women in the epic and other aspects of the educational importance of the speakers. Samples taken from the story told are based on opinions. In modern times, this epic role in bringing young people, education is the role of the educational process.

Key words: Turkish, disposition, epic, books, heroic, Oghuz, "Book of Dede Korkut," the epic language features.

Giriş. Dünya xalqlarının qədimliyini, ilkinliyini təsdiqləyən faktlardan biri epos ənənəsinin mövcudluğu, xüsusilə xalq dastanlarının qədim və orta əsrlərdə yazı yaddaşına köçürülməsi, mədəniyyətin sonrakı dövr nümunələrində həmin mənəvi sərvətin izlərinin qorunub saxlanması hesab olunur. Bu mənada türk epos ənənəsinin və epik düşüncəsinin dünya mədəniyyəti xəzinəsində tutduğu mövqeyi, yeri müəyyənləşdirmək üçün Yer kürəsində yaşayan xalqların epos və eposdan törəyən yazılı abidələrinin 3 min illik zaman xətti üzrə tarixi xronikasına nəzər salmaq kifayətdir. Tədqiqatçılar şumerlərin "Bilqamış", hindlilərin "Mahabharata", "Ramayana", yunanların "İliada", "Odisseyə", mudiyalıların "Avesta", farsların "Şahnamə", oğuz türklərinin "Xəmsə", "Oğuz kağan" "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu", qırğızların "Manas", özbəklərin "Alpamış", slavyanların "İqor polku haqqında dastan" kimi yazılı epos və ədəbi abidələri daxil olmaqla dünya mədəniyyəti xəzinəsində 110 əsər müəyyən etmişlər. Eramızın ikinci minilliyində türklərin bir-birinin ardınca qüdrətli imperiyalar yaratması, Avrasiyanın yarısını idarə etməsi, əvvəl səlcuqların, sonra isə osmanlıların səlib (xaç) yürüşlərinin Şərqi doğru sürətli irəliləyişlərinin qarşısını alması Avropada türk qorxusu yaratmış və onları vəhşi, mədəniyyətsiz xalq kimi tədqim etmək ənənəsi formalaşmışdı. Lakin epos və yazılı abidələrə diqqət yetirəndə tamamilə başqa mənzərənin şahidi oluruq. 110 yazılı epos və xalq yaradıcılığından törəyən ədəbi yazılı abidələr içərisində 18 möhtəşəm əsər türk epik təfəkkürünün məhsuludur. "İliada" və "Odisseyə" Yunanıstan, "Beovulf" və "Robin Qud" isə Britaniya adasının sərhədlərindən kənara çıxmamışdır. Türkün isə təkcə "Koroğlu"sunu xatırlamaq kifayətdir ki, Bessarabiyadan, Moldovadan başlamış, Çinə, Ərəbistana qədər istər müsəlman, istərsə də onlarla xristian, bütperəst xalq arasında, gündüzdən günbatana qədər uzanan ayrı-ayrı ölkələrdə yayılmışdır. Təsadüfi deyil ki, ötən əsrin 40-cı illərində məhz Türkün yaratdığı "Kitabi - Dədə Qorqud" eposunun qüdrəti Mikoyan, Stalin kimiləri qorxutmuş və bu əsər repressiya qurbanları sırasına daxil edilmişdi. Azərbaycanın görkəmli filosofu Heydər Hüseynov həm də "19-cu əsr Azərbaycan fəlsəfi fikri"nin qaynağı kimi "Dədə Qorqud"dən bəhs açdığına görə məhv edilmiş, türkmən alimi, "Koroğlu" eposunun böyük tədqiqatçısı akademik Bəymühəmməd Kərimov isə "Dədə Qorqud"u təbliğ etdiyinə görə 10 il həbs cəzasına məhkum edilmişdi. Ancaq dünya xalqlarının heç bir qədim yazılı epik əsərində "Kitabi-Dədə Qorqud"da qoyulduğu şəkildə humanizm, vətənpərvərlik, ailə-əxlaq məsələlərinə yer verilməmişdir. Təkcə bu gün dünyanın hər yerində aktual olan gender probleminin "Kitab"dakı qoyuluşunu xatırlamaq kifayətdir. Qadın ailədə kişilərlə eyni hüquqdadır, hətta bəzi məqamlarda onlardan tədbirli olmasına, mərdliyinə, dəyanətinə, sevgidə sadıqlığına görə üstün göstərilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun nəşr və tədqiq tarixi 200 illik bir dövrü əhatə edir. Xatırladaq ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında ilk məlumatı Yakob Reyske (1716-1774) və Şərq əlyazmaları kataloqunu tərtib edən Fleyşer vermişdir. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının nəşri və tədqiqinə XIX əsrdən başlanmışdır. Bu böyük abidəni ilk dəfə dünyaya tanıtdıran alman şərqşünası Fon Dits olmuşdur. O, Drezden kitabxanasında müqəddimə və 12 boydan ibarət “Dədə Qorqud” dastanlarını aşkar etmiş, 1815-ci ildə “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”u alman dilinə tərcümə edərək “Odyssey”in nağıl səciyyəli yeni variantı kimi nəşr etdirmişdir. 1857-ci ildə Almaniyada Vilhelm Qrimm də bu boyu özünün nəşr etdirdiyi “Dünya Təpəgözləri” müntəxəbatına daxil edir. 1859-cu ildə görkəmli alman şərqşünası Teodor Nyoldeke Drezden nüsxəsinin surətini çıxarıb bəzi hissələri tərcümə edərək çap etdirmək istəyir. Lakin o, bu işi başa çatdırma bilməyib topladığı materialları o vaxt Almaniyada təhsil alan V.V.Bartolda (1892) verir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müqəddimə və 6 boydan ibarət yeni nüsxəsini 1952-ci ildə italyan şərqşünası Ettore Rossi Vatikan kitabxanasında üzə çıxarıb, geniş elmi müqəddimə ilə nəşr etdirir. Əsəri Azərbaycan alimlərindən H.Araslı və M.H.Təhmasib 1950-ci ildə Bakıda nəşr etdirirlər. Azərbaycanda bu dastanların dili üzərində Əfzaləddin Dəmirçizadə tədqiqat işi aparmışdır. Onun 1959-cu ildə çapdan çıxan “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili” adlı kitabının və müxtəlif vaxtlarda yazdığı məqalələrinin bu abidənin Azərbaycan dili tarixindəki mövqeyinin aydınlaşdırılmasında mühüm rolu olmuşdur. “Dədə Qorqud” dastanlarını tədqiq edən alimlərdən biri də professor Əli Sultanlı olmuşdur. Onun 1958-59-cu illərdə beş məqalədən ibarət olan “Dədə Qorqud dastanları haqqında qeydlər” adlı toplusu çap olunmuşdur. Bu məqalələrdə müəllif dastanların tədqiq tarixçəsinə nəzər salmış, Dədə Qorqudun şəxsiyyəti məsələsindən danışmış, dastanların yaranmasında, formalaşmasında fərdi və kollektiv yaradıcılıq ünsürlərinin vəhdətini göstərmişdir. Əli Sultanlı burada, ümumiyyətlə, eposun mənşəyi kimi nəzəri məsələlərə də toxunmuş, boylarda təsvir olunan qəbilə quruluşu “sistemi”ni gözdən keçirmiş, bu sistemin əsasını təşkil edən ailənin mühüm əlamətlərinin xülasəsini vermişdir. Dastanların tədqiqi ilə məşğul olan görkəmli alimlərdən biri də Məmmədhüseyn Təhmasib olmuşdur. Onun 1961 və 1966-cı illərdə nəşr olunmuş “Dədə Qorqud boyları haqqında” adlı məqalələri mühüm tədqiqat əsərləridir. Alimin “Azərbaycan xalq dastanları” (orta əsrlər) adlı kitabında da “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqinə geniş yer verilmişdir. Beləliklə, dastanın orijinal mətninin ilk nəşri qüsurlu olmasına baxmayaraq, Şərq ölkələrində, Orta Asiyada, xüsusilə Türkiyə və Azərbaycanda böyük maraq oyadır. Bir-birinin ardınca sanballı tədqiqat işləri meydana çıxır. Eposun yeni nəşrləri və tərcümələri meydana gəlir, həm də tədqiqi sahəsində uğurlu addımlar atılır. Azərbaycanda Əmin Abid, Musaxanlı, H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.Təhmasib, Türkiyədə F.Köpürlüzadə, Orxan Şaiq, Suat Hezarçı, Orta Asiyada B.A.Karriyev və Q.Zərifovun araşdırmalarında dastanın yarandığı yer və türk xalqlarından hansına məxsusluğu mübahisə obyektinə çevrilsə də, eposun yaranması, strukturu, dil və üslub xüsusiyyətləri barədə orijinal fikirlər də irəli sürülür. Lakin repressiya illərində “Dədə Qorqud”a da yasaq qoyulur. Bəs imperiya nöqərlərinin xalqın ədəbi abidəsinə “düşmən” damğası vurub təzədən arxivlərə atmasına səbəb nə idi? Ayrı-ayrı respublikalarda qədim eposun mətninin işıq üzü görməsi açıqşkar təsdiqləyirdi ki, keçmiş SSRİ məkanında yaşayan xalqlar arasında türklər ən möhtəşəmidir: zəngin ədəbiyyata və əvəzsiz mədəniyyətə malikdir. Ə.Dəmirçizadə dastanları xalis Azərbaycan abidəsi hesab edərək onların IX-XII əsrlərdə dədələr, ozanlar tərəfindən yaradıldığını və təqribən, bu dövrdə də toplanılıb yazıya köçürüldüyünü iddia edir. Müəllifin fikrincə, bu dastanlarda XI əsrdən əvvəlki (yəni hələ Kiçik Asiyada oğuzlar olmadığı) dövrlərdəki oğuzlar təsvir olunur və bu oğuzlar Orta Asiyada deyil, məhz Qazlıq dağ, ətəklərində – Qafqazda həm də Dərbənddən şimalda yox, məhz Azərbaycanda ağban evlər, ala seyvanlı saraylar qurub yaşayan oğuzlardır. Görkəmli alim M.Təhmasibin fikrincə, dastan, təqribən, VII-VIII əsrlərdən başlayaraq müxtəlif tarixi kəsirlərdə baş vermiş hadisələrlə səsleşən tarixi əfsanə və rəvayətlər əsasında yaranmağa başlamış, boy-dastanlara çevrilərək kəmiyyət və keyfiyyətə təkmilləşərək, X-XI əsrlərdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələr əsasında daha da zənginləşmiş, axırncı dəfə köçürüldükdə isə daha sonrakı əsrlərlə səsleşən əlavələrin hesabına xeyli dəyişərək indi əlimizdə olan şəkllə düşmüşdür [6, s. 64].

Tofiq Hacıyev boyaların müxtəlif dövrlərdə “əsrlərdən ibarət məsafə” ilə yarandığını, X-XII əsrlərdə tamamlanıb ilk dəfə yazıya köçürüldüyünü iddia edir [5, s. 9-24].

Əsas hissə. Dastanların əsas süjeti on iki boyda əks olunmuşdur: "Dirse xan oğlu Buğacın boyu", "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy", "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu", "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy", "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrulun boyu", "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu", "Qazılıq Qoca oğlu Yeynəyin boyu", "Basat Təpəgözü öldürdüyü boy", "Bəkil oğlu Əmranın boyu", "Uşun Qoca oğlu Səgrəyin boyu", "Salur Qazan dustaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy", "İç Oğuz Dış Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boy".

"Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında Dədə Qorqud şücaət göstərən igidlərə ad qoyur, çətin zamanlarda xalqın köməyinə gəlir, müdrik məsləhətləri ilə onlara yol göstərir. Dədə Qorqud adı, eyni zamanda, qopuzla əlaqədardır.

Qəhrəmanlıq ruhu abidənin əsas qayəsini təşkil edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" yarandığı dövrün adət-ənənələri, köçəri həyat tərzı və s. haqqında tarixi-etnoqrafik məlumatla zəngindir. "Kitabi-Dədə Qorqud" qadına yüksək münasibəti ilə seçilir. Eposun qəhrəmanlıq ruhu qadın obrazlarının davranışlarında da aydın görünür. Dastanda ana obrazı xüsusilə diqqəti cəlb edir. O, vətən rəmzi kimi ümumiləşdirilir, ana haqqı Tanrı haqqı kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan xalq bədii təfəkkürünün abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının poetik dili bədii təsvir vasitələri ilə zəngindir. Onlarda xalq dilinin incəliklərindən, atalar sözü, məsəl və idiomatik ifadələrindən bol-bol, məharətlə istifadə olunmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan türkcəsinin tarixini öyrənmək baxımından zəngin mənbədir.

Biz Dastanın dilini izlədikcə, araşdırdıqca, onun Azərbaycan türkcəsinə daha yaxın olduğunu görürük. "Dədə Qorqud"u oxumadan ədəbiyyatçı, dilçi olmaq olmaz. "Dədə Qorqud" biz türklərin mədəni mirasımızın bir-birinə necə bağlı olduğunu göstəricisidir.

Biz bu məqalədə "Kitabi-Dədə Qorqud"da bəzi dil məsələlərinə münasibət bildirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Dastanda işlənmiş, İraq-türkman ləhcəsində və ədəbi dilimizdə eyni olan çoxsaylı: pəncərə, dirək, un, çuval, leş, çomaq, sapan, öpmək, rast gəlmək, muştuluq, küsmək, kəklik, yumruq, yalaq, beşik və s.-dən söz açmaq istəmirik. Doğmalığı təmin edən başqa məqamlara diqqət yetirək.

Azərbaycanlı alim, professor Əkrəm Cəfər Azərbaycan dilini başqa türk dillərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən danışarkən göstərir ki, "banlamaq" sözü Azərbaycan dilindən başqa heç bir türk dilində işlənmir. Qeyd edək ki, bu söz "bannamaq // baynamaq" formasında İraq türkman ləhcəsində və bir az başqa mənada işlənsə də, "Kitabi-Dədə Qorqud"da da yer alır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da və İraq-türkman ləhcəsində elə sözlər vardır ki, onlara ancaq bu və ya digər dialekt və şivələrimizdə rast gəlirik: məs.: baba (ata), budamaq (vurmaq), varmaq (getmək), quçən (küçük), darılmaq (əsəbiləşmək), ənsə (arxa, dal), yazı (çöl, səhra) və s. belə sözlərdəndir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da və ədəbi dilimizdə yer alan elə sözlər də var ki, İraq türkman ləhcəsində təsadüf edilmir. Məsələn: alqış (dua), qarğış (bəddua), gögçək, daz, mahmızlamaq, hürmək, hürkütmək, tavla (töylə), qaravaş, ulamaq (qurd kimi və s.), gənəşmək, yaxşı/yəxşi, arıq, ayğır, böyürmək, məğmun, çapar (çaparaq xəbər aparan atlı), qaynata, qaynana və s.

Dünya alimlərinin qənaəti budur ki, "Dədə Qorqud" dastanları Azərbaycan dilində yazılmış və azərbaycanlılara aid bir abidədir. Bu, təkcə onunla izah olunmur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"da yer alan əksər toponimlər Azərbaycanla bağlıdır: Əlincə qalası, Dəmir qapı Dərbənd, Qazlıq tağı (Qafqaz dağları), Gəncə, Bərdə, Göyçə gölü, Dondar, Qaradərə (Qarabağda yer adı) və s.

Söhbət ondan gedir ki, bu təkrarsız əsər Azərbaycan dilindədir. Dilin fonetik və leksik göstəricilərinə əsasən Azərbaycan dilinin Cənub və Şərq qrupu dialekt və şivələrinin xüsusiyyətləri ilə səsləşdiyinə görə "Kitabi-Dədə Qorqud" tədqiqatçılarından V.Bartold, F.Köprülü, A.Dilaçar, M.Ergin onun azərbaycanlılara, V.Bartoldun təbircə desək, Qafqaz türkmanlarına məxsus olduğunu, O.Gökyay, M.Ergin, Y.Yakubovski, H.Araslı, M.Təhməsisib, Ə.Dəmirçizadə, Ş.Cəmşidov, X.Koroğlu və başqaları isə əsərin Drezden nüsxəsinin, ümumiyyətlə, Azərbaycanda qələmə alındığını təsdiq edirlər.

Maraqlıdır ki, tədqiqatlarda Azərbaycan ədəbi dili tarixindən danışarkən XV-XVI əsr ədəbi dilimizdə Cənubi Azərbaycan və Bağdad (Kərkük) şivə xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyi göstərilmiş, İraq-türkman ləhcəsi Azərbaycan dilinin Cənub qrupu dialekt və şivələri sırasına daxil edilmişdir.

Tədqiqatçılar “Kitab”ın dilindəki alınma sözləri sonrakı dövrlərə, yəni abidənin ilk dəfə yazıya köçürüldüyü, yaxud üzünün köçürüldüyü dövrə aid edirlər və görünür, həmin sözlərin müəyyən hissəsi Azərbaycan dilində məhz şifahi şəkllə, eyni zamanda, tələbat üzündən keçmişdir. Əgər belə olmasa idi, “Kitabi Dədə Qorqud”un alınma leksikası sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı abidələrində və müasir Azərbaycan dilində böyük işlənmə tezliyinə malik olmazdı. Ümumiyyətlə, “Kitab”ın dilindəki alınmaların mütləq əksəriyyəti təşəkkül dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin qəbul etdiyi (və Azərbaycan ədəbi dilinin keyfiyyətə təşkil olunmasında iştirak etmiş) vahidlərdir.

“Kitab”da işlənən sözlərin sayı barədə müxtəlif fikirlər var. Onlardan yalnız ikisinə diqqət yetirək: 2721 söz işlənilib (təkrar olunanlar istisna olunmaqla). Bu sözlərin 559-u ərəb və fars mənşəlidir. 3000-ə yaxın söz işlənilib, onlardan 573-ü alınmadır (353-ü ərəb, 205-i fars mənşəlidir. Ərəb və fars mənşəli hesab edilən 15 sözün tərkibində isə türk mənşəli morfoloji elementlər müşahidə olunur). Tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, IX-XV əsrlərdə əsərə ərəb, fars, monqol dillərindən xeyli sayda alınmalar daxil olmuşdur. Dastanda işlənən ərəb və fars mənşəli alınmalar, əsasən, dövrün tələbinə uyğun olaraq müharibələr və hərbi istilalar, döyüş məvhumları, eyni zamanda, İslam dini ilə əlaqədar olaraq dini sözlərlə ifadə olunur, məs: comərd, namərd, cəng, casus, həbs, ləşkər, şahbaz, düşmən, minarə, günah, din, namaz, dua, qiyamət, behişt, əcəl, amin, təkəbbür, Allah, Quran, şəhid, Rəsul Əleyhüssalam və s. Ə.Dəmirçizadənin qeydinə görə, əsərdə 350 ərəb mənşəli, 136 fars mənşəli söz var. Belə güman olunur ki, bu alınmalar dastanı şifahi şəkildə yayanlar, dastanın ifaçıları tərəfindən artırılmışdır.

“Kitab”ın leksikasına daxil olan 773 sözün müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə (ad, ağ, alqış, baş, bir, dil, dilək...), 213 sözün isə fonetik dəyişmələrlə (bəg-bəy, qılıc-qılinc, binmək-minmək, yigirmi-iyirmi, əgin-əyin) işlənməsi müəyyənləşdirilib. “Kitab”da işlənilib müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaik hesab olunan 200-ə qədər söz şivələrimizdə, xüsusən də qərb şivələrində eynilə və müəyyən fonetik dəyişmələrlə mühafizə olunmaqdadır.

Türk epik təfəkkürünün ən nadir incilərindən olan “Kitab”ın nəsrinə də nəzm kimi səslənir. “Abidənin dilində bədiilik elə yüksəkdir ki, elə bil üslubi nəzarətdən kənarda heç bir söz, heç bir cümlə yoxdur. Sanki hər sözün, hər səsin üslubi məqsədi var”. Şübhəsiz ki, “Kitab”ın poetik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən ilkin olaraq sait və samit təkrarının – assonans və alliterasiyanın yaratdığı ahəngdarlıqdan bəhs etmək lazım gəlir.

K.Vəliyev dastanda alliterasiyadan bəhs edərkən yazmışdır ki, kitabda q samitinin alliterasiyasına çox rast gəlinir.[10, s. 80] Qara dərə ağzında qadır verən, qara buğra dərisindən, beşiyinin yapuğu olan, acığı tutanda qara daşı kül eləyən qara bığın yeddi yerdə ənsəsində düşən Qazan bəyin qardaşı Qaragünə çapar yetdi. Qarşı yatan qara dağlar, Qarıyıbdır, otu bitməz. Qanlı-qanlı ırmaqlar Quruyubdur, suyu gəlməz. Göründüyü kimi, bu misralarda alliterasiya paralel komponentləri bir-birinə bağlamaqda böyük rol oynayır.

Nəticə və elmi yenilik. “Dədə Qorqud”dastanı üzrə XIX əsrdən başlayan çoxşaxəli tədqiqlər bu gün də davam etməkdədir. Araşdırmalarda türkün mənəviyyatını əks etdirən, onun ən dəyərli atributu olan antroponimlər də diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dastan dili şifahi ədəbi dil nümunəsi sayılır. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”dan danışarkən bir qədər başqa cür düşünmək lazım gəlir. Madam ki boylar sonuncu dəfə XV-XVI əsrlərdə köçürülüb, üzü köçürülərkən XI əsr nüsxəsi əsas götürülüb, həm də güman olunur ki, XI əsr nüsxəsi də hökmən başqa - daha qədim bir nüsxəyə əsaslanıb və müxtəlif dövrlərdə yazıya alınarkən dastanın sintaksisi ciddi zədə almayıb, onda “Kitabi-Dədə Qorqud”u bir sıra başqa folklor nümunələri kimi hərfi mənada şifahi ədəbiyyat və şifahi ədəbi dil nümunəsi saymaq doğru olmaz.

“Dədə Qorqud”un dili onunla bir dövrdə yarana biləcək ən kamill yazılı ədəbiyyat nümunəsinin dilindən daha kamill yazılı ədəbiyyat dilidir.

70-ci illərdən başlayaraq bu epos Azərbaycan mənəvi düşüncəsinə hakim kəsilmiş, təkcə ədəbiyyatşünasların deyil, filosofların, tarixçilərin, dilçilərin, tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Azərbaycan mənəviyyatının və tarixinin monumental abidəsi olmaqla “Kitabi - Dədə Qorqud” eposu hazırda daha böyük aktuallıq və əhəmiyyət kəsb edir.

“Dədə Qorqud kitabı” gövdəsində müxtəlif meyvə calaqları yetişən nəhəng bir ağaca bənzəyir – mükəmməl sinkretik tarix sənədidir –səlnamədir və bədii əsərdir, şifahi yaradıcılıq nümunəsidir və yazılı ədəbiyyatdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, 1972.
2. Cəfərov N. “Kitabi-Dədə Qorqud”da islama keçidin poetikası, Bakı, 1999.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1992.
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s. 80.
5. Hacıyev T. “Dədə Qorqud” kitabı Oguz tarixinin yazılı dərsliyi kimi, yaxud dastanımızın həcmi haqqında. “Dədə Qorqud” toplusu. 2001, s. 9-24
6. Təhmasib M. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu (Ön söz), Bakı, 1941;
7. Tanrıverdi Ə. XVI əsr qırçaq (poloves) dilinin qrammatikası, Bakı, 2000.
8. Tanrıverdiyev Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları, Bakı, 1999.
9. Tanrıverdi Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi, Bakı, 2002.
10. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, 1984, s. 80.

MƏSİHİ TƏBRİZİ FÜZULİ ƏDƏBİ MƏKTƏBİNİN NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ

Pəri Hübətova

Elmi işçi

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

hasanlipari@gmail.com**Abstract****Masihi Tabrizi a representative of fuzuli school of literature**

Masihi Tabrizi is one of the poets who wrote original artistic examples using the creativity of Muhammad Fuzuli, the peak of the 16th century Eastern literature. Fuzuli occupies the second place after Alishir Navai in the formation and development of the poet's creativity. The article shows that Masihi Tabrizi Fuzuli used his creativity in a unique way and wrote original artistic examples. Here, for the first time, Masihi Tabrizi and Fuzuli divans were involved in a comparative study, and similarities in form, genre and content were revealed. The poet was injured by his works and wrote poems for his poems in addition to new art examples. But this influence is not imitation, but creative fruition. With this, Masihi Tabrizi expressed his admiration for Fuzuli and tried to prove himself as a new poet. It is clear from the comparative study of the lyric poetry divans of both poets that in a number of ghazals and rubai, Masihi Tabrizi also used the same rhymes as Fuzuli. The influence of Fuzuli can be seen not only in the rhymes and lines, but also in the features of form and content in the poems included in Masihi's work. Masihi Tabrizi, who widely uses poetic figures in his literary works, tried to reach the peak of Fuzuli by using a series of metaphors in his poems. The examples of lyrical poems in Masihi Tabrizi's divan are close to each other in terms of content. So, although social and political issues are touched upon in the lyrics of both poets, the theme of love is the leading theme.

Keywords: *Masihi Tabrizi, Muhammad Fuzuli, divan, ghazal, rubai, poem.*

Giriş. Şərq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Füzuli poeziyası yarandığı dövrdən etibarən diqqət mərkəzində olmuşdur. Yaradıcılığa yeni başlayan qələm sahibləri onun ədəbi irsindən bəhrələnmək orijinal sənət nümunələri yaratmışlar. Füzuli özündən sonra elə bir tükənməz ilham mənbəyi yaratmışdır ki, şairlərin onun yaradıcılığı ilə maraqlanmaması, ədəbi irsindən yararlanmaması mümkün deyil. “Füzulinin bu qədər maraqla oxunmasının səbəbi onun ərəb, fars, türk dillərində yazdığı bacarması ilə yanaşı, işlədiyi mövzuların da o dönmə üçün fərqli olması, müəllifin olaylara fərqli yöndən yanaşması idi. Onun dili əsasən türkçənin danışq tərzinə daha yaxın olması, türk dilinin təməl qəliblərinə düzgün əməl etməsi, o dönmənin şairlərinə nisbətən fərqli yanaşması əsərlərinin oxunaqlılığını daha da yüksəldir” [Qazançı, 2016: 6]. Beləliklə, şairlərin ədəbin irsinə olan marağı Füzuli ədəbi məktəbinin yaranmasına, inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Füzuli ənənələrini davam etdirən və ədəbi məktəbinin nümayəndələri sırasına Fəzli, Məsihi Təbrizi (XVI əsr), Qövsi Təbrizi, Saib Təbrizi, Məsihi (XVII əsr) və başqalarını aid etmək olar.

XVI əsr Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndələrindən biri Məsihi Təbrizidir. Şairin yeganə lirik şeirlər “Divan”ının tədqiqi göstərir ki, o, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətayi kimi şairlərin yaradıcılıqları ilə yaxından tanış olmuş, onları dərinlən öyrənmiş, bəhrələnmiş və onların ədəbi irsinin təsiri ilə orijinal bədii örnəklər qələmə almışdır. Klassik irsin tanınmış tədqiqatçısı Ataəmi Mirzəyev Məsihi poeziyasının qaynaqlarından bəhs edərkən yazır: “Məsihinin lirikasında Şah İsmayıl Xətayi və Məhəmməd Füzuli şeirinin təsiri də nəzərəcarpacaq dərəcədə qabarıqdır. Hər iki şairin istifadə etdiyi məzmun, qafiyə və rədiflərdən Məsihi öz şeirlərində geniş şəkildə bəhrələnməmişdir” [Mirzəyev, 2020: 925]. Lakin bu təsiri təqlidçilik kimi başa düşmək düzgün olmaz. Çünki klassik dövrdə ərəb və fars sözlərinə geniş yer verilməsi, şairlərin gözəllərin təsvirində oxşar bədii ifadələrdən istifadə etməsi qələmə alınan örnəklərin orijinal yoxsa təqlid olduğunu seçməkdə çətinlik yaradır. “Orta əsr sənətkarı ənənəyə əsaslanır, onun bütün yaradıcılığı bu mənbədən qidalanır, o daha çox yaşadır, bərpa edir, təkrarlayır, əvvəlki ədəbiyyatı dərk edir, cilalayır,

nəinki özünəqədər mövcud olmayan və işlədilməyən bir mövzunu ədəbiyyata gətirməyə çalışır” [Mahmudova, 2019:34]. Hətta bununla bağlı farsca divanının dibaçəsində Füzuli deyir: “Qəribə bir haldı, söylənmiş bir özü söyləndiyinə görə, söylənməmiş bir sözü söylənmədiyinə görə işlətmək olmur” [Füzuli, səh.16].

Əsas hissə. Məsihi Təbrizinin Nəvidən sonra ən çox təsirləndiyi, heyranlıq duyduğu şair Füzuli olmuşdur. Şair onun əsərlərindən bəhrələnərək yeni sənət nümunələri ilə yanaşı, bir sıra şeirlərinə nəzirələr də yazmışdır. Hər iki şairin lirik şeir divanlarının müqayisəli tədqiqindən aydın olur ki, Məsihi bir sıra qəzəl və rübailərində Füzuli ilə eyni olan qafiyə və rədiflərə də müraciət etmişdir. Şairin Füzuli ilə eyni rədifdə olan qəzəllərinə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: “Mana”, “Sana”, “Küstax”, “Ləziz”, “Yetər”, “Etmiş”, “Bar”, “Ərz”, “Könlüm”, “Bu”, “Görüb”, “Kimi”, “Qalmadı” və s. Verilən nümunələrin bir qisminə yalnız rədif baxımından yaxınlıq olsa da, digərləri məzmun və qafiyə cəhətdən də bir-biri ilə səsləşir. Bu baxımdan şairin Füzulinin “Ol ki, hər saət gülərdi çeşmi-giryanım görüb” misrası ilə başlayan “Görüb” rədifli qəzəlinə yazdığı nəzirə diqqəti cəlb edir.

Füzuli: *Eyləyən tə'yini-əczayi-müdava dərdimə,
Tərk edib, cəm etmədi, hali-pərişanım görüb.
Pərtövi-xurşid sanmın yerdə kim, devri-fələk,
Yerə urmuş afitabın, mahi-tabanım görüb.
Suda əksi-sərv sanmın, kim qoparıb bağiban
Suyə salmış sərvini, sərv-i-xuramanım görüb* [Füzuli, 2005:68].

Məsihi: *Zərrə tək bitab olur can mehri-tabanın görüb,
Qönçə tək könlüm bolur qan ləli-xəndanın görüb.
Gül yüzün görgəcbolur şeyli-sirişkim laləgun,
Tirə olur gözlərim zülfi-pərişanın görüb.
Dudi-ahum sərv tək çərxi- bəriğə çəkti baş,
Cilvə birlə bağ ara qəddi-xuramanın görüb* [Məsihi, 2012: 62].

Verilmiş beytlərdən Füzuli təsiri açıq-aydın görünməkdədir. Eyni rədifdən istifadə etməklə yanaşı, müəllif həm qafiyə sözlərin bəzilərini də eynilə işlədərək poetik ünsürlərlə zəngin ədəbi nümunə qələmə almışdır. Məlumdur ki, Füzulinin “Görüb” rədifli iki qəzəli vardır. Hər iki qəzəl məzmun və forma baxımından bir-birinə yaxın olmaqla bərabər, rədif və qafiyə baxımından da oxşarlıq təşkil edir. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, Məsihinin qəzəli hər iki nümunə ilə uyğunlaşmaqdadır. Ancaq bununla belə, qəzəldə Məsihinin qəzəli özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə sözügedən qəzəldən fərqlənir. Füzulinin digər “Görüb” rədifli qəzəlini təqdim edirik:

Füzuli: *Payibənd oldum səri-zülfi-pərişanın görüb,
Nitqdən düşdüm ləbi-lə'li-dürəşanın görüb.
Oda yaxdım şəm 'vəş canım, baxıb rüxsarinə
Çərxə çəkdim dudi-dil, sərv-i-xuramanın görüb* [Füzuli, 2005: 71]

Məsihi: *Gül yüzün görgəcbolur şeyli-sirişkim laləgun,
Tirə olur gözlərim zülfi-pərişanın görüb.
Zar könlüm kim, irür qan gözləridin dəmbədəm,
Qətrə-qətrə saçılır ləli-dürəşanın görüb.
Dudi-ahum sərv tək çərxi- bəriğə çəkti baş,
Cilvə birlə bağ ara qəddi-xuramanın görüb* [Məsihi, 2012: 62].

Məsihinin bu qəzəli ilə bağlı digər bir maraqlı məqamı isə akademik Əliyar Səfərli üzə çıxarmışdır: “Bu qəzəl başdan-başa silsilə bənzətmələr üzərində köklənib. Məsihi böyük ustadı M.Füzulinin “Görgəc” rədifli qəzəlinə yeni bir cavab yazmışdır” [7, səh. 41]. Adı çəkilən qəzəldən bəzi beytlərini nəzərdən keçirək:

*Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görgəc.*

*Rə'nalıq ilə qaməti-şümşadı qılan yad,
Olmazmı xəcil sərv-i-xuramanını görgəc?
Naziklik ilə qönçeyi-xəndanı edən yad,
Etməzmi həya lə'li-dürəşanını görgəc* [Füzuli, 2005: 84]

Füzulinin adı çəkilən hər üç qəzəlində yer alan “zülfi-pərişan”, “qönçeyi-xəndan”, “sərv-i-xuraman”, “lə'li-dürəşan” kimi ifadələri eyni və müxtəlif izafət birləşməsi formasında Məsihi qəzəllərində də görmək mümkündür. Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, bu, klassik dövr ənənələrinin bir hissəsidir və Füzuli üçün təqlidçilik sayılmayan bu hal Məsihinin də təqlidçi deyil, Füzuli təsiri ilə orijinal örnəklər qələmə alan ədib olduğunu söyləməyimizə əsas verir.

Məsihi Təbrizinin nəzirə yazdığı digər bir örnək Füzulinin “Qılmadı” rədifli qəzəldir. Məsihi Füzulinin müraciət etdiyi 7 həmqafiyə sözün 5-indən istifadə edərək ədibin şeirini təzmin etmişdir:

Füzuli: *Gördüm ol xurşidi-hüsnün, ixtiyarım qalmadı,
Sayə tək bir yerdə durmağa qərarım qalmadı.
Bir gün olmaz təl'ətin görmək müyəssər, ah kim,
Zərrəcə ol gül yanında e'tibarım qalmadı.
Qəm günü həmdəmlərim qər q oldular göz yaşınə,
Silməyə göz yaşimi bir qəmküsarım qalmadı.
Rahi-eşq içrə mənə ancaq fəna məqsud idi,
Şükr kim, məqsudə yetdim, intizarım qalmadı* [Füzuli, 2005: 302].

Məsihi: *Sinsiz, ey arami-can səbrü qərarım qalmadı,
Ni qərarü səbr, əqlü ixtiyarım qalmadı.
Əşkü ahimdin bulub biganə yarü qəmgüsar,
Qeyri-ahü aşk yarü qəmgüsarım qalmadı.
Rəhm qılğil halumə kim, mundin artuğ billahi,
Taqəti- durivü tabi-intizarım qalmadı.
Qulluqida şərh qılmaq istər idüm dərdi-dil,
Yüzinqə baqcaq, Məsihi, ixtiyarım qalmadı.
Bəs ki, hər dəm bir-biriğə meyl etər şeyda könül,
Xublar yanında vəh kim, etibarım qalmadı* [Məsihi, 2012: 130]

Verilmiş nümunədə Füzuli izlərini asanlıqla görmək olur. Məsihi Füzuli qəzəlində istifadə edilən rədif və həmqafiyə sözləri öz qəzəlində yerdəyişmə edərək işlətməmişdir. Buna baxmayaraq, Məsihi qəzəlində öz sənətkarlıq bacarığını ortaya qoyaraq poetik ünsürlərlə zəngin orijinal şeir qələmə almışdır. Məsihi qəzəlinin ilk beytində ləfzi sənətinin ünsürlərindən biri olan “əks, təbdil və tədvir”dən istifadə edərək şeir düzümünü zənginləşdirmişdir. Bu növdə “beytin birinci misrasında verilən ifadə ikinci misrada əksinə çevrilərək işlədilir və sözün bədii təsirini və mənasını qüvvətləndirir” [Quliyeva, 2010: 181]. Nümunəyə nəzər yeritək:

*Sinsiz, ey arami-can səbrü qərarım qalmadı,
Ni qərarü səbr, əqlü ixtiyarım qalmadı.* [Məsihi, 2012: 130]

Məsihi mətlə beytinin ilk misrasında işlətdiyi “səbrü qərarım” izafət birləşməsini ikinci misranın əvvəlində “qərarü səbr” kimi işlədərək şeirin ritmik ahəngini gözəlləşdirmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, Məsihinin yaradıcılığında yer alan qəzəllərdə Füzuli təsirini yalnız qafiyə və rədiflərdə deyil, forma və məzmun xüsusiyyətlərində görmək mümkündür. Məsihinin qələmə aldığı “Kimi” rədifli qəzəli bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Şair bu şeiri Füzulinin “Var” rədifli qəzəlinin təsiri ilə yazmışdır:

Füzuli: *Qansı gülşən gülbüni sərv-i-xuramanınca var?
Qansı gülbün üzrə qönçə, lə'li-xəndanınca var?
Qansı gülzar içrə bir gül açılır hüsnün kimi,
Qansı gül bərgi ləbi-lə'li-dürəşanınca var?* [Füzuli, 2005: 115].

Məsihi: *Qaysı bustan sərvdür qəddi-xuramanun kimi,*

Qaysı gülşən qönçəsi ləli-dürəşanun kimi.
Qaysı gülzar içrə bir gül yüzüngə manənd irür,
Qaysı bir sünbül irür zülfi-pərişanun kimi [Məsihi, 2012: 127]

Fərqli rədiflərdə yazılmasına baxmayaraq Məsihi Füzulinin istifadə etdiyi qafiyə sözlərə müraciətlə məzmun və forma baxımından yaxın ədəbi nümunə qələmə almışdır. Poetik fiqurlarla zəngin olan bu ədəbi nümunədə şair silsilə metaforlardan istifadə edərək Füzuli zirvəsinə çatmağa çalışmışdır. Diqqəti çəkən digər bir məqam isə hər iki şeirdə əksər misraların eyni söz ilə başlamasıdır. Füzuli qəzəlində poetik ünsürlərdən biri olan təkrirdən istifadə edərək maraqlı forma yaratmışdır. Məsihi “qansı” sözün cığatay elementlərindən istifadə edərək “qaysı” formasında öz qəzəlində işlətmişdir.

Məsihi Təbrizi yaradıcılığında yer alan “Bar” rədifli şeiri də sözügedən Füzuli qəzəli ilə uyğunlaşmaqdadır. Füzulidən təsirlənərək eyni rədifdən istifadə edən müəllif ilk beytində şairin işlətdiyi “qansı” ifadəsini və sual formasını da öz şeirinə gətirmişdir. Məsələn:

Qaysı bağun gülşəni-hüsnün kimi gülzarı bar,
Qaysı gülzarun cəmalun tək güli-bixarı bar. [Füzuli, 2005:, səh. 6].

Verilmiş nümunə ilə bağlı Ataəmi Mirzəyev yazır: Məsihi Füzuli qəzəlinə nəzirə yazmış, onun rədifini (“var” – “bar”), qafiyə və vəznini, ahəng və üslubunu, məcazlar və obrazlar sistemini, demək olar ki, eynilə saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Həm Füzuli, həm də Məsihi qəzəlin mətəla beytini eyni sözlə (Füzuli – “qansı”, Məsihi isə – “qaysı”) başlayır. Hər iki qəzəl deyim, duyum və ifadə tərzilə bir-biri ilə səsləşir, eyni fikir yükünü özündə birləşdirir. [Mirzəyev, 2020:927].

Məsihi Təbrizinin lirik şeirlər divanında Füzuli rübailərinin təsiri ilə qələmə alınmış örnəklər də vardır. Həmin rübailərə “Qədər”, “Ərz”, “Üçün”, “Bu”, “Getdi” və s. rədifli nümunələri göstərmək olar. Şairin rübailərində Füzuli təsirini həm rədif və qafiyə, həm də məna və məzmun baxımından izləmək mümkündür. Nümunə əsasında fikrimizi əsaslandıraraq:

Füzuli: *Əfqandır işim, sərv-i xuramının üçün,*
Qandır cigərim, qönçeyi-xəndanin üçün,
Eşqində qəmə qüssə çəkib, pır oldum,
Mən pırə tərəhhüm et, igit, canın üçün! [Füzuli, 2005:377]

Məsihi: *Can valeh olupdur, ey pəri, yüzün için,*
Könlüm dağı bimar qəra gözün için,
Halumğə tərəhhüm et ki, qurban olayım,
Mən yüzün için, gözün için özün, için [Məsihi, 2012:180]

Qafiyə və rədif baxımından oxşarlıq təşkil edən bu nümunələrdə məzmun oxşarlığını da görmək mümkündür. Füzuli qələmə aldığı rübaidə ciyərinin qanla dolu olduğunu, gününün ah-nalə ilə keçdiyini deyərək sevdiyi gözəldən ona rəhm etməsini istəyir. Məsihi Təbrizi də rübaisində oxşar fikirləri ifadə edərək, gözəlliyinə heyran olduğu və qara gözlərinə xəstə olduğu sevgilisindən mərhəmət diləyir. Və ya:

Füzuli: *Ey bad, qıl əhvalımı cananimə ərz!*
Sərgəştəligim sərv-i xuramanimə ərz!
Öldürdü kinayətilə ağyar məni,
Bu zülmi-sərihi eylə sultanımə ərz! [Füzuli, 2005: 372]

Məsihi: *Ey tanın yeli, halumni qıl ol mahğə ərz,*
Ol arzuyi-can, büti- dilxahumğə ərz.
Ol hüsn şəhidür, mən avarə gəda,
Qılğil bu gəda halini ol şahğə ərz. [Məsihi, 2012: 175]

“Ərz” rədifli şeirdə Füzuli küləyə müraciət edərkən Məsihi tan yelinə xitab edərək əhvali-ruhiyyəsini sevgilisinə çatdırmağı xahiş edir. Biri sevgilisinə sultanım deyərək, digəri şahım kimi müraciət edir.

Məsihinin divanında yer alan lirik şeir örnəkləri məzmun baxımından da bir-biri ilə yaxındır. Belə ki, hər iki şairin lirikasında məhəbbət mövzusu aparıcıdır. Düzdür, bu, bir tərəfdən divan ədəbiyyatının özəlliklərindən gəlsə də, həmin örnəklərin müqayisəli təhlili deyilən fikrin doğruluğunu təsdiqləyir. Məsihi divanında Füzuli təsiri duyulan əsərlər yalnız məhəbbət mövzusunda qələmə almış nümunələrlə bitmir. Şair hətta Füzulinin Allaha xitabən yazılmış “Ey faideyi-elminə aləm möhtac” misralı şeirinə yazdığı nəzirədə Füzulinin dini mövzuda qələmə aldığı rübailərdən birini təzmin etmişdir:

Füzuli: *Ey faideyi-elminə aləm möhtac,
Xaki-qədəmin əhli-hünər başına tac.
Hər kimdə ki, gördü himmətin sui-mizac,
Ol sui-mizacə qıldı lütf ilə ilac* [Füzuli, 2005: 367].

Məsihi: *Ey mülkəti-insaf üzə sahib tac,
Sindin tapmış qaideyi-ədl rəvac.
Ta padşəhü xandin olə namü nişan,
Xanlar sənqə bəndə, padşahlar möhtac* [Məsihi, 2012: 169]

Allaha xitabla başlayan hər iki şairin rübaisində Allahın böyüklüyünə işarə edərək onu baş tacı adlandıraraq insanların hətta padşahların, xanların da ona möhtac olduğunu söyləyir.

Nəticə. Beləliklə, aparılan araşdırmalar göstərir ki, Məsihi Təbrizinin Əlişir Nəvaidən sonra ənənələrini davam etdirdiyi ikinci şair Məhəmməd Füzulidir. Şair Füzulinin ədəbi irsindən yararlanaraq gözəl, orijinal bədii örnəklər qələmə almış, bəzi şeirlərinə nəzirələr yazmışdır. Lakin bu təsirlənmə daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, təqlidçilik deyil, yaradıcı bəhrələnmədir. Məsihi Təbrizi bununla həm Füzuliyə olan heyranlığını ifadə etmiş, həm də özünü yeni şair kimi sübut etməyə çalışmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ataəmi Mirzəyev. Məsihi Təbrizi / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. On cildə, üçüncü cild. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı (XIII-XVI əsrlər). Bakı: Elm, 2020.
2. Aynurə Mahmudova. Füzuli ədəbi məktəbi (XVI-XVIII əsrlər). Füzuli kitabxanası seriyası II cild. Bakı: Elm və Təhsil, 2019, 200 s.
3. Mahirə Quliyeva. Orta əsrin bədii təfəkkürü və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı (M.Füzuli yaradıcılığı əsasında) Bakı: Ozan, 1996
4. Mehmet Ömer Qazançı. Böyük şairimiz Füzuli və onun dünya ədəbiyyatındakı yeri. 525-ci qəzet.- 2016.- 9 fevral.- s.6.
5. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
6. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 472 s.
7. Məsihi. Divan (tərtib edən: Ə.Səfərli). Bakı: Elm, 2012; 480 s.

İSPAN VƏ AZƏRBAYCAN ROMANTİZMİNDƏ QƏHRƏMANLIQ ARXETİPLƏRİ: DON JUAN VƏ CAVİD QƏHRƏMANLARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Günay Bayramova

Doktorant

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

gunaybayramova75@yahoo.com

Abstract

Heroic Archetypes in Spanish and Azerbaijani Romanticism: A Comparative Analysis of Don Juan and Cavid's Heroes

The Romanticism era, which began in the late 18th century and continued through the mid-19th century, was a period in literature that brought themes of individual freedom and heroism to the forefront. Romanticism focused on the inner world, feelings, and the free will of individuals, promoting the idea that people should live according to their own desires, independent of societal constraints. In this era, heroism was not only reflected in wars but also in internal struggles and resistance against social pressures.

In Spanish literature, one of the most famous and symbolic figures of Romanticism is Don Juan, a hero who defies societal pressures and fights for individual freedom. This article explores how the Don Juan character aligns with these qualities and how he is presented in different cultures in varying ways.

Don Juan's character was particularly reinterpreted by Jose Zorrilla, transforming him into a hero who changes through love and catharsis (spiritual purification). This character also embodies the power of individual freedom, liberation, and internal struggle within Spanish Romanticism. In this context, the article examines the concept of the Romantic hero by referencing Byron's **Cain**. In this work, the prominent English Romantic writer presents the Romantic hero as a person who is dissatisfied with society and God, struggling with internal conflicts. Byron's Cain actually shares some characteristics with Don Juan, as both desire freedom but are confronted with internal battles and moral and religious dilemmas. Byron's Cain symbolizes a Romantic hero who rebels against both society and God, while simultaneously struggling with his inner torment.

Moreover, Byron reinterprets ancient religious and mythological motifs through the lens of modern Romanticism. Cain's murder of his brother, his inner suffering, and his conflict with God emphasize central themes of Romanticism, such as individual freedom and sorrow. This work also reflects the tension between God's will and human free will.

In Azerbaijani literature, especially in the works of Mirza Fatali Akhundov and Hussein Javid during the Romanticism period, the issues of individual and social freedom were prominent. In Javid's works, Romantic heroes are often individuals who are engaged in internal struggles, loyal to ideals and moral values, yet faced with societal pressures. Javid's works also deal with issues of national identity and the spiritual identity of the people.

Overall, in the Romanticism era, the concept of heroism reflects the internal struggle of the individual, the tension between freedom and personal will, and the pressures of society. In both Spanish and Azerbaijani literature, the themes of individual freedom and heroism are embodied in characters who defy societal norms and rules.

Keywords: *romanticism, hero, freedom, Spanish, Azerbaijani.*

Giriş. İspan ədəbiyyatında romantizm hərəkatı, xüsusilə XIX əsrdə, sosial və siyasi dəyişikliklərin fonunda inkişaf etmişdir. Napoleon müharibələrindən sonra ciddi siyasi və sosial dəyişikliklər yaşamış İspaniya ədəbiyyatında fərdi azadlıq və qəhrəmanlıq mövzuları sıx şəkildə işlənmişdir. Romantik yazıçılar və şairlər, cəmiyyətin təzyiqlərindən qaçan və ya ona qarşı çıxan qəhrəmanlar yaradırdılar.

Don Juan İspan ədəbiyyatının ən məşhur, simvolik obrazlarından biridir və romantizm dövründə xalq qəhrəmanı kimi geniş şəkildə təsvir edilən bir xarakterdir. İlk dəfə XVII əsrdə ispan dramaturqu Tirso de Molina tərəfindən “Sevilyalı Şeytanı və Daş Qonaq” (“El burlador de Sevilla y convidado de piedra”) əsərində yaradılan Don Juan obrazı sonrakı əsrlərdə müxtəlif ədiblər tərəfindən fərqli baxış bucaqlarından işlənmişdir. Xüsusilə İspan romantik yazıçılarının yaradıcılığında bu obrazın təkamülü maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Bu məqalədə Don Juan obrazının İspan romantik ədəbiyyatındakı təcəssümü və transformasiyası təhlil olunacaq.

Tirso de Molinanın (1579–1648) adı çəkilən əsərində Don Juan əxlaqsız və məsuliyyətsiz bir yoldan çıxaran, qadınları aldadan, lakin sonda ilahi ədalətlə cəzalandırılan obraz kimi təqdim edilir. Bu əsər İspaniya Qızıl Dövrünün dini və əxlaqi dəyərlərini qoruyaraq, günahkarın axırda cəzalanmasını göstərən tipik barokko pyesi idi. Baş qəhrəman – kralın sevimlisi, yəni onun yaxın çevrəsində olan şəxsdir; o, nəticələri düşünmədən istənilən əməlləri törətmək qabiliyyətinə malikdir və həm dövlət, həm də Tanrı qarşısında məsuliyyətsizlik göstərir.

XIX əsrdə inkişaf etmiş İspan romantizminin nümayəndələri klassik qəhrəmanlara yenidən həyat verərək yeni çalarlarla zənginləşdirərək Don Juan obrazını daha mürəkkəb və insan psixologiyasını əks etdirən bir qəhrəmana çevirmişlər. Romantizm dövründə ədəbiyyatda mövcud klassik (ənənəvi) obrazların “yenidən doğulması” fərdiyyətçilik, irrasional və mistik qat, təbiət, ruh və toplum münasibətinin yenidən qurulması, qəhrəmanın transformasiyası və xilas

kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur [1, səh. 135]. Xarakter artıq ümumbəşəri tip deyil, konkret şəxsin subyektiv daxili aləmi üzərində qurulur, onun duyğu və düşüncələri, daxili konfliktləri əsərin mərkəzi mövzularına çevrilir. Ənənəvi rəasional yanaşmaya (“ağlın hökmü”) qarşı irrasional elementlər, yuxular, şüursuzluq, mistik səlahiyyətlər əlavə edilir. Qəhrəmanın davranışı yalnız səbəb-nəticə silsiləsi ilə deyil, daxili ruhani impulslarla motivləşir. Qəhrəmanla təbiət arasında “ruh qardaşlığı” yaradılır. Təbiət obrazı qəhrəmanın daxili səsinə əks etdirən “orqanizm” kimi qəbul olunur [3].

Eyni zamanda romantik qəhrəman tez-tez stereotiplərə qarşı çıxan “tənhalaşan” fiqur rolundadır.

Hələ klassik dövrdə mənfi, cəzalandırılan obrazlar romantik dönməndə bəzən “xilas olan”, “vicdan səsi”ylə qarşılaşan, hətta “məsihvari” qəhrəmana çevrilir. Belə qəhrəmanlarda məsumluq və günahkarlıq arasında dramatik gərginlik yaradılır [3].

1. Don Juan obrazının interpretasiyası

Bu dövrün ən məşhur Don Juan interpretasiyası Xose Zorrillanın (1817–1893) “Don Juan Tenorio” (1844) əsərində özünü göstərir. Zorrillanın Don Juanı əvvəlki versiyalardan fərqli olaraq, təkcə yoldan çıxaran deyil, eyni zamanda sevgi və tövbə yolu ilə dəyişən qəhrəmandır. O, romantik ədəbiyyatın qəhrəmanı üçün tipik bir motiv olaraq ölümündən əvvəl təmiz sevginin gücü ilə qurtuluş tapır.

Əsərin məzmunu Sevilyada yaşayan, əxlaqsız, kübar həyat tərzi sürən, qadınları fəth etməkdən, insanları aldatmaqdan zövq alan bir cəsur, lakin məsuliyyətsiz bir xarakter olan Don Juana həsr olunub. O, həyatda yalnız öz istəyini və arzularını güdür və başqalarının hissləri ilə maraqlanmır. Onun macəraları ehtiraslı, qürurlu və təkrar-təkrar başqalarını təhqir edən, insanları aldadan bir şəkildə inkişaf edir.

Don Juanın həyatında ən böyük qarşıdurma Komendadorun (ya da “Daş Qonaq” kimi tanınır) obrazı ilə bağlıdır. Bir gün Don Juan, Komendadoru öldürür və bu cinayəti həyata keçirdikdən sonra özünü daha da azad hiss edir. Lakin sonra Don Juan bir dağa getdiyi zaman öldürdüyü Komendadorun heykəlini tapır. Komendadorun heykəli ilə “söhbət edərkən” Don Juan ona hədə-qorxu gəlir və heykəl ona cavab olaraq: “Əgər istəyirsənsə, mənim yerimə gəl, cəhənnəmə gedəcəksən” deyir. Don Juan təəccüblə Komendadoru yeməyə dəvət edir [4, səh. 25].

Komendadorun heykəli canlanır və Don Juanın dəvətini qəbul edir. O, Don Juanı axirətə, cəhənnəmə aparmaq üçün onun həyatını sonlandırmağa gəlir. Komendadorun Don Juana qarşı qisası, əsərin ən vacib anlarından birini təşkil edir. Don Juanın günahları, sonunda onun cəzalandırılmasına səbəb olur.

Əsərin sonunda Don Juanın faciəvi sonu romantik faciə janrının xüsusiyyətlərini göstərir. Don Juanın günahları və cəmiyyətə qarşı olan etinasızlığı onun ölümünə və ruhunun cəhənnəmə getməsinə səbəb olur.

Əsərdə xüsusilə Don Juanın azadlığı və özünüdərək prosesi ilə bağlı əxlaqi və fəlsəfi məqamlar diqqəti cəlb edir. Hətta onun səhvləri və pozulmuş əxlaqi, cəmiyyətdəki insanların təəssübkeşliyini və qaranlıq tərəflərini işıqlandırır.

“Don Juan Tenorio” romantizmin əsas prinsiplərinə uyğun olaraq fərdin azadlığını, əxlaq və cəmiyyətin dəyərləri ilə qarşıdurmasını işləyir. Don Juanın günahları və onun öz azadlığını cəmiyyətdən üstün tutması, onu faciəvi sonla nəticələnən bir yola aparır. Zorrilla öz əsərində Don Juan obrazını daha humanist bir yanaşma ilə təqdim edərək, onu cəmiyyətdəki təzyiqlərə qarşı mübarizə aparan bir qəhrəman olaraq təsvir edir [10].

Antonio de Trueba və digər ispan romantik yazıçıları Don Juan obrazını müxtəlif perspektivlərdən işləyiblər. Onlar Don Juanı bəzən milli xarakterin bir hissəsi kimi, bəzən də fərdi azadlığını və ehtirasın simvolu kimi təqdim ediblər.

İspan romantizminin Don Juanı klassik versiyadan fərqli olaraq daha çox daxili psixoloji ziddiyyətlərə malikdir. O, artıq yalnız bir yoldan çıxaran və cəzalandırılan qəhrəman deyil, həm də sevginin gücü ilə dəyişə bilən, qurtuluşa çata bilən insan obrazına çevrilir. Romantik Don Juan fatalizm və azadlıq arasındakı ziddiyyəti yaşayır, sevgini əvvəlcə bir oyun kimi görsə də, sonda həqiqi duyğulara qapılır.

İspan romantik yazıçılarının yaradıcılığında Don Juan obrazı yeni çalarlar qazanmış və dramatik cəhətdən daha dərinləşdirilmişdir. Əgər Tirso de Molina Don Juanı günahkar və cəzasını çəkən bir obraz kimi təqdim edirdisə, romantik yazıçılar, xüsusilə Xosé Zorrilla, onu dəyişə bilən, sevginin gücü ilə qurtuluş tapan bir qəhrəmana çevirmişlər. Bu isə İspan romantik ədəbiyyatının fərdi azadlıq, qurtuluş və duyğuların gücü kimi əsas motivləri ilə uzlaşır. Don Juan obrazı zaman keçdikcə təkcə İspaniyada deyil, bütün dünya ədəbiyyatında dəyişən və fərqli yozumlar qazanan simvollarından birinə çevrilmişdir.

Bu baxımdan Lord Bayronun “Qabil” əsəri, İspan romantizmi ilə müqayisə edildikdə, əslində bənzər ideyaları ortaya qoyur. Bayronun əsərində, Qabilin Tanrıya qarşı üsyanı və onun təbiətindəki daxili mübarizə, romantizmin ən əsas mövzularından biri olan fərdi azadlıq, insanın öz taleyi üzərindəki nəzarəti və cəmiyyətdən kənarlaşma kimi motivləri əks etdirir. Bu əsərdə Qabilin Tanrıya qarşı mübarizəsi, onun dünyaya və Tanrıya qarşı bədbin münasibətini və bu münasibətlərin nəticəsi olaraq içindəki qarşıdurmanı göstərir.

Bayronun “Qabil” əsərində də Qabilin tanrıya qarşı üsyanı onun bir çox əxlaqi və dini mülahizələrinə qarşı çıxmasına səbəb olur. O, tanrının iradəsinə qarşı çıxır, həm də insanlar arasında tanrının haqqını sorğulamağa başlayır. Bu üsyan romantizmin bir çox cəhətlərini xüsusilə də tanrının və cəmiyyətin təzyiqlərinə qarşı fərdi iradənin və şəxsi azadlığın qorunması mövzusunun əks etdirir.

İspan romantizminin nümayəndələrin yaradıcılığında da bu motivlərə eyni ilə rast gəlmək olur. Məsələn, “Don Juan Tenorio” əsərində qəhrəman Don Juanın tanrıya və cəmiyyətin qanunlarına qarşı mübarizəsi əks olunur. Həm Bayronun, həm də İspan romantizminin nümayəndələrin yaradıcılığında qəhrəmanların cəmiyyətin normativlərinə qarşı üsyanını, cəmiyyətin və tanrının təyin etdiyi əxlaqi qanunları pozmalarını və azadlıq uğrunda mübarizələrini təqdim edirlər.

Bu əsərlər romantizmin tərənnüm etdiyi fərdiyyət, azadlıq və insanın daxili mübarizəsinin vəhdətini göstərən güclü nümunələrdir.

Bayronun “Qabil” əsərinin İspan romantizmi ilə əlaqələndirilməsi milli kimlik kontekstində də maraqlı bir məqam təqdim edir. Milli kimlik xüsusilə romantizm dövründə yalnız xalqın mədəni irsi və tarixi ilə deyil, həm də fərdin və cəmiyyətin kollektiv təcrübəsi ilə əlaqələndirilirdi. Romantik yazıçılar fərdi və sosial mübarizəni, milli özünüdərək və özünə aid olma hissi ilə birləşdirərək, xalqın kimliyini formalaşdırmağa çalışırdılar. Bayronun “Qabil” əsəri isə fərdin

Tanrıya qarşı üsyanını və onun daxili tənhalığını təqdim etməklə, kollektiv kimliklə əlaqəli mövzunu- fərdi kimlik və onun cəmiyyətlə, təbiət və Tanrı ilə olan münasibətləri ifadə edir.

Don Juanın xalq qəhrəmanı kimi qəbul edilməsinin əsas səbəbi onun cəmiyyətdəki təzyiqlərə qarşı çıxma bilməsi və öz arzularının ardınca getməsi ilə əlaqədardır. Onun hərəkətləri hər kəs tərəfindən tənqid edilə bilər, amma bir tərəfdən də Don Juanın müstəqil və sərbəst yaşamaq istəyi xalq arasında ona müəyyən bir cəlbədicilik qazandırmışdır. O, həm də bir növ xalqın istədiyi tərzdə yaşayan, heç bir qaydaları qəbul etməyən və hər şeydən əvvəl özünü ifadə etməyi hədəf alan bir simvol kimi çıxış edir.

Don Juanın ənənəvi qəhrəman obrazından fərqi ondadır ki, o, döyüşlərdə və ya müharibələrdə deyil, daha çox şəxsi və cəmiyyətə qarşı olan üsyanı ilə tanınır. Onun qəhrəmanlığı klassik qəhrəmanlıqdan fərqli olaraq əxlaqın, əzəmətin və həqiqətin dəyişkən təbiətinə diqqəti cəlb edir.

Romantik dövrün yazıçılarının və dramaturqlarının çoxu Don Juanı öz əsərlərində fərdi müstəqilliyi və daxili azadlığı təmsil edən bir obraz olaraq görmüşdür. Onun xarakteri və davranışları, romantizmin cəmiyyətə qarşı mübarizə apararı, özünə aid yol açarı və ənənəvi dəyərlərə qarşı çıxarı qəhrəman obrazlarının inkişafına yol açmışdır.

Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, Don Juan İspan ədəbiyyatında yalnız əxlaqi və cəmiyyətə qarşı çıxarı bir obraz kimi deyil, həm də xalqın gözündə sərbəstlik və fərdi azadlığın simvolu olaraq ön plana çıxır. Onun xüsusiyyətləri və həyat tərzii romantizmin əsas prinsiplərinə uyğun gəlir, çünki o, cəmiyyətin təzyiqlərini rədd edir və öz azad iradəsi ilə hərəkət edir. Don Juanın əsərlərdəki təkrarı və onun xalq qəhrəmanı kimi tanınması, onu İspan ədəbiyyatının ən məşhur və əhəmiyyətli obrazlarından birinə çevirir.

2. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm və qəhrəmanlıq

Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm, xüsusilə XIX əsrin sonları və 20-ci əsrin əvvəllərində inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan yazıçılarının əsərlərində fərdi azadlıq və qəhrəmanlıq mövzuları çox önə çıxmışdır. Azərbaycan romantizminin əsas xüsusiyyətlərindən biri, xalqın milli azadlıq mübarizələrinə və fərdi azadlıq anlayışına olan münasibətidir. Ədəbiyyatşünas alim Vəli Osmanlı qeyd edir ki, “Azadlığın ictimai və siyasi ideallarını öz bayrağına yazarı Avropa romantizmi, bir qayda olaraq, böyük Fransa inqilabından ilham almışdır. Avropa romantizmindən düz yüz il sonra meydana gələn Azərbaycan romantizmi üçün Fransa inqilabı artıq tarixə çevrilmişdi. Romantiklərimizin ümid bəslədikləri – XX əsrin özü ilə gətirdiyi inqilablar idi. Bu, öz növbəsində Azərbaycan romantizminin dünya romantizminə yeni tarixi şəraitdə əlavəsi idi” [9, səh .10]

Qeyd olunduğu kimi Avropa romantizmi və Azərbaycan romantizmi arasındakı əsas fərqlərdən biri onların ilham mənbələrinin və tarixi kontekstlərinin fərqli olmasıdır. Avropa romantizmi XVIII əsrin sonlarında və XIX əsrin əvvəllərində formalaşaraq, əsasən, Böyük Fransa inqilabının ideallarına söykənirdi. Azadlıq, bərabərlik, fərdiyyətçilik və xalq ruhunun yüksəldilməsi bu romantizmin əsas mövzuları idi. İngiltərədə, Fransada və Almaniyada, o cümlədən İspaniyada romantiklər inqilabi dəyişikliklərə ümid bəsləyirdilər və onların yaradıcılığı da çox vaxt bu siyasi və ictimai dəyişiklikləri dəstəkləyirdi.

Azərbaycan romantizmi isə XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdi və bu dövrdə Fransa inqilabı artıq keçmişə çevrilmişdi. Buna görə də Azərbaycan romantikləri üçün ümid və ilham mənbəyi XX əsrin gətirdiyi yeni inqilablar, xüsusilə də rus inqilabları və milli azadlıq hərəkətləri idi. Onlar milli oyanışı, azadlıq ideyalarını, türkçülük və islamçılıq kimi ideoloji cərəyanları öz yaradıcılıqlarında əks etdirməyə çalışırdılar.

Bu baxımdan Azərbaycan romantizmi Avropa romantizminin əsas prinsiplərini – fərdi azadlıq, vətən sevgisi, milli kimlik və inqilabi ruhu – mənimsəyərək onu Azərbaycan cəmiyyətinin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmışdır. Bunun ən bariz nümunələrindən biri Hüseyn Cavid, Əli bəy Hüseynzadə və digər romantiklərin əsərlərində inqilabi və milli düşüncənin birləşməsidir [2, səh. 7-8].

Azərbaycan romantizminin əsas nümayəndələrindən biri kimi qəbul edilən Hüseyn Cavidin yaradıcılığında milli azadlıq, inqilab və dərin mənəvi axtarış mövzuları ön plandadır. Məsələn,

onun şeirlərində, pyeslərində və dramaturgiya əsərlərində insanın daxili aləmi ilə ictimai-siyasi reallıqlar arasındakı gərginlik, eyni zamanda, ümumdünya romantik ənənələrdən ilhamlanaraq Azərbaycan cəmiyyətinin o dövrdəki ruhani və ictimai vəziyyəti əks olunur.

Hüseyn Cavidin yaradıcılığında romantik qəhrəman və milli kimlik problemi, onun əsərlərinin əsas mövzularından biridir və bu mövzular şairin ədəbiyyatına dərin fəlsəfi və sosial məzmun əlavə etmişdir. Cavidin əsərlərində romantik qəhrəman adətən daxili mübarizə içində olan, ideallara və yüksək mənəvi dəyərlərə sadıq olan, bəzən isə cəmiyyət tərəfindən anlaşılmayan bir şəxs olaraq çıxış edir. Bu, həm Cavidin əsərlərinin əsas qəhrəmanlarını, həm də onun yaratdığı milli kimlik obrazlarını anlamağa kömək edir.

Cavidin yaradıcılığında romantik qəhrəman çox vaxt mübarizə aparan, ideallarının arxasında dayanan və cəmiyyətin təzyiqləri ilə üzləşən bir obrazdır. Onun əsərlərində qəhrəmanlar adətən özlərini dünyada itirilmiş hiss edir, onlara aid olmayan bir cəmiyyətin üzvü kimi yaşayırlar. Bu qəhrəmanlar yüksək ideallar və mənəvi dəyərlərə bağlıdır, amma sosial və siyasi mühit onları anlaya bilmir. Hüseyn Cavidin dramatik əsərlərində, xüsusən “İblis” və “Xəyyam” əsərlərində, belə qəhrəmanlar əsasən daxili mübarizə içində olan və öz dəyərləri ilə cəmiyyətin dəyərləri arasında çarpışan şəxsiyyətlərdir. Bu mübarizə, romantik ədəbiyyatın klassik xüsusiyyəti olan, fərdi azadlıq və idealizm arzusunun mübarizəsini əks etdirir. Cavidin yaratdığı Xəyyam obrazı, təkcə bir şair və filosof kimi deyil, həm də insanın və millətin ruhunu, milli kimliyini tapmaq üçün verdiyi mübarizənin təəcəssümü kimi ortaya çıxır.

Hüseyn Cavidin 1918-ci ildə yazdığı “İblis” mənzum faciəsi Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus iz buraxır. Faciənin süjeti I Dünya müharibəsinin dəhşətlərindən ilhamlanaraq formalaşır və əsərin əsas ideyası müharibəyə qarşı duyulan kəskin nifrət, ictimai ədalətsizliyin sərt tənqidi və insan təbiətindəki alçaq, çirkin ehtirasların açıq ifşası üzərində cəmləşir. Hadisələr Bağdad ətrafında baş verir və faciədə Arif, Asif, Rəna, Elxan, İbn Yəmin, İblis, Mələk və digər surətlər iştirak edir. Dramaturq, ən böyük şər kimi qiymətləndirdiyi müharibənin səbəbini insanın içindəki pis ideyalarda və mənəvi qüsurlarda axtarır; yəni, əgər Arif Xavəri boğub həlak edirsə, deməli, o, İblisin arzularının həyata keçdiyini sübut edir. Bu baxımdan, əsərin süjeti xeyrlə şər arasındakı fəlsəfi mübarizəni, təzadlı ehtirasları və etik-əxlaqi problemlərin qarşılıqlı təsirinə ortaya qoyur.

Faciə, müharibənin dəhşətlərini təsvir edərkən, İblisin insanlara qarşı etdiyi pislilikləri aşağıdakı misralarla dilə gətirir:

Dəryalara hökm etmədə tufan,
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Sellər kimi axmaqda qızıl qan,
Canlar yaxar, evlər yıxar insan [2, səh. 7-8].

Romantik qəhrəman ilə milli kimlik arasındakı əlaqə kontekstində qeyd etmək lazımdır ki, Cavidin əsərlərində xalqın ruhunu tapmağa çalışan və millətinin gələcəyini düşünən qəhrəmanlar, adətən, idealist və yüksək dəyərlərə sahib olurlar. Bu baxımdan Hüseyn Cavidin yaratdığı İblis və Xəyyam obrazları ilə İspan ədəbiyyatının ən məşhur xarakterlərindən biri olan Don Juan arasında müəyyən orta nöqtələr olsa da, əsas fərqlilik onların mənəvi və ictimai mübarizə istiqamətində özünü göstərir.

İblis əslində, insanın daxili ziddiyyətləri, sosial ədalətsizliklərlə mübarizəsi və yüksək ideallarla real həyat arasındakı gərginliyi simvolizə edir. Xəyyam isə bənzər şəkildə, varlıq və mənəviyyət axtarışında olan, öz kimliyini tapmaq üçün daxili səyahətə çıxan və tragik cəhəti ilə diqqət çəkən bir qəhrəmandır. Don Juan isə daha çox xarici cəlbədicilik, hədəfli zövq və əxlaqi konvensiyalara meydan oxuyan bir şəxsiyyət olaraq önə çıxır. Onun obrazı, əxlaqi sərhədləri sındıraraq öz istəyini və zövqünü əldə etməyə çalışan, cazibədarlığı ilə tanınan bir antiqəhrəmandır. Cavidin İblis obrazının mifik transformasiya və daxili mübarizə xüsusiyyətlərini, İspan ədəbiyyatında Don Juan kimi obrazların cəmiyyətin və əxlaqın sərhədlərini sındıraraq insan təbiətinin qaranlıq tərəflərini ortaya qoyması ilə müqayisə etmək olar. Hər iki nümunə oxucuya insanın mövcudluğunun və tarix boyunca yaşanan münaqişələrin çoxşaxəliliyini, həmçinin mənəvi

və ictimai reallıqların simvolik təhlilini təqdim edir. Prof. Əjdər İsmayılovun fikrinə görə, XX əsr yazıçılarının əsərlərində rast gəlinən şərtlə İblis surətləri, H.Cavidin “İblis” faciəsindəki obrazın dərin mənəvi və estetik gücü, sənətkarlığı ilə müqayisədə zəif qalır. Fikrimizcə, H.Cavidin bu əsərində İblis yalnız metaforik bir varlıq kimi təqdim olunmur, həm də insan təbiətindəki zəifliklər, ictimai ədalətsizlik və daxili konfliktləri simvolizə edərək çox qatlı və transformasiya oluna bilən bir obraz yaradır.

Bu baxımdan, Prof. Əjdər İsmayılovun vurğuladığı kimi, H.Cavidin “İblis” faciəsindəki İblis surəti digər əsərlərdə rast gəlinən şərtlə İblis təsvirləri ilə müqayisədə həm sənətkarlıq, həm də bədii təsir baxımından daha fərqli və zəngindir [8, səh. 127].

Nəticə. Beləliklə, daxili mənəvi mübarizə və xarici etik sərhədlərin pozulması ədəbiyyatda fərqli dövrlərin və mədəniyyətlərin ruhunu əks etdirir. İblis və Xəyyam obrazları Hüseyn Cavidin milli və romantik idealizmini, eyni zamanda cəmiyyətin mənəvi-sosial problemlərini nümayiş etdirir. Don Juan isə Avropa ədəbiyyatında daha çox zövq, sərbəstlik və antiqəhrəmanlıq kimi cəhətlərə diqqəti cəlb edir. İspan ədəbiyyatında Don Juanun əxlaqi deqradasiyası və cəzalandırılması mövzusu, Cavidin əsərində isə İblisin transformasiya qabiliyyəti və onun insan həyatındakı fəlakətli təsirləri kimi fərqli, lakin paralel fikirlərin ifadəsidir.

Hüseyn Cavidin yaradıcılığı romantik qəhrəman və milli kimlik məsələləri ətrafında formalaşır. Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi Cavidin əsərlərində, xüsusilə romantik qəhrəmanların daxili mübarizələri və millətin gələcəyi ilə bağlı narahatlıqları, həmin dövrün sosial və mədəni şərtlərini təhlil edən bir çərçivə yaradır. Cavidin yazdığı bu əsərlər yalnız fərdi iztirabların deyil, həm də bir xalqın tarixi və mədəni kimliyinin, onun azadlıq və inkişaf yolundakı mübarizəsinin təəcəssümüdür [5, 6].

Romantizm dövründə qəhrəman və fərdi azadlıq probleminin hər iki ədəbiyyatda oxşar problemlərə toxunması da təsadüfi deyil. İspan və Azərbaycan ədəbiyyatında obrazların yalnız cəmiyyətin təzyiqlərinə qarşı deyil, həm də daxili mübarizələrinin təəcəssüm olunması romantik dövrün ədəbiyyatında qəhrəmanlığın yalnız fiziki döyüşlərdə deyil, həm də sosial və daxili mübarizələrdə əks olunması faktını üzə çıxarır. Həmçinin bu dövrdə fərdi azadlıq ideyası hər iki ədəbiyyatda cəmiyyətin məhdudiyyətlərinə qarşı mübarizənin əsas motivlərindən birinə çevrilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cañadas, María R., Transformations of Don Juan in Seville (Routledge, 2008) – Sevilya kontekstində Don Juanın poetikasına yanaşma.
2. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, 304 s.
3. Dunn, John, Romanticism and Reality in Don Juan (Cambridge University Press, 2012)
4. Elliott, J. H., Romanticism and Nationalism in Nineteenth-Century Spain (Cambridge University Press, 2000)
5. Əliyev K. Cavid möcüzəsi. Bakı, 2002, 77 s.
6. Əliyev K. Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı. Bakı, “Elm”, 2008, 322 s.
7. Folklor və yazılı ədəbiyyat, II kitab. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 224 səh.
8. İsmayılov Ə. Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid. Bakı, Yazıçı, 1983, 224 s.
9. Osmanlı, V. Azərbaycan romantizmi, I cild / Bakı, elm, 2010, 464 səh.
10. Stockton, Robert, Don Juan: The Mythical Foundations (University of Pennsylvania Press, 1976) – Don Juan mifinin klassik və romantik mərhələləri.
11. Turan A. Hüseyn Cavid yaradıcılığının ədəbi, elmi, tarixi, məfkurəvi və dini qaynaqları. Bakı, 2007, 286 s.

AZƏRBAYCAN XALQ NAĞILLARINDA MƏDƏNİ VƏ ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR

Jalə Qasımova

Müəllim

Mingəçevir Dövlət Universiteti

qasimovaj497@gmail.com

Abstract

Values education plays a vital role in transferring moral and ethical principles across generations. It aims to nurture morally upright individuals, support social harmony, reinforce societal norms, and help prevent social issues such as deviance and fragmentation. Among the various educational tools used to instill values in students, fairy tales are particularly effective. As reflections of a society's cultural identity, fairy tales incorporate both national and universal values.

The aim of this study is to examine the cultural and moral values presented in Azerbaijani fairy tales. The findings reveal that a wide range of fundamental values are embedded within these stories, with particular emphasis on helpfulness, friendship, patience, respect, and patriotism – values most prominently conveyed to readers.

Keywords: *folk tales, “Kitabi-Dede Gorgud” “Tepegöz”, “Bostanchi and Shah Abbas” “Iskander, who knew the language of birds”.*

Giriş. Köklü mədəni-tarixi irsə malik olan Azərbaycan xalqı zəngin nağıl ənənəsinə malikdir. Nəsildən-nəslə şifahi şəkildə ötürülən bu nağıllar təkcə əyləncə deyil, həm də Azərbaycan xalqının mədəni, sosial və mənəvi dəyərlərinin əks olunmasına xidmət edir. Onlar millətin kimliyini formalaşdıran və bu gün də ona təsir etməkdə davam edən kollektiv təcrübələr, adət-ənənələr və etik baxışlar haqqında anlayışlar təklif edirlər.

Azərbaycan nağıllarının regionlar üzrə izah edilməsinə baxmayaraq, onlar Azərbaycan cəmiyyətinin əsas dəyərlərinə uyğun gələn ümumi mövzuları bölüşürlər. Bu ənənədə şifahi nağıl mühüm yer tutur, hekayəçilər əxlaqi təlimlərin və mədəni müdrikliyin gələcək nəsillərə ötürücüləri kimi çıxış edirlər. Bu ənənə ağsaqqallara hörmət etmək, qonaqpərvərlik göstərmək, cəsarətlə hərəkət etmək və ədaləti qorumaq kimi mühüm dəyərlərin qorunmasında mühüm rol oynamışdır [2, s. 3].

Azərbaycan xalq nağılları motiv və süjetlər, mifoloji elementlər, yerli adət-ənənələrlə zəngindir. Onlar tez-tez yaxşı və şər arasındakı mübarizəni təsvir edir, dürüstlük, xeyirxahlıq və zəka kimi fəzilətləri simvolizə edən personajlar, digərləri isə tamah, paxıllıq və hiylə kimi mənfi xüsusiyyətləri təmsil edir. Bu təzadlı rollar vasitəsilə xalq nağılları Azərbaycan etik prinsiplərinə uyğun əxlaq dərslərini çatdırır.

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin dərin tarixi kökləri var. Şifahi ədəbiyyat ailə hörməti, vətənpərvərlik, qonaqpərvərlik, yardımsevərlik və müxtəlif dini inanclara qarşı dözümlülük kimi idealları təbliğ edir. Müxtəlif janrlar, o cümlədən atalar sözləri, bayatı, dastanlar, əfsanələr, nağıllar bu mənəvi və milli dəyərləri ifadə edir. Bunun bariz nümunəsi Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının şah əsəri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Bu dastan xalqın zəngin tarixini, mədəni irsini, inanclarını və gündəlik həyatını işıqlandırır. Burada milli adət-ənənələrin qorunub saxlanmasının, vətəninin müdafiəsinə sadıq cəsur gənclərin yetişdirilməsinin vacibliyi vurğulanır.

Dastanda möhkəm ailə bağlarının vacibliyi vurğulanır, xalqın birliyi və möhkəmliyi ailənin möhkəmliyindən, nəsillərin davamlılığından qaynaqlanır kimi göstərilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “ağsaqqal” termininə böyük ehtiramla yanaşılır və Oğuz igidləri mühüm səfərlərə çıxmazdan əvvəl onlara müraciət edirlər. Ənənəvi musiqi aləti olan “qopuz” simvolik olaraq qəhrəmanlıq ruhu ilə əlaqələndirilir və ona hörmət milli kimliyin və mədəni ənənənin əsas elementi kimi təsvir edilir [3, s. 188].

“Təpəgöz” adlı Azərbaycan nağılı şifahi ədəbiyyatımızda mühüm yer tutur, canlı hekayəsi və mifik mövzusu ilə seçilir. Digər xalq nağılları kimi, “Təpəgöz” nağılında xeyirlə şərin

mübarizəsi, qəhrəmanlıq, tale və insan iradəsi kimi universal ideyalara müraciət edilir. Azərbaycan adət-ənənəsindən qaynaqlanan nağılda xalqın inancları, dəyərləri və sosial normaları əks olunub. Əsl cəsarətin nədən ibarət olduğu, intellektin əhəmiyyəti, tarazlığı və ədaləti bərpa etmək zərurəti haqqında ibrətamiz dərslər verir. Azərbaycan folklorunun məhək daşı kimi “Təpəgöz” mədəni kimliyin və insan ruhunun davamlı gücünü simvolizə etməkdə davam edir [4, s. 17].

“Bağban və Şah Abbas” nağılı ədalət və müdriklik ətrafında cəmlənmiş əxlaqi dəyərlərin klassik nümunəsidir. Azərbaycan epik folklorunun bir çox nağılları kimi o, həm sadə, həm də dərin məzmun vasitəsilə etik və mədəni dəyərləri çatdırır. Nağıl təvazökar bir bağbanla müdrik, ədalətli hökmdar Şah Abbasın qarşılıqlı münasibətindən bəhs edir. Azərbaycan mədəni irsinə dərin kök salmış hekayə ədalət, təvazökarlıq və zəka kimi fəzilətləri - Azərbaycan cəmiyyətində çoxdan bəyənildən dəyərləri vurğulayır. Səfəvilər dövrünün görkəmli hökmdarı I Şah Abbas bu keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən ideal lider kimi göstərilir.

Həmin nağıl öyrədir ki, əsl müdriklik insan təbiətini dərk etməkdən və ədalətli, mərhəmətli qərarlar qəbul etməkdən gəlir. Bu nağıldakı mesajlar bu gün də aktual olaraq qalır, liderlik və şəxsi inkişafıla bağlı sonsuz fikirlər təklif edir.

“Quşların dilini bilən İsgəndər” nağılı isə zəka, təbiət və insan idrak mövzularını birləşdirən valehedici hekayədir. Mərkəzi personaj İskəndər nadir və sehrli bir qabiliyyətə - quşları dərk etmək və onlarla söhbət etmək gücünə malikdir. Bu qeyri-adi bacarıq müdrikliyin mahiyyəti, ünsiyyət sənəti və insanlarla təbii dünya arasındakı mürəkkəb bağ kimi ideyaları araşdıran səyahət üçün zəmin yaradır. Bu əbədi nağıl müdrik olmağın nə demək olduğunu, biliklə gələn öhdəlikləri və insanları təbiətlə bağlayan görünməyən əlaqələri dərinləndirir. Nağılda mədəni sərhədləri aşan ümumbəşəri dəyərlər vurğulanır.

Azərbaycan xalq nağıllarında təkrarlanan mövzulardan biri ənənəyə və əcdad irsinə dərin hörmətdir. Qəhrəmanlar çox vaxt yalnız şəxsi mənfəət üçün deyil, həm də ictimai dəyərləri qorumaq, ədalət axtarmaq, ailələrini müdafiə etmək və atalarının irsini qorumaq üçün axtarırlar. Keçmişə hörmətlə bağlı bu mədəni vurğu ictimai birliyin və mədəni kimliyin qorunmasında həlledici rol oynayır.

Azərbaycan xalq nağıllarında qonaqpərvərlik nəcib xüsusiyyət kimi göstərilir. Qonaqları qarşılayan və onlara qayğı göstərən personajlar tez-tez sehrli hədiyyələrlə mükafatlandırılır və ya təhlükədən xilas olurlar, bu, xeyirxahlıq və səxavətin xoşbəxtlik gətirdiyinə inamı göstərir. Başqalarına ümid etmədən kömək etmək əxlaqi fəzilət kimi önə çəkilir.

Nəticə. Azərbaycan xalq nağılları Azərbaycan cəmiyyətinin əsas inanclarını və çoxillik ənənələrini əks etdirən mədəni və mənəvi dəyərlərin zəngin qarışığını özündə cəmləşdirir. Nəsildən-nəslə ötürülən bu nağıllar Azərbaycan xalqının mənəvi-əxlaqi kodlarının, sosial adət-ənənələrinin, mədəni özünəməxsusluğunun qorunub saxlanmasında mühüm rol oynayır. Nağıllarımız ailəyə, cəmiyyətə, təbiətə qayğı və sayğı ilə yanaşı, ədalət, xeyirxahlıq, dürüstlük və müdriklik kimi əsas fəzilətləri vurğulayırlar. Bu nağıllar cəmiyyətin kollektiv əxlaqi dünyagörüşünü formalaşdırır. Xalq nağılları vasitəsilə hər bir nəsil doğru ilə yanlış, ayırmağı, empatiya və birliyi qəbul etməyi, mədəni irsə və ənənəyə dəyər verməyi öyrənir.

Bu nağılların qorunmasını təmin etmək üçün onların sənədləşdirilməsinə və mühafizəsinə üstünlük vermək vacibdir. Mədəniyyət müəssisələri, elmi-tədqiqat institutları və yerli icmaların birgə səyləri nağılları həm yazılı, həm də multimedia formatlarında qorumağa kömək edə bilər.

Bundan əlavə, xalq nağıllarının maarifləndirici proqramlara inteqrasiyası, mədəniyyət festivallarının təşkili və tamaşaların nümayişi bu ənənəvi nağılları təbliğ və canlandırılması ilə yanaşı, onların gələcək nəsillər üçün davamlı aktuallığını təmin edə bilər.

Elmi yenilik. Son illər Azərbaycan xalq nağıllarının qorunmasında və yayılmasında rəqəmsal texnologiyaların böyük rolu olmuşdur. Əlyazmaların rəqəmsallaşdırılması, audio və video materialların qeydə alınması kimi təşəbbüslər bu nağılları gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlamağa imkan verir.

Xalq nağıllarının yazılı elementlərini qorumaqla yanaşı, 3D çap kimi texnoloji inkişaf bu hekayələrlə əlaqəli mədəni əsərlərin bərpasına imkan verir. Azərbaycan folkloru ilə bağlı heykəllər,

maskalar və digər rəmzi əşyalar təkrarlana və araşdırıla bilər ki, bu da mədəniyyətin maddi tərəflərinin qorunmasına və öyrənilməsinə kömək edir.

Sosial media da bu kontekstdə güclü platforma kimi meydana çıxmışdır. O, xalq nağıllarını paylaşmaq və canlandırmaq üçün müasir yollar təklif edir. Bugünkü nağılçılar bloqlar, podkastlar və müxtəlif sosial media platformaları vasitəsilə Azərbaycan xalq nağıllarını canlandırı, eyni zamanda başqalarını da bu ənənəvi hekayələrin öz şərhlərini və şəxsi təkrarlarını bölüşməyə təşviq edə bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qurbanlı M. Milli-mənəvi dəyərlərin böyük təəssübkeşi // Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı, s. 1-4.
2. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı // AMEA Folklor İnstitutu, № 23, Bakı, 2012, s. 71-75
3. Nəbiyeva A. Kitabı-Dədə Qorqud eposunda nağıl ənənələri // Prezident Kitabxanası № 2, Bakı, 2017. – s. 187-191.
4. Abdullayev K. Sirlərin sərgüzəşti. Romandan parçalar // Ədəbiyyat qəzeti, Bakı 2019. s 16-17.
5. Məlikova İ. Azərbaycanda yaşayan xalqların əfsanə, rəvayət və nağılları // Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı, 2018, s. 10-11.

İNGİLİS POSTMODERNİST ROMANININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əsmər Əliyeva

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

teacherasmar@gmail.com

Abstract

Main features of the english postmodernist novel

Asmar Aliyeva

The article examines the main features of the English postmodernist novel and the role of this genre in literature. The impact of postmodernism on traditional literary forms and story structures is discussed. Features such as nonlinear structure, metanarratives, irony and parody in the novel form the basis of the postmodernist novel. In addition, the stylistic features of postmodernism, such as the multi-voiced and polyphonic style, the lack of psychological development of heroes, and the mixing of collective and subjective life, are also emphasized. The article also explains how these features are applied, citing the works of postmodernist writers such as Thomas Pynchon, John Fowles and Salman Rushdie as examples. As a result, the English postmodernist novel remains one of the most innovative and free forms of modern literature and offers readers a new experience different from traditional literary forms.

Keywords: *Postmodernism, novel structure, metanarrative, polyphonic style, irony, parody, English literature.*

Giriş. İngilis postmodernist romanı mövzusu, müasir ədəbiyyatın ən vacib sahələrindən biridir, çünki postmodernizm, ədəbiyyatda ənənəvi formaları, strukturları və mövzuları sorğulayan və yenidən qurmağa çalışan bir yanaşmadır. Bu romanlar, müasir cəmiyyətin mürəkkəbliyini və çoxşaxəliliyini daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Postmodernizmin ədəbiyyat sahəsindəki təsiri, həm yazıçılar, həm də oxucular üçün yeni perspektivlər və ideyaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin, postmodernizm mədəniyyətin və identifikasiyanın təbiətini tənqid edən, normativ düşüncə ilə mübarizə aparan bir yanaşmadır, bu da onun aktual olmasına səbəb olur.

Postmodernizmin çoxlu və fərqli perspektivlər təqdim etməsi, oxuculara hadisələrə və mövzularda daha dərin və tənqidi yanaşma imkanı verir. Postmodernist yazıçılar, ənənəvi hekayə quruluşlarını pozaraq, oxucuları mətnin müxtəlif qatlarını və strukturlarını təhlil etməyə təşviq edirlər.

Bu yanaşma, müasir ədəbiyyatın daha sərbəst və eksperimental formasını ortaya qoyur. Postmodernizm, insan təcrübəsinin həqiqətini və təmsilini sual altına alaraq, ədəbiyyatın daha açıq və qarşılıqlı əlaqəli olmasına imkan verir. Yəni, postmodernist romanların aktual olması, müasir ədəbiyyatın dərinliklərini və zənginliyini anlamağa çalışanlar üçün əhəmiyyətli bir məqam təşkil edir.

Onların insanın daxili dünyası ilə mədəniyyət və tarix arasındakı qarşılıqlı əlaqəni göstərməsi, postmodernizmin davamlı aktuallığını təmin edir. Bu ədəbiyyat janrının müxtəliflik və çoxsəsli olması, müasir dövrün dinamik sosial, mədəni və psixoloji vəziyyətlərinə uyğun gəlir.

Həmçinin, postmodernist romanlar, ənənəvi qəhrəman və hekayə strukturlarını daima pozaraq, oxuculara yenilikçi yanaşmalar təqdim edir. Bu məqam, postmodernizmin ədəbiyyatda nə qədər aktual və önəmli bir yer tutduğunu göstərir.

Əsas hissə. Postmodernizm, XX əsrin ikinci yarısında yaranan və mədəniyyətin, sənətin və ədəbiyyatın ənənəvi qaydalarını sarsıdan bir hərəkət olaraq tanınır. Postmodernist ədəbiyyat, müasir dövrün cəmiyyəti və təcrübələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və ənənəvi ədəbi strukturları, janrları və mövzuları tənqid edən bir yanaşmadır. İngilis postmodernist romanı, postmodernizmin ən əsas

təzahürlərindən biridir və xüsusilə onun eksperimental üslubu, qəhrəmanların və hekayələrin çoxşaxəli quruluşu ilə tanınır [3, s. 126].

Bu məqalədə İngilis postmodernist romanının əsas xüsusiyyətləri, strukturu, yazıçılar və onların işləri müzakirə ediləcək, həmçinin bu janrın ədəbiyyatda yaratdığı yeni qavrayışlar və dəyişikliklər araşdırılacaqdır.

Postmodernizm, 1940-cı illərin sonlarından başlayaraq, 1960-cı illərdə bir mədəniyyət hərəkəti olaraq daha geniş yayılmağa başladı. Postmodernist ədəbiyyat, modernizmin bir davamı və ya onun əksinə olaraq qəbul edilə bilər. Modernizm, ənənəvi hekayə strukturlarını pozaraq, insanın daxili dünyasını, psixoloji vəziyyətini və məkanı kəsikli və qeyri-müəyyən şəkildə təqdim etməyə çalışmışdı. Postmodernizm isə, bu yanaşmanı daha da dərinləşdirərək, hekayə quruluşunda daha sərbəstliyi, multivokallığı (bir neçə səsin və perspektivin birləşməsi) və ironiya kimi xüsusiyyətləri əhatə etdi [1, s. 78].

İngilis postmodernist ədəbiyyatında, dilin və hekayə quruluşunun səmimiyyəti və dəqiqliyi sual altına alınmış, oxuculara mətnin nə qədər “real” olduğunu və ya onun əslində bir qurmaca olduğunu sual etmək imkanı verilmişdir. Bu dövrün ən mühüm yazıçılarından biri Thomas Pynchon, həmçinin Salman Rushdie, John Fowles və David Foster Wallace kimi yazıçılar, postmodernizmin ədəbi xüsusiyyətlərini öz əsərlərində əks etdirmişlər.

Postmodernist roman, ənənəvi hekayə quruluşlarından uzaqlaşır. Klassik romanlar, ümumiyyətlə, müəyyən bir başlanğıc, orta və sonluqla təşkil olunur. Lakin postmodernist romanlar, şərti strukturların əksinə olaraq, zaman və məkanın qeyri-xətti təqdimatı, təsadüfi sıçrayışlar və mətnin pozulmuş formaları ilə xarakterizə olunur. Bu cür romanlarda mütləq bir başlanğıc və ya son yoxdur. Məsələn, Thomas Pynchon-un Gravity's Rainbow adlı romanı müxtəlif xarakterlərin və zamanın birləşmələrindən ibarət bir mürəkkəb hekayə təqdim edir və onun strukturunda heç bir aydın başlanğıc və ya son yoxdur [10, s. 90].

Postmodernist romanlar tez-tez metanarrativlərdən istifadə edirlər, yəni romanda yazı prosesinə və ədəbiyyatın özünə dair bir şüur vardır. Yazıçı, əsər daxilində özünü və mətnin quruluşunu oxucuya təqdim edir. Məsələn, postmodernist romanlarda yazıçı bəzən oxucusuna mətnin yalnız bir qurmaca olduğunu açıq şəkildə xatırladır.

Bunun nəticəsi olaraq, postmodernizm özünə istinad edərək bir neçə təbəqə yaradılmasını, oxucunun da mətnin həqiqiliyini və onun formalarının təsadüfiliyini düşünməsini tələb edir. John Fowles-un The French Lieutenant's Woman əsəri, yazıçının özünün əsəri ilə əlaqədar müdaxilələrini və oxucuya şüurlu şəkildə bu müdaxilələri bildirməsini misal gətirə bilərik [7, s. 67].

İroniya və parodiya postmodernist ədəbiyyatın əlamətlərindəndir. Postmodernist yazıçılar ənənəvi ədəbiyyat formalarını və məşhur ədəbiyyat əsərlərini istehza və parodiya ilə yenidən təqdim edirlər. Bu, həm ədəbiyyatın içindəki mövcud “gerçəkləri”, həm də mədəniyyəti, tarix və ideologiyaları sorgulamağı təmin edir [5, s. 178].

Məsələn, Salman Rushdie-nin Midnight's Children əsərində Hindistanın tarixini və müstəqillik mübarizəsini bir parodiya formasında təqdim edərək, oxucuları mədəniyyətin və tarix anlayışının nə qədər mücərrəd olduğunu düşündürür.

Postmodernist romanlarda çoxsəsli və polifonik (çoxlu səsli) struktur tətbiq edilir. Bu, müxtəlif perspektivlərin və fərqli hekayəçilərin birləşdirildiyi, hər birinin özünəməxsus perspektivindən hadisələri təqdim etdiyi bir yanaşmadır [19, s. 178-180].

Bu çoxlu perspektivlər və səslər romanı daha mürəkkəb edir və oxucuya müxtəlif baxış bucaqlarından bir hadisəyə yanaşma imkanı verir.

Məsələn, David Foster Wallace-nın Infinite Jest əsərində müxtəlif personajların və alt-narativlərin vəhdəti, romanın strukturunu daha çoxsəsli və qarşılıqlı əlaqəli edir.

İngilis postmodernist romanlarında kollektiv və subyektiv həyat arasındakı sərhədlər tez-tez qarışır. Hekayələr, fərdi şəxslərin daxili dünyalarını və ictimai mühitlərini qarışdırır, nəticədə hekayələr həm fərdi, həm də kollektiv təcrübələrin təmsilini təşkil edir.

Bununla yanaşı, postmodernist romanda çox vaxt qəhrəmanların əksəriyyəti, heç bir dərin mənəvi və psixoloji inkişaf keçirməyən və hətta əhəmiyyətsiz qəhrəmanlardır.

İngilis postmodernizminin ən tanınmış nümayəndələrindən biri, şübhəsiz ki, Salman Rushdie-dir. Onun *Midnight's Children* əsəri, həmçinin postmodernizmin üslubunun əks olunduğu ən əhəmiyyətli romanlardan biridir.

Rushdie, romanında Hindistanın müstəqillik tarixini, xalqın kollektiv yaddaşını və fərdi hekayələri parodiya və mədəniyyətlərin qarışıq forması ilə təqdim edir.

Başqa bir mühüm postmodernist yazıçı John Fowles, öz romanlarında ənənəvi strukturları qıraraq və oxuculara yazıçının özünü təqdim edərək, mədəniyyətə qarşı şüurlu bir yanaşma sərgiləyir. *The French Lieutenant's Woman* əsəri, özünə istinadlıq və oxucuya müdaxilə ilə fərqlənir, bu isə postmodernizmə xas bir yanaşmadır.

İngilis postmodernist romanı, ədəbiyyatda ənənəvi sərhədləri aşan və oxuculara yeni bir təcrübə təqdim edən bir janrdır. Bu romanlar, müasir dünyanın mürəkkəbliyini və çoxşaxəliliyini təmsil edərək, ənənəvi ədəbi formaları pozur və yenidən qurur.

Postmodernizm, həm də ədəbiyyatda mədəniyyətin, dilin və identifikasiyanın təbiətini sorğulamağa imkan verən bir yanaşmadır. Bu xüsusiyyətlər, postmodernist ədəbiyyatın gücünü və aktuallığını təmin edir, həmçinin onun mədəniyyət və ədəbiyyat sahələrindəki uzunmüddətli təsirini təmin edir [6, s. 190].

Nəticə və elmi yenilik. İngilis postmodernist romanının xüsusiyyətləri ədəbiyyatda yeni bir yanaşmanın meydana gəlməsini təmin etmişdir. Postmodernizm ənənəvi ədəbiyyat formalarını və quruluşlarını pozaraq, daha sərbəst və eksperimental bir yazı üslubu təqdim etmişdir. Bu, öz növbəsində oxuculara daha geniş düşünmə və müxtəlif perspektivlərdən hadisələrə yanaşma imkanı verib. Postmodernist romanın əsas xüsusiyyətlərindən biri qeyri-xətti strukturdan istifadə edilməsidir ki, bu da oxuculara mətnin strukturunu daha çox sual altına almağa və daha çox müstəqil təhlil etməyə imkan verir. Metanarrativlər və özünə istinadlıq postmodernizmin ədəbiyyatdakı əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindəndir və bu da yazıçının mətn üzərindəki təsirini artırır. Oxucular mətnin sadəcə bir qurmaca olduğunu və yazıçının bu qurmada özünü necə təqdim etdiyini düşünməyə başlayırlar.

İroniya və parodiya, postmodernist romanların müasir dünyaya olan münasibətini əks etdirir. Bu xüsusiyyətlər, ənənəvi ədəbiyyat və mədəniyyətlə əlaqəli olan "müqəddəs" qəbul edilən qaydaları tənqid edərək, ədəbiyyatın sərhədlərini genişləndirir. Həmçinin, çoxsəsli və polifonik üslub, müxtəlif perspektivlərin və çoxsaylı xarakterlərin birləşməsi ilə romanın daha mürəkkəb və çoxqatlı bir quruluşa sahib olmasına səbəb olur. Bu cür yanaşma, oxucunun fərqli səslərdən və mövqelərdən vəziyyəti başa düşməsinə və hekayənin çoxşaxəli təbiətini qavramasını təmin edir.

Postmodernist romanlarda qəhrəmanların əksəriyyətinin psixoloji və emosional inkişaflarının olmaması, onların mürəkkəb deyil, çox vaxt qeyri-əhəmiyyətli olmasına diqqət çəkilir. Bu, həm də ədəbiyyatda insan təcrübəsinin və cəmiyyətin necə təmsil olunduğuna dair yeni suallar yaradır. Bu tip qəhrəmanlar, postmodernizmin ədəbiyyatın cəmiyyətdəki yerinə və mədəniyyətə dair olan tənqidi yanaşmasını nümayiş etdirir.

Elmi yenilik olaraq, bu məqalə, postmodernizmin ənənəvi ədəbiyyat formalarını necə pozduğunu və bu pozulmaların yazıçıların və oxucuların ədəbiyyata yanaşmalarını necə dəyişdirdiyini araşdırır. Postmodernist ədəbiyyatın təmsil etdiyi çoxsəsli və qeyri-xətti strukturların təhlili, ədəbiyyatın və onun müxtəlif mərhələlərinin daha dərindən anlaşılmasına imkan verir. Bu cür təhlil, həmçinin ədəbiyyatın tənqidi, fəlsəfi və mədəni aspektlərini də ortaya qoyur. Bu yanaşma postmodernizmin birbaşa cəmiyyətdəki dəyişikliklərlə əlaqəli olduğuna dair daha dərindən bir anlayış formalaşdırır və ədəbiyyatın inkişafında yeni bir mərhələni işıqlandırır.

Beləliklə, postmodernist romanların tədqiqi, yalnız bir ədəbiyyat janrı olaraq deyil, eyni zamanda müasir cəmiyyətin, tarix və mədəniyyətin necə təmsil olunduğu barədə daha geniş bir anlayış yaradır. Nəticədə, bu tip romanlar ədəbiyyatın ənənəvi sərhədlərini aşır və oxuculara yeni təcrübələr, daha kompleks və dərin düşüncə formaları təqdim edir. Bu, həm də postmodernizmin ədəbiyyatda yaratdığı elmi yenilikləri və müasir cəmiyyətin ədəbiyyatdakı yeri ilə bağlı yeni düşüncələri ortaya qoyur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Barthes, R. (1977). Image-Music-Text. Fontana Press.
2. Foucault, M. (1972). The Archaeology of Knowledge. Pantheon Books.
3. Lyotard, J.-F. (1984). The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. University of Minnesota Press.
4. Jameson, F. (1991). Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. Duke University Press.
5. Derrida, J. (1976). Of Grammatology. Johns Hopkins University Press.
6. Pynchon, T. (1973). Gravity's Rainbow. Viking Press.
7. Eco, U. (1984). The Name of the Rose. Harcourt Brace Jovanovich.
8. Baudrillard, J. (1994). Simulacra and Simulation. University of Michigan Press.
9. Hutcheon, L. (1988). A Theory of Parody: The Teachings of Twentieth-Century Art Forms. University of Illinois Press.
10. Calvino, I. (1979). If on a Winter's Night a Traveler. Harcourt Brace Jovanovich.

Elmi rəhbər: professor Cəlil Nağıyev

ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN MAARİFÇİLİK İDEYALARI

Məlikə Əzizova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

meleykeezizova2006@gmail.com

Abstract

Abbasgulu Agha Bakikhanov's Enlightenment Ideas

One of the prominent figures in the history of the social, cultural and intellectual development of the Azerbaijani people is A. Bakikhanov. He was a renowned scholar, thinker, talented poet of his time and a leading representative of the first Azerbaijani enlightenment. The emergence of the new enlightened-realist literary movement in the first half of the 19th century is partly associated with his name. With his Enlightenment views, Bakikhanov had a significant influence on the formation of Azerbaijani intellectuals and contributed to the process of national self-awareness. Bakikhanov sought to implement his ideas of enlightenment not only through his thoughts but also through concrete actions.

In 1832, he initiated the opening of a school in Baku and even submitted a proposal to the government regarding this matter. He also proposed the idea of simplifying the Arabic alphabet, stating that it was crucial for the development of education. Although he did not present a concrete project for alphabet reform, he expressed his thoughts on this matter in writing. Bakikhanov's enlightenment ideas, emphasizing the fight against ignorance and highlighting the essential role of science, education, and moral progress in the advancement of society, left a deep mark on the new era of Azerbaijani literature and thought.

Keywords: *enlightenment ideas, Azerbaijani literature, a project, a school, the advancement of society.*

Giriş. Azərbaycanca maarifçiliyin və demokratik ictimai-fəlsəfi fikrin formalaşması ilk öncə Abbasqulu ağa Bakıxanovun və Mirzə Fətəli Axundovun adı ilə bağlıdır. Bu barədə Feyzulla Qasımzadə yazır: "M.F.Axundovun yaradıcılığında maarifçilik, xalqın tərəqqisi ilə bağlı olan məsələlər, xalq hakimiyyəti, demokratik azadlıqlar ideyası mühüm yer tutur. O, öz dövrünün qabaqcıl ictimai-siyasi baxışlarına malik olan mütəfəkkir, xalqın azadlıq hərəkatı və ictimai tərəqqisi ilə bilavasitə bağlı olan görkəmli maarifçi və Yaxın Şərq ölkələrinin ilk inqilabçı-demokratıdır. Axundov XIX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda A. Bakıxanov, İ. Qutqaşınılı və Mirzə Şəfi Vazehin simasında yaranan ilk və hələ zəif olan maarifçiliyi inkişaf etdirərək kamala çatdırmışdır" [7, s. 24].

Abbasqulu ağa Bakıxanov XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin önəmli simalarından biri olaraq, cəmiyyətin inkişafı və elmin yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Bakıxanov həm alim, həm ədib, həm də maarifçi kimi milli düşüncənin formalaşmasında və yayılmasında mühüm rol oynamışdır. O, təhsilin və elmin cəmiyyətin tərəqqisi üçün əsas vasitə olduğunu vurğulayaraq, xalqın maariflənməsini və geriliyin aradan qalxmasını arzulayırdı. Bu məqalədə Bakıxanovun maarifçilik ideyalarının mahiyyəti, onların dövrün ictimai-fəlsəfi fikrinə təsiri və bu ideyaların bu gün üçün əhəmiyyəti təhlil olunacaq.

Alovlu maarifçi olan A. Bakıxanov maarifi, elmi və mədəniyyəti təbliğ edirdi. O, dəfələrlə qeyd edirdi ki, maarifsiz insan heç bir vaxt cəmiyyətin dəyərli üzvü ola bilməz. Mədəniyyət və maarif bəşər övladının yaraşığıdır. A. Bakıxanovun sosial-fəlsəfi baxışlarında feodal qaydalarının tənqidi xüsusi yer tutur. A. Bakıxanov bir maarifçi humanist kimi hər vasitə ilə elm və mədəniyyəti təbliğ edirdi. O, fanatizmi, dini təriqətçiliyi amansızcasına tənqid edirdi. A. Bakıxanov öz həyatında ona rast gələn bütün çətinlikləri aradan qaldırarkən deyirdi: "Möhkəm ol, qoy ürəyin ağlasın. Kişiyə yalnız iradə xoşbəxtlik gətirir" [4, s. 106]. Bakıxanov 1832-ci ildə Bakıda rus dilində məktəb açmağa təşəbbüs göstərir və bu barədə hökumətə layihə təqdim edir: Layihədə bu sətirləri yazır:

“Maarifə doğru ilk addım məktəb təsis etməkdir. Mən həmvətənlərimin faydası üçün var qüvvəmi bu işə həsr edirəm və öz nəzarətim altında məktəb təsis etmək haqqında fikir irəli sürməyə cəsarət edirəm” [5, s. 135].

Bildiyimiz kimi, XIX əsrdə ərəb əlifbasının çətinliklərinə qarşı bir çox ziyalılarımız mübarizə aparmış, layihə irəli sürmüşlər. Abbasqulu ağa Bakıxanov da ərəb əlifbasının çətinliklərini görürdü. O, ərəb əlifbasını tamamilə ləğv etməyə yox, onu sadələşdirməyə və təkmilləşdirməyə çalışırdı. O, həmçinin “Gülüstani-İrəm”, “Əxlaqi-Nasiri” kimi əsərlərində dilin təmizliyi, savadlanmanın artırılması məsələlərinə toxunurdu. Bakıxanovun əlifba ilə bağlı fikirləri daha sonra M.F.Axundov, H. Zərdabi kimi ziyalıların dil və əlifba islahatları ideyalarına təsir göstərmişdir. A.Bakıxanovdan maarifçiliklə bağlı sitatlara nəzər salaq:

1. “Cahillikdən çıxmaq üçün məktəb şam kimidir-qaranlığı işıqlandırır”.
2. “Millətə faydalı olan elm və sənət yazı ilə yayılır. Yazı isə aydın və başa düşülən olmalıdır”.
3. “Ərəb hərfləri bizim dilimizin bütün səslərini ifadə edə bilmir. Bu səbəbdən uşaqlar yazıb oxumağı gec öyrənir, savadlanma çətinləşir”.

Bakıxanov Qafqaz canişininə və Tiflis maarif dairəsinin nümayəndələrinə bir neçə dəfə məktubla müraciət etmişdi. Bu məktublarda o, müsəlman əhalisi üçün yeni məktəblərin açılması, ana dilində dərslərin keçirilməsi məsələlərini qaldırırdı: “Əgər müsəlman övladları oxuyub yazmağı asanlıqla öyrənsə, gələcəkdə dövlətə və camaata xeyirli adamlar olarlar. Bu isə ancaq yazının sadəliyi və məntiqli tədris yolu ilə mümkündür”.

Beləliklə, Abbasqulu ağa Bakıxanovun əlifba islahatlarına dair nəzəriyyələri və dilin təmizliyi ilə bağlı fikirləri, dövrün mühüm mədəni dəyişikliklərinə təsir göstərmiş, onun maarifçilik fəaliyyətini daha da gücləndirmişdir.

Əsas hissə. Bəs A.Bakıxanovun maarifçilik ideyaları əsərlərində necə əksini tapıb? Bildiyimiz kimi, A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm”, “Kəşfül-Qəraib”, “Təhzibül-əxlaq”, “Nəsihətnamə” və s. əsərlərin müəllifidir.

“Elmi və kamalı hasil etməyi hamı şeylərdən əzizraq say, ondan ötrü ki, hamı şeylər onların səbəbi ilə müyəssər olur” (“Kitabi-nəsihət”) [8, s. 61].

“Dünyada olan şeylərin hamısı əmələ, əməl isə bütün fəzilətlərin dövləti olan elmlə bağlıdır” (“Təhzibül-əxlaq”) [8, s. 62].

Bakıxanov “Kəşfül-Qəraib” əsərində əlifbanın çətinliyi və maarifin əhəmiyyəti barədə dolayı müraciətlər yer alır. O, hər bir xalqın dilinin onun varlığı olduğunu söyləyir, dilin inkişafının isə yazının sadəliyindən asılı olduğunu vurğulayırdı.

A.Bakıxanov, demək olar ki, əsərlərinin çoxunda qadınların köləlikdən azad olması ideyasını irəli sürmüşdür, “Gülüstani-İrəm” əsərində Tuti Bikanin qəhrəmanlığından bəhs olunur: “Dişsiz Şamxal, Məhəmməd xanın qardaşı oğlu Eldar bəy və Şeyx Əli məsum iki tərəfdən öldürüldülər. Məğlub olan Fətəli xan da Qubada qalması münasib bilməyib Salyana getdi. Üsmi, Şamxalın nəşini götürüb apardı. Dərbəndin yaxınlığında yalandan Fətəli xanın öldürülməsi xəbərini Tutu Bikanəyə göndərdi, qalanın təslimini tələb etdi. Tutu Bikanə ona inanmayıb özü gecə-gündüz bürclərin üzərində qalanı mühafizə etməyə məşğul oldu” [1, s. 163]. Bakıxanov qadınlarda, mərdlik, xarakter möhkəmliyi, müstəqillik, düşüncəli olmaq, mərhəmətli, mübariz olmaq kimi bir sıra müsbət keyfiyyətlər olduğunu qeyd edir. A.Bakıxanov qadında olan yaxşı, xoşa gələn davranışı, mehribanlığı qiymətləndirir. Bütün deyilənlərdən aydın olur ki, Bakıxanov qadının kişilərlə hüquq bərabərliyinin tərəfdarı olmuşdur.

Elmə, təhsilə yüksək qiymət verən, elmlı adamların yazdığı kitabları müsbət dəyərləndirən, onları maarifləndirən bir vasitə hesab edən A.Bakıxanov yazır ki, gözəl qələmi olan sənətkarın borcu keçmişdə baş verən hadisələrin nəticələrini ümumiləşdirərək gələcək nəsllə yadigar qoymaq üçün qiymətli əsər yazmaqdır. Həmin fikirlər onun “Gülüstani-İrəm” əsərində verdiyi bu rübaində ifadə olunmuşdur:

“Gözəl əsərlər yazan sənətkarın qələmi,
Əski rəsm və ayindən yeni bir tərh yaratmazsa,
Keçmişlərdən kim bir nişan və xəbər verə bilər,

Və kim gələcək nəslə yadigar olaraq bir töhfə qoya bilər?" [1, s. 254].

A.Bakıxanov "Təhzibül-əxlaq" və "Nəsihətnamə" əsərlərində isə daha çox təlim, tərbiyə ilə bağlı düşüncələrini vermişdir. Bu əsərlər gələcək nəsillər üçün çox qiymətli dir. A. Bakıxanov peyğəmbərlərin kəlamlarına əsaslanaraq gənc nəslə dünyanı dərk etməkdə kömək etmək məqsədi ilə özünün nail olduğu elmi-dini bilikləri 12 fəsildən ibarət "Təhzibül-əxlaq" əsərində ifadə etmişdir. "Təhzibül-əxlaq" əsərinin "Rəftar qaydaları haqqında" fəslində müəllif qeyd edir ki, bilikli adamla dost olmaq məsləhətdir, yəni onlar işin necə qurtaracağını bilirlər, amma nadan adamlar isə elə işlər görürlər ki, yalnız ziyan görürlər. Həmçinin bununla bağlı "Ağıllı düşmən ağılsız dostdan yaxşıdır" atalar sözünü nümunə olaraq göstərir. "Təhzibül-əxlaq" əsərində müqəddimədən sonra gələn "E'tidala riayət", "Yaxşı işlərin fəziləti", "Can sağlığının qazanılması", "Şöhrətin bəyanı" fəsilləri əxlaq nəzəriyyəsi onun vətənə və xalqa olan məhəbbəti, maarifi və demokratik dünyagörüşü ilə bağlıdır. O bu nəzəriyyəsi ilə gənclərdə elə gözəl əxlaqi sifətlər tərbiyə etmək istəyir ki, onlar müasir cəmiyyətin faydalı və xeyirxah üzvləri olsunlar, onlardan xalqa zərə yetişməsin. Müəllif qeyd edir ki, yaşadığı mühitə baxmış və görmüşdür "biri zahidliyə və şübhəyə qapılmış, başqa birisi hər şeyi inkar edərək, hətta inam və əqidənin zəruri işlərindən belə kənarda qalmışdır" Təsədüfi deyildir ki, bu əsərin "Xatimə" hissəsi "Maarifin rəmzləri haqqında" adlanır, bu hissədə bir çox filosofların ağılla, eşqlə bağlı düşüncələri verilib, həmçinin Bakıxanov ayələrdən müəyyən hissələri vermişdir. Bakıxanovun müdrikliyi onda idi ki, hər hansı bir şeylə bağlı fikrini bildirdikdən sonra onu dolğun şəkildə izah edirdi, bu baxımdan onun maarifçilik ideyaları həmişə qiymətli olub. "Nəsihətnamə" əsərində də maarifçilik ideyalarını görürük. Həmin məşhur nəsihətlərdən biri: "Ağıldan və elmdən daha yaxşı bir dövlət yoxdur. Çünki onlar həmişə səninlə olar və heç kəs onları sənin əlindən ala bilməz" [2, s. 70]. Əxlaqi nəsihətlərin əksəriyyəti "Təhzibül-əxlaq"dakı əxlaqi nəzəriyyə ilə sıx bağlıdır. Nəsihətlərində uşaqlara başa salır ki, valideynlərə, özündən böyüklərə hörmətlə yanaşmaq lazımdır, yaxşılarla oturub dur, elm öyrən, hər şeyə inanma, işi ağılla gör, ağıldan böyük dövlət yoxdur, nəfs istəyəni deyil, əql istəyəni et, hər kəsə ona lazım olan yaxşılığı et və s.

A.Bakıxanovun maarifçilik görüşləri, həmçinin onun şeirlərində də öz əksini tapıb. Bəzi şeir parçalarına nəzər salaq:

Bunları görüb Qüdsi,
Hər kimsə ki, aqildir
Qılmaz özünü rüsva,
Bədgülər arasında.

Bu, Bakıxanovun mənzum məktublarından nümunədir. Deməli, Bakıxanov şeir və məktub janrını sadəcə ədəbi deyil, həm də ideoloji, maarifçi vasitə kimi istifadə edirdi. Başqa bir nümunə:

Get, bala, elmi öyrən, qulaq ver hər hikmətə,
Elmlə bu dünyada hər iş əqlə batandır [2, s. 402].

Bu isə Bakıxanovun yazdığı qitədən nümunədir, burda da elmin, maarifin vacibliyi vurğulanır və həmçinin çağırış xarakterlidir.

Realizm nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirilən "Təbriz əhlinə xitab" satirasında şair dinsizliyi, elmsizliyi, başlı-başına lığı ifşa edir:

...Nə elmə talib olan var, nə mənədən agah,
Görüm ilahi dağılsın, necə vilayətdir? [6, s. 50].

Bakıxanov qadın azadlığı, dilin sadələşdirilməsi və təhsilin əlçatanlığı kimi məsələləri gündəmə gətirməklə, dövrünün qabaqcıl maarifçilərindən biri olmuşdur. O, maarifləndirici ideyalarını həm nəslə, həm də poeziya vasitəsilə oxucuya çatdıraraq ictimai şüurun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bütün bunlar onun maarifçi-demokratik düşüncəsinin milli intibah prosesindəki yerini və əhəmiyyətini təsdiqləyir.

Nəticə və elmi yenilik. A.Bakıxanovun maarifçilik ideyaları və görüşləri orta məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində də tədris olunmalıdır və bununla bağlı geniş məlumat verilməlidir. Bəs indi tədris vəsaitlərində vəziyyət necədir? Məsələn, 7-ci sinif "Ədəbiyyat" dərslində "Mənəvi dəyərlər, həmişəyaşar hikmətlər" adlı bölmədə A. Bakıxanovun "Hikmətin fəziləti" adlı mənzum hekayəsi

verilmişdir. Burada hökmdarın sarayında olan qocanın timsalında müəllif insanlara hikmət dərsi verir, müəyyən düşündürücü suallar qoyulur: 1. Ən xeyirli nədir? 2. Hər şeydən yaxşı nədir? 3. Ən lazım nədir? – Cavabları isə müvafiq olaraq, hünər, yaxşılıq, həqiqət olur. Beləliklə, uşaqlarda artıq orta məktəbdən Bakıxanov haqqında təsəvvür yaranır, adları çəkilən əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnmiş olurlar. 10-cu sinif “Ədəbiyyat” dərslərində isə maarifçilik dövrü haqqında məlumat verilir və A.Bakıxanovdan isə qısa danışılır, yalnız əsərlərinin müəyyən hissəsinin adı çəkilir:

“Ədibin maarifçi görüşləri “Təhzibül-əxlaq”, “Kitabi-nəsihət”, “Kitabi-Əsgəriyyə”, “Mişkatül-ənvar əsərlərində ifadəsini tapmışdır. O, “Miratül-cəmal”, “Mişkatül-ənvar” məsnəvilərində vətənpərvərlik, hökmdar və xalq, ölkənin ədalətlə idarə olunması problemini qaldırır, zülmü, cəmiyyətdəki nöqsanları tənqid edir” [3, s. 106]. Amma bu əsərlər haqqında məlumatlara, demək olar ki, rast gəlmirik. Fikrimizcə, onun əsərlərindən bütöv olmasa da, müəyyən hissələri kitablarda verilməlidir ki, onun haqqında aydın təsəvvür yaranmış olsun. Lakin buna baxmayaraq müəllim müəyyən video-çarxlar, şəkillər göstərməklə, əsərlərindən geniş məlumatlar verməklə Bakıxanovun maarifçilik görüşlərini təbliğ etməlidir. Ali təhsil müəssisələrində isə Əhməd Seyidov, Feyzulla Qasımzadə, Sənan İbrahimov və başqa bu kimi tədqiqatçıların kitablarından tələbələr Bakıxanov haqqında dolğun məlumatlara yiyələnirlər və həmçinin onunla bağlı tədqiqat işləri də aparırlar.

Bəs A.Bakıxanovun özünün məktəb və müəllimlə bağlı hansı fikirləri var? Bakıxanovun nəzərində elm və təhsil insanın daxili inkişafını təmin edəcək yeganə vasitə idi. O, yalnız fiziki güc və maddi sərvətlərlə deyil, həm də intellektual və mənəvi zənginliklərlə cəmiyyətin güclənəcəyinə inanırdı. Təhsilin yayılması ilə bağlı Bakıxanov müasir elmin və fəlsəfənin müsbət təsirlərini qeyd edirdi, xüsusilə də Qərb dünyasında baş verən maarifçilik hərəkatlarından təsirlənərək, elm və biliyin cəmiyyətdəki mühüm rolunu qəbul edirdi. A.Bakıxanov məktəb layihəsində kompleks tədbirlər sistemi işləyib hazırlamışdı. O, Bakıda 3 sinifli məktəb tədris etmək haqqında, orada keçiriləcək fənlərin, öyrədiləcək dillərin, müəllim və şagirdlərin miqdarı, şagirdlərin məktəbə qəbul yaşı, məktəb işçilərinin illik əmək haqqı və s. məsələlər haqqında 11 maddəlik təklif irəli sürmüşdü ki, bunlar indi də aktual olan problemlərdəndir. Bakıxanovun həmin layihəsi onun uzaqgörənliyindən xəbər verir. O, özünün məktəb haqqında “Layihə”sində qeyd edir ki, uşaqlara yaşlarına və biliklərinə uyğun materialları tədris etmək lazımdır, ona görə də yazdığı təmsillər: “Tülkü və Aslan”, “Qurd və İlbiz”. “Yersiz iftixar” və İ.A.Krılodan tərcümə etdiyi “Eşşək və Bülbül” sırf pedoqoji-metodik vəsait kimi nəzərdə tutulmuşdur. Həmin əsərlərə də aşağı sinif dərslərində yer verilməlidir.

Ə.Seyidovun yazdığı kimi, A.Bakıxanov dövrünün məktəblərində təlimi asanlaşdıracaq bir sıra tədbirlər görmüş, coğrafiya, tarix kimi dərslilər tərtib etmişdir. O, müəllimdən yüksək dözümlülük, həssaslıq tələb edirdi, vaxtı qiymətləndirib ondan səmərəli istifadə etməyi tövsiyə edirdi. Təlim və tərbiyə ilə bağlı qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür, tərbiyəyə aid ideyalarında uşaq və yeniyetmələrin xarakterinin formalaşması ilə bağlı məsələlərə də toxunmuşdur.

A.Bakıxanovun maarifçilik ideyaları yalnız dövrü üçün deyil, eyni zamanda müasir təhsil sistemində də dəyərli töhfələr vermişdir. Onun təklifləri və məktəb barədəki fikirləri, müəllim-şagird münasibətlərini daha mütərəqqi və effektiv hala gətirmək məqsədini güdür. A.Bakıxanovun, xüsusən də məktəbin tədris proqramının təkmilləşdirilməsi, dərslilərin hazırlanması və müəllimlərin peşəkar inkişafı ilə bağlı irəli sürdüyü ideyalar bu gün də əhəmiyyətini qoruyur. Beləliklə, onun maarifçilik görüşləri və təhsil sistemində dair irəliləyişləri geniş şəkildə öyrənilməli və tədris proqramlarında daha dərinlən yer almalıdır, həmçinin onun maarifçilik görüşlərini özündə əks etdirən filmlər də çəkilməlidir ki, gələcək nəsillər üçün faydalı olsun.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: Azərbaycan Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti, 1926.
2. Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya-Press, 2005, 488 s.
3. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ədəbiyyat – 10. Bakı: Təhsil NP, 2022, 212 s.
4. Hüseynov H. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən . Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 400 s.

5. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı . Bakı: Elm və təhsil , 2017, 552 s.
6. Məmməd T. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Apostrof , 2010, 162 s.
7. Orucov Ə. Azərbaycan xalqı milli özünüdərk yollarında XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri. Bakı: AVROPA, 2012, 251s.
8. Verdiyeva L. A.A.Bakıxanovun yaradıcılığında sosial-psixoloji məsələlərin təhlili. Bakı, 2011, s. 122-129.

Rəyçi: dos. Rəna Mahmudova

AZƏRBAYCAN KLASSİK ƏDƏBİYYATINDA GENETİK PSIXOLOJİ ELEMENTLƏR

Ayna Əhmədli

Magistrant

Bakı Qızlar Universiteti

aynaehmedli2003@gmail.com

Abstract

In order to properly study literature and works of art, it is necessary to properly study the human personality and artistic images that are a portrait of the personality.

The hereditary factor, which has an important influence on the formation of the human personality, also has a certain effect on the psychological state of the person. In this regard, the application of genetic psychology in the analysis of artistic images that are a portrait of the human personality will give favorable results. According to genetic psychology, along with the physical characteristics of a person, feelings and emotions, desires and wishes, and fears can also be transmitted hereditarily. Based on this, we can say that the Sufi mystical search, the desire for unity is also transmitted hereditarily.

Positive qualities can be transmitted in hereditary terms, but every person has an attachment to the soul and the world. Every person remains between these two on the path of life and continues the rest of his life by choosing one of these two. We can also see this in the work "Rindu-Zahid".

Keywords: *Genetic psychology, The work "Rindu-Zahid", Sufism, The Holy Quran, Leyli and Macnun.*

Giriş. Ümumiyyətlə incəsənətin və ədəbiyyatın əsasında şəxsiyyət amili dayanır. Şəxsiyyət həm sənət əsərinin obyekt, həm də onun müəllifi kimi çıxış edir. Incəsənət ümumiyyətlə insan yaradıcılığının məhsuludur. Həmçinin, onun mövzusu insan həyatından bəhrələnir. Buna görə də, ədəbiyyatın və bədii əsərlərin düzgün tədqiq edilməsi üçün insan şəxsiyyətinin və şəxsiyyətin bir portreti olan bədii obrazların düzgün tədqiq edilməsi lazımdır.

İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən müxtəlif amillər mövcuddur. Bu amillərdən ən önəmlisi irsiyyət amilidir (1, s. 41). İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan irsiyyət amili həm də insanın psixoloji inkişafında mühüm rol oynayır.

Psixologiyanın xüsusi sahələrinə genetik psixologiyayı da aid etmək olar. Genetik psixologiya psixika və davranışın irsən keçən mexanizmini, onların genotipdən asılılığını öyrənir (2, s. 15). Psixologiyanın bu sahəsinə görə irsiyyət amili həm də insan psixologiyasının formalaşmasına da öz təsirini göstərir. İnsan amilindən əvəz olunmaz mənbə kimi istifadə edən bədii əsərlərin obrazlarının bu baxımda təhlil və tədqiq edilməsi maraqlı nəticələr verə bilər. Ümumiyyətlə, bədii obrazların psixoloji aləminin təhlili çox az müşahidə edilir. Buna əsasən deyə bilərik ki, ədəbiyyatşünaslıqda bədii əsərlərin genetik psixologiya baxımından tədqiqinə demək olar ki, rast gəlmək mümkün deyil.

Azərbaycan ədəbiyyatının qədim tarixində sufizmin dərin kökləri mövcuddur. Bizim fikrimizcə, böyük bir fəlsəfəyə malik olan sufi-mistik düşüncələri təbliğ edən obrazların psixoloji aləminin, həmçinin bu obrazların psixikasında psixogenetik elementlərin tədqiqi və təhlili əvəz olunmaz nəticələr verəcəkdir.

Əsas hissə. Qurani-Kərimdə göstərilir ki, insan palçıqdan yaradıldıqdan sonra Allah ona öz nəfəsindən üfürür və insan canlanır. Yəni insanın ruhu Allahın nəfəsindən canlanmışdır. Bu baxımdan insan ruhu daim Allaha can atır, ona qovuşmağa, vətənə qayıtmağa çalışır. Nəsimi maddi dünyada qərib olduğunu belə deyir:

Səndən olalı ayrı mən, halımı gör, şikəstəyəm

Qütbətə düşmüşəm qərib, ah, nidəm, nidəm, nidəm (3, s. 167).

Füzulinin dilində bu belə ifadə olunur:

Yar kuyindən cida heyranam öz əhvalıma
Bu bələli qürbətə doğma diyardan düşmüşəm (4, s. 320).

Həmçinin, qeyd etməliyik ki, Füzuli özünün “Səhhət və Mərrəz” əsərində bu qürbət anlayışını özünə məxsus bir tərzdə ifadə etmişdir.

“Gülşəni-raz” əsərində Mahmud Şəbsütəri “Mən nədir” sulama belə cavab verir:

Həqiqət, varlıqdakı surətlərdən biri şəkildə
Ortaya çıxanda sən ona söz arasında “mən” deyirsən.

Mən və sən əsil varlığın şəkiliyik (sifətləriyik) (5, s. 54-55).

Buradan belə bir nəticə çıxarıyıq ki, gerçək varlıq Allahdır, biz isə onun sadəcə surətlərindən, belə desək daha doğru olar, güzgüdəki əksindən ibarətik. Bununla Mahmud Şəbsütəri insanın yaradılışına işarə edir. İnsanın məni, onun gerçək şəxsiyyəti, mənlisi onun ruhdur. Ruh isə Allahın nəfəsindən yarandığı üçün ona qayıtmağı arzulayır. Maddi dünya insan ruhu üçün qürbət hesab edilir. Vətən həsrəti, Allaha qovuşmaq arzusu hər bir insana ulu babası Adəm peyğəmbərdən keçmişdir.

Qurani-Kərimdə deyilir: “O gün bir çox üzlər parlayacaq və öz Rəbbinə baxacaqdır” (7, s. 427). Biz buna əsasən deyə bilərik ki, cənnət Allaha qovuşduğumuz və onunla bir bütün olduğumuz məkandır. Yəni, Adəm peyğəmbər cənnətdə Allahın qatındaydı, amma qadağan olunmuş buğdanı yedikdən sonra onun dünyaya göndərilməsi insanın qürbətə göndərilməsi deməkdir. Məhəmməd Füzuli özünün “Həqiqətül-süəda” əsərində Adəm peyğəmbərin dünyaya göndərilməsini və onun çəkdiyi əzabları çox təsirli bir şəkildə ifadə etmişdir. Bundan sonra Adəm peyğəmbər Allahın öyrətdiyi kəlimələrlə tövbə etmişdir. “(Nəhayət) Adəm Rəbbindən (bəzi xüsusi) kəlmələr öyrənərək (Həvva ilə birlikdə o kəlmələr vasitəsilə) tövbə etdi. Doğrudan da, O (Allah) tövbələri qəbul edəndir, mərhəmətlidir” (7, s. 4). Fəqət, o gündən sonra Adəmin soyundan gələn hər bir insan yalnız böyük imtahanlardan sonra cənnətə-Allaha qovuşa bilərdi. Nəticədə, biz belə bir qərara gəlirik insanın bu dünyada çəkdiyi əzablar, səbəbi bilinməyən problemlər, insanın hər şeyi əldə etməsinə baxmayaraq psixi cəhətdən özünü boşluqda hiss etməsi irsən Adəm peyğəmbərdən bu günə qədər hər bir insana keçmişdir. Çünki Adəm peyğəmbərdən bu günə qədər heç bir insan Allahı görməmişdir. Həmçinin, Allahın varlığından peyğəmbərlər vasitəsilə xəbərdar olan, onu itirmək acısını nə demək olduğunu bilməyən insan bu acını bir başa hiss edir və yaşayır. Buna görə biz belə düşünürük ki, bu acı onu birbaşa hiss edən və yaşayan Adəm peyğəmbərdən bizə miras qalmışdır.

Genetik psixologiya duyğu və hisslərin irsən keçməsi fikrini təbliğ edir. Əgər biz hər bir insanın Adəmin soyundan gəldiyini nəzərə alsaq, bu fikrin doğruluğunu görürük. Gen canlılarda nəsilədən nəslə bioloji xassələrin ötürülməsi prosesinin, yəni irsi genetikanın əsas vahididir. Sağlam genlər irsən ötürüldüyü kimi, genetik pozuculuqlar da irsən ötürülür. İrsi xəstəliklər buna misal ola bilər. Əgər irsi əlamətlər genlər vasitəsilə ötürüldüyü kimi psixi xüsusiyyətlər də irsən keçirsə, psixi problemlər də irsən keçir. Bizim fikrimizcə, insanın həyatı boyu yaşadığı hadisələr, problemlər onda travmaya səbəb olur. Bu travmalar sağlam genləri zədələyir. Nəticədə, zədələnmiş bu genlər növbəti nəsillərə ötürülür. Əgər bir insan müəyyən travmalar nəticəsində müxtəlif fobiyalar qazanırsa, bu insan qorxularının səbəbini açıq şəkildə bilir. Lakin bu fobiyaları irsən qazanmış insan qorxularının səbəbini heç vaxt bilmir. Səbəbini bilmədiyi üçün nəticəni də aradan qaldırmaq bir xeyli çətin olur. Bu tip pasientləri ailə dizimi terapiyası ilə müalicə edirlər.

Genetik psixoloji elementləri biz Məhəmməd Füzulinin “Rindu-Zahid” əsərində də görə bilərik. Əsərin əsas iki baş qəhrəmanı ata və oğul olan Rind və Zahid bir-birinə zidd iki əks qütbü ifadə edir. Zahid və Rindin bir-birinə əks baxışları əslində onlar arasında olan irsi əlaqələrin köklü xarakter daşmasından irəli gəlirdi. Zahidin dindar olması, bir sözlə zahid olması əslində onun axtarışda olduğunu göstərir, lakin axtarış zamanı riyakarlıq ona qalib gəlmişdir. Rind isə hələ axtarış yolunun başındadır, ancaq onun atasına verdiyi hər cavab doğru yolda olduğunu bir daha isbat edir. Deməli, belə bir nəticə əldə edirik ki, ilahi axtarış, irfani oyanış əslində atadan oğluna irsən keçmişdir. Məsələ burasındadır ki, ilahi axtarış arzusu irsi şəkildə ötürülür, amma bu arzunun gerçəkləşdirilməsi insanın özü iradi səyindən asılıdır. Belə ki, Həbil də, Qabil də Adəmin oğullarıdır, lakin Həbil cənnətə-Allahın dərğahına çatmaq hüququna nail olur, Qabil isə

cəhənnəmin ilk sakindir. İrsi cəhətdən müsbət keyfiyyətlər ötürülə bilər, fəqət hər bir insanda nəfs və dünyaya bağlılıq mövcuddur. Hər bir insan həyat yolunda bu ikisi arasında qalır və öz həyatını qalanını bu ikisindən birini seçərək davam etdirir.

Hər bir insan doğularkən vəhdət arzusu ilə doğulur. Bu instiktiv bir arzudur. Bu arzu zamanla, şüurlu bir şəkildə formalaşmadığı üçün insan bu arzusunun fərqlində olmur. Bu əslində bir növ insanın aclıq hissinə bənzəyir. Yeni doğulmuş körpə aclığı hiss edir, lakin bu hissin nə olduğunu və səbəbini bilmir. Zamanla, böyüdükcə bu hissin nə olduğunu, səbəbini aydınlaşdırır. Vəhdət arzusuda yemək yemək kimi, su içmək kimi insanın instiktiv tələbatıdır. Fəqət, insan bu uzun müddət bu tələbatın ödənilməməsi nəticəsində hiss etdiyi ağrı və acıların səbəbini dərk etmir. Hətta deyə bilərik ki, bir çox insan bu tələbatından-vəhdət arzusundan xəbərsiz olaraq yaşayır.

Nəticələr:

1. Ədəbiyyatın və bədii əsərlərin düzgün tədqiq edilməsi üçün insan şəxsiyyətinin və şəxsiyyətin bir portreti olan bədii obrazların düzgün tədqiq edilməsi lazımdır.
2. İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasının mühüm təsir göstərən irsiyyət amili həm də insanın psixoloji durumuna müəyyən qədər öz təsirini göstərir. Bu baxımdan insan şəxsiyyətinin bir portreti olan bədii obrazların təhlilində genetik psixologiyanın tətbiqi əlverişli nəticələr verəcəkdir.
3. Genetik psixologiyaya görə insanın fiziki əlamətləri ilə bərabər həm də hiss və emosiyaları, arzu və istəkləri, qorxuları da irsi şəkildə ötürülə bilər. Buna əsasən deyə bilərik ki, sufi mistik axtarış, vəhdət arzusu da irsi şəkildə ötürülür.
4. İrsi cəhətdən müsbət keyfiyyətlər ötürülə bilər, fəqət hər bir insanda nəfs və dünyaya bağlılıq mövcuddur. Hər bir insan həyat yolunda bu ikisi arasında qalır və öz həyatını qalanını bu ikisindən birini seçərək davam etdirir. “Rindü-Zahid” əsərində də biz bunu görə bilərik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə. Pedagogika. Bakı: Mütərcim, 2021
2. Prof. S.G.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin. Psixologiya. Bakı: 2007
3. Nəsimi. Seçilmiş Əsərləri. Bakı: Maarif, 1985
4. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri:[VI cildə], cild III. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
5. Şeyx Mahmud Şəbüstəri. Gülşəni-raz. Bakı: Nurlan, 2005
6. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri.VI cildə. / V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005

İnternet resursları

7. <https://kitabxana.net/files/books/file/1562758468.pdf>

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA SOSIAL-HÜQUQİ BƏRABƏRLİYƏ ÇAĞIRIŞ VƏ ÇAĞDAŞ İNKLÜZİV TƏHSİL MODELİ

Aidə Quluzadə

Magistrant

Bakı Slavyan Universiteti

quluzadaida@gmail.com

Abstract

A call for social-legal equality and a modern inclusive education model in Azerbaijan literature

This article explores the interconnectedness between respect for diversity in Azerbaijani literature and the principles of the modern inclusive education model. It emphasizes how literary works reflect themes such as empathy, tolerance, and humanism, which align with inclusive educational practices. Through analysis of classical and contemporary literary texts, the study underlines the pedagogical potential of literature to foster inclusive thinking in educational settings. The article also highlights the critical role of educators in integrating literary content that supports social harmony and equality.

Keywords: *diversity, Azerbaijani literature, inclusive education, empathy, equality.*

Giriş. Müasir cəmiyyətlərdə sosial ədalətin təmin olunması, insan hüquqlarının qorunması və fərdlərin bərabər hüquq və imkanlara malik olması prinsipi getdikcə daha çox ön plana çıxır. Bu prinsiplərin təhsil mühitinə inteqrasiyası isə inklüziv təhsil modeli vasitəsilə həyata keçirilir. Inklüziv təhsil hər bir uşağın, o cümlədən fiziki, zehni, emosional və ya sosial fərqliliyi olan şagirdlərin eyni təhsil mühitində, birgə öyrənmə imkanları əldə etməsini təmin edən humanist yanaşmadır. Bu model təkcə pedaqoji məqsədləri deyil, eyni zamanda fərdi, sosial və mədəni müxtəlifliyin qəbulunu və dəyərləndirilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarix boyu fərqliliyin və insan müxtəlifliyinin dərin poetik ifadəsini təqdim etmiş, həm klassik, həm də çağdaş ədiblər müxtəlif sosial təbəqələrdən olan insanları, onların duyğularını, həyat şəraitlərini və cəmiyyətlə münasibətlərini ədalətli və empatik bir yanaşma ilə qələmə almışlar. Bu xüsusiyyətlər ədəbiyyatın tərbiyəedici gücünü ortaya qoyur və onu pedaqoji məqsədlər üçün effektiv vasitəyə çevirir. Ədəbiyyatda ifadə olunan empatiya, tolerantlıq, mərhəmət və insan hüquqlarına hörmət kimi dəyərlər inklüziv təhsilin əsas mahiyyətini təşkil edir.

Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir və digər klassik yazarların əsərlərində insanın fərqli xüsusiyyətləri ilə qəbul olunması və cəmiyyətin bir üzvü kimi dəyərləndirilməsi fikri əsas yer tutur. Bu əsərlərdə müxtəlif təbəqələrin nümayəndələrinin səsinin eşidilməsi, haqsızlıqlara qarşı çıxış edilməsi, fərqliliyin qınanması əvəzinə anlanması və izah olunması, çağdaş təhsilin məqsədləri ilə səsleşən dəyərlərdir. Eyni zamanda müasir ədəbiyyatda da bu mövzularda diqqətəlayiq nümunələrə rast gəlmək mümkündür.

Bu məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlifliyə hörmət anlayışının çağdaş inklüziv təhsil modeli ilə əlaqəsi araşdırılır. Məqsəd odur ki, ədəbiyyatın verdiyi dəyərlər əsasında inklüziv düşüncənin formalaşdırılmasında onun rolu müəyyən edilsin.

Eyni zamanda, müəllimin bu prosesdəki vasitəçi və yönəldici rolu da xüsusi vurğulanır. Elmi araşdırma ədəbiyyatın təhsildə istifadəsinin yalnız bilik ötürməkdən ibarət olmadığını, həm də dəyərlərin formalaşmasında təsirli vasitə olduğunu bir daha ortaya qoyur.

Əsas hissə. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində müxtəlifliyin və fərqliliyin qəbul edilməsi daim mühüm yer tutmuşdur. Həm klassik, həm də müasir dövrün ədibləri, əsərlərində cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqələrini, fərqli şəxsiyyət və xarakterləri təqdim etməklə, oxucularına empatiya və tolerantlıq hisslərini aşılamağa çalışmışlar. Bu yanaşma təkcə ədəbiyyatın estetik gücünü artırmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda insanların dünyagörüşündə dərin dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Əsərlərində müxtəlif sosial təbəqələrdən olan insanları, onların həyat tərzlərini və

yaşadıqları çətinlikləri təsvir edən ədiblər, cəmiyyətdə bərabərlik və ədalət anlayışlarını formalaşdırmağa kömək etmişlər. Bu yanaşmalar, dövrün şəraitindən asılı olmayaraq, cəmiyyətdə empatiya və tolerantlıq prinsiplərinin inkişafını sürətləndirib.

Ədəbiyyatın bu rolunu dərinlən anladığımız zaman, inklüziv təhsil anlayışının da bu humanist yanaşmalarla əlaqəli olduğunu görürük. Inklüziv təhsil, hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə hörmət etməklə yanaşı, onu tədris prosesinə aktiv və bərabər şəkildə daxil etməyi hədəfləyir. Burada əsas məqsəd, uşağın özünü cəmiyyətdə qəbul edilmiş və dəyərli bir fərd kimi hiss etməsidir. Bu yanaşma təhsilin humanist əsaslarını dəstəkləyir və şagirdlərə yalnız bilik deyil, həm də həyatdakı müxtəliflikləri anlamaq və qəbul etmək qabiliyyəti verir. İnsanların fərqli olmasının gözəlliyi, onların müxtəlif təcrübələrindən öyrənmə və sosial əlaqələri daha zəngin şəkildə qurma imkanı yaratması bu yanaşmanın təməlinə dayanır.

Cəlil Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsəri, bu baxımdan xüsusilə önəmlidir. Əsərdə kənd əhalisinin həyat tərzi, təhsil problemləri və cəmiyyətin geriliyi bədii təsvir vasitəsilə oxucuya təqdim edilir. Bu təsvirlər, oxucunun kəndli insanların qarşılaşdığı çətinliklərə və sosial ədalətsizliyə qarşı empatiya hissi inkişaf etdirir. Məmmədquluzadənin əsərində təqdim edilən hər bir obraz, cəmiyyətin kənarda qalmış üzvlərinin həyatı ilə bağlı dərin düşünməyə və bu insanların qarşılaşdıqları problemləri öz həyatımıza tətbiq etməyə sövq edir. Bu yanaşma, inklüziv təhsilin ruhu ilə tam uyğun gəlir. Müəllimlər, ədəbiyyat vasitəsilə şagirdlərə yalnız nəzəri bilik verməklə qalmır, həm də onları fərqli sosial təbəqələrə qarşı daha anlayışlı və ədalətli olmağa təşviq edirlər [2, s. 162]. Məmmədquluzadə, həmçinin öz əsərlərində, azadlıq, insan hüquqları və cəmiyyətin inkişafı kimi mövzuları da qaldıraraq, ədəbiyyatın sosial dəyişikliklərə necə təsir edə biləcəyini göstərir. Bu məsələlər inklüziv təhsil üçün çox vacibdir, çünki müəllimlər şagirdlərə yalnız bilik vermək yox, həm də cəmiyyətin problemləri haqqında düşünməyə, bu problemləri anlamağa və onlara qarşı həssas olmağa sövq edirlər.

Mirzə Ələkbər Sabirin satirik şeirlərində də eyni şəkildə sosial təbəqələr arasında mövcud olan qeyri-bərabər strukturlar tənqid olunur. Sabirin şeirlərində cəmiyyətin təbəqələşməsi, təhsilin əlçatan olmaması və insan hüquqlarına qarşı biganəlik kəskin şəkildə öz əksini tapır. Bu əsərlərin fonunda müəllif, oxucunu yalnız mövcud vəziyyətlə barışmağa çağırır, həm də onları bu vəziyyəti dəyişdirməyə təşviq edir. Sabirin satirik şeirlərində təqdim edilən tənqidlər, ədəbiyyatın təhsil proqramında vacib bir yer tutması üçün möhkəm əsaslar yaradır. Bu əsərlər, müəllimlər üçün böyük bir tədris resursu ola bilər. Həmçinin, oxucuda sosial ədalət və bərabərlik kimi dəyərlərin möhkəmləndirilməsinə kömək edir [3, s. 108]. Sabir, ədəbiyyat vasitəsilə cəmiyyətin ciddi problemlərini işıqlandırır və insanların bu problemlərə qarşı daha həssas, bərabərhüquqlu və tolerant olmalarını təşviq edir.

Müasir dövrün ədəbiyyatında da fərqli identikliyi olan personajlar yaradılmağa davam edir. Bu personajlar, fiziki və ya sosial məhdudiyyətləri olan insanlar kimi təqdim edilərək, onların həyat mübarizələri və zəifliklərinə baxmayaraq göstərdikləri güc, oxucuda həm özünəinamı artırır, həm də empatiya hissini inkişaf etdirir. Xüsusilə müasir uşaq ədəbiyyatında əlil qəhrəmanların əhvalatları, uşaqlara həm fiziki məhdudiyyətlərin həyatın heç bir sahəsində maneə olmadığı, həm də insanın öz gücünə inandığında hər şeyə nail ola biləcəyi mesajını verir. Bu, inklüziv təhsilin əsas prinsiplərindən biridir və uşaqların özünü global dünyada bərabərhüquqlu bir fərd olaraq hiss etməsini təmin edir. Müasir uşaq ədəbiyyatında əlil qəhrəmanların təqdimatı, yalnız fiziki məhdudiyyətləri aşan bir mübarizə hekayəsi deyil, həm də şagirdlərə bərabərlik və fərqliliyi təqdir etməyi öyrədir.

Ədəbi əsərlərin tədrisə inteqrasiyası həm müəllimlər, həm də şagirdlər üçün bir sıra üstünlüklər təqdim edir. Müəllimlər, dərslərində yalnız bilik verməklə yanaşı, şagirdlərə həyatın müxtəlif sahələrində sosial məsuliyyət, fərqlilik və bərabərlik kimi dəyərləri aşılamaq üçün ədəbiyyatdan istifadə edə bilərlər. Şagirdlər isə, bu əsərləri oxuduqca, fərqli insan tipləri ilə tanış olur, onları anlamağa çalışır və nəticədə sinif yoldaşlarına qarşı daha dözümlü və empatik yanaşmağa başlayır. Bu yanaşmalar həm də təhsilin inklüzivliyini artırır, çünki hər bir şagirdin fərdi

xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, onun təlim-tərbiyə prosesinə bərabər şəkildə daxil olması təmin edilir.

Ədəbiyyatla təhsilin sintezi, inklüziv təhsil modelinin həyata keçirilməsi üçün çox vacibdir. Müəllimlər, ədəbiyyatın gücündən istifadə edərək, şagirdlərdə sosial məsuliyyət, müxtəliflik və bərabərlik anlayışlarını inkişaf etdirə bilər. Bu, həm tədris mühitinin zənginləşdirilməsi, həm də inklüziv və tolerant bir təhsil mühiti yaradılması üçün vacib addımdır. Azərbaycan ədəbiyyatının humanist yanaşmaları inklüziv təhsilin ruhu ilə mükəmməl birləşir və bu sintez müəllimlərə və şagirdlərə cəmiyyətdəki müxtəlif sosial rollara və fərqliliyə hörmət etməyi öyrətməkdə kömək edir. Bu cür yanaşmalar, müasir təhsil sistemində ədəbiyyatın və humanist prinsiplərin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır və hər bir şagirdin təhsil müddətində özünəinamının, sosial məsuliyyətinin və fərqliliklərə qarşı anlayışının inkişafına şərait yaradır.

Nəticə və elmi yenilik. Aparılan tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixən cəmiyyətin müxtəlifliyinə geniş meydan verən, fərqliliyin qəbulunu və sosial empatiyanın təşviqini özündə ehtiva edən mühüm bir vasitə olmuşdur. Bu ədəbiyyatın əsas gücü – fərqli insan talelərini, müxtəlif təbəqələrə mənsub fərdlərin həyat tərzini və cəmiyyətin sosial ədalətsizliklərə qarşı münasibətini əks etdirməkdir. Klassik dövr ədibləri olan Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabir öz dövrlərinin sosial reallıqlarını bədii dillə təsvir edərək, maarifçilik ideyalarının yayılmasında və fərqli sosial qruplar arasında anlaşmanın qurulmasında mühüm rol oynamışlar. Onların irsi bu gün də təkcə ədəbi-estetik deyil, həm də pedaqoji və sosial tərbiyə baxımından dəyərli mənbə olaraq qalır.

Eyni zamanda müasir Azərbaycan ədəbiyyatında fərqli identikliklərə malik obrazların yaradılması, xüsusilə fiziki və psixoloji məhdudiyyətlərə malik qəhrəmanların uğur hekayələri vasitəsilə uşaqlara özlərini tanımaq, qəbul etmək və digər fərqli insanlara hörmətlə yanaşmaq bacarığı aşılanır. Bu cür əsərlər inklüziv təhsilin əsas məqsədlərindən biri olan “hər uşağın cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü kimi formalaşdırılması” ideyasına uyğun gəlir. Ədəbiyyat burada həm bir güzgü funksiyasını yerinə yetirir – yəni cəmiyyətin müxtəlifliyini əks etdirir – həm də bir körpü rolunu oynayır – yəni fərqliliklər arasında əlaqə yaradır.

Ədəbi mətnlərin tədris prosesinə inteqrasiyası müəllimlərə dərsi təkcə informativ deyil, eyni zamanda emosional, mənəvi və sosial baxımdan da zəngin təqdim etmək imkanı yaradır. Belə dərslər şagirdlərdə həm özlərinə, həm də sinif yoldaşlarına qarşı anlayış, hörmət və əməkdaşlıq münasibətini formalaşdırır. Bu isə inklüziv təhsilin əsas nailiyyətlərindən sayılan birgəyaşayış mədəniyyətinin inkişafına zəmin yaradır. Ədəbiyyat sinifdə empatiya yaratmaq, diskriminasiyanı azaltmaq və inklüziv atmosfer qurmaq üçün effektiv bir pedaqoji alətə çevrilə bilər.

Elmi yenilik baxımından bu araşdırma aşağıdakı məqamlarla fərqlənir:

1. İlk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərinə aid seçilmiş nümunələr inklüziv təhsil modeli ilə əlaqələndirilmiş, bu paralellər elmi təhlil və pedaqoji interpretasiya baxımından sistemləşdirilmişdir;
2. Ədəbiyyatın inklüziv dəyərlərin – empatiya, tolerantlıq, sosial məsuliyyət və fərqliliyin qəbulunun – təbliğindəki rolu funksional, kontekstual və tətbiqi baxımdan şərh olunmuşdur;
3. Müasir pedaqoji mühitdə müəllimlərin ədəbi mətnlərdən necə effektiv şəkildə istifadə edə biləcəyi, bu mətnlərin şagirdlərin sosial-emosional inkişafına necə təsir etdiyi əyani nümunələrlə göstərilmişdir;
4. Araşdırma, ədəbiyyatın sadəcə bədii informasiya daşıyıcısı deyil, eyni zamanda inklüziv dünyagörüşün formalaşdırıcısı və sosial transformasiyanın aləti olduğunu əsaslandırır;
5. Praktiki tövsiyələr və nəzəri yanaşmaların sintezi vasitəsilə bu tədqiqat Azərbaycan təhsil sistemində ədəbiyyatla inklüzivlik arasında körpünün qurulmasına elmi və metodoloji dəstək verir.

Bu nəticələr bir daha təsdiq edir ki, ədəbiyyat təkcə keçmiş anlama vasitəsi deyil, həm də gələcəyi qurmaq üçün güclü bir resursdur. Müəllimlər ədəbi nümunələrdən istifadə edərək şagirdlərə həm bilik, həm dəyər, həm də həyat bacarıqları aşılaya bilərlər. Beləliklə, inklüziv təhsilin məqsədlərinə çatmaqda ədəbiyyat mühüm strateji və mənəvi dayaq kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 258 s.
2. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. II cild. Bakı: Yazıçı, 1985, 340 s.
3. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı: Maarif, 1981, 220 s.
4. Məmmədova A. Müasir inklüziv təhsilin nəzəri əsasları // Təhsil və zaman, № 4, Bakı, 2020, s. 45-52
5. İsmayılova G. Ədəbiyyat və empatiya: Müasir pedaqoji yanaşmalar
6. <https://www.muallim.edu.az/news/edebiyyat-ve-empatiya>

MİKAYIL MÜŞFİQ POEZİYASININ ESTETİKASI VƏ ONUN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ROLU

Şirin Cəfərli

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

sirinceferli02@gmail.com

Abstract

The aesthetics of Mikayil Mushfig's poetry and its role in Azerbaijani literature

Mikayil Mushfig is one of the artists who brought new life to Azerbaijani poetry with his literary heritage. While continuing the traditions of classical poetry, he managed to express romanticism, lyricism and civic feelings at a high level. Mushfig's works reflect both the socio-political realities of his time and have inexhaustible artistic and moral value for the modern reader.

Mikayil Mushfig's poetry is still read, studied and valued as a valuable literary legacy that instills a national mindset in younger generations. His literary legacy will live on in Azerbaijani poetry as an example of the national spirit, the quest for freedom and artistic perfection.

Keywords: *Mikayil Mushfig, poetry, literary heritage, repression, creativity.*

Giriş. İl 1937... Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olan Qafqaz, eləcə də bəzi digər ölkələrdə repressiya tüğyan edir. Ayrı-ayrı millətlərin ziyalı, düşünən, irəliləyişli övladları qəsdən şərlənərək həbs edilir. Onlara qarşı əvvəlcədən planlı şəkildə başlanan qarayaxma kampaniyasının nəticəsi kimi həbs qətimkan tədbiri gecikdirilmədən icra olunur. Həmin dövrdə Azərbaycanda qətlə yetirilən insanlarla bağlı xüsusi plan hazırlanmışdı ki, o plana görə 3 ayda 1500 nəfərin güllələnməsi nəzərdə tutulurdu. Repressiya illərində Azərbaycan ərazisindən 100 minə yaxın ziyalı, hərbi, mədəniyyət və incəsənət xadimi, alim, yazıçı, müəllim, din xadimi Sibirə, Qazaxıstana və digər yerlərə sürgünə göndərilmişdir. Bununla da Azərbaycan cəmiyyətinin ağıllı, elmi, istedadlı, əməksevər, mədəniyyətli təbəqəsinin çox böyük hissəsi məhv edilmişdir. Bu bir faktdır ki, əhalinin hər min nəfərinə düşən repressiya qurbanlarının sayına görə Azərbaycan keçmiş sovet respublikaları içərisində birinci yerdə durmuşdur. Təkcə Azərbaycanda 1930-40 və 50-ci illərin əvvəllərində 70 min adam repressiya edilib ki, bunun da 29 min nəfəri ziyalıdır. Repressiyaya məruz qalanlar içərisində Cəmşid Naxçıvanski, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Qambay Vəzirov, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Ömər Faiq Nəmanzadə, Əhməd Cavad və s. kimi Azərbaycanın görkəmli elm, mədəniyyət və ictimai xadimləri olmuşdur. Bununla da repressiya Azərbaycanın ümumilikdə intellekt potensialına sarsıdıcı zərbə vurmuşdur [4].

Repressiya qurbanlarından olan dəyərli qələm sahiblərimizdən biri görkəmli Azərbaycan şairi, tərcüməçi, pedaqoq Mikayıl Müşfiqdir. Onun ideologiyaya sığmayan ilhamı, poetik şəxsiyyəti sovet rejiminin tələblərinə uyğun gəlmədiyi üçün repressiyaya məruz qalmışdır. Azərbaycan poeziyasının ən parlaq səhifələrini yazmış Mikayıl Müşfiqin ömrü və yaradıcılığı Azərbaycan gəncliyinə bütün zamanlarda nümunə olaraq qalmaqdadır.

Əsas hissə. Mikayıl Mirzə Əbdülqadir oğlu İsmayılzadə (Mikayıl Müşfiq) 5 iyun 1908-ci ildə Bakı şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Atasını Mirzə Əbdülqadir İsmayılzadə dövrünün tanınmış ziyalılarından idi. Uşaq olarkən valideynlərini itirən Müşfiq yaxın qohumlarının himayəsində böyüyür. Həmin dövrün ağrı-acısını, ana həsrətini 1927-ci ildə qələmə aldığı "Ana" şeirində oxuculara çatdırmışdır:

Ana dedim, ürəyimə yanar odlar saçıldı,
Ana dedim, bir ürpəriş hasil oldu canımda,
Ana dedim, qarşımda bir gözəl səhnə açıldı,
Ana dedim, fəqət onu görməz oldum yanımda [1, s. 16].

İbtidai təhsilini rus-Azərbaycan məktəbində alan Müşfiq humanitar elmlərə böyük maraq göstərmişdir. 1920-1927-ci illərdə Bakı darülmüəllimində, sonra 12 nömrəli II dərəcəli məktəbdə təhsil almışdır. 1927-1931-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Darülfünunun (indiki Bakı Dövlət Universiteti) dil və ədəbiyyat fakültəsini bitirərək Bakı məktəblərində müəllimlik etmişdir. 30-cu illərdə “Azərnəşr”də redaktor vəzifəsində işləyib [2, s. 193].

Müşfiq çox gənc yaşlarından yaradıcılıq aləminə gəlmiş, həyatını, taleyini şeirə bağlamış və ömrünün sonuna kimi ondan ayrılmamışdır. O, poetik yaradıcılığa 1926-cı ildə “Gənc işçi” qəzetində çap etdirdiyi “Bu gün” adlı şeiri ilə başlamış və sonrakı illərdə dövrü mətbuatda müntəzəm çıxış etmişdir. 1930-cu ildə şairin ilk “Küləklər” adlı şeir kitabı işıq üzü görmüşdür. Kitabda müəllifin 53 şeiri və 2 tərcüməsi toplanmışdır.

1932-ci il Müşfiqin həyatında məhsuldar olmuşdur. “Günün səsləri”, “Vuruşmalar”, “Pambıq”, “Buruqlar arasında” adlı kitabları, daha sonra bir-birinin ardınca “Çoban”, “Mənim dostum”, “Səhər”, “Sındırılan saz”, “Azadlıq dastanı”, “Buruq adamı” adlı əsərləri nəşr edilmişdir. 1934-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına üzv seçilmişdir.

Həqiqi bir müəllim, əsl vətənpərvər olan Müşfiq öz yaradıcılığında uşaqlar üçün də yer ayırmış, bir-birindən gözəl əsərlər yaratmışdır. “Şəngül, Şüngül, Məngül”, “Kəndli və ilan” mənzum nağılları, “Coğrafiya”, “Məktəbli şərqisi”, “Zəhra üçün” və digər şeirləri uşaqlar arasında şairə böyük məhəbbət qazandırmışdır [2, s. 194].

Mikayıl Müşfiq yaradıcılığında bədii tərcümə fəaliyyəti də xüsusi yer tuturdu. 1930-1937-ci illərdə onun tərcümə etdiyi Aleksandr Puşkinin “Qaraçılar”, Taras Şevçenkonun “Kobzar”, Yegişe Çarensin “Şeirlər”, Samuil Marşakin “Huşsuza baz, huşsuza”, Mirzə Fətəli Axundovun “A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması” əsərləri nəşr edilmişdir. Bundan əlavə, Mikayıl Müşfiq Mixail Lermontovun “Demon” poemasını, “Qafqaz”, “Şairin ölümünə” şeirlərini, A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” mənzum romanından “Tatyananın Oneginə məktubu”nu, Ömər Xəyyamın rübailərinin çox hissəsini, Firdovsinin “Şahnamə”sindən bəzi parçaları tərcümə etmiş, gözəl mütərcim kimi oxucuların rəğbətini qazanmışdır.

1936-cı ildə Mikayıl Müşfiqin “Səhər” poeması Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının 15 illiyi münasibətilə keçirilən müsabiqədə “Yeddi yaxşı ədəbi əsər” mükafatına layiq görülmüşdür. 1937-ci ildə çapa hazırladığı “Çağlayan” kitabına şair 11 illik yaradıcılığı ərzində yazmış olduğu ən qiymətli əsərlərini, o cümlədən “Səhər”, “Azadlıq dastanı”, “Sındırılan saz”, “Ədəbiyyət nəğməsi”, “Şeirim”, “Yenə o bağ olaydı”, “Duyğu yarpaqları”, “Mingəçevir həsrəti” və digər şeir və poemalarını daxil etmişdir. Lakin kitabı nəşr etdirmək şairə qismət olmamışdır.

Mikayıl Müşfiqin Azərbaycan poeziyasının nadir incilərindən sayılan “Oxu, tar, oxu, tar”, “Qal, sənə qurban”, “Sənin gülüşlərin”, “Maralım”, “Ana”, “Küləklər”, “Yenə o bağ olaydı” və digər şeirlərinə bəstələnən mahnılar dinləyicilərin alqışını, rəğbətini qazanmış sənət əsərləridir.

Mikayıl Müşfiq şəxsiyyəti milli şüur və vətənpərvərliyin timsalı, yaradıcılığı isə gənc nəslin milli mənlilik şüurunun inkişaf etdirilməsi və gənclərimizdə vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyəsində əvəzsiz xəzinədir. Hər bir gənc istənilən mövzuda M.Müşfiqin şeirlərindən istifadə edə bilər. Xüsusən də milli mənlilik şüuru, vətənpərvərlik, Vətənə sonsuz sevgi baxımından Mikayıl Müşfiq şeirləri ölçüyə gəlməzdir. Onun “Oxu tar” harayı qəlbində Vətən sevgisi olan hər bir insanı rıqqətə gətirməyə qadirdir. Bu haray hər bir Azərbaycan gəncini mərdliyə, qəhrəmanlığa, döyüşə ruhlandırmağa, hətta Vətən sevgisinin nə olduğunu bilməyənlərə də anlatmağa qadirdir:

Oxu, tar! Mən səndə
 İstənən havanı çala da bilərəm.
 Mən səndən bu günün zövqünü
 ala da bilərəm.
 Sən bu gün silahsan əlimdə,
 Səni mən hansı bir hədəfə
 İstəsəm, çevirə bilərəm.
 Qəlblərdə gizlənən keçmiş
 Bir yeni nəğmənin əliylə
 Devirə bilərəm!
 Oxu, tar!
 Bu saat qarşında
 Nə qədər adam var!
 Utanma, oxu, tar!
 Mədənli Bakımın,
 Pambıqlı Gəncəmin,
 İpəkli Şəkimin
 Acısı, şərbəti
 Alovlu sənəti.
 Oxu, tar, oxu, tar!
 Səni kim unudar? [1, s. 123]

Müşfiqin lirikasında romantik duyğular mühüm yer tutur. Onun sevgi şeirlərində təbiət obrazları, emosional ifadələr də mühüm yer tutur. Müşfiqin sevgi motivli şeirlərində qadın obrazı zəriflik və paklıqla təqdim edilir.

“Yenə o bağ olaydı” şeirində bu duyğular təbiət mənzərələri ilə vəhdətdə təqdim olunur:

Yenə o bağ olaydı, yenə yığışaraq siz
 O bağa köçəydiniz.
 Biz də muradımızca fələkdən kam alaydıq,
 Sizə qonşu olaydıq.
 Yenə o bağ olaydı, səni tez-tez görəydim,
 Qələmə söz verəydim.
 Hər gün bir yeni nəğmə, hər gün bir yeni ilham,
 Yazaydım səhər axşam.
 Arzuya bax sevgilim, tellərindən incəmi?
 Söylə, ürəyincəmi? [1, s. 177]

Müşfiqin lirikasında romantika yalnız fərdi hisslərlə məhdudlaşmır. O, sevgi hissini ümumbəşəri bir duyğu səviyyəsinə yüksəldə bilir.

Müşfiq poeziyasının əsas qayəsini vətəndaşlıq məsuliyyəti və milli oyanış təşkil edir. Vətənimizdən bəhs etdiyi “Ölkəm” şeirində o, sanki Azərbaycanı görmək istədiyi, arzuladığı kimi tərənnüm etmişdir:

Dünyamızı seyr etdim min dürlü həvəslərlə,
 Gördüm coşuyor dillər pək nəşəli səslərlə,
 Baxdım doludur yarlar şən qəlbili kəslərlə,
 Pək şad olaraq güldüm abad olan ölkəmdə.
 Qəmlərdən, ələmlərdən azad olan ölkəmdə [1, s. 15].

Vətəninə dərin bir məhəbbətlə sevən Mikayıl Müşfiq onu hər zaman abad, müstəqil, azad görmək istəyirdi. Mikayıl Müşfiq Azərbaycanın istiqlalını arzulayan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını alqışlayan və bu münasibətlə gözəl şeirlərini yazıb, cümhuriyyəti təbliğ edən şair idi. Ölkəmizin yeni baharını alqışlayır, həyat sevgisini tərənnüm edirdi:

Baxınız, dan yeri sökülmüş kimi,

Dostlar bir cəbhəyə tökülmüş kimi,
Uzaqdan-uzağa xam gümüş kimi
Ağaran səhradan necə əl çəkim? [1, s. 127].

Azad ruhlu şairimiz Mikayıl Müşfiq milli musiqi alətlərimizin göz bəbəyi kimi qorunması, əmək mövzuları, insanın böyüklüyü, gənclik və onun düzgün tərbiyə olunması haqqında yazmış, tutarlı poetik sözünü demişdir. Təsadüfi deyil ki, bu mövzuların bütünləşdiyi “Sındırılan saz” poemasını da bizlərə irs olaraq əmanət etmişdir. Musiqinin önəmi, 2 gəncin sadıqlığı, fırldaqçı mollaların, pulun yoldan çıxardığı insanların ifşası mövzuları bu poemada şəffaf şəkildə işlənmişdir. Poemanın sonunda musiqinin susdurulmaması, mədəniyyətimizin qorunması, haqq tərəfdarı olanların sınımması elə Müşfiqin ədalətli mövqeyini bir daha bizə sübut etdi:

Mənim saz dediyim o deyil fəqət,
O, təhqir olunan bir mədəniyyət,
Qırılan bir könül, dərddə bir xəyal,
İnsanın çəkdiyi dərin bir məlal,
Çeynənən bir şərəf, susan bir ağız,
Ayrılan qurbanı – vərəmli bir qız,
Bir ana şivəni, bir el qayğusu,
Bir el şairinin təmiz duyğusu
Və onunla gedən bir öcəşmədir,
Bir quru səhradan çıxan çeşmədir [1, s. 296].

Cəmi 30 il ömür yaşayan M.Müşfiqin daha bir şeiri isə gənclər üçün sevginin bütün formalarını ümumiləşdirdiyi “Sevgilər” şeiridir:

Sevgi vardır ki, dodaqlarda açar güllərini,
Sevgi vardır ki, bir az qar kimi, rüzgar kimidir.
Sevgi vardır oxudur qəlbiddə bülüllərini,
Böylə bir sevgi mənim ruhumu oxşar kimidir.
Sevgi vardır ki, uzaqdan bizə parlaq görünür,
Ona yaxlaşmayalım, çünki o zülmətlə dolu.
Sevgi vardır ki, düşər yerlərə daim sürünür,
Öylə bir sevgi də min dürlü xəyanətlə dolu [1, s. 17].

“Mən gəncəm, bilirəm, istiqbalım var, hələ bədr olmamış bir hilalım var” deyirdi Mikayıl Müşfiq... Azərbaycan Yazıçılar Assosiasiyası yaradılarda Müşfiqin buraya seçilməsi bəzi yazıçıları, Müşfiqin düşmənlərini narahat edirdi. Sovet hakimiyyətinin 15 illiyi ilə əlaqədar keçirilən yaradıcılıq müsabiqəsində 74 əsər arasında Müşfiqin “Səhər” poemasının ilk yeri tutması ona qarşı paxıllıq hissini daha da artırır. Hüseyn Cavid ona “sənin üçün qorxuram, sən od-alovsan, özün özünü yandıracaqsan” deyirdi. 1934-cü ildə Yazıçılar İttifaqına üzv seçilən Müşfiqə ev verilir. Şairə gözyaşındılığı vermək üçün xeyli yazıçı onun yeni evinə gəlir. Abdulla Şaiq məclisdə Müşfiqə ehtiyatlı olmasını tapşırır. Bundan sonra Yazıçılar İttifaqının plenumunda, dövrü mətbuatda Müşfiqlə bağlı kəskin qərəzli, təhqiramiz fikirlər səsləndirilir, onu “xırda burjua şairi” adlandırırlar. Yazıçılar İttifaqının yığıncağında Seyfulla Şamilov “Səməndər” şeirinə görə Müşfiqi tənqid edir: “Müşfiq nə üçün səməndər kimi əfsanəvi bir quşla maraqlanır, amma bizim sovet quruluşu ilə, sovet qəhrəmanları ilə maraqlanmır?” Şair Mikayıl Rzaquluzadə Müşfiqi “Stalin” şeirinə görə tənqid edir, onu rus dilini yaxşı bilməməkdə, köhnə kitablar oxumaqda günahlandırır. Məmməd Rahim Müşfiqi “zahirən sovet şairi, proletariat sadıq olmayan biri” adlandırırdı. Bütün bunlar Müşfiqin sonunu yaxınlaşdırırdı... 27 may 1937-ci ildə NKVD-nin Müşfiq barədə tərtib etdiyi arayışda qeyd olunur: “Müşfiq Məsvət Gənclər Təşkilatı ilə əlaqə saxlayır, partiya və hökumətin ünvanına böhtanlar yağdırır, “Azərbaycanın öz azadlığı yoxdur, o, Rusiyanın koloniyasında yaşayır” deyərək xalqın arasında narazılıq yaratmaq niyyətindədir”. İyun ayının 4-ü, doğum günündən bir gün öncə Müşfiqi evindən aparırlar. Evindən Türkiyədə, İranda nəşr edilən kitablar, əlyazmalar, fotosəkillər və digər şəxsi əşyalar da aparılır. Əlyazmaların içində Müşfiqin atasının şeir divanı, özünün şeirləri, mənzum dramı, məktubları da var idi. Bütün bu əşyalar

1937-ci ilin oktyabr ayında yandırılır. Müşfiq həbsdə olduğu müddətdə ağır işgəncələrə məruz qalır. Buna səbəb həbsdən iki-üç ay öncə Ayna Sultanova Müşfiqi yanına çağıranda “artıq Cavidı itiririk, onun əleyhinə 2-3 yazı yaz, səni xilas edək” sözlərinə Müşfiqin “mənim sağ əlim Cavidin əleyhinə bir söz yazsa, sol əlimlə onu baltalayaram” deməsi idi. İstintaqı kapitan Lev Çinman və general Yemelyanov aparırdı. Onlar Müşfiqin təhlükəli cinayətkar olduğunu və xarici kəşfiyyata işlədiyini deyirdilər. Yemelyanov Moskvaya, Xalq Daxili İşlər Komissarı Yejova teleqram göndərərək dövlət sirlərini satan Müşfiqi Moskvaya göndərməyi təklif edir. Onu həm də millətçi pedaqoq Şükür Şükürlü ilə əlaqədə günahlandırır, Şükür Şükürlünün Müşfiqi Məsavata cəlb etdiyini deyirdilər. Şükürlü Müşfiqin bacısı Balacaxanımın həyat yoldaşı idi. Müşfiqə iftiralər atmaqla cinayətlərini artırmaq, Bağırovu da Müşfiqə qarşı çıxarmağa səy göstərirdilər. Şairin ilk istintaqı iyunun 5-də, öz doğum günündə baş tutur. NKVD ömrünün son günlərini yaşayan şair Hacı Kərim Sanılıya təzyiq göstərir və Hacı Kərim məcbur olaraq belə ifadə verir: “Müşfiq qatı millətçi olub, hər dəfə mənim iştirak etdiyim iclaslarda deyirdi: “Azərbaycan əhalisi başqa millətlərdən fərqli olaraq gözdən salınıb”. Müşfiq həbsdə olduğu müddətdə özünü sakit, ciddi və alicənab aparsa da, Ağasəlim Atakişiyev Bağırova müraciət edir: “Məhbus özünü yaxşı aparmır, mahnı oxuyur, oxuduğu mahnıda sizə və dövlətə qarşı nalayiq ifadələr səsləndirir”. Bundan sonra Müşfiqi təhlükəli cinayətkar kimi xüsusi şöbənin sərəncamına verirlər. Bu şöbənin sərəncamına verilən məhbuslar 5 gün ərzində güllələnirdi. 1938-ci il yanvar ayının 4-də NKVD-nin rəhbər işçilərindən olan Xoren Qriqoryan Çinmana xəbər göndərir ki, 1109 nömrəli məhbusun, yəni Müşfiqin işi yekunlaşdırılsın. Həyat yoldaşı Dilbər Axundzadə: “Dəhlizdə Müşfiqi gözləyirdim görüşə. Arıqlamışdı, rəngi qaçmışdı, amma özünü çox məğrur aparırdı. Mənə dedi ki, heç nəyim yoxdur, bu yaxınlarda yaqin buraxarlar mənə, bir neçə ildən sonra biləcəklər biz nahaqdan getmişik. Sən demə, bu görüş mənə Müşfiqlə axırncı görüşüm idi. Bundan sonra əbədi olaraq mən Müşfiqin üzünə həsrət qaldım”. 1938-ci il yanvar ayının 5-də şairin sonuncu məhkəməsi baş tutur. 20 dəqiqə çəkən məhkəmə güllələnmə hökmü çıxarır. Bir gün sonra 29 yaşlı Müşfiq güllələnir. Bir versiyaya görə, o elə həbsxana kamerasında güllələnir, harada dəfn olunduğu bilinmir. Digər bir versiyaya görə isə o, Nargin adasında güllələnir və dənizə atılır. 1956-cı il may ayının 23-də, ölümündən sonra Müşfiqə bəraət verilir. Qərar verilir ki, onun yaxınlarına şairin müsadirə edilmiş mülkü və ya mülkünün dəyəri qaytarılsın. Bacısı bundan imtina edir [3].

Mikayıl Müşfiqin 70 illiyi qeyd olunduğu zaman Əliağa Kürçaylı ürəkdən gələn səmimiyyət və vurğunluqla onun həmişəyaşar poeziyasına münasibətini bildirmişdi: “Qalsaydı, indi onun yetmiş yaşı tamam olurdu. Lakin kimsə onu yetmiş yaşında təsəvvür edə bilməz... Qərinələr keçəcək, bir-birini əvəz edən nəsillər poeziya ümmanına baş vurarkən onunla rastlaşacaq, saçları gecənin gözündən qara, gözləri işıq gölü cavan dahini elə bu yaşda görəcək, poeziyasındakı yaşlılara məxsus müdrikliyi, heyərlə, təəccüblə dərk edəndə deyəcəklər: “Bu yaşda bu təb, bu ilham, bu dərinlik? Görünür, o zamanlar insanlar qocalmırmış, elə beləcə cavan olurluşlar, ömürlərinin axırına qədər” [1, s. 14].

Nəticə. Mikayıl Müşfiq ədəbi irsi ilə Azərbaycan poeziyasına yeni nəfəs gətirmiş sənətkarlardandır. O, klassik poeziya ənənələrini davam etdirməklə yanaşı, romantizm, lirizm və vətəndaşlıq duyğularını yüksək səviyyədə ifadə etməyi bacarmışdır. Müşfiqin əsərləri həm dövrünün ictimai-siyasi reallıqlarını əks etdirir, həm də müasir oxucu üçün tükənməz bədii və mənəvi dəyər daşıyır. Mikayıl Müşfiq poeziyası bu gün də oxunur, öyrənilir və gənc nəsillərə milli düşüncə tərzini aşılaman dəyərlı bir ədəbiyyat mirası kimi dəyərləndirilir. Onun ədəbi irsi Azərbaycan poeziyasında milli ruhun, azadlıq axtarışının və bədii kamilliyin örnəyi olaraq daim yaşayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mikayıl Müşfiq Seçilmiş əsərləri Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 352 s.
2. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: Bakı universiteti, 2007, 503 s.
3. Belə-belə işlər. Mikayıl Müşfiq və onun ailəsinin faciəvi sonu / https://youtu.be/SVwD8AN7LXs?si=zjuZ_7giiOZ_jGT-
4. Muğanlı N. Tarixin yaddaşına qopan insan fəryadları/ <https://ikisahil.az/post/tarixin-yaddashina-hopan-insan-feryadlari>

“FƏTƏLİ FƏTHİ” – NƏSR MİLLİ YADDAŞ VƏ TALE SORAĞINDA

Fidan Vahid

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

Huseynovafdn2002@gmail.com

Abstract

Chingiz Huseynov's original bilingual (Russian and Azerbaijani) novel “Fathali fathi” is considered one of the outstanding examples of new prose in Azerbaijani literature. The work “Fathali fathi”, which was created within the boundaries of a classical historical novel and an alternative novel, constitutes a new stage in the writer's artistic creativity. The author, who skillfully portrays the drama of Azerbaijan in a century through the fate of Mirza Fatali, and who skillfully portrays the radical transformations that the events that took place created in the hero's moral and spiritual world, describes the relationship between man and time and the moral crisis it created with the help of documents and fantasy.

The contradictory and multifaceted nature of the subject also manifested itself in the genre of the work, breaking the traditional novel molds and creating a syncretic historical novel. Due to the impasse and censorship caused by the political climate of the period, the novel is surrounded by symbols, codes, and mythical thinking from beginning to end. Thus, the novel is considered by researchers as the first work in Azerbaijani literature in which the problem of writer and history, writer and empire is reflected in all its nakedness. In fact, Chingiz Huseynov managed to create a memorable, painful image of the slave mentality (mindlessness) that constantly changes its form, not of Tsarist Russia or the Soviet regime, in the novel “Fathali fathi”.

The novel is also rich in autobiographical shades. The author symbolically created his own destiny in the image of Mirza Fatali.

Keywords: Chingiz Huseynov, “Fatali fathi”, national memory, autobiography.

Giriş. Dünyada baş verən ən kiçik hadisələrdən tutmuş, böyük siyasi çevirilişlərə qədər bütün olayların nəfəsi ilk olaraq ədəbiyyatda duyulur, mütləq bədiliyin seyrinə dəyib keçir. Bu dəyişimlər, onları doğuran reallıqlar çox sonralar elm yolu ilə açıqlanıb sistemləşdirilsə də, kökündə yatan gerçəklik çılpalıqlığı ilə gün üzünə sərilir. Bu baxımdan istənilən bir dövrün dürüst mənzərəsini yaratmaq üçün tarix-tale-ədəbiyyat üçbucağının zirvədən müşahidə edilməklə eyni paraleldə öyrənilməsi zəruridir.

Xalqı ilə həmahəng biçimdə bir yüzillikdə həm hürriyyəti, həm də əsarəti dadan Azərbaycan ədəbiyyatı da bəzən zorla, bəzən də öz iradəsi ilə sussa da, ümumən fərqli üsullarla əsrə cavabsız qalmayıb. XX yüzilliyin 80-ci illərindən etibarən çat verməyə başlayan “buzlu cəhənnəm” sorağının əsarət xalqlarında canlanmaya təkan verməsi sonucunda ədəbiyyatda “yaltaqlıq fəvvarəsinin” yerini tədricən yeni nəfəsli (forma,məzmun) əsərlər tutmuşdur. Bu yöndən “Xudafərin körpüsü” (Fərman Kərimzadə), “Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü” (Sabir Əhmədli), “Cəlalyyə” (Əzizə Cəfərzadə), “Qətl günü” (Yusif Səmədoğlu), “Ölüm yuxusu”(Vaqif Sultanlı), “Köç” (Mövlud Süleymanlı), “Ölüm hökmü”(Elçin), “İdeal” (İsa Muğanna), “Fətəli fəthi” (Çingiz Hüseynov) romanları özünəməxsus çalarları ilə seçilməklə bərabər genetik kodlarla bir-birinə bağlıdır. Şerti sıralamadan da göründüyü kimi, 80-ci illər yeni nəsr üçün xarakterik cəhət tarixə qayıdıb, günün tələb və ehtiyaclarına əsaslanaraq milli yaddaşın gücü ilə keçmişin yenidən dəyərləndirilməsidir. Deməli, yazarın daxili yolçuluğundan başlayan yaddaş şüur və təhtəşüur, zaman və fəvqəzaman, məkan və fəvqəlməkan üçbucağında qavrayan, fərqləndirən, birləşdirən, mücərrədləşdirən, xatırladan, ötürən, öyrənən kimi müxtəlif funksiyalara malikdir.

Yaddaş və təxəyyülün nəhayətsiz genişliyinə dayanan “Fətəli fəthi” sənədli fantaziyası da yeni nəsrin layiqli örnəyidir. Çingiz Hüseynov Sovet əsarətində müşahidə elədiyi ağırlı-acılı köləliyi,

müsbətləri çar zamanı və qəhrəmanı Mirzə Fətəlinin taleyi ilə “deşifrə” edərək, Azərbaycan ədəbiyyatında dəyərli nəsr nümunəsi miras qoymuşdur.

Milli yaddaş məsələsinə bunca həssas yanaşma yazarın əsərlərini bir-birinə başlamaqla yanaşı, onu bəşəri miqyasda seçkin imzalar sırasına daxil etmişdir. Bu baxımdan, “Fətəli fəthi” romanı sərhədləri aşaraq, Çingiz Aytmatovun (“Gün var əsrə bərabər”), Çingiz Dağçının (“Onlar da insandır”), Toloqon Qasımbəyovun (“Qaçqın”), Ayaz İshaqının (“Üyge taba”) əsərləri ilə bənzərlik daşıyır. Daha doğrusu, yazarın baş qəhrəmanı Mirzə Fətəli Aytmatovun manqurtu ilə Ayaz İshaqının Dəmir Əlisi arasında orta mövqedə dayanır. Tamamilə yaddaşdan məhrum deyil, çünki daxili dünyasına işıq tutan Cadügər obrazı ilə söhbətlərində görürük ki, o sorğulayır, düşünür, nəyinsə arayışındadır, amma bu proses düşünmədən kənara çıxmır. O, Dəmir Əli kimi əsarət sərhədlərini aşma bilmir... Türklərə qarşı savaşıyan rus ordusunda palkovnik rütbəsində çalışan Dəmir Əli qızından gələn məktubla, divardakı xəritədə seyr etdiyi türk nəhirləri ilə, onun əsgərlərinin atdığı top mərmisi ilə uçulub-sökülən məscid minarəsini görməsilə və s. aydınlanma yaşayaraq silaha sarılıb canı bahasına düşməni məğlub edirdisə, Fətəli də gördükləri sonucunda qələmə sığınmış, sonucda Vətəninə bir çox ilkəri öz adına bağlamışdı.

Mövzunun sərhədləri Doğu ədəbiyyatından seçilən örnəklərlə qısıtlanmır, eləcə də batı ədəbiyyatında, mədəniyyətində də geniş səpkidə işlənmişdir. Bu, toxunulan problemin qədimliyi və bəşəri olması ilə bağlıdır, çünki vahidlikdən yaranan, ayrılan insan, onun duyğu və hissləri hədudsuzdur. Bu düşüncəyə bir fotoqrafın gözü ilə baxaq. Azərbaycanın seçkin simalarından, dünyaşöhrətli fotoqraf Rza Dıqqəti müsahibələrindən birində yazırdı: “43 ildir ki, 115 ölkəni dolaşmışam bu qədər fotolar çəkdim. Birincisi, mən həmişə təyyarə ilə harasa gedəndə pəncərədən aşağı baxıb indiyə kimi bir dənə də sərhəd görməmişəm. Yuxarıdan baxanda hər yer açıq görsənir, qapalı yox” [1, s. 20] Bədii əsərə də məhz bu “yüksəklik”dən baxdıqda onu hərtərəfli dərk etmək olur. Ümumən götürdükdə milli yaddaş məsələsi müstəmləkə zülmü görmüş və assimilyasiyaya uğrama təhlükəsi olan xalqların ədəbiyyatında özünü göstərir. Çünki özü xatırlama, xatırlatma unudurma siyasətinə qarşı savaş mahiyyəti daşıyır!

Obraz seçimi

Əsərdə bizi düşündürən ən vacib məqam əsərdə müəllifin obraz seçimi məsələsidir, məgər o baş qəhrəman kimi əsarətə aldanmış başqa bir personaj seçə bilməzdimi? Ki Azərbaycan tarixi belə şəxsiyyətlərlə doludur. Niyə Mirzə Fətəli? Düşünürük ki, yazarın romanı yazmaqda ən başlıca məqsədi həm də öz qəhrəmanına öldürücü yox, bəraətedici gözlə baxmaq olduğundan onu ruslara xas keyfiyyət olan insanın öncə günah işləməsi sonra da bundan böyük peşmançılıq çəkərək əzabını təsvir etmək yolunu seçməyir. Çünki bu Ziqmund Freydingin də ifadə etdiyi kimi süjeti qədim dövrün vəhşi insanlarınə bağlayardı. Fətəlinin taleyində isə daha başqa bir şey var: atasızlıq, ata axtarışı. Təsədüfi deyil ki, yaradanı ilə eyni status verdiyi, Mirzə Fətəlinin daxili dünyasına işıq salan Cadügər obrazının təqdimi də belə başlanır: cadügər atadan, ata yurdundan məhrumdur. Jozef Kempbel “Mifin gücü” kitabında yazır ki, tale özü də atanın sonradan ortaya çıxan proyeksiyasından başqa bir şey deyildir. Fətəlinin taleyindəki bu çatışmazlıq, onda aşağılıq kompleksi yaratmış, o bu boşluğu doldurmaq üçün daim birilərinin diqtəsi və boyunduruğu altında yaşama yolunu seçmişdir. “Ata simvolu psixanalizdə həm də hakimiyyət arxetipidir. Mirzə Fətəlinin ataya münasibətini hakimiyyətə münasibəti kimi də mənalandırmaq mümkündür. Onun düşüncəsində “ikinci ata” simvolik olaraq Rusiyanı, “birinci ata” Məmmədağın isə İranı təmsil edirdi” [7, s. 22]. Rüstəm Kamal Mirzə Fətəlinin əsərlərində yaratdığı obrazların atasızlığını və qadınların daha hakim mövqedə olmasını əsas götürərək bu xüsusiyyətin yaradıcılığındakı izlərini də araşdırır. Belə ki, “Aldanmış kəvakib” əsərində Şah Abbasın idarəçiliyi müvəqqəti olaraq Yusif şahə həvalə etməsini, onun sakrallıqdan məhrumiyyətini də hakimiyyət arxetipi sayılan atanın rolu ilə ilgiləndirir. Çünki Fətəlinin əsl atası Məmmədağın da öz vəzifəsini ikinci ataya – Axund Ələsgərə ötürmüşdü. “Fətəli fəthi” romanı da elə başlı-başına bu üzücü səhnə üstündə qurulmuşdur. Araz çayının ailəsinin, uşaqlığının üzərindən qılınc kimi keçməsi Fətəlini daim incitmiş, təhtəlsizliyi yer edinmişdir. Görünür, bu tale bəxtsizliyi Çingiz Hüseynov da düşündürmüş, ailə faciəsini qılınc vasitəsilə milli faciəyə döndürmə bilmişdir. Çünki romanda yazarın və obrazların

dilində biz çay, nəhir sözünü eşitmirik, ancaq “qılinc Araz”! Fəqət bu qılincin başqa məziyyəti də var: onun hər iki üzünü kəsib doğrayır. Quzeydən də, Güneydən də yolu yurddaşların üzünə bağlayıb... Bütün bu ziddiyyətlər Fətəlini həyatı boyunca yalnız buraxmır. Ard-arda ailəsini yasa sürükləyən körpə məzarları, qorxunc mistik hadisə sayılan əlifbanı dəyişmək ideyası (ərəb əlifbası dini hərflər sayıldığı üçün dəyişilməsi günah sayılırdı), sağlığında görsəl şəkildə izləyə bilmədiyi dramaları, ən böyük arzularından saydığı oğlu Rəşidin təhsilini bitirməsini görə bilməməsi, arzuladığı vəzifələrə çatmaması və s. Tənqidçi Rüstəm Kamal “Mirzə Fətəli Axundzadə: ümidin adı” araşdırmasında Fətəlinin həyatındakı ümitsizlik və uğursuzluq karmasının onun oğlu Rəşidin həyatında da davam etdiyini göstərir. Ç.Hüseynov da öz növbəsində qəhrəmanın ölümündən sonra onun oğlunun halını təsvir etdiyi səhnələrdə bu bədliyi bir amilə kökləyir – “Kəmalüddövlə məktubları” və ya Fətəlinin dini dünyagörüşü də deyə bilərik. Rəşid həyatında baş verən bütün əskikliklərin səbəbimi o “Allahsız ruhlu” əsərin varlığında görürdü: “...hey sandığa yaxınlaşırdı ki, qapağını açıb dibindən əsəri çıxarsın və peçə atıb külə döndərsin, ya bir qonaq gəlirdi, ya da təcili onu idarəyə çağırırdılar...” [4, s. 576].

Janrın forma və üslub xüsusiyyətləri baxımdan da yanaşsaq, “Fətəli fəthi” əsəri fərdi dəsti-xətti ilə özəllik qazanır. Bu fərqli çalarlılıq romanın dərkini yeri gəldikdə qələzləşdirsə də, bəzi simgələr ümumi yanaşdıqda ideyanın qavranılmasına xidmət edir. Belə özəl xüsusiyyətlərdən biri də ədəbiyyatda geniş yayılan alliterasiya hadisəsidir. “İstənilən halda, təkrar mənaların anasıdır” yazırdı Rolan Bart. Bu baxımdan mətnin qidalandığı dayaq səslər hətta bəzən gerçəkliyə baxış funksiyası da daşıya bilir. Ümumiyyətlə “alliterasiyanın üslubi ləyaqət və səlisliyi, sərrastlığı onun yeri gəldikdə işlədilməsində yox, fərdi üslubun tərkib hissəsinə keçmə qabiliyyətində, diqqəti bədii niyyətin qavranılmasına yönəltmə, onu orjinal poetik təcəssüm etdirmə imkanlarında, söz sənətkarının qələmində emosional-ekspressiv boya kəsbətmə xislətindədir” [7, s. 31]. Belə demək olarsa, işlənən mövzu uyğun səsləri ahənrüba kimi özünə çəkməklə obrazı canlandırmaq və mənalandırmaq vasitəsi yaradır.

Hətta düşünerük ki, səs təkrarlarının bu funksiyası sovet dövründə yaranan ədəbiyyat nümunələri üzərindən yenidən və daha fərqli prizmadan araşdırılmalıdır. Necə olmuşdu ki, bəzi müəlliflər dövrün ideoloji ovqatına rəğmən az da olsa, yasaq sözləri bugünkü nəslə ötürə bilmişdi. Bunda sait, samit təkrarının rolu nə dərəcədə idi?

Görə-görə görməməzlik təbiəti təhqir etdi.

Görə-görə gözgörəti göz görməyə,

Gözdümü bəs?

Göz gəzdirən bu zavallı astardımı

Üzdümü bəs? [2, s. 237]

Sait-samit sisindəki sirlər sezgilərimiz sayəsində yenidən sorğulanmalıdır. Heç təsadüfi deyil ki, siyasi tutumlu “Fətəli fəthi” romanı da əsərin iki orjinal versiyada olan adından tutmuş, bütün dərinliyinə qədər f butası ilə naxışlanmışdır. Burada f səsi nə canlı boya yaratmaq, nə də poetik çaları məqsədi güdmür. Müəllifin ümumi ideyasına yardımçı vasitədir ki, onun da kökləri çox qədimlərə, əski türkcəmizə dayanır. Düşünerük ki, yazarın bu səsə həssaslığı onun bizim türkcəyə yad ünsür olmasından qaynaqlanır. Bu da Çingiz Hüseynovun öz qəhrəmanını sözün yaxşı anlamında sudan çıxarma üsullarındandır. Yazarın qənaətinə, Mirzə Fətəlinin adı məhz f hərfi ilə başlamasaydı, ümumiyyətlə bu səsle başlayan sözlər həyatımıza və taleyimizə hakim kəsilməsəydi hər şey başqa cür olardı. Qənaətimizi yazıçının Axundov-Axundzadə qarşılaşdırmasında da görürük. Doğrudur, hər nə qədər hər iki sonluq bizim üçün yabancı olsa da, hər bir halda yazar çar sonluğundan qəti imtina edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. “Füyuzat” dərgisi, №6 (140), 2024
2. Aslan Məmməd. Bilməcədi bildiyimiz bu dünya, Bakı: Yazıçı, 1990, 310 s.
3. Hüseynov Çingiz. Fətəli fəthi, Bakı: Alatoran, 2015, 536 s.
4. Hüseynov Çingiz. Fətəli fəthi, Bakı: Yazıçı, 1986, 710 s.
5. Hüseynov Çingiz. Qələmin yuxuları, Bakı: Mücrü, 2024, 136 s.
6. Hüseynov Çingiz. Seçilmiş əsərləri (hekayə və povestlər), Bakı: KitabKlubu.org, 2019, 434 səh
7. Hüseynov Məhərrəm. Səsin poeziyası, Bakı: Elm və təhsil, 2010, 317 s.
8. Kamal Rüstəm. Güzgü günü, Bakı: Çarşıoğlu, 2017, 276 s.
9. Kempbell Jozef. Mifin gücü, Bakı: Qanun, 2022, 352 s.
10. Qarayev Yaşar. Meyar şəxsiyyətdir, Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1988, 456 s.
11. Salamoğlu Təyyar (Cavadov) "Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri" Bakı: BQU nəşriyyatı. 2008. 554 s

KAMAL ABDULLANIN HEKAYƏLƏRİNDƏ POSTMODERN GERÇƏKLİK

Aliyə Allahverdiyeva

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

aliya.allahverdiyeva53@gmail.com

Abstract

In the newest Azerbaijani literature, storytell style varies in subjects and methods, and in addition to more realistic stories, existential, and postmodern texts are featured in today's literary process. Beginning in the 2000's, the postmodernism stream, which began to appear in Azerbaijani literature, includes writers such as Anar, Kamal Abdulla, İlgar Fəhmi, and Fəhri Uğurlu, mainly a new approach to classical and mythological texts. This approach is mostly true in two aspects:

1) Applying to mythological texts in the context of an associative garden ("Son of Mary" F.Uğurlu, "Epos of a Brick Man" by S.Ağayar, "The Desert" K.Boyukchol, and so on)

2) The deconstructive seizure of the entire text ("The incomplete Manuscript" by K.Abdulla, "Chanlibel Fox" I.Fəhmi)

K.Abdulla is in the ranks of those who take the second place, whether in novels or stories. In his story creation, he addressed ancient Greek, Indian, Egyptian, Azerbaijani, and other myths resulted in the reconstruction of the entire text. Symbols in many stories that have been featured in Western and South American literature, along with myths, are part of game aesthetics.

Keywords: *K.Abdulla, postmodernism, story, myth, labyrinth.*

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatında, eləcə də dünya ədəbiyyatında ən aktiv janrlardan biri kimi qərarlaşan hekayə çevikliyi, mözvvunu birbaşa təsvir, ümumiləşdirmə kimi xüsusiyyətləri ilə digər epik janrlardan seçilməkdədir. Elə bu səbəbdən keçid dövrlərinin böhran çağlarında bir janr olaraq, ədəbi cəbhədə sinəmeydan olur. 1990-2000 illər aralığında poeziya ilə bərabər ən çox müraciət olunan janr kimi müəyyənləşən hekayə lakonikliyin sərhədində zamanəsinin antiepi variantını yaratmağa nail olur. Bu hal xüsusilə I Qarabağ müharibəsindən bəhs edən əsərlər arasında müşahidə edilir. Bir çox araşdırmaçı-ədəbiyyatşünaslar bunun səbəbi kimi həmin janrın fikir-hiss yaşantılarını daha çevik ifadə etmək imkanı verməsi, hadisələrə müşahidə-anlama prizmasından yanaşan yazıçılara vaxt qazandırması kimi amillərlə izah edirlər. Necə ki içərisində mövcud olduğumuz makroaləmin ən çətin qavranılan zaman vahidi kənar prizmadan izləmək şansına malik olmadığımız dövrüdür, uyğun olaraq, hadisələrə münasibətin müəyyənləşmədiyi vaxtda epik mənşərə yaratmaq cəhdi ədəbi mətndən ziyadə, qrafoman yaratmağa xidmət edəcəkdir.

Ötən əsrin sonlarından etibarən bədii yaradıcılıqla məşğul olan Kamal Abdulla çağdaş zamanənin seçilən yazarları sırasında yer almaqdadır. 2000-ci illərdən etibarən hekayə janrına daha aktiv müraciət edən müəllifin "Mütərcim" nəşriyyatında yayımlanan "Hekayələr" (2008) kitabı 10 hekayəni əhatə edir, bu sıranı "Labirint" (2012) silsilə hekayələri, "Sirri-zəmanə" (2014), "Tənha mələk" (2017) kitabları davam etdirir.

Əsas hissə. Kamal Abdulla şeir, dram, nəsr yazıçısı olmaqla bərabər ədəbi-estetik, tənqidi yazıları, qorqudşünaslıq araşdırma və mətnləri ilə də gündəmdədir. Prof. Elçin Əfəndiyev yazır: "O, Azərbaycan tənqidçilərinin gənc nəslinə mənsubdur, söhbət o nəsləndən gedir ki, 70-ci illərin sonlarından etibarən özləri ilə bərabər müraciət etdikləri ədəbiyyatı da ifadə və təsdiq etməyə nail olmuşlar" [4, s. 10]. K.Abdulla bizcə də çağdaş dövrün yazıçısıdır, belə ki, proza ədəbiyyatına məxsus romanları, hekayələri, hətta dramaturji fəaliyyəti belə dünyanı yeni, yalnız ədəbi-estetik hüdudlarla məhdudlaşmayan baxış tərzini – cərəyanlar labirintindən müşahidə etməklə qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsini bədii mətnlərinə gətirir, daha çox gənclərin yaradıcılığında üstünlük təşkil edən postmodern ədəbi nümunələr yaradır. Bəs əsrin əvvəllərindən etibarən bir çox yazıçıların ortaya qoyduğu postmodern külliyyat necə, bu ədəbi istiqamətin təməl prinsiplərinə riayət edə bilibmi? Əvvəla,

“postmodern dünyagörüşü ilə postmodernizm cərəyanı fərqləndirilməlidir. Çünki düşüncə tərzı kimi o, yenilikçilik, köhnəni yıxıb yenidən yaratma şəklində fərqli adlar altında həmişə mövcudluğunu qorumuşdur. Lakin məhz ədəbi cərəyan kimi XX əsrin II yarısında meydana çıxmışdır” [8]. İstənilən dekadans ədəbi örnək postmodern olmasa da, bütün postmodern əsərlər həm də dekadansdır, bu mənada sadəcə nihilistik tutum postmodern mətn yaratmaq üçün kafi hesab edilə bilməz. Yazıçı Anar məqalələrinin birində yazır ki, populyar əsərləri parodiya, əslində, yeni bir dəb deyil, vaxtilə Sabir də Füzulinin qəzəllərindən satirik parodiya tərzində yararlanıb [2, s. 60]. Həqiqətən də, bu, bir üsul kimi əvvəllər də mövcud olmuşdur, ancaq fərq burasındadır ki, Sabir kimi şairlər ondan yalnız forma elementi kimi istifadə edərək, Füzuliyə deyil, onun qəzəlinə parodiya yazmışlar. Əsas planda isə zamanəsinin ictimai eyiblərini dilə gətirmək olmuşdur.

K.Abdullanın əsərləri təkcə yeni ədəbi priyomlarla kütlə ədəbiyyatı yaratmaq məramına deyil, həm də intellektual mətn ortaya qoymağa xidmət edir. Hekayələrlə bağlı tənqidçi-ədəbiyyatşünas R.Kamal yazır ki, onların əsas xüsusiyyəti intellektual və irrasionallığın vəhdətindədir [7, s. 143-144]. Burada irrasional başlanğıc deyildikdə mifoloji dünyanın bərpası nəzərdə tutulur. Həmçinin “bu hekayələrdə sentimentallıq yoxdur, sərt təhkiyə “narkozu” ucuz duyğusallığı keyləşdirir” [7, s. 143-144].

“Adaşlar” hekayəsi həyatı seçimləri ehtimallar içərisində təqdim etməklə hər gün eyni saat aralığında yuxu vasitəsilə keçmişə fantastik yolçuluq edən orta yaşlı bir yazıçının başqa seçimlərə sahib öz oxşarı ilə görüşündən bəhs edir. Buradakı seçim anlayışı mətnin cövhrəni təşkil edir, ötən əsrdən etibarən film sənayesində (Trumen Şou, Mr Nobody vs.) də tez-tez qarşılaşdığımız başqa bir seçim açar sözü insan həyatına yeni bir baxışın manifestidir. Hər kiçik qərarın belə kəpənək effekti təki həyatın geri qalanını dəyişməsi gerçəyi yazıçının yardıçılığında oxşar motiv təşkil edən labirint effektini yada salır, belə ki, “Labirint” hekayəsinin intertekstual kontekstini ehtiva edən sitat mətni – Tesey və Ariadna haqqındakı məşhur əfsanəyə əsasən, Minotavr labirintinə giriş iki yolayırıcı ilə başlayır, burada sağ və ya sol tərəf seçimin yolu müəyyən etməsini kodlamaqla ən çətin dolaşıqların – labirintlərin belə cəmi iki yoldan birini seçməklə başladığını göstərir. Hekayədə iki Kamal obrazının yer alması iki seçimin – həkimin və filoloqun fərqli, bir o qədər də oxşar obrazını yaradır. Bu məqamla bağlı araşdırmaçı E.Qaragözova qeyd edir: “İnsan özünü dərk etdiyi qədim zamanlardan bəri öz oxşarının mövcudluğuna inanmışdır. Bir çox mədəniyyətlərdə insan və heyvanların qədim mifoloji köklərə dayanan oxşarlarının mövcudluğuna inam özünü göstərir” [9, s. 19]. Adıçəkilən obraza müəllifin “Yarımcıq əlyazma” romanında Şah İsmayıl – Xızır paralelində bir daha rast gəlirik, tənqidçi-ədəbiyyatşünas Qorxmaz Quliyevin də vurğuladığı kimi iyirminci əsrin ağır böhranlarına məruz qalmış insan artıq dünyanı bütöv kimi dərk etmək qabiliyyətindən məhrum olur [11, s. 13], postmodernin fraqmentarlıq üslubunun da təməli məhz burada yatır. Dünya artıq mərkəzsiz, parçalanmış görüntüyə sahibdir, insan şəxsiyyət tamlığını itirmiş, oxşarlara, ehtimallara ayrılmışdır. Şah İsmayılın öz paraleli ilə əsrlər boyu tanıdığımız bütöv rolu ikiyə ayrılır, biri şair, digəri sərkərdə olmaqla. Hekayədə isə iki fərqli yol iki fərqli həyatın, oxşarın yaranmasının əsasını təşkil edir, T.Əlişanoğlunun da qeyd etdiyi kimi “yazıçı hekayədə insan həyatının bizim real məntiqimizdən özgə, başqa bir bütövlük ölçüsünü axtarır” [5, s. 77-82].

Müəllifin digər ədəbi üsullarından biri də mətnlərini rəmzlərin dili ilə danışdırmasıdır, “yuxu əsərdə paralel dünyaların varlığının təsdiqi kimi çıxış edir, Növbəti rənz balkon – çıxıntı, kənardır. Bəlkə, həyat hekayəsinə baxış səhnəsində bir az da parter, ya da lojadır. Evin də, evdəkilərin də özlərinə kənardan baxmaq imkanındır. Əgər Kamalın yuxusunda o, bağlıdırsa və uçan xalça kimi yuxarıya doğru uçursa, adaşının yuxusunda açıqdır, yerə doğru uçu, uçub tökülür. Bağlı – sirr, gələcək, açıq-bəlli və keçmişdir” [3, s. 7]. Məhz bu kimi amillər yazıçının intellektual nəsr örnəkləri yaratdığını bir daha təsdiq edir. Balkonu həmçinin dünyaya açılan pəncərə kimi mənalandırmaq olar. Paralel dünyalar kimi anlamlandırılan yuxu eyni zamanda Borxes yaradıcılığı ilə oxşarlığın görünən aspektidir. “Qoşa tut ağacı bir növbəti rənzdir; ağac – diriliyin və həyatın rənzidir; qoşa ağac – iki həyatdır; Kamalın yuxusunda onlar “salamatdırlarsa”, hekayə reallığında onlar kəsiliblər” [3, s. 7]. Gerçəklikdə ağacın kəsilməsi ona işarə kimi düşünülə bilər ki, həyatda atılan heç bir addımı, edilən

heç bir seçimi geriye almaq mümkün deyildir. Folklor Kamal Abdullanın yaradıcılığında ən təməl intertekstual əlaqə məxəzidir, bunu nəzərə almadan, hekayədəki hər bir detalın sətiraltı mənasını müəyyən etmədən anlamaq müşkül məsələyə çevrilir. “Müəllif qəribə şəkildə yuxunu meşə kimi təsəvvür edir, yuxunun dərinliyinə getdikcə yarpaqlar sıxlaşır, budaqlar budağa calanır” [13]. K.Q.Yunqa görə, meşə arxetipi şüuraltının təhlükəli aspektlərini, idrakın gizlinlərini simvolizə edir. Burada yuxu amili bir daha dövrüyyəyə girir, müəllifin təsvirində yuxu həm də təhtəlsiz dünyasına keçiddir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, intertekstuallıq yalnız bədii mətnlərlə deyil, digər elmlərlə də əlaqə rolunu oynaya bilər, beləcə, postmodernizm oxucudan oxu kulturu, aşinalıq tələb edir, əks təqdirdə postmodern ədəbiyyatın ironiyası ciddi qəbul edilməklə sıradan əsər kimi oxuna bilər.

Hekayələri anlamaq müəllifin mətn kodlarına da vaxıf olmağı tələb edir, “Kamal Abdullanın hekayələrində yol işarələri çox vaxt itaflar olur. Müəllifin Borxesə itafl etdiyi (yenə itafl!) “Adaşlar” hekayəsi argentinalı yazıçının “Özgə” hekayəsi ilə intertekstual əlaqə üzərində qurulub” [13]. “Adaşlar”da Borxes mətnin içərisinə də daxil olmağı bacarır, Borxes həm filoloq, həm də həkim Kamalın sevimli yazıçısıdır. “Özü və özgə qarşıdurması üstündə yazılan bu hekayə həm də yaradıcılığın, yazmağın özü haqqındadır. Çünki müəllif hekayəni ədəbiyyatı seçmiş Kamalın perspektivindən yazır” [13]. Hekayə ilə bağlı tənqidçi Tehran Əlişanoğlu isə yazıçının yaradıcılıq axtarışlarında mərkəzi yer tutan, Borxessayağı qələmə alınan əsər ifadələrini işlədir. Bir çox postmodern örnəklərdə olduğu kimi burada da müəllif süjetə daxil olur, hətta baş obrazı canlandırır..

“Çəngəl çiçəyi” hekayəsi antik Misirin ən maraqlı tarixi epizodlarını bir araya gətirərək süjetləşdirir, dil faktorunu sirrin ilkin kodu kimi təqdim edir. “Çəngəl çiçəyi”ndə artıq biz sadəcə şeylər, predmetlər dünyasında yox, eyni qədər də məxrəci asanlıqla dəyişdirən dil serasındaıyıq [5, s. 77-82]. Hekayə I Psammetixin ən qədim dili müəyyən etmək məqsədilə yeni doğulmuş körpələr üzərində apardığı eksperiment üzərində qurulur. Uşaqlar dilsiz qadınların himayəsində böyüdüldü, iki yaşları olduqda söylədikləri ilk söz təcrübənin nəticəsini müəyyən edir. “K.Abdulla “mifoloji təfəkkürün motivlərinin birindən – çevrilmədən (metamorfoza) geniş yararlanır. Metamorfoza antropoloji, yaxud ontoloji hüdudlarda baş verir: Dirinin ölüyə, ruhun kölgəyə, insanın çiçəyə çevrilmə ehtimalı güclüdür” [7, s. 143-144].

Antik Misir mifindən alınmış süjet dil faktorunun mədəniyyətin qədimliyini rəmzləndirməsi ilə bərabər, bir şeyi də açıqlığına qovuşdurur: insan hansı dilin təsirinə məruz qalırsa, həmin leksik bazada dil açmaqla bərabər, Sapir-Vorf hipotezinə əsasən, o dildə də düşünməyə başlayır, həmin situasiya hekayə kontekstində deyilən sözün gələcək kimliyi müəyyənləşdirməsi kimi müşahidə edilir. Bu, əslində, iyirminci əsrdə alimlərin eksperimentlər yolu ilə əldə etdikləri nəticələrlə eynilik təşkil edir. Finikiyalı çoban körpələrlə ünsiyyətə girmişdi, Psammetix aldadıldığının fərqinə varır, bu təcrübədə iştirak edən hər kəsin bədənini “çəngələ” keçirdir, amma süjet bununla tamamlanmır, həmin ərazidə bitən sarı çiçəklər ontoloji metamorfozanın, insanın çiçəyə çevrilməsinin gerçəkləşməsidir. Çiçək isə hər insanın içində barındırdığı cövhəri, ziyanı simgələyir. Bu mənada yazıçının mövzu üçün seçdiyi uğurlu süjetlərin özü dərin mesajları kodlayır, deməli, postmodernizmin mifik mətnlərə geridönüşü “tozlu rəflərdəki” antik mifləri mənalandırmaqdan ziyadə, onları rəngli haşiyəyə alaraq, bəşəriyyətin yaddaşına pərçimləyir. Mifi insanlığın erkən inkişaf çağlarından biri hesab edərsək, əslində, Z.Freydin bir cümləsinə qayıtmış olarıq: “uşaqlıq yetkinliyin atasıdır”, yaratdığımız miflər gələcəkdəki bizi yaradırsa, qapalı dairədəki zaman vahidində bu labirintdən çıxış yox kimi görünür.

“Mifin pafosu mifopoetik süjet üzərində qurulmayan əsərlərdə də (“Üçrəng pişik balası”) duyulur, gerçəkliyin müxtəlif təzahürləri, insanın hissi-ruhi vəziyyəti zəngin duyğular koleydoskopunda bir-birinə qarışır” [10, s. 20]. “Üçrəng pişik balası” hekayəsi olduqca sadə süjetlə yeni bir problemə – tənhalıq motivinə müraciətdir. İnsanlara nifrəti qram-qram toplayan, sevgisizlikdən ruhsuzlaşan qəhrəman “adi bir hadisəyə” – havanın fəslə uyğun olmasına mistik kodlar yükləyir, bu onun üçün qəribə əhvalatın başlanğıcıdır. Bu hekayədə simvol rolunu rənglər oynayır, üç rəng – ağ, qara, sarı sevinc, kədər və qızıl ortanın – harmoniyanın təmsili olmaqla xoşbəxtliyin açarı kimi çıxış edir. Əsərdə buna xüsusi vurğu olunur: “Deyirlər, üçrəng pişik xoşbəxtlik gətirir. İndi biz bunu görürük – Yasin düşündü” [1]. Sonluq isə oxucunu başqa bir nəticəyə də yönləndirə bilər. “Yerə

yıxılmağıyla Yasinin canını tapşırmağı bir oldu. Üçrəng pişik balası cıncırını da çıxarmadı, ona elə gəldi ki, bütün bunlar əvvəlcədən elə bu cür də nəzərdə tutulub” [1]. Günel Natiq bu məqamla bağlı fikirlərini belə ifadə edir: “Bəlkə də, üçrəngli pişik onun son ümididi. Və o, ağaca pişiyi xilas etmək üçün deyil, sonuncu ümidini qurtarmaq üçün dırmaşır. Amma pişik balası dala çəkilir; xoşbəxtliyə yetmək o qədər də asan deyil... Bunu ağacdən yıxılan adam son nəfəsdə anlayır” [12, s. 16]. Hekayə ilə bağlı fikrimizi ifadə etmək üçün belə bir haşiyəyə çıxacağıq. Hindistanlı yazıçı Salman Rüşdinin “Peyğəmbərin tükü” adlı əsərində vaxt olan əhvalata görə: Sələmçi Haşım günlərin birində qayıqla sahilin arasında içərisində peyğəmbər tükü olan gümüş haşiyəli relikviya tapır, Həzərbəla məscidindən oğurlanmış əşya sələmçinin kolleksiyasına daxil olur. Məgərsə bu əşya evinə daxil olanların həyatını da tükədən asılı edirmiş, Şekspir pyeslərinə bənzər şəkildə sonlanan əsərdə sələmçinin qızının istəyi ilə əşyanı evdən oğurlayan Şeyx Sinin oğlanları şikəstlikdən azad olur, dul qalmış arvadının isə gözlərinə işıq gəlir, ancaq bu onları sevindirmir, çünki uşaqlar hələ bələkdə ikən şikəst edilmişdi, gələcəkləri üçün... Sual oluna bilər, bəs Şeyxin oğlanlarına bəd, yoxsa xeyir hadisə üz vermişdi?! Dünyanın xeyir və şər prinsipi ilə insanın qavrama və əməlləri bir-birinə tərs mütənəşib olarsa, xeyrin də şər kimi qavranılması labüddür. Deməli, əslində, hekayədəki qəhrəman üçün də həyatının sonlanması xoşbəxtlik sayıla bilər. Son nəticədə bu fikirlə razılaşmalıyıq ki, “reseptiv estetikada mətn oxucunun oxuduğu, gördüyü, çözdüyüdür – müəllifin yazdığı deyil” [14, s. 7].

“Labirint” hekayəsi isə reinkarnativ baxış tərzinə yeni aspekt sərgiləyir, paralel dünyalar haqqında sezgi sahibi şəxslərin növbəti həyat macəralarında yenidən tanışmaq şansı açar sözə bağlıdır və bu sözün deyilməsinə şərait yaradan qeyri-adi cinayətə. Hekayədə hadisələrin qapalı dairədə təkrarlandığını təsvir etmək məqsədilə həndəsi silsilə ilə artan adlar kolleksiyasından istifadə edilir. Bəs nə üçün müəllif belə bir yoldan istifadə edir? Səlim Babullaoğlu yazır ki, müəllifin çoxməchullu tənlik kimi qurduğu bu hekayədə hamı potensial qatil, hamı potensial vəfalı aşiq, hamı qısqanc və sevən qadın ola bilər. Burada hər bir kəs hamı kimi nəzərdə tutulur [3, s. 7]. Bizcə, yazıcının niyyəti hadisələrin inandırıcılığına nail olmaq, eyni durumun dəfələrlə təkrarlandığını göstərmək olmuşdur. Lakin bununla belə, əsərdə tez-tez dəyişən adlar silsiləsi və eyni coğrafiyanın təkrarlanması mövzunun daha geniş perspektivə nail olmağına maneə yaradır. Çünki hadisələr yalnız eyni ölkə, hətta eyni şəhərdə təkrarlanır, obrazların peşələri belə oxşardır.

Hekayələrin dili ilə bağlı filoloji elmlər namizədi Şaban Hüseynov müəllifin təbiətən lakonikliyi ilə əlaqələndirdiyi fikrin yığcam ifadəsini iki kateqoriyada əsaslandırır: [7, s. 145-148]

- a) hadisələrin təsvirindəki konkretlik;
- b) ifadə konkretliyi

Lakin bu lakoniklik bəzən fikrin daha sönük ifadəsinə də rəvac verməkdən çəkinmir.

Nəticə. K.Abdulla, əsasən, bir romançı kimi tanınsa da, bir neçə hekayə kitabının da müəllifidir. İyirmi birinci əsrin ilk onilliyi ilə məhdudlaşan hekayə yaradıcılığı əsasında təhlil aparılan məqalədə mif süjetlərinin mətnlərə birbaşa daxil olması və ya intertekstual əlaqə zəminində mifin mətnə ön plandakı hadisələri bir-birinə bağlaması tipində iki kateqoriyada xarakterizə edilən hekayələr postmodern estetikanın lakonik janra tətbiqi istiqamətində bu cərəyana xas romanlardan o qədər də fərqlənmir. Müxtəlif tənqidçi-ədəbiyyatşünasların yazılarında müşahidə edilən ümumi hal hekayələrə mifoloji, simvolik kontekstlərdən yanaşma olmuşdur ki, bu da onların birtərəfli təhlilinə rəvac verir. Hekayələrin bədii dəyəri, dil, üslub xüsusiyyətləri, postmodernizmin milli ədəbiyyata olduğu kimi tətbiqinə münasibət ikinci plana atılmışdır.

Ümumilikdə nəzər yetirildikdə isə K.Abdulla yaradıcılığında postmodernizm Qərb ədəbiyyatının təkrarına bənzəyir. Rus alimi Sergey Kornev Şərq postmodernizmi ilə bağlı ayrıca bir bölgüyə çıxaraq, Qərb ədəbi tendensiyaalarının kortəbii təkrarına qarşı cərəyanın şərq xalqları üçün başqa bir mahiyyət kəsb etməklə maskalanaraq dərin mahiyyətli, dolayısı ilə kitsch (low art) qarşısı rol üstlənməsini özünü tapma, milliliyi mühafizə kimi mənalandırır. Nəzərə alsaq ki, istənilən ədəbi priyom yeni yaradıcılıq imkanları açmaqla ədəbiyyatı qapalı dairədən uzaqlaşdırmalıdır, bu mənada yazarın postmodern hekayə külliyyatı bu estetikanın Azərbaycan ədəbiyyatındakı eksperimentləri kimi dəyərləndirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla Kamal. Hekayələr, Bakı: Mütərcim, 2008, 189 s.
2. Anar. Kədərli və işıqlı seçmələr, Tənqid.net, 2011, № 8, s.52-62.
3. Babullaoğlu Səlim. Kamal Abdullanın Minotavrsız labirinti, yaxud Borxeslə səsleşmələrlə, 525-ci qəzet, 15 noyabr 2012, s. 7
4. Əfəndiyev Elçin. Sirlərin elmi və bədii sərgüzəştləri, 525-ci qəzet, 5 dekabr 2020, s.10
5. Əlişanoğlu Tehran. Bir daha nəsrde modern və postmodern gelişmələrə dair, Tənqid.net, 2008, № 5, s. 77-82
6. Hüseynov Şaban. Hekayələrin dili (K.Abdullanın “hekayələr” kitabına dair), Tənqid.net, 2009, № 6, s. 145-148
7. Kamal Rüstəm. Kamal Abdulla: mifdən hekayəyə, Tənqid.net, 2009, № 6, s. 143-144.
8. Qaragözova Elnarə. Kamal Abdulla mətninin söylədikləri, [elektron resurs], [Kamal Abdulla mətninin söylədikləri | Fəlsəfə | Kayzen](#)
9. Qaragözova Elnarə. Kamal Abdullanın postmodern nəsrində oxşar obrazı, 525-ci qəzet, 21 noyabr 2020, s. 19
10. Qarayev Sadıq. Kamal Abdullanın nəsrində tarixi və mifoloji yaddaş problemi, fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı: 2021, s. 20
11. Quliyev Qorxmaz. Postmodernizm, Tənqid.net, 2008, № 5, s. 7-30.
12. Natiq Günel. Kamal Abdullanın hekayələrini oxuyur və xatırlayıram, 525-ci qəzet, 15 iyul 2020, s. 16
13. Rüstəmov Qismət. Kamal Abdullanın hekayələrini necə oxumalı?, [elektron resurs], <https://manera.az/edebiyat/5052-kamal-abdullanin-hekayelerini-nece-oxumali-qismet-yazir.html>
14. Vahid Mətanət. Səhvlərimizdən edam kürsüsünə gedən yol, Ədəbiyyat qəzeti, 7 noyabr 2015-ci il, s. 7

BƏDİİ YARADICILIQ NÜMUNƏLƏRİNDƏKİ OBRAZLILIĞIN QRAMMATİK TƏZAHÜRLƏRİNİN ÖYRƏNƏNLƏRƏ MƏNİMSƏDİLMƏSİ

Ramin Miskinov

Magistrant

Gəncə Dövlət Universiteti

raminmisginov72@gmail.com

Abstract

Teaching Learners the Grammatical Manifestations of Imagery in Literary Works

It is difficult to clearly understand the essence of a teaching method and the learners' activities – specifically, the interaction between the teacher and students – without considering their mutual dynamics. It is known that each of these elements has its own specific characteristics. Experience shows that the use of teaching methods depends on the volume, content, and form of the topic. For instance, in grades V-IX of general education schools, literature courses typically begin with the teaching of oral folk literature.

Therefore, students who are new to the study of literature often already have some prior familiarity with samples of oral folk literature (fairy tales, riddles, proverbs, songs, etc.) from their family, kindergarten, or primary school experience. The knowledge to be provided later should be built on these prior practical impressions. This requires the teacher to start the lesson with an interview method. When necessary, the teacher resorts to the commentary method and then generalizes the discussed points.

Based on the knowledge given, learners are assigned independent work on samples of oral folk literature. Thus, when teaching oral folk literature, the use of interview and commentary methods, as well as the BIBÖ (Know–Want to Know–Learned) type of interactive teaching method, results in high levels of comprehension, and students grasp the material more quickly.

Keywords: *creativity, imagery, method, interactive learning, literature.*

Giriş. Son vaxtlar təlim metodları haqqında bəhs edilən mövzular maraq doğurur və istər-istəməz diskussiya obyektinə çevrilir. Bu mənada, təlim metodları təhsilin məzmunu ilə birlikdə öyrənənlərin təlim, tərbiyə və inkişafının vəhdətini təmin etməli, onları dərin və əsaslı biliklər, bacarıq və vərdişlər sistemi ilə silahlandırılmalı, müstəqil bilik əldə etmək və təcrübədə, həyatın özündə ondan istifadə edə bilmək bacarığını inkişaf etdirməlidir. Hər bir təlim metoduna elə yanaşılmalıdır ki, prosesin başqa komponentləri ilə birlikdə təlimin bütün funksiyalarını təmin etsin.

Göründüyü kimi, problem son dərəcə aktualdır və günün vacib məsələlərindən biri olduğundan diqqəti cəlb edir. İndiyə qədər alim və pedaqoqlarımızın fikir və mülahizələrini araşdırdıqdan sonra bir daha aydın olur ki, onlar təlim metodlarına müxtəlif aspektlərdən, fərqli mövqelərdən yanaşmış, bu iş indi də davam etməkdədir.

“Metod” anlayışı istər elmdə və istərsə də ictimai həyatda işə yanaşma tərzidir. Təlimə gəldikdə, metod bəzi pedaqoqların dediyi kimi, “müəyyən məqsədə nail olmaq üçün müəllim və təhsil alanların nizama salınmış fəaliyyətidir” [1, s. 195].

Akademik D.O.Lordkipanidze belə yazırdı:

“Təlim metodu müəllimin öyrənənlərə bilik mənimsətməsi yolu, qaydası və vasitəsidir” [4, s. 113].

Bununla yanaşı, professor E.Y.Qolant əsərində onu da vurğulamışdı ki:

“Öyrənənləri bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmağa, onların dünyagörüşünü formalaşdırmağa, zehni qüvvə və qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə yönəldilən müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əlaqədə olan fəaliyyətinə təlim metodu deyilir” [3, s. 5].

Həç də təsadüfi deyil ki, “bizim görəcəyimiz hər bir iş həyatı bacarıqlara yiyələnən, rəqabətə davamlı, öz mövqeyini ifadə etməyi və qorumağı, kollektivdə ünsiyyət qurmağı və işləməyi bacaran,

fərqli fikirlərə hörmətlə yanaşan, hər bir addımında ailəsini, dostunu, yoldaşlarını vətəninə, onun mənafeyini, dövlətçiliyini qorumağa hazır olan, rastlaşdığı problemlərdən qorxmayan, onu məharətlə həll edən, həyatı mövqə qazanmağı bacaran bir insan yetişdirməkdən ibarətdir” [2, s. 274].

Əsas hissə. Müasir təlim metodlarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dərstdə veriləcək bilik bu vaxta qədər öyrənənlərin qazandıqları biliyə söykənir, həmin biliyin üzərində qurulur və lazım gəldikdə öyrənən üçün yeni olan məsələlər şərh edilir.

Bütün bu məlumatlar verilərkən kompyuterdən istifadənin diqqət mərkəzində saxlanılması da tövsiyə olunur. O məqsədlə müəllim əvvəlcədən hazırlayıb kompyuterin yaddaşına ötürdüyü bu və ya digər mövzu ilə bağlı, məsələn, ev əşyaları, heyvanlar aləmi, bitkilər aləmi, insan və onun bədən üzvləri, səma cisimləri, təbii hadisələr və s. mövzulara həsr olunmuş şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən olan bir-iki – “Yer altında qızıl qamçı” (ilan), “Alçaq damdan qar yağır” (ələk) və s. bu kimi tapmacaları ekrana gətirir və başqa tapmacaların tapılıb öz qarşılarındakı səhifəyə yazmaq öyrənənlərə tapşırılır. Qeyd edilənlərə əsasən onlar seçdikləri tapmacaları yazıb müəllimə ötürürlər.

“O necə ağacdır ki, gündə bir yarpaq salır” (təqvim)

“Bir qabda ki rəng su” (yumurta)

Yatanda yumru yatar,

Ətin dərman tək satar.

Hər kəs istəsə tutsun,

Tikanı əlinə batar (Kirpi)

Sarı-sarı sandıqlar,

İçi dolu fındıqlar (Balqabaq)

Anamın bir damı var,

Qatlamaq olmaz.

Üstü dolu ağ əşrəfi

Sanamaq olmaz (Ulduz)

Yaşıl taxt üstündə oturub pəri,

Yaquta, mərcana bənzər ləbləri.

Uzaqdan baxanda uzun gizlətməz,

Əlini uzatsan vurur xəncəri (Qızılgül)

Təhsil alanların seçdikləri bu tapmacalar üzərində müsahibə təşkil edilir, hər birinin məzmununda ifadə olunan fikir onlardan soruşulur, mənasının açılmasına çalışılır, ümumiləşdirilərək tapmacaların səciyyəsi verilir. Beləliklə, onlara aydın olur ki, tapmacalar həm nəsr, həm də ölçülü, qafiyəli şeir şəklindədir. Belə tapmacaların sayını çoxaltmaq da olar. Öyrənənlərə sinifdə işləmələri üçün bu qəbildən olan tapmacaların tapılıb dəftərlərinə qeyd etmələri tapşırılır. Müəllim sonrakı dərstdə öyrənənlərə üzərində işlədikləri tapmacaları kompyuterin yaddaşına yazmağı tapşırır və cavabların tapılmasını söyləyir. Bu minvalla öyrənənlər dərsin axırına qədər mövzu üzərində çalışırlar.

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri mürəkkəbləşdikcə yəni, müxtəlif növlərə ayrıldıqca (məsələn, aşığı yaradıcılığında qoşma, təcnis, ustadnamə) interaktivin “Klaster” növündən istifadə etmək lazım gəlir.

Təlim materialları arasında Azərbaycan klassik şeir nümunələri də vardır. Bu nümunələr tələb edir ki, iş oxu ilə başlanılsın, şeir misralarındakı çətin sözlər, bütöv misra və beytlərdəki ifadələrin məzmunu, şeirdə işlədilən sətirlətin məna izah olunsun. Şeirin qafiyəsi, vəznə üzərində iş aparılsın. Beləliklə, aydın olur ki, klassik şeir nümunələri üzərində oxu, şərh, öyrənənlərin müstəqil işi, müəllimin ümumiləşdirilməsi kimi metodlardan kompleks şəkildə istifadə edilir. Nümunə kimi, Məhəmməd Füzulinin qəzəllərinin, yaxud “Leyli və Məcnun” poemasının öyrədilməsində göstərilən təlim metodlarından kompleks şəkildə istifadə edilir. M.Füzulinin “Yandı canım hicr ilə...” mətli qəzəli üzərində aparılan iş nəzərdən keçirək:

Yandı canım hicr ilə, vəsli-rüxi-yar istərəm,
Dərdməndi-firqətəm, dərmani-didar istərəm.

Bülbüli-zarəm, deyil bihudə əfğan etdiyim,
Qalmışam nalan qəfəs qeydində, gülzar istərəm.

Dəhr bazarında kasiddir metai-himmətim,
Bu metai satmağa bir özgə bazar istərəm.

Fani olmaq istərəm, yəni bəlayi-dəhrdən,
Rahəti- cismi-zəifü cani-əfkar istərəm.

Nola gər qılsam şəbi-hicran, təmənnayi-əcəl,
Neyləyim, çoxdur gəmim, dəfinə gəmxar istərəm.

Çin bəqa bəzmindədir dildar, mən həm durmazam,
Bu fəna deyində bəzmi-vəsli-dildar istərəm.

Ey Füzuli, istəməz kimsə rizasilə fəna,
Mən ki, bundan özgə bilməm çarə, naçar istərəm.

Qəzəl bir dəfə bu şəkildə oxunduqdan sonra orada öyrənənlər üçün çətin olan sözlər üzərində lüğət işi aparılır, hər bir sözün qarşısında onun mənası verilir. Müəllimin köməyi ilə qəzəldə verilmiş çətin sözlər seçilir, mənası dəqiqləşdirilir, həmin seçilmiş çətin sözlər öyrənənlərin qarşısındakı kompüterə yazılır və mərkəzə -müəllimə ötürülür.

Təlim materiallarının böyük bir qismini epik əsərlər təşkil edir. Belə əsərlər öz xüsusiyyətləri etibarı ilə (həcmindən, süjet xəttindən və s.) digər ədəbi janrlardan fərqlənir. Bu isə daha münasib təlim metodlarından istifadəni tələb edir. Nümunə kimi, Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsəri üzərində iş aparılır. Oxu nümunəsi, müsahibə, qruplarla iş, məktəb mühazirəsi kimi metodlardan istifadə etmək lazım gəlir.

Ümumtəhsil məktəbinin ayrı-ayrı siniflərində oxuyanların yaş və anlama səviyyələri fərqlidir. Ədəbiyyatdan təlim materialının verilməsində də həmin fərqi nəzərə alınması əsas pədaqoji-psixoloji tələbdir. Bununla belə, həmin işdə təhsil alanların tərəkürünün inkişaf dinamikası da nəzərdən qaçırıla bilməz. Bu isə öz növbəsində təlim materialına yanaşmadan-tətbiq olunan metoddan istifadə ilə şərtlənir.

Məlumdur ki, ədəbiyyatın tədris olunduğu ilk siniflərdə (V-VII) öyrənənlər müəyyən ədəbi biliyə malik olmadığından, həmin siniflərdə əsasən praktik metodlardan: oxu, müşahidə, müsahibə və s. kimi istifadə etmək lazım gəlir. Xüsusilə, V sinifdə praktik iş: ifadəli oxuya, onunla yanaşı, şərh metodundan istifadəyə, lüğət üzərində aparılan işə ehtiyac yaranır. Həmin metodların faydalılığı ədəbi nümunələr üzərində aparılan işlə əsaslandırılır.

Təhsil alanlar ədəbi biliklərə yiyələndikcə, tədris materialları tədrisən mürəkkəbləşdikcə təlim metodları da müxtəlifləşir, verilən yeni biliklər öyrənənlərin əvvəl qazandıqlarına əsaslanmalı olur. Belə halda BİBÖ təlim metodundan istifadə edilir. Bunun səmərəliliyi şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri üzərində aparılan işlə əsaslandırılır. Bir sıra tədris materiallarının öyrədilməsində interaktiv təlim metodunun BİBÖ növü ilə yanaşı, klaster (şəxələndirmə) növündən istifadə eyni zamanda, kompüter vasitəsilə nümayiş etdirmək mənimsəməyə müsbət təsir göstərir.

V-IX siniflərdə öyrədilməsində çətinlik yaranan məsələlərdən biri ədəbiyyat nəzəriyyəsi anlayışlarıdır. Belə anlayışların öyrədilməsində öyrənənlərin müstəqil işlədilməsi, veriləcək biliyin (anlayışların) öyrənənlərin müşahidəsinə əsaslanmasına önəm verir. Nəzəri anlayışların bir neçəsini eyni zamanda mənimsətmək çətinlikdir. Onları tək-tək və bir-birinə əsaslandırılaraq öyrətməyin fərqi öyrənənlərin özləri tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə şərait yaratmağın ən optimal yol olduğunu

məktəb təcrübəsi təsdiq edir. Bu metodik fikir vasitələrindən olan təşbih və metafora anlayışlarının bir-birinə qarşı qoyularaq nümunələr üzərində müəllim tərəfindən izahı həmin anlayışların tez bir zamanda öyrənilməsinə, öyrədilənlərin yadda qalmasına səbəb olur.

Ən ibtidai məcaz növlərindən olan təşbihdə iki tərəf –yəni, bənzəyən və bənzədilən var. Bu zaman mükəmməl bənzətmə yaradılmış olur. Məsələn, M.P.Vaqifin qoşmalarındakı bəndlərdən birinə nəzər yetirək:

Cəmalın günəşdir, qəmərdir üzün,
Şəkərdir dəhanın, şirindir sözün,
Yağıdır müjganın, cadudur gözün,
Cəllad kimi qəməzən qəsdədir, ay qız!

Burada gözəlin camalı (çöhrəsi) günəşə, üzü isə aya bənzədilmişdir. Aydınır ki, təşbihin (bənzətmə) əsasında müqayisə durur, yəni, bir əşya ilə qarşılaşdırılır. Sanki şair sözlə canlı bir lövhə yaratmışdır. Belə müqayisələr, əlbəttə, bəndlərin bədiiliyini, ifadələrin gözəlliyini artırmağa xidmət edir.

Metaforada isə ayrı-ayrı məfhumların müqayisəsi daha qabarıq verilir. Metafora “köcürmə” mənasındadır. Bir hadisənin, yaxud əşyanın müəyyən əlamətləri başqa əşya üzərinə köçürülür. Aşağıda verilmiş bayatıda tərəflərdən biri iştirak edir, birinin əlaməti o birinin üzərinə köçürülür.

Məsələn:

Əzizim ulu dağlar,
Çəsməli sulu dağlar.
Burda bir qərib ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar.

Burada göyün gurultusu ilə atın kişnəməsi, insanın da ağlaması ilə buluddan yağış yağması arasında oxşarlıq yaradılaraq at və insana məxsus olan əlamət göyün və buludun üzərinə köçürülür. Bu cür qarşılaşdırma-təşbihlə metaforanın fərqi kompyuter vasitəsilə nümayiş etdirilir.

Beləliklə, praktik təlim metodlarından istifadə etməklə öyrənənlər müəyyən zəruri ədəbi biliklərlə silahlandırılır. Həmin biliklər yuxarı siniflərdə öyrədiləcək ədəbi biliklər üçün təməl rolunu oynayır. Eyni zamanda sistemli ədəbiyyat kursunu öyrənməyə hazırlayır.

X-XI siniflərdə ədəbiyyat tarixi müxtəsər kurs şəklində öyrədilir. Bu kursun əsasını Azərbaycan ədəbiyyatı təşkil edir. Lakin zəruri hallarda digər xalqların, xüsusilə türkdilli xalqların ədəbiyyatına nəzər salmaq lazım gəlir. Belə halda integrasiyadan istifadə olunur. Əlbəttə, bu olduqca faydalı cəhətdir. Belə ki, yetişməkdə olan gənc milli ədəbiyyatla məhdudlaşmır, başqa xalqların ədəbi nümunələri ilə də tanış olur. Müxtəsər ədəbiyyat tarixini təşkil edən materiallar – “Dövrün ədəbi xülasəsini verən icmal mövzular”, “Tərcümeyi-hal materialları”, “Bədii əsərlər” (lirik, epik, dramatik janrlar) şəklində qruplaşdırılır. Bu bədii materiallar məzmunu və xüsusiyyəti etibarilə bir-birindən fərqlənirlər. Ona görə də tədris prosesində onlara yanaşma metodu da bəzən başqa-başqa olur. Aydınır ki, icmal mövzuların, bioqrafik materialların öyrənənlərə çatdırılmasında, əsasən, məktəb mühazirəsi, müsahibə, lazım gəldikdə şərh metodlarının növbələşməsindən istifadə etməklə materialın mənimsədilməsinə nail olunur.

X-XI siniflərdə təlim materialları kimi verilən bədii nümunələr də müəyyən əlamətlərinə görə fərqlənir. Bunların tədrisində də məntiqi əlaqə, ardıcılıq, varisliyin gözlənilməsi tövsiyə edilir və bu, dərs prosesində nəzərə alınır. Belə ki, şifahi xalq yaradıcılığının yazılı ədəbiyyat üçün mənbə olduğu əsas götürülərək X sinifdə əvvəl xalq yaradıcılığı nümunələrinin tədrisi prosesində təlim metodlarından kompleks istifadədən danışılır.

Yazılı ədəbiyyatdan proqram materialları qruplaşdırılır, hər qrupa daxil olan ədəbi nümunələrin xarakterinə uyğun olan təlim metodlarından istifadənin faydalılığı nəzərdən keçirilir. Məktəb təcrübəsindən aydın olur ki, bu və ya digər dövrün ədəbi xülasəsini verən icmal mövzuların məzmununun öyrənənlərə çatdırılmasında məktəb mühazirəsi, BİBÖ, müsahibə və s. kimi metodlardan istifadə materialın öyrədilməsinə müsbət təsir göstərir.

Nəticə. X-XI siniflərdə təlim materiallarının bir qismini bioqrafik materiallar təşkil edir. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, təlimin şəxsiyyət yönümlüüyü tələb olunan indiki şəraitdə söz sənətkarının keçdiyi həyat yolu ilə əlaqədar məlum olan faktların nəzərə çatdırılması öyrənənlərin şəxsiyyət kimi formalaşmalarına müsbət təsir göstərir. Belə ki, tərcümeyi-halının öyrədilməsi tələb olunan söz sənətkarı öz dövrünün görkəmli siması olmuş və zamanından asılı olmayaraq cəmiyyət üzvlərinin hörmətini qazanmışdır. Bu qrupa daxil olan materiallarla bağlı Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli kimi sənətkarların tərcümeyi-halı nümunəsində metodik tövsiyə verilir. Məsələn, integrasiya prinsipinə əsasən yaradılan əlaqə də Azərbaycan ədəbiyyatının daha yaxşı mənimsədilməsinə xidmət etməlidir. Təcrübə göstərir ki, proqram materialları belə əlaqəyə imkan verir. Məsələn, X sinifdə Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və b. tədris materialı kimi təqdim edilir. Ayırı-ayrı şəxsiyyətlərin bu sənətkarlar haqqında fikirləri olduqca maraqlıdır. Bu, xüsusilə, öyrənənlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmalarında müstəsna rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedagogika. Bakı: Çarşıoğlu, 2002, səh. 195
2. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2018, 349 s.
3. Принципи, организация и методы обучения, М., 1957, səh. 113
4. Методы обучения в советской школе. М., 1957, səh. 5

XX YÜZİLİN 90-CI İLLƏRİNƏ QƏDƏRKİ DÖVRÜN BƏDİİ NƏSRİNDƏ QARABAĞ

Fidan Babalı

Magistrant

Gəncə Dövlət Universiteti

fidanbabali@gmail.com

Abstract

Karabakh in the Prose of Azerbaijani Literature Until the 1990s

The works written on the topic of the Karabakh war in Azerbaijani literature are neither quantitatively nor qualitatively satisfactory. Although interest in this subject has recently increased, the literary landscape has not yet expanded its scope significantly.

Naturally, during the times of war, writing large-scale works was not entirely possible. Even the generation of Azerbaijani literature known as the sixties was unable to address this topic comprehensively.

The representatives of the literature of the 1980s–1990s, who were creatively at the forefront, either struggled with the pain of war or, due to the extreme difficulties of life, failed to write on these topics as much as they had intended.

The emerging younger generation, influenced by literary movements in Europe, labeled themselves postmodernists and brought entirely foreign subjects to the creative sphere, moving away from traditional themes.

Keywords: *Karabakh, literature, prose, literary process, theme.*

Giriş. Qarabağ mövzusu klassik nəsr, şeir, dramaturgiya və publisistikada uğurla, yaradıcı şəkildə davam etdirilmişdir. Hələ sovetlər dövründə bu mövzuda yazılmış sanballı əsərlərdən biri də Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin (1887-1942) ilkin formada “İki od arasında” adlandırılmış “Qan içində” romanı idi.

Ədəbi yaradıcılığının əvvəllərində dərinlən bələd olduğu Qarabağ, ələlxüsus da Şuşa həyatından xeyli sayda realist hekayələr yazmış müəllif birinci dəfə sözü gedən əsərdə ərazinin siyasi reallıqlarına epik formada və tarixi yöndən yanaşmışdır.

Romanda Qarabağ xanlığının vəziri, şair Molla Pənah Vəqif canlandırılan mürəkkəb proseslərin mərkəzində dayanır. Torpağını iki od arasından qurtarmağa, Rusiya və İranın təzyiqindən qorumağa çalışan Vəqif xanlığın siyasi müstəqilliyinin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Şuşa mühitinin xüsusiyyətləri, xarakter və tipləri yazıçının təqdimatında böyük ustalıqla əks olunmuşdur.

Əsas hissə. Qarabağ mövzusunun öz nəsrində məharətlə bəhs etmiş Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin romanları xalqımızın mənşəyini, ictimai-siyasi həyatı, milli varlığı, etnoqrafik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar maraqlı faktlarla zəngindir. Bu romanların məzmununda güclü tarixilik və elmilik var. Bu baxımdan “Qan içində” Vəqif dövründən bəhs edən ən qiymətli tarixi romandır. Xronoloji əhatə dairəsi geniş olan bu əsərin sujeti tarixi faktlar, dövrün mühüm hadisələri əsasında qurulmuşdur.

Maraqlıdır ki, “təsvir və əhatə olunan dövrü bütün cəhətləri ilə göstərmək üçün romana cəlb edilən hadisələrin və faktların çoxluğu əsərin sujetində və kompozisiyasında dolaşıqlığa və təkrara, hətta naturalizmə gətirib çıxara biləcək bir çox çətinliklər törədirdi” [1, s. 128].

Yazıçı bu çətinliklərdən qurtulmaq üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən yararlanmışdır. Məsələn, romanda Qarabağ xanlığının Naxçıvan üzərinə iki hərbi səfərindən söz açılır. Birinci hərbi səfər təfəsilatı ilə verilir. İkinci hərbi səfər və onun nəticəsi haqqında isə ancaq məlumat verilir: birinci səfərin təsviri ikinci səfər haqqında verilmiş məlumatın oxucu təsəvvüründə dolğunlaşmasına xeyli dərəcədə kömək edir.

Romanda hadisələr ölkənin daxili həyatı, qonşu hökmdarlıqlara münasibəti, İran istilaçılarına qarşı mübarizəsi və Rusiya ilə əlaqəsi məsələləri ilə, habelə ayrı-ayrı obrazların həyatı, fəaliyyəti və

bir-biri ilə münasibəti ilə əlaqədar xətlər üzrə inkişaf etdirilmişdir. Bütün bu xətlər romanın əsas sujetini təşkil edir.

Xalq yazıçısı Əli Vəliyev “Turaclıya gedən yol” və “Qəhrəman” əsərlərində tarixiliklə bədiiliyin vəhdətini məharətlə yaratmışdır. Əsərdə cərəyan edən hadisələr Qarabağda, Kəlbəcərdə və Laçının kəndlərində baş verən hadisələrin bədii ifadəsindən ibarətdir.

“Turaclıya gedən yol ” romanı ədibin yaradıcılığını zənginləşdirən əsərlərdən hesab edilir. Təsvir obyekti kimi kiçik bir Turaclı kəndini göstərməsinə baxmayaraq, buradakı hadisələri Rusiyada baş verən ictimai-siyasi proseslər fonunda müəllif ümumiləşdirməyə çalışmışdır. Əsərin konflikti də ənənəvi şəkildədir; yəni baş verən hadisələrin bir tərəfində dövlətli Əsgər bəy, Paşa bəy, Rza bəy kimi adamlara qarşı, digər tərəfdə Ataş, Mürsəl, Qaçay, Xalıqverdinin mübarizəsi durur. Yazıçı ikincinin tərəfini tutur və Ataşın, Daşdəmirin həyatını dəyişmək cəhdlərinə üstünlük verir. Onların bəylərə qarşı mübarizəsi getdikcə geniş vüsət alaraq ictimai haqsızlıq və kəndlilərin hüquqsuzluğunun müdafiəsinə istiqamətlənir. Bu yolda onlar çox əziyyətlər çəkirlər. Həyatının çoxunu Sibirdə sürgündə keçirən Xalıqverdi acından pencər yesə belə, Ataş haqsız yerə həbs olunsada, yollarından dönmürlər. Ataşı Əsgər bəyin pambıq zavoduna işə gətirən ehtiyacı olur, ancaq o, burada böyük həyat məktəbi keçir, milli düşüncəli bir vətəndaşa çevrilir. Mirzə Cəmil, Kəngərli kimi insanları yaxşı tanımağa başlayır. Yazıçı Ataşı yalnız öz güzəranını düşünən bir fəhlə kimi təsvir etməklə qalmır, həm də xalqın bu gününü və sabahını düşünən vətəndaş olaraq canlandırır. Burada epizodik də olsa xalqın iki yerə parçalanması məsələsinə münasibət bildirilmişdir.

“Turaclıya gedən yol” romanının mövzusu da olduqca maraqlıdır. O dövrdə baş verən bir çox hadisələrin ictimai məna tutumu genişliklə əhatə olunmuşdur. Hadisələri dolğun təsvir etməklə də yazıçı doğru yolda olduğunu sərgiləyir.

Məlumdur ki, dramaturgiya ilə müqayisədə epik növün imkanları daha genişdir. Sənətkarın dramaturgiyasında əks olunan milli varlığın tarixi həqiqətlərinə onun bədii nəsrinin son mərhələsində dərin və cəsarətli estetik baxış verilir.

Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq İlyas Əfəndiyevin Qarabağ mövzulu “Geriye baxma, qoca” romanı haqqındakı təhlillərində “geriyə baxmağa dəyər ” qənaətinə gəlmiş və xalqımızın tarixinin mühüm bir dövrü haqqında bədii həqiqətlərin romanda yer almasına dair yekun düşüncələrini ifadə etmişdir.

Romandakı hadisələr zaman etibarı ilə fərqli ictimai sistemlərdə -çarizm, Azərbaycan Cümhuriyyəti illəri və sovet hökumətinin qurulması dövründə cərəyan edir. Müəllif üç müxtəlif dövəmdə yaşayan Azərbaycan xalqının tarixi taleyi və bu quruluşların milli mədəniyyətə təsiri məsələsini diqqət mərkəzinə çəkmişdir.

Müəllifi, hər şeydən əvvəl, milli varlığın tarixi xarakteri haqqındakı həqiqətlər düşündürür. “Məhnət qocanın nağılları”nda canlanan “aranlı-yaylaqlı Qarabağ” obalarındakı Kərbalayı İbixan və b. ilə bağlı təsəvvürləri dolğunlaşdırmağa, milli yaddaşımızı oyandırmağa xidmət göstərir.

“Geriye baxma, qoca” romanında xatirə, müəllif tərcümeyi-halından gələn məqamlar vardır. Lakin bu “motiv” və “təfəsilatlar” romana avtobiografik xarakter vermir. Muradın həyatının çox az bir qismini romana gətirilir. Fikrimizcə, xatirə elementləri romanda daha çox təhkiyə forması kimi təqdim edilmişdir. Təhkiyə olunan hadisələrin real həqiqətləri əks etdirdiyini göstərmək məqsədi daşıyır.

“Geriye baxma, qoca” romanında əks olunan estetik qayə “Üçatılan” povestində daha aydın və sərrast ifadə edilmişdir. Bu mənada, povestin “Geriye baxma, qoca ” romanının davamı” hesab edilməsində bir qanunauyğunluq vardır. Burada xeyli sayda polemika doğuran tərəflər vardır. A.Hüseynov “Geriye baxma, qoca” və “Üçatılan”ı “eyni mühitin bədii təəcəssümünə” həsr olunmuş əsərlər hesab edir. Başqa bir məqamda da tənqidçi bu romandan və povestdən “eyni mühitin bədii təəcəssümünə ” həsr olunmuş əsərlər kimi bəhs edir.

Məsələyə bu aspektdən yanaşan İ.Əfəndiyevin estetik konsepsiyası açılmamış qalır. Hər iki əsər bir-birinin ardınca yazılmışdır. Yazıçının “eyni mühitin” və “təxminən” də olsa, “eyni dövrün hadisələrinə” dalbadal iki əsər həsr etməsi həm məntiqi cəhətdən izah oluna bilmir, həm də sənətkarın özünütəkrarı təəcəssüratı yaradır.

“Üçatılan” povestində bədii təsvirin mərkəzinə çəkilən zaman kəsiyi “Geriye baxma, qoca” romanında inikas olunan zaman deyildir. Romanda bədii təcəssümünü tapan zaman geniş və əhatəlidir, tarixi bir dövrdür, epoxal xarakter daşıyır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təxminən XIX əsrin ikinci yarısından Azərbaycanda sovet hökumətinin qurulmasının ilk illərinə qədərki zamanı əhatə edir.

“Üçatılan” povestində hadisələrin təhkiyəsi “Geriye baxma, qoca”da təhkiyənin sona yetdiyi zamandan başlanır. Yəni povestdə İ.Əfəndiyev ictimai-siyas proseslərin sonrakı davamını bədii təhlil müstəvisinə gətirməyə çalışmışdır. “Üçatılan”da feodal-patriarxal münasibətlərin hakim olduğu zaman və sovet hökumətinin ilk illəri yox, sinfi mübarizənin şiddətləndiyi və kollektivləşmə hərəkatının başladığı illər bədii təhlil obyektinə kimi götürülür.

“Üçatılan” povestindəki mühit böyük zaman fərqi deməkdir. Povestdəki müxtəlif xarakterli və mövqeli obrazların dilində tez-tez səslənən “indi əyyam başqadır” sözləri maraqlı bir həqiqətin ifadəsi olmaqla, mühit və şəraitin dəyişdiyini göstərir. “Üçatılan” əsəri müəyyən mənada dəyişən mühit və şərait haqqında povestdir, dəyişən zaman həqiqətlərini üzə çıxarmaq məqsədi ilə yazılmışdır.

Fikrimizcə, tənqidi fikirdə “Üçatılan” povestinin Azərbaycan kəndində kollektivləşmə uğrunda mübarizədən bəhs edən” əsər kimi qiymətləndirilməsi də yazıçının estetik konsepsiyasının, onun tarixə müraciətinin əsas səbəbini düzgün müəyyənləşdirməməklə bağlıdır.

“Üçatılan” povesti 1981-ci ildə yazılmışdır. Bu illərdə kolxoz və sovxozların tənəzzülü, təsərrüfat forması kimi özünü doğrultmadığı gerçək həqiqət kimi meydana çıxmışdı.

C.Məmmədov “Üçatılan” povestini “lirik psixoloji nəsr” nümunəsi hesab edərək yazır:

“Yazıçı iki gəncin məhəbbəti fonunda dövrün tablosunu yaratmışdır” [2, s. 36].

Povestdə məhəbbət motivinin fon olmasını sujetin inkişafında bir vasitə kimi düşünüldüyünü təsdiq etmək lazım gəlir.

Əyyub Abbasovun (1905–1957) aktuallığını indi də qoruyub saxlayan iki cildlik “Zəngəzur” romanında XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan torpaqlarında erməni vandallarının törətdikləri ağılasıgmaz cinayətlər yazıçı yaddaşı və qaynaqlar əsasında işıqlandırılmışdır.

Əsərdə göstəriləndi kimi, erməni vəhşilikləri əsas etibarilə Zəngəzurdə baş versə də, hadisələr Qarabağ üçün də eyni dərəcədə xarakterikdir. Təsədüfi deyil ki, əsərin aparıcı surətlərindən olan erməni generalı Karo Hamparsumyan tarixi Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə əlaqədar fitnəkar planlarını açıqlayaraq deyirdi:

“Bu yaxınlarda qoşunlarımız hücumə keçəcək. Sərhədimizə yaxın olan müsəlman kəndlərini götürəcəyik. Planımız belədir ki, tezliklə Qarabağa girək. Vədiyə, onun ətrafındakı kəndlərə yaxşı divan tutmuşuq. İndi o kəndlər də erməni qardaşlarımızın əlindədir”.

“Zəngəzur” romanında təsvir olunan dəhşəti həyatları yaşamış Xalq yazıçıları Süleyman Rəhimov (1900-1983) və Əli Vəliyev (1901-1983) hər ikisi gənclik illərini Qarabağda keçirmişdilər. Onlar Qarabağda maarif sahəsində və dövlət qulluğunda işləmişdilər. Xatirələrində daimi iz qoymuş qanlı-qadalı illər, o yerlərin insanları, üzləşdikləri çoxsaylı hadisələr sonralar da hər iki qələm sahibinin ədəbi yaradıcılığı üçün müfəssəl material vermişdir. Bu mənada, Süleyman Rəhimovun çoxcildli “Şamo” və “Saçlı” epopeyalarının, “Mehman” povestinin, Əli Vəliyevin memuar janrında yazıldığı “Budağın xatirələri” romanının, xeyli sayda hekayə və publisist əsərlərinin ərsəyə gəlməsini Qarabağ mühitindən, onun gerçəkliklərindən kənarda təsəvvür etmək olduqca çətinidir.

Nəticə. Sovet imperiyası dağılandan, Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra ayrı-ayrı dövlətlərin əlində alətə çevrilmiş məkrli, bədnam qonşularımız olan ermənilər əzəli yurd yerimiz Qarabağı işğal etmək, çirkin niyyətlərini orada həyata keçirmək üçün səfərbər oldular. Zorla cəlb olunduğumuz müharibə xalqımız üçün əslində şərəf və namus məsələsinə idi.

Bəllidir ki, müharibənin əks-sədası “tarixdən daha çox fəlsəfi olan” (Aristotel) ədəbiyyatda duyulur, izlərini hiss etdirir. Yazarlarımız müharibə dəhşətləri fonunda xalqımızın sarsılmaz əzmini, mübarizliyini, qəddar düşməne qarşı hüdudsuz nifrət və qəzəbini misilsiz sənətkarlıqla əks etdirmişlər.

Vətənpərvərlik hissi mövcud olmadan heç bir xalq öz torpağının, millətinin təəssübünü çəkməz, onu layiqincə qoruya bilməz. Qarabağ mövzusunda yazılmış çoxsaylı əsərlərdə də vətənpərvərlik hissinin təlqini bilavasitə diqqət mərkəzində saxlanılırdı. İkinci Qarabağ müharibəsində

öz canlarını Vətən uğrunda fəda edən qəhrəmanlar məhz həmin əsərlərin mənəvi təsiri ilə formalaşmışıb-yetkinləşmişdilər.

Ən mühüm qənaət isə bundan ibarətdir ki, İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycan əsgərinin qazandığı tarixi qələbə otuz ildən artıq dönməmə məkrli düşmən işğalı altında qalmış torpaqlarımızda başlanmış Yeni Həyat, xalqın Böyük Qayıdışı şair və yazıçılarımızın, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin qarşısına yüksək yaradıcılıq vəzifələri qoymuş, ən əsası isə son illərdə yaşananlar, bütün baş verən hadisələr onlara çox sayda mövzular vermişdir. Bu baxımdan tariximizin şanlı səhifəsi olan Qarabağın ədəbiyyatda ifadəsi, bədii inikası xüsusi maraq doğurur və əminlik ki, gələcək elmi tədqiqatların da ardıcıl mövzusu olacaqdır!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2007, 504 s.
2. Məmmədov C. Sənətkar gözü, nəsrin sözü. Bakı: Yazıçı, 1990, səh. 36

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Naridə Saniyeva

Magistrant

Gəncə Dövlət Universiteti

naridsaniyeva@gmail.com

Abstract

The application of new technologies in the teaching of literary works

The preliminary results of our experiment aimed at testing the effectiveness of new technologies confidently allow us to state that their application is both possible and beneficial in teaching all program materials in literature. Determining which method, technique, or type of activity is most effective in teaching a particular instructional material requires a high level of competence from the teacher, and this skill will be gradually developed through practice. Methodological scholars must also provide practical support to teachers in this regard.

New technologies do not reject the time-tested effective methods, techniques, and types of activities of classical methodology; on the contrary, in many cases, they are applied in conjunction, which significantly enhances the effectiveness of the results.

What concerns general education school teachers most today are practical examples demonstrating the application of new technologies. For this reason, we highlight the key moments of the lessons devoted to teaching one of the experimental materials — the story "Mirza Safar" by Abdurrahim bey Hagverdiyev.

Keywords: *literary work, technology, methodology, literature, instructional material.*

Giriş. Ədəbiyyat fənninin təbiəti iki mühüm məsələnin aydınlaşdırılmasını tələb edir. Fəal/interaktiv dərslərin əlamətlərindən biri tədqiqat sualının mövcud olmasıdır. Müəyyən əsərin məzmununun öyrənilməsi və təhlili üçün bir tədqiqat sualı kifayətdirmi? Yoxsa, onların hər biri üçün ayrı-ayrılıqda tədqiqat sualı müəyyənləşdirilməlidir?

Mürəkkəb konfliktli, çoxplanlı və ideyaca zəngin əsərlərin həm məzmunu, həm də təhlili üçün bir tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsi daha faydalıdır.

Belə olanda məzmunun öyrənilməsi prosesində tədqiqat sualının aydınlaşdırılması üzrə aparılan sonrakı mərhələ - təhlil üçün zəmin rolunu oynayır. Bu mövqə Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı", Cəfər Cabbarlının "Oqtay Eloğlu" əsərlərinin tədrisində də özünü doğrultdu. Sadə sujetli əsərlərin (o cümlədən "Mirzə Səfər"-in) tədrisində həm məzmun, həm də təhlil dərsləri üçün ayrıca tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsi və araşdırılması məqsədəuyğun sayıldı.

İkinci məsələ fəal /interaktiv dərslərdə müşahidə olunan vaxt azlığı ilə bağlıdır. Çoxları, necə deyirlər, bunun fərqi yoxdur, onu xatırlamamağa üstünlük verir. Buna rəğmən, ayrı-ayrı metodların tətbiqi yollarını şərh edərkən vaxt çatışmazlığı yaranan biləcək problemlərin sırasında yer alır.

Əsas hissə. Vaxt çatışmazlığı eksperiment tədqiqatımızın ilk vaxtlar ən ağırlı məqamı oldu. Bu problemin həlli yolunu belə tapdıq: Geniş araşdırma tələb edən tədqiqat sualının mövcud olduğu dərsləri "tədqiqat aparılması" mərhələsi ilə başa çatdırdıq. Sonrakı mərhələlər ("Qazanılmış biliklərin mübadiləsi" və s.) yeni dərslərin saatına keçirildi.

Əlbəttə, elmi araşdırmalar çoxaldıqca və dərinləşdikcə haqqında danışdığımız hər iki məsələ ilə bağlı yeni, daha səmərəli variantların tapılması mümkündür.

Dərslərin təsvirini icmal formasında təqdim etməyi məqsədəuyğun sayırıq.

Birinci dərslər.

Mövzu: Ə. Haqverdiyevin "Mirzə Səfər" hekayəsinin məzmunu üzərində iş.

Məqsəd: - hekayənin məzmununun mənimsənilməsi:

- öyrənilənlərin "dostluq", "əsl dost necə olmalıdır" anlayışları barədəki təsəvvürlərinin zənginləşdirilməsi:

- məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi;
- kollektivdə işləmək bacarığının formalaşdırılması.

İş forması: kiçik qruplarla iş.

Metod, priyom və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, əqli hücum, ziqzaq

Təchizat: - Ədəbiyyat VIII sinif üçün dərslik (müəlliflər: N.Cəfərov, N.Araslı, S.Hüseynoğlu). Bakı, 2006, səh.192-204;

- çap materialı (T.Mütəllibov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı, 1988, səh.165,168-169,177-179,192-193,219-220);

- iş vərəqləri

Sövdətmə, problemin qoyuluşu

Auditoriyaya müraciət edirəm.

Siz dostluq, yoldaşlıq haqqında çox eşitmisiniz. Bu barədə xeyli bədii əsər oxumusunuz. Bu əsərlərdən hansıları xatırlada bilərsiniz?

Təhsil alanlar aşağı siniflərdə keçdikləri əsərlərin ("Sədaqətli dostlar haqqında", "Qaraca qız", "Xeyir və Şər", "Azad", və s.) adını çəkirlər.

Yenidən sinfə müraciət edirəm:

Təhsil alanlar aşağı siniflərdə, müstəqil öyrəndikləri atalar sözlərini ("Dost dar gündə tanınar", "Dost qədrini dost bilər", "yaxşı dostu yaman gündə sına ...") xatırladırlar. "Koroğlu"dan keçdikləri qollar əsasında dəlilərin arasında mehriban dostluq əlaqələrinin olmasından danışirlər.

Auditoriyaya müraciət edirəm.

Məşhur yazıçıların, görkəmli alimlərin dostluğuna aid çoxlu nümunələr göstərmək olar. İnsan həyatda tutduğu mövqedən, yaşından və s. asılı olmayaraq dost, dost sözünə həmişə ehtiyac duyur. Marahıdır ki, dostluqda dönük çıxanlarda olur. Hətta, "dostluğun ömrü uzun olmur" fikrini tez-tez təkrar edənlər də tapılır. Bəs nə vaxt, hansı hallarda səmimi dostluqdan danışmaq mümkündür? Həqiqi dost necə olmalıdır?

Sonuncu sualla əlaqədar fikirlərinizi bildirin.

Auditoriyada hərə öz mövqeyini açıqlamaq arzusunda olduğunu bildirir. Təkrarlar nəzərə alınmadan fərqli fikirlər- fərziyələr qeyd edilir.

Öyrənənlərə müraciət edirəm:

Fikirlərin nə qədər fərqli olduğunu eşitdiniz. Hər kəs özünü haqlı sayır. Həqiqəti aşkara çıxarmaq üçün tutarlı dəlillərə, sübuta ehtiyac olduğunu hiss edirsiniz. Bunun üçün əlimizdə mötəbər mənbə, yaxşı vasitə var. Bu, Ə.Haqverdiyevin "Mirzə Səfər" hekayəsidir. Yuxarıdakı sualı ("Həqiqi dost necə olmalıdır?") tədqiqat sualı kimi qəbul edək və onu araşdıraq.

Sonra auditoriyada təhsil alanları qruplara bölürəm. Bunun üçün onlar növbə ilə 1-4 rəqəmlərini sayırlar. Beləliklə, hər qrupda 4 nəfər olmaqla dörd qrup yaranır. Öyrənənlər təklifimi gözləmədən yeni qruplar yaradırlar. Bunun üçün əsas qrupdakı 1-lər bir qrupda, 2-lər başqa qrupda, 3-lər üçüncü qrupda, 4-lər dördüncü qrupda birləşirlər. Yaranan yeni 4 qrup ekspert qrupu adlanır. Hekayəni dörd bərabər hissəyə böldüyüm parçalarını oxumağı ekspert qruplarına təklif edirəm. Beləliklə, birinci hissəni (əsərin əvvəlindən – "Səfər! Papağını götür buradan get!" cümləsindən – "Usta Zeynal Mirzə Səfərə Həsən ağanın yanına getməyi məsləhət gördü"- cümləsindən "A kişi, sən kasıb adamsan, ali təhsil görmüş uşaqları sən neyləyirsən? cümləsindən hekayənin sonuna kimi") dördüncü qrup oxuyur. Bunu dərsin tədqiqatın aparılması mərhələsi hesab etmək olar.

Tədqiqatın aparılması:

Ekspert qruplarda birləşənlərə məlumdur ki, onlar üçün ayrılmış hissəni elə əhatəli və dərinəndən öyrənməlidirlər ki, əsas qruplardakı yoldaşlarında mətnin məzmunu barədə dolğun təsəvvür yarada bilsinlər.

Ekspert qruplarının işini diqqətlə izləyirəm. Ehtiyac yaranan məqamlarda bu və ya digər qrupa istiqamət verirəm. Qruplar isə öz işlərini fərqli şəkildə qururlar. **Birinci** qrupun üzvləri mətni fərdi qayda da oxuduqdan sonra hər biri – "Mən əsas qrupa başlıca olaraq, nələri çatdıracağam?"- sualına cavab verir. Qrupun hər bir üzvü mövqeyini tutarlı dəlillərlə əsaslandırmalıdır. Əks halda, digər üç

nəfər ondan əlavə izahat tələb edir. Beləliklə, bu qrupun hər üzvünün əsas qrup üçün tam hazır olduğuna digər üç nəfər zəmin durmalıdır.

İkinci qrupun üzvləri onlar üçün ayrılmış hissəni fərqli qaydada oxuduqdan sonra müzakirə edirlər. Əsas mətləbin nədən ibarət olması barədə razılığa gəldikdən sonra ayrı-ayrı detalları nəzərdən keçirirlər. Sonra oxunmuş parçanı 4 hissəyə bölür, püşk əsasında hərə bir hissənin məzmununu (ardıcıl gözlənilməklə) danışır. Digər üç nəfər danışana suallar verir.

Üçüncü qrupun üzvləri onlar üçün nəzərdə tutulmuş hissəni fərdi qaydada oxuduqdan sonra təəssüratlarını yazırlar. Təəssüratını birinci yazan şəxs kağızı sağ tərəfində oturan yoldaşına verir, yazılanları diqqətlə oxuyan və öz fikrini qeyd edən ikinci şəxs üçüncüyə, o isə dördüncüyə ötürür. İşin şərti öyrənənlərə məlumdur: təkrarlara yol verilməməli, yazılanlar yığcam olmalıdır. Təəssüratların yazılması oxunmuş hissədə başlıca məsələlər əhatə olunana qədər davam edir.

Bu məzmununda təəssüratın yazılması o vaxt mümkündür ki, mətn mükəmməl mənimsənilmiş olsun. Lakin üçüncü ekspert qrup bununla məhdudlaşmır; qrupun üzvləri nə üçün məhz bu məzmununda təəssürat yazdıqlarının səbəbini izah edir, bununla bağlı yoldaşlarının sualına cavab verirlər. Bu, tədricən müzakirəyə aparıb çıxarır. Müzakirə tamamlandıqdan sonra öyrənənlərdən biri məzmunu bütövlükdə danışır, qrupun digər üzvləri elə prosesdəcə əlavələr edir, unudulanları xatırladır.

Dördüncü ekspert qrupun üzvləri mətni fərdi qaydada oxuduqdan sonra onu bitkin parçalara bölür lər.

Sonra parçanın məzmununa aid plan yazırlar. Plan tərtib edilərkən mətn yenidən, həm də diqqətlə araşdırılır, ən kiçik detal belə nəzərdən qaçırılmaz. Bütün bunlardan sonra hər üç parçanın məzmunu hazırlanmış plan əsasında üç formada-yığcam, geniş - mətnə - yaxın və yaradıcı nağıl edilir.

Ekspert qruplarda iş başa çatdıqdan sonra hər bir şəxs əsas qrupa – öz qrupuna qayıdır. Beləliklə, ilk yaradılan dörd qrup ayrı-ayrılıqda oturur və hər ekspert öyrəndiyini digərlərinə çatdırır. Bununla da, “birlər”(1 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) hekayənin birinci hissəsinin, “ikilər” (2 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) hekayənin ikinci hissəsinin, “üçlər” (3 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) üçüncü hissəsinin, “dörtlər” (4 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) hekayənin dördüncü hissəsinin məzmunu barədə qrup üzvlərində dolğun təsəvvür yaradırlar.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması

Müzakirə üçün müəyyənləşdirilmiş suallar (dərslidəki suallardan da istifadə edilmişdir) təkcə əsərin məzmunu ilə bağlı qazanılmış təsəvvürün tamlığına, dolğun şəkil alması məqsədinə xidmət etmir. Suallar həm də müzakirəni tədqiqat sualına istiqamətləndirmək məqsədini daşıyır. Sualların bir qisminə nəzər salaq:

1. Mirzə Səfərin şəxsiyyəti və işi barədə əsərdə nə deyilir?

2. Mirzənin rüşvət almamasının səbəbi nə idi?

3. Mirzə Səfərə ehtiram göstərilməsinə səbəb nədir? Bunu yalnız rüşvət almaması ilə izah etmək doğrudurmu?

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması

Əsərin məzmununun mükəmməl mənimsənilməsi öyrənənlərə müstəqil nəticə çıxarmalarında əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. İstər dərslin bu mərhələsində, istərsə də əvvəlki mərhələlərdə təhsil alanların ifadə etdiklərindən aydın olur ki, Mirzə Səfərlə Usta Zeynalın dostluğu onları mütəəsir etmişdir. Maraqlıdır ki, öyrənənlər bu dostluğun təmənnəsiz, saf olduğunu müəyyənləşdirir, gözlənilməz olan nəticə çıxarırlar:

Mirzə Səfər Həsən ağa kimi zalım adamlara qarşı tək dayana bilməzdi. Nə yaxşı onun Usta Zeynal kimi dostu var, yaxşı adamlar pis adamlara qarşı birləşməlidirlər.

Usta Zeynalın Mirzə Səfərə ən ağır günündə yardım etməsi faktı diqqətə xüsusi çəpdirilir və bu, əsl dostluq nümunəsi sayılır. Diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət Usta Zeynalın Mirzə Səfərlə dostluğunu heç vaxt – onun həm “yaxşı günündə”, həm də “pis günündə” kəsməməsinin qabardılmasıdır.

Ümumiləşdirmələr aparılır, təmənnəsiz, saf, bütün məqamlarda sarsılmayan dostluq, həqiqi, əsl dostluq sayılır. Bütün auditoriya belə bir fikri müdafiə edir ki, həyata baxışı, əqidəsi yaxın olan, xasiyyətlərdə ziddiyyət olmayan insanların dostluğu daha möhkəm olur.

Bu dərstdə **qiymətləndirməni** aparmağı təhsil alanların özlərinə həvalə edirəm. Onların hər birinə aşağıdakı formada qiymətləndirmə vərəqi verir və qeyd olunan tələbləri əsas götürməklə öz fəaliyyətlərinə uyğun rəqəmi dairəyə almalarını xahiş edirəm.

Ad, soyad	_____
Tarix:	_____
Mövzunun mənimsənilməsi	
Çox zəif	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 tam mənimsəmişəm.
Dərstdə fəal olması (sual verməsi, suallara cavab verməsi, əlavələr etməsi)	
Fəal olmadım	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox fəal oldum.
Dərstdə digərlərinin dinlənilməsi	
Zəif dinləmişəm	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 diqqətlə dinləmişəm.
Dərsin maraqlı keçməsi	
Maraqsız oldu	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox maraqlı oldu.

Yaradıcı tətbiqetmə

Ev tapşırığı:

1. Əsəri bütövlükdə oxuyaraq “Usta Zeynalın Mirzə Səfərlə dostluq etməsinə səbəb nə idi?” mövzusunda inşa yazmaq.

2. “Dostluq etmək mənim üçün çətindir (asandır)” mövzusunda yığcam esse yazmaq.

3. “Mən dostuma hansı hallarda güzəşt edirəm” mövzusunda yığcam esse yazmaq

Öyrənənlər tapşırığın yalnız birinə (seçim könüllüdür) cavab hazırlayırlar.

Nəticə. Göründüyü kimi, “şagirdlər ən zəruri həyatı bacarıqlara yiyələnməli, onlara bu həyat yolunda dəstək ola biləcək keyfiyyətlər aşılmalıdır” [3, s. 345]. Bu gün ədəbiyyat tədrisinin qarşısında məhz bu cür həllivacib məsələlər dayanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov N., Araslı N., Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslik. Bakı, 2006, səh. 192-204
2. Mütəllibov T. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı, 1988, səh. 165, 168-169, 177-179, 192-193, 219-220
3. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2018, 349 s.

AFAQ MƏSUDUN “SƏRÇƏLƏR” HEKAYƏSİNDƏ PSIXOLOGİZM

Zahidə Kərimova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

zarazerrin21@gmail.com

Abstract

Afaq Masud's stories reveal the hidden inner truths that lie between reality and the real world, playing a unique role in the human quest for spiritual meaning. Through her writings, the author calls out to people, sometimes illuminating their path and showing the transition from darkness to light. Psychological tones and the inner turmoil within the soul, especially in the story "The Sparrows," help individuals delve into the deeper layers of their inner world. The aim of this article is to uncover the depictions of human emotions and thoughts, particularly the realities hidden within, reflected symbolically in her works.

Keywords: Azerbaijani literature, short story, Afaq Masud, psychologism, symbolism.

Giriş. Azərbaycan nəsrinin inkişaf mərhələlərində psixoloji dərinlik və şərti ifadə vasitələrinin güclənməsi xüsusilə müasir dövr ədəbiyyatında özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Bu istiqamətdə fərdi şüurun qaranlıq qatlarına enməyi, insan təbiətinin ziddiyyətlərini incəliklə izləməyi və bunu fərqli bədii formalarla təqdim etməyi bacaran yazarlardan biri də Afaq Məsuddur. Onun hekayələri və romanları yalnız süjet baxımından deyil, həm də daxili monoloqlar, yuxular, simvollar və şərti məkan-zaman anlayışları ilə seçilərək Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir üslub nümunəsi formalaşdırır.

Afaq Məsud yaradıcılığına xas olan əsas cəhətlərdən biri də psixologizm və şərtiliyin vəhdətidir. O, obrazlarının daxilində baş verən ziddiyyətləri real hadisələr fonunda deyil, daha çox simvolik məqamlar, qeyri-müəyyən situasiyalar, daxili monoloqlar və şüur axını ilə təsvir edir. Müəllif üçün əsas məqsəd hadisəni danışmaqdan çox, insan ruhunun dərin qatlarını açmaq, onu düşündürmək və yaşatmaqdır. Elnarə Qaragözova bu barədə yazır: “Afaq Məsudun özünəməxsusluğu ondadır ki, əsərlərində fəlsəfi məqamlar artdıqca, forma mürəkkəbliyi yarandıqca səmimilik azalmır, əksinə artır və bu da həmin əsərləri oxucuya sevdirdir” [5, s. 2]. Məhz bu səbəbdən onun qəhrəmanları adətən adını belə bilmədiyimiz, lakin düşüncə və duyğularına yaxından bələd olduğumuz insanlardır, qısacası bizdən biridirlər. Onlar bizi özlərinə bənzərlikləri ilə deyil, ruhi iztirabları, yarımçıq qalmış arzuları və anlaşılmaz ehtiyacları ilə cəlb edir. Bu məqalədə Afaq Məsudun nəsrində psixologizm və şərtiliyin təzahür formaları təhlil olunacaq, konkret hekayə nümunəsi əsasında müəllifin fərqli yazı strategiyası və insanı dərk etmə metodu araşdırılacaqdır. Məqalənin məqsədi, müasir ədəbi prosesdə bu tip yazı tərzinin əhəmiyyətini göstərmək və Afaq Məsudun yaradıcılığının bu baxımdan ədəbiyyatımıza verdiyi töhfələri önə çıxarmaqdır.

Əsas hissə. Bu gün, illər keçsə də, insanların həyatla mübarizəsi, varlıq axtarışı eyni olaraq qalır. Çıxılan bütün yollarda daxili bir boşluq, mənəvi yalnızlıq və qaranlıqdan aydınlığa keçmə arzusu insanı əsir alır. Afaq Məsud yaradıcılığı boyunca azadlıq uğrunda mübarizəni əsas mövzu seçmiş və bu yolun simvolik ayrıcında qadınların həyatını ön plana çıxarmışdır. Bəzən gizli, bəzən isə açıq şəkildə ifadə olunan fikirlər dolayısı ilə qadına yönəlmiş və müəyyən mənada müəllifin öz manifestinə çevrilmişdir. Yazarın yaradıcılığında təsəvvüfi, batini qatlar mövcuddur və bu qatlar hekayələrində xüsusi vurğu ilə işlənmişdir. Onun yazıları güzgü funksiyası daşıyır – o güzgüyə baxan hər kəs özündən bir parça görür və onu tamamlayacaq başqa hissələri axtarır. Afaq Məsudun qəhrəmanları solğun, otaqlar bozuntul, qəlblər isə qaranlıqda yanan bir şam kimi işıq saçır. Bu işıq görünən həqiqi mənaları anlayaraq, yoxluqdan varlığa doğru mənəvi bir səyahətə çıxırlar.

“Sərçələr” hekayəsi də bu qəbildəndir. Simvolik çalarlarla insan psixologiyası, görünməyən gizlinlər, bilinməzlikdə qalan daxili həqiqətlər ön plana çıxır. Hekayə, bir ailənin fonunda daxili yalnızlıqdan bəhs edir. Burada əslində “ailə” anlayışı yoxdur – sanki yox olan insanlar varmış kimi

yaşam mübarizəsi aparır. Qaydalarla idarə olunan cəmiyyət və bu qaydalara tabe olan insanlar bir nöqtədən sonra özlərini unudur, çünki doğulduqları andan bəri üzərində yaşadıkları sərhədlər daxilində ömür sürüb, hamı kimi öləcəyinə inanırlar. Fərqanə Zülfüqarova “İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatlarında insan konsepsiyası” kitabında Afaq Məsudun insanlardakı kütlə məhəbbətindən danışdığını qeyd edir. Müəllifin, kütlə sevgisini- sahilsiz, bulanıq dənizin, ucsuz-bucaqsız, təhlükəli ağuşuna bənzətdiyini qeyd edir [6, s. 139]. Hamı kimi olmağa meyl edənlərin cəmiyyətdən razılıq ala bilmədiyində bu kütlənin dərinliyində itdiyinə şahidi oluruq.

Hekayə hər nə qədər qısa olsa da, psixoloji mahiyyətinə görə geniş təhlilə açıqdır. Müəllif burada heç bir ailə üzvünü konkret adlandırmadan ümumi həyat problemlərini təqdim edir ki, bu da məsələnin yalnız bir ailəyə deyil, cəmiyyətin bütövlükdə ailə birliyinə aid olduğunu göstərir. Qızın sözləri ilə başlayan hadisələr realıqdan uzaqlaşır onu başqa, görünməyən aləmlərə – yuxu dünyasına və bəlkə də əsl oyanışa aparır; o, göz yumduğu hər şeyə bu dəfə gözlərini açır.

Daxili monoloqlarla ifadə olunan sözlərlə müxtəlif duyğular eyni anda hərəkətə keçməyə başlayırdı: qızın anasına qarşı sevgisi, qorxusu, sevlənmək istəyi, yarımçıq qalmışlıq hissi və bununla paralel çəkilən əzablar, iztirablar... Lakin bütün bunlara baxmayaraq, gülümsəyərək keçmək, müəyyən bir arzunun arxasınca getmək paralelliyi oxucunu çaşdırır, bir anda bir neçə fikrə sala bilir. Yazarın əks etdirdiyi qəhrəmanların hamısı sanki bu əziyyətin içində ömürlərini başa vurmağı gözləyirdilər: anasından sevgi gözləyən qız, yoldaşından eyni sevgini görməyən kişi və bunun fonunda bütün sevgisini qəlbinə sığışdırıb qəddarlaşan qadın. Bu ağır ab-havanı təsvir edərkən evin işıqsız otaqlarının soyuqluğu, adamların isə xəstəhal olması düşüncəsi fikrimizdə canlanır.

Ramiz Rövşən “Qəddar sevgi” adlı ön sözdə müəllif haqqında belə yazır:

“Sözün düzü, onun öz hekayələrindəki bu solğun və xəstəhal adamları sevdiyinə əvvəllər mən bir o qədər də inanmırdım. Uşaq bir qanadını qırdığı çəyirtkənin uçub-uçmayacağını və ya beş-on qıçını sındırdığı qırxağağın yeriyib-yeriməyəcəyini yoxlamaq istədiyi kimi, o da, bir şair demişkən, 'termos şüşəsi tək çilik-çilik olub öz içinə tökülmüş' bu adamların səbri və dözümlünün hansı nöqtəyəcən olduğunu sanki yoxlamaq istəyirdi. Amma onun bu adamları sevmədiyini demək də düzgün olmazdı. Sadəcə bu sevginin kimyəvi tərkibi və temperaturu bizim ənənəvi təsəvvürümüzdə uyğun gəlmirdi. Bu sevgi 'isti, mərhəmətli' yox, 'soyuq və qəddar idi'” [2, s. 3-4]. Həqiqətən də, burada hər bir üzv çilik-çilik olmuşdu. Lakin bu qırıqlar üzde deyil, daxildə — bir yara kimi qalmışdı.

Əsəbi, öz istəklərindən məhrum edilmiş ana obrazı — bu yaranın hələ də qapanmadığını göstərirdi. Durmadan gileylənən, həyatdan yorulan qadın və oradan qaçmağa çalışan qız arasında qarşıdurma var idi. Psixoloji olaraq müəyyən dövrlərdə analarla qızları arasında yaranan cəxnaşmalar, yarımçıq qalan ideallarla əlaqəli olaraq meydana çıxır. Öz istəklərindən məhrum qaldıqca qadınlar tənhaləşir, yalnız olduqca isə bu təkləklərinə kölgə düşməsin deyər, çəba göstərirdilər. Beləliklə, bəzilərinə görə günahkar, bəzilərinə görə isə məsum və çarəsiz görünə bilirdilər. Maraqlıdır ki, qız öz anasından danışarkən, onun da hardasa yarım qalmış idealları olduğunu anlayır. Ona kin bəsləmək istəsə də, anlamağa çalışırdı: *“Fikirləşdi ki, görən niyə anası onu söyməkdən yorulmurdu? ! Əksinə, söydükcə bir az da elə bil güclənirdi, rəngi — ruhu açılırdı? ! Anası elə bil kiminsə heyfini alırdı ondan. Anası görən kimin heyfini alırdı ondan? !”* [2, s. 60-61] Yarımçıq arzularının heyfi idi bu, bəlkə də. ..

Hadisələri daha təsirli edən, yalnız psixoloji qatlar deyildi — ruhi axtarışlar da vardı. Yazar obrazların ruhunun dərinliklərinə enməyə çalışır, verilən bütün suallara cavab axtarırdı. Bu yolda isə özünə sirli bir silah seçmişdi: yuxu. Yuxu aləminin sirri ilə birgə, insan düşüncələrini qələmə alaraq — demək istədiyini, amma deyər bilmədiyini, susduğunu, güldüyünü, özünü tapmağa çalışdığı hər bir anı — gerçəklikdən uzaq bir yerdə, yəni yuxuda baş verdiyini göstərmək istəyirdi. Həqiqətən də, qızın anası ilə bağlı bütün duyğuları və düşüncələri onun yuxularında əks olunur. Burada o, tam azad şəkildə — üzünə baxıb danışa bilmədiyi qadın haqqında düşüncələrini bölüşür, mənəvi sarsıntılarından bəhs edir: *“Anası bir də yuxuda güllələyirdi onu. Həmin qara makinasına minib, tank kimi guruldaya-guruldaya üstünə yeriyirdi. ...”* [2, s. 61].

Məhz burada, həm də qadının qalxanına çevrilmiş makinasının təsviri verilir. Bu qədər sərt görünən ananın — qızının da qeyd etdiyi kimi — bəlkə də etmək istəyib də edə bilmədiyi şeylər vardı.

Nə istəyirdi görəsən anası? Müəllif bu sualı verməklə oxucunu düşüncələrə qərq edir. Bir anlıq sanki dünya susur. Oxucu o qadının düşüncələrini və istəklərini araşdırarkən, öz daxili arzularına tamaşa etməyə başlayır. Özündən bir parça görür və hekayənin əsas hissəsində adları olmayan ailə üzvlərinə ad verməyə çalışır. ..

Bu yerdə, ailədən çox yalnız qalmış insanların portreti verilir, sanki, müəllif onları səhifə-səhifə çəkir, sözlərlə xırdalayır, bütün yaşanmışlıq, insanın təklik arzusunda onu əsirə çevirən hissləri açıq-aşkar amma bir o qədər sirli şəkildə öz əksini tapırdı. Adları belə olmayan obrazların hər birinin özünəməxsus bir hekayəsi var idi, birdə simvolik qalxanları.. Bunlar vasitəsilə özlərini qoruyur, o yalnızlıqda yollarını tapmağa çalışırdılar. Diqqətlə nəzərdən keçirildikdə hər bir obrazın həyatında müəyyən bir qarşıdurma olduğu özünü göstərir. Ana və qız qarşıdurması əsas planda görünə də arxa planda qadın-kişi münasibətləri təsirli şəkildə ortaya çıxmış olur. Ata obrazı əsərdə yarım qalmış şəkildə öz əksini tapır. Qəlbində daimi narahatlıq duyan obraz nə həqiqi mənada ata nə də yoldaş ola bilirdi. Qadından gözlədiyi sevgini görməyən kişi də öz qızı kimi o yazılara nifrət edir, ondan qurtulmaq üçün gecə-gündüz dua edirdi. *"Atası da nifrət edirdi o mənfur yazılara, bunu da dəqiq bilirdi. Çünki atası bir dəfə elə belə də demişdi. Gecədən xeyli keçmiş yatağından qalxıb anasının otağına getmişdi, qapısını açıb: - Nifrət eliyirəm- demişdi senin bu yazılarına! .."* [2, s. 64].

Qadın ona verilən bütün rollardan imtina etmiş, özünə bir dünya yaratmışdı və ora, sanki, həbs olmuşdu. Fərqli otaq, səhərdən axşama qədər makina ilə yazdığı yazılar, görməzdən gəldiyi qızı, yox olmaqda olan ailəsi varlığını unutmuş qadın çalarları portretində var idi. İstəklərin həyata uyğunlaşa bilmədiyi bir an idi. Qadın istəyirdi amma həyatı ona əl vermirdi.

Qızın müdafiə sığınacağı yuxu ananın qaçış limanı isə öz otağı və oradakı yazıları idi. O, durmadan yazır bütün beynində onu narahat edən düşüncələri deyə bilmədiyi üçün makinanın qara hərflərini üzərinə həkk edirdi. *"Bədəni, əl ayağı başdan ayağa qara hərflərlə dolu anasının əlindən qaçıb ürəyi əsə əsə haradasa gizlənirdi. Sonra bir də baxıb görürdü bayaqdan bəri içinə girib gizləndiyi iri bir "Ü" hərfini* [2, s. 61].

Niyə məhz "Ü" hərfi? "Ü" nə idi? Ümid, üzüntü, üzləşmək, üsyan bəlkə də demək istəyib də deyə bilmədiyi ürəkdə qalan sözlərin başlanğıcı idi bu hərf. Qız öz anasından qaçarkən gizləndiyi bu hərf ümid idi, gələcəyə dair içində bitməyən, daim yaxşı sona köklənən bir inam idi. Həm də ümidlər sonda ölürdü axı, əgər ümidin varsa yaşayırdın və öz ideallarını yaşatmağa davam edirdin.

Lakin tamamilə tək qaldığını hiss edirdi, yuxularının birində anasını cansız bir kukla kimi görən qız zamanla o kuklanın qollarının başının qopduğunun şahidi olur, nə qədər əlləşsə də onu bir araya gətirə bilmir və beləcə kabusundan oyanırdı, makinanın səsi onu oyadırdı. Onu maraqlandıran suallardan da biri bu idi: anası görəsən bu qədər nədən yazırdı? Anası sərçələrdən yazırdı. .

Yazar sərçələr başlığı altında bəlkə də, öz həyatını, ordakı qarışıq duyğuları əks etdirirdi, ana da öz qızından yazırdı buna görə də əsərin adı sərçə və ya sərçələr idi. Sərçə — kiçik, gücsüz, amma azadlığı arzulayan bir varlıq kimi, hekayədə təsadüfən seçilməmiş bir simvoldur. Bu obraz yazılarına sığmış, daxili ağrıların səsini çevrilmiş ananı simvolizə edir. Elə bil ana da özü bir sərçə idi — qırıq qanadlı, səssiz bir uçuşun içində itib-batmış. Niyə məhz sərçə?

Sərçə bir neçə simvolu özündə birləşdirən bir quş növüdür. Zəif, kiçik hər an qovalanan və real aləmdə yox olmağa hazır bir obrazdır. Həmişə həyatla bitib- tükənməz mübarizə ərəfəsində olur, və səsini daha uzaqlara eşitdirə bilmirdi, eynilə ama obrazı kimi. Burada bir neçə fikir öz əksini tapırdı, görəsən, sərçə ana idi, yoxsa, qız idi ya da ümumilikdə qadınlarmı bu simvolla gizlənmişdi? Bəlkə də, atanın qismində bütün insanlar o zəifliyin və mübarizliyin arxasında özünə yer tapmışdı. Bu simvollarla dərinədən nəzər salmaq üçün yazıdakı məkan və zamanı dəqiq analiz etmək lazım idi. Oxuyarkən insan elə düşünür ki, hadisələr dar bir otaqda, işıqları zəif, köhnə binanın dəhlizinə bənzər bir evdə keçir, halbuki, evin bir neçə otağı olmasına baxmayaraq, hər kəs makinanın olduğu otaqda əsir qalır. Zaman anlayışı isə ümumiyyətlə yoxdur, bir növ vaxt dayanıb və yenidən axmağa başlayanda həmin yazılar işə düşür. Tam olaraq, o an sərçələr insanlara qarışır, onları xarakterizə etməyə başlayır. Zəif, daim qaçan və gizlənməyə çalışan sərçə anadır, öz sürüsündən uzaq düşən sərçə isə atadır, onun da müdafiə mexanizmi içki içib özünü unutduğu an hərəkətə düşür. Güclü və ümidli olan isə qızıdır. O bilir ki,

qorunmazsındır, kiçikdir, üstəlik anası ondan da kiçikdir, ona görə də, bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürür, məhv olmuş yuvaya yeni bir nəfəs olmağa çalışır, lakin belə olduğu halda anası onu özündən biri kimi görmür və buna görə də ondan uzaqlaşır.

“Fikirləşdi ki, bəlkə anası sərçələri sevir, ya da özü də sərçədi deyər onu sevmir...” [2, s. 62] — bu cümlə hekayənin sonunda böyük bir aydınlanma anı kimi görünür. Qızın anasına və onun yoxluğuna dair sualları bir nöqtəyə toplanır: özünü anlamaq və sərçəni başa düşmək. Çox qısa olmasına baxmayaraq, hekayədə dəfələrlə ölüm canlandırılır, əslində bu, bir növ işarə xarakteri daşıyırdı. Ananın daim soyuq olması, hərflərinin qara olması, qızın yuxuda anasını simvolik şəkildə ölü kimi görməsi, özünü elə canlandırması və s. Bu baxımdan ananın sonda yoxa çıxması da təsadüfi deyildi. Biz tam olaraq, onda başa düşürük ki, əslində qız öz görmək istədiklərini görür, o, sərçələr vasitəsilə anasını canladırırdı. O, artıq nə yazı makinasının qara hərflərindədir, nə də o qaranlıq otaqdadır. Qız bir sərçəni öldürdüyü anda, ana da sərçələrlə birgə gedir — bir daha geri qayıtmamaq üçün. Divin canı quşda olan kimi anasının da canı o sərçədə idi, sərçənin ölümü ilə anası da sonsuza qədər gedir. Nizami Cəfərov “Afaq Məsud Dünyası” adlı kitabında bu haqda yazır: Afaq Məsudun ilk hekayələrindən başlayaraq, demək olar ki, bütün yaradıcılığını bürüyən “ölüm kabusu” onun ideya və bədii dünyasını anlamaq üçün, əgər belə demək mümkünsə, universal bir motivdir. Yazıcının təfsilatı ilə təsvir etdiyi “ölüm” insan həyatının fizioloji sonu olmaqdan daha çox, təbii ruhi mövcudluğun “dünya nöqtəsi” və ya haradansa (hansı “məlumluq”dansa) harayasa (hansı “məchul”luğasa) keçiddir [1, s. 38-39]. Eynilə burada da qeyd olunan kimi keçid baş verir. Heç vaxt tam mənada “var ola” bilməyən qadın, nəhayət, bu dəfə həqiqətən yox olur. Bu səssiz gedişlə otaqlar işıqlanır, makina susur, sərçələr səmaya qarışır. O otağa girməyə cürət etməyən ata və qız da sonda o otağa toplanırdı..

Beləliklə, yazar cəmiyyətdə baş verən bir neçə problemi müəyyən şərtliliklə əks etdirməyə çalışmışdır:

1) İlk olaraq, cəmiyyətin ən böyük problemi ailə münasibətləri, onun fonunda məhv olan gələcək bizlərə göstərilir.

2) Daha sonra biz bura da insanın istəklərinin günün reallığı ilə çatışdığını görürük, bunun nəticəsi olaraq mənəvi ölümün daha ağır ola biləcəyi düşüncəsini qəbul edirik.

3) “Sərçələr”, “Yazı”, “Hərflər”, “Otaq”, “Yuxu” simvolları vasitəsilə insan və onun istəkləri, yaradılışdan gələn hissləri, boşluqla dolu olan dünyası diqqət mərkəzinə gətirilir. Doğulan andan ölən ana qədər ki həyat, oradakı çətinliklər, qadına verilən bir neçə rol, lakin onun bunların heç birini istəməməsi, sərçə kimi azad olmaq istəyi, bu istək uğruna məhv olan həyatları görmüş oluruq.

Nəticə. Aparılan təhlildən məlum olur ki, Afaq Məsudun “Sərçələr” hekayəsi öz duyğu yükünə görə insan psixologiyasının dərin qatlarına enir, başlıca olaraq qadını anlamağa çalışır. Cəmiyyətin təsirləri, qoyulan amansız qadağalar bir növ qadınların həyatına kölgə salır, onları qaraya məhkum edir. Müəllif burada bir tərəfdən qadını zərif, qorumasız bir sərçəyə bənzədərək həyatın qaranlıq yollarında tək addımlamalı olacağını göstərir, digər tərəfdən həqiqi aydınlığın insanın öz daxilində ola biləcəyini, o işığı tapmaq lazım olduğunu da göstərməyə çalışır. Beləliklə, “Sərçələr” hekayəsi Afaq Məsudun yaradıcılıq dəst-xəttində insanın daxili azadlıq axtarışının, ruhun sarsıntılarla dolu yolculuğunun parlaq bir nümunəsidir. Simvollarla zəngin bu hekayədə ana, qız, ata obrazları üzərindən qurulan psixoloji qarşıdurmalar, həm fərdi, həm də cəmiyyət səviyyəsindəki mənəvi çöküşün göstəricisinə çevrilir. Ananın sərt və soyuq sevgisi, qızın içində gizlətdiyi ümidlər, atasının susqun nifrəti bir ailə dramından çıxaraq ümumi bir varlıq dramına çevrilir. “Ü” hərfi ilə gizlənən arzular, sərçələrin timsalında ifadə olunan azadlıq istəyi yazının ən mühüm simvolik qatlarını təşkil edir.

Afaq Məsud bu hekayə ilə oxucunu öz iç dünyasına baxmağa, həyatın görünməyən tərəflərindəki boşluqları hiss etməyə, insan ruhunun incə qırılmalarını duymağa sövq edir. Hekayənin sonunda isə oxucu anlayır ki, sərçə kimi azad olmaq, bütün bu qaranlıqdan, iztirablardan və yarımçıq qalan arzuların yükündən qurtulmaq — bəlkə də həyatın ən böyük mübarizəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1) Cəfərov Nizami. Afaq Məsud Dünyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2016, 179 s.
- 2) Məsud Afaq. Yazı (Roman, esse, hekayə). Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2005, 431 s.
- 3) Məsud Afaq. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 591 s.
- 4) Məsud Afaq. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 580 s.
- 5) Qaragözova Elnarə. Afaq Məsudun müstəqillik dövrü hekayələri. [Çevrimiçi mənbə] ResearchGate, 2023.
- 6) Zülfüqarova Fərqanə. İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatlarından insan konsepsiyası (Virginia Vulf və Afaq Məsudun yaradıcılıqları haqqında). Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 232 s.

MİRZƏ İBRAHİMOVUN TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ İRSİ

Günəl Rzazadə

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

gunelrzazada18@gmail.com

Abstract

The Voice of Powerful Pens: “Jalil Mammadguluzadeh in the critical mirror of Mirza Ibrahimov”

One of the subjects that Mirza Ibrahimov most frequently focused on in his literary-scientific approaches was the phenomenon of Jalil Mammadguluzadeh, who, in addition to being a prominent writer, also made his mark as a researcher in the history of Azerbaijani literature. Mirza Ibrahimov wrote original thoughts on Jalil Mammadguluzadeh's short story writing, his dramatic works that both continued and opened a new page in dramaturgical traditions, his journalistic activities, and the magazine “Molla Nasreddin”. He portrayed Jalil Mammadguluzadeh not in isolation from the literary world, but within the context of the history of Azerbaijani literature before him and against the broader background of world literature, thus creating a comprehensive and complete literary portrait. Mirza Ibrahimov praised Jalil Mammadguluzadeh's democratic ideas and his struggles for the people, and he himself fought for these ideals. Thus, the majestic reflection of Jalil Mammadguluzadeh in the critical mirror of Mirza Ibrahimov constitutes the main research object of the article.

Keywords: *Mirza Ibrahimov, Jalil Mammadguluzadeh, “Molla Nasreddin”, “Great Democrat”, literary-critical views.*

Giriş. Mirzə İbrahimov görkəmli yazıçı, dramaturq, ictimai xadim olmaqla yanaşı, ədəbi-tənqidi görüşləri ilə də ədəbiyyat dünyasında təkrarolunmaz bir sənətkardır. Bədii yaradıcılığı ilə birlikdə onun Güney və Quzey Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəng simaları ilə bağlı ədəbi-tənqidi görüşləri və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı nəzəri-estetik düşüncələri Mirzə İbrahimovun ədəbi obrazını bütövləşdirməyə imkan verir. Professor Teymur Əhmədov Mirzə İbrahimovun hələ sağ ikən “milli ədəbiyyatın müdrik ağsaqqalı” adını almasını və ədəbi-tənqidi düşüncələri ilə ədəbiyyatşünaslığın inkişafında əvəzolunmaz rol oynamasını qeyd etmişdir [3, s. 31]. O, bütöv Azərbaycanın yazıçısıdır və ədəbi-elmi düşüncələri də başdan-başa bu ədəbiyyatın təbliğinə həsr olunmuşdur [6, s.12]. Müəllifin ayrı-ayrı illərdə qələmə aldığı “Həyat və ədəbiyyat” (1947), “Böyük Demokrat—Molla Nəsrəddin” (1957), “Xəlqilik və realizm cəbhəsindən” (1961), “Böyük şairimiz Sabir” (1962), “Aşıq poeziyasında realizm” (1966), “Ədəbi qeydlər” (1970), “Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən” (1985), “Məhəbbət dastanı” (1988) kimi tədqiqat əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin klassik dövr və müasir ədəbi prosesinin özəyini təşkil edən korifeylərin həyat və yaradıcılığının müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsində başlıca rol oynayır. Dahi Nizami, Xaqani, Füzuli, Nəsimi, Vəqif, Zakir, M.F Axundov, Mirzə Cəlil, Sabir və s. klassiklər və S. Vurğun, M. Müşfiq, S. Rüstəm, R. Rza, O. Sarıvəlli, M. Rahim, B.Vahabzadə, Ü. Hacıbəyov və s. müasir ədəbi prosesi təşkil edən sənətkarların yaradıcılıq simalarına nəzər salmış və orijinal düşüncələr, yanaşmalar irəli sürmüşdür. Müəllif bu fəallığı Güney Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində də göstərmiş və cənubda yaşayıb-yaradan Əndəlib Qaracadaği, Heyran Xanım, Nəbati, Heydəci, Marağayi Mirzə Ağə Təbrizi, Mirzə Əbdülrəhman Talıbov və s. sənətkarların yaradıcılığı Mirzə İbrahimov tərəfindən tədqiqata cəlb edilmiş və ayrı-ayrı məqalə və kitablarında ədəbi görüşləri toplanmışdır. “İran Azərbaycanı” ifadəsinin qüvvədə olduğu bir dövrdə — 1976-cı ildə “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənən və tədqiq edən” şöbənin Mirzə İbrahimov təşəbbüsü ilə təsis olunması onun tədqiqatçı, həm də vətəndaş mövqeyini bir daha sübut edir. Eyni zamanda Mirzə İbrahimovun ideya rəhbərliyi ilə dördcildli “Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı Antologiyası”nın nəşri də onun əvəzsiz xidmətlərinin göstəricisidir. Onun araşdırmaçı mövqeyi milli çərçivələrlə məhdudlaşmamış, dünya ədəbiyyatı, xüsusən də rus ədəbiyyatının görkəmli

nümayəndələri — İ.Krılov, N.Qoqol, L.Tolstoy, A.Puşkin, A.Belinski, N.Çernişevski, M.Qorki və s. Mirzə İbrahimovun araşdırmalarında yer almışlar. Sənətkarın ədəbi-elmi yaradıcılıq irsi özündən sonra gələn ənənə yoluna işıq salaraq öz elmi, bədii dəyərini bu gün də qorumaqdadır.

Mirzə Cəlilin bədii irsi Mirzə İbrahimov tədqiqatlarında

Mirzə İbrahimovun ədəbi-elmi tədqiqatlarının başlıca istiqamətlərindən biri Mirzə Cəlil fenomenidir. Müəllif bir çox monoqrafik əsərlərində Cəlil Məmmədquluzadə mövzusunə yenidən qayıtmış və onun Azərbaycan ədəbiyyatında bir vətəndaş, yazıçı, jurnalist kimi tutduğu mövqedən danışmışdır. Mirzə İbrahimov Cəlil Məmmədquluzadəyə həsr etdiyi “Böyük demokrat: Molla Nəsrəddin” əsərində onun ədəbi portretini mükəmməl və bütöv formada çəkmişdir. Professor Yaşar Qarayev haqlı olaraq yazırdı ki, “Böyük demokrat” elmi əsəri milli klassik — Cəlil Məmmədquluzadə haqqında yeni tipli, kamil metodoloji səviyyədə yazılmış ilk monoqrafik tədqiqat kimi bu silsilədən olan bütün sonrakı əsərlərin əsasını qoydu [1, s. 1].

Mirzə Cəlilin Azərbaycan ədəbiyyatında çəkisini müəllif Çernşevskinin Qoqol haqqında dediyi “öz xalqı üçün mühüm olan yazıçı” sözləri ilə göstərmişdir. Müəllifə görə Mirzə Cəlilin öldürücü satira silahının hədəf dairəsi olduqca genişdir, zülm, bərabərsizlik, istismar, cəhalət, mövhumat, nadanlıq, mədəniyyətsizlik kimi bəlalər onun satirik mövqeyindən atəşə tutulmuşdur. Mirzə İbrahimov ədəbiyyatdakı Mirzə Cəlil hadisəsini anidən təqdim etməmiş və ona qədər mövcud olan demokratik ideyaları, realizm toxumlarını müxtəlif ədəbi simalar əsasında nəzərdən keçirmişdir. Müəllif ədəbi-elmi irsində realizm məsələsinə xüsusi önəm verirdi, Şirindil Alışanlı isə haqlı olaraq onu bu sahədə monoqrafiya yazan ilk sənətkar adlandırmışdır [1, s. 2]. “Böyük Demokrat — Molla Nəsrəddin” əsərində müəllif “İlk addımlar” başlığı adı altında sənətkarın yaradıcılığının ilkin mərhələsini bədii əsərləri əsasında şərh etmişdir. Mirzə İbrahimov Mirzə Cəlilin birinci dövr yaradıcılığının “seyrçi” xarakter daşdığını iddia edənlərlə razılaşmır və bu dövr yaradıcılığında da məzlumların dözülməz həyatına qarşı protestin aparıcı olduğunu qeyd edirdi. Müəllif “Çay dəstgahı” mənzum dramını ədəbi bir təcrübə kimi dəyərləndirərək dövrün mənzərəsini mükəmməl formada əks etdirən və Mirzə Cəlilin nöqə Əlinin simasında kəndin aşağı təbəqəsinə olan simpatiyasını açıq-aşkar göstərən bir əsər kimi dəyərləndirmişdir. Müəllif “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində böyük rus ədibi Saltıkov Şedrinin təsirinin güclü olduğunu vurğulayaraq “qlupovçular” ilə “danabaşları” müqayisələr əsasında qarşılaşdırmışdır. Və belə qənaətə gəlmişdir ki, bu təbəqələrin oxşar cəhətləri n saydadır, onlar bu dünyaya qəzavü-qədərin hökmünə tabe olmaq üçün gəlmişlər. Mirzə İbrahimova görə Cəlil Məmmədquluzadə Şedrinin satirik gücü səviyyəsində olan bir sənətkardır. Mirzə Cəlil yaradıcılığında gülüşün daxilində dərin bir kədər yatır ki, bu vətəndaşlıq kədəridir. Tənqidçi Mirzə Cəlil yaradıcılığına sirayət etmiş bu gülüşü Lunaçarskinin dediyi kimi tamamilə “göz yaşları içində olan gülüş” ifadəsinə uyğun olduğunu qeyd etmişdir. “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində hadisələrin cərəyan etdiyi “Danabaş” kəndi bəzilərinin düşüncəsinə görə Nehrəm kəndidir, əslində isə bu ümumiləşdirmə əsasında seçilmiş bir addır ki, coğrafi baxımdan məhdud bir ərazini bildirmir. Mirzə İbrahimov da məhz bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdir: “Danabaşlar kəndinin ən xarakter hadisə və tipləri seçilmiş, canlı, realist təsvir və göstəriş nəticəsində ümumiləşdirilmiş və “Danabaş kəndi” bütün “Danabaşlar aləmi”nin simvolu kimi ortaya çıxarılmışdır” [4, s. 63].

Müəllif Mirzə Cəlil yaradıcılığının birinci dövründə yaranan — “Çay dəstgahı”, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Yan tütəyi”, “Poçt qutusu” kimi əsərlərlə bağlı belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu əsərlər həyatın ən dibini, hüquqları əlindən alınmış zümrənin faciəli həyatını təsvir etsə də, Mirzə Cəlil burada vəziyyətdən çıxış yolunu göstərmir, çünki hələ insanlar mübarizə aparmaq üçün hazır deyil, elə Mirzə İbrahimovun təbirincə desək, insanlar mübarizədən qaçaraq Həzrət Abbasdan kömək gözləyirlər.

“Böyük demokrat” əsərinin başlıca özəlliklərindən biri müəllifin müqayisəli-təhlildən istifadə etməsindədir. Belə ki, Mirzə Cəlilin ədəbi obrazı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və eyni zamanda dünya ədəbiyyatı müstəvisində müəyyən şəxsiyyətlərlə paralel və müqayisəli şəkildə təqdim edilmişdir. “Ölülər və dəlilər aləmi” başlığı altında Mirzə İbrahimov Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturji irsi ilə bağlı görüşlərini sistemləşdirmişdir. Mirzə İbrahimov Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində

dramaturgiyanın inkişaf xəttini üç yerə bölərək Mirzə Fətəli Axundovu birinci dövr hesab etmiş, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Nəcəf bəy Vəzirovu ikinci dövr olaraq təqdim etmiş və burada dramatik ünsürlərin güclü olduğunu vurğulamışdır. Dramaturgiyanın inkişafının üçüncü dövrünün isə məhz Mirzə Cəlillə başladığını qeyd edərək onun dramaturji irsinin fərqləndirici xüsusiyyəti kimi realizmin kəskin olması amilini göstərmişdir. Mirzə İbrahimov “Ölülər”i kamil ədəbiyyat nümunəsi hesab edərək bu şah əsəri ədəbiyyatda daşdığı missiyaya görə Molyerin “Tartüf”, Qoqolun “Revizor” əsərləri ilə əlaqələndirmişdir. Ümumiyyətlə, Mirzə Cəlilin Qoqola olan münasibətinə istinad edən Mirzə İbrahimov bu qənaətə gəlmişdir: “Cəlil Məmmədquluzadə böyük rus komedioqrafını (Qoqolu — G. R.) şüurlu olaraq özünə müəllim intixab etmiş və onun göz yaşları arasında gülüşünü Azərbaycan ədəbiyyatına keçirmişdir” [4, s. 137]. Mirzə İbrahimova görə “Ölülər” din, mövhumat, patriarxal həyata müharibə elan edən və bu mübarizəni yekunlaşdıran bir əsərdir. Şeyx Nəsrullahı “əmmaməli Xlestakov” adlandıran Mirzə İbrahimov onun cəmiyyət üzərində söz haqqına sahib olmasına başlıca səbəb olaraq Hacı Həsənlərin, Hacı Baxşəllilərin qəlbində kök salmış Allah xofunu göstərmişdir. Mirzə İbrahimov İsgəndəri fəaliyyətsizlikdə günahlandıranlarla qətiyyətlə razılaşmırdı və düşünürdü ki, o bu mübarizə meydanında təkdir və sərxoşluğu da bir növ onun yaşamaq fərmanıdır. Müəllifə görə İsgəndərin son monoloqu ilə Cəlil Məmmədquluzadə ölülər aləminin ittiham aktını yazmışdır. Mirzə İbrahimov “Ölülər” əsərinin mündəricəsinə uyğun olan “Dəli yığıncağı” pyesini Hacı Naiblərin, Hacı Xudavərdilərin “Ölülər” də çəkilən şəkillərinin yeni boyalarla təqdimi baxımından uğurlu hesab etmişdir. O, “Anamın kitabı” əsərini xalqa olan məhəbbət və sədaqətin mücəssəməsi hesab edərək dil və mədəniyyət məsələlərinin onun mərkəzində dayanması fikrini irəli sürürdü. Mirzə İbrahimov müəllifin hər üç qardaşı onların özünə məxsus dil ilə danışdırması və bunun əsasında zidd məqamların açılmasını müəllifin yüksək istedadı ilə bağlayırdı. Mirzə Cəlil qardaşları birləşdirmək üçün ortaq bir məkan— ana kitabını seçir, bu Mirzə İbrahimov tərəfindən onun xırda burjua sinfi məhdudluğu kimi dəyərləndirilmişdir.

Mirzə İbrahimov “Cəlil Məmmədquluzadə prozası” başlığı altında müəllifin hekayə yaradıcılığı ilə bağlı düşüncələrini təqdim etmişdir. Mirzə Cəlilin gerçək həyatdan qopmaması, realizmə sadıq qalaraq əsərlərinin daxilinin şər qüvvələrə nifrət, qəzəb dolu olması, ancaq zahiri cəhətdən yazıçı sakitliyini qorumasını Mirzə İbrahimov “Mirzə Cəlil stili” adlandırmışdır. Alim “Poçt qutusu” hekayəsinin də məhz bu stildə yazılaraq Novruzəlinin zahirən gülünc, daxilən tragedik taleyini təqdim etdiyini qeyd etmişdir. Mirzə İbrahimov sənətkarın “Qurbanəli bəy” və “Xanın təsbehi” hekayələri üzərində dayanaraq onları xan, bəy vəhşiliyinin mücəssəməsi hesab edirdi: “Böyük bədii qüdrətlə yazılmış bu əsərlərdə yazıçının inqilabi demokratik görüşləri çox açıq şəkildə inikas etmişdir” [5, s.85]. Mirzə İbrahimov “Usta Zeynal” hekayəsində dinin özünə əsir etdiyi Usta Zeynal obrazını revolyusiyadan öncəki dövr üçün xarakterik tip hesab edirdi. Digər tərəfdən alim Mirzə Cəlilin əcnəbilərə və onların mədəni inkişafına olan müsbət yanaşmasını da qeyd edərək yazırdı: “Mirzə Cəlilin “Usta Zeynal” hekayəsində Muğdusi Akopla onun arvadına, eyni zamanda “Rus qızı” hekayəsində İvanovla onun ailəsinə rəğbəti açıq şəkildə görünməkdədir” [5, s. 82].

Müəllif Cəlil Məmmədquluzadənin sovet illərindəki yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirərək bu dövrdə hekayələrini daha çox novella qəlibində yazdığını qeyd edirdi. Mirzə İbrahimov Cəlil Məmmədquluzadənin nəsrində, həmçinin dramaturgiyasında yaratdığı obrazların hər birinin ədəbiyyat aləminə bir tip olaraq daxil olduğunu vurğulayırdı. Tədqiqatçıların bir qismi Mirzə Cəlilin əksər obrazları yaradarkən komiklikdə ifrata vardığını düşünmüşdür, lakin Mirzə İbrahimov birmənalı şəkildə bu fikirlə razılaşmır və deyirdi ki, bu düşüncə Mirzə Cəlil realizmini anlamamaqdan yaranır. Akademik Mirzə Cəlilin sonrakı dövr—üzü bizə tərəf olan yaradıcılıq yolunda “göz yaşları içərisində olan” gülüşün silindiyini qeyd edərək “Quzu” və “Poçt qutusu” hekayələrinin əsas qəhrəmanlarını bu qəbildən müqayisə etmiş və bunun kökündə duran səbəbin ictimai həyatda olan dəyişiklik olduğunu demişdir. Mirzə İbrahimov Mirzə Cəlilin hekayə yaradıcılığını zamanın tələbindən yaranması, günün aktual sualına cavab verməsi baxımından yüksək qiymətləndirmişdir.

Satiranın səngərində dayanan “Molla Nəsrəddin” jurnalı və Mirzə İbrahimov. 1906-cı il 7 aprel tarixində cəmiyyətə günəş kimi doğan “Molla Nəsrəddin” jurnalı Mirzə Cəlilin vətəndaşlıq

harayı idi və bu məcmuənin şüurlarda yaratmış olduğu inqilabi təsir Mirzə İbrahimovun tənqid güzgüsündən də yan keçməmişdir. Mirzə İbrahimov Mirzə Cəlilin ədəbi portretini yaradarkən onun jurnalist siması üzərində geniş dayanmış və onun bu fəaliyyətini əvəzsiz hesab etmişdir. O qeyd edirdi ki, Mirzə Cəlil bədii yaradıcılığında toxunduğu məsələləri jurnalistika fəaliyyətinə də daxil edərək göz yaşları içərisində olan gülüşü buraya da keçirmişdir. Müəllifin jurnalla bağlı sistemli görüşlərinin başlıca özəlliklərindən biri “Əkinçi” qəzetindən “Molla Nəsrəddin” jurnalına qədər uzanan yolu diqqətlə izləməsindədir. Alim “Böyük Demokrat” əsərində “Molla Nəsrəddin” i yaradan səbəblərdən, Mirzə Cəlilin necə bir dövrdə savaşıdığından danışaraq bu jurnalı “qaranlıq həyatı işıqlandıran günəş” adlandırmış və “Molla Nəsrəddin” ilə satirik jurnalistika məktəbinin yarandığını qeyd etmişdir. Həmçinin “Həyat və ədəbiyyat” əsərində də Mirzə Cəlili yazıçı, jurnalist, müəllim kimi nəzərdən keçirmiş və onun görüşlərini jurnaldan gətirdiyi sitatlarla ətraflı şərh etmişdir.

Mirzə İbrahimov “Molla Nəsrəddin” jurnalının “Həyat”, “İrşad”, “Füyuzat”, “Şəlalə” kimi məcmuələrə tənqidi münasibətindən danışaraq onların düşüncələri arasındakı ziddiyyətli məqamlardan söz açmışdır. Mirzə İbrahimov adicə “Şəlalə” də qadına olan dövrün klassik molla, zahid münasibətini və “Molla Nəsrəddin” jurnalının qadın azadlığı ideyalarını qarşılaşdıraraq bu jurnallar arasında olan ideya uçurumunu göstərmişdir ki, bu da həmin ziddiyyətin mənzərəsini yaradır. Müəllif jurnalın sadə, xalq danışiq dilində olmasını onun qısa müddətdə böyük dost çevrəsi qazanmasında əsas səbəb hesab etmiş və jurnalı dil baxımından “İki stilin mübarizəsi” başlığı altında “Füyuzat” jurnalı ilə müqayisə etmişdir. Və Mirzə İbrahimov “Füyuzat”ın təntənəli və əcnəbi ünsürlərlə dolu olan stilli ilə “Molla Nəsrəddin” in xalq ruhu ilə yoğrulmuş stilini qarşı-qarşıya qoyaraq “Molla Nəsrəddin” jurnalının dilinin saray dəbdəbəsiindən uzaq olan sadə xalqa mənsub olduğunu qeyd etmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalını böyük ədəbi məktəb hesab edən müəllif Sabir kimi əzəmətli bir ustadın da bu ocaqda tərbiyə alaraq yetişdiyini vurğulamışdır. Alimin gəldiyi qənaətə görə Mirzə Cəlilin hekayədə, publisistika və dramaturgiyada yaratdığı inqilabı Sabir satirik poeziyada yaratmışdır. Jurnal ətrafına müxtəlif düşüncəli şəxsiyyətləri toplamışdı və elə bu amilə görə də Mirzə İbrahimov “Molla Nəsrəddin” in daxili ziddiyyətlərə yad olmadığını da demişdir.

Mirzə İbrahimov Mirzə Cəlilin yatmış beyinlərdə inqilab oyadan bu jurnalı 1919 -1920-ci illərdə o taya aparmasını yüksək qiymətləndirmiş və bir neçə nömrədə belə öz amalını və kəskin satirasını ortaya qoya bildiyini qeyd etmişdir. Akademik jurnalın güneydə də inqilab yaratmasını, qısa bir zaman kəsiyində orda da “Molla Nəsrəddin” tərzində yazanların meydana çıxmasını qeyd etmiş və bunu Mirzə Cəlil və Sabir sənətinin gücü ilə əlaqələndirmişdir. Mirzə İbrahimov “Molla Nəsrəddin” jurnalının millətlər arasında qardaşlıq ideyasını təbliğ etdiyini və erməni-müsəlman davalarına da münasibət bildirdiyini göstərərək bu qırğının səbəblərinin və səbəbkarlarının ifşalanmasında jurnalın böyük rol oynadığını söyləmişdir. İbrahimov “Molla Nəsrəddin” jurnalının dövründəki missiyasını bu sözlərlə ümumiləşdirmişdir: “Ümumiyyətlə, Molla Nəsrəddin susmaq üçün deyil, qırbaqlamaq, döymək, protest etmək üçün doğulmuşdu. Mühitin çirkablarını, “böyüklərin” şarlatanlıqlarını, yoxsulların göz yaşı ilə dolu həyatını, qadınların bitməz-tükənməz göz yaşını görən və bunu bütün varlığı ilə duyan bir adam susa bilərdimi?” [4, s. 115]. Təbii ki, yox!

İki Mirzənin ortaq amallar uğrunda mübarizəsi

Mirzə Cəlilin istər bədii yaradıcılığı, istərsə də jurnalistik fəaliyyəti bilavasitə xalqın ictimai şüurunu oyatmağa xidmət edirdi. Mirzə İbrahimovun Mirzə Cəlilə “böyük demokrat” rütbəsini verməsi də təsadüfi deyil, bu adla müəllif onun bədii və ictimai fəaliyyətinin əzəmətli bir heykəlini qoymuşdur. Elə Mirzə İbrahimov da xalqın problemlərinə bədii yaradıcılığında da, ictimai fəaliyyətində də biganə qalmamışdır, bəlkə də, onun Mirzə Cəlil mövzusu üzərində köklü dayanma səbəbi elə bənzər vətəndaşlıq mövqeləridir. Mirzə İbrahimovun fəaliyyətində ana dili uğrunda mübarizə güclüdür və təsadüfi deyil ki, biz bu savaşı Mirzə Cəlildə də görürük. Teymur Əhmədov dil məsələləri ilə dərin şəkildə məşğul olan M.F.Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəylinin sırasına Mirzə İbrahimovu da layiqli davamçı kimi əlavə etmişdir [2, s. 59]. Mirzə İbrahimovun dil barədə yazıları elə Mirzə Cəlillə bağlı yazdığı monoqrafiyadan başlamış və müəllif əksər fikirlərində də elə Mirzə Cəlilin yazılarına istinad etmişdir, bu da iki demokratin ortaq

mübarizə meydanı idi. Mirzə İbrahimov onun dil uğrunda mübarizəsini ədəbi dilin inkişafı tarixində yeni bir dövr olduğunu qeyd etmiş və Mirzə Cəlili “doğma Azərbaycan dilinin böyük vətənpərvəri” adlandırmışdır [7, s. 204]. “Molla Nəsrəddin” jurnalının ana dilində işıq üzü görməsini Mirzə Cəlilin böyük tarixi xidməti sayaraq ana dilinin saflığı və əcnəbi təsirlərdən qorunmasında verdiyi savaşı təqdirə layiq hesab edirdi. Rus, ərəb, fars dillərini mükəmməl bilən Mirzə Cəlil heç də əcnəbi dilləri öyrənməyə qarşı olmamış və əksinə çox dil bilməyi inkişafın təməli hesab etmişdir. Mirzə İbrahimov onun əcnəbi dillərə olan münasibətini belə təqdim etmişdir: “Mədəniyyət və ədəbiyyatımızın inkişafı üçün xüsusilə rus dili və mədəniyyəti ilə yaxınlığa o, böyük əhəmiyyət verirdi” [5, s. 92]. Professor Yaşar Qarayev də bu iki ustadın mübarizəsini əvəzsiz hesab edərək deyirdi ki, Mirzə Cəlidən sonra Arazı keçən, o taya ana dili aparən, Təbrizdə qəzet nəşr eləyən ikinci ədibimiz Mirzə İbrahimov oldu [8, s. 5]. Mirzə İbrahimov ana dilini Güney Azərbaycana aparmaqla kifayətlənmədi, Təbrizdə ana dilində “Vətən yolunda” qəzetini çap etdirdi ki, bu da “Molla Nəsrəddin” ənənələrinin davamı idi.

Cəlil Məmmədquluzadənin vətəndaşlıq mövqeyini müəllif yalnız dil uğrunda savaşından danışaraq yekunlaşdırmamışdır, eyni zamanda qadın hüquqlarının müdafiəçisi, elm, təhsil fədaisi, atəşin bir vətənpərvər mövqelərini də yüksək qiymətləndirmişdir. Mirzə İbrahimov Mirzə Cəlilin “qızlarımızı gərək oxudaq” çağırışına belə cavab vermişdir ki, qadın yalnız oxuduqdan sonra əsl vətəndaş, ana və yoldaş ola bilər. Beləliklə, hər iki Mirzə xalqın dilinə, düşüncəsinə, azadlığına sahib çıxmaq üçün zamanın sərt küləklərinə sinə gərmişdi. Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin”in kəsərli dili ilə xalqın gözünü açmağa çalışmış, Mirzə İbrahimov isə yeni dövrdə ana dilinin hüquqları uğrunda qələmini bir bayraq kimi qaldırmışdır, hər iki Mirzənin mübarizəsi bir-birinə qovuşan iki çayın gur axını kimi xalqı maarifə, ədalətə və milli oyanışa doğru aparmışdı.

Nəticə. Parlaq ədəbi-elmi düşüncələri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin qaranlıq məqamlarına işıq salan akademik Mirzə İbrahimovun Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində oynadığı mühüm rol danılmazdır. Mirzə Cəlilin hərtərəfli fəaliyyəti Mirzə İbrahimov tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və ayrıca “ Böyük demokrat” adlı monoqrafik əsərində və digər yazılarında Mirzə Cəlilin ədəbi simasını təqdim etmişdir. Kəskin realizmə əsaslanan əsərləri haqqında orijinal düşüncələrini qələmə almış və Mirzə Cəlil yaradıcılığına bütöv Azərbaycan ədəbiyyatı və dünya ədəbiyyatı sferasında paralel müqayisələr əsasında nəzər salmışdır. Mirzə Cəlilin hekayəçiliyə gətirdiyi yeni nəfəsi, özünəməxsus üslubi çalarlarını, dramaturji irsinin orijinal cəhətlərini Mirzə İbrahimov sənətkarın bədii irsi əsasında nəzərdən keçirmişdir. Müəllif eyni zamanda onun jurnalist şəxsiyyətini də yüksək qiymətləndirmiş, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsindəki həm jurnalist, həm də ustad sənətkar mövqeyini təqdirə layiq hesab edərək jurnalın təlqin etdiyi demokratik ideyaları və beyinlərdə yaratmış olduğu inqilabı göstərmişdir. Mirzə İbrahimov Cəlil Məmmədquluzadənin atəşin vətəndaş mövqeyinə toxunaraq onun dil, təhsil, mədəniyyət, azadlıq naminə apardığı mübarizəni alqışlamış və zamanın sərt axarında özü də demokratik ideyalar, dil uğrunda mübarizəyə qoşularaq xalqının səsinə ucaltmış, ana dilinin, milli ruhun və azadlıq eşqinin qorunması naminə bütün varlığı ilə mübarizəyə atılaraq xalqımızın böyük dayağı olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Alışanlı Ş. Mirzə İbrahimov və XX əsr Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri // Ədəbiyyat, № 43, Bakı, 2011, s. 1-3
2. Əhmədov T. Akademik Mirzə İbrahimov. Bakı: Elm, 2015, 135 s.
3. Əhmədov T. Mirzə İbrahimov. Bakı: Nurlan, 2001, 184 s.
4. İbrahimov M. Böyük demokrat— Molla Nəsrəddin. Bakı: Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1957, 193 s.
5. İbrahimov M. Həyat və ədəbiyyat. Bakı: Azərnəşr, 1947, 629 s.
6. İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 432 s.
7. İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, IX c. Bakı: Yazıçı, 1982, 629 s.
8. Məmmədli P. Ana dilimizin fədaisi: Mirzə İbrahimov // Respublika, №253, Bakı, 2011, s. 5

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN “NADANLIQ” ƏSƏRİNDƏ PEDAQOJİ MƏSƏLƏLƏR

Məhəmməd Hacıbalayev

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

hacibalayevmehammed51@gmail.com

Abstract

Pedagogical issues in Nariman Narimanov's work "Ignorance"

Narimanov Narimanov is one of the figures who holds an important place in the history of Azerbaijani enlightenment. One of his works on this subject is the work "Ignorance". The work reflects the author's views on ignorance and the problems it causes, exploitation in the name of religion, women's education, etc. In the work, the village teacher Mahammad Agha and Omar act as carriers of the author's ideas. In addition, the author shows the audience and readers the consequences of illiteracy in the example of Haji Abdulla, Veli and other villagers, the way religious figures keep people in ignorance in the example of Molla Gasim, and the miserable situation of women in the example of Gulpari and Yeter. The author sees the only way out of this situation in getting an education. Some issues in the work still retain their relevance today, which makes the work even more valuable.

Keywords: *enlightenment, ignorance, education, illiteracy, women's education.*

Giriş. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixində maarifçilik ideyalarının gücləndiyi bir dövr kimi yadda qalmışdır. Bu dövrün ziyalıları cəmiyyətin inkişafının birbaşa təhsillə bağlı olduğunu bildirir, savadsızlığın xalqı geri saldıqlarını vurğulayırdılar. Belə ziyalılardan biri də siyasətçi, həkim olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ideyalarının öncüllərindən biri kimi tanınan Nəriman Nərimanov olmuşdur. Ümumiyyətlə, Nəriman Nərimanov həmişə öz fəaliyyətində maarifçilik ideyalarını prioritet hesab etmiş, xalqının yüksək təhsilli xalqlardan biri olması üçün çalışmışdır. Təəccüblü deyil ki, bu görkəmli maarifçinin bədii yaradıcılığında da pedaqoji-maarifçi görüşlər öz əksini geniş şəkildə tapmışdır. 1899-cu ildə yazdığı “Nadanlıq” pyesi həm bədii, həm də ictimai məzmununa görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsər vasitəsilə müəllif cəmiyyətdə müşahidə etdiyi problemləri diqqətə çatdırır, öz mütərəqqi pedaqoji fikir və ideyalarını oxucuları ilə bölüşür.

Bədii əsərlərin həm də tarixi əhəmiyyət daşıdığını, yəni yazıldığı və ya hadisələrin baş verdiyi dövrün tarixi mənzərəsini oxucuların gözü önündə canlandırmasını və bununla da “zaman maşını” funksiyasını yerinə yetirməsini nəzərə alsaq, “Nadanlıq” pyesi olduqca uğurlu iş hesab edilə bilər. Belə ki, əsər yazıldığı və hadisələrin baş verdiyi tarixi dövrü olduqca düzgün və dəqiq əks etdirir, oxucuların gözü qarşısında həmin dövrün Azərbaycan kəndlərinin tipik mənzərəsi yaranmış olur. Müəllif əsərin əvvəlində Məhəmməd ağa obrazının dilindən verdiyi monoloqda hadisələrin baş verdiyi mühit, bu mühitdə yaşayan insanların təhsilə, təhsilli adamlara necə münasibət bəsləməsi barədə oxucuda müəyyən təsəvvür yaratmış olur. Məlum olur ki, hadisələrin baş verdiyi məkan bir neçə ayda yalnız 2 şagirdin təhsil almaq üçün məktəbə gəldiyi, hətta müəllimin düşmən hesab edildiyi patriarxal bir cəmiyyətdir. Sonrakı dialoq və hadisələrdə oxucularda formalaşan bu təsəvvürlər daha da dərinləşir. Əslində, dramaturqun bu mühiti belə möhtəşəm, dəqiqliklə təsvir etməsi heç kəsdə təəccüb doğurmamalıdır. Belə ki, Nəriman Nərimanov özü də bir müddət kənd müəllimi olmuş, Azərbaycan kəndlərindən birində pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Bu müddət ərzində ətrafda baş verənləri, ətrafındakı insanları diqqətlə müşahidə etmiş, Azərbaycan kəndində gedən proseslər, kənd sakinlərinin davranışları və düşüncələri, təhsilə münasibəti haqqında özündə geniş təsəvvürlər formalaşdırmışdır.

Əsas hissə. “Nadanlıq” komediyası Nərimanovun ilk qələm təcrübəsidir. Əsərin əsas ideyası feodal həyatının köhnə adət-ənənələrinə, cəhalətə və nadanlığa qarşı mübarizədir. Yazıçı komediyada ictimai həyata və ailəyə, məişətə möhkəm daxil olan feodal əxlaq qaydalarının törətdiyi dəhşətli fəlakətlərin tipik lövhəsini yaratmışdır. Mədəni geriliyin, savadsızlığın xalqın inkişafı yolunda buxova

çevrildiyini, onun göz açmasına imkan vermədiyini görən yazıçı nadanlığı Azərbaycan cəmiyyətinin ən böyük ictimai bəlası hesab etmiş və ilk zərbəni də buradan vurmağı qərara almışdı. O, xalqın ağır güzəranının, geriliyinin səbəbini elmsizlikdə, savadsızlıqda və cəhalətdə görürdü. Nərimanov müəllimlik etdiyi Qızılhacılı kəndində kəndlilərin ağır dərdlərinin acısını yaxından duymuş, onları bu vəziyyətdən xilas etmək üçün çıxış yolu axtarmağa çalışmışdır. O, "Nadanlıq" əsərində kənddəki mədəni geriliyə səbəb olan cəhətləri açıb göstərməklə kəndlilərdə avamlığa, köhnə feodal əxlaq qaydalarına qarşı tənqidi münasibət oyatmaq istəyirdi. Nərimanov sonralar Qızılhacılı kəndi ictimaiyyətinə göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, bəşəriyyətin geri qalmış hissəsinə qüvvəsi çatdığı qədər kömək etmək fikri onda ilk dəfə həmin kənddə doğmuşdur.

Əsərin əsas müsbət qəhrəmanı maarifçi ziyalıların təmsilçisi olan Məhəmməd Ağa obrazıdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Nəriman Nərimanov özü də bir müddət kənd müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Buna görə bu obrazı Nəriman Nərimanovun prototipi hesab etmək olar. Məhəmməd Ağa yalnız peşəsini icra etməklə kifayətlənmirdi. Əsl ziyalı mövqeyi nümayiş etdirərək kəndin problemləri ilə maraqlanır, kənd sakinləri ilə daim ünsiyyətdə olur, hətta onlara təmənnəsiz olaraq ərizə yazmaqda kömək edirdi. Məhəmməd Ağa artıq kənd sakinlərinin həyatlarına, düşüncə tərzinə dərinlən bələd idi, ətrafında baş verən hadisələr, danışılan söhbətlərin heç biri onun nəzərindən yayınmırdı. O, xalqın nadanlıq içində yaşamasının əsas səbəbini savadsızlıqda görür və bu vəziyyətlə barışmaq istəmirdi. Burda işlədiyi müddət ərzində cəmi 2 uşağı məktəbə cəlb edə bilmişdi. Buna baxmayaraq, daha çox uşağın təhsil alması üçün yorulmadan mübarizə aparır, kəndin ağsaqqalları ilə söhbətlər aparır, onlara təhsilin insan həyatındakı rolunu təmkinlə, sadə dillə izah etməyə çalışırdı. Təəssüf ki, Məhəmməd Ağanın bu cəhdləri - kənd camaatı olan Qurbanəliyə, Ağakışiyə, Niyazəliyə, Hacı Abdullaya uşaqlarını məktəbə göndərmələri üçün yalvarması, dil tökməsi ciddi nəticələr vermir. Hacı Abdulla deyir: "Ay Məhəmməd Ağa! Boş yerə başını niyə ağrıdırsan? Bizim adam oxumağa uşaq verməz. Hər kəsin özünə görə bir dərdi var. Birinin uşağı qaramal otarır, o birininki qoyuna gedir, biri yer əkir. Uşaqlarını da sənə versinlər, bəs işləri necə olsun? Ondan başqa, doğrusunu demək, rusca oxuyan düz yoldan çıxır". Digər tərəfdən, onun bu cəhdlərini tamamilə uğursuz, faydasız da hesab etmək doğru olmazdı, məsələn, Qurbanəli kimi cahil, təhsilsiz bir kənd sakininin uşağını məktəbə göndərmək barədə düşünməyə başlaması, bu məsələ ilə bağlı beynində tərəddüdün yaranması da özlüyündə bir uğur hesab oluna bilər. Başqa sözlə, müəllim obrazı vasitəsilə Nərimanov maarifçiliyin əsas prinsiplərini — təhsilin əhəmiyyəti, dini mövhumatın aradan qaldırılması kimi məsələləri ortaya qoyur. Onun nitqləri və düşüncələri Nərimanovun öz fikirlərinin bədii təzahürüdür.

Əsərdə müəllifin oxucuya çatdırmaq istədiyi müsbət fikir və ideyaların daşıyıcısı olan personajlardan biri də Ömərdir. Kəndin sayılıb-seçilən ağsaqqallarından biri hesab olunan Hacı Abdullanın Rusiyada təhsil almış böyük oğlu Ömərə nifrəti, ondan narazı olması açıq-aşkar hiss olunur. Ona görə ki, Öməri oxutmaqla "qeyrətsiz" etmişdir, Ömər "düz yoldan çıxmışdır". Ona görə ki, artıq Ömər kiçik qardaşı Vəli kimi nə yol kəsməyi, nə kəbinli arvad qaçıрмаğı, nə də adam öldürməyi bacarır. Əslində, Nəriman Nərimanovun Hacı Abdullanın oğullarından birini təhsilli, digərini isə təhsilsiz "etməsi" bir bədii priyom kimi qəbul oluna bilər. Belə ki, müəllif eyni ailədə böyüyən, eyni ata və ananın övladları olan iki insan arasındakı fərq uçurumunu göstərməklə, təhsilin, elmin insanı necə yüksəltdiyini tamaşaçıya göstərmək məqsədi güdmüşdür. Əsərlə tanışlıq zamanı məlum olur ki, kənd camaatının torpağa kor-koranə yanaşması nəticəsində torpaq məhsul vermir. Ancaq Ömər elmi əsaslara söykənərək, torpağın necə şumlanmasını, taxılın necə səpilməli və becərilməli olduğunu kənd əhlinə öyrətdikdən sonra torpaq artıq bol məhsul verir. Molla Abdulla kimilər isə Ömərin təqdirəlayiq işini görməməzlikdən gəlirlər. Haqsızlığa göz yummağı bacarmayan müəllim Məhəmməd Ağa isə Öməri müdafiə etməyə çalışaraq belə deyir: "İş o deyil ki, əlinə kotan alsın. Onun köməkliyi bu olubdur ki, yerinizi necə lazımdır şumlayıb, təzə çıxan kotan alıbdır, və bunların hamısını oxumaqla tapıbdır. Yeri elmə müvafiq şumlasan taxıl yaxşı çıxar, bunların hamısı kitablarda yazılıbdır. Hərgah Ömər oxumasaydı, belə şeyləri bilə bilərdimi?". Müəllimin Öməri müdafiəsi də bir nəticə vermir. Hələ də savadlı, ədəbli, tərbiyəli Öməri ələ salıb gülürlər. Nəriman Nərimanovun öz sözləri ilə desək, həyat hər kəsə öz payını verən, öz əkdini biçdirəndir. Ağsaqqal

Hacı Abdullanın yol kəsməsi, adam öldürməsi, kəbinli arvad qaçırması, qeyrəti və bacarığı ilə qürur duyduğu kiçik oğlu Vəli ailəni bədbəxt edir. Rəzil, mərifətsiz, insani sifəti olmayan Vəli öz qardaşı Öməri güllə ilə vurub öldürür. Ömər bunun günahını qardaşında deyil, onu yetişdirən cahil cəmiyyətdə görür: “Məni... nadanlıq... avamlıq... bilmərifətlik güllələdi... Ah, nadanlıq”.

N.Nərimanovun “Nadanlıq” əsərində qadın təhsili məsələsi də mühüm yer tutur. Çünki Azərbaycan qadınının hüquqsuzluğu, təhsildən məhrum olması, kölə halında saxlanıb, istismar edilməsi Nərimanovu daim düşündürürdü. Şərq qadınlarının faciələrlə dolu olan həyatına yaxından bələd olan Nərimanov onların azadlığı, təhsili uğrunda daim mübarizə aparmışdır. O, bir çox bədii əsər və məqalələrində olduğu kimi, “Nadanlıq” əsərində qadına münasibət, ailənin mənəvi əsası, qadının acınacaqlı vəziyyəti, müsəlman qadınlarının ləyaqəti, çoxarvadlılıq, ailədə qadının hüquqsuzluğu və bunların şəriətlə qanunlaşdırılması, ictimai həyatda və məişətdə qadın şəxsiyyətinin alçaldılması məsələlərinə toxunmuşdur. N.Nərimanovun bu əsərdə yaratdığı Yetər, Gülpəri obrazları inqilabdan əvvəlki Azərbaycan qadınlarının tipik nümayəndələridir. Onların ağır vəziyyətini bilmək üçün sadəcə onların dilindən deyilən bir neçə sözü dinləmək və ya oxumaq kifayət edir. Məsələn, Qurbanəli ilə onun həyat yoldaşı Gülpərinin dialoqunu nəzər salsaq, Qurbanəlinin həyat yoldaşı ilə necə kobud danışmasının və davranmasının şahidi oluruq. O, söhbət edərkən kobud söz və ifadələrdən istifadə etməkdən belə çəkinmir, bütün təsərrüfat işlərini Gülpərinin üzərinə atmışdır, özü isə heç bir faydalı işlə məşğul olmur, hətta həyat yoldaşının bu gərgin əməyini, zəhmətkeşliyini də aşağılayır, görməzlikdən gəlir. Gülpərinin danışığında da kobud söz və ifadələrin yer aldığını müşahidə etmək mümkündür, əslində, onun da düşüncə tərzində heç də həyat yoldaşından geri qalmır. Qurbanəli uşağını məktəbə qoyub-qoymamaqla bağlı tərəddüd edəndə Gülpəri “tək səbir gəlməsi” kimi məntiqsiz, heç bir əsası olmayan “sübut”la oğlunun təhsil almasına, məktəbə getməsinə qarşı çıxır, hətta bütün bunların oğlunun dəli olması ilə nəticələnməyini düşünür. Gülpəri və Yetər arasındakı dialoq tamaşaçı və ya oxucuların bu məsələ ilə bağlı təəssüratlarını daha da zənginləşdirir. Məlum olur ki, Gülpəri oğlunun məktəbə getməsinə istəmir, çünki oğlu məktəbə getsə, heç kim sürüyə baxmaz. Yetər də Gülpərinin fikirlərinə haqq qazandırır, öz oğlu Öməri misal göstərir, onun oxuduqdan sonra özünü qərribə apardığını bildirir. Halbuki Ömər elmi fəaliyyətlə məşğul olur, gününü kitab oxumaqla, yazılar yazmaqla keçirirdi, anasının “qərribə” adlandırdığı hərəkətlər bunlardan ibarət idi. Hətta Gülpərinin tövsiyəsi ilə ikisi birlikdə kitaba baxdırmaq, dua yazdırmaq məqsədilə mollaın yanına gedir. Onların molla ilə dialoqu, mollaın onları asanlıqla aldatması bir daha dövrün qadınlarının acınacaqlı vəziyyətini, nadanlığını bütün çılpalığı ilə göstərir. Göründüyü kimi, bu qadınlar ictimai həyatda hüquqsuz, elm və təhsildən məhrumdurlar. Onların işi, peşəsi ancaq ev işləri ilə məşğul olmaq və ərlərinin əmrlərini sözsüz yerinə yetirməkdən ibarət idi, N.Nərimanov uzun illər ərzində qadınların həmin acınacaqlı vəziyyətinin aradan qaldırılmasına çalışmış və bu yolda böyük qüvvə sərf etmişdir.

Əsərdə cahilliyin, nadanlığın təmsilçisi olan mənfi obrazlardan biri də Molla Qasımdır. Nəriman Nərimanov bu obrazın təmsalında insanları cəhalət zülmətində saxlayan bütün mollaların, fırıldaqçı din xadimlərinin ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdır. Onun əsərdəki qadın obrazları – Gülpəri və Yetərlə dialoqunda bütün mənfi xüsusiyyətləri açılmış, tamaşaçının (və ya oxucunun) gözü önündə sərilmiş olur. Elə qadınlarla söhbətinin ilk saniyələrindən xahiş edir ki, pul məsələsində çox tərəddüd etməsinlər, çünki ona köməklik göstərən cinləri pul məsələsində mübahisəni xoşlamırlar. Molla ona etibar edən, inanan qadınların avamlığından yüksək məharətlə istifadə edir, onlara qızıl-gümüş qarşılığında bir dua yazıb verir, hələ bu azmış kimi, işin tez baş tutması üçün bir qoyunun kəsilməsini və ətindən ona göndərilməsini tələb edir. Göründüyü kimi, mollaın acgözlüyü, pula olan hərisliyi heç bir sərhəd tanımır, var-dövlət sahibi olmaq üçün bütün müsbət insanı keyfiyyətlərdən imtina etmişdir. Təəssüf ki, belə mollalar, din xadimləri əsərin yazıldığı dövrdə kifayət qədər yüksək nüfuza sahib idi və onların çirkin əməllərinə qarşı çıxan insanlar birmənalı olaraq əxlaqsız hesab olunur, dinsizlikdə ittiham olunur, “kafir” adlandırılırdı. Şübhəsiz ki, həmin dövrdə sözügedən şəxslərə qarşı ziyalılarımız, həmçinin haqqında danışdığımız pyesin müəllifi olan Nəriman Nərimanov cəsarətlə, yorulmadan mübarizə aparır, onların əməllərini əsərlərində ifşa edirdilər. Buna baxmayaraq, cəmiyyətdə baş verən hadisələr, proseslər üzərində düşünmək və onları təhlil etmək qabiliyyətindən

məhrum olan sadə, təhsilsiz və cahil kütlə mollalara, din xadimlərinə dərin hörmət və rəğbət bəsləyir, onların hər dediyinə inanır və tapşırıqlarına əməl edirdi. Din xadimləri də bu nüfuzdan bacardıqca istifadə edir, xalq kütlələrini nadanlıq içərisində saxlayır və onların bütün pullarını, sahib olduqlarını mənimsəyirdilər. Təbii ki, onlar üçün insanların təhsil alması, maariflənməsi, hüquqlarını dərk etməsi onlar üçün heç də sərfəli deyildi. Buna görə də əllərində olan bütün imkanlardan istifadə edərək insanları təhsildən, elmdən uzaq saxlayır, cəmiyyətdə təhsilə, təhsil alan insanlara mənfi münasibət formalaşdırırdılar. Nəriman Nərimanov və digər ziyalılarımız isə ümidini itirmir, xalqın maariflənməsi üçün əllərindən gələni əsirgəməyirdilər.

Nəticə və elmi yenilik. Nəriman Nərimanovun “Nadanlıq” pyesinin və əsərdəki ayrı-ayrı obrazların təhlili müəllifin pedaqoji görüşlərini ümumi dəyərləndirmək imkanı verir. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, dövrün digər görkəmli ziyalıları kimi, Nəriman Nərimanov da təhsilin xalqın milli-mədəni yüksəlişində rolunun həlledici olduğunu düşünür, əsərlərində xalq kütlələrini təhsil almağa, elm yoluna qədəm qoymağa çağırırdı. Nəriman Nərimanov dövrün ənənəvi təhsil sisteminə qarşı çıxır, müasir təhsil sistemini təbliğ edirdi. Onun əsərinin qəhrəmanı Məhəmməd Ağanın rus libasında təsvir olunması da təsadüfi deyil, bununla müəllif bir daha müasir standartlara əsaslanan təhsil sisteminin tərəfdarı olduğunu bəyan etmişdir. Nəriman Nərimanov Vəlini deyil, onu yetişdirən cəmiyyəti, həmin cəmiyyətdə hökm sürən cəhaləti, nadanlığı əsərdə baş verən faciənin günahkarı hesab edir. Təhsili bu bataqlıqdan xilas olmağın yeganə çıxış yolu kimi görür.

Nəriman Nərimanovun bu əsəri, əsərdə qaldırılan problemlər müasir dövrdə də aktuallığını öz itirməmişdir. Əlbəttə, 100 ildən artıq müddət ərzində heç nəyin dəyişmədiyini, hər şeyin olduğu kimi qaldığını iddia etmək doğru olmaz. Bu zaman kəsiyində Azərbaycan cəmiyyətində bir sıra ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Artıq müasir dövrdə bütün şagirdlər icbari təhsilə cəlb olunur, yüz minlərlə gənc orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycanın və digər ölkələrin müxtəlif ali təhsil müəssisələrində təhsilini davam etdirir. Buna baxmayaraq, hələ də cəmiyyətimizdə cəhalətin, nadanlıqın izlərinə rast gəlmək mümkündür. Ölkəmizdə hələ də qız uşaqlarının valideynləri və ya yaxın qohumları tərəfindən təhsildən yayındırılması, zorla özündən yaşca böyük şəxslərlə “evləndirilməsi” halları ilə qarşılaşırıq. İnsanlar, hətta elm adamları içərisində fala baxdırmaq, dua yazdırmaq kimi əməllərə əl atanlar indi də var.

Nəriman Nərimanovun bu əsəri, əsərdə qaldırılan problemlər müasir dövrdə də aktuallığını öz itirməmişdir. Əlbəttə, 100 ildən artıq müddət ərzində heç nəyin dəyişmədiyini, hər şeyin olduğu kimi qaldığını iddia etmək doğru olmaz. Bu zaman kəsiyində Azərbaycan cəmiyyətində bir sıra ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Artıq müasir dövrdə bütün şagirdlər icbari təhsilə cəlb olunur, yüz minlərlə gənc orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycanın və digər ölkələrin müxtəlif ali təhsil müəssisələrində təhsilini davam etdirir. Buna baxmayaraq, hələ də cəmiyyətimizdə cəhalətin, nadanlıqın izlərinə rast gəlmək mümkündür. Ölkəmizdə hələ də qız uşaqlarının valideynləri və ya yaxın qohumları tərəfindən təhsildən yayındırılması, zorla özündən yaşca böyük şəxslərlə “evləndirilməsi” halları ilə qarşılaşırıq. İnsanlar, hətta elm adamları içərisində fala baxdırmaq, dua yazdırmaq kimi əməllərə əl atanlar indi də var. Hələ də bəzi din xadimləri, mollalar insanları aldatmağa cəhd göstərir. Azərbaycan cəmiyyətində bu hallar müşahidə edildiyi müddətcə Nəriman Nərimanovun bu möhtəşəm əsəri də öz aktuallığını qoruyub saxlayacaq.

Ümumiyyətlə, hər bir əsərin əsl dəyərini zaman göstərir. “Nadanlıq” pyesi də maarifçilik tariximizdə mühüm yer tutmasını çoxdan sübuta yetirmişdir. Əsərin ərsəyə gətirilməsindən bir əsrdən çox müddət keçmişdir. Buna baxmayaraq, əsər hələ də sevilərək oxunur, tamaşaya qoyulur, müxtəlif elm adamları öz yaradıcılıqlarında bu əsərə müraciət edir, haqqında məqalələr yazırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əhmədov H.M. N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyəti və pedaqoji fikirləri. Bakı: Elm, 1971
2. Əhmədov H.M. N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri. Bakı: Maarif, 1979
3. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1973
4. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1985.

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “BAKİ-1501” ROMANINDA VƏTƏNİN BÜTÖVLÜYÜ MƏSƏLƏSİ

Şəhla Əhmədova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

shahlahmed@mail.ru

Abstract

In her novel “Baku-1501”, which vividly portrays Shah Ismail Khatai emerging from the depths of history with vibrant imagery, Azizah Jafarzadeh — who has left a profound mark on Azerbaijani literature with her novels — depicts the spirit of unity born from loyalty, the struggle between two factions of a single nation with differing ideologies, the bravery of female heroes who embody the saying “a lion has no gender” as they take to the battlefield to defend their homeland, and the consequences of sectarian division through various characters. In figures such as Shah Ismail, Aytəkin, Bibikhanum-Sultanım Khanum, and Dervish Ibrahim, we witness the embodiment of positive qualities like unity, equality, resilience, and courage. Although the novel is titled “Baku-1501”, the events unfold not only within Baku but across various cities. Furthermore, the motif of brother turning against brother is explored through different characters.

Keywords: *Azerbaijan, Azizah Jafarzadeh, “Baku-1501”, folk, homeland, novel, Shah Ismail Khatai, unity.*

Giriş. Tarixin müxtəlif dövrlərini öz əsərlərində işıqlandıran, min illər əvvəl yaşayıb yaratmış insanları romanlarının baş qəhrəmanına çevirmiş, Azərbaycan tarixinin bəlkə də ən mürəkkəb, qanlı hadisələrini yazılarında əks etdirən Əzizə Cəfərzadə sovet imperiyasının ən çətin vaxtında yazmasına rəğmən, bu imperiyanın aşılamağa çalışdığı fikirləri əsərlərindən uzaq tutmuş, öz bildiyi yolda qətiyyət və inamla irəliləmişdir. Yazdığı tarixi romanları ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirərək müxtəlif şəxsiyyətlərin obrazını yaratmağı bacarır. Bu gün də onun əsərləri sevilərək oxucuların qəlbinə yol tapır, Azərbaycan ədəbiyyatının sayılıb seçilən yazıçılarından biri kimi öyrənilməyə davam edir. Şah İsmayıl mövzusunda yazdığı romanı bu mövzuda yazılmış romanların ilkidir. Əzizə Cəfərzadədən sonra Fərman Kərimzadə “Xudafərin körpüsü”, Əlisə Nicat “Qızılbaşlar” əsərləri ilə Şah İsmayılı öz üslublarına uyğun formada yaradaraq oxuculara təqdim etmişlər.

Əsas hissə. Əzizə Cəfərzadə tarixin 1500-cü səhifələrindən Səfəviyyə nəslinin yadigarı, gələcəkdə böyük bir imperiyanın təməlini quracaq olan İsmayılı qələminin gücü ilə yaratmış və əsərində bədii obrazını çəkmişdir. “Bakı-1501” dili, üslubu, insan qəlbinə yol tapan sözləri ilə seçilir və oxucunu özünə bağlayır. Sözlə Xəzər müraciətlə başlayan yazıçı diqqəti birbaşa cəlb etməyi bacarır. Xəzərin füsunkarlığı, tarixi, keçmiş və gələcəyinə xitabən yazılmış giriş hissəsində tarixlərdə Dərbənd dənizi, Ağ dəniz, Gökgöz, Qulzum, Gilan, Kaspi adlanan Xəzərin çox hadisələrin şahidi olduğu, yamacında çox qanların axdığı, dalğalarında nisgilli olduğunun nişanəsi, neçə igidin məzarı olduğu vurğulanır.

Romanın əvvəlində bir əfsanə danışılır və “Qırx qızlar”ın faciəli taleyi ilə tanışlıq olur. Cənubda-Xorasanda imam Rza xan zəhərlənərək öldürüldükdən sonra onun bacısı Hökümə xatun 40 kənizi ilə Şimala- Xəzərə pənah gətirir. Lakin qısa müddətdə onun da vəfat etməsi və elə Xəzərin sahilində dəfn olunmasından sonra yanındakı kənizləri qayaya dönürlər. Bu qayalardan sızan su onların göz yaşlarıdır ki, vətən üçün ağlayırdılar. Necə ki, əsrlər sonra tarix təkrarlanmış, Arazın Cənubi və Şimali Azərbaycan arasında sərhədə çevrilməsi ilə bir xalq qılınc-tək yarıya bölünərək ayrılmış və bu elin göz yaşları da bir-birlərinə qovuşmaq eşqi ilə uzun illər axmışdı. Nəhayət, bu hicranın sonu gəlmiş və qardaş qardaşa qovuşmuşdur.

Əsərdə xalqların birliyi, mübarizəsi, yurdları uğrunda göstərdikləri əzm, cəsarət, döyüş səhnələri elə ustalıqla əks edilmişdir ki, oxucu sanki bütün hadisələrin birbaşa şahidi olmuş, hər şeyi

öz gözü ilə görmüş hissəyə qapılır. “Güc birlikdədir”, “Tək əldən səs çıxmaz” atalar sözlərinin bədiəi əksi “Govurlar” adlanan qəbilənin-kənd adamlarının davranışlarında da görünür. Ümumiyyətlə, romanın bir qisminə İsmayıl şah olduqdan sonra ordusu və yaxın adamları ilə ata-babasının əqidəsini yaymaq üçün kənd-kənd, şəhər-şəhər dolaşib insanlara Şah İsmayılın peyğəmbərin yerində vəsi olduğunu bildirərək “Əliyyəni vəliyullah” deyib onu qəbul etmələrini istəyir, əmrə müntəzəm olmayanları qılıncdan keçirirdi. Bu yürüşlərdən xəbər tutan kimi qəbilə, başda ağsaqqaları olmaqla obalarını-kəndlərini qoyub dağa köç edirlər ki, onlara zərər toxunulmasın. Birlikdə yenidən yaşayış məskəni qurur, yeni bir oba yaradırlar. Lakin qəbilənin başçısı-ağsaqqalının oğlu Güntəkinin İsmayılın adamları tərəfindən tutulub öldürülməsi bütün planları alt-üst edir. Güntəkinin başı bədənə ayrılaraq ilk qadınlar bir ana hissi ilə önə atılır onların arxasınca kişilər özlərini Güntəkinə çatdırmağa çalışırlar. Yerlərində qalsa idilər, bəlkə də, bir el, bir qəbilə öldürülməyəcəkdi, lakin onlar tək bir oğullarının ölümü ilə razılaşmayıb onunla ölməyə getdilər... Ölənlər öldü, qalanlar- qız, gəlinlər əsir getdi. Qəbilənin bir-birinə olan bağlılığı, sevgisi onların sonuna bais oldu. Bu torpaqlar belə insanlar yetişdirməyə hər zaman davam edir. Belə ki, II Qarabağ Müharibəsi dönməsində cəbhədə vətənin keşikçisi olan Azərbaycan əsgərləri döyüşsə də, xalqın qəlbi də onlarla bir döyüşdü, onlardan biri şəhid olduqda qəlbimizin bir parçası sönürdü. Bir ölkənin xalqı bu zaman dəmir yumruq kimi birləşmiş, səfərbər olmuşdu. Lakin bu Govurlar qəbiləsindən fərqli olaraq Azərbaycan xalqının, millətinin, dövlətinin mübarizəsi qələbə ilə nəticələndi.

Hadisələrin davamında Şah İsmayıl əli qılıncı qan tökməyə davam edir, lakin şair qəlbinin kövrəkliyi onu tərki etmir. Şirvanşah Fərrux Yasarı öldürdükdən sonra onun xalqını da öz ideologiyasına çağırmaq üçün şəhəri mühasirəyə almış, yüzlərlə yerlinin ölümünün səbəbkarı olmuşdur. Şirvanı alınca hökmdarın qəlbi fəxrətlə, qürurla bərabər əvvəlcə dərk etmədiyi bir kədərlə dolur. Bu kədərin səbəbini düşündükcə ruhu, vicdanı cəngavər paltarlı Fərrux Yasarın oğlu Qazi bəyin xanımı Sultanım xanımın Xəzər sahilində etdiyi ərəbi davanı xatırlayır, qulağında onun “Axı sən də yaxşı bilirsən ki, bu dava iki düşmən xalq arasında getmir. Qıran da, qırılan da bir elin, bir xalqın övladlarıdır. Qardaş qardaş qanı tökür...” [2, s. 107] sözləri səslənirdi. İllərdən bəri arzuladığı intiqamı alması ilə fərəhlənsə də, günahsız bir elin bu yolda öldürülməsi- onun əmrinə görə öldürülməsi gerçəyinin ağırlığını şair qəlbi daşıya bilmir. Tarixi vəərəqləsək müxtəlif dövrlərdə də bu cür qarşıdurmalar olduğunu, hətta vətəndaş müharibələrinin baş qaldırdığının şahidi olarıq. Lakin çox az hallarda bu qarşıdurmaların rəhbərləri özlərində səhv axtarar, damarlarında eyni qan axan bir xalqı bir-birinə düşmən etməyin yanlışlığını sorğulayırdılar. Romanda Şah İsmayıl da məhz belə edir. Sanki babasının ruhu ilə söhbətləşirmiş kimi indiyə qədər etdiyi yürüşləri, tökdüyü qanların nəyin bahasına olduğunu düşünür. “Dünyanı lərzəyə salan Çingiz də, Teymur da bütün küreyi ərzi fəth edib bitirə bilmədi. Mən edə biləcəyəmmi?...” [2, s. 126] şübhəsi gənc hökmdarın qəlbindən çıxmırdı. “O Bakılı qız düz demişdi, baba, düz demişdi o! Qırılan da qırdıran da bizim xalayaıqdır!... Qardaş qardaş qanı tökür, baba! Ulu, qüdrətli, əzəli və əbədi xalığın yaratdığı məxluqu hər hansı bir həqiqət nəminə olsa da, qırmağa, qırdırmağa haqqım varmı?” [2, s. 126] deyərək özünü sorğulayır, etdiyi səhvləri, tökdüyü nəhaq qanları düşünür. Akademik Ziya Bünyadov Səfəvilərin bu nöqsanlı siyasəti haqqında yazırdı: “Səfəvilər Azərbaycanda və Şərqi ölkələrində yaranmış ağır vəziyyətin səbəbini XIV-XV əsrlərdə bu yerlərdə hökm sürən sünnilikdə görür və sübut etməyə çalışırdılar ki, sünniliyin hakim mövqə tutduğu dövlətlər guya qeyri-qanuni dövlətlərdir, onlar xalqı ağır həyata sürükləyirlər. Məhz buna görə də sünnilik əleyhinə ümumxalq mübarizəsinin aparılması və şii tərəfdarlarının hakimiyyətə gəlməsi üçün şərait yaradılmalıdır” [1, s. 393]. Bu belə idi ki, Şah İsmayıl da öz mənəbini ən doğru hesab edərək, hamını bu ideologiyanın nümayəndəsi etməyə çalışır, bu yolda özünə müridlər qazanıb onların da əli ilə bunu edirdi.

Tarix təkrar olunmağı sevir. Necə ki, İsmayılın əqidəsi uğrunda bir vətənin yurddaşları bir-birini qırırdılar, əsrlər sonra 1918-1920-ci illərin siyasi mühitində də bir millət iki ideologiyanın qurbanına çevrilmiş, bir-birlərinə düşmən kəsilmişdilər. Sovet tərəfdarları və müstəqillik tərəfdarları qarşı-qarşıya durmuş, hər biri öz əqidəsinin doğruluğuna şübhəsiz yanaşmışdır. Lakin unutmamaq olmasın ki, qalib olmaq həmişə haqlı olmaq demək deyil. O dönmə sovet tərəfdarları üstün gəlmiş, Cümhuriyyət

süqut edərək Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı (SSRİ) yaradılmış, Azərbaycan da buraya daxil olmuş və 70 il asılı halda varlığını qorumuşdur. Zaman öz hökmünü göstərərək, kimin haqlı olduğunu, nəhayət ki, bəlli edir və 70 illik tabeçilik bitərək bu günkü müstəqilliyimiz yenidən qazanılıb bərpa olunur. Doğrudur, Şah İsmayılın qurduğu bütöv Azərbaycan bu gün xəritədə bizdən ayrılır, fəqət bu torpaq birdir:

*Ağalar bilmədi birdir bu torpaq
Təbriz də, Bakı da Azərbaycandır.
Bir elin ruhunu, dilini ancaq
Kağızlar üstündə bölmək asandır* [4, s. 81].

Bir vaxtlar “Qarabağı alacağıq!” deyərək ümidimizi üzməmişdiksə, indi də bütöv Azərbaycan xəyalını qəlbimizdə yaşadaraq gec ya da tez buna nail olmağımız mümkündür.

Romanın digər maraqlı məqamı bir gündə doğulan, bir laylay ilə böyüyən iki əkiz qardaşın böyüdükcə əks mənəblərə yönələrək bir-birlərinə düşmən olmasıdır. İbrahim və İsrail adlı bu qardaşlardan İbrahim Şeyx oğlu şahın- Şah İsmayılın yolunu özünə yol bildiyi halda, qardaşı Osmanlı sultanı Səlimin əqidəsinə pənah bağlayır. Yəni, qardaşlardan biri şiə məzhəbini yayırdısa, digəri sünni məzhəbini üstün bilirdi. Romandakı ən təsirli məqamlardan biri də elə budur ki, İbrahim tutulub dar ağacına gətiriləndə onu daşlayanlardan birinin də öz doğma qardaşı İsrail olduğunu görəndə dərindən ah çəkir. Bu zaman o da tarixin təkrarlandığını düşünür: “Qəribədir, tarixdə bəzən eyni hadisələr olduğu kimi təkrar olunur. Həllac Mənsur, “Ənəlhəqq”- deyib dar ayağına gətiriləndə ona daş atanlar içində Şibli adlı sufi dostu vardı. Şibli Mənsura daş atanların içində əlində bir gül tutub dayanmışdı, məcburiyyət qarşısında o, həmin gülü Mənsura tulladı, Mənsur yanıqlı bir ah çəkdi. Bunu görən cəllad soruşdu: “Atılan daşlara əhəmiyyət vermirdin, gül sənə dəyəndə niyə ah çəkdin?” Mənsur isə, “Onlar kimə daş atdıqlarını bilmir, dərk etmirlər. Şibli isə bilir”- demişdi. İndi mənə daş atanlar içində bir beşikdə yatdığım, bir döşdən süd əmdiyim İsrail kimliyimi bilir...” [2, s. 165]. Bir qardaşın mələk digərinin iblisə bənzədilməsi də bir ananın iki övladı arasında necə yerlə göy qədər fərq olacağına işarə hesab oluna bilər. Ana vətənin- bir yurda mənsub olan adamların da hamısı mələk yaxud iblis xislətində olmur, onların arasında da müxtəlif düşüncədə, xasiyyətdə olanlara rast gəlinir. Burada İsrail nə qədər qorxunc sifətin təmsilçisi idisə, İbrahim bir o qədər mərhəmətə sahibi idi. Bu obrazın davranışında, keçirdiyi daxili təlatümlərdə, beynində dolaşan fikirlərində xalqa, məzhəbinə, vətəninə olan sevginin, bağlılığın işartısı görünür. Şah İsmayıl Səlimin döyüş niyyəti xəbərini gətirib, şahın bir sözü ilə dərviş qiyafəsini atıb sərkərdə olan və Çaldıran döyüşündə şeyrləri ilə böyüyüb kamilləşdiyi hökmdarı nəminə həlak olur.

Romanda diqqətə layiq surətlər sırasında Şah İsmayılın hələ 14 yaşlı yeniyetmə bir hökmdar ikən “Əliyyəni vəliyullah” demədiklərindən ötrü qılıncdan keçirdiyi Govurlar qəbiləsindən Güntəkinin bacısı, kəndin ağsaqqalının qızı Əsir aparılaraq yurdundan, ana-atasından ayrı salınan Aytəkindir. Əsir aparıldığı gündən bəri qəlbində cücərən nifrət toxumu qızı əsl intiqam aşiqinə çevirmişdi. Qardaşının intiqamı uğrunda, qəbiləsində qırılan onlarla insan üçün Şah İsmayıldan qisas alacağına özünə söz verir. Rəqqas kimi Şah İsmayılı özünə məftun edib daha da yaxınına- saraya burada yaşamağa dəvət olunur. Hökmdarı yalnız əli qılıncı görən Aytəkin onun şair qəlbini görüb “Şeyrə də, sözün qüdrətinə də yüksək qiymət verən hökmdar, bəs qəlbindəki daşlıq hardandır?” [2, s. 245] deyərək düşünür. Hətta qəlbində illərdən bəri bəslədiyi qisas alovu azalır, ürəyi yumşalır. Fəqət hökmdarın şeyr məclisində kəllədən piyaləsini gətirmələrini istəməsinə şahid olunca bu intiqam hissi yenidən gücləndi. Kəllə-piyaləni görəndə qızın gözlərini qan bürüyür: “Yox, burdakı şair qəlbi deyil. Şair qəlbi haqsız qanların tökülməsinə, kəllədən piyalə yapılmasına hökm verə bilməzdi...” [2, s. 255] düşüncəsi və o piyalənin bəlkə də qardaşının kəlləsi olma ehtimalı ilə Aytəkin şahın üzərinə atılıb onu öldürmək istədi, ancaq bunu öncədən duyan hökmdar cəld tərpendi və qızı saxladı. İllərlə qəlbində gəzdirdiyi intiqamını Aytəkin ala bilmədi, lakin tarix özü o intiqamı şahdan alacaqdı. Bütövlük nəminə qırdırdığı insanların ahı sanki şahı tutacaq, heyfini alacaqdı.

Şah İsmayıl “Heç nə yıxmasa da, camaatımızın evini yerlibazlıq, qəbiləbazlıq yıxacaq! Nə qədər ki, bu ayrışeçkilik, bu “haralısan” sualı dilimizdən yox olmayıb, biz vahid xalq olmağı yuxuda

da görə bilmərik. Bəsdır! Bir dəfə bilin ki, birlik olmayan yerdə qələbə də yoxdur!” [2, s. 267] deyərkən xalqı bir amal, bir bayraq altına toplamaq niyyətini dilə gətirirdi. Unutduğu şey isə o idi ki, azad bir xalq qılınc gücü ilə, zorla birləşdirə bilməzsən. Əsərdə cavan sufilərdən birinin şaha dediyi söz də məhz belə idi: “Qılınc gücünə xalq birləşməz, əşrəfi-əla! Şeir gücünə ayrılan xalqı genə də şeir birləşdirə bilərdi. Sənin şəliyin, şəliyi yayan nəfəslərin isə nifaq salır. Sən o şeirləri xəlayiqi öz bayrağın altında toplamaqçün yazmışsan, birlik üçün yox!”. [2, s. 267] Bunları deyib “Sənə lənət oxunacağından qorx, xaqanı!” [2, s. 267] deyə də əlavə edir. Əsərin epiloqunda Şah İsmayılın “Məni lənətlə yad etməyin! Səhlərimi təkrar etməyin!” [2, s. 297] sözləri də sanki şahın gəncə bir cavabı, onun haqlılığını gec də olsa qəbullanması idi. Xüsusən Osmanlı sultanı Səlimlə etdiyi dava İsmayıl üçün bəlkə də, ən böyük dərs oldu. Ona sadıq insanların qocalması və inanacağı insanların olmaması, sarayda şahın adından müharibə məzmunlu məktubların Səlimə yazılması, hökmdarın arxasından iş görən əyanlar İsmayılın hökmranlığını zəiflətdi, Çaldıran döyüşündən sonra davadan, müharibədən uzaq bir ömür yaşadı. Gələcək nəsilərinə etdiyi səhləri etməmələrini, yalnız yaxşı başladığı işləri davam etdirmələrini, dilimizi, qeyrətimizi, vətənimizi qorumağı vəsiyyət etdi.

Nəticə. Bu siyasətində nöqsanlı cəhətlər olmasına baxmayaraq, Şah İsmayılın ümumi düşüncəsi əsl liderə yaraşan, dövlətinin gələcəyini düşünən bir rəhbərə xas fikirlər idi. “Mən dərbəddər vətəni bacardıqca birləşdirəcəyəm, dilimizə, ədəbiyyatımıza, şeirimizə, musiqi sənətimizə rəvnəq verəcəyəm. Dilimizi dünyaya tanıdacağam...” [2, s. 127] sözləri hələ cavan olan şahın gələcəyin böyük sərkərdəsi, sevimli hökmdarı olacağının nişanəsi idi. “Vətənin bir sıxma torpağını bir ovuc qızıldan, dilimizin bir kiçicik sözünü bir ölçü ləl cəvahiratdan üstün bildim” [2, s. 296] deyən şairin xüsusən ana dilinə vurğunluğu əsərin müxtəlif yerlərində, fərqli obrazlarla dialoqlarında nəzərdən yayınmır. Gələcəkdə ömür yoldaşı olacaq olan Taclı xanımla söhbətində də “Bizim ana dilimiz gözəldir, Taclım! Musiqilidir, ahəngdardır. Burada hər bir sadə cümlə şeirdir...” [2, s. 134] deyərək bu heyranlığını gizlətmir. Tarixdən də məlum olan faktlara əsasən demək olar ki, Əzizə Cəfərzadənin qələmindən çıxan Şah İsmayılın dilindən eşitdiyimiz sözləri, tarixdəki böyük hökmdarın əməllərində görmək mümkündür. Doğurdan da, hökmdar kimi əsrlər boyu davam edən böyük bir imperiya quraraq “dərbəddər vətəni”ni birləşdirdi, ana dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldıraraq sənəd və fərmanlarını bu dildə yazdı, Xətai təxəllüsü ilə ədəbiyyata yön verib bu gün də dillər əzbəri olan şeirlər qoşdu, maraqla oxunan və tədris olunan poemaların müəllifinə çevrildi. Onun övladları, nəvələri də layiqli davamçısı olub bu dili, dövləti daha da genişləndirib tarixdə qızıl hərflərlə yazılmış bir imperiyanı miras qoydular.

Romanın sonu da elə Şah İsmayıl Xətəinin bir növ vəsiyyət kimi dediyi sözlərlə yekunlaşır: “Sizə üç əmanət qoyub arən babalar: dilimiz, qeyrətimiz, Vətənimiz- can sizin, can onlar əmanəti” [2, s. 297]. Bununla bağlı da Əzizə Cəfərzadənin biblioqrafiyasına yazdığı ön sözdə filologiya elmlər doktoru, professoru Vəqif Sultanlı yazır: “Romanın epiloqunda Şah İsmayıl şəxsiyyətinin mübarizəsinin simvolu kimi dil, qeyrət və vətən sevgisi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Əzizə Cəfərzadənin məzar daşı üzərində “Bakı-1501” romanından- Şah İsmayılın dilindən gətirilən “Sizə vəsiyyətim: dilimizi, qeyrətimizi, Vətənimizi qoruyun” sözləri həkk olunmuşdur” [3, s. 16].

Böyük bir imperiya qurucusunun və görkəmli şair olan Şah İsmayıl Xətəinin ömür yolunda etdikləri və etmədikləri Əzizə Cəfərzadə təxəyyülü ilə birləşərək tarixdən də aldığı biliklərlə “Bakı-1501” romanını ərsəyə gətirmişdir. Bu əsərlə Şah İsmayıl fenomeni və onun əməlləri, ideologiyası, sərkərdəliyi və şairliyi oxucunun diqqət və yaddaşında daima xatırlanacaq şəkildə həkk edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 688 s.
2. Cəfərzadə Ə. Bakı-1501. Bakı: Xan, 2022, 300 s.
3. Cəfərzadə Ə. Biblioqrafiya. Bakı: Zərdabi, 2022, 264 s.
4. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri II cild. Bakı: Öndər, 2004, 321 s.

M.V.VİDADİ POEZİYASINDA MƏHƏBBƏTİN ESTETİKASI

Aytac Bəylərzadə

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

beylerzadeaytac2@gmail.com

Abstract

In Molla Vali Vidadi's love lyrics, alongside the joy of union and happiness, the pain of separation and sorrow also hold a significant place. The poet masterfully portrays both the passionate elation of a lover's heart and the suffering born from longing. In his works, love is presented not only as a sublime feeling that elevates and purifies the human soul but also as a force capable of shattering it through the anguish of separation. In Vidadi's poems, the impatient waiting for the beloved, the overwhelming joy upon reunion, and the spiritual void and despair caused by separation are intricately intertwined. Love is depicted not merely as an emotion but as a profound force that permeates a person's entire being. Through vivid metaphors, the beloved is compared to the most beautiful elements of nature, angels, and pure blessings, which endows Vidadi's lyrics with a high poetic spirit and emotional impact. His works invite the reader to deeply feel both the nobility of love and the sorrow of longing.

Keywords: *Vidadi's poetry, love lyrics, separation, classical literature, lover's image, poetic depiction.*

Giriş. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının incilərindən sayılan Molla Vəli Vidadinin yaradıcılığı təkcə dövrünün deyil, bütöv bir estetik düşüncənin daşıyıcısı olmuşdur. Onun şeirləri sevginin, insanın və zamanın poetik mənzərəsini yaratmaqla, klassik lirikanın yeni nəfəsini duyurur. Gözəlliyin vəsfi, onun vəfasızlığından, əgyardan şikayət, aşiqin öz eşqi yolunda çəkdiyi izzətləri klassik dövr Azərbaycan ədəbiyyatının əsas aparıcı mövzularından hesab edilir. “Lirik qəhrəmanın həyəcanları tam olaraq şairin fikir və hissləri kimi qəbul edilməməlidir: şair lirik qəhrəman obrazını digər janrlarda yazılan əsərlərdəki bədii obraz kimi həyatı materialın seçilməsi, tipikləşdirmə, bədii təxəyyüllün köməyi ilə yaradır” (2, s. 111).

Molla Vəli Vidadinin bədii irsi, insan qəlbinin ən incə duyğularını – sevinc və kədər bir-birinə qarışdığı məqamları – sözün seyrində canlandırması ilə seçilir. Şairin poeziyası, məhəbbət hissinin klassik ədəbiyyat çərçivəsində necə yeni bir məna qazandığını nümayiş etdirir.

Bu günədək gəlib çatan Molla Vəli Vidadi irsi, sözün nəfis incəliyi ilə insanın könül dünyasını dilə gətirir. Onun yaradıcılığı, məhəbbətin estetik obrazlara çevrildiyi bir poetik məktəb kimi dəyərləndirilə bilər. Burada məhəbbət yalnız ilahi eşqin simvolu kimi deyil, həm də insani varlığın dərin ehtiyacı kimi ifadə olunmuşdur. Vidadinin yaradıcılığında məhəbbət və ayrılıq motivləri bir-birini tamamlayır və dərinlən bədii təsvir edilir. Lirikası insan qəlbinin ən incə duyğularına toxunan bənzərsiz bir poetik təsir gücünə malikdir.

Onun yaradıcılığı, Azərbaycan ədəbiyyatında sevgi motivinin bədii zirvələrindən biri kimi əbədiyəşəddir.

Məhəbbət lirikası elə bir şahədir ki, klassik ədəbiyyatda demək olar, heç bir müəllif bu mövzudan kənarda qalmamışdır. Bütün dövrlərin şairləri müəyyən qədər də olsa bu mövzuya müraciət etmiş, insanın ən incə duyğularını, qəlbin ən dərin qatlarında baş verən hissləri sözə çevirərək ifadə etmişlər. Məhəbbət lirikasında ayrılıq, kədər, aşiqin izzətləri, ümitsiz sevdə və qovuşmaz eşq kimi motivlər geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Məhəbbət mövzusu təkcə duyğuların təzahürü deyil, həm də insan varlığının mənəvi-ruhi ehtiyacının bədii ifadəsidir. Bu baxımdan Molla Vəli Vidadinin yaradıcılığı xüsusilə diqqətəlayiqdir. Onun şeirlərində məhəbbət, sadəcə eşq hekayəsi kimi deyil, insanın taleyi, daxili dünyasının çarpışmaları və həyatın özü kimi təqdim olunur. Vidadi, məhəbbət lirikasında həm sevinc, həm izzətlər,

həm də dərin fəlsəfi düşüncələri bir araya gətirərək klassik poeziyada özünəməxsus bir poetik dünya yaratmışdır.

Şairin məhəbbət şeirləri insana sanki dövrünün mənzərəsini də təqdim edir: cəmiyyətin sosial-psixoloji ovqatı, fərdi insan taleyi və aşiqin qəlbi bir-birinə qarışaraq bütöv bir bədii tablo yaradır. Molla Vəli Vidadinin bu xüsusiyyəti onun lirikasını sadə duyğuların ifadəsindən daha yüksək, estetik dəyərlərə söykənən sənət nümunəsinə çevirir.

Məhəbbət və ayrılıq mövzusunda seçilmiş şeirlərin analizi

O, məhəbbət mövzulu əsərlərində sevgilisinin gözəlliyini təbiətin ən zərif və gözoşxayan obrazları ilə müqayisə edərək təqdim edir. Şairin poetik dünyasında sevgili, yalnız bir insan deyil, təbiətin özü qədər gözəl, canlı və təbiətlə harmoniyada olan bir varlıqdır. Onun bircə gəlişi ilə bağlar canlanır, bülbüllər daha şirin oxumağa başlayır, sünbül və bənövşə kimi incə çiçəklər baş əyir, güllər isə onun ayaqları altına fəda olur. Bu təsvirlərdə Vidadi sevgilinin cazibəsini sadəcə insani bir gözəllik kimi deyil, bütöv bir təbiət hadisəsi kimi göstərir. Sevgilinin varlığı ilə dünya yenidən şəkillənir, həyat daha gözəl və mənalı bir formaya bürünür. Beləliklə, Vidadinin məhəbbət lirikasında təbiətlə insan sevgisi vəhdət təşkil edir, gözəllik və sevgi bir-birini tamamlayır.

Seyri-gülşən etsən, ey gülüzarım,
Bülbül oxur, bağlar sədaya düşər.
Xəttinə baş əyər sünbül, bənövşə,
Gül kaki-payinə fədayə düşər (5, s. 12).

Şair, məhəbbətin insan həyatında əvəzolunmaz və daimi bir dəyər olduğunu vurğulayır. Sevgi, insanların ruhunu dərinləşdirən, onlara həm daxili, həm də xarici dünyalarını tanıdan bir gücdür. Şairə görə, məhəbbət təkcə bu dünyada deyil, ölümdən sonrakı həyatın da əsasıdır; yəni insanın könlündən sevgi heç zaman silinməz, zaman keçsə də, sevginin qüvvəsi davam edər. Bu, insanın ruhunun zamanla zədələnsə də, məhəbbətə olan ehtiyacı və bağlılığının sarsılmadığını göstərir.

Şair, özünün uzun müddətdir kədər içində olduğunu ifadə edərək, bu kədərin dərinliyini və təkcə ayrılıqların deyil, məhəbbətə olan dərinləndirən bağlılığın da yaratdığı ağır yükləri təsvir edir. Dostların ayrılığı, onun üçün yalnız bir fiziki məsafə deyil, həm də ruhsal bir tənhalıq və zədələnmiş sevgi anlamıdır. Şairin könlü, zamanla yaranan bu boşluğu doldurmağa çalışan bir sevgi axtarışındır. Bu kədər, şairin duyğusal vəziyyətinin və həyatın çətinliklərinin bir əksidir, amma eyni zamanda onun həyatına məna qatacaq olan əbədi sevgi axtarışının da bir hissəsidir.

Nə şirindir, məhəbbət tək zad olmaz,
Ölənətən könül ondan yad olmaz,
Müddətdir ki, məlul könlüm şad olmaz,
Məgər əsməz dost kuyindən yellər hey! (5, s. 7)

Şairin məhəbbət lirikasına sevdii tərəfindən gələn kədər, ayrılıq, həsrət hissi də aiddir. Şair gecə-gündüz bir oda düşüb yanmaq, bir növ sonsuz və dayanmaz bir eşqin zəhərli təsirini yaşamaq və bu eşqin təbii nəticəsi olaraq, ruhun necə dağılmasını və ya alovlanmasını təsvir edir. Onun daxili dünyasında məhəbbət və kədər birləşmiş, onu tamamilə bürümüşdür. Şairin içindəki boşluğu, sevgi ehtiyacı izah olunmaz bir həddə çatmışdır. Siyah telli sonanın ucbatından aşiq elə bir hala düşmüşdür ki, onun bu dərini dillə deyib, qələmlə yazmaqda acizdir. 9

Gecə-gündüz oda düşüb yanaram,
Siyah telli bir sonanın ucundan.
Nə dil deyə bilir, nə qələm yazır,
Hər nə ki, çəkmişəm onun ucundan (5, s. 17)

Vidadi, məhəbbət və sevdanın ruhsal təsirlərini öz şeirlərində çox dərinləndirən və poetik bir şəkildə əks etdirir. Şairin sevgi mövzusunda əsərlərində könlünün “yanması”, onun sevdanın alovunda sanki bir alət kimi qızması, bir növ ruhunun dərinliyindəki hədsiz ehtiras və kədərin təzahürüdür. O, sevdanın gətirdiyi ağrıları, hiss etdiyi zəhərli alovu və bu alovda necə “yanmağa” hazır olduğunu çox təsirli və simvolik bir şəkildə təqdim edir.

Şair könlünün sevda halında yanmasını məhəbbət mövzulu əsərlərində diqqət mərkəzində saxlamışdır. Vidadi bir şeirində özünün sevgi dərdindən alışmasını pərvanə və səməndər ilə müqayisə edir, hətta öz yangısının səməndər quşundan, pərvanədən belə daha faciəvi olduğunu göstərir.

Ay ağalar, bir nigarın oduna
Dəli könül yanə-yanə düşübdür.
Mən ki, düşüb bu hal ilə yanaram,
Nə səməndər, nə pərvanə düşübdür (5, s. 13).

Şair özünü Məcnun və Vərqə obrazları ilə müqayisə edir ki, bununla da onun yaşadığı kədərən nə qədər dərin və şiddətli olduğunu vurğulamaq məqsədini güdür. Məcnun və Vərqə, sevdanın gətirdiyi böyük acıları və əzabları yaşayan məşhur obrazlardır. Amma şair, onların yaşadığı acılardan daha çox əzab çəkdiyini iddia edir. Bu müqayisə şairin özündən daha böyük bir əzab içində olduğunu göstərir və onun sevda ilə bağlı yaşadığı kədərən çox daha ağır olduğunu ifadə edir.

Qəm ki gəlir mənə firqəbəfirqə
Nə Məcnun çəkibdir, nə görüb Vərqə
Neçə mərdümləri vermişəm qərqə
Çəşmindən təkülən qanın ucundan (1, s. 58).

Şair yarının gəlişi ilə yaşadığı böyük sevinc və ehtizazı təsvir edir. “Nə müddətdir gözümlə rahində” deyən şair göstərir ki, uzun zamandır sevgilisinin yolunu gözləyir, ona həsrət çəkir. Bu gözləmə yalnız fiziki bir gözlə baxmaq deyil, eyni zamanda şairin qəlbində yaranan dərin bir ehtiyac, həsrət duyğusudur. Şair sevgilisini “həbibim, sevgilim, yarım, nigarım” kimi müxtəlif ifadələrlə çağırır və bu da onun sevgilisinə duyduğu dərin, çoxşaxəli məhəbbətin bir göstəricisidir. Hər bir söz sevgilisinin onun üçün nə qədər qiymətli və əvəzsiz olduğunu daha da vurğulayır. “Səfa gəldin” ifadəsi isə sevgilinin gəlişini bir bayram, bir ruhi rahatlıq, bir həyat sevinci kimi qarşılamağını bildirir. Yəni, sevgilinin gəlişi ilə şairin ürəyində sevinc, ruhunda isə bir dirçəliş baş verir.

Nə müddətdir gözümlə rahində, yarım, sən səfa gəldin!
Həbibim, sevgilim, yarım, nigarım, sən səfa gəldin.
Dili bülbül, ləbi mey, xalı fülful, zülflər sünbül,
Mələkxu, yasəmən bu, gülüzarım, sən səfa gəldin (5, s. 52).

Vidadinin məhəbbət lirikası yalnız sevinc və vüsəl sevinci ilə deyil, eyni zamanda hicran və ayrılıq dərdi ilə də yığılmışdır. Şair sevgilisindən ayrı düşmüş aşiqin yaşadığı dərdləri, çəkdiyi iztirabları dərin və təsirli bir dillə təsvir edir. Onun şeirlərində ayrılıq yalnız bir fiziki uzaqlıq deyil, həm də ruhun sarsılması, qəlbin parça-parça olması kimi təqdim edilir. Vidadi sevgi ayrılığının insan ruhunda buraxdığı kədəri elə bir ustalıqla qələmə alır ki, oxucu da həmin acını hiss edir, şairlə birlikdə kədərlənir. Hicranın gətirdiyi ümitsizlik, tənhalıq və ümumi ruh boşluğu şairin məhəbbət lirikasının əsas motivlərindən birinə çevrilir.

Ey mənə qınayıb ağlama deyib,
Ağlar yarı gedən bəs ağlamazmı?
İllər ilən həmdəməmdən ayrılan,
Xoş nigarı gedən bəs ağlamazmı? (5, s. 11)

Şair səba küləyinə müraciət edir. Ədəbiyyatımızda və ümumiyyətlə Şərq poeziyasında səba (yüngül səhər mehi) tez-tez xəbərləri, salamları sevgiliyə çatdıran vasitə kimi təsəvvür edilir. Şair səbaya yalvarır: sevgilimə de ki, mənim halım xarab, könlüm viran olub. Vəziyyətinin acınacaqlı olduğunu göstərir, yeganə şəfa yolu sevgilinin gəlişidir. “Gəl!” nida şəklində təkrar olunur və şairin dərdinin dərinliyini, sevgiliyə duyduğu ehtiyacın nə qədər böyük olduğunu vurğulayır:

Söylə canana, səba, halım pərişan oldu, gəl!
Çıxdı can, sud etmədi hər necə dərman oldu, gəl! (5, s. 49)

Şair sevgi və taleyə qarşı dərin müraciətləri onun əsərlərində özünü göstərir. Vidadi zamanın gətirdiyi bir nəсіб kimi sevgisini təsəvvür edir və sevgilisinin qarşısında qəlbinin açıq olduğunu vurğulayır. Sevgini yalnız yaxşıqla deyil, eyni zamanda çətinliklərlə qəbul edir, amma bu çətinliklər onun

nişanını və məqsədini göstərir. Şair ox atmaqla sevdinin olan əzəmətinə, arzularını və xoşbəxtliyini təqdim edir. Şeirlərində həmçinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan atalar sözlərinə müraciət edən şairin öz sözlərini bu vasitələrlə daha da poetikləşdirdiyini şahidi oluruq.

Səni mənə bəxş elədi zamana,
Yaxşı olan nəsim olmaz yamana,
Vidadiyəm, sinəm gəldi nişana
Bir ox atdım iqbala, sevdinim! (5, s. 8)

Şair sevgilisində müraciətlə başladığı bir şeirində belə vurğulayır:

Ey həmdənim, gəl ki, gedər, can durmaz,
Sənsiz tutmaz söyləməyə dillər hey!
Kəsilibdir, yoxdur səbrü qərarım,
Bir saatım olub uzun illər hey! (5, s. 9)

Bənddən görürük ki, şair sevgilisində müraciət edir və onu çağırır. “Həmdənim” sözü, birlikdə dərd və sevinc paylaşan, hər an bir yerdə olan yoldaş mənasında istifadə edilir. Şair sevgilisi olmadan həyatın heç bir mənası qalmadığını, cansız olduğunu, sevgilisinin gəlişi ilə yalnızca həyatın davam edəcəyini vurğulayır. Dili və sözləri onsuz “tutmaz” — yəni, danışmaq, hisslərini ifadə etmək qeyri-mümkündür. Sevgi onun varlığı üçün əvəzolunmaz bir vasitədir. Onun yoxluğu ilə şairin ünsiyyət qura bilmək qabiliyyəti itir. Şairin ruhu artıq tükenmişdir. Səbr və qərar, yəni dözümlü və iradə şairin içindəki sevdə acısının təsiri ilə qalmamışdır. Bu misra, şairin artıq çarəsizləşdiyini və daxili dünyasında sarsıntılar yaşadığını göstərir. Sevgilisinin gəlməməsi artıq onun səbrini və iradəsini yox etmişdir. Bənddə “bir saat” metaforası istifadə olunmuşdur. Şair bir anın, bir dəqiqənin belə sevgisiz necə uzun çəkdiyini və necə ağır olduğunu bildirir. Bir saat, sanki illərlə eyni çəkir, sevgisində olan həsrət daha da artır, hər saniyə şairin içində daha da dərinləşir.

Gərçi yüz min aləm içrə var yarından cüda,
Hiç kəs mən tək deyil pərvərdigarından cüda.
Dərdü möhnətlər xarab etmiş xəyalım xanəsin,
Olmadı ayineyi-dil qəm qubarından cüda (5, s. 36)

Bu beyt ilə şair ifadə edir ki, bəlkə də milyonlarla insan sevgilisindən ayrılmışdır, lakin heç kim onun qədər dərindən, varlığına qədər kökündən ayrılıq ağrısı çəkməmişdir. Burada “pərvərdigar” (yaradıcı) sözü də xüsusi mənada işlənir: sanki şair sevgilisindən ayrılmaqla həm də Tanrıdan, varlığın mənasından uzaq düşdüyünü hiss edir. Ayrılıq onun üçün adi bir həsrət deyil, varoluş böhranına çevrilmişdir.

Sevdiyinin gözəlliyini gördükdə şairin dili tutulur, heyrət və məftunluq içində sevgisi o qədər çoxdur ki, o, nitqini belə itirir. Bu halına görə sevgilisindən anlayış və mərhəmət istəyir: “Mənim bu acizliyimə acı, insafla halıma bax!” deyir. Şair bu sözlərlə eşqin insanı necə dərindən sarsıtdığını, aşiqin sevgili qarşısında sözsüz və aciz qaldığını bədii şəkildə ifadə edir.

Sevdiyinin qamətini əliflə müqayisə edən şair onun əlif kimi düz və incə olduğunu vurğulayır. Aşiqin gözündə sevgilinin necə müqəddəs və əvəzsiz olduğunu, onun yalnız bir “əlif” kimi sadə görünən, amma sonsuz dəyər daşıyan varlıq sayıldığını bildirir.

Üzün görsəm təhəyyürdən tutulmuş nitqimə baxma,
Tərəhhüm qıl, özün bir halə yet insaf arasında.”
Qiyamın bir əlifdir aşiqin eynü xəyalında
Sevirlər can içində aləmi ətraf arasında (5, s. 45)

Molla Vəli Vidadi sevdə dərdindən yaranan izzəti yüksək emosional təsvirlərlə ifadə edir:

Yanar cismim bu gün atəşlərə canı cığərdən çox,
Olubdur dil müşəvvəs, bilməzəm hansı xəbərdən çox (5, s. 44)

Bu beyt insan ruhunun məhəbbət qarşısında necə tamamilə sarsıldığını, eşqin yalnız qəlbə deyil, bütün bədəndə, düşüncədə, varlığın hər hüceyrəsində necə iz buraxdığını təsvir edir. Şair sevginin

gətirdiyi iztirabları elə dərin və təsirli dillə ifadə edir ki, oxucu da bu yangını, bu daxili dağılmanı hiss edə bilər.

Nəticə. Molla Vəli Vidadinin yaradıcılığı Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ən incə duyğularını özündə cəmləyən parlaq nümunələrdəndir. Onun məhəbbət lirikası yalnız duyğuların poetik ifadəsi deyil, həm də insan ruhunun dərin təbəqələrinin bədii təəcəssümü kimi özünü göstərməkdədir. Vidadinin şeirlərində məhəbbət motivi ayrılıq, həsrət, əzab, ümid və fədakarlıq kimi müxtəlif çalarlarla təqdim olunur. Şair məhəbbəti ali bir duyğu, insan varlığının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi dəyərləndirir, sevdaya sədaqət, eşqə qurban olma ideyalarını yüksək poetik məharətlə ifadə edir.

Vidadi aşiq obrazını elə təqdim edir ki, bu obraz yalnız şəxsi bir eşq hekayəsi deyil, həm də zamanın, cəmiyyətin, insan həyatının ümumi problemlərini özündə ehtiva edir. Onun aşiqi dərd çəkir, fəryad edir, lakin bu iztirabların özü də məhəbbətin uralığını göstərir. Şairin təsvir etdiyi məhəbbət, insanı həm yandıran, həm də saflaşdıran bir qüvvə kimi təqdim olunur.

Şairin dili klassik ədəbiyyatın ənənələrinə uyğun olaraq zəngin, təsirli və obrazlıdır. Gözəllik vəsfi, ayrılıq ağrısı, sevgilinin kamil surətinin yaradılması, poetik təsvirlərin incəliyi Vidadinin lirikasına xüsusi bir ahəng və yüksək bədii dəyər verir.

Nəticə etibarilə, Molla Vəli Vidadinin məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlər təkcə klassik ədəbiyyatın deyil, ümumilikdə Azərbaycan söz sənətinin ən dəyərli səhifələrindən birini təşkil edir. Vidadinin hər kəs tərəfindən seçilən yaradıcılığı bu gün də insanların qəlbinə yol tapır, sevgi və iztirabın əbədi bədii ifadəsi kimi dəyərləndirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağayeva V. Molla Vəli Vidadi yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətləri. Bakı: MBM, 2015, 124 s.
2. Kərimov P. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı: Nurlan, 2011, 354 s.
3. Mümtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986, 445 s.
4. Səfərlı Ə. Vidadi kədəri // Ədəbiyyat və İncəsənət qəzeti. 1982, 18 iyun, s. 3
5. Vidadi Molla Vəli və Vaqif Molla Pənah. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edənı: Yusifli X.) Poliqrafiya şirkəti, Bakı, 2007, 368 s.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “ÖLÜLƏR” ƏSƏRİNDƏ MONOLOJİ VƏ DİALOJİ NİTQ

Səadət Hüseynova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

shuseynova1128@gmail.com

Abstract

Monological and Dialogical Speech in the Work “The Dead” By Jalil Mammadguluzadeh

This article analyzes the artistic function of dialogue and monologue in Jalil Mammadguluzadeh's play “The Dead”, focusing on how these elements reveal the inner world of the characters and expose the social realities of the time. Through the speech of central figures such as Iskandar, the author's enlightenment ideals and critical perspective, as well as the society's moral and intellectual decline, are brought to light. The characters' discourse reflects themes such as religious fanaticism, social injustice, and the lack of women's rights, which are examined within both literary and pedagogical contexts. The study also emphasizes the play's value in education, particularly its potential to foster critical thinking, promote discussion of ethical and societal issues, and develop students' analytical skills.

Keywords: *Literature, Enlightenment Dialogue and Monologue, Women's Rights, Society and Individual.*

Giriş. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan cəmiyyətində daxili böhranların, düşüncə boşluğunun olduğu bir dövr idi. İnsanların çoxu hələ də din adı altında qorxu içində yaşayırdı, maarifə, elmə isə bir təhlükə kimi baxır, öz qəliblərindən kənara çıxmaq istəmirdilər. Elm, savad, düşüncə, qadın hüquqları, kimi anlayışlar ya ümumiyyətlə yox idi, ya da qaranlıqda itib batmışdı. Cəmiyyətin içində düşünməyən, sorğulamayan, veriləni qəbul edən insanlar çoxalmış, sanki vicdanlar belə susmuş, həyat, yaşamaq anlayışlarının qayəsi tamamilə dəyişmişdi. Qadınların təhsil almasını, maariflənməsini “ayıb” bilən cəmiyyət, uşaq yaşda evləndirib bir həyatı məhv etməyi özünə ayıb bilmirdi. Bu kimi məsələlər ziyalılarımızı daim narahat etmiş və bu mövzuda hekayələr, dram əsərləri yazmaqla xalqın gözünü açmağa cəhd etmişdirlər. Belə ziyalılardan biri də dramaturq, yazıçı Cəlil Məmmədquluzadədir. Cəlil Məmmədquluzadə susqunluğun, cəhəlin, savadsızlığın hökm sürdüyü bu qaranlıq cəmiyyəti sarsıtmaq istəyir. O, əsərləri ilə zamanın donmuş vicdanına səs salır, xalqın içindəki “ölüləri” diriltməyə çalışır. Oyanmayan, oyanmaq istəməyən bir zamanın, cəmiyyətin içində oyadıcı bir qışqırıq kimi düşür.

Əsas hissə. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında belə nümunələrin ən bariz və bəlkə də ən kamil nümunəsi “Ölülər” əsəridir. Mirzə İbrahimov yazır: “Azərbaycan ədəbiyyatında istər inqilaba qədər və istərsə ondan sonra mövhumat əleyhinə yazılmış əsərlər içərisində “Ölülər” qədər güclü klassik əsər yoxdur” [2, s. 138]. Bu dramda dialoq və monoloqlar yalnız obrazların daxili dünyasını açmaq üçün deyil, həm də dövrün sosial-siyasi reallıqlarını ifşa etmək məqsədilə ustalıqla qurulmuşdur. Əsərdəki hər bir nitq parçası – istər dialoq, istərsə də monoloq tədris prosesində həm ədəbi təhlil, həm də tənqidi düşüncə bacarığının formalaşmasına geniş imkanlar yaradır. Artıq əsərin başlanğıcında, müəllimlə dialoqunda İsgəndərin cavabları bizə dövrün elm anlayışına necə bir münasibət göstərir: “Hər kəsin ki, elmi var, onun hörməti yoxdu; hər kəsin ki, hörməti var, onun da elmi yoxdu” [4, s. 384]. Bu sözlər cəmiyyətin fikrə deyil, zahirə əsaslanan dəyərlər sistemini ifşa edir. Burada Cəlil Məmmədquluzadə göstərmək istəyir ki, idrakın və maarifin cəmiyyət içində yeri unudulmuş, səthi nüfuz və kor adət-ənənə hörmət ölçüsünə çevrilmişdir. Elmin işıq salmadığı cəmiyyətdə maarifin təsiri yox, yalnız cəhəlin hökmü var deməkdir. İsgəndərin Cəlala yönəltdiyi “Elm ona dəyərlər ki, indi birisi bu şüşəni çəkə başına, hamısını iç” [4, s. 386] fikri, əslində acizənə və bir qədər də ironik tərzdə cəmiyyətin “elm” anlayışına yönəlmiş bir tənqiddir. Bu ifadə vasitəsilə Mirzə Cəlil elmin cəmiyyətdəki yanlış qavranışını, maarifdən uzaqlaşmış bir mühitdə elmi biliklərin

təhrif olunmasını və bəzən də cahillərin özlərini “alim” kimi təqdim etməsini kəskin şəkildə ifşa edir. İsgəndər bu ziddiyyəti qavrayır, lakin eyni zamanda, həqiqi elmi öyrədə biləcək sistemin yoxluğundan əziyyət çəkir. Yaşar Qarayevin təhlilində bu vəziyyət belə ifadə olunur: “İsgəndər təhsildən mühəndis yox, həkim yox, ‘kefli’ olaraq qayıtmışdır” [5, s. 204]. Həqiqətən də, mövcud maarifçilik şəraiti İsgəndəri “kefli” ziyalıya çevirmiş, onu müdriklikdən çox, sarkazmla dolu, passiv müşahidəçiyyə bənzətməmişdir.

Tədris baxımından, bu dialoq və monoloqlar şagirdlərin tənqidi düşünmə, analitik təhlil və ictimai məsələlərə yanaşma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün zəngin material təqdim edir. Müəllimlər bu hissələri dərs prosesində istifadə edərək, şagirdlərin dini inanc və kor təəssübkeşlik arasındakı fərqi anlamaqlarına və cəmiyyətin sosial-siyasi reallıqlarını dərk etmələrinə kömək edə bilirlər.

Əsərdə mühüm məsələlərdən biri də din anlayışının insanlar üçün ifadə etdiyi məzmunudur. Demək olar əksər obrazların nitqində biz buna şahid oluruq. Hacı Baxşəlinin Hacı Həsənlə dialoqunda : “Allahın qüdrətindən heç bir şey uzaq deyil və bir də, ay Hacı, ölü öz başına dirilməz ki? Əlbəttə, onu bir dirildən var” [4, s. 389]. Biz görürük ki, cümlənin əvvəlində Hacı Baxşəlinin dedikləri iman və təslimiyyət ifadəsidir. Burada Hacı Baxşəli Allahın hər şeyə qadir olduğuna inanır. Lakin davamında isə möcüzəyə inanaraq ölünün diriləcəyi fikrini müdafiə edir. Bu sözlər, zahirdə iman dolu kimi görünə də, konkret kontekstdə bu, kor təəssübkeşlikdən başqa bir şey deyildir. Burada Məmmədquluzadə dini inancı deyil, o inancın ağılsızcasına tətbiqini tənqid edir. Bir insanın Allahın qüdrətinə inanması, onu ağılsız və hər deyilənə inanan etməməlidir. Təyyar Salamoğlunun dediyi kimi: “Ədəbiyyatşünaslıqdan fərqli olaraq, Mirzə Cəlil cəhalətin kökünü möminlikdə yox, mömin ola bilməməkdə axtarır” [6].

“Ölülər” əsəri hər detalında müəllifin bizə bir mesaj çatdırdığı, dərin mənalarla dolu bədii mətnidir. Kərbəlayı Fətullahın oğluna yazdığı məktubda Məhəmməd həsənə qırmızı başmaq vəd etməsi də bu mənalar sistemindən kənarda deyil. Məktubda yazılır: “...atan dirilib və bir neçə gündən sonra sənə Xorasandan qırmızı başmaq gətirəcək” [4, s. 390]. Burada qırmızı başmaq, bir tərəfdən maddi və digər tərəfdən isə saxta vədlərlə ümid manipulyasiyasının simvoludur. Bu detalla Məmmədquluzadə, cəmiyyətin dini duyğular üzərindən necə aldadıldığını, insanların “müqəddəs” görünən yalanlara necə asanlıqla inandığını satirik şəkildə tənqid edir. Müəllifin Şeyx Nəsrullahı 40 yaşında təsvir etməsi də təsadüfi deyil. İslamda bu yaş peyğəmbərlik yaşını, yəni yetkinlik və ilahi təfəkkür dövrünü simvolizə edir. Eyni zamanda, əsərdə 114 nəfər ölünün “dirilməsi” də dini simvolizmin yanlış tətbiqini göstərən rəmzi detaldır. Məmmədquluzadə bu elementlərlə dini biliklərin mahiyyətini deyil, onların sui-istifadəsini və təhrif olunmuş tətbiqini ifşa edir. Şeyx Nəsrullah obrazı da sadəcə bir ruhanidən ibarət deyil; o, din pərdəsi altında cəmiyyətə hakim olan qorxu və düşüncəsiz itaətin təəcəssümüdür. Din adı gələndə ağlayan, amma nəyi niyə etdiyini anlamayan bir toplum — müəllifin ironik güzgüsündə bizə təqdim olunur. Tənqidçi İsrail İsrailov bu mövqeyi belə ifadə edir: “Başlangıcdan məhz müəllif Şeyx Nəsrullahı əsl müsəlman şeyxi kimi göstərmək fikrindən uzaqdır. Ona görə ki, pyesin sonunda o, Şeyx Nəsrullah və Şeyx Əhmədi İsfahan lotuları adlandırır” [3, s. 136]. Əsərdə göstərilən dialoqlara baxsaq, görürük ki, bu cəmiyyətdə hər şey pulla ölçülür. Zeynəbin “... görəsən o kişi kasıbların da ölüsünü dirildir, ya bircə dövlətli adamlarınkini?” [4, s. 395] sözü, yada İskəndərin “Baxım görüm, bəlkə həya ciblərindədi: yox, yoxdur” [4, s. 397] sözləri buna ən yaxşı nümunədir. Zeynəbin bu sözü cəmiyyətin varlılara və kasıblara münasibətindəki bərabərsizlik problemini qabardır. Əgər bir “möcüzə” baş verirsə, niyə bu möcüzədən yalnız dövlətli insanlar faydalanır? Burada Cəlil Məmmədquluzadə möcüzələrin belə “satılmasını”, onların artıq mənəvi yox, maraqlara tabe olduğunu tənqid edir. Dirildilən ölü — əgər varsa belə, kasıb yox, yalnız nüfuzlu şəxsin övladı olur. Diriliş kimi müqəddəs və inanılmaz bir hadisə belə, artıq sosial statusa bağlı hala gətirilir. İskəndər isə bir ironiyaya müraciət edir. O, əvvəl öz-özünü tənqid edir: “bəlkə də məndə həya yoxdur”. Ardınca isə bu cümləyə cəmiyyətin maddi ölçülərlə hər şeyi qiymətləndirməsini tənqid edən bir cavab verir: “Həya mənim ciblərimdədir”. İsgəndər bu sözlə demək istəyir ki, bu cəmiyyətdə həyanı, namusu, hörməti müəyyən edən insanın davranışları yox, onun puludur. Cib dolu olduqda, istənilən şəxsə “həyalı” deyilərlər.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərində qadının sosial mövqeyi, onun insan kimi yox, sahiblik obyektinə kimi dəyərləndirilməsi müəllifi narahat edən əsas problemlərdən biridir. Hələ uşaq yaşda olan Nazlı obrazı bu cəmiyyətin qadınlara qarşı sərgilədiyi laqeyd və qəddar münasibətin bariz nümunəsidir. Onun həyatı daha gözünü açmadan ölümə tərk olunur. İsa Həbibbəyli yazır: ““Ölülər” tragikomediyasında İskəndərin bacısı Nazlı və qardaşı Cəlal yeni nəsli təmsil edirlər. Dramaturq əsərdə onların gözünü açmaq, fanatizm buxovuna düşmələrinə imkan verməmək niyyətini izləmişdir” [1, s. 70]. Əsərdə İskəndərin Nazlıya deyiləcək təhdidkar sözləri bu zehniyyətin dərinliyini göstərir: “Dinmə, kəs səsin! Xortdan gələr səni aparar!” [4, s. 398]. Buradakı “xortdan” obrazı isə çoxqatlı mənaya malikdir. Əgər xortdan qorxuducu bir varlıqdırsa, bəlkə də bu qorxu deyilən şey, əslində azadlığın özüdür? Çünki bu cəmiyyətdə yaşamaq yalnız fiziki mövcudluq kimi qəbul edilir; ruhi və düşüncə azadlığı isə yoxdur. Bu baxımdan, “xortdanın aparması” – bəlkə də cəmiyyətin saxta dəyərlərindən, zorakılıqdan, riyakarlıqdan qurtuluşdur. Əgər “xortdan” gerçək olsaydı, qadınları zorla ərə verənləri, cəhələri mədh edənləri, insani dəyərləri maddiyyata dəyişənləri aparardı. Lakin bu “xortdan” əslində yoxdur — əsl təhlükə insanların özləridir. Xalqı qorxutmaq üçün uydurulmuş bu mif, sadəcə itaət və təslimiyyət üçün bir vasitəyə çevrilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsəri dini fanatizmin və riyakarlığın kəskin tənqididir. Əsərdə Şeyx Nəsrullahın “...mənim xörəyim gündə bir xurmadır?!” [4, s. 400] deməsi zahidliyi simvolizə etmək məqsədi daşısa da, əslində onun saxta mömin obrazını ifşa edir. Bu söz guya ruhani sadəliyini göstərsə də, obrazın əsl simasını – din pərdəsi altında insanları aldadan bir fırıldaqçıyı örtbasdır etmək niyyəti ilə səsləndirilmişdir. İsrəfil İsrəfilovun fikrincə: “Məsələnin mahiyyəti, faciəvi mühit yaradan da burasıdır ki, mahir cüvəllağı, fırıldaqçı bu ‘ağıl dəryaları’nın başına oyun açır, “gündə bir xurma yemək” iştahı ilə gündə bir qızı özünə siğə edir. Əslində özlərini iman sahibi hesab edən bu cahil müsəlmanları ələ salır, hər dəfə alçaldır onları” [3, s. 136]. Şeyx Nəsrullahın “Şeyx Əhməd, mənim bu İskəndərdir, nədi bundan gözüm su içmir” [4, s. 406] deməsi isə onun mənəvi diri, düşünən bir insana qarşı narahatlığını əks etdirir. Çünki İskəndər bu mühitdə düşünən nadir fərdlərdən biridir. Yaşar Qarayevin qeyd etdiyi kimi: “Məgər “Ölülər” Danabaş kəndinin sakinləri demək deyildimi?” [5, s. 201]. Əsərdə ölənlərin dirilməsinə qarşı çıxan Hacı Həsən, Hacı Baxşəli və digərləri, əslində bu ölümlərə birbaşa və ya dolaylı şəkildə səbəb olan şəxslərdir. Onlar üçün ölü qalsalar, həqiqət də susdurulmuş olar. Dirilsələr isə — yəni susdurulmuş qadınlar və digər qurbanlar danışmağa başlasa onların günahları ifşa olunar. Qadının qəbirdən deyil, yaşadığı evdən “dirilməsi” belə bir dövrdə xoşbəxtlik sayılırdı. Yaşar Qarayev haqlı olaraq yazır: “Məqsəd öz arvadlarını yumruqla öldürən və ölən qardaşlarının arvadlarını alan, ölən dostlarının yetimlərinin malına yiyələnən, mömin və müqəddəs “müsəlman bəndələrin” əsl simasını açıb göstərməkdir” [5, s. 202].

Əsərin demək olar ki, hər bir epizodunda elmin bu cəmiyyət üçün nə qədər uzaq və yad olduğu aydın şəkildə görünür. Xüsusilə, Azarlinın “Dəllək usta Cəfərə yol döyməkdən yorulmuşam” [4, s. 420] deməsi bütövlükdə dövrün maariflənmə səviyyəsinin bərbad vəziyyətini əks etdirir. Xəstə bir insanın müalicə üçün həkimə deyil, dəlləyə müraciət etməsi – bu cəmiyyətin elmi biliklərdən və tibbi düşüncədən nə qədər uzaq olduğunu göstərən acı bir gerçəklikdir. Belə bir mühitdə “Kərbəlayi” və “Hacı” kimi dini titullar, sanki daşıyan şəxsə bütün sahələr üzrə müdriklik və şəfa vermək gücü verir. Bu isə elmin, peşəkarlığın və savadın yerini batıl inanclara, təsadüfi “təcrübələrə” verdiyini göstərir. Belə bir şəhərdə həkim yoxdur, çünki burada savadsızlıq yalnız yaygın deyil, həm də bir qürur məsələsidir. Əvəzində dəllək, müəllim və molla – eyni şəxs kimi qəbul edilir və bu təbəqənin “bilik” sahəsindəki fəaliyyəti dua oxumaqdan və ölümlərə rüşvət verməkdən o yana keçmir. Əgər elm bu şəhərə gəlsəydi, qəbirstanlıqla mollaxana arasında yolu azaraq geri dönerdi – çünki bu cəmiyyətin ona nə ehtiyacı var, nə də anlayışı.

Kərbəlayı Fatmaxanımın Hacı Həsənin dialoqunda Fatmaxanımın “Allaha qurban olum, biz elə həmişə günahdan qorxmışıq, ancaq...” [4, s. 421] ifadəsi bizə çox şey deyir. Günahı anlayan heç kim olmadığı üçün bu cəmiyyətdə hamı onu sadəcə qorxu obyektinə çevirir. Günahın özü də bir “günah”a çevrilir, yəni onu əslində “günahlandırانlar” özləri də nə etdiklərini və ya nə etmək istədiklərini bilmirlər, amma “günah” deməklə artıq mövcud olan təzyiqə uyğunlaşırlar. İnsanlar çox vaxt günahı

görməzlikdən gəlir, sadəcə ona baxmaq istəmərlər. Gözlərin açılması kifayətdir. Günah göz qabağındadır, amma insanlar ona baxmaqdan imtina edirlər. Nəticədə isə, görməməyin səbəbini də günaha yükləyirlər. Günahı anlayan heç kim olmadığı üçün bu cəmiyyətdə hamı onu sadəcə qorxu obyektinə çevirir. Günahın özü də bir “günah”a çevrilir; yəni, onu əslində “günahlandırانlar” özləri də nə etdiklərini və nə etmək istədiklərini bilmirlər, amma “günah” deyər bilməklə mövcud təzyiqə uyğunlaşırlar. Sanki “Günah niyə var?” sualını soruşmaq əvəzinə, “Niyə onu görmək istəmədim?” - deyər özlərini qınayırlar. “Günahı günahlandırmaq” – bu cəmiyyətin ən böyük günahıdır.

Nəhayət, deyər bilərik ki, İsgəndərin monoloqları, xüsusilə də əsərin sonuna yaxın söylədikləri, “Ölülər” əsərinin fəlsəfi və ideoloji mahiyyətini açmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İsgəndər özünü mənəvi və sosial baxımdan “ölü” kimi hiss edir. O, cəmiyyətin gerçəklərini görən, lakin bu haqda heç nə edə bilməyən bir insanın faciəsini yaşayır. Bu, fiziki yox, mənəvi ölüm halıdır. Əsərdə İsgəndər, düşünən fərdin cəmiyyət tərəfindən necə tənha buraxıldığını və fəaliyyətsizliyə məhkum edildiyini simvolizə edir. Yəni cəmiyyətin düşünən üzvü də bu “ölü”lər sırasına daxil olur. Bu səbəbdən Yaşar Qarayev haqlı olaraq qeyd edir ki: “Ölülər” cəmiyyətdə, ictimai həyatda ölülük əleyhinə yazılmışdır” [5, s. 201].

Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsəri orta məktəb proqramında birbaşa tədris olunmasa da, onun sinifdən xaric oxu kimi şagirdlərə təqdim olunması olduqca faydalıdır. Əsər zəngin satirik dili, dərin ictimai məzmunu və güclü bədii strukturu ilə şagirdlərin tənqidi və analitik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün geniş yollar açır. Əsərin tədrisində interaktiv və müasir metodlardan istifadə etmək məqsədə uyğundur. Məsələn, problemə əsaslanan təlim nəticəsində, diskussiya və debat, sosioloji təhlil, rol canlandırma, eləcə də monoloq və dialoq təhlili kimi metodlar vasitəsilə şagirdlər əsərdəki əsas mövzular – cəhalət, fanatizm, maarifçilik, qadın hüquqları və sosial ədalətsizlik üzərində düşünməyə və bu mövzuları müasir həyatla əlaqələndirməyə sövq edilə bilər. Əsərdəki obrazların – xüsusilə Şeyx Nəsrullah, İsgəndər və Nazlı kimi personajların dili və davranışları üzərində fokuslanaraq, şagirdlərə həm ədəbi təhlil aparmaq, həm də ictimai reallıqları anlamaq bacarığı qazandırmaq olar. Burada müəllim, şagirdləri dialoqlardakı ironiyanı, monoloqlardakı daxili narahatlıqları və bu fikirlərin fonunda verilən ictimai mesajları analiz etməyə yönləndirməlidir. Müəllim, həmçinin şagirdlərə “Əsərin adı sizcə nəyi simvolizə edir?”, ““Ölü” olanlar həqiqətən fiziki cəhətdən ölürlər, yoxsa müəllif başqa bir mənəni nəzərdə tutur?”, “Əsərdə elmin yoxluğu hansı obrazlar və situasiyalar üzərindən təqdim olunur?”, “Sizcə bu cəmiyyətin əsas problemi nədir?”, “Nazlı obrazı bu cəmiyyətdə qadınların vəziyyəti haqqında bizə nə deyir?”, “Əgər siz İsgəndər olsaydınız, bu cəmiyyətə necə təsir etməyə çalışardınız?” tipli suallar verə bilər.

Nəticə. Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında realist və maarifçi ideyaların zirvəsi olmaqla yanaşı, dövrünün ictimai-mənəvi böhranını, dini və ideoloji ziddiyyətlərini əks etdirən mühüm ədəbi nümunədir. Əsərdə dialoq və monoloqlar təkcə süjetin inkişafına deyil, həm də qəhrəmanların psixoloji durumunun, sosial mənsubiyyətinin, intellektual səviyyəsinin açılmasında böyük rol oynayır. İsgəndər obrazı vasitəsilə müəllif cəmiyyətin “diri ölü”lərindən fərqli olaraq, düşünə bilən, amma bu düşüncələri ilə təklənən fərdin faciəsini təqdim edir. Əsərin tənqidi realizm ruhunda yazılması, xüsusilə din, elm, qadın azadlığı və sosial ədalətsizlik kimi mövzuların işlənməsi onu yalnız ədəbi nümunə kimi deyil, həm də pedaqoji baxımdan yüksək dəyərə malik dərs materialına çevirir. Bu baxımdan “Ölülər”-in tədrisi şagirdlərdə tənqidi təfəkkürün formalaşmasında, ədəbi mətnin təhlili və ictimai kontekstin dərk olunması bacarıqlarının inkişafında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Beləliklə, “Ölülər” dramı həm ədəbiyyat, həm də təhsil mühitində maarifləndirici, analitik və estetik zəmində qiymətləndirilməsi gərəkən bir əsərdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
2. İbrahimov M.Ə. Böyük demokrat (Molla Nəsrəddin). Bakı: Az. SSR EA nəşr., 1957, 216 s.
3. İsmail İ.R. Tarixdə yaşayan ölülər // Azərbaycan jurnalı, 2017, №1, s. 121–145.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cild. I cild. Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
5. Qarayev Y. V. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 256 s.

6. Salamoğlu T. “Ölülər”in poetikası və İslam: birləşən mövqelər // Ədəbiyyat qəzeti, 19.03.2020. (<https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/5424-olulerin-poetikasi-ve-islam-birlesen-movqeler>)

Rəyçi: dos. Şəlalə Abdullayeva

SƏMƏD AĞAOĞLUNUN “QATIRIN ÖLÜMÜ” HEKAYƏSİNDƏ ÖZGƏLƏŞMƏ PROBLEMİ

Ulduz Bəkirli

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

ulduzbekirova37@gmail.com

Abstract

Samad Aghaoghlu, a prominent figure in Azerbaijani emigration literature and contemporary Turkish prose, reveals the contradictions of liberty in relation to the individual, focusing on its psychological and social isolation impacts in the deeply philosophical layers in his story “The Death of the Mule.” The story, inspired by the writer’s personal experiences, portrays the artistic tableau of that period, reflecting the social and political issues of the century. The author describes confrontations as huge walls built between the self and others and puts individuals in situations that contradict their own will. In this regard, the main character, the mule, is used symbolically to explain the psychological traumas, internal decay, and difficulties experienced during the long years of servitude. Aghaoghlu analyses freedom and servitude not only on a personal level but also through the lens of a broader social framework. Ultimately, he argues that the major obstacle for a person is the internal cage created by one’s own mindset.

Keywords: *Turkish literature, Azerbaijani emigration literature, Samad Aghaoghlu, alienation, autobiography.*

Giriş. Səməd Ağaoğlu XX əsr Azərbaycan publisisti, mütəfəkkiri, yazıçı və pedaqoqu, habelə Türkiyə ictimai-siyasi fikir tarixində mühüm xidmətləri olan Əhməd Ağaoğlunun ailəsində dünyaya göz açmışdır. Bu ailənin siyasi təlatümlərlə yüklənmiş, intellektual dəyərlərlə zəngin ab-havası gənc Səmədin düşüncə dünyasının ilk sütunlarını inşa etmiş, atasının azadlıq eşqi və mübariz ruhu xarakterində dərin izlər buraxmışdır. Zaman keçdikcə bu mənəvi irsi yalnız siyasi mövqeyində deyil, həm də qələmində təcəssüm etdirən ədib, şəxsi təcrübə ilə bədii təxəyyülü qovuşduraraq ədəbiyyatda özünəməxsus imza yaratmışdır. O, yalnız sözün qüdrətinə sığınan bir yazıçı deyil, həm də zamanın girdabında çırpınan fikir adamı, yaşadığı dövrün çətinliklərini qəlbini dərinliklərində hiss etmiş ruhdur.

Səməd Ağaoğlunun yaradıcılığı fərd-cəmiyyət münasibətləri, azadlıq problemi, insan ruhunun eniş-yoxuşları, həyatın psixoloji gərginlikləri və ictimai təbəqələşmə kimi mövzuları özündə cəmləyir. “İlk hekayələrindən başlayaraq yazıçı təxəyyülü ilə gerçəkliyin mənzərələrini, irrealılıqla adi həyat səhnələrini bir araya gətirməyə böyük maraq göstərirdi” [7, s. 9]. Bu yanaşma yazıçının hər bir hadisəni yalnız konkret realıq baxımından deyil, eyni zamanda onun arxasında gizlənən dərin mənalarla da təqdim etməyə çalışdığını vurğulayır. “Məhz bədiiləşdirmə gücü və xarakter yaratma bacarığı sayəsində gündəlik hadisələr hekayəyə, sıradan olan insanlar isə bədii əsər qəhrəmanına çevrilirlər” [7, s. 10]. “Böyük ailə”, “Zürriyyət”, “Qatırın ölümü”, “Hücrədəki adam”, “Öyrətmən Qafur” kimi hekayələrində tarixlə insan taleyi arasında qırılmaz bağlar yaradılmış, cəmiyyətin dərinliklərində yuva salan psixoloji sarsıntılar bədii dillə ifadə olunmuşdur. Müəllif sözün sehrli gücü ilə oxucunu zahirən sadə görünən mətnin sərhədlərindən kənara çıxarır, onu həyatın görünməyən qatlarında dolaşdırır, suallar qoyur, cavabları isə səssizcə oxucunun düşüncəsinə buraxır.

“Soy-kökü, qanı ilə bağlı olduğu Azərbaycan onu məqalə və kitablarında, həm də bizim indiyə qədər maraq və fəaliyyətlərini təhrif etdiyimiz bir “sovetoloq” kimi formalaşdırmışdı” [6, s.50]. Bu yanaşma onu yalnız bir tədqiqatçı deyil, həm də unudulmaqda olan keçmişin izlərini yaşadan zamanın səssiz şahidinə çevirmişdir. Ölkənin ədəbi-mədəni və siyasi mühitində “bir zamanlar böyük nüfuz sahibi olmuş bu tanınmış şəxsiyyət haqqında ən mötəbər mətbuat orqanlarında yazılar dərc edilmiş, əsərləri təhlil və tədqiq obyektinə çevrilmiş, ünlü türk yazarı Atilla İlhan (1925-2005) onu “Türkiyənin Kafkası” adlandırmışdır” [10, s. 82]. Ancaq, təəssüf ki, müəllifin irsi Türkiyədə çoxsaylı tədqiqatlara

mövzu olduğu halda, bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa tarixi və mənəvi kökləri ilə mənsub olduğu doğma vətəni Azərbaycanda hələ də sükutun kölgəsində qalmaqdadır. Bu isə yazıçının həm ədəbi, həm də ictimai-siyasi irsinin daha dərinlən araşdırılmasını zəruri edir.

Əsas hissə. İnsan təfəkkürünün, daxili duyğuların və mənəvi axtarışların təcəssümü olan ədəbiyyat həm fərdi, həm də ətraf aləmi zamanın axarında əks etdirən çoxqatlı bir güzgüdür. Zoomorfik obrazların ədəbiyyatda yer alması da məhz insanın özünü anlama və izah etmə ehtiyacından qaynaqlanır. Ədəbiyyatın inkişaf tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, onlar bədii düşüncənin ayrılmaz parçası kimi ilk dəfə miflərdə və əfsanələrdə təzahür etmişdir. Qədim yunan miflərində Minotavr, Sfinks kimi yarı insan, yarı heyvan məxluqlar, şumer və babil əfsanələrində ilahi gücə sahib canlılar insanın təbiət və mövcudatla olan əlaqəsini təcəssüm etdirmişdir. Hətta *“bir sıra xalqlarda balıq, quş, keçi, inək, yırtıcı heyvanlar, müxtəlif sürünənlərə məxsus totemlər olmuşdur”* [3, s. 172].

Zaman keçdikcə bu obrazlar nağıl və dastanlarda daha dəqiq mənalara qazanaraq xalqın dünyagörüşünü, əxlaqi dəyərlərini və yaşam fəlsəfəsini simvollaşdırmağa, eyni zamanda ənənəvi mübarizə və özgürlük anlayışlarını şərh etməyə başlayır. Məsələn, qədim türk mifoloji mətnlərində boz qurd azadlıq və xilasa aparan yolun rəmzi kimi təqdim olunur, dovşan qorxaqlığın, it isə sədaqətin canlı ifadəsinə çevrilir. Bundan başqa *“Azərbaycanda XV-XVI yüzilliklərdə qüvvətli müstəqil dövlətlər yaradan iki məşhur tayfadan birinin adı Qaraqoyunlu, digərininki isə Ağqoyunludur”* [5, s. 312]. Antik dövr yazıçısı Ezopun (e.ə.620-e.ə.564) təmsillərində heyvanlar birbaşa insan təbiətini və sosial tipajları əks etdirmiş, bədii alleqoriyanın vasitəsilə fərdlərin mənəvi dünyasını və cəmiyyətdəki mövqelərini üzə çıxarmışdır. Bu cür obrazlar, həmçinin Lafontenin (1621-1695) təmsillərində və İvan Krilovun (1769-1844) ədəbi mirasında insan həyatının mürəkkəbliyini, cəmiyyətin daxili ziddiyyətlərini vurğulamaq məqsədilə bədii vasitə kimi işlədilmişdir.

Qeyri-insani qəhrəmanların ədəbiyyatda rolu yalnız bunlarla məhdudlaşmır, bəzən fərdin iç dünyasının, məhbus ruhunun və azadlıq axtarışlarının metaforik ifadəsi kimi özünü göstərir. Təbii instinktləri ilə yaşayan heyvanlar cəmiyyətin qaydalarına tabe olan insanla müqayisədə azadlığın və həqiqətin daşıyıcısına çevrilirlər. XX əsr ədəbiyyatında Frans Kafka (1883-1924) *“Çevrilmə”* əsərindəki böcək obrazı və Corc Oruell (1903-1950) *“Heyvanıstan”*nda yer alan üsyankar heyvanlar vasitəsilə insanın şüuraltı dünyasını, cəmiyyətlə ziddiyyətlərini və varoluş qayğılarını ifadə etmişlər.

* * *

Səməd Ağaoğlunun *“Qatırın ölümü”* hekayəsində təsvir olunan qatır obrazı da bu zəngin bədii ənənənin davamıdır. Əsərdə zahirən sadə bir hadisə – qatırın ölümü təsvir olunsa da, alt qatlarında sirli və üstü açılmamış mənalara yatacır. Burada təkcə bir heyvanın həyatını deyil, insanın ruh halının, susqun mübarizəsinin və qaçılmaz aqibətinin şahidi oluruq.

Yazıçının qatır obrazına müraciət etməsi sadəcə təsadüfi bir seçim deyil. Bu heyvanın həyat tərzi, özünəməxsus davranışları və simvolizmi əsərin ümumi fəlsəfi mesajına uyğun gəlir. *“Hər kəsdən qabiliyyətinə görə, hər kəsə əməyinə görə” tezisi əməyin mükafatlanma xatirinə edildiyini nəzərdə tutur və buna görə də insan təbiətinin özgələşdirilməsini, eyni zamanda kölələşdirilməsini qanuniləşdirir*” [4, s. 98]. Mədənlərdə işlədilən qatırlar gün işığını görmədən daimi qaranlıqda yaşayır, ağır zəhmətə məhkum olunur, zülməti bir tale kimi qəbullanıb, onunla barışaraq həyatlarını sürürlər. Ancaq əsərdə heyvanın gün işığına çıxdığı an yaşadığı sarsıntı və ardınca gələn ölüm oxucuya başqa bir həqiqəti xatırladır: uzun sürən məhrumiyyətdən sonra insanın azadlığa qovuşması bəzən çətin, hətta ağırlı ola bilər. Lakin bu sarsıntı ruhun silkələnməsi, yuxudan oyanması üçün zəruri bir başlanğıcdır. Beləliklə, yazıçının qatırı seçməsi bir tərəfdən insanın özgələşmiş ruhunu göstərmək üçün bədii vasitədirsə, digər tərəfdən arzularının və reallıqlarının kəskin toqquşmasından doğan faciənin vurğusudur. Qatır nə azaddır, nə də tam məhbus - o, hər iki dünyanın sərhədində dayanaraq, insanın mənəvi sıxıntılarını və azadlığın belə bəzən daşması çətin olan bir yükə çevrildiyini ortaya qoyur. Əsərin finalında isə qatır uzun illər sonra gün işığına çıxarılır və orada ölümlə üz-üzə gəlir:

“Günəş, hava, yaşıllıq, işıq qatır üçün bir nəstərə çevrilmişdi. Onların gözəlliyinə, ruhunda yaratdığı bəxtiyarlığa dözə bilməmişdi” [2, s. 325].

Burada heyvanın gün işığına çıxmağı onun azadlığa qovuşması kimi dəyərləndirilə bilər, lakin bu azadlıq artıq gecikmişdir. Bədəni və ruhu illərlə qaranlığa alışdığı üçün işığın gözqamaşdırıcı əzəməti ona yad gəlir, hətta çaş-baş salır. Azadlıq ideyasının bu cür təqdim edilməsi oxucuda sual yaradır: insan illərlə qaranlığa, məhrumiyyətə məhkum edildikdən sonra işığa çıxmağa hazır olurmu?

Qatırın zorla mədəinə salınması səhnəsi sadəcə fiziki bir zorakılığı deyil, eyni zamanda ruhun məcburi sürgününün simvolik təəcəssümüdür:

“Yanında tanımadığı daha üç nəfər olan sahibi onu yalından tutub çəkə-çəkə boz bir tərənin atəyinə, içi qaranlıq mağaranın önünə gətirmişdi. Orada xeyli insan toplanmışdı. Sağrılarına, belinə guya zaraflatla, əslində isə əməlli-başlı incidən yumruqlar vurmuş- “Haydı, qoca qatır, gir mədəyə! Gir mədəyə baxalım! Sən də bizdən olacaqsan. Qoca qatır! Qoca qatır!” – deyər bağırıbmışdılar. Bu səslər altında onu mağara kimi yerin qaranlıq qapısından içəri itələmişdilər, dama salıb arxadan qapını bağlamışdılar. Damın bir müddət yüngülcə tərpəndiyini, addım atanda isə yerin ayaqları altında sürüşməyə başladığını hiss etmişdi. “Bəlkə gecə düşüb, göz- gözünü görmür” – deyər düşündü” [2, s. 312]. “Qoca qatır” deyər qışqıran kütlə fərdin rejim tərəfindən alçaldılmasını və zorla sistemə uyğunlaşdırılmasını əks etdirir. “Bəlkə gecə düşüb, göz-gözünü görmür”- bu cümlə artıq işığa olan inamın söndüyünü, ümitsizliyin adı hala çevrildiyini göstərir.

Mədən sadəcə coğrafi bir məkan deyil, qaranlığa qərq olmuş ruhun təəcəssümüdür. İlk baxışda təsirsiz kimi görünən bu məkanda gizlənmiş məna qatları, əslində, insanın iç dünyasına səyahətdir. O, həyatın zülmət tərəflərini və insan ruhunun sürükləndiyi həbsxanayı xatırladır:

“Dərin qatlardakı yollar sadəcə mədənçi fənləri ilə işıqlandırılırdı. Nəm qaranlıq içində gedir, gedirsən... Dörd yol ayrıcılarında müxtəlif səmtlərə şaxələnən koridorlar səni daha qaranlıq yerlərə aparır, uzaqdan qazmaçı çəkiclərini, öskürək səslərini, bəzən də yanıqlı şərqləri eşidirsən. Ayaqların altında balaca daşlar qalır, bəzən kiçik çuxurlara düşürsən, başın üstündəki tavandan qara rəngli damlalar düşür... Günəşsiz, səmasız, ağacsız bir dünyanın içindəsən” [2, s. 319].

Əsərdə diqqətçəkən məqamlardan biri də məhz müəllifin təhkiyə tərzidir. Yazıçı yüksək pafoslardan, emosional hayqırıtlardan, dramatik partlayışlardan qaçır, əvəzində sükutun içində gizlənmiş ağrı, sakitliyin dərin qatlarında çırpınan bir üsyan təqdim edir. Bu isə oxucuda daha sarsıdıcı təsir buraxır. Sanki müəllif özü də artıq danışmaqdan yorulub və sadəcə müşahidə edir. Lakin bunun arxasında illərin içə atılmış dərdi, ifadə olunmamış hisləri dayanır. Bu təmkinli üslub səsi ilə boğulan bir nəslin yaşadıklarını sözlərə deyil, sükuta, baxışlara və nəhayət, səssiz ölümə həvalə edir.

Müəllif hekayədə canlandırıdığı qaranlıq dünyanı zamanla kölgəyə çevrilmiş bir ömrün sahibindən – yaşlı mühəndisin dilindən nəql edir. *“Onun ən böyük xoşbəxtliyi ildə heç olmasa bir dəfə üç oğlunu, gəlinlərini və nəvələrini bir araya yığaraq, keçmişin xatirələri arasında zaman keçirməkdir. Onun fikrincə dənizsiz, səmasız, torpaqsız, mədənsiz bir dünya ola bilərdimi? Və onsuz - sevdiyi qadinsız? O, mədənləri dənizə, özünü isə bu dənizdə üzən balığa bənzədir. Yeraltı altında bir şəhərin olduğunu, təhlükə içində çalışan işçilərə sevgisini, onlarla eyni taleyi bölüşən, kömür vaqonlarını daşıyan qatırları və onların daim yer altında qalmalarını danışır”* [8, s.28]. Həyatın bu haqsız və ədalətsiz üzünü müəllif belə özetləyir: *“İnsanlar və heyvanların bir kısmı zavallı kalacaktır; öteki kısmının zavallı olmaması için”* [1, s. 531].

Qatırın ölümü anında kənarda dayanaraq tamaşa edən insanların səssizliyi də özlüyündə bir etiraf idi. Yazıçı bu səhnə ilə göstərmək istəyir ki, insanlar uzun illər boyunca elə bir qaranlığa həbs olunublar ki, artıq gördükləri haqsızlıqlara və ağrılara reaksiya vermə qabiliyyətlərini itiriblər. Bu səssizlik özlüyündə həm ruhən yorulmuş, həm də fərdi iradəsini itirmiş bir cəmiyyətin portretidir. Yazıçı həmin laqeydliliklə fərdin içindəki duyğuların öldüyünü, hissizliyin necə adılşdiyini oxucuya aydın bir şəkildə göstərir.

Səməd Ağaoğlunun siyasi fəaliyyətindən uzaqlaşdırılması, həbsxana həyatı və illər sonra cəmiyyətə qayıtdıqda artıq əvvəlki kimi qəbul edilməməsi qatırın taleyində yenidən nəfəs alır. *“Başqa sözlə, bədii mətnin daxili qatlarında yazıçının yaşadığı epoxanın şəxsiyyətinə yansıyan ədəbi, sosial və*

psixoloji təsirləri bir obrazın timsalında canlandırılır” [9, s. 24]. Həbs, susqunluq və özgələşmə motivləri obrazın timsalında ədəbi bir dillə yenidən danışdırılır.

Burada qatır və mədən işçiləri sadəcə fiziki olaraq yox, həm də sosial və siyasi anlamda “qaranlıqda” qalmış varlıqlardır. Lakin bu məhkumiyyətin fərqi varan yeganə canlı da məhz qatırın özüdür. Mədənlərdə çalışan insanlar isə illərin içində bu zülmətə elə alışmışlar ki, artıq işığın yoxluğunu hiss etmirlər belə. Ən dəhşətlisi də elə budur, çünki insan azadlıqdan məhrum olduğunu dərk etmədikdə onun varlığını da unudur. Qatır sanki bu unutqanlıqın qarşısında bir vicdan səsi kimi yüksəlir. Onun gözlərindəki qorxu, çıxış yolunu tanımayan susqun çırpıntılar, əslində insan ruhunun dərinliklərində basdırılmış xatırlamaları oyadır. Bəzən bir heyvanın fərqiində olduğu məhkumiyyətə insanın gözləri kor, ruhu lal, vicdanı kar qala bilir.

“Uşaqlar, bilirsinizmi, əslində qatır sərt, hikkəli, inadkar heyvandır. Amma, valideynləri olan eşşək və atdan daha ağıllıdır. Onu alçalda bilməzsən. Təpiyi bəzən aslanı öldürəcək qədər qüvvətlidir. Lakin, mədənə gətirildikdən bir müddət sonra hər şey dəyişir, inadı, ağılı, zəkası sürətlə azalır, üzünə insanı onun halına acımağa vadar edən bir yazıqlıq, miskinlik çökür. Gözlərindən, ağzının cəhənglərindən, burnundan su damcılayan bir üz təsəvvür edin. Yorgunluq, ümitsizlik, həvəssizlik özünü heç bir heyvanın sifətində belə aşkar bürüzə verə bilməz [2, s. 323]. – Bu təsvir hekayədə qatır obrazının təkamülünü deyil, tənəzzülünü nümayiş etdirərək azad və güclü bir başlanğıcdan aciz, boynubükük sona doğru gedən mənəvi çöküşün tablosudur. Müəllif əvvəlcə qatırın təbii keyfiyyətlərini: sərtlik, inadkarlıq və güc kimi xüsusiyyətlərini önə çəkir. Bu, müstəqil ruhlu və ləyaqətli bir varlığın azadlıqdakı mənzərəsidir. Lakin “mədənə gətirildikdən sonra” ifadəsi ilə başlayan dəyişiklik sadəcə fiziki yox, həmçinin ruhi və simvolik çevrilməyə yol açır. Qatırın üzündə yaranan yazıqlıq, sifətindəki ümitsizlik və halsızlıq əslində sistem tərəfindən sındırılmış və azadlığı əlindən alınmış insanların modelidir. Gözlərdən və vücutdan süzülən su, yəni tər, göz yaşı və nəfəsin ağırlığı həyatla çarpışmaqdan yorulmuş ruhun onu tərk etmədən əvvəlki halıdır. Bu, boyun əymiş bədənlərin içində hələ də çırpınan, amma səslənməyə cəsarət tapmayan ruhların səssiz hayqırışıdır.

Əsər təkcə bir fərdin mənəvi iztirablarının deyil, həm də bütöv bir dövrün- qaranlıq məhkum edilmiş cəmiyyətlərin simvolik mənzərəsidir. Hekayədəki qaranlıq məkan və azadlığa həsrət qalan qatır, əslində, illərlə sükut içində saxlanılan insan talelərinin metaforik ifadəsidir. Bu səssizlik təsadüfi deyil o, böyük güclərin, siyasi rejimlərin, azad düşüncəni öz mövqeləri üçün təhlükə sayaraq insanları zəncirdə saxlamaq istəklərinin nəticəsidir. Zaman keçdikcə bu qaranlıq şərait təkcə gözləri deyil, düşüncələri də kor edir, vətəndaşın içindəki azadlıq duyğusunu unutturur. Lakin yazıçı bu hekayə vasitəsilə xatırladır ki, ən dərin zülmətin içində belə işığa susamış bir ruh yaşamaqda davam edir və gec-tez qapılar açıldıqda bu ruh yenidən dirçəlmək gücünə sahibdir.

Beləliklə, qatır obrazı əsərdə çoxqatlı mənalar daşıyır:

1. Fiziki və sosial səviyyə - mədən həyatında çalışan, əzablara qatlaşan və ömrünü qaranlıqda keçirən bir məxluq
2. Psixoloji səviyyə - işıqla qarşılaşanda qorxan, ümitsizliyə qapılan və azadlığı qəbul edə bilməyən bir varlıq
3. Siyasi səviyyə - tükənən, müəyyən sistemə xidmət edib sonda kənara atılan fərdlərin simvolu

Nəticə. Təhlillərdən göründüyü kimi, Səməd Ağaoğlunun “Qatırın ölümü” hekayəsi ömrü boyu qaranlıqda alışdırılaraq işığa kor qoyulanların, azadlığın sadəcə adını eşidib onu hiss etməyən ruhların simvolik portretidir. Yazıçı qatır obrazının timsalında illərlə susqunluğa və zülmə alışdırılmış, iradəsi qırılmış, qorxuya ram olmuş bir varlığın daxili sükutunu və ruhən çöküşünü təsvir edir. Qapılar açıldıqda belə işığa doğru addımlamayıb yerində donub qalan və hər an geriye, qaranlıqda boylan qatır, öz taleyinə təslim olmuşluğun ən kədərli mənzərəsini təqdim edir. Müəllif bununla göstərir ki, hər bir canlının azadlığa qovuşması üçün yalnız xarici sərhədlərin aşılması kifayət etmir, bu yolda ən vacib amil daxili istək və mənəvi oyanışdır. Qatır kimi ruhu sınımış varlıqlar üçün həqiqi azadlıq qaranlığı tərk edə biləcək cəsarəti tapmaqla başlayır. Bu mənada “Qatırın ölümü” əsəri qaranlıqla barışmış qəlblərin, azadlıq arzusuna qarşı daxili susqunluğunun və təslimiyyətinin fəlsəfi etirazıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağaoğlu Samet. Bütün öyküleri, İstanbul: Yapı kredi yayınları, 2003, 532 s.
2. Ağaoğlu Səməd. Hekayələr, memuarlar, Bakı: Ozan, 2008, 352 s.
3. Əliyev Rəhim. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı: Mütərcim, 2008, 360 s.
4. Əsədov Adil. Siyasətin fəlsəfəsi, Bakı: Təknur, 2013, 464 s.
5. Qafarlı Ramazan. Mifologiya, Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 454 s.
6. Quliyev Vilayət. Ağaoğlular, Bakı: Ozan, 1997, 236 s.
7. Quliyev Vilayət. Atasının dostu və davamçısı (ön söz), Səməd Ağaoğlu. Atamın dostları. Bakı: Qanun, 2016, s. 3-13
8. Örgen Ertan. Politik görme açısından üç beygir öyküsü. [Elektron resurs]
<https://dspace.balikesir.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12462/11913/ertan-orgen.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
9. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi, Bakı: Nurlar, 2019, 312 s.
10. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, Bakı: Azərənəşr, 2023, 384 s.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN YARADICILIĞINDA TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Amil Əzimli

Magistrant

Bakı Avrasiya Universiteti

amilezimi@gmail.com

Abstract

Mirza Alakbar Sabir's Approach to Education and Upbringing in His Works

This paper examines the significance of education and upbringing in the progress of Azerbaijani society, drawing on literary and historical perspectives. It analyzes the contributions of key enlightenment thinkers such as Abbasgulu agha Bakikhanov, Seyid Azim Shirvani, Mirza Alakbar Sabir, and Najaf bey Vazirov, who emphasized the necessity of knowledge for national development. Special attention is given to Sabir's satirical poetry, which criticizes ignorance, outdated traditions, and opposition to modern education. The study also explores different parental attitudes toward schooling and how those influence children's character and societal roles. By comparing classical and realist texts, the article highlights how neglecting education leads to societal decline. It concludes by affirming the lasting relevance of enlightenment ideals and the transformative role of education in shaping a modern, conscious, and productive community.

Keywords: *Mirza Alakbar Sabir, enlightenment, education and upbringing, satire and criticism, fight against ignorance.*

Giriş. Təhsil hər bir millətin milli təşəkkülü, müstəqilliyi və dövlətçiliyində əsas rol oynayır. Elmsiz, təhsilsiz xalqlar daim məhvə məhkum olmuşlar. Bunu nəzərə alan Azərbaycan ziyalıları daim millətinin elmə yiyələnməyinə can atmışlar. Orta əsrlərdən etibarən Azərbaycanda təhsil ocaqları kimi məktəb və mədrəsələrdən istifadə edilmişdir. Orada ərəb-fars dilləri, riyaziyyat, astronomiya kimi təməl fənnlər keçirilmişdir. Mütəfəkkirlərimiz buna görə də insanları elmlə olmağa çağırırlar. Nizami Gəncəvinin dillər əzbəri olan:

Qüvvət elmdədir, özgə cür heç kəs

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz. [1, s. 154]

-beytində də elmin önəmli olduğu vurğulanmışdır.

Orta əsrlərdən başlayan bu baxış bucağının tərəfdarlarına yeni dövrdə də rast gəlinir. Amma hər bir dövr və cəmiyyətdə olduğu kimi, o dövrdə də dünyəvi elmləri haram sayan, elmin ancaq şəriət elmi olduğunu deyən insanlar olmuşdur. Təbii ki, bu da öz növbəsində təsirsiz ötürməyib. Sonralar çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra Azərbaycanda yeni məktəb sistemi meydana gəldi, amma çar Rusiyası burada təhsil səviyyəsinin daha çox yüksəlməsində narahat deyildi. Çünki düşünən beyinlər onun üçün gələcəkdə problem ola bilərdi. Bütün bu səylərə baxmayaraq, ölkənin ictimai-siyasi həyatında dirçəlişlər baş verirdi. Bir çox yazıçı, şair, maarifçi və müəllimlər, XIX və XX əsrlərdə rus dünyagörüşü, mədəniyyəti və pedaqoji düşüncəsinin təsiri altında inkişaf etmişlər. Rus mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan ilk mütəfəkkirlərimizdən biri Abbasqulu ağa Bakıxanovdur. Mütəfəkkir bütün ömrünü xalqına, onun elm və təhsilə yiyələnməsinə sərf etmişdir. Onun zəngin yaradıcılığında “Gülüstani-İrəm”dən başqa “Qanuni-qüdsi” və “Riyazül-qüdsi”, “Kəşfül-qərib”, “Təhziübül-əxlaq” və s. əsərləri var. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizmin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Seyid Əzim Şirvanidir. O, maarifçi Həsən bəy Zərdəbinin fəaliyyətini tərifləyir, “Əkinçi” qəzetinin faydalarını yada salaraq, onun bağlanması istəyən mürtəce qüvvələri satira atəsinə tuturdu:

Bəs “Əkinçi” cəlalımızdı bizim,

Nasehi-xoşməqalımızdı bizim.

Səy edin, ey gürühi-niksifat!

Etməsin ta bizim “Əkinçi” vəfat. [7, s. 61]

Azərbaycan ədəbiyyatında Abbasqulu ağa Bakıxanov və Qasım bəy Zakir ilə başlanan yeni təmsilçilik ənənəsini Seyid Əzim Şirvani uğurla davam etdirmişdir. O, müasir tərbiyə prinsipləri ilə səsleşən bir neçə təmsil yazaraq, maarifçi ədəbiyyata dəyərli töhfələr vermişdir. Seyid Əzimin təmsillərinin əsas məzmununu avamlıqla mübarizə, elm və sənətdə kamillik, zəhmətə qiymət vermək, birlik və həmrəylik, xeyirxahlıq kimi nəcib ideyalar təşkil edir

Şair öz dövründə hakim olan rus mədəniyyətinin qavranılmasına və rus dilinin öyrənilməsinə daim təşviq etmiş, dil öyrənməyin mühüm olduğunu nəzərə çatdırmışdır:

*Ey oğul, hər lisanə ol rağib,
Xassə ol rus elminə talib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil, əlacımız yoxdur. [6, s. 17]*

Gördüyümüz kimi, şairin sözlərini günümüzdə tətbiq etsək, lap yerinə düşər. Günümüzdə də çox dilə sahib olmaq hər sahədə inkişafa səbəbdir. Daha çox dil bilmək, o qədər fərqli mədəniyyət və düşüncəyə bələd olmaq deməkdir. Şair buna görə də elm və təhsili daim təbliğ etmiş, bir maarifçi kimi feodal-patriarxal qanunların əleyhinə çıxmış, qabaqcıl ideyaların carçısı olmuşdur.

Əsas hissə. Maarifçi realizm nümayəndələrinin öndəri adına layiq olan mütəfəkkirlərimizdən biri Mirzə Ələkbər Sabirdir. Demək olar ki, ömrünün tamamını təhsilə ayıran Sabir Seyid Əzim Şirvaninin şagirdi olmuşdur. Elmin nurunu ilk olaraq müəlliminin açdığı məktəbdə görən Sabir bu nuru dünyaya yaymaq üçün həm şeir yaradıcılığında, həm də həyat yolunda daim çalışmışdır. Elm və təhsilə münasibətinə görə, əsasən, yaradıcılığı iki yerə bölünür:

- Elmin tərənnümünə dair nəsihətamiz xarakterli əsərləri;
- Satirik əsərləri.

Elmin tərənnümünə dair nəsihətamiz xarakterli əsərlərinə gəlincə, onu deyə bilərik ki, Sabir bu əsərlərində qurtuluş yolumuzun yalnız təhsil olduğunu bildirirdi. Sadə dildə insanlara təhsil almağın vətən üçün ən mühüm məsələ olduğunu bildirirdi:

*Nəsihət al, nəsihət,
Qıl kəsbi-elmə qeyrət!
Elmsizlik bəlası
Müşkül olur, həqiqət. [4, s. 62]*

Sabir yaradıcılığı boyu hər zaman insan oğlu üçün ən vacib şərt kimi təhsil almağı görmüş, özü də bu yolda dayaq olmaq üçün müəllim olmuşdur. Balaxanı məktəbində dərs deyərəkən bir yerdə yaşadığı fəhlələrə də dərs keçən Sabir təhsil almağı ancaq kitaba, dəftərə bağlamırdı. Onun üçün doğru düşünmək, baş verənləri təhlil etmək, mədəniyyətin bir parçasına çevrilmək elmin bir parçası idi. Sabirə görə, təhsildən sui-istifadə etmək xəyanətdir. Elm adamı riyakar, ikiüzlü olmamalıdır. Mollalar dini əllərində bayraq edərək, xalqı öz alçaq əməllərinə alət edirdilər, amma məktəbdə, elm ocağında buna yol verilməməlidir:

*İntelligent ağalar, biz sizi çoxdan tanıyıq,
Bilirik sizdə bu gün qeyrəti-millət yoxdur!
Biz niyə məktəbi, təhsili-ülumi sevirik,
Çünki məktəb adına bizdə xəyanət yoxdur. [2, s. 258]*

Sabir burada dırnaqarası ziyalıların, vətəninə, mədəniyyətinə arxa çevirənlərin əməllərini pisləyir. Millətdən, millətçilikdən uzaq düşən soydaşlarını öz keçmişinə çağırır. Həmçinin paralel olaraq zamanla ayaqlaşmağı, onu təqib etməyi özünə borc olaraq görür. Şair mətbuatı xalqın görən gözü, eşidən qulağı olaraq dəyərləndirir. Bunu demək yerinə düşərdi ki, Sabirin mətbuatda çıxan ilk şeri maarifə aiddir. Həmçinin şairin təhsilə dəyər verməsinin ən böyük sübutu onun ailəsini Şamaxıda qoyub Bakıya getməsidir. Bu da şairin elmə nə qədər dəyər verdiyinin göstəricisidir. Gördüyümüz şeirdə cəmiyyətin savadsız olmasından şikayətlənən şair öz dərddini belə izah edir:

*Ah kim, xabi-qəflət ilə bizim
Ömri-pürmayəmiz keçibdi fəna.
Dolub elm ilə sahəti-ələm,*

Bizə yox bəhrə elmdən əsla. [2, s.42]

Sabirin tənqid atəşinə tutduğu tiplərdən biri də yeni üsulda olan dərsləri bəyənməyən, yalnız molla üsullarının tərəfini tutan yenilik düşməni cahillərdir. Yeni metodu izləyib:

“Vah!.. bu imiş dərsi-üsuli-cədid?!”

Yox...x! Yo...x! oğul, məktəbi-üsyandı bu! [2, s. 191]

- deyərək az qala dəli olan bu adamlar cəmiyyətə zərər qədər faydası olmaması ilə bərabər, tamamilə zərərliyədirlər. *“Razıyam oğlum gedə qəbrə, - nə ki məktəbə”*- fikri bizim üçün şişirdilmiş, qeyri-real bir ifadə kimi görünə bilər, amma bunlar həmin dövrün həqiqətləri idi. Atalar övladlarını məktəbə qoymağı özlərinə utanc mənbəyi hesab edirdilər. Onlar üçün ən pis valideyn nümunəsi uşaqlarına təhsil verən valideynlər idi. Sabir bu barədə bəhri-təvillərinin birində deyir: *“..bir para sırf axmaq olub öz gözünün nura olan sevgili övladını tədrislə təzyi və təzyiq eləyən cahilü gümrah atalar tək səni zindani-mədarisdə müqəyyəd eləyib, elmü maarif deyilən boş, əbəs, insana cəfəng işlər ilə fikrini, həm aqlını, vicdanını məhdud qılıb ruhunu incitməmişəm...”* [3, s. 82] Təəssüflər olsun ki, günümüzdə də belə hallar aktualdır. Bu gün məktəb problemi, demək olar ki yoxdur, amma təhsil problemi var. Oğullarını məktəbdən yayındırıb günümüz işlərə məcbur edən valideynlərin sayı az deyil. Uşaq oxumaq istədiyi halda buna icazə verməyib “oxumaqdan nə çıxar” demək mənəvi cinayətdir. Belə halları görəndə Sabirin bu misraları yada düşür:

Ey dərbədar gəzib ürəyi qan olan çocuq!

Bir ləqmə nan üçün gözü giryan olan çocuq! [2, s.142]

“Bir tikə çörək” üçün təhsildən yayındırılan, bütün gələcək arzuları ürəyində qalan bu uşaqlar dünyamızın acı reallıqlarıdır. Sabir də bu halları gözüylə görüb qəlbindən keçirib oxucunun ruhunu parçalayan ifadələrlə əks etdirib:

İnsan kimi bilinsə idi qədrü qiymətin,

Açmış olurdu məktəbi-milli cəmətin, [2, s.142]

- deyərək şair insanın qədrinin bilinməsini məhz təhsilə bağlayır. Onun üçün insanın qədir-qiyəti savadlı bir şəxs kimi yetişib cəmiyyətə xidmət etməkdir. Buna gedən yol da məktəbdən keçirdi. Sabirin istədiyi məktəb ideyası belə idi: *“..gərək aləmi-islamda, hər ölkədə, hər şəhərdə, dinarü-dirəmlər saçılıb, məktəbi-nisvan açılıb, qız balalar məktəbə hazır olalar, elmdə mahir olalar, fəzldə bahir olalar,...”*. [3, s. 82] Onun bu ideyasının həyata keçməsi üçün uzun zamana ehtiyac var idi. Əvvəlcə insanların düşüncəsindəki “Məktəbə getsə, uşağın əxlaqı pozular” fikrini dəyişmək lazım idi. Həmin bəhri-təvilin davamında Sabir belə düşünən insanların dilindən deyir: *“İtə ismət, bata iffət, aman, ey vah! ay Allah, bu qövm oldu nə gümrah, bu nə şiveyi-ikrah! bu nə zümreyi-bədxah!”* [3, s. 82] Əlbəttə ki, bu yanlış düşüncədir, ona görə ki biz bu gün müasir Azərbaycana baxsaq, görürük ki, saysız-hesabsız gənclərimiz öz təhsillərini məharətlə başa vuraraq öz millətlərinə xidmət edirlər. Əksinə, bəzi valideynlər övladlarını başqalarını alçaldaraq onları tərbiyəsiz böyüdürlər. Belə tiplər Sabir satiralarının əsas tənqid hədəfləri idi. Buna nümunə olaraq “Uşaqdır, uşağım” satirasında dövrün tərbiyə metodunun yanlış olması, oğlan uşaqlarının söyüş söyməyə meyilli böyüdülməsi tənqid edilir. Satirik burada da özünəməxsus olaraq tipi öz dili ilə danışdırır. Belə ki, söyüş söyən oğlunu tərbiyə etməyə çalışan ata onu elmə, təhsilə yönləndirməyə çalışır, ana isə buna əks fikir söyləyir:

Keyfinə dəymə, söyə ya sənə, ya qardaşına,

Atavun goru üçün, boşda bu tifli başına!

İndicə-indicə ancaq yetir on bir yaşına,

Əqli kəsmir, hələ bir körpə uşaqdır uşağım!

Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım! [2, s. 154]

Gördüyümüz kimi, ana oğluna söyüş söyməyi qəbahət olaraq görmür, əksinə yaxşı bir hərəkət edirmiş kimi təqdim edir. Biz məzmun baxımından yaxın olan Möcüzün “Oğul və ana” şeirinə diqqət yetirə bilərik:

Oğul:

İmtahan vaxtı gəlir, göz yaşım axır, a bacı

Məktəbə getməyi mən sevmirəm axır, a bacı..

Ana:

*Çaşıbəndin götür, oğlan, özünü ver məçidə,
Sənə bir faidə yox o qoyunla keçidə, [5, s.80]*

Birinci şeirdə ana uşağa söyüş söyməyi, tərbiyəsizlik etməyi ayıb bilməsə də, ikinci şeirdə isə bunun tam əksinədir. Uşağın anası övladını boş-boş işlərdən çəkindirir, dərəcə, elmə yönləndirməyə çalışır.

M.Ə.Sabirin "Olmur, olmasın" satirasını da ikinci nümunə ilə müqayisə edərkən nəzərə qarpan bəzi məqamlar görürük:

Ata:

*Uşqoladan çıxan zaman, hər yeri vurnuxan zaman,
El sənə pis baxan zaman
İbrətin olmur, olmasın! [2, s.144]*

Burada diqqət etməli olduğumuz nüans ata və ana obrazı arasında olan fərqdır. "Ana ilə oğulun söhbəti"ndə ana oğlunu elmə, təhsilə və şərəfli yaşamağa yönləndirir. "Olmur, olmasın" rədifli satirada isə ata oğlunu tüfeyli həyata, cəhalətə yönləndirir. Həmçinin burada "Uşaqdır, uşağım" və "Olmur, olmasın" satiraları arasında ana və ata oxşarlığı görürük. Hər ikisi cəmiyyətdə olan mənfi ata və ana obrazıdır.

Əlavə olaraq, Nəcəf bəy Vəzirovun "Ev tərbiyəsinin bir şəkli" əsəri ilə Sabirin yuxarıdakı əsərlərinin mövzu və ideyaları arasında müəyyən oxşar və fərqli cəhətlər görə bilərik. Sabirin "Uşaqdır uşağım" satirasında olan ata obrazı Nəcəf bəy Vəzirovun dramındakı ata obrazı ilə məzmun səsləşməsi təşkil edir. Hər iki əsərdə ata övladını təhsilə yönləndirir, məktəbə getməyə, elm öyrənməyə təşviq edir. Hər iki əsərdə övlad obrazları elmə, təhsilə yiyələnmək istəmir. Amma onların göstərdiyi reaksiya fərqlidir. "Uşaqdır, uşağım" satirasında oğul obrazı daha üsyankar, daha dikbaşdır. Açıq-aydın atasını söyən bir tərbiyəyə malikdir. Bunu da biz əsəri oxuyarkən anadan öyrənirik:

*Bir söyüşdən ötəri etmə əziyyət balama,
Göyərək coşma, utan, qonşuları yığma dama,
Sənə söydükləri getsin başı batmış atama,
Qışqırır bağrını da yarma, uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, uşaqdır uşağım! [3, s.185]*

Deməli, cəmiyyət içərisində böyüyən uşaq həm ətrafından, həm də evdən aldığı tərbiyə ilə atasına söyür, anası da bunu normal qarşılayır. Hətta öz atasını da qurban verməyə hazırdır. Oğlunun söyüdü döyüşlərin atasına getməsinə deyir. Biz bilirik ki, həm adət-ənənəmizdə, həm dinimizdə ata-ana önəmli varlıqlardır. Oğluna olan bağlılığı, sevgisi gözünü kor edən ana öz atasına da söyülməsinə razıdır.

"Ev tərbiyəsinin bir şəkli" dramını oxuyarkən görürük ki, burada vəziyyət. bir az başqadır. Sabirin satirasında oğul atasını söymək üstündə danlanırsa, Nəcəf bəy Vəzirovun əsərində oğul atası gələndə ayağa durmamaq, dərslərini oxumamaq üstündə danlanır: "Dadaş, Sənə fəda olum, bir qədər səbr buyurun. Səfərqulu, hələ demək bu sənin atandır, çox yaxşı, bu evə girəndə ayağa durmağı lazım bilmirsən, çünki o bir neçə dəqiqə, necə ki özün dedin, bir yerdə durmur. Mən sənə ağısaqqal əminəm, görək mən gələndə niyə ayağa durmadın?" [8, s. 18]

Burada görürük ki, ataya qarşı hörmətsizlik daha çoxdur, amma bunu hörmət adlandırmaq bir az mübahisəlidir. Çünki onlar da öz ürəklərində, yaxud arxalarında atalarına söyürlər:

*Əsgər. (kənara) Kaftar, yenə canbaza çıxıb ha, öl haa..
Əsgər: (kənara) Qudurmuş itə dönüb yenə. [8, s. 18]*

Biz burada görürük ki, əslində hər iki əsərdə olan oğul obrazları atalarına söyəcək bir mədəniyyətdədirlər. Bu da müəlliflərin dövrün insanın müxtəlif tiplərini göstərmək üsuluna görədir. Həm də diqqət yetirməliyik ki, Sabirin satirasında oğlunun müdafiəsi var. Anası daim oğlunu müdafiə

edir, fikirlərinin yetişməsinə kömək edir, amma N.Vəzirovun dramında belə deyil. Nəcəf bəy Vəzirovun əsərində ata yaxşı nümunə kimi ata öz oğlanların Arakelin oğlunu göstərir: “Bayraməli bəy. Dərzi Arakelin oğlu bu gün, sabah həkim gəlir, ay şüursuz oğlu şüursuz.”, “Karapetin oğlu injinerdi, niyə ölmürsən?”, “Niyə çatlamırsan ay binamus oğlu, binamus? Mən axır od tutub yanıram. [8, s, 22] Burada biz görürük ki, ata öz oğlu üçün cəmiyyətdə faydalı nümunələr gətirir. Amma M.Ə.Sabirin satirasında ana öz əsərinə nümunə kimi qonşu Ağcanın ərinə gətirir:

Ax, nə yaxşı kişidir qonşumuz Ağcanın əri,--

Oğlu söydükcə fərəhdən açılır balü pəri; [3, s.185]

Gördüyümüz kimi, burada ana öz oğlunun söyüş söyməsinə çox normal baxaraq, hətta bununla fərəhlənmək lazım olduğunu deyir. Amma digər əsərdə Bayraməli bəy bu fikrin tam əksinə çıxış edir. Satirada kürəkənin oxuduğuna görə təhqir etsə də, dramda Bayraməli bəy oğullarını oxumadığına görə təhqir edir. Əslində onun da üslubu doğru deyil. Övladlarını təhsilə yönəltmək istəyinə görə satiradakı ata obrazı dramdakı Bayraməli bəy obrazı ilə ortaqlıq təşkil edir.

Nəticə və elmi yenilik. Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı, təkcə ədəbiyyat sahəsində deyil, həm də cəmiyyətin təhsil və tərbiyə məsələlərindəki mövqeyini aydın şəkildə göstərir. O, əsərlərində xalqın maarifləndirilməsinin vacibliyini vurğulayan, təhsilin və düzgün tərbiyənin cəmiyyətin inkişafında əsas rol oynadığını qeyd edən bir mütəfəkkirdir. Sabir, həmçinin təhsil və tərbiyə sahəsindəki qüsurları sərt şəkildə tənqid edərək, xalqın savadlanmasının və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinin zəruriliyini önə çəkir. Onun fikirləri, cəmiyyətin modernləşməsi və inkişafı üçün təhsilin mühüm bir vasitə olduğunu göstərir. Nəticə olaraq, Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı, dövrün ictimai və mədəni vəziyyətinə işıq salmaqla yanaşı, təhsil və tərbiyənin əhəmiyyətini hər zaman aktuallaşdırır və bu sahədə dərin islahatların vacibliyini vurğulayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xəlilov S. Elm haqqında elm. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2011, 752 s.
2. Sabir. M.Ə. Hophopnamə. Bakı: Təhsil, 2012, 552 s.
3. Sabir. M.Ə. Hophopnamə. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 472 s.
4. Sabir. M.Ə. Hophopnamə. İki cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 384 s.
5. Şəbüstəri M.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2006, 216 s
6. Şirvani S.Ə. İbrət güzgüsü. Bakı: Gənclik, 1971, 132 s.
7. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, Avrasiya press, 2005, 384 s.
8. Vəzirov N. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.

SOSIAL MEDIA VASİTƏLƏRİNİN ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN MOTİVASİYASINA TƏSİRİ

Xanım Nəzər Xudiyeva

Magistrant

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xudiyevaxanim85@gmail.com

Abstract

The impact of social media on students' motivation in literature classes

This article examines the impact of using social media platforms in teaching Azerbaijani literature on student motivation and participation in the lesson. Integrating digital tools into literature lessons not only increases students' interest in the lesson, but also develops their creative thinking skills. Data shows that platforms such as TikTok, Instagram, and YouTube help present Azerbaijani classics in a modern way and help students better understand these texts. In addition, the use of social media leads to students becoming closer to literature and more active participants in the lesson. The results of the article demonstrate that the purposeful inclusion of social media in the teaching process yields positive results. However, it is recommended to increase the digital competencies of teachers, taking into account some risks and difficulties.

Keywords: *literature teaching, social media, motivation, digital education, multimodal learning.*

Giriş. Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı təhsil sistemində ciddi transformasiyalara səbəb olmuşdur. Ənənəvi tədris modelləri yeni rəqəmsal imkanlarla zənginləşdirilərək daha interaktiv və şagird yönümlü formaya gətirilmişdir. Xüsusilə sosial media platformalarının geniş yayılması tədris prosesində bu alətlərdən alternativ resurs kimi istifadəni gündəmə gətirmişdir [2, s. 6-30]. Ədəbiyyat dərslərində sosial media vasitələrinin tətbiqi isə fənnin şagirdlərə daha əlçatan və maraqlı formada təqdim olunmasına imkan verir. Bununla yanaşı, yaradıcı düşüncənin inkişafı, motivasiyanın artırılması və fərdi öyrənmə bacarıqlarının dəstəklənməsi baxımından da mühüm potensiala malikdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının dərslərdə effektiv istifadəsi tələb edir ki, klassik nümunələr müasir texnoloji reallıqlarla uzlaşdırılsın. TikTok, Instagram və YouTube kimi platformaların istifadəsi şagirdlərin ədəbiyyatla təması artırır və fənnin öyrənilmə prosesinə yenilik gətirir [6, s. 419-428].

Bu alətlərin dərs prosesinə inteqrasiyası, ədəbiyyatın daha cəlbedici və funksional təqdim olunmasına şərait yaradır, müəllim və şagirdlər üçün yeni imkanlar açır.

Araşdırmanın məqsədi sosial media vasitələrinin Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində istifadəsinin şagird motivasiyasına və dərslərin effektivliyinə təsirini öyrənməkdir. Bu çərçivədə aşağıdakı tədqiqat sualına cavab axtarılır: **"Sosial media alətlərinin ədəbiyyat tədrisində inteqrasiyası şagirdlərin marağını və fəallığını necə dəyişir?"** Məsələyə yanaşmada həm nəzəri əsaslara istinad olunacaq, həm də yerli təhsil mühitindən konkret nümunələrə əsaslanaraq praktik nəticələr ortaya qoyulacaq.

Əsas hissə. Sosial media son illərdə yalnız kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, həm də təhsil və öyrənmə mühitində mühüm rol oynayan platforma olaraq diqqət çəkir. Bu platformalar – xüsusilə TikTok, Instagram və YouTube – interaktiv, vizual və sürətli məzmun paylaşımı ilə gənc nəslin gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən, sosial medianın tədris prosesinə inteqrasiyası məsələsi tədqiqatçıların və pedaqoqların diqqət mərkəzindədir. Xüsusilə ədəbiyyat fənni kimi abstrakt və dərin məna daşıyan fənlər üçün bu platformaların istifadəsi, məzmunun daha əlçatan və maraqlı formada təqdim olunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat – xüsusilə də Azərbaycan ədəbiyyatı – özündə dərin mənəvi dəyərləri, tarixi təcrübələri və estetik zövqü ehtiva edir. Lakin ənənəvi tədris üsulları ilə təqdim olunan ədəbi mətnlər bəzən şagirdlər üçün çətin və uzaq görünə bilər. Ədəbiyyatın dərslərdə statik mətn kimi deyil, dinamik və estetik

baxımdan cəlbedici formada qəbul olunmasını təmin edir. Multimodal yanaşma (mətn+səs+video) şagirdlərin qavrayışını artırır və ədəbi materiallara duyğusal bağlılıq formalaşdırır. [5, s. 128].

Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin klassik irsinin sosial media vasitəsilə təqdim olunması, bu irsin daha müasir, cəlbedici və şagirdlər üçün anlaşılan formada çatdırılmasına geniş imkanlar açır. Bu istiqamətdə, müxtəlif sosial media platformalarının spesifik imkanlarından məqsədyönlü və yaradıcı şəkildə istifadə olunması, həm ədəbi materialın şagirdlərə daha təsirli çatdırılmasına, həm də onların estetik təfəkkürünün inkişafına mühüm töhfə verir.

TikTok və Reels platformalarında tətbiqlər: Bu platformalarda şagirdlər, məsələn, Mirzə Ələkbər Sabirin satirik şeirlərini fərdi ifalarında təqdim etməklə qısa və dinamik videolar hazırlaya bilərlər. Belə yanaşma, şagirdlərin ədəbi mətnləri fəal şəkildə mənimsəməsinə şərait yaradır, eyni zamanda onların bədii ifadə bacarıqlarını və yaradıcı təfəkkürünü təşviq edir.

Instagram-da ədəbi sitatlar və vizual təqdimatlar: Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin — məsələn, Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzulinin hikmətli kəlamlarının estetik baxımdan tərtib olunmuş vizual materiallar vasitəsilə təqdim edilməsi, bu mətnlərin emosional təsir gücünü artırır. Nəticədə, şagirdlər ədəbi əsərlərlə yalnız oxu səviyyəsində deyil, həm də vizual və estetik təsir müstəvisində qarşılıqlı əlaqə qururlar.

YouTube vasitəsilə video dərslər və bədii qiraət: Azərbaycan müəllimləri və şagirdləri tərəfindən yaradılan YouTube kanalları vasitəsilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı, Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələri və Məmməd Arazın poeziyası kimi klassik nümunələr interaktiv izah və bədii təqdimatlarla şagird auditoriyasına təqdim oluna bilər. Bu yanaşma şagirdlərin passiv dinləyici rolundan çıxaraq, fəal və yaradıcı iştirakçılar qismində çıxış etmələrinə şərait yaradır [4, s. 179-187].

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, sosial medianın tədris mühitinə daxil edilməsi bir sıra pedaqoji məsuliyyətlər də doğurur. Ədəbi mətnlərin səthi və qısaldılmış təqdimatı onların məzmununun və dəyərinin tam dərk edilməsinə mane ola bilər. Buna görə də müəllimlər sosial medianı yalnız təqdimat vasitəsi deyil, tədrisin məqsəd və strategiyasına uyğunlaşdırılmış didaktik resurs kimi dəyərləndirməlidirlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, sosial media ilə zənginləşdirilmiş dərslərdə şagirdlərin maraq və motivasiya səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir [3, s. 187-198]. Bu tendensiya xüsusilə ədəbiyyat kimi mənəvi-estetik xarakter daşıyan fənlərdə daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Ənənəvi dərslərdə daha çox passiv rol malik olan şagirdlər, sosial media platformalarında yaradıcı kontentlər hazırlamaqla özlərini ifadə etmək imkanı əldə edir və dərs prosesində fəal iştirakçıya çevrilirlər.

Azərbaycan məktəblərində aparılmış müşahidələrin nəticələri də bu tendensiyanı təsdiqləyir. Belə ki, sosial media vasitəsilə təqdim olunan ədəbi nümunələrin şagirdlər tərəfindən daha tez yadda saxlandığı və daha dərinlən təhlil edildiyi müşahidə olunmuşdur. Məsələn, Məhəmməd Füzulinin "*Leyli və Məcnun*" poemasının animasiya və ya video-klip formatında izahı şagirdlərin həm vizual yaddaşını gücləndirir, həm də mətnin emosional dərinliyini daha dərinlən hiss etmələrinə şərait yaradır.

Bununla yanaşı, sosial mediada ədəbi kontentlərin yaradılması və paylaşılması şagirdlərdə sağlam rəqabət hissini, tənqidi düşüncə qabiliyyətini və yaradıcılıq potensialını da stimullaşdırır. Beləliklə, ədəbi əsərlər yalnız mətn formatında öyrənilən material deyil, canlı, dinamik və şagirdlərin gündəlik həyatına inteqrasiya olunan praktiki təcrübəyə çevrilir.

Bu yanaşmanın effektivliyini Azərbaycanlı təhsil tədqiqatçısı Fəxrəddin Yusifov da vurğulayır. O, "Ədəbiyyat dərslərinin növləri" adlı məqaləsində qeyd edir ki, "**ədəbi materialın öyrənilməsində fəal metodların və yeni texnologiyaların tətbiqi şagirdlərin estetik zövqünün formalaşmasına və mətnlə interaktiv münasibət qurmasına şərait yaradır**" [7, s. 10].

Sosial medianın tədrisə inteqrasiyası ilə yanaşı, müəyyən çətinliklər və risklər də mövcuddur. Birinci növbədə, məzmunun səthiləşməsi və estetik dəyərlərin itməsi təhlükəsi vardır. Ədəbi mətnlərin yalnız qısa və bəzən kontekstdən uzaq sitatlarla təqdim olunması onların fəlsəfi və ideya yükünü azalda bilər.

Digər tərəfdən, şagirdlərin diqqətinin yayılması və dərs prosesindən uzaqlaşması ehtimalı da mövcuddur. Bu zaman müəllimin rolu olduqca əhəmiyyətlidir: dərs planında sosial media istifadəsi konkret məqsədə xidmət etməli və əvvəlcədən müəyyən edilmiş tədris nəticələrinə əsaslanmalıdır.

Etik və məxfilik məsələləri də nəzərə alınmalıdır. Şagirdlərin hazırladığı kontentin paylaşılması zamanı valideyn razılığı, müəllim nəzarəti və etik prinsiplər qorunmalıdır. Azərbaycan təhsil sistemində bu istiqamətdə hələ də vahid mexanizmin olmaması, bu məsələnin aktuallığını artırır.

Nəticə və elmi yenilik. Aparılan araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, sosial media vasitələrinin Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisinə inteqrasiyası, şagirdlərin dərsə marağını və iştirakını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Müasir şagird auditoriyası vizual və interaktiv məzmunlara daha sürətlə reaksiya verdiyindən, TikTok, Instagram, YouTube kimi platformaların ədəbiyyat dərslərində istifadəsi fənnin mənimsənilməsini asanlaşdırır. Bu alətlər vasitəsilə şagirdlər klassik ədəbi nümunələri daha yaradıcı və fərdi şəkildə dərk edər və təqdim edə bilirlər. Eyni zamanda, sosial media məzmunları vasitəsilə təqdim olunan dərslər şagirdlərin estetik duyumunu və tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirməyə dəstək olur.

Araşdırmada sosial medianın pedaqoji potensialı ilə yanaşı, müəyyən risklər də müəyyən edilmişdir. Ədəbi mətnlərin kontekstdən çıxarılaraq qısa və səthi formada təqdim olunması, onların dərin məzmununun şagirdlər tərəfindən tam dərk olunmamasına səbəb ola bilər. Buna görə də müəllimlərin sosial medianı yalnız texniki vasitə deyil, məqsədyönlü təlim vasitəsi kimi istifadə etmələri mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bu məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, sosial medianın Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində şagird motivasiyasına təsiri sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Əvvəlki tədqiqatlar daha çox xarici dillərdə və ümumi təhsil kontekstində aparılmışdır[2&6]. Bu iş isə məhz Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərinin yerli mühitdə sosial media ilə necə zənginləşdirilə biləcəyini göstərir. Tədqiqat həm nəzəri bilikləri, həm də praktik müşahidələri birləşdirərək mövzuya yerli baxış bucağından yanaşma ortaya qoyur.

Nəticə etibarilə, sosial media vasitələrinin məqsədyönlü və yaradıcı şəkildə tədris prosesinə daxil edilməsi, Azərbaycan ədəbiyyatının gənc nəsillərə daha təsirli şəkildə çatdırılmasına xidmət edir. Gələcək tədqiqatlarda sosial medianın müxtəlif yaş qruplarına təsiri və müəllimlərin rəqəmsal kompetensiyalarının inkişafı istiqamətində araşdırmalar aparılması tövsiyə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Kitablar:

1. Boyd, D. *It's complicated: The social lives of networked teens*. Yale University Press, 2014.
2. Kress, G., van Leeuwen, T. *Multimodal discourse: The modes and media of contemporary communication*. Oxford University Press, 2001.

Məqalələr:

3. Greenhow, C., Lewin, C. Social media and education: Reconceptualizing the boundaries of formal and informal learning // *Learning, Media and Technology*, № 41(1), 2016, s. 6-30. <https://doi.org/10.1080/17439884.2015.1064954>
4. Junco, R. The relationship between Facebook use and academic performance // *Computers in Human Behavior*, № 28(1), 2012, s. 187-198. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2011.08.026>
5. Kabilan, M. K., Ahmad, N., Abidin, M. J. Z. Facebook: An online environment for learning of English in institutions of higher education? // *The Internet and Higher Education*, № 13(4), 2010, s. 179-187. <https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2010.04.003>
6. Manca, S., Ranieri, M. Is Facebook a suitable technology-enhanced learning environment? Comparing Facebook and Moodle for the delivery of an online course // *Computers in Human Behavior*, № 69, 2017, s. 419-428. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.12.034>
7. Yusifov, F. Ədəbiyyat dərslərinin növləri // *Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*, № 3(269), Bakı, 2021, s. 10.

СОПЕРНИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ПЛЕМЕНАМИ В ПЕРИОД АРАБСКИХ ЗАВОЕВАНИЙ (НА ОСНОВЕ СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

Жаля Вели

Научный сотрудник

Институт Востоковедения имени З.М.Бунятова НАН Азербайджана

guseynova.u@gmail.com

Xülasə

**Ərəb fəthləri dövründə tayfalar arasında rəqabət münasibətləri
(orta əsr ərəb ədəbiyyatı əsasında)**

Jalə Vəli

VII-VIII əsrlərdə ərəb tayfaları arasında fəth istiqamətlərinin bölgüsü coğrafi, iqtisadi, siyasi və dini amillərin vəhdət təşkil etdiyi mürəkkəb və çoxşaxəli bir proses idi. Tayfalar arasındakı əlaqələndirmə, onların daxili quruluşu və maraqları əsasında qurulduğu üçün, ərəblər qısa müddətdə mühüm uğurlar əldə edərək Orta əsrlərin ən böyük siyasi təşkilatlarından biri olan Ərəb Xilafətini formalaşdırma bildilər.

Bu prosesin öyrənilməsi İslamın sürətli yayılmasının səbəblərini və erkən ərəb cəmiyyətinin sosial-siyasi quruluşunun xüsusiyyətlərini daha dərinlən anlamağa kömək edir. Ərəb tayfalarının fəthlər tarixindəki rolu gələcək tədqiqatlar üçün mühüm mövzu olaraq qalır.

Açar sözlər: *orta əsr ədəbiyyatı, ərəb tayfaları, ərəb xilafəti, tayfalararası ittifaqlar.*

Abstract

Tribal Rivalries in the Context of the Arab Conquests (based on medieval Arabic literature)

Jalya Veli

The distribution of the directions of conquest among the Arab tribes in the 7th–8th centuries was a complex and multifaceted process, in which geographical, economic, political, and religious factors were intertwined. Coordination among the tribes, based on their internal structures and interests, enabled the Arabs to achieve remarkable successes in a short period, forming one of the largest political entities of the Middle Ages — the Arab Caliphate.

The study of this process helps to deepen our understanding of the reasons behind the rapid spread of Islam and the specific features of the socio-political structure of early Arab society. The role of Arab tribes in the history of conquests remains a key subject for further research.

Keywords: *medieval literature, Arab tribes, Arab Caliphate, distribution of conquests.*

Арабские племена сыграли важнейшую роль в истории раннего Средневековья, особенно в период великих завоевательных походов VII–VIII веков. Эти события стали не только началом исламской экспансии, но и глубоко повлияли на формирование политической, этнической и культурной карты обширных регионов Азии, Африки и Европы (3, с. 12). Феномен арабских завоеваний объясняется сочетанием религиозного энтузиазма, политических амбиций и социальной динамики самих племенных структур (5, с. 24). Понимание того, как арабские племена координировали между собой направления завоеваний, помогает раскрыть механизмы раннего распространения ислама и особенности создания арабского халифата (7, с. 18). Исследование данного вопроса требует анализа арабских, персидских и византийских источников, а также трудов современных исследователей (1, с. 9). Целью настоящей работы является изучение принципов распределения направлений завоеваний между арабскими племенами в VII–VIII веках, выявление факторов, определявших этот процесс, и анализ его влияния на дальнейшее развитие арабо-мусульманского мира.

Арабские завоевания были не спонтанными, а тщательно организованными походами, в которых участвовали представители различных племенных союзов. После смерти пророка

Мухаммеда, при первых праведных халифах, особенно при Абу Бакре и Умаре ибн аль-Хаттабе, началось активное распределение направлений завоеваний между ведущими арабскими племенами (2, с. 21). Одним из основных факторов, определявших выбор направления для каждого племени, было их географическое положение на Аравийском полуострове (6, с. 17). Так, племена Хиджаза чаще направлялись на север, в сторону Сирии и Ирака (8, с. 34), в то время как племена южной Аравии активно участвовали в завоеваниях Персии и восточных регионов (4, с. 29). Особую роль в распределении играли также экономические интересы племён. Многие племена стремились контролировать торговые пути и плодородные земли (9, с. 47). Племя Кинана и его союзники активно участвовали в кампаниях в Палестине и Сирии, стремясь установить контроль над важнейшими торговыми центрами (11, с. 51). Политические союзы между племенами также влияли на распределение направлений завоеваний. Некоторые племена объединялись для совместных походов, чтобы увеличить свои шансы на успех и на получение большей доли трофеев (10, с. 62). Подробные сведения об этом содержатся в трудах ат-Табари (14, с. 90). Военные успехи арабов во многом объясняются высокой мобильностью племенных отрядов, их адаптивностью к разным условиям местности и религиозным энтузиазмом, который придавал моральную устойчивость в бою (12, с. 74). Ибн аль-Асир подробно описывает роль племён в распространении завоеваний и уточняет особенности участия каждой группы (13, с. 85). Аль-Баладзури в своём труде «Футух аль-Булдан» подчёркивает, что многие племена сохраняли свои автономные структуры при завоеваниях (15, с. 72). Арабские завоевания были не спонтанными, а тщательно организованными походами, в которых участвовали представители различных племенных союзов. После смерти пророка Мухаммеда, при первых праведных халифах, особенно при Абу Бакре и Умаре ибн аль-Хаттабе, началось активное распределение направлений завоеваний между ведущими арабскими племенами (2, с. 21). Одним из основных факторов, определявших выбор направления для каждого племени, было их географическое положение на Аравийском полуострове (6, с. 17). Так, племена Хиджаза чаще направлялись на север, в сторону Сирии и Ирака (8, с. 34), в то время как племена южной Аравии активно участвовали в завоеваниях Персии и восточных регионов (4, с. 29). Особую роль в распределении играли также экономические интересы племён. Многие племена стремились контролировать торговые пути и плодородные земли (9, с. 47). Племя Кинана и его союзники активно участвовали в кампаниях в Палестине и Сирии, стремясь установить контроль над важнейшими торговыми центрами (11, с. 51). Политические союзы между племенами также влияли на распределение направлений завоеваний. Некоторые племена объединялись для совместных походов, чтобы увеличить свои шансы на успех и на получение большей доли трофеев (10, с. 62). Подробные сведения об этом содержатся в трудах ат-Табари (14, с. 90). Военные успехи арабов во многом объясняются высокой мобильностью племенных отрядов, их адаптивностью к разным условиям местности и религиозным энтузиазмом, который придавал моральную устойчивость в бою (12, с. 74). Ибн аль-Асир подробно описывает роль племён в распространении завоеваний и уточняет особенности участия каждой группы (13, с. 85). Аль-Баладзури в своём труде «Футух аль-Булдан» подчёркивает, что многие племена сохраняли свои автономные структуры при завоеваниях (15, с. 72). Арабские завоевания были не спонтанными, а тщательно организованными походами, в которых участвовали представители различных племенных союзов. После смерти пророка Мухаммеда, при первых праведных халифах, особенно при Абу Бакре и Умаре ибн аль-Хаттабе, началось активное распределение направлений завоеваний между ведущими арабскими племенами (2, с. 21). Одним из основных факторов, определявших выбор направления для каждого племени, было их географическое положение на Аравийском полуострове (6, с. 17). Так, племена Хиджаза чаще направлялись на север, в сторону Сирии и Ирака (8, с. 34), в то время как племена южной Аравии активно участвовали в завоеваниях Персии и восточных регионов (4, с. 29). Особую роль в распределении играли также экономические интересы племён. Многие племена стремились контролировать торговые пути и

плодородные земли (9, с. 47). Племя Кинана и его союзники активно участвовали в кампаниях в Палестине и Сирии, стремясь установить контроль над важнейшими торговыми центрами (11, с. 51). Политические союзы между племенами также влияли на распределение направлений завоеваний. Некоторые племена объединялись для совместных походов, чтобы увеличить свои шансы на успех и на получение большей доли трофеев (10, с. 62). Подробные сведения об этом содержатся в трудах ат-Табари (14, с. 90). Военные успехи арабов во многом объясняются высокой мобильностью племенных отрядов, их адаптивностью к разным условиям местности и религиозным энтузиазмом, который придавал моральную устойчивость в бою (12, с. 74). Ибн аль-Асир подробно описывает роль племён в распространении завоеваний и уточняет особенности участия каждой группы (13, с. 85). Аль-Баладзури в своём труде 'Футух аль-Булдан' подчёркивает, что многие племена сохраняли свои автономные структуры при завоеваниях (15, с. 72). Арабские завоевания были не спонтанными, а тщательно организованными походами, в которых участвовали представители различных племенных союзов. После смерти пророка Мухаммеда, при первых праведных халифах, особенно при Абу Бакре и Умаре ибн аль-Хаттабе, началось активное распределение направлений завоеваний между ведущими арабскими племенами (2, с. 21). Одним из основных факторов, определявших выбор направления для каждого племени, было их географическое положение на Аравийском полуострове (6, с. 17). Так, племена Хиджаза чаще направлялись на север, в сторону Сирии и Ирака (8, с. 34), в то время как племена южной Аравии активно участвовали в завоеваниях Персии и восточных регионов (4, с. 29).

Особую роль в распределении играли также экономические интересы племён. Многие племена стремились контролировать торговые пути и плодородные земли (9, с. 47). Племя Кинана и его союзники активно участвовали в кампаниях в Палестине и Сирии, стремясь установить контроль над важнейшими торговыми центрами (11, с. 51). Политические союзы между племенами также влияли на распределение направлений завоеваний. Некоторые племена объединялись для совместных походов, чтобы увеличить свои шансы на успех и на получение большей доли трофеев (10, с. 62). Подробные сведения об этом содержатся в трудах ат-Табари (14, с. 90). Военные успехи арабов во многом объясняются высокой мобильностью племенных отрядов, их адаптивностью к разным условиям местности и религиозным энтузиазмом, который придавал моральную устойчивость в бою (12, с. 74). Ибн аль-Асир подробно описывает роль племён в распространении завоеваний и уточняет особенности участия каждой группы (13, с. 85). Аль-Баладзури в своём труде "Футух аль-Булдан" подчёркивает, что многие племена сохраняли свои автономные структуры при завоеваниях (15, с. 72). Арабские завоевания были не спонтанными, а тщательно организованными походами, в которых участвовали представители различных племенных союзов. После смерти пророка Мухаммеда, при первых праведных халифах, особенно при Абу Бакре и Умаре ибн аль-Хаттабе, началось активное распределение направлений завоеваний между ведущими арабскими племенами (2, с. 21). Одним из основных факторов, определявших выбор направления для каждого племени, было их географическое положение на Аравийском полуострове (6, с. 17). Так, племена Хиджаза чаще направлялись на север, в сторону Сирии и Ирака (8, с. 34), в то время как племена южной Аравии активно участвовали в завоеваниях Персии и восточных регионов (4, с. 29). Особую роль в распределении играли также экономические интересы племён. Многие племена стремились контролировать торговые пути и плодородные земли (9, с. 47). Племя Кинана и его союзники активно участвовали в кампаниях в Палестине и Сирии, стремясь установить контроль над важнейшими торговыми центрами (11, с. 51). Политические союзы между племенами также влияли на распределение направлений завоеваний. Некоторые племена объединялись для совместных походов, чтобы увеличить свои шансы на успех и на получение большей доли трофеев (10, с. 62). Подробные сведения об этом содержатся в трудах ат-Табари (14, с. 90). Военные успехи арабов во многом объясняются высокой мобильностью племенных отрядов, их адаптивностью к разным условиям местности и религиозным энтузиазмом, который

придавал моральную устойчивость в бою (12, с. 74). Ибн аль-Асир подробно описывает роль племён в распространении завоеваний и уточняет особенности участия каждой группы (13, с. 85). Аль-Баладзури в своём труде "Футух аль-Булдан" подчёркивает, что многие племена сохраняли свои автономные структуры при завоеваниях (15, с. 72). Арабские завоевания были не спонтанными, а тщательно организованными походами, в которых участвовали представители различных племенных союзов. После смерти пророка Мухаммеда, при первых праведных халифах, особенно при Абу Бакре и Умаре ибн аль-Хаттабе, началось активное распределение направлений завоеваний между ведущими арабскими племенами (2, с. 21). Одним из основных факторов, определявших выбор направления для каждого племени, было их географическое положение на Аравийском полуострове (6, с. 17). Так, племена Хиджаза чаще направлялись на север, в сторону Сирии и Ирака (8, с. 34), в то время как племена южной Аравии активно участвовали в завоеваниях Персии и восточных регионов (4, с. 29). Особую роль в распределении играли также экономические интересы племён. Многие племена стремились контролировать торговые пути и плодородные земли (9, с. 47). Племя Кинана и его союзники активно участвовали в кампаниях в Палестине и Сирии, стремясь установить контроль над важнейшими торговыми центрами (11, с. 51). Политические союзы между племенами также влияли на распределение направлений завоеваний. Некоторые племена объединялись для совместных походов, чтобы увеличить свои шансы на успех и на получение большей доли трофеев (10, с. 62). Подробные сведения об этом содержатся в трудах ат-Табари (14, с. 90). Военные успехи арабов во многом объясняются высокой мобильностью племенных отрядов, их адаптивностью к разным условиям местности и религиозным энтузиазмом, который придавал моральную устойчивость в бою (12, с. 74). Ибн аль-Асир подробно описывает роль племён в распространении завоеваний и уточняет особенности участия каждой группы (13, с. 85). Аль-Баладзури в своём труде 'Футух аль-Булдан' подчёркивает, что многие племена сохраняли свои автономные структуры при завоеваниях (15, с. 72). Арабские завоевания были не спонтанными, а тщательно организованными походами, в которых участвовали представители различных племенных союзов. После смерти пророка Мухаммеда, при первых праведных халифах, особенно при Абу Бакре и Умаре ибн аль-Хаттабе, началось активное распределение направлений завоеваний между ведущими арабскими племенами (2, с. 21). Одним из основных

факторов, определявших выбор направления для каждого племени, было их географическое положение на Аравийском полуострове (6, с. 17). Так, племена Хиджаза чаще направлялись на север, в сторону Сирии и Ирака (8, с. 34), в то время как племена южной Аравии активно участвовали в завоеваниях Персии и восточных регионов (4, с. 29). Особую роль в распределении играли также экономические интересы племён. Многие племена стремились контролировать торговые пути и плодородные земли (9, с. 47). Племя Кинана и его союзники активно участвовали в кампаниях в Палестине и Сирии, стремясь установить контроль над важнейшими торговыми центрами (11, с. 51). Политические союзы между племенами также влияли на распределение направлений завоеваний. Некоторые племена объединялись для совместных походов, чтобы увеличить свои шансы на успех и на получение большей доли трофеев (10, с. 62). Подробные сведения об этом содержатся в трудах ат-Табари (14, с. 90). Военные успехи арабов во многом объясняются высокой мобильностью племенных отрядов, их адаптивностью к разным условиям местности и религиозным энтузиазмом, который придавал моральную устойчивость в бою (12, с. 74). Ибн аль-Асир подробно описывает роль племён в распространении завоеваний и уточняет особенности участия каждой группы (13, с. 85). Аль-Баладзури в своём труде “Футух аль-Булдан” подчёркивает, что многие племена сохраняли свои автономные структуры при завоеваниях (15, с. 72). Арабские завоевания были не спонтанными, а тщательно организованными походами, в которых участвовали представители различных племенных союзов. После смерти пророка Мухаммеда, при первых праведных халифах, особенно при Абу Бакре и Умаре ибн аль-Хаттабе, началось активное распределение направлений завоеваний между ведущими арабскими племенами (2, с. 21). Одним из основных факторов, определявших выбор направления для каждого племени, было их географическое положение на Аравийском полуострове (6, с. 17). Так, племена Хиджаза чаще направлялись на север, в сторону Сирии и Ирака (8, с. 34), в то время как племена южной Аравии активно участвовали в завоеваниях Персии и восточных регионов (4, с. 29). Особую роль в распределении играли также экономические интересы племён. Многие племена стремились контролировать торговые пути и плодородные земли (9, с. 47). Племя Кинана и его союзники активно участвовали в кампаниях в Палестине и Сирии, стремясь установить контроль над важнейшими торговыми центрами (11, с. 51). Политические союзы между племенами также

влияли на распределение направлений завоеваний. Некоторые племена объединялись для совместных походов, чтобы увеличить свои шансы на успех и на получение большей доли трофеев (10, с. 62). Подробные сведения об этом содержатся в трудах ат-Табари (14, с. 90). Военные успехи арабов во многом объясняются высокой мобильностью племенных отрядов, их адаптивностью к разным условиям местности и религиозным энтузиазмом, который придавал моральную устойчивость в бою (12, с. 74). Ибн аль-Асир подробно описывает роль племён в распространении завоеваний и уточняет особенности участия каждой группы (13, с. 85). Аль-Баладзури в своём труде «Футух аль-Булдан» подчёркивает, что многие племена сохраняли свои автономные структуры при завоеваниях.

Распределение направлений завоеваний между арабскими племенами в VII–VIII веках было сложным и многогранным процессом, в котором переплетались географические, экономические, политические и религиозные факторы. Координация между племенами, основанная на их внутренней структуре и интересах, позволила арабам за короткий период добиться впечатляющих успехов, сформировав один из крупнейших политических организмов Средневековья — арабский халифат. Изучение данного процесса помогает глубже понять причины столь стремительного распространения ислама и особенности социально-политического устройства раннего арабского общества. Значение арабских племён в истории завоеваний остаётся важнейшей темой для дальнейших исследований.

Список использованной литературы

1. Ахмедов, В. А. Арабские завоевания VII века. - М.: Восточная литература, 2003.
2. Беляев, Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннем Средневековье. - М.: Наука, 1965.
3. Бегулевский, А. Н. Феномен арабских завоеваний. - СПб.: Петербургское востоковедение, 2015.
4. Григорьев, Б. Н. Арабские завоевания и их последствия. - Казань: Университетская печать, 2009.
5. Рыжков, С. В. Структура племенного общества Аравии до ислама. - М.: Научный мир, 2010.
6. Чередникова, М. В. Арабские завоевания на Востоке. - М.: Восточная книга, 2012.
7. Donner, F. M. The Early Islamic Conquests. - Princeton University Press, 1981.
8. Kennedy, H. The Great Arab Conquests. - London: Weidenfeld & Nicolson, 2007.
9. Hitti, P. K. History of the Arabs. - London: Macmillan, 1937.
10. Crone, P. Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity. - Cambridge University Press, 1980.
11. Hawting, G. The First Dynasty of Islam. - London: Routledge, 1986.
12. Blankinship, K. The End of the Jihad State. - Albany: State University of New York Press, 1994.
13. خيرات اليف لم الكال. ريثال نبا. (Ибн аль-Асир. «Полная история»).
14. كمول او لسرل خيرات. ري رج نب دمحم، يربطال. (Ат-Табари. «История посланников и царей»).
15. ال بلدان ف توح. انري ال بل. (Аль-Баладзури. «Завоевание»)

MÖVLUD MÖVLUDUN "TEATRAL" HEKAYƏSİNDƏ HƏYATİ TEATRIN VƏ YA TEATRAL HƏYATIN PSIXOLOJİ-FƏLSƏFİ QATLARI

Sərvanə Dağtumas

Ədəbiyyatşünas

servane.ferecova.1999@mail.ru

Abstract

Psychological and philosophical layers of life theater or theatrical life in Movlud Movlud's story "Theatral"

The young writer Movlud Movlud, a representative of modern Azerbaijani literature, is the author of several poems and stories. He is the author of a number of stories such as "A frozen tear on the cheek", "Reprimand", "Bowl", "Black holiday", "Modern poet", "Night guest", "Without an umbrella". Our late writer, who tragically passed away at the age of 28, lived a memorable literary life. One of the examples that caught our attention in Movlud Movlud's work is the story "Theatrical".

Keywords: *Movlud Movlud, theater, life, inferiority complex, modernism.*

Giriş. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi gənc yazıçı Mövlud Mövlud bir neçə şeir və hekayə müəllifidir. O, "Yanaqda donmuş göz yaşı", "Töhmət", "Tasa", "Qara bayram", "Modern şair", "Gecə qonağı", "Çətirsiz" kimi bir sıra hekayələrin müəllifidir. Həyatı ilə 28 yaşında sağollaşan, faciəvi şəkildə dünyasını dəyişən mərhum yazıçımız yadda qalan ədəbi ömür keçirdi. Mövlud Mövludun yaradıcılığında diqqətimizi çəkən nümunələrdən biri də "Teatral" hekayəsidir.

"Teatral" hekayəsində teatr aşiqi və həvəskarı olan bir gəncin dəyər problemi, mənəvi-ruhi konfliktləri və həyatla sənət arasında çəkilən incə sərhədlərdən bəhs olunur. Hekayə sosial-psixoloji janrda, şüur axını formasında yazılıb. Hekayədə hadisələr baş qəhrəmanın dilindən verilir. Hadisələr iki məkanda (teatr və məclisin təşkil olunduğu ev) və bir günün ərzində cərəyan edir. Hekayəni oxuduqca zaman hiss olunmur, zaman axıcıdır. Əsərin vahid sujet xətti var. Baş qəhrəman təhkiyəçi-müəllifdir.

Müəllifin nitqi harada önəmlidir? Haradakı müəllif ondan kənar olan, ona bənzəməyən insanları (özünü üstün və ya aşağı səviyyədə görür) və həyatı təsvir edirsə, orada önəmlidir. Burada artıq müəllif təhkiyəçiyə çevrilir, özünəməxsus şeyləri bura qatmır, həyatı olduğu kimi kənardan baxaraq, təsvir edir. "Oxucudan daha çox etimad qazanmaq və onun yaradıcı ideyasını üzə çıxarmaq üçün yazıçının (müəllifin) fikir və baxışları bədii əsərdə baş verən hadisələrin şahidi olduğu üçün çox vaxt dastançı və ya hekayəçinin bədənində gizlənir. Buna görə də oxucular onlara inanır. Bəlkə də məhz bu inam sayəsində müəlliflə oxucu arasında yaradıcılıq aktı yaranır!" [5].

Təhkiyəçi-müəllifin (teatral gəncin) şüur axını formasında nəql etdiyi hadisələr pərəstiş etdiyi "qəhrəmanı"nın fonunda onun daxili müharibələri və ekzistensial böhranlarını ifadə edir. Təhkiyəçi həm danışır, həm müşahidə edir, həm də mövqeyini bildirir. Adı qeyd olunmayan baş qəhrəman teatrdə bir gəncə qarşılaşır, onu izləyir, alicənab, mədəni, intellektual biri olduğunu güman edir. Gəncin digər bir gənc haqqında (24-25 yaşlı) düşündüyü fikirlər isə əsərin finalında ona xəyal qırıqlığı yaşadır.

Əsas hissə. Mövlud Mövludun "Teatral" hekayəsində gənc ilk növbədə onun xarici görünüşünə heyranlığını bildirir. (uzunboylu, qıvrımsaç, topsaqqal) Bu, gəncin ona olan pərəstişkarını əks etdirir. Baş qəhrəman diqqətli müşahidəçidir. Teatra "gedən" şəxsin əsl məqsədi çirkin bir niyyət olduğu halda, digər gəncin-teatralın məqsədi öz biliyini genişləndirmək, yeni insanlarla tanış olaraq, biliyinə bilik qatmaq idi. Sanki gəncin daxilindəki boşluq, daxili konfliktlər, kommunikativ çatışmazlıq onun tanımadığı adamı-İbrahimi ideallaşdırmasına, gözündə böyütməsinə təkan verir, onunla ünsiyyətə can atır, "dostlaşır". "Mənə elə gəlirdi ki, ən yaxşı teatr bilicisidir. Məndə əsl intelligent təsəvvürü yaratmışdı" [4].

Gənc özünü o qədər aşağıda görür ki, özünə olan inamını itirib, özünə münasibəti destruktiv təsir bağışlayır: “Doğrusu onun rusdilli olmasından, yaxud mənim kimi eşşəklərlə söhbət etmək istəməməsindən çəkinirdim” [4]. (natamamlıq kompleksi).

Biz İbrahimin dilindən az fikirləri eşitsək də, buradan ən azından onun xarakteri və şəxsiyyəti haqqında nəticə çıxarda bilirik. Öz keçmişini bilmirik, amma gələcəyi ilə bağlı bir həyat xəritəsi “çəkkə bilərik”. Adsız gəncimiz (bəlkə də özünü “şəxsiyyətsiz” hesab etdiyi üçün təqdimata ehtiyac duymayıb) daxilən özündə boşluq hiss edir, bu boşluğu “ideal ovuna” çıxaraq doldurmaq istəyir. Şair Səlim Babullaoğlu şeirlərinin birində yazır: “Həyat bir nəfərlə azalmazsa da, bir nəfərdə mütləq az olar” [2]. Bu fikir hekayədəki obrazların həyat yolu ilə səsləşir. Natamamlıq kompleksindən əziyyət çəkən teatral özünə qarşı dəyərsizlik hissini təsdiq etmək, özünün doğurdan “eşşək” olduğunu (şüuraltı olaraq belə düşünür) özünə “sübut etmək” üçün İbrahimi hədəf alır və bununla da basdırdığı dəyərsizlik duyğusunu təmin edir, “qidalandırır”. “Aşağılık kompleksi, bireyin kendisini başkalarından daha yetersiz, değersiz veya düşük hissetmesi durumudur. Bu psikolojik durum, kişinin özsaygısını olumsuz etkileyerek sosyal ilişkilerde, akademik hayatta ve mesleki yaşamda sorunlara yol açabilir. Genellikle çocukluk dönemindeki olumsuz deneyimler, yargılayıcı tutumlar veya sürekli eleştirilme bu kompleksin oluşmasında etkili olur” [1].

Sanki İbrahim burada həm “ovçu”, həm də “şikar”dır. Qəhrəmanımız özünü sübut və təsdiq etmək ehtiyacı duyur, tanımadığı şəxsin onu qiymətləndirməsini istəyir, sanki bu dünyada ancaq İbrahimdən asılıdır. O olmasa, ona dəyər verən olmayacaq. İbrahimin verdiyi qiymət teatral gənc üçün çox önəmlidir. “Özümü savadlı göstərmək istəyirdim” [4].

Gənc bu fikri ilə həm də cəmiyyətdə olan sosial və mədəni fərqlərə diqqət çəkir. İbrahimin kim olduğu anlayan gənc öz kimliyini dərk edir. İbrahim sanki burada “güzgü” rolunu (metafora) oynayır. Teatral gənc öz daxili dünyasına boylanmalı, özünə dəyər verməli idi. Görünür, o, özünü unudub, həyat “qazanında” öz şəxsiyyətini, “məhdud və dar” qiymətləndirdiyi biliklərini “əridib”. Qəhrəmanımız irrasional davranışları ilə özünü kiçiltərkən, İbrahimi gözündə “böyüdür”. “Get-gedə bu adama heyran olurdum” [4]. Çünki qəhrəmanımızın özgüvən problemi var, özünün heyranedici tərəflərini görmür, bəlkə də onun dünyasında bu tərəflərə yer “yoxdur”.

Teatr sevdalıımız İbrahimi bir məclisin təşkil olunduğu evdə qarşılaşır. Onunla ünsiyyətə can atıb belə “ideal və mədəni” adamdan çox şey öyrənə biləcəyini düşünür. “Mən teatr həvəskarı deyiləm” [4].

Teatr aşiqi olan bu tutqulu gənc İbrahimi təvazökar zənn edir, hələ də son dəfə “mübarizə aparır”. İbrahimin “ideal” şəxsiyyət (ümumiyyətlə “şəxsiyyət” demək olarmı?) olması haqqındakı düşüncə mifi qısa zamanda dağılır, kulminasiya yaşanır. “...Ayə, bilersənmi, mən ora niyə gedirəm? Orda bir aktiriska varee, Könül İbrahimi” [4].

İbrahimin həyatı səthi, çürük və bəsit məqsədlərdən ibarətdir. O, “parazit” həyatı yaşayır. İbrahim teatra əyləncə, tanışlıq vasitəsi kimi baxır, öz “rolunu” çox gözəl “ifa edir”. Onun “həyat qazanı”nda acizlik, mənəviyyətsizlik, xaraktersizlik, mədəniyyətsizlik “qaynayır”. Kişi aktrisa ilə tanış olmaq, başqa cür desək “qadını əldə etmək” üçün bilet alır, teatrı izləməyə özünü məcbur edir, yəni özünü mədəni, teatral göstərir. İbrahim toplum üçün bir imic, bir tipaj çizir, bir obraz yaradır, öz dünyasında bir “teatr” yaradır. O, səhnəyə “çıxır” və öz həyatının “teatrında” “rolunu oynayır”. (“daxili teatr” və ya teatral həyat) İbrahim özünü bu cür təqdim edir, çünki niyyətini reallaşdırmaq üçün bu cür davranmağa məcburdur. Nə üçün məcburdur? Bunu dəqiq deyə bilmirik. Bəlkə də narsistdir, bəlkə də o da natamamlıq kompleksindən əziyyət çəkir, uşaqlıqda aldığı travmalardan, yaşadığı neqativ təcrübələrindən ötrü özünü mədəni göstərmək, kimisə əldə etmək üçün irreal xarakter yaratmaq, özünü sübut etmək və özünü kimlərə təsdiq etmək ehtiyacı duyur. Bu haqda İbrahimin dilindən çox sitatlar gətirilmədiyi, müəllif bizə onun haqqında çox bəhs etmədiyi üçün detallı məlumatı paylaşa bilmirik. İbrahim həyatda öz “teatrını” yaradır və bu obrazı ilə bəlkə də başqa çirkin niyyətlərinə də nail olur. Burada “qadını əldə etmək” sadəcə bir detaldır. Elə insanlar da var ki, teatrda öz həyatını yaşayır, öz rolunu oynayır, hisslərini daha gözəl ifadə edir. Məsələn, “Dorian Qreyin portreti”ndəki Sibill kimi.

Biz hesab edirik ki, “Teatral” hekayəsi modernizm cərəyanında yazılıb. Şüur axını metodundan istifadə edən yazıçı hekayədə qəhrəmanın duyğuları və hisslərini ön planda saxlayır, qəhrəmanın ekzistensial böhranları və daxili konfliktlərini ifadə edir. Hekayəni oxuyarkən zaman hiss olunmur, realılıqla illüziya arasında uçurum var. Modernist yazıçı yaradıcıdır, təkrarçılığa yol vermir və yeni dünya yaradırlar. “Postmodernistlərdən fərqli olaraq, modernistlər yaradıcı haqqında romantik təsəvvürlərdən çıxış edirlər, dünyanın hadisə və nəsnələrindən istifadə edib yeni dünya yaradırlar..” [3, s. 234].

Nəticə və elmi yenilik. Mərhum yazığımız Mövlud Mövludun “Teatral” hekayəsi insanların xarici görünüşləri ilə daxili görünüşləri və davranışları arasındakı paradoksalılığı göstərir. İbrahimin özü ilə teatra gətirdiyi köhnəlmiş çantası onun sosial statusu və həyat tərzinin simvoludur. Köhnəlmiş çanta idealın dağılması və illüziyanın arxasındakı reallığı ifadə edir. İbrahim teatra çanta ilə gələrək, bəlkə də öz sosial-psixoloji maskasını çantasında gizlətməyə çalışır. “Dışlərinin mırıx olduğunu indi görürdüm” [4]. Artıq həmin şəxs ideal bir obraz kimi gözündən düşür, xəyal qırıqlığı yaşayır. Kişinin hər hansı bir “qüsurlu” (dışlərindəki əskiklik- mırıxlıq) aydın şəkildə hiss edir. Burada “mırıxlıq” həm də İbrahimin şəxsiyyətindəki, xarakterindəki qüsurlu, əskikliyin, saxtakarlığın simvoludur.

Bizim fikrimizcə, iki gəncin teatrda qarşılaşması təsadüfi deyil. Teatr mikromühitdir, səhnənin, tamaşanın evidir. Burada sünilik və rol var. Teatr həyatın simvoludur. Gənc bu əsərdə teatr vasitəsilə həyatın acı gerçəkləri ilə üzləşir. Hekayədə əyatla sənət arasındakı sərhədlər pozulur. (həyatı teatr) Gəncin ideal hesab etdiyi şəxs onun həm də “müəllimi” olur. Həyat realdır, çoxqatlıdır. Həyat dənizdir, yaxşı üzgüçü olmağa məcbursan.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aşağılık Kompleksi Nedir? Belirtileri, Nedenleri ve Tedavi Yöntemleri/ <https://www.acibadem.com.tr/hayat/asagilik-kompleksi/> (26.11.2024)
2. Babullaoğlu S. Məsihağa Məhəmmədi üçün triptix (şeyrlər)/ <https://525.az/news/7910-mesihaga-mehemmedi-ucun-triptix-seirler> (06.05.2013)
3. Quliyev Q. Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər. Bakı: “OL” NPKT, 2019, 260 s
4. Mövlud M. Teatral/ <https://youtu.be/IpWtxL11sbc?si=djc79lhfwQtTEe-j> (21.01.2018)
5. Солнцева, С. Автор, повествователь, рассказчик — сходства и различия/ <https://dzen.ru/a/ZETwXM7sbTZZcQMO> (23.04.2023)

HÜSEYN CAVİDİN “AZƏR” POEMASINDA ŞƏRQİN VƏ QƏRBİN ACI GERÇƏKLƏRİNƏ BAXIŞ

Zöhrə İmamverdiyeva

Magistr

Bakı şəhəri 148 sayılı tam orta məktəbin müəllimi

zohre.imamverdiyeva@mail.ru

Abstract

From Huseyin Javid's poem “Azar” View to bitter reality of South and West

There is a great influence of Turkish literary environment in the formation of personality of the great writer in the Azerbaijan literature in the XX century. He gained the depth of eastern literature during the period when he studied in Turkey. Lessons which he was taught by his teachers have a great influence in his further literary activities. The activities of T. Fikret, A. Hamid, N. Kamal and other authors in this field can't be denied. Huseyn Javid's issues are either being universal, as well distinguishes with the basis of national ground.

Keywords: Huseyn Javid, Turkey, literature, East, West.

Mütəfəkkir, filosof şairimiz Cavidin həyatına nəzər saldıığımız zaman görürük ki, 1926-cı ildə Bakı Müəllimlər İnstitutunda müəllimlik edən şair, Maarif Komissarlığı tərəfindən Almaniyaya göndərildiyi vaxt Berlində yaşadığı həyatı, ümumilikdə səfər təəssuratlarını “Azər” poemasına müxtəlif parçalar vasitəsilə əlavə etmişdir. Dünya mədəniyyətinin sərvətlərindən bəhrələnən, eyni zamanda orijinal düşüncə tərzli olan romantik şair bu əsər üzərində 1920-ci ildən işləməyə başlasa da, yalnız onu, 1937-ci ildə tamamlaya bilmişdir.

Burjua ideoloqlarının dövlətilərlə kasıbların bir arada firavan yaşayacağı yalanını xalqın şüuraltına yeritdiyi vaxt Cavid kor gözlərə işıq verib. Bu işıqdan bir məqsəd hasil etmək istəyirdi. Enişli-yoxuşlu, olduqca mürəkkəb yaradıcılıq yolu keçən şairin Şərq və Qərb məsələsinə həsr etdiyi bu poemadan tədqiqatçılar nəinki Cavid yaradıcılığında, ümumilikdə, Azərbaycan şeiri tarixində yeni bir dönüş yaradan, yetkin və bitkin bir bədii əsər kimi bəhs edirlər. 1926-cı ilin axırlarında çap olunmağa başlanan bu mənzum dastan haqqında danışarkən M. Cəfər onu 1926-1936-cı illər arasında, yəni on il müddətində yazılsa da, hələ də tamamlanmamış əsər kimi qiymətləndirir. “Azər” poeması bir sujet ətrafında bir hadisədən deyil, bir neçə fərqli mövzulu, fərqli problematikalı hadisələrdən bəhs etməsi ilə klassik dastançılıq ənənələrimizdən fərqlənmişdir. Qərb ədəbiyyatına çox-çox əvvəldən tanış olan bu forma Şərq ədəbiyyatında hələ təzə-təzə yaranmağa başlayırdı. Lirik-epik əsər hesab edilən bu əsəri müəllif özü dastan adlandırsa da, sonralar tədqiqatçılarımız onu poema adlandıрмаğı məqbul hesab etmişlər. Bu poema fəlsəfi poemalar sırasına daxildir. Bir qisim tədqiqatçılarımız isə bu əsəri poema ilə mənzum dram arasında keçid mövqeyində duran əsər kimi qəbul etmişlər.

Ədəbiyyatşünas Şəmil Sadiqov poema haqqında danışarkən: “Azər”in 2000 misradan artıq olan mətni bədii forma etibarilə klassik dastanlardan fərqlənir. Bu forma etibarilə yeni epik bir poema idi. Bu formaya Qərb və rus ədəbiyyatında rast olunsa da bizim ədəbiyyatda bənzəri yox idi” (7, s. 10) fikrini qeyd edir. Tədqiqatçı həmçinin şairin on bir ildən artıq bu əsər üzərində işləsə də, onun hissələrini vahid sujet ətrafında bağlamağa imkan tapmadığını yazır. Poema “Düşündüm ki”, “Ay qız” adlı qoşma formasında yazılmış lirik parçalarla başlanır.

Ədəbiyyatımızda yaşı min illərlə ölçülən ərəz vəznə Cavid yaradıcılığında xüsusi bir mərhələdir. Tanınmış ərəzşünaslarımız milli ərəzşünaslığımızın inkişafında Cavidin rolunu yüksək qiymətləndirmişlər. Şair “Azər” poemasının böyük bir hissəsini ərəzda yazmışdır. Əsərdə ərəzun rəməl, həzəc, xəfif, müctəs bəhrlərinə aid kamil poetik parçalara da rast gəlirik. Cavid doğma şeir vəznimiz hesab edilən heca vəzninə də dərin hörmət və ehtiramını hələ ilk mənzum dramı “Ana” əsərini bu vəznə yazmaqla isbat etmişdi. Daha çox şifahi xalq ədəbiyyatında işlədilən heca vəzninin bir sıra ölçülərinə Cavid, yaradıcılıqla yanaşaraq əsərlərində faydalanmışdır. Poemanın “Kömür

mədəninə” adlı hissəsində heca vəzninin ən kiçik ölçüsü hesab edilən üç hecadan istifadə etmişdir. Heca vəzninə aid hissələrin yarısından çoxu on birlik şeir ölçüsündədir. Əsərin “Qərbə səyahət” adlı böyük bir hissəsi isə on altılıq heca prinsipi əsasında qələmə alınmışdır. Bütövlükdə poemada üç hecalıdan tutmuş, on altı hecalı heca şəkillərinə qədər uğurla bəhrələnilmişdir. Caviddən əvvəl də ədəbiyyatımızda həm heca, həm də əruz vəznini bədii yaradıcılığında sənətkarlıqla tətbiq edən şairlərimiz olub. Onların sırasında Xətai, Vidadi, Zakir, Nəbati kimi söz ustalarımızın adını xüsusi ilə vurğulaya bilərik. Cavid adını çəkdiyimiz poemada hər iki vəzndən istifadə edərək, müştərək vəznli bir əsər ərsəyə gətirmişdir.

“Azər”dən əvvəl də, Qərb və rus ədəbiyyatında bu mövzudan istifadə edən söz sənətkarları az olmayıb. Bu baxımdan əsər səciyyəvi xüsusiyyəti etibarilə Cavidin müasiri olmuş, dövrünün tanınmış fars romantik şairi olan Mirzadə Eşqinin “Eşqinin ideali” və “Qara kəfən” dastanları ilə formaca səsleşsə də, Cavid qələminin özünəməxsus spesifik cəhətlərini müəllifi olduğu əsərdə görə bilərik. Mirzəzadənin adını çəkdiyimiz “Qara Kəfən” əsəri ilə “Azər” poeması arasında müqayisələr aparsaq görürük ki, hər iki əsər vahid sujet xəttinə malik olmayan, lakin əsərin ümumi məzmunu ilə səsleşən ayrı-ayrı müstəqil parçalardan təşkil olunub. Eşqinin “Qara kəfən”ində bu parçalar “Keçmiş, tarixdən bir pərdə”, “Həyat düşüncələri”, “Xərabə qalada”, “Daxmadan kəndə qayıdarkən”, “Eşqin sual edir” və digər adlarla adlandırılmışdır. Bu iki əsərin bədii forması arasındakı başlıca fərq isə əsərdə təsvir olunan hadisələrə müəllifin münasibəti məsələsidir. Eşqinin əsərində müəllif özü hadisələrin mərkəzində duran obraz kimi bütün hadisələrdə iştirak edir və birbaşa gördüyü, canlı şahidi olduğu hər bir hadisə haqda öz fikirlərini bildirir. “Azər” poemasında isə təsvir edilən hadisələrə şairin özü tərəfindən deyil, Azər surəti vasitəsilə münasibət bildirilir.

Xanverdi Turaboğlu bu poemanı Cavidin tamamlaya bilmədiyi əsər hesab edir. Ədəbiyyatşünasın poemanı şərti olaraq üç hissəyə bölməsi tamamilə doğrudur. Bu hissələrdən birincisi Azər obrazının daxili dünyası ilə üzə çıxarılan Şərq xalqlarının həyatı, ikinci hissə bütün iç üzü, çıpaqlığı ilə təqdim edilən Qərb həyatının təsviri və nəhayət, üçüncü hissə baş qəhrəmanın Qərbdən Şərqə dönüşü hissələridir. Hər müstəqil bölmə poema daxilində vahid süjet xəttinə tabe olmasa da, ümumilikdə onları birləşdirən müəllif ideyasının fəal bədii daşıyıcısı olan Azər obrazıdır. Bu hissələrdə Cavid Qərb və Şərqi həyatı problemlərini təhlil obyektini kimi seçərək bütövlükdə cəmiyyəti düşündürən problemlərin həlli yollarını axtarmağa çalışmışdır.

Əsərin ümumi leytmotivini isə insanlığın faciəsini bütün dərinliyi ilə görüb dərk etmək və bu faciəni bədii-psixoloji, eləcə də məntiqi baxımdan əsaslandırmaq, yeri gəldikcə bəşəriyyəti bu bəlalardan xilas etmək üçün kəskin mübarizəyə, üsyana çağırmaq məqsədi təşkil edir.

Dedilər: “Zülmə qarşı durma, əyil!”

Dedilər: “Hər bə qoş, ya əz, ya əzil!”

Bən derim: “Həpsi laf, inanma, saqın!”

Rəhbər olsun da qüvvətin, ağlın. (3, s. 160-161)

Əsərin ayrı-ayrı hissələrini ümumi süjet ətrafında birləşdirən Azər obrazı poema boyu müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Azər bəzən sadəcə müşahidəçi kimi, bəzənsə iştirakçı kimi gözlərimiz önündə canlanır. Poemanın Azərin düşüncələrinin təsviri ilə başlaması əsərin ümumi bədii strukturunda hadisə və proseslərin, surətlər aləminin ümumi harmoniyasına da birbaşa təsir edir. Müəllif ideyalarının daşıyıcısı olan bu obraz poemanın ümumi ruhunu tənzimləyən parlaq, kamil bir obrazdır. Azər eşitdiyi, əyani olaraq birbaşa gördüyü əzilən, təhqir edilən, mənəvi cəhətdən yoxsul insanlara öz məsləhətlərini, gileyini, bəzənsə ironik iradını bildirməkdən çəkinmir. Qəhrəmanımız bununla da öz zamanına, ictimai-siyasi mühitin çatışmazlıqlarına, eybəcərliklərinə kəskin etirazını bildirir. Azər Şərqdə gördüyü mənəvi eybəcərliyi Qərbin ümumi atmosferində gördükdə hər iki mühitə nifrətlə yanaşaraq, bu iki mühit arasındakı mənəvi-psixoloji amilləri də yaddan çıxarmır. Şərq xalqlarının düşdüyü mövcud vəziyyətdə sadəcə ağlayaraq kifayətlənməsi, çıxış yolu olacaq əməli fəaliyyətdən uzaq olması mütəfəkkir şairi düşündürür. Cavid irqindən, dilindən, dinindən, cinsindən asılı olmayaraq hər kəsin nəsə bir sənətlə məşğul olub öz çörəyini qazanmasının tərəfdarı idi. Müəllifin

fikirləri abstrakt məntiq üzərində qurulmamışdı. Əksinə Cavid özündən əvvəlki dahi şair və yazıçıların yolu ilə gedərək öz nəzəri fikirlərini real həyatdan, konkret ədəbi hadisələrdən almışdır.

Dərdlilərin, acizlərin pənahı olan göz yaşlarının heç nəyə xeyri olmamışdır. Şərqin bu iniltisindən, göz yaşlarından öz mənafeyi naminə istifadə edən Qərb xalqları müstəmləkə siyasətini həyata keçirərək yeni-yeni fəthlər edir.

İştə Qərbin azğın səadətləri

Alır qida Şərqin fəlakətlərindən. (3, s. 183)

Azər ətraf mühiti özlüyündə ciddi təhlil edərək mənəvi-əxlaqi axtarışlar yolunu seçir. Dövrünün humanist ruhlu övladı olan Azər gördüyü hadisələri öz daxili mənində saf-çürük edir və hüriyyətə aparan xilas yolunun mübarizələrdən ibarət olduğu qənaətinə gəlir:

Məzlum ellər üçün ancaq bir yol varsa:mübarizə!

Onsuz şübhə yox, irəməz Şərq aləmi hüriyyətə. (3, s. 163)

Cavidin “İblis”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Şeyx Sənan”, “Xəyyam” və digər əsərlərində olduğu kimi, bəhs etdiyimiz əsərdə də simvolları müəllif qayəsinin ifadəsi üçün istifadə etmə üstünlük təşkil edir. Müəllifə görə “məzlum ellər” Şərqin simvoludursa, Qərb sözün rəmzi mənasında “soyuqqanlılıq” simvoludur. Sənətkar həmçinin kəskin boyalarla “bədi” üsyan edərək, şəxsi mənafeləri üçün insanlığın, ümumilikdə cəmiyyətin məhvinə çalışan “qudus nazirləri”, “vəhşi diplomatları” sənətin ecazkar qüdrəti vasitəsilə “məhşər ayağına” çəkməklə simvolik mənalara yaraşır. Hər iki mühitdə şahidi olduğu hadisələr qarşısında nikbin ruhlu Azər bəzən mənəvi cəhətdən yorularaq bədbinləşir.

Elə bir dövr idi ki, Qərb və Şərqin ardı arası kəsilməyən uzunmüddətli müharibələrinin yaratdığı psixoloji iqlim nəticəsində fiziki və mənəvi cəhətdən şikəst insanlar ordusu yaranmışdı. Mənəvi cəhətdən şikəst olmuş insan övladları yalnız bioloji varlıq kimi yaşayıb, hissiz- duyğusuz müqəvvaya çevrilmişdi. Bu cür insanlara murdar həşərat kimi baxılır, onlar ayaqlar altında iyrənc, lazımsız bir əşya kimi tapdalanaraq əzilmişdir. Azər iştirak etdiyi hadisə və proseslərdə özü ilə mühit arasındakı dərin uçurumu hiss edir. Azər obrazını ümumi olaraq xarakterizə etsək görərik ki, əsər boyu daxili-mənəvi və estetik düşüncə tərzinə görə fərqlənən, özünəməxsus mühakimə qabiliyyəti ilə gözlərimizdə yüksələn bu insan ideal bir obraz olmaqla yanaşı, Cavidin özüdür. Əsərin poetik hissələrində emosionallığı, ekspressivliyi artıran, predment və hadisələri əslində olduğundan daha güclü nəzərə çapdıran parçalar da diqqətimizi çəkir.

Otuz ildir Azərin hər an bütün bəşəriyyətin fəryadını, iniltisini duyaraq öz cismani, eləcə də ruhi aləmində yaşatması diqqətdən yayınmır. Azərin xeyirxah düşüncələri və niyyətləri Cavidin səmimiyyətini daha da artıran məqamlardandır. Əsərdə Şərqdən Qərbə gedən və yenidən Qərbdən Şərqə qayıdan Azər yaşadığı cəmiyyətin mənəvi-psixoloji tarazlığını bərpa etmək, pozulmuş əxlaq normalarını dəyişdirmək istəsə də, bu xeyirxah əməl onun imkanları xaricində olduğundan özü ilə mühit arasındakı dərin uçurumu hiss edir:

Şərqə görə o diyarda azad ikən düşüncə

Yazıq!.. Yenə mümkün deyil didişmədən qurtulmaq.

Artıqca bilgilər artar ehtiras,

Hiç fərqi yox, əski hamam, əski tas... (3, s. 194)

Bəşər övladı insanların məhv edilməsi üçün ” zəhərli qazlar”, “bombalar” kəşf edərək sərf etdiyi enerjini, sərf etmək yerinə insanların təhlükəsiz, azad yaşaması üçün sərf etməlidir. Şair poemada onu ciddi narahat edən məsələlərin, problemlərin zahirən görünən üst təbəqəsini açıb, oxucusunu problemlərə daha dərinə, geniş aspektlərdən baxmağa sövq edir. Əsəri oxuduğumuz zaman bəzi məqamlarda görürük ki, bəşəriyyət əslində heç bir inkişaf yolu keçməmişdir. İnsanların bir qisimlərində ibtidai icma quruluşundan qalan vəhşi bəşəri instinktlər qalmaqda davam edir. Bu vəhşi ehtiraslar nə elm, nə maarif, nə də təlim və tərbiyə ilə dəyişdirilməmişdir.

Məzlumlara qarşı qurulur tuzaq.

Kəşf olunur hər gün zəhərli qazlar, (3, s. 171)

Əsərin əsas qəhrəmanı olan Azər özünü rəssama təqdim edərkən atəşlə suyun öpüşdüyü bir ölkədə yetişdiyini deyir. Burada “atəş” sözü ilə qədim atəşgahlara, “su” ilə isə Xəzər dənizinə işarə edilir. “Avesta”dakı qatların müəllifi Zərdüşt kimi Azər də lap uşaqkən şeir, hikmət aşiqi, söz vurğunu olub. Bəşəriyyətin gələcək taleyi onu daim narahat etmişdir. Caviddə zərdüştlikdən gələn işığa, parlaq ideala can atmaq, xeyirlə şərin mübarizəsi məsələsi əsas məsələlərdəndir. Xatırladaq ki, “Qor” və “Qut” sözlərinin birləşərək əmələ gətirdiyi “Qorqud” sözünün mənası da “xoşbəxtlik odu” deməkdir. Azərbaycanda yaşamış əski qəbilələr baş tanrını Devuş-Div adı ilə adlandırmışlar. “Div” sözünün mənası isə əski sanskrit dilində “İşıq Allahı” deməkdir. Bu ad Dədə Qorqud şəxsiyyəti ilə də əlaqələndirilir. “Od oğlu” mənasını verən Qorqudun anası alagözlü div qızıdır. Atəşin əsas mayasından olan “Qor” günəşin atributlarından biridir. “Qut” isə mifik varlıq olmaqla günəşdən gəlib. Ölkələri müstəmləkə əsarətində saxlayan imperialist dövlətlər daim öz mənfur, məkrli planlarını məzlum xalqların üzərində həyata keçirmək üçün xalqın keçmişini unutdurmağa, mənəvi qaynaqlarını inamını məhv etməyə çalışsalar da Cavid və başqa vətənsəvər ziyalılarımız buna imkan verməmişlər. Zorakı yollarla tarixlərinin saxtalaşdırılma təşəbbüslərinə rəğmən Şərq xalqları öz mənəvi tarixini əsrlər boyu böyük əzmkarlıq nümayiş etdirərək qoruya bilmişlər. Zərdüşt ardıcıllarını div törəməsi hesab edərək, onları lənətləyənlər zərdüştün dünyagörüşünü heçə endirməyə çalışmışlar. Müasir tədqiqatlarda Zərdüştün ilk fars dövləti olan- Əhəməni dövlətindən xeyli əvvəl yaşadığı sübuta yetirilmişdir. Azərbaycanın məskunlaşdığı ərazi tarixən “Odlar ölkəsi” adlanmışdır. Azər və ya Adər sözünün mənası da atəş, od deməkdir. Əjdər İsmayilov bu adı əski tanrı panteonunda nüfuzlu yer tutan atəş tanrısı Atarla əlaqələndirir. Mifik təfəkkürün antopomorfik obrazı olan Atar sözünün “ata” sözündən yarandığını da söyləyənlər var. Əgər od, atəş qədim türkdilli xalqlarda “həyatverici”, “həyatyaradan”, “yaşadan” işlədilmişdirsə “ata” sözünün də eyni mənə verdiyini söyləyə bilərik. Atar sözünün sonundakı son samitin düşməsi nəticəsində bu söz daha sonrakı dövrlərdə öz antropomorfik mənasından uzaqlaşmışdır. Azərbaycan sözünün ilk etnogenezis mənası da Atar məfhumu olmuşdur.

Ömrünün otuz ilini tənhalığa çəkilib təbiətlə sirdaş olmuş Azər təkliyə yalnızlığa qəlbən üsyan edərək insanlar arasına qatılmağı arzulayır. Müəllif daxili mübarizələri və sarsıntıları ilə yaşayan bir fərdin öz aləmində ictimai həyata çıxmaq ehtiyacını bu əsərdə Azər obrazı vastəsilə ifadə etmişdir. Cavid oxucuları daha sonra Azərin həyatı ilə ətraflı tanış edir. Azəri ətrafdakı hər kəs sərsəm, dəli, xudbin adlandırır, ariflər ona yuxarıdan aşağı baxır, dinsizlər ona şübhəli iman sahibi deyir, möminlər isə onun ölümünə fərman vermişlər. Bir gecə buludlar arasından ay ona “Hürr ol, azad yaşa” deyir. Azər sanki qaranlıqda çırpınan bir nurdur. Təsədüfi deyildir ki, zülmət gecəyə işıq saçan ay tərəfindən ona müraciət olunur. Yolun uzun və əziyyətli olmasına baxmayaraq Azər dünyada yaşayan insanların həyatı ilə əyani tanış olmaq, mənsub olduğu xalqı mədəni millətlərin cərgəsində görmək arzusu ilə yola çıxır. Qeyd edək ki, Cavid Azərin proobrazı, müasiridir. Özünü “ədəbi hürriyyətin sevdalı bir cəlvəsi” adlandıran şair vətənin hər bir övladından fədakarlıq, xeyirli bir təşəbbüs, yaradıcılıq istəyir.

Şərq xalqlarına edilən əsarəti, despotizmi görən Azər demokratiya məmləkəti kimi tanınan Qərbbə getmək arzusu ilə Bakıdan (əsərdə Altun şəhər) uzaqlaşır. Qərbbə səyahət zamanı Almaniyanın paytaxtı Berlində şahidi olduğu hadisələr buranın Şərq dünyasından çox da fərqlənmədiyini göstərir. Gözəllik cəhətdən şəhərlərin kənddən, kəndin şəhərdən geri qalmadığı, varlı ilə yoxsulun bir musiqi dinlədiyi Qərb aləmini bir gənc Azərə belə təqdim edir:

Burda əsla dilənçi yox...mərhəmət yox çünki ona,
Yan baqılır aciz, səfil, ölü, cahil bir insana.
Şərqin böyük bir şairi odur ki, varsa hər yana,
Aman bilməz Qərbi hər gün də vətəndə mərhəmətə. (3, s. 163)

Burda Şərqin böyük şairi dedikdə dünyada məşhur olan hind ədibi, mütərəqqi şəxsiyyət, “Nobel” mükafatçısı, Hindistanın “Xalqın ruhu” adlı himninin müəllifi Rabindrnat Taqordan söhbət gedir. Vətənin daim hər şeydən üstün tutan Taqor əlindən artıq şeir kitabında, on iki romanında və digər ictimai-pedagoji, fəlsəfi əsərində hind xalqının bir əsrdən də çox tarixini gələcək nəsillərə işıqlandırmışdır. Taqor ilk dəfə 1921-ci ildə Hindistanda xalqın övladlarının savadlanması üçün şəxsi

vəsaiti hesabına universitet açıdırır. Ömrünün sonlarına doğru yazdığı “Mədəniyyətin böhranı” əsərində ingilislərin iki yüz illik əsarəti dövründə hind xalqının başına açdığı vəhşətlər sadalanır. Şairi düşündürənsə ingilislərin bu ölkəyə işğalçılıqdan, səfalətdən başqa qoyub gedəcəyi heç bir şeyin olmamasıdır.

Azər Şərqi əsrlər boyu geri salan obyektiv səbəbi anlayır. Vaxtı çoxdan keçmiş mərhəmət və vicdan fəlsəfəsi bu səbəblərdən birincisidir. Əməli fəaliyyətdən, mübarizədən uzaq olan Şərq xalqları zalımlardan bir gün mərhəmət görəcəyi yalanına inanaraq susmuşlar. Azərsə hər bir insanın haqqını yalnız mübarizə yolu ilə alacağına inanır.

Mərhəmət və vicdan kimi bəşəri dəyərə malik sözlərin lüğətlərdən silindiyi vaxt Avropadakı ictimai ziddiyyətlər, bir tərəfdə səfalət içində yaşayan işsizlər, digər tərəfdə isə harınlıqdan xalqı əzən müftəxor vəzifə adamları “Kömür mədənində”, “Rəssamın qızı”, “Azad əsirlər”, “Mühacirlər yuvası”, “Tısbəğanın zevqi”, “Nil yavrusu” adlı hissələrdə daha qabarıq təqdim edilmişdir. Həmin parçalarda Almanıyanın “Nackt kultur”-“Çılpaq mədəniyyət” dövrünün hadisələri öz parlaq əksini tapmışdır.

“Rəssamın qızı” hissəsində bohemyalı bir rəssamın qızı olan Elzadan söhbət açılır. Elzanın füsunkar gözəlliyi bütün rəssamları olduğu kimi bir gənc hərbiçini də valeh edir. Lakin Elza bu gəncə qarşı laqeyddir. Elzanın bu laqeydliyinin səbəbini bir qadının dilindən öyrənirik. Əsarətlə barışmayan Elzanın atası Bohemya xalqına ilham verərək onları hərbə, azadlığa səsləyirmiş. Hökumət nümayəndələri bunu bildikdən sonra həmin rəssamın edamına fərman verirlər. O vaxt səkkiz yaşında olan Elza bu xəbərdən sarsılaraq danışma qabiliyyətini itirir və bütün hərbi adamlarına nifrət edir. Həkimlər bu bədbəxt lal qıza heç cür çarə ola bilmirlər.

Demək olar, Elza ilə oxşar taleyi paylaşan Şəmsanın atasının da başında hürriyyət eşqi hakim imiş. Nil yavrusu adlandırılan Şəmsanın atasını ölümlü bir adaya sürgün edən ingilis lordundan intiqam alaraq xalqın gözündə hürriyyəti təmsil edən ilahə səviyyəsinə yüksəlir. Nil, məlum olduğu kimi, dünyanın ən uzun çayı olaraq başlanğıcın Misirdən götürür. Atasının ölüm xəbərini eşidən Şəmsa əmisi ilə Şərqi tərk edərək Qərbə üz tutur. Misir gözəlini sonda sevindirən odur ki, Nilə artıq günahsız qanların axıdılması azacıq dayanacaq. Əzilən insanlar bir az rahat nəfəs ala biləcək.

Əlverişli strateji –coğrafi mövqedə yerləşən Şərqin vəziyyətinin günü gündən pisləşməsi şairin qayğılarını artırır. “Tısbəğanın zevqi” hissəsində ağ saçlı parisli Azərin Şərqdən gəldiyini eşidib ona Qərbdə tısbəğaların belə musiqidən zövq aldığını söyləyir. Azər gülərək Şərqdə nəinki tısbəğaların, insanların belə musiqi zövqünü yaşamaqdan məhrum olduğunu deyir. Şərqin səfil vəziyyətini sonda bu cümlələri deyərək “Qərbə səyahət” hissəsini yekunlaşdırır.

O məhsullu Şərqin halı pək səfil...

Öylə yoqsul var ki, ot yeyib yaşar.

Fəqət burda yalnız insanlar deyil,

Tısbəğalar belə eşqindən coşar. (3, s. 183)

Cavid müasirlik tərəfdarı olsa da, müasirliyin yalnız libas dəyişməklə bitdiyini düşünmürdü. Azərin bir məclisdə rast gəldiyi gənc qız və xanımlar çadrasını atmışlar. Lakin çadrasını atan bu qadınlar yeniliyin mahiyyətini düzgün anlamayıb zövq, mənəviyyət, həyata münasibət baxımından yeni həyatdan tamamilən uzaqdılar. Bu qadınlar çadranı ataraq simalarına boluca pudra və boya işlətməklə müasir, kübar olduqlarını zənn etmişlər. Əsərin “Bayramdı” hissəsində qızlar Azərdən içlərindən ən gözəl hansının olduğunu seçməsinə istəyir. Azər gülərək boyalı hallarında hamısının gözəl olduğunu, lakin qızların “boyalardan və tozdan” təmizləndiyi vaxt gözəllə, çirkinin ayrılacağını, doğru ilə yalanın bəlli olacağını deyir. Zahirən cazibədar görünən bu boyalı, işvəli qızları aktrisyaya bənzədən şair həyat səhnəsində bu oyunun son moda olduğu qənaətinə gəlir.

Eşsiz olsun da camalın, nə çıxar,

Mə'nəvi hüsnünü bir yoqla nə var?

Bir çox afət bilirəm yüzləri xoş,

Ruhu düşkün və sönük, içləri boş... (3, s. 203)

Şair çarşaf atmaqla qüsurların bitmədiyini, çox beyinlərin hələ də pərdəli olduğunu deyərək xilas yolunu mənəvi pərdəyi dəf etməkdə görür. Yalan söz və riyadan uzaq olan Azər bu qadınları

“soytarıya”, “yapma çiçəklərə” bənzədərək, üzlərindəki podra və boyaların nə qədər gözəl olsa da, gözəlliklərinin suya girincə “kir”olacağını, əsl gözəllərdə isə incə ruh və əqli zəkanın ön plana çıxmalı olduğunu söyləyir.

Qadının insanlığa bəxş edilmiş necə bir dəyərli nemət olduğunu biz bütün dərinliyi ilə dərk etməyi bacarmalıyıq. Cavidin yaradıcılığına nəzər saldıığımız zaman nəvazişkar, müqəddəs ana, incə xilqət olan qadının yüksək və ali vücud kimi dəyərləndirildiyini görürük. Şairə görə, cəmiyyəti bürümüş zülm və fəsadın girdabında, mənəvi əsarət zəncirində boğulan qadınlar mənəvi gözəllik rəmzi olmaqla yaşadığımız cəmiyyəti çirkin, qaba münasibətlərin, zülm və vəhşətlərin pəncəsindən xilas edəcək. Cavidin insanpərvərlik hislərinin beşiyi olan qəlbini daim ciddi narahat edən bu mövzu şairin poeziyasında “Qadın”, “Vərəmli qız”, “Şərq qadını”, “Bir qızın son fəryadı, yaxud zindan guşəsindən bir səs” şeirlərində daha qabarıq verilib. Feodal-burjua cəmiyyətində qadının ağır, dözülməz güzəranını gören şair ona ali bir varlıq kimi yanaşır. Cavid bu ülvî xilqətə qarşı daxilən-ruhən verilən əzablara, mənəvi və fiziki işgəncələrə son qoymağa çağırır. Nəsibi şillə, dayaq olan qadına ilk öncə ağlayıb, fəryad etməklə səsinə insafsız qəlblərə çatdırmağı məsləhət gören müəllif daha sonra bu fikrin faydasız olduğunu anlayır. Caviddə fikir plüralizminin, bir-birini inkar edən fikirlərin olması sənətkarın son qərarı oxucunun öhdəsinə buraxmasından irəli gəlirdi. Şair qadının ictimai mühitdəki rolunu Şərq qadınına anladaraq, onu əsarət və həqarətlə bəzişməməyə çağırır:

Ana evladını bəslər, böyütür,
Anasız millət, əvət, öksüzdür.
Sənin aləmdə vəzifən, hissən
Nə böyük, həm nə ağırdır, bilsən?! (3, s. 43)

Cavid ağlamağı ilə yeri, göyü lərzəyə salmağı məsləhət gördüyü qadına onu dinləmək yerinə əsl xilas yolunun mübarizədən keçdiyini xüsusi olaraq vurğulayaraq “yanlız kəndinə kəndin ağla” fikrini söyləyir. Kimdənsə yardım gözləmək istibdada, zülmə boyun əymək demək idi. Şair qadınlara haqqını yalnız çalışıb, elm öyrənməklə ala biləcəyini deməklə qəhrəmanlar kimi döyüşə atılmaq yolunu göstərir.

Cavidin ictimai məramı, mübarizə proqramı son dərəcə geniş və əhatəli idi. Bəşəriyyət var olandan bu günümüzdə qədər yaşam tərz, insanlar, ətraf mühit, fikirlər, düşüncələr, duyğular dəyişikliyə uğrasa belə mövzu, mahiyyət və ifadə forması baxımından incəsənətin xüsusi bir qolu olan ədəbiyyatda qadına münasibət məsələsi dəyişməyərək daim müəllifləri düşündürmüşdür. Tarixən qadın və kişi şəxsiyyətlərinin bir-birindən fərqləndirilməsi kişilərin cəmiyyətdəki nüfuzunun daha üstün olması gender stereotiplərinin yaranmasında böyük rol oynamışdır. Yunan filosofu Platon qadınların da kişilərin də eyni işdə iştirak edə bildikləri halda, qadınların kişilərə nisbətdə daha zərif olduğu qənaətinə gəlmişdir. Təbii ki, qadınlar zərif məxluq kimi yaradılsa da zəif yaradılmamışdır. Bütün həqiqi dinlər kişilərlə qadınlara eyni, bərabər hüquqlar vermişdir. Alman sosioloqu U.Lippman “stereotip” terminini ilk dəfə elmi ədəbiyyata gətirmişdir. Lippmanın fikrincə, stereotiplər fərdin mədəni mühitinin təsiri altında formalaşır. Demək, gender stereotiplərinin ayrıca tərkib hissəsi olan qadın stereotipləri hər bir xalqın mədəniyyətinin bir parçası olaraq cəmiyyət inkişaf etdikcə cəmiyyətdə hökm sürən stereotiplər də dəyişməli idi. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bəzən ümumtürk və Şərq təfəkküründə oğlan uşaqları gələcək həyat yoldaşı, ailə başçısı kimi deyil, sadəcə qadını alçaldan, təhqir edən bir kişi kimi yetişdirilir. Şərq dünyagörüşündə kişilər çox vaxt bərabərlik prinsipini pozaraq aparıcı rola malik olmaq üçün qadınlar üzərində avtoritar, hökmdar, dominant mövqe tutmağa çalışmışlar. Bu isə müasir dövrümüzdə də qadın zorkılığına, qadına ədalətsiz yanaşmağa birbaşa şərait yaratmışdır. Mənəvi, psixi, fiziki zorakılıq gören qadınlar mentalitet məsələlərinə görə susdurulmuşlar.

Bütün dinlər, qanunlar
Qadınlara xor baqdı,
İsyan edincə onlar
Su yerinə qan aqdı. (3, s. 206)

Cavid yaradıcılığından bədii vasitələrlə fəlsəfi fikrin qaydalarına nüfuz edə bilir. Cavid öz fəlsəfi təlimləri ilə pragmatizm, ekzistensializm kimi fəlsəfi cərəyanlara əhəmiyyətli təsir göstərmiş Nitsşe fəlsəfəsinə uyğun olaraq, gerçəyi kəşf etmirdi, gerçəyi özü yaradırdı. Mənfəət və xudbinlik ehtirası ilə aşib daşmayan lirik qəhrəmanımızın bədii surəti ilə şairin “mən” anlayışı birləşərək bir bütöv yaradır. Azərin hərəkət və cizgiləri realist cizgilərlə təsvir edilərkən fərdi- subyektiv mövqedən uzaqlaşaraq sırf obyektiv məram izləyir. XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi və maarifçi realistlərin ən çox müraciət etdiyi mövzu qadın mövzudur. Qadının cəmiyyətdəki acınacaqlı vəziyyətini təqdim edən ziyalılarımız, bu vəziyyətin səbəbkarlarını şiddətlə qınayırdılar. Qadına bu cür alçaldıcı münasibətin qaynağı və səbəbi insanlığından çıxmış, mənəvi ölü olsa da cismanı yaşayan insanlardır. Haqqı tapdandığıca ətraf mühitin qınağından qorxan qadınların ümumiləşmiş obrazını Cavid Lalə obrazı vastəsilə verir. Cavid Qərbi səyahət edib yenidən Şərqə qayıdanda Lalənin faciəli taleyi ilə bizləri tanış edir. Şəhər qadınlarının “pembəgül” deyə adlandırdıqları kəndli qızı Lalənin şəhərə gəlməkdə məqsədi var:

O, istərdi yoxsul, aciz və miskin

Qız-gəlinə doğru yollar göstərsin (3, s. 205)

Lakin pozğun şəhər əxlaqı mənəviyyatca saf bir qızın xəyallarını əlindən alaraq onu ölümə sürükləyir. Ömründə heç şərab içməyən, sabah son imtahanını verib öz doğma kəndlərinə qayıtmağa can atan bu qıza “dostları” sərxoş olana qədər şərab verirlər. Şərabın nəticəsi isə faciəli olur:

Səfil bir odanın vəhşi qoynunda

Silinməz bir ləkə qaldı boynunda (3, s. 205)

Səhər açılınca Lalə günəşin ilk şəfəqləri altında özünü dənizə atır. Balıqçılar onun cansız cəsədini tapdıqda isə artıq iş işdən keçmişdi. Lalənin cənəzəsi üstünə gələn bir qızın söylədikləri bütün qadınların haqq söyləyən səsi, üsyanı idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulhamit A. Türkiyənin istiqlal müharibəsində Azərbaycan türkləri. Bakı, 2007, 47 s.
2. Cəfər M. Hüseyn Cavid. Bakı, 1960, 262 s.
3. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. 1 cild. Bakı: Lider, 2005, 256 s.
4. Kabaklı A. Türk ədəbiyyatı, 4 cildə, C.Z. İstanbul, 1990, 758 s.
5. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2008, 367 s.
6. Nəcəfova Kəmalə Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinə dair. Bakı, 2011, 72 s.
7. Tural Hüseynli. Hüseyn Cavid və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı. Bakı: Azərnəşr, 2004, 176 s.

Elmi rəhbər: Dosent Sevinc Qocayeva

NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNİN ÖZÜNDƏN SONRAKİ ƏDƏBİYYATA TƏSİRİ

Həmayıl Həsənova

Gəncə Dövlət Universiteti

hasanova1624@gmail.com

Abstract

The influence of Nizami Ganjavi's legacy on subsequent literature

Nizami's legacy, with its national character and humanism, influenced to the art examples and art models that emerged after him. Some of the artists who wrote under the influence of Nizami's legacy bowed down to Nizami's creativity, while others seemed to argue with Nizami. The problem of the ruler and the people, which occupies a fundamental place in Nizami's creativity, was also touched upon by some artists who wrote after Nizami under the influence of Nizami's creativity. The love described in Nizami's work "Khosrow and Shirin" was described between two friends by Assar Tabrizi, who wrote under the influence of Nizami's creativity, in his work "Mehr and Mushtari". From what has been said, it can be concluded that there is a need to analyze the examples of literature written under the influence of Nizami's creativity.

Keywords: *Nizami, Mehr, Khosrow, love, humanism.*

Giriş. Nizami irsi öz xəlqiliyi və humanizmi ilə özündən sonra meydana gələn sənət nümunələrinə və sənət örnəklərinə təsir etmişdir. Nizami irsindən təsirlənib yazan sənətkarların bəziləri Nizami yaradıcılığı qarşısında səcdə etmişdirlər, bəziləri isə sanki Nizami ilə mübahisəyə girmişdirlər. Nizami yaradıcılığında əsaslı yer tutan hökmdar və xalq probleminə Nizamidən sonra Nizami yaradıcılığının təsiri ilə yazan bəzi sənətkarlar da toxunmuşdurlar. Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərində təsvir edilən məhəbbəti Nizami yaradıcılığının təsiri ilə yazan Əssar Təbrizi "Mehr və Müştəri" əsərində iki dost arasında təsvir etmişdir. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, Nizami yaradıcılığının təsiri ilə yazılmış ədəbiyyat örnəklərinin təhlil edilməsinə ehtiyac yaranır.

Əsas hissə. N.Gəncəvinin təsiri ilə yazan sənətkarlardan biri Marağalı Əvhədidir. Əvhədi də sələfi Nizami kimi hökmdar və xalq probleminə müraciət etmişdir. "Min dəfə sənə demədimmi ki, zülmədən əl çək" deyən şair dövrünün hökmdarlarına gah nəsiyyə təqdim edir, gah məhkəməyə çəkib əməllərini, cinayətlərini xatırladır [3, s. 255] və ya "Dünyanı sənə əlinə tapşırıdılar ki, yaxşı işlər görəsən səhv işləri atıb savab işlərlə məşğul olasan. Bu viranə dünyanı zülm ilə xarab etsən, sən özün də xarab və məhv olacaqsan. Yaxşı bil ki, sən sürünü canavarlara tapşırırsan, çoban adı sənə yaraşmaz. Düşməni məhv etməyə tələsməsən, yaqın ki, öz qətlinə tələşmiş olarsan" [3, s. 255 - 256]. Əvhədi bu şeirində sələfi Nizaminin fikirlərinə şərik çıxır, yəni deyir ki, zülm və ədalətsizlik olan ölkə çox qala bilməz, gec-tez məhv olmalıdır. Marağalı Əvhədi "Cami-Cəm" poemasında sələfi Nizami kimi ədalət və zülm, dostluq və vəfa, düzlük və təmizlik, tufeyli təbəqələr və sadə əmək adamları kimi məsələlərdən danışır. Əgər Nizami xalq içərisindən çıxmış zəhmət adamlarına rəğbət bəsləyib onların heyranediciliyi gözəl surətlərini yaradırsa, Əvhədi də insana məxsus ən yüksək sifətləri sadə zəhmət adamlarında tapır.

Əhsən o peşəkar yoxsul insana!

Qanədir dünyanın azı-çoxuna.

Dünyanı nizama peşəkar salar,

Hər nizam peşədən, hünərdən olar [3, s. 261].

Nizaminin təsiri ilə yazan sənətkarlardan biri də Arif Ərdəbilidir. Arif Ərdəbili də "Fərhadnamə" poemasında sələfi Nizami kimi zəhmət və sənət adamına böyük qiymət vermişdir. Arif Ərdəbilinin Fərhad obrazı Nizaminin Fərhad obrazında olan yüksək insani keyfiyyətlərdən uzaqdır. Nizaminin Fərhad obrazının ölümü hakim təbəqələrə, feodal qayda-qanunlarına, orta əsr şərinə nifrət oyadırsa, Arifin Fərhad obrazının ölümü isə törətdiyi cinayətin cəzası olur. "Fərhadnamə" Gülüstən obrazı adi daşyonan bir kişinin qızıdır. Gülüstənin atası Abxaz şahı ehtiram göstərsə də, sadə zəhmət

adamıdır, xalq oğludur. Əməkçi xalqın həyata, insana baxışlarını əks etdirən el ağsaqqalıdır. Müəyyən dərəcədə Nizaminin “Kərpickəsən kişinin dastanı” hekayəsindəki qocanı xatırladan daşyonan ustad Nizaminin demokratik ənənələrinin davamı, yeni təcəssümü kimi qiymətləndirilə bilər [1, s. 18]. Nizami Xosrov obrazını inkişafda verir, Arifinsə Xosrov obrazı statikdir. Nizaminin Şirin obrazı yüksək keyfiyyətlərə malikdirsə, Arifin Şirin obrazı hakim feodal xanımlarına məxsus əxlaqi yüngüllüyü ilə seçilir.

Nizaminin təsiri ilə yazan sənətkarlardan biri də Əssar Təbrizidir. Şeyx Kucəciyə həsr etdiyi qitədə Əssar Təbrizi Nizami kimi insandan eyibsiz olmaqla bərabər eyib axtarmamaq kimi yüksək insani keyfiyyət tələb edir.

Xacə Məhəmməd Şeyx Kucəci xoş bir söz demişdir,
 Əgər yol adamınsa, bu söz sənə bəsdir.
 O demişdir ki, ey dost, şəriət yolunu tut ki,
 Heç kəs səhvdir deyə barmağını sözünün üstünə qoymasın.

Sonra təriqət yolunu elə tut və get ki,
 Sənin barmağın başqasının sözünə əngəl törətməsin [3, s. 290].

Əssarın “Saqınamə” adlı şeirində insan və zaman haqqındakı düşüncələri, şikayətləri onun Nizami irsinə yaxınlığını, doğruluğunu göstərir.

Çox gəzdim dünyanı, dolandım əbəs,
 Özümtək bağı qan görmədim bir kəs.

Yaxşı adımdan da mən ar eylədim,
 Bezdim bu həyatdan, zinhar eylədim [3, s. 291].

Əssar da sələfi Nizami kimi həyatın, dünyanın müəmmaları qarşısında çaşbaş qalan oxucularına müraciət etmiş, onlara dünyanın sirlərini öyrətməyə qadir olduğunu söyləmişdir.

Fələyin sirrini kim sordu məndən,
 Açıb bircə-bircə danışmadım mən? [3, s. 291]

Əssar Təbrizi “Məhr və Müştəri” əsərində Nizaminin Məcnun və Leyli, Xosrov və Şirin obrazlarını xatırlayır. “Məhr və Müştəri” əsərində Əssarın Nizami ənənələrinə sədaqəti, əsrinin həyatına ayıq münasibəti, insan taleyi haqqındakı narahat düşüncələri əks olunmuşdur [3, s. 294]. “Məhr və Müştəri” əsərindəki Xarəzmın hökmdarı olan Keyvan şahı Nizaminin İsgəndər obrazı kimi alimlər əhatə edir. “İsgəndərnamə”də xoşbəxtlər ölkəsi Nizaminin ideali, utopiyası olduğu kimi, Xarəzm hökmdarı Keyvan şahın ölkəsi də Əssarın ideali, aşiqanə motiv əsərdə ikinci plandadır. Məhr və Müştəri arasındakı dostluq öz gücü etibarilə Məcnunun Leyliyə, Fərhadın Şirinə olan sevgisindən geri qalmır. Dostlar bir-birinə görə hər cür əzab-əziyyətə dözməyə, hər şeydən keçməyə hazırdırlar. Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində Fərhadın Şirinə olan sevgisi Şirinin Xosrova olan məhəbbətinə heç bir xələl gətirə bilmədiyi kimi, Nahidin Mehərə olan sevgisi də Mehrin Müştəriyə olan dostluq sevgisinə xələl gətirə bilmir. Şirinin Xosrova olan məhəbbəti ilə Mehrin Müştəriyə olan dostluq sevgisi zahirən eyni şey olmasa da, mahiyyət etibarilə bir yaxınlıq vardır. Hər iki vəziyyət insanın duyğu və hisslərinin aliliyini əks etdirir. “Xosrov və Şirin” poemasında Şapur Şirin haqqında Xosrova danışandan sonra Xosrov Şirinə aşiq olduğu kimi “Məhr və Müştəri” əsərində də Şərəf Mehərə Nahid haqqında danışandan sonra Mehrin qəlbində Nahidə sevgi cücərir. “Xosrov və Şirin” poemasında Şirin Xosrovun vüsəl arzularını rədd edir, Şirin Xosrovu ölkəni düşməndən xilas etməyə göndədirsə “Məhr və Müştəri” əsərində Mehr Müştərini tapandan sonra Nahidlə evlənmək fikrinə düşür. Bununla Əssar Təbrizi öz sələfi Nizami Gəncəvi kimi insan üçün əsas vəzifəni insanlıq, cəmiyyət, dostluq, ideal yolunda borcunu yerinə yetirməkdə görür. Əssar Təbrizi də öz sələfi Nizami Gəncəvi kimi xalqın, sadə adamların nəcib xüsusiyyətlərini hakim təbəqələrin içindən seçdiyi obrazların üzərinə köçürmüşdür. “Leyli və Məcnun” poemasında İbn Səlam öləndən sonra Leylinin vüsəl təklifini Məcnun rədd etdiyi kimi, Mehr hökmdar olandan sonra vəzir kimi onun yanında qalmaq təklifini Müştəri rədd edir. Belə nəticəyə gəlirik ki, istər Məcnun, istərsə də Müştərinin sevgisində təməna, qərəz olmadığı üçün belə olmalı idi. “Məhr və Müştəri” Keyvanın qadını Şəhəbanuya rəftarı Əssar Təbrizinin böyük sələfi Nizami Gəncəviyə bir daha yaxınlığını göstərir. “Məhr və Müştəri” əsərində Mehri Xarəzmə tacir

Şərəfin gətirməsini verməsi ilə Əssar sadə xalq nümayəndələrinə, əmək adamlarına münasibəti ilə böyük sələfi Nizamini xatırladır. “Mehr və Müştəri” əsərində Bəhrəmı heç kəs öldürmür, onun ürəyi partlayıb ölür. Onun belə ölümü Nizamının ideal Fərhad obrazının ölümünü xatırladır. Əssarın “Mehr və Müştəri” əsərində Müştəri Bəhrəmı bağışlayanda, Bəhrəmin qəzəbdən ürəyi partlayır və ölür. Nizamının “Xeyir və Şər” hekayəsində isə Xeyir Şəri bağlayır, Şəri qoca kürd öldürür. Əssar da böyük sələfi Nizami kimi Xeyirin Şər üzərində gec-tez qələbə çalacağına inanırdı.

Nəticə və elmi yenilik. Əhvədi hansı böyük şairəsə oxşamaq, hansı böyük əsərəsə bənzətmə yaratmaq istəməmişdir. “Cami-Cəm” poemasında sələflərindən öyrəndiyini, faydalandığını inkar etməmişdir.

Kuzəmdə bir damcı varsa da əgər,
Haman dənizlərdən bir paydır məgər.
Məni özlərinə bilərək məhrəm,
Məhrum etmədilər göstərib kərəm.
Ədəblə yanaşdım sözlərinə mən,
Gen qaçdım qarətdən, ədəbsizlikdən.
Günah yol tapmadı əsla qəlbimə,
Tüfeyli olmadım sözdə heç kimə [2, s. 5].

Əhvədinin ədəbi irsi özündən sonrakı Azərbaycan ümumiyyətlə Şərq şeiri üzərində dərin izlər buraxmışdır. İran ədəbiyyatında lirik şeirin ən tanınmış nümayəndəsi olan Hafiz Şirvani Əhvədinin özünün “piri-təriqət” saymış, bir çox qəzəllərinə cavablar yazmışdır. Dahi Azərbaycan şairi Nəsimi Əhvədinin sevə-sevə oxumuş, onun “Cist”(“Nədir”) rədifli şeirinə Azərbaycan dilində cavab yazmışdır [2, s. 10].

“Fərhadnamə” poeması orijinal sənət əsəridir. Bu poemada Nizami irsinə tənqidi yanaşılmasına baxmayaraq onun humanist, demokratik ənənələrini özündə əks etdirən misilsiz ədəbiyyat nümunələrindən biridir. Təsadüfi deyildir ki, dahi özbək şairi Əlişir Nəvai “Fərhad və Şirin” poemasını yazarkən “Fərhadnamə”dən istifadə etmişdir [1, s. 24].

Əssar Nizamının yüksək qiymətləndirmiş, onu ustadı bilib,özünü həmişə onun qarşısında bir şagird hesab etmiş və təvazökarlıqla göstərmişdir ki, bədii söz sənəti Nizami ilə bitdi. Təsadüfi deyildir ki, misilsiz qəzəl, qəsidə müəllifi olan Əssar ona məsnəvi yazmağı da məsləhət bilən ürək dostuna deyir:

Bilirəm ki, İsa dəmli böyük şair Nizami,
Bu üslubda xətm eylədi hər sözü, hər kəlamı.
Məsnəvidə o, misilsiz incilər yaratdı,
O ustadın məharəti məsnəvinə ucaltdı.

Bu sənətdə bir söz varsa, Nizamiyə məxsusdur,
Başqa sözlər əfsanədir, solğun, cansız, ruhsuzdur.
O şairin hər kəlamı bir hikmətdir, mətindir,
Ona qarşı dura bilib, bir söz demək çətindir... [4, s. 4].

Əssarın “Mehr və Müştəri” poeması orijinal sənət nümayəndəsidir. Əssarın “Mehr və Müştəri” əsərinin təsiri ilə Xacu Kirmani “Hümay və Hümayun”, “Novruz və Gül”, məşhur Səlmən Savəci “Cəmşid və Xurşid”, “Fəraqnamə”, görkəmli şair Hilali “Şah və Dərviş”, Təskin təxəllüslü şair “Sərv və Gül”, Saib Təbrizi “Mahmud və Əyaz” əsərlərini yazmışlar [4, s. 6].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ərdəbili A. Fərhadnamə. Poema (Tərc. edən X.Yusifli). Bakı: Oka-Ofset, 2007, 311 s.
2. Marağalı Ə. Cami-Cəm. Poema (Tərc. edən Q.Beqdeli, X.Yusifli). Bakı: Lider, 2004, 288 s.
3. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi (qədim və orta əsrlər), Bakı: Ozan, 2008, 698 s.
4. Təbrizi Ə. Mehr və Müştəri. Poema (Tərc. edən M.Sultanov) Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 312 s.

SEYFƏDDİN DAĞLI HEKAYƏLƏRİNDƏ CƏNUB MÖVZUSU

Arzu Baxışlı

Akademik məsləhətçi

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

abaxishli88@gmail.com**Abstract****The southern theme in Seyfaddin Dagli's stories**

The theme of South Azerbaijan occupies a special place in the creativity of the prominent writer-playwright Seyfaddin Dagli, whose works are widely read. The writer, who repeatedly returned to this theme throughout his work, also touched on this theme in his stories collected in his first book titled "The Torch is Burning". In these stories, the writer is serious and sad, unlike his satirical stories. Here, the author talks about the hard life of our brothers and sisters on the other side of the Araz, their complicated fate, difficult life and path of struggle. Like many of our prominent poets and writers, Seyfaddin Dagli reflected the historical tragedy and unforgettable wounds of the Azerbaijani people, who were separated by fate, in his works with a civic fire, and thought about the fate of our southern compatriots throughout his life. His greatest dream was to see his people free and his nation independent.

Keywords: *theme, south, fate, story, life.*

Giriş. Cənubi Azərbaycan mövzusu xüsusilə XX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm yer tutan mövzulardan olmuşdur. Bu bölgədə azərbaycanlıların hüquqları uzun illər məhdudlaşdırılmış, ana dilində təhsil, mətbuat və mədəni fəaliyyətlərinə ciddi qadağalar qoyulmuşdur. Bu vəziyyət ədibləri bu mövzuya daha çox diqqət ayırmağa vadar etmişdir. B.Vahabzadə, İ.Şıxlı, Ə.Əylisli, Elçin, S.Vurğun, M.Araz, M.Şəhriyar kimi yazarlar da Cənubi Azərbaycan mövzusunda bir çox əsərlər yazmışlar.

Əsas hissə. Seyfəddin Dağlı Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan yazıçılardan biridir. Onun yaradıcılığında Cənub mövzusu xüsusi yer tutur. Buna misal olaraq yazıçının "Məşəl yanır" kitabındakı "Məşəl", "Qızıl medal", "Bekar Məmdəli", "Allahqulu" və "Əzim kişinin bayrağı" kimi kiçik həcmli, lakin dərin mənalı hekayələrini göstərmək olar. Bu hekayə qəhrəmanlarının müəllim, hüquqşünas, mühəndis olmasına baxmayaraq hamısı eyni taleyi bölüşürlər. İlk öncə hekayə qəhrəmanlarının həyatda qarşılaşdıqları ədalətsizliklər, milli ayrıseçkiliklər təsvir olunur və bu qəhrəmanlar mövcud durumdan çıxış yolunu azadlıq hərəkatına qoşulmaqda görürlər.

Bu hekayələr içərisində "Məşəl" hekayəsi daha təsirlidir. Hekayədə Cənubi Azərbaycanda milli demokratik hərəkatın Tehran mürtəceləri tərəfindən qan dəryasına qər q olduğu dövrdə həyata atılıb fəaliyyətə başlamış ziyalı Azərbaycan gəncindən bəhs olunur. Bu elə bir zaman idi ki, İranda yaşayan başqa millətlərin öz milli hüquqları uğrundakı ən kiçik təşəbbüsləri belə boğulurdu. Lakin bu vəziyyət gənclərin qəlbindəki azadlıq eşqini boğa bilmir, onlar öz hüquqları uğrunda daim mübarizə aparırdılar. Gənc müəllim isə bu ümumi mübarizənin maarif cəbhəsində iştirak edirdi. O yalnız bir şey istəyirdi: xalqa öz milli mədəniyyətini bərpa və tərəqqi etdirməyə imkan verilsin; vətəndaşlara öz ana dilində yazıb oxumağa ixtiyar verilsin; Azərbaycanda Azərbaycan dilində qəzet, məcmuə və kitablar nəşr edilsin; məktəblərdə ana dilində dərslər keçilsin. Bunun üçün də əlindən gələni edirdi. Xüsusən, Azərbaycan ədəbiyyatını dərinlən tədqiq edir, Azərbaycan şairlərinin əsərlərini dərs dediyi uşaqlara öyrədir, bir də Azərbaycan dilində yeganə dərslik olan Hacı Mirzə Həsən Rüşdiyyənin "Vətən dili" kitabından istifadə edirdi. Elə bu təşəbbüslərinə görə də o, fars şovnizminə xidmət edən müfəttişin qəzəbinə tuş gəlmiş və müfəttiş uşaqların gözü qarşısında müəllimin stolu üzərindəki "Vətən dili" kitabını parça-parça cırıb ayaqları altına atmışdı. Bu kitabla bərabər sanki gənc müəllimin ciyərlərini də parçalamışdılar. Bununla da müəllim məktəbdən getmiş və bir daha geri dönməmişdi. Həm də o yalnız bu məktəbə deyil, artıq heç bir məktəbə qədəm basmamış, müəllimlikdən büsbütün əl çəkmişdi.

İndi artıq bu hadisədən 25 il keçmiş, Cənubi Azərbaycanda milli hökumət qurulmuşdu. Cənubi Azərbaycanda milli hökumət qurulduqda və xalq öz ana dilində yazıb oxumağa, məktəblərdə dərslər Azərbaycan dilində keçilməyə başlandıqda qoca müəllim də cavanlaşmış, qəlbindəki maarifpərvərlik həvəsi yenidən pərvaz etmişdi. Qoca müəllim 25 il sonra ilk dəfə idi ki, bu məktəbə yenidən qədəm qoymuşdu. O zaman İran dövləti maarif vəzərinin müəllimi kimi çıxdığı məktəbə indi Azərbaycan milli dövləti maarif nazirliyinin müfəttişi kimi dönmüşdü. İndi o artıq vətən balaları üçün Azərbaycan dilində yeni dərslər kitabları yaradan komisyonda işə başlamışdı. Qoca müəllim Tehran bığaqqıllarının pəncəsinə də həmin mətbəədə keçmişdi. O, İran qoşunlarının Təbrizə basqın etdikləri soyuq bir qış gecəsində aylardan bəri üzərində işlədiyi, lakin hələ çap olunmamış dərslər kitablarının əlyazmalarını xilas etmək üçün mətbəəyə qaçmış, lakin mətbəəsi alt-üst edilmiş, özü isə zindana salınmış, şaxtılı dekabr günü Pəhləvi xiyabanında şagirdlərinin gözü qabağında kitablardan çatılmış tonqalda diri-diri yandırılmışdı. Lakin bu zaman müəllim qorxu və həyəcan hissi deyil, sevinc hissi keçirmişdi. Çünki milli dil və ədəbiyyat abidələrinin məhvindən sonra vətəninə və xalqına bağlı müəllimin fiziki məhvi onun böyük iztirab və əzabdan xilas idi.

Yazıçının Cənubi Azərbaycan həyatına həsr olunmuş hekayələrindən biri də “Qızıl medal” hekayəsidir. Burada hüquq fakültəsində təhsil alan tələbə Səttar Azərzadədən bəhs olunur. Səttar Təbrizdə kasıb bir ailədə doğulmuşdu. Atası boğazlarından kəsmiş, var-yoxunu yeganə oğlunun təhsilinə vermişdi. Uşaqlıqdan ağıllı, zəhinli və çalışqan olan oğul da atasının bu fədakarlığını lazımınca qiymətləndirmiş və var qüvvəsi ilə çalışaraq Tehran darülfünununa qəbul olmuş, həmişə əla oxumuş, daim sinfin birinci tələbəsi, bütün müəllimlərin sevimlisi, darülfünunun iftixarı olmuşdu. Nəhayət, o, çəkdiyi ağır zəhmətin sonuna yetmiş, buraxılış imtahanında özünə inamlı cavabları ilə hamını valeh etmişdi. Lakin azərbaycanlı olduğu üçün imtahanda iştirak edən şahın qəzəbinə tuş gəlmiş, şah layiq olduğu qızıl medalı onun yox, fars olan başqa tələbənin döşünə taxmışdı və demişdi: *“Azərbaycanlıdan isə bizə hüquqsünas olmaz!”* [1, s. 27]. Səttar isə donub qalmış, şaha deyə bilmədiyi sözləri təəssüflə yanan müəllimlərə söyləmişdi: *“Bəli...öz hüququ əlində olmayan bir millət öz gələcəyinə hüququ barədə hökm verə bilməz”* [1, s. 27]. Beş illik uzun ayrılıqdan sonra vətənə əliboş qayıtmış Azərzadəyə atası təsəlli vermişdi: *“Heç qəm yemə, oğlum! Bu dərd tək sənin deyil, bütün millətimizindir. Fələk bizim alınımıza belə yazıbdır. Ancaq, səbr elə, bala, yaman günün ömrü uzun olmaz!..”* [1, s. 28]. Zəhmətsevən oğlunun işsiz dura bilmədiyini görən ata Səttara məşguliyyət tapır: Səttar nadir kitabların üzünü köçürməyə, qədim əlyazmalarının surətini çıxarmağa başlayır. Daha sonra isə Tehran və Təbriz azad xah qəzetlərində xalq və millətlərin demokratik hüquqlarına dair, İranda yaşayan qeyri-fars millətlərə, xüsusən Azərbaycan xalqına Rza şahı üsul-idarəsinin yeritdiyi ədalətsiz siyasəti kəskin tənqid edən məqalələr dərc etməyə başlayır, xalq hərəkatının bayraqlarlarından biri olur, ədalətli fəaliyyətinə görə “adil xalq prokuroru” şöhrəti qazanır. Lakin Azərbaycan milli hökuməti işğal olunduqdan sonra Səttar Azərzadə ədalətli hökmlər verdiyi salonda hakim deyil, müttəhim kürsüsündə əyləşir. Burada Səttar, vaxtilə onun layiq olduğu qızıl medalının haqsız yerə döşünə taxıldığı, milliyyətçə fars olan keçmiş tələbə yoldaşı Həsən xan Tehranpur ilə üz-üzə gəlir. Səttarın ittiham olunduğu əsas məqamlardan biri də diplomu olmadan hakim kimi çıxış etməsi idi. Tehranpur ona *“Müttəhim Səttar Azərzadə! Axırncı sual: de görək sən nə haqq ilə özünü prokuror adlandırmısan? Sən ki, dənizgahı qurtarmamısan, diplom almamısan?”* [1, s. 33] dedikdə, Səttar cavab olaraq deyir: *“Mən öz milli dövlətimin-Azərbaycan hökumətinin adından iş görmüşəm. O milli dövlət yaşayıb, yaşayır və yaşayacaq”* [1, s. 34]. Bu hadisədən bir neçə gün sonra edam cəzasına məhkum olmuş Səttar Azərzadəyə üzərində “Azərbaycan dövlətinin milli prokuroruna” yazılmış qızıl medal göndərilir. Hekayənin sonunda Səttar Azərzadənin öz haqqı olan qızıl medalı əldə etməsi gec-tez Azərbaycan xalqının haqqı olan azadlığa qovuşacağına inamı ifadə edir.

“Bekar Məmədəli” hekayəsi də Cənub mövzusunə həsr olunmuşdur. Bu hekayədə vaxtilə Sovet Azərbaycanında mühəndislik təhsili almış, Azərbaycan və rus dillərindən əlavə Qərbi Avropa dillərindən birini də mükəmməl bilən, ali məktəbi başa vurduqdan sonra böyük bir karxanada məsul qulluqda işləmiş Məhəmmədəlinin Arazı keçib öz doğma yurduna - Cənubi Azərbaycana ayaq basan kimi səbəbini özü də bilmədən həbs edilməsindən, bütün arzu və ümidlərinin puç olmasından danışılır.

O. həbsdən çıxana kimi arvadı vəfat etmiş, bircə uşağı küçələrə düşmüşdür. Çox böyük əziyyətdən sonra övladını tapan Məhəmmədəli bircə balasının sadə həyatını təmin etmək üçün hamballıq edir. Beləliklə vətən torpağında Məhəmmədəlinin adı da dəyişmiş, məhəllə adının qarşısına ləqəb də qoymuşdu. Məhəmmədəli indi “Bekar Məmdəli” olmuşdu. Ona *“Hambalçılıq da bir sənət deyil, axı!.. əlində kamil sənəti olan kamil bir şəxs üçün bu, eyib deyil bəs”* [1, s. 38] dedikdə isə o, *“Nə eyib, baba?! Bir məmləkət ki, sənə ac qoydu, bir parça çörəyini tapmaq üçün o məmləkətdə hər nə iş bacarsan gör; fəqət oğurluqdan, dələduzluqdan savayı, halal zəhmətinlə heç zaddan utanma. Çünki buna günahkar sən deyilsən, o məmləkətdir”* [1, s. 39]. Hekayənin sonunda isə biz Məhəmmədəlini 21 Azər günü Təbrizə daxil olan ilk fədai dəstələrinin ön sırasında çiyini tüfəngli, beli tapançalı görürük. Azərbaycan milli hökuməti qurulandan sonra artıq, Məhəmmədəli işini də, ismini də tapmışdı: daha ona “Bekar Məmdəli” yox, “Mühəndis Məhəmmədəli” deyirdilər.

“Əzim kişinin bayrağı” hekayəsində 7 yaşından bəri Təbrizdə xalı karxanasında işləyən Əzim kişidən bəhs olunur. Onun xalıları İran hüduqlarından xaricə çıxmış, Avropa, Amerika qitələrinə satılmışdı. Lakin Əzim kişinin xalıları bazara karxana ərbabının sicillisi ilə çıxırdı. O, öz adını öz xalısının bir küncünə qeyd etmək hüququndan da məhrum idi. Necə ki, xalı ustasının daxmasında öz əməyinin məhsulu olan bircə dənə balaca xalça da yox idi ki, onun toxuduğu xalılar üstündə ona yad adamlar gəzdikləri halda, öz uşaqları həsir üstündə yatırdı. Bir gün karxana sahibi Əzim kişini yanına çağırıb ondan Hitlerin Qafqaza gəlişi münasibətilə üzərində faşist nişanı olan xalça toxumasını istəmiş, qoca usta bu təklifi rədd etmişdi. Onun qəlbi isə başqa bir xariqə yaratmağı arzulayırdı: Üzərində SSRİ-nin al rəngli, oraç-qəkiçli bayrağı olan xalı toxumaq. Qoca usta gecə-gündüz yatmayıb bu işi bir aya tamamlayır və bu xalçanın şöhrəti hər yerə yayılır. Qeyri-adi xalça-bayrağın xəbəri Əzim kişinin işlədiyi karxanaya da çatmış, bir gün karxana sahibi bu xalçaya baxmağa gəlmişdi: *“Deməli ki, o tərifli xalça bu imiş?! – Ustakardan cavab almayıb, ağzını büzdü. – Pii! Eşitdiyimə görə, bu bekara xalçanı toxuyanacan var-yoxdan çıxıbsan... Qəribə işdi. Mən sənə bütöv bir sərmayə təklif elədim, Əzim kişi. Amma, niyə mənim sifarişimi qəbul eləməyib buna girişdin, başa düşə bilmirəm?!”* [1, s. 63]. Qoca isə cavabında demişdi: *“Çünki dədə-babadan bizə vəsiyyətdi: heç bir əməlisaleh adam doğrunu atıb, oğrunu tutmaz”* [1, s. 63]. Sonda biz Əzim kişini SSRİ qoşunları İrana daxil olarkən bayraqla tankın üzərində dövrə vurduğunu, arzusuna çatdığını görürük.

Nəticə və elmi yenilik. Seyfəddin Dağlının “Məşəl yanır” kitabındakı hekayələrini oxuyanda müəllifin cəsarətinə, vətəndaşlıq qayəsinə, qətiyyətinə, ana dilimiz uğrunda apardığı mübarizəyə heyranətməyə bilmərsən. O, bu hekayələrdə baş verən hadisələri özündən uydurmamışdı. Ordu sıralarında xidmət edərkən Təbrizdə olmuş, bu hadisələri öz gözü ilə görmüşdü. Yazıçı Arazın o tayındakı soydaşlarımızın taleyi ilə bağlı müntəzəm əsərlər yazmış, bacı-qardaşlarımızın çətin güzəranı onu heç zaman rahat buraxmamışdır.

Seyfəddin Dağlının həyatı, ümumi yaradıcılığı haqqında müxtəlif sənət və söz adamları müxtəlif zamanlarda, müxtəlif mətbuat orqanlarında maraqlı fikir və mülahizələrlə çıxış etmişlər. Onun satirik hekayələri də yetərinə təhlil edilmiş, bu hekayələr haqqında müxtəlif məqalələr yazılmışdır. Lakin onun Cənubi Azərbaycan mövzulu hekayələrinə çox az toxunulmuş, ətraflı təhlil edilməmişdir. Tədqiqatın elmi yeniliyi bu hekayələrin hər birini ayrı-ayrı nəzərdən keçirməkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dağlı S. Məşəl yanır. Bakı: Yazıçı, 1985, 360 s.
2. Əliyev A. Güney Azərbaycan zamanının mənəşəsində. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 112 s.
3. Hüseynova S. Bədii nəsrin tarixi və müasir gerçəklik. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 173 s.
4. Xəlilzadə F. “Məşəl”dən düşən işıq // Azərbaycan, Bakı, 2006, 30 avqust, s. 6
5. Xəlilzadə F. Ustad və cəsarətli sənətkar // Azərbaycan, Bakı, 2011, 23 avqust, s. 5
6. Turan, A. Ustad və cəsarətli sənətkar – Seyfəddin Dağlı // Türkünstan, Bakı, 2023, 19-25 sentyabr, s. 11

AŞIQ MİSKİN VƏLİ LİRİKASINDA TƏCNİS JANRI

Hümbət Bədəlov

II kurs bakalavriat

Bakı Dövlət Universiteti

humbetbedelov00@gmail.com

Abstract

The genre of tajnis poetry and its characteristics in the lyrics of Ashiq Veli Miskin

This article examines the tajnis creativity of Ashiq Veli Miskinli, a representative of the Ganjabasar ashig environment and the Gadabay ashig school, at the student level, and makes an extensive tour of a number of tajnis. The tajnis poetic form in the lyrics of the poet Ashiq Veli is analyzed. Also, the types of tajnis in ashig literature and their themes are shown against the background of a number of historical traditions. Also, the issue of master-student traditions, which are at the heart of ashig art in Ashiq Veli's tajnis, is touched upon by bringing examples from other ashigs related to this tradition. The article also addresses the issue of "shar-khatayi tajnis", which is not a complete poetic form, in the tajnis creativity of the master ashig. Also, poems that appear to be tajnis-ustname, tajnis-gozallama also become the object of analysis and an attitude is expressed towards them.

Keywords: *tajnis, lyrics, ashig, Ganjabasar, poem.*

Giriş. Şimali və cənubi Azərbaycan aşiq mühitləri içərisində Gəncəbasar aşiq mühiti öz tarixinə, ağırlığına və aşiq sənətinə verdiyi töhfələrlə xüsusi olaraq seçilir. “Bu aşiq mühitinin sənəd şəbəkəsini əhatə edən coğrafi hədudlar Goranboy, Daşkəsən, Göygöl, Gəncə, Şəmkir, Tovuz, Gədəbəy, Ağstafa kimi iri miqyaslı ərazini çevrələyir” [4, s. 208].

Əsas hissə. Gəncəbasar aşiq mühitinin içərisində Gədəbəy aşiq məkyəbi xüsusilə fərqlənir. Belə ki, burada yaşayıb yaratmış aşıqlar öz yaradıcılığı, şirin avazları ilə fərqlənirlər. Zaman-zaman Gədəbəy aşiq məktəbindən elə qüdrətli söz ustaları çıxmışdır ki, onlar aşiq sənətində dərin köklər salmış və əbədiləşmişlər. Bu bölgənin kristal şəxsiyyətlərindən biri də ustad Aşiq Miskin Vəlidir.

“Miskin” təxəllüsü ilə yazıb yaratmış aşiq Vəlinin oxuma-yazma bacarığı olmamışdır. Ancaq onun elə böyük fenomenal yaddaşı olmuşdur ki, o mərəkələrdə, toylarda və digər yerlərdə dediyi şeirləri xatırlamış və bir-bir yadında saxlamışdır. Miskin Vəli yaradıcılığında qoşma, gəraylı, divani, bayatı təcnis və digər aşiq şeirlərinin bütün növlərinə rast gəlmək mümkündür.

Aşiq ədəbiyyatında ən çox xitab edilən poetik biçim, heç şübhəsizdir ki, təcnis janrıdır. Təcnis janrı aşıqların fəxr, güman yeridir. Təcnis aşıqların bir-birilərinə özlərini öymələri üçün mənəvi pasport idi. Ona görə də, demək olar ki, bütün aşıqların yaradıcılığında təcnis biçiminə rast gəlirik. Aşiq Miskin Vəli yaradıcılığında təcnis jəmrinə rast gəlirik. Şair Vəlinin lirikasında qərarlaşan və əbədiləşən təcnislər öz poetik tamlığına və doluluğuna görə tamam fərqlənirlər.

Məlum olduğu kimi təcnis biçimi olduqca ağır janrdır. Bu poetik janr sənətkardan böyük ustadlıq və ustalıq tələb edir. Zaman-zaman bu janr müxtəlif aşıqların yaradıcılığında yeni növlər qazanmış və formaca daha da püxtələşmişdir. Prof.Məhərrəm Qasımlı haqlı olaraq qeyd edir ki, <aşiq şeir şəkillərinin çeşidli biçimlərinin yaranmasında, xüsusən də təcnisin yeni çalarlarla zənginləşdirilməsində Gəncəbasar sənətkarları mühüm rol oynamışdır>. [4, s. 212] Şair Vəlinin təcnis dünyasında cığalı təcnislərə, dodaqdaymaz cığalı təcnislərə, gələr-getməz cığalı təcnislərə rast gəlirik. Miskin Vəlinin təcnis yaradıcılığında təcnisər sadə prinsipdən mürəkkəbliyə doğru sadalanırlar. Əslində, təcnis janrı təkcə aşıqların bir-birilərinə hünərlərini göstərmək üçün yaradılmış janr deyil. Bu janrda müxtəlif mövzular əks olunur. Bu isə aşığın özündən asılıdır. Belə ki, sənətkar təcnis janrında istədiyi mövzunu əks etdirir.

Bu janrda ustadlıq xarakterli şeirlərə də rast gəlirik, yəni bu şeirlər ustad nəfəsindən çıxmış şeirlərdir. Miskin Vəli yaradıcılığında da “yar almasına” təcnisi bu də cəhətdən diqqətimizi çəkir:

Yaxşı olar yar yarınnan hal ala,
Mən yar sevdim, yar söz verdi halala.
Qurban olum yaxşı dost, halala
Ölsə, bıçaq vurmaz yar almasına [5, s. 88].

Düzdür, bəzən bu növ yaranan şeirlərə şərti olaraq “təcnis-ustadnamə” adı verilir, ancaq aşiq şeirinin poetik janrlarında belə bir şeir biçimi, əlbəttə ki, yoxdur. Çünki bütöv bir şeirin bir, bəzən də iki bəndində biz nəsiyyəti xarakterli bənd görürük. Ancaq hər halda bu növ şeirlərdə də ustadnamə nəfəsi duyulur. Əslində, şair Vəlinin təcnis dünyasında müxtəlif nəsihətlər elə sintez edilir ki, bunları ustadnamədən ayırmaq olmur:

Ər meydanda kal dayanmaz nə dana
Yaxşı düşün, bil qədrini nədana
Aşiq Vəli həqiqəti nə dana
İşlər hökm versə, həzər afəti [5, s. 89]

Aşiq Vəlinin təcnislərində təkcə ustadnamə yox eyni zamanda gözəlləmə ruhu da duyulur, sezilir. Məhz bu səbəbdən biz əminliklə deyə bilərik ki, Aşiq Ələsgər, Aşiq Hüseyn Şəmki kimi təcnis ustadlarının yaratdığı və yaşatdığı təcnislərə Aşiq Vəli yenidən can verir və yaşadır.

Ancaq aşığın bu gözəlləmə ruhlu təcnislərində bir qəm var. Bu qəm aşiq-şairin məhəbbətinin ələmi idi. Bütün bunlara baxmayaraq o təcnislərdə bir şuxluq, şaqraqlıq da var. Bu təcnislərdə Aşiq Ələsgərin dəsti-xətti açıq-aydın şəkildə görünməkdədir. Aşiq Ələsgər gözəli necə bədiiliklə, ədəb-ərkan qaydasından kənara çıxmayaaraq təsvir edirdisə, Aşiq Vəli də həmin gözəl eyni bədii koloritdə təsvir edirdi:

Nar məmələr baş vuranda köynəyə
Az qalır canım bud ala, bax-bax.
Əzəl gündən bəxtim oldu zilqara,
Uca dağdan yolum düşdü zil qara.
Tökülübür gərdən üstə zil qara,
Bulud kimi saçlar bu dala, bax-bax [5, s. 89-90].

Aşiq Vəlinin təcnisləri mövzu baxımından olduqca genişdir. Belə ki, bu təcnislər sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından olduqca seçilir. “Sənə mən” rədifli təcnisində Aşiq Vəli özünün saf məhəbbətini “üzü dönmüş biilqara” necə deyəcəyini axtarır və hicranı qəmi əlindən şikayət edir. Əslində məhəbbət mövzusunu təcnis janrında ifadə etmək olduqca çətindir və şairdən əsl ustadlıq tələb edir:

Nazlı yarım, gəldin çıxdın bu dağa,
Bülbül gül üzündən qonar budağa.
Bax sinəmdə bu düynə, bu dağa,
İnsaf elə, neyləmişəm sənə mən [5, s. 90].

Qoşma üzərində yaradılan, aşıqlar arasında geniş yayılmış təcnis janrının növlərindən biri də cığalı təcnisdir. Digər təcnis çeşidlərindən fərqi odur ki, hər bəndin hər iki misrasından sonra qafiyələrə uyğun cığa bayatı əlavə edilir. Cığalı təcnis təcnis janrının olduqca mürəkkəb çeşidlərindəndir.

Aşiq Vəlinin lirikasında da bu janrın maraqlı, dolğun nümunələrinə rast gəlirik. Şair-aşığın yaratdığı elə bir cığalı təcnis yoxdur ki, orada ustadlıq nəfəsi duyulmasın. Bu çeşid cığalı təcnislərdə kiçikdən-böyüyə hər kəsə nəsihət var. Aşiq Vəli bu janr üçün məharətlə elə mövzular seçir ki, bu mövzular hər zaman insanlıq üçün aktual olaraq qalır:

El içində yaxşı qıza, oğula,
Yaxşı danış, yaxşı bir söz atana.
Mən aşığam atana,
Xoş gəlibdən atana,
Yaxşı övlad yetirdim,
Atam oldu atana.
Sağalmaz yaradır yaramaz övlad,

Ölməz, itməz, sata bilməz atana [5, s. 97].

Aşıq Vəlinin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi cığalı təcislərində ustad nəfəsi duyulur. Şair-aşığın geniş yaradıcılığında digər əsas mövzulardan biri də ustad-şagird ənənəsidir.

“Ustad-şagird ənənəsi aşıq sənətinin mahiyyətində duran məsələdir” [3, s. 207]. Azərbaycan aşıq sənətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də onda əsrlər boyu sabirləşən ustad-şagird ənənəsidir.

Məlum olduğu kimi əsrlər boyu sazın-sözün dərin incəliklərini bilən aşıqlar öz bildiklərini yaşatmaq və gələcək nəsillərə ötürmək məqsədilə yanlarına şagird götürərlərmiş və onlara müəllimlik (ustadlıq) edərlərmiş. Şeyirdin də əsas işi ustadına ləyaqətli şagird olmaq və ustadına qulluq etmə imiş. Məhz ona görə də aşıq Vəlinin bir cığalı təcnisində bu mövzuya toxunulur.

Şagird oldun qulluq elə ustada,
Al dərşini, öyrən hey başa yetir.
Mən aşıram hey başa
Bax ayaqdan hey başa
Kamil ayaqda qalmaz
O təklər hey başa
Gecən deyib heç bir dostu söz vermə
Ya qurban sözümü hey başa yetir [5, s. 95].

Əslində, burada “kamil ayaqda qalmaz, o çəkirlər hey başa” misraları digər mənalarla yanaşı ustad-şagird münasibətinin də nümunəsi ola bilər. Belə ki, qeyd olunur ki, ustad sənətkar öz şagirdini də yanında məclislərə apararmış. Ustad həmin məclislərdə şagirdini imtahan edərmiş. İmtahandan üzü ağ çıxan şagirdə böyük hörmət bəşəyərmiş və həmin şagirdi ustadının yanında yuxarı başda əyləşdirərmiş. ancaq imtahandan çıxma bilməyənlər isə ayaqda qalarlarmış.

Bir haldakı ustad-şagird ənənəsindən söhbət açırsaq, Aşıq Vəlinin ustadının da qeyd etməyi məqbul bilirik. “Bir aşığın göyçəli Aşıq Şəmistanın məsləhətiylə çobanlıq atıb, saz almış sağ çalıb oxumağı və aşıqlığı öyrənmiş, bir müddət göyçəli aşıq Şəmistana şagird durmuşdu” [5, s. 5].

Miskin Vəlinin yaradıcılığında rast gəlinən ustad-şagird münasibətli şeirlər, demək olar ki, Qul Allahqulunun “şagird oldun, qulluq eylə ustada, ustad görməyən işi xam qaldı” misraları ilə başdan-başla səsleşir. Çünki Aşıq sənəti elə bir sənətdir ki, ustadızsız hər aşığın işi kəm qalır. Ona görə də Miskin Vəli şeirlərində ustad-şagird məsələsinə çox toxunur və çox yer verir. Əlbəttə ki, bu da təsadüfi deyildir. Çünki ustad aşılarda, həmçinin Miskin Vəli yaxşı bilirdi ki, zaman-zaman aşıqlar bu şeirləri oxuyanda, səsləndirində ustad-şagird məsələsinin necə lazımlı predmet olduğunu anlayacaqlar.

Şair-aşıq Vəlinin təcni yaradıcılığında şərxcətayi təcniyə də rast gəlirik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə bir aşıq şeir növü yoxdur, sadəcə bu şeir qəlibində aşıqlar bir-birini bir növ zora, çətinə salmaq məqsədilə təcniyin bu növündən istifadə edirlər. Beləliklə, burada deyişmə nəfəsi duyulur:

Qətrə sudan keçdi qana nə idi?
Beş ayın da gəldi cana nə idi?
Aşıq deyər nəyidi?
Nə gətirdi, nə yedi?
Sıxan ana qəlbini,
Çox incidən nə idi?
Balanı bəsləyir ana nə idi?
Hey edir xidmətin hey ana qərəz [5, s. 99].

Aşıq Vəlinin təcni yaradıcılığında özündən əvvəlki sənətkarların yaratdığı təcniyələrin yeni formada təqdimatına rast gəlirik, ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, şairlərin dahiliyi ondadır ki, onlar özlərindən əvvəl deyilmiş, işlənmiş sözləri yeni formatda, yeni baxış bucağı ilə təqdim edirlər. Bu, əlbəttə, təqlid deyildir. Bu tarixi ənənəyə Aşıq Vəli lirikasında da rast gəlirik. Nə ki, Aşıq Ələsgərin “ayə məndədir” təcniyini Aşıq Vəli “məndədir” cığalı təcniyi ilə yeni bədii formada təqdim edir.

Aşıq Ələsgər:

Kişi gərək zəhmət çəksin dər salsın,
Süfrə aşsın, ad qazansın dər alsın.
Dərsi azlar Ələsgərdən dər alsın,
Altı min altı yüz ayə məndədir. [1, s. 91]

Aşıq Vəlinin “məndədir” tənisini oxuyanda bir növ insana elə təsir bağışlayır ki, sanki Aşıq Vəli ustadı Aşıq Ələsgərə cavab verir:

Dərsimi almışam sin əsərindən,
Kamal dəryasından sin əsərindən .
Aşıq dəyər sərindən,
Sərin gəlir sərindən,
Ad alar, iz salarsa,
Kamalıdan sərindən,
Şeir xəzinəsi sin əsərindən,
Məna müəmması ayə məndədir. [5, s. 101]

Aşıq Vəlinin tənisi yaradıcılığında tənislər forma baxımından sadə prinsiplərdən mürəkkəb formaya doğru qalxırlar. Tənislər formaca mürəkkəbləşdikcə onların poetik tutumu daha da ağırlaşır. Belə olduqda sözlə ardıcıl şəkildə komplektləşdirmək olduqca çətinləşir.

Aşıq Vəlinin lirikasında tənisi mürəkkəb növlərində olan dodaqdəyməz cığalı tənislərə də rast gəlirik. “Dodaqdəyməz müxtəlif şeir şəkilləri “m”, “b”, “p”, “v”, “f” samitlərinin işlədilməməsi. Bu samitlərdən “v” və “f” səslərinin tələffüzündə dodaqlar bir-birinə tam toxunmasa da, toxunmağa meyilli olduqlarından (aşıqlar buna yarımtoxunma) deyirlər dodaqdəyməz şeirlərdə onlardan istifadə edilmir” [2, s. 95].

Sən yaxşı insansan yaxşılıq eylə
İşindən işıq sal həyata yaxşı.
Aşıq dəyər həyata,
Həya eylə həyata,
Yaxşı insan gərəkdir,
Ad qazansın həyata.
Yaxşı nəşət, yaxşı de, yaz əlinlə,
Nəqş eylə tarixə, həyata yaxşı. [5, s. 105].

Aşıq Vəlinin tənisi yaradıcılığında tənisinin ən mürəkkəb növlərindən biri olan gələr-getməz tənisinin cığalı variantına belə rast gəlirik. Belə ki, bu növ olduqca az rast gəlinən şeir şəklidir:

Yazan milyon əsər elmi sərəsər,
Dildə əzbər edən min ayə qədər.
Mən aşığım nə qədər,
İstəyirsən nə qədər,
Yaxşı dostu unutma,
Canda can var nə qədər.
Ötkün sözü olan, kəskin iqbali,
Nəsibi gətirən min ayə qədər.
Görəndə zinəti söyləyən pəh-pəh,
Çəkəndə zilləti ay edər of-of. [5, s. 112].

Ozan-aşıq sənətində belə nümunələr saz havası üzərində oxunmur, çünki bu növləri saz havalarına uyğunlaşdırmaq çətindir. Məhz bu səbəbdəndir ki, tənisinin digər növlərini “Tənisi” aşıq havası üzərində oxumaq daha məqsəduyğun və məqbul sayılır. Onu da qeyd etməliyik ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz gələr-getməz cığalı tənislərin quruluşu da olduqca maraqlıdır. Demək, cığa bənd və dördüncü misradan sonra yardımçı iki misranın sonunda “of-of” aşıq fono-deyimi işlənir. Gedərgəlməz tənisinin əksinə olaraq burada nəfəşəkmə deyil, nəfəs ağızdan çölə verilir. Bu səbəbdən də aşıqlar bu şeir növünə “gələr-getməz” adı vermişlər

Nəticə və elmi yenilik. Ümumilikdə aşiq sənətinin görkəmli nümayəndəsi olan Aşiq Vəli Miskinin, şübhəsiz ki, aşiq sənətində və ədəbiyyatında xüsusi yeri vardır. Gədəbəy aşiq məktəbinin, həmçinin Gəncəbasar aşiq mühitinin ifa texnikası və bir sıra aşiq ənənələrinin zənginləşməsində, habelə onun genişlənməsində Aşiq Vəlinin xidməti olduqca böyük olmuşdur. Zəngin sənət yolu olan Aşiq Vəli Miskinin ustad nəfəsi bu gün də aşiq sənətində duyulmaqda və qalmaqdadır. Bu gün də Aşiq Vəlinin layiqli davamçıları yetişməkdə və onun sənət irsini davam etdirməkdədirlər.

İstifadə edilmiş dəbiyyat

1. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
2. Qasımlı M., Allahmanlı M. Aşiq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 220 s.
3. Qasımlı M., Allahmanlı M. İzahlı aşiq ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı, 2019, 224 s.
4. Qasımlı M. Ozan-aşiq sənəti və ədəbiyyatı. Bakı: Azərbaycan Aşıqlar Birliyi, 2023, 544 s.
5. Miskin Vəli. Şeirlər, dastanlar. Tərtib ed. Y.Babayev. Bakı: Elm və Təhsil, 2016, 352 s.

ABDULLA QƏDİRİNİN ROMANLARINDA ŞƏXSİYYƏT VƏ KONFLİKT MƏSƏLƏSİ

Zərintac Şükürzadə

IV kurs bakalavriat

Bakı Dövlət Universiteti

sukurzadzrintac@gmail.com

Abstract

The issue of identity and conflict in Abdulla Qadiri's novels

This study examines two masterpieces of Uzbek literature, Abdulla Qadiri's novels "Days Gone By" and "Scorpion from the Pulpit." Both works, though different in plot, are united by strong enlightenment ideas and the vivid "light-darkness" metaphor. "Days Gone By" explores the collapse of society through the tragic love story of Atabek and Kumush, symbolizing the broader struggles against ignorance and tyranny. "Scorpion from the Pulpit" presents the historical reality of oppression under feudal rule, highlighting characters like Anvar and Rana, who embody the spirit of resistance, morality, and enlightenment. Through these novels, Qadiri critiques societal decay and emphasizes the vital role of education and ethical struggle. His deeply emotional storytelling resonates across time, making these novels timeless mirrors reflecting not only the past but also the urgent needs of today's societies.

Keywords: *Abdulla Qadiri, novel, light and darkness opposition, personality and conflict, enlightenment.*

Giriş. Məqalə, özbək ədəbiyyatının iki qiymətli incisi – Abdulla Qədirinin "Ötən günlər" və "Mehrab əqrəbi" romanları haqqındadır. Bu əsərlər müxtəlif sujet xətti ilə yazılsa da, onları birləşdirən əsas xətt xalqın taleyinə bağlılıq, zülm, istibdada qarşı mübarizə, xalqın həyatını oyuncağa çevirən din xadimlərinə nifrətdir.

Əsas hissə. İlk olaraq "Ötən günlər" romanına nəzər salaq. Abdulla Qədiri bu romanla yalnız bir sevgi hekayəsi danışmır, romanda həm də bir dövrün ruhunu, cəmiyyətin geriliyini, xalqın parçalanmasını və mənəvi qaranlığa bürünmüş halını göstərir. Atabəy və Gümüşün saf sevgisi ilə başlayan bu əsər tədricən böyük ictimai problemlərin, rus müstəmləkəsi ərəfəsində Türküstanda baş verən kaosun, nadanlığın və rüşvətxorluğun portretini yaradır.

Romanda müəllif çox incə və simvolik üsullarla "ışıq" və "qaranlıq", xeyir və şər qarşıdurmasını təqdim edir [3, s. 2]. Işıq – maarif, insanlıq, sevgi, Allaha bağlılıq deməkdirsə, qaranlıq – nadanlıq, cahillik, rüşvət, şər simvollarıdır. Bu metafora həm xarakterlərin zahiri görünüşündə, həm də onların mənəvi aləmində öz əksini tapır. Məsələn, Gümüş obrazı – müəllif tərəfindən "mələk", "ışıq simvolu" kimi təqdim olunur. O, təkcə gözəlliyi ilə yox, həm də daxilindəki saflıq, paklıq və əxlaqi möhkəmliyi ilə seçilir. Əsərdəki "ışıq" yalnız zahiri parıltı deyil – o, iman, doğru yol, əxlaqi saflıq, sevgi və insanlıqdır. Gümüşün anası Aftab aim (yəni, Günəş ana) obrazı da bu mənada işıq daşıyıcısıdır. Əksinə, qaranlıq – yalnız gecə və ya rəng deyil, o həm də mənəviyyatın itirilməsi, cəmiyyətin parçalanması, Allahdan uzaqlaşmaqdır. Atabəylə Gümüşün sevgisi əslində bir simvoldur – bu, xalqın içində gizlənmiş gözəllik və paklığın simvoludur. Ancaq bu gözəllik qaranlığın içində boğulur. Yazıçı bununla demək istəyir ki, sevgidə, inamda və birlikdə olan nur cəmiyyətin qurtuluşuna çevrilə bilər, əgər insanlar buna yol açsalar. Lakin əsərdə oxuyuruq ki, insanlar buna icazə vermir. Saf sevgi böyük maneələrlə qarşılaşır və qəhrəmanların daxilindəki konflikt nəinki onların cəmiyyətlə bağlı arzularını, hətta sevgilərini də məhv edir. Fəciə də elə burada başlayır. Atabəy əsərin əvvəlində idealist, elmli və ləyaqətli bir gənc kimi təqdim olunur. Lakin onun daxilində getdikcə parçalanma baş verir. Bu parçalanma iki hissə arasında baş verir: qəlbi ilə sevdiyi qadın Gümüş, və ailəsinin zorla evləndirdiyi Zeynəb. Bu qarşıdurmada Atabəy həqiqi sevgini seçmək cəsarətini göstərmir, qorxaqcasına susur. Valideynlərinin qərarına passiv etiraz edən Atabəy balaca uşaq kimi evə qayıtmasa, toy olmayacağına inanır [1, s. 47]. Və nəticədə o da, əzab çəkir: qərarlıq qalır, nəyə ümid

etdiyini özünə izah edə bilməyib iki şəhər arasında get-gəl edir. Özünü bir çıxılmazlıqda hiss edir və heç bir tərəfə tam sahib çıxmır, Nəticədə, hər iki qadını və özünü də bədbəxt edir. Zeynəb üçün evlilik heç vaxt qarşılıq tapa bilməyən bir sevgi ilə doludur, getdikcə onu ruhən dağıdır, çünki sevgi hiss etdiyi bir insandan buz kimi soyuqluq görür. O, özünü qorumaq və sevdiyini itirməmək üçün çalışsa da, nəticədə tənhalığın, ümitsizliyin içində itib-batır. Gümüşün qətlinə imza atır. Zeynəbin faciəsi ondadır ki, o, sevgisini şərə təslim edir, lakin bu təslimiyyət ona heç nə qazandırmır – nə sevgi, nə hörmət, nə də xoşbəxtlik. Gümüş Atabəyi sevir, amma bu sevgi zamanla obsessiv və nəfsi bir hakimiyyət istəyinə çevrilir. O, Atabəyin qəlbində yalnız özünün olduğunu bilə-bilə, yenə də Zeynəbi qısqanır. Gümüşün daxili faciəsi də burada başlayır. Sevgisinin qayğısına qalmaq əvəzinə, yersiz mübarizə aparır. Lakin bu mübarizə getdikcə daha çox rəqabət və hakimiyyət hissəsinə çevrilir. O, qısqanclıq və qorxu ilə hərəkət etdikcə, ailənin daxilində daha dərin bir uçurum yaranır. Digər tərəfdən, müəllifin xeyir və şər kontrastında Həmid, Sadıq kimi obrazlar tünd rənglərlə təsvir olunur. Onlar öz şəxsi maraqları üçün hər şeyi qurban verə bilən mənəviyyətsiz insanlardır. Həmidin rüşvət üçün hər şeyə, hətta qətlə razı olması xalqın hansı səviyyəyə enməsinə göstərir. Bu qaranlıq rəmlər içində yazıçı yeganə işıqlı yol kimi maarifi, düşüncəni və imana bağlılığı göstərir. Yusifbəy Hacı obrazı bu baxımdan çox mühümdür. O, yalnız ailəsinin deyil, bütöv xalqının qayğısını çəkən, zalım hakimiyyətə qarşı səssiz mübarizə aparan, ədalət və haqq yolunu tutan bir maarifpərvərdir. O, Dostoyevskinin Şahzadə Mışkin obrazına oxşayır, amma daha realist və güclü mövqedədir. O, hakimiyyətə qarşı çıxmır, amma öz mövqeyini aydın şəkildə bildirir. Onun sözləri ilə desək, “xalqın halına nə ağlaya, nə də gülə bilir” – bu, müəllifin cəmiyyətin içindəki ümitsizliyə olan baxışıdır.

Əsərin sonu da bu fikir ətrafında cəmlənir: Yusifbəy Hacı cəmiyyətin dəyişməyəcəyini anlayaraq, özünü “axirətə hazırlamağa” qərar verir. Bu, onun ümitsizliyini, eyni zamanda Allahın hökmünə boyun əyməsini göstərir. Romanda yalnız bir insanın bütöv bir xalqı dəyişdirə bilməyəcəyini, amma buna cəhdin belə işıq saçdığını hiss edirik. Romanın sonluğu faciə ilə bitir. Zeynəb Gümüşü zəhərləyib öldürür.

Abdulla Qədirinin tarixi mövzuda yazdığı nadir və dəyərli nümunələrdən biri də “Mehrab əqrəbi” romanıdır. Bu əsər sadəcə bədii bir mətn deyil, həm də xalqın istibdadı qarşı mübarizəsinin, dövrün ictimai-siyasi reallıqlarının bədii salnaməsidir. A.Qədiri bu əsərdə sadəcə hadisələri qələmə almır, eyni zamanda dövrün mənəvi çökmə prosesini, feodal idarəçiliyinin zülmkar təbiətini və xalqın susqun müqavimətini dərin fəlsəfi və psixoloji müstəvidə analiz edir.

Əsərin bədii strukturuna nəzər yetirdikdə, müəllifin əsas məqsədinin birbaşa tarixi sənədçilik yox, tarixi kontekst daxilində insani dəyərləri, ictimai ziddiyyətləri və əxlaqi dilemmaları göstərmək olduğu açıq-aşkar görünür. Türküstan xanı Xudayar xanın sarayında baş verən amansızlıqlar, məmləkətin sadə insanların həyatının tapdalanması, ruhanilərin zülm alətinə çevrilməsi kimi məsələlər romanda simvolik və real şəkildə təqdim olunur [2, s. 2]. Əsərin ana xətti Xudayar xanın baş vəzirini təyin olunan Ənvərin timsalında məmləkətin sosial-siyasi həyatını canlandırmaq, xalqın həyatının necə alt-üst edildiyini göstərməkdir. Romanın baş qəhrəmanı Ənvər sadəcə fərdi bir obraz deyil, xalqın içindən çıxmış, sistemə qarşı daxili mübarizə aparan bir rəmzdır. Ənvər hər nə qədər sarayın içində yerləşdirilsə də, mənən saraya aid olmayan, içindəki saf duyğularla özünün ziddiyyətini yaşayan bir xarakterdir. Ənvərin sarayda baş mirzə vəzifəsinə gətirilməsi onun üçün təkə yüksəliş deyil, həm də mənəvi çöküşə səbəb olacaq ziddiyyətlərin başlanğıcıdır. Ənvərin özünün bu vəzifə ilə bağlı ilk fikirləri isə onun gələcəkdə qarşılaşacağı dilemmaları əvvəldən sezdilir: “Baş mirzə olsam, özüm xalqın iztirabları dəryasına girməli olacam. Axı, mən bütün bu işlərdə iştirak etməyə məcburam. Xana yarıma xatirinə mən bir çox işləri onun istədiyi şəkildə etməli olacam”. O, sarayda olduğu müddətdə daim içindəki “mən”lə mübarizə aparır. Hər dəfə kasıbların başına gətirilənləri gördükcə, öz mövqeyindən utanır. Ənvər sistemin içində olan, amma ona aid olmayan bir insandır. Onun əsas faciəsi də budur. O, həm daxil olduğu sistemə, həm də çıxmağa çalışdığı reallığa eyni dərəcədə yadlaşır. Bezçi Səfərlə davam edən dostluğu, şikayətə gələn kasıblara göstərdiyi qayğı onun əxlaqi möhkəmliyini və insani dəyərlərə sadıqlığını ön plana çıxarır. Lakin bu sadıqlıq onun fəlakətinə yol açır, o, sistemi dəyişmək istəyərkən, sistem onu dəyişdirməyə cəhd göstərir. Amma Ənvər dəyişmir –

sadəcə bu mübarizədə tək qalır, zəif düşür, lakin əyilmir. Ənvər romanda maarifçilik düşüncəsinin, azadlıq arzusunun və ləyaqətli mübarizənin təcəssümüdür. “Mehrab əqrəbi” romanında Rəna istismar və zülmə qarşı çıxan, mənəvi gücü ilə seçilən, klassik Şərq ədəbiyyatında az-az rast gəlinən güclü, iradəli, intellektual qadın obrazıdır. O, təkcə gözəlliyi ilə yox, biliyi, cəsarəti və prinsipliliyi ilə diqqət çəkir. O, ictimai əənənlərin yaratdığı sərt çərçivələri qəbul etmir, öz şəxsiyyətini qoruyaraq azadlıq uğrunda mübarizə aparır. Atasını Saleh Məxdum onun fikrini nəzərə almadan onu Xudayar xana əvə vermək istəyəndə, Rəna etiraz edir və bu evlilikdən qurtulmaq üçün evdən qaçır. Bu addımı onun şəxsiyyətindəki iradənin, azadlıq istəyinin və insan ləyaqətinə verdiyi yüksək dəyərin göstəricisidir. Rəna nə sarayın cazibəsinə, nə də təzyiqlərə boyun əyir. O, qadınların cəmiyyətdəki roluna dair yazılmış ən güclü obrazlardan biridir. Rəna klassik ədəbiyyatda qadına biçilən passiv mövqedən çıxaraq, öz həyatının fəal subyektinə çevrilir. Elə buna görə də o, sonda hər şeyə sinə gərərək Ənvərlə birgə qaçmağa qərar verir. Xudayar xan əsərdə tipik zalım feodal obrazıdır. O, təkcə bir insan deyil, bütün çürümüş feodal sisteminin və mənəviyyətsiz idarəçiliyin simvoludur. Onun üçün insan yox, maraq; ədalət yox, itaət; xalq yox, şəxsi ehtiraslar önəmlidir. Həmçinin, Xudayar xanın daxili konfliktini yoxdur, çünki o, vicdani mühakiməyə malik deyil. Xudayar xanın xarici konfliktini isə xalqın və vicdanlı insanların müqavimətidir [3, s. 1]. O, bu müqaviməti qırmaq üçün ruhaniləri alət edir. Ənvər kimi adamlara da yalnız o qədər yer verir ki, onun idarəetməsi rahat getsin. Yəni, onun gözündə Ənvər bir “vasitə”dir. Lakin Ənvərin vicdanlı duruşu, Rəna ilə olan münasibəti və sonda saraydan uzaqlaşması Xudayarın idarəetmə “təmizliyini” ləkə vurur. Rənaya olan münasibəti isə onun qadına sadəcə əşya kimi yanaşdığını sübut edir. O, Saleh Məxdumu qızının iradəsindən asılı olmayaraq razı salır, elçi göndərir, bu da onun ailə institutuna və qadın hüquqlarına qarşı olan biganəliyini göstərir. Romanda diqqət çəkən məqam odur ki, ikinci dərəcəli obrazlar – Sultanəli, Kabilbay, bezçi Səfər və başqaları sadəcə fon obrazları deyil. Onların hər biri fərdi xarakterə, daxili motivasiyaya malikdir. Məsələn, Sultanəli həm təmkinli, həm də dostlarına qarşı sədiq biridir. Ənvərin qəzəbdən sarsıldığı məqamlarda o, ona təskinlik verən, bəlkə də onu mənən yaşadan bir obraz rolunu oynayır. Kabilbay isə həm ailə dəyərlərinə sədiq, həm də qardaşının həyatını xilas etmək üçün riskə getməkdən çəkinməyən cəsarətli bir insandır.

Romanın sonunda müəllif Ənvərin taleyini açıq buraxır. O, atasının söylədiklərinə əsaslanaraq iki ehtimal irəli sürür – ya Ənvər Kokandda edam olunur, ya da sakit həyat sürüb əcəli ilə vəfat edir. Bu qeyri-müəyyən sonluq, əslində yazıçının sənədli reallıq və bədii təxəyyül arasında tarazlıq yaratmaq cəhdidir. Bu, həm də oxucunu düşünməyə vadar edir – axı hər rejimin qəhrəmanları nəinki “mükafatlandırılır”, bəzən sadəcə susaraq yox edilir.

Əsərin adına nəzər yetirdikdə belə bir sual doğur: müəllif niyə məhz “Mehrab əqrəbi” adını seçmişdir? İlk baxışdan “Mehrab əqrəbi” əsərinin adının simvolik və dərin mənə daşdığı aydındır. Bu ad iki fərqli obraz və mənə qatını birləşdirir: “mehrab” – müqəddəsliyi, səcdə yerini, mənəviyyəti; “əqrəb” isə zəhəri, təhlükəni, xəyanəti və iç üzündə gizlənmiş ziyanı təmsil edir. Abdulla Qədiri bu adla oxucunu düşünməyə vadar edir: kimdir əqrəb? – Əsərdəki satqınlar, xalqını satanlar, şəxsi mənfəəti üçün dostunu, vətəninə qurban verənlər. Niyə mehrabdadır? – Çünki bu insanlar özlərini zahirdə yaxşı, vicdanlı, dindar və xalq üçün çalışan kimi göstərirlər. Onlar “səcdə yerindəki əqrəb” kimidirlər. Müəllifin yaratdığı “mehrab əqrəbi” adı sanki gizli bir təhlükəni göstərir: xalqı məhv edən düşmənlər bəzən ən müqəddəs yerdə, ən etibarlı yerdə gizlənmiş ola bilərlər. Əsərin adı həm məcazi, həm fəlsəfi, həm də sosial bir xəbərdarlıqdır – zahiri görünüşə aldanma, əsl niyyəti görməyə çalış!

Nəticə. Nəhayət, Abdulla Qədirinin “Ötən günlər” təkcə keçmişin romanı deyil, bu günümüz üçün də bir güzgüdür. O, bizə deyir ki, millət olaraq ayılmaq, özümüzlə gəlmək üçün maarifə, ədalətə və mənəvi işığa möhtacıq. Müəllifin “Mehrab əqrəbi” romanı təkcə feodal zülmünü ifşa etmir, həm də sarsılmaz insani dəyərlərin, mübarizənin, məhəbbətin və vicdanın manifestinə çevrilir. Qədiri bu romanlarda cəmiyyətin mənəvi süqutunu tənqid edir və təhsil ilə əxlaqi mübarizənin vacibliyini vurğulayır. Onun dərin emosional izahı zamanın sərhədlərini aşır, bu romanları yalnız keçmişin deyil, həm də bu günün aktual ehtiyaclarını əks etdirən əbədi güzgülərə çevirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qədiri A. Mehrab əqrəbi, Bakı: Gənclik, 1970, 264 s.
2. Qədiri A. Ötən günlər, Bakı: Təhsil, 2023, 408 s.
3. <https://xs.uz/uz/post/otkan-kunlar-ibrati>

Rəyçi: dos. Kəmalə Nəcəfzadə

ÖMƏR SEYFƏDDİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ MİLLİLİK

Leyla Nəbizadə

Bakalavriat

Bakı Dövlət Universiteti

leylanebizade5@gmail.com

Abstract

The Concept of Nationalism in Ömer Seyfeddin's Worldview

In this article, the issue of nationalism in the worldview and stories of the writer Ömer Seyfeddin is presented. As a nationalist and patriotic poet, Ömer Seyfeddin expressed this theme extensively in his works. His nationalist views are reflected in various fields such as daily life, politics, culture, language, and religion. The characters he created and the speeches he conveyed in his stories clearly demonstrate that he was a true nationalist poet.

Key words: *Nationalism, Patriotism, National and cultural identity, National values.*

Giriş. “Dildə və ədəbiyyatda millilik” ideyasının memarı olan Ömər Seyfəddin, hər zaman öz əsərlərində milliliyi, xalqı və vətəni ön plana çəkmiş, bu məsələləri çox təsirli bir şəkildə işləyərək həm dövrünün, həm də sonrakı nəsillərin düşüncə dünyasına dərin təsir göstərmişdir. Ədibin əsərlərindəki millilik anlayışı, sadəcə keçmişə bir baxış deyil, həmçinin bu gün və gələcək üçün də öyüd-nəsihət xarakteri daşıyır. Bu gün dünyamızda mədəniyyətlərin və kimliklərin sürətlə dəyişdiyi bir dövrdə, Seyfəddinin əsərləri bizə, öz kimliyimizi, millətimizi, milli mənsubiyyətimizi necə qoruyub inkişaf etdirə biləcəyimizi göstərən mayak rolunu oynayır.

Əsas hissə. Ömər Seyfəddin Ədirnə orta məktəbində təhsil alarkən onda yaradıcılığa meyl yaranır. Məhz burada o, ədəbi fəaliyyətinə ilk qədəmlərini qoyur. Lakin deyə bilərik ki, onun əsaslı və davamlı elmi yaradıcılığa atılması 1910-1912-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş “Gənc qələmlər” jurnalı ilə əlaqədar olmuşdur. Bu jurnalın özəyini Ali Canip, məşhur “Türkçülüyn əsasları” kitabının yazarı Ziya Gökalp və Ömər Seyfəddinin fəaliyyəti təşkil etmişdir. Bu jurnal yaranmamışdan bir neçə il öncə “Sərvəti-fünun” jurnalı fəaliyyət göstərmişdir. Hansı ki, bu jurnalın ətrafında toplaşan yazıçılar “Sənət sənət üçündür” deyərək ərəb və fars sözləri, tərkibləri ilə “dolub-daşan” yazılar, əsərlər yazır, bunu isə yalnız bir qrup savadlı zümrə oxuyub anlaya bilirdi.

Yazılarının dilinin çətinliyi, mürəkkəbliyi səbəbilə əsərləri geniş xalq kütləsi içərisində yayıla bilmirdi. Ömər Seyfəddini və dövrün aydın fikirli ziyalıları da məhz bu məsələ düşündürürdü. Onlar bütün türk ziyalıları, yazıçıları sadə, xalq tərəfindən anlaşılan, ərəb və fars tərkiblərindən təmizlənmiş, milli bir dildə yazmağa dəvət edirdi. Bəli, məhz bu məsələ dildə millik demək idi. Deyə bilərik ki, xalq tərəfindən danışılmayan, xalqın qəbul etmədiyi bu cür süni dil yalnız və yalnız ölümə məhkumdur. Dövrün uzaqgörənləri bunu anlayırdı. Onlar bu cür “Ölü dil”dən qurtulmaq üçün milli bir dildə yazmaq şüarını və ideyasını irəli sürürdülər. Seyfəddin çıxış edərkən bu fikirləri səsləndirirdi: “Biz bütün bu karanlıklardan uzak, hür və müstəqil, ilim və edebiyat üçün çalışacağıq. Gayemiz milli lisan, milli bir edebiyat vücudunda getirmək olacaqdır”. Dilin saflığı, aydınlığı, anlaşılqlılığı, milliliyi məsələsinin tam təfəsilatlı şəkildə izahına Ömər Seyfəddinin Türklük ilə bağlı müxtəlif zamanlarda söylədiyi daha sonradan Muzaffər Uygünər tərəfindən toplanıb tərtib olunmuş “Ömer Seyfettin-Türklük üzərinə yazılar” adlı kitabda, həmçinin Ziya Gökalpın “Türkçülüyn əsasları”, İsmayıl Qasıralının “Türk dili” adlı əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Ömər Seyfəddin tamamilə düz vurğulayırdı ki, “Milli bir ədəbiyyat vücudunda gətirməkdən ötrü əvvəlcə milli dil lazımdır”. Ziya Gökalpın dediyi kimi, həmin dövrdə 2 dil mövcud idi: Yazılan, ancaq danışılmayan dil və danışılan, amma yazılmayan dil. Ömər Seyfəddin və onunla eyni əqidədə olan ziyalılar ikincini, yəni danışılan dili ədəbiyyata gətirməyi, əsər yazarkən danışılan dildə yazmağı təklif edirdilər.

Uzaqgörən yazıçı “Türk dünyası” jurnalında dərc olunan “Azərbaycanın istiqlaliyyəti münasibətilə” adlı məqaləsində yazır: “Azərbaycanlı qardaşlar sənəti, ədəbiyyatı bizdən daha çox

sevirlər. Ədiblərə, sənətkarlara da bizdən çox hörmət edirlər. Bunun səbəbi isə bəllidir. Orada ədib, yaxud şair özünü millətdən ayrı saymaz. Millətin dilini bizimkilər kimi xor, həqir görərək, elmi, əldə olunmuş, süni bir kitab dilini tərənnüm etmər. Ömər Seyfəddin, dövrünün ziyalılarına sanki belə bir çağırış edirdi: Milli, yəni xalq dilində yazın, çünki yalnız bu yolla əsərləriniz həm əbədi yaşamaq şansı qazanacaq, həm də xalq sizi daim əl üstündə tutacaq. Ədib məqaləsində dil məsələsi ilə bağlı əlavə olaraq bunları da qeyd edir ki: “Əhməd Cavadın “Qoşmalar” adlı ilk şeirlər kitabı sanki İstanbulda yazılmışdır. Şeirlərin vəznə millidir. Halbuki beş-on il bundan öncə azəri qardaşlarımız da bizim kimi fars əruzunu işlədirdilər. Bizdəki milli ədəbiyyat hərəkəti oralara qədər əks etdi. Əmin bəyin, Ziya Gökalpın mənzum əsərlərini oxudular”. Bu sözlərlə o, azərbaycanlıların tərəqqisini göstərmiş, müvəffəqiyyətlərinə səmimi qəlbədən sevinərək ziyalılarımızın doğru yolda irəlilədiyini söyləməyə çalışmışdır. Lakin Ömər Seyfəddinin yazdığı bu fikirdən çıxış edərək ehtimal etmək olar ki, dahi yazıçı Azərbaycan ədəbiyyatına tam bələd olmamışdır. Çünki Azərbaycanda milli vəznə şeirlər yazılması XIX əsrdən daha əvvələ gedib çıxır.

İndi isə bir qədər Ömər Seyfəddinin düşüncəsində “millət” məsələsinə toxunaq. O, millət anlayışını “dili bir, dini bir olan cəmiyyət” olaraq səciyyələndirir. O, qeyd edir ki, “Azərbaycan millətpərvərləri “millət”in mənasını tam avropalılar kimi aydın anlamışlar”(???). Ömər Seyfəddinin millətçi olması fikrini heç bir tədqiqatçı danmır. Lakin bəzi mənbələr onu şovinist millətçi olaraq təqdim edir. Biz isə bu fikirlə qəti surətdə razı deyilik. Bir şəxsiyyətin öz millətini daha çox sevməsi, onun tərəqqisinə dəstək verərək əlindən gələni əsirgəməməsi, millətini ucalara qaldırmaq istəyinin olması onu şovinist deyil, əsl vətəndaş edir. Şovinist millətçi o şəxsdir ki, başqa millət və xalqlara nifrətlə yanaşıb, bununla paralel olaraq öz millətini daha üstün sayır. Bu iki anlayış arasında yer ilə göy qədər fərq var. Ömər Seyfəddini bu cür qiymətləndirmək yanlış olar.

XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində Türkiyə tarixinin təlatümlü, gərgin və siyasi-ictimai hadisələrlə dolu olan bir dövrü idi. Bu dövrdə xarici qüvvələr ölkəni parçalamağa, bölüşdürməyə, Ömər Seyfəddinin dili ilə desək “insaniyyət” və “beynəlmiləliyyət” fikirlərini irəli sürərək, türklərin ədəbiyyatlarını, lisanlarını, milli mənsubiyyətini yox etməyə və ya ona zərər vurmağa çalışırdılar. Mütəfəkkir yazır ki, “Rumların, Bulgarların, Sırların, Ermenilərin, Arnavutların milli edebiyatları, milli lisanları, milli təşkilatları vardı. “Biz samimi Osmanlıyız” diye Türkləri kandırıyorlardı. Ve bu milletler gayet kurnazlardı” (5, s. 38). Bu millətlər türklərin yüz illər ərzində hökmranlıq etdiyi torpaqları işğal etmək və ciddi-cəhddə “Türk” kəliməsini yer üzündən silməyə çalışırdılar.

Professor Aydın Abıyevin 1978-ci ildə nəşr etdirdiyi “Ömər Seyfəddinin həyat və yaradıcılığı” adlı kitabında Ömər Seyfəddin ilə bağlı apardığı tədqiqat, yazıçının ədəbi yaradıcılığı barədə çox dəyərli və önəmli fikirlər göstərilmişdir. Burada Ömər Seyfəddinin millətçi ruhda yazdığı hekayələrindən bəhs olunarkən bir məqama diqqət verilmişdir ki, onu sizlərin nəzərinə çatdırmaq istəyirik: “Bəyaz lalə”, “Bomba”, “Qərribə bir zülm”, “Həqarət” adlı hekayələrində ədib, Balkan xalqları ilə türklər arasında ədavəti daha da kəskinləşdirərək, tarixi hadisələri pərdələməyə çalışır, bu xalqların milli azadlıq mübarizəsini yanlış istiqamətdə izah etmək istəyirdi. Güya Balkan xalqlarının yeganə məqsədi türkləri qırmaq, məhv etməkdir” (2, s. 58-59). Biz bu məsələyə bir qədər fərqli yanaşıırıq. Həmin dövrdə Çanaqqala, Trablis, Balkan müharibələri və o dövrdə baş vermiş, lakin adını çəkmədiyimiz bir çox müharibələrin baş vermə səbəblərini, həmçinin davam etdiyi müddətdə baş verən hadisələri təhlil etsək görürük ki, bu müharibələr xarici qüvvələrin türkləri ayırmaq, vətənlərini əllərindən almaq cəhdindən başqa bir şey deyildir. Kitabın 1978-ci ildə SSRİ dövründə nəşr olunduğunu nəzərə alsaq, qeyd etməliyik ki, görkəmli mütəfəkkir dövrün tələbinə uyğun olaraq kitabda bu fakta xüsusi yer ayırmışdır. Lakin ümumi olaraq deyə bilərik ki, kitabda Ömər Seyfəddinin həyatı müfəssəl və dərin şəkildə təhlil edilmiş, həmçinin onun hekayələri ilə bağlı diqqətəlayiq və incə nüanslar işıqlandırılmışdır.

Fikrimizcə Ömər Seyfəddin düşüncəsində millilik məsələsi 5 sahədə şərh olunmalıdır:

1. Dildə millilik
2. Mədəniyyət və təhsildə millilik
3. Məişətdə millilik

4. Dində millilik

5. Siyasətdə və məfkurədə millilik

Mədəniyyət və təhsildə millilik məsələsinə toxunan dahi yazıçı Azərbaycan ilə bağlı yazdığı məqalədə göstərir ki, “Azərbaycanlılar kiçik bir istiqlalıyyət ilə bizim əsrlərdən bəri eləyə bilmədiyimiz şeyləri bacardılar. İlk olaraq Türk dilini rəsmi dil kimi qəbul etdilər. Məmləkətin hər tərəfini məktəblərlə doldurdular. Teatr məktəbi açdılar. Biz elə zənn edirik ki, bu əsrdə mədəni bərbadlığımızın içərisində yalnız ədəbiyyatımız tərəqqi edib. Xeyr!... Bizim ədəbi görüşlərimiz də orta əsrlərdəki kimidir”. Yazıçı bu fikirləri dilə gətirməklə sanki Azərbaycan xalqının uğuruna yaxşı mənada həsəd aparır, bu cür addımların öz vətəninə də təkrarlanmasını arzulayır. Ömər Seyfəddin mədəniyyət və təhsil ilə bağlı yalnız fikir səsləndirməklə kifayətlənməmişdir. Bu məsələ onun əsərlərində ən aktual mövzulardan birinə çevrilmişdir. Belə ki, o, hekayələrinin bir qisminə türk xalqının təhsil sahəsindəki problemlərinə toxunur və gənc nəslin düzgün təhsil almasının milli kimliyin qorunmasında nə qədər əhəmiyyətli və ümdə bir məsələ olduğunu vurğulayır.

Yazıcının söylədiyi nitqlərdən və əsərlərindən çıxış edərək deyə bilərik ki, Ömər Seyfəddin düşüncəsində 2 tip türk gənci var: a) Daim oxuyub tərəqqi edən; b) Təhsildən, tərəqqidən uzaq olan gənclər. Bu fikri “Ömər Seyfəddin-Türklük üzərinə yazılar” adlı kitabda ədib tərəfindən gənclərə 2 fərqli müraciət formasının verilməsilə izah etmək olar. Birinci qrupa daxil olan oxuyub tərəqqi edən gənclərə müraciətlə deyirdi: “Ey ali bir mektepdən çıxan gənc! Sen oku! Anlayarak oku! Avrupanın yeni ve büyük mütefekkirlerinin yazdığı eserlere bigane kalma” (5, s. 32). Hətta yazıçı “Fon Sadriştaynın oğlu” hekayəsində Orxan adlı uzaqgörən, parlaq bir gənc şair obrazı yaratmışdır. Bu obraz vasitəsilə o, türk gənclərini necə görmək istədiyini təsvir etmişdir. İkinci tip gənclərə isə müraciət edərək deyir: “Ey hiç okumayan, anlamayan, düşünmeyen havai gənc! Sen de dikkat et, aldanacak ve esir olacaksın. Okumaya, anlamaya gayret et. Hiç olmazsa vatanını sev!” (5, s. 33).

Məişətdə millilik isə xalqın adət-ənənələrinin, dəyərlərinin və davranışlarının özünəməxsus bir üsluba çevrilərək onun həyat tərzinə yön verməsidir. Bu mövzunun izlərinə Ömər Seyfəddinin “And” hekayəsində rast gəlmək mümkündür. Əsərdə hekayənin baş qəhrəmanı təəcüblü bir vəziyyətlə qarşılaşır. Belə ki, yoldaşlarından biri başqa bir yoldaşının əvəzinə ona veriləcək cəzanı çəkməyə razı olur. Yüzbaşı oğlu, yəni baş qəhrəman bunun səbəbini soruşduqda oğlan dostu ilə and içdiklərini deyir. And içmək isə onların dünyasında bir-birini daim qorumaq, çətinliklərə sinə gərmək demək idi. Məhz bu hadisədən sonra Yüzbaşı oğlunda bununla bağlı böyük bir maraq oyanır və özünə “qan qardaşı” tapır. Günlərin birində oğlan bir itin hücumuna məruz qalan zaman qan qardaşı Mıstıq özünü onun üçün qurban verir. Bəli, düz eşitdiniz, sözün əsl mənasında özünü qurban verir. Sinə gərərək dostunu qoruyur. Lakin sonradan hücum edən itin quduz olduğu bəlli olur. Bir neçə gün xəstəxanada qalan oğlan gözlərini həyata əbədi olaraq yumur. Kifayət qədər təsirli olan bu hekayədə söz vermək, and içmək kimi əməllərin türk mentalitetinin əsas göstəricilərindən biri olduğu ifadə olunub. Hər şeydən əvvəl bu, türklərin sözə verdiyi xüsusi dəyərin nişəsidir. Sözüə sadıq qalmaq, sonu ölüm belə olsa öz qan qardaşını qorumaq əsl saf türk mentaliteti göstəricisidir.

Türklərin məişətdə milliliyi yalnız adət-ənənələrində özünü göstərməklə kifayətlənmir. Bu onların evlərinin quruluşunda, tərtibində də əks olunur. Ömər Seyfəddin o qədər mahir yazıçı idi ki, hekayələrində millilikdən uzaqlığı yalnız məfkurədə deyil, eyni zamanda evlərin daxili tərtibini, geyimləri də təsvir etməklə göstərməyi bacarırdı. Məsələn “Primo türk çocuğu” adlı hekayəsində öz milli kimliyindən uzaqlaşan, İtalyan bir qızla evlənən, avropasayağı geyimlər geyinən Kənan bəyin evi Avropadan gətirilmiş əşyalar, tablolar ilə bəzədilmişdi. Onun evində türk mentalitetinə, ruhuna aid bir nişə belə yox idi. Türk olmasına baxmayaraq Kənan bəyin evinin divarında İtalyanın üçüncü kralı olan Viktor Emmanuelin rəsmi olan tablo var idi. Kənan bəyin milli mənsubiyyətindən uzaqlaşaraq düşdüyü bu acınacaqlı vəziyyəti yazıcının güclü qələmi sayəsində sadəcə onun evinin təsvirindən də aydın şəkildə görmək mümkün olur. Həmçinin əsərdə Kənan bəyin Bursada böyüdüüyü evin də təsviri verilib: Evin pilləkənlərinin başında qoz ağacından hazırlanmış qədimi və zəngli saat, divarlarda əyri, qızılı qəbzəli qılınclar və ən önəmlisi baş sədirin üstündə ətrafı ipəkdən və gümüş telli çevrələrlə bəzədilmiş, mərd bir türk ruhundan saçılan iffət, namus, mətanətliyi təsvir edən “Keçmə namərd

körpüsündən, qoy aparsın sel səni!”, “Qorxma düşməndən ki, atəş olsa, yandırmaz səni!”, “Doğru yolda ol, Allah utandırmaz səni!” cümlələri yazılmışdı.

Dində millilikdən bəhs edərkən “Ömər Seyfəddin-Türklük üzerine yazılar” adlı kitabdan bəzi məqamları nəzərinizə çatdırmaq yerinə düşər: “Milliyetini duyan bir adam, bütün dünyada Türkçe konuşan insanları Türk bilir. Ve hiç ayırdetmeden hepsini sever. Türklerin hepsi Müslümandır. Türklüğü sevmek, Müslümanlığı da sevmek demektir. Türk milleti uyanır ve birleşirse, müslümanlık alemleri yüz milyonluk kuvvetli bir hâdim kazanmış olur... Müslümanlık ancak Türklerin ve Türklüğün uyanmasıyla esirlikten kurtulacaktır! Milliyet ile dinin farkı yoktur. İkisi birbirinden ayrılamaz. Milletsiz bir din olmadığı gibi, dinsiz bir millet de olmaz. Türklerin hepsi Müslümandır. Türkçe konuşan bütün Müslümanlar Türktür. Türkçe konuşmayan diğer Müslüman milletler Türklerin din kardeşleridir. Milliyetini seven, dinini de sever. Dinini seven milliyetini de sevmelidir. Çünkü din ruh ise, milliyet vücuttur. Vücut sağlam olursa, ruh da rahat eder” (5, s. 89). Ömər Seyfəddin bu fikirləri söyləyərkən sanki din və milliyyətin bir-birindən ayrılamaz bir bütöv, vəhdət təşkil etdiyini vurğulamağa çalışır. O, Türklüyü və İslamı sıx əlaqədə təsvir edərək hər bir türkün təfəkküründə bu anlayışların dərin kök saldığını qeyd edir. Türk milləti oyanarsa və birləşərsə, yalnız öz xalqına deyil, bütün İslam aləminə güc qazandıracağı danılmaz faktdır. Onun baxış bucağında türklük və din bir-birini tamamlayan, bir-birini möhkəmləndirən iki əvəzolunmaz elementdir. “Türklük” və “İslam” gerçək türk təfəkkürünün sütunlarını təşkil edir. Necə ki bir sütun sarsılında digəri də zərər görür, eynilə, əgər bu iki sütundan biri olmazsa, və ya zərər görərsə, “Türk məbədi” ayaqda dura bilməz. Bu iki anlayışın birliyi yalnız bu gün üçün deyil, həm də gələcək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ədib yazılarında “dini vatan” birləşməsinə yer verir. Bu anlayışın ifadə etdiyi məna isə ondan ibarətdir ki, biz türk olmaqla yanaşı müsəlmanıq. Deməli, biz türklər üçün öz torpaqlarımız vətənimiz olduğu kimi, digər müsəlman millətlərin yaşadığı yerlər də bizim dini vətənimiz sayılır.

Siyasət və məfkurədə millilik mövzusu Ömər Seyfəddinin ədəbi baxışlarının, əsərlərinin əsasını təşkil edir. Məfkurə... Bu kiçik söz, özündə dünyalar qədər dərin bir anlam daşıyır. Məfkurə, bir xalqın, millətin və ya cəmiyyətin düşüncə tərzini, ideallarını və dəyərlərini özündə daşıyan, ruhunu formalaşdıran bir qığılcımdır. Məfkurə, tək-cə fikir, ideya deyil, həm də bir həyat tərzidir. Bu həmin ideyadır ki, bir fərdin milli mənsubiyyətini, dünyadakı rolunu və qayələrini əks etdirir. Bir ağac təsəvvür edin. Necə ki, ağacın kökləri onu həyata bağlayır, varlığının mövcudluğunu qoruyur, məfkurə də xalqın, millətin ruhunu, mənliyini, mövcudiyyətini həyata bağlayan dərin kök rolunu oynayır. Məfkurə xalqların həm keçmişini, həm bu gününü, həm də gələcəyini inşa edir. Məfkurəsi möhkəm olan xalqa malik dövlət əbədi qalibiyyətə və səadətə layiqdir. Yalnızca böyük millətlərin deyil, hətta kiçik millətlərin də məfkurəsi vardır. Bəs məfkurə necə yaranır? Bu sualı Ömər Seyfəddinin sözlərilə cavablandırmaq istəyirəm: “Bir milletin fertləri dağınıq və perişan kaldı mı mefkûresiz kaldı demektir. O milletin başına hər türlü felâket gelir. Vatanını ecnebler, yani komşu milletler zapteder. O millet artık esir olur. Böyle esir olan millet evvela lisanın, sonra dinini, daha sonra âdetlerini kaybederek dünya yüzünden adı kalkar. Felaket ve mağlubiyet zamanlarında gaflet uykusuna dalmış millet birden uyanır. Bütün fertler bir emel etrafında toplanırlar, hepsinin kalbi bir heyecan ile çarpar. İşte bu umumi ve mukaddes heyecandan milli mefkûre doğar” (5, s. 80).

Məfkurə və millət anlayışları vəhdət təşkil edir. Məfkurənin yaranması üçün millət mövcud olmalıdır. Vay o gündən ki, bir millət mövcud olsun, lakin milli məfkurəsi olmasın. Seyfəddin məfkurənin nə olduğunu, nəyə xidmət etdiyini özünün “Mefkure” və ya “Ülkü” adlı şeirində çox aydın şəkildə ifadə etmişdir.

Ömər Seyfəddinin yaşadığı dövr Böyük Osmanlı İmperatorluğunun çökməsi, müdhiş müharibələrin baş verdiyi dövr kimi yadda qalır. Dövrün uzaqgörən yazıçıları və şairləri, o cümlədən Ömər Seyfəddin həmin təlatümlü zamanlarda xalqı ruhlandırان, milli mənsubiyyətə bağlılığa, Türklüyü ilə fəxr etməyə, vətənin keşiyində igidcəsinə durmağa çağırış edən əsərlər yazırdılar. Seyfəddin, yalnızca müharibədə baş verən hadisələri təsvir etməmişdir. O özü müharibə iştirakçısı olmuşdur. Gördüyü hadisələr onun düşüncəsində və dünya görüşündə millətçilik ideyalarının formalaşmasına səbəb olmuş və bu məsələləri hekayələrində canlandırmağı zəruri hesab etmişdir.

Ömər Seyfəddin 1912-ci ildə Balkan müharibəsində iştirak etmişdir. Balkan müharibəsi dövründə, hətta düşmən tərəfə əsir düşən ədib, müharibədə gördüyü vəhşilikləri, müharibənin əsl üzünü yazılarında, ən çox da yazdığı hekayələrdə əks etdirmişdir. Onun “Primo türk çocuğu” adlı hekayəsi bu baxımdan səciyyəvidir. Hekayə 2 hissədən ibarətdir. Əsərin baş qəhrəmanlarından biri olan Kənan bəy illər ötdükcə öz milli mənsubiyyətindən daha da uzaqlaşmışdır. O, türklərə, türklüyə nifrət edir, türk olmağı özünə layiq bilmir, onların vəhşi olduğunu hesab edirdi. İtaliyanın Trablisi işğal etdiyi bir vaxtda Kənan bəyin həyatı sanki gözləri önündə canlanır. O, Bursadakı ata-baba evində keçirdiyi uşaqlığını xatırlayır. İllərdir yaşadığı həyat tərzinə, türklüyündən uzaqlaşmasına görə dərin peşmançılıq keçirir. Sanki yenidən özünə, öz kimliyinə qayıdır. İndi o yol ayrıcında idi. Belə ki, Kənan bəy vaxtilə özünü rum olaraq təqdim edərək Qrazia adlı İtalyan bir qızla evlənmişdi. Və onun bu evlilikdən Primo və Sekundo adlı iki oğlu olmuşdu. Sekundo uşaq vaxtı vəfat etmişdi. Türklər və italyanlar arasında baş vermiş bu savaş səbəbilə Türkiyədə siyasi vəziyyətin gərginləşməsindən qorxan həyat yoldaşı ona İtaliyaya getməyi təklif edir. Lakin Kənan oğlunu və həyat yoldaşını çox sevməsinə baxmayaraq vətəninədən də ayrılmaq istəmir. Yoldaşı bu halda oğlunu götürərək gedəcəyini söyləyir. Əsərin diqqət çəkən məqamlarından biri də Primonun sinif yoldaşı Orxan ilə söhbətidir. Türk dilində yaxşı danışa bilməyən Primo Orxanın “Sənin atan türk deyilmi?” sualı qarşısında özünü itirir və nə deyəcəyini bilmir. Orxan bu zaman ona türk millətinin dünyanın ən cəsarətli, ən qəhrəman milləti olduğundan, bir zamanlar bütün Asiyaya hökmranlıq etdiyindən, Atillanın Avropanı necə diz çökdürdüyündən bəhs edir. Orxanın bu sözlərindən sonra Primo türk olduğuna görə iftixar duyur və fərəhlənir. Orxan ilə görüşündən sonra evə qayıdarkən Primo gizlincə valideynlərinin söhbətinə qulaq asır. Qrazia israrla Kənan bəyi bir növ təhdid edir, İtalyaya onlarla birlikdə gəlməyəcəyi təqdirdə Primonu da özü ilə aparacağını deyirdi. Primo dözə bilmir və içəri daxil olur. Anası onu qucaqlamaq istəsə də icazə vermir. O, özündən əmin olaraq, iftixar hissi ilə əllərini belinə qoyaraq qırıq-qırıq danışa bildiyi türkçə ilə “Ben...Turko çocuk...Ben yok İtalyano” deyərək qışqırır. Sonra Primo cəld bir hərəkətlə kənardakı həsir stulu bir tərəfə atır və divardakı Victor Emmanuel'in rəsmi olan tabluya şiddətlə vuraraq onu parçalayır. Bunu görən Kənan bəyin gözləri yaşarır və oğlunu bağrına basır. Beləliklə hekayənin I hissəsi tamamlanır.

Hekayənin II hissəsində Kənan bəyin həyat yoldaşından ayrıldığı göstərilir. O, Primonun adını dəyişərək Oğuz qoymuşdur. Bir vaxtlar Primo adlandırılan bu türk övladı indi türkün şanlı səhifələrini əks etdirən kitablar oxuyur, vətənpərvərlik hissləri onda gündən-günə güclənirdi. Bu hadisədən çox keçməmiş Selanik yunanlar və bolqarlar tərəfindən işğal edilir. Oğuz vətəninə gözləri qarşısında əldən getməsi ilə bərişə bilmir. Amma zabitlərin səssizcə İstanbula göndərilmələrini və müharibə etmədən, bir güllə belə atmadan Selaniki tərk etmələrini gördükdə onun qəlbi böyük bir məyusluq içində çırpınır. Hekayədə deyilir ki, “Bu zavallı zabitlər “Turan”ın ne demək olduğunu bir-birlərinə soracaq kadar milliyetlərindən haberləri yoxtu. Türk tarihinin bir harfini bile bilmiyorlardı. Halbuki düşmanlarımız kendi milliyetlərinin ruhundan aldıkları mefkure ideallerle ileri atıyorlar, tarihlerin onlara söylediği büyük vazifeyi icra ediyorlar”. Ata oğluna “Kabahat bize türklümüyüzü unutturan sebeplerde” deyərək başa salmağa çalışır ki, millətinin adını bilməyən, öz dilində yazmağı bacarmayan, tarixini bilməyən, düşmənlərini seçə bilməyən, onları öz millətindən bilən bir xalqın sonu yalnız faciədir. Lakin sonra Kənan bəy Selaniki tərk etmək qərarını oğluna deyəndə Oğuz bunu qəbul etmir. Daha sonra cərəyan edən hadisələrdən məlum olur ki, Kənan bəy yunan zabidləri tərəfindən həbs olunmuşdur. Həm Oğuz, həm də atası ilə bir qatil kimi rəftar edirdilər. Oğuz onlardan intiqamını necə alacağını düşünür. Əsərin sonunda o “türkün var olduğunu, ölmədiyini, türklüyün daima yaşayacağını” sübut edir və öz körpə canından keçir. Əsərdə millətə, milli mənsubiyyətinə sadıqlıq məsələləri qabardılaraq, əsas ideya oxucuya mükəmməl şəkildə çatdırılır.

Ömər Seyfəddinin ən böyük tənqid hədəfləri türklüyü özünə ar bilib, avropalılışmağa, milli kimliyini dəyişməyə cəhd edən şəxslər idi. “Fon Sadriştaynın oğlu”, “Fon Sadriştaynın arvadı”, “Bir qayışın təsiri”, “Bic” və s. kimi əsərlər onun bu mövzuda yazdığı ən parlaq hekayələrindəndir. Əsərlərin şərhinə keçməzdən öncə bunu qeyd etmək istəyirik ki, dahi ədib öz soy-kökünə bağlı qalmağın, milli mənsubiyyətini daim ruhunda daşımağın paralelində türklərə, böyüməkdə olan yeni

nəsilə tövsiyə edir ki, Avropanın yeniliklərindən bixəbər qalmasınlar, orada olan mütərəqqi addımları öz vətənlərində tətbiq etsinlər, Avropanın qabaqcıl yazıçı və şairlərinin yazdığı əsərlərdən xəbərsiz olmasınlar. “Bir qayışın təsiri” hekayəsində dostu Mehmet bəyə Qaramürsəldən olduqca zərif bir çərkəz qayıışı hədiyyə gətirmişdi. O gündən etibarən isə Mehmet bəyin davranışları dəyişməyə, yalnızca çərkəzlərlə oturub-durmağa başlamışdı. Mehmet bəy özünü tamamilə çərkəzlərə bənzədirdi. Türklərdən o qədər uzaq düşmüşdü ki o, türk dilini unudub iki-üç kəlimə bildiyi çərkəz dilində danışmağa çalışırdı. Onun düşdüyü gülünc vəziyyətin fonunda millətinin övladlarının köklərindən uzaqlaşması ürək yangısı ilə dilə gətirilir. Ona “Çərkəz Mehmet” ləqəbi qoymuşdular. Mehmet bəy isə bu müraciət formasına nəinki qəzəblənmir, bundan yalnızca iftixar duyur. Hətta “Adıgey” təbliğatı apararaq kastamonlu paşa atasından qalmış sərvəti “Çərkəz tarixi”ni qələmə alacaq yazara verir. Əsərin sonunda yazıçı canlandırıdığı obrazın dilində bu mövzu barədəki fikrini ifadə edərək yazmışdır ki: “Türklərin həriçdən kendi içlərinə gönüllü bir tek “Millettəş” celbedecek böyle ehemmiyetsiz kayışçıkları bile olmadığımı düşünerek teesüf etdim”.

“Fon Sadriştaynın oğlu” hekayəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Alman bir qadınla evlənən Sədrəddin adlı bir türk hədsiz dərəcədə almanpərəst olduğuna görə ətrafındakılar tərəfindən “Fon Sadriştayn” adlandırıldılar. O əvvəllər türk bir qadınla evli olmuş, lakin sonradan onun çox israfçı olduğunu, həyatından razı olmadığını bəhanə edərək dostunun tövsiyəsilə ondan boşanmış, alman bir qadınla evlənmişdi. Fon Sadriştayn 25 ildən artıq olardı ki, bu alman qadın ilə evli idi. 25 il ərzində onlar bir oğul övladı böyütmüşdülər. Lakin onun böyütdüyü oğul kifayət qədər mənfi xislətli birisi idi. O, atasına türkləri, anasına isə almanları daha çox sevdiyini söyləyərək yalnızca valideynlərindən daha çox pul qoparmaq məqsədi güdmüşdür. Günlərin birində Fon Sadriştaynın oğlu ata və anasının illər boyu əziyyətlə topladığı pulları bankdan gizlicə götürüb qaçır. O gündən Fon Sadriştayn oğlunun ona vurduğu bu zərbədən sonra özünə gələ bilmir. Həmin günlərdə Sədrəddin xalqın istəklisinə çevrilmiş, xalq tərəfindən sevilən Orxan adlı gənc şairin əsərlərini, xüsusilə də qəzetdə dərc olunmuş “Ölkənin oyanışı” şeirini həvəslə oxuyur. Gənc şair hələ 19 yaşında ikən bütün Anadolunu gəzmiş, türk xalqının tarixini xalqın qəhrəman, təəssübkeş övladlarının öz dilindən eşitmiş və bu şanlı tarixi öz əsərlərində tam təfəsilatlı şəkildə göstərmişdi. Ömər Seyfəddin yaratdığı gənc şair obrazı vasitəsilə özünün “ədəbiyyatda milliləşmə, dildə saflaşma” ideyasını irəli sürür və bununla türk xalqının istək və arzularının tərənnümçüsü olan vətənpərvər vətəndaş obrazı yaratmağa çalışmışdır. Onun düşüncəsinə görə hər bir vətəndaş ilk növbədə xalqının mənafeyini düşünməli, yorulmadan onun tərəqqisinə xidmət etməlidir. Ömər Seyfəddin əsərində canlandırıdığı bu gənc şairi yalnızca gözəl şeir yazan biri kimi deyil, eyni zamanda türk xalqının milli özünüdərk prosesində oynadığı fəal rolunu göstərməyə çalışmışdır və bunun hər bir vətəndaşın borcu olduğunu göstərmişdir. “Ey gənc dâhi!..Senden evvel Türk milleti birbirini anlamazdı. Hiyve, Buhara, Semerkant, Kâşgar, Kafkasya, Azerbeycan, Anadolu, İstanbul'un lisanını anlamazdı. Sen mukaddes bir güneş gibi doğdun! Gökteki hayat verici güneş nasıl arzın yüksek, alçak yerlerine seyyanen aydımlığını serperse, sen de tıpkı onun gibi milletini "avam, havas", diye ikiye ayırmadın. Hepsinin üstüne dinî bir vecdin, millî bir mefkurenin şulelerini saçtın”.

Günlərin birində Fon Sadriştayn gənc şair haqqında qəzetdə maraqlı bir yazı oxuyur. Bu cür savadlı və ağıllı gəncin hansı ailədə böyüdüyünü və ona necə bir qadının tərbiyə verdiyini düşünür. Ancaq Orxanın evinə gəldikdə çox böyük bir sürprizlə qarşılaşır. Orxanın anasının boşandığı birinci arvadı olduğunu gördükdə özünü tamamilə itirir. Bir vaxtlar daha çox pul qazanmaq üçün vətəninə və həyat yoldaşını düşünmədən tərk edən Fon Sadriştayn hələ o zamanlar yoldaşına atılan iftiraya belə etiraz etməmişdi. Gənc yazıçının anasının birinci yoldaşı olduğunu gördükdə keçirdiyi peşmançılıq və utanc hissi birə-min artır. Bu obraz vasitəsilə yazıçı öz millətinə, adət-ənənələrinə, keçmişinə xor baxan insanların ümumiləşdirilmiş tipini uğurla yarada bilmişdir. Hekayədə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də yazıçının türk və alman qadınlarını təsvir etməsi arasındakı fərqdır. Əsərdə bütün Almanıyanın, almanların zənginliyinin, alman ordusunun qüvvətinin mənbəyinin alman qadını olduğu fikri səslənir. Burada təsvir olunan alman qadını ifrat dərəcədə qənaətcil, sərt bir obraz şəklində canlandırılmışdır. Lakin türk qadınının təsvirinə nəzər salsaq görürük ki, yazıçı onu “zərif, suyuşirin,

canlanıb insan şəklinə düşmüş şeir, kinolardakı aktrisalara bənzər incə, gözəl bir qız” kimi təsvir etmişdir.

Ö.Seyfəddin onu çox düşündürən bir məsələni "Bic" hekayəsində də dilə gətirmişdir. Günlərin birində bir türk gənci uzun illərdir görmədiyi Ahmet Nihat adlı məktəb yoldaşı ilə Misirdə təsadüf nəticəsində rastlaşır. Hələ məktəbdə oxuduğu illərdə "fransız Nihat" kimi tanınan, Avropa sayağı geyimlər geyinən, dinsizliyi ilə öyünən və bunu çəkinmədən dilə gətirən bu gənc, indi daha da milli mənsubiyyətindən uzaqlaşmış, özündə türk olduğunu göstərən heç bir nişanə qoymamışdı. “Tanıdığım Ahmet Nihat katolik olabilir. İncəni elbise gibi dəyiştirebilen, vicdanın adı bir eşya gibi satan insanlar bu dünyada az değildir. Lakin İstanbulda doğan, anası Türk, babası Türk olan, Türkçe konuşan bir aileden çıkan, damarlarında Türk kanı akan bir Ahmet Nihat milliyetini dəyiştiremez, Fransız olamaz, yalnız kendini aldatır...” Sonradan Ahmet Nihatın niyə bu cür bir şəxsiyyət olduğu məlum olur. Ahmet Nihatın anası onu müalicə edən fransız həkimlə həyat yoldaşına xəyanət etmiş, bu münasibətdən bir övladı dünyaya gəlmişdir. Ancaq bu həqiqəti anası uzun illər ondan gizləmiş, yalnız ölüm döşəyində oğluna atasının fransız olduğunu demişdir. Hekayəni nəql edən türk gənci bir an qorxuya düşür, belə davam edərsə, şanlı qəhrəmanlıq tarixinə malik bu millətin məhv olacağını düşünür. “Otelde, yatağımda o gece sabaha kadar hemen hiç uyumadım. Hep Ahmet Nihat'ın mektepteki tatsız, biçimsiz hallerini ve soğuk reveranslarını, garip vaziyetlerini düşünüyör ve sonra İstanbulda Türklüğünü inkar eden, Türklükten nefret eden, Türklüğü hakir görüp bütün varlıklarıyla Avrupalılaşmaya çalışan uzun tırnaklı, son moda giysili, tek gözlüklü züppeleri hatırlıyor, içimden: “Acaba bunların da hepsi piç mi? diyordum”.

Ömər Seyfəddinin yaşadığı dövrdə türklərin qəhrəmanlığını, şanlı tarixini, cəsurluğunu əks etdirən Çanaqqala döyüşü baş vermişdir. Hansı ki bu döyüşdə vətənləri uğrunda türklər yüz minlərlə şəhid vermiş, canları bahasına vətənlərini qorumuşdular. Təbii ki, baş verən bu hadisələrin inikası ədəbiyyatda, musiqidə və bir çox başqa sahədə də özünü göstərmişdi. Məlum məsələdir ki, Ömər Seyfəddin də bu mövzudan yan keçə bilməzdi. Onun bu mövzuya həsr etdiyi “Çanaqqaladan sonra” əsərində o, bütün varlığı və ruhuyla hürriyyətə bağlı olan insanların, vətən təəssübkeşlərinin mövcud olduğunu göstərmiş, onlardan qürurla bəhs etmişdir.

Milliyyətçi bir yazıçı olan Ömər Seyfəddin bir çox hekayələrində Türkiyədə həmin vaxlarda hakim olan osmanlıçılıq və qərbçilik ideologiyasını kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur. O zamanlar ittihadçılar hakimiyyətə gəldikdən sonra bu ərazidə yaşayan bütün millətlərin qardaşlığı və bərabərliyi ideyasını ortaya atmış və bundan öz mənafeləri üçün istifadə etməyə çalışmışlar. “Nakarat” adlı hekayəsində bu mövzu çox dolğun şəkildə ifadə olunmuşdur. Hekayə gəncliyini Makedonyada keçirmiş bir türk zabitinin xatirə dəftərindən bir parça kimi təqdim olunur. Zabit xidmət etdiyi yerdə 6 aydan sonra bir gözəl bolqar qızla qarşılaşır. Qıza bir könüldən min könülə vurulur. Çox zaman onun evinin qarşısına gəlirdi ki, heç olmaya qızı görə bilsin. Qız onu hər gördüyü vaxt yüksək səslə:

Naş, naş

Çarigrad naş

deyə mahnı oxuyurdu. Zabit düşünür ki, o qız da ona bolqarca öz sevgisini etiraf edir. Xəyalında cümləni bu cür tərcümə edirdi: “Səni sevirəm!” Bu hadisə dəfələrlə təkrarlanır. Bir gün Pirbeliçeyə dönmələri ilə bağlı zabit komandanından əmr alır. Bu əmrə zabit bir qədər kədərlənir. Çünki adını belə bilmədiyi sevgilisindən ayrılırdı. O, meyخانənin qarşısında bir uşaqdan qızın adının Rada olduğunu öyrənir və kolonyanı ona verərək qıza çatdırmasını söyləyir. Oralarda olan bir ixtiyardan bulgarca olan “naş, naş, Çarigrad naş” cümləsinin mənasını soruşur. İxtiyarın birdən birə rəngi solur. Və bizim kəndimizdə bunu heç kim deyə bilməz, əfəndi,- deyə cavab verir. Zabit ondan qızın kim olduğunu soruşanda ixtiyar qızın atasının kilsədə bir keşiş işlədiyini daha sonra isə komitə olduğunu və Velmeftədə vurulduğunu deyir. Zabitin ısrarından sonra onun xəyalında canlandırıdığı sevgi şeirinin- “səni sevirəm” deyə tərcümə etdiyi bu cümlənin gerçək mənasını ixtiyar qorxa-qorxa ona deyir: “Bizim olacak, bizim olacak, İstanbul bizim olacak” . Bunu eşidən zabit sanki saralıb buz kəsir. Həmin gün hərərəti 40 dərəcəyə kimi yüksəlir.

Yazıçı türkləri “Turan”a səsləyirdi. Turan fikri, tarixən türk xalqları arasında qardaşlıq və birliyi simvolizə edən bir anlayışdır. O deyir ki: “Türkçe konuşan Müslüman varsa, bizim milletimizdir. Ve onların oturdukları yerlerin hepsine birden “Turan” denir ki, bu da “Türk Vatanı” manasınadır”. Dünyada artık esir Türk olmayacak. Turandaki yabancı Rus ve Çin memurları kovulacak. İlk devrede alacağımız Kafkasya ile on dört milyon Türkçe konuşan Türk ve Müslüman ahalisi sahip olan Osmanlı devletinin milli kuvveti hemen bir misli daha büyüyecek. Osmanlı hükümeti yirmi beş milyon Türkçe konuşan Türklerin müessesesi olacak. Ve bir gün, bu mukaddes gün o kadar yakın ki, Orta Asya, Türkistan ve Cenubi Sibiry, Pamir de bizim siyasi hudutlarımız içine girince Garp Türklerinin hükümeti artık Osmanlılıktan ta-mamiyle çıkıp hakiki ve büyük bir Türk ve Müslüman hükümeti bir TURAN devleti olacaktır. Dünyadaki bütün Müslüman Türklerden teşekkül eden Turan hükümeti dindaşları olan arapların, farsların, berberilerin, hiristiyanlar tarafından esir ve perişan edilmelerine müsaade etmediği gibi kendi de onların milliyet ve hürriyetlerine asla dokunmayacaktır. Turan devletinin muazzam İlhanı bütün dünyadaki Müslümanların da halifesi olacak, Türk milleti gibi her Müslüman milletin milliyet ve istiklaline, milli ve dini medeniyetinin tekamülüne çalışacaktır” (5, s. 76).

Biz Türklər coşarız

Tufan gibi her yana.

Arslan gibi coşarız

Bir gün bütün Turana

Nəticə. Əgər idealımız Turan isə və bu yolda addımlayırsaq, əsas şərt indiki və gələcək nəsillərin sağlam düşüncə tərzinə, güclü vətən sevgisinə malik olmasıdır. Ömər Seyfəddin “Bir çocuk nasıl türk milletperveri olur?” sualına bu cür cavab verir: “Konuştuğu Türkçeyi sever. Konuştuğu lisanı yazar. Ve bu güzel İstanbul Türkçesini herkese öğretmeye çalışır. Dini gibi milliyetini de sever ve mukaddes bilir. Türklüğün aleyhinde bulunanlara karşı Türklüğü müdafa eder. Milliyetine lakırdı söyletmez. Türklüğün dünyadaki milletlerin hepsinden daha necib ve cesur olduğunu hatırlıdır. Çıkarmaz. Askerlik, tüccarlık, sanatkarlık, memurluk hangi meslek için hazırlanırsa hazırlansın en başta gelen emeli, Türklüğe, Türk mefkuresine hizmet etmek olur. Şahsi hayatının fani, fakat milliyetinin Türklüğünün ebedi olduğunu aklından çıkarmaz. Herkes mezara girecek ve ölecektir. Tarihe giren kahramanlar ölmezler. Milletlerinin kalbinde yaşarlar. Milliyetperver olmak isteyen her çocuk da nasıl olursa olsun iyi bir nam ile Türk tarihine girmeğe çalışır. Dünyada tarihe girip şanlı bir hatıra bırakmak kadar ali ve gıpta olunacak bir şey yoktur. Ruhunda büyüklük ve yükseklik meyli olan çocuk mutlaka Türk milliyetperveri olur. Her yerde, her vakit ve her işte birinci olmağa çabalar. Yorulmaz, bıkmaz, üşenmez” (5, s. 92-93).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova A. Ömər Seyfəddinin bədii nəsrində dövrün ictimai-siyasi səciyyəsi
2. Abıyev A. Ömər Seyfəddinin həyatı və yaradıcılığı, Bakı: Elm, 1978
3. Albez C. Türk milli eğitiminin genel amaçları bağlamında Ömer Seyfettin'in eserlerindeki çocuk imgesi, Erzurum, 2009
4. Polat, Nâzım Hikmet, Ömer Seyfettin, Bütün Nesirleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
5. Uyguner M. Ömer Seyfettin - Türklük üzerine yazılar. Yenilevent: Bilgi Yayınevi, 1988
6. Ersoy F. Ömer Seyfettin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020

Elmi rəhbər: dos. Kəmalə Nəcəfova

ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN SATİRİK HEKAYƏLƏRİ FİLOLOJİ KONTEKSTDƏ

Nəzrin Əliyeva

Bakalavriat

Bakı Dövlət Universiteti

Nezrinn1010@gmail.com

Abstract

Uzeyir Hajibeyli's satirical stories in a philological context

In this article, Uzeyir Hajibeyli's satirical stories are analyzed in a philological context. Satirical stories display a unified view of both linguistics and literary studies. The most important function of satirical literature is to criticize the negative aspects of society, reveal its shortcomings, present problems, and sometimes even show the solution, expose injustices, form a rebellious spirit in the reader, and inspire him to reform. To achieve this goal, the language of examples written in a satirical style is very important. Because the language and style of the example act not only as an aesthetic, but also as an ideological tool. The language, stylistic features in U. Hajibeyli's stories are examined.

Keywords: *Uzeyir Hajibeyli, satira, story, style, language.*

Giriş. Üzeyir Hacıbəyli görkəmli bəstəkar, Şərqdə ilk operanın müəllifi, böyük musiqişünas, dramaturq və pedaqoq, ictimai xadim, Xalq artisti, Dövlət mükafatları laureatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü və Azərbaycan tarixində mühüm rol oynayan bir şəxsiyyətdir. Bu məziyyətlər Üzeyir Hacıbəylinin böyük şəxsiyyət olduğuna dəlalət etsə də onun çoxşaxəli fəaliyyətini hələ tam olaraq əks etdirmir. Üzeyir Hacıbəyli multikultural şəxsiyyət kimi Azərbaycan nəsrində də öz sözünü deməyi bacarmışdır. Bu baxımdan onun satirik hekayələri filoloji elmlər üçün olduqca maraqlı bir tədqiqat obyektidir.

Əsas hissə. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət, əhalinin rifah və təhsil səviyyəsi ürəkəcan deyildi. Bu hadisələrə həmin dövr aydınlarımızın cavabı olaraq satira bir silah kimi işlədilməyə başlanmışdı. Üzeyir Hacıbəylinin satirik hekayələrində də dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə, cəmiyyətin sxolastik doqmalarına, beyinləri xurafatla dolu insanlara kəskin tənqidi-satirik nəzər yetirilir. Onun "Pristav ağa", "Qarabağın keçmiş günlərindən", "Söhbət", "Keçmişdə və indi", "Bir firəng ilə söhbətim", "Təhsil", "Beş manat əhvalatı", "Bazar söhbəti", "Bir dəlinin dəftərindən", "Hara qaçaqlar", "Məşədi Kabilin Təbriz səfəri" və sair kimi hekayələri var. Bu hekayələrin hər biri orijinal, özünəməxsus süjet xəttinə, rəngarəng tənqid obyektlərinə görə seçilir. "Pristav ağa" hekayəsində insanlar üzərində yaradılmış "qorxu hakimiyyəti", "Bir firəng ilə söhbətim", "Təhsil" hekayələrində xalqın savadsızlığı, mətbuata olan "düşmən mövqeyi", Avropa dövlətlərinin mənfur siyasəti, "Beş manat əhvalatı" hekayəsində xalqın bir-birinə biganəliyi tənqid olunur. Bu hekayələrdə qaldırılmış problemlərin əskəriyyəti bu günümüz üçün də aktualdır və buna görə də Üzeyir Hacıbəyli qələmi daim müasirdir. Bu hekayələrin belə uğurlu olmasının əsas səbəblərindən biri də yazıçının düzgün yazı texnikalarından, dil və üslub faktlarından yerində istifadə etməsidir.

"Pristav ağa" hekayəsində insanların hüquqsuzluğu, Çar Rusiyasının yarıtmaz siyasəti, qorxu ilə yaradılmış hakimiyyət, məmur özbaşınalığı və rüşvətxorluğu kimi məsələlər öz əksini tapıb. Hekayədə "pristav ağa" gəlmədən "elçisi"nin gəlib onun gəlişini xəbər verməsi, döydürdüyü adamın evində gecələməsi kimi acı gülüş doğuran ciddi məsələlərə toxunulub.

Hekayə dil strukturuna, leksik-semantik qatına, sintaktik quruluşuna və üslubi səciyyətlərinə görə dövrün ədəbi və xalq danışığı dil faktları ilə zəngindir. Hekayənin lüğət tərkibi ərəb-fars mənşəli söz və ibarələr ilə xalq danışığı dilində işlənən ifadələrin sintezidir.

Ərəb-fars mənşəli söz və ifadələr-nəşət edən bir iztirab, nişaneyi-xof, ehsas münasibətilə, sahibi təhəkküm bir zat [4, s. 329-330].

Xalq danışığı dilinə xas söz və ifadələr- dayna, əşi mən nə bilim, başuva dönüm [4, s. 329-330].

Ü.Hacıbəylinin müəllifin nitqində ərəb-fars mənşəli sözləri istifadə etməsi heç də təsadüfi deyil. Bu leksik vahidlər müəllifin yüksək rəsmi üslubu parodiya etməsinə şərait yaradır.

İki səhifə həcmində hekayədə 10-a yaxın “pristav”, 10-a yaxın “pristav ağa” sözləri işlənib. Hətta “o, bu” əvəzliliklərindən istifadə edilə biləcək halda belə həmin ifadələr işlədilib. Əgər bir söz lazımsız dərəcədə çox təkrarlanırsa bu ironik təsir bağışlaya bilər. Bu hekayədə də müəllifin “pristav”, “pristav ağa” ifadələrini bu qədər çox işlətməkdə məqsədi satirik gücü daha da effektiv hala gətirməkdir. Buna da leksik iterasiya və ya məqsədli üslubi artıqlıq deyilir. Leksik iterasiyalar tənqidi-satirik ədəbiyyatda çox işləkdir. Biz leksik iterasiyalara Nikolay Qoqolun yaradıcılığında olduqca çox rast gəlirik. Onun “Ölü canlar” əsərində Çiçikovun adı roman boyu demək olar ki, hər cümlədə təkrarlanır. Halbuki, normalda müəllif bu adı əvəzliliklərlə əvəz edərdi. Bununla Qoqol Çiçikovun absurd və mexaniki fəaliyyətini vurğulayır, eyni zamanda oxucuya onun simasız amma israrla irəliləyən bir fiqur olduğunu hiss etdirir.

“Pristav ağa” hekayəsində də “pristav ağa”, “pristav” ifadələrinin işlənmə məqamlarına fikir versək bu ifadələr qorxu, həyəcan, itaət kontekstində işlənir. Özü gəlmədən adı belə insanlarda vahimə yaratmağa kifayət edir. Leksik iterasiyaları müşahidə etsək görürük ki, onlar əgər iki sözdən ibarətdirsə samitlə bitəndən sonra saitlə başlanan, saitlə bitəndən sonra samitlə başlanan söz gəlir. Fonetik tərkiblərində isə təkrar səslər çoxdur. Bunlar hamısı leksik iterasiyanın yadda qalanlığını, ritmikliyini və estetikliyini təmin edir.

Hekayənin sintaktik quruluşu da onun satirik funksiyasını uğurla yerinə yetirməsinə kömək edir. Klassik üsluba uyğun olaraq cümlələr çox vaxt uzun, əlavələrlə zəngin və mürəkkəb quruluşludur. Məsələn: *“Əhali kəsbü-karından əl çəkib, bu günü pristav ağanı gözləməyə sərf etdilər”* [4, s. 329].

Hekayə nəsr nümunəsi olmasına baxmayaraq bu hekayədə yenə də klassik üslubdan gələn bir ənənə ilə söz sırası bir çox cümlələrdə dəyişilib. Məsələn: *“O gecə M... kəndində bir neçə qoyun daxi qurban edildi”*. [4, s. 330]

Məzmunu, ideyası, dil və üslubu baxımdan maraqlı hekayələrdən biri də “Bazar söhbəti” hekayəsidir. Hekayənin boş bir əhvalat üzərində qurulması, kiçik hadisələrin vacib bir xəbər kimi təqdim edilməsi satiranı daha kəskin hala gətirir. Hekayənin ən ümdə məziyyəti ondan ibarətdir ki, oxucu onu oxuyarkən özünü həmin bazarda, Məşədi Səmədə əhvalat danışan adama qulaq asırmış kimi, onların yanında olmuş kimi hiss edir. Bu, əlbəttə ki, yazıçı qələminin uğurudur.

Hekayə dialoq formasındadır və hekayədə yalnız dialoqdan istifadə edilib, müəllifin nitqi isə heç yoxdur. Obrazların nitqində Bakı və ətraf regionlara xas dialekt və şivə faktları, canlı danışığ dilinə məxsus xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Məsələn, “əşi” ifadəsi “a kişi” ifadəsinin canlı danışığ dilində işlənən və ixtisar olunmuş şəkildir. Eyni zamanda canlı danışığ dilinə məxsus daha bir fakt “daha” ədatının “ta” kimi işlənməsi situasiyasıdır: *“Ta nə hə, haman o oğlan indicə bir rus qızı ilə gəlib bizim dükanın qabağından keçdi”*. [4, s. 335]

Hekayədə işlənmiş və xalq danışığ dilinə xas bu ifadələr-“sən öl”, “özüm ölüm” qarşıdakı insanı inandırmaq məqsədilə istifadə olunan və daha çox loru danışığa məxsus nitq etiketləridir.

Hekayənin sintaktik quruluşu da canlı danışığ dilinə məxsus formada qurulub. Obrazların dilindən işlənmiş cümlələr hamısı qısa, lakonik, sual-cavab formasındadır. Dialoqun məhz bu cür qurulması yazarın xalq danışığ dilini olduğu kimi imitasiya etmək istəməsindən irəli gəlir. Bu səbəbdən dialoq olduqca canlı və dinamikdir.

Hekayədə insanlara verilən adlar da təsadüfi deyil. Yüksək təbəqəyə mənsub insanların adları nisbətən daha irihəcmli və bu adların yanında işlənən ləqəblər də “məşədi, kərbəlayi, bəy” kimi sözlərdir. Amma nökr olan Səfinin adı həm qısadır, həm də ona verilmiş ləqəb də “yırtıq” sözüdür. Sanki, bu ləqəblə onun nökrliyi bir daha sübut olunur.

“Bir firəng ilə söhbətim” hekayəsində müəllif Qafqaz müsəlmanlarının geridə qalmış vəziyyətini tənqidi baxımdan təsvir edir və bunu Avropa – xüsusən də Fransa cəmiyyəti ilə müqayisə edərək satirik-ironiya vasitəsilə ön plana çıxarır. Əsərdə ilk nəzərə çarpan cəhət canlı və axıcı danışığ üslubudur. Hekayə birbaşa şifahi üslubda təqdim olunmuş, xalq danışığ dilinin təbii ifadələrindən, deyimlərdən və şifahi ifadə tərzindən geniş istifadə edilmişdir. “Nə tövr oldusa”, “Allahdan gizli deyil,

səndən nə gizli olacaqdır” kimi ifadələr bu təbii dili gücləndirir və oxucu ilə müəllif arasında səmimi bir ünsiyyət yaradır. Mətnin əsas üslub xüsusiyyəti satirik və ironik yanaşmadır. Müəllif Qafqaz müsəlmanlarının qəzet oxuma vərdişinin və ümumi maarif səviyyəsinin aşağı olmasını bir firəngin təəccübü vasitəsilə kəskin tənqid edir. Xüsusilə “altı milyon tayfanın içində bir dənə qəzet ola” fikri xalqın maarifə biganəliyini acı bir satira ilə ifşa edir. Şiştirmə (hiperbola) də əsərin bədii dilinin əsas vasitələrindəndir. Müsəlmanların sayını “altı dəfə doqquz yüz doxsan doqquz min doqquz yüz doxsan doqquz və bir də altı” kimi təsvir etmək müəllifin yumoristik münasibətini ortaya qoyur və məntiqsiz təfərrüatçılığı tənqid edir. Hekayənin strukturu dialoqlar üzərində qurulmuşdur. Müsəlman və firəng arasında baş verən dialoqlar əsərin ritmini sürətləndirir, situasiyaların təbii axarda inkişaf etməsinə imkan yaradır. Firəngin müsəlmanın cavabları qarşısında ardıcıl olaraq heyrtlənməsi və müəllifin istehzal reaksiyası mətnə gülüş doğuran, düşündürən bir atmosfer yaradır. Hekayənin ideya istiqaməti Avropa və Şərq dünyagörüşlərinin qarşılaşdırılmasıdır. Firəngin müsəlmanların maarif səviyyəsinə verdiyi sərt qiymət və onunla müqayisədə müəllifin ironiya ilə cavabı (“siz firənglərin də yedikləri həmişə qurbağa ilə tısbağadır!”) həm tənqidi, həm də özünümüdəfiə xarakteri daşıyır. Nəticə etibarilə, Üzeyir Hacıbəylinin bu satirik hekayəsi xalq danışığı dili, canlı dialoqlar, hiperbola, ironiya və satirik tənqid vasitələri ilə zəngin olub, həm dövrünün ictimai geriliyi üzərində düşünmək üçün, həm də ədəbi estetik zövq üçün qiymətli bir nümunədir.

Üzeyir Hacıbəylinin “Bir dəlinin dəftərindən” hekayəsi onun satirik realizm istiqamətindəki yaradıcılığının parlaq nümunəsidir. Əsərin dil və üslub xüsusiyyətləri onu həm bədii-estetik, həm də ictimai-fəlsəfi baxımdan dəyərli bir mətnə çevirir. Hekayənin lüğət tərkibi əsasən xalq danışığı dilinə əsaslanır. Müəllif ədəbi dildən kənarlaşmadan sadə, anlaşılıqlı ifadələr seçmişdir. Bəzi məqamlarda şifahi üsluba xas ifadə və söz birləşmələri (məsələn, “dən tökmək”, “salavatla papaq almaq”) işlədilərək mətnə canlılıq və doğmalılıq təsiri yaradılır. Arxaizmlərə və ya dialekt sözlərinə rast gəlinməsə də, ümumi leksik fond öz sadəliyi ilə satirik məqsədə xidmət edir. Mətnin sintaksisi sadə quruluşa malikdir. Üzeyir Hacıbəyli daha çox sadə və təbii cümlə tiplərindən istifadə etmişdir. Cümlə uzunluqları böyük deyil və fikir daha tez və aydın ifadə edilir. Bundan başqa, əsərdə sual cümlələri (“İndi görək bunun səbəbi nədir?”) və ünvanlı müraciətlər mətnə metatekstual xarakter verir, oxucu ilə birbaşa ünsiyyət təsiri yaradır. Bu da əsərin kommunikativ funksiyasını artırır. Əsərdə ironiya və satira əsas üslubi fiqurlar kimi seçilir. Toyuqla insanın müqayisə olunması isə bədii təzad (antitez) üsulundan istifadə nümunəsidir. Müəllif sadə bir müşahidədən (“toyuq da ikiayaqlıdır, insan da”) məntiqi nəticə çıxarır və bunun absurdluluğunu vurğulamaqla oxucuda gülüş doğurur. Bənzətmə və analogiyalar da müəllifin tənqidi fikirlərini yumoristik çalarla ifadə etməsinə xidmət edir.

Əsərdə formal məntiqə satirik yanaşma mövcuddur. Məntiqin klassik üsulu olan sillogizm (ümumi və xüsusi hökm əsasında nəticə çıxarma) ironik şəkildə təqdim olunur.

Eyni zamanda, sofizm — bilə-bilə yanlış nəticəyə aparan məntiqi oyunlar — hekayədə açıq şəkildə istifadə edilir. Müəllif bunu insan münasibətlərindəki etibarsızlığı və sosial reallıqları tənqid etmək üçün bir vasitə kimi seçir.

Misal üçün:

➤ İnsan ikiayaqlıdır → Toyuq da ikiayaqlıdır → Deməli, insan toyuqdur.

Bu yanlış məntiq zənciri oxucunu düşündürməklə yanaşı, gülüş doğurur.

Əsərdə etimadın maddiyyatla ölçüldüyü bir cəmiyyət tənqid edilir. Müəllif keçmişdəki saf insani münasibətlərə işarə edir, lakin müasir dövrdə (əsərin yazıldığı dövr) pulun əsas sosial dəyərə çevrildiyini göstərir.

Bu, realizm estetikasının bir təzahürü kimi çıxış edir: həyat olduğu kimi göstərilir, gözəlləşdirilmir və ideallaşdırılmır. İran hökumətinə eyham vurulan hissə isə əsərin ictimai-fəlsəfi qatını dərinləşdirir. Burada tənqidi realizmin təsiri açıq-aşkar hiss olunur.

“Bir dəlinin dəftərindən” hekayəsi sadə dil, xalq ünsiyyəti elementləri, ironik və satirik ifadələr, sofistlik məntiq oyunları ilə Üzeyir Hacıbəylinin bədii ustalığını nümayiş etdirən mətnlərdən biridir. Əsər həm estetik, həm də ideoloji baxımdan XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərindəki cəmiyyətin problemlərini dərinlən əks etdirir və oxucunu düşünməyə vadar edir.

Ümumiyyətlə, Üzeyir Hacıbəylinin həm satirik hekayələrində, həm başqa ədəbi-bədii nümunələrində, felyetonlarında, həm də XX əsrin əvvəllərinin başqa ədiblərinin yaradıcılığında xalq danışq dili ilə ədəbi dil arasında olan “sərhəd” aradan götürülür və sintezləşir. Akad.Tofiq Hacıyev bu barədə yazır: “Mollanəsrəddinçilərin və ümumiyyətlə XX əsr satiriklərinin dili üçün səciyyəvi üslubi cizgilər: xalq danışq dilinə maksimum yaxınlıq, lüğətdə və sintaksisdə loruluq meyli, məişət leksikonunun ictimai-siyasi yüklənməsi, satirik çoxmənalılıq, tipin öz dili ilə ifşası, əsas mətləbin kinayə ilə verilməsi”. [3, s. 260] Bu fikirdən də aydın olur ki, bu xüsusiyyətlər həmin dövr üçün aktualdır və bütün satirik nümunələrin dili üçün səciyyəvidir.

Nəticə və elmi yenilik. Bu məqalə Üzeyir Hacıbəylinin satirik hekayələrində qaldırılan məsələlərin dövrün sosial və ictimai vəziyyəti ilə necə əlaqəli olduğunu göstərir. Məqalədə hekayələrin dilindəki fərqli üslubi xüsusiyyətlər detallı şəkildə tədqiq olunur. Bu xüsusiyyətlərə leksik-semantik qat, sintaktik quruluş və üslubi səciyyələr daxildir. Məqalədə də həm dövrün vəziyyətini əks etdirən, həm də müasir oxucular üçün aktual olan ədəbi nümunələr müxtəlif elmi baxışlarda təqdim olunur. Üzeyir Hacıbəylinin satirik hekayələrinin filoloji kontekstdə təhlili onun yaradıcılığındakı filoloji məsələlərin önə çıxarılması, tədqiqi mövzusunun prioritet elmi problemə çevirir və gələcək tədqiqatlar üçün rüşeym rolunu oynanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1) AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 171 s.
- 2) Azərbaycan mədəniyyətinin dostları fondu. Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 262 s.
- 3) Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: Elm, 2012, 408 s.
- 4) Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 405 s.

ŞEKSİRİN “HAMLET” FACİƏSİNDƏ DAXİLİ GÜC VƏ AMBİSİYA

Nuran Yaqubova

Bakalavriat

Bakı Dövlət Universiteti

yagubovanuran@gmail.com

Abstract

This article explores the manifestations of inner strength and ambition in William Shakespeare's tragedy “*Hamlet*”. Unlike conventional portrayals of ambition driven by the pursuit of power, Hamlet's ambition is framed by his profound sense of moral and philosophical duty. The play critically examines the conflict between Hamlet's internal consciousness and the contradictions inherent in the surrounding society, while also interrogating his reflections on death, temporality, and existential meaning.

Keywords: *Hamlet, Shakespeare, inner strength, ambition, morality.*

Giriş. Uilyam Şekspir dünya ədəbiyyatının ən parlaq simalarından biri kimi, əsrlər boyu ədəbiyyatşünasların, tənqidçilərin və sənətsevərlərin maraq dairəsində olmuşdur. Onun zəngin bədii irsi, dərin psixoloji təsvirləri, insan təbiətinə dair fəlsəfi mülahizələri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Şekspirin əsərlərində insan ruhunun mürəkkəbliyi, cəmiyyətin sosial-əxlaqi problemləri və zamanlararası universal dəyərlər yüksək sənətkarlıqla əksini tapmışdır. Bu baxımdan, onun yaradıcılığı təkcə Qərb deyil, həm də Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında daim diqqət mərkəzində olmuş, müxtəlif dövrlərdə yerli tədqiqatçılar tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır [1, s. 18].

“Hamlet” faciəsi daxili güc və iddia arasındakı mürəkkəb münasibətləri araşdırır və insan təbiətini müəyyən edən əxlaqi mübarizələri üzə çıxarır. Hamletin xarakteri onun daxili gücü və ambisiyalarının necə bir-biri ilə mübarizə apardığını, psixoloji gərginliklər içində formalaşdığını göstərir. Əsəri təhlil etdikdə, Hamletin daxili gücü və ambisiyasını Renessans dövrünün fərd anlayışı ilə əlaqələndirmək mümkündür.

Əsas hissə. Hamletin ambisiyası klassik mənada gücə, taxta və ya şöhrətə çatmaq istəyi ilə ölçülür. Onun ambisiyası mənəvi bir hədəfə – atasının qanını yerdə qoymamaq, pozulmuş ədaləti bərpa etmək və daxili dünyasında yaranan disharmoniyaları aradan qaldırmaq istəyinə söykənir. Bu ambisiya onu dərin sarsıdır, amma həm də ruhən gücləndirir. Hamletin şəxsi maraqları yoxdur; onun iç dünyasında yanıb-alovlanan arzusu, əslində, mənəvi bir məsuliyyətin daşıyıcısı olmaqdır. Elizabetan dövrünün etik-moral kontekstində intiqam, təkcə şəxsi məsələ deyildi; bu, ilahi və hüquqi sistemin balansında yer alan bir akt idi. Hamletin tərəddüdləri onu zəif deyil, vicdanlı göstərir. O, Marlowe-un Faustus kimi gücə susamır, Macbeth kimi hakimiyyət üçün cinayətə əl atmır. Onun ambisiyası daxildən gələn, əxlaqla nizamlanmış bir arayışdır.

Bundan əlavə, “Othello”-İago və ya “King Lear” –Edmund kimi “intrigant” qəhrəmanların da ambisiyası özünü tanıtmmaq, sosial iyerarxiyada yüksəlməkdir – lakin Hamletin ambisiyası sosial deyil, metafizikdir.

Onun ambisiyası əslində ədalətli bir nizamı bərpa etmək, haqqın təntənəsini təmin etməkdir. Bu baxımdan, Hamletin daxili arzuları ilə cəmiyyətin ziddiyyətli reallıqları arasında gərgin bir konflikt yaşanır. Claudiusun qətlə sadəcə bir ailə faciəsi deyil – bu, əxlaqi və siyasi bir pozuntudur və Hamletin ambisiyası bu pozuntunu düzəltmək yönündə formalaşır.

Şekspirin “Hamlet” əsərində zaman yalnız hadisələrin axışını müəyyən edən bir struktur deyil – o, qəhrəmanın daxili vəziyyətinin fəlsəfi ölçüsünə çevrilir. Hamletin ən məşhur monoloqlarından biri zamanın onun daxili gücünə və ambisiyasına necə təsir etdiyini açıq şəkildə göstərir: “The time is out of joint. O cursed spite, / That ever I was born to set it right!” (“Zaman öz axarından çıxıb. Vay mənə, lənət olsun bu işə, Niyə məhz mən doğulmuşam ki, onu yerinə qaytarım!”) [13, s. 57]. Bu misra

Hamletin ambisiyasının başlanğıc nöqtəsidir. O, pozulmuş zaman düzənini bərpa etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürür. Bu, sadəcə siyasi və ya ailəvi məsuliyyət deyil – bu, varlıq fəlsəfəsinə toxunan bir ambisiyadır. O, zamanın pozulmuş axarını düzəltməyə çalışan bir tragik Prometey kimi təqdim olunur.

Əsərin son səhnələrində Hamlet artıq taleyin və zamanın iradəsini qəbul edir: “There is a special providence in the fall of a sparrow” (“Bir sərçənin yerə düşməsində belə ilahi bir təqdir var.”) [13, s. 273]. Bu sitat onun ambisiyasının artıq fərdi intiqam yox, kainatdakı harmoniyanın bərpası halına gəldiyini göstərir. O, öz daxili gücünü hadisələrə tam nəzarət etməkdə yox, onların fəvqəlvəvə ilə uyğunlaşmasına inanmaqda tapır.

Hamletin ambisiyası onu içindəki qaranlıq və işıqla mübarizəyə sürükləyir. Onun monoloqları, xüsusilə “Olmaq, yoxsa olmamaq” kimi məşhur çıxışları, bu mübarizənin sətirldə ifadəsidir. Burada ambisiya həm bir məcburiyyət, həm də bir sorğu halına gəlir. O, yaşamaq və hərəkətə keçmək üçün səbəb axtarır – çünki onun ambisiyası yalnız öz hisslərinə deyil, həm də yüksək ideallara söykənir.

Hamlet bu ambisiyanı yerinə yetirmək üçün planlar qurur: aktyorlar vasitəsilə Claudiusun vicdanını oyatmaq, özünü dəli kimi göstərmək, anası ilə üzləşmək, dostlarını sınaqdan keçirmək və nəticədə hadisələri istədiyi axara yönəltmək. Bu çoxqatlı strategiyalar, onun ambisiyasının necə kompleks və çoxölçülü olduğunu göstərir. Bu ambisiya yalnız bir intiqam hissi deyil – bu, əxlaqi bir vəzifə, ruhani bir öhdəlik və daxili bir inamın təzahürüdür.

Renessans dövrü fərdi şüurun yüksəlişi ilə yadda qalır. Bu dövrdə insanın daxili dünyası, iradəsi və mənəvi dilemması sənətin əsas mövzusa çevrilmişdi. Hamlet obrazı, məhz bu antropoloji dəyişikliyin məhsuludur. O, sadəcə hərəkət edən bir qəhrəman deyil; düşünən, suallar verən, tərəddüd edən və öz varlığını sorğulayan bir insandır. Hamletin monoloqları – xüsusilə “To be or not to be” – insanın daxili azadlığı və seçiminin fəlsəfi təzahürüdür. Burada Hamletin “nə etməli?” sualı sadəcə hərəkətə keçmək dilemması deyil, “var olmaq nədir?”, “öz varlığını necə yaşamalı?” sualına çevrilir. Bu, Descartes-ə qədər gələcək olan “cogito ergo sum” – “düşünürəmsə, demək ki, varam” prinsipinin ilk ədəbi toxumları kimi də görülməlidir.

Hamletin daxili gücü onun tərəddüdlərində, suallarında və seçimlərində təzahür edir. O, hər şeyə dərinlən baxır, öz vicdanının səsinə qulaq asır. Atasının qatili qarşısında hərəkətsiz qalmır, lakin o, bu hərəkəti sadə bir qətl kimi deyil, mənəvi və əxlaqi olaraq əsaslandırılmış bir qərar kimi vermək istəyir.

Claudiusun dua etdiyini gördükdə onu öldürməkdən vaz keçməsi, onun nə qədər əxlaqi bir prinsipə sadıq olduğunu göstərir: “Now might I do it pat, now he is praying; / And now I'll do't. And so he goes to heaven...” [13, s. 171] (“İndi onu asanca öldürə bilərəm, indi o dua edir; Və indi edəcəyəm. Beləliklə, o cənnətə gedəcək...”). Burada Hamletin tərəddüdü daxili zəiflik deyil, mənəvi gücdür. O, atasının ruhunun əzab çəkdiyi bir dünyada, qatili ilahi cənnətə göndərməyi ədalətsizlik sayır. Bu, onun əxlaqi dəyərlərinə nə qədər bağlı olduğunu və daxili gücünün nə qədər prinsipial olduğunu göstərir.

Hamletin **Gertruda** və **Ofeliya** ilə münasibətləri onun daxili gücünün və mənəvi prinsiplərinin ciddi sınaqdan keçdiyi məkandır. Bu münasibətlərdə Hamletin həm şəxsi travması, həm də Renessans dövrünün qadın imici ilə bağlı mədəni-kollektiv kodları üzə çıxır. Şekspir burada qadınların faciənin katalizatoru və güzgülü kimi iştirak etdiyini göstərir.

Hamletin anası Gertruda atasının ölümündən çox qısa müddət sonra Claudiusla evlənir. Bu hadisə Hamletin qadınlara olan ümumi inamını sarsıdır: “Frailty, thy name is woman” (“Zəiflik, sənə adın qadındır!”) [13, s. 31]. Bu məşhur ifadə Gertrudaya yönəlsə də, bütün qadın cinsini təmsil edən ümumiləşdirici bir hökmə çevrilir. Hamlet burada fərdi hissini ümumiləşdirir və bunu əxlaqi bir hökmə çevirir. Gertrudanın xəyanəti, onun əxlaqi zəifliyi Hamletin daxili gücünə zərbə vurur. Hamlet burada artıq yalnız qatil kral Claudiusla yox, anasının seçimi ilə də mübarizə aparmalı olur.

Ofeliya Hamletin sevgilisidir, lakin atasına və qardaşına olan itaəti onu Hamletlə üz-üzə gətirir. Poloniusun və Laertesin təsiri altında Ofeliya Hamletlə münasibətini kəsir. Hamlet bunu xəyanət kimi qəbul edir və sərt reaksiya verir: “Get thee to a nunnery!” (“Get, gedib manastıra çək!”) [13, s. 103].

“Monastıra get!” – deməsi ilk baxışda qəzəb və nifrət kimi görünsə də, əslində bu, onun onu **korruptsiyalanmış saray həyatından qorumaq cəhdidir**. Monastır burada həm sığınacaq, həm də qadınlığın inkarı anlamına gəlir.

Ofeliyanın suda batması (Gertrud tərəfindən nəql olunan səhnədə) onun həm təbiətlə birləşməsi, həm də cəmiyyətin qoyduğu sərhədlərdən çıxmasıdır. Onun ölüm səhnəsi təbiət və bədən arasındakı sərhədin aradan qalxması ilə metaforik bir “azadlıq”dır: “Her clothes spread wide, / And, mermaid-like, awhile they bore her up...” (“Onun paltarları geniş açıldı, Və dəniz qızı kimi bir müddət onu suyun üzərində apardı...”).

Gertrudun bu təsviri Ofeliyanı sanki su pərisinə çevirir – bu, qadının cəmiyyətin sərt qəliblərindən çıxaraq, öz ölümündə belə poetikləşdirilməsi və eyni zamanda obyektləşdirilməsidir. Hamletin Ofeliyayla olan dialoqu zamanı onun atasının ölümündən "iki saat" keçdiyini deməsi, əslində hadisənin üzərindən iki ay keçməsinə baxmayaraq, onun zamanda sıxışb qalmasından xəbər verir: “My lord, it’s been two months”. “So long? Nay then, let the devil wear black...” [13. S. 161] (“Lordum, iki ay keçib”. “Bu qədər uzun? Onda gərək şeytan da qara geyinsin...”). Bu səhnədə Hamletin psixoloji zamanı, real xronoloji axınla uyğun gəlmir. Bu uyğunsuzluq onun daxili gücünü və ambisiyasını həm qidalandırır, həm də əngəlləyir:

Hamletin atasının öldürüldüyü o an onun üçün sanki "sabitləşmiş" bir məqsəd doğurur – ədaləti bərpa etmək. Lakin bu məqsəd real zamanın tələbləri ilə uyğunlaşmadığından, daim ertələnir.

Hamletin bu psixoloji fiksasiyası onun **əxlaqi prinsipiallığının göstəricisi kimi** çıxış edir. O, atasının öldürülməsini sıradan bir siyasi hadisə deyil, **ontoloji sarsıntı** kimi qəbul edir.

Hamletin bu psixoloji təcridi onu təkcə real hadisələrə yox, öz varlığına da yadlaşdırır. O, nəinki gələcəyi planlaşdırır, nə də indini yaşayır:

- O, daimi olaraq məhv olmuş bir tarixi anı yaşadığı üçün, gələcəklə bağlı qərarları yalnız teorik səviyyədə verə bilər.
- Claudiusun dua etdiyi səhnədə onu öldürə bilməməsi, əslində bu psixoloji donuqluğun və zamanda donub qalmışlıq halının bariz nümunəsidir.

Hamletin özünü dəli kimi göstərməsi təkcə taktiki maneə deyil, həm də teatr və reallıq arasında sərhədlərin pozulmasıdır. O, real həyatda teatr oynayır, teatrda isə reallığı ifşa edir. “The play’s the thing / Wherein I’ll catch the conscience of the King” – bu məşhur sitatda Hamlet teatrı həqiqətin bir aləti kimi təqdim edir. Burada daxili güc onun məhz öz rolunu seçməsi və bu rolu şüurlu şəkildə oynamasıdır.

Bu, həm də metateatral bir gedişdir – Şekspir özü aktyor və dramaturq olaraq tamaşaçını bu özünüdərkini içində iştirakçı edir. Hamletin daxilindəki aktyor – “I know not ‘seems’. I have that within which passes show.” – bu cümlə onun daxili gücünün teatriliklə yox, mənəvi mahiyyətlə bağlı olduğunu göstərir.

Hamletin daxili gücü və fəlsəfi düşüncəsi Yorik səhnəsində daha da dərinləşir. O, Yorikin kəlləsini əlinə alaraq uşaqlığını xatırlayır və ölüm haqqında düşünür: “Alas, poor Yorick! I knew him, Horatio...” (“Aman Tanrım, zəif Yorick! Mən onu tanıyırdım, Horatio...” [13, s. 251].

Yorik – saray şənləndiricisi – artıq bir sümük parçasıdır. Hamlet onun kəlləsinə baxaraq zamanın keçiciliyini, insan həyatının faniliyini və ölüm qarşısında bərabərliyini anlayır. Bu səhnə Hamletin artıq intiqamı təkcə fərdi bir məsələ kimi deyil, həyatın mənasını anlamaq prosesi kimi dəyərləndirdiyini göstərir. Bu dərin düşüncə, onu hadisələrə daha soyuqqanlı və prinsipial yanaşmağa sövq edir. Yorik səhnəsində Hamlet sadəcə ölümə yox, insan varlığına və məniliyinə də baxır. Yorik səhnəsi – Hamletin ölüm qarşısındakı mövqeyinin yetkinləşdiyi məkandır. Burada ölüm, sadəcə bir hadisə deyil; bu, varlıqla yoxluq arasındakı dialektikadır. Yorikin kəlləsi Hamletin uşaqlıq xatirələrini ölümün absurdluğu ilə toqquşdurur. Bu səhnədə Hamletin fəlsəfəsi stoik düşüncəyə yaxınlaşır – insanın faniliyini qəbul etmək və bununla barışmaq daxili gücün zirvəsidir.

Burada Hamletin söylədiyi sözlər sanki Montaigne-in esselərindən bir parça kimi səslənir: insanı güclü edən onun ölümlə barışıqda tapdığı təmkindir.

Hamletin daxili gücü, onun ambisiyasının dəyişməsi ilə daha da güclənir. Əvvəldəki ambisiyası atasının intiqamını almaq idi, lakin zaman keçdikcə bu ambisiya daha geniş mənalara qazanır. Hamlet artıq fərdi intiqam deyil, ümumi ədalət və nizam ideyasına xidmət edir. Bu isə onu digər Şekspir qəhrəmanlarından fərqləndirir. Onun ambisiyası artıq şəxsi acını sakitləşdirmək deyil, bir ictimai və ilahi balans bərpa etməkdir. "There's a divinity that shapes our ends, / Rough-hew them how we will" ("Bizim sonumuzu formalaşdıran bir ilahi qüvvə var, Onları necə istəsək, hətta kobud şəkildə işləsək də...") [13, s. 261]. Bu sitat Hamletin artıq taleyə və ilahi ədalətə inamının artdığını göstərir. O, daxili gücünü həm hisslərinə, həm düşüncələrinə nəzarət etməklə, həm də öz əməllərinin nəticələrini qəbul etməklə göstərir. Hamletin daxili gücü statik deyil – bu, bir inkişaf prosesidir. Əvvəlcə reaksiya verən, sonra düşünən, sonda isə anlayan bir şəxsiyyətlə qarşılaşırıq. Əsərin sonunda Hamlet artıq öz taleyini qəbul edən, intiqamla yanaşı nizamı da bərpa edən bir qəhrəmandır. Onun daxili zəfəri, məhz bu çevrilmə prosesində təcəllə edir:

"The readiness is all." – bu ifadə Hamletin artıq taleyi və ölümün özünü də daxilən qəbul etdiyini göstərir. Bu isə onu bir "tragediya qəhrəmanı"ndan çox, metafizik zəfər sahibi edən qəhrəmana çevirir.

Nəticə. "Hamlet" əsəri, daxili gücün təkə emosional dözümlülük olmadığını, eyni zamanda fəlsəfi və əxlaqi bir mövqe olduğunu göstərir. Hamletin ambisiyası – yəni ədaləti bərpa etmək istəyi – onun daxili gücü ilə qidalanır. Bu güc, bəzən tərəddüdlərlə, bəzən fəlsəfi monoloqlarla, bəzən də Yorikin kəlləsində əks olunan ölüm düşüncəsi ilə özünü göstərir.

Daxili güc Hamlet üçün bir zirehdir – o, bu zireh sayəsində nəinki öz düşmənləri ilə, həm də özü ilə üz-üzə gəlməyi bacarır. Bu isə Şekspirin yaratdığı qəhrəman obrazının nə qədər universal və zamansız olduğunu sübut edir.

Elmi Yenilik. Bu məqalə, Hamletin ədalət uğrunda mübarizəsini ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq, onun daxili gücü və pozitiv ambisiyası baxımından təhlil edir. Ənənəvi analizlərdə Hamletin passivliyi vurğulansa da, bu tədqiqatda onun məqsədinə çatmaq üçün göstərdiyi mənəvi güc və pozitiv iradə diqqətə alınmışdır. Məqalə, qəhrəmanın daxili mübarizəsini və məqsədinə doğru irəliləməsini yeni bir perspektivdən təqdim edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bədəlbəyli, Ülfət. *Şekspir Azərbaycanda*. Bakı, 1993.
2. Adelman, Janet. *Suffocating Mothers: Fantasies of Maternal Origin in Shakespeare's Plays*. New York: Routledge, 1992.
3. Bakhtin, Mikhail. *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Ed. Michael Holquist. Trans. Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin: University of Texas Press, 1981.
4. Bloom, Harold. *Shakespeare: The Invention of the Human*. New York: Riverhead Books, 1998.
5. Bradley, A. C. *Shakespearean Tragedy: Lectures on Hamlet, Othello, King Lear, and Macbeth*. London: Macmillan, 1904.
6. Eagleton, Terry. *William Shakespeare*. Oxford: Blackwell, 1986.
7. Forte, David F. *Shakespeare's "Hamlet" and the "Theory of Tragedy"*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
8. Garber, Marjorie. *Shakespeare After All*. New York: Pantheon Books, 2004.
9. Greenblatt, Stephen. *Will in the World: How Shakespeare Became Shakespeare*. New York: W. W. Norton & Company, 2004.
10. Hattaway, Michael, ed. *The Cambridge Companion to Shakespeare's Tragedies*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
11. Kermode, Frank. *Shakespeare's Language*. London: Allen Lane, 2000.
12. Neill, Michael. *Issues of Death: Mortality and Identity in English Renaissance Tragedy*. Oxford: Clarendon Press, 1997.
13. Shakespeare, William. *Hamlet*. Edited by Barbara A. Mowat and Paul Werstine, Folger Shakespeare Library, 2012.

SERGEY YESENİNİN POEZİYASINDA ROMANTİK DÜNYAGÖRÜŞÜ VƏ MİLLİ İDENTİKLİK

Fatimə Qurbanova

Bakalavriat

Bakı Dövlət Universiteti

kurbanovaf449@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə Sergey Yesenin poeziyasında romantik dünya təsəvvürü və milli kimlik anlayışı tədqiq olunur. Şairin özünəməxsus lirik üslubuna əsaslanaraq araşdırma onun Rusiya kəndinə olan sevgisinin, mədəni irsə bağlılığının və ekzistensial düşüncələrinin romantik-milliyətçi bir dünya görüşündə necə birləşdiyini təhlil edir. Məqalədə Yesenin poetik ifadəsini formalaşdıran ideoloji və estetik əsaslar vurğulanır və bu elementlərin oxucunun kimlik və mənsubiyyət hissinə təsiri qiymətləndirilir.

Açar sözlər: *Sergey Yesenin, romantizm, milli kimlik, rus poeziyası, lirik dünya görüşü.*

Abstract

Romantic Worldview and National Identity in Sergey Yesenin's Poetry This article explores the romantic perception of the world and the concept of national identity in the poetry of Sergey Yesenin. Focusing on the poet's unique lyrical style, the research analyzes how his love for the Russian countryside, cultural heritage, and existential reflections blend into a romantic-nationalistic worldview. The study emphasizes the ideological and aesthetic foundations that shape Yesenin's poetic expression and evaluates the impact of these elements on the reader's perception of identity and belonging.

Keywords: *Sergey Yesenin, Romanticism, national identity, Russian poetry, lyrical worldview.*

Giriş. Sergey Yesenin XX əsr rus poeziyasının ən parlaq simalarından biri olmaqla, romantik duyğuların, təbiətə məhəbbətin və milli kimlik axtarıqlarının poetik təəcəssümündə özünəməxsus yer tutur. Onun yaradıcılığı həm forma, həm də məzmun baxımından öz dövrünün ədəbi cərəyanları ilə sıx bağlı olsa da, fərdi poetik intonasiyası, daxili lirizmi və dərin milli duyğularla zəngin ifadə tərzilə seçilir. Yesenin poeziyası sadəcə fərdi hiss və duyğuların yox, bütövlükdə bir xalqın taleyinin, onun keçmişinin, dəyərlərinin və mənəvi dünyasının ifadəsinə çevrilmişdir. Romantik dünyagörüş Yesenin yaradıcılığında əsas ideya-estetik istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Onun şeirlərində romantik idealizmin təsiri altında formalaşmış bir təbiət məfhumu, insana və vətənə bağlılıq, eyni zamanda fərdi iztirab və daxili disharmoniya hissləri ön plana keçir. Bu xüsusiyyətlər klassik romantizmin prinsiplərinə uyğun olmaqla bərabər, Yeseninə xas bədii dünya modelinin də əsasını təşkil edir. Eyni zamanda, Yesenin poeziyası milli identiklik baxımından da xüsusi diqqətə layiqdir. O, Rusiya kəndinin sadə həyatını, xalq folklorunu, mənəvi dəyərləri və dilin koloriti ilə zəngin bir mühit yaradır. Şairin vətənpərvər hissləri, rus torpağına olan bağlılığı, kənd adamının təmizliyi və əxlaqi bütövlüyü onun poetik obrazlarında canlı şəkildə əksini tapır. Bu baxımdan Yesenin poeziyası yalnız estetik zövq verməklə kifayətlənmir, həm də milli özünüdərk və mədəni yaddaşın bərpası funksiyasını da yerinə yetirir. Bu məqalədə Sergey Yesenin poetik dünyası romantik dünyagörüş və milli identiklik prizmasından təhlil ediləcək, onun lirik obrazlarının bədii semantikasi, ruhani-mədəni məzmunu və xalq ruhuna əsaslanan sənət fəlsəfəsi üzərində dayanılacaq. Məqalənin məqsədi şairin poetik irsində romantik idealların və milli kimliyin bir-birini tamamlayan təzahürlərini araşdırmaqdır.

1. Romantik dünyagörüşün poetik əsasları

Sergey Yesenin yaradıcılığı romantik dünyagörüşlə yığılmışdır. O, həyatın poetik təəcəssümünü əks etdirərkən duyğulara, instinktlərə və estetik dəyərlərə önəm verir. Şairin lirik qəhrəmanı çox vaxt təbiətlə üzvi vəhdətdə olan, onun harmoniyası ilə nəfəs alan bir obraz kimi təqdim olunur. Yesenin təbiəti yalnız təsvir etmir, onu poetik fikrin daşıyıcısına çevirir: "Sarışın bir ay kimi

səssiz / Süzür çəmənlərdən...". kimi obrazlı təsvirlər onun təbiətə romantik münasibətini əks etdirir. Romantizm cərəyanının təsiri Yesenində yalnız forma baxımından deyil, həm də məzmun baxımından müşahidə olunur. O, reallıqdan qaçmaq əvəzinə, onu estetik gözəlliklə yoğurur, daxili təlatümlərini təbiət obrazlarında ifadə edir. Romantik idealizm Yesenin poeziyasında nostalgiya və həsrət duyğuları ilə birləşir. Bu xüsusilə onun erkən yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə görünür. Şeirlərində tez-tez rast gəlinən ölüm və həyat, sevgi və tənha varlıq, torpaq və göy kimi ziddiyyətlər romantik qarşıdurmaların ifadəsi kimi çıxış edir.

2. Kənd mövzusu və xalq təfəkkürü

Yesenin poeziyasının ayrılmaz tərkib hissəsi kənd mövzusudur. Onun əsərlərində rus kəndinin sadəliyi, zəhmətkeş insanları, xalqın gündəlik həyat tərzini sevgi ilə təsvir olunur. Şair üçün kənd sadəcə coğrafi məkan deyil, eyni zamanda milli kimliyin daşıyıcısı, mənəvi dəyərlərin mənbəyidir. O yazırdı: *"Mən kəndin oğluyam, bu torpaqdan doğmuşam və ona dönəcəyəm"*. Bu ifadə şairin kəndə və torpağa olan mənəvi bağlılığını simvolizə edir. Xalqın danışq dili, atalar sözləri, dini və mifoloji motivlər, xalq bayatıları və nənələrin laylası Yesenin poeziyasında milli üslubun formalaşmasına xidmət edir. Onun şeirləri rus xalqının həyat tərzinin, mentalitetinin, düşüncə tərzinin bədii poetik aynasıdır. Məsələn, "Anna Snegina" poemasında kənd həyatının dramatik çalarları, sosial dəyişikliklər fonunda fərdi talelərin milli-mənəvi təmələ əsaslanan təsviri verilir.

3. Millilik və kimlik axtarışı

Yeseninin yaradıcılığında milli identiklik anlayışı mərkəzi yer tutur. Bu identiklik həm dilin poetik xüsusiyyətlərində, həm də xalq yaddaşına söykənən obraz sistemində təzahür edir. Şair özünü rus xalqının ruhani varisi kimi görür və poeziyasını bu milli ruhun ifadəsinə çevirir. Onun milli kimlik anlayışı yalnız etnik və ya coğrafi mənsubiyyətlə deyil, mənəvi və mədəni kodlarla ölçülür. Yesenin üçün "rus olmaq" yalnız bir millətə mənsub olmaq deyil, həm də bir mənəvi təbiətə, ruh halına sahib olmaq deməkdir. Şairin şəhərdə keçirdiyi həyat və şəhər poeziyası ilə kənd arasında qurduğu poetik qarşıdurma da bu identiklik axtarışının bir təzahürüdür. *"Mən Moskvada boğuldum, öz kəndimə dönmək istəyirəm"* misralarında bu qarşıdurma açıq şəkildə sezilir. Kənd milli təmizliyin, şəhər isə yadlaşmanın simvoluna çevrilir.

4. Romantik və milli ünsürlərin sintezi

Yesenin romantik poetik duyum ilə milli təfəkkürü birləşdirərək özünəməxsus poeziya nümunələri yaradıb. O, romantizmi yalnız emosional bir istiqamət kimi deyil, həm də xalqın daxili dünyasını poetik formada ifadə etməyin estetik yolu kimi qəbul edir. Bu baxımdan onun poeziyası həm fərdi, həm də ümummilli dəyərlərin sintezindən doğur. "İtirən bir xalqın son nəğməkarı" kimi xarakterizə edilən Yesenin, öz şeirlərində həm sevgi və gözəllik, həm də kədər və melankoliyanı vətən sevgisi ilə vəhdətdə təqdim edir. Bu vəhdət onun romantik-milli poetikasının əsas dayaqını təşkil edir. Onun üçün poeziya yalnız estetik forma deyil, həm də mənəvi mübarizənin silahıdır.

Nəticə və elmi yenilik. Sergey Yeseninin poeziyası rus ədəbiyyatında romantik duyğularla milli identikliyi vəhdət halında təqdim edən nadir sənət nümunələrindəndir. Onun poetik yaradıcılığı fərdi hisslərin dərinliyi ilə milli şüurun ifadəsini bir araya gətirərək oxucuda həm estetik zövq, həm də milli mənsubiyyət hissi oyadır. Yesenin romantizmi klassik Avropa romantizmi ilə paralellər təşkil etsə də, onun milli koloriti, xalq ruhuna bağlılığı və təbiətə məxsus ünsürlərlə zəngin poetik dili bu cərəyanın rus ədəbiyyatında lokal və orijinal formaya çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Məqalənin əsas elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Yesenin poeziyası romantik dünya duyumu ilə milli kimlik arasında estetik və mənəvi əlaqə prizmasında təhlil olunmuş, şairin fərdi poetikasında bu iki istiqamətin necə bir-birini tamamladığı konkret poetik nümunələr üzərindən araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, kənd həyatı, xalq dili və etnomədəni yaddaşın poeziyada milli identikliyi necə formalaşdırdığı ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə ortaya qoyulmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ахмадулина Б. Поэзия Сергея Есенина // Литературное обозрение. – Москва, 2003. – №4. – с. 45-50.
2. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. – Москва: Наука, 1963. – 342 с.

3. Гусев П.П. Есенин и народная поэзия. – Москва: Советский писатель, 1971. – 298 с.
4. Есенин С.А. Стихотворения и поэмы. – Москва: Художественная литература, 1985. – 412 с.
5. Козлова Н.А. Национальная специфика в лирике Есенина // Вопросы литературы, №3, 1996, с. 112-118